

www.
www.
www.
www.

Ghaemiyeh

.com
.org
.net
.ir

تخت المیوان

بستان و علایم طب اسلامی

دیوان شیرازی

جلد اول

تخت المیوان

جلد اول

دیر اسلامیات اسلام

دیوان شیرازی

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

ترجمه تفسیر المیزان

نویسنده:

محمد حسین طباطبائی

ناشر چاپی:

دفتر انتشارات اسلامی

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۳۱	ترجمه تفسیرالمیزان (مکارم شیرازی) جلد ۱
۳۲	مشخصات کتاب
۳۳	مقدمه
۳۴	سیره تفسیری استاد علامه طباطبائی (قده)
۳۷	شناخت قرآن
۴۳	تفسیر قرآن
۴۸	تفسیر قرآن به قرآن
۵۰	ضرب قرآن به قرآن
۵۲	ویژگیهای تفسیری مرحوم استاد علامه طباطبائی
۵۸	آیا توحیدی یا غرر آیات
۶۶	مقدمه مترجم در چاپ دوم
۶۸	مقدمه مترجم در چاپ اول
۷۰	مقدمه مؤلف (در توضیح روش تفسیری کتاب)
۷۰	اشاره
۷۰	معنی تفسیر و تاریخچه آن
۷۱	روش تفسیری طبقات اول و دوم مفسرین و بیان علل اختلاف روش اهل علم در تفسیر قرآن پس از رسول خدا (صلی الله علیه و آله)
۷۲	روش تفسیری محدثین و انتقاد آن
۷۳	اشاره به روش متكلمين در تفسیر قرآن و بیان فرق بین تفسیر و تطبیق
۷۴	روش فلاسفه مشاء و اشراقی و متصوفه در تفسیر قرآن و رد بر آنها
۷۵	وضع تفسیر در قرن حاضر و پیدایش روش تفسیر قرآن بر مبنای علوم طبیعی و اجتماعی
۷۶	نظر مسلمان نماهای پیرو این روش درباره روایات
۷۶	روش اینها نیز تطبیق است نه تفسیر
۷۶	نقص و انحراف مشترک تمام مسلک های تفسیری یاد شده و لازمه این نقص

۷۶	مفاهیم آیات قرآنی بدون ابهام و اغلق است و منشا اختلافات، اختلاف در مصادیق است
۷۸	توضیح و تحقیق درباره علت سبقت معانی مادی کلمات وضع شده به ذهن
۸۱	دلالت الفاظ موضوعه با تغییر شکل موضوع له تغییر نمی یابد
۸۱	جمود مقلدین از اصحاب حدیث به ظواهر آیات و رد بر آنها
۸۲	دو راهی استفاده از علم برای درک حقائق قرآن و جمود به ظواهر آن
۸۲	دو روش برای فهم حقائق قرآن از راه ابجات علمی و روش مقبول از این دو
۸۴	طریقه‌ای که رسول خدا (صلی الله علیه و آل‌ه) و ائمه اهل‌البیت (علیه السلام) در تفسیر قرآن سلوک کرده‌اند
۸۷	پیروی ما از روش آنان و ذکر جهات و محورهای مورد بحث در این تفسیر
۹۰	۱- سوره حمد
۹۰	اشاره
۹۱	سوره الفاتحه (۱): آیات ۱ تا ۵
۹۱	اشاره
۹۱	ترجمه آیات:
۹۱	بیان سبب ابتداء به "بسم الله"
۹۱	اشاره
۹۲	آغاز نمودن اعمال و گفتار با نام خدا ادب است و عمل را خدایی و نیک فرجام می‌کند
۹۳	غرض از سراسر قرآن یک امر است و آن هدایت، این یک امر با نام خدا آغاز شده
۹۳	علت ابتداء هر سوره با بسم الله
۹۵	معنی و موارد استعمال لفظ "اسم"
۹۶	توضیح لفظ جلاله "الله"
۹۷	معنی رحمن و رحیم و فرق آن دو
۹۹	معنی حمد و فرق آن با مدح
۱۰۱	استشهاد بر اینکه جنس حمد و همه حمد از آن خدا است
۱۰۲	بیان اینکه خدا از حمد حامدان منزه است و دلیل آن
۱۰۴	معنی رب "مالک مدبر"
۱۰۴	معنی مالکیت و تقسیم آن به حقیقی و اعتباری

- ۱۰۵ مالکیت خدا حقیقی است و ملک حقیقی جدا از تدبیر متصور نیست
- ۱۰۵ معنی "عالیین" ..
- ۱۰۶ فرق بین مالک و ملک و اینکه قرائت "ملک یوم الدین" بنظر بهتر می رسد
- ۱۰۷ بحث روایتی شاهد احادیث در باره معنی بسم اللّه و جزء قرآن بودن آن و معنی رحمن و رحیم و حمد خدا ...)
- ۱۰۹ بحث فلسفی بیان عقلی اینکه هر ثناء و حمدی به حمد خدا منتهی می شود
- ۱۱۰ بیان ..
- ۱۱۰ اشاره ..
- ۱۱۲ فرق بین عبودیت عبد در برابر مولی و عبودیت بندگان نسبت به خدا ..
- ۱۱۲ وجه تقدم مفعول در "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينَ" ..
- ۱۱۴ شرائط کمال عبادت و اوصاف عبادت حقیقی ..
- ۱۱۶ سوره الفاتحه (۱): آیات ۶ تا ۷ ..
- ۱۱۶ اشاره ..
- ۱۱۶ ترجمه آیات: ..
- ۱۱۶ بیان ..
- ۱۱۶ معنی صراط ..
- ۱۱۷ چند مقدمه برای توضیح و تفسیر آیه "أَهْدِنَا الصَّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ"
- ۱۱۹ راه بسوی خدا دو گونه است: دور و نزدیک ..
- ۱۱۹ تقسیم دیگری برای راه بسوی خدا ..
- ۱۲۱ سبیل مؤمنین نیز تقسیمات و درجاتی دارد ..
- ۱۲۱ ضلالت، شراك و ظلم در خارج یک مصدق دارند ..
- ۱۲۴ موارد استعمال صراط و سبیل در قرآن و فرق آن دو ..
- ۱۲۶ مثل صراط مستقیم نسبت به سبیل های خدا مثل روح است نسبت به بدن ..
- ۱۲۷ معنی صراط مستقیم با نتیجه گیری از مقدمات ذکر شده و با توجه به معنی کلمه "مستقیم"
- ۱۲۸ پنج نکته در باره صراط مستقیم ..
- ۱۲۹ تحقیق در باره معنی هدایت در "أَهْدِنَا الصَّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" ..
- ۱۳۲ آیا طلب هدایت توسط نماز گزار تحصیل حاصل نیست؟ ..

۱۲۳	پاسخ عجیب برخی مفسرین و اشکال وارد بر آنان
۱۲۵	بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته)
۱۲۵	اقسام عبادت
۱۲۶	معنی "اَهِدْنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" و پاسخ ضمنی به شباهه تحصیل حاصل
۱۲۷	مراد از "اَلَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ"
۱۲۷	روایتی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در باره سوره حمد و فضیلت آن
۱۴۰	بیان ویژگی های سوره حمد و مقایسه آن با آنچه مسیحیان در نماز می خوانند
۱۴۱	سخن عجیب گوستاولوبون
۱۴۱	بحث روایتی دیگر
۱۴۱	چند روایت درباره مراد از "صراط مستقیم"
۱۴۲	توضیح اصطلاح "حری" یعنی تطبیق کلی بر مصدق بارز
۱۴۵	(۳) سوره بقره مشتمل بر دویست و هشتاد و شش آیه (۲۸۶)
۱۴۵	سوره البقره (۲): آیات ۱ تا ۵
۱۴۵	اشاره
۱۴۵	ترجمه آیات
۱۴۶	بیان قسمت های عمدۀ حقائق بیان شده در این سوره مبارکه
۱۴۶	اشاره
۱۴۶	متقین دارای دو هدایتند هم چنان که کفار و منافقین در دو ضلالت می باشند
۱۴۶	هدایت اول متقین از سلامت فطرت و هدایت دوم از ناحیه قرآن و فرع بر هدایت اول است
۱۵۰	معنی ایمان
۱۵۲	اشاره به مراتب ایمان
۱۵۲	معنی غیب و ایمان به غیب
۱۵۲	وجه تعبیر به "ایقان" در "وِ يَالْأَجْرِهِ هُمْ يُوقَنُونَ"
۱۵۴	بحث روایتی (شامل دو روایت در باره غیب و اتفاق در آیه کریمه)
۱۵۵	بحث فلسفی (پیرامون اعتماد به غیر ادراکات حسی و پاسخ به دانشمندان حس گرا)
۱۵۷	بحث فلسفی دیگر (در اثبات وجود علم و رد بر سوفسطائیان و شکاکان)

۱۵۷	اشاره
۱۶۰	شبهه مادیون در وجود علم و رد بر آنها و اثبات تجرد و غیر مادی بودن علم و ادراک
۱۶۲	سوره البقره (۲): آیات ۶ تا ۷
۱۶۲	اشاره
۱۶۲	ترجمه آیات
۱۶۲	بیان
۱۶۲	اشاره
۱۶۲	مراد از "الذین کفروا" کدام دسته از کفارند؟
۱۶۳	بحث روایتی (شامل روایتی از امام صادق (علیه السلام) در باره وجود کفر)
۱۶۷	سوره البقره (۲): آیات ۸ تا ۲۰
۱۶۷	اشاره
۱۶۸	ترجمه آیات
۱۶۸	بیان
۱۶۸	اشاره
۱۷۰	دو مثل در شرح وضع و حال منافقین
۱۷۲	سوره البقره (۲): آیات ۲۱ تا ۲۵
۱۷۲	اشاره
۱۷۲	ترجمه آیات
۱۷۳	بیان
۱۷۳	اشاره
۱۷۶	اعجاز و ماهیت آن
۱۷۶	اعجاز قرآن
۱۷۷	اعجاز قرآن فقط از نظر اسلوب کلام یا جهتی دیگر از جهات، به تنها بی نیست
۱۷۸	عمومیت اعجاز قرآن برای تمامی افراد انس و جن
۱۸۱	تحدى قرآن به علم
۱۸۲	تحدى به کسی که قرآن بر روی نازل شده

- ١٨٤ تحدی قرآن کریم به خبرهایی که از غیب داده
١٨٧ تحدی قرآن به اینکه اختلافی در آن نیست
١٨٩ اشکال بر ادعای عدم اختلاف در قرآن و پاسخ آن
١٩٠ رفع شبیه در باره نسخ که در قرآن صورت گرفته
١٩١ تحدی قرآن به بلاغت
١٩٣ نمونه هایی از معارضاتی که با قرآن شده
١٩٣ دو شبیه پیرامون اعجاز بلاغت قرآن
١٩٥ اعتقاد به "صرف" درباره معجزه بودن قرآن
١٩٥ نادرستی اعتقاد به صرف
١٩٧ پاسخ به دو شبیه یاد شده و توضیح اینکه چگونه بلاغت قرآن معجزه است
٢٠٠ حق یکی است و چون قرآن حق است میان اجزاء آن اختلاف نیست
٢٠١ معجزه در قرآن بچه معنا است؟ و چه چیز حقیقت آن را تفسیر می کند؟
٢٠٢ اثبات بی پایگی سخنان عالم نمایانی که در صدد تاویل آیات داله بر وقوع معجزه، برآمده اند در چند فصل
٢٠٢ اشاره
٢٠٢ ۱- قرآن قانون علیت عمومی را می پذیرد
٢٠٣ ۲- قرآن حوادث خارق عادت را می پذیرد
٢٠٣ اشاره
٢٠٤ دو فرق بین واقایع عادی و معجزه خارق عادت
٢٠٤ کارهای خارق العاده و توجیه علماء روانکاو از آنها
٢٠٥ معجزه و خوارق عادات نیز مستند به علل و اسباب هستند
٢٠٩ ۳- قرآن در عین اینکه حوادث مادی را بعلل مادی نسبت میدهد بخدا هم منسوب میدارد
٢١١ ۴- قرآن کریم برای نفوس انبیاء تاثیری در معجزات قائل است
٢١٤ ۵- قرآن کریم همانطور که معجزات را بتفویض انبیاء نسبت میدهد،
٢١٤ اشاره
٢١٤ بیان اینکه اراده و فعل انسان موقوف به اراده و فعل خدا است
٢١٦ ۶- قرآن معجزه را به سببی نسبت میدهد که هرگز مغلوب نمیشود،

- ۲۱۶ اشاره
- ۲۱۸ تفاوت بین سحر و معجزات و کرامات
- ۲۱۸ اشکال بر حجیت معجزه
- ۲۱۹ بیان جهت اعجاز معجزات و پاسخ به اشکال مذکور
- ۲۱۹ ۷- قرآن کریم معجزه را برهان بر حقانیت رسالت میداند، نه دلیلی عامیانه.
- ۲۱۹ اشاره
- ۲۲۲ دو نوع عکس العمل مردم در انکار دعوی انبیاء (علیه السلام)
- ۲۲۴ در خواست معجزه بعنوان حجت و شاهد از انبیاء برای پذیرش دعوت آنها
- ۲۲۷ انحراف جمعی از اهل علم معاصر با تفسیر مادی حقائق دینی و از آن جمله معجزه
- ۲۳۰ بیان آیات
- ۲۳۰ توضیح "فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقَدَّهَا النَّاسُ وَالْحَجَارَهُ..."
- ۲۳۱ بحث روایتی (شامل یک روایت در باره "ازدواج مطهره")
- ۲۳۳ سوره البقره (۲): آیات ۲۶ تا ۲۷
- ۲۳۳ اشاره
- ۲۳۳ ترجمه آیات
- ۲۳۴ بیان
- ۲۳۴ اشاره
- ۲۳۴ یک مرحله از ضلالت و کوری از باب مجازات رشت کاری و فسق آدمی است
- ۲۳۴ پاره ای از احوال و اوصاف دو طائفه "هدایت شدگان و گمراهان"
- ۲۳۶ حیات و زندگی سه گانه انسان و تاثر زندگی متاخر از زندگی متقدم
- ۲۳۶ استشهاد به چند آیه برای اثبات تبعیت حکم حیات اخروی از حیات دنیوی
- ۲۳۸ معنی فسق
- ۲۳۹ بحثی بپرامون مسئله معروف جبر و تقویض
- ۲۳۹ اشاره
- ۲۳۹ مالکیت مطلقه خداوند
- ۲۴۲ معیارها و اساس قوانین عقلایی معیار و اساس احکام و قوانین شرعی است

- ۲۴۴ روشن عقلاء در قانونگذاري
- ۲۴۴ اگر خدای سبحان بندگان را به اطاعت يا معصیت مجبور کرده باشد ...
- ۲۴۵ اضال منسوب به خدا، اضال بعنوان مجازات است
- ۲۴۵ تفویض نیز با تشریع سازگار نیست
- ۲۴۷ بحث روایتی (پیرامون روایات قضا و قدر و امر بین الامرين)
- ۲۴۷ اشاره
- ۲۴۸ توضیح و تحقیق در زمینه قضا و قدر و جبر و تفویض
- ۲۵۰ کیفیت تعلق اراده الهیه بر افعال انسانها
- ۲۵۲ عقیده معترضه در تفویض، و ذکر مثالی برای روشن شدن "امر بین الامین"
- ۲۵۵ خلقت و حسن متلازمند و آنچه عمل را گناه می کند امری است عدمی
- ۲۶۲ طرق عدیده استدلال بر رد جبر و تفویض در روایات و اخبار
- ۲۶۶ بحث فلسفی
- ۲۶۶ اشاره
- ۲۶۶ فعل اضطراری و فعل ارادی
- ۲۶۸ تقسیم فعل ارادی به اختیاری و اجباری
- ۲۶۹ استدلال بر رد جبر و تفویض از طریق برهان علیت
- ۲۷۲ رد نظر فلاسفه مادی که جبر را به تمام نظام طبیعی راه داده اند
- ۲۷۳ سوره البقره (۲): آیات ۲۸ تا ۲۹
- ۲۷۳ اشاره
- ۲۷۳ ترجمه آیات
- ۲۷۳ بیان
- ۲۷۳ اشاره
- ۲۷۴ مراد از دو مرگ و دو حیات
- ۲۷۷ صراط انسان در مسیر وجودش و وسعت شعاع عمل او در عالم
- ۲۷۷ مبدأ حیات دنیوی انسان
- ۲۷۹ دو طریق سعادت و شقاوت در مسیر رجعت بسوی خدا

- ۲۸۰ سوره البقره (۲): آیات ۳۰ تا ۳۳
- ۲۸۱ اشاره
- ۲۸۲ ترجمه آیات
- ۲۸۳ بیان
- ۲۸۴ اشاره
- ۲۸۵ سؤال ملائکه از خداوند در باره استخلاف انسان
- ۲۸۶ عمومیت خلافت انسان و اینکه منظور از خلاف در آیه جانشینی خدا در زمین است
- ۲۸۷ نداشتن ملائکه شایستگی خلافت را
- ۲۸۸ مراد از علم به اسماء و اینکه مسمیات، حقائق و موجودات خارجی و دارای حیات و علم بوده اند
- ۲۸۹ ابلیس قبل از بوجود آمدن صحنه خلقت آدم کافر بوده
- ۲۹۰ بحث روایتی (شامل روایاتی در باره قصه آدم "علیه السلام")
- ۲۹۱ سوره البقره (۲): آیه ۳۴
- ۲۹۲ اشاره
- ۲۹۳ ترجمه آیه
- ۲۹۴ بیان
- ۲۹۵ دو وجه در معنی "وَ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ"
- ۲۹۶ حکم سجده برای غیر خدا
- ۲۹۷ سجده عبادت ذاتی نیست
- ۲۹۸ اشاره
- ۲۹۹ بحث روایتی (شامل روایاتی در باره قصه خلقت آدم و سجده ملائکه و اباء ابلیس ...)
- ۳۰۰ سوره البقره (۲): آیات ۳۵ تا ۳۹
- ۳۰۱ اشاره
- ۳۰۲ ترجمه آیات
- ۳۰۳ بیان
- ۳۰۴ مواردی در قرآن که مساله بهشت آدم و داستان آن آمده
- ۳۰۵ منظور اصلی از خلقت آدم سکونت در زمین بوده

- ۳۰۴ علت بیرون شدن از بهشت
- ۳۰۴ مراد از عهد خدا با آدم
- ۳۰۵ نتیجه توجه به عهد خدا
- ۳۰۶ نتیجه غفلت از عهد خدا
- ۳۰۸ آدم و همسرش شیطان را میدیدند هم چنان که انبیاء (علیه السلام) او را می دیدند
- ۳۱۰ ذریه آدم، در حکم با آدم شریکند
- ۳۱۰ قصه اسکان آدم و همسرش در بهشت و هبوط آنها، مثلی است برای مجسم ساختن وضع انسان
- ۳۱۲ توبه عبد بین دو توبه خدا واقع است
- ۳۱۵ مگر پیامبر هم گناه می کند؟
- ۳۱۷ مخالفت نهی ارشادی گناه نیست
- ۳۱۸ معنی ظلم و عصيان و غوایت آدم
- ۳۱۹ پس چرا آدم توبه کرد؟
- ۳۱۹ بحث روایتی بهشت دنیابی بوده
- ۳۲۱ اشاره
- ۳۲۱ ابلیس چگونه خود را به آدم و همسرش رساند؟
- ۳۲۲ داستان آدم بنقل تورات
- ۳۲۴ مگر بهشت مقام قرب و نزاهت نیست و مگر در باره بهشت نیامده که در آن لغو و گناه نیست؟ شیطان چگونه دو باره بهشت راه یافت
- ۳۲۶ درخت نهی شده چه درختی بود؟
- ۳۲۸ روایتی در باره قصه آدم در بهشت و هبوط او
- ۳۳۸ سوره البقره (۲): آیات ۴۰ تا ۴۴
- ۳۳۸ اشاره
- ۳۳۸ ترجمه آیات
- ۳۳۹ بیان
- ۳۴۰ سوره البقره (۲): آیات ۴۵ تا ۴۶
- ۳۴۰ اشاره
- ۳۴۰ ترجمه آیات

بيان

- ۳۴۰ ..... استعانت به صبر و صلاه
- ۳۴۱ ..... وجه استعمال کلمه "ظن" در "الَّذِينَ يُظْنُونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ"
- ۳۴۲ ..... بحث روایتی (شامل روایاتی در باره استعانت از صبر و صلاه و مراد از صبر و ...)
- ۳۴۴ ..... سوره البقره (۲): آیات ۴۷ تا ۴۸
- ۳۴۴ ..... اشاره
- ۳۴۴ ..... ترجمه آیات
- ۳۴۴ ..... بيان
- ۳۴۴ ..... نظام زندگی دنیا بر اساس اسباب و وسائط و شفاعة می گردد
- ۳۴۵ ..... این توهمندی خرافی که نظام حیات اخروی نیز بر مبنای اسباب و مسیبات مادی است
- ۳۴۵ ..... رد این خرافات و بیان قطع روابط و سنت دنیوی مانند واسطه گری در آخرت
- ۳۴۸ ..... اثبات شفاعت در دسته‌ای دیگر از آیات قرآن
- ۳۵۰ ..... طریق جمع بین دو دسته آیات
- ۳۵۲ ..... اثبات شفاعت برای غیر خدا، به اذن خدا نه مستقلا
- ۳۵۳ ..... چند فصل در باره شفاعت و متعلقات آن
- ۳۵۳ ..... ۱- شفاعت چیست؟ (تجزیه و تحلیل معنی شفاعت)
- ۳۵۳ ..... اشاره
- ۳۵۶ ..... شفاعت تکوینی و تشریعی
- ۳۶۰ ..... ۲- اشکالهایی که در مسئله شفاعت بنظر می‌رسد، و پاسخ از آنها
- ۳۶۰ ..... اشاره
- ۳۶۲ ..... اشکال اول مخالفت شفاعت با حکم اولی خداوند
- ۳۶۳ ..... اشکال دوم مخالفت شفاعت با سنت الهیه- نقض غرض- ترجیح بلا مرجع
- ۳۶۵ ..... اشکال سوم شفاعت مستلزم دگرگونی در علم و اراده خدا که محال است می‌باشد
- ۳۶۷ ..... اشکال چهارم اشکال چهارم: وعده شفاعت دادن باعث جرأت مردم بر معصیت می‌شود
- ۳۶۹ ..... اشکال پنجم اشکال پنجم: هیچیک از عقل و کتاب و سنت دلالت بر شفاعت نمی‌کنند
- ۳۷۱ ..... اشکال ششم قرآن کریم دلالت صریح بر رفع عقاب بوسیله شفاعت ندارد

۳۷۲	اشکال هفتم آیات مربوط به شفاعت از مشابهات اند و باید مسکوت گذاشته شوند
۳۷۳	۳- شفاعت در باره چه کسانی جریان می یابد؟
۳۷۷	۴- شفاعت از چه کسانی صادر میشود؟
۳۷۷	اقسام شفاعت و شفعاء
۳۸۳	۵- شفاعت به چه چیز تعلق می گیرد؟
۳۸۳	۶- شفاعت چه وقت فائدہ میبخشد؟
۳۸۵	بحث روایتی (شامل روایاتی در باره شفاعت و شفعاء)
۳۸۵	اشاره
۳۸۷	امید بخش ترین آیه قرآن
۳۸۹	معنی رضا در آیه کریمه "وَ لَسُوقٌ يُعْطِيكَ رِئَكَ فَتَرْضِيٌّ"
۳۹۷	بحث فلسفی در بیان سعادت و شقاوت و رابطه اعمال با آنها و ترتیب مجازات بر اعمال
۴۰۹	بحث اجتماعی در باره حکومت و قانون و بررسی شفاعت از نظر اجتماعی
۴۰۴	سوره البقره (۲): آیات ۴۹ تا ۶۱
۴۰۴	اشاره
۴۰۵	ترجمه آیات
۴۰۶	بیان توضیح و بیان آیات مربوط به بنی اسرائیل
۴۱۲	سوره البقره (۲): آیه ۶۲
۴۱۲	اشاره
۴۱۲	ترجمه آیه
۴۱۲	بیان
۴۱۲	ایمان ظاهری و ایمان واقعی
۴۱۴	بحث روایتی
۴۱۴	بحث تاریخی (در باره صائبین ابو ریحان بیرونی در کتاب آثار باقیه خود
۴۱۹	سوره البقره (۲): آیات ۶۳ تا ۷۴
۴۱۹	اشاره
۴۲۰	ترجمه آیات

- ٤٢٠ ..... بیان ..... اشاره
- ٤٢٠ ..... اشاره
- ٤٢٢ ..... بر داشتن کوه بمنظور اکراه مردم نبوده
- ٤٢٢ ..... نمی شود به خدا نسبت امید داد
- ٤٢٤ ..... نکاتی که باعث بیان داستان گاو بنی اسرائیل با اسلوب مخصوص شده
- ٤٢٦ ..... داستان گاو در تورات
- ٤٣٢ ..... بحث روایتی (شامل روایتی در ذیل آیات گذشته و در باره داستان گاو بنی اسرائیل)
- ٤٣٥ ..... بحث فلسفی (در باره دو معجزه: زنده کردن مردگان و مسخ)
- ٤٤٠ ..... بحث علمی و اخلاقی (در باره رفتار و اخلاق بنی اسرائیل)
- ٤٤٠ ..... اشاره
- ٤٤٣ ..... در زندگی اجتماعی، انسان ناچار از تقليید است
- ٤٤٥ ..... سوره البقره (۲): آیات ۷۵ تا ۸۲
- ٤٤٥ ..... اشاره
- ٤٤٦ ..... ترجمه آیات
- ٤٤٦ ..... بیان
- ٤٤٦ ..... اشاره
- ٤٤٩ ..... ریشه مادی عقائد یهود
- ٤٥٢ ..... بحث روایتی (شامل دو روایت در باره جمعی از یهود و مراد از سیئه)
- ٤٥٣ ..... سوره البقره (۲): آیات ۸۳ تا ۸۸
- ٤٥٣ ..... اشاره
- ٤٥٤ ..... ترجمه آیات
- ٤٥٤ ..... بیان
- ٤٥٤ ..... اشاره
- ٤٥٨ ..... بحث روایتی (شامل روایتی در ذیل "و قُولُوا لِلنَّاسِ حَسْنًا")
- ٤٦١ ..... سوره البقره (۲): آیات ۸۹ تا ۹۳
- ٤٦١ ..... اشاره
- ٤٦٢ ..... ترجمه آیات

بيان

- ٤٦٢ ----- بيان آیات، متنضم محاجه با یهود
- ٤٦٢ ----- بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته) ...
- ٤٦٥ ----- توطن یهود در مدینه و اطراف آن و انکار و تکذیب آنها پیامبر (صلی الله علیه و آلہ) را
- ٤٦٧ ----- مناقشه بعضی از مفسرین در قسم دادن خدا به حق رسول الله (صلی الله علیه و آلہ) و رد آن
- ٤٧١ ----- سوره البقره (۲): آیات ۹۴ تا ۹۹
- ٤٧١ ----- اشاره
- ٤٧١ ----- ترجمه آیات
- ٤٧١ ----- بیان ادامه محاجه با یهود و اثبات دروغگویی آنان و ترسیشان از مرگ
- ٤٧١ ----- اشاره
- ٤٧٤ ----- "بصیر" یعنی عالم به دیدنی ها
- ٤٧٧ ----- بحث روایتی (شامل روایتی در باره دشمنی یهود با جبرئیل)
- ٤٧٧ ----- اشاره
- ٤٧٨ ----- کیفیت خواب رسول الله (صلی الله علیه و آلہ)
- ٤٧٩ ----- سوره البقره (۲): آیات ۱۰۰ تا ۱۰۱
- ٤٧٩ ----- اشاره
- ٤٧٩ ----- ترجمه آیات
- ٤٧٩ ----- بيان
- ٤٨١ ----- سوره البقره (۲): آیات ۱۰۲ تا ۱۰۳
- ٤٨١ ----- اشاره
- ٤٨١ ----- ترجمه آیات
- ٤٨٢ ----- بيان
- ٤٨٢ ----- اختلاف عجیب مفسرین در تفسیر آیه ۱۰۲
- ٤٨٥ ----- تفسیر آیه از نظر ما
- ٤٨٨ ----- بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیه ۱۰۲ پیرامون سحر)
- ٤٨٨ ----- اشاره

۴۹۱	ذکر چند روایت و بیان ضعف و سستی آنها
۴۹۳	کلام در باب جعل حدیث و نظر بعضی مردم غرب زده و بعضی از اهل حدیث در باره روایات و راه تشخیص صحیح از سقیم
۴۹۶	بحث فلسفی در باره تاثیر اراده در افعال خارق العاده، سحر، کهانت و احضار ارواح)
۵۰۰	بحث علمی (درد در علوم عجائب و غرائب)
۵۰۲	سوره البقره (۲): آیات ۱۰۴ تا ۱۰۵
۵۰۲	اشاره
۵۰۲	ترجمه آیات
۵۰۲	بیان
۵۰۲	اشاره
۵۰۳	مراد از "الذین آمنوا" در قرآن و تفاوت آن با "مؤمنین"
۵۰۷	خطاب به "الذین آمنوا" تشریفی است و با عمومیت تکلیف منافات ندارد
۵۰۷	معنی کلمه "راعنا" نزد یهود
۵۰۸	مراد از "اہل الكتاب" در آیه ۱۰۵
۵۰۹	بحث روایتی (شامل روایتی از رسول خدا در باره رأس مصاديق "الذین آمنوا" علی علیه السلام)
۵۱۰	سوره البقره (۲): آیات ۱۰۶ تا ۱۰۷
۵۱۰	اشاره
۵۱۰	ترجمه آیات
۵۱۰	بیان
۵۱۰	اشاره
۵۱۱	معنی "نسخ" و مراد از "نسخ آیه"
۵۱۲	مفهوم "آیت" و اقسام آیات الهی
۵۱۲	اشاره به دو اعتراض بر مساله نسخ و استنباط پاسخ آنها از آیه کریمه
۵۱۵	بنج نکته پیرامون نسخ
۵۱۵	آیات منسوخه نوعاً لحنی دارند که می فهمانند بزودی نسخ خواهند شد
۵۱۶	فراموشاندن (نساء) آیه ای از آیات خدا شامل رسول خدا نمیشود
۵۱۸	بحث روایتی (شامل روایاتی در باره وقوع نسخ در مواردی از کلام الله)

سوره البقره (۲): آیات ۱۰۸ تا ۱۱۵	۵۲۱
اشاره	۵۲۱
ترجمه آیات	۵۲۲
بیان	۵۲۲
اشاره	۵۲۲
بیان جمله "لِّلَّهِ الْمُشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ"	۵۲۵
بحث روایتی (شامل روایتی در ذیل جمله "فَإِنَّمَا تُؤْلِوْ فَيْمَ وَجْهُ اللَّهِ")	۵۲۶
اشاره	۵۲۶
دو قاعده در معارف قرآنی	۵۲۷
سوره البقره (۲): آیات ۱۱۶ تا ۱۱۷	۵۲۸
اشاره	۵۲۸
ترجمه آیات	۵۲۸
بیان	۵۲۸
اشاره	۵۲۸
دو برهان در رد اعتقاد به پیدایش فرزند از خدای سبحان	۵۲۹
دو نکته: ۱- عبادت شامل همه مخلوقات است ۲- فعل خدا تدریجی نیست	۵۳۰
معنی "سبحان"	۵۳۰
بحث روایتی (شامل روایتی در ذیل جمله "بدیع السماوات و الارض")	۵۳۰
بحثی علمی و فلسفی (بیان اینکه هر موجودی بدیع الوجود است)	۵۳۲
سوره البقره (۲): آیات ۱۱۸ تا ۱۱۹	۵۳۳
اشاره	۵۳۳
ترجمه آیات	۵۳۳
بیان	۵۳۳
اشاره	۵۳۳
مماثلت اهل کتاب و کفار در طرز فکر و عقائد	۵۳۴
سوره البقره (۲): آیات ۱۲۰ تا ۱۲۳	۵۳۵

۵۳۵	اشاره
۵۳۵	ترجمه آیات
۵۳۶	بیان
۵۳۶	اشاره
۵۲۶	اصولی ریشه دار از برهانی عقل در رد یهود و نصاری، در یک آیه
۵۳۷	بحث روایتی (در باره تلاوت قرآن)
۵۳۹	سوره البقره (۲): آیه ۱۲۴
۵۳۹	اشاره
۵۲۹	ترجمه آیه
۵۳۹	بیان
۵۳۹	اشاره
۵۴۰	ابراهیم (علیه السلام) در اواخر عمر به امامت رسید
۵۴۲	امتحان جز با برنامه ای عملی صورت نمی گیرد و کلمات مبین آن است
۵۴۲	مراد از "کلمه الله" در قرآن
۵۴۶	مراد از "کلمات" و "اتمهن" در آیه کریمه
۵۴۸	معنی "امامت" و بیان اینکه امامت ابراهیم (علیه السلام) غیر نبوت او بوده
۵۵۰	حقیقتی که در تحت عنوان "امامت" است (در قرآن "امامت" و "هدایت" با هم آورده شده اند)
۵۵۱	تفاوت میان هدایت امام و سایر هدایت ها
۵۵۳	صبر و یقین، برای موهبت امامت معرفی شده است
۵۵۴	باطن دلها و اعمال و حقیقت آن بر امام مکشوف است
۵۵۴	امام باید ذاتا سعید و پاک و معصوم باشد
۵۵۵	مراد از "ظالمین" در آیه مطلق هر کسی است که ظلمی و معصیتی هر چند کوچک از او صادر شده
۵۵۷	هفت نکته که در باره امام و امامت از آیه کریمه بانضم آیات دیگر استفاده می شود
۵۵۸	امامت مستلزم اهتداء به حق است نه بالعكس
۵۶۰	بحث روایتی در باره مقاماتی که جناب ابراهیم (علیه السلام) به ترتیب بدست آورد
۵۶۰	اشاره

٥٦٢	فرق بین "نبی" و "رسول"
٥٦٤	معنی "خلیل" و فرق آن با "صدیق"
٥٦٤	چند روایت در ذیل آیه شریفه - ١٢٤
٥٦٨	سوره البقره (٢): آیات ١٢٥ تا ١٢٩
٥٦٨	اشاره
٥٦٨	ترجمه آیات
٥٦٩	بیان
٥٦٩	اشاره
٥٧٤	اسلامی که ابراهیم و اسماعیل (علیه السلام) از خدا خواستند غیر اسلام به معنای متداول آست
٥٧٧	مراد از "أَرِنَا مُنَاسِكَنَا وَتَبْ عَلَيْنَا".
٥٧٩	اسلامی که ابراهیم و اسماعیل (علیه السلام) برای ذریه شان در خواست نمودند اسلام واقعی بود
٥٧٩	بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته مربوط به هجرت ابراهیم به مکه و بنای کعبه و دعای ابراهیم ...)
٥٧٩	اشاره
٥٨٦	بررسی اخباری که به امور خارق العاده در باره کعبه و حجر الاسود و سنگ مقام اشاره دارند
٥٩١	استدلال آنها که بکلی منکر این دسته روایات شده اند
٥٩٢	پاسخ به منکرین و معتضین و بیان اینکه اینها دچار اشکال بزرگتری شده اند
٥٩٣	رد با اثبات حقائق معنوی در شان علوم طبیعی و اجتماعی نیست
٥٩٥	معارف دینی بطور مستقیم هیچ ربطی به طبیعتی و اجتماعی ندارند
٥٩٧	اینگونه بیانات الهی و ظواهر دینی پرده هایی است که بر روی اسراری انداخته شده
٥٩٧	امت محمد (صلی الله علیه و آله) چه کسانی هستند؟
٥٩٩	معنای کلمه "امت" از نظر عمومیت و وسعت تابع مورد استعمال، یا اراده گوینده است
٦٠١	بحث علمی
٦٠١	سر گذشت ابراهیم (علیه السلام) یک دوره کامل از سیر عبودیت را در بر دارد
٦٠٢	در باره حج و اشاره به اسرار و حکمت آن
٦٠٢	عباداتی که توسط انبیاء (علیه السلام) تشریع شده تمثال هایی از سیر عبودی آنان است
٦٠٥	سوره البقره (٢): آیات ١٣٠ تا ١٣٤

- ۶۰۵ اشاره
- ۶۰۵ ترجمه آیات
- ۶۰۶ بیان
- ۶۰۶ رو گرداندن از کیش ابراهیم (علیه السلام) از حماقت و سفاهت نفس است
- ۶۰۷ مقام اصفقاء و بر گزیدگی همان مقام اسلام و تسليم است
- ۶۰۷ نکته و وجه دو "التفات" در دو آیه کریمه
- ۶۰۸ معنای اسلام و مراتب و درجات چهار گانه اسلام و ایمان
- ۶۰۸ مرتبه اول اسلام
- ۶۱۰ مرتبه دوم
- ۶۱۰ مرتبه سوم
- ۶۱۲ مرتبه چهارم از اسلام
- ۶۱۴ معنای عمل صالح و آثار آن
- ۶۱۶ معنای صلاح نفس و صلاح ذات و مراد از "صالحین" در قرآن
- ۶۲۰ صلاح ذاتی دارای مرتبی است و رسول الله (صلی الله علیه و آله) و آل او دارای بالاترین مراتب آنند
- ۶۲۲ بحث روایتی چند روایت در بیان اسلام و ایمان
- ۶۲۸ سوره البقره (۲): آیات ۱۳۵ تا ۱۴۱
- ۶۲۸ اشاره
- ۶۲۹ ترجمه آیات
- ۶۲۹ بیان دین حق یکی و آن هم اسلام بوده
- ۶۲۹ اشاره
- ۶۲۹ علت دسته بندهای دینی و پیدایش انحرافات مذهبی
- ۶۳۳ مراد از "اسپاط"
- ۶۳۵ رد بهود و نصاری از سه جهت
- ۶۳۶ بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته)
- ۶۳۹ سوره البقره (۲): آیات ۱۴۲ تا ۱۵۱
- ۶۳۹ اشاره

ترجمه آیات

- ۶۴۰ ..... بیان (در باره قبله شدن کعبه برای مسلمین)
- ۶۴۱ ..... اشاره
- ۶۴۱ ..... تغییر قبله از بزرگترین حوادث و از اهم احکام تشریعی بود
- ۶۴۲ ..... فائدہ و اثر تغییر قبله و اعتراض یهود و مشرکین، و پاسخ آنها
- ۶۴۳ ..... در جمله "لِلَّهِ الْمُسِرِّقُ وَ الْمُغَرِّبُ" چرا شمال و جنوب ذکر نشده است؟
- ۶۴۴ ..... "امت وسط" یعنی چه؟
- ۶۴۵ ..... مراد از "شُهَدَاءَ عَلَى الْتَّائِسِ"
- ۶۴۵ ..... "شهادت" در آیه، از حقائق قرآنی است و در موارد متعددی از قرآن ذکر شده
- ۶۴۸ ..... معنای صحیح "شهادت" در آیات قرآنی، تحمل (دیدن) حقائق اعمال مردم است
- ۶۵۲ ..... معنای صحیح "وسط" بودن امت واسطه بودن امت بین رسول و مردم است
- ۶۵۳ ..... غرض خداوند از تغییر قبله
- ۶۵۴ ..... در برابر سرزنش و تفاخر یهود، پیامبر (صلی الله علیه و آله) منتظر رسیدن حکم تغییر قبله بود
- ۶۵۸ ..... سه فائدہ برای حکم قبله
- ۶۶۱ ..... بحث روایتی (شامل روایاتی در باره تغییر قبله و معنی شهداء و ...)
- ۶۷۰ ..... بحث علمی (در باره یافتن جهت قبله و تاریخچه آن)
- ۶۷۳ ..... بحث اجتماعی (پیرامون فوائد تشریع قبله از نظر فردی و اجتماعی)
- ۶۷۳ ..... اشاره
- ۶۷۵ ..... روح و مغز عبادت، عبودیت درونی است و افعال عبادی قالب های تحقق خارجی آن عبودیت است
- ۶۷۷ ..... سوره البقره (۲): آیه ۱۵۲
- ۶۷۷ ..... اشاره
- ۶۷۷ ..... ترجمه آیه
- ۶۷۷ ..... بیان
- ۶۷۷ ..... اشاره
- ۶۷۸ ..... معنی و موارد استعمال "ذکر"
- ۶۷۸ ..... "ذکر" دارای مراتبی است

- بحث روایتی (در باره، فضیلت ذکر و مراد از آن) ۶۸۱
- سوره البقره (۲): آیات ۱۵۳ تا ۱۵۷ ..... ۶۸۶
- اشاره ۶۸۶
- ترجمه آیات ۶۸۶
- بیان ۶۸۷
- خبر و اشاره آیات شریفه به مصائب و بلایابی که در نتیجه جهاد و قتال پیش می‌آیند ۶۸۷
- نظر جمعی از مفسرین در باره زنده بودن شهداء ۶۸۹
- چند اشکال بر این نظر ۶۹۱
- مراد از حیات بعد از شهادت، حیات حقیقی (در عالم بزرخ) است ۶۹۳
- سخن بسیار عجیب بعضی مردم در باره آیه شریفه و رد آن ۶۹۵
- چند آیه قرآنی که دلالت بر "برزخ" دارند ۶۹۷
- بحثی پیرامون تجرد نفس ۷۰۰
- اشاره ۷۰۰
- آیاتی که بر دوئیت و مغایرت بین نفس و بدن و تجرد نفس دلالت می‌کنند ۷۰۰
- آیاتی که از آنها کیفیت ارتباط روح با ماده (جسم) بدست می‌آید ۷۰۲
- بیان آیات: ۷۰۳
- استعانت از صبر و نماز و داشتن ایمان به حیات پس از مرگ، پیروزی می‌آورند ۷۰۳
- صابران چه کسانی هستند؟ ۷۰۴
- صبر در برابر مصیبت‌ها نتیجه ایمان به مالکیت مطلق خداوند بر تمام هستی است ۷۰۴
- بحثی در اخلاق ۷۰۷
- اشاره ۷۰۷
- تکرار اعمال نیک که تنها راه تهذیب اخلاقی است از دو طریق عملی می‌باشد ۷۰۷
- طریقه اول توجه به فوائد دنیوی فضائل و تحسین افکار عمومی است ۷۰۷
- طریقه دوم طریقه انبیاء است و آن توجه به فوائد اخروی فضائل است ۷۰۹
- اشاره ۷۰۹
- تاثیر اعتقاد به قضا و قدر در اخلاق ۷۱۱

- ۷۱۴ طریقه سوم مخصوص قرآن است و آن محو زمینه های رذائل اخلاقی است
- ۷۱۸ فرق میان این سه طریقه و مسلک
- ۷۱۸ بیان آیات
- ۷۱۸ نسبت بین "صلوات" و "رحمت"
- ۷۲۱ یک بحث روایتی در باره برزخ و زندگی روح بعد از مرگ
- ۷۲۴ داستانی در تایید ادله گذشته بر وجود عالم برزخ و حیات روح بعد از مرگ
- ۷۲۵ بحث فلسفی
- ۷۲۵ (در باره اینکه نفس (روح) آدمی مجرد از ماده است)
- ۷۲۷ ادله و براهین منکرین تجرد روح
- ۷۲۸ رد ادله مادیین منکر تجرد روح
- ۷۳۲ آنچه که علمای روانکاو عصر جدید در نفی تجرد روح فرض کرده اند
- ۷۳۳ گفته جمعی از معتقدین به مبدأ و معاد پیرامون انکار تجرد روح و رد آن
- ۷۳۴ بحث اخلاقی تعریف علم اخلاق و بیان اینکه سه نیروی عمومی: شهویه، غضبیه و نطقیه فکریه منشا اخلاق آدمی است
- ۷۳۴ اشاره
- ۷۳۴ اصول اخلاق فاضل‌ه: عفت، شجاعت، حکمت و عدالت
- ۷۳۶ تلقین علمی و تکرار عملی، راه رهابی از رذائل و کسب فضائل است
- ۷۳۷ ویژگی های مسلک اخلاقی قرآن
- ۷۳۹ مسلک کسانی که به ارزش های ثابت اخلاقی معتقد نیستند (مادیون)
- ۷۴۱ چند مقدمه برای رد این نظریه
- ۷۴۷ توضیح دیگر
- ۷۵۱ یک بحث روایتی دیگر مربوط به متفرقاتی از آنچه گذشت
- ۷۵۲ چطور ممکن است شرع با عقل مخالف باشد؟
- ۷۵۶ سوره البقره (۲): آیه ۱۵۸
- ۷۵۶ اشاره
- ۷۵۶ ترجمه آیه
- ۷۵۶ بیان

- توضیح کلمات: صفا، مروه و شعائر ۷۵۶
- معانی کلمات: حج، عمره و طواف ۷۵۷
- آیه در مقام تشریع و بیان وجوب سعی است نه استحباب آن ۷۵۸
- شاکر بودن خدای تعالی وصفی حقیقی است نه مجازی ۷۵۹
- بحث روایتی ۷۶۰
- (شامل روایاتی در باره صفا و مروه و سعی بین آن دو) ۷۶۱
- سوره البقره (۲): آیات ۱۵۹ تا ۱۶۲ ..... ۷۶۴
- اشاره ۷۶۴
- ترجمه آیات ۷۶۴
- بیان ۷۶۵
- اختلاف هایی دینی و انحراف ها، معلول انحراف علماء و کتمان آنها آیات الهی را بوده است ۷۶۵
- بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته) ۷۷۰
- سوره البقره (۲): آیات ۱۶۳ تا ۱۶۷ ..... ۷۷۳
- اشاره ۷۷۳
- ترجمه آیات ۷۷۳
- بیان ۷۷۴
- اشاره ۷۷۴
- معنی "واحد" در "اله واحد" ۷۷۴
- بیان فرق اجمالی بین دو کلمه "احد" و "واحد" ۷۷۴
- اقسام وحدت و نکته ای که در جمله "إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ" هست ۷۷۷
- "الا" در "لا اله الا هو" برای استثناء نیست ۷۷۷
- سه برهان، که آیه شریفه برای اثبات وجود خدا و توحید اقامه کرده است ۷۸۰
- برهانی دیگر بر رحمن و رحیم بودن خدا ۷۸۲
- علل پیدایش شب و روز ۷۸۳
- اختیار انسان او را سبب تام و مستقل از اراده خداوند نمی کند ۷۸۵
- گفتار در اینکه مصنوعات انسانها هم مصنوع خداست ۷۸۵

- ۷۸۵ اشاره پندر باطل مادیون در باره علت و ریشه خدا شناسی و اعتقاد به ما وراء طبیعت
- ۷۸۵ تناقض گویی های عجیب این آقایان
- ۷۸۹ قرآن کریم قانون علیت عمومی را پذیرفته و افعال و پدیده های را هم به علل طبیعی و هم به خدا نسبت میدهد
- ۷۹۲ شاید عدم دسترسی این آقایان به منابع صحیح معارف اسلامی علت اشتباه آنان بوده
- ۷۹۳ بیان آیات
- ۷۹۳ اهمیت آب و چگونگی پیدایش باران و بارش آن
- ۷۹۵ تشریح جریان باد و فوائد و آثار آن
- ۷۹۷ اطاعت از غیر خدا شرک است
- ۷۹۹ استعمال محبت در خدای تعالی استعمال حقیقی است
- ۷۹۹ ملاک مرح و ذم "محبت" اطاعت از محیوب است
- ۸۰۴ بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته)
- ۸۰۶ بحث فلسفی (در باره حب و دوستی و محبت خدا)
- ۸۰۶ اشاره
- ۸۰۸ حب تعلقی است خاص بین انسان و کمال او
- ۸۰۸ محبت دارای مراتب مختلفی است و فقط به امور مادی تعلق نمیگیرد
- ۸۰۹ خدای سبحان از هر جهت اهلیت محبوب شدن را دارد
- ۸۰۹ خداوند خلق خود را دوست می دارد
- ۸۰۹ شعور و علم لازمه حب نیست
- ۸۰۹ حب حقیقتی است که در تمام موجودات عالم سریان و جریان دارد
- ۸۱۰ بحث فلسفی دیگر (در باره خلود و جاودانگی عذاب قیامت)
- ۸۱۰ اشاره
- ۸۱۲ اشکال هایی که به خلود در عذاب شده است و باسخ آنها
- ۸۱۶ بحث قرآنی و روایتی در تکمیل بحث سابق (بیان اینکه عذاب خدا نیز از رحمت اوست)
- ۸۱۸ سوره البقره (۲): آیات ۱۶۸ تا ۱۷۱
- ۸۱۸ اشاره

٨١٨	ترجمه آیات
٨١٩	بیان
٨٢١	اشاره
٨١٩	حکم اباحه آیچه مشرکین و برخی از مؤمنین بر خود ممنوع کرده بودند
٨٢٢	چند نکته که آیه شریفه: "كُلُّوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ ... " افاده میکند
٨٢٢	رد بر کسانی که از پدران خود تقلید می کردند
٨٢٥	بحث روایتی (شامل روایاتی در باره "خطوات شیطان")
٨٢٦	بحث اخلاقی و اجتماعی
٨٢٦	(در باره رابطه عقائد و علوم با عمل و مسئله خرافه گرایی)
٨٢٧	علت گرایش به خرافات
٨٢٨	اساس تمدن مادی امروز بر خرافه پرستی
٨٣٠	راهی که قرآن در این مورد پیموده است
٨٣٠	پیروی از دین تقلید نیست
٨٣١	بطلان و کذب تقسیمی که مادی ها در باره سیر عقائد و آراء بشری گفته اند
٨٣٢	سوره البقره (۲): آیات ۱۷۲ تا ۱۷۶
٨٣٢	اشاره
٨٣٢	ترجمه آیات
٨٣٣	بیان
٨٣٣	اشاره
٨٣٥	دلالت آیه شریفه بر تجسم اعمال
٨٣٦	بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیات گذشته)
٨٣٨	سوره البقره (۲): آیه ۱۷۷
٨٣٨	اشاره
٨٣٨	ترجمه آیات
٨٣٩	بیان
٨٣٩	اشاره

۸۳۹	توضیح مفردات آیه
۸۴۰	ذکر مصدق در کنار مفهوم، دأب قرآن در تمام بیاناتش می باشد
۸۴۱	در باره ایمان کامل و پاره ای از اعمال و اخلاق ابرار مؤمنین حقیقی)
۸۴۲	وفای به عهد، صبر و صدق، سه صفت مؤمنین
۸۴۳	استخراج صفات مؤمنین و مال کارشان از چند مورد آیات قرآنی
۸۴۴	بحث روایتی (ذیل آیه کریمه و بیان اهمیت آنچه در آن آمده)
۸۴۵	سوره البقره (۲): آیات ۱۷۸ تا ۱۷۹
۸۴۶	اشاره
۸۴۷	ترجمه آیات
۸۴۸	بیان وجه تسمیه "قصاص" و بیان حکم عفو و انتقال از قصاص به دیه
۸۴۹	اشاره
۸۵۰	معنای "قصاص" و آثار آن و بیان لطائف جمله "و لَكُمْ فِي الْقِصَاصِ خِيَةٌ".
۸۵۱	بحث روایتی (شامل چند روایت در باره قصاص و عفو و دیه)
۸۵۲	بحث علمی (در باره حکم قصاص)
۸۵۳	چگونگی و سابقه حکم قصاص در میان اعراب و پیروان ادیان غیر اسلام
۸۵۴	اعتراضات و اشکالاتی که در عصر حاضر به حکم قصاص مخصوصاً به قصاص به اعدام می شود
۸۵۵	پاسخ به همه این اشکالات و بیان فلسفه تشریع در یک آیه قرآنی
۸۵۶	سوره البقره (۲): آیات ۱۸۰ تا ۱۸۲
۸۵۷	اشاره
۸۵۸	ترجمه آیات
۸۵۹	بیان
۸۶۰	بیان آیات مربوط به حکم وصیت در باره ما ترک
۸۶۱	بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته و احکام وصیت)
۸۶۲	درباره مرکز

ترجمه تفسیرالمیزان (مکارم شیرازی) جلد ۱

مشخصات کتاب

سرشناسه : طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۲۸۱ - ۱۳۶۰.

عنوان قراردادی : المیزان فی تفسیر القرآن. فارسی

عنوان و نام پدیدآور : ترجمه تفسیر المیزان / محمدحسین طباطبائی؛ ترجمه ناصر مکارم شیرازی ... [و دیگران].

مشخصات نشر : قم: بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبائی؛ تهران: رجاء، ۱۳۶۷.

مشخصات ظاهری : ۲۰ ج.

شابک : ۲۸۰۰۰ ریال (دوره کامل)؛ دوره ۹۶۴۶۲۸۶۳۵۶؛ ج. ۱ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۲۸؛ ج. ۲ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۳۵؛ ج. ۳ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۴۳؛ ج. ۴ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۵۱؛ ج. ۵ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۶۰؛ ج. ۶ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۷۸؛ ج. ۷ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۸۶؛ ج. ۸ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۹۴؛ ج. ۹ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۰۸؛ ج. ۱۰ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۱۶؛ ج. ۱۱ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۱۹؛ ج. ۱۲ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۲۴؛ ج. ۱۳ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۳۲؛ ج. ۱۴ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۴۰؛ ج. ۱۵ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۵۹؛ ج. ۱۶ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۷۵؛ ج. ۱۷ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۸۳؛ ج. ۱۸ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۸۳؛ ج. ۱۹ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۹۱؛ ج. ۲۰ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۳۰۵؛ یال (دوره، چاپ اول): ۱۶۰۰۰؛ یال (دوره، چاپ اول): ۹۶۴۶۲۸۶۳۱۳.

یادداشت : جلد ۱۲ کتاب حاضر توسط محمدباقر موسوی همدانی ترجمه و با همکاری انتشارات امیرکبیر منتشر شده است.

یادداشت : ج. ۱. ۲۳ (چاپ هفتم: ۱۳۸۶) (فیبا).

یادداشت : ج. ۱۲ (چاپ اول: بهار ۱۳۶۳).

یادداشت : ج. ۱۷ (چاپ اول: تابستان ۱۳۶۳).

یادداشت : ج. ۱۹ (چاپ چهارم: ۱۳۷۰).

یادداشت : عنوان عطف: ترجمه تفسیر المیزان.

عنوان عطف : ترجمه تفسیر المیزان.

موضوع : تفاسیر شیعه -- قرن ۱۴

شناسه افزوده : مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۰۵ - مترجم

شناسه افزوده : بنیاد علمی و فکری استاد علامه سید محمدحسین طباطبائی

رده بندی کنگره : BP98/ط ۲۵ م ۹۰۴۱ ۱۳۶۷

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۷۲۶

شماره کتابشناسی ملی : م ۶۸-۵۳۱

ص: ۱

مقدمه

سیره تفسیری استاد علامه طباطبائی (قده)

تفسیر قرآن کریم در گرو معرفت آنست و چون شناخت آن درجات گوناگونی دارد، بنا بر این تفسیر آن نیز مراتب مختلف خواهد شد.

بعضی قرآن را در اثر اتحاد با حقیقت آن می‌شناسند، مانند پیامبر اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ و‌اہل بیت عصمت علیهم السلام که بمنزله جان رسول خدایند [\(۱\)](#) «نَزَّلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ» [\(۲\)](#) وقتی حقیقت کلام خدا بر روح رسول اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ تزلیل یافت و یا آن حضرت در قوس صعود به ملاقات حقیقت وحی نائل آمد «وَإِنَّكَ لَتَلَقَّى الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيِّمٍ» [\(۳\)](#) برای آن حضرت جای هیچ‌گونه ابهام نخواهد بود و با دریافت آن حقیقت که خود عین معرفت می‌باشد کلام الهی بطورِ کامل شناخته خواهد شد.

بعضی دیگر قرآن را در اثر مشاهده جمال و جلال آن در خود، شناخته و می‌شناسند که تبیین آن کشش خاص، برای کسی که از آن بارقه سهمی و از آن نفحه نصیبی ندارد میسر نیست.

گروه سوم قرآن را با بررسی ابعاد گوناگون اعجاز وی شناخته و می‌شناسند که اکثریت قرآن شناسان از این دسته‌اند.

شناخت دسته اول همانند برهان صدیقین در معرفت خداوند سبحان است که از ذات

صف: ۲

۱- فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَ أَبْنَاءَكُمْ وَ نِسَاءَنَا وَ نِسَاءَكُمْ وَ أَنْفُسَنَا وَ أَنْفُسَكُمْ.

۲- سوره شعراء آیه ۱۹۳.

۳- سوره نمل آیه ۶.

خداوند پی به او می برد و معرفت دسته دوم همانند برهان معرفت نفس است

«من عرف نفسه فقد عرف ربّه»

که با استمداد از آیات انسی پروردگار خویش را می شناسند و آگاهی دسته سوم همانند برهان حدوث یا حرکت یا امکان و مانند آنست که با استدلال از نشانه های بیرونی و آیات آفاتی، خداوند خود را می شناسند.

شناخت قرآن

کامل ترین شناخت قرآن، همانا معرفت عمیقانه طبقه اول است که نه تنها به تمام معارف آن آشنایی کامل دارند، چنان که حضرت امام صادق علیه السلام فرمود:

«قد ولدی رسول الله صلی الله علیه و آله و انا اعلم کتاب الله و فيه بدء الخلق و ما هو كائن الى يوم القيمة و فيه خبر السماء و خبر الارض و خبر الجن و خبر النار و خبر ما كان و خبر ما هو كائن، اعلم ذلك كائنا انظر الى كفى ان الله يقول فيه تبيان كل شئ»^(۱).

بلکه در مرحله عقل قرآن معقول و در مرتبه مثال قرآن متمثلا و در مرتبه طبیعت قرآن ناطق می باشند، چنان که حضرت امیر المؤمنین علیه السلام فرمود:

«... و النور المقتدى به ذلك القرآن فاستنبطوه و لن ينطق و لكن أخركم عنه الا انّ فيه علم ما يأتي و الحديث عن الماضي و دوائكم و نظم ما بينكم»^(۲) و این بدان علت است که حقیقت ولایت و حقیقت قرآن گرچه مفهوما از یکدیگر جدا می باشد و لی از لحاظ مصدق و همچنین حیثیت صدق، مساوق و متعدد از این جهت می توان ادعا کرد که:

«لا يبلغ احد كنه معنى حقيقه تفسير كتاب الله تعالى و تاویله الا نبیه صلی الله علیه و آله و اوصيائه عليهم السلام»^(۳) و زمینه رسیدن به این مقام منبع عشق به معارف قرآن و شوق به مطالب آنست که بر اثر عشق هر چه شناخته شد حفظ می شود و از صحنه دل رحلت نمی کند و در اثر شوق هر چه شناخته نشد با پرسش روشن می گردد که امیر المؤمنین علیه السلام فرمود:

«وَاللَّهُ مَا نَزَّلَتْ أَيْهَا الْمَوْلَى وَقَدْ عَلِمْتَ فِيمَا نَزَّلْتَ وَأَيْنَ نَزَّلْتَ أَبْلِيلَ نَزَّلْتَ أَمْ بَنْهَارَ نَزَّلْتَ فِي سَهْلٍ أَوْ جَبَلٍ إِنَّ رَبِّي وَهُبَّ لِي قَلْبًا عَقُولًا وَلِسَانًا سُنُولًا»^(۴) و امامان معصوم عليهم السلام گرچه ممکن است در بعضی از مظاهر با

ص: ۳

- ۱- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۹۸ و ۱۰۱.
- ۲- نهج البلاغه صبحی صالح ص ۲۲۳.
- ۳- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۸۸ و ۸۹ و ج ۹۰ ص ۹.
- ۴- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۹۳ و ۹۷.

یکدیگر تفاوت داشته باشند ولی در علم به قوانین الهی و تفسیر قرآن کریم یکسانند، چنان که امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

«قلت له الأئمّه بعضهم اعلم من بعض قال عليه السلام نعم و علمهم بالحلال و الحرام و تفسير القرآن واحد»^(۱) و کتاب خداوند را چون دیگر نوشتار یا گفتار نمی‌توان محسوب داشت زیرا همواره گوینده از گفتارش جدا و نویسنده از نوشتارش بیرون است و هنگامی که پرده گفتار کنار رفت گوینده ظهر می‌نماید که:

«المرء مخبوء تحت لسانه»^(۲) و زمانی که پوشش نگارش و نوشتار بدرآید اندام نویسنده جلوه می‌کند که:

«رسولک ترجمان عقلک و کتابک ابلغ ما ينطق عنک»^(۳) که وجود هر یک از متکلم و کاتب محدود بوده و از محدوده کلام و کتاب خود نیز بیرون می‌باشد، از این جهت باید از حجاب گفتار و نوشتار گذشت تا به گوینده و نویسنده رسید و چه بسا آن گوینده یا نویسنده درست در کسوت گفتار در نیاید و بطور کامل در پوشش نوشتار، خود را ارائه ندهد، لیکن خداوند سبحان که از هر نوری روشن تر است تحت هیچ حجابی مستور نیست و از محدوده هیچ موجودی بیرون نخواهد بود، بنا بر این لطیف ترین تعبیری که درباره کلام و کتاب خداوند سبحان مطرح می‌باشد همان تجلی است که احتمال هر گونه تجافی را از بین می‌برد و زمینه هر گونه شناخت عمیق را فراهم می‌نماید که حضرت أمیر المؤمنین علیه السلام فرمود:

«فتجّل لهم سبحانه في كتابه من غير ان يكونوا رأوه بما اراهم من قدرته ...»^(۴) و آن موحّدی که تا با چشم جان و حقیقت ایمان، خدای خود را نبیند او را نمی‌پرستد

«... فأعبد ما لا أرى»^(۵) تا با چشم دل گوینده را هم نبیند کلامش را نمی‌پذیرد، او اول متکلم را می‌بیند بعد کلامش را می‌شنود، چه اینکه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در معراج های خویش اول حقیقت را با دل می‌یافت بعد با چشم می‌دید یعنی محسوس اولیای الهی مسبوق به عقل آنها است و یک حقیقت اول معقول آنهاست سپس محسوس آنان می‌شود بر خلاف دیگران که معقول آنها مسبوق به حسّ است و یک واقعیت از رهگذر حسّ به عقل آنها راه می‌یابد، لذا منطق آنان اینست که: «من فقد حسّا فقد علمًا»

ص: ۴

- ۱- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۹۵.
- ۲- نهج البلاغه صبحی صالح ص ۵۴۵.
- ۳- نهج البلاغه صبحی صالح ص ۵۲۸.
- ۴- نهج البلاغه صبحی صالح ص ۲۰۴.
- ۵- نهج البلاغه صبحی صالح ص ۲۵۸.

و مشرب اینان اینست که: «إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ فِي كِتَابٍ مَكْتُونٍ لَا يَمْسُهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» (۱) آنان می گویند تا حسن نباشد آگاهی نیست و اینان می فرمایند تا صفاتی ضمیر و طهارت دل نباشد نیل به معارف میسر نیست برای آنان آکادمی ضروری مینماید و برای اینان تهذیب نفس، که: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرُ كُمْ تَطْهِيرًا» (۲).

و نکته اساسی درباره قرآن کریم اینست که چون این کتاب تجلی خداوند بی چون و بی مثل است قهرا همانند خواهد داشت و شناخت او همانند معرفت دیگر کتابها نمی باشد:

«انَّ كَلَامَ الْبَارِئِ سَبْحَانَهُ لَا يُشْبِهُ كَلَامَ الْخَلْقِ كَمَا لَا يُشْبِهُ افْعَالَهُمْ» (۳) و شناخت این طبقه ممتاز همانست که در زبان پیامبر اکرم صلی اللہ علیہ و آله آمده

«... لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَى الْحَوْضِ...» (۴) چون عارف و معروف هر دو به یک حقیقت که همان حق مخصوص است مرتبطند

«... هَمَا حَبَلَ اللَّهُ مَمْدُودٌ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَ اللَّهِ تَعَالَى...» (۵) و خطاب و مخاطب هر دو به یک متکلم وابسته اند لذا:

«انما يعرف القرآن من خطوب به» (۶) بدین جهت از این اولیای الهی هنگام تلاوت هر آیه ذکری مناسب با محتوای همان آیه مانند تلبیه یا اعتراف یا شهادت نقل شده است (۷) و برجسته ترین مقامی که در قرآن کریم برای انسان یادآوری شده از آن این گروه که همان «وَ السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَئِكَ الْمُقْرَبُونَ» (۸) می باشند خواهد بود، چه اینکه حضرت امام باقر علیه السلام فرمود

«... وَ لَنَا كَرَائِمُ الْقُرْآنِ» (۹).

بهترین شناخت قرآن بعد از معرفت عمیقانه طبقه اول همانا شناخت گروه دوم است که با مشاهده آیات انفسی قرآن به سوی این هدف والا جذب شده اند و با کشش قرآن وارد دریای بی کران او گشته اند، چون شناگری که به همراه موج دریای طوفنده چندگامی وارد دریا می شود نه با کوشش خود وارد شود که اقیانوس سهمگین به کوشش

ص: ۵

- ۱- سوره واقعه آیه ۷۸.
- ۲- سوره احزاب آیه ۳۴. [.....]
- ۳- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۱۰۷ و ج ۹۰ ص ۹.
- ۴- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۱۰۳.
- ۵- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۱۰۲.
- ۶- وسائل الشیعه ج ۱۸ ص ۱۳۶.
- ۷- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۲۲۰-۲۱۷.
- ۸- سوره واقعه آیه ۱۱.

٩- بحار ط بيروت ج ٨٩ ص ١١٤.

هیچ شناگری بها نمی دهد و توان هر گونه دریا نورده را از او می رباید

«... و بحرا لا يدرک قعره»^(۱) و آنکه بدون کشش عزم دریا کرد و به کوشش جامد بستنده نمود بهره لازم را از آب دریا و گوهر نهانی آن نمی برد ولی به درون بحر راه یافتن از آن کسی است که از خرد شناسان ندهد و فقط پس از آشنایی به هنگام موج خود را در معرض آن موج قرار دهد آن گاه مجاز است که بگوید هر چه دارم همه از دولت قرآن دارم زیرا با پیک وحی محشور شده و با سفیر قرآن هم صحبت گشته است، چه اینکه حضرت امام صادق علیه السلام فرمود:

«من قراء القرآن و هو شاب مؤمن اختلط القرآن بلحمه و دمه، جعله الله مع السفره الكرام البرره و كان القرآن حجيجا عنه يوم القيمة و يقول يا رب ان كل عامل قد اصاب اجر عمله غير عامل فبلغ به كريم عطياك فيكسوه الله عز و جل حلتين من حل الجنه و يوضع على رأسه تاج الكرامه ثم يقال له هل ارضيناكم فيه؟ فيقول القرآن يا رب قد كنت ارغب له فيما هو افضل من هذا قال فيعطي الا من يمينه والخلد بيساره ثم يدخل الجنه فيقال له اقراء آيه و اصعد درجه ثم يقال له بلغنا به و ارضيناكم فيه؟ فيقول اللهم نعم»^(۲) آری دلباخته کلام خدا آن چنان که قرآن را با ایمان میخواند که قرآن با تمام گوشت و خون او مخلوط خواهد شد و اینان بر جسته ترین چهره های آدمی بعد از انبیا و مرسلین علیهم السلام می باشند. ^(۳)

اما شناخت گروه سوم که با بررسی ابعاد اعجاز آمیز قرآن کریم آن را شناخته و می شناسند، چون قرآن شناسی آنان از روزندهای بیرونی است و کلام خدا را از پشت پرده های الفاظ و مفاهیم و مانند آن می بینند و قهرا تماس مستقیمی با خود قرآن نداشته و از حجاب مصطلحات نمی گذرند، ولی در این گروه همه افراد یکسان نیستند، زیرا برخی فقط از راه مفاهیم عقلی به قرآن راه پیدا می کنند و بعضی از راه معانی نقلی به حریم آن بار می یابند و ... چنانچه در گروه دوم هم تفاوت وجود دارد زیرا برخی از آنها بکام موج قوی فرو رفته و به همراه آن مقدار زیادی از دریا را طی می کنند و بعضی در معرض موج ضعیف واقع می شوند و به همان نسبت وارد اقیانوس می گردند، ولی این طبقه چون با حقیقت قرآن مأносند هرگز آن را رها نمی نمایند، اما گروه سوم گذشته از تفاوت

ص: ۶

۱- نهج البلاغه صبحی صالح ص ۳۱۵.

۲- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۱۸۷ و ۱۸۸.

۳- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۱۸۰.

شناخت چون حقیقت قرآن کریم را مسّ نکرده اند قسمتی از بیماری های آنان درمان نمی شود و لذا گاهی به مقتضای بعضی از همان بیماری های کهن تن به انحراف و تباہی خواهند داد، زیرا قرآن تنها کتاب عقلی و علمی نیست که بتوان با براهین محض به آن نایل آمد و عمل را در نیل به معارف آن مؤثر ندانست، بلکه قرآن نور و هدایت است، لذا معارف عقلی و علمی را با راهنمایی و موعظه عملی مقرون می نماید، سپس انسانها را به تدبیر در آن دعوت می کند و گناه را که همان قفل قلب است مانع تدبیر در آن می داند [\(۱\)](#) و اگر تنها راه ارتباط با قرآن همان علم حصولی و مبادی مفهومی آن باشد ممکن است کلام الهی در دل استقرار نیابد و در اثر برخی از سوانح رخت بر بند و از شمار بزرگترین گناهان آنست که کسی حامل کلام خداوند باشد سپس عمدآ آن را رها کند،

قال رسول الله صلی الله عليه و آله: «عرضت علی الذنوب فلم اصب اعظم من رجل حمل القرآن ثم تركه» [\(۲\)](#) و همین رهایی نواریت قرآن زمینه ای را فراهم کرده که قرآن دستاویز رز اندوزان آزمند می شود تا به وسیله کلام الهی دیگران را به کام دنیا مداری خویش فرو برد و کیفر این گروه آنست که طوری در قیامت حاضر می شوند که گوشتی در استخوان سورتشان نیست،

قال علی بن ابی طالب علیه السلام: «من قرأ القرآن يأكل به الناس جاء يوم القيمة و وجهه عظم لا لحم فيه» [\(۳\)](#) آری قرآن چون میوه شاداب است که انسان سالم را فربه می نماید و فرد مبتلا به مرض دستگاه گوارش را رنجور می سازد «وَنَزَّلْنَا مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الطَّالِبِينَ إِلَّا خَسَارًا» [\(۴\)](#) لذا قرآن کریم با گوشت و خون بعضی از قاریان مخلوط می شود و زمینه ریزش تمام گوشت های صورت برخی دیگر از قاریان را فراهم می کند «اعاذنا الله من شرور افسنا و سیئات اعمالنا».

۱- سوره محمد آیه ۲۴.

۲- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۱۹۰.

۳- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۱۸۱.

۴- سوره اسراء آیه ۸۲. [.....]

تفسیر قرآن

اکنون که درجات گوناگون شناخت قرآن روشن شد مراتب مختلف تفسیر آن واضح خواهد بود زیرا تفسیر همان شناخت متنزل است لذا سخن طبقه ممتاز که همان[.]

ص: ۷

گروه اولند اینست که

«سلوونی عن القرآن اخبار کم عن آیاته فیمن نزلت و این نزلت»^(۱) و چون قرآن کریم مهیمن^(۲) بر دیگر کتابهای آسمانی می باشد انسان کاملی که با حقیقت قرآن کریم متحده شد توان تفسیر همه کتاب‌های الهی را دارد لذا أمیر المؤمنین علیه السلام فرمود:

«اما و اللَّهِ لو ثنيت لى الوساده فجلست عليها لافتیت اهل التوراه بتوراتهم ... و اهل الانجیل بانجیلهم ... و اهل القرآن بقرآنهم»^(۳) غزالی از أمیر المؤمنین علیه السلام نقل می کند که اگر خداوند سبحان و پیامبر اکرم صلی اللَّهُ علیه و آله مرا اذن دهند به اندازه بار چهل شتر الف فاتحه الكتاب را شرح می نمایم سپس می گوید:

«و هذه الكثرة في السعه والافتتاح في العلم لا يكون الا للدنيا سماويا الهيئا»^(۴) لذا ابن عباس مفسّر معروف چنین می گوید «... و ما علمی و علم اصحاب محمد صلی اللَّهُ علیه و آله فی علم على علیه السلام الا كقطره في سعه ابحر»^(۵) و هرگز قرآن بدون توجه به تفسیر و تبیین این طایفه حقه فهمیده نمی شود زیرا این تفکیک همان افتراقی است که پیامبر اکرم صلی اللَّهُ علیه و آله به نفی آن خبر داد و او رسول امینی است که از هوی سخن نمی گوید و اگر جایی قرآن حضور ظاهری داشت و عترت ظاهره غایب بودند یا اینان حضور ظاهری داشتند و قرآن کریم غایب بود اطمینان حاصل می شود که هر دو غایبند زیرا معیّت با هم و عدم افتراق از هم در نحوه وجود قرآن و عترت مأخذ است^(۶) باری چون بهترین شناخت قرآن معرفت این طبقه است بهترین تفسیر نیز تفسیر این گروه خواهد بود و چون گروه دوم شاگرد بر جسته طبقه اول محسوب می شوند و شناخت آنان بعد از معرفت گروه اول بهترین شناخت ها می باشد لذا تفسیر آنها نیز بر جسته ترین تفسیرها خواهد بود، و راهیان این راه از متقدمان و متأخران هر کدام به نوبه خود مقداری از مسیر یاد شده را پیموده اند و نوادری از آنان این سیر را به پایان رسانده اند که یکی از آنها مرحوم استاد علامه سید محمد حسین طباطبائی قدس اللَّهُ نفسه الزَّکِیَّه می باشد که از دیر باز در خدمت قرآن کریم بوده تا به اندازه خویش با کلام الهی مأنوس و سخن خدا با گوشت و خون او آمیخته شد لذا در تمام رویدادهای تلخ و ..

ص: ۸

- ۱- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص.
- ۲- سوره مائدہ آیه ۴۸.
- ۳- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۷۸.
- ۴- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۱۰۴.
- ۵- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص.
- ۶- بحار ط بیروت ج ۱۰۶ و ۱۰۳ و ...

شیرین با قرآن بود و از او الهام می‌گرفت و حوادث واقعه در جهان علم را با استنباط از معارف عمیق قرآن حل می‌نمود بطوری که کمتر مسائلی درباره عقاید و اخلاق و اعمال مطرح می‌شود که مرحوم استاد در تفسیر قیم-المیزان- به آن نفیا یا اثباتاً نپرداخته باشد بطوری که می‌توان گفت المیزان در بین تفاسیر چون کتاب قیم-جواهر الکلام- است در بین کتابهای فقه که هم کمبود گذشتگان را جبران نمود و هم زمینه تحقیق آیندگان را فراهم کرد، وقتی استادمان مرحوم آیه الله حاج شیخ محمد تقی آملی (ره) از استادش مرتضی انصاری قده نقل کرد که مرحوم شیخ انصاری چنین فرمود، من به هیچ مطلبی نرسیدم مگر آنکه مرحوم صاحب جواهر به آن نفیا یا اثباتاً اشاره کرده است، و همانطوری که جواهر برای فقیه دائره المعارف فقهی است-المیزان- برای یک مفسّر دائره المعارف قرآنی است و اینکه به گوشه‌ای از سیره تفسیری مرحوم استاد علامه اشاره نموده و تفصیل آن را به مراجعه به کتاب قیم-المیزان- موکول می‌نمایم.

خداؤند سبحان که در قرآن تجلی نموده کلام خود را به عنوان نور میین [\(۱\)](#) و تبیان کل شیء [\(۲\)](#) معرفی می‌کند و ممکن نیست چیزی نور باشد و معذلك دارای نقاط مبهم و تاریک بوده و محتوای آن روشن نباشد و نیز ممکن نیست کتابی بیانگر همه معارف و اصول سعادت بخش انسانی باشد و خود، بین و آشکار نباشد چه اینکه ممکن نیست کلامی هدایت جهانیان را تأمین نماید [\(۳\)](#) و خود نیازمند به هادی دیگر باشد تا او را توضیح دهد بنا بر این هیچ مطلب مبهمی در قرآن وجود ندارد، تا قرآن را به کمک غیر قرآن بشناسیم بلکه قرآن را باید به خود قرآن شناخت چه اینکه نور را باید با خود نور دید و بین بالذات را باید با خود آن بین شناخت و چیزهای دیگر را به وسیله او مبین نمود.

یکی دیگر از آیات روشن قرآن کریم اینست که بلندای معارف مکنون او را جز مطهرون نمی‌یابند [\(۴\)](#) و مطهرون را نیز معرفی کرد [\(۵\)](#) بطوری که نه در امر اول ابهامی راه دارد و

ص: ۹

- ۱- سوره نساء آیه ۱۷۴.
- ۲- سوره نحل آیه ۸۹.
- ۳- سوره بقره آیه ۱۸۵.
- ۴- سوره واقعه آیه ۷۹.
- ۵- سوره احزاب آیه ۳۳.

نه در امر دوم تیرگی رخنه می کند بلکه با نورافکن نیرومند وحی به جهانیان فهمانیده که دست همگان به کنه قرآن نمی رسد و تنها پاکانند که به کنه آن می رسند.

یکی دیگر از آیات روشن کلام الله اینست که هر چه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله شما را به آن امر نمود بگیرید و از هر چه شما را از آن نهی نموده است دوری نمائید [\(۱\)](#) بطوری که در این ارجاع هیچگونه ابهامی وجود ندارد.

یکی دیگر از آیات واضح کتاب الهی آنست که رسول الله صلی الله علیه و آله را بعنوان میین حدود و جزئیات قرآن کریم معرفی می نماید «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْذِكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نَزَّلَ إِلَيْهِمْ» [\(۲\)](#).

بنا بر این خود قرآن که نور مبین است در کمال وضوح پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام را مرجع فهمیدن معارف و حدود قوانین و مانند آن قرار داده و چون حجیت کلام خداوند ذاتی است می تواند دلیل اعتبار سخن و سنت معمصومین علیهم السلام واقع شود پس قرآن که حجت بالذات است سند حجیت سنت خواهد بود و هرگز نمی توان با قطع نظر از سنت معمصومین علیهم السلام به همه حدود و احکام الهی راه یافت و به معارف قرآن کریم آشنا شد چه اینکه آیات گسترده قرآن کریم نسبت به یکدیگر هماهنگ و منسجم اند و هرگز نمی توان آیه را با قطع نظر از آیات دیگر معنا کرد بلکه با توجه به سراسر قرآن کریم باید آیه مورد بحث را معنا نمود که اگر در بین آیات دیگر دلیل یا مؤیدی برای آیه محل بحث وجود داشت در استدلال یا استمداد مورد نظر قرار گیرد و اگر در بین آنها دلیل یا تأیید یافت نشد آیه مورد بحث طوری تفسیر نشود که با معنای آیه دیگر منافق باشد زیرا هیچگونه اختلافی را در حریم قرآن کریم راه نیست «لَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجِدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا» [\(۳\)](#) و چون قرآن کریم در کمال وضوح به براهین عقلی ارج می نهد و خود نیز برای تبیین معارف الهی ادله قاطع اقامه می کند خود سند حجیت عقل هم خواهد بود لذا هرگز نمی توان با قطع نظر از براهین عقلی آیه مورد بحث را معنا کرد با این تحلیل کوتاه میتوان روش تفسیری حضرت استاد قدس سره را.]

ص: ۱۰

۱- سوره حشر آیه ۷.

۲- سوره نحل آیه ۴۴.

۳- سوره نساء آیه ۸۲. [...]

بخوبی روشن نمود.

تفسیر قرآن به قرآن

در کیفیت استدلال یا استمداد از آیه ای برای آیه دیگر، سیره مفسران آیات الاحکام چنین بوده و نیز استمرار دارد که در استنباط حکم فقهی از قرآن آیات مقیده را شاهد تقيید آیات مطلقه قرار می دادند و همچنین آیات خاصه را سند تخصیص آیات عامه می دانستند و نیز درباره مجمل و مبین و دیگر فنون اصولی و فقهی همین روش را داشتند که از مجموع آیات بعد از تقيید یا تخصیص یا تبیین و مانند آن حکم فقهی را در محدوده آیات الاحکام استنباط می کردند، و همچنین سیره مفسران ادبی بر آن بوده و هست که در استنباط حکم ادبی از لحاظ حقیقت و مجاز لغوی و فصاحت و بلاغت و تشریح فنون گوناگون مجاز مرسل و استعاره، مجموع آیاتی را که کلمه یا کلام مورد بحث در آنها بکار رفته است، فحص و جستجو می نمایند و از نحوه استعمال و اسناد و تقدیم و تأخیر و اقتران به حروف و ادوات حصر یا شرط یا نظایر آن نکته ادبی مورد نظر را استنباط می کنند و همچنین روش تفسیر کسانی که قصص قرآن را می نگارند یا سنن الهی و سیره پیامبران خدا را از قرآن کریم استنباط می کنند بر این محور دوران دارد که این کلمه یا جمله در چند سوره و در کدام آیه بکار رفته تا از مجموع آنها حکم مورد نظر و مطلب مناسب با رشته تخصصی خود را استنباط نمایند و این روش های گوناگون که هر گروهی در استنباط موضوع خاص خویش را جمع بندی آیاتی چند استفاده می نمودند و می نمایند قبل از تفسیر-المیزان- وجود داشت و بعد از آن نیز رونق بیشتری پیدا کرد اما هیچکدام از اینها تفسیر قرآن به قرآن نیست که ویژه-المیزان- می باشد، زیرا سرمایه بسیاری از روش های یاد شده را-المعجم- تأمین می نماید و مواد اولیه استنباط آنان را رجوع به این کتاب فراهم میسازد، سپس مفسر با دریافت کلمات یا کلام های مشابه به تدبیر در آنها می پردازد و با استمداد از کتاب های لغت و مانند آن حکم مورد نظر را استنباط می کند.

و اما آنچه که سیره خاص-المیزان- است که جز در روایات معصومین عليهم السلام در تفاسیر پیشینیان به ندرت دیده می شود و بعد از آن هم هنوز به ابتکار خویش باقی است، همانا شناسایی آیات کلیدی و ریشه ای قرآن است که در پرتو آن

آیات کلیدی درهای بسیاری از آیات دیگر گشوده می‌گردد و با شناخت آن آیات ریشه‌ای این شجره طوبی تغذیه بسیاری از آیات شاخه‌ای روش می‌شود که در این شناسایی سخن از کلمه یا کلام مشابه نیست تا فهرست‌ها و لغتname راهگشا باشند، بلکه در این سیر باید از سکوی «المعجم» و کتاب لغت پرواز کرد و به کنگره «وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ» (۱) رسید و اسرار کلیدی را که به روی نامحرمان «مخالیق» است به چهره خود به عنوان «مفایح» دید و از آن آیات کلیدی گره‌های بسته را گشوده یافت و از «هذا باب ينفتح منه الف باب» مطلع شد و به کمک آن سراسر قرآن کریم را درهای باز الهی دید که هیچ جای آن ناگشوده نیست و سپس آیات ریشه‌ای که ظواهر را تغذیه می‌کند از آیات کلیدی که بواسطه قرآن را می‌گشاید جدا کرد و همچنین جریان تفسیر را از تأویل فرق گذاشت که این کار از قلمرو لغت بیرون و از حوصله «المعجم» خارج و از منطقه فهرست نامه و نظایر آن بالاتر که فراسوی معنا است و نه لفظ، زیرا تشخیص حقیقت و مجاز لغوی گرچه با لغتname ها تأمین می‌گردد ولی امتیاز حقیقت و مجاز عقلی که آیا استناد محمول به موضوع الى ما هو له است یا الى غير ما هو له، آن را عقل بیان می‌کند و وحی تبیین می‌نماید و نه لغت: «...لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِيدٌ» (۲) و نتیجه شناسایی آیات زیربنائی و آشنایی با آیات روبنایی و کیفیت ظهور آن آیات پایه‌ای در این آیات و نحوه رجوع این آیات روبنایی به آن آیات گذشته از استحکام اصل تفسیر آنست که هیچگونه اختلاف ریشه‌ای در مبانی این دائمه المعارف راه ندارد چه اینکه در اصل متن یعنی قرآن کریم هیچ راهی برای اختلاف وجود ندارد.

۱- سوره انعام آیه ۵۹.

۲- سوره ق آیه ۳۷.

ضرب قرآن به قرآن

اکنون که تفسیر قرآن به قرآن و نیز ضرورت آن روشن شد توجه به این نکته سودمند می باشد که چه تفاوتی بین تفسیر قرآن به قرآن با ضرب قرآن به قرآن است که به شدت از آن نهی شده است؟ باید عنایت نمود که این دو حکما و موضوعا جدای از یکدیگرند، زیرا آنچه از حضرت امام صادق علیه السلام رسیده است که:

«ما ضرب رجل

ص: ۱۲

القرآن بعضه بعض الما كفر»^(۱) ناظر به آنست که کسی حقیقت قرآن را که یک واحد هماهنگ و متنی است از هم جدا کرده و آن را به هم بزند و ارتباط میان ناسخ و منسوخ حکم کند بدون توجه به ناسخ و پیوند تخصیصی عام و خاص را منقطع گرداند و رابطه تقییدی مطلق و مقید را نادیده بگیرد و پیوستگی صدر و ذیل آیه را ملاحظه نکند و نظایر آن (نه اینکه آیه مورد بحث را جامع الاطراف دیدن و شواهد قرآنی آن را ملاحظه نمودن، ضرب قرآن بعض به بعض باشد) و نیز اگر کسی آیه ای را از مسیر خودش خارج کند و به دل خواه خود معنا نماید مشمول حدیث یاد شده است، چه اینکه مرحوم صدوق از استادش «ابن الولید» معنای این حدیث را پرسید، ابن الولید فرمود: کسی از تو تفسیر آیه ای را بپرسد تو با تفسیر آیه دیگر جواب او را بدھی:

«هو ان تجیب الرجل فی تفسیر آیه بتفسیر آیه اخري»^(۲) بنا بر این بین تفسیر قرآن به قرآن و ضرب قرآن به بعض به بعض که یک نوع تفسیر به رأی است موضوعاً امتیاز است و قهراً امتیاز حکمی هم خواهند داشت و برخی از محققان علم اصول چون مرحوم شیخ انصاری در بحث حجیت ظاهر قرآن^(۳) اشاراتی درباره ضرب قرآن بعض به بعض دارند که عصاره آن همان تفکیک عام از خاص و صدر از ذیل و نظایر آن می باشد که بیان شد و این به نوبه خود همان تعضیه و تفریق اعضای پیکر یگانه قرآن مجید می باشد.

- ۱- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۳۹.
- ۲- رسائل حجیت ظن.
- ۳- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۳۹ و وسائل کتاب القضاe ج ۱۸ ص ۱۳۵.

ویژگیهای تفسیری مرحوم استاد علامه طباطبائی

۱- مرحوم علامه قدس سرہ اطلاع نسبتاً وسیع و فراگیری نسبت به تمام ظواهر قرآنی داشتند و لذا هر آیه را که طرح می نمودند طوری درباره آن بحث می کردند که سراسر قرآن کریم مطمح نظر بود زیرا یا از آیات موافق بعنوان استدلال یا استمداد سخن به میان می آمد یا اگر دلیل یا تأییدی از آیات دیگر وجود نداشت طرزی آیه محل بحث تفسیر می شد که مناقض با هیچ آیه از آیات قرآن مجید نباشد و هر گونه احتمال یا وجهی که مناقض با دیگر

ص: ۱۳

آیات قرآنی می بود مردود می دانستند زیرا تناقض آیات با انسجام اعجاز آمیز کتاب الهی سازگار نیست.

۲- مرحوم علامه قدس سره سیری طولانی و عمیق در سنت مسلمه موصومین علیهم السلام داشتند و لذا هر آیه که طرح می شد طوری آن را تفسیر می کردند که اگر در بین سنت موصومین علیهم السلام دلیل یا تأییدی وجود دارد از آن بعنوان استدلال یا استمداد بهره برداری شود و اگر دلیل یا تأییدی وجود نداشت به سبکی آیه محل بحث را تفسیر می نمودند که منافق با سنت قطعی آن ذوات مقدسه نباشد زیرا تباین قرآن و سنت همان افتراق بین این دو حبل ممتلک الهی است که هرگز جدایی پذیر نیستند

«لن یفترقا حتی یردا علی الحوض»^(۱).

۳- مرحوم علامه قدس سره تبحری کم نظیر در تفکر عقلی داشتند و لذا هر آیه مورد بحث را طوری تفسیر می نمودند که اگر در بین مبادی بین یا میان عقلی دلیل یا تأییدی وجود داشت از آن در خصوص معارف عقلی و نه احکام تعبدی به عنوان استدلال یا استمداد بهره برداری شود و اگر بحث های عقلی در آن باره ساکت بود طوری آیه معنونه را معنا می نمودند که با هیچ دلیل قطعی عقلی مخالف نباشد و هر وجه یا احتمالی که با موازین قطعی عقلی - و نه مبانی غیر قطعی یا فرضیه های علمی - منافق بود باطل می دانستند زیرا تناقض عقل و وحی را هم عقل قطعی مردود می داند و هم وحی الهی باطل می شمرد چون هرگز دو حجت هماهنگ خداوند سبحانه مباین هم نخواهد بود بلکه عقل چراغی است روشن و وحی صراطی است مستقیم که هیچکدام بدون دیگری سودی ندارد.

۴- علامه قدس سره در علوم نقلی مانند فقه و اصول و ... صاحب نظر بوده و از مبانی مسلمه آنها اطلاع کافی داشتند و لذا اگر ادله یا شواهدی از آنها راجع به آیه مورد بحث وجود نمی داشت هرگز آیه را بروجهی حمل نمی نمودند که با مبانی حتمی آن رشته از علوم نقلی یاد شده منافق باشد بلکه بروجهی حمل می کردند که تباینی با آنها نداشته باشد زیرا آن مطالب گرچه فرعی بشمار می آیند ولی به استناد اصول یقینی قرآن و سنت

ص: ۱۴

۱- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۸۰.

قطعی تنظیم می شوند و اگر تناقضی بین محتوای آیه و مبانی حتمی آن علوم رخ دهد بازگشت آن به تباین قرآن با قرآن یا سنت با سنت و یا قرآن با سنت است که هیچکدام از اینها قابل پذیرش نیست بنا بر این در استظهار یک معنا از معانی متعدد از آیه یا توجیه آیه با یکی از آنها سعی بر آن بود که موافق با سایر مطالب بوده و مخالف با مبانی مسلمه علوم دیگر نباشد.

۵- مرحوم علامه قدس سره به همه محکمات قرآن آشنا بودند و می فرمودند برجسته ترین آیه محکمه همانا کریم «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» است و در شناخت متشابهات نیز ماهر بودند و لذا بطور روشن متشابهات را به محکمات که ام الكتاب می باشند (۱) و به منزله اصل و مادر همه مطالب قرآنی بشمار می روند ارجاع می دادند و راه پیروی از آنها را به روی تیره دلان می بستند و در عرضه احادیث بر قرآن کریم، محکمات را میزان قطعی می دانستند و مبانی علوم دیگر را با این میزان قطعی که عقل نیز در برابر آن اذعان و خضوع دارد ارزیابی می کردند که این خود نشانه پیمودن راه راست می باشد

«قال مولينا الرضا عليه السلام: من ردّ متشابه القرآن إلى محكمه هدى الى صراط مستقيم» (۲).

۶- مرحوم علامه قدس سره آشنایی کامل به مبادی برهان و شرایط مقدمات آن داشتند و لذا هرگز برای فرضیه علمی ارج برهانی قائل نبودند و آن را به منزله پای ایستا و ساکن پرگار می دانستند که به اتكای او پای دیگر پرگار حرکت می کند و دایره را ترسیم می نماید که در حقیقت کار از آن پای پویای پرگار است نه پای ایستای آن لذا از استناد به هر گونه فرضیه غیر مبرهن در تفسیر آیه پرهیز می نموده و پیشرفت علوم و صنایع را سند صحت آن فرضیه نمی دانستند و همواره خطر احتمال تبدل آن فرضیه را به فرضیه دیگر در نظر داشتند و می فرمودند ثابت را که قرآن کریم است نمی توان به متغیر که فرضیه های زود گذر علمی است تفسیر نمود و یا بر آن تطبیق داد.

۷- مرحوم علامه قدس سره آشنایی کامل به مبانی عرفان و خطوط کلی کشف و اقسام گوناگون شهود داشتند و لذا در عین دعوت به تهذیب نفس و استفاده روشن ترکیه از قرآن و حمایت از ریاضت مشروع و تبیین راه دل در کنار تعلیل راه فکر هرگز کشف

ص: ۱۵

۱- سوره آل عمران آیه ۷.

۲- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۳۷۷.

عرفانی خود یا دیگران را معيار تفسیر قرار نمی دادند و آن منکشف یا مشهود را در صورت صحت یکی از مصاديق آیه، می دانستند نه محور منحصر آیه مورد بحث. آری در بین وجوده و احتمالات گوناگون آن وجه یا احتمالی که راه کشف را بیند و مسیر تزکیه نفس را سد کند نمی پذیرفتند.

- مرحوم علامه قدس سره در تشخیص مفهوم از مصدق کار آزموده بودند و هرگز تفسیر را با تطبیق خلط نمی کردند. و اگر روایت معتبری شأن نزول آیه را بیان می کرد یا بر انطباق محتوای آن برگوهی از صحابه یا فردی از آنان دلالت می نمود هرگز آن را به حساب تفسیر مفهومی نمی آوردند که قضیه از کسوت کلیت بیرون آمده و به صورت شخصی در آید و می فرمودند این- جری- است نه تفسیر، و اگر برای آیه جز یک مصدق، فردی دیگری نباشد باز آیه به همان معنای جامع و مفهوم کلی خود تفسیر می شود و همواره زنده و حاکم است چون تجلی حی لا- یموت کتابی جاوید و چشمها جوشان آب حیات خواهد بود و اگر آیه قرآن از صورت جامعیت مفهومی خود تنزل کند و در سطح فرد خارجی مشخص گردد با زوال آن فرد آیه هم از بین خواهد رفت در حالی که قرآن «یجری کما یجری الشمس و القمر» همانند دو اختر پر فروغ آفتاب و ماه نورافکن جوامع بشری است و از طرفی قرآن به عنوان- جوامع الكلم- بر قلب مطهر پیامبر اکرم صلی الله عليه و آله نازل شد که آن حضرت فرمود:

«...اعطیت جوامع الكلم»^(۱) و اگر بر فرد یا گروه یا جریان خاصی منطبق گردد و همراه تحول مورد انطباق، دگرگون شود دیگر به عنوان جوامع الكلم نخواهد بود.

و از این رهگذر معلوم می شود که تحولات گوناگون مصاديق، موجب تحول تفسیر نمی شود زیرا الفاظ برای ارواح معانی وضع شده اند و مدامی که هدف یک چیز معین و غرض مترتب بر آن باقی است نام آن محفوظ است گرچه تبدل فراوانی در مصاديق آن راه یافته باشد مانند اسمی چراغ و ترازو و قلم و نظایر آن که بین مصاديق موجود در اعصار پیشین و مصاديق اختراع شده عصر صنعت امتیاز فراوانی از لحاظ مصدق هست ولی همه آنها در مفاهیم جامع اسمی یاد شده مندرج می باشند زیرا لفظ در مفهوم استعمال می شود

ص: ۱۶

۱- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۱۵.

نه در مصدق و تفاوت مصدق موجب تبدل مفهوم نخواهد بود.

۹- مرحوم علامه قدس سره تزل قرآن کریم را بطور تجلی می دانستند نه تجافی، لذا معارف طولی آن را مورد نظر داشته و هر یک از آنها را در رتبه خاص خویش قرار می دادند و هیچکدام از آنها را مانع حمل بر ظاهر و حجّت و اعتبار آن نمی دیدند و اصالت را در هنگام تفسیر به ظاهر می دادند و هرگز در مقام تفسیر مفهومی آیه اصل را باطن نمی دانستند که فقط بر آن حمل گردد بلکه از راه حفظ و حجّت ظاهر آن به باطن راه یافته و از آن باطن به باطن دیگر سلوک می کردند که روایات معصومین علیهم السلام نیز این چنین است [\(۱\)](#).

۱۰- مرحوم علامه قدس سره معارف دینی را جزء ما و رای طبیعت می دانستند نه طبیعت لذا آنها را منزه از احکام ماده و حرکت دانسته و افزونی و کاهش مادی را در حريم آنها روانمی دیدند و دین را سنت اجتماعی قابل تطور و تحول و در نتیجه مستعد فرسودگی و کهنگی ندانسته و این طرز تفکر را به شدت مردود می دانستند [\(۲\)](#) لذا همه ظواهر دینی را که راجع به اصل اعجاز یا انواع گوناگون آن بود محترم می شمردند و از آنها حمایت می نمودند و طرز تفکر و هایت را که خود نوعی مادیت است در کسوت مذهب، باطل دانسته و همواره آن را مخالف عقل و وحی می شمردند چه اینکه روش تفسیری مبنی بر اصالت حسن و تجربه و نیز روش تفسیری مبنی بر اصالت عمل را باطل دانسته [\(۳\)](#) و معیار درستی اندیشه را عقل قرار می دادند [\(۴\)](#) نه حسن و تجربه و نه عمل.

۱۱- آشنایی کامل مرحوم علامه با قرآن کریم نه تنها موجب شد که آیات و کلمات قرآن مجید را با ارجاع به یکدیگر حل کنند بلکه در تفسیر حروف مقطعه نیز همین سیره حسن را اعمال می نمودند زیرا به کمک بررسی سوره هایی که دارای حروف مقطعه بسیط هستند: «الْم» و «ص» و بررسی سوره ای که دارای حروف مقطعه مرکب می باشد مانند: «المص» پی می برند که حرف مقطع رمزی است به محتوای سوره و اشاره سری به مضمون آن دارد و حتی انس فراوان مرحوم استاد به قرآن کریم موجب شد که با

ص: ۱۷

۱- بحار ط بیروت ج ۸۹ ص ۹۵-۹۶.

۲- المیزان ج ۵ ص ۲۱۱ و ج ۱ ص ۶۱-۶۰.

۳- المیزان ج ۱ ص ۵.

۴- المیزان ج ۱ ص ۴.

تدبیر در متن سوره با قطع نظر از مسائل تاریخی اطمینان حاصل نماید که آن سوره در مکه نازل است یا در مدینه سپس شواهد نقلی آن را تأیید می نمود. در اینجا بمنظور اختصار، از بررسی کامل روش تفسیری مرحوم استاد صرف نظر می نمائیم و در پیرامون ویژگی ممتاز تفسیر المیزان که شناسایی آیات کلیدی قرآن به منظور تفسیر قرآن به قرآن است توضیح کوتاهی را تقدیم می داریم.

آیا توحیدی یا غرر آیات

مرحوم علامه قدس سره از آیات کلیدی قرآن کریم بعنوان «غرر آیات» یاد می فرمود که درخشش چشمگیر آنها به تنها راهگشای بسیاری از آیات دیگر قرآن بود بلکه پایه محکمی برای حلّ بسیاری از احادیث خواهد بود و میزان شناسایی آیات زیر بنائی برای همه معارفی که ارقام آنها را در مقدمه جلد اول کتاب قیم-المیزان- به هفت محور بحثی رسانده اند [\(۱\)](#) همانا آیات صریح یا ظاهر معارف توحیدی است، زیرا همه مسائل اسلامی که در قرآن مطرح است اعم از عقاید و اخلاق و احکام به توحید خدای سبحان بر می گردد و در این زمینه چنین می فرمایند: «الآیات القرآنية على احتوائها تفاصيل هذه المعرفات الالهية والحقائق الحقة تعتمد على حقيقه واحده هي الاصل و تلك فروعه و هي الاساس الذي بنى عليه بنian الدين وهو توحيده تعالى توحيد الاسلام بان يعتقد انه تعالى هو رب كل شيء لا رب غيره و يسلم له من كل وجهه فيوفى له حق ربوبيه ولا يخشع في قلب ولا يخضع في عمل الله له جل امره وهذا اصل يرجع اليه على اجماله جميع تفاصيل المعانى القرآنية من معارفها و شرائعها بالتحليل و هو يعود اليها على ما بها من التفصيل بالتركيب» [\(۲\)](#).

و با استنباط آیات زیر بنائی بر محور یاد شده هر وجه یا احتمالی که در بین وجوده و احتمالات گوناگون در مورد آیه مورد بحث مخالف توحید بود باطل می دانستند و هر وجه یا احتمالی که به توحید نزدیک تر بود می پذیرفتند و از این رهگذر رابطه جهان بینی و ایدئولوژی را تحلیل می نمودند که هر جهان بینی مخصوص ایدئولوژی خاصی را به دنبال دارد، زیرا اعتقاد به مادیت هر چه در جهان موجود است سنت اجتماعی را طرزی تنظیم

ص: ۱۸

۱- ص ۱۱. [...] .

۲- المیزان ج ۱۰- ص ۱۳۹ و ج ۲۰- ص ۵۴۳

می کند که بالذت ها و کمال های محسوس و مادی همراه بوده و به آنها برساند و اعتقاد به بت پرستی طرزی سنت گذاری می کند که بت ها را راضی سازد، ولی اعتقاد به خداوند سبحان و قیامت طرزی سنت پردازی می کند که هم سعادت دنیا را تأمین کند و هم سعادت آخرت را.

بنا بر این صورت های گوناگون زندگی اجتماعی در اثر اختلاف اصول اعتقادی جوامع بشری می باشد «... فان المذاهب المختلفة مؤثره في خصوص السنن المعمول بها في المجتمعات ... فصور الحياة الاجتماعية تختلف باختلاف الأصول الاعتقادية في حقيقة العالم ...»^(۱) و از این جهت که اصول توحیدی آیات کلیدی قرآن کریم می باشند در مسأله اخلاق در طی ابطال نسبیت آن و محکوم شمردن نسبی بودن حسن و قبح و مردود دانستن آنکه فضیلت و رذیلت ریشه انسانی ندارد بلکه تابع محیط و تحولات گوناگون است و در ضمن ثبیت اصول زیر بنائی اخلاق، به مسلک های سه گانه که در اخلاق وجود دارد می پردازند و برجسته ترین مسلک را آن می دانند که سنن اخلاقی نه برای کسب جاه و شهرت و محبوبیت اجتماعی و مجد تاریخی و تقویت روحی باشد و نه برای پرهیز از دوزخ و بهره مندی از بهشت باشد بلکه برای لقای خداوند سبحان و تحصیل وجه پایدار او باشد که خود عین توحید است «... و اما الآن فانما يرید وجه ربّه ولا هم له في فضيله ولا رذيله ولا شغل له بناء جميل و ذكر محمود و لا التفات له الى دنيا او آخره او جنه او نار و انما همه ربّه و زاده ذلّ عبوديّته و دليله حبه ...»^(۲).

و چون زیر بنای همه معارف و نیز اخلاق و همچنین اعمال شایسته را توحید دانستند که همانند اصل ثابت شجره طیبه می باشد که تا آسمان شاخه دارد و همواره میوه می دهد در این باره چنین می فرمایند «... ان المراد في الآية على ما يعطيه السياق هو اصل التوحيد الذي يتفرع عليه سائر الاعتقادات الحقة و ينبع عليه الاخلاق الزاكية و تنشأ منه الاعمال الصالحة»^(۳) و از آن نظر که بر اساس توحید تمام فیض ها از خداوند سبحان تنزل می یابند و هیچ موجودی نه خود مستقل است و نه به غیر خداوند اعتماد دارد و نه در

صفحه ۱۹

۱-المیزان ج ۱۶- ص ۲۰۱ و ۲۰۰.

۲-المیزان ج ۱ ص ۳۷۹.

۳-المیزان ج ۱۲ ص ۵۰.

محدوده طبیعت خلاصه می شود بلکه هر موجودی ریشه غیبی دارد، آیه ای که بر این اصل دلالت دارد و نیز آیه ای که بر صیانت قرآن کریم از هر گزند تحریف آور دلالت می کند، آن را از غرر آیات می دانند «... و من غرر الآیات القرآنیه المشتمله على حقائق جمّه فی السوره قوله تعالى وَ إِنْ مِنْ شَئْ إِلَّا عِنْدَنَا حَزَائِنُهُ ...» (۱).

زیرا به استناد آیه «وَ إِنْ مِنْ شَئْ إِلَّا عِنْدَنَا حَزَائِنُهُ» نه تنها مسأله ارزال حديد (۲) و ارزال پوشاك و پر مرغان (۳) و ارزال هشت زوج از چهارپایان (۴) و مانند آن را از باب تفسیر قرآن به قرآن حل می کردند بلکه مسأله تنزيل وحی و فرشته و قرآن و همچنین مسأله هدایت ملکوتی که ویژه امامت است که: «أَئِمَّهٌ يَهِيدُونَ بِأَمْرِنَا» می باشند و نیز مسأله ایمان عالم ذریه و اخذ میثاق به وحدانیت خدای سبحان و مسأله سبق قضا بر قدر و پیوند لوح محو و اثبات باللوح محفوظ و دیگر مسائل الهی را در پرتو آن حل می نمودند و بهمین مناسبت بعضی از آیات سوره رعد را نیز جزء آیات باهره و نورانی بشمار آوردند، در عین آنکه سراسر قرآن کریم نور می باشد «... و من الحقائق الباهره المذکوره في هذه السوره ما يتضمنه قوله أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً و قوله أَلَا يَذِكِّرُ اللَّهِ تَطْمِئْنُ الْقُلُوبُ و قوله يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَ يُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ و قوله فَلِلَّهِ الْمَكْرُ جَمِيعًا». (۵)

و چون خداوند سبحان نه تنها دارای کمالات هستی است بلکه هر گونه کمال وجودی از آن ذات مقدّسه نشأت می گیرد و هر گونه کمالی که آمیخته با تناهی و نقص باشد از حضرتش مسلوب است بلکه تنها کمالات نامحدود هستی است که عین خداوند عالم است و هر اسمی دلالت بر یکی از آن کمالات می کند و راه ارتباطی خلق با خلق است، از این جهت آیه «... أَيَا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى» (۶) را از غرر آیات قرآنی دانسته و چنین می فرمایند: «وَ الْآیَهُ مِنْ غَررِ الآیاتِ القرآنیَّهِ تَنِيرُ حَقِيقَهِ مَا يَرَاهُ القرآنُ الْكَرِيمُ مِنْ تَوْحِيدِ الذَّاتِ وَ تَوْحِيدِ الْوَثَيْهِ مِنْ تَوْحِيدِ الذَّاتِ وَ تَشْرِيكِ الْعِبَادَهِ» (۷) و به همین

صفحه ۲۰

- ۱- المیزان ج ۱۲ ص ۹۸
- ۲- سوره حديد آیه ۲۵.
- ۳- سوره اعراف آیه ۲۶.
- ۴- سوره زمر آیه ۶.
- ۵- المیزان ج ۱۱ ص ۳۱۲.
- ۶- سوره اسراء آیه ۱۱۰.
- ۷- المیزان ج ۱۳ ص ۲۳۹ و ص ۳

مناسب درباره آیه ۸ از سوره طه: «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لِهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى» چنین می گویند:

«وَ مِنْ غَرِّ الْآيَاتِ فِي السُّورَةِ قَوْلُهُ تَعَالَى ....» (۱) وَ چون آیه: «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ ...» (۲)

بطور وضوح جریان توحید خداوند سبحان را که ریشه همه معارف قرآنی است بیان می نماید، سخن مرحوم استاد در این باره آنسست که «... وَ مِنْ غَرِّ الْآيَاتِ فِيهَا آیَهُ النُّورِ» (۳).

و از این جهت که غبار کثرت در روز ظهر وحدت حقه زایل می گردد و در آن روز روشن می شود که همه کارها از آن خدای سبحان می باشد که در حقیقت روز ظهر توحید راستین است از آیه: «يَوْمٌ لَا تَمْكُنُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَ الْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ» (۴) چنین یاد می کنند «... وَ هِيَ مِنْ غَرِّ الْآيَاتِ» (۵) و در تأیید این مطلب وقتی از محضر مرحوم استاد علامه پرسیدم به چه مناسبت سوره مبارکه «یس» قلب قرآن است، فرمودند: همین سؤال را از حضور استادمان مرحوم آقای قاضی (همان عارف نامور و عالم ربانی) پرسیدم، ایشان در جواب فرمودند بمناسبت دو آیه آخر سوره: «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ - فَسُبْحَانَ اللَّهِ الَّذِي يَبْدِئُ مَلْكُوتَ كُلِّ شَيْءٍ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» لذا مرحوم استاد درباره این دو آیه چنین می فرماید: «وَ مِنْ غَرِّ الْآيَاتِ فِيهَا قَوْلُهُ تَعَالَى إِنَّمَا أَمْرُهُ ...» (۶) و همچنین آیه: «وَ أَنَّ إِلَيْ رَبِّكَ الْمُتَّهِي» که هدف نهایی آفرینش و تدبیر آن و قرارگاه کاروان سالار جهان انسانی حضرت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را خداوند سبحان می داند.

و نیز آیه: «وَ أَنْ لَيْسَ لِلنَّاسِ إِلَّا مَا سَيِّعَى» که پیوند ضروری عمل با عامل را در قیامت ترسیم می کند از این جهت که خطوط کلی سیر مسافران کوی هستی و همچنین مدار پاداش و کیفر را بیان می نمایند جزو آیات کلیدی به حساب آمده و درباره آنها چنین می فرمایند: «وَ مِنْ غَرِّ الْآيَاتِ فِيهَا إِنَّمَا أَنَّ إِلَيْ رَبِّكَ الْمُتَّهِي» که هدف نهایی آفرینش و تدبیر آن و فرمودند: «... وَ الْآيَهُ تَثْبِتُ الرَّبُوبِيَّهُ الْمُطْلَقَهُ لِلَّهِ

ص: ۲۱

۱- المیزان ج ۱۴ ص ۱۲۹.

۲- سوره نور آیه ۳۵.

۳- المیزان ج ۱۵ ص ۸۴. [.....]

۴- سوره انفطار آیه ۱۹.

۵- المیزان ج ۲۰ ص ۳۳۴.

۶- المیزان ج ۱۷ ص ۶۴.

۷- المیزان ج ۱۹ ص ۲۵.

و چون آیه: «إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ حَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ» ناظر به توحید ربوبی و تنظیم هندسی تمام پدیده ها می باشد در ردیف آیات ریشه قرآن کریم شمرده شده و درباره آن چنین مرقوم داشتند: «و من غر آیاتها ما فی آخرها من آیات القدر» [\(۱\)](#) و همچنین آیات هفتگانه پایان سوره حشر که هم ترغیب به لقای پروردگار از راه مراقبت و محاسبت در آنها مطرح است و هم عده ای از اسمای حسنای باری تعالی که هر کدام مجری فیض جدا و تجلی علیحده باشد به حساب آیات اصولی آمده و درباره آنها چنین فرمودند: «و من غر الآیات فیها السبع فی آخرها ...» [\(۲\)](#)

و همچنین آیه: «ذَلِكَ بِطَانَ اللَّهُ هُوَ الْحَقُّ وَ أَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ» که بر انحصر هستی حقیقی در خداوند سبحان دلالت داشته و هر چه به نام آن حضرت نباشد باطل است که محتوای آن توحید کامل است، در عداد آیات کلیدی قرار گرفت، لذا در باره آن چنین مرقوم فرمودند: «و من غر الآیات فیها (فی سوره لقمان) قوله تعالی: ذلک بِأَنَّ اللَّهَ ...» [\(۳\)](#).

و خلاصه آنکه مبدء تمام وجودهای خارجی هستی محض خداوند سبحان است که بدون آن هست محض، چیزی موجود نخواهد شد و مبدء تمام وجودهای علمی شناخت آن هستی محض است که بدون معرفت او چیزی شناخته نخواهد شد. از این جهت آیات توحیدی که بیانگر صفات جمال و جلال آن ذات مقدّسه می باشد و وحدت ذات و وحدت مبدء خلق و وحدت رب و مدبّر و نیز وحدت معبد را تبیین می نماید، از غر آیات بشمار آمده و جزء معارف کلیدی قرآن کریم محسوب می شوند که مبدء شناخت سایر آیات می باشند، و بدون آنها هیچ آیه ای فهمیده نمی شود زیرا این بخش از قرآن عهده دار قواعد کلی قرآن شناسی می باشند و با نیل به این قواعد کلی دیگر آیات قرآنی روشن می گردد و این روش یعنی از آیات زیر بنائی و معارف کلیدی پی به سائر آیات بردن [\(۴\)](#) همان سیره مرضیه ائمه اطهار علیهم السلام بوده که مرحوم استاد می فرماید: اگر این سبک سابقه دار

ص: ۲۲

۱-المیزان ۱۹ ص ۶۱

۲-المیزان ج ۱۹ ص ۲۳۱

۳-المیزان ج ۱۶ ص ۲۲۰

۴-المیزان ج ۱ ص ۱۲

به نسیان سپرده نمی شد و ادامه می یافت بسیاری از اسرار قرآنی آشکار می گشت (۱) و این اسلوب ویژه (۲) همان تفسیر قرآن به قرآن است که از معاجم و فهارس و لغات و ... خارج خواهد بود.

و این روش بهترین مصداق برای آیه: «وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجِدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا» می باشد که به صورت قیاس استثنایی بیان شده، یعنی هیچگونه اختلافی در سراسر قرآن مجید نیست و منظور این جمله تنها بیان عقد سلبی قضیه نیست که بین معانی قرآن هیچ اختلافی نیست، بلکه مراد تبیین عقد اثباتی آنست، یعنی همه مفاهیم قرآنی منسجم و هماهنگ اند و به یکدیگر اثنا و گرایش دارند و هر آیه در محتوای خود صادق و نسبت به محتوای آیه دیگر بدون واسطه یا بواسطه مصدق می باشد، چه اینکه قرآن ناطق أمیر المؤمنین علیه السلام از آیه مذکور چنین استفاده می فرماید

«... و ذَكْرُ الْكِتَابِ يَصِدِّقُ بَعْضَهُ بَعْضًا وَ اَنَّهُ لَا اخْتِلَافٌ فِيهِ فَقَالَ سَبَّحَانَهُ - وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجِدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا - وَ اَنَّ الْقُرْآنَ ظَاهِرٌ هُنْيَقٌ وَ بَاطِنٌ عَمِيقٌ ...» (۳) یعنی برخی از آیات مصدق بعض دیگر هستند.

بنا بر این همه آیات موافق یکدیگرند که این یک عقد ایجابی است نه تنها با هم اختلاف ندارند که این یک عقد سلبی است و از این جهت سراسر قرآن کریم مشابه و مثانی همدیگرند چه اینکه مرحوم علامه چنین می فرماید «... و سَمِّيتُ الْآيَاتُ الْقُرْآنِيَّةُ مَثَانِيَ لَا نَبْعَضُهَا يَوْضُحُ حَالَ الْبَعْضِ وَ يَلْوِي وَ يَنْعَطِفُ عَلَيْهِ كَمَا يَشْعُرُ بِهِ قَوْلُهُ - كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ - حِيثُ جَمِيعُ بَيْنِ كُوْنِ الْكِتَابِ مُتَشَابِهَا يَشْبِهُ بَعْضَ آيَاتِهِ بَعْضًا وَ بَيْنِ كُوْنِ آيَاتِهِ مَثَانِيَ وَ فِي كَلَامِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فِي صَفَهِ الْقُرْآنِ - يَصِدِّقُ بَعْضَهُ بَعْضًا وَ عَنْ عَلَى عَلِيهِ السَّلَامُ فِيهِ - وَ يَنْطَقُ بَعْضَهُ بَعْضًا وَ يَشْهُدُ بَعْضَهُ عَلَى بَعْضِ ...» (۴).

و شاید جدا نمودن هر آیه از آیات دیگر و آنها را در تفسیر آیه مورد بحث ملاحظه نکردن و هر کدام را بریده از جمع دیگران مشاهده نمودن و از آیات دیگر به عنوان دلیل یا تأیید و شاهد مدد نگرفتن، یک نحوه تفرقه ایجاد کردن بین آیات منسجم و متّحد قرآن باشد

ص: ۲۳

- ۱- المیزان ج ۱ ص ۷۱
- ۲- المیزان ج ۱ ص ۶۴
- ۳- نهج البلاغه صبحی الصالح ص ۶۱
- ۴- المیزان ج ۱۲ ص ۲۰۲

که بازگشت این نوع تجزیه و پراکنده ساختن اعضای پیکر یگانه کلام خدا به آن باشد که در قرآن به عنوان یک روش نکوهیده از بیگانگان نسبت به قرآن یاد شده «... كَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى الْمُفْتَسِّبِينَ الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِظَةً يَنْ» (۱) زیرا گرچه طبق روایات منظور از - عضین - کسانی هستند که اعضای قرآن را تعضیه و تفرقه نمودند و به بعضی از آنها ایمان آورده اند و نسبت به بعض دیگر کفر ورزیدند و همچنین کسانی که درباره قرآن نسبت های ناروای گوناگون روا داشتند مانند آنکه گاهی گفتند قرآن سحر است و گاهی گفتند اسطوره و افسانه است و مانند آن، ولی هر آیه را از دیگر آیات که همانند اجزای یک واحد بشمار می روند منقطع نمودن خود یک نحو تعضیه و تفرقه ناپسند است، زیرا آیه ای که به دیگر آیات انشا و انعطاف دارد نمی توان آن را بدون گرایش به مفاهیم آیات دیگر تفسیر کرد، البته با توجه به اصل یاد شده که انشا و گرایش اوّلی شاخه های فرعی به همان ریشه های اصیل می باشد که در شجره طوبی قرآن عبارت از آیات کلیدی و معارف توحیدی می باشند.

۹۱- سوره حجر آیه

۳- ایشان با اینکه در مسائل عادی حضور ذهنی نداشتند ولی در مسائل عقلی عموماً و مباحث تفسیری خصوصاً حضور ذهنی کامل داشتند و این همان انصراف ممدوح است نه نسیان مذموم و این نشانه همان آمیختگی قرآن با گوشت و خون ایشان می‌باشد چه اینکه در دوران بیماری و بستری افراد فراموششان شدند ولی اذکار را از یاد نبرد که نشانه استقرار ایمان است.

۴- ایشان در تدریس فن شریف حدیث حتماً نام راویان را هر چند ضعیف بودند ذکر می‌کردند و در هنگام قرائت متن حدیث، سند را نیز میخواندند که نام بزرگان و محدثان احیا شود و ضمن اشاره به ضعف یک سند حرمت روات را رعایت میکردند، و دیگر سجایای حضرتش را از یاد نامه‌ها می‌توان یافت.

۵- دوره درس‌های کلاسیک حضرت استاد «قدس سره» از منطق شروع می‌شد سپس به فلسفه و عرفان می‌رسید و سرانجام به قرآن و حدیث که میراث رسول اکرم صلی اللہ علیه و آله است ختم می‌شد و ارتحالش همانند زندگی پر ثمرش تحرک تازه‌ای در جهان علم بوجود آورد گرچه او متذکر بود و راقم این سطور ناسی یا متناسی «ذهب المتذکرون و بقى الناسون او المتناسون» نهج البلاغه.

قم- جوادی آملی ۲۶ شهریور ۱۳۶۳ ۲۱ ذیحجه ۱۴۰۴

صفحه ۲

مقدمه مترجم در چاپ دوم

إِنَّا نَحْنُ نَرَلْنَا الْذِكْرَ وَ إِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ این قرآن را ما نازل کردیم و بطور قطع آن را حفظ خواهیم کرد. (سوره الحجر، آیه ۸) پروردگارا منتت را با کمال خصوص گردن می نهیم که قرآن کریمت را که در طول قرنها گذشته مورد هجوم دشمنانت واقع شده بود بوسیله مجاهدتها بندگان صالحت برای ما حفظ فرمودی، و به عجز خود از اداء شکر این نعمت اعتراف داریم زیرا خود شاهد دوران غربت قرآن بودیم که چگونه دشمنانت بیش از هر دوران دیگر مورد حمله قرارش دادند و آن را که به منظور هدایت بشر نازل فرمودی از زندگی بشر حذف کردند و جز نامی از آن باقی نگذاشتند و دیدیم که چگونه برای حفظ و تجدید حیات آن خالص ترین بنده ات (امام خمینی) را برانگیختی تا علیه دشمنانت برخیزد و عموم مسلمین و مخصوصا مردم این سرزمین را که دوستداران اهل بیت پیغمبر تواند بیاری دین و قرآن بخواند و دیدیم که چگونه با مددھای غیبی، خود او و مردم او را یاری فرمودی و بینی دشمنانش را بخاک مالیدی و انقلاب اسلامی را به ثمر رسانیدی.

پروردگارا ما استحقاق اینهمه عنایت را نداشتم این تو بودی که خواستی از یک سو

زحمات بندگان صالحت از انبیاء و اولیاء و علماء و شهداء ضایع نگردد و از سوی دیگر حجت بر ما تمام شود. اینک از تو می خواهیم صلوات بی پایان خود و سلام خالصانه ما را به روح آنان تشار فرمایی و بعموم مسلمین و مخصوصاً مردم ایران توفیق دهی تا از این اثر نفیس که به اعتراف دوست و دشمن بهترین تفسیری است که تا کنون نوشته شده حد اعلای استفاده را بکنند و دلهای خود را به نور معارف آن روشن سازند که جز این راه نمی توانند نعمت قرآن و زحمات بندگان برگزیده ات را سپاسگزاری کنند: «**قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِلَّا مَنْ شاءَ أَنْ يَتَّخِذَ إِلَى رَبِّهِ سَبِيلًا.**» (۱)

(ای پیامبر به مردم بگو در برابر شمع قرآن که فرا راه زندگیتان افروختم مزدی نمی خواهم مگر همین که راهی بسوی پروردگار خود پیش بگیرید).

و نیز از تو می خواهیم که به همه فضلایی که در انتشارات اسلامی وابسته بجامعه مدرسین قم در تجدید چاپ این کتاب زحمات طاقت فرسایی تحمل فرمودند پاداش خیر مرحمت فرمایی.

سید محمد باقر موسوی همدانی فرزند مرحوم حجه الاسلام و المسلمين آقای هادی گروسی (قدس سره)

ص: ۴

۱- فرقان / ۵۹

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدّمه مترجم در چاپ اول

سپاس و ستایش خدای عز و جل را که به امر ما ابناء بشر عنایتی خاص فرمود، و نعمتهايی ارزانی داشت که عمر دهر حتی برای شمردنش کافی نیست، ستایش بی حد بر سرآمد نعمتهايیش، یعنی نعمت عقل و دین، دو چراغی که در داخل و خارج ما بیفروخت، و پیش پای بندگی ما را در دو سرا روشن ساخت.

ستایش او را که ما را در عصر آخرین پیامبرش بیافرید، و به خطابات آخرین کتابش مخاطبمان ساخت، و به معارف آن که عالیترین معارف است آشنا کرد.

و درود او برآورنده آن کتابش که از هر پیامبری دیگر بیشتر رنج کشید، و در انقاد بشر از حیرت ضلالت و منجلاب جهل و مادیت لحظه‌ای نیاسود.

درود بی منتهای او بروی، و بر او صیائش که امینان او، و چراغهای تاریکی ما، و خلفای او، و دستاویزهای ما در پرتوگاههای ضلالت بودند.

درود بر آنان که معدنهای فضیلت، و ریشه‌های مکرمت، و سرچشمehای زلال علم و معرفت بودند، و مخصوصاً بر آخرین ایشان که او را برای آینده بشر ذخیره کرد، برای روزی که دیگر اثری از جهل و ستم نماند، و جهان به دست توانایش گلستان گردد.

پروردگارا این ستایش ناقابل، ستایش و سپاس زبان ما بود، خدايا به همه ما توفيق ده تا عملا

هم از عهده شکر نعمتهايت برآئيم، و در نتيجه به آن هدف که به منظور آن ما را آفريدی برسيم.

زیرا تو بزرگتر از آنی که پروردۀ خود را دور بیندازی، و از رساندنش به کمال صرفنظر کنی.

بار الها توفيقمان ده تا نخست کلام مجیدت را بفهمیم و سپس به آن عمل کنیم.

پروردگارا این نگ را بر ما می‌سند، که از این سرای رخت بربندیم، در حالی که کلام تو را نشنیده و نفهمیده باشیم، و بی بهره از سعادت و کمال واقعی خود رفته باشیم.

الله‌ها از چنین ننگی به تو پناه می‌بریم، که تو بهترین پناهگاهی:

خواننده عزیز - که خدایش توفیق دهد - توجه داشته باشد که ترجمه پنج جلد عربی *تفسیر المیزان*، در ده جلد فارسی، بقلم چند تن از فضلای ارجمند حوزه علمیه قم نوشته، و حتی چاپ شده بود، و حاجت نبود که این ناچیز با نداشتن بضاعت علمی بار دیگر آن را ترجمه کنم، لکن از آنجایی که تا به امروز حدود بیست و چند جلد این تفسیر بقلم این ناچیز ترجمه شده بود، واستاد عالیقدر ما علامه طباطبائی که خدا وجود پر برکتش را مستدام بدارد مایل بودند همه این کتاب به یک نسق و یک قلم ترجمه شود. و به این حقیر امر فرمودند تا بقیه مجلدات آن را نیز ترجمه کنم، و نیز از آنجایی که مخالفت امر ایشان را شایسته نمیدیدم، لذا دستورشان را پذیرفته و ده جلد اول این دوره تفسیر را بار دیگر ترجمه میکنم، تا همه چهل جلد آن به یک قلم ترجمه شده باشد، و از خدای عز و جل مسئلت دارم توفیق این خدمت را به این بنده ناقابلش ارزانی بدارد، و آن را ذخیره و سرمایه آخرتم قرار دهد، و نیز از درگاه مقدسش امیدوارم نیش قلم را از کوچکترین خطأ و هر چه که مورد رضای او نیست حفظ فرموده، و در رعایت امانت در ترجمه این اثر نفیس یاریم فرماید، و برکتی در این کتاب قرار دهد که مورد توجه بنده گانش قرار گرفته، افراد پیشتری از آن بهره مند شوند، تا اجر پیشتری عاید این حقیر گردد.

و هو الموفق و المعين.

مقدمه مؤلف (در توضیح روش تفسیری کتاب)

اشاره

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي انزل الفرقان على عبده ليكون للعالمين نذيرًا، والصلوة على من جعله شاهداً ومبشراً ونذيرًا، وداعيا إلى الله باذنه وسراجاً منيراً وعلى آل الدين اذهب عنهم الرجس، وطهرهم تطهيرًا.

در این مقدمه روشنی را که ما در این کتاب در بحث و جستجو از معانی آیات قرآن کریم اتخاذ نموده ایم، برای خواننده معرفی میکنیم.

معنی تفسیر و تاریخچه آن

نخست باید بگوئیم: تفسیر که بمعنای بیان معانی آیات قرآنی، و کشف مقاصد و مدلایل آنست، از قدیمی ترین اشتغالات علمی است، که دانشمندان اسلامی را به خود جلب و مشغول کرده است. و تاریخ این نوع بحث که نامش تفسیر است، از عصر نزول قرآن شروع شده، و این معنا از آیه: (كَمَا أَرْسَلْنَا فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْهُمْ، يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا، وَيُرِيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ، هُمْ چنان که در شما رسولی از خود شما فرستادیم، تا بر شما بخواند آیات ما را، و تزکیه تان کند، و کتاب و حکمتان بیاموزد) (۱) به خوبی استفاده میشود، چون می فرماید: همان رسولی که کتاب قرآن به او نازل شد، آن کتاب را به شما تعلیم می دهد.

ص: ۷

۱- سوره بقره آیه ۱۵۱

روش تفسیری طبقات اول و دوم مفسرین و بیان علل اختلاف روش اهل علم در تفسیر قرآن پس از رسول خدا (صلی الله علیه و آله)

طبقه اول از مفسرین اسلام، جمعی از صحابه بودند، (که البته مراد ما از صحابه غیر علی علیه السلام و ائمه اهل بیت علیهم السلامند، برای اینکه در باره آن حضرت سخنی جداگانه داریم، که بزودی از نظر خواننده می گذرد)، مانند ابن عباس، و عبد اللہ بن عمر، و ابی، و غیر ایشان، که دامن همت به کمر زده، و دنبال این کار را گرفتند.

آن روز بحث از قرآن از چارچوبه جهات ادبی آیات، و شان نزول آنها، و مختصراً استدلال به آیات برای توضیح آیاتی دیگر، و اندکی تفسیر بروایات وارد از رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، در باب قصص و معارف مبدأ و معاد، و امثال آن تجاوز نمیکرد.

در مفسرین طبقه دوم، یعنی تابعین، چون مجاهد، و قتاده، و ابن ابی لیلی، و شعبی، و سدی، و دیگران نیز که در دو قرن اول هجرت بودند، جریان به همین منوال بود، ایشان هم چیزی به آنچه مفسرین طبقه اول، و صحابه، در طریقه تفسیر سلوک کرد، بودند، نیفزا و دند، تنها چیزی که به آن اضافه کردند، این بود که بیشتر از گذشتگان در تفسیر خود، روایت آوردن، (که متاسفانه در بین آن روایات، احادیثی بود که یهودیان جعل کرده، و در بین قصص و معارف مربوط به آغاز خلقت، و چگونگی ابتداء خلقت آسمانها، و تکوین زمین، و دریاها، و بهشت شداد، و خطاهای انبیاء و تحریف قرآن، و چیزهایی دیگر از این قبیل دسیسه و داخل احادیث صحیح نمودند، و هم اکنون در پاره ای روایات تفسیری و غیر تفسیری، از آن قبیل روایات دیده می شود).

بعد از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در عصر خلفاء، فتوحات اسلامی شروع می شود، و مسلمانان در بلاد فتح شده با فرقه هایی مختلف، و امتهایی گونه گون، و با علمای ادیان و مذاهب مختلف آشنا میشوند، و این خلطه و آمیزش سبب می شود بحث های کلامی در مسلمانان شایع شود.

از سوی دیگر در اواخر سلطنت امویان و اوائل عباسیان، یعنی در اواخر قرن اول هجرت، فلسفه یونان بزبان عربی ترجمه شده، در بین علمای اسلام انتشار یافت، و همه جا مباحث عقلی ورد زبانها و نقل مجالس علماء شد.

و از سوی سوم مقارن با انتشار بحثهای فلسفی، مطالب عرفانی و صوفی گری نیز در اسلام راه یافته، جمعی از مردم به آن تمایل نمودند، تا بجای برهان و استدلال فقهی، حقایق و معارف دینی را از طریق مجاهده و ریاضت های نفسانی دریابند.

و از سوی چهارم، جمعی از مردم سطحی به همان تبع صرف که در صدر اسلام نسبت بدستورات رسول خدا (صلی الله علیه و آله) داشتند، باقی ماندند، و بدون اینکه کاری به عقل و فکر خود داشته باشند، در فهم آیات قرآن به احادیث اکتفاء نموده، و در فهم معنای حدیث هم هیچگونه مداخله ای ننموده، به ظاهر آنها تبع صرف می کردند، و اگر هم احياناً بحثی از قرآن می کردند، تنها از جهات ادبی آن

بود، و بس. این چهار عامل باعث شد که روش اهل علم در تفسیر قرآن کریم مختلف شود، علاوه بر این چهار عامل، عامل مهم دیگری که در این اختلاف اثر به سزاوی داشت، اختلاف مذاهب بود، که آن چنان در میان مسلمانان تفرقه افکنده بود، که میان مذاهب اسلامی هیچ جامعه‌ای، کلمه واحدی نمانده بود، جز دو کلمه (لا اله الا الله و محمد رسول الله)، و گرنه در تمامی مسائل اسلامی اختلاف پدید آمده بود.

در معنای اسماء خدا، در صفات و افعال خدا، در معنای آسمانها، و آنچه در آن است، در زمین و آنچه بر آنست و قضاء و قدر و جبر، و تفویض، و ثواب، و عقاب، و نیز در مرگ، و بزرخ، و در مسئله بعث، و بهشت، و دوزخ، و کوتاه سخن آنکه در تمامی مسائلی که با حقایق و معارف دینی ارتباط داشت، حتی اگر کوچکترین ارتباطی هم داشت اختلافات مذهبی در آن نیز راه یافته بود، و در نتیجه در طریقه بحث از معنای آیات قرآنی متفرق شدند، و هر جمعیتی برای خود طریقه‌ای بر طبق طریقه مذهبی خود درست کرد.

روش تفسیری محدثین و انتقاد آن

اما آن عده که به اصطلاح محدث، یعنی حدیث شناس بودند، در فهم معنای آیات اکتفاء کردند آنچه که از صحابه و تابعین روایت شده، حالا صحابه در تفسیر آیه چه گفته‌اند؟ و تابعین چه معنایی برای فلان آیه کرده‌اند؟ هر چه میخواهد باشد، همین که دلیل نامش روایت است، کافی است، اما مضمون روایت چیست؟ و فلان صحابه در آن روایت چه گفته؟ مطرح نیست، هر جا هم که در تفسیر آیه روایتی نرسیده بود توقف میکردند، و می‌گفتند در باره این آیه چیزی نمیتوان گفت، برای اینکه نه الفاظش آن ظهوری را دارد که احتیاج به بحث و اعمال فکر نداشته باشد، و نه روایتی در ذیلش رسیده که آن را معنا کرده باشد، پس باید توقف کرد، و گفت: همه از نزد پروردگار است، هر چند که ما معنایش را نفهمیم، و تمسک میکردند بجمله (وَ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ، كُلُّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا) راسخان در علم گویند: ما بدان ایمان داریم، همه اش از ناحیه پروردگار ما است، نه تنها آنها بی که ما می‌فهمیم. (۱)

این عده در این روشی که پیش گرفته اند خطا رفته‌اند، برای اینکه با این روش که پیش گرفته‌اند، عقل و اندیشه را از کار انداخته‌اند، و در حقیقت گفته‌اند: ما حق نداریم در فهم آیات قرآنی عقل و شعور خود را بکار ببریم، تنها باید ببینیم روایت از ابن عباس و یا فلان صحابه دیگر چه معنایی نقل کرده و حال آنکه اولاً قرآن کریم نه تنها عقل را از اعتبار نینداخته، بلکه معقول هم نیست که آن را از اعتبار بیندازد، برای اینکه اعتبار قرآن و کلام خدا بودن آن (و حتی وجود خدا)،

ص: ۹

۱- سوره آل عمران آیه ۷

بوسیله عقل برای ما ثابت شده، و در ثانی قرآن کریم حجتی برای کلام صحابه و تابعین و امثال ایشان اثبات نکرده، و هیچ جا نفرموده یا ایها الناس هر کس صحابی رسول خدا باشد، هر چه به شما گفت پذیرید، که سخن صحابی او حجت است، و چطور ممکن است حجت کند با اینکه میان کلمات اصحاب اختلافهای فاحش هست، مگر آنکه بگویی قرآن بشر را به سفسطه یعنی قبول تنافض گوئیها دعوت کرده، و حال آنکه چنین دعوتی نکرده، و بلکه در مقابل دعوت کرده تا در آیاتش تدبر کنند، و عقل و فهم خود را در فهمیدن آن بکار بینندن، و بوسیله تدبیر اختلافی که ممکن است در آیاتش بنظر برسد، بر طرف نمایند، و ثابت کنند که در آیاتش اختلافی نیست، علاوه، خدای تعالی قرآن کریم خود را هدایت و نور و تبیان کل شیء معرفی کرده، آن وقت چگونه ممکن است چیزی که خودش نور است، بوسیله غیر خودش، یعنی قتاده و امثال او روشن شود، و چطور تصور دارد چیزی که هدایت است، خودش محتاج ابن عباس ها باشد، تا او را هدایت کنند، و چگونه چیزی که خودش بیان هر چیز است، محتاج سدی ها باشد تا آن را بیان کنند؟!

اشارة به روش متکلمین در تفسیر قرآن و بیان فرق بین تفسیر و تطبیق

و اما متکلمین که اقوال مختلفه ای در مذهب داشتند، همین اختلاف مسلک و ادارشان کرد که در تفسیر و فهم معانی آیات قرآنی اسیر آراء مذهبی خود باشند، و آیات را طوری معنا کنند که با آن آراء موافق باشد، و اگر آیه ای مخالف یکی از آن آراء بود، تاویل کنند، آنهم طوری تاویل کنند که باز مخالف سایر آراء مذهبیشان نباشد.

و ما فعلاً به این جهت کاری نداریم، که منشا اتخاذ آراء خاصی در تفسیر در برابر آراء دیگران، و پیروی از مسلک مخصوصی، آیا اختلاف نظریه های علمی است، و یا منشا آن تقليدهای کورکورانه از دیگران است، و یا صرفا تعصب های قومی است، چون اينجا جای بررسی آن نیست، تنها چیزی که باید در اينجا بگوئیم این است که نام این قسم بحث تفسیری را تطبیق گذاشتمن مناسب تر است، تا آن را تفسیر بخوانیم، چون وقتی ذهن آدمی مشوب و پابند نظریه های خاصی باشد، در حقیقت عینک رنگینی در چشم دارد، که قرآن را نیز به همان رنگ می بیند، و می خواهد نظریه خود را بر قرآن تحمیل نموده، قرآن را با آن تطبیق دهد، پس باید آن را تطبیق نامید نه تفسیر.

آری فرق است بین اینکه یک دانشمند، وقتی پیرامون آیه ای از آیات فکر و بحث می کند، با خود بگوید: بینم قرآن چه میگوید؟ یا آنکه بگوید این آیه را به چه معنایی حمل کنیم، اولی که میخواهد بفهمد آیه قرآن چه میگوید، باید تمامی معلومات و نظریه های علمی خود را موقتا فراموش کند، و به هیچ نظریه علمی تکیه نکند، ولی دومی نظریات خود را در مسئله دخالت داده، و بلکه بر اساس آن نظریه ها بحث را شروع می کند، و معلوم است که این نوع بحث، بحث از معنای خود آیه نیست.

روش فلاسفه مشاء و اشرافی و متصوفه در تفسیر قرآن و رد بر آنها

و اما فلاسفه؟ آنان نیز به همان دچار شدند که متکلمین شدند، وقتی به بحث در پیرامون قرآن پرداختند، سر از تطبیق و تاویل آیات مخالف با آراء مسلم شان در آوردند، البته منظور ما از فلسفه، فلسفه بمعنای اخص آن یعنی فلسفه الهی به تنها یی نیست، بلکه منظور، فلسفه بمعنای اعم آن است، که شامل همه علوم ریاضیات و طبیعیات و الهیات و حکمت عملی میشود.

البته خواننده عزیز توجه دارد که فلاسفه به دو مشرب جدای از هم تقسیم می شود، یکی مشرب مشاء، که بحث و تحقیق را تنها از راه استدلال معتبر میداند و دیگری مشرب اشراف است که میگوید حقایق و معارف را باید از راه تهذیب نفس و جلا دادن دل، به وسیله ریاضت، کشف کرد.

مشائیان وقتی به تحقیق در قرآن پرداختند، هر چه از آیات قرآن در باره حقایق ما وراء طبیعت و نیز در باره خلقت و حدوث آسمانها و زمین و بزرخ و معاد بود، همه را تاویل کردند، حتی باب تاویل را آن قدر توسعه دادند، که به تاویل آیاتی که با مسلمیات فلسفیان ناسازگار بود قناعت نکرده، آیاتی را هم که با فرضیاتشان ناسازگار بود تاویل نمودند.

مثلا در طبیعتیات، در باب نظام افلاک، تئوری و فرضیه هایی برای خود فرض کردند، و روی این اساس فرضی دیوارها چیدند، و بالا بردنده، بینند آیا فرو می ریزد یا خیر، که در اصطلاح علمی این فرضیه ها را (اصول موضوعه) می نامند، افلاک کلی و جزئی فرض کردند، عناصر را مبدأ پیدایش موجودات دانسته، و بین آنها ترتیب قائل شدند، و برای افلاک و عناصر، احکامی درست کردند، و معذلک با اینکه خودشان تصریح کرده اند که همه این خشت ها روی پایه ای فرضی چیده شده، و هیچ شاهد و دلیل قطعی برای آن نداریم، با این حال اگر آیه ای از قرآن مخالف همین فرضیه ها بود تاویلش کردند (زهی بی انصافی).

و اما آن دسته دیگر فلاسفه که متصوفه از آنها یند، بخاطر اشتغالشان به تفکر و سیر در باطن خلقت، و اعتنایشان به آیات انفسی، و بی توجهیشان بعالمند ظاهر، و آیات آفاقی، بطور کلی باب تنزیل یعنی ظاهر قرآن را رها نموده، تنها به تاویل آن پرداختند، و این باعث شد که مردم در تاویل آیات قرآنی، جرأت یافته، دیگر مرز و حدی برای آن نشناشند، و هر کس هر چه دلش خواست بگوید، و مطالب شعری که جز در عالم خیال موطنی ندارد، بر هم باfte آیات قرآنی را با آن معنا کنند، و خلاصه بهر چیزی بر هر چیزی استدلال کنند، و این جنایت خود را به آنجا بکشانند، که آیات قرآنی را با حساب جمل و باصطلاح بازتر و بیشتر و حروف نورانی و ظلمانی تفسیر کنند، حروفی را نورانی و حروفی دیگر را ظلمانی نام گذاشته، حروف هر کلمه از آیات را به این دو قسم حروف تقسیم نموده، آنچه از احکام که خودشان برای این دو قسم حروف تراشیده اند، بر آن کلمه و آن آیه مترتب سازند.

و پر واضح است که قرآن کریم نازل نشد که تنها این صوفیان خیالباف را هدایت کند، و مخاطبین در آیات آن، تنها علمای علم اعداد، و ایقوف و حروف نیستند، و معارف آنهم بر پایه حساب جمل که ساخته و پرداخته منجمین است، پی ریزی نشده، و چگونه شده باشد؟ و حال آنکه نجوم از سوقاتیهای یونان است، که به زبان عربی ترجمه شد.

خواهید گفت روایات بسیاری از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ائمه اهل بیت علیهم السلام رسیده، که مثلاً فرموده اند: برای قرآن ظاهري و باطنی است، و برای باطن آن باز باطن دیگری است، تا هفت بطن، و یا هفتاد بطن، (تا آخر حدیث).

در پاسخ می گوئیم: بله ما نیز منکر باطن قرآن نیستیم، و لکن پیغمبر و ائمه علیهم السلام هم به ظاهر قرآن پرداختند، و هم به باطن آن، هم به تنزیل آن، و هم به تاویلش، نه چون نامبردگان که بكلی ظاهر قرآن را رها کنند، آن وقت تازه در باره تاویل حرف داریم، منظور از تاویل در لسان پیامبر و ائمه علیهم السلام آن تاویلی نیست که نامبردگان پیش گرفته اند، چه تاویل باصطلاح آقایان عبارتست از معنایی که مخالف ظاهر کلام باشد، و بالغات و واژه های مستحدثی که در زبان مسلمانان و بعد از نزول قرآن و انتشار اسلام رایج گشته جور درآید، ولی تاویلی که منظور قرآن کریم است، و در آیاتی از قرآن نامش برده شده، اصلاً از مقوله معنا و مفهوم نیست، که انشاء الله در اوائل سوره آل عمران توضیح بیشتر آن خواهد آمد.

وضع تفسیر در قرن حاضر و پیدایش روش تفسیر قرآن بر مبنای علوم طبیعی و اجتماعی

این وضع تفسیر قرآن در قرون گذشته بود، و اما در قرن حاضر؟ در این اعصار مسلک تازه ای در تفسیر پیدا شد، و آن این است، جمعی که خود را مسلمان می دانند، در اثر فرورفتگی و غور در علوم طبیعی، و امثال آن، که اساسش حس و تجربه است، و نیز غور در مسائل اجتماعی، که اساسش تجربه و آمارگیری است، روحیه حسی گری پیدا کرده، یا بطرف مذهب فلاسفه مادی و حسی سابق اروپایی تمايل پیدا کردند، و یا به سمت مذهب اصالت عمل لیز خوردن، مذهبی که می گوید: (هیچ ارزشی برای ادراکات انسان نیست، مگر آن ادراکاتی که منشا عمل باشد، آنهم عملی که به درد حوائج زندگی مادی بخورد، حوانی که جبر زندگی آن را معین می کند).

این مذهب اصالت است که پاره ای مسلمان نما به سوی آن گراییده اند، و در نتیجه گفته اند:

معارف دینی نمیتواند مخالف با علم باشد، و علم میگوید اصالت وجود تنها مال ماده و خواص محسوس آنست، پس در دین و معارف آن هم هر چه که از دائره مادیات بیرون است، و حس ما آن را لمس نمیکند، مانند عرش، و کرسی، و لوح، و قلم، و امثال آن باید به یک صورت تاویل شود.

و اگر از وجود هر چیزی خبر دهد که علوم متعرض آن نیست، مانند وجود معاد و جزئیات آن، باید با قوانین مادی توجیه شود.

و نیز آنچه که تشریع بر آن تکیه کرده، از قبیل وحی، و فرشته، و شیطان، و نبوت، و رسالت، و امامت، و امثال آن، همه امور روحی هستند که به تناسب نام یکی را وحی و نام دیگری را ملک و غیره می‌گذاریم، و روح هم خودش پدیده ای مادی و نوعی از خواص ماده است، و مسئله تشریع هم اساسش یک نوع خاص اجتماعی است، که میتواند قوانین خود را بر پایه افکار صالح بنا کند، تا اجتماعی صالح و راقی بسازد.

نظر مسلمان نماهای پیرو این روش درباره روایات

این آراء مسلمان نماهای اعصار جدید درباره معارف قرآن است، و اما درباره روایات میگویند: از آنجایی که در میان روایات احادیثی جعلی دسیسه شده، و راه یافته، لذا بطور کلی به هیچ حدیثی نمی‌توان اعتماد نمود، مگر آن حدیثی که با کتاب یعنی قرآن کریم موافق باشد، و کتاب هم باید با آیات خودش و با راهنمایی علم، تفسیر شود، نه به آراء و مذاهب سابق، که اساسش استدلال از راه عقل است، چون علم همه آنها را باطل کرده، زیرا اساس علم حس و تجربه است.

این ها سخنانی است که آقایان یا صریحاً گفته اند، و یا لازمه این گفتارشان است، که باید طریق حس و تجربه را پیروی کرد، و ما در اینجا در صدد آن نیستیم که اصول علمی و فلسفی آنان را بررسی نموده، و درباره دیواری که روی این اساس چیده اند بحث کنیم.

روش اینها نیز تطبیق است نه تفسیر

تنها این را می‌گوییم: که اشکالی که بر طریقه مفسرین گذشته کرده اند، که تفسیرشان تفسیر نیست، بلکه تطبیق است، عیناً بخود آنان وارد است، هر چند که با طمطرانی هر چه بیشتر دعوی می‌کنند که تفسیر واقعی قرآن همین است که ما داریم.

برای اینکه اگر آقایان مانند مفسرین سلف معلومات خود را بر قرآن تحمیل نکرده اند، پس چرا نظریه های علمی را اصل مسلم گرفته، تجاوز از آن را جایز نمیدانند، پس اینان نیز در انحراف سلف شریکند، و چیزی از آنچه را که آنان فاسد کردند اصلاح نکردند.

نقص و انحراف مشترک تمام مسلک های تفسیری یاد شده و لازمه این نقص

و خواننده عزیز اگر در این مسلک هایی که درباره تفسیر برایش نقل کردیم دقت بفرماید، خواهد دید که همه در این نقص (که نقص بسیار بزرگی است) شریکند: که آنچه از ابحاث علمی و یا فلسفی بدست آورده اند، بر قرآن کریم تحمیل نموده اند، بدون اینکه مدلیل آیات بر آنها دلالت داشته باشد، و در نتیجه تفسیر اینان نیز تطبیق شده، و تطبیق خود را تفسیر نام نهادند، و حقایق قرآن را به صورت مجازها در آورده، تنزیل عده ای از آیات را تاویل کردند.

مفاهیم آیات قرآنی بدون ابهام و اغلاق است و منشا اختلافات، اختلاف در مصادیق است

و لازمه این انحراف- (همانطور که در اوائل گفتار اشاره کردیم) این شد که قرآنی که خودش را به (هُدَىٰ لِّلْعَالَمِينَ)، (۱) و (نُورًا مُّبِينًا)، (۲) و (تَبَيَّنَا لِكُلِّ شَئِءٍ)، (۳) معرفی نموده، هدایت نباشد،

۱- سوره آل عمران آیه ۹۶

۲- سوره نساء آیه ۱۷۴

۳- سوره نحل آیه ۸۹

مگر به کمک غیر خودش، و بجای نور مبین مستنیر به غیرش باشد، از غیر خودش نور بگیرد، و بوسیله غیر خودش بیان شود، حالا آن غیر چیست؟ که ما را بسوی قرآن هدایت می کند، و به قرآن نور و بیان میدهد؟! نمیدانیم، و اگر آن علمی که بزعم آقایان نور بخش و مبین قرآن و هادی بسوی آنست، و خودش مورد اختلاف شد، (که مورد اختلاف هم شده، و چه اختلاف شدیدی) آیا مرجع چه خواهد بود؟! نمیدانیم.

و بهر حال هیچیک از این اختلافاتی که ذکر شد، منشاش اختلاف نظر در مفهوم لفظ آیه، و معنای لغوی و عرفی عربی مفرد آن، و جمله اش نبوده، برای اینکه هم کلمات قرآن، و هم جملات آن، و آیاتش کلامی است عربی، و آنهم عربی آشکار، آن چنان که در فهم آن هیچ عرب و غیر عربی که عارف به لغت و اسالیب کلام عربی است توقف نمیکند. و در میان همه آیات قرآن، (که بیش از چند هزار آیه است)، حتی یک آیه نمی یابیم که در مفهومش اخلاق و تعقیدی باشد، بطوری که ذهن خواننده در فهم معنای آن دچار حیرت و سرگردانی شود، و چطور چنین نباشد و حال آنکه قرآن فصیح ترین کلام عرب است، و ابتدایی ترین شرط فصاحت این است که اخلاق و تعقید نداشته باشد، و حتی آن آیاتی هم که جزو متشابهات قرآن بشمار می آیند، مانند آیات نسخ شده، و امثال آن، در مفهومش غایت وضوح و روشنی را دارد، و تشابهش بخارط این است که مراد از آن را نمیدانیم، نه اینکه معنای ظاهرش نامعلوم باشد.

پس این اختلاف از ناحیه معنای کلمات پیدا نشده، بلکه همه آنها از اختلاف در مصداق کلمات پیدا شده، و هر مذهب و مسلکی کلمات و جملات قرآن را بمصدقای حمل کرده اند، که آن دیگری قبول ندارد، این از مدلول تصوری و تصدیقی کلمه، چیزی فهمیده، و آن دیگری چیزی دیگر.

توضیح و تحقیق درباره علت سبقت معانی کلامات وضع شده به ذهن

توضیح اینکه انس و عادت (همانطوری که گفته شده)، باعث میشود که ذهن آدمی در هنگام شنیدن یک کلمه، و یا یک جمله، به معنای مادی آن سبقت جوید، و قبل از هر معنای دیگر، آن معنای مادی و یا لواحق آن به ذهن در آید، و ما انسانها از آنجایی که بدنهایمان، و قوای بدنهایمان، ما دام که در این دنیای مادی هستیم، در ماده غوطه ور است، و سر و کارش همه با ماده است، لذا مثلا اگر لفظ حیات، و علم، و قدرت، و سمع، و بصر، و کلام، و اراده، و رضا، و غصب، و خلق، و امر، و امثال آن را می شنیم، فورا معنای مادی اینها به ذهن ما در می آید، همان معنایی که از این کلمات در خود سراغ داریم.

و همچنین وقتی کلمات آسمان، و زمین، و لوح، و قلم، و عرش، و کرسی، و فرشته، و بال فرشته، و شیطان، و لشکریان او، از پیاده نظام، و سواره نظامش را می شنیم، مصاديق طبیعی و

مادی آن به ذهن ما سبقت می‌جوید، و قبل از هر معنای دیگری داخل در فهم ما می‌شود.

و چون می‌شنویم که می‌گویند: خدا عالم را خلق کرده، و یا فلاں کار را کرده، و یا بفلاں چیز عالم است، و یا فلاں چیز را اراده کرده، و یا خواسته، و یا می خواهد، همه اینها را مانند خلق، و علم، و اراده، و مشیت، خودمان مقید بزمانش می‌کنیم، چون معهود در ذهن ما این است که خواسته ماضی و مربوط به گذشته است، و میخواهد مضارع و مربوط به آینده است، در باره (خواسته و میخواهد) خدا همین فرق را می‌گذاریم.

باز وقتی می‌شنویم که خدای تعالی می‌فرماید: (وَ لَدُنْنَا مَزِيدٌ) (۱) نزد ما بیشتر هم هست، و یا می‌فرماید: (لَا تَخَذْنَا مِنْ لَدُنَّا، (۲) از نزد خود می‌گیریم نه از میان شما) و یا می‌فرماید: (وَ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ، (۳) آنچه نزد خدا است بهتر است، و یا می‌فرماید) (إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ، (۴) به نزد او بر می‌گردید)، فوراً بذهنمای را کلمه (نزد) همان معنایی را در باره خدا می‌دهد، که در باره ما می‌دهد، و آن عبارت است از حضور در مکانی که ما هستیم.

و چون می‌شنویم که می‌فرماید: (وَ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهَلِّكَ قَرَيْهَ، أَمَرْنَا مُتْرَفِهِا) (۵) چون بخواهیم قریه ای را هلاک کنیم بعیاشایش دستور می‌دهیم که ...، و یا می‌شنویم که می‌فرماید: (وَ نُرِيدُ أَنْ نَمَّنَ) (۶) اراده کرده ایم که منت نهیم ...، و یا می‌شنویم که می‌فرماید: (يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ، (۷) خدا آسانی برای شما اراده کرده)، فوراً به ذهنمان می‌رسد که اراده خدا هم از سخن اراده ما است، و از این قبیل کلمات را وقتی می‌شنویم، مقید به آن قیودی می‌کنیم که در خود ما مقید به آنها است.

چاره ای هم نداریم، برای اینکه از روز اول که ما ابناء بشر لفظ، (چه فارسی چه عربی و چه هر زبانی دیگر) را وضع کردیم، برای این وضع کردیم که موجودی اجتماعی بودیم، و ناگزیر بودیم، منویات خود را به یکدیگر بفهمانیم، و فهماندن منویات وسیله ای می‌خواهد، لذا با یکدیگر قرار گذاشتیم قبل از وقت من صدای (آب) را از خود در آوردم، تو بدان که من آن چیزی را می‌گوییم، که رفع تشنگی می‌کند، و به همین منوال الفاظ دیگر).

و زندگی اجتماعی را هم حوائج مادی به گردن ما گذاشت، چون منظور از آن این بود که دست به دست هم داده، هر یک، یکی از کارهای اجتماع را انجام دهیم، تا به این وسیله استكمال کرده باشیم، و کارهای اجتماعی همه مربوط به امور مادی، و لوازم آنست، ناگزیر الفاظ را وضع کردیم، برای مسمی هایی که غرض ما را تامین می‌کند، روی این جهت هر لفظی را که می‌شنویم، فورا

ص: ۱۵

۱- سوره ق آیه ۳۵

۲- انبیاء آیه ۱۷

۳- آل عمران آیه ۱۹۸

۴- بقره آیه ۲۸

۵- سوره اسراء آیه ۱۶

۶- سوره قصص آیه ۵

۷- سوره بقره آیه ۱۸۵

معنای مادیش به ذهنمان می رسد.

دلالت الفاظ موضوعه با تغییر شکل موضوع له تغییر نمی یابد

لکن باید این را هم بدانیم که اگر ما الفاظ را وضع کردیم، برای آن چیزی وضع کردیم که فلان فائده را بما می دهد، حالا اگر آن چیز شکل و قیافه اش تغییر کرد، ما دام که آن فائده را می دهد، باز لفظ نام برد، نام آن چیز هست، توضیح اینکه: اشیایی که ما برای هر یک نامی نهاده ایم از آنجا که مادی هستند، محکوم به تغییر و تبدل شوند، چون حوائج آدمی رو به تبدل است، و روز به روز تکامل می یابد، مثلاً کلمه چراغ را ما در اولین روزی که بزبان جاری کردیم، بعنوان نام یک طرفی بود، که روغن در آن می ریختیم، و فتیله ای در آن روغن می انداختیم، و لبه فتیله را از لبه ظرف بیرون گذاشت، روشن می کردیم، تا در شب های تاریک پیش پای ما را روشن کند، و هر وقت کلمه (چراغ) به زبان می آوردیم شنونده چنین چیزی از آن می فهمید، ولی روز بروز در اثر پیشرفت ما، چراغ هم پیشرفت کرد، و تغییر شکل داد، تا امروز که بصورت چراغ برق در آمد، بصورتی که از اجزاء چراغ اولیه ما، هیچ چیز در آن وجود ندارد، نه ظرف سفالی آن هست، نه روغن، و نه فتیله اش، ولی در عین حال باز به لامپ می گوییم چراغ، برای چه؟ برای اینکه از لامپ همان فائده را می بریم که از پیه سوز سابق می بردیم.

و همچنین کلمه میزان یا ترازو، که در اولین روزی که آن را بزبان آوردیم، طبق قرار قبلی برای، این آن را وضع کردیم، که شنونده از آن چیزی را بفهمد که کالا و اجناس ما بوسیله آن سنجیده می شود، ولی امروز آلاتی درست کرده ایم، که با آن حرارت، و برودت، را هم می سنجیم، پس این هم میزان هست، چیزی که هست میزان الحراره است، و همچنین کلمه سلاح که در روز اول چوب و چماق بود، بعداً شمشیر و گرز شد، و امروز توب و تفنگ شده است.

پس بنا بر این هر چند که مسمای نامها تغییر کرده، بحدی که از اجزاء سابقش نه ذاتی مانده، و نه صفاتی، و لکن نامها هم چنان باقی مانده است، و این نیست مگر بخاطر اینکه منظور روز اول ما از نام گذاری، فائده و غرضی بود که از مسماهای عاید ما می شد، نه شکل و صورت آنها، و ما دام که آن فائده و آن غرض حاصل است، اسم هم بر آن صادق است، در نتیجه ما دام که غرض سنجش، و نورگیری، و دفاع، و غیره باقی است نام میزان، و چراغ، و اسلحه، نیز باقی است.

بنا بر این باید توجه داشته باشیم، که ملا-ک و مدار در صادق بودن یک اسم، و صادق نبودن آن، موجود بودن غرض، و غایت، و موجود نبودن آنست، و نباید نسبت به لفظ اسم جمود به خرج داده، و آن را نام یک صورت بدانیم، و تا قیامت هر وقت چراغ می گوییم، باز همان پیه سوز را اراده کنیم

جمود مقلدین از اصحاب حدیث به ظواهر آیات و رد بر آنها

اما متاسفانه انس و عادت نمی‌گذارد ما این توجه را داشته باشیم، و همین باعث شده که

مقلدین از اصحاب حدیث، چون فرقه حشویه، و مجسمه، به ظواهر آیات جمود کرده، و آیات را به همان ظواهر تفسیر کنند، گو اینکه این جمود، جمود بر ظواهر نیست، بلکه جمود بر انس و عادت است در تشخیص مصاديق.

و در بین خود ظواهر، ظواهری هست که این جمود را تخطیه می کند، و روشن می سازد که اتكاء و اعتماد کردن در فهم معانی آیات، بر انس و عادت، مقاصد آیات را در هم و بر هم نموده، امر فهم را مختل میسازد، مانند آیه: (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَئْءٌ)، (۱) و آیه: (لَا تُدْرِكُ الْأَبْصَارُ وَ هُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَيِّرُ)، (۲) و آیه: (سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ)، (۳) چون اگر در ک خدا، چون در ک ما باشد، او مثل ما خواهد بود، در حالی که آیه اولی میگوید: او مثل ندارد، و آیه سومی او را از آنچه که ما در باره اش بگوئیم، منزه می دارد.

و همین جهت باعث شده که دیگر مردم در در ک معانی آیات، به فهم عادی و مصاديقهای مانوس در ذهن اکتفاء نکنند، هم چنان که دور بودن از خطاب و به دست آوردن مجھولات، انسان را وادرار کرده تا دست به دامان بحثهای علمی شود، و تجویز کند که بحث را در فهم حقایق قرآن و تشخیص مقاصد عالیه آن دخالت دهد.

دو راهی استفاده از علم برای درک حقائق قرآن و جمود به ظواهر آن

از یک سو ناگزیر بود دنبال علم تفسیر برود، و حقایق قرآن را با ذهنی ساده، نه با عینک معلومات شخصی، موشکافی کند، و از سوی دیگر در فهم معانی آیات، به فهم عادی و مصاداق مانوس در ذهن خود قناعت ننموده، و در مثل کلمه (چراغ) را حمل بر پیه سوز نکند، چون اگر از روز اول می خواست بفهم عادی خود قناعت کند، دنبال علم نمی رفت، و اگر دو دستی دامن علم را چسبید، برای این بود که فهمید فکرش بدون بحث علمی مصون از خطاء نیست، علامه بر اینکه فکر عادی به تنها یی مجھولات را برای انسان کشف نمیکند.

دروش برای فهم حقائق قرآن از راه ابحاث علمی و روش مقبول از این دو

بر سر این دو راهی، کمتر کسی می تواند راه میانه را برود، نه آن قدر علم را در در ک حقایق قرآن دخالت دهد، که سرانجام سر از علم ایقوف و زبر و بینه در آورد، و نه آن قدر بفکر ساده خود جمود دهد، که تا روز قیامت چراغ را بر پیه سوز، و سلاح را بر گرز و کمند، حمل کند.

بلکه در عین اینکه به ذیل ابحاث علمی متمسک می شود، نتایج حاصله را بر قرآن تحمیل نکند، چون فهمیدن حقایق قرآن، و تشخیص مقاصد آن، از راه ابحاث علمی دو جور است، یکی اینکه ما در مسئله ای که قرآن متعرض آنست، بحثی علمی، و یا فلسفی را آغاز کنیم، و هم چنان دنبال کنیم، تا حق مطلب برایمان روشن و ثابت شود، آن وقت بگوئیم: آیه هم همین را میگوید، این روش

ص: ۱۷

٢- سورة انعام، آية ١٠٣

٣- المؤمنون، آية ٩١

هر چند که مورد پسند بحثهای علمی و نظری است، ولکن قرآن آن را نمی‌پسندد.

دوم اینکه برای فهم آن مسئله، و تشخیص مقصود آن آیه، از نظائر آن آیه کمک گرفته، منظور از آیه مورد نظر را بدست آوریم، (آن گاه اگر بگوئیم علم هم همین را می‌گوید عیی ندارد)، و این روشنی است که میتوان آن را تفسیر خواند، خود قرآن آن را می‌پسندد، چون قرآن خود را تبیان کل شیء میداند، آن وقت چگونه ممکن است که بیان خودش نباشد، قرآن خود را هدایت مردم و بیناتی از هدی، و جدا سازنده حق از باطل معرفی نموده، می‌فرماید: (هُدَىٰ لِلنَّاسِ، وَبَيْنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ)، (۱) آن وقت چطور ممکن است هدایت، و بینه، و فرقان، و نور مردم در تمامی حوائج زندگیشان باشد، ولی در ضروری ترین حاجتشان که فهم خود قرآن است، نه هدایت باشد، و نه تبیان، و نه فرمان، و نه نور؟.

قرآن بتمامی افرادی که در راه خدا مجاهدت می‌کنند مژده داده، که ایشان را به راه های خود هدایت می‌کند، و فرموده: (وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَّهُمْ سُبْلَنَا)، (۲) آن وقت در مهم ترین جهادشان که همانا فهم کلام پروردگارشان است، ایشان را هدایت نکند؟ (و به فرضیات علمی احواله کند)، و چه جهادی اعظم از مجاهدت در فهم کتاب خدا، و چه سیلی بهتر از سیل قرآن بشر را بسوی او هدایت میکند؟! و آیاتی که قرآن را چنین معرفی می‌کند بسیار است، که انشاء الله در بحث محکم و متشابه، در اوائل سوره آل عمران به همه آنها اشاره نموده، در اطرافش بحث مفصل می‌کنیم.

طريقه‌اي که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ائمه اهل‌البیت (علیه‌السلام) در تفسیر قرآن سلوک کرده‌اند

باقي ميماند طريقه‌اي که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و امامان اهل‌بیت او در تفسیر سلوک نموده‌اند، رسولی که خدا قرآن را نخست به او تعليم کرده، و او را معلم سایرین قرار داده، و فرموده: (نَزَّلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ، عَلَى قَلْبِكَ)، (۳) (روح الامين آن را بر قلب تو نازل کرده)، و نيز فرموده: (وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْذِكْرَ، لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نَزَّلَ إِلَيْهِمْ)، (۴) (ما کتاب را بر تو نازل کردیم، تا برای مردم بیان کنی، که چه چیز برای آنان نازل شده) ...، و نيز فرموده: (يَتَّلَوُ عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ، وَيُزَكِّيْهِمْ، وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ)، (۵) (آیات آن را بر شما میخواند و شما را تزکیه نموده، کتاب و حکمت را تعليمتان می‌دهد) ....

و امامان اهل‌بیت که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایشان را در حدیث مورد اتفاق بین شیعه و سنی (انی تارک فیکم الشقین، ما ان تمسکتم بهما لن تصلوا بعدی أبداً، کتاب الله و عترتی، اهل بیتی، و انهمما لن یفترقا، حتی یردا على الحوض، من دو چیز گران در شما جانشین می‌گذارم، که ما دام به آن دو تمسک جویید، ابداً بعد از من گمراه نمی‌شوید، یکی کتاب خدا، و یکی عترتم اهل‌بیتم را، و این

ص: ۱۸

۱- سوره البقره- آیه ۱۸۵

۲- سوره عنکبوت- آیه ۶۹

۳- سوره شراء- آیه ۱۹۴

۴- سوره نحل آیه ۴۴

دو حتی چشم بر هم زدنی از یکدیگر جدا نمی شوند، تا کنار حوض بر من در آیند)، (۱) منصوب برای چنین مقامی کرده، و خدا هم تصدیقش کرده، که فرموده: (إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَ كُمْ تَطْهِيرًا)، (۲) و نیز علم به قرآن را از غیر ایشان که مطهرين اند نفی کرده، و فرموده:

(إِنَّهُ لِقُرْآنٌ كَرِيمٌ، فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ، لَا يَمْسُهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ)، (۳) (به درستی که این قرآن کتابی است کریم و خواندنی در کتابی مکنون که احدی جز مطهرين با آن تماس ندارد).

این پیغمبر و این امامان اهل بیت ع، طریقه شان در تعلیم و تفسیر قرآن کریم، بطوری که از احادیث تفسیری آنان بر می آید، همین طریقه ای است که ما بیان کردیم، و ما بازودی آن احادیث را در ضمن بحث های روایتی این کتاب از نظر خواننده عزیز می گذرانیم، آن وقت خواهید دید که هیچ اهل بحثی در آن همه روایت حتی به یک حدیث برنمیخورد، که رسول خدا و یا ائمه اهل بیت علیهم السلام در تفسیر آیه ای از حجت و برهانی علمی و نظری و یا فرضیه ای علمی کمک گرفته باشند.

و چطور ممکن است چنین کاری کرده باشند؟ با اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در باره قرآن کریم فرمود: (وقتی فتنه ها چون پاره های شبی دیجور راه خدا و راه نجات را بر شما مستبه کردند، در آن هنگام بر شما باد بقرآن، که او شافعی است، که شفاعت و وساطتش امضاء شده، و شکوه گری از نقائص بشر است که خدا او را تصدق کرده، هر کس آن را به عنوان کارنامه پیش روی خود بگذارد، تا به آن عمل کند، او وی را به سوی بهشت می کشاند، و هر کس آن را پشت سر اندازد، و به برنامه هایی دیگر عمل کند، همان قرآن او را از پشت سر به سوی آتش می راند).

قرآن دلیلی است که بسوی بهترین سبیل راه می نماید، و آن کتاب تفصیل، و جدا سازی حق از باطل است، و کتاب بیان است، که هر لحظه به تو سعادتی میدهد، کتاب فصل است، نه شوخی، کتابی است که ظاهری و باطنی دارد، ظاهرش همه حکمت است، و باطنش همه علم، ظاهرش طریف و لطیف، و باطنش بسیار ژرف و عمیق است، قرآن دارای دلالتها و علامتها است، و تازه دلالتهاش هم دلالاتی دارد عجائب قرآن را نمی توان شمرد، غرائب آن هرگز کهنه نمی شود، در آن چراگهای هدایت، و مناره های حکمت است، قرآن دلیل بر هر پسندیده است نزد کسی که انصاف داشته باشد. (۴)

بنا بر این بر هر کسی لازم است که دیدگان خود را در آن بچراند، و نظر خود را به این صفات برساند (و با این صفات به قرآن نظر کند) تا دچار هلاکت نشود، و از خلیدن خار به پای چشمش

صفحه ۱۹

۱- احراق الحق ج ۹ ص ۳۰۹ - ۳۷۱ و بصائر الدرجات ص ۴۱۳

۲- احزاب - آیه ۳۳

۳- الواقعه - آیه ۷۹

۴- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۲

رهایی یابد، چه تفکر مایه حیات قلب شخص بصیر است، چنین کسی مانند چراغ بdstی میماند که در تاریکیهای شب نور دارد، او به سهولت و بخوبی میتواند از خطرهایی که تاریکی می‌آفریند رهایی یابد، علاوه بر اینکه در مسیر خود توافق ندارد، علی‌علیه السلام هم (به طوری که در نهج البلاغه آمده) می‌فرماید: (قرآن چنین است که پاره‌ای از آن پاره‌ای دیگر را بیان میکند، و بعضی از آن شاهد بعضی دیگر است) .... (۱)

و این یگانه راه مستقیم و روش بی نقصی است که معلمین قرآن و هادیان آن، ائمه علیهم السلام پیموده‌اند.

پیروی ما از روش آنان و ذکر جهات و محورهای مورد بحث در این تفسیر

و ما نیز بیاری خدای سبحان روش تفسیری خود را به همین طرز قرار می‌دهیم، و از آیات قرآن در ضمن بیاناتی بحث می‌کنیم، و بهیچ وجه بحثی نظری، و فلسفی، و یا به فرضیه ای علمی، یا مکافته ای عرفانی، تکیه نمی‌کنیم.

و نیز در این تفسیر در جهات ادبی قرآن بیش از آن مقداری که در فهم معنا از اسلوب عربی محتاج به آن هستیم، و تا آن نکته را بیان نکنیم از اسلوب عربی کلام آن معنا را نمی‌فهمیم، و یا مقدمه ای بدیهی، و یا مقدمه ای علمی که فهم اشخاص در آن اختلاف ندارد، ذکر نمی‌کنیم.

بنا بر این از آنچه تا کنون بیان کردیم به دست آمد، که ما در این تفسیر به منظور اینکه به طریقه اهل بیت علیهم السلام تفسیر کرده باشیم تنها در جهات زیر بحث می‌کنیم:

۱- معارفی که مربوط است به اسماء خدای سبحان و صفات او، از حیات، و علم، و قدرت، و سمع، و بصر، و یکتایی، و امثال آن، و اما ذات خدای عز و جل، بزودی خواهی دید که قرآن کریم آن ذات مقدس را غنی از بیان می‌داند.

۲- معارف مربوط به افعال خدای تعالی، چون خلق، و امر، و اراده، و مشیت، و هدایت، و اضلال، و قضاۓ، و قدر، و جبر، و تفویض، و رضا، و غضب، و امثال آن، از کارهای متفرق.

۳- معارفی که مربوط است به واسطه‌هایی که بین او و انسان هستند، مانند حجابها، و لوح، و قلم، و عرش، و کرسی، و بیت المعمور، و آسمان، و زمین، و ملائکه، و شیطانها، و جن، و غیر ذلک.

۴- معارفی که مربوط است به خود انسان در زندگی قبل از دنیا.

۵- معارفی که مربوط است بانسان در دنیا، چون تاریخ پیدایش نوع او، و خودشناسیش، و شناسایی اصول اجتماعی، و مسئله نبوت، و رسالت، و وحی، و الهام، و کتاب، و دین، و شریعت، که از این باب است مقامات انبیاء، که از داستانهای آنان استفاده می‌شود، همان داستانهایی که قرآن

١- نهج البلاغه فيض خطبه ١٣٣ ص ٤١٤

کریم از آن حضرات حکایت کرده است.

۶- معارف مربوط به انسان در عوالم بعد از دنیا، یعنی عالم بزرخ و معاد.

۷- معارف مربوط به اخلاق نیک و بد انسان، که مقامات اولیاء در صراط بندگی یعنی اسلام و ایمان و احسان و اخبات و اخلاص و غیر ذلک مربوط به این معارف است.

و اما آیاتی که مربوط است به احکام دینی، در این تفسیر پیرامون آنها بحث نشده، چون که بحث پیرامون آنها مربوط به کتاب فقه است نه تفسیر.

نتیجه این طریقه از تفسیر این شده که در تمامی این کتاب و در تفسیر همه آیات قرآنی یک بار هم نمی بینی که آیه ای را بر معنایی خلاف ظاهر حمل کرده باشیم، پس در این کتاب تاویلی که دیگران بسیار دارند نمی بینی، بله تاویل به آن معنایی که قرآن در چند جا اثباتش می کند، به زودی خواهی دید که آن تاویل اصلا از قبیل معانی نیست.

سپس در هر چند آیه بعد از تمام شدن بحثها و بیانات تفسیری، بحث هایی متفرق از روایات قرار داده ایم، و در آن بان مقدار که بر ایمان امکان داشت، از روایات منقوله از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ائمه اهل بیت سلام اللہ علیہم اجمعین هم از طرق عامه و هم خاصه ایراد نموده ایم، و اما آن روایاتی که از مفسرین صحابه وتابعین چیزی نقل می کند، در این کتاب نقل نکردیم، برای اینکه صرف نظر از اینکه روایاتی است در هم و بر هم، کلام صحابه وتابعین حجتی برای مسلمانان ندارد، (مگر روایاتی که بعنوان موقوفه نقل شده است).

و بزودی اهل بحث اگر در روایات منقوله از ائمه علیهم السلام دقت بفرمایند مطلع خواهد شد که این طریقه نوینی که بیانات این کتاب بر آن اساس نهاده شده، طریقه ای جدید نیست، بلکه قدیمی ترین طریقه ای است که در فن تفسیر سلوک شده، و طریقه معلمین تفسیر سلام اللہ علیہم است.

البته در خلال این کتاب بحث های مختلف فلسفی، و علمی، و تاریخی، و اجتماعی، و اخلاقی، هست، که در آنها نیز به مقدار وسیعیان بحث کرده ایم، و در همه این بحث ها به ذکر آن مقدماتی که ساخته با بحث داشته اکتفاء نموده، و از ذکر مقدماتی که مقدمت ندارد، و خارج از طور بحث است خودداری نمودیم.

و سداد و رشاد را از خدای تعالی مسئلت می نمائیم که بهترین یاور و راهنما است.

فقیر الی اللہ محمد حسین طباطبائی

۱- سورہ حمد

اشارہ

ص: ۲۲

سورة الفاتحة (۱): آيات ۱ تا ۵

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۱)

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۲) الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۳) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (۴) إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ (۵)

ترجمه آيات:

بنام خدایی که هم رحمتی عام دارد و هم رحمتی خاص به نیکان. (۱)

ستایش مر خدا را که مالک و مدبر همه عوالم است. (۲)

هم رحمتی عام دارد و هم رحمتی خاص به نیکان. (۳)

خدایی که مالکیت علی الاطلاقش در روز جزا. (۴)

برای همه مکشوف میشود تنها تو را می پرستیم و تنها از تو یاری می طلبیم (۵)

"بيان سبب ابتداء به "بسم الله"

اشاره

(بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) بسیار می شود که مردم، عملی را که می کنند، و یا می خواهند آغاز آن کنند، عمل خود را با نام عزیزی و یا بزرگی آغاز می کنند، تا باین وسیله مبارک و پر اثر شود، و نیز آبرویی و احترامی به خود بگیرد، و یا حد اقل باعث شود که هر وقت نام آن عمل و یا یاد آن به میان

ص: ۲۳

می آید، به یاد آن عزیز نیز بیفتند.

آغاز نمودن اعمال و گفتار با نام خدا ادب است و عمل را خدایی و نیک فرجام می کند

عین این منظور را در نامگذاریها رعایت می کنند، مثلاً می شود که مولودی که برایشان متولد می شود، و یا خانه، و یا مؤسسه ای که بنا می کنند، بنام محبوبی و یا عظیمی نام می گذارند، تا آن نام با بقاء آن مولود، و آن بنای جدید، باقی بماند، و مسمای اولی به نوعی بقاء یابد، و تا مسمای دومی باقی است باقی بماند، مثل کسی که فرزندش را به نام پدرش نام می گذارد، تا همواره نامش بر سر زبانها بماند، و فراموش نشود.

این معنا در کلام خدای تعالی نیز جریان یافته، خدای تعالی کلام خود را به نام خود که عزیزترین نام است آغاز کرده، تا آنچه که در کلامش هست مارک او را داشته باشد، و مرتبط با نام او باشد، و نیز ادبی باشد تا بندگان خود را به آن ادب، مؤدب کنند، و یاموزد تا در اعمال و افعال و گفتارهایش این ادب را رعایت نموده، آن را با نام وی آغاز نموده، مارک وی را به آن بزنند، تا عملش خدایی شده، صفات اعمال خدا را داشته باشد، و مقصود اصلی از آن اعمال، خدا و رضای او باشد، و در نتیجه باطل و هالک و ناقص و ناتمام نماند، چون به نام خدایی آغاز شده که هلاک و بطلان در او راه ندارد.

خواهید پرسید که دلیل قرآنی این معنا چیست؟ در پاسخ می گوئیم دلیل آن این است که خدای تعالی در چند جا از کلام خود بیان فرموده: که آنچه برای رضای او و به خاطر او و به احترام او انجام نشود باطل و بی اثر خواهد بود، و نیز فرموده: بزودی بیک یک اعمالی که بندگانش انجام داده می پردازد، و آنچه به احترام او و به خاطر او انجام نداده اند نابود و هباء منتشره اند، و آنچه به غیر این منظور انجام داده اند، حبط و بی اثر و باطل می کند، و نیز فرموده: هیچ چیزی جز وجه کریم او بقاء ندارد، در نتیجه هر چه به احترام او و وجه کریمیش و به خاطر رضای او انجام شود، و به نام او درست شود باقی می ماند، چون خود او باقی و فنا ناپذیر است، و هر امری از امور از بقاء، آن مقدار نصیب دارد، که خدا از آن امر نصیب داشته باشد.

و نیز این معنا همانست که حدیث مورد اتفاق شیعه و سنی آن را افاده می کند، و آن این است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: (هر امری از امور که اهمیتی داشته باشد، اگر به نام خدا آغاز نشود، ناقص و أبتر می ماند، و به نتیجه نمی رسد) [\(۱\)](#) و کلمه (ابت) بمعنای چیزیست که آخرش بریده باشد.

از همین جا می توانیم بگوئیم حرف (باء) که در اول (بسم الله) است، از میان معناهایی که برای آنست، معنای ابتداء با این معنایی که ما ذکر کردیم مناسب تر است، در نتیجه معنای جمله این می شود: که (من به نام خدا آغاز می کنم).

ص: ۲۴

غرض از سراسر قرآن یک امر است و آن هدایت، این یک امر با نام خدا آغاز شده

مخصوصاً این تابعیت از این جهت روشن تر به نظر می‌رسد که کلام خدا با این جمله آغاز شده، و کلام، خود فعلی است از افعال، و ناگزیر دارای وحدتی است، و وحدت کلام به وحدت معنا و مدلول آن است، پس لا جرم کلام خدا از اول تا به آخرش معنای واحد غرضی است که به خاطر آن غرض، کلام خود را به بندگان خود القاء کرده است.

حال آن معنای واحدی که غرض از کلام خدای تعالی است چیست؟ از آیه: (قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ كِتَابٌ مُبِينٌ، يَهْدِي بِهِ اللَّهُ، از سوی خدا به سوی شما نوری و کتابی آشکار آمد، که به سوی خدا راه می‌نماید) ... (۱) و آیاتی دیگر، که خاصیت و نتیجه از کتاب و کلام خود را هدایت بندگان دانسته، فهمیده می‌شود: که آن غرض واحد هدایت خلق است، پس در حقیقت هدایت خلق با نام خدا آغاز شده، خدایی که مرجع همه بندگان است، خدایی که رحمان است، و به همین جهت سبیل رحمتش را برای عموم بندگانش چه مؤمن و چه کافر بیان می‌کند، آن سبیلی که خیر هستی و زندگی آنان در پیمودن آن سبیل است، و خدایی که رحیم است، و به همین جهت سبیل رحمت خاصه اش را برای خصوص مؤمنین بیان می‌کند، آن سبیلی که سعادت آخرت آنان را تامین نموده، و به دیدار پروردگارشان منتهی می‌شود، و در جای دیگر از این دو قسم رحمتش، یعنی رحمت عامه و خاصه اش خبر داده، فرمود: (وَرَحْمَتِي وَسَتَعْثُرُ كُلُّ شَئْءٍ، فَسَأَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ، رَحْمَتِي هُمْ چیز را فرا گرفته، و بزودی همه آن را به کسانی که تقوی پیشه کنند اختصاص می‌دهم) (۲) این ابتداء به نام خدا نسبت به تمامی قرآن بود، که گفتیم غرض از سراسر قرآن یک امر است، و آن هدایت است، که در آغاز قرآن این یک عمل با نام خدا آغاز شده است.

علت ابتداء هر سوره با بسم الله

و اما اینکه این نام شریف بر سر هر سوره تکرار شده، نخست باید دانست که خدای سبحان کلمه (سوره) را در کلام مجیدش چند جا آورده، از آن جمله فرموده: (فَأَتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ)، (۳) و فرموده: (فَأَتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ) (۴) و فرموده: (إِذَا أَنْزَلْتَ سُورَةً)، (۵) و فرموده: (سُورَةً أَنْزَلْنَاها وَفَرَضْنَاها). (۶) از این آیات می‌فهمیم که هر یک از این سوره‌ها طائفه‌ای از کلام خدا است، که برای خود و جداگانه، وحدتی دارند، نوعی از وحدت، که نه در میان ابعاض یک سوره هست، و نه میان سوره‌ای و سوره‌ای دیگر.

و نیز از اینجا می‌فهمیم که اغراض و مقاصدی که از هر سوره بدست می‌آید مختلف است، و هر سوره‌ای غرضی خاص و معنای مخصوصی را ایفاء می‌کند، غرضی را که تا سوره تمام نشود

صف: ۲۵

۱- سوره مائده آیه [....] ۱۶

۲- سوره اعراف آیه ۱۵۶

- ٣- سوره یونس آیه ٣٨
- ٤- سوره هود آیه ١٣
- ٥- توبه آیه ٨٦
- ٦- سوره نور آیه ١

آن غرض نیز تمام نمی شود، و بنا بر این جمله (بسم الله) در هر یک از سوره ها راجع به آن غرض واحدی است که در خصوص آن سوره تعقیب شده است.

پس بسم الله در سوره حمد راجع به غرضی است که در خصوص این سوره هست و آن معنایی که از خصوص این سوره بدست می آید، و از ریخت این سوره برمی آید حمد خدا است، اما نه تنها بزبان، بلکه بااظهار عبودیت، و نشان دادن عبادت و کمک خواهی و در خواست هدایت است، پس کلامی است که خدا به نیابت از طرف بندگان خود گفته، تا ادب در مقام اظهار عبودیت را به بندگان خود یاموزد.

و اظهار عبودیت از بنده خدا همان عملی است که می کند، و قبل از انجامش بسم الله می گوید، و امر ذی بال و مهم همین کاری است که اقدام بر آن کرده، پس ابتدا به نام خدای سبحان هم راجع به او است، و معنایش این است: خدایا من به نام تو عبودیت را برای تو آغاز می کنم، پس باید گفت: متعلق باء در بسم الله سوره حمد "ابتداء" است، در حقیقت می خواهیم اخلاص در مقام عبودیت، و گفتگوی با خدا را به حد کمال برسانیم، و بگوئیم پروردگارا حمد تو را با نام تو آغاز می کنم، تا این علم نشانه و مارک تو را داشته باشد، و خالص برای تو باشد، ممکن هم هست همانطور که قبل اگفتیم متعلق آن فعل (ابتداء) باشد، و معنایش این باشد که خدایا من خواندن سوره و یا قرآن را با نام تو آغاز می کنم، بعضی هم گفته اند: (باء) استعانت است، و لکن معنی ابتداء مناسب تر است، برای اینکه در خود سوره، مسئله استعانت صریحاً آمده، و فرمود: (إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ)، دیگر حاجت به آن نبود که در بسم الله نیز آن را بیاورد.

معنی و موارد استعمال لفظ "اسم"

و اما اسم؟ این کلمه در لغت بمعنای لفظی است که بر مسمی دلالت کند، و این کلمه از ماده (سمه) اشتقاد یافته، و سمه به معنای داغ و علامتی است که بر گوسفندان می زدند، تا مشخص شود کدامیک از کدام شخص است، و ممکن هم هست اشتقادش از (سمو) به معنای بلندی باشد، مبدأ اشتقادش هر چه باشد کاری نداریم، فعلاً آنچه لغت و عرف از لفظ (اسم) می فهمد، لفظ دلالت کننده است، و معلوم است که لازمه این معنا این است که غیر مدلول و مسمی باشد.

البته این یک استعمال دیگر اینکه اسم بگوئیم و مرادمان از آن ذاتی باشد که وصفی از او صافش مورد نظر ما است، که در این مورد کلمه (اسم) دیگر از مقوله الفاظ نیست، بلکه از اعیان خارجی است، چون چنین اسمی همان مسمای کلمه (اسم) به معنای قبلی است.

مثلاً کلمه (عالی - دانا - که یکی از اسماء خدای تعالی است) اسمی است که دلالت می کند بر آن ذاتی که به این اسم مسمی شده، و آن ذات عبارت است از ذات بلحاظ صفت علمش، و همین کلمه در عین حال اسم است برای ذاتی که از خود آن ذات جز از مسیر صفاتش خبری نداریم، در

مورد اول اسم از مقوله الفاظ بود، که بر معنایی دلالت می کرد، ولی در مورد دوم، دیگر اسم لفظ نیست، بلکه ذاتی است از ذوات که دارای وصفی است از صفات.

و اما اینکه چرا با این کلمه چنین معامله ای شده، که یکی مانند سایر کلمات از مقوله الفاظ، و جایی دیگر از مقوله اعیان خارجی باشد؟ در پاسخ می گوئیم علتش این شده که نخست دیده اند لفظ (اسم) وضع شده برای الفاظی که دلالت بر مسمیاتی کند، ولی بعدها بر خوردن که او صاف هر کسی در معرفی او و متمایز کردنش از دیگران کار اسم را می کند، به طوری که اگر او صاف کسی طوری در نظر گرفته شود که ذات او را حکایت کند، آن او صاف درست کار الفاظ را می کند، چون الفاظ بر ذوات خارجی دلالت می کند، و چون چنین دیدند، اینگونه او صاف را هم اسم نامیدند.

نتیجه این نامگذاری این شد که فعل (اسم) همانطور که در مورد لفظ استعمال می شود، و با لحاظ اصلا امری لفظی است، همچنین در مورد صفات معرف هر کسی نیز استعمال می شود، و به این لحاظ از مقوله الفاظ نیست، بلکه از اعیان است.

آن گاه دیدند آن چیزی که دلالت می کند بر ذات، و از هر چیزی به ذات نزدیکتر است، اسم بمعنای دوم است، (که با تجزیه و تحلیل عقلی اسم شده)، و اگر اسم به معنای اول بر ذات دلالت می کند، با وساطت اسم بمعنای دوم است، از این رو اسم بمعنای دوم را اسم نامیدند، و اسم به معنای اول را اسم است.

البته همه اینها که گفته شد مطالبی است که تحلیل عقلی آن را دست می دهد، و نمی شود لغت را حمل بر آن کرد، پس هر جا کلمه (اسم) را دیدیم، ناگزیریم حمل بر همان معنای اول کیم.

در صدر اول اسلام این نزاع همه مجتمع را بخود مشغول کرده بود، و متکلمین بر سر آن مشاجره ها می کردند، که آیا اسم عین مسمی است؟ و یا غیر آنست؟ و لکن اینگونه مسائل دیگر امروز مطرح نمی شود، چون آن قدر روشن شده که به حد ضرورت رسیده است، و دیگر صحیح نیست که آدمی خود را به آن مشغول نموده، قال و قيل صدر اول را مورد بررسی قرار دهد، و حق را به یک طرف داده، سخن دیگری را ابطال کند، پس بهتر آن است که ما نیز معرض آن نشویم.

توضیح لفظ جلاله "الله"

و اما لفظ جلاله (الله)، اصل آن (ال الله) بوده، که همزه دومی در اثر کثرت استعمال حذف شده، و بصورت الله در آمده است، و کلمه (الله) از ماده (إله) باشد، که به معنای پرستش است، وقتی می گویند (الله الرجل و يالله)، معنایش این است که فلانی عبادت و پرستش کرد، ممکن هم هست از ماده (وله) باشد، که بمعنای تحریر و سرگردانی است، و کلمه نامبرده بر وزن (فعال) به کسره فاء، و بمعنای مفعول (مالوه) است، هم چنان که کتاب بمعنای مکتوب (نوشته شده) می باشد، و اگر خدای را الله گفته اند، چون مالوه و معبد است، و یا بخاطر آن است که عقول بشر در شناسایی او حیران و

سرگردان است.

و ظاهراً كلمه (الله) در اثر غلبه استعمال علم (اسم خاص) خدا شده، و گر نه قبل از نزول قرآن این کلمه بر سر زبانها دائر بود، و عرب جاهلیت نیز آن را می شناختند، هم چنان که آیه شریقه:

(وَلَئِنْ سَأَلْتُهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ؟ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ وَإِنْ كَانُوا بِرَبِّهِمْ لَا يُعْلَمُونَ) وَإِنَّمَا يَعْلَمُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ آیه: (فَقَالُوا هَذَا لَهُ بَزْعٌ مِّنْهُ، وَهَذَا لِشُرْكَائِنَا، پس در باره قربانیان خود گفتند:

این مال الله، و این مال شرکائی که ما برای خدا داریم)، (۲) این شناسایی را تصدیق می‌کند.

از جمله ادله اي که دلالت می کند بر اينکه کلمه (الله) علم و اسم خاص خدا است، اين است که خدای تعالي به تمامي اسماء حسنایش و همه افعالی که از این اسماء انتزاع و گرفته شده، توصیف می شود، ولی با کلمه (الله) توصیف نمی شود، مثلا می گوییم الله رحمان است، رحیم است، ولی عکس آن نمیگوئیم، یعنی هرگز گفته نمیشود: که رحمان این صفت را دارد که الله است و نیز می گوییم (رحم الله و علم الله و رزق الله، خدا رحم کرد، و خدا دانست، و خدا روزی داد)، ولی هرگز نمیگوئیم (الله الرحمن، رحمان الله شد)، و خلاصه، اسم جلاله نه صفت هیچیک از اسماء حسنای خدا قرار می گیرد، و نه از آن چیزی به عنوان صفت برای آن اسماء گرفته میشود.

از آنجایی که وجود خدای سبحان که اله تمامی موجودات است، خودش خلق را به سوی صفاتش هدایت می کند، و می فهماند که به چه اوصاف کمالی متصف است، لذا می توان گفت که کلمه (الله) بطور التزام دلالت بر همه صفات کمالی او دارد، و صحیح است بگوئیم لفظ جل‌له (الله) اسم است برای ذات واجب الوجودی که دارنده تمامی صفات کمال است، و گر نه اگر از این تحلیل بگذریم، خود کلمه (الله) پیش از اینکه نام خدای تعالی است، بر هیچ چیز دیگری دلالت ندارد، و غیر از عنایتی که در ماده (ا) است، هیچ عنایت دیگری در آن بکار نرفته است.

معنی رحمن و رحیم و فرق آن دو

و اما دو وصف رحمان و رحیم، دو صفتند که از ماده رحمت اشتقاء یافته اند، و رحمت صفتی است انفعالی، و تاثر خاصی است درونی، که قلب هنگام دیدن کسی که فاقد چیزی و یا محتاج به چیزی است که نقص کار خود را تکمیل کند، متأثر شده، و از حالت پراکندگی به حالت جزم و عزم در می آید، تا حاجت آن بیچاره را بر آورده، و نقص او را جبران کند، چیزی که هست این معنا با لوازم امکانیش در باره خدا صادق نیست، و به عبارت دیگر، رحمت در خدای تعالی هم به معنای تاثر قلبی نیست، بلکه باید نواقص امکانی آن را حذف کرد، و باقی مانده را که همان اعطاء، و افاضه، و رفع حاجت حاجتمند است، به خدا نیست داد.

۲۸:

کلمه (رحمان) صیغه مبالغه است که بر کثرت و بسیاری رحمت دلالت می کند، و کلمه (رحیم) بر وزن فعال صفت مشبهه است، که ثبات و بقاء و دوام را میرساند، پس خدای رحمان معنایش خدای کثیر الرحمة، و معنای رحیم خدای دائم الرحمة است، و بهمین جهت مناسب با کلمه رحمت این است که دلالت کند بر رحمت کثیری که شامل حال عموم موجودات و انسانها از مؤمنین و کافر می شود، و به همین معنا در بسیاری از موارد در قرآن استعمال شده، از آن جمله فرموده: (الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى، مصدر رحمت عامه خدا عرش است که مهیمن بر همه موجودات است) [\(۱\)](#) و نیز فرموده: (قُلْ مَنْ كَانَ فِي الْفَضَّالَةِ فَلَيَمِدُّ ذَلِكَ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا، بگو آن کس که در ضلالت است باید خدا او را در ضلالتش مدد برساند) [\(۲\)](#) و از این قبیل موارد دیگر.

و نیز بهمین جهت مناسب تر آنست که کلمه (رحیم) بر نعمت دائمی، و رحمت ثابت و باقی او دلالت کند، رحمتی که تنها بمؤمنین افاضه می کند، و در عالمی افاضه می کند که فنا ناپذیر است، و آن عالم آخرت است، هم چنان که خدای تعالی فرمود: (وَ كَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا، خداوند همواره، به خصوص مؤمنین رحیم بوده است)، [\(۳\)](#) و نیز فرموده: (إِنَّهُ يَهْمِمُ رَوْفُ رَحِيمٌ، بدرستی که او به ایشان رئوف و رحیم است)، [\(۴\)](#) و آیاتی دیگر، و به همین جهت بعضی گفته اند: رحمان عام است، و شامل مؤمن و کافر می شود، و رحیم خاص مؤمنین است.

معنی حمد و فرق آن با مدح

(الْحَمْدُ لِلَّهِ) کلمه حمد بطوری که گفته اند به معنای ثنا و ستایش در برابر عمل جمیلی است که ثنا شونده باختیار خود انجام داده، بخلاف کلمه (مدح) که هم این ثنا را شامل نمی شود، و هم ثنای بر عمل غیر اختیاری را، مثلا گفته می شود (من فلانی را در برابر کرامتی که دارد حمد و مدح کردم) ولی در مورد تلاؤ یک مروراید، و یا بوی خوش یک گل نمی گوئیم آن را حمد کردم بلکه تنها می توانیم بگوئیم (آن را مدح کردم).

حرف (الف و لام) که در اول این کلمه آمده استغراق و عمومیت را می رساند، و ممکن است (لام) جنس باشد، و هر کدام باشد مالش یکی است.

برای اینکه خدای سبحان می فرماید:

(ذِلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ خالقُ كُلِّ شَيْءٍ، این است خدای شما که خالق هر چیز است)، [\(۵\)](#) و اعلام میدارد که هر موجودی که مصدق کلمه (چیز) باشد، مخلوق خداست، و نیز فرموده: (الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ آن خدایی که هر چه را خلق کرده زیبایش کرده)، [\(۶\)](#) و اثبات کرده که هر چیزی که مخلوق است به آن ۷

صف: ۲۹

۱- سوره طه آیه ۵

۲- سوره مریم آیه ۷۵

- ۳- سوره احزاب آیه ۴۳
- ۴- سوره توبه آیه ۱۱۷
- ۵- سوره غافر آیه ۶۲
- ۶- سوره سجده آیه ۷

جهت که مخلوق او است و منسوب به او است حسن و زیبا است، پس حسن و زیبایی دائر مدار خلقت است، هم چنان که خلقت دائر مدار حسن میباشد، پس هیچ خلقی نیست مگر آنکه به احسان خدا حسن و به اجمال او جمیل است، و عکس هیچ حسن و زیبایی نیست مگر آنکه مخلوق او، و منسوب به او است.

و نیز فرموده: (هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ او است خدای واحد قهار)، [\(۱\)](#) نیز فرموده: (وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيْوَمِ، ذلیل و خاضع شد وجوه در برابر حی قیوم) [\(۲\)](#) و در این دو آیه خبر داده است از اینکه هیچ چیزی را به اجبار کسی و قهر قاهری نیافریده، و هیچ فعلی را به اجبار اجبار کننده ای انجام نمیدهد، بلکه هر چه خلق کرده با علم و اختیار خود کرده، در نتیجه هیچ موجودی نیست مگر آنکه فعل اختیاری او است، آن هم فعل جمیل و حسن، پس از جهت فعل تمامی حمدها از آن او است.

و اما از جهت اسم، یک جا فرموده: (اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى، خدا است که معبدی جز او نیست، و او را است اسماء حسنی)، [\(۳\)](#) و جایی دیگر فرموده: (وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ، خدای را است اسمایی حسنی، پس او را به آن اسماء بخوانید، و آنان را که در اسماء او کفر می ورزند رها کنید، و بخودشان واگذارید)، [\(۴\)](#) و اعلام داشته که او هم در اسمائش جمیل است، و هم در افعالش، و هر جمیلی از او صادر می شود.

پس روشن شد که خدای تعالی هم در برابر اسماء جمیلش محمود و سزاوار ستایش است، و هم در برابر افعال جمیلش، و نیز روشن شد که هیچ حمدی از هیچ حامدی در برابر هیچ امری محمود سر نمی زند مگر آنکه در حقیقت حمد خدا است، برای آنکه آن جمیلی که حمد و ستایش حامد متوجه آنست فعل خدا است، و او ایجادش کرده، پس جنس حمد و همه آن از آن خدا است.

استشهاد بر اینکه جنس حمد و همه حمد از آن خدا است

از سوی دیگر ظاهر سیاق و به قرینه التفاتی که در جمله: (إِيَّاكَ نَعْبُدُ) ...، بکار رفته، و ناگهان خدای سبحان مخاطب بندگان قرار گرفته، چنین دلالت دارد که سوره مورد بحث کلام بنده خدادست، به این معنا که خدای تعالی در این سوره به بنده خود یاد می دهد که چگونه حمدش گوید، و چگونه سزاوار است ادب عبودیت را در مقامی که می خواهد اظهار عبودیت کند، رعایت نماید، و این ظاهر را جمله (الْحَمْدُ لِلَّهِ) نیز تایید میکند.

برای اینکه حمد توصیف است، و خدای سبحان خود را از توصیف واصفان از بندگانش

ص: ۳۰

۱- سوره زمر آیه ۴ [.....]

۲- سوره طه آیه ۱۱۱

۳- سوره طه آیه ۸

۴- سوره اعراف آیه ۱۸۰

بیان اینکه خدا از حمد حامدان منزه است و دلیل آن

منزه دانسته، و فرموده: (سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يَصِّهُ فُوَنَ، إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصُّينَ، خدا منزه است از آنچه توصیف‌ش می‌کنند، مگر بنده گان مخلص او)، [\(۱\)](#) و در کلام مجیدش هیچ جا این اطلاق را مقید نکرده، و هیچ جا عبارتی نیاورده که حکایت کند حمد خدا را از غیر خدا، بجز عده ای از انبیاء مخلصش، که از آنان حکایت کرده که حمد خدا گفته اند، در خطابش به نوح عليه السلام فرموده: (فَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَجَانَا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ، پس بگو حمد آن خدایی را که ما را از قوم ستمکار نجات داد)، [\(۲\)](#) و از ابراهیم حکایت کرده که گفت: (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبِيرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ، [\(۳\)](#) سپاس خدایی را که در سر پیری اسماعیل و اسحاق را بمن داد) و در چند جا از کلامش به رسول گرامیش محمد (صلی الله علیه و آله) فرموده: که (وَ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بِكُوْنِ الْحَمْدِ لِلَّهِ)، [\(۴\)](#) و از داود و سلیمان علیه السلام حکایت کرده که: (وَ قَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ گفتند: الحمد لله) [\(۵\)](#) و از اهل بهشت یعنی پاک دلانی که از کینه درونی، و کلام بیهوده، و فسادانگیز پاکند، نقل کرده که آخرین کلامشان حمد خدا است، و فرموده: (وَ آخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ). [\(۶\)](#)

و اما غیر این موارد هر چند خدای تعالی حمد را از بسیاری مخلوقات خود حکایت کرده، و بلکه آن را به همه مخلوقاتش نسبت داده، و فرموده: (وَ الْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ)، [\(۷\)](#) و نیز فرموده:

(وَ يُسَبِّحُ الرَّاعِدُ بِحَمْدِهِ)، [\(۸\)](#) و نیز فرموده: (وَ إِنْ مِنْ شَئْ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ، هیچ چیز نیست مگر آنکه خدا را با حمدش تسبیح می‌گوید). [\(۹\)](#)

الا اینکه بطوری که ملاحظه می‌کنید همه جا خود را از حمد حامدان، مگر آن عده که گفتیم، منزه میدارد، هر جا سخن از حمد حامدان کرده، حمد ایشان را با تسبیح جفت کرده، و بلکه تسبیح را اصل در حکایت قرار داده، و حمد را با آن ذکر کرده، و همانطور که دیدید فرموده: تمامی موجودات با حمد خود او را تسبیح می‌گویند.

خواهی پرسید چرا خدا منزه از حمد حامدان است؟ و چرا نخست تسبیح را از ایشان حکایت کرده؟ می‌گوییم برای اینکه غیر خدای تعالی هیچ موجودی به افعال جمیل او، و به جمال و کمال افعالش احاطه ندارد، هم چنان که به جمیل صفاتش و اسماءش که جمال افعالش ناشی از جمال آن صفات و اسماء است، احاطه ندارد، هم چنان که خودش فرموده: (وَ لَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا، احاطه علمی به او ندارند). [\(۱۰\)](#)

ص: ۳۱

۱- سوره صفات آیه ۱۶۰

۲- مؤمنون آیه ۲۸

۳- سوره ابراهیم آیه ۳۹

۴- سوره نمل آیه ۹۳

۵- سوره نمل آیه ۱۵

- ٦- سوره یونس آیه ١٠
- ٧- سوری آیه ٥
- ٨- سوره رعد آیه ١٣
- ٩- سوره اسراء آیه ٤٤
- ١٠- سوره طه آیه ١١٠

بنا بر این، مخلوق خدا به هر وضعی که او را بستاید، به همان مقدار به او و صفاتش احاطه یافته است و او را محدود به حدود آن صفات دانسته، و به آن تقدیر اندازه گیری کرده، و حال آنکه خدای تعالی محدود بهیچ حدی نیست، نه خودش، و نه صفات، و اسمائش، و نه جمال و کمال افعالش، پس اگر بخواهیم او را ستایش صحیح و بی اشکال کرده باشیم، باید قبل اورا منزه از تحدید و تقدیر خود کنیم، و اعلام بداریم که پروردگار! تو منزه از آنی که به تحدید و تقدیر فهم ما محدود شوی، هم چنان که خودش در این باره فرموده: (إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ، خدا می داند و شما نمی دانید). (۱)

اما مخلصین از بندگان او که گفتیم: حمد آنان را در قرآن حکایت کرده، آنان حمد خود را حمد خدا، و وصف خود را وصف او قرار داده اند، برای اینکه خداوند ایشان را خالص برای خود کرده.

پس روشن شد آنچه که ادب بندگی اقتضاء دارد، این است که بنده خدا پروردگار خود را به همان ثنائی ثنا گویید که خود خدا خود را به آن ستد، و از آن تجاوز نکند، هم چنان که در حدیث مورد اتفاق شیعه و سنی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رسیده که در ثنای خود می گفت: (لا-احصى ثناء عليك، انت كما اثنيت على نفسك) (۲) پروردگارا من ثناء تو را نمی توانم بشمارم، و بگوییم، تو آن طوری که بر خود ثنا کرده ای.

پس اینکه در آغاز سوره مورد بحث فرمود: (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، مالِكِ يَوْمِ الدِّينِ) ...، بیشتر اسانید قرائت خوانده اند (ملک یوم الدین)، اما کلمه آن نبود که او را حمد گویید، و فعلا که می گویید، به تعلیم و اجازه خود او است، او دستور داده که بنده اش بگویید.

معنى رب "مالك مدبر"

(الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، مالِكِ يَوْمِ الدِّينِ) ...، بیشتر اسانید قرائت خوانده اند (ملک یوم الدین)، اما کلمه (رب) معنای این کلمه مالکی است که امر مملوک خود را تدبیر کند، پس معنای مالک در کلمه (رب) خواهد بود،

معنى مالکیت و تقسیم آن به حقیقی و اعتباری

و ملک نزد ما اهل اجتماع و در ظرف اجتماع، یک نوع اختصاص مخصوص است. که بخارط آن اختصاص، چیزی قائم به چیزی دیگر می شود، و لازمه آن صحت تصرفات است، و صحت تصرفات قائم به کسی می شود که مالک آن چیز است، وقتی می گوئیم: فلاذن متاع ملک من است، معنایش این است که آن متاع یک نوع قیامی بوجود من دارد، اگر من باشم می توانم در آن تصرف کنم، ولی اگر من نباشم دیگری نمی تواند در آن تصرف کند.

ص: ۳۲

۱- سوره نحل آیه [.....] ۷۴

۲- سنن ابی داود ج ۲ ص ۵۲

البته این معنای ملک در ظرف اجتماع است، که (مانند سایر قوانین اجتماع) امری وضعی و اعتباری است، نه حقیقی، الا این که این امر اعتباری از یک امر حقیقی گرفته شده، که آن را نیز ملک می نامیم، توضیح این که ما در خود چیزهایی سراغ داریم که به تمام معنای کلمه، و حقیقتاً ملک ما هستند، وجودشان قائم به وجود ما است، مانند اجزاء بدن ما، و قوای بدنی ما، بینایی ما، و چشم ما، شنوایی ما، و گوش ما، چشایی ما، و دهان ما، لامسه ما، و پوست بدن ما، بویایی ما، و بینی ما، و نیز دست و پا و سایر اعضای بدن ما، که حقیقتاً مال ما هستند، و می شود گفت مال ما هستند، چون وجودشان قائم به وجود ما است، اگر ما نباشیم چشم و گوش ما جدای از وجود ما هستی علیحده ای ندارند، و معنای این ملک همین است که گفتم: اولاً هستیشان قائم به هستی ما است، و ثانیاً جدا و مستقل از ما وجود ندارند، ثالثاً این که ما می توانیم طبق دلخواه خود از آنها استفاده کنیم، و این معنای ملک حقیقی است.

آن گاه آنچه را هم که با دسترنج خود، و یا راه مشروعی دیگر بدست می آوریم، ملک خود می دانیم، چون این ملک هم مانند آن ملک چیزی است که ما به دلخواه خود در آن تصرف می کنیم، و لکن ملک حقیقی نیست، به خاطر این که ماشین سواری من و خانه و فرش من وجودش قائم بوجود من نیست، که وقتی من از دنیا می روم آنها هم با من از دنیا بروند، پس ملکیت آنها حقیقی نیست، بلکه قانونی، و چیزی شبیه بملک حقیقی است.

مالکیت خدا حقیقی است و ملک حقیقی جدا از تدبیر متصور نیست

از میان این دو قسم ملک آنچه صحیح است که به خدا نسبت داده شود، همان ملک حقیقی است، نه اعتباری، چون ملک اعتباری با بطلان اعتبار، باطل می شود، یک مال ما دام مال من است که نفروشم، و به ارث ندهم، و بعد از فروختن اعتبار ملکیت من باطل می شود، و معلوم است که مالکیت خدای تعالی نسبت به عالم باطل شدنی نیست.

و نیز پر واضح است که ملک حقیقی جدای از تدبیر متصور ندارد، چون ممکن نیست فرضاً کره زمین با همه موجودات زنده و غیر زنده روی آن در هستی خود محتاج بخدا باشد، ولی در آثار هستی مستقل از او و بی نیاز از او باشد، وقتی خدا مالک همه هستی ها است، هستی کره زمین از او است، و هستی حیات روی آن، و تمامی آثار حیات از او است، در نتیجه پس تدبیر امر زمین و موجودات در آن، و همه عالم از او خواهد بود، پس او رب تمامی ما سوای خویش است، چون کلمه رب بمعنای مالک مدبر است.

معنی "عالمن"*

(و اما کلمه عالمن) این کلمه جمع عالم بفتحه لام است، و معنایش "آنچه ممکن است که با آن علم یافت" است، که وزن آن وزن قالب، و خاتم، و طابع، است، یعنی آنچه با آن قالب می زنند، و مهر و موم می زنند، و امضاء می کنند، و معلوم است که معنای این کلمه شامل تمامی موجودات

می شود، هم تک تک موجودات را می توان عالم خواند، و هم نوع نوع آنها را، مانند عالم جماد، و عالم نبات، و عالم حیوان، و عالم انسان، و هم صنف صنف هر نوعی را، مانند عالم عرب، و عالم عجم.

و این معنای دوم که کلمه عالم بمعنای صنف صنف انسانها باشد، با مقام آیات که مقام شمردن اسماء حسنای خدا است، تا می رسد به (مالِکِ يَوْمِ الدِّينِ) مناسب تر است، چون مراد از یوم‌الذین روز قیامت است، چون دین بمعنای جزاء است، و جزاء در روز قیامت مخصوص به انسان و جن است، پس معلوم می شود مراد از عالمین هم عوالم انس و جن، و جماعتهای آنان است.

و همین که کلمه نامبرده در هر جای قرآن آمده، به این معنا آمده، خود، مؤید احتمال ما است، که در اینجا هم عالمین به معنای عالم اصناف انسانها است، مانند آیه: (وَاصْطَفَاكَ عَلَىٰ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ، تو را بر همه زنان عالمیان اصطفاء کرد)، (۱) و آیه (لَيُكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا، تا برای عالمیان بیم رسان باشد)، (۲) و آیه: (أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ؟ آیا به سر وقت گناه زشتی می روید، که قبل از شما احدي از عالمیان چنان کار نکرده است). (۳)

فرق بین مالک و ملک و اینکه قرائت "ملک یوم الدین" بنظر بهتر می رسد

و اما (مالِکِ يَوْمِ الدِّينِ)، در سابق معنای مالک را گفتیم، و این کلمه اسم فاعل از ملک بکسره میم- است، و اما ملک بفتحه میم و کسره لام، صفت مشبهه از ملک به ضم میم است، بمعنای سلطنت و نیروی اداره نظام قومی، و مالکیت و تدبیر امور قوم است، نه مالکیت خود قوم، و بعبارتی دیگر ملک، مالک مردم نیست، بلکه مالک امر و نهی و حکومت در آنان است.

البته هر یک از مفسرین و قاریان که یک طرف را گرفته اند، برای آن وجوهی از تایید نیز درست کرده اند، و هر چند هر دو معنای از سلطنت، یعنی سلطنت بر ملک به ضم، و ملک به کسره، در حق خدای تعالی ثابت است، الا آنکه ملک بضم میم را می شود منسوب بزمان کرد، و گفت: ملک عصر فلاـن، و پادشاه قرن چندم، ولی ملک بکسره میم به زمان منسوب نمی شود، و هیچ وقت نمی گویند: مالک قرن چندم، مگر بعنایتی دور از ذهن، در آیه مورد بحث هم ملک را به روز جزا نسبت داده، و فرموده: (ملک یوم الدین)، پادشاه روز جزاء، و در جای دیگر باز فرموده: (لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ، امروز ملک از کیست؟ از خدای واحد قهار) (۴) و به همین دلیل قرائت (ملک یوم الدین) به نظر بهتر می رسد.

ص: ۳۴

۱- سوره آل عمران آیه ۴۲

۲- سوره فرقان آیه ۱

۳- سوره اعراف آیه ۸۰

۴- سوره غافر آیه ۱۶

بحث روایتی شاهد احادیث در باره معنی بسم الله و جزء قرآن بودن آن و معنی رحمن و رحیم و حمد خدا ...)

در کتاب عيون اخبار الرضا، و در کتاب معانی، از حضرت رضا ع، روایت آورده اند:

که در معنای جمله (بسم الله) فرمود: معناش این است که من خود را به داغ و عالمتی از علامتهای خدا داغ می زنم، و آن داغ عبادت است، (تا همه بدانند من بنده چه کسی هستم)، شخصی پرسید: سمه (داغ) چیست؟ فرمود: علامت. [\(۱\)](#)

مؤلف: و این معنا در مثل فرزندی است که از معنای قبلی ما متولد شده، چون ما در آنجا گفتیم: باه در (بسم الله) باه ابتداء است، چون بنده خدا عبادت خود را به داغی از داغهای خدا علامت می زند، باید خود را هم که عبادتش منسوب به آن است به همان داغ، داغ بزنند.

و در تهذیب از امام صادق ع، و در عيون و تفسیر عیاشی از حضرت رضا علیه السلام روایت آورده اند، که فرمود: این کلمه به اسم اعظم خدا نزدیک تر است از مردمک چشم به سفیدی آن. [\(۲\)](#)

مؤلف: و بزودی معنای روایت در (پیرامون اسم اعظم) خواهد آمد انشاء الله تعالى.

و در کتاب عيون از امیر المؤمنین علیه السلام روایت کرده که فرمود: کلمه (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) جزء سوره فاتحه الكتاب است، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) همواره آن را میخواند، و آیه اول سوره بحسابش می آورد، و فاتحه الكتاب را سبع المثانی می نامید. [\(۳\)](#)

مؤلف: و از طرق اهل سنت و جماعت نظیر این معنا روایت شده است، مثلاً دارقطنی از ابی هریره حدیث کرده که گفت: رسول الله (صلی الله علیه و آله) فرمود: چون سوره حمد را میخوانید، بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ را هم یکی از آیاتش بدانید، و آن را بخوانید، چون سوره حمد، ام القرآن، و سبع المثانی است، بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، یکی از آیات این سوره است. [\(۴\)](#)

و در خصال از امام صادق علیه السلام روایت کرده که گفت ایشان فرمودند: این مردم را چه میشود؟ خدا آنان را بکشد، به بزرگترین آیه از آیات خدا پرداخته و پنداشتند که گفتن آن آیه بدعت است. [\(۵\)](#)

ص: ۳۵

۱- عيون اخبار الرضا ج ۱ ب ۲۶ ح ۱۹ و معانی الاخبار ص ۳

۲- تهذیب ج ۲ ص ۲۸۹ ح ۱۵ و عيون اخبار الرضا ج ۲ ب ۳۰ ح ۱۱ و تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۲۱ ح ۱۳

۳- عيون اخبار الرضا ج ۱ ص ۲۳۵ ب ۲۸ ح ۵۹

۴- سنن دارقطنی ج ۱ ص ۳۰۹ ح ۱۷

۵- خصال و بحار ج ۹۲ ص ۲۳۶ ح ۲۸ و مجمع البيان ج ۱ ص ۱۹

و از امام باقر عليه السلام روایت است که فرمود: محترم ترین آیه را از کتاب خدا دزدیدند، و آن آیه بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ است، که بر بنده خدا لازم است در آغاز هر کار آن را بگوید، چه کار بزرگ، و چه کوچک، تا مبارک شود. [\(۱\)](#)

مؤلف: روایات از ائمه اهل بیت علیهم السلام در این معنا بسیار زیاد است، که همگی دلالت دارند بر اینکه بسم الله جزء هر سوره از سوره های قرآن است، مگر سوره برائت، که بسم الله ندارد، و در روایات اهل سنت و جماعت نیز روایاتی آمده که بر این معنا دلالت دارند.

از آن جمله در صحیح مسلم از انس روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: در همین لحظه پیش سوره ای بر من نازل شد، آن گاه شروع کردند بخواندن بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ [\(۲\)](#) و از ابی داود از ابن عباس روایت کرده که گفت: (وی حدیث را صحیح دانسته)، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) غالباً اول و آخر سوره را نمی فهمید کجا است، تا آنکه آیه بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ نازل میشد، (و بین دو سوره قرار میگرفت). [\(۳\)](#)

مؤلف: این معنا بطرق شیعه از امام باقر علیه السلام روایت شده. [\(۴\)](#)

و در کافی و کتاب توحید، و کتاب معانی، و تفسیر عیاشی، از امام صادق (علیه السلام) روایت شده که در حدیثی فرمود: الله، الله هر موجود، و رحمان رحم کننده بتمامی مخلوقات خود، و رحیم رحم کننده به خصوص مؤمنین است. [\(۵\)](#)

و از امام صادق علیه السلام روایت شده که فرمود: رحمان اسم خاص است به صفت عام، و رحیم اسم عام است به صفت خاص. [\(۶\)](#)

مؤلف: از بیانی که ما در سابق داشتیم روشن شد که چرا رحمان عام است، و مؤمن و کافر را شامل میشود، ولی رحیم خاص است، و تنها شامل حال مؤمن می گردد، و اما اینکه در حدیث بالا فرمود رحمان اسم خاص است به صفت عام، و رحیم، اسم عام است به صفت خاص، گویا مرادش این باشد که رحمان هر چند مؤمن و کافر را شامل میشود، ولی رحمتش خاص دنیا است، و رحیم هر چند عام است، و رحمتش هم دنیا را می گیرد، و هم آخرت را، ولی مخصوص مؤمنین است، و

صف: ۳۶

۱- خصال و بحار ج ۹۲ ص ۲۳۸ ح ۳۹

۲- صحیح مسلم ج ۴ ص ۱۱۲

۳- سنن ابی داود ج ۱ ص ۷۸۸ ح ۲۰۹

۴- بطرق خاصه از امام باقر (علیه السلام) نقل شده که رسول الله اول و آخر سوره را بسم الله می دانست [.....]

۵- اصول کافی ج ۱ ص ۱۱۴ ح ۱ باب معانی الاسماء و اشواقها و التوحید ص ۲۳۰ ح ۲ و معانی الاخبار ص ۳ ح ۱ و تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۲۲ ح ۱۹ - ۲۰

۶- مجمع البیان ج ۱ ص ۲۱

بعارتی دیگر رحمان مختص است به افاضه تکوینیه، که هم مؤمن را شامل میشود، و هم کافر را، و رحیم هم افاضه تکوینی را شامل است و هم تشریعی را، که باش باب هدایت و سعادت است، و مختص است به مؤمنین، برای اینکه ثبات و بقاء مختص به نعمت هایی است که به مؤمنین افاضه میشود، هم چنان که فرمود: (وَالْعَاقِبُهُ لِلْمُتَّقِينَ). (۱)

و در کشف الغمه از امام صادق علیه السلام روایت کرده که فرمود: پدرم استری را گم کرد، و فرمود: اگر خدا آن را بمن بر گرداند، من او را به ستایش هایی حمد می گویم، که از آن راضی شود، اتفاقاً چیزی نگذشت که آن را با زین و لجام آوردند، سوار شد همین که، لباسهایش را جابجا و جمع و جور کرد، که حرکت کند، سر باسمان بلند کرد و گفت: (الحمد لله)، و دیگر هیچ نگفت، آن گاه فرمود: در ستایش خدا از هیچ چیز فروگذار نکردم، چون تمامی ستایش ها را مخصوص او کردم، هیچ حمدی نیست مگر آنکه خدا هم داخل در آنست. (۲)

مؤلف: در عيون، از علی علیه السلام روایت شده: که شخصی از آن جناب از تفسیر کلمه (الْحَمْدُ لِلَّهِ) پرسید، حضرت فرمود: خدای تعالی بعضی از نعمت های خود را آنهم سر بسته و در بسته و بطور اجمال برای بندگان خود معرفی کرده، چون نمیتوانستند نسبت بهمگی آنها معرفت یابند، و بطور تفصیل بدان وقوف یابند چون عدد آنها بیش از حد آمار و شناختن است، لذا به ایشان دستور داد تنها بگویند (الحمد لله علی ما انعم به علینا). (۳)

مؤلف: این حدیث اشاره دارد بآنچه گذشت، که گفتیم حمد از ناحیه بنده در حقیقت یادآوری خداست، اما به نیابت، تا رعایت ادب را کرده باشد.

بحث فلسفی بیان عقلی اینکه هر ثناء و حمدی به حمد خدا منتهی می شود

برهانهای عقلی قائم است بر اینکه استقلال معلول در ذاتش و در تمامی شئونش همه بخاطر و بوسیله علت است، و هر کمالی که دارد سایه ایست از هستی علتی، پس اگر برای حسن و جمال، حقیقتی در وجود باشد، کمال آن، و استقلالش از آن خدای واجب الوجود متعالی است، برای اینکه او است علتی که تمامی علل به او منتهی می شوند.

و ثنا و حمد عبارت از این است که موجود با وجود خودش کمال موجود دیگری را نشان دهد، البته موجود دیگری که همان علت او است، و چون تمامی کمالها از تمامی موجودات به خدای

ص: ۳۷

۱- سوره اعراف ۱۱۸

۲- کشف الغمه ج ۱ ص ۱۱۸

۳- عيون اخبار الرضا ج ۱ ص ۲۲۰ ح ۳۰

تعالیٰ منتهی می شود، پس حقیقت هر ثناء و حمدی هم به او راجع می شود، و به او منتهی می گردد، پس باید گفت (الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ).

بيان

اشاره

(إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَشْتَغِلُونُ) (١) الخ کلمه عبد بمعنای انسان و یا هر دارای شعور دیگریست که ملک غیر باشد، البته اینکه گفتم (یا هر دارای شعور) بخاطر اطلاق عبد به غیر انسان با تحرید بمعنای کلمه است، که اگر معنای کلمه را تحرید کنیم، و خصوصیات انسانی را از آن حذف کنیم، باقی میماند (هر مملوکی که ملک غیر باشد)، که باین اعتبار تمامی موجودات با شعور عبد می شوند، و بهمین اعتبار خدای تعالیٰ فرموده: (إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ إِلَّا آتَى الرَّحْمَنِ عَبْدًا، هیچ کس در آسمانها و زمین نیست مگر آنکه با عبودیت رحمان خواهد آمد). (٢)

کلمه عبادت از کلمه (عبد) گرفته شده و علی القاعده باید همان معنا را افاده کند، و لکن چه اشتقاقهای گوناگونی از آن شده، و یا معانی گوناگونی بر حسب اختلاف موارد پیدا کرده، و اینکه جوهري در کتاب صحاح خود گفته: که اصل عبودیت بمعنای خضوع است، (٣) معنای لغوی کلمه را بیان نکرده، بلکه لازمه معنی را معنای کلمه گرفته، و گر نه خضوع همیشه با لام، متعدد می شود، و می گویند: (فلان خضع لفلان، فلاںی برای فلاں کس کرنش و خضوع کرد)، ولی کلمه عبادت بخودی خود متعدد می شود، و می گوئیم: (إِيَّاكَ نَعْبُدُ، ترا می پرستیم) از اینجا معلوم می شود که معنای کلمه عبادت خضوع نیست.

و کوتاه سخن، اینکه: عبادت و پرستش از آنجایی که عبارت است از نشان دادن مملوکیت خویش برای پروردگار، با استکبار نمی سازد، ولی با شرک می سازد، چون ممکن است دو نفر در مالکیت من و یا اطاعت من شریک باشند، لذا خدای تعالی از استکبار از عبادت نهی نکرده، ولی از شرک ورزیدن باو نهی کرده، چون اولی ممکن نبوده، ولی دومی ممکن بوده است، لذا در باره استکبار باین عبارت فرموده: (إِنَّ اللَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنِ عِبَادَتِي سَيَدْنُخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ، آنهایی که از عبادت من سر می پیچند، و تکبر می کنند، بزودی با خواری و ذلت داخل جهنم خواهند شد)، (٤) و در باره شرک فرموده: (وَ لَا يُشْرِكُ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا، واحدی را شریک در عبادت پروردگارش نگیرد) (٥) پس معلوم می شود شرک را امری ممکن دانسته، از آن نهی فرموده، چون اگر چیزی ممکن و مقدور نباشد، نهی از آن هم لغو و بیهوده است، بخلاف استکبار از عبودیت که با عبودیت جمع نمیشود.

ص: ٣٨

١- سوره فاتحه آیه ٥

٢- سوره مریم آیه ٩٣

٣- الصحاح للجوهری ج ٢ ص ٥٠٣

٤- سوره غافر آيه ٦٠

٥- سوره کھف آيه ١١٠

فرق بین عبودیت عبد در برابر مولی و عبودیت بندگان نسبت به خدا

و عبودیت میان بندگان و موالی آنان تنها در برابر آن چیزی صحیح است که موالی از عبید خود مالکند، هر مولایی از عبد خود با مقدار اطاعت و انقياد و بندگی استحقاق دارد، که از شئون بنده اش مالک است، و اما آن شئونی را که از او مالک نیست، و اصلاً قابلیت ملک ندارد، نمی تواند در برابر آنها از بنده خود مطالبه بندگی کند، مثلاً اگر بنده اش پسر زید است، نمی تواند از او بخواهد که پسر عمرو شود، و یا اگر بلندقامت است، از او بخواهد که کوتاه شود، اینگونه امور، متعلق عبادت و عبودیت قرار نمی گیرد.

این وضع عبودیت عبید در برابر موالی عرفی است، و اما عبودیت بندگان نسبت به پروردگار متعال، وضع دیگری دارد، چون مالکیت خدا نسبت به بندگان وضع علیحده ای دارد، برای اینکه مولای عرفی یک چیز از بنده خود را مالک بود، و صد چیز دیگرش را مالک نبود، ولی خدای تعالی مالکیتش نسبت به بندگان علی الاطلاق است، و مشوب با مالکیت غیر نیست، و بنده او در مملوکیت او تبعیض بر نمیدارد، که مثلاً نصف او ملک خدا، و نصف دیگرش ملک غیر خدا باشد، و یا پاره ای تصرفات دیگر جائز نباشد.

هم چنان که در عبید و موالی عرفی چنین است، پاره ای از شئون عبد (که همان کارهای اختیاری او است)، مملوک ما می شود، و می توانیم باو فرمان دهیم، که مثلاً باعچه ما را بیل بزنده، ولی پاره ای شئون دیگرش (که همان افعال غیر اختیاری او از قبیل بلندی و کوتاهی او است) مملوک ما قرار نمی گیرد، و نیز پاره ای تصرفات ما در او جائز است، که گفتیم فلاں کار مشروع ما را انجام دهد، و پاره ای دیگر (مانند کشتن بدون جرم آنان) برای ما جائز نیست.

پس خدای تعالی مالک علی الاطلاق و بدون قید و شرطها است، و ما و همه مخلوقات مملوک علی الاطلاق، و بدون قید و شرط اوئیم، پس در اینجا دو نوع انحصار هست، یکی اینکه رب تنها و منحصر در مالکیت است، و دوم اینکه عبد تنها و منحصر عبد است، و جز عبودیت چیزی ندارد،

وجه تقدم مفعول در "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ"

و این آن معنایی است که جمله: (إِيَّاكَ نَعْبُدُ ...) بر آن دلالت دارد، چون از یک سو مفعول را مقدم داشته، و نفرموده (نعمدک، می پرستیمت) بلکه فرموده: تو را می پرستیم یعنی غیر تو را نمی پرستیم و از سوی دیگر قید و شرطی برای عبادت نیاورده، و آن را مطلق ذکر کرده، در نتیجه معنایش این می شود که ما به غیر از بندگی تو شانی نداریم، پس تو غیر از پرستیده شدن شانی نداری، و من غیر از پرستیدن کاری ندارم.

نکته دیگر اینکه ملک از آنجا که (به بیان گذشته) قوام هستیش به مالک است، دیگر تصور

ندارد که خودش حاجت و حائل از مالکش باشد، و یا مالکش از او محجوب باشد، مثلاً وقتی جنابعالی به خانه زیدی نگاه می‌کنی، این نگاه تو دو جور ممکن است باشد، یکی اینکه این خانه خانه ایست از خانه‌ها، در این نظر ممکن است زید را نبینی، و اصلاً بیاد او نباشی، و اما اگر نظرت بدان خانه از این جهت باشد که خانه زید است، در اینصورت ممکن نیست که از زید غافل شوی، بلکه با دیدن خانه، زید را هم دیده‌ای، چون مالک آن است. و از آنجایی که برایت روشن شد که ما سوای خدا بجز مملوکیت، دیگر هیچ چیز ندارند، و مملوکیت، حقیقت آنها را تشکیل میدهد، دیگر معنا ندارد که موجودی از موجودات، و یا یک ناحیه از نواحی وجود او، از خدا پوشیده بماند، و محجوب باشد، هم چنان که دیگر ممکن نیست به موجودی نظر بیفکنیم، و از مالک آن غفلت داشته باشیم، از اینجا نتیجه می‌گیریم که خدای تعالیٰ حضور مطلق دارد، هم چنان که خودش فرموده: (أَوْ لَمْ يَكُفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ؟ أَلَا إِنَّهُمْ فِي مِرْيَةٍ مِّنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ، أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ)، آیا همین برای پروردگار تو بس نیست که بر هر چیزی ناظر و شاهد است؟ بدانکه ایشان از دیدار پروردگارشان در شکند، بدانکه خدا بهر چیزی احاطه دارد، (۱) وقتی مطلب بدین قرار بود، پس حق عبادت خدا این است که از هر دو جانب حضور باشد.

اما از جانب پروردگار عز و جل، به اینکه بnde او وقتی او را عبادت می‌کند، او را بعنوان معبدی حاضر و روپروردگارش کند، و همین باعث شده که در سوره مورد بحث در جمله (إِنَّا كَنَّا نَعْبُدُ) ناگهان از سیاق غیبت به سیاق حضور و خطاب التفات شود، با اینکه تا کنون می‌گفت حمد خدایی را که چنین و چنانست، ناگهان بگویید: (تو را می‌پرستیم)، چون گفتیم حق پرستش او این است که او را حاضر و روپروردگارش کنیم.

و اما از ناحیه بnde، حق عبادت این است که خود را حاضر و روپروری خدا بداند، و آنی از اینکه دارد عبادت می‌کند. غایب و غافل نشود، و عبادتش تنها صورت عبادت و جسدی بی روح نباشد، و نیز عبادت خود را قسمت نکند، که در یک قسمت آن مشغول پروردگارش شود، و در قسمت دیگر آن، مشغول و بیاد غیر او باشد.

حال یا اینکه این شرک را، هم در ظاهر داشته باشد، و هم در باطن، مانند عبادت عوام بت پرستان، که یک مقدار از عبادت را برای خدا می‌کردند، و یک مقدار را برای نماینده خدا، یعنی بت، و اینکه گفتیم عوام بت پرستان، برای این بود که خواص از بت پرستان اصلاً عبادت خدا را

صف: ۴۰

۱- سوره فصلت آیه ۵۴

نمی کردن، و یا آنکه این شرک را تنها در باطن داشته باشد، مانند کسی که مشغول عبادت خداست، اما منظورش از عبادت غیر خدا است و یا طمع در بهشت، و ترس از آتش است، چه تمام اینها شرک در عبادت است که از آن نهی فرموده اند، از آن جمله فرموده اند: (فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لِّهِ الدِّينَ، خَدَائِ رَا بَا دِينَدَارِيِّ خَالِصِ عَبَادَةِ كَنَ)،^(۱) و نیز فرموده: (أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أُولَاءِ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيَقْرَبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ بِيَنَّهُمْ فِي مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ، آگاه باش که از آن خدا است دین خالص و کسانی که از غیر خدا اولیائی گرفتند گفتند ما اینها را نمی پرستیم مگر برای اینکه قدمی بسوی خدا نزدیکمان کنند، بدرستی که خدا در میان آنان و اختلافی که با هم داشتند حکومت می کند).^(۲)

شرائط کمال عبادت و اوصاف عبادت حقیقی

بنا بر این عبادت وقتی حقیقتاً عبادت است که عبد عابد در عبادتش خلوص داشته باشد، و خلوص، همان حضوری است که قبل-بیان کردیم، و روشن شد که عبادت وقتی تمام و کامل میشود که به غیر خدا بکسی دیگر مشغول نباشد، و در عملش شریکی برای سبحان نتراشد، و دلش در حال عبادت بسته و متعلق بجایی نباشد، نه به امیدی، و نه ترسی، حتی نه امید به بهشتی، و نه ترس از دوزخی، که در این صورت عبادتش خالص، و برای خدا است، بخلاف اینکه عبادتش بمنظور کسب بهشت و دفع عذاب باشد، که در اینصورت خودش را پرستیده، نه خدا را.

و همچنین عبادت وقتی تمام و کامل میشود که بخودش هم مشغول نباشد که اشتغال به نفس، منافی با مقام عبودیت است، عبودیت کجا و منم زدن و استکبار کجا؟

و گویا علت آمدن پرستش و استعانت بصیغه متکلم مع الغیر (ما تو را می پرستیم و از تو یاری میجوئیم) همین دوری از منم زدن و استکبار بوده باشد، و میخواهد بهمین نکته اشاره کند که گفتیم مقام عبودیت با خود دیدن منافات دارد، لذا بنده خدا عبادت خود، و همه بندگان دیگر را در نظر گرفته میگویید: ما تو را می پرستیم، چون بهمین مقدار هم در ذم نفس و دور افکنند تعینات و تشخصات اثر دارد، چون در وقتی که من خود را تنها بیینم، به انانیت و خودبینی و استکبار نزدیک ترم، بخلاف اینکه خودم را مخلوط با سایر بندگان، و آمیخته با سواد مردم بدانم، که اثر تعینی و تشخص را از بین برده ام.

از آنچه گذشت این مسئله روشن شد، که اظهار عبودیت در جمله (إِيَّاكَ نَعْبُدُ) الخ، از نظر معنا و از حیث اخلاص، جمله ایست که هیچ نقصی ندارد، تنها چیزی که بنظر می رسد نقص است، این است که بنده عبادت را بخودش نسبت میدهد و بملازمه برای خود دعوی استقلال در وجود و

صفحه ۴۱

۱- سوره زمر آیه ۲

۲- سوره زمر آیه ۳

در قدرت و اراده می کند، با اینکه مملوک هیچگونه استقلالی در هیچ جهتی از جهاتش ندارد، چون مملوک است.

و گویا برای تدارک و جبران همین نقص که در بدو نظر بنظر می رسد، اضافه کرد: که (و إِيَّاكَ نَشْتَعِينُ)، یعنی همین عبادتمان نیز باستقلال خود ما نیست، بلکه از تو نیرو می گیریم، و استعانت میجوئیم.

پس بر رویهم دو جمله: (إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَشْتَعِينُ) یک معنا را می رسانند، و آن عبادت خالصانه است که هیچگونه شایبه ای در آن نیست.

و ممکن است بهمین جهت که گفته شد، استعانت و عبادت هر دو را یک سیاق آورده، و نفرمود: (ایاک نعبد اعنا و اهدنا الخ، تو را عبادت می کنیم ما را یاری فرما و هدایت فرما) بلکه فرمود: (تو را عبادت می کنیم و از تو یاری می طلبیم).

خواهی گفت: پس چرا در جمله بعدی یعنی (اَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) این وحدت سیاق را رعایت نکرد؟ و نفرمود: (ایاک نعبد و ایاک نستعين و ایاک نستهبدی الى صراط مستقیم)؟، در جواب می گوییم: این تغییر سیاق در خصوص جمله سوم علی دارد، که بزودی انشاء الله بیان می کنیم.

پس با بیانی که در ذیل آیه: (إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَشْتَعِينُ) الخ آورده‌یم، وجه و علت التفاتی که در این سوره از غیبت به حضور شده روشن گردید، و نیز وجه انحصار عبادت در خدا، که از مقدم آوردن مفعول (ایاک) از فعل (نعبد و نستعين) استفاده می‌شود، و همچنین وجه اینکه چرا در کلمه (نعبد) عبادت را مطلق آورده، و نیز وجه اینکه چرا بصیغه متکلم مع الغیر فرمود: (نعبد) و نفرمود (اعبد، من عبادت می کنم)، و باز وجه اینکه چرا بعد از جمله (نعبد) بلا فاصله فرمود: (نستعين) و وجه اینکه چرا دو جمله نامبرده را در سیاق واحد شرکت داد، ولی جمله سوم یعنی (اَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) را بان سیاق نیاورد، روشن گردید.

البته مفسرین نکات دیگری در اطراف این سوره ذکر کرده‌اند، که هر کس بخواهد می‌تواند بکتب آنان مراجعه کند، و خدای سبحان طلبکاری است که احدی نمی‌تواند دین او را پردازد.

سوره الفاتحه (۱): آیات ۶ تا ۷

اشاره

اَهِدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (۶) صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ عَيْرِ التَّغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (۷)

ترجمه آیات:

ما را بسوی صراط مستقیم هدایت فرما. (۶)

صراط آنان که برایشان انعام فرمودی. نه آنان که برایشان غصب کردی. و نه گمراهان (۷)

بیان

معنی صراط

(اَهِدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ) الخ، معنای کلمه (هدایت) از ذیل (صراط) از نظر خواننده می‌گذرد معلوم میشود.

و اما صراط، این کلمه در لغت به معنای طریق و سیل نزدیک بهمند، و اما از نظر عرف و اصطلاح قرآن کریم، باید بدانیم که خدای تعالی صراط را بوصف استقامت توصیف کرده، و آن گاه

صف: ۴۳

بیان کرده که این صراط مستقیم را کسانی می پیمایند که خدا بر آنان انعام فرموده.

و صراطی که چنین وصفی و چنین شانی دارد، مورد درخواست عبادت کار، قرار گرفته، و نتیجه و غایت عبادت او واقع شده، و بعبارت دیگر، بنده عبادت کار از خدایش درخواست می کند که عبادت خالصش در چنین صراطی قرار گیرد.

چند مقدمه برای توضیح و تفسیر آیه "اَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْقِيْمَ"

توضیح و تفسیر آیه مورد بحث محتاج بچند مقدمه است مقدمه اول اینکه خدای سبحان در کلام مجیدش برای نوع بشر و بلکه برای تمامی مخلوقات خود راهی معرفی کرده، که از آن راه بسوی پروردگارشان سیر می کنند و در خصوص انسان فرموده: (يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ، إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ كَمْدُحًا فَمُلَاقِيهِ، هَنَّا إِيَّاً دَمِيِّ، بَدْرَسْتِيَّ كَهْ تُو بَسُويَّ پَرُورَدَگَارَتْ تَلَاشَ مِيْكَنِيِّ، وَ اَيْنَ تَلَاشَ تَوِّ - چَهْ كَفَرْ باَشَدَ وَ چَهْ ايَمانَ - بِالآخِرَهْ بَدِيدَارَ اوْ مِنْتَهِيِّ مِيشَوَدِ). [\(۱\)](#)

و در باره عموم موجودات فرموده: (وَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ بازَ گَشتَ بَسُويَّ اوْ اَسْتِ) [\(۲\)](#) و نیز فرموده:

(أَلا إِلَى اللَّهِ تَصَّهِّيْرُ الْأُمُورُ، آَكَاهْ باشَ كَهْ هَمَهْ اَمُورَ بَسُويَّ اوْ بَرْمِيَّ گَرَددِ) [\(۳\)](#) و آیاتی دیگر که بوضوح دلالت دارند بر اینکه تمامی موجودات راهی برای خود دارند، و همه راههاشان بسوی او منتهی میشود.

مقدمه دوم اینکه از کلام خدای تعالی بر می آید که سبیل نامبرده یکی نیست، و همه سبیلهای راهها یک جور و دارای یک صفت نیستند، بلکه همه آنها از یک نظر به دو قسم تقسیم میشوند، و آن این آیه شریفه است که فرموده: (أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا يَنِي آَدَمْ أَنْ لَا - تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عِيْدُو مُبِينُ؟ وَ أَنْ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ؟ اَيْ بَنِي آدَمْ آيَا با تَوْعِهَدْ نَكَرَدَمْ كَهْ شیطان را نپرسنی، که او تو را دشمنی آشکار است؟ و اینکه مرا بپرسنی که این است صراط مستقیم؟). [\(۴\)](#)

پس معلوم میشود در مقابل صراط مستقیم راه دیگری هست، هم چنان که این معنا از آیه:

(فَإِنَّى قَرِيبٌ، أَجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ، فَلَيْسَتْ تَحْبِيْبُوا لَيِّ، وَ لَيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ، مَنْ نَزَدِكُمْ، وَ دُعَاءِ خَوَانِدَهْ خَوَانِدَهْ خَوَانِدَهْ رَا در صورتی که واقعا مرا بخواند مستجاب می کنم پس باید مرا اجابت کنند، و بمن ایمان آورند، باشد که رشد یابند) [\(۵\)](#) استفاده میشود، چون می فهماند بعضی غیر خدا را میخوانند، و غیر خدا را اجابت نموده، بغیر او ایمان می آورند.

و همچنین از آیه: (اَدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ، إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيْدُخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ، مَرَا بخوانید تا اجابت کنم، کسانی که از عبادت من سریچی می کنند، بزودی با خواری و ذلت بجهنم در می آیند)، [\(۶\)](#) که می فهماند راه او نزدیک ترین راه است، و آن راه عبارتست از عبادت

ص: ۴۴

۱- سوره انشقاق آیه ۶ [.....]

۲- تغابن آیه ۳

۵۳- سوری

۶۱- یس

۱۸۶- بقره آیه

۶۰- مؤمن آیه

و دعای او، آن گاه در مقابل، راه غیر خدا را دور معرفی کرده، و فرمود: (أَوْلَئِكَ يُنادُونَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ، آنان را از نقطه ای دور صدا می زند) (۱) که می رساند غایت و هدف نهایی کسانی که ایمان به خدا ندارند، و مسیر و سیل ایمان را نمی پیمایند، غایتی است دور.

راه بسوی خدا دو گونه است: دور و نزدیک

تا اینجا روشن شد که راه بسوی خدا دو تا است، یکی دور، و یکی نزدیک، راه نزدیک راه مؤمنین، و راه دور راه غیر ایشان است، و هر دو راه هم بحکم آیه (۶ سوره انشقاق) راه خدا است.

تقسیم دیگری برای راه بسوی خدا

مقدمه سوم اینکه علاوه بر تقسیم قبلی، که راه خدا را بدو قسم دور و نزدیک تقسیم می کرد، تقسیم دیگری است که یک راه را بسوی بلندی، و راهی دیگر را بسوی پستی منتهی میداند، یک جا می فرماید: (إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَ اسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَااءِ، کسانی که آیات ما را تکذیب کرده، و از پذیرفتن آن استکبار ورزیدند، دربهای آسمان برویشان باز نمیشود) (۲) معلوم میشود آنهایی که چنین نیستند، دربهای آسمان برویشان باز میشود، چون اگر هیچکس بسوی آسمان بالا نمیرفت، و درب های آسمان را نمی کوبید، برای درب معنایی نبود.

و در جایی دیگر می فرماید: (وَ مَنْ يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَصَبِيْ فَقَدْ هَوَى، کسی که غصب من بر او احاطه کند، او بسوی پستی سقوط می کند) (۳) - چون کلمه (هوی) از مصدر (هوی) است، که معنای سقوط را میدهد.

و در جایی دیگر می فرماید: (وَ مَنْ يَتَّهِدِلِ الْكُفَّارُ بِالْإِيمَانِ، فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ کسی که ایمان را با کفر عوض کند، راه را گم کرده)، (۴) که می رساند دسته سومی هستند که نه راهشان بسوی بالا- است، و نه بسوی سقوط، بلکه اصلا راه را گم کرده دچار حیرت شده اند، آنها که راهشان بسوی بالا است، کسانی هستند که ایمان به آیات خدا دارند، و از عبادت او استکبار نمی کنند، و بعضی دیگر راهشان بسوی پستی منتهی میشود، و آنها کسانی هستند که بایشان غصب شده، و بعضی دیگر اصلا راه را از دست داده و گمراه شده اند، و آنان (ضالین) اند، و ای بسا که آیه مورد بحث باین سه طائفه اشاره کند، (الذین انعمت عليهم) طائفه اول، و (مغضوب عليهم) طائفه دوم، و (ضالین) طائفه سوم باشند.

و پر واضح است که صراط مستقیم آن دو طریق دیگر، یعنی طریق (مغضوب عليهم)، و طریق (ضالین) نیست، پس قهراء همان طائفه اول، یعنی مؤمنین خواهد بود که از آیات خدا استکبار نمی ورزند.

ص: ۴۵

۱- سوره فصلت آیه ۴۴

۲- سوره اعراف آیه ۴۰

۳- سوره طه آیه ۸۱

سبیل مؤمنین نیز تقسیمات و درجاتی دارد

مقدمه چهارم اینکه از آیه: (يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ، خداوند کسانی را که ایمان آورده اند بلند می کند، و کسانی را که علم داده شده اند، به درجاتی بالا می برد)،^(۱) بر می آید که همین طریق اول نیز تقسیم هایی دارد، و یک طریق نیست و کسی که با ایمان بخدا براه اول یعنی سبیل مؤمنین افتاده، چنان نیست که دیگر ظرفیت تکاملش پر شده باشد، بلکه هنوز برای تکامل ظرفیت دارد، که اگر آن بقیه را هم بدست آورد آن وقت از اصحاب صراط مستقیم میشود.

ضلالت، شرک و ظلم در خارج یک مصدق دارند

توضیح اینکه اولاً- باید دانست که هر ضلالتی شرک است، هم چنان که عکسش نیز چنین است، یعنی هر شرکی ضلالت است، بشهادت آیه (وَ مَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلُ، وَ كَسَى که کفر را با ایمان عوض کند راه میانه را گم کرده است)،^(۲) و آیه: (أَنْ لَا تَعْيَدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَيْدُوْ مُمِينُ، وَ أَنِ اعْبُدُوْنِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ، وَ لَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًا کَثِيرًا، وَ شَيْطَانٌ رَا نَپْرَسْتِيد، که دشمن آشکار شما است، بلکه مرا بپرسید، که این است صراط مستقیم، در حالی که او جمع کثیری از شما را گمراه کرده)،^(۳) که آیه اولی کفر را ضلالت، و دومی ضلالت را کفر و شرک میداند، و قرآن شرک را ظلم، و ظلم را شرک میداند، از شیطان حکایت می کند که بعد از همه اضلالهایش، و خیانت هایش، در قیامت میگوید: (إِنَّ كَفَرَتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلٍ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ، من بآنچه شما می کردید، و مرا شریک جرم میساخтиد، کفر می ورزم و بیزارم، برای اینکه ستمگران عذابی دردناک دارند)،^(۴) و در این کلام خود شرک را ظلم دانسته، و در آیه:

(الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ، وَ هُنْ مُهْتَدُونَ، کسانی که ایمان آورده، و ایمان خود را آمیخته با ظلم نکردند ایشان امنیت دارند، و راه را یافته اند)،^(۵) ظلم را شرک و نقطه مقابل ایمان شمرده است، چون اهتداء و ایمنی از ضلالت و یا عذاب را که اثر ضلالت است مترتب برداشتن صفت ایمان و زایل گشتن صفت ظلم کرده است.

و کوتاه سخن آنکه ضلالت و شرک و ظلم در خارج یک مصدق دارند، و آنجا هم که گفته ایم: هر یک از این سه معرف دیگری است، و یا بوسیله دیگری معرفی می شود، منظور مان مصدق است، نه مفهوم چون پر واضح است که مفهوم ضلالت غیر ظلم و شرک، و از ظلم غیر از آن دوی دیگر، و از شرک هم باز غیر آن دو تای دیگر است.

حال که این معنی را دانستی معلوم شد: که صراط غیر گمراهان است، صراطی است که بهیچ وجه شرک و ظلم در آن راه ندارد، هم چنان که ضلالتی در آن راه نمی یابد، نه.]

ص: ۴۶

۱- سوره مجادله آیه ۱۱

۲- سوره بقره آیه ۱۰۸

۳- سوره یس آیه ۶۲

۴- ابراهیم آیه ۲۲

۵- سورہ انعام آیه [.....] ۸۲

ضلالت در باطن، و قلب، از قبیل کفر و خاطرات ناشایست، که خدا از آن راضی نیست، و نه در ظاهر اعضاء و ارکان بدن، چون معصیت و یا قصور در اطاعت، که هیچیک از اینها در آن صراط یافت نمی شود، و این همانا حق توحید علمی و عملی است، و توحید هم همین دو مرحله را دارد، دیگر شق سومی برایش نیست، و بفرموده قرآن، بعد از حق غیر از ضلالت چه می تواند باشد؟ آیه:

(۸۲- سوره انعام)، که چند سطر قبل گذشت، نیز بر همین معنا منطبق است، که در آن امنیت در طریق را اثبات نموده، باهتماد تمام و تمام و عده می دهد، البته اینکه گفتم و عده میدهد، بر اساس آن نظریه ادبی است، که می گویند اسم فاعل حقیقت در آینده است، (دقت بفرمائید) این یک صفت بود از صفات صراط مستقیم. مقدمه پنجم اینکه اصحاب صراط مستقیم در صورت عبودیت خدا، دارای ثبات قدم بتمام معنا هستند، هم در فعل، و هم در قول، هم در ظاهر، و هم در باطن، و ممکن نیست که نام بردگان بر غیر این صفت دیده شوند، و در همه احوال خدا و رسول را اطاعت می کنند، چنانچه نخست در باره آنها فرمود: (وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّنَ وَالصَّدِيقِينَ وَالشَّهِداءِ وَالصَّالِحِينَ وَ حَسْنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا، کسی که خدا و رسول را اطاعت کند، چنین کسانی با آنان هستند که خدا بر ایشان انعام کرده، از انبیاء، و صدیقین، و شهداء، و صالحان، که اینان نیکو رفقایی هستند)، (۱) و سپس این ایمان و اطاعت را چنین توصیف کرده: (فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ، ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ، وَ يُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا، وَ لَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ: أَنْ اقْتُلُوا أَنفُسِكُمْ، أَوْ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ، مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ، وَ لَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوَعِّظُونَ بِهِ، لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ، وَ أَشَدَّ تَشْيِتاً، نه به پروردگارت سوگند، ایمان واقعی نمی آورند، مگر وقتی که تو را حاکم بر خود بدانند، و در اختلافاتی که میانه خودشان رخ می دهد بهر چه تو حکم کنی راضی باشند، و احساس ناراحتی نکنند، و صرفا تسلیم بوده باشند، بحدی که اگر ما واجب کنیم که خود را بکشید، یا از شهر و دیارتان بیرون شوید، بیرون شوند، ولی جز عده کمی از ایشان اینطور نیستند، و حال آنکه اگر اینطور باشند، و به اندرزها عمل کنند، برای خودشان بهتر، و در استواریشان مؤثرتر است). (۲)

تازه مؤمنینی را که چنین ثبات قدمی دارند، پائین تر از اصحاب صراط مستقیم دانسته، وصف آنان را با آن همه فضیلت که برایشان قائل شد، ما دون صفات اصحاب صراط مستقیم دانسته، چون در آیه (۶۸ سوره نساء) فرموده: این مؤمنین با کسانی محشور و رفیقند که خدا بر آنان انعام

ص: ۴۷

۱- سوره نساء آیه ۶۹

۲- سوره نساء آیه ۶۶

کرده، (یعنی اصحاب صراط مستقیم)، و نفرموده: از ایشانند، و نیز فرموده: با آنان رفیقند، و نفرموده یکی از ایشانند، پس معلوم می شود اصحاب صراط مستقیم، یعنی (**الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ**) مقامی عالی تر از مؤمنین دارند.

نظیر آیه (۶۹- سوره نساء)، در اینکه مؤمنین را در زمرة اصحاب صراط مستقیم ندانسته، بلکه پائین تر از ایشان می شمارد، آیه: (وَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّدِيقُونَ وَ الشُّهِيدُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ لَهُمْ أَجْرٌ هُمْ وَ نُورٌ هُمْ) (۱) می باشد، چون در این آیه مؤمنین را ملحق بصدیقین و شهداء کرده، و با اینکه جزو آنان نیستند، بعنوان پاداش، اجر و نور آنان را بایشان داده، و فرموده: (وَ كَسَانِي كَه بِهِ خَدَا وَ رَسُولَنَا وَيِ اِيمَانَ آوْرَدَهُ اَنَّدَ، در حقيقة آنها هم نزد پروردگارشان صدیق و شهید محسوب می شوند، و نور و اجر ایشان را دارند).

پس معلوم می شود اصحاب صراط مستقیم، قدر و منزلت و درجه بلندتری از درجه مؤمنین خالص دارند، حتی مؤمنینی که دلها و اعمالشان از ضلالت و شرك و ظلم بكلی خالص است.

پس تدبیر و دقت در این آیات برای آدمی یقین می آورد: به اینکه مؤمنین با اینکه چنین فضائلی را دارا هستند، مع ذلک در فضیلت کامل نیستند، و هنوز ظرفیت آن را دارند که خود را به (**الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ** برسانند)، و با پر کردن بقیه ظرفیت خود، همنشین با آنان شوند، و بدرجه آنان برسند، و بعيد نیست که این بقیه، نوعی علم و ایمان خاصی بخدا باشد، چون در آیه (**يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ الَّذِينَ أَوْتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ**، خداوند آنها بی را که از شما ایمان آورده اند، و آنان که علم به ایشان داده شده، بدرجاتی بالا می برد) (۲) دارند گان علم را از مؤمنین بالاتر دانسته، معلوم می شود: برتری (**الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ**) از مؤمنین، بداشتن همان علمی است که خدا به آنان داده، نه علمی که خود از مسیر عادی کسب کنند، پس اصحاب صراط مستقیم که (**أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ**) بخارط داشتن نعمتی که خدا بایشان داده، (یعنی نعمت علمی مخصوص)، قدر و منزلت بالاتری دارند، و حتی از دارند گان نعمت ایمان کامل نیز بالاتر اند، این هم یک صفت و امتیاز در اصحاب صراط مستقیم.

موارد استعمال صراط و سیل در قرآن و فرق آن دو

مقدمه ششم اینکه خدای تعالی در کلام مجیدش مکرر نام صراط و سیل را برد، و آنها را صراط و سیل های خود خوانده، با این تفاوت که بجز یک صراط مستقیم بخود نسبت نداده، ولی سیل های چندی را بخود نسبت داده، پس معلوم می شود: میان خدا و بند گان چند سیل و یک صراط مستقیم برقرار است، مثلا در باره سیل فرموده: (وَ الَّذِينَ جاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبْلَنَا، و

صف: ۴۸

۱- سوره حديث آیه ۱۹

۲- سوره مجادله آیه ۱۱

کسانی که در راه ما جهاد کنند، ما بسوی سبیل های خود هدایتشان می کنیم)، [\(۱\)](#) ولی هر جا صحبت از صراط مستقیم به میان آمده، آن را یکی دانسته است، از طرف دیگر جز در آیه مورد بحث که صراط مستقیم را به بعضی از بندگان نسبت داده، در هیچ مورد صراط مستقیم را بکسی از خلائق نسبت نداده، بخلاف سبیل، که آن را در چند جا بچند طائفه از خلقش نسبت داده، یک جا آن را برسولخدا (صلی الله علیه و آله) نسبت داده، و فرموده: (قُلْ هَذِهِ سَبِيلٌ، أَذْعُوا إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ، بَغْوَ اين سبیل من است، که مردم را با بصیرت بسوی خدا دعوت کنم)، [\(۲\)](#) جای دیگر آن را به توبه کاران نسبت داده، و فرموده:

(سَبِيلَ مِنْ أَنابَ إِلَيَّ، راه آن کس که بدرگاه من رجوع کند)، [\(۳\)](#) و در سوره نساء آیه (۱۱۵) آن را به مؤمنین نسبت داده، و فرموده: (سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ).

از اینجا معلوم میشود که سبیل غیر از صراط مستقیم است، چون سبیل متعدد است، و باختلاف احوال رهروان راه عبادت مختلف میشود، بخلاف صراط مستقیم، که یکی است، که در مثل بزرگراهی است که همه راههای فرعی بدان منتهی میشود، هم چنان که آیه: (قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ كِتَابٌ مُبِينٌ، يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ، سُبْلَ السَّلَامِ، وَ يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ يَأْذِنِهِ، وَ يَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ، از ناحیه خدا بسوی شما نوری و کتابی روشن آمد، که خدا بوسیله آن هر کس که در پی خوشنودی او باشد به سبیل های سلامت راه نمایی نموده و باذن خود از ظلمت ها بسوی نور بیرون می کند، و بسوی صراط مستقیمان هدایت می فرماید) [\(۴\)](#) با اشاره دارد، چون سبیل را متعدد و بسیار قلمداد نموده، صراط را واحد دانسته است، حال یا این است که صراط مستقیم همه آن سبیل ها است، و یا این است که آن سبیل ها همانطور که گفتیم راه های فرعی است، که بعد از اتصالشان بیکدیگر بصورت صراط مستقیم و شاه راه در می آیند.

مقدمه هفتم اینکه از آیه شریفه: (وَ مَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِتَالِهِ إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِكُونَ، بیشترشان بخدا ایمان نمی آورند، مگر توأم با شرک)، [\(۵\)](#) برمی آید که یک مرحله از شرک (که همان ضلالت باشد)، با ایمان (که عبارت است از یکی از سبیل ها) جمع میشود، و این خود فرق دیگری میان سبیل و صراط است، که سبیل با شرک جمع میشود، ولی صراط مستقیم با ضلالت و شرک جمع نمیشود، هم چنان که در آیات مورد بحث هم در معرفی صراط مستقیم فرمود: (وَ لَا الضَّالِّينَ).

دقت در آیات نامبرده در بالا- بدست میدهد: که هر یک از سبیل ها با مقداری نقص، و یا حد اقل با امتیازی جمع میشود، بخلاف صراط مستقیم، که نه نقص در آن راه دارد و نه صراط

صف: ۴۹

-
- ۱- سوره عنکبوت آیه ۶۹
  - ۲- سوره یوسف آیه ۱۰۸
  - ۳- سوره لقمان آیه ۱۵
  - ۴- مائده ۱۶
  - ۵- سوره یوسف آیه ۱۰۶

مستقیم زید از صراط مستقیم عمرو امتیاز دارد، بلکه هر دو صراط مستقیم است، بخلاف سبیل‌ها، که هر یک مصداقی از صراط مستقیم است، و لکن با امتیازی که بواسطه آن از سبیل‌های دیگر ممتاز می‌شود، و غیر او می‌گردد، اما صراط مستقیمی که در ضمن این است، عین صراط مستقیمی است که در ضمن سبیل دیگر است، و خلاصه صراط مستقیم با هر یک از سبیل‌ها متحد است.

مثل صراط مستقیم نسبت به سبیل‌های خدا مثل روح است نسبت به بدن

هم چنان که از بعضی آیات نامبرده و غیر نامبرده از قبیل آیه: (وَ أَنِ اعْبُدُونِي هذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ) [\(۱\)](#) و آیه: (قُلْ إِنَّنِي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ، دِينًا قِيمًا مِلَّهُ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا، بَغْوَ بِدْرَسْتِي پُرُورِدَگَارْ مَنْ، مَرَا بِسُوئِي صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ كَهْ دِينِي اسْتَ قِيم، وَ مَلَتْ حَنِيفَ ابْرَاهِيمَ، هَدَايَتْ فَرَمَوْدَه) [\(۲\)](#) نیز این معنا استفاده می‌شود.

چون هم عبادت را صراط مستقیم خوانده، و هم دین را، با اینکه این دو عنوان بین همه سبیل‌ها مشترک هستند، پس میتوان گفت مثل صراط مستقیم نسبت به سبیل‌های خدا، مثل روح است نسبت به بدن، همانطور که بدن یک انسان در زندگیش اطوار مختلفی دارد، و در هر یک از آن احوال و اطوار غیر آن انسان در طور دیگر است، مثلاً انسان در حال جنین غیر همان انسان در حال طفولیت، و بلوغ، و جوانی، و کهولت و سالخوردگی، و فرتوی است، ولی در عین حال روح او همان روح است، و در همه آن اطوار یکی است، و با بدن او همه جا متحد است.

و نیز بدن او ممکن است باحوالی مبتلا شود، که بر خلاف میل او باشد و روح او صرفظراً از بدنش آن احوال را نخواهد، و اقتضای آن را نداشته باشد، بخلاف روح که هیچوقت معرض این اطوار قرار نمی‌گیرد، چون او مفظور بفطرت خدا است، که بحکم (لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ)، [\(۳\)](#) فطرياتش دگرگون نمی‌شود، و با اینکه روح و بدن از این دو جهت با هم فرق دارند، در عین حال روح آن انسان نامبرده همان بدن او است، و انسانی که فرض کردیم مجموع روح و بدن است.

همچنین سبیل بسوی خدا بهمان صراط مستقیم است، جز اینکه هر یک از سبیل‌ها مثلاً سبیل مؤمنین، و سبیل پیروی کنندگان رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و هر سبیل دیگر، گاه می‌شود که یا از داخل و یا خارج دچار آفتی می‌گردد، ولی صراط مستقیم همانطور که گفتیم هرگز دچار این دو آفت نمی‌شود، چه، ملاحظه فرمودید: که ایمان که یکی از سبیل‌ها است، گاهی با شرک هم جمع می‌شود هم چنان که گاهی با ضلالت جمع می‌شود، اما هیچ یک از شرک و ضلالت با صراط مستقیم جمع نمی‌گردد، پس معلوم شد که برای سبیل مرتبه‌های بسیاری است، بعضی از آنها

صف: ۵۰

۱- سوره یس آیه ۶۱

۲- سوره انعام آیه ۱۶۱

۳- سوره الروم ۳۰

خالص، و بعضی دیگر آمیخته با شرک و ضلال است، بعضی راهی کوتاه تر، و بعضی دیگر دورتر است، اما هر چه هست بسوی صراط مستقیم می رود و بمعنایی دیگر همان صراط مستقیم است، که بیانش گذشت.

و خدای سبحان همین معنا یعنی اختلاف سبیل و راههایی را که بسوی او منتهی میشود و اینکه همه آن سبیل‌ها از صراط مستقیم و مصدق آنند، در یک مثلی که برای حق و باطل زده بیان کرده، و فرموده: (أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءَ، فَسَالَتْ أُودِيَةٌ
بَقَدَرِهَا، فَاحْتَمَلَ السَّبَيلُ زَبَدًا رَابِيًّا، وَ مِمَّا يُوقَدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ، ابْتِغَاءَ حِلْيَهِ، أَوْ مَتَاعَ زَبَدٍ مِثْلُهُ، كَذِلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْحَقَّ وَ الْبَاطِلَ،
فَإِمَّا الْزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً، وَ إِمَّا مَا يَنْتَعِ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ، كَذِلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ، خَدَا آبِي از آسمان می فرستد سیل
گیرها هر یک بقدر ظرفیت خود جاری شدند، پس سیل کفی بلند با خود آورد از آنچه هم که شما در آتش بر آن میدمید تا
زیوری یا اثنای بسازید نیز کفی مانند کف سیل هست خدا اینچنین حق و باطل را مثل می زند که کف بی فائده بعد از
خشک شدن از بین می رود و اما آنچه بحال مردم نافع است در زمین باقی میماند خدا مثلها را اینچنین می زند). (۱)

بطوری که ملاحظه می فرمائید در این مثل ظرفیت دلها و فهم‌ها را در گرفتن معارف و کمالات، مختلف دانسته است، در عین اینکه آن معارف همه و همه مانند باران متکی و منتهی بیک رزقی است آسمانی، در آن مثل یک آب بود، ولی باشکال مختلف از نظر کمی و زیادی سیل در آمد، در معارف نیز یک چیز است، عنایتی است آسمانی، اما در هر دلی بشکلی و اندازه‌ای خاص در می آید، که تمامی این بحث در ذیل خود آیه سوره رعد انشاء الله خواهد آمد، و بالآخره این نیز یکی از تفاوتهای صراط مستقیم با سبل است، و یا بگو: یکی از خصوصیات آنست.

معنى صراط مستقیم با نتیجه گیری از مقدمات ذکر شده و با توجه به معنی کلمه "مستقیم"

حال که این هفت مقدمه روشن گردید، معلوم شد که صراط مستقیم راهی است بسوی خدا، که هر راه دیگری که خلائق بسوی خدا دارند، شعبه‌ای از آنست، و هر طریقی که آدمی را بسوی خدا رهنمایی می کند، بهره‌ای از صراط مستقیم را دارا است، باین معنا که هر راهی و طریقه‌ای که فرض شود، با مقدار آدمی را بسوی خدا و حق راهنمایی می کند، که خودش از صراط مستقیم دارا و متضمن باشد، اگر آن راه بمقدار اندکی از صراط مستقیم را دارا باشد، رهرو خود را کمتر بسوی خدا می کشاند، و اگر بیشتر داشته باشد، بیشتر می کشاند، و اما خود صراط مستقیم بدون هیچ قید و شرطی رهرو خود را بسوی خدا هدایت می کند، و می رساند، و بهمین جهت خدای تعالی نام آن را صراط مستقیم نهاد، چون کلمه صراط بمعنای راه روشن است، زیرا از ماده (ص ر ط)

ص: ۵۱

گرفته شده، که بمعنای بلعیدن است، و راه روشن کانه رهرو خود را بلعیده، و در مجرای گلوی خویش فرو برد، که دیگر نمی تواند این سو و آن سو منحرف شود، و نیز نمی گذارد که از شکمش بیرون شود.

و کلمه (مستقیم) هم بمعنای هر چیزی است که بخواهد روی پای خود بایستد، و بتواند بدون اینکه بچیزی تکیه کند بر کنترل و تعادل خود و متعلقات خود مسلط باشد، مانند انسان ایستاده ای که بر امور خود مسلط است، در نتیجه برگشت معنای مستقیم بچیزی است که وضعش تغییر و تخلف پذیر نباشد، حال که معنای صراط آن شد، و معنای مستقیم این، پس صراط مستقیم عبارت میشود از صراطی که در هدایت مردم و رساندن شان بسوی غایت و مقصدشان، تخلف نکند، و صد در صد این اثر خود را به بخشید، هم چنان که خدای تعالی در آیه شریفه: (فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ أَعْتَصَيْهُمُوا بِهِ، فَسَيُئْذَنُ لَهُمْ فِي رَحْمَةِ مِنْهُ وَ فَضْلٍ، وَ يَهْدِيهِمْ إِلَيْهِ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا، وَ امَا آنَهَايِي که به خدا ایمان آورده و از او خواستند تا حفظشان کند، بزودی خدایشان داخل رحمت خاصی از رحمت های خود نموده، و بسوی خویش هدایت می کند، هدایتی که همان صراط مستقیم است)،^(۱) آن راهی را که هرگز در هدایت رهرو خود تخلف ننموده، و دائما بر حال خود باقی است، صراط مستقیم نامیده.

و نیز در آیه: (فَمَنْ يُرِدُ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيْهُ، يَسْرِحُ صَيْدَرَهُ لِلْإِسْلَامِ، وَ مَنْ يُرِدُ أَنْ يُضْطَهَّ لَهُ يَجْعَلْ صَيْدَرَهُ ضَيْقًا حَرَجًا، كَأَنَّمَا يَصَعُّدُ فِي السَّمَاءِ، كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرَّجُسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ، وَ هذَا صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا، کسی که خدایش بخواهد هدایت کند، سینه اش را برای اسلام گشاده می سازد، و کسی که خدایش بخواهد گمراه کند، سینه اش را تنگ و بی حوصله می سازد، بطوری که گویی باسمان بالا می رود، آری این چنین خداوند پلیدی را بر آنان که ایمان ندارند مسلط می سازد، و این راه مستقیم پروردگار تو است)^(۲) طریقه مستقیم خود را غیر مختلف و غیر قابل تخلف معرفی کرده، و نیز در آیه: (قالَ هذَا صِرَاطُ عَلَى مُسْتَقِيمٍ، إِنَّ عِبَادِي لَيَسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ، إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ، فرمود این صراط مستقیم من است، و من خود را بدان ملزم کرده ام، بدرستی بندگان من کسانیند، که تو نمی توانی بر آنان تسلط یابی، مگر آن گمراهی که خودش باختیار خود پیروی تو را پیذیرد)،^(۳) سنت و طریقه مستقیم خود را دائمی، و غیر قابل تغییر معرفی فرموده، و در حقیقت می خواهد بفرماید: (فَلَنْ تَجِدَ لِسْيَنَتَ اللَّهِ تَبَيِّدِيَّا، وَ لَنْ تَجِدَ لِسْيَنَتَ اللَّهِ تَحْوِيلَما، برای سنت خدا نه تبدیلی خواهی یافت، و نه دگر گونی)،^(۴)

پنج نکته در باره صراط مستقیم

پس از آنچه که ما در باره صراط مستقیم گفتیم پنج نکته بدست آمد.

ص: ۵۲

۱- سوره نساء آیه ۱۷۴ [.....]

۲- سوره انعام آیه ۱۲۵

۳- سوره حجر ۴۲

۴- سوره فاطر آیه ۴۳

نکته اول- اینکه طرقی که بسوی خدای تعالی منتهی می شود از نظر کمال، و نقص، و نایابی و رواجی، و دوری و نزدیکیش از منع حقیقت، و از صراط مستقیم، مختلف است، مانند طریقه اسلام و ایمان، و عبادت، و اخلاص، و اخبات. هم چنان که در مقابل این نامبرده ها، کفر، و شرک، و جحود، و طغیان، و معصیت، نیز از مراتب مختلفی از گمراهی را دارا هستند، هم چنان که قرآن کریم در باره هر دو صنف فرموده: (و لِكُلِّ ذَرَجَاتٍ مِّمَّا عَمِلُوا، وَ لِيَوْفِيهِمْ أَعْمَالَهُمْ، وَ هُنْ لَا يُظْلَمُونَ، برای هر دسته ای درجاتی است از آنچه می کنند، تا خدا سزای عملشان را بکمال و تمام بدهد، و ایشان ستم نمی شوند). (۱)

و این معنا نظیر معارف الهیه است، که عقول در تلقی و درک آن مختلف است، چون استعدادها مختلف، و بالوان قابلیت ها متلون است، هم چنان که آیه شریفه (رعد- ۱۷) نیز باین اختلاف گواهی میداد.

نکته دوم- اینکه همانطور که صراط مستقیم مهیمن و ما فوق همه سبیل ها است، همچنین اصحاب صراط مستقیم که خدا آنان را در آن صراط جای داده، مهیمن و ما فوق سایر مردمند، چون خدای تعالی امور آنان را خودش بعده گرفته، و امور مردم را بعده آنان نهاده، و امر هدایت ایشان را بانان واگذار نموده، و فرموده: (و حُسْنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا، اینان بهترین رفیقند)، (۲) و نیز فرموده: (إِنَّمَا وَلِيْكُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ، وَ الَّذِينَ آمَنُوا، الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ، وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ، وَ هُمْ رَاكِعُونَ، تنها ولی و سرپرست شما خدا است، و رسول او، و آنان که ایمان آورده اند، یعنی آنان که نماز میگذارند، و در حال رکوع صدقه میدهند)، (۳) که بحکم آیه اول صراط مستقیم و یا بگو (صراط الذين انعم الله عليهم)، را صراط انبیاء و صدیقین و شهداء و صالحین دانسته، بحکم آیه دوم با در نظر گرفتن روایات متواتره صراط، امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام شمرده است، و آن جناب را اولین فاتح این صراط دانسته، که انشاء الله بحث مفصل آن در آیه بعدی خواهد آمد.

تحقیق در باره معنی هدایت در "اہدنا الصراط المستقیم"

نکته سوم- اینکه وقتی می گوئیم: (ما را بسوی صراط مستقیم هدایت فرما) هدایت بسوی صراط مستقیم وقتی معنایش مشخص می شود، که معنای صراط مستقیم معین گردد، لذا ما نخست به بحث لغوی آن پرداخته، می گوئیم در صحاح گفته هدایت بمعنای دلالت است، سایر (۴) علمای اهل لغت به وی اشکال کرده اند، که این کلمه همه جا بمعنای دلالت نیست، بلکه وقتی بمعنای دلالت است، که مفعول دومش را بوسیله کلمه (الی) بگیرد، و اما در جایی که خودش و بدون کلمه نامبرده هر دو مفعول خود را گرفته باشد، نظیر آیه (اہدنا الصراط)، که هم ضمیر (نا) و هم (صراط) را

صف: ۵۳

۱- سوره احقاف آیه ۱۹

۲- سوره نساء آیه ۶۹

۳- مائده ۵۵

۴- الصحاح للجوهری ح ۶ ص ۳۳-۲۵

مفعول گرفته، بمعنى ایصال و رساندن مطلوب است، مثل کسی که در مقابل شخصی که می پرسد منزل زید کجا است؟ دست او را گرفته بدون دادن آدرس، و دلالت زبانی، او را بدر خانه زید برساند.

و استدلال کرده اند بامثال آیه: (إِنَّكَ لَا تَهِدِي مَنْ أَخْبَيْتَ، وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَهِدِي مَنْ يَشَاءُ، تو هر کس را که دوست بدایت هدایت نمی کنی، و لکن خداست که هر که را بخواهد هدایت می کند)، (۱) که چون کلمه هدایت در آن هر دو مفعول را بدون حرف (الی) گرفته، بمعنى رساندن به مطلوب است، نه راهنمایی، چون دلالت و راهنمایی چیزی نیست که از پیغمبر (صلی الله علیه و آله) نفی شود، زیرا او همواره دلالت میکرد، پس معنا ندارد آیه نامبرده بفرماید: تو هر کس را بخواهی دلالت نمی کنی، بخلاف اینکه کلمه نامبرده بمعنای رساندن بههدف باشد، که در اینصورت صحیح است بفرماید تو نمی توانی هر که را بخواهی بههدف برسانی.

و در آیه: (وَ لَهَدَيْنَا هُمْ صِرَاطًا مُّسْتَقِيمًا)، (۲) که راجع بهدایت خدا یعنی رساندن بمطلوب و هدف است، آن را بدون حرف (الی) متعددی بدو مفعول کرده است، بخلاف آیه: (وَ إِنَّكَ لَتَهِدِي إِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ)، (۳) که راجع بهدایت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، کلمه هدایت را با حرف (الی) متعددی بدو مفعول کرده است.

پس معلوم میشود هدایت هر جا که بمعنای رساندن بمطلوب و هدف باشد بخودی خود به هر دو مفعول متعددی میشود، و هر جا که بمعنای نشان دادن راه و دلالت بدان باشد، با حرف (الی) بدو مفعول متعددی میشود.

این اشکالی بود که بصاحب صحاح کردند، و لکن اشکالشان وارد نیست، چون در آیه (۵۶-قصص) که هدایت را از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نفی می کرد، نفی در آن مربوط به حقیقت هدایت است، که قائم بذات خدای تعالی است، میخواهد بفرماید مالک حقیقی، خدای تعالی است، نه اینکه تو اصلاً دخالتی در آن نداری، و بعبارتی ساده تر، آیه نامبرده در مقام نفی کمال است، نه نفی حقیقت، علاوه بر اینکه خود قرآن کریم آن آیه را در صورتی که معنایش آن باشد که اشکال کنندگان پنداشته اند، نقض نموده، از مؤمن آل فرعون حکایت می کند که گفت: (يَا قَوْمِ اتَّبِعُونَ أَهْدِيْكُمْ سَبِيلَ الرَّشادِ، اي مردم مرا پیروی کنید، تا شما را بر شاد برسانم). (۴)

پس حق مطلب این است که معنای هدایت در آنجا که با حرف (الی) مفعول دوم را بگیرد، و آنجا که بخودی خود بگیرد، متفاوت نمیشود، و بطور کلی این کلمه چه بمعنای دلالت باشد، و چه

ص: ۵۴

- ۱- سوره قصص آیه ۵۶
- ۲- سوره نساء آیه ۶۸
- ۳- سوری آیه ۵۲
- ۴- سوره غافر آیه ۳۸

بمعنى رساندن بهدف، در گرفتن مفعول دوم محتاج به حرف (الى) هست، چیزی که هست اگر می بینیم گاهی بدون این حرف مفعول دوم را گرفته، احتمال میدهیم از باب عبارت متداول (دخلت الدار) باشد، که در واقع (دخلت فى الدار داخل در خانه شدم) میباشد.

و کوتاه سخن آنکه: هدایت عبارتست از دلالت و نشان دادن هدف، بوسیله نشان دادن راه، و این خود یک نحو رساندن بهدف است، و کار خدا است، چیزی که هست خدای تعالی سنتش بر این جریان یافته که امور را از مجرای اسباب به جریان اندازد، و در مسئله هدایت هم وسیله ای فراهم می کند، تا مطلوب و هدف برای هر که او بخواهد روشن گشته، و بنده اش در مسیر زندگی به هدف نهایی خود برسد.

و این معنا را خدای سبحان بیان نموده، فرموده: (فَمَنْ يُرِدُ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ، يَسْرِحْ صَدْرَهُ لِلإِيمَانِ، خَدَاوَنْدَهُرَ كَه را بخواهد هدایت کند، سینه او را برای اسلام پذیرا نموده، و ظرفیت میدهد)، (۱) و نیز فرموده: (ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَ قُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ، ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ، سپس پوست بدن و دلها یشان بسوی یاد خدا نرم میشود و میل می کند، این هدایت خدا است، که هر که را بخواهد از آن موهبت برخوردار میسازد). (۲)

و اگر در آیه اخیر، لینت و نرم شدن با حرف (الى) متعدد شده، از این جهت بوده که کلمه نامبرده بمعنای میل، اطمینان، و امثال آن را متضمن است، و اینگونه کلمات همیشه با حرف (الى) متعدد میشوند، و در حقیقت لینت نامبرده عبارتست از صفتی که خدا در قلب بنده اش پدید می آورد، که بخاطر آن صفت و حالت یاد خدا را می پذیرد، و بدان میل نموده اطمینان و آرامش می یابد، و همانطور که سبیل ها مختلفند، هدایت نیز باختلاف آنها مختلف میشود، چون هدایت بسوی آن سبیل ها است، پس برای هر سبیلی هدایتی است، قبل از آن، و مختص بآن.

آیه شریفه: (وَ الَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا، لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبْلَنَا، وَ إِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ، وَ كَسَانِي که در ما جهاد می کنند، ما ایشان را حتما به راه های خود هدایت می کنیم، و بدرستی خدا با نیکوکاران است)، (۳) نیز باین اختلاف اشاره می کند چون فرق است بین اینکه بنده خدا در راه خدا جهاد کند، و بین اینکه در خدا جهاد کند، در اولی شخص مجاهد سلامت سبیل، و از میان برداشتن موانع آن را میخواهد، بخلاف مجاهد در دومی، که او خود خدا را میخواهد، و رضای او را می طلبد، و خدا هم هدایت بسوی سبیل را برایش ادامه میدهد، البته سبیلی که او لیاقت و استعدادش را داشته باشد، و همچنین از آن سبیل به سبیلی دیگر، تا آنجا که وی را مختص بذات خود جلت عظمته کند..]

ص: ۵۵

۱- سوره انعام آیه ۱۲۵

۲- سوره زمر آیه ۲۳

۳- سوره عنکبوت آیه ۶۹ [.....]

آیا طلب هدایت توسط نماز گزار تحصیل حاصل نیست؟

چهارم اینکه: صراط مستقیم از آنجایی که امری است که در تمامی سبیل های مختلف محفوظ میباشد، لذا صحیح است که یک انسان هدایت شده، باز هم بسوی آن هدایت شود، خدای تعالی او را از صراط بسوی صراط هدایت کند، باین معنا که سبیلی که قبل از هدایتش کرده بوده، با هدایت بیشتری تکمیل نموده به سبیلی که ما فوق سبیل قبلی است هدایت فرماید، پس اگر می بینیم که در آیات مورد بحث که حکایت زبان حال بندگان هدایت شده خدا است، از زبان ایشان حکایت می کند، که همه روزه میگویند: (ما را بسوی صراط مستقیم هدایت فرما)، نباید تعجب کنیم، و یا اشکال کنیم که چنین افرادی هدایت شده اند، دیگر چه معنا دارد از خدا طلب هدایت کنند؟ و این در حقیقت تحصیل حاصل است، و تحصیل حاصل محال است، و چیزی که محال است، سؤال بدان تعلق نمیگیرد، و درخواست کردنی نیست.

زیرا جوابش از مطلب بالا معلوم شد، چون گفتم صراط در ضمن همه سبیل ها هست و گفتم سبیل ها بسیار، و دارای مراتبی بسیارند، چون چنین است بنده خدا از خدا میخواهد: که او را از صراطی (یعنی سبیلی) بصراطی دیگر که ما فوق آنست هدایت کند، و نیز از آن بمانع دیگر.

و نیز نباید اشکال کنیم به اینکه اصلا درخواست هدایت بسوی صراط مستقیم، از مسلمانی که دینش کامل ترین ادیان، و صراطش مستقیم ترین صراطها است، صحیح نیست، و معنای بدی میدهد، چون می رساند که وی خود را در صراط مستقیم ندانسته، و درخواست دینی کامل تر می کند.

چون هر چند که دین و شریعت اسلام کاملترین ادیان سابق است، ولی کاملتر بودن شریعت مطلبی است، و کاملتر بودن یک متشرع از متشرعی دیگر مطلبی است دیگر، درخواست یک مسلمان و دارنده کاملترین ادیان، هدایت بسوی صراط مستقیم را، معنایش آن نیست که شما فهمیدید بلکه معنایش این است که خدایا مرا به مسلمان تر از خودم برسان، و خلاصه ایمان و عمل باحکام اسلام را کامل تر از این ایمان که فعلا دارم بگردان، و مرا بمرتبه بالاتری از ایمان و عمل صالح برسان.

یک مثل ساده مطلب را روشن میسازد، و آن این است که هر چند که دین اسلام از دین نوح و موسی و عیسی علیهم السلام کاملتر است، ولی آیا یک فرد مسلمان معمولی، از نظر کمالات معنوی، به پایه نوح و موسی و عیسی علیهم السلام می رسد؟ قطعا میدانیم که نمیرسد، و این نیست، مگر بخاطر اینکه حکم شرایع و عمل بانها غیر حکم ولایتی است که از تمکن در آن شرایع و تخلق بآن اخلاق حاصل نمیشود، آری دارنده مقام توحید کامل و خالص، هر چند از اهل شریعت های گذشته باشد، کامل تر و برتر است از کسی که بآن مرتبه از توحید و اخلاق نرسیده، و حیات

معرفت در روح و جانش جایگزین نگشته، و نور هدایت الهیه در قلبش راه نیافته است، هر چند که او از اهل شریعت محمدیه (صلی الله علیه و آله)، یعنی کامل ترین و وسیع ترین شریعت ها باشد، پس صحیح است چنین فردی از خدا در خواست هدایت بصر اط مستقیم، یعنی براهی که کملین از شرایع گذشته داشتند، بنماید، هر چند که شریعت خود او کاملتر از شریعت آنان است.

پاسخ عجیب برخی مفسرین و اشکال وارد بر آنان

در اینجا به پاسخ عجیبی بر میخوریم، که بعضی از مفسرین محقق و دانشمند از اشکال بالا داده اند، پاسخی که مقام دانش وی با آن هیچ سازگاری ندارد، وی گفته: بطور کلی دین خدا در همه ادوار بشریت یکی بوده، و آنهم اسلام است، و معارف اصولی آن که توحید و نبوت و معاد باشد، و پاره ای فروعی که متفرق بر آن اصول است، باز در همه شرایع یکی بوده، تنها مزیتی که شریعت محمدیه (صلی الله علیه و آله) بر شرایع سابق خود دارد، این است که احکام فرعیه آن وسیع تر، و شامل شئون بیشتری از زندگی انسانها است، پس در اسلام بر حفظ مصالح بندگان عنایت بیشتری شده، و از سوی دیگر در این دین، برای اثبات معارفش یک طریق از طرق استدلال اكتفاء نشده، بلکه به همه انحصار استدلال، از قبیل حکمت، و موعظه حسن، و جدال احسن، تمسک شده است، پس هم وظائف یک مسلمان امروز سنگین تر از یک مسلمان عهد مسیح عليه السلام است، و هم معارف دینش بیشتر و وسیع تر است و در نتیجه در برابر هر یک از تکالیفش، و هر یک از معارفش، یک نقطه انحراف دارد، و قهرابه هدایت بیشتری نیازمند است، از این رو از خدا درخواست می کند، که در سر دو راهی های بسیاری که دارد، به راه مستقیمش هدایت کند.

و هر چند که دین خدا یکی، و معارف کلی و اصولی در همه آنها یکسان است، ولکن از آنجایی که گذشتگان از بشریت قبل از ما، راه خدا را پیمودند، و در این راه بر ما سبقت داشتند، لذا خدای تعالیٰ بما دستور داده تا در کار آنان نظر کنیم، و بینیم چگونه در سر دو راهی های خود، خود را حفظ کردند، و از خدای خود استمداد نمودند، ما نیز عبرت بگیریم، و از خدای خود استمداد کنیم.

اشکالی که باین پاسخ وارد است، این است که: اساس، آن اصولی است که مفسرین سابق در مسلک تفسیر زیر بنای کار خود کرده بودند، اصولی که مخالف با قواعد و اصول صحیح تفسیر است، و یکی از آن اصول ناصحیح این است: می پنداشتند حقیقت و واقعیت معارف اصولی دین یکی است، مثلاً واقعیت ایمان بخدا، در نوع ع، و در یک فرد از امت او یکی است، و نیز ترس از خدا در آن دو یک حقیقت است، و شدت و ضعفی در کار نیست، و سخاوت، و شجاعت، و علم، و تقوی، و صبر، و حلم، و سایر کمالات معنوی در پیامبر اسلام و یک فرد عادی از امتش یک چیز است، و چنان نیست، که در رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مرتبه عالیتر آنها، و در آن فرد مرتبه دانی آنها

باشد، و تنها تفاوتی که یک پیغمبر با یک فرد امتش، و یا با یک پیغمبر دیگر دارد، این است که خدا او را بزرگتر اعتبار کرده، و رعیتش را کوچکتر شمرده، بدون اینکه این جعل و قرارداد خدا متکی بر تکوین و واقعیت خارجی باشد، عیناً نظری جعلی که در میان خود ما مردم است، یکی را پادشاه، و بقیه را رعیت او اعتبار می کنیم، بدون اینکه از حیث وجود انسانی تفاوتی با یکدیگر داشته باشند.

و این اصل، منشا و ریشه ای دیگر دارد، که خود زائیده آنست، و آن این است که برای ماده، اصالت قائل بودند، و از آنچه ما وراء ماده است، یا بکلی نفی اصالت نموده، یا در باره اصالت آن توقف می کردند، تنها از ما وراء ماده، خدا را، آنهم بخارط دلیل، استثناء می کردند.

و عامل این انحراف فکری یکی از دو چیز بود، یا بخارط اعتمادی که بعلوم مادی داشتند، می پنداشتند که حس برای ما کافی است، و احتیاجی بمناسبت نداریم، و یا (العياذ بالله) قرآن را لایق آن نمی دانستند که پیرامون آیاتش تدبیر و مو شکافی کنند، و می گفتند فهم عامی در درک معانی آن کافی است.

این بحث دنباله ای طولانی دارد که انشاء الله تعالی در بحث های علمی آتیه از نظر خواننده خواهد گذشت.

نکته پنجم- اینکه مزیت اصحاب صراط مستقیم بر سایرین، و همچنین مزیت صراط آنان بر سیل سایرین، تنها بعلم است، نه عمل، آنان بمقام پروردگارشان علمی دارند که دیگران ندارند، و گرنه در سابق هم گفتیم، که در سیل های پائین تر صراط مستقیم، اعمال صالح کامل، و بدون نقص نیز هست، پس وقتی برتری اصحاب صراط مستقیم به عمل نبود، باقی نمی ماند مگر علم، و اما اینکه آن علم چه علمی و چگونه علمی است؟ انشاء الله در ذیل آیه: (أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَثُ أَوْدِيَةً بِقَدَرِهَا) [\(۱\)](#) در باره اش بحث خواهیم کرد.

در اینجا تنها می گوئیم آیه: (يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ، وَ الَّذِينَ أَوْتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ، خدا کسانی از شما را که ایمان دارند، و کسانی که علم داده شده اند، بدرجاتی بلند می کند) [\(۲\)](#) و همچنین آیه: (إِلَيْهِ يَصْرِيْهُ عَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ، وَ الْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ، کلمه طیب خودش بسوی خدا بالا می رود و عمل صالح آن را بالا می برد) [\(۳\)](#) باین مزیت اشعار دارد، چون می رساند آنچه خودش بسوی خدا بالا می رود، کلمه طیب و علم است، و اما عمل صالح، اثرش کمک در بالا رفتن علم است، و بزودی در تفسیر آیه نامبرده تتمه مطالب خواهد آمد انشاء الله

ص: ۵۸

۱- سوره رعد آیه ۱۷

۲- سوره مجادله آیه ۱۱

۳- سوره فاطر آیه ۱۰

بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته)

اقسام عبادت

در کتاب کافی از امام صادق علیه السلام روایت آمده، که در معنای عبادت فرموده اند:

عبادت سه جور است، مردمی هستند که خدا را از ترس عبادت می کنند، عبادت آنان عبادت بردگان ناتوان است، و منشا زبونی بردگی است، مردمی دیگر خدای تبارک و تعالی را بطلب ثوابش عبادت می کنند، عبادت آنان عبادت اجیران است و منشا آن علاقه باجرت است، مردمی دیگر خدای عز و جل را بخاطر محبتی که باو دارند عبادت می کنند، عبادت آنان عبادت آزادگان، و بهترین عبادت است. [\(۱\)](#)

و در نهج البلاغه آمده که مردمی خدا را بدان جهت عبادت می کنند که بثوابش رغبت دارند، عبادت آنان عبادت تجارت پیشگان است، و خود نوعی تجارت است، قومی دیگر خدا را از ترس، بندگی می کنند، که عبادتشان عبادت بردگان است، قومی سوم هستند که خدا را از در شکر عبادت می کنند، که عبادت آنان عبادت آزادگان است. [\(۲\)](#)

و در کتاب علل، و نیز کتاب مجالس، و کتاب خصال، از امام صادق علیه السلام آمده: که فرمودند مردم، خدا را سه جور عبادت می کنند، طبقه ای او را بخاطر رغبتی که بثوابش دارند عبادت می کنند، که عبادت آنان عبادت حریصان است، و منشا آن طمع است، و جمعی دیگر او را از ترس آتش عبادت می کنند، که عبادت آنان عبادت بردگان، و منشا زبونی و ترس است، و لکن من خدای عز و جل را از این جهت عبادت می کنم، که دوستش دارم، و این عبادت بزرگواران است، که خدا در باره شان فرموده: (وَ هُمْ مِنْ فَرَعَ يَوْمَئِنْ آمُونَ) [\(۳\)](#) و ایشان در امروز از فرع ایمنند، و نیز فرموده: (قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَمَا تَبِعُونِي، يُحِبِّيْكُمُ اللَّهُ) [\(۴\)](#)، بگو: اگر خدا را دوست میدارید پس پیروی من کنید تا خدا هم دوستان بدارد، پس هر کس خدای عز و جل را دوست بدارد، خدا هم او را دوست میدارد، و هر کس خدا دوستش بدارد، از ایمان خواهد بود، و این مقامی است مکنون، و پوشیده، که جز پاکان با آن تماس پیدا نمی کنند. [\(۵\)](#)

ص: ۵۹

- ۱- اصول کافی ج ۲ ص ۸۴ ح ۵ باب العباده
- ۲- نهج البلاغه فیض الاسلام ص ۱۱۹۲ ح ۲۲۹
- ۳- نمل آیه ۸۹
- ۴- آل عمران آیه ۳۱
- ۵- علل الشرائع ج ۱ ص ۱۲ ح ۸ باب ۸ و خصال ص ۱۸۸ ح ۲۵۹ و امالی صدق و مالی ص ۴۱ ح ۴ طبع بیروت

مؤلف: از بیانی که در گذشته گذشت، معنای این سه روایت روشن میشود، و اگر عبادت احرار و آزاد مردان را گاهی به شکر، و گاهی دیگر به حب، توصیف کردند، از این جهت است که برگشت هر دو بیکی است، چون شکر عبارت است از اینکه نعمت ولی نعمت را در جایش مصرف کنی، و شکر عبادت باین است که از روی محبت انجام شود، و تنها برای خود خدا صورت بگیرد، نه منافع شخصی، و یا دفع ضرر شخصی، بلکه خدا را عبادت کنی، بدان جهت که خدا است، یعنی بذات خود جامع تمامی صفات جمال و جلال است، و او چون جمیل بالذات است، ذاتاً محبوب است، یعنی خودش دوست داشتنی است، نه اینکه چون ثواب میدهد، و یا عقاب را بر میدارد؟ مگر محبت جز میل بجمال و مجدوب شدن در برابر آن چیز دیگری است؟.

پس برگشت اینکه بگوئیم: خدا معبود است، چون خدا است، و یا چون جمیل و محبوب است، و یا چون ولی نعمت است، و شکرش واجب است، همه بیک معنا است.

و از طرق عامه از امام صادق علیه السلام روایت شده که در تفسیر آیه (إِيَّاكَ نَعْبُدُ) الخ، فرموده: یعنی، ما از تو غیر تو را نمیخواهیم، و عبادت در عوض چیزی نمی کنیم، آن طور که جاهلان به خیال خود تو را عبادت می کنند، در حالی که در دل بیاد همه چیز هستند جز تو. (۱)

مؤلف: این روایت به نکته ای اشاره می کند، که قبل از آیات مورد بحث استفاده کردیم، که معنای عبادت، حضور و اخلاص است، چون عبادت بمنظور ثواب، و یا دفع عذاب، با خلوص و حضور منافات دارد.

و در کتاب تحف العقول، از امام صادق علیه السلام روایتی آمده، که در ضمن آن فرمود: هر کس معتقد باشد که خدا بصفت عبادت میشود، نه به ادراک، اعتقاد خود را بخدایی حوالت داده که غایب است، و کسی که معتقد باشد که پروردگار متعال به صفت موصوف عبادت میشود، توحید را باطل کرده، چون صفت، غیر موصوف است، و کسی که معتقد باشد که موصوف، منسوب به صفت عبادت میشود، خدای کبیر را کوچک و صغیر شمرده است، پس مردم، خدا را آن طور که هست نمیتوانند اندازه گیری کنند. (۲)

معنی "اَهِدْنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" و پاسخ ضمنی به شبہ تحصیل حاصل

و در کتاب معانی، از امام صادق علیه السلام روایت آورده، که در معنای جمله: (اَهِدْنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) فرموده: خدا یا ما را بلزم طریقی ارشاد فرما، که به محبت تو، و به بهشت منتهی میشود، و از اینکه پیروی هواهای خود کنیم، و در نتیجه هلاک گردیم، جلو می گیرد، و نیز

ص: ۶۰

۱- نقل از تفسیر صافی ح ۱ ص ۵۳ ط اسلامیه.

۲- تحف العقول ص ۲۴۲ طبع نجف.

نمی گذارد آراء خود را اخذ کنیم، و در نتیجه نابود شویم. (۱)

و نیز در معانی از علی علیه السلام روایت آورده، که در باره آیه نامبرده فرمود: یعنی خدایا! توفیق خودت را که ما تا کنون بوسیله آن تو را اطاعت کردیم، در باره ما ادامه بده، تا در روزگار آینده مان نیز هم چنان تو را اطاعت کنیم. (۲)

مؤلف: این دو روایت دو وجه مختلف در پاسخ از شبهه تحصیل حاصل را بیان می کند، شبهه این بود که شخص نمازگزار راه مستقیم را یافته، که نماز می گزارد، دیگر معنا ندارد در نماز خود از خدا هدایت بسوی راه مستقیم را درخواست کند. روایت اولی پاسخ میدهد به اینکه: مراتب هدایت در مصادقهای آن مختلف است، و نمازگزار همه روزه از خدا میخواهد از هر مرتبه ای که هست به مرتبه بالاتر هدایت شود، و روایت دومی پاسخ میدهد: که هر چند مراتب آن در مصاديق مختلف است، و لکن از نظر مفهوم یک حقیقت است، و نمازگزار نظری باختلاف مراتب آن ندارد، بلکه تنها نظرش این است که این موهبت را از من سلب مکن، و هم چنان آن را ادامه بده.

و نیز در معانی از علی علیه السلام روایت آورده که فرمود: صراط مستقیم در دنیا آن راهی است که کوتاه تر از غلو، و بلندتر از تقصیر، و در مثل فارسی نه شور شود، و نه بی نمک باشد، بلکه راه میانه باشد، و در آخرت عبارتست از طریق مؤمنین بسوی بهشت. (۳)

مراد از "الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ"

باز در معانی از علی علیه السلام روایت آورده، که در معنای جمله (صراط الذين) الخ، فرمود: یعنی بگوئید: خدایا ما را به صراط کسانی هدایت فرما، که بر آنان این انعام فرمودی که موفق بدینت و اطاعت نمودی، نه این انعام که مال و سلامتی شان دادی، چون بسا میشود کسانی به نعمت مال و سلامتی متنعم هستند، ولی کافر و یا فاسقند.

آن گاه اضافه فرمود: که ایشان آن کسانیند که خدا در باره آنها فرموده: (وَ مَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَ الرَّسُولَ، فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ، مِنَ النَّبِيِّنَ، وَ الصَّدِّيقِينَ، وَ الشَّهَدَاءِ، وَ الصَّالِحِينَ، وَ حَسْنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا) (۴) (۵)،

روایتی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در باره سوره حمد و فضیلت آن

و در کتاب عيون از حضرت رضا علیه السلام از پدران بزرگوارش از امیر المؤمنین علیه السلام روایت آورده که فرمود: از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شنیدم می فرمود: خدای تعالی فرموده:

فاتحه الكتاب را بین خودم و بنده ام تقسیم کردم، نصفش از من، و نصفش از بنده من است، و بنده ام هر چه بخواهد باو میدهم، چون او میگوید: (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ)، خدای عز و جلش میگوید:

- ١- معانی الاخبار ص ٣٣ ذ ح ٤
- ٢- معانی الاخبار ص ٣٣ ذ ح ٤
- ٣- معانی الاخبار ص ٣٣ ذ ح ٤
- ٤- سورة نساء آية [.....] ٦٩
- ٥- معانی الاخبار ص ٣٦ ذ ح ٩

بنده ام کار خود را با نام من آغاز کرد، و بر من است اینکه امور او را در آن کار تتمیم کنم، و در احوالش برکت بگذارم، و چون او میگوید: (الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) پروردگار متعالش میگوید:

بنده من مرا حمد گفت، و اقرار کرد: که نعمت هایی که در اختیار دارد، از ناحیه من است، و بلاهایی که به وی نرسیده، باز بلطف و تفضل من است، و من شما فرشتگان را گواه می گیرم، که نعمت های دنیایی و آخرتی او را زیاده نموده، بلاهای آخرت را از او دور کنم، همانطور که بلاهای دنیا را از او دور کرم.

و چون او میگوید: (الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ) خدای جل جلالش میگوید: بنده ام شهادت داد: که من رحمان و رحیم هستم، من نیز شما را شاهد می گیرم، که بهره او را از نعمت و رحمت خود فراوان ساخته، نصییش را از عطاء خودم جزیل و بسیار می کنم، و چون او میگوید: (الْمَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ)، خدای تعالیش میگوید: شما شاهد باشید، همانطور که بنده ام اعتراف کرد به اینکه من مالک روز جزا هستم، در آن روز که روز حساب است، حساب او را آسان می کنم، و حسنات او را قبول نموده، از گناهانش صرفنظر می کنم.

و چون او میگوید: (إِيَّاكَ نَعْبُدُ)، خدای عز و جلس می فرماید: بنده ام راست گفت، و براستی مرا عبادت کرد، و بهمین جهت شما را گواه می گیرم، در برابر عبادتش پاداشی دهم، که هر کس که در عبادت، راه مخالف او را رفته بحال او رشک برد.

و چون او میگوید: (وَ إِيَّاكَ نَشْتَعِينُ)، خدای تعالیش میگوید: بنده ام از من استعانت جست، و بسوی من پناهنده گشت، من نیز شما را شاهد می گیرم، که او را در امورش اعانت کنم، و در شدایدش بدادش برسم، و در روز گرفتاریهاش دست او را بگیرم.

و چون او میگوید: (اَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ)، تا آخر سوره، خدای عز و جلس میگوید: همه اینها و آنچه غیر اینها درخواست کند بر آورده است، من همه خواسته هایش را استجابت کردم، و آنچه آرزو دارد برآوردم، و از آنچه می ترسد اینمی بخشیدم.^(۱)

مؤلف: قریب باین مضمون را مرحوم صدق در کتاب علل خود از حضرت رضا علیه السلام روایت کرده،^(۲) و این روایت همانطور که ملاحظه می فرمائید، سوره فاتحه الکتاب را در نماز تفسیر می کند، پس این خود مؤید گفته قبلی ما است، که گفتم: این سوره کلام خدای سبحان است، اما به نیابت از طرف بنده اش، و زبان حال بنده اش در مقام عبادت، و اظهار عبودیت است، که چگونه خدا را ثناء میگوید، و چگونه اظهار بندگی می کند، و بنا بر این سوره اصلا برای

ص: ۶۲

۱- عيون اخبار الرضا ص ۲۳۴ ب ۲۸ ح ۵۹

۲- علل ج ۲ ص ۳۱۵ ب ۱ ح ۱

عبادت درست شده، و در قرآن هیچ سوره ای نظیر آن دیده نمیشود، منظورم از این حرف چند نکته است. اول اینکه سوره مورد بحث از اول تا باخترش کلام خدا است، اما در مقام نیابت از بنده اش، و اینکه بنده اش وقتی روی دل متوجه بسوی او میسازد، و خود را در مقام عبودیت قرار میدهد، چه میگوید. و دوم اینکه این سوره بدو قسمت تقسیم شده، نصفی از آن برای خدا، و نصفی دیگر برای بنده خدا است.

نکته سوم اینکه این سوره مشتمل بر تمامی معارف قرآنی است، و با همه کوتاهیش بتمامی معارف قرآنی اشعار دارد، چون قرآن کریم با آن وسعت عجیبی که در معارف اصولیش، و نیز در فروعات متفرعه بر آن اصول هست، از اخلاقش گرفته تا احکام، و احکامش از عبادات گرفته تا سیاست، و اجتماعیات، و وعده ها، و وعیدها، و داستانها، و عبرت هایش، همه و همه بیاناتش به چند اصل بر می گردد، و از آن چند ریشه جوانه می زند، اول توحید، دوم نبوت، و سوم معاد، و فروعات آن، و چهارم هدایت بندگان بسوی آنچه مایه صلاح دنیا و آخرتشان است، و این سوره با همه اختصار و کوتاهیش، مشتمل بر این چند اصل میباشد، و با کوتاه ترین لفظ، و روشن ترین بیان، بانها اشاره نموده است.

بیان ویژگی های سوره حمد و مقایسه آن با آنچه مسیحیان در نماز می خوانند

حال برای اینکه بعظامت این سوره پی ببری، میتوانی معارف مورد بحث در این سوره را که خدای تعالی آن را جزو نماز مسلمانان قرار داده، با آنچه که مسیحیان در نماز خود میگویند، و انجیل متی (۶-۹-۱۳) آن را حکایت می کند، مقایسه کنی، آن وقت می فهمی که سوره حمد چیست.

در انجیل نامبرده که عربی ترجمه شده، چنین میخوانیم (پدر ما آن کسی است که در آسمانها است، نام تو مقدس باد، و فرمانات نافذ، و مشیت در زمین مجری، همانطور که در آسمان مجری است، نان ما کفاف ما است، امروز ما را بده، و دیگر هیچ، و گناه ما بیامزز، همانطور که ما گناهکاران بخویشتن را می بخشیم، (یعنی از ما یاد بگیر)، و ما را در بوته تحریبه و امتحان قرار مده، بلکه در عوض از شر شریر نجات ده.

خوب، در این معانی که الفاظ این جملات آنها را افاده می کند دقت بفرما، که چه چیزهایی را بعنوان معارف الهی و آسمانی به بشر می آموزد، و چگونه ادب بندگی در آن رعایت شده، اولاً بنمازگزار می آموزد، که بگوید: پدر ما (یعنی خدای تعالی) در آسمانها است، (در حالی که قرآن خدا را متنه از مکان میداند) و ثانیا در باره پدرش دعای خیر کند، که امیدوارم نامت مقدس باشد، (البته فراموش نشود که مقدس باشد، نه مقدس، و خلاصه قداست قلابی هم داشته باشد کافی است) و نیز امیدوارم که فرمانات در زمین مجری، (و تیغت برا) باشد، همانطور که در آسمان هست، حال چه کسی میخواهد دعای این بنده را در باره خدایش مستجاب کند؟ نمیدانیم، آنهم دعاوی که

بشعارهای احزاب سیاسی شبیه تر است، تا بدعای واقعی.

و ثالثا از خدا و یا بگو پدرش درخواست کند: که تنها نان امروزش را بدهد، و در مقابل بخشن و مغفرتی که او نسبت به گنهکاران خود می کند، وی نیز نسبت باو با مغفرت خود تلافی نماید، و همانطور که او در مقابل جفاکاران از حق خود اغماض می کند، خدا هم از حق خود نسبت باو اغماض کند، حالا این نمازگزار مسیحی چه حقی از خودش دارد، که از خود او باشد، و خدا باو نداده باشد؟ نمیدانیم.

و رابعا از پدر بخواهد که او را امتحان نکند، بلکه از شر شریر نجات دهد، و حال آنکه این درخواست درخواست امری است محال، و نشدنی، برای اینکه اینجا دار امتحان و استكمال است، و اصلا نجات از شریر بدون ابتلاء و امتحان معنا ندارد.

سخن عجیب گوستاولوبون

از همه اینها بیشتر وقتی تعجب می کنی، که نوشته قسیس فاضل گوستاولوبون را در کتاب تاریخ تمدن اسلامش بینی، که میگوید اسلام در معارف دینی چیزی بیشتر از سایر ادیان نیاورده، چون همه ادیان بشر را بسوی توحید، و تزکیه نفس، و تحملق باخلاق فاضله، و نیز به عمل صالح دعوت می کردند، اسلام نیز همین ها را گفته، چیزی که برتری یک دین را بر دین دیگر اثبات می کند باین است که بینیم کدام یک از ادیان ثمره بیشتری در اجتماعات بشری داشته، (و لا بد منظورش این است که ثمره دین مسیحیت در تعلیم و تربیت بیشتر از اسلام است) و از این نیز عجیب تر آنکه بعضی از مسلمان نماها نیز این گفتار وی را نشخوار کرده، و پیرامون آن داد سخن داده است.

بحث روایتی دیگر

چند روایت درباره مراد از "صراط مستقیم"

در کتاب فقیه و در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام روایت آورده اند، که فرمود:

صراط مستقیم، امیر المؤمنین علیه السلام است. (۱)

و در کتاب معانی از امام صادق علیه السلام روایت آورده، که فرمود: صراط مستقیم، طریق بسوی معرفت خدا است، و این دو صراط است، یکی صراط در دنیا، و یکی در آخرت، اما صراط در دنیا عبارتست از امامی که اطاعت شد، و اما صراط در آخرت، پلی است که بر روی جهنم زده شده، هر کس در دنیا از صراط دنیا بدرستی رد شود، یعنی امام خود را بشناسد، و او را اطاعت کند، در آخرت نیز از پل آخرت باسانی می گذرد، و کسی که در دنیا امام خود را

ص: ۶۴

شناسد، در آخرت هم قدمش بر پل آخرت می‌لغزد، و بدرون جهنم سقوط می‌کند. [\(۱\)](#)

و نیز در کتاب معانی از امام سجاد علیه السلام روایت آورده که فرمود: بین خدا، و بین حجت خدا حاجابی نیست، و نه خدا از حجت خود در پرده و حجاب است، مائیم ابواب خدا، و مائیم صراط مستقیم، و مائیم مخزن علم او، و مائیم زبان و مترجم‌های وحی او، و مائیم ارکان توحیدش، و مائیم گنجینه اسرارش. [\(۲\)](#)

و از ابن شهر آشوب از تفسیر وکیع بن جراح، از ثوری، از سدی، از اسbat از ابن عباس روایت شده، که در ذیل آیه: (اَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) گفته: یعنی ای بندگان خدا، بگوئید: خدای ما را بسوی محبت محمد و اهل بیتش علیهم السلام ارشاد فرما.

[\(۳\)](#)

مؤلف: و در این معانی روایات دیگری نیز هست، و این روایات از باب جری، یعنی تطبیق کلی بر مصدق بارز و روش آنست، می‌خواهند بفرمایند که مصدق بارز صراط مستقیم، محبت آن حضرات است.

توضیح اصطلاح "جری" یعنی تطبیق کلی بر مصدق بارز

این را هم باید دانست، که کلمه جری (تطبیق کلی بر مصدق)، که ما در این کتاب از آن بسیار نام می‌بریم، اصطلاحی است که از کلمات ائمه اهل بیت علیهم السلام گرفته ایم.

مثال در تفسیر عیاشی از فضیل بن یسار روایت شده، که گفت: من از امام باقر علیه السلام از این حدیث پرسیدم، که فرموده اند: هیچ آیه ای در قرآن نیست، مگر آنکه ظاهری دارد، و باطنی، و هیچ حرفي در قرآن نیست، مگر آنکه برای او حدی و حسابی است، و برای هر حدی مطلعی است، منظورشان از این ظاهر و باطن چیست؟ فرمود: ظاهر قرآن تنزیل آن، و باطنش تاویل آنست، بعضی از تاویلهای آن گذشته، و بعضی هنوز نیامده، (یجری كما یجری الشمس و القمر)، مانند آفتاب و ماه در جریان است، هر وقت چیزی از آن تاویل ها آمد، آن تاویل واقع می‌شود، [\(۴\)](#) (تا آخر حدیث). و در این معنا روایات دیگری نیز هست، و این خود سلیقه ائمه اهل بیت علیهم السلام است، که همواره یک آیه از قرآن را بر هر موردی که قابل انطباق با آن باشد تطبیق می‌کنند، هر چند که اصلاً ربطی بمورد نزول آیه نداشته باشد، عقل هم همین سلیقه و روش را صحیح می‌داند، برای اینکه قرآن بمنظور هدایت همه انسانها، در همه ادوار نازل شده، تا آنان را بسوی آنچه باید بدان معتقد باشند، و آنچه باید بدان متخلق گردند، و آنچه که باید عمل کنند، هدایت کنند، چون معارف نظری قرآن مختص یک عصر خاص، و یک حال مخصوص نیست، آنچه را قرآن فضیلت

ص: ۶۵

۱- معانی الاخبار ص ۳۲ ح ۱

۲- معانی الاخبار ص ۳۵ ح ۵

۳- مناقب ج ۳ ص ۷۳ س ۸

خوانده، در همه ادوار بشریت فضیلت است، و آنچه را رذیلت و ناپسند شمرده، همیشه ناپسند و زشت است، و آنچه را که از احکام عملی تشریع نموده، نه مخصوص بعصر نزول است، و نه با شخص آن عصر، بلکه تشریعی است عمومی و جهانی و ابدی.

و بنا بر این، اگر می بینیم که در شان نزول آیات، روایاتی آمده، که مثلاً میگویند: فلان آیه بعد از فلان جریان نازل شد، و یا فلان آیات در باره فلان شخص یا فلان واقعه نازل شده، باری باید حکم آیه را مخصوص آن واقعه، و آن شخص بدانیم، چون اگر اینطور فکر کنیم، باید بعد از انقضاء آن واقعه، و یا مرگ آن شخص، حکم آیه قرآن نیز ساقط شود، و حال آنکه حکم آیه مطلق است، وقتی برای حکم نامبرده تعلیل می آورد، علت آن را مطلق ذکر می کند.

مثلاً اگر در حق افرادی از مؤمنین مدحی می کند، و یا از عده ای از غیر مؤمنین مذمتی کرده، مدح و ذم خود را بصفات پسندیده، و ناپسند آنان تعلیل کرده، و فرموده: اگر آن دسته را مدح کرده ایم، بخاطر تقوی، و یا فلان فضیلت است، و اگر این دسته را مذمت کرده ایم، بخاطر فلان رذیلت است، و پر واضح است که تا آخر دهر، هر کسی دارای آن فضیلت باشد، مشمول حکم آن آیه است، و هر کسی دارای این رذیلت باشد، حکم این آیه شامل حالش می شود. و نیز قرآن کریم خودش صریحاً بر این معنا دلالت نموده، می فرماید: (يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مِنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ، خدا با این قرآن کسی را هدایت می کند، که پیرو خوشنودی خدا باشد)، [\(۱\)](#) و نیز فرموده:

(وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ، لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ يَئِنِّ يَدِيهِ، وَلَا مِنْ خَلْفِهِ، وَإِنَّكَهُ قرآن كتابی است عزیز، که نه در عصر نزول، باطل در آن رخنه می کند، و نه در اعصار بعد)، [\(۲\)](#) و نیز فرموده: (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ، بدروستی که ما قرآن را نازل کردیم، و بطور قطع خود ما آن را حفظ خواهیم کرد). [\(۳\)](#)

و روایات در تطبیق آیات قرآنی بر ائمه اهل بیت ع، و یا تطبیق بعضی از آنها بر دشمنان ائمه ع، و خلاصه روایات جری بسیار زیاد است، که در ابواب مختلف وارد شده، و ای بسا عده آنها بصدتها روایت برسد، و ما فعلاً در اینجا نمی خواهیم همه آنها را ذکر کنیم، بلکه هر یک از آنها را در بحث های روایتی آنها ذکر می کنیم و در اینجا تنها خواستیم معنای کلمه جری را گفته، خاطر نشان سازیم: که ما این اصطلاح را از ائمه اهل بیت علیهم السلام گرفته ایم، و حتی در بحثهای روایتی نیز بیشتر آنها را متوجه گذاشته، نقل نمی کنیم، مگر آن مقداری را که ارتباطی با بحث، و یا غرض از آن داشته باشد، (دقیق فرمائید).

ص: ۶۶

۱- سوره مائدہ آیه ۱۶

۲- سوره فصلت آیه ۴۲

۳- سوره حجر آیه ۹

(۲) سوره بقره مشتمل بر دویست و هشتاد و شش آیه (۲۸۶)

سوره البقره (۲): آیات ۱ تا ۵

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْمَ (۱) ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدَىٰ لِلْمُتَّقِينَ (۲) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَ يُقْيِمُونَ الصَّلَاةَ وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (۳) وَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَ مَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَ بِالآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (۴) أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدَىٰ مِنْ رَبِّهِمْ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۵)

ترجمه آيات

بنام خدایی آغاز می کنم که بر همه موجودات رحمتی عمومی و بر نیکان از بندگانش رحمتی خاص دارد.

الف-لام-میم-(۱)

این کتاب که در آن هیچ نقطه ابهامی نیست راهنمای کسانی است که تقوای فطری خود را دارند. (۲)

آنها که بعالی غیب ایمان دارند و با نماز که بهترین مظہر عبودیت است خدا را عبادت و با زکا

ص: ۶۷

که بهترین خدمت بنوع است و ظائف اجتماعی خود را انجام میدهد. (۳)

و همانهایی که با آنچه بر تو نازل شده و بدانچه قبل از تو نازل شده ایمان، و با آخرت یقین دارند. (۴)

چنین کسان بر طریق هدایتی از پروردگار خویش و هم ایشان تنها رستگارانند (۵)

بیان قسمت‌های عمدۀ حقائق بیان شده در این سوره مبارکه

اشاره

از آنجایی که این سوره بتدریج، و بطور متفرق نازل شده، نمی‌توان غرض واحدی که مورد نظر همه آیاتش باشد در آن یافت، تنها می‌توان گفت: که قسمت عمدۀ آن از یک غرض واحد و چشم گیر خبر می‌دهد، و آن عبارتست از بیان این حقیقت که عبادت حقیقی خدای سبحان باین است که بنده او بتمامی کتابهایی که او بمنظور هدایت وی و بوسیله انبیايش نازل کرده، ایمان داشته باشد، و میان این وحی و آن وحی، این کتاب و آن کتاب، این رسول و آن رسول، فرقی نگذارد.

در این سوره علاوه بر بیان حقیقت نامبرده، کفار و منافقین، تخطیه، و اهل کتاب ملامت شده‌اند، که چرا میانه ادیان آسمانی و رسولان الهی فرق گذاشتند؟ و در هر فرازی بمناسبت عده‌ای از احکام از قبیل برگشتن قبله از بیت المقدس بسوی کعبه، و احکام حج، وارث، و روزه، و غیر آن را بیان نموده، بفرازی دیگر پرداخته است.

(الف-لام-میم)، گفتار پیرامون حروف بربده ای که در اول بعضی از سوره‌های قرآن آمده، انشاء الله در ابتدای سوره شوری، از نظر خواننده خواهد گذشت، و همچنین گفتار در معنای هدایت بودن، و کتاب بودن قرآن می‌آید.

متقین دارای دو هدایتند هم چنان که کفار و منافقین در دو ضلالت می‌باشند

(هُدَىٰ لِلْمُّقْرِنِ، الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ) الخ، متقین عبارتند از مؤمنین، چون تقوی از اوصاف خاصه طبقه معینی از مؤمنین نیست، و اینطور نیست که تقوی صفت مرتبه ای از مراتب ایمان باشد، که دارندگان مرتبه پائین تر، مؤمن بی تقوی باشند، و در نتیجه تقوی مانند احسان و اخبات و خلوص، یکی از مقامات ایمان باشد، بلکه صفتی است که با تمامی مراتب ایمان جمع می‌شود، مگر آنکه ایمان، ایمان واقعی نباشد.

دلیل این مدعای این است: خدای تعالی دنبال این کلمه، یعنی کلمه (متقین)، وقتی اوصاف آن را بیان می‌کند، از میانه طبقات مؤمنین، با آن همه اختلاف که در طبقات آنان است، طبقه معینی را مورد نظر قرار نمیدهد، و طوری متقین را توصیف نمی‌کند که شامل طبقه معینی شود.

هدایت اول متقین از سلامت فطرت و هدایت دوم از ناحیه قرآن و فرع بر هدایت اول است

و در این آیات نوزده گانه که حال مؤمنین و کفار و منافقین را بیان می‌کند، از اوصاف معرف تقوی، تنها پنج صفت را ذکر

می کند، و آن عبارتست از ایمان بغیب، و اقامه نماز، و انفاق از آنچه خدای سبحان روزی کرده، و ایمان با آنچه بر انبیاء خود نازل فرموده، و بتحصیل یقین

ص: ٦٨

با آخرت، و دارندگان این پنج صفت را باین خصوصیت توصیف کرده: که چنین کسانی بر طریق هدایت الهی و دارای آن هستند.

و این طرز بیان بخوبی می فهماند که نامبردگان بخاطر اینکه از ناحیه خدای سبحان هدایت شده اند، دارای این پنج صفت کریمه گشته اند، ساده تر اینکه ایشان متقدی و (دارای پنج صفت نامبرده نشده اند)، مگر بهداشتی از خدای تعالی، آن گاه کتاب خود را چنین معزی می کند: که هدایت همین متین است، (لَا رَبِّ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ)، پس می فهمیم که هدایت کتاب، غیر آن هدایتی است که اوصاف نامبرده را در پی داشت، و نیز می فهمیم که متین، دارای دو هدایتند، یک هدایت اولی که بخاطر آن متقدی شدند، و یک هدایت دومی که خدای سبحان بپاس تقوایشان باشان کرامت فرمود.

آن وقت مقابله بین متین که گفتیم دارای دو هدایتند، با کفار و منافقین درست میشود، چون کفار هم دارای دو ضلالت، و منافقین دارای دو کوری هستند، یکی ضلالت و کوری اول، که باعث اوصاف خبیثه آنان از کفر و نفاق و غیره شد، دوم ضلالت و کوری ای که ضلالت و کوری اولشان را بیشتر کرد، اولی را بخود آنان نسبت داد، و دومی را بخودش، که بعنوان مجازات دچار ضلالت و کوری بیشتری شان کرد، و در خصوص کفار فرمود: (خَتَّمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ، وَ عَلَى سَيْمَعِهِمْ وَ عَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ)، [\(۱\)](#) غشاوت را بخود آنان نسبت داد، و مهر زدن بر دلهاشان را بخودش.

هم چنان که در آیات بعد در باره منافقین می فرماید: (فِي قُلُوبِهِمْ مَرْضٌ فَرَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضاً)، [\(۲\)](#) مرض اولی را بخود منافقین نسبت میدهد، و مرض دومی ایشان را بخودش، بهمان معنایی که از آیه (يُضَلُّ لِبِهِ كَثِيرًا، وَ يَهْدِي لِبِهِ كَثِيرًا، وَ ما يُضِلُّ لِبِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ)، خدا با این قرآنی بسیاری را گمراه، و بسیاری را هدایت می کند، و با آن گمراه نمیکند مگر فاسقان را، [\(۳\)](#) (آنهایی را که قبل از برخورد با قرآن فاسق بوده اند)، و آیه: (فَلَمَّا زاغُوا أَزاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ، وقتی خودشان از راه راست منحرف شوند، خدا هم دلهاشان را منحرف می کند) [\(۴\)](#) استفاده میشود.

و کوتاه سخن آنکه: متین میان دو هدایت واقعند، هم چنان که کفار و منافقین میانه دو ضلالت قرار گرفته اند، و هر سه طبقه از دو خصیصه خود، یکی را یعنی اولی را خودشان داشته اند، و دومی را خداوند بعنوان جزا بر اولیشان اضافه کرده است.

و چون هدایت دومی متین بوسیله قرآن صورت می گیرد، معلوم میشود هدایت اولی قبل از قرآن بوده، و علت آن سلامت فطرت بوده است (و اما اینکه چرا بعضی فطرتشان سالم است،

ص: ۶۹

۱- سوره بقره آیه ۷

۲- سوره بقره آیه ۱۰

۳- سوره بقره آیه ۲۶ [....]

۴- سوره صاف آیه ۵

و بعضی ناسالم، و آیا علت تامه آن وراثت و خوبی و بدی پدر و مادر و شیر و امثال آنها است، و یا علت تامه اش خود انسان است؟ در پاسخ می گوییم هیچیک از اینها علت تامه نیست، ولی همه آنها بمقدار اقتضاء اثر دارد. مترجم).

این وجودانی همه ما است که اگر فطرت کسی سالم باشد، ممکن نیست که باین حقیقت اعتراف نکند، که من موجود محتجم، و احتیاجم بچیزی است که خارج از ذات خودم است، و همچنین غیر من تمامی موجودات، و آنچه که بتصور و وهم یا عقل درآید، محتاج بامری هستند خارج از ذاتشان، و آن امر و آن چیز، امری است که سلسله همه حوائج بدومتنه میشود.

پس شخصی که سلامت فطرت داشته باشد خواه ناخواه ایمان به موجودی غایب از حس خودش دارد: موجودی که هستی خودش و هستی همه عالم، مستند بان موجود است.

شخص سليم الفطره بعد از آنکه بچنین موجودی غیبی ایمان آورد، و اعتراف کرد، فکر می کند که این مبدء که حتی دقیقه ای از دقائق از حوائج موجودات غافل نمیماند، و برای هر موجودی آن چنان سربرستی دارد که گویی غیر از آن دیگر مخلوقی ندارد، چگونه ممکن است از هدایت بندگانش غافل بماند، و راه نجات از اعمال مهلک، و اخلاق مهلک را بانان ننماید؟

همین سؤالی که از خود می کند، و سؤالات دیگری که از آن زائیده میشود سر از مسئله توحید و نبوت و معاد در می آورد، و در نتیجه خود را ملزم میداند که در برابر آن مبدء یکتا خصوع کند چون خالق و رب او و رب همه عالم است، و نیز خود را ملزم میداند که در جستجوی هدایت او برآید، وقتی بهداشت او رسید، آنچه در وسع او هست از مال و جاه و علم و فضیلت همه را در راه احیاء آن هدایت و نشر آن دین بکار بندد، و این همان نماز و اتفاق است، اما نه نماز و زکاه قرآن، چون گفتار ما در باره شخص سليم الفطره ای است که اینها را در فطرت خود می یابد، بلکه نماز و زکاتی که فطرتش بگردنش می اندازد، و او هم از فطرتش می پذیرد.

از اینجا معلوم شد که این پنج صفتی که خدای تعالی آنها را زمینه هدایت قرآنی خود قرار داده، صفاتی است که فطرت سالم در آدمی ایجاد می کند، و در آیات مورد بحث بدارندگان چنین فطرتی و عده میدهد که بزودی بوسیله قرآنیش ایشان را هدایت می کند، البته هدایتی زائد بر هدایت فطرشان، پس اعمال پنج گانه نامبرده، متوسط میان دو هدایتند، هدایتی سابق بر آن اعمال، و هدایتی لا حق بانها، و اعتقاد صادق و اعمال صالح میان دو هدایت واسطه اند، بطوری که اگر بعد از هدایت فطرت، آن اعتقاد و آن اعمال نباشد، هدایت دومی دست نمی دهد.

دلیل بر اینکه هدایت دومی از ناحیه خدای سبحان، و فرع هدایت اولی است، آیات بسیاری است که چند آیه از آنها ذیلا از نظر خواننده می گذرد: (يَعْبُدُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقُوْلِ الشَّابِطِ، فِي

الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ

، خدا کسانی را که ایمان آوردن، به قول ثابت در حیاه دنیا و در آخرت پا بر جا می کند، و خلاصه آن چنان تر میسازد)، (۱) پس معلوم میشود بقول معروف چشمہ باید از خودش آب داشته باشد، تا با لایه روی زیادترش کرد (مترجم) (یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَتَقُولُوا اللَّهُ، وَ آمِنُوا بِرَسُولِهِ، يُؤْتُكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ، وَ يَجْعَلُ لَكُمْ نُورًا تَمْسُونَ بِهِ، ای کسانی که ایمان آورده اید. از خدا بترسید، و برسول او ایمان بیاورید، تا خدا از رحمتش دو برابر بشما بدهد، و برایتان نوری قرار دهد، تا با آن نور مشی کنید) (۲) (فراموش نشود که فرمود: ای کسانی که ایمان آورده اید، ایمان بیاورید، معلوم می شود ایمان اولی فطری است، و ایمان دومی برسول و بکتاب او است. مترجم. إِنْ تَنْصِيرُوا اللَّهَ يَنْصِيْرُكُمْ وَ يُبَيِّنُ أَقْدَامَكُمْ، اگر خدا را یاری کنید، خدا یاریتان می کند، و ایمانتان را قوی می سازد)، (۳) (معلوم می شود یاری کردن دین خدا که همان هدایت اولی است سبب می شود ثبات قدم را، که خود هدایت دومی و زائد بر اولی است).

(وَ اللَّهُ لَا يَهِيدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ، خدا مردم تبهکار را هدایت نمی کند) (۴)، پس معلوم میشود انحراف از هدایت اولی، که همان تبه کاری باشد، باعث محرومیت از هدایت خدا می گردد، و از این قبیل آیاتی دیگر.

و مسئله ضلالت کفار و منافقین، عیناً مانند هدایت متقین، دارای دو مرحله است، یکی از ناحیه خود مردم، و یکی بعنوان مجازات از ناحیه خدا، که انشاء اللَّه بزودی بیانش خواهد آمد.

و در آیات مورد بحث بحیاه دیگری اشاره شده، که انسانها در آن حیاه زندگی را از سر می گیرند، حیاتی است که فعلاً پنهان است، و نسبت بحیاه دنیا جنبه باطن را دارد نسبت بظاهر، حیاتی است که زندگی انسان بوسیله آن حیاه در همین دنیا و بعد از مردن و در بعث و قیامت یکسره می شود، و در بین، مرگی، و انعدامی فاصله نمی گردد، هم چنان که فرمود: (أَ وَ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ، وَ جَعَلْنَا لَهُ نُورًا، يَمْسِيْرِي بِهِ فِي النَّاسِ، كَمَنْ مَثْلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيَسَّرْ بِخَارِجِ مِنْهَا؟ آیا کسی که مرده و بی جان بود، او را زنده کردیم، و برایش نوری قرار دادیم، تا با آن در میانه مردم آمد و شد کرد، مثل کسی است که در ظلمتها قرار دارد، و بیرون شدنی برایش نیست؟) (۵) که انشاء اللَّه بزودی بحث ما پیرامون این زندگی خواهد آمد.

معنى ایمان

(یؤمنون): ایمان، عبارتست از جایگیر شدن اعتقاد در قلب، و این کلمه از ماده (ء-م-ن) اشتراق یافته، کانه شخص با ایمان، بکسی که بدرستی و راستی و پاکی وی اعتقاد

ص: ۷۱

۱- سوره ابراهیم آیه ۲۷

۲- سوره حديد آیه ۲۸

۳- سوره محمد آیه ۷

٤- سوره صف آیه ۵

۵- سوره انعام آیه ۱۲۲

پیدا کرده، امنیت می دهد، یعنی آن چنان دل گرمی و اطمینان می دهد که هرگز در اعتقاد خودش دچار شک و تردید نمی شود، چون آفت اعتقاد و ضد آن شک و تردید است.

اشاره به مراتب ایمان

و ایمان همانطور که قبله هم گفته شد، معنایی است دارای مراتبی بسیار چون اذعان و اعتقاد، گاهی بخود چیزی پیدا میشود و تنها اثر وجود آن چیز بر آن اعتقاد مترب میشود، و گاهی از این شدیدتر است، بطوری که به پاره ای لوازم آن نیز متعلق می گردد و گاهی از این نیز شدیدتر میشود، و به همه لوازم آن متعلق میشود، و از همین جا نتیجه می گیریم: که مؤمنین هم در اعتقادشان بغیب، و بخدای حاضر و ناظر، و بروز جزای او، در یک طبقه نیستند، بلکه طبقات مختلفی دارند.

معنی غیب و ایمان به غیب

(بالغیب): کلمه غیب بر خلاف شهادت، عبارتست از چیزی که در تحت حس و در ک آدمی قرار ندارد، و آن عبارتست از خدای سبحان، و آیات کبرای او، که همه از حواس ما غایبند، و یکی از آنها وحی است، که در جمله (وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ) الخ، به آن اشاره فرموده. (۱)

پس مراد از ایمان به غیب در مقابل ایمان بوحی، و ایمان با آخرت، عبارتست از ایمان بخدای تعالی، و در نتیجه در این چند آیه به ایمان بهمه اصول سه گانه دین اشاره شده است، و قرآن کریم همواره اصرار و تاکید دارد در اینکه بندگان خدا نظر خود را منحصر در محسوسات و مادیات نکنند، و ایشان را تحریک می کند به اینکه: از عقل سليم و لب خالص پیروی کنند.

وجه تعبیر به "ایقان" در "وِ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ"

(وِ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ) السخ، قبله اعتقاد راسخ به توحید و نبوت را به کلمه ایمان تعبیر آورده، و در این جمله اعتقاد راسخ بخصوص به آخرت را به ایقان تعبیر کرده، و این بدان جهت است که بلازمه یقین، که عبارتست از فراموش نکردن آخرت، نیز اشاره کرده باشد، چون بسیار میشود انسان نسبت بچیزی ایمان دارد و هیچ شکی در آن ندارد، اما پاره ای از لوازم آن را فراموش می کند، و در نتیجه عملی منافی با ایمانش انجام میدهد، بخلاف یقین که دیگر با فراموشی نمیسازد، و ممکن نیست انسان، عالم و مؤمن بروز حساب باشد، و همواره آن روز را در خاطر داشته و بیاد آن باشد، بیاد روزی باشد که در آن روز بحساب کوچک و بزرگ اعمالش می رستند، و در عین حال پاره ای گناهان را مرتکب شود، چنین کسی نه تنها مرتکب گناه نمیشود، بلکه از ترس، برق گاه های خدا نزدیک هم نمی گردد.

هم چنان که خدای تعالی در باره آنان فرموده: (وَ لَا تَشَعَّبُ الْهُوَى، فَيُضْلِلَكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ، إِنَّ الَّذِينَ يَضْلِلُونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ، لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ، بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ)، خواهش نفس را پیروی

مکن، که تو را از راه خدا گمراه می‌کند، کسانی که از راه خدا گمراه می‌شوند، عذابی شدید دارند، بخاطر اینکه روز حساب را فراموش کردند) [\(۱\)](#)، و فهمانید که ضلالت از راه خدا تنها بخاطر فراموشی روز حساب است، و بدین جهت در آیات مورد بحث فرمود: (وَ إِلَّا خِرَهُ هُمْ يُوقِنُونَ)، چون بیاد آخرت بودن، و بدان یقین داشتن، تقوی را نتیجه میدهد.

(أُولئِكَ عَلَى هُدَىٰ مِنْ رَبِّهِمْ) الخ، هدایت همه اش از خدای سبحان است، و هیچ قسمی از آن بهیچ کس نسبت داده نمی‌شود، مگر بطريق مجاز گویی، که بحث مفصلش انشاء اللہ بزودی خواهد آمد.

در جمله مورد بحث، مؤمنین را بهداشت توصیف کرده، و در موردی دیگر هدایت را اینطور تعریف کرده که: (فَمَنْ يُرِدُ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيْهُ، يَسْرِخُ صَدْرَهُ، يَعْنِي كَسِي رَا كَه خَدَا بخواهد هدایت کند سینه اش را گشاده می‌سازد) [\(۲\)](#) و گشادگی سینه، بمعنای وسعت ان است، وسعتی که هر تنگی و تنگ نظری و بخل را از آن دور می‌سازد، و چون در جای دیگر فرموده: (وَ مَنْ يُوْقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، كَسِي که او را از بخل درونی حفظ کرده باشند چنین کسانی از رستگاراند)، [\(۳\)](#) لذا می‌بینیم در آخر آیه مورد بحث هم نامی از رستگاری برده، می‌فرماید: (أُولئِكَ عَلَى هُدَىٰ مِنْ رَبِّهِمْ وَ أُولئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ). [\(۴\)](#)

بحث روایتی (شامل دو روایت در باره غیب و اتفاق در آیه کریمه)

در کتاب معانی الاخبار از امام صادق علیه السلام روایت آمده، که در ذیل آیه: (الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ) فرموده: یعنی (کسی که ایمان بقیام قائم علیه السلام داشته باشد، و آن را حق بداند) [\(۵\)](#).

مؤلف: این معنا در غیر این روایت نیز آمده، ولی این روایات همه از باب تطبیق کلی بر مصدق بارز آنست.

و در تفسیر عیاشی از امام صادق (علیه السلام) روایت شده که در ذیل جمله: (وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُتْفِقُونَ)، فرموده: یعنی از آنچه ما بایشان تعلیم کرده ایم، بدیگران تعلیم می‌کنند، و علم را گسترش میدهند. [\(۶\)](#)

و نیز در کتاب معانی الاخبار از آن جناب، و در ذیل همان جمله روایت آمده، که فرمود: یعنی از آنچه ما بایشان تعلیم داده ایم بدیگران داده، علم را گسترش میدهند، و از آنچه از قرآن بایشان

ص: ۷۳

- ۱- سوره ص آیه ۲۶
- ۲- سوره انعام آیه ۱۲۵
- ۳- سوره حشر آیه ۹
- ۴- سوره بقره آیه ۵
- ۵- کمال الدین ج ۲ ص ۳۴۰ ح ۱۹
- ۶- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۲۵ ح ۱

آموختیم، تلاوت می کنند. (۱)

مؤلف: این دو روایت مبنی بر این هستند که انفاق، اعم از انفاق مالی باشد، و همین طور هم هست، هم چنان که قبل گفتگویش گذشت.

بحث فلسفی (پیرامون اعتماد به غیر ادراکات حسی و پاسخ به دانشمندان حس گرها)

در این بحث پیرامون این معنا گفتگو داریم، که آیا جائز است انسان بر غیر از ادراک های حسی، یعنی بر مبانی عقلی اعتماد کند، یا نه؟ و این مسئله خود یکی از مسائلی است که معرفه آراء دانشمندان غربی اخیر قرار گرفته، و روی آن از دو طرف حرفها زده اند، البته همانطور که گفتیم متاخرین از دانشمندان غرب روی آن ایستادگی کرده اند، و گرنه بیشتر قدماء و حکماء اسلام، فرقی میان ادراکات حسی و عقلی نگذاشته، هر دو را مثل هم جائز دانسته اند.

بلکه گفته اند: که برهان علمی شانش اجل از آنست که پیرامون محسوسات اقامه شود، اصلاً محسوسات را بدان جهت که محسوسند شامل نمیشود.

در مقابل، بیشتر دانشمندان غرب، و مخصوصاً طبیعی دانهای آنان، بر آن شده اند که اعتماد بر غیر حس صحیح نیست، باین دلیل که مطالب عقلی محض، غالباً غلط از آب در می آید، و برای همین آن بخطا می انجامد، و معیاری که خطای آن را از صوابش جدا کند، در دست نیست، چون معیار باید حس باشد، که دست حس و تجربه هم بدامن کلیات عقلی نمی رسد، و چون سروکار حس تنها با جزئیات است، و وقتی این معیار بآن برآورده نداشت، تا خطای آنها را از صوابش جدا کند، دیگر بچه جرأت میتوان بآن برآورده اعتماد کرد؟! بخلاف ادراکهای حسی، که راه خطای آن بسته است، برای اینکه وقتی مثلاً یک حبه قند را چشیدیم، و دیدیم که شیرین است، و این ادراک خود را دنبال نموده، در ده حبه، و صد حبه و بیشتر تجربه کردیم، یقین می کنیم که پس بطور کلی قند شیرین است، و این در کهای ذهنی چندین باره را در خارج نیز اثبات می کنیم. این دلیل غربی ها است، بر عدم جواز اعتماد بر برآورده عقلی، اما دلیلشان علیل، و مورد اشکال است، آنهم چند اشکال.

اول اینکه همه مقدماتی که برای بدست آوردن آن نتیجه چیدند مقدماتی بود عقلی، و غیر حسی پس آقایان با مقدماتی عقلی، اعتماد بر مقدمات عقلی را باطل کرده اند، غافل از آنکه اگر این دلیلشان صحیح باشد، مستلزم فساد خودش میشود.

دوم اینکه غلط و خطا در حس، کمتر از خطا در عقلیات نیست، و اگر باور ندارند باید تا.]

ص: ۷۴

بجایی مراجعه کنند، که در محسوسات و دیدنیها ایراد شده، پس اگر صرف خطاء در بابی از ابواب علم، باعث شود که ما از آن علم سد باب نموده، و بکلی از درجه اعتبار ساقطش بدانیم، باید در علوم حسی نیز اعتمادمان سلب شده، و بکلی درب علوم حسی را هم تخته کنیم.

سوم اینکه در علوم حسی نیز تشخیص میان خطأ و صواب مطالب، با حس و تجربه نیست، و در آنجا نیز مانند علوم عقلی تشخیص با عقل و قواعد عقلی است، و مسئله حس و تجربه تنها یکی از مقدمات برهان است، توضیح اینکه مثلاً وقتی با حس خود خاصیت فلفل را درک کنیم، و تشخیص دهیم که در ذائقه چه اثری دارد، و آن گاه این حس خود را با تجربه تکرار کردیم، تازه مقدمات یک قیاس برهانی برای ما فراهم شده، و آن قیاس بدین شکل است: این تندی مخصوص برای فلفل دائمی و یا غالبی است، و اگر اثر چیز دیگری میبود برای فلفل دائمی یا غالبی نمیشد ولی دائمی و غالبی است، و این برهان بطوری که ملاحظه می فرمائید همه مقدماتش عقلی و غیر حسی است، و در هیچیک آنها پای تجربه در میان نیامده.

چهارم اینکه تمامی علوم حسی در باب عمل با تجربه تایید میشوند، و اما خود تجربه اثباتش با تجربه دیگر نیست، و گر نه لازم می آمد یک تجربه تا لا نهایت تجربه بخواهد، بلکه علم بصحت تجربه از طریق عقل بدست می آید، نه حس و تجربه، پس اعتماد بر علوم حسی و تجربی بطور ناخودآگاه اعتماد بر علوم عقلی نیز هست.

پنجم اینکه حس، جز امور جزئی را که هر لحظه در تغییر و تبدیل است درک نمی کند، در حالی که علوم حتی علوم حسی و تجربی، آنچه بدست میدهند، کلیات است، و اصلاً جز برای بدست آوردن نتایج کلی بکار نمی روند، و این نتایج محسوس و مجبوب نیستند، مثلاً علم تشریح از بدن انسان، تنها این معنا را درک می کند، که مثلاً قلب و کبد دارد، و در اثر تکرار از این مشاهده، و دیدن اعضای چند انسان، یا کم و یا زیاد، همین درکهای جزئی تکرار میشود، و اما حکم کلی هرگز نتیجه نمیدهد، یعنی اگر بنا باشد در اعتماد و اتكاء تنها با آنچه از حس و تجربه استفاده میشود اکتفاء کنیم، و اعتماد به عقلیات را بکلی ترک کنیم، دیگر ممکن نیست بادرآکی کلی، و فکری نظری، و بحثی علمی، دست یابیم، پس همانطور که در مسائل حسی که سر و کار تنها با حس است، ممکن است و بلکه لازم است که به حس اعتماد نموده، و درک آن را پذیرفت، همچنین در مسائلی که سر و کار با قوه عقل، و نیروی فکر است، باید بدرک آن اعتماد نموده، و آن را پذیرفت.

و مردمان از عقل آن مبدئی است که این تصدیقهای کلی، و احکام عمومی بدان متنه میشود، و جای هیچ تردید نیست، که با انسان چنین نیرویی هست، یعنی نیرویی بنام عقل دارد، که میتواند مبدء صدور احکام کلی باشد، با این حال چطور تصور دارد، که قلم صنع و تکوین چیزی را

در آدمی قرار دهد، که کارش همه جا و همواره خطأ باشد؟ و یا حداقل در آن وظیفه ای که صنع و تکوین برایش تعیین کرده امکان خطأ داشته باشد؟ مگر غیر این است که تکوین وقتی موجودی از موجودات را بوظیفه ای و کاری اختصاص میدهد، که قبل از این خارجی میان آن موجود و آن فعل برقرار کرده باشد، و در موجود مورد بحث یعنی عقل، وقتی صنع و تکوین آن را در انسانها بودیعت می گذارد، تا حق را از باطل تمیز دهد، که قبل از خود صنع میان عقل و تمیز بین حق و باطل رابطه ای خارجی برقرار کرده باشد، و چطور ممکن است رابطه ای میان موجودی (عقل) و معادومی (خطأ) برقرار کند؟ پس نه تنها عقل همیشه خطأ نمی رود، بلکه اصلاً میان عقل و خطأ رابطه ای نیست.

و اما اینکه می بینیم گاهی عقل و یا حواس ما در درک مسائل عقلی و یا حسی بخطأ می روند، این نه بخاطر این است که میان عقل و حواس ما با خطأ رابطه ای است، بلکه علت دیگری دارد، که باید برای بدست آوردن آن بجایی دیگر مراجعه کرد، چون اینجا جای بیان آن نیست (و راهنمای خدا است).

بحث فلسفی دیگر (در اثبات وجود علم و رد بر سوفسطائیان و شکاکان)

اشاره

انسان ساده ای که هنوز باصطلاح پشت و روی دست را نشناخته این معنا را در خود می یابد، که از هر چیز عین خارجی آن را درک میکند بدون اینکه توجه داشته باشد به اینکه علم واسطه میان او و آن موجود است، و این سادگی را همواره دارد تا آنکه در موردی دچار شک و تردید، و یا ظن - که پائین تراز علم، و بالاتر از شک است - بگردد، آن وقت متوجه میشود که تا کنون در مسیر زندگی و معاش دنیویش هر چه را می فهمیده و درک میکرده بوسیله علم بوده، و علم بین او و مدرکاتش واسطه بوده، و از این به بعد هم باید سعی کند با چراغ علم قدم بردارد، مخصوصاً وقتی می بیند که گاهی در فهم و درکش دچار اشتباه می شود، این توجهش بیشتر می شود، چون فکر می کند در عالم خارج و بیرون از ذهن که هیچ خطأ و غلطی وجود ندارد - چون گفتیم خطأ و غلط یعنی چیزی که در خارج نیست - اینجاست که یقین می کند در وجودش حقیقتی هست بنام علم، (یعنی ادراکی ذهنی، که مانع از ورود نقیض خود در ذهن است) و این واقعیتی است که ذهن ساده یک انسان آن را در می یابد.

وقتی مسئله را در زیر قعر انبیق علمی هم وارسی می کنیم بعد از بحث های طولانی و جستجوهای پی گیر، باز بهمان نتیجه می رسمیم که ذهن ساده ما باز برخورده بود.

زیرا وقتی ادراکهای خود را در زیر قعر انبیق قرار می دهیم، و آن را تجزیه و تحلیل می کنیم،

می بینیم که همه آنها به دو مسئله منتهی می شوند، که دیگر ابتدایی تر از آنها هیچ مسئله ای نیست، و آن دو مسئله ابتدایی و بدیهی این است که ۱- (هست و نیست در یک مورد با هم جمع نمی شوند)، ۲- (هست و نیست از یک مورد سلب نمیشوند)، ساده تر آنکه ممکن نیست موجودی هم باشد و هم نباشد، و نه باشد و نه نباشد.

دلیل این مطلب آنست که هیچ مسئله بدیهی و یا علمی نیست، مگر آنکه در تمامیت‌ش محتاج باین دو قضیه بدیهی و اولی است، حتی اگر فرض کنیم که در این دو مسئله شک داریم، باز در همین شک خود محتاج باین دو قضیه هستیم، چون ممکن نیست هم شک داشته باشیم و هم در عین حال شک نداشته باشیم، و وقتی بدهات این دو قضیه ثابت شد، هزاران مسئله تصدیقی و علمی که ما محتاج به اثبات آنیم ثابت می‌شود، مسائلی که آدمی در نظریه های علمی پیش نمی‌آید، مگر آنکه تکیه گاه آدمی در آن موقف علم است، حتی آدمی شک خود را هم با علم تشخیص میدهد، و همچنین ظن خود، و یا جهل خود را، یک جایقین دارد که علم دارد، حتی دیگر یقین دارد که شک دارد، و جایی دیگر یقین دارد که ظن دارد و جای چهارم یقین دارد که نادان است.

تا بجایی رسید دانش من که بدانم همی که نادانم

مترجم پس احتیاج انسان در تمامی موافق زندگیش بعلم، بدان حد است که حتی در تشخیص علم و شک و ظن و جهلهش نیز محتاج علم است.

ولی مع الاسف در عصر یونانیها جماعتی پیدا شدند، بنام سوفسٹائیها، که وجود علم را انکار کردند، و گفتند اصلاً بهیچ چیز علم نداریم، و در باره هر چیزی شک می کردند، حتی در خودشان، و در شکشان هم شک می کردند، جمعی دیگر بنام شکاکها، که مسلکی نزدیک آنها داشتند، از آنان پیروی نمودند، آنها هم وجود علم را از خارج از خود، و افکار خود، یعنی ادراکات خود، نفی نموده، و برای خود ادله ای تراشیدند.

اول اینکه قوی ترین و روشن ترین علوم و ادراکات، (که عبارتست از ادراکهای حاصل از حواس ظاهری ما)، سرشار است از خطأ و غلط، شعله آتش گردن را بصورت دائره می بینیم، و حال آنکه آن طور نیست، و از این قبیل خطاهای در حس بسیار است، دست خود از آب پنجاه درجه حرارت در آورده در آب پانزده درجه حرارت فرو می کنیم، بنظر آب سرد می آید، و دست دیگرمان را از آب یخ در آورده، در همان آب فرو می کنیم، داغ بنظر می آید، با این حال دیگر چطور ممکن است، نسبت بموحداتی که خارج از وجود ما است، علم پیدا کنیم، و با علم اعتماد هم بکنیم.

دوم اینکه ما بهر چیز که خارج از وجود ما است، بخواهیم دست بیابیم که چیست؟ و چگونه

است؟ بوسیله علم دست می یابیم، پس در حقیقت ما بعلم خود دست یافته ایم، نه بان چیز، مثلاً می خواهیم بینیم کبوتر چیست؟ و چگونه است؟ ما از راه علم یعنی ارتسام نقشی از کبوتر در ذهن خود کبوتر را می شناسیم، پس ما در حقیقت کبوتر ذهن خود را دیده، و شناخته ایم، نه کبوتری که در خارج از وجود ما، و لب بام خانه ما است، با این حال ما چگونه می توانیم بحقیقت موجودات دست پیدا کنیم؟ و یقین کنیم که آن موجود همانطور است که ما درک کرده ایم؟ وجوهی دیگر برای اثبات نظریه خود آورده اند، که مهم تر آنها همین دو وجه بود.

جواب وجه اولشان این است که: این دلیل خودش خود را باطل می کند، برای اینکه وقتی بنا باشد بهیچ قضیه تصدیقی اعتماد نکنیم، بقضایایی هم که دلیل شما از آن تشکیل شده، نباید اعتماد کرد، علاوه بر اینکه اعتراف بوجود خطاهای بسیار، خود اعتراف بوجود صواب هم هست، حال یا صوابهای معادل خطاهای، و یا بیشتر، چون وقتی در عالم به خطایی بر می خوریم، که بصواب هم بر خورده باشیم و گرنه از کجا خطا را شناخته ایم. علامه بر اینکه بایشان می گوییم: مگر غیر سوفسٹائیان که بعلم اعتماد می کنند، ادعاء کرده اند که تمامی تصدیقها یاشان صحیح، و بدون خطا است؟ کسی چنین ادعایی نکرده، بلکه در مقابل شما که بطور کلی می گویید: هیچ علمی قابل اعتماد نیست، ادعاء می کنند که بعضی از علوم قابل اعتماد هست، و این موجبه جزئیه برای ابطال سلب کلی شما کافی است، و دلیلی که شما اقامه کردید نمی تواند موجبه جزئیه خصم شما را باطل کند.

و اما وجه دوم، پاسخ از آن این است که: محل نزاع بین ما و شما علم بود، که ما می گفتیم هست، و میتوان بدان اعتماد کرد، و شما می گفتید اصلاً علم نیست، آن وقت در دلیل دوم خود اعتراف کردید که بهر چیزی علم پیدا می کنید، چیزی که هست می گویید علم ما غیر آن موجود خارجی است، و این مسئله مورد بحث ما و شما نبود، و ما نخواستیم بگوئیم واحدی هم نگفته که واقعیت هر چیزی که ما درک کنیم همانطور است که ما درک کرده ایم.

علاوه بر این، اینکه خود آقایان روزمره بحکم اضطرار مجبور میشوند، بر خلاف نظریه خود عمل کنند، چون از صبح تا بشام در حرکت، حرکت بسوی کسب، بسوی کشت، بسوی غذا، بسوی آب، از ایشان می پرسیم: آقا شما این همه برای غذا تلاش می کنی، برای این است که واقعاً غذا بخوری، و آب بنوشی، و رفع گرسنگی، و عطش از خود کنی، یا تنها تصور غذا، و آب تو را اینچنین کوک کرده، و یا اگر از شیر درنده می گریزی، و یا از مرضهای مهلک فرار می کنی، و بدر خانه طیب می روی، آیا از واقعیت آنها می ترسی، یا از تصور آنها، تصور شیر که کسی را پاره نمی کند، و تصور مرض کسی را نمی کشد، پس واقعیت شیر و مرض را درک کرده ای، و

ناخودآگاه بدست خودت نظریه فلسفیت را باطل کرده ای، و از صبح تا بشام مشغول باطل کردن آنی. و کوتاه سخن آنکه هر حاجت نفسانی که احساسات ما آنها را بما الهام می کند، در ما ایجاد حرکتی می کند، که پای خیزیم، و برای رفع آن حاجت تلاش کنیم، با اینکه اگر این احساس حاجت نبود و ما روزی هزار بار تصور حاجت میکردیم هرگز از جا برنمیخاستیم، پس معلوم میشود میان آن تصور حاجت، و این تصور حاجت فرقی است، در اولی واقع و خارج را دیده ایم، و در دومی تنها نقش ذهنی را، اولی واقعیت خارجی دارد، و دومی ندارد، و یا بگو اولی بوسیله امری خارجی و مؤثر، در نفس آدمی پیدا می شود، ولی دومی را خود انسان و باختیار خودش در دل ایجاد می کند، اولی را علم کشف می کند، ولی دومی خود علم است، پس معلوم میشود که علم هست.

شبهه مادیون در وجود علم و رد بر آنها و اثبات تجرد و غیر مادی بودن علم و ادراک

البته این را هم باید دانست که در وجود علم، از جهت دیگر شبهه ای است قوی، که همان شبهه، اساس علوم مادی قرار گرفته است، که علم ثابت را (با اینکه هر علمی ثابت است)، نفی کنند. توضیح اینکه: بحث های علمی این معنا را به ثبوت رسانده که علم طبیعت در تحول و تکامل است، و هر جزء از اجزاء عالم طبیعت که فرض شود، در مسیر حرکت قرار دارد، و رو بسوی کمال دارد، و بنا بر این اساس، هیچ موجودی نیست، مگر آنکه در آن دوم از وجودش، غیر آن موجود، در آن اول وجودش میباشد.

از سوی دیگر میدانیم، و هیچ شکی نداریم، در اینکه فکر و اندیشه از خواص مغز و دماغ است، و چون دماغ، خود موجودی مادی است، فکر نیز اثری مادی خواهد بود، و قهرمانند سایر موجودات در تحت قانون تحول و تکامل قرار دارد، پس تمامی ادراکات ما که یکی از آنها ادراکهایی است که نامش را علم نهاده ایم، در مسیر تغیر و تحول قرار دارد، و دیگر معنا و مفهومی برای علم ثابت و لا یتغیر باقی نمی ماند، بله این معنا هست، که ادراکهای ما دوام نسبی دارند، آنهم نه بطور مساوی، بلکه بعضی از تصدیقات، دوام و بقاء بیشتری دارد، و عمرش طولانی تر، و یا نقیض آن پنهان تر از سایر تصدیقات است، که ما نام اینگونه تصدیقات را علم گذاشته ایم، و می گوییم بخلاف چیز علم داریم، در حالی که علم بمعنای واقعی کلمه که عبارتست از علم بعدم نقیض، نداریم، بلکه تا کنون به نقض و نقیض آن بر نخورده ایم، و احتمال میدهیم دیر یا زود نقیضش ثابت شود، پس علمی در عالم وجود ندارد.

جواب از شبهه این است که: این شبهه وقتی صحیح و قابل اعتناء است، که علم، همانطور که گفتند، مادی، و از ترشحات دماغ و مغز باشد، نه موجودی مجرد، در حالی که این ادعا نه در حد خود روشن است، و نه دلیلی بر آن دارند، بلکه حق مطلب آنست که علم بهیچ وجه مادی نیست، برای

اینکه می بینیم هیچیک از آثار و خواص مادیت در آن وجود ندارد.

۱- یکی از آثار مادیت که در همه مادیات هست، این است که امر مادی قابل انقسام است، چون مادی آن را گویند که دارای ابعاد ثلثه باشد، و چیزی که دارای بعد است، قابل انقسام نیز هست، ولی علم، بدان جهت که علم است بهیچ وجه قابل انقسام نیست، (مثلا وقتی ما زید پسر عمرو را تصور می کنیم این صورت علمیه ما قابل انقسام نیست بشهادت اینکه نیم زید نداریم).

۲- اثر مشترک مادیات این است که در حیطه زمان و مکان قرار دارند، و هیچ موجود مادی سراغ نداریم که از مکان و زمان بیرون باشد، و علم، بدان جهت که علم است، نه مکان می پذیرد، و نه زمان، بدليل اینکه می بینیم یک حادثه معین، و جزئی، که در فلان زمان، و فلان مکان واقع شده، در تمامی مکانها، و زمانها قابل تعقل است، و ما میتوانیم همه جا و همه وقت آن را با حفظ همه خصوصیاتش تصور و تصدیق کنیم.

۳- اثر سوم و مشترک مادیات این است که مادیات بتمامیشان در تحت سیطره حرکت عمومی قرار دارند، و بهمین جهت تغیر و تحول، خاصیت عمومی مادیات شده است، ولی می بینیم که علم، بدان جهت که علم است در مجرای حرکت قرار ندارد و بهمین جهت محکوم باین تحول و دگرگونی نیست، بلکه اصلاً حیثیت علم ذاتا با حیثیت تغیر و تبدل منافات دارد، علم عبارتست از ثبوت، و تحول عبارتست از بی ثباتی.

۴- اگر علم از چیزهایی بود که بحسب ذاتش تغیر می پذیرفت، و مانند مادیات محکوم به تحول و دگرگونگی بود، دیگر ممکن نبود یک چیز را و یک حادثه را در دو وقت مختلف با هم تعقل کرد، بلکه باید اول حادثه قبلی را تعقل کنیم بعد آن را از ذهن بیرون نموده حادثه بعدی را وارد ذهن سازیم، در حالی که می بینیم که دو حادثه مختلف الزمان را، در یک آن تعقل می کنیم، و نیز اگر علم، مادی بود، باید اصلاً نتوانیم حوادث گذشته را در زمان بعد تعقل کنیم، برای اینکه خودتان گفتید:

هر چیزی در آن دوم غیر آن چیز در آن اول است.

پس این وجوه و وجوه دیگری که ذکر نکردیم، دلالت دارند بر اینکه علم، بدان جهت که علم است مادی نیست، و اما آنچه در عضو حساس و یا بگو در دماغ پیدا میشود، و آن فعل و افعالی که در این عضو حاصل می گردد، ما در باره آن حرفی نداریم، چون تخصصی در آن نداریم، اما شما هم دلیلی ندارید که این فعل و افعالهای طبیعی همان علم است، و صرف اینکه در هنگام مثلاً تصور یک حادثه، در دماغ عملی صورت می گیرد، دلیل بر آن نیست که تصور، همان عمل دماغی است، و همین مقدار بحثی که پیرامون مسئله علم کردیم کافی است، بحث بیشتر از این را باید در جای دیگر جستجو کرد.

سوره البقره (۲): آيات ۶ تا ۷**اشاره**

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَنْهُمْ أَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۶) خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ (۷)

ترجمه آيات

کسانی که کافر شدند بر ایشان یکسان است چه ایشان را اندرز بکنی و چه اندرز نکنی ایمان نخواهد آورد. (۶)

خدا بر دلهاشان مهر زده و بر گوش و چشمهاشان پرده ایست و ایشان عذابی عظیم دارند (۷)

بیان**اشاره**

(إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا) الخ، اینان کسانی هستند که کفر در دلهاشان ریشه کرده، و انکار حق در قلوبشان جای گیر گشته، بدلیل اینکه در وصف حالشان می فرماید: انذار کردنت و نکردنت بر ایشان یکسان است، معلوم است کسی که کفر و جحودش سطحی است، در اثر انذار و اندرز دست از کفر و جحودش بر میدارد، و کسی که انذار و عدم آن بحالش یکسان است، معلوم است که کفر و جحود در دلش ریشه دار گشته.

مراد از "الذین کفروا" کدام دسته از کفارند؟

و اما اینکه منظور از این کفار کدام دسته از کفارند؟ احتمال می رود منظور، صنادید و سردمداران مشرکین قریش و بزرگان مکه باشد، آنهایی که در امر دین عناد و لجاجت بخرج داده، و

ص: ۸۱

در دشمنی با دین خدا از هیچ کوشش و کارشکنی کوتاهی نکردند، تا آنجا که خدای تعالی در جنگ بدر و سایر غزوات تا آخرین نفرشان را هلاک کرد.

مؤید این احتمال تعبیر (یکسان است چه ایشان را انذار بکنی و چه نکنی) است، چون اگر بخواهیم مورد گفتگوی در این جمله را همه طبقات کفار بدانیم، ملتم باین شده ایم که باب هدایت بكلی مسدود است، و اصلاً آمدن پیامبر اسلام سودی بحال هیچ کافری ندارد، و حال آنکه قرآن کریم بیانگ بلند بر خلاف این گواهی میدهد.

علاوه بر اینکه این تعبیر در دو جای قرآن آمده، یکی اینجا، و یکی در سوره یس، و سوره یس در مکه، و سوره بقره در اوائل هجرت و قبل از جنگ بدر نازل شد، پس بنظر قریب می‌رسد که مراد همان کفار مکه باشند، و اصلاً در هر جای قرآن که تعبیر (الذین کفروا) آمده، مراد کفار مکه اند، که در اوائل بعثت با دعوت دینی مخالفت می‌کردند، مگر آنکه قرینه ای در کلام باشد، که خلاف آن را برساند، نظیر تعبیر به (الذین آمنوا)، که بزودی خواهیم گفت: هر جا در قرآن مطلق و بدون قرینه آمده باشد، مراد از آن مسلمانان مکه، یعنی دسته اول از مسلمین است، که بچنین خطابی تشریفی اختصاص یافته اند، مگر آنکه قرینه ای در کلام، خلاف آن را اثبات کند.

(خَتَّمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ، وَ عَلَى سَمْعِهِمْ) [\(۱\)](#) در این جمله سیاق تغییر یافته، یعنی در اول، مهر بر دلها زدن را بخودش نسبت داده، ولی پرده بر گوش و چشم داشتن را بخود کفار نسبت داده، و فرموده:

خدا مهر بر دلهاشان زده، و بر گوشها و چشمها یشان پرده است، و این اختلاف در تعبیر می‌فهماند که یک مرتبه از کفر از ناحیه خودشان بوده، و آن این مقدار بوده که زیر بار حق نمی‌رفته اند، و یک مرتبه شدیدتری را خدا بعنوان مجازات بر دلهاشان افکنده، پس اعمال آنان در وسط دو حجاب قرار دارد، یکی حجاب خودشان، و یکی حجاب خدا، و بزودی پاره ای مطالب دیگر در باره این فراز در ذیل آیه: [\(إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا، ۲\)](#) خواهد آمد انشاء الله تعالی.

این را هم ناگفته نگذاریم که کفر، مانند ایمان صفتی است که قابل شدت و ضعف است، و مراتبی مختلف، و آثاری متفاوت دارد، همانطور که ایمان اینطور است.

بحث روایتی (شامل روایتی از امام صادق (علیه السلام) در باره وجود کفر)

در کافی از زیری از امام صادق علیه السلام روایت آورده که گفت: آنچنان عرضه داشتم: وجه کفر را که در کتاب خدا آمده برایم بیان بفرما، فرمود: کفر در کتاب خدا بر

ص: ۸۲

۱- سوره بقره آیه ۷

۲- بقره آیه ۲۶

پنج قسم است، اول کفر جحود، و جحود هم خود، دو جور است، سوم کفر بترک دستورات الهی، چهارم کفر برائت، پنجم کفران نعمت.

اما قسم اول دو قسم جحود، یکی جحود و انکار ربویت خدا است، و این اعتقاد کسی است که میگوید: نه ربی هست، و نه بهشتی، و نه دوزخی، و صاحبان این عقیده دو صنف از زناقه هستند، که بایشان دهری هم می‌گویند، همانها یند که قرآن کلامشان را حکایت کرده که گفته اند:

(وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ، جَزْ رُوزَكَارِ كَسِيٍ ما رَا نَمِيٌ مِيراند) و این دینی است که از طریق امتحان و دل بخواه برای خود درست کرده اند، و گفتارشان خالی از حقیقت و تحقیق است، هم چنان که خدای عز و جل فرموده: (إِنْ هُنْ إِلَّا يَظْنُونَ^(۱)) جز پندار دلیل دیگری ندارند)، و نیز فرموده: (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ، کسانی که کافر شدند بر ایشان یکسان است، چه انذارشان کنی، و چه نکنی ایمان نمی‌آورند)،^(۲) یعنی بدین توحید ایمان نمی‌آورند، این یکی از وجوده کفر است.

و اما وجه دوم از جحود، جحود بر معرفت است، و آن این است که کسی با اینکه حق را شناخته، و برایش ثابت شده، انکار کند، که خدای عز و جل در باره شان فرموده: (وَ جَحَدُوا بِهَا، وَ اسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ، ظُلْمًا وَ عُلُوًّا،^(۳) دین خدا را انکار کردند، با اینکه در دل بحقانیت آن یقین داشتند، ولی چون ظالم، و سرکش بودند، زیر بار آن نرفتند)، و نیز فرموده: (وَ كَانُوا مِنْ قَبْلِ يَسْئَئُتُهُنَّ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا، كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَهُ اللَّهُ عَلَى الْكَافِرِينَ، قبل از آمدن اسلام یهودیان بکفار می‌گفتند بزودی پیامبر آخر الزمان می‌آید، و ما را بر شما پیروزی می‌بخشد، ولی همین که اسلام آمد، بدان کافر شدند، پس لعنت خدا باد بر کفران).^(۴)

وجه سوم از کفر، کفران نعمت است، که خدای سبحان در باره اش از سلیمان حکایت کرده که گفت: (هذا مِنْ فَضْلِ رَبِّي، لِيَلْعُلُونَى، أَأْشُكُرُ؟ أَمْ أَكْفُرُ؟ وَ مَنْ شَكَرَ، فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ، وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي عَنِّيْ كَرِيمٌ، این از فضل پروردگارم است، تا مرا بیازماید، آیا شکر می‌گزارم؟ یا کفران می‌کنم؟ و کسی که شکر گزارد، بنفع خود شکر کرده و کسی که کفران کند خدا بی نیاز و کریم است)،^(۵) و نیز فرموده: (لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ، وَ لَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ، اگر شکر بگذارید نعمت را برایتان زیاده کنم، و اگر کفر بورزید، بدرستی عذاب شدید است)،^(۶) و نیز فرموده:

(فَإِذْ كُرُونَى أَذْكُرْكُمْ، وَ اشْكُرُوا لِي، وَ لَا تَكْفُرُونَ، بیاد من افتد تا بیادتان بیفتم و شکرم بگذارید، و

ص: ۸۳

- ۱- سوره جاثیه آیه ۲۴
- ۲- سوره بقره آیه ۶
- ۳- سوره نمل آیه ۱۴
- ۴- بقره آیه ۸۹

٥- سوره نمل آیه ٤٠

٦- سوره ابراهیم آیه ٧

کفرانم مکنید)، (۱) در این چند آیه کلمه کفر بمعنای کفران نعمت است.

وجه چهارم از کفر، ترک دستورات خدای عز و جل میباشد، که در آن باره فرموده: (وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِماءَكُمْ، وَلَا تُخْرِجُونَ أَنفُسَكُمْ مِّنْ دِيَارِكُمْ، ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ثُمَّ أَتْتُمْ هُؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنفُسَكُمْ، وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِّنْكُمْ، مِّنْ دِيَارِهِمْ، تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْإِثْمِ وَالْعِدْوَانِ، وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسْارَى، تُفَادُوهُمْ، وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ، أَفَتُؤْمِنُونَ بِعِضِ الْكِتَابِ؟ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضِ؟ وَچون پیمان از شما گرفتیم، که خون یکدیگر مریزید، و یکدیگر را از دیارتان بیرون مکنید، شما هم بر این پیمان اقرار کردید، و شهادت دادید، آن گاه همین شما یکدیگر را کشtid، و از وطن بیرون کردید، و بر دشمنی آنان و جنایتکاری پشت به پشت هم دادید، و چون اسیرتان میشدند، فدیه می گرفتید، با اینکه فدیه گرفتن و بیرون راندن بر شما حرام بود، آیا به بعضی احکام کتاب ایمان می آورید، و به بعضی کفر می ورزید؟) (۲) (یعنی عمل نمی کنید؟ پس در این آیه منظور از کفر، ترک دستورات خدای عز و جل میباشد، چون نسبت ایمان هم باشان داده، هر چند که این ایمان را از ایشان قبول نکرده، و سودمند بحالشان ندانسته، و فرموده: (فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خَرْزٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أَشَدِ الْعَيْذَابِ، وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ، پس چیست جزای هر که از شما چنین کند، بجز خواری در زندگی دنیا، و روز قیامت بسوی شدیدترین عذاب بر می گردد، و خدا از آنچه می کنید غافل نیست). (۳)

وجه پنجم از کفر، کفر برائت است، که خدای عز و جل در باره اش از ابراهیم خلیل (علیه السلام) حکایت کرده، که گفت: (كَفَرُنَا بِكُمْ، وَبَدَا يَئِنَّا وَبَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةُ وَالْبُغْضَاءُ أَبَدًا حَتَّى تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَحْدَهُ، از شما بیزاریم، و میان ما و شما دشمنی و خشم آغاز شد، و دست از دشمنی برنمیداریم، تا آنکه بخدای یگانه ایمان بیاورید) (۴) که در این آیه کفر بمعنای بیزاری آمده، و نیز از ابلیس حکایت می کند، که از دوستان انسی خود در روز قیامت بیزاری جسته، میگوید: (إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ، من از اینکه شما مرا در دنیا شریک قرار دادید بیزارم) (۵)، و نیز از قول بت پرستان حکایت می کند، که در قیامت از یکدیگر بیزاری میجویند، و فرموده: (إِنَّمَا أَتَخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا، مَوَدَّةً بَيْنَكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ، وَيَلْعُنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا، تنها علت بت پرستی شما در دنیا رعایت دوستی با یکدیگر بود، ولی روز قیامت از یکدیگر بیزاری جسته، یکدیگر را لعنت خواهید کرد) (۶)، که کفر در این آیه نیز بمعنای بیزاری آمده (۷).

مؤلف: این روایت در حقیقت میخواهد بفرماید: که کفر شدت و ضعف می پذیرد..]

ص: ۸۴

۱- بقره آیه ۱۵۲ و ۳- سوره بقره آیه ۸۵

۲- سوره ممتuhe آیه ۴.

۳- سوره ابراهیم آیه ۲۲.

۴- سوره عنکبوت آیه ۲۶.

۵- اصول کافی ج ۲ ص ۳۸۹ ح ۱ [.....]

اشاره

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ (٨) يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُونَ (٩) فِي قُلُوبِهِمْ فَرَادَهُمُ اللَّهُ مَرْضًا وَلَهُمْ عِذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْنِدُونَ (١٠) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ (١١) أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ (١٢)

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمَنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ (١٣) وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ (١٤) اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمْدُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (١٥) أُولَئِكَ الَّذِينَ اسْتَرُوا الصَّلَامَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحُتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ (١٦) مَثُلُهُمْ كَمَثْلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبَصِّرُونَ (١٧)

صُمُّ بُكْمُ عُمْيٍ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ (١٨) أَوْ كَصِّيَّبٌ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعِيدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ (١٩) يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطُفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا وَلَوْ شاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَئِءٍ قَدِيرٌ (٢٠)

و بعضی از مردم کسانیند که میگويند بخدا و بروز جزا ايمان آورده ايم و لكن (دروغ میگويند و) هرگز ايمان نياورده اند (۸).

با خدا و با کسانی که ايمان آورده اند نيرنگ می کنند ولی نميدانند که جز بخود نيرنگ نمی کنند اما نميدانند (۹).

در دلهاشان مرضی است پس خدا بکيفر نفاشقان آن بيماري را زيادتر کرد، و ايشان بخاطر دروغها که میگويند عذابی در دنناک دارند (۱۰).

و چون بايشان گفته ميشود در زمين فساد مكنيد میگويند ما اصلاحگرانيم (۱۱).

تو آگاه باش ايشان مفسدانند ولی خود نميدانند (۱۲).

و چون بايشان گفته ميشود مانند مردم ايمان بياوريد میگويند: آيا مانند سفيهان ايمان بياوريم آگاه باش که خود ايشان سفيهند و لكن نميدانند (۱۳).

و چون مؤمنان را می بینند می گويند: ما ايمان آورده ايم و چون با شيطانهاي خود خلوت می کنند می گويند ما با شمائيم، ما ايشان را مسخره می کنیم (۱۴).

خدا هم ايشان را مسخره می کند و هم چنان وا می گذارد تا در طغيان خود کور دل بمانند (۱۵).

همين ها هستند که ضلالت را بهدايت خريdenد و تجارتshan سود نکرد و هدايت نيافتند (۱۶).

حکایت آنها چون سرگذشت کسي است که آتشي بیفروخت تا پيش پايش روشن شود همین که اطرافش را روشن کرد خدا نورشان بگرفت و در ظلمت هايي رهاشان کرد که دیدن نتوانند (۱۷).

کر و لال و کورند و از ضلالت باز نيايند (۱۸).

يا چو باراني سخت که از آسمان بريزد، باراني که ظلمت ها و رعد و برق همراه داشته باشد رعد و برقی که از نهيب آن انگشتان در گوشها کنند و خدا فراگير کافران است (۱۹).

نزديک باشد که برق ديدگانشان ببرد هر گاه روشن شود راه روند و چون تاريک شود باز ايستند اگر خدا میخواست از همان اول چشمها و گوششان را می گرفت که خدا بهر چيز توانا است (۲۰).

بيان

اشاره

(وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ) تا آیه بیستم. کلمه خدّعه بمعنای نوعی نیرنگ است، و شیطان بمعنای موجودی سراپا شر است، و بهمین جهت ابليس را شیطان نامیده اند.

در این آیات وضع منافقین را بیان می کند، که انشاء الله گفتار مفصل ما در باره آنان در سوره منافقین و مواردی دیگر خواهد آمد.

دو مثل در شرح وضع و حال منافقین

در آیه: (مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا) السُّخ، با آوردن مثلی، وضع منافقین را مجسم ساخته، می فرماید منافقین مثل کسی میمانند که در ظلمتی کور قرار گرفته، بطوری که خیر را از شر، و راه را از چاه و نافع را از مضر، تشخیص نمیدهد، و برای برو طرف شدن آن ظلمت، دست باسباب روشنی می زند، یا آتشی روشن کند، که با آن اطراف خود را به بیند، یا وسیله ای دیگر و چون آتش روشن میکند و پیرامونش روشن میشود خدا بوسیله ای از وسائل که دارد یا باد، یا باران، یا امثال آن، آتشش را خاموش کند، و دو باره بهمان ظلمت گرفتار شود، و بلکه این بار میان دو ظلمت قرار گیرد، یکی ظلمت تاریکی، و یکی هم ظلمت حیرت، و بی اثر شدن اسباب.

این حال منافقین است، که بظاهر دم از ایمان می زند، و از بعضی فوائد دین برخوردار میشوند، چون خود را مؤمن قلمداد کرده اند، از مؤمنین ارث می برند، و با آنان ازدواج می کنند، و از این قبیل منافع برخوردار میشوند، اما همین که مرگشان یعنی آن موقعی که هنگام برخورداری از تمامی آثار ایمان است فرا می رسد، خدای تعالی نور خود را از ایشان می گیرد، و آنچه بعنوان دین انجام داده اند، تا با جتمع بقبولانند که، مسلمانیم، باطل نموده، در ظلمت فرارشان میدهد که هیچ چیز را در ک نکنند، و در میان دو ظلمت قرار می گیرند، یکی ظلمت اصلیشان، و یکی ظلمتی که اعمالشان بیار آورده؟

(أَوْ كَصَيْبٌ مِّنَ السَّمَاءِ) السُّخ، کلمه (صیب)، معنای باران پر پشت است، و معنای کلمه (برق) معروف است، و کلمه (رعد) معنای صدایی است که از ابر وقتی برق می زند بر می خیزد، و کلمه صاعقه عبارتست از تکه ای برق آسمان، که بزمین می افتد.

این آیه مثل دومی است که خداوند حال منافقین را با آن مجسم می کند، که اظهار ایمان میکنند، ولی در دل کافرنده، باین بیان که ایشان بکسی میمانند، که دچار رگبار توأم با ظلمت شده است، ظلمتی که پیش پایش را نمی بیند، و هیچ چیز را از دیگر چیزها تمیز نمیدهد، ناگزیر شدت رگبار او را وادر بفرار میکند، ولی تاریکی نیگذارد قدم از قدم بردارد، از سوی دیگر رعد و صاعقه هول انگیز هم از هر سو دچار وحشتیش کرده، قرار گاهی نمی یابد، جز اینکه از برق آسمان استفاده کند، اما برق آسمان هم یک لحظه است، دوام و بقاء ندارد، همین که یک قدم برداشت برق خاموش گشته، دو باره در تاریکی فرو می رود.

این حال و روز منافق است، که ایمان را دوست نمیدارد، اما از روی ناچاری بدان تظاهر می کند، چون اگر نکند باصطلاح نانش آجر میشود، ولی چون دلش با زبانش یکسان نیست، و دلش بنور ایمان روشن نگشته، لذا راه زندگیش آن طور که باید روشن نمیباشد، و معلوم است کسی که میخواهد بچیزی تظاهر کند که ندارد، لا یزال پنهان اش روی آب می افتد، و همواره دچار خططا و

لغش میشود، یک قدم با مسلمانان و بعنوان یک فرد مسلمان راه می رود، اما خدا رسایش نموده، دو باره می ایستد.

و اگر خدا بخواهد این ایمان ظاهری را هم از او می گیرد، که از همان روز اول رسوا شود، و مسلمانان فریبیش را نخورند، (اما خدا چنین چیزی را نخواسته است).

ص: ۸۸

اشاره

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (٢١) الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بَنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الشَّمَراتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (٢٢) وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأُتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ وَأَدْعُوا شُهَدَاءَ كُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (٢٣) فَإِنْ لَمْ تَفْعُلُوا وَلَئِنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَهُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ (٢٤) وَبَشَّرَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَهِ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَتُوا بِهِ مُتَشَابِهًًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَهُ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (٢٥)

ترجمه آيات

هان اي مردم پروردگار خويش را که شما و اسلامتان را آفرید پيرستيد شايد پرهيزکاري کنيد (٢١).

ص: ٨٩

خدایی که برای شما زمین را فرشی و آسمان را بنائی کرد و از آسمان آبی فرود آورده با آن میوه ها برای روزی شما پدید کرد، پس شما با اینکه علم دارید برای خدا همتا مگیرید (۲۲).

و اگر از آنچه ما بر بندۀ خویش نازل کرده ایم بشک اندرید سوره ای مانند آن بیارید و اگر راست می گوئید غیر خدا یاران خویش را بخوانید (۲۳).

و اگر نکردید و هرگز نخواهید کرد پس از آتشی که هیزمش مردم و سنگ است و برای کافران مهیا شده بترسید (۲۴).

کسانی که ایمان آورده و کارهای صالح کرده اند نویدشان ده که بهشت ها در پیش دارند که جویها در آن روانست و چون میوه ای از آن روزیشان شود بگویند این همانست که قبل روزی ما شده بود، و نظیر آن بایشان بدنهند، و در آنجا همسران پاکیزه دارند و خود در آن جاودانند (۲۵).

بيان

اشارة

(يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْتَبِدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ) الخ، بعد از آنکه خدای سبحان حال فرقه های سه گانه، یعنی متقین، و کفار، و منافقین را بیان نموده فرمود: متقین بر هدایتی از پروردگار خویشند، و قرآن مایه هدایت آنان است، و با آنان کار دارد، و کفار، مهر بر دلشان زده شده، و بر گوش و چشمشان پرده است، و منافقین خود بیمار دلنده، و خدا هم بعنوان مجازات، بیماری دلهاشان را بیشتر می کند، بطوری که کرو لال و کور شوند، (و این بیانات در طول نوزده آیه آمده).

اینک در آیه مورد بحث این نتیجه را گرفته، که مردم را بسوی بندگی خود دعوت کند، تا به متقین ملحق شوند، و دنبال کفار و منافقین را نگیرند، و این مطالب را در طول پنج آیه مورد بحث آورده، و این سیاق می رساند که جمله (علکم تتقون)، متعلق بجمله (اعبدوا ربکم) است، نه بجمله (خلقکم)، هر چند که باهم برگرد صحیح است.

(فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ) الخ، کلمه (انداد) جمع (ند) بر وزن مثل، و نیز معنای آنست، و اینکه جمله: (و اتم تعلمون) را مقید بقید خاصی نکرد، و نیز آن را بصورت جمله حالیه از جمله: (فلا تجعلوا) آورد، شدت تاکید در نهی را می رساند، و می فهماند: که آدمی علمش بهر مقدار هم که باشد، جائز نیست برای خدا مثل و مانندی قائل شود، در حالی که خدای سبحان او را و نیاکان او را آفریده، و نظام کون را طوری قرار داده که رزق و بقاء او را تامین کند.

(فَأَتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ) امر در (فاتوا، پس بیاورید)، امر تعجیزی است، تا بهمه بفهماند: که قرآن معجزه است، و هیچ بشری نمی تواند نظریش را بیاورد، و اینکه این کتاب از ناحیه خدا نازل شده، و در آن هیچ شکی نیست، معجزه است که تا زمین و زمان باقی است، آن نیز با عجایز خود باقی است، و این تعجیز، در خصوص آوردن نظری برای قرآن، در قرآن کریم مکرر آمده، مانند آیه: (قُلْ لَيْسَ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُنُ وَ الْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِهِ، وَ لَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِيَعْضُ ظَهِيرًا، بَغْرِ انس و جن دست بدست هم دهنده، که مثل این قرآن بیاورند، نمی توانند

بیاورند، هر چند که مدد کار یکدیگر شوند) (۱) و نیز مانند آیه: (أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ؟ قُلْ فَاتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ، وَ اذْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ، إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ و یا آنکه میگویند: این قرآن افترایی است که بخدا بسته، بگو اگر راست میگویید، غیر از خدا هر کس را که میخواهد دعوت کنید، و بکمک بطليید، و شما هم ده سوره مثل آن بخدا افتراه بیندید) (۲).

و با بر این ضمیر در کلمه (مثله)، به کلمه (ما)، در جمله (مما نزلنا) بر می‌گردد، و در نتیجه آیه شریفه تعجیزی است از طرف قرآن، و بی سابقه بودن اسلوب و طرز بیان آن.

ممکن هم هست ضمیر نامبرده به کلمه (عبد)، در جمله (عبدنا) برگردد، که در این صورت آیه شریفه تعجیز بخود قرآن نیست، بلکه بقرآن است از حیث اینکه مردی بی سواد و درس نخوانده آن را آورده، کسی آن را آورده که تعلیمی ندیده و این معارف عالی و گرانبها و بیانات بدیع و بی سابقه و متقن را از احدي از مردم نگرفته، در نتیجه آیه شریفه در سیاق آیه: (قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوَّهُ عَلَيْكُمْ، وَ لَا أَذْرَاكُمْ بِهِ، فَقَدْ لَبِثْ فِيْكُمْ عُمْرًا مِنْ قَبْلِهِ أَفَلَا تَقْلِيلُونَ؟ بگو: اگر خدا می خواست نه من آن را بر شما می خواندم، و نه از آن اطلاعی می داشتم، خود شما شاهدید که مدت‌ها از عمرم قبل از این قرآن در بین شما زیستم، در حالی که خبری از آنم نبود، باز هم تعقل نمی کنید؟) (۳) و در بعضی روایات هر دو احتمال نامبرده بعنوان تفسیر آیه مورد بحث آمد.

این نکته را هم باید دانست که این آیه و نظائر آن دلایل دارد بر اینکه قرآن کریم همه اش معجزه است، حتی کوچکترین سوره اش، مانند سوره کوثر، و سوره عصر، و اینکه بعضی احتمال داده، و یا شاید بدنهند، که ضمیر در (مثله) بخصوص سوره مورد بحث، و در آیه سوره یونس بخصوص سوره یونس برگردد، احتمالی است که فهم مانوس با اسلوبهای کلام آن را نمی‌پذیرد، برای اینکه کسی که بقرآن تهمت می‌زند: که ساخته و پرداخته رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، و آن جناب آن را بخدا افتراه بسته، بهمه قرآن نظر دارد، نه تنها یک سوره و دو سوره.

با این حال معنا ندارد در پاسخ آنان بفرماید: اگر شک دارید، یک سوره مانند سوره بقره و یا یونس بیاورید، چون برگشت معنا بنظر این حرف میشود، که بگوئیم: اگر در خدایی بودن سوره کوثر یا اخلاص مثلا شک دارید، همه دست بدست هم دهید، و یک سوره مانند بقره و یا یونس بیاورید، و این طرز سخن را هر کس بشنود زشت و ناپسند می‌داند.

ص: ۹۱

۱- سوره اسراء آیه ۸۸

۲- سوره هود آیه ۱۳

۳- یونس آیه ۱۶

اعجاز و ماهیت آن

قرآن کریم در آیه مورد بحث، و آیاتی که نقل کردیم، ادعاء کرده است: بر اینکه آیت و معجزه است، و استدلال کرده به اینکه اگر قبول ندارید، مانند یک سوره از آن را بیاورید، و این دعوی قرآن بحسب حقیقت بدو دعوی منحل میشود، یکی اینکه بطور کلی معجزه و خارق عادت وجود دارد، و دوم اینکه قرآن یکی از مصادیق آن معجزات است، و معلوم است که اگر دعوی دوم ثابت شود، قهرا دعوی اولی هم ثابت شده، و بهمین جهت قرآن کریم هم در مقام اثبات دعوی اولی بر نیامد، و تنها اکتفاء کرد با ثبات دعوی دوم، و اینکه خودش معجزه است و بر دعوی خود استدلال کرد به مسئله تحدی، و تعجیز، و وقتی بشر نتوانست نظری آن را بیاورد هر دو نتیجه را گرفت.

چیزی که هست این بحث و سؤال باقی می‌ماند، که معجزه چگونه صورت می‌گیرد، با اینکه اسمش با خودش است، که مشتمل بر عملی است که عادت جاری در طبیعت، یعنی استناد مسیبات باسباب معهود و مشخص آن را نمی‌پذیرد، چون فکر میکند، قانون علت و معلول استثناء پذیر نیست، نه هیچ سببی از مسیبیش جدا میشود، و نه هیچ مسببی بدون سبب پذید می‌آید، و نه در قانون علیت امکان تخلف و اختلافی هست، پس چطور می‌شود که مثلاً عصای موسی بدون علت که توالد و تناسل باشد، اژدها گردد؟ و مرده چندین سال قبل با دم مسیحایی مسیح زنده شود؟! قرآن کریم این شبّه را زایل کرده، و حقیقت امر را از هر دو جهت بیان می‌کند، یعنی هم بیان می‌کند: اصل اعجاز ثابت است، و قرآن خود یکی از معجزات است، و برای اثبات اصل اعجاز دلیلی است کافی، برای اینکه احدی نمی‌تواند نظریش را بیاورد.

و هم بیان می‌کند که حقیقت اعجاز چیست، و چطور می‌شود که در طبیعت امری رخ دهد، که عادت طبیعت را خرق کرده، و کلیت آن را نقض کند؟.

اعجاز قرآن

در اینکه قرآن کریم برای اثبات معجزه بودنش بشر را تحدي کرده هیچ حرفی و مخالفی نیست، و این تحدي، هم در آیات مکی آمده، و هم آیات مدنی، که همه آنها دلالت دارد بر اینکه قرآن آیتی است معجزه، و خارق، حتی آیه قبلی هم که می‌فرمود: (وَإِنْ كُتُّمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَرَلْنَا عَلَى عَبْدِنَا

الخ،^(۱) استدلالی است بر معجزه بودن قرآن، بوسیله تحدی، و آوردن سوره ای نظیر سوره بقره، و بدست شخصی بی سواد مانند رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، نه اینکه مستقیماً و بلا واسطه استدلال بر نبوت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) باشد، بدليل اینکه اگر استدلال بر نبوت آن جناب باشد، نه بر معجزه بودن قرآن، باید در اولش می فرمود: (و ان كنتم في ريب من رساله عبدنا، أَكُرُّ در رسالت بنده ما شک دارید)، ولی اینطور نفرمود، بلکه فرمود: اگر در آنچه ما بر عبدمان نازل کرده ایم شک دارید، یک سوره مثل این سوره را بوسیله مردی درس نخواندہ بیاورید، پس در نتیجه تمامی تحدی هایی که در قرآن واقع شده، استدلالی را میمانند که بر معجزه بودن قرآن و نازل بودن آن از طرف خدا شده اند، و آیات مشتمله بر این تحدیها از نظر عموم و خصوص مختلفند، بعضی ها در باره یک سوره تحدی کرده اند، نظیر آیه سوره بقره، و بعضی بر ده سوره، و بعضی بر عموم قرآن و بعضی بر خصوص بلاغت آن، و بعضی بر همه جهات آن. یکی از آیاتی که بر عموم قرآن تحدی کرده، آیه: (قُلْ لِئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَ الْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ، لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَ لَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِيَعْضُ ظَاهِرًا)^(۲) است که ترجمه اش گذشت، و این آیه در مکه نازل شده، و عمومیت تحدی آن جای شک برای هیچ عاقلی نیست.

اعجاز قرآن فقط از نظر اسلوب کلام یا جهتی دیگر از جهات، به تنهایی نیست

پس اگر تحدیهای قرآن تنها در خصوص بلاغت و عظمت اسلوب آن بود، دیگر نباید از عرب تجاوز میکرد، و تنها باید عرب را تحدی کند، که اهل زبان قرآنند، آنهم نه کردهای عرب، که زبان شکسته ای دارند، بلکه عربهای خالص جاهلیت و آنها که هم جاهلیت و هم اسلام را درک کرده اند، آن هم قبل از آنکه زبانشان با زبان دیگر اختلاط پیدا کرده، و فاسد شده باشد، و حال آنکه می بینیم سخنی از عرب آن هم با این قید و شرطها بیان نیاورده، و در عوض روی سخن بجن و انس کرده است، پس معلوم میشود معجزه بودنش تنها از نظر اسلوب کلام نیست.

و همچنین غیر بلاغت و جزالت اسلوب، هیچ جهت دیگر قرآن به تنهایی مورد نظر نیست، و نمیخواهد بفهماند تنها در فلان صفت معجزه است مثلاً در اینکه مشتمل بر معارفی است حقیقی، و اخلاقی. فاضله، و قوانین صالحه، و اخبار غیبی، و معارف دیگری که هنوز بشر نقاب از چهره آن بر نداشته، معجزه است، چون هر یک از جهات را یک طائفه از جن و انس می فهمند، نه همه آنها پس اینکه بطور مطلق تحدی کرد، (یعنی فرمود: اگر شک دارید مثلش را بیاورید)، و نفرمود کتابی فصیح مثل آن بیاورید، و یا کتابی مشتمل بر چنین معارف بیاورید، می فهماند که قرآن از هر جهتی که ممکن است مورد برتری قرار گیرد برتر است، نه یک جهت و دو جهت.

ص: ۹۳

۱- سوره بقره آیه ۲۳.

۲- سوره الاسراء آیه ۸۸

عومومیت اعجاز قرآن برای تمامی افراد انس و جن

بنا بر این قرآن کریم هم معجزیست در بلاغت، برای بلیغ ترین بلغاء و هم آیتی است فصیح، برای فصیح ترین فصحاء و هم خارق العاده ایست برای حکماء در حکمتش، و هم سرشارترین گنجینه علمی است معجزه آسا، برای علماء و هم اجتماعی ترین قانونی است معجزه آسا، برای قانون، و سیاستی است بدیع، و بی سابقه برای سیاستمداران و حکومتی است معجزه، برای حکام، و خلاصه معجزه ایست برای همه عالمیان، در حقایقی که راهی برای کشف آن ندارند، مانند امور غیبی، و اختلاف در حکم، و علم و بیان.

از اینجا روشن میشود که قرآن کریم دعوی اعجاز، از هر جهت برای خود می کند، آنهم اعجاز برای تمامی افراد جن و انس، چه عوام و چه خواص، چه عالم و چه جاہل، چه مرد و چه زن، چه فاضل متبحر و چه مفضول، چه و چه و چه، البته بشرطی که اینقدر شعور داشته باشد که حرف سرش شود.

برای اینکه هر انسانی این فطرت را دارد که فضیلت را تشخیص دهد، و کم و زیاد آن را بفهمد پس هر انسانی میتواند در فضیلت هایی که در خودش و یا در غیر خودش سراغ دارد، فکر کند، و آن گاه آن را در هر حدی که در ک می کند، با فضیلتی که قرآن مشتمل بر آنست مقایسه کند، آن گاه بحق و انصاف داوری نماید، و فکر کند، و انصاف دهد، آیا نیروی بشری میتواند معارفی الهی، و آن هم مستدل از خود بسازد؟ بطوری که با معارف قرآن هم سنگ باشد؟ و واقعا و حقیقتا معادل و برابر قرآن باشد؟ و آیا یک انسان این معنا در قدرتش هست که اخلاقی برای سعادت بشر پیشنهاد کند، که همه اش بر اساس حقایق باشد؟ و در صفا و فضیلت درست آن طور باشد که قرآن پیشنهاد کرده؟! و آیا برای یک انسان این امکان هست، که احکام و قوانینی فقهی تشریع کند، که دامنه اش آن قدر وسیع باشد، که تمامی افعال بشر را شامل بشود؟ و در عین حال تناقضی هم در آن پدید نماید؟ و نیز در عین حال روح توحید و تقوی و طهارت مانند بند تسبیح در تمامی آن احکام و نتائج آنها، و اصل و فرع آنها دویده باشد؟

و آیا عقل هیچ انسانی که حد اقل شعور را داشته باشد، ممکن میداند که چنین آمارگیری دقیق از افعال و حرکات و سکنات انسانها، و سپس جعل قوانینی برای هر حرکت و سکون آنان، بطوری که از اول تا باخر قوانینش یک تناقض دیده نشود از کسی سر بزند که مدرسه نرفته باشد، و در شهری که مردمش با سواد و تحصیل کرده باشند، نشو و نما نکرده باشد، بلکه در محیطی ظهور کرده باشد، که بهره شان از انسانیت و فضائل و کمالات بی شمار آن، این باشد که از راه غارتگری، و جنگ لقمه نانی بکف آورده، و برای اینکه بسد جوعشان کافی باشد، دختران را زنده بگور کنند، و فرزندان خود را بکشند، و به پدران خود فخر نموده، مادران را همسر خود سازند، و

بفسق و فجور افتخار نموده، علم را مذمت، و جهل را حمایت کنند، و در عین پلنگ دماغی و حمیت دروغین خود، تو سری خور هر رهگذر باشند، روزی یمنی ها استعمارشان کنند، روز دیگر زیر یوغ حبشه در آیند، روزی برده دسته جمعی روم شوند، روز دیگر فرمانبر بی قید و شرط فارس شوند؟ آیا از چنین محیطی ممکن است چنین قانون گذاری برخیزد؟

و آیا هیچ عاقلی بخود جرئت میدهد که کتابی بیاورد، و ادعاء کند که این کتاب هدایت تمامی عالمیان، از بی سواد و دانشمند و از زن و مرد و از معاصرین من و آیندگان، تا آخر روزگار است، و آن گاه در آن اخباری غیبی از گذشته و آینده و از امتهای گذشته و آینده، نه یکی، و نه دو تا، آنهم در بابهای مختلف، و داستانهای گوناگون قرار داده باشد، که هیچیک از این معارف با دیگری مخالفت نداشته، و از راستی و درستی هم بی بهره نباشد، هر قسمتش قسمت های دیگر را تصدیق کند؟ و آیا یک انسان که خود یکی از اجزاء عالم ماده و طبیعت است، و مانند تمامی موجودات عالم محکوم به تحول و تکامل است، میتواند در تمامی شئون عالم بشری دخل و تصرف نموده، قوانین، و علوم، و معارف، و احکام، و مواعظ، و امثال، و داستانهایی در خصوص کوچکترین و بزرگترین شئون بشری بدنیا عرضه کند، که با تحول و تکامل بشر متتحول نشود، و از بشر عقب نماند؟ و حال و وضع خود آن قوانین هم از جهت کمال و نقص مختلف نشود، با اینکه آنچه عرضه کرده، بتدریج عرضه کرده باشد و در آن پاره ای معارف باشد که در آغاز عرضه شده، در آخر دو باره تکرار شده باشد، و در طول مدت، تکاملی نکرده تغیری نیافته باشد، و نیز در آن فروعی متفرع بر اصولی باشد؟ با اینکه همه میدانیم که هیچ انسانی از نظر کمال و نقص عملش بیک حال باقی نمی ماند، در جوانی یک جور فکر می کند، چهل ساله که شد جور دیگر، پیر که شد جوری دیگر.

پس انسان عاقل و کسی که بتواند این معانی را تعقل کند، شکی برایش باقی نمی ماند، که این مزایای کلی، و غیر آن، که قرآن مشتمل بر آنست، فوق طاقت بشری، و بیرون از حیطه وسائل طبیعی و مادی است، و بفرض هم که نتواند این معانی را درک کند، انسان بودن خود را که فراموش نکرده، و جدان خود را که گم ننموده، و جدان فطری هر انسانی باو میگوید: در هر مسئله ای که نیروی فکریت از درکش عاجز ماند، و آن طور که باید نتوانست صحت و سقم و درستی و نادرستی آن را بفهمد، و مأخذ و دلیل هیچیک را نیافت، باید باهل خبره و متخصص در آن مسئله مراجعه بکنی.

در اینجا ممکن است خواننده عزیز بپرسد که اینکه شما اصرار دارید عمومیت اعجاز قرآن را ثابت کنید، چه فائده ای بر این عمومیت مترتب میشود، و تحدي عموم مردم چه فائده ای دارد؟

باید خواص بفهمند که قرآن معجزه است، زیرا عوام در مقابل هر دعوتی سریع الانفعال و زود باورنده، و هر معامله ای که با ایشان بگتند، می پذیرند، مگر همین مردم نبودند که در برابر دعوت امثال حسینعلی بهاء، و قادریانی، و مسیلمه کذاب، خاضع شده، و آنها را پذیرفتند؟! با اینکه آنچه آنها آورده بودند به هذیان بیشتر شباهت داشت، تا سخن آدمی؟

در پاسخ می گوییم: اولاً- تنها راه آوردن معجزه برای عموم بشر، و برای ابد این است که آن معجزه از سنخ علم و معرفت باشد، چون غیر از علم و معرفت هر چیز دیگری که تصور شود، که سر و کارش با سایر قوای دراکه انسان باشد، ممکن نیست عمومیت داشته، دیدنیش را همه و برای همیشه ببینند، شنیدنیش را همه بشر، و برای همیشه بشنوند عصای موسایش برای همه جهانیان، و برای ابد معجزه باشد، و نغمه داودیش نیز عمومی و ابدی باشد، چون عصای موسی، و نغمه داود، و هر معجزه دیگری که غیر از علم و معرفت باشد، قهرآموحودی طبیعی، و حادثی حسی خواهد بود، که خواه ناخواه محکوم قوانین ماده، و محدود به یک زمان، و یک مکان معینی میباشد، و ممکن نیست غیر این باشد، و بفرض محال یا نزدیک به محال، اگر آن را برای تمامی افراد روی زمین دیدنی بدانیم، باری باید همه سکنه روی زمین برای دیدن آن در یک محل جمع شوند، و بفرضی هم که بگوئیم برای همه و در همه جا دیدنی باشد، باری برای اهل یک عصر دیدنی خواهد، بود نه برای ابد.

بخلاف علم و معرفت، که میتواند برای همه، و برای ابد معجزه باشد، این اولاً، و ثانیاً وقتی از مقوله علم و معرفت شد، جواب اشکال شما روشن میشود، چون بحکم ضرورت فهم مردم مختلف است، و قوی و ضعیف دارد، هم چنان که کمالات نیز مختلف است، و راه فطری و غریزی انسان برای درک کمالات که روزمره در زندگیش آن را طی می کند، این است که هر چه را خودش درک کرد، و فهمید، که فهمیده، و هر جا کمیت فهمش از درک چیزی عاجز ماند، بگسانی مراجعه می کند، که قدرت درک آن را دارند، و آن را درک کرده اند، و آن گاه حقیقت مطلب را از ایشان می پرسند، در مسئله اعجاز قرآن نیز فطرت غریزی بشر حکم باین می کند، که صاحبان فهم قوی، و صاحب نظران از بشر، در پی کشف آن برآیند، و معجزه بودن آن را درک کنند، و صاحبان فهم ضعیف باشان مراجعه نموده، حقیقت حال را سؤال کنند، پس تحدي و تعجیز قرآن عمومی است، و معجزه بودنش برای فرد فرد بشر، و برای تمامی اعصار میباشد.

تحدى قرآن به علم

قرآن کریم بعلم و معرفت تحدى کرده، یعنی فرموده: اگر در آسمانی بودن آن شک دارید، همه دست بدست هم دهید، و کتابی درست کنید که از نظر علم و معرفت مانند قرآن باشد، یک جا فرموده: (وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ، ما كِتَابٌ رَأَيْتُمْ مِنْ دِرْبِنَا إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ، هِيَّا تَرْوِيَةً) (۱۲) و خشکی نیست مگر آنکه در کتابی بیانگر، ضبط است) (۱۳)، و از این قبیل آیاتی دیگر.

آری هر کس در متن تعلیمات عالیه اسلام سیر کند، و آنچه از کلیات که قرآن کریم بیان کرده و آنچه از جزئیات که همین قرآن در آیه: (وَ مَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ، وَ مَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا)، رسول شما را بهر چه امر کرد انجام دهید، و از هر چه نهی کرد اجتناب کنید) (۱۴) و آیه: (إِنَّ حُكْمَ يَوْمَ النَّارِ بِمَا أَرَاكُمُ اللَّهُ تَعَالَى مِنْهُ) (۱۵) و آیاتی دیگر به پیامبر اسلام حوالت داده، و آن جناب بیان کرده، مورد دقت قرار دهد، خواهد دید که اسلام از معارف الهی فلسفی، و اخلاق فاضله، و قوانین دینی و فرعی، از عبادتها، و معاملات، و سیاست اجتماعی و هر چیز دیگری که انسانها در مرحله عمل بدان نیازمندند، نه تنها معرض کلیات و مهمات مسائل است، بلکه جزئی ترین مسائل را نیز معرض است، و عجیب این است که تمام معارفش بر اساس فطرت، و اصل توحید بنا شده، بطوری که تفاصیل و جزئیات احکامش، بعد از تحلیل، به توحید بر می گردد، و اصل توحیدش بعد از تجزیه بهمان تفاصیل بازگشت می کند.

قرآن کریم خودش بقاء همه معارفش را تضمین کرده، و آن را نه تنها صالح برای تمامی نسلهای بشر دانسته، و در آیه: (وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ، لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ لَا مِنْ خَلْفِهِ، تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ)، نه از گذشته و نه در آینده، باطل در این کتاب راه نمی یابد، چون کتابی است عزیز، و نازل شده از ناحیه خدای حکیم حمید) (۱۶) و آیه: (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ، وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ، ما ذکر را نازل کردیم، و خود ما آن را حفظ می کنیم) (۱۷) فرموده: که این کتاب با مرور ایام و کروز لیالی کهنه نمیشود، کتابی است که تا آخرین روز روزگار، ناسخی، هیچ حکمی از احکام آن را نسخ نمی کند و قانون تحول و تکامل آن را کهنه نمی سازد.

ص: ۹۷

-
- ۱- سوره نحل ۸۹.
  - ۲- سوره انعام آیه ۵۹.
  - ۳- سوره حشر آیه ۷.
  - ۴- نساء ۱۰۶.
  - ۵- سوره فصلت آیه ۴۲
  - ۶- سوره حجر آیه ۹.

خواهی گفت علمای علم الاجتماع، و جامعه شناسان، و قانون دانان عصر حاضر، این معنا برایشان مسلم شده: که قوانین اجتماعی باید با تحول اجتماع و تکامل آن تحول پذیرد، و پا پای اجتماع رو بکمال بگذارد، و معنا ندارد که زمان بسوی جلو پیش برود، و تمدن روز بروز پیشرفت بکند، و در عین حال قوانین اجتماعی قرنها قبل، برای امروز، و قرنها بعد باقی بماند.

جواب این شببه را در تفسیر آیه: (كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً) الخ (۱) خواهیم داد انشاء الله.

و خلاصه کلام و جامع آن این است که: قرآن اساس قوانین را بر توحید فطری، و اخلاق فاضله غریزی بنا کرده، ادعاء می کند که تشریع (تقنین قوانین) باید بر روی بذر تکوین، و نوامیس هستی جوانه زده و رشد کند، و از آن نوامیس منشا گیرد، ولی دانشمندان و قانون گذاران، اساس قوانین خود را، و نظریات علمی خویش را بر تحول اجتماع بنا نموده، معنویات را بکلی نادیده می گیرند، نه بمعارف توحید کار دارند، و نه به فضائل اخلاق، و بهمین جهت سخنان ایشان همه بر سیر تکامل اجتماعی مادی، و فاقد روح فضیلت دور می زند، و چیزی که هیچ مورد عنایت آنان نیست، کلمه عالیه خداست.

تحدى به کسی که قرآن بر وی نازل شده

قرآن کریم بشر را بشخص رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، که آورنده آنست، تحدى کرده و فرموده:

آوردن شخصی امی و درس نخوانده و مربی ندیده کتابی را که هم الفاظش معجزه است و هم معانیش، امری طبیعی نیست، و جز بمعجزه صورت نمی گیرد: (قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَأْتُوْتُهُ عَلَيْكُمْ، وَ لَا أَدْرَاكُمْ بِهِ، فَقَدْ لَبِثْتُ فِيْكُمْ عُمُراً مِنْ قَبِيلِهِ، أَ فَلَا تَعْقِلُونَ؟ بَغْوَ اَگْرَ خَدَا مِيَخَوَّسْتَ اِنْ قَرَآنَ رَا بِرَ شَمَا تَلَاوَتْ نَكْنَمْ، نَمِيَ كَرْدَمْ، وَ نَهَ شَمَا مِيَفَهَمِيَدَيَدْ، شَمَا مِيَدَانِيَدْ کَهْ قَبْلَ اِزَ اِنْ سَالَهَا دَرْ مِيَانَ شَمَا بُودَمْ، آيَا بازْ هَمْ تَعْقِلَ نَمِيَ كَنِيدْ؟ (۲) آرَى رَسُولَ خَدَا (صلی الله علیه و آله) سَالَهَا بِعْنَوَانِ مَرْدَى عَادِيَ دَرَ بَيْنَ مَرْدَمْ زَنْدَگَیَ كَرَدْ، دَرَ حَالِيَ کَهْ نَهَ بِرَاهِ خَوَدْ فَضَيْلَتِي وَ فَرْقَتِي بَا مَرْدَمْ قَائِلَ بُودْ، وَ نَهَ سَخْنَی اِزْ عَلَمْ بِمَيَانَ آورَدَه بُودْ، حَتَّى اَحْدَى اِزْ مَعَاصِرِيَنِشْ يَكَ بَيْتَ شَعْرَ وَ يَا نَثْرَ هَمْ اِزَ اوْ نَشِينَدْ، وَ دَرَ مَدَتْ چَهَلَ سَالَ کَهْ دَوْ ثَلَثَ عَمَرْ اوْ مِيشَوَدْ، (وَ مَعْمُولاً هَرَ کَسِیَ کَهْ دَرَ صَدَدَ كَسَبَ جَاهَ وَ مَقَامَ باشَدْ، عَرَصَه تَاخَتَ وَ تَازَشَ، وَ بَحْوَجَه فَعَالِيَتِشْ، اِزْ جَوَانِيَ تَا چَهَلَ سَالَگَیَ اِسْتَ مَتَرَجَمْ) بَا اِنْ حَالَ آنَ جَنَابَ دَرَ اِنْ مَدَتْ نَهَ مَقَامِيَ كَسَبَ كَرَدْ، وَ نَهَ يَكِیَ اِزْ عَنَاوِينَ اَعْتَبَارِیَ کَهْ مَلَاكَ بَرَتَرِی وَ تَقْدِيمَ اِسْتَ بَدَسْتَ آورَدْ، آنَ گَاهَ در رأس چهل سالگی

ص: ۹۸

۱- سوره بقره آیه ۲۱۳.

۲- سوره یونس آیه ۱۶.

ناگهان طلوع کرد، و کتابی آورد، که فحول و عقلای قومش از آوردن چون آن عاجز ماندند، و زبان بلغاء و فصحاء و شعراء سخن دانشان به لکنت افتاد، و لال شد، و بعد از آنکه کتابش در اقطار زمین منتشر گشت، احدي جرئت نکرد که در مقام معارضه با آن برآید، نه عاقلى اين فکر خام را در سر پروريد، و نه فاضلی دانا چنين هوسی کرد، نه خردمندی در ياراي خود ديد، و نه زيرك هوشياری اجازه چinin کاري بخود داد.

نهایت چيزی که دشمنانش در باره اش احتمال دادند، این بود: که گفته اند: وي سفری برای تجارت بشام کرده، ممکن است در آنجا داستانهای کتابش را از رهبانان آن سرزمین گرفته باشد، در حالی که سفرهای آن جناب بشام عبارت بود از یک سفر که با عمويش ابو طالب کرد، در حالی که هنوز بسن بلوغ نرسیده بود، و سفری دیگر با ميسره غلام خديجه عليهما السلام کرد، که در آن روزها بیست و پنج ساله بود، (نه چهل ساله)، علاوه بر اينکه جمعی که با او بودند شب و روز ملازمش بودند.

و بفرض محال، اگر در آن سفر از کسی چizi آموخته باشد، چه ربطی باين معارف و علوم بي پايان قرآن دارد؟ و اين همه حکمت و حقايق در آن روز کجا بود؟ و اين فصاحت و بلاغيت را که تمامی بلغای دنيا در برابرش سر فرود آورده، و سپر انداختند، و زبان فصحاء در برابرش لال و الکن شده، از چه کسی آموخته؟.

و يا گفته اند: که وي در مکه گاهي بسر وقت آهنگري رومى مى رفته، که شمشير ميساخت.

و قرآن کريم در پاسخ اين تهمتشان فرمود: (وَلَقَدْ نَعَمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ: إِنَّمَا يَعْلَمُهُ بَشَرٌ، لِسَانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمٌ، وَ هَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ، ما دانستيم که آنان ميگويند بشری اين قرآن را بوي درس ميدهد، (فکر نکردند آخر) زبان آن کسی که قرآن را بوي نسبت ميدهند غير عربی است، و اين قرآن بزبان عربی آشکار است) [\(۱\)](#).

و يا گفته اند: که پاره اي از معلوماتش را از سلمان فارسي گرفته، که يکي از علمای فرس، و دانای بمذاهب و اديان بوده است، با اينکه سلمان فارسي در مدینه مسلمان شد، و وقتی بزيارت آن جناب نائل گشت، که بيشتر قرآن نازل شده بود چون بيشتر قرآن در مکه نازل شد، و در اين قسمت از قرآن تمامی آن معارف کلي اسلام، و داستانها که در آيات مدنی هست، نيز وجود دارد، بلکه آنچه در آيات مکي هست، بيشتر از آن مقداری است که در آيات مدنی وجود دارد، پس سلمان که يکي از صحابه آن جناب است، چه چيز بمعلومات او افزوده؟..]

ص: ۹۹

۱- سوره نحل آيه ۱۰۳. [.....]

علاوه بر اینکه خودشان میگویند سلمان دانای بمذاهب بوده، یعنی به تورات و انجیل، و آن تورات و انجیل، امروز هم در دسترس مردم هست، بردارند و بخوانند و با آنچه در قرآن هست مقایسه کنند، خواهند دید که تاریخ قرآن غیر تاریخ آن کتابها، و داستانهایش غیر آن داستانها است، در تورات و انجیل لغزشها و خطاهایی بانبیاء نسبت داده، که فطرت هر انسان معمولی متنفر از آن است، که چنین نسبتی را حتی به یک کشیش، و حتی به یک مرد صالح متعارف بدهد، واحدی اینگونه جسارتها را به یکی از عقلاً قوم خود نمیکند.

و اما قرآن کریم ساحت انبیاء را مقدس دانسته، و آنان را از چنان لغزشها بری میداند، و نیز در تورات و انجیل مطالب پیش پا افتاده ای است، که نه از حقیقتی پرده بر میدارد، و نه فضیلتی اخلاقی به بشر می آموزد، و اما قرآن کریم از آن مطالب آنچه برای مردم در معارف و اخلاقشان بدرد میخورد آورده، و بقیه را که قسمت عمدۀ این دو کتاب است رها کرده.

تحدى قرآن کریم به خبرهایی که از غیب داده

قرآن کریم در آیات بسیاری با خبرهای غیبی خود تحدي کرده، یعنی به بشر اعلام نموده:

که اگر در آسمانی بودن این کتاب تردید دارید، کتابی نظیر آن مشتمل بر اخبار غیبی بیاورید.

و این آیات بعضی در باره داستانهای انبیاء گذشته، و امتهای ایشان است، مانند آیه: (ذلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ، نُوحِيهَا إِلَيْكَ، مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَ لَا - قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ هَذَا، اين داستان از خبرهای غیب است، که ما بتو وحی می کنیم، و تو خودت و قومت هیچیک از آن اطلاع نداشتید) (۱)، و آیه:

(ذلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ، وَ مَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ وَ هُمْ يَمْكُرُونَ، این سرگذشت یوسف از خبرهای غیبی است، که ما بتو وحی می کنیم، تو خودت در آن جریان نبودی، و ندیدی که چگونه حرف های خود را یکی کردند، تا با یوسف نیرنگ کنند) (۲) و آیه: (ذلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ، نُوحِيهِ إِلَيْكَ، وَ مَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يُلْقُونَ أَقْلَامَهُمْ، أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ؟ وَ مَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ، إِذْ يَخْتَصِّ مُونَ، این از خبرهای غیبی است، که ما بتو وحی می کنیم. و گرنه تو آن روز نزد ایشان نبودی، که داشتند قرعه های خود می انداختند، که کدامشان سرپرست مریم شود، و نیز نبودی که چگونه بر سر این کار با هم مخاصمه می کردند) (۳) و آیه: (ذلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ، اینست عیسی بن مریم آن قول حقی که در او شک می کنند)، (۴) و آیاتی دیگر.

ص: ۱۰۰

۱- سوره هود آیه ۴۹

۲- سوره یوسف آیه ۱۰۲.

۳- سوره آل عمران آیه ۴۴

۴- سوره مریم آیه ۳۴

و یک قسمت دیگر در باره حوادث آینده است، مانند آیه: (عُلِّيٰتِ الرُّومُ فِي أَذْنَى الْأَرْضِ، وَ هُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ فِي بِضْعِ سَيِّنَينَ، سِيَاهِ روم در سرزمین پائین تر شکست خوردن، ولی هم ایشان بعد از شکستشان بزودی و در چند سال بعد غلبه خواهند کرد) (۱)، و آیه: (إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ، لَرَادُكَ إِلَى مَعَادٍ، آن خدایی که قرآن را نصیب تو کرد، بزودی تو را بدانجا که از آنجا گریختی، یعنی بشهر مکه بر می گرداند) (۲)، و آیه (لَتَيْدُخْلُنَ الْمُسْجِدَ الْحَرامَ، إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِينَ، مُحَلِّقِينَ رُؤْسَيْكُمْ، وَ مُقْصَرِينَ لَا تَخَافُونَ، بزودی داخل مسجد الحرام میشوید، انشاء الله، در حالی که سرها تراشیده باشید، و تقصیر کرده باشید، و در حالی که هیچ ترسی نداشته باشید) (۳)، و آیه: (سَيَقُولُ الْمُمْلَفُونَ، إِذَا انْطَلَقْتُمْ إِلَى مَعَانِمِ لِتَأْخُذُوهَا؛ ذَرُونَا نَتَبَعُكُمْ، بزودی آنها که از شرکت در جهاد تخلف کردند، وقتی برای گرفتن غنیمت روانه میشوید، التماس خواهند کرد: که اجازه دهید ما هم بیائیم) (۴) و آیه: (وَ اللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ، وَ خَدَا تُورَا از شر مردم حفظ می کند) (۵)، و آیه- (إِنَّا نَحْنُ نَرَزُّنَا الذَّكْرَ وَ إِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ بدرستی که ما خودمان ذکر را نازل کرده ایم، و خودمان نیز بطور مسلم آن را حفظ خواهیم کرد) (۶)، و آیات بسیاری دیگر که مؤمنین را وعده ها داده، و همانطور که وعده داد تحقق یافت، و مشرکین مکه و کفار را تهدیدها کرد، و همانطور که تهدید کرده بود، واقع شد.

و از این باب است آیات دیگری که در باره امور غیبی است، نظیر آیه: (وَ حَرَامٌ عَلَى قَرْيَةٍ أَهْلَكُنَاها، أَنَّهُمْ لَا يَرِجِّعُونَ، حَتَّىٰ إِذَا فُتِّحَتْ يَأْجُوجُ وَ مَأْجُوجُ، وَ هُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ، وَ اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ، فَإِذَا هِيَ شَانِصَهُ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا، يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا، بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ، ممکن نیست مردم آن شهری که ما نابودشان کردیم، و مقدار نمودیم که دیگر باز نگرددن، اینکه باز گرددن، مگر وقتی که راه یاجوج و ماجوج باز شود، در حالی که از هر پشته ای سرازیر شوند، و وعده حق نزدیک شود، که در آن هنگام دیده آنان که کافر شدند از شدت تحریر باز میمانند، و میگویند: وای بر ما که از این آتیه خود در غفلت بودیم، بلکه حقیقت مطلب آنست که ستمگر بودیم) (۷)، و آیه (وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ، وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، لَيَسْتَتَخْلَفُهُمْ فِي الْأَرْضِ، خدا کسانی از شما را که ایمان آوردن، و عمل صالح کردند، وعده داد: که بزودی ایشان را جانشین در زمین کند) (۸)، و آیه (فُلْ: هُوَ الْقَادِرُ عَلَى أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ، بگو خدا قادر است بر اینکه عذابی از بالای سر بر شما مسلط کند) (۹)

ص: ۱۰۱

-
- ۱- سوره روم آیات ۱-۴
  - ۲- سوره قصص آیه ۸۵
  - ۳- سوره فتح آیه ۲۷
  - ۴- سوره فتح آیه ۱۵
  - ۵- سوره مائدہ آیه ۶۷
  - ۶- سوره حجر آیه ۹
  - ۷- سوره انبیاء آیه ۹۷
  - ۸- نور ۵۵

باز از این باب است آیه: (وَ أَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ لَوَاقِحَ، مَا بادها را فرستادیم تا گیاهان نر و ماده را تلقیح کنند)، (۱)، و آیه (وَ أَبْثَثَنا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَئٍ مَوْزُونٍ وَ رویاندیم در زمین از هر گیاهی موزون که هر یک وزن مخصوص دارد) (۲) و آیه: (وَ الْجِبالَ أَوْتَادًا، آیا ما کوه ها را استخوان بندی زمین نکردیم)، (۳) که اینگونه آیات از حقایقی خبر داده که در روزهای نزول قرآن در هیچ جای دنیا اثری از آن حقایق علمی وجود نداشته، و بعد از چهارده قرن، و بعد از بحث های علمی طولانی بشر موفق بکشف آنها شده است.

باز از این باب است (البته این مطلب از مختصات این تفسیر است که همانطور که در مقدمه کتاب گفتیم، معنای یک آیه را از آیات دیگر قرآن استفاده نموده، برای فهم یک آیه سایر آیات را استنطاق می کند، و از بعضی برای بعضی دیگر شاهد می گیرد) آیه شریفه: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَ مِنْكُمْ عَنِ دِينِهِ، فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحَجِّبُهُمْ وَ يُحِبُّونَهُ، اى کسانی که ایمان آورده اید! هر کس از شما از دین خود بر گردد، ضرری بدین خدا نمی زند، چون بزودی خداوند مردمانی خواهد آورد، که دوستشان دارد، و ایشان او را دوست میدارند)، (۴) و آیه شریفه (و لَكُلُّ أُمَّةٍ رَسُولٌ، فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ، قُضِيَّ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ، برای هر امتی رسولی است، همین که رسولشان آمد، در میان آن امت بعدالت حکم میشود)، تا آخر چند آیه (۵) و آیه شریفه (فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلَّدِينِ حَنِيفًا، فَطُرِّتَ اللَّهُ التَّى فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا، روی دل بسوی دین حنیف کن، که فطره خدایی است، آن فطرتی که خدا بشر را بدان فطرت آفریده) (۶)، و آیاتی دیگر که از حوادث عظیم آینده اسلام و یا آینده دنیا خبر میدهد، که همه آن حوادث بعد از نزول آن آیات واقع شده، و بزودی انشاء الله مقداری از آنها را در بحث از سوره اسراء ایراد می کنیم.

تحدى قرآن به اینکه اختلافی در آن نیست

قرآن کریم باین معنا تحدى کرده، که در سرایپای آن اختلافی در معارف وجود ندارد، و فرموده: (أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ؟ وَ لَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ، لَوْحَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا، چرا در قرآن تدبیر نمی کنند؟ که اگر از ناحیه غیر خدا بود، اختلافهای زیادی در آن می یافتد) (۷)، و این تحدى درست و بجا است، برای اینکه این معنا بدیهی است، که حیات دنیا، حیات مادی و قانون حاکم در آن

ص: ۱۰۲

۱- سوره حجر آیه ۲۲ [.....]

۲- حجر آیه ۱۹

۳- نیا آیه ۷

۴- مائده آیه ۵۴

۵- یونس آیه ۴۷

۶- سوره روم آیه ۳۰

۷- سوره نساء آیه ۸۲

قانون تحول و تکامل است، هیچ موجودی از موجودات، و هیچ جزئی از اجزاء این عالم نیست، مگر آنکه وجودش تدریجی است، که از نقطه ضعف شروع میشود، و بسوی قوه و شدت می رود، از نقص شروع شده، بسوی کمال می رود، تا هم در ذاتش، و هم در توابع ذاتش، و لواحق آن، یعنی افعالش، و آثارش تکامل نموده، بنقطه نهایت کمال خود برسد.

یکی از اجزاء این عالم انسان است، که لا یزال در تحول و تکامل است، هم در وجودش، و هم در افعالش، و هم در آثارش، به پیش می رود، یکی از آثار انسانیت، آن آثاریست که با فکر و ادراک او صورت می گیرد، پس احتمالی از ما انسانها نیست، مگر آنکه خودش را چنین در می یابد، که امروزش از دیروزش کامل تر است، و نیز لا یزال در لحظه دوم، به لغزش های خود در لحظه اول بر میخورد، لغزشها بی در افعالش، در اقوالش، این معنا چیزی نیست که انسانی با شعور آن را انکار کند، و در نفس خود آن را نیابد.

و این کتاب آسمانی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آن را آورده، بتدریج نازل شده، و پاره پاره و در مدت بیست و سه سال بمردم قرائت میشد، در حالی که در این مدت حالات مختلفی، و شرائط متفاوتی پدید آمد، پاره ای از آن در مکه، و پاره ای در مدینه، پاره ای در شب، و پاره ای در روز، پاره ای در سفر، و پاره ای در حضر، قسمتی در حال سلم، و قسمتی در حال جنگ، طائفه ای در روز عسرت و شکست، و طائفه ای در حال غلبه و پیشرفت، عده ای از آیاتش در حال امنیت و آرامش، و عده ای دیگر در حال ترس و وحشت نازل شده.

آنهم نه اینکه برای یک منظور نازل شده باشد، بلکه هم برای القاء معارف الهیه، و هم تعلیم اخلاق فاضله، و هم تقنین قوانین، و احکام دینی، آنهم در همه حوائج زندگی نازل شده است، و با این حال در چنین کتابی کوچکترین اختلاف در نظم متشابهش دیده نمیشود، هم چنان که خودش در این باره فرموده: (کِتابًا مُتَشَابِهًًا مَثَانِي)، کتابی که با تکرار مطالب در آن نظم متشابهش محفوظ است. [\(۱\)](#)

این از نظر اسلوب و نظم کلام، اما از نظر معارف و اصولی که در معارف بیان کرده، نیز اختلافی در آن وجود ندارد، طوری نیست که یکی از معارفش با یکی دیگر آن متناقض و منافی باشد، آیه آن آیه دیگر را تفسیر می کند، و بعضی از آن بعض دیگر را بیان می کند، و جمله ای از آن مصدق جمله ای دیگر است، هم چنان که امیر المؤمنین علی (علیه السلام) فرمود: (بعضی از قرآن ناطق به مفاد بعض دیگر و پاره ای از آن شاهد پاره ای دیگر است) [\(۲\)](#)، و اگر از ناحیه غیر خدا بود، هم نظم

ص: ۱۰۳

- ۱- سوره زمر آیه ۲۳
۲- نهج البلاغه فیض الاسلام ص ۴۱۴ خ ۱۳۳

الفاظش از نظر حسن و بهاء مختلف میشد، و هم جمله اش از نظر فصاحت و بلاغت متفاوت می‌گشت، و هم معنا و معارفتش از نظر صحت و فساد، و اتقان و متنات متغیر میشد.

اشکال بر ادعای عدم اختلاف در قرآن و پاسخ آن

در اینجا ممکن است شما خواننده عزیز بگویی: این ها همه که گفتید، صرف ادعا بود، و متنکی بدلیلی قانع کننده نبود، علاوه بر اینکه بر خلاف دعوی شما اشکالهای زیادی بر قرآن کرده اند، و چه بسیار کتابهایی در متناقضات قرآن تالیف شده و در آن کتابها متناقضاتی در باره الفاظ قرآن ارائه داده اند، که برگشت همه آنها باین است که قرآن از جهت بلاغت فاصل است، و نیز متناقضاتی معنوی نشان داده اند، که برگشت آنها باین است که قرآن در آراء و نظریات و تعلیماتش بخطاء رفته، و از طرف مسلمانان پاسخ هایی باین اشکالات داده اند، که در حقیقت برگشتش به تاویلاتی است که اگر بخواهیم سخن قرآن را با ان معانی معنا کنیم، سخنی خواهد شد بیرون از اسلوب کلام، و فاقد استقامت، سخنی که فطرت سالم آن را نمی پسندد.

در پاسخ می‌گوییم: اشکالها و متناقضاتی که بدان اشاره گردید، در کتب تفسیر و غیر آن با جوابهایش آمد، و یکی از آن کتابها همین کتاب است، و بهمین جهت باید پذیرید، که اشکال شما به ادعای بدون دلیل شیوه تراست، تا بیان ما.

چون در هیچیک از این کتابها که گفتم اشکالی بدون جواب نخواهی یافت، چیزی که هست معاندین، اشکالها را در یک کتاب جمع آوری نموده، و در آوردن جوابهایش کوتاهی کرده اند، و یا درست نقل نکرده اند، برای اینکه معاند و دشمن بوده اند، و در مثل معروف میگویند: اگر بنا باشد چشم محبت متهم باشد، چشم کینه و دشمنی متهم تراست.

رفع شبه در باره نسخ که در قرآن صورت گرفته

خواهی گفت بسیار خوب، خود شما در باره نسخی که در قرآن صورت گرفته، چه می‌گویی؟

با اینکه خود قرآن کریم در آیه (ما نَسْيَحْ مِنْ آيَهٖ أُوْ نُسْنَهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا، هِيَجَ آیه ای را نسخ نمی کنیم، مگر آنکه آیه ای بهتر از آن می آوریم)، (۱) و همچنین در آیه: (وَإِذَا يَدَلْنَا آیَهٖ مَكَانَ آیَهٖ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ، وَچون آیتی را در جای آیتی دیگر عوض می کنیم، باری خدا داناتر است با آنچه نازل می کند) (۲)، اعتراف کرده: به اینکه در آن نسخ و تبدیل واقع شده، و بفرضی که ما آن را متناقض گویی ندانیم، حداقل اختلاف در نظریه هست.

در پاسخ می‌گوییم مسئله نسخ نه از سنخ متناقض گویی است، و نه از قبیل اختلاف در نظریه و حکم، بلکه نسخ ناشی از اختلاف در مصدق است، باین معنا که یک مصدق، روزی با حکمی انتباط دارد، چون مصلحت آن حکم در آن مصدق وجود دارد، و روزی دیگر با آن حکم انتباط

صف: ۱۰۴

۲- سوره نحل آیه ۱۰۱

ندارد، برای اینکه مصلحت قبلیش به مصلحت دیگر مبدل شده، که قهرا حکمی دیگر را ایجاب می کند، مثلا در آغاز دعوت اسلام، که اکثر خانواده ها مبتلا بزنا بودند، مصلحت در این بود که برای جلوگیری از زنای زنان، ایشان را در خانه ها زندانی کنند، ولی بعد از گسترش اسلام، و قدرت یافتن حکومتش آن مصلحت جای خود را باین داد: که در زنای غیر محضنه تازیانه بزنند، و در محضنه سنگسار کنند.

و نیز در آغاز دعوت اسلام، و ضعف حکومتش، مصلحت در این بود که اگر یهودیان در صدد برآمدن مسلمانان را از دین برگردانند، مسلمانان بروی خود نیاورده، و جرم ایشان را ندیده بگیرند، ولی بعد از آنکه اسلام نیرو پیدا کرد، این مصلحت جای خود را بمصلحتی دیگر داد، و آن جنگیدن و کشتن، و یا جزیه گرفتن از آنان بود.

و اتفاقا در هر دو مسئله آیه قرآن طوری نازل شده که هر خواننده می فهمد حکم در آیه بزودی منسوخ میشود، و مصلحت آن حکم دائمی نیست، بلکه وقت است، در باره مسئله اولی می فرماید: (وَ اللَّاتِي يَأْتِيَنَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ، فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ، فَإِنْ شَهِدُوا، فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْأَبْيُوتِ، حَتَّىٰ يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ، أَوْ يَبْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا وَ آن زنان از شما که مرتکب زنا میشوند، از چهار نفر گواهی بخواهید، اگر شهادت دادند، ایشان را در خانه ها زندانی کنید، تا مرگ ایشان را ببرد، و یا خداوند راهی برای آنان معین کند) (۱)، که جمله اخیر بخوبی می فهماند: که حکم زندانی کردن وقت است، پس این حکم تازیانه و سنگسار، از باب تنافق گویی نیست.

و در خصوص مسئله دوم می فرماید: (وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنفُسِهِمْ، مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ، فَاعْفُوا وَ اصْبِرُوا، حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ، بسیاری از اهل کتاب دوست دارند بلکه بتوانند شما را از دین بسوی کفر برگردانند، و حсадت درونیشان ایشان را وادر میکنند که با وجود روشن شدن حق این چنین برخلاف حق عمل کنند، پس شما صرفنظر کنید، و به بخشید، تا خداوند دستورش را بفرستد) (۲)، که جمله اخیر دلیل قاطعی است بر اینکه مصلحت عفو و بخشش موقتی است، نه دائمی.

تحدى قرآن به بلاغت

یکی دیگر از جهات اعجاز که قرآن کریم بشر را با آن تحدى کرده، یعنی فرموده: اگر در

ص: ۱۰۵

۱- سوره نساء آیه ۱۵

۲- سوره بقره ۱۰۹

آسمانی بودن این کتاب شک دارید، نظیر آن را بیاورید، مسئله بلاعث قرآن است، و در این باره فرموده: (أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ، قُلْ فَأَئْتُوا بِعِشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ، وَ ادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ صَادِقِينَ، فَإِلَّمْ يَسْتَجِبُوا لَكُمْ، فَاغْعَمُوا أَنَّمَا أُنْزِلَ بِعِلْمٍ اللَّهِ، وَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، فَهَلْ أَتَتْمُ مُسْلِمُونَ؟ وَ يَا مَيْكُويند: این قرآن را وی بخدا افتراء بسته، بگو اگر چنین چیزی ممکن است، شما هم ده سوره مثل آن را بخدا افتراء بیندید، و حتی غیر خدا هر کسی را هم که میتوانید بکمک بطبلید، اگر راست می گویید، و اما اگر نتوانستید این پیشنهاد را عملی کنید، پس باید بدانید که این کتاب بعلم خدا نازل شده، و اینکه معبدی جز او نیست، پس آیا باز هم تسلیم نمیشوید؟^(۱)، و نیز فرموده: (أَمْ يَقُولُونَ: افْتَرَاهُ، قُلْ فَأَئْتُوا بِسُورَةِ مِثْلِهِ، وَ ادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ، إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ، وَ لَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ، وَ يَا مَيْكُويند: قرآن را بدروغ بخدا نسبت داده، بگو: اگر راست می گویید، یک سوره مثل آن بیاورید، و هر کسی را هم که میتوانید بکمک دعوت کنید، لکن اینها بهانه است، حقیقت مطلب این است که چیزی را که احاطه علمی بدان ندارند، و هنوز بتاویلش دست نیافته اند، تکذیب می کنند)^(۲).

این دو آیه مکی هستند، و در آنها بنظم و بلاعث قرآن تحدى شده، چون تنها بهره ای که عرب آن روز از علم و فرهنگ داشت، و حقا هم متخصص در آن بود، همین مسئله سخنرانی، و بلاعث بود، چه، تاریخ، هیچ تردیدی نکرده، در اینکه عرب خالص آن روز، (یعنی قبل از آنکه زبانش در اثر اختلاط با اقوام دیگر اصالت خود را از دست بدهد)، در بلاعث بحدی رسیده بود، که تاریخ چنان بلاعثی را از هیچ قوم و ملتی، قبل از ایشان و بعد از ایشان، و حتی از اقوامی که بر آنان آقایی و حکومت می کردند، سراغ نداده، و در این فن بحدی پیش رفته بودند، که پای احدي از اقوام بدانجا نرسیده بود، و هیچ قوم و ملتی کمال بیان و جزالت نظم، و وفاء لفظ، و رعایت مقام، و سهولت منطق ایشان را نداشت.

از سوی دیگر قرآن کریم، عرب متعصب و غیرتی را بشدیدترین و تکان دهنده ترین بیان تحدى کرده، با اینکه همه میدانیم عرب آن قدر غیرتی و متعصب است، که بهیچ وجه حاضر نیست برای کسی و در برابر کار کسی خصوع کند، و احدي در این مطلب تردید ندارد.

و نیز از سویی دیگر، این تحدى قرآن یک بار، و دو بار نبوده، که عرب آن را فراموش کند، بلکه در مدتی طولانی انجام شد، و در این مدت عرب آن چنانی، برای تسکین حمیت و غیرت خود نتوانست هیچ کاری صورت دهد، و این دعوت قرآن را جز با شانه خالی کردن، و اظهار عجز بیشتر.]

ص: ۱۰۶

۱- سوره هود آیه ۱۴

۲- سوره یونس آیه ۳۹ [.....]

پاسخی ندادند، و جز گریختن، و خود پنهان کردن، عکس العملی نشان ندادند، هم چنان که خود قرآن در این باره می فرماید: (أَلَا إِنَّهُمْ يَتَّشَوَّنَ صُدُورَهُمْ، لَيَسْتَهْفُوا مِنْهُ، أَلَا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ، يَعْلَمُ مَا يُبَرُّونَ وَ مَا يُعَلِّمُونَ، مَتَوْجِهٌ بَشِيدٌ، كَمَا يَشَاءُنَّ) (۱).

نمونه هایی از معارضاتی که با قرآن شده

از طول مدت این تحدى، در عصر نزولش که بگذریم، در مدت چهارده قرن هم که از عمر نزول قرآن گذشته، کسی نتوانسته کتابی نظیر آن بیاورد، و حداقل کسی این معنا را در خور قدرت خود ندیده، و اگر هم کسی در این صدد برآمده، خود را رسوا و مفتضح ساخته.

تاریخ، بعضی از این معارضات و مناقشات را ضبط کرده، مثلاً یکی از کسانی که با قرآن معارضه کرده اند، مسیلمه کذاب بوده، که در مقام معارضه با سوره فیل برآمده، و تاریخ سخنانش را ضبط کرده، که گفته است: (الفیل، ما الفیل، و ما ادریک ما الفیل، له ذنب و بیل، و خرطوم طویل، فیل چیست فیل، و چه میدانی که چیست فیل، دمی دارد سخت و ویل، و خرطومی طویل).

و در کلامی که خطاب به سجاج (زنی که دعوی پیغمبری می کرد) گفته: (فولجه فیکن ایلاجا، و نخرجه منکن اخراجا، آن را در شما زنان فرو می کنیم، چه فرو کردنی، و سپس بیرون می آوریم، چه بیرون کردنی)، حال شما خواننده عزیز خودت در این هذیانها دقت کن، و عبرت بگیرد.

بعضی از نصاری که خواسته است با سوره فاتحه (سرشار از معارف) معارضه کند، چنین گفته: (الحمد للرحمان، رب الاکوان، الملک الديان لك العابده، و بك المستعان، اهدنا صراط الايمان، سپاس برای رحمان، پروردگار کون ها، و پادشاه دین ساز، عبادت تو را باد، و استعانت بتو، ما را بسوی صراط ایمان هدایت فرما) و از این قبیل رطب و یابس های دیگر.

دو شبهه پیرامون اعجاز بلاغت قرآن

حال ممکن است بگویی: اصلاً معنای معجزه بودن کلام را نفهمیدم، برای اینکه کلام ساخته قریحه خود انسان است، چطور ممکن است از قریحه انسان چیزی ترشح کند، که خود انسان از درک آن عاجز بماند؟ و برای خود او معجزه باشد؟ با اینکه فاعل، اقوای از فعل خویش، و منشا اثر، محیط باثر خویش است، و عبارتی دیگر، این انسان بود که کلمات را برای معانی وضع کرد، و قرار گذاشت که فلان کلمه بمعنای فلان چیز باشد، تا باین وسیله انسان اجتماعی بتواند مقاصد خود را بدیگران تفهیم نموده، و مقاصد دیگران را بفهمد.

ص: ۱۰۷

پس خاصه کشف از معنا در لفظ، خاصه ایست قراردادی، و اعتباری، که انسان این خاصه را با داده، و محال است در الفاظ نوعی از کشف پیدا شود، که قریحه خود انسان بدان احاطه نیاید، و بفرضی که چنین کشfi در الفاظ پیدا شود، یعنی لفظی که خود بشر قرار داده، در برابر معنایی معین، معنای دیگری را کشف کند، که فهم و قریحه بشر از درک آن عاجز باشد، این گونه کشف را دیگر کشف لفظی نمیگویند، و نباید آن را دلالت لفظ نامید.

علاوه بر اینکه اگر فرض کنیم که در ترکیب یک کلام، اعمال قدرتی شود، که بشر نتواند آن طور کلام را ترکیب کند، معنایش این است که هر معنا از معانی که بخواهد در قالب لفظ در آید، بچند قالب میتواند در آید، که بعضی از قالب‌ها ناقص، و بعضی کامل، و بعضی کاملتر است، و همچنین بعضی خالی از بлагت، و بعضی بلیغ و بعضی بلیغ تر، آن وقت در میان این چند قالب، یکی که از هر حیث از سایر قالبها عالی تر است، بطوری که بشر نمیتواند مقصود خود را در چنان قالبی در آورد، آن را معجزه بدانیم.

و لازمه چنین چیزی این است که هر معنا و مقصودی که فرض شود، چند قالب غیر معجزه آسا دارد، و یک قالب معجزه آسا، با اینکه قرآن کریم در بسیاری از موارد یک معنا را بچند قالب در آورده، و مخصوصاً این تفنن در عبارت در داستانها بخوبی بچشم میخورد، و چیزی نیست که بشود انکار کرد، و اگر بنا بدعوى شما، ظاهر آیات قرآن معجزه باشد، باید یک مفاد، و یک معنا، و یا بگو یک مقصود، چند قالب معجزه آسا داشته باشد.

در جواب می‌گوییم: قبل از آنکه جواب از شبهه را بدھیم مقدمتاً توجه بفرمائید که، این دو شبهه و نظائر آن، همان چیزیست که جمعی از اهل دانش را وادار کرده، که در باب اعجاز قرآن در بлагتش، معتقد بصرف شوند، یعنی بگویند: درست است که بحکم آیات تحدى، آوردن مثل قرآن یا چند سوره ای از آن، و یا یک سوره از آن، برای بشر محال است، بشهادت اینکه دشمنان دین، در این چند قرن، نتوانستند دست بچنین اقدامی بزنند، و لکن این از آن جهت نیست که طرز ترکیب بندی کلمات فی نفسه امری محال باشد و خارج از قدرت بشر بوده باشد، چون می‌بینیم که ترکیب بندی جملات آن، نظیر ترکیب و نظم و جمله بندی هایی است که برای بشر ممکن است.

بلکه از این جهت بوده، که خدای سبحان نگذاشته دشمنان دینش دست بچنین اقدامی بزنند، باین معنا که با اراده الهیه خود، که حاکم بر همه عالم، و از آن جمله بر دلهای بشر است، تصمیم بر چنین امری را از دلهای بشر گرفته، و بمنظور حفظ معجزه، و نشانه نبوت، و نگه داری پاس حرمت رسالت، هر وقت بشر میخواسته در مقام معارضه با قرآن برآید، او تصمیم وی را شل می‌کرده، و در آخر منصرفش میساخته.

اعتقاد به "صرف" درباره معجزه بودن قرآن

ولی این حرف فاسد و نادرست است، و با آیات تحدى هیچ قابل انطباق نیست، چون ظاهر آیات تحدى، مانند آیه (قُلْ فَأُتُوا
بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ، وَ اذْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ، إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، فَإِلَمْ يَسِئْ تَحْبِيبُوا لَكُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنْزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ) (۱)، این است که خود بشر نمی تواند چنین قالبی بسازد، نه اینکه خدا نمی گذارد، زیرا جمله آخری آیه که می فرماید: (فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنْزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ)، ظاهر در این است که استدلال به تحدى استدلال بر این است که قرآن از ناحیه خدا نازل شد، نه اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آن را از خود تراشیده باشد، و نیز بر این است که قرآن بعلم خدا نازل شده، نه بازالت شیطانها، هم چنان که در آن آیه دیگر می فرماید: (أَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُ، بَلْ لَا يُؤْمِنُونَ، فَلَيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ، إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ، وَ يَا مِنْكُويند قرآن را خود او بهم باfte، بلکه چنین نیست، ایشان ایمان ندارند، نه اینکه قرآن از ناحیه خدا نیامده باشد، اگر جز این است، و راست میگویند، خود آنان نیز، یک داستان مثل آن بیاورند) (۲)، و نیز می فرماید: (وَ مَا تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ، وَ مَا يَتَبَغِي لَهُمْ، وَ مَا يَسِئِ تَطْبِيعُونَ، إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْزُولُونَ، بُوسيله شیطانها نازل نشده، چون نه شیطان ها سزاوار چنین کاری هستند، و نه می توانند بکنند، چون آنها از شنیدن اسرار آسمان ها رانده شده اند) (۳).

نادرستی اعتقاد به صرف

و صرفی که آقایان می گویند تنها دلالت دارد بر اینکه رسالت خاتم الانبیاء صلوات الله علیه صادق است، بخارط معجزه صرف، و اینکه خدا که زمام دلها دست او است، تا کنون نگذاشته که دلها بر آوردن کتابی چون قرآن تصمیم بگیرند، و اما بر این معنا دلالت ندارد، که قرآن کلام خدادست، و از ناحیه او نازل شده.

نظیر آیات بالا آیه: (قُلْ فَأُتُوا بِسُورَهِ مِثْلِهِ، وَ اذْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، بَلْ كَمْذَبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ، وَ لَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ) (۴)، است، که ترجمه اش گذشت، و دیدیم که ظاهر در این معنا بود که آنچه باعث شده آوردن مثل قرآن را بر بشر: فرد فرد بشر، و دسته جمعی آنان، محال نموده، و قدرتش را بر این کار نارسا بسازد، این بوده که قرآن مشتمل بر تاویلی است، که چون بشر احاطه باز نداشته، آن را تکذیب کرده، و از آوردن نظیرش نیز عاجز مانده، چون تا کسی چیزی را در ک نکند، نمی تواند مثل آن را بیاورد، چون جز خدا کسی علمی باز ندارد، لا جرم احدي نمی تواند بمعارضه خدا برخیزد، نه اینکه خدای سبحان دلها بشر را از آوردن مثل قرآن منصرف کرده باشد، بطوری که اگر منصرف نکرده بود، می توانستند بیاورند.

و نیز آیه: (أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ، وَ لَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ، لَوْ جَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا،) (۵) که به

ص: ۱۰۹

۱- سوره هود آیه ۱۴

۲- سوره طور آیه ۳۴

۳- سوره شعراء آیه ۲۱۲

٤- سوره یونس آیه ٣٩

٥- سوره نساء آیه ٨٢

نبودن اختلاف در قرآن تحدی کرده است، چه ظاهرش این است که تنها چیزی که بشر را عاجز از آوردن مثل قرآن کرده، این است که خود قرآن، یعنی الفاظ، و معانیش، این خصوصیت را دارد: که اختلافی در آن نیست، نه اینکه خدای تعالی دلها را از اینکه در مقام پیدا کردن اختلافهای آن برآیند منصرف نموده باشد، بطوری که اگر این صرف نبود، اختلاف در آن پیدا میکردند، پس اینکه جمیع از مفسرین، احجاز قرآن را از راه صرف، و تصرف در دلها معجزه دانسته اند، حرف صحیحی نزده اند، و نباید بدان اعتماء کرد.

پاسخ به دو شبهه یاد شده و توضیح اینکه چگونه بلاغت قرآن معجزه است

بعد از آنکه این مقدمه روشن شد، اینک در پاسخ از اصل شبهه های دو گانه می گوئیم: اینکه گفتید: معجزه بودن قرآن از نظر بلاغت محال است، چون مستلزم آنست که، انسان در برابر ساخته خودش عاجز شود، جواب می گوییم: که آنچه از کلام مستند بقیریحه آدمی است، این مقدار است که طوری کلام را ترکیب کنیم، که از معنای درونی ما کشف کند، و اما ترکیب آن، و چیدن و نظم کلماتش، بطوری که علاوه بر کشف از معنا، جمال معنا را هم حکایت کند، و معنا را بعین همان هیئتی که در ذهن دارد، بذهن شنونده منتقل بسازد، و یا نسازد، و عین آن معنا که در ذهن گوینده است، بشنوnde نشان بدهد، و یا ندهد، و نیز خود گوینده، معنا را طوری در ذهن خود تنظیم کرده، و صورت علمیه اش را ردیف کرده باشد، که در تمامی روابطش، و مقدماتش، و مقارناتش، و لواحق آن، مطابق واقع باشد، و یا نباشد، یا در بیشتر آنها مطابق باشد، یا در بعضی از آنها مطابق، و در بعضی مخالف باشد، و یا در هیچیک از آنها رعایت واقع نشده باشد، اموری است که ربطی بوضع الفاظ ندارد بلکه مربوط بمقدار مهارت گوینده در فن بیان، و هنر بلاغت است، و این مهارت هم مولود قیریحه است که بعضی برای اینکار دارند، و یک نوع لطافت ذهنی است، که بصاحب ذهن اجازه می دهد کلمات و ادوات لفظی را به بهترین وضع ردیف کند، و نیروی ذهنی او را بان جریانی که می خواهد در قالب لفظ در آورد، احاطه می دهد بطوری که الفاظ تمامی اطراف و جوانب آن، و لوازم و متعلقات آن جریان را حکایت کند.

پس در باب فصاحت و بلاغت، سه جهت هست، که ممکن است هر سه در کلامی جمع بشود، و ممکن است در خارج، از یکدیگر جدا شوند.

۱- ممکن است یک انسان آن قدر بوأژه های زبانی تسلط داشته باشد، که حتی یک لغت از آن زبان برایش ناشناخته و نامفهوم نباشد، و لکن همین شخص که خود یک لغت نامه متحرک است، نتواند با آن زبان و لغت حرف بزند.

۲- و چه بسا می شود که انسانی، نه تنها عالم بلغت های زبانی است، بلکه مهارت

سخنوری بان زبان را هم دارد، یعنی می تواند خوب حرف بزند، اما حرف خوبی ندارد که بزند، در نتیجه از سخن گفتن عاجز میماند، نمی تواند سخنی بگوید، که حافظ جهات معنا، و حاکی از جمال صورت آن معنا، آن طور که هست، باشد.

۳- و چه بسا کسی باشد که هم آگاهی بوazه های یک زبان داشته باشد، و هم در یک سلسله از معارف و معلومات تبحر و تخصص داشته باشد، و لطف قریحه و رقت فطری نیز داشته، اما نتواند آنچه از معلومات دقیق که در ذهن دارد، با همان لطافت و رقت در قالب الفاظ بریزد، در نتیجه از حکایت کردن آنچه در دل دارد، باز بماند، خودش از مشاهده جمال و منظره زیبای آن معنا لذت می برد، اما نمی تواند معنا را بعین آن زیبایی و لطافت بذهن شنونده منتقل سازد.

و از این امور سه گانه، تنها اولی مربوط بوضع الفاظ است، که انسان با قریحه اجتماعی خود آنها را برای معانی که در نظر گرفته وضع می کند، و اما دومی و سومی، ربطی بوضع الفاظ ندارد، بلکه مربوط بنوعی لطافت در قوه مدرکه آدمی است.

و این هم خیلی واضح است، که قوه مدرکه آدمی محدود و مقدار است، و نمی تواند بتمامی تفاصیل و جزئیات حوادث خارجی، و امور واقعی، با تمامی روابط، و علل، و اسبابش، احاطه پیدا کند، و بهمین جهت ما در هیچ لحظه ای بهیچ وجه ایمن از خطا نیستیم، علاوه بر اینکه استکمال ما تدریجی است، و هستی ما بتدریج رو بکمال می رود، و این خود باعث شده که معلومات ما نیز اختلاف تدریجی داشته باشد، و از نقطه نقص بسوی کمال برود.

هیچ خطیب ساحر بیان، و هیچ شاعر سخندا، سراغ نداریم، که سخن و شعرش در اوائل امرش، و اواخر کارش یکسان باشد.

و بر این اساس، هر کلام انسانی که فرض شود، و گوینده اش هر کس باشد، باری ایمن از خطاء نیست، چون گفتیم اولا انسان بتمامی اجزاء و شرایط واقع، اطلاع و احاطه ندارد، و ثانیا کلام اوائل امرش، با اوخر کارش، و حتی اوائل سخنانش، در یک مجلس، با اوخر آن یکسان نیست، هر چند که ما نتوانیم تفاوت آن را لمس نموده، و روی موارد اختلاف انگشت بگذاریم، اما اینقدر میدانیم که قانون تحول و تکامل عمومی است.

و بنا بر این اگر در عالم، بکلامی بربخوریم، که کلامی جدی و جدا سازنده حق از باطل باشد، نه هذیان و شوخی، و یا هنرنمایی، در عین حال اختلافی در آن نباشد، باید یقین کنیم، که این کلام آدمی نیست، این همان معنایی است که قرآن کریم آن را افاده می کند، و می فرماید: (أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا، آیا در قرآن تدبیر نمی کنند؟ که

اگر از ناحیه غیر خدا بود، اختلاف بسیار در آن می یافتدند) (۱)، و نیز می فرماید: (وَ السَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ، وَ الْأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ إِنَّهُ لَقَوْلٌ فَصِيلٌ، وَ مَا هُوَ بِالْهَذْلِ، سوْكَنْدِ بَاسْمَانِ، كَهْ دَائِمًا درْ بَرْ گَشْتِ بَنْقَطَهِ اِيْسَتْ كَهْ اَنْ نَقْطَهِ حَرْكَتْ كَرْدَ، وَ قَسْمَ بَزْمِينَ كَهْ درْ هَرْ بَهَارَانَ بَرَايِ بَرَونَ كَرْدَنَ گِيَا هَانَ شَكَافَتَهِ مِيشَودَ، كَهْ اَيْنَ قَرْآنَ جَدَّا سَازَنَدَهِ مِيانَهِ حَقَّ وَ باطِلَ اَسْتَ، وَ نَهَ سَخْنَى باطِلَ وَ مَسْخَرَهِ) (۲).

وَ درْ موْرَدِ قَسْمِ اَيْنَ آَيَهِ، نَظَرَ وَ دَقْتَ كَنَ، كَهْ بَهْ چَيزَ سَوْكَنْدِ خَورَدَهِ، بَاسْمَانَ وَ زَمِينَى كَهْ هَمَوْارَهِ درْ تَحْوِلَ وَ دَگَرَ گُونَى هَسْتَنَدَ، وَ بَرَايِ چَهِ سَوْكَنْدِ خَورَدَهِ؟ بَرَايِ قَرْآنِيَ كَهْ دَگَرَ گُونَگَى نَدارَدَ، وَ مَتَكِيَ بَرْ حَقِيقَتِ ثَابَتَهِ اِيْسَتْ كَهْ هَمَانَ تَاوِيلَ آَنَسَتْ (تاوِيلِيَ كَهْ بَزْوَدِيَ خَواهِيمِ گَفْتَ مَرَادَ قَرْآنَ اَزَ اَيْنَ كَلْمَهِ هَرَ جَاهَ كَهْ آَورَدَهِ چِيسَتْ).

وَ نَيْزَ درْ بَارَهِ اختَلَافِ نَدَاشْتَنَ قَرْآنَ وَ مَتَكِيَ بَوْدَنَشِ بَرْ حَقِيقَتِيَ ثَابَتَ فَرَمَودَهِ: (بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ، فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ، بلَكَهِ اَيْنَ قَرْآنِيَ اَسْتَ مَجِيدَ، درْ لَوْحِيَ مَحْفُوظَهِ) (۳) وَ نَيْزَ فَرَمَودَهِ: (وَ الْكِتَابُ الْمُبِينُ، إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا، لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ، وَ إِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَعَلَيْنَا لَعْلَى حَكِيمٍ، سَوْكَنْدِ بَكَتَابِ مِيَنَ، بَدْرَسَتِيَ كَهْ ماَ آَنَ رَا خَوَانِدَنَى وَ بَزِيَانَ عَرَبَ درْ آَورَديَمَ، باشَدَ كَهْ شَماَ آَنَ رَا بَفَهِيمَدَ، وَ بَدْرَسَتِيَ كَهْ آَنَ درْ اَمِ الْكِتَابِ بَودَ، كَهْ نَزَدَ ماَ بَلَندَ مَرْتَبَهِ وَ فَرَزانَهِ اَسْتَ) (۴)، وَ نَيْزَ فَرَمَودَهِ: (فَلَا أُقْسِمُ بِمَوْاقِعِ النُّجُومِ، وَ إِنَّهُ لَقَسِيمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ، إِنَّهُ لَقَرْآنٌ كَرِيمٌ، فِي كِتَابٍ مَكْتُوبٍ، لَا يَمْسُهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ، بَمَدَارَهَاتِ ستَارَگَانَ سَوْكَنْدَ، (وَ چَهِ سَوْكَنَدِيَ كَهِ) اَكْرَهِ عَلَمِ مِيدَاشْتَيِدَ مَيِ فَهَمِيدَيِدَ كَهْ سَوْكَنَدِيَ اَسْتَ عَظِيمَ، كَهْ اَيْنَ كِتَابِ خَوَانِدَنَى هَايِيَ اَسْتَ بَزَرَ گُوارَ، وَ مَحْتَرَمَ، وَ اَيْنَ خَوَانِدَنَى وَ دَيَدَنَى درْ كَتابَيِ نَادِيَدَنَى قَرَارَ دَارَدَ، كَهْ جَزَ پَاكَانَ، اَحْدَى باَ آَنَ اَرْتَبَاطَ نَدارَدَ) (۵).

آَيَاتِيَ كَهْ مَلاَ حَظَهِ فَرَمَودَيَدَ، وَ آَيَاتِيَ دِيَگَرَ نَظَائِرَ آَنَهَا، هَمَهِ حَكَایَتِ اَيْنَ دَارَنَدَ: كَهْ قَرْآنَ كَرِيمَ درْ مَعَانِي وَ مَعَارِفَشِ، هَمَهِ مَتَكِيَ بَرْ حَقَائقِيَ ثَابَتَ، وَ لَا يَتَغَيِّرُ اَسْتَ، نَهَ خَوَدَشِ درْ مَعْرِضِ دَگَرَ گُونَگَى اَسْتَ، وَ نَهَ آَنَ حَقَائقَهِ.

حالَ كَهْ اَيْنَ مَقْدِمهِ رَا شَنِيدَيَ، پَاسِخَ اَشْكَالَ بَرَايَتِ مَعْلُومَ شَدَ، وَ فَهَمِيدَيَ كَهْ صَرْفِ اِينَكَهِ واَزَهَهَا وَ زَيَانَهَا سَاخَتَهِ وَ قَرِيحَهِ آَدَمِيَ اَسْتَ، باعَثَ نَمِيشَودَ كَهْ كَلامَ مَعْجَزَهِ آَسَا مَحَالَ باشَدَ، وَ سَخْنَى يَافتَ شَوَدَ كَهْ خَوَدَانَسَانَ سَازَنَدَ لَغَتَ نَتوَانَدَ مَثَلَ آَنَ رَا بَياَورَدَ، وَ مَعْلُومَ شَدَ كَهْ اَشْكَالَ نَامِيرَهَ مَثَلَ اَيْنَ مِيَمانَدَ، كَهْ كَسَى بَگَويَدَ: مَحَالَ اَسْتَ آَهَنَگَرِيَ كَهْ خَوَدَشِ شَمَشِيرِ مِيسَازَدَ، درْ بَراَبَرَ سَاخَتَهِ خَوَدَشِ كَهْ درْ دَسَتِ مَرَدِيَ شَجَاعَهِ تَرَازَ اوَ اَسْتَ عَاجِزَ بَيَانَدَ، وَ سَازَنَدَهِ تَختَ نَرَدَ وَ شَطَرَنجَ، بَايدَ كَهْ اَزَ هَمَهِ بازِي كَنَانَ شَطَرَنجَ مَاهِرَتَ باشَدَ، وَ سَازَنَدَهِ فَلَوَدَ بَايدَ كَهْ اَزَ هَرَ كَسَ دِيَگَرَ بَهْتَرَ آَنَ رَا بَنَوازَدَ، درْ حَالَىَ كَهْ

ص: ۱۱۲

۱- نَسَاءَ آَيَهِ ۸۲

۲- سَورَهِ طَارِقِ آَيَهِ ۱۴

۳- سَورَهِ بَرَوْجِ آَيَهِ ۲۲

۴- سَورَهِ زَخْرَفِ آَيَهِ ۴

۵- سَورَهِ وَاقِعَهِ آَيَهِ ۷۹

هیچیک از این حرفها صحیح نیست، و بسیار میشود که آهنگری با شمشیری که خودش ساخته کشته میشود، و سازنده شترنج در برابر بازی کنی ماهر شکست میخورد، و نوازنده ای بهتر از سازنده فلود آن را می نوازد، پس چه عیبی دارد که خدای تعالی بشر را با همان زبانی که خود او وضع کرده، عاجز و ناتوان سازد.

پس از همه مطالب گذشته روشن گردید، که بلا-غت بتمام معنای کلمه وقتی برای کسی دست میدهد که اولاً تمامی امور واقعی احاطه و آگاهی داشته باشد، و در ثانی الفاظی که اداء می کند الفاظی باشد که نظم و اسلوبی داشته باشد و مو به مو همه آن واقعیات و صورتهای ذهنی گوینده را در ذهن شنونده منتقل سازد.

و ترتیب میان اجزاء لفظ بحسب وضع لغوی مطابق باشد با اجزاء معنایی که لفظ میخواهد قالب آن شود، و این مطابقت بطبع هم بوده باشد، و در نتیجه وضع لغوی لغت با طبع مطابق باشد، این آن تعریفی است که شیخ عبد القاهر جرجانی در کتاب دلائل الاعجاز خود برای کلام فصیح و بلیغ کرده.^(۱)

و اما معنا در صحت و درستیش متکی بر خارج و واقع بوده باشد، بطوری که در قالب لفظ، آن وضعی را که در خارج دارد از دست ندهد، و این مرتبه مقدم بر مرتبه قبلی، و اساس آنست، برای اینکه چه بسیار کلام بلیغ که تعریف بلا-غت شامل آن هست، یعنی اجزاء لفظ با اجزاء معنا مطابقت دارد، ولی اساس آن کلام شوخی و هذیانست، که هیچ واقعیت خارجی ندارد، و یا اساسش جهالت است و معلوم است که نه کلام شوخی و هذیان می تواند با جد مقاومت کند، و نه جهالت بنیه آن را دارد که با حکمت بمعارضه برخیزد، و نیز معلوم است که کلام جامع میان حلاوت و گوارایی عبارت، و جزالت اسلوب، و بلاعث معنا، و حقیقت واقع، راقی ترین کلام است.

باز این معنا معلوم است که وقتی کلام قائم بر اساس حقیقت و معنایش منطبق با واقع باشد، و تمام انطباق را دارا باشد، ممکن نیست که حقایق دیگر را تکذیب کند، و یا حقایق و معارف دیگران را تکذیب کند.

حق یکی است و چون قرآن حق است میان اجزاء آن اختلاف نیست

چون حقائق عالم همه با هم متحد الاجزاء متحدالارکانند، هیچ حقی نیست که حقی دیگر را باطل کند، و هیچ صدقی نیست که صدقی دیگر را ابطال نماید، و تکذیب کند، و این باطل است که هم با حق منافات دارد، و هم با باطلهای دیگر، خوب توجه کن، بین از آیه: *فَمَا ذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ*، بعد از حق غیر از ضلالت چه چیز هست؟^(۲) چه میفهمی، در این آیه حق را مفرد آورده، تا اشاره کند

ص: ۱۱۳

۱- دلائل الاعجاز جرجانی

۲- سوره یونس آیه ۳۲

به اینکه در حق افراق و تفرقه و پراکندگی نیست، باز در آیه (وَ لَا تَنْبُغُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ، راه ها را دنبال مکنید، که از راه او متفرقان میسازد) (۱)، نظر کن، که راه خدا را یکی دانسته، و راه های دیگر را متعدد، و متفرق، و تفرقه آور دانسته است.

حال که امر بدین منوال است، یعنی میان اجزاء حق اختلاف و تفرقه نیست، بلکه همه اجزاء آن با یکدگر ائتلاف دارند، قرآن کریم هم که حق است، قهرا اختلافی در آن دیده نمیشود، و نباید دیده شود، چون حق است، و حق یکی است، و اجزاءش یکدگر را بسوی خود می کشند، و هر یک سایر اجزاء را نتیجه میدهد، هر یک شاهد صدق دیگران، و حاکی از آنها است.

و این از عجایب امر قرآن کریم است، برای اینکه یک آیه از آیات آن ممکن نیست بدون دلالت و بی نتیجه باشد، و وقتی یکی از آیات آن با یکی دیگر مناسب با آن ضمیمه میشود، ممکن نیست که از ضمیمه شدن آن دو نکته بکری از حقایق دست نیاید، و همچنین وقتی آن دو آیه را با سومی ضمیمه کنیم می بینیم که سومی شاهد صدق آن نکته میشود.

و این خصوصیت تنها در قرآن کریم است، و بزودی خواننده عزیز در این کتاب در خلال بیاناتی که ذیل دسته از آیات ایراد می کنیم، باین خاصه بر خواهد خورد، و نمونه هایی از آن را خواهد دید، اما حیف و صد حیف که این روش و این طریقه از تفسیر از صدر اسلام متروک ماند، و اگر از همان اوائل این طریقه تعقیب میشد، قطعاً تا امروز چشمه هایی از دریای گوارای قرآن جوشیده بود، و بشر بگنجینه های گرانبهایی از آن دست یافته بود.

پس خیال می کنم که تا اینجا اشکالی که کرده بودند جواب داده شد، و بطلانش از هر دو جهت روشن گردید، هم روشن شد که منافات ندارد انسان، واضح لغت باشد، و در عین حال قرآنی نازل شود که خود وضع کننده لغت عرب را از آوردن مثل آن عاجز سازد، و هم روشن گردید که ممکن است از میان قالبها و ترکیب های لفظی، چند ترکیب، معجزه باشد، و اینکه در جهت اولی گفتند: سازنده لغت عرب انسان است، چطور ممکن است کتابی عربی او را عاجز کند؟ باطل است، و اینکه در جهت دوم گفتند بفرضی هم که از میان ترکیبات یک ترکیب معجزه در آید نیز باطل است.

معجزه در قرآن بچه معنا است؟ و چه چیز حقیقت آن را تفسیر می کند؟

هیچ شبیه ای نیست در اینکه قرآن دلالت دارد بر وجود آیتی که معجزه باشد، یعنی خارق.]

ص: ۱۱۴

۱- سوره انعام آیه ۱۵۳ [.....]

عادت باشد، و دلالت کند بر اینکه عاملی غیر طبیعی و از ما وراء طبیعت و بیرون از نشئه ماده در آن دست داشته است، البته معجزه باین معنا را قرآن قبول دارد، نه بمعنای امری که ضرورت عقل را باطل سازد.

اثبات بی پایگی سخنان عالم نمایانی که در صدد تاویل آیات داله بر وقوع معجزه، برآمده اند در چند فصل

اشاره

پس اینکه بعضی از عالم نماها در صدد برآمده اند بخاطر اینکه آبروی مباحث طبیعی را حفظ نموده، آنچه را از ظاهر آنها فهمیده با قرآن وفق دهند، آیات داله بر وجود معجزه و وقوع آن را تاویل کرده اند زحمتی بیهوده کشیده و سخنانشان مردود است، و بدرد خودشان میخورد، اینک برای روشن شدن حقیقت مطلب، آنچه از قرآن شریف در باره معنای معجزه استفاده میشود در ضمن چند فصل ایراد می کنیم، تا بی پایگی سخنان آن عالم نماها روشن گردد.

۱- قرآن قانون علیت عمومی را می پذیرد

قرآن کریم برای حوادث طبیعی، اسبابی قاتل است، و قانون عمومی علیت و معلولیت را تصدیق دارد، عقل هم با حکم بدیهی و ضروریش این قانون را قبول داشته، بحثهای علمی و استدلالهای نظری نیز بر آن تکیه دارد، چون انسان بر این فطرت آفریده شده که برای هر حادثه ای مادی از علت پیدایش آن جستجو کند، و بدون هیچ تردیدی حکم کند که این حادثه علتی داشته است.

این حکم ضروری عقل آدمی است، و اما علوم طبیعی و سایر بحثهای علمی نیز هر حادثه ای را مستند باموری میداند، که مربوط بان و صالح برای علیت آن است، البته منظور ما از علت، آن امر واحد، و یا مجموع اموری است که وقتی دست بدست هم داده، و در طبیعت بوجود می آیند، باعث پیدایش موجودی دیگر می شوند، بعد از تکرار تجربه خود آن امر و یا امور را علت و آن موجود را معلول آنها مینامیم، مثلاً بطور مکرر تجربه کرده ایم که هر جا سوخته ای دیده ایم، قبل از پیدایش آن، علتنی باعث آن شده، یا آتشی در بین بوده، و آن را سوزانده، و یا حرکت و اصطکاک شدیدی باعث آن شده، و یا چیز دیگری که باعث سوختگی میگردد، و از این تجربه مکرر خود، حکمی کلی بدست آورده ایم، و نیز بدست آورده ایم که هرگز علت از معلول، و معلول از علت تخلف نمی پذیرد، پس کلیت و عدم تخلف یکی از احکام علیت و معلولیت، و از لوازم آن میباشد.

پس تا اینجا مسلم شد که قانون علیت هم مورد قبول عقل آدمی است، و هم بحثهای علمی آن را اساس و تکیه گاه خود میداند، حال می خواهیم بگوئیم از ظاهر قرآن کریم هم بر می آید که این قانون را قبول کرده، و آن را انکار نکرده است، چون بهر موضوعی که متعرض شده از قبیل مرگ و

زندگی، و حوادث دیگر آسمانی و زمینی، آن را مستند بعلتی کرده است، هر چند که در آخر بمنظور اثبات توحید، همه را مستند بخدا دانسته.

پس قرآن عزیز بصحت قانون علیت عمومی حکم کرده، باین معنا که قبول کرده وقتی سببی از اسباب پیدا شود، و شرائط دیگر هم با آن سبب هماهنگی کند، و مانعی هم جلو تاثیر آن سبب را نگیرد، مسبب آن سبب وجود خواهد یافت، البته باذن خدا وجود می یابد، و چون مسببی را دیدیم که وجود یافته، کشف می شود که لا بد قبل این سبب وجود یافته بوده.

۲- قرآن حوادث خارق عادت را می پذیرد

اشاره

قرآن کریم در عین اینکه دیدیم که قانون علیت را قبول دارد، از داستانها و حوادثی خبر میدهد که با جریان عادی و معمولی و جاری در نظام علت و معلوم سازگار نبوده، و جز با عواملی غیر طبیعی و خارق العاده صورت نمی گیرد، و این حوادث همان آیت‌ها و معجزاتی است که بعده ای از انبیاء کرام، چون نوح، و هود، و صالح، و ابراهیم، و لوط، و داود، و سلیمان، و موسی، و عیسی، و محمد، ص نسبت داده است.

حال باید دانست که اینگونه امور خارق العاده هر چند که عادت، آن را انکار نموده، و بعيدش می شمارد، الا اینکه فی نفسه امور محال نیستند، و چنان نیست که عقل آن را محال بداند، و از قبیل اجتماع دو نقیض، و ارتفاع آن دو نبوده، مانند این نیست که بگوئیم: ممکن است چیزی از خود آن چیز سلب شود، مثلاً گردو گردو نباشد، و یا بگوئیم: یکی نصف دو تا نیست، و امثال اینگونه اموری که بالذات و فی نفسه محالند، و خوارق عادات از این قبیل نیستند.

و چگونه میتوان آن را از قبیل محالات دانست؟ با اینکه ملیونها انسان عاقل که پیرو دین بودند، در اعصار قدیم، معجزات را پذیرفته، و بدون هیچ انکاری با آغوش باز و با جان و دل قبولش کرده اند، اگر معجزه از قبیل مثالهای بالا بود، عقل هیچ عاقلی آن را نمی پذیرفت، و با آن به نبوت کسی، و هیچ مسئله ای دیگر استدلال نمی کرد، و اصلاً احدی یافت نمیشد که آن را بکسی نسبت دهد.

علاوه بر اینکه اصل اینگونه امور، یعنی معجزات را عادت طبیعت، انکار نمی کند، چون چشم نظام طبیعت از دیدن آن پر است، و برایش تازگی ندارد، در هر آن می بیند که زنده ای بمرده تبدیل میشود، و مرده ای زنده میگردد، صورتی بصورت دیگر، حادثه ای بحادثه دیگر تبدیل می شود، راحتی ها جای خود را به بلا، و بلاها به راحتی میدهند.

دو فرق بین وقایع عادی و معجزه خارق عادت

تنها فرقی که میان روش عادت با معجزه خارق عادت هست، این است که اسباب مادی برای پدید آوردن آن گونه حوادث در جلو چشم ما اثر می گذارند، و ما روابط مخصوصی که آن اسباب با آن حوادث دارند، و نیز شرایط زمانی و مکانی مخصوصش را می بینیم، و از معجزات را نمی بینیم، و دیگر اینکه در حادث طبیعی اسباب اثر خود را بتدریج می بخشنند، و در معجزه آنی و فوری اثر می گذارند.

مثلا اژدها شدن عصا که گفتیم محال عقلی نیست، در مجرای طبیعی اگر بخواهد صورت بگیرد، محتاج بعلل و شرائط زمانی و مکانی مخصوصی است، تا در آن شرائط، ماده عصا از حالی بحالی دیگر برگردد، و بصورتهای بسیاری یکی پس از دیگری در آید، تا در آخر صورت آخرب را بخود بگیرد، یعنی اژدها شود، و معلوم است که در این ماجرا عصا در هر شرایطی که پیش آید، و بدون هیچ علتی و خواست صاحب اراده ای اژدها نمیشود، ولی در مسیر معجزه محتاج بآن شرائط و آن مدت طولانی نیست، بلکه علت که عبارتست از خواست خدا، همه آن تاثیرهایی را که در مدت طولانی بکار می افتد تا عصا اژدها شود، در یک آن بکار می اندازند، هم چنان که ظاهر از آیاتی که حال معجزات و خوارق را بیان می کند همین است.

تصدیق و پذیرفتن خوارق عادت نه تنها برای عامه مردم که سر و کارشان با حس و تجربه میباشد مشکل است، بلکه نظر علوم طبیعی نیز با آن مساعد نیست برای اینکه علوم طبیعی هم سر و کارش با سطح مشهود از نظام علت و معلول طبیعی است، آن سطحی که تجارت علمی و آزمایش های امروز و فرضیاتی که حوادث را تحلیل می کنند، همه بر آن سطحی انجام میشوند، پس پذیرفتن معجزات و خوارق عادات هم برای عوام، و هم برای دانشمندان روز، مشکل است.

چیزی که هست علت این نامساعد بودن نظرها، تنها انس ذهن بامور محسوس و ملموس است، و گر نه خود علم معجزه را نمی تواند انکار کند، و یا روی آن پرده پوشی کند، برای اینکه چشم علم از دیدن امور عجیب و خارق العاده پر است، هر چند که دستش هنوز به مجاری آن نرسیده باشد، و دانشمندان دنیا همواره از مرتاضین و جوکیها، حرکات و کارهای خارق العاده می بینند، و در جرائد و مجلات و کتابها میخوانند، و خلاصه چشم و گوش مردم دنیا از اینگونه اخبار پر است، بحدی که دیگر جای هیچ شک و تردیدی در وجود چنین خوارقی باقی نمانده.

کارهای خارق العاده و توجیه علماء روانکاو از آنها

و چون راهی برای انکار آن باقی نمانده، علمای روانکاو دنیا، ناگزیر شده اند در مقام توجیه اینگونه کارها برآمده، آن را بجريان امواج نامرئی الکتریسته و مغناطیسی نسبت دهند، لذا این فرضیه را عنوان کرده اند: که ریاضت و مبارزات نفسانی، هر قدر سخت تر باشد، بیشتر انسان را مسلط بر امواج نامرئی و مرموز میتواند در آن امواج قوی بدلخواه خود دخل و

تصرف کند، امواجی که در اختیار اراده و شعوری است و یا اراده و شعوری با آنها است، و بوسیله این تسلط بر امواج حرکات و تحریکات و تصرفاتی عجیب در ماده نموده، از طریق قبض و بسط و امثال آن، ماده را بهر شکلی که میخواهد در می آورد.

و این فرضیه در صورتی که تمام باشد، و هیچ اشکالی اساسش را سست نکند سر از یک فرضیه جدیدی در می آورد که تمامی حوادث متفرقه را تعلیل می کند، و همه را مربوط یک علت طبیعی میسازد، نظیر فرضیه ای که در قدیم حوادث و یا بعضی از آنها را توجیه می کرد، و آن فرضیه حرکت و قوه بود.

معجزه و خوارق عادات نیز مستند به علل و اسباب هستند

این بود سخنان دانشمندان عصر در باره معجزه و خوارق عادات، و تا اندازه ای حق با ایشان است، چون معقول نیست معلومی طبیعی علت طبیعی نداشته باشد، و در عین حال رابطه طبیعی محفوظ باشد، و بعبارت ساده تر منظور از علت طبیعی این است که چند موجود طبیعی (چون آب و آفتاب و هوا و خاک) با شرائط و روابطی خاص جمع شوند، و در اثر اجتماع آنها موجودی دیگر فرضا گیاه پیدا شود، که وجودش بعد از وجود آنها، و مربوط بانها است، به طوری که اگر آن اجتماع و نظام سابق بهم بخورد، این موجود بعدی وجود پیدا نمی کند.

پس فرضا اگر از طریق معجزه درخت خشکی سبز و بارور شد، با اینکه موجودی است طبیعی، باید علتی طبیعی نیز داشته باشد، حال چه ما آن علت را بشناسیم، و چه نشناسیم، چه مانند علمای نامبرده آن علت را عبارت از امواج نامرئی الکتریسته مغناطیسی بدانیم، و چه در باره اش سکوت کنیم.

قرآن کریم هم نام آن علت را نبرده، و نفرموده آن یگانه امر طبیعی که تمامی حوادث را چه عادیش و چه آنها که برای بشر خارق العاده است، تعلیل می کند چیست؟ و چه نام دارد؟ و کیفیت تاثیرش چگونه است؟.

و این سکوت قرآن از تعیین آن علت، بدان جهت است که از غرض عمومی آن خارج بوده، زیرا قرآن برای هدایت عموم بشر نازل شده، نه تنها برای دانشمندان و کسانی که فرضا الکتریسته شناسند، چیزی که هست قرآن کریم این مقدار را بیان کرده: که برای هر حادث مادی سببی مادی است، که باذن خدا آن حادث را پدید می آورد، و بعبارتی دیگر، برای هر حادثی مادی که در هستیش مستند بخداست، (و همه موجودات مستند باو است) یک مجرای مادی و راهی طبیعی است، که خدای تعالی فیض خود را از آن مجری بان موجود افاضه می کند.

از آن جمله میفرماید: (وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلُ لَهُ مَخْرَجًا وَ يَرْزُقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ، وَ مَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ، إِنَّ اللَّهَ بِالْعَلْمِ أَمْرٌهُ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا، کسی که از خدا بترسد، خدا

برايش راه نجاتی قرار داده، از مسیری که خودش پندارد، روزیش میدهد، و کسی که بر خدا توکل کند، او وی را بس است، که خدا بکار خویش می‌رسد، و خدا برای هر چیزی مقدار و اندازه‌ای قرار داده) (۱).

در صدر آیه، با مطلق آوردن کلام، می‌فهماند هر کس از خدا بترسد، و هر کس بطور مطلق بر خدا توکل کند، خدا او را روزی میدهد، و کافی برای او است، هر چند که اسباب عادی که نزد ما سبب اند، بر خلاف روزی وی حکم کنند، یعنی حکم کنند که چنین کسی نباید روزی بمقدار کفایت داشته باشد.

این دلالت را اطلاق آیات زیر نیز دارد: (و إِذَا سَأَلَكَ عِبَادٍ عَنِّي، فَإِنَّى قَرِيبُ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ: وَ چون بندگان من سراغ مرا از تو می‌گیرند من نزدیکم، دعای دعا کننده را در صورتی که مرا بخواند اجابت می‌کنم، هر چند که اسباب ظاهری مانع از اجابت باشد) (۲)، (اَدْعُونِي أَشَّيْتَجْبُ لَكُمْ: مرا بخوانید تا دعایتان را مستجاب کنم، (هر چند که اسباب ظاهری اقتضای آن نداشته باشد) (۳): (أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَنَّهُ، آیا خدا کافی بنده خود نیست؟ (۴) (چرا هست، و حوائج و سوالات او را کفایت می‌کند، هر چند که اسباب ظاهری مخالف آن باشند).

گفتگوی ما در باره صدر آیه سوم از سوره طلاق بود، که آیات بعدی نیز، استفاده ما را از آن تایید می‌کرد، اینکه می‌گوییم که ذیل آیه یعنی جمله: (إِنَّ اللَّهَ بِالْغُ أَمْرِهِ) (۵) اطلاق صدر را تعلیل می‌کند، و می‌فهماند چرا خدای تعالی بطور مطلق امور متوكلین و متقین را کفایت می‌کند؟ هر چند اسباب ظاهری اجازه آن را ندهند؟ می‌فرمایید: برای اینکه اولاً امور زندگی متوكلین و متقین جزو کارهای خود خداست، (هم چنان که کارهای شخصی یک وزیر فداکار، کار شخص سلطان است)، و در ثانی خدایی که سلسله اسباب را برای انداخته، العیاذ بالله دست بند بدست خود نزد، همانطور که باراده و مشیت خود آتش را سوزنده کرده، در داستان ابراهیم این اثر را از آتش می‌گیرد، و همچنین در مورد هر سببی دیگر، اراده و مشیت خدای تعالی باطلاق خود باقی است، و هر چه بخواهد می‌کند، هر چند که راههای عادی و اسباب ظاهری اجازه چنین کاری را نداده باشند.

حال باید دید آیا در مورد خوارق عادات و معجزات، خدای تعالی چه می‌کند؟ آیا معجزه را بدون بجريان انداختن اسباب مادی و علل طبیعی و بصرف اراده خود انجام میدهد، و یا آنکه در مورد معجزه نیز پای اسباب را بمیان میاورد؟ ولی علم ما با اسباب احاطه ندارد، و خدا خودش بدان احاطه دارد، و بوسیله آن اسباب آن کاری را که میخواهد می‌کند؟.

ص: ۱۱۹

-
- ۱- سوره طلاق آیه ۳
  - ۲- سوره بقره آیه ۱۸۶
  - ۳- سوره مؤمن آیه ۶۰
  - ۴- سوره زمر آیه ۳۶
  - ۵- سوره طلاق آیه ۳

هر دو طریق، احتمال دارد، جز اینکه جمله آخری آیه سوم سوره طلاق یعنی جمله: (قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا)، که مطالب ما قبل خود را تعلیل می کند، و می فهماند بچه جهت (خدا بکارهای متولین و متقدین می رسد؟) دلالت دارد بر اینکه احتمال دوم صحیح است، چون بطور عموم فرموده: خدا برای هر چیزی که تصور کنی، حدی و اندازه ای و مسیری معین کرده، پس هر سبیی که فرض شود، (چه از قبیل سرد شدن آتش بر ابراهیم، و زنده شدن عصای موسی، و امثال آنها باشد، که اسباب عادیه اجازه آنها را نمیدهد)، و یا سوختن هیزم باشد، که خود، مسبب یکی از اسباب عادی است، در هر دو مسبب خدای تعالی برای آن مسیری و اندازه ای و مرزی معین کرده، و آن مسبب را با سایر مسببات و موجودات مربوط و متصل ساخته، در مورد خوارق عادات آن موجودات و آن اتصالات و ارتباطات را طوری بکار می زند، که باعث پیدایش مسبب مورد اراده اش (نسوختن ابراهیم، و اژدها شدن عصا و امثال آن) شود، هر چند که اسباب عادی هیچ ارتباطی با آنها نداشته باشد، برای اینکه اتصالات و ارتباطهای نامبرده ملک موجودات نیست، تا هر جا آنها اجازه دادند منقاد و رام شوند، و هر جا اجازه ندادند یاغی گردند، بلکه مانند خود موجودات، ملک خدای تعالی و مطیع و منقاد اویند.

و بنا بر این آیه شریفه دلالت دارد بر اینکه خدای تعالی بین تمامی موجودات اتصالها و ارتباطهایی برقرار کرده، هر کاری بخواهد میتواند انجام دهد، و این نفی علیت و سبیت میان اشیاء نیست، و نمیخواهد بفرماید اصلا علت و معلولی در بین نیست، بلکه میخواهد آن را اثبات کند و بگوید: زمام این علل همه بدست خداست، و بهر جا و بهر نحو که بخواهد بحرکتش در می آورد، پس، میان موجودات، علیت حقیقی و واقعی هست، و هر موجودی با موجوداتی قبل از خود مرتبط است، و نظامی در میان آنها برقرار است، اما نه بآن نحوی که از ظواهر موجودات و بحسب عادت در می یابیم، (که مثلا همه جا سر که صفرا بر باشد)، بلکه بنحوی دیگر است که تنها خدا بدان آگاه است، (دلیل روشن این معنا این است که می بینیم فرضیات علمی موجود قاصر از آنند که تمامی حوادث وجود را تعلیل کنند).

این همان حقیقتی است که آیات قدر نیز بر آن دلالت دارد، مانند آیه (وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ، وَ مَا تُنَزَّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ، هیچ چیز نیست مگر آنکه نزد ما خزینه های آنست، و ما نازل و در خور این جهانش نمیکنیم، مگر به اندازه ای معلوم) ^(۱) و آیه (إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ، ما هر چیزی را بقدر و اندازه خلق کرده ایم)، ^(۲) و آیه (وَ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ، فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا و هر چیزی آفرید، و آن را به

ص: ۱۲۰

۱- سوره حجر آیه ۲۱

۲- سوره قمر آیه ۴۹

نوعی اندازه گیری کرد) (۱) و آیه (الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى، وَ الَّذِي قَدَرَ فَهَدَى، آن کسی که خلق کرد، و خلقت هر چیزی را تکمیل و تمام نمود، و آن کسی که هر چه را آفرید اندازه گیری و هدایتش فرمود)، (۲) و همچنین آیه (ما أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَ لَا فِي أَنْفُسِكُمْ، إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَرَأَهَا هِيَّقَ مَصِيبَتِي در زمین و نه در خود شما پدید نمی آید، مگر آنکه قبل از پدید آوردنش در کتابی ضبط بوده)، (۳) که در باره ناگواریها است، و نیز آیه (ما أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ، وَ مَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ يَهْدِ قَلْبَهُ، وَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ، هیچ مصیبتی نمی رسد، مگر باذن خدا، و کسی که بخدا ایمان آورد، خدا قلبش را هدایت می کند، و خدا بهر چیزی دانا است). (۴)

آیه اولی و نیز بقیه آیات، همه دلالت دارند بر اینکه هر چیزی از ساحت اطلاق بساحت و مرحله تعین و تشخّص نازل میشود، و این خدا است که با تقدیر و اندازه گیری خود، آنها را نازل میسازد، تقدیری که هم قبل از هر موجود هست، و هم با آن، و چون معنا ندارد که موجودی در هستیش محدود و مقدر باشد، مگر آنکه با همه روابطی که با سایر موجودات دارد محدود باشد، و نیز از آنجایی که یک موجود مادی با مجموعه ای از موجودات مادی ارتباط دارد، و آن مجموعه برای وی نظیر قالبند، که هستی او را تحدید و تعیین می کند، لا- جرم باید گفت: هیچ موجود مادی نیست، مگر آنکه بوسیله تمامی موجودات مادی که جلوتر از او و با او هستند قالب گیری شده، و این موجود، معلول موجود دیگری است مثل خود.

ممکن هم هست در اثبات آنچه گفته شد استدلال کرد بآیه (ذِلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ، خالقُ كُلِّ شَيْءٍ، اين الله است که پروردگار شما، و آفریدگار همه کائنات است) (۵). و آیه (ما مِنْ ذَبَابٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا إِنَّ رَبِّيَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ)، (۶) چون این دو آیه بصمیمه آیات دیگری که گذشت قانون عمومی علیت را تصدیق می کند، و مطلوب ما اثبات میشود.

برای اینکه آیه اول خلقت را بتمامی موجوداتی که اطلاق کلمه (چیز) بر آن صحیح باشد، عمومیت داده، و فرموده هر آنچه (چیز) باشد مخلوق خدادست، و آیه دومی خلقت را یک و تیره و یک نسق دانسته، اختلافی را که مایه هرج و مرج و جزاف باشد نفی می کند.

و قرآن کریم همانطور که دیدید قانون عمومی علیت میان موجودات را تصدیق کرد، نتیجه میدهد که نظام وجود در موجودات مادی چه با جریان عادی موجود شوند، و چه با معجزه، بر صراط مستقیم است، و اختلافی در طرز کار آن علل نیست، همه یک و تیره است، و آن این است که هر حادثی معلول علت متقدم بر آن است.

صفحه ۱۲۱

۱- سوره فرقان آیه ۲

۲- اعلى آیه ۳

۳- سوره حديد آیه ۲۲

۴- سوره تغابن آیه ۱۱

۵- سوره مؤمن آیه ۶۲

۶- سوره هود آیه ۵۶

از اینجا این معنا نیز نتیجه گیری میشود: که هر سبب از اسباب عادی، که از مسبب خود تخلف کند، سبب حقیقی نیست، ما آن را سبب پنداشته ایم، و در مورد آن مسبب، اسباب حقیقی هست، که بهیچ وجه تخلف نمی پذیرد، و احکام و خواص، دائمی است، هم چنان که تجارب علمی نیز در عناصر حیا و در خوارق عادات، این معنا را تایید می کند.

۳- قرآن در عین اینکه حوادث مادی را بعلل مادی نسبت میدهد بخدا هم منسوب میدارد

قرآن کریم همانطور که دیدید میان موجودات علیت و معلولیت را اثبات نمود، و سبیت بعضی را برای بعضی دیگر تصدیق نمود، همچنین امر تمامی موجودات را بخدای تعالی نسبت داده، نتیجه می گیرد: که اسباب وجودی، سبیت خود را از خود ندارند، و مستقل در تاثیر نیستند، بلکه مؤثر حقیقی و بتمام معنای کلمه کسی جز خدای (عز سلطانه) نیست، و در این باره فرموده: (أَلَا - لَهُ الْخُلُقُ وَ الْأَمْرُ، آگاه باش که خلقت و امر همه بدست او است)، (۱) و نیز فرموده: (لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ، از آن خداست آنچه در آسمانها است و آنچه در زمین است) (۲) و نیز فرموده: (لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، مر او راست ملک آسمانها و زمین)، (۳) و نیز فرموده: (قُلْ كُلُّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، بَغْوَ هُمْ أَنْجَيْتُهُمْ إِلَيَّ هُمْ يَرْجُونِي) (۴) و آیاتی بسیار دیگر، که همه دلایل میکنند بر اینکه هر چیزی مملوک محض برای خداست، و کسی در ملک عالم شریک خدا نیست، و خدا میتواند هر گونه تصرفی که بخواهد و اراده کند در آن بکند، و کسی نیست که در چیزی از عالم تصرف نماید، مگر بعد از آنکه خدا اجازه دهد، که البته خدا بهر کس بخواهد اجازه تصرف میدهد، ولی در عین حال همان کس نیز مستقل در تصرف نیست، بلکه تنها اجازه دارد، و معلوم است که شخص مجاز، دخل و تصرفش بمقداری است که اجازه اش داده باشدند، و در این باره فرموده (قُلِ اللَّهُمَّ مالِكَ الْمُلْكِ، تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ، وَ تَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ، بار الها که مالک ملکی، و ملک را بهر کس بخواهی میدهی، و از هر کس بخواهی باز می ستانی)، (۵) و نیز فرموده: (الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَيَّدَى، آنکه خلقت هر موجودی را بان داده و سپس هدایت کرده) (۶) و آیاتی دیگر از این قبیل، که تنها خدای را مستقل در ملکیت عالم معرفی می کنند.

هم چنان که در دو آیه زیر اجازه تصرف را بپاره ای اثبات نموده، در یکی فرموده: (لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ، مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ؟ مر او راست ملک آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است، کیست آن کس که نزد او بدون اذن او شفاعت کند)، (۷) و در دومی می فرماید:

ص: ۱۲۲

۱- سوره اعراف آیه ۵۴ [.....] ۵۴

۲- سوره بقره آیه ۲۸۴

۳- سوره حديد آیه ۵

۴- سوره نساء آیه ۸۰

۵- سوره آل عمران آیه ۲۶

۶- سوره طه آیه ۵۰

۷- سوره بقره آیه ۲۵۵

(ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ، يُدَبِّرُ الْأَمْرَ، مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ، سَبَسْ بَرْ مَصْدَرُ اُوامِرْ قَرَارْ گَرْفَتَهُ، اُورْ رَا اَدارَهَ كَرَدَ، هِيَچْ شَفِيعِي نَيْسَتْ مَكْرَ بَعْدَ از اذْنِ او). (۱)

پس با در نظر گرفتن این آیات، اسباب هر چه باشند، مالک سببیت خود هستند، اما به تمیک خدای تعالی، و در عین اینکه مالک سببیت خود هستند، مستقل در اثر نیستند، این معنا همان است که خدای تعالی از آن به شفاعت و اذن تعبیر نموده، و معلوم است که اذن وقتی معنای صحیحی خواهد داشت که وجود و عدمش یکسان نباشد، باین معنا که اگر اذن باشد مانعی از تصرف ماذون نباشد، و اگر اذن نباشد، مانعی از تصرف او جلوگیری کند، و آن مانع هم وقتی تصور دارد، که در شیء مورد بحث اقتضایی برای تصرف باشد، چیزی که هست مانع جلو آن اقتضاء را بگیرد، و نگذارد شخص ماذون در آن شیء تصرف کند.

پس روشن شد که در هر سببی مبدئی است مؤثر و مقتضی برای تاثیر، که بخارط آن مبدء و مقتضی سبب در مسبب مؤثر می‌افتد، و خلاصه هر سببی وقتی مؤثر میشود که مقتضی تاثیر موجود، و مانع از آن معدهم باشد، و در عین حال یعنی با وجود مقتضی و عدم مانع، شرط مهم تری دارد، و آن این است که خداوند جلوگیر سبب از تاثیر نشود.

۴- قرآن کریم برای نفوس انبیاء تاثیری در معجزات قائل است

بعد از آنچه در فصل سابق گفته شد، اضافه می‌کنیم که بنا بر آنچه از آیات کریمه قرآن استفاده می‌شود، یکی از سبب‌ها در مورد خصوص معجزات نفوس انبیاء است، یکی از آن آیات آیه:

(وَ مَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ، فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ، قُضِيَ بِالْحَقِّ، وَ حَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطَلُونَ:

هیچ رسولی نمیتواند معجزه‌ای بیاورد، مگر باذن خدا پس وقتی امر خدا باید بحق داوری شده، و مبطلين در آنجا زیانکار میشوند) (۲) از این آیه بر می‌آید که آوردن معجزه از هر پیغمبری که فرض شود منوط باذن خدای سبحان است، از این تعبیر بدست می‌آید که آوردن معجزه و صدور آن از انبیاء، بخارط مبدئی است مؤثر که در نفوس شریفه آنان موجود است، که بکار افتادن و تاثیرش منوط باذن خدادست، که تفصیلش در فصل سابق گذشت.

آیه دیگری که این معنا را اثبات می‌کند، آیه (وَ اتَّبَعُوا مَا تَتْلُو الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ، وَ مَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ، وَ لَكِنَ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا، يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السُّحْرَ، وَ مَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكِينِ بِإِبْرَاهِيمَ هَارُوتَ وَ مَارُوتَ، وَ مَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ، حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ، فَلَا تَكُفُرْ، فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ يَئِنَ الْمُرْءُ وَ زَوْجِهِ، وَ مَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ،

ص: ۱۲۳

۱- یونس آیه ۳

۲- سوره مؤمن آیه ۷۸

آنچه شیطانها بر ملک سلیمان میخوانند، پیروی کردند، سلیمان خودش کفر نورزید، و لکن شیطانها کفر ورزیدند که سحر بمدم آموختند، آن سحری که بر دو فرشته بابل یعنی هاروت و ماروت نازل شده بود، با اینکه آن دو فرشته بهیچ کس یاد نمیدادند مگر بعد از آنکه زنهار میدادند: که این تعلیم ما، مایه فتنه و آزمایش شما است، مواطن باشید با این سحر کافر نشوید، ولی آنها از آن دو فرشته تنها چیزی را فرا می گرفتند که مایه جدایی میانه زن و شوهر بود، هر چند که با حدی ضرر نمی رسانندند مگر باذن خدا) [\(۱\)](#).

این آیه همانطور که صحت علم سحر را فی الجمله تصدیق کرده، بر این معنا نیز دلالت دارد:

که سحر هم مانند معجزه ناشی از یک مبدء نفسانی در ساحر است، برای اینکه در سحر نیز مسئله اذن آمده، معلوم میشود در خود ساحر چیزی هست، که اگر اذن خدا باشد بصورت سحر ظاهر میشود.

و کوتاه سخن اینکه: کلام خدای تعالی اشاره دارد به اینکه تمامی امور خارق العاده، چه سحر، و چه معجزه، و چه غیر آن، مانند کرامتهاي اولياء، و ساير خصالی که با رياضت و مجاهده بدست می آيد، همه مستند بمبادی است نفسانی، و مقتضياتی ارادی است، چنان که کلام خدای تعالی تصريح دارد به اینکه آن مبدئی که در نفوس انبیاء و اولیاء و رسولان خدا و مؤمنین هست، مبدئی است، ما فوق تمامی اسباب ظاهري، و غالب بر آنها در همه احوال، و آن تصريح اينست که می فرماید:

(وَلَقَدْ سَيَّبَقْتُ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ، إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ، وَإِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ)، کلمه ما در باره بندگان مرسل ما سبقت یافته، که ايشان، آری تها ايشان ياري خواهند شد، و بدرستی که لشگریان ما تنها غالبند) [\(۲\)](#) و نیز فرموده: (كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِيٍّ، خدا چنین نوشت که من و فرستادگانم بطور مسلم غالیم)، [\(۳\)](#) و نیز فرموده: (إِنَّا لَنَنْصِرُ رُسُلَنَا، وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ، ما فرستادگان خود را و نیز آنهايی را که در زندگی دنيا ايمان آوردنند، در روزی که گواهان بپا می خيزند ياري می کnim)، [\(۴\)](#) و اين آيات بطوری که ملاحظه می کنيد مطلقاً، و هیچ قيدی ندارند.

از اينجا ممکن است نتيجه گرفت، که مبدء موجود در نفوس انبیاء که همواره از طرف خدا منصور و ياري شده است، امری است غیر طبیعی، و ما فوق عالم طبیعت و ماده، چون اگر مادی بود مانند همه امور مادی مقدار و محدود بود، و در نتيجه در برابر مادی قوى ترى مقهور و مغلوب میشد.

خواهی گفت امور مجرد هم مانند امور مادی همینطورند، یعنی در مورد تزاحم غلبه با قوى تر است، در پاسخ می گوییم: درست است، و لکن در امور مجرد، تزاحمي پيش نمی آيد، مگر [۵۳](#)

ص: ۱۲۴

-
- ۱- سوره بقره آيه ۱۰۲
  - ۲- سوره صافات آيه ۱۷۳
  - ۳- سوره مجادله آيه ۲۱

آنکه آن دو مجردی که فرض کرده ایم تعلقی به مادیات داشته باشند، که در اینصورت اگر یکی قوی تر باشد غلبه می کند، و اما اگر تعلقی بمادیات نداشته باشند تزاحمی هم تخواهد داشت، و مبدء نفسانی مجرد که باراده خدای سبحان همواره منصور است وقتی بمانعی مادی برخورد خدای تعالی نیرویی با مبدء مجرد افاضه می کند که مانع مادی تاب مقاومت در برابرش نداشته باشد.

۵- قرآن کریم همانطور که معجزات را بنفوس انبیاء نسبت میدهد،

اشاره

بخداد هم نسبت میدهد.

جمله اخیر از آیه ای که در فصل سابق آورده ایم یعنی آیه ای: که میفرمود: (فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ) (۱۱) الخ، دلالت دارد بر اینکه تاثیر مقتضی نامبرده منوط با مری از ناحیه خدای تعالی است، که آن امر با اذن خدا که گفتیم جریان منوط با نیز هست صادر میشود، پس تاثیر مقتضی وقتی است که مصادف با امر خدا، و یا متعدد با آن باشد، و اما اینکه امر چیست؟ در آیه (إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ) (۲۲) کلمه ایجاد و کلمه (کن) تفسیر شده.

و آیات زیر این اناطه به امر خدا را آماده می کنند، (إِنَّ هَذِهِ تَذْكِرَةٌ، فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَى رَبِّهِ سَبِيلًا، وَ مَا تَشَاؤْنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ، بدرستی این قرآن تذکره و هشداری است، پس هر کس خواست بسوی پروردگارش راهی انتخاب کند، ولی نمی کنید، مگر آنکه خدا بخواهد) (۳۳) و آیه (إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّالْعَالَمِينَ، لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ، وَ مَا تَشَاؤْنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ، او نیست مگر هشدار دهی برای عالمیان، برای هر کس که از شما بخواهد مستقیم شود، ولی نمیخواهد مگر آنکه خدا بخواهد، که رب العالمین است). (۴۴)

بیان اینکه اراده و فعل انسان موقوف به اراده و فعل خدا است

این آیات دلالت کرد بر اینکه آن امری که انسان میتواند اراده اش کند، و زمام اختیار وی بدست آنست، هرگز تحقق نمی یابد، مگر آنکه خدا بخواهد، یعنی خدا بخواهد که انسان آن را بخواهد، و خلاصه اراده انسان را اراده کرده باشد، که اگر خدا بخواهد انسان اراده می کند، و میخواهد، و اگر او نخواهد، اراده و خواستی در انسان پیدا نمیشود.

آری آیات شریفه ای که خواندید، در مقام بیان این نکته اند که کارهای اختیاری و ارادی بشر هر چند بدست خود او و باختیار او است، و لکن اختیار و اراده او دیگر بدست او نیست، بلکه مستند بمشیت خدای سبحان است، بعضی ها گمان کرده اند آیات در مقام افاده این معنا است که هر چه را انسان اراده کند خدا هم همان را اراده کرده، و این خطایی است فاحش، چون لازمه اش این است که در موردی که انسان اراده ای ندارد، و خدا اراده دارد، مراد خدا از اراده اش تخلف

۱- سوره مؤمن آیه ۷۸

۲- سوره یس آیه [.....] ۸۲

۳- سوره دھر آیه ۳۰

۴- تکویر آیه ۲۹

کند، و خدا بزرگتر از چنین نقص و عجز است، علاوه بر اینکه اصلاً این معنا مخالف با ظواهر آیاتی بی شمار است، که در این مورد وارد شده، مانند آیه: (وَلَوْ شِئْنَا لَأَتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدًا، اگر میخواستیم هدایت همه نفوس را بانها میدادیم)،^(۱) یعنی هر چند که خود آن نفوس نخواهد هدایت شوند، پس مشیت خدا تابع خواست مردم نیست، و آیه شریفه (وَلَوْ شاءَ رَبُّكَ لَآتَيْنَ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا، وَإِنْ كُلُّهُمْ لَا يَشْعُرُونَ) میگشان ایمان می آورند)،^(۲) پس معلوم میشود اراده مردم تابع اراده خداست، نه بعکس، چون می فرماید: اگر او اراده می کرد که تمامی مردم ایمان بیاورند، مردم نیز اراده ایمان می کردند، و از این قبیل آیاتی دیگر.

پس اراده و مشیت، اگر تحقق پیدا کند، معلوم میشود تحقق آن مراد به اراده خدای سبحان و مشیت او بوده، و همچنین افعالی که از ما سر می زند مراد خداست، و خدا خواسته که آن افعال از طریق اراده ما، و با وساطت مشیت ما از ما سر بزند، و این دو یعنی اراده و فعل، هر دو موقوف بر امر خدای سبحان، و کلمه (کن) است. پس تمامی امور، چه عادی، و چه خارق العاده، و خارق العاده هم، چه طرف خیر و سعادت باشد، مانند معجزه و کرامت، و چه جانب شرش باشد، مانند سحر و کهانت، همه مستند باسباب طبیعی است، و در عین اینکه مستند باسباب طبیعی است، موقوف باراده خدا نیز هست، هیچ امری وجود پیدا نمی کند، مگر با امر خدای سبحان، یعنی به اینکه سبب آن امر مصادف و یا متعدد باشد با امر خدای تعالی.

و تمامی اشیاء، هر چند از نظر استناد وجودش بخدای تعالی بطور مساوی مستند باو است، باین معنا که هر جا اذن و امر خدا باشد، موجودی از مسیر اسبابش وجود پیدا می کند، و اگر امر و اجازه او نباشد تحقق پیدا نمی کند، یعنی سببیت سبیش تمام نمیشود، الا- اینکه قسمی از آن امور یعنی معجزه انبیاء، و یا دعای بنده مؤمن، همواره همراه اراده خدا هست، چون خودش چنین وعده ای را داده، و در باره خواست انبیا ایش فرموده: (كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي)،^(۳) و در باره اجابت دعای مؤمن وعده داده، و فرموده: (أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ) الخ،^(۴) آیاتی دیگر نیز این استثناء را بیان می کنند، که در فصل سابق گذشت.

۶- قرآن معجزه را به سببی نسبت میدهد که هرگز مغلوب نمیشود،

اشاره

در پنج فصل گذشته روشن گردید که معجزه هم مانند سایر امور خارق العاده از اسباب عادی خالی نیست و مانند امور عادی محتاج به سببی طبیعی است، و هر دو اسبابی باطنی غیر آنچه ما مسبب میدانیم دارند، تنها فرقی که میان امور عادی و امور خارق العاده هست، این است که

ص: ۱۲۶

۱- سوره سجده آیه ۱۳

۲- سوره یونس آیه ۹۹

۳- سوره مجادله آیه ۲۱

۴- سوره بقره آیه ۱۸۶

امور عادی مسبب از اسباب ظاهری و عادی و آن اسباب هم توأم با اسبابی باطنی و حقیقی هستند، و آن اسباب حقیقی توأم با اراده خدا و امر او هستند، که گاهی آن اسباب با اسباب ظاهری هم آهنگی نمی‌کنند، و در نتیجه سبب ظاهری از سبیت می‌افتد، و آن امر عادی موجود نمی‌شود، چون اراده و امر خدا بدان تعلق نگرفته.

تفاوت بین سحر و معجزات و کرامات

بخلاف امور خارق العاده که چه در ناحیه شرور، مانند سحر و کهانت، و چه خیرات، چون استجابت دعا و امثال آن، و چه معجزات، مستند باسباب طبیعی عادی نیستند، بلکه مستند باسباب طبیعی غیر عادی اند، یعنی اسبابی که برای عموم قابل لمس نیست، و آن اسباب طبیعی غیر عادی نیز مقارن با سبب حقیقی و باطنی، و در آخر مستند باذن و اراده خدا هستند و تفاوتی که میان سحر و کهانت از یک طرف و استجابت دعا و کرامات اولیاء و معجزات انبیاء از طرفی دیگر هست اینست که در اولی اسباب غیر طبیعی مغلوب می‌شوند ولی در دو قسم اخیر نمی‌شوند.

باز فرقی که میانه مصاديق قسم دوم هست اینست که در مورد معجزه از آنجا که پای تحدي و هدایت خلق در کار است، و با صدور آن صحت بیوت پیغمبری و رسالت و دعوتش بسوی خدا اثبات می‌شود، لذا شخص صاحب معجزه در آوردن آن صاحب اختیار است، باین معنا که هر وقت از او معجزه خواستند می‌توانند بیاورد، و خدا هم اراده اش را عملی می‌سازد، بخلاف استجابت دعا و کرامات اولیاء، که چون پای تحدي در کار نیست، و اگر تخلف پذیرد کسی گمراه نمی‌شود، و خلاصه هدایت کسی وابسته بدان نیست، لذا تخلف آن امکان پذیر هست.

اشکال بر حجیت معجزه

حال اگر بگویی: بنا بر آنچه گفته شد، اگر فرض کنیم کسی بتمامی اسباب و علل طبیعی معجزه آگهی پیدا کند، باید او هم بتواند آن عوامل را بکار گفته، و معجزه بیاورد، هر چند که پیغمبر نباشد، و نیز در اینصورت هیچ فرقی میان معجزه و غیر معجزه باقی نمی‌ماند، مگر صرف نسبت، یعنی یک عمل برای مردمی معجزه باشد، و برای غیر آن مردم معجزه نباشد، برای مردمی که علم و فرهنگی ندارند معجزه باشد، و برای مردمی دیگر که علمی پیشرفتی دارند، و به اسرار جهان آگهی یافته اند، معجزه نباشد، و یا یک عمل برای یک عصر معجزه باشد و برای اعصار بعد از آن معجزه نباشد، اگر پی بردن باسباب حقیقی و علل طبیعی قبل از علت اخیر در خور توانایی علم و ابحاث علمی باشد، دیگر اعتباری برای معجزه باقی نمی‌ماند، و معجزه از حق کشف نمی‌کند، و نتیجه این بحثی که شما پیرامون معجزه کردید، این می‌شود: که معجزه هیچ حجیتی ندارد، مگر تنها برای مردم جاہل، که باسرار خلقت و علل طبیعی حوادث اطلاعی ندارند، و حال آنکه ما معتقدیم معجزه خودش حجت است، نه اینکه شرائط زمان و مکان آن را حجت می‌سازد.

بیان جهت اعجاز معجزات و پاسخ به اشکال مذکور

در پاسخ این اشکال می گوییم: که خیر، گفتار ما مستلزم این تالی فاسد نیست، چون ما نگفته‌یم معجزه از این جهت معجزه است که مستند بعوامل طبیعی مجهول است، تا شما بگوئید هر جا که جهل مبدل بعلم شد، معجزه هم از معجزه بودن و از حجیت می‌افتد، و نیز نگفته‌یم معجزه از این جهت معجزه است که مستند بعوامل طبیعی غیر عادی است، بلکه گفته‌یم، از این جهت معجزه است که عوامل طبیعی و غیر عادیش مغلوب نمی‌شود، و همواره قاهر و غالب است.

مثلاً بهبودی یافتن یک جذامی بدعاوی مسیح ع، از این جهت معجزه است که عامل آن امری است که هرگز مغلوب نمی‌شود، یعنی کسی دیگر اینکار را نمی‌تواند انجام دهد، مگر آنکه او نیز صاحب کرامتی چون مسیح باشد، و این منافات ندارد که از راه معالجه و دواء هم بهبودی نامبرده حاصل بشود، چون بهبودی از راه معالجه ممکن است مغلوب و مقهور معالجه ای قوی تر از خود گردد، یعنی طبیبی دیگر بهتر از طبیب اول معالجه کند، ولی نام آن را معجزه نمی‌گذاریم.

۷- قرآن کریم معجزه را بر همان بر حقانیت رسالت میداند، نه دلیلی عامیانه.

اشاره

در اینجا سؤالی پیش می‌آید و آن اینست که چه رابطه‌ای میان معجزه و حقانیت ادعای رسالت هست؟ با اینکه عقل آدمی هیچ تلازمی میان آن دو نمی‌بیند، و نمی‌گوید: اگر مدعی رسالت راست بگوید، باید کارهای خارق العاده انجام دهد، و گر نه معارفی را که آورده همه باطل است، هر چند که دو تا چهار تا باشد.

و از ظاهر قرآن کریم هم بر می‌آید که نمی‌خواهد چنین ملازمه‌ای را اثبات کند، چون هر جا سخن از داستانهای جمعی از انبیاء، چون هود، و صالح، و موسی، و عیسی، و محمد ع، بمیان آورده، معجزاتشان را هم ذکر می‌کند، که بعد از انتشار دعوت، مردم از ایشان معجزه و آیتی خواستند، تا بر حقیقت دعوتشان دلالت کند، و ایشان هم همان چه را خواسته بودند آوردند.

و ای بسا در اول بعثت و قبل از درخواست مردم معجزاتی را دارا می‌شدند، هم چنان که خدای تعالی بنقل قرآن کریم در شبی که موسی را بررسالت بر می‌گزیند، معجزه عصا و ید بیضاء را با و هارون داد (اذْهَبْ أَنْتَ وَ أَخْوَكَ بِآيَاتِي، وَ لَا تَنِيَا فِي ذِكْرِي)، تو و برادرت معجزات مرا بردار و برو در یاد من سستی مکنید)، (۱) و از عیسی علیه السلام نقل می‌کند که فرمود: (وَ رَسُولًا إِلَى بَنِ إِسْرَائِيلَ، أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ، أَنِّي أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهِيَةَ الطَّيْرِ، فَأَنْفَخُ فِيهِ، فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ، وَ أُبْرِئُ الْمَأْكَمَةَ وَ الْمَأْبُرَصَ، وَ أُحْيِ الْمَوْتَى بِإِذْنِ اللَّهِ، وَ أُتَبْكِنُكُمْ، بِمَا تَأْكُلُونَ، وَ مَا تَدْخِرُونَ فِي بَيْوَتِكُمْ، إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لَكُمْ إِنْ كُثُّمْ مُؤْمِنِينَ، وَ فَرَسْتَادِه ای بسوی بنی اسرائیل گسیل داشتم،

که می گفت: من آیتی از ناحیه پروردگار تان آورده ام، من برای شما از گل مجسمه مرغی می سازم، بعد در آن میدم، ناگهان باذن خدا مرغ زنده می شود، و کور مادر زاد و جذامی را شفا میدهم، و مردگان را باذن خدا زنده می کنم، و بشما خبر میدهم که امروز چه خورده اید، و در خانه چه ذخیره ها دارید، همه اینها آیتهاستی است برای شما اگر که ایمان بیاورید)،^(۱) و همچنین قبل از انتشار دعوت اسلام قرآن را بعنوان معجزه بُوی داده اند.

با اینکه همانطور که در اشکال گفتیم، هیچ تلازمی میان حق بودن معارفی که انبیاء و رسول در باره مبدئ و معاد آورده اند، و میانه آوردن معجزه نیست؟

علاوه بر نبودن ملازمه، اشکال دیگر اینکه: اصلاً معارفی که انبیاء آورده اند، تمام بر طبق برهانهایی روشن و واضح است، و این برای هنر عالم و بصیری را از معجزه بی نیاز می کند، و بهمین جهت بعضی گفته اند: اصلاً معجزه برای قانع کردن عوام الناس است، چون عقلشان فاقد است از اینکه حقایق و معارف عقلی را درک کنند، بخلاف خاصه مردم، که در پذیرفتن معارف آسمانی هیچ احتیاجی بمعجزه ندارند.

جواب از این اشکال اینست که انبیاء و رسول، هیچیک هیچ معجزه ای را برای اثبات معارف خود نیاوردنند، و نمی خواستند با آوردن معجزه مسئله توحید و معاد را که عقل خودش بر آنها حکم می کند اثبات کنند، و در اثبات آنها بحث عقل اکتفاء کردند، و مردم را از طریق نظر و استدلال هوشیار ساختند.

هم چنان که قرآن کریم در استدلال بر توحید می فرماید: (قَالَ رَسُولُهُمْ: أَفِي اللَّهِ شَكُّ فاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ؟) رسولان ایشان باشان می گفتند: آیا در وجود خدا پدید آرنده آسمانها و زمین شکی هست؟!^(۲) و در احتجاج بر مسئله معاد می فرماید: (وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَ الْأَرْضَ وَ مَا يَنْهَمَا بِإِلَّا، ذَلِكَ ظُنُونُ الَّذِينَ كَفَرُوا، فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ، أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ؟ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفَجَارِ؟) ما آسمان و زمین و آنچه بین آن دو است بباطل نیافریدیم، این پندار کسانی است که کافر شدند، پس وای بر کسانی که کفر ورزیدند، از آتش، آیا ما با آنان که ایمان آورده و عمل صالح کردند، چون مفسدان در زمین معامله می کنیم؟ و یا متین و فجار را بیک چوب میرانیم؟^(۳) نه اینکه برای اثبات این معارف متسل متوسل بمعجزه شده باشند، بلکه معجزه را از این بابت آوردنند که مردم از ایشان در خواست آن را کردند، تا بحقانیت دعویشان پی ببرند.

ص: ۱۲۹

۱- سوره آل عمران آیه ۴۹

۲- سوره ابراهیم آیه ۱۰

۳- سوره ص آیه ۲۸

(و حق چنین در خواستی هم داشتند، برای اینکه عقل مردم بایشان اجازه نمیدهد دنبال هر ادعایی را بگیرند، و زمام عقاید خود را بدبست هر کسی بسپارند، بلکه باید بکسی ایمان بیاورند که یقین داشته باشند از ناحیه خدا آمده) آری کسی که ادعا میکند فرستاده خدا است، و خدا از طریق وحی یا بدون واسطه وحی با وی سخن میگوید، و یا فرشته ای بسوی او نازل میشود، ادعای امری خارق العاده میکند، چون وحی و امثال آن از سنت ادراکات ظاهری و باطنی که عامه مردم آن را میشناسند، و در خود می یابند، نیست، بلکه ادراکی است مستور از نظر عامه مردم، و اگر این ادعا صحیح باشد، معلوم است که از غیب و ما و رای طبیعت تصرفاتی در نفس وی میشود، و بهمین جهت با انکار شدید مردم روبرو میشود.

دو نوع عکس العمل مردم در انکار دعوی انبیاء (علیه السلام)

و مردم در انکار دعوی انبیاء یکی از دو عکس العمل را نشان دادند، جمعی در مقام ابطال دعوی آنان بر آمده، و خواستند تا با استدلال آن را باطل سازند، از آن جمله گفتند: (إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا، تُرِيدُونَ أَنْ تَصْيِدُونَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آباؤُنَا، شَمَا جَزْ بَشَرِي مُثْلِيَّدُ مِنْ حَمَّلْتُمْ)، (۱) که حاصل استدلالشان ایست که شما هم مثل سایر مردمید، و مردم در نفس خود چنین چیزهایی که شما برای خود ادعا می کنید نمی یابند، با اینکه آنها مثل شما و شما مثل ایشانید، و اگر چنین چیزی برای یک انسان ممکن بود، برای همه بود، و یا همه مثل شما میشند.

و از سوی دیگر یعنی از ناحیه انبیاء جوابشان را بنا بر حکایت قرآن کریم چنین دادند:

(قَالَتْ لَهُمْ رُسُلُهُمْ إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ، وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَمْنُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ، رَسُولُنَا إِيَّاهُنَا گفتند: ما (همانطور که شما می گویید) جز بشری مثل شما نیستیم، تنها تفاوت ما با شما متی است که خدا بر هر کسی بخواهد می گذارد)، (۲) یعنی مماثلت را قبول کرده گفتند: رسالت از منت های خاصه خدا است، و اختصاص بعضی از مردم به بعضی از نعمت های خاصه، منافاتی با مماثلت ندارد، هم چنان که می بینیم: بعضی از مردم به بعضی از نعمت های خاصه اختصاص یافته اند و اگر خدا بخواهد این خصوصیت را نسبت به بعضی قائل شود مانعی نیست که جلو گیری شود، نبوت هم یکی از آن خصوصیت ها است، که خدا انبیاء را بدان اختصاص داده، هر چند که میتوانست بغير ایشان نیز بدهد.

نظیر این احتجاج که علیه انبیاء کردند، استدلالی است که علیه رسول اسلام (صلی الله علیه و آله) کردند، و قرآن آن را چنین حکایت میکند: (أَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْذِكْرَ مِنْ بَيْنِنَا، آیا از میانه همه ما مردم، قرآن تنها باو نازل شود؟) (۳) و نیز حکایت می کند که گفتند: (لَوْ لَا نَزَّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْقُرْبَانِ عَظِيمٍ

ص: ۱۳۰

۱- سوره ابراهیم آیه ۱۰

۲- سوره ابراهیم آیه ۱۱

۳- سوره ص آیه ۸

چرا این قرآن بر یکی از دو مردان بزرگ این دو محل نازل نشد) (۱).

باز نظیر این احتجاج و یا قریب بان، احتجاجی است که در آیه: (وَقَالُوا مَا لِهُذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ؟ لَوْلَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونَ مَعْهُ نَذِيرًا؟ أَوْ يُلْقَى إِلَيْهِ كَنْزٌ؟ أَوْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ يَأْكُلُ مِنْهَا)، گفتند: این چه پیغمبری است که غذا میخورد، و در بازارها راه می رود؟ اگر پیغمبر است، چرا فرشته ای بر او نازل نمیشود، تا با او بکار انذار بپردازد، و چرا گنجی برایش نمی افتد، و یا باعی ندارد که از آن بخورد؟ (۲) بچشم میخورد.

چون خواسته اند بگویند: ادعای رسالت، ایجاب می کند که شخص رسول مثل ما مردم نباشد، چون حالتی از قبیل وحی و غیره دارد که در ما نیست، و با این حال چرا این رسول طعام میخورد، و در بازارها راه می رود، تا لقمه نانی بسدست آورد؟ او باید برای اینکه محتاج کاسبی نشود، گنجی نزدش بیفتد و دیگر محتاج بامدن بازار و کار و کسب نباشد، و یا باید باعی داشته باشد که از آن ارتزاق کند، نه اینکه از همان طعامها که ما میخوریم استفاده کند، دیگر اینکه باید فرشته ای با او باشد که در کار انذار کمکش کند.

و خدای تعالی استدلالشان را رد نموده فرمود: (إِنْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَمَكَ الْأَمْثَالَ، فَضَلَّلُوا فَلَأَ يَسْتَطِيعُونَ سَيِّلًا) (۳) تا آنجا که میفرماید: (وَ مَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ، إِلَّا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ، وَ يَمْسُحُونَ فِي الْأَسْوَاقِ، وَ جَعَلْنَا بَعْضَ كُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً، أَ تَصْبِرُونَ؟ وَ كَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا، بَيْنَنِهِ مَثَلًا مَنْ زَنَدَ، وَ اِنْ بَدَانَ جَهَتَ اسْتَكْبَرَ شَدَّهُ نَمِيَّوْنَدَ رَاهِيَّهِ پِيدَا کَنَتَدَ - تا آنجا که می فرماید - وَ مَا قَبْلَ ازْ تُو هِیچِیکَ از پیغمبران را نفرستادیم، الا - اینکه آنان نیز طعام میخورند، و در بازارها راه میرفتند، و ما بعضی از شما را مایه فتنه بعضی دیگر کرده ایم، بینیم آیا خویشن داری می کنید یا نه، البته پروردگار تو بینا است) (۴) و در جای دیگر از استدلال نامبرده آنان این قسمت را که می گفتند: باید فرشته ای نازل شود، رد نموده می فرماید: (وَ لَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا، وَ لَبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبِسُونَ، بِفِرْضِ هُمْ كَهْ آن رسول را فرشته می کردیم باز در صورت مردی می کردیم و امر را بر آنان مشتبه میساخیم). (۵)

باز قریب بهمین استدلال را در آیه: (وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقاءَنَا، لَوْ لَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلَائِكَهُ؟ أَوْ نَرَى رَبَّنَا لَقَدِ اسْتَكْبَرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ، وَ عَتُوا عُتُوا كَيْرًا، آنان که امید دیدار ما ندارند، گفتند: چرا ملائکه بر خود ما نازل نمیشود؟ و چرا پروردگارمان را نمی بینیم؟ راستی چقدر پا از گلیم خود بیرون

ص: ۱۳۱

-
- ۱- زخرف آیه [.....] ۳۱
  - ۲- سوره فرقان آیه ۸
  - ۳- سوره فرقان آیه ۹
  - ۴- سوره فرقان آیه ۲۰
  - ۵- سوره انعام آیه ۹

نهادند، و چه طغیان بزرگی مرتكب شدند؟!)، (۱) از ایشان حکایت کرده چون در این گفتارشان خواسته اند با این توقع که خودشان نزول ملائکه و یا پروردگار را بینند، دعوی رسالت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را باطل کنند، و بگویند: ما هم که مثل اوئیم، پس چرا خودمان نزول ملائکه را نبینیم؟

و چرا خودمان پروردگارمان را دیدار نکنیم؟! خدای تعالی استدلالشان را رد نموده و فرموده: (يَوْمَ يَرَوُنَ الْمَلَائِكَةَ، لَا بُشْرٍ يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ، وَ يَقُولُونَ حِجْرًا مَحْجُورًا، روزی خواهد رسید که ملائکه را بینند، اما روزی که مجرمین مژده ای ندارند و در امانخواهی فریادشان به حجرا حجرا بلند میشود) (۲) و حاصل معنای آن این است که این کفار با این حال و وصفی که دارند، ملائکه را نمی بینند، مگر در حال مردن، هم چنان که در جای دیگر همین پاسخ را داده و فرموده: (وَ قَالُوا: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ نَزَّلَ عَلَيْهِ الْذِكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ، لَوْ مَا تَأْتَيْنَا بِالْمَلَائِكَةِ؟ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ، مَا نُنَزَّلُ الْمَلَائِكَةَ إِلَّا بِالْحَقِّ، وَ مَا كَانُوا إِذَا مُنْظَرِينَ، گفتند: ای کسی که ذکر بر او نازل شده، تو دیوانه ای، اگر راست می گویی، چرا این ملائکه بسر وقت خود ما نیاید؟ (مگر ما از تو کمتریم؟) اینان میدانند که ما ملائکه را جز بحق نازل نمیکنیم، وقتی بحق نازل کنیم دیگر بایشان مهلت نمیدهنند). (۳)

این چند آیه اخیر علاوه بر وجه استدلال، نکته ای اضافی دارد، و آن این است که اعتراف براستگویی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کرده اند، چیزی که هست میگویند: خود او نمیداند آنچه که میگوید، اما وحی آسمانی نیست، بلکه هدیانها یی است که بیماری جنون در او پدید آورده، هم چنان که در جای دیگر از ایشان حکایت میکند که گفتند: (مَجْنُونٌ وَ ازْدُجَرٌ، اجنہ او را آزار میدهند). (۴)

و کوتاه سخن آنکه امثال آیات نامبرده در مقام بیان استدلالهایی است که کفار از طریق مماثلت بر ابطال دعوی نبوت انبیاء کرده اند.

در خواست معجزه بعنوان حجت و شاهد از انبیاء برای پذیرش دعوت آنها

عکس العمل دوم که مردم در برابر دعوت انبیاء نشان دادند، این بود که دعوت آنان را نپذیرفتند مگر وقتی که حجت و شاهدی بر صدق دعوی خود بیاورند، برای اینکه دعوی انبیاء مشتمل بر چیزهایی بود که نه دلها و نه عقول بشر آشنایی با آن نداشت، ولذا باصطلاح فن مناظره از راه منع با سند وارد شدند، و منظورشان از شاهد همان معجزه است.

توضیح اینکه ادعای نبوت و رسالت، از هر نبی و رسولی که قرآن نقل کرده، با ادعای وحی و سخن گویی با خدا، و یا به گفتگوی با واسطه و بی واسطه نقل کرده، و این مطلبی است که هیچیک از حواس ظاهری انسان با آن آشنایی ندارد، و حتی تجربه نیز نمیتواند انسان را با آن آشنا

ص: ۱۳۲

۱- سوره فرقان آیه ۲۱

۲- سوره فرقان آیه ۲۲

۳- سوره حجر آیه ۸

سازد، در نتیجه از دو جهت مورد اشکال واقع میشود.

اول اینکه شما انبیاء چه دلیلی بر این ادعا دارید که وحی بر ما نازل میشود؟ دوم اینکه، ما دلیل بر نبود چنین چیزی داریم، و آن اینست که وحی و گفتگوی با خدا، و دنباله های آن، که همان تشریع قوانین و تربیت های دینی است، همه از اموری است که برای بشر قابل لمس نیست، و بشر آن را در خود احساس نمیکند، و قانون جاری در اسباب و مسببات نیز منکر آنست، پس این ادعاهای بر امری خارق العاده است، که قانون عمومی علیت آن را جائز نمیداند. بنا بر این اگر پیغمبری چنین ادعایی بکند، و در دعویش راستگو هم باشد، لازمه دعویش این است که با ما وراء طبیعت اتصال و رابطه داشته باشد، و مؤید به نیروی الهی باشد، که آن نیرو میتواند عادت را خرق کند، و وقتی یک پیغمبر دارای نیروی است که عادت را خرق می کند، باید معجزه مورد نظر ما را هم بتواند بیاورد، چون فرقی میان آن خارق العاده و این خارق العاده نیست، و حکم امثال یکی است، اگر منظور خدا هدایت مردم از طرق خارق العاده یعنی از راه نبوت و وحی است، باید این نبوت و وحی را با خارق العاده‌ی دیگری تایید کند، تا مردم آن را بپذیرند، و او بمنظور خود برسد.

این آن علتی است که امتهای انبیا را وادار کرد تا از پیغمبر خود معجزه‌ای بخواهند، تا مصدق نبوت‌شان باشد، و منظورشان از درخواست معجزه، همانظور که گفته شد تصدیق نبوت بوده، نه اینکه بر صدق معارف حقه ای که بشر را بدان میخوانند دلالت کند، چون آن معارف مانند توحید و معاد همه برهانی است، و احتیاج به معجزه ندارد.

مسئله درخواست امتهای از پیامبرانشان که معجزه بیاورد، مثل این است که مردی از طرف بزرگ یک قوم پیامی برای آن قوم بیاورد، که در آن پیام اوامر و نواهی آن بزرگ هست، و مردم هم ایمان دارند به اینکه بزرگشان از این دستورات جز خیر و صلاح آنان را نمیخواهد، در چنین فرض همین که پیام آرنده احکام و دستورات بزرگ قوم را برای قوم بیان کند، و آن را برهانی نماید، کافی است در اینکه مردم بحقانیت، آن دستورات ایمان پیدا کنند، ولی آن برهانها برای اثبات این معنا که پیام آرنده براستی از طرف آن بزرگ آمده، کافی نیست، لذا مردم اول از او شاهد و دلیل میخواهند، که از کجا می‌گویی: بزرگ ما تو را بسوی ما گسیل داشته؟ درست است که احکامی که برای ما خواندی همه صحیح است، اما باید اثبات کنی که این احکام دستورات بزرگ ما است، یا به اینکه دستخط او را بیاوری، یا به اینکه مهر او در ذیل نامه ات باشد، و یا علامت دیگری که ما آن را بشناسیم، داستان انبیاء و معجزه خواستن قومشان، عیناً نظیر این مثال است، و لذا قرآن از مشرکین مکه حکایت می کند: که گفتند: (حَتَّىٰ تُنَزَّلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَّفِرُؤُهُ، تَأْنِكُهُ كَتَابِي بِيَارِي) که ما

آن را بخوانیم). (۱)

پس از آنچه تا کنون گفته شد چند مطلب روشن گردید:

اول اینکه میانه دعوی نبوت و قدرت بر آوردن معجزه ملازمه هست، و معجزه دلیل بر صدق دعوی پیغمبر است، و در این دلالت فرقی میان عوام و خواص مردم نیست.

دوم اینکه وحی که انسیاء از غیب می گیرند، از سنخ مدرکات ما، و آنچه که ما با حواس و با عقل نظری خود در ک می کنیم، نیست، و وحی غیر فکر صائب است، و این معنا در قرآن کریم از واضحات قرآن است، بطوری که احدی در آن تردید نمی کند، و اگر کسی کمترین تامل و دقت نظر و انصاف داشته باشد، آن را در می یابد.

انحراف جمعی از اهل علم معاصر با تفسیر مادی حقائق دینی و از آن جمله معجزه

ولی متاسفانه جمعی از اهل علم معاصر، در همینجا منحرف شده اند، و همانطور که در سابق نیز اشاره کرده ایم، گفته اند: اساس معارف الهی و حقایق دینی بر اصالت ماده و تحول و تکامل آنست، چون اساس علوم طبیعی بر همان است، در نتیجه تمامی ادراک های انسانی را در خواص ماده دانسته اند، که ماده دماغ، آن را ترشح میدهد، و نیز گفته اند: تمامی غایبات وجودی و همه کمالات حقیقی، چه افراد برای در ک آن تلاش کنند، و چه اجتماعات، همه و همه مادی است.

و در دنبال این دعوی بدون دلیل خود نتیجه گرفته اند: که پس نبوت هم یک نوع نبوغ فکری، و صفاتی ذهنی است، که دارنده آن که ما او را پیغمبر می نامیم بوسیله این سرمایه کمالات اجتماعی قوم خود را هدف همت قرار میدهد، و باین صراط می افتاد، که قوم خویش را از ورطه وحشیت و بربریت بساحت حضارت و تمدن برساند، و از عقائد و آرایی که از نسلهای گذشته بارث برده، آنچه را که قابل انطباق با مقتضیات عصر و محیط زندگی خودش هست، منطبق می کند، و بر همین اساس قوانین اجتماعی و کلیات عملی بر ایشان تشریع نموده، با آن اصول و قوانین اعمال حیاتی آنان را اصلاح می کند، و برای تتمیم آن، احکام، و اموری عبادی نیز جعل می کند، تا بوسیله آن عبادتها خصوصیات روحی آنان را نیز حفظ کرده باشد، چون جامعه صالح و مدنیه فاضله جز با داشتن چنین مراسمی درست نمی شود.

از این تئوریها و فرضیات که جز در ذهن، و در عالم فرض، جایی ندارد، نتیجه گرفته اند که اولا: پیغمبر آن کسی است که دارای نبوغ فکری باشد، و قوم خود را دعوت کند، تا باصلاح محیط اجتماعی خود بپردازند.

و ثانيا: وحی بمعنای نقش بستن افکار فاضله در ذهن انسان نامبرده است.

ص: ۱۳۴

و ثالثا: کتاب آسمانی عبارت است از مجموع همان افکار فاضله، و دور از هوس و از اغراض نفسانی شخصی.

و رابعا: ملائکه که انسان نامبرده از آنها خبر میدهد، عبارتند از قوای طبیعی ای که در عالم طبیعت امور طبیعی را اداره می کند، و یا عبارتست از قوای نفسانیه ای که کمالات را به نفس افاضه می کند، و در میان ملائکه خصوص روح القدس عبارتست از مرتبه ای از روح طبیعی مادی، که این افکار از آن ترشح میشود.

و در مقابل، شیطان عبارتست از مرتبه ای از روح که افکار زشت و پلید از آن ترشح می گردد، و انسان را بکارهای زشت و بفساد انگیزی در اجتماع دعوت می کند، و روی همین اساس واهی، تمامی حقایقی را که انبیاء از آن خبر داده اند، تفسیر می کنند، و سر هر یک از لوح، و قلم، و عرش، و کرسی، و کتاب، حساب و بهشت، و دوزخ، از این قبیل حقایق را ببالینی مناسب با اصول نامبرده می خوابانند.

و خامسا: بطور کلی، دین تابع مقتضیات هر عصری است، که با تحول آن عصر بعصری دیگر باید متحول شود.

و سادسا: معجزاتی که از انبیاء نقل شده، همه دروغ است، و خرافاتی است که بان حضرات نسبت داده اند، و یا از باب اغراق گویی حوادثی عادی بوده، که بمنظور ترویج دین، و حفظ عقائد عوام، از اینکه در اثر تحول اعصار متحول شود، و یا حفظ حیثیت پیشوایان دین، و رؤسای مذهب، از سقوط، بصورت خارق العاده اش در آورده، و نقل کرده اند، و از این قبیل یاوه سرایی هایی که یک عده آن را سروده، و جمعی دیگر هم از ایشان پیروی نموده اند.

و نبوت باین معنا به خیمه شب بازیهای سیاسی شبیه تر است، تا به رسالت الهی، و چون بحث و گفتگو در پیرامون این سخنان، خارج از بحث مورد نظر است، لذا از پرداختن پاسخ بدانها صرفنظر نموده می گذریم.

آنچه در اینجا میتوانیم بگوئیم، این است که کتابهای آسمانی، و بیاناتی که از پیغمبران بما رسیده، بهیچ وجه با این تفسیری که آقایان کرده اند، حتی کمترین سازش و تناسب را ندارد.

خواهید گفت: آخر صاحبان این نظریه ها، باصطلاح دانشمنداند، و همانهایند که مو را از ماست می کشند، چطور ممکن است حقیقت دین و حقانیت آورند گان ادیان را نفهمند؟ در پاسخ می گوییم: عینک انسان بهر رنگ که باشد، موجودات را با رنگ باآدمی نشان میدهد، و دانشمندان مادی همه چیز را با عینک مادیت می بینند، و چون خودشان هم مادی و فریفته مادیاتند، لذا در نظر آنان معنویات و ما ورای طبیعت مفهوم ندارد، و هر چه از حقائق دین که برتر از ماده اند

بگوششان بخورد تا سطح مادیت پائینش آورده، معنای مادی جامدی برایش درست می کنند، (عیناً مانند کودک خاک نشین، که عالیترین شیرینی را تا با کثافت آغشته نکند نمیخورد).

البته آنچه از آقایان شنیدی، در حقیقت تطور جدیدی است، که یک فرضیه قدیمی بخود گرفته، چون در قدیم نیز اشخاصی بودند که تمامی حقائق دینی را باموری مادی تفسیر می کردند، با این تفاوت، که آنها می گفتند: این حقائق مادی در عین اینکه مادی هستند، از حس ما غایبند، عرش، و کرسی، و لوح، و قلم، و ملائکه، و امثال آن، همه مادی هستند، و لکن دست حس و تجربه ما بانها نمیرسد.

این فرضیه در قدیم بود، لکن بعد از آنکه قلمرو علوم طبیعی توسعه یافت، و اساس همه بحث ها حس و تجربه شد، اهل دانش ناگزیر حقائق نامبرده را بعنوان اموری مادی انکار کردند، چون نه تنها با چشم معمولی دیده نمیشدند، حتی با چشم مسلح به تلسکوپ و امثال آن نیز محسوس نبودند، و برای اینکه یکسره زیراب آنها را نزنند، و هتك حرمت دین نکنند، و نیز علم قطعی خود را مخدوش نسازند، حقائق نامبرده را باموری مادی برگردانیدند.

و این دو طائفه از اهل علم، یکی یاغی، و دیگری طاغیند، دسته اول که از قدماًی متكلمين، یعنی دارندگان علم کلامند، از بیانات دینی آنچه را که باید بفهمند فهمیده بودند، چون بیانات دینی مجازگویی نکرده، ولی بر خلاف فهم و وجدان خود، تمامی مصاديق آن بیانات را اموری مادی محض دانستند، وقتی از ایشان پرسیده شد: آخر این عرش مادی و کرسی، و بهشت و دوزخ و لوح و قلم مادی کجايند که دیده نمیشوند؟ در پاسخ گفتند: اینها مادیاتی غایب از حسنند، در حالی که واقع مطلب بر خلاف آن بود.

دسته دوم نیز بیانات واضح و روشن دین را از مقاصدش بیرون نموده، بر حقایقی مادی و دیدنی و لمس کردنی تطبیق نمودند، با اینکه نه آن امور، مقصود صاحب دین بود، و نه آن بیانات و الفاظ بر آن امور تطبیق میشد.

و بحث صحیح و دور از غرض و مرض، اقتضاء می کند، که این بیانات لفظی را بر معنایی تفسیر کنیم، که عرف و لغت آن را تعیین کرده باشند، و عرف و لغت هر چه در باره کلمات عرش و کرسی و غیره گفته اند، ما نیز همان را بگوئیم، و آن گاه در باره مصاديق آنها، از خود کلام استمداد بجوئیم، چون کلمات دینی بعضی بعض دیگر را تفسیر می کند، سپس آنچه بدست آمد، بعلم و نظریه های آن عرضه بداریم، بینیم آیا علم این چنین مصادقی را قبول دارد؟ و یا آنکه آن را باطل میداند؟.

در این بین اگر بتحقیقی بخوردیم، که نه مادی بود، و نه آثار و احکام ماده را داشت،

می فهمیم پس راه اثبات و نفی این مصداق غیر آن راهی است که علوم طبیعی در کشف اسرار طبیعت طی می کند، بلکه راه دیگری است، که ربطی بعلوم طبیعی ندارد، آری علمی که در باره اسرار و حقایق داخل طبیعت بحث می کند، چه ارتباطی با حقایق خارج از طبیعت دارد؟ و اگر هم بخواهد در آن گونه مسائل دست درازی نموده، چیزی را اثبات و یا نفی کند، در حقیقت فضولی کرده است، و نباید با اثبات و نفی آن احتنایی کرد.

و آن دانشمند طبیعی دانی هم که در اینگونه مسائل غیر طبیعی دخل و تصرفی کرده، و اظهار نظری نموده، نیز فضولی کرده و بیهوده سخن گفته است، و بکسی میماند که عالم بعلم لغت است، و بخواهد از علم خودش احکام فلکی را اثبات و یا نفی کند، بنظرم همین مقدار برای روشن شدن خواننده عزیز کافی است، و بیشترش اطاله سخن است، لذا به تفسیر بقیه آیات مورد بحث می پردازیم.

بيان آيات

توضیح "فاتقوا النار التي وقودها الناس والحجارة..."

(فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ) الخ، هر چند سوق آیات از اول سوره بمنظور بیان حال منافقین، و کفار، و متقین بود، و میخواست حال هر سه طائفه را بیان کند، لکن خدای سبحان، از آنجایی که در آیه: (يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمْ) الخ، خطاب را متوجه هر سه کرد، و همه مردم را بسوی پرستش خود دعوت نمود، قهرا مردم در مقابل این دعوت به دو قسم تقسیم شدند، پذیرنده و نپذیرنده، چون بطور کلی دعوت از حیث اجابت و عدم اجابت بغیر از این دو طائفه تقسیم نمی پذیرد، و مردم در برابر آن یا مؤمنند. و یا کافر، و اما در منافق سخن از ظاهر و باطن بمبیان می آید، و وقتی شخصی منافق شناخته میشود، که زبان و دلش یکسان نباشد، و در نتیجه مردم در دعوت نامبرده یا زبان و قلبشان با هم آن را می پذیرند، و بدان ایمان می آورند، و یا هم با زبان و هم با قلب آن را انکار می کنند، و یا آنکه بزبان می پذیرند، و با قلب انکار می کنند، و شاید بهمین جهت بود که در آیه مورد بحث و آیه بعدش مردم را دو دسته کرد، و منافقین را نام نبرد، و نیز بهمین جهت بجائی عنوان متقین عنوان مؤمنین را ذکر کرد.

و اما الفاظ آیه: کلمه (وقود) بمعنای آتش گیرانه است، (که در قدیم به صورت سنگ و چخماق بود، و در امروز به صورت فندک در آمده) و در آیه مورد بحث تصریح کرده: به اینکه آتش گیرانه دوزخ، انسانهایند، که خود باید در آن بسوزند، پس انسانها هم آتش گیرانه اند، و هم هیزم آن، و این معنا در آیه: (ثُمَّ إِنَّ الَّذِينَ يُسْبِّحُونَ) [\(۱\)](#) نیز آمده، چون می فرماید: سپس در آتش افروخته می شوند، و همچنین آیه: (نَارُ اللَّهِ الْمُوْقَدَهُ، الَّتِي تَطْلُعُ عَلَى الْأَفْئَدِهِ، آتش افروخته که از دلها

ص: ۱۳۷

سر می زند). (۱) پس معلوم میشود که انسان در آتشی معذب می شود، که خودش افروخته، و این جمله که مورد بحث ما است، نظیر جمله ایست که قرآن کریم در باره بهشتیان فرموده، و آن اینست: (كُلَّمَا رُزِقْتُمْ مِّنْهَا مِنْ شَرَهٍ رِّزْقًا، قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ، وَأَتُوا بِهِ مُتَشابِهًا، از میوه های بهشت بهر رزقی که می رساند، میگویند این همان است که قبل اهم روزیمان شد و آنچه را که بایشان داده میشود شبیه با توشه ای می یابند، که از دنیا با خود برده اند). (۲)

چه، هم از جمله مورد بحث و هم از این آیه بر می آید: آدمی در جهان دیگر، جز آنچه خودش در این جهان برای خود تهیه کرده چیزی ندارد، هم چنان که از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم روایت شده که فرمود: (همانطور که زندگی می کنید، میمیرید، و همانطور که میمیرید، مبعوث میشود) تا آخر حدیث. (۳) هر چند میان دو طائفه، این فرق هست، که اهل بهشت را علاوه بر آنچه خود تهیه کرده اند میدهند، چون قرآن می فرماید: (لَهُمْ مَا يَشَاؤْنَ فِيهَا وَ لَدَيْنَا مَزِيدٌ)، هر چه بخواهد در اختیار دارند، و نزد ما بیش از آنهم هست). (۴)

و اما کلمه (حجاره)، مقصود از این کلمه، در جمله (وَقُوْدُهُمَا النَّاسُ وَالْجِهَارُهُمَا) همان سنگهایی است که بعنوان بت می تراشیدند، و می پرسیند بشاهادت اینکه در جای دیگر فرموده:

(إِنَّكُمْ وَ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ، شما و آنچه می پرسید هیزم جهنمید) (۵)، چون کلمه حصب نیز بهمان معنی وقود است.

(وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَهُمَا) کلمه (ازوای) قرینه ایست که دلالت می کند بر اینکه مراد بطهارت طهارت از همه انواع قادرتها و مکارهی است که مانع از تمامیت الفت و التیام و انس میشود، چه قادرتهای ظاهری و خلقی، و چه قادرتهای باطنی و اخلاقی.

بحث روایتی (شامل یک روایت در باره "ازدواج مطهره")

مرحوم صدق روایت کرده که شخصی از امام صادق (علیه السلام) معنای این آیه را پرسید، فرمود:

ازدواج مطهره، حوریانی هستند که نه حیض دارند و نه حدث. (۶)

مؤلف: و در بعضی روایات طهارت را عمومیت داده، و معنای برائت از تمامی عیب ها و مکاره گرفته اند.

ص: ۱۳۸

- ۱- سوره حمزه آیه ۷.
- ۲- سوره بقره آیه ۲۵.
- ۳- الكامل فی التاریخ لابن الاثیر ج ۲ ص ۶۱ به عبارت لتموتن کما تنامون و لتبغضن کما تستيقظون و بحار جلد ۷ ص ۴۷ ح ۱.
- ۴- سوره ق آیه ۳۵. [.....]
- ۵- سوره انبیاء آیه ۹۸.

٦- من لا يحضره الفقيه فضيحة ج ٢ ص ٥٠ ح ٤٣

اشاره

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَخِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعْوَضَهُ فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَا ذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهِذَا مَثَلًا يُضْلِلُ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضْلِلُ بِهِ إِلَّا الْفَاسِدِينَ (٢٦) الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوَصَّلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (٢٧)

ترجمه آيات

خدا از اينکه به پشه و يا کوچکتر از آن مثل بزند شرم نمی کند مؤمنان چون آن را بشنوند میدانند که درست است و از ناحیه پروردگارشان است، ولی کافران گویند خدا از اين مثل چه منظور داشت بسياری را با آن هدایت و بسياری را بواسيله آن گمراه می کند ولی جز گروه بدکاران کسی را بدان گمراه نمی کند (۲۶).

کسانی که پیمان خدا را از پس آنکه آن را بستند می شکنند و رشته ای را که خدا به پیوستن آن فرمان داده

ص: ۱۳۹

می گسلند و در زمین تباہی می کنند آنها خودشان زیانکاراند (۲۷).

بیان

اشاره

(إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ)

الخ، کلمه (بعوضه) بمعنای پشه است، که یکی از حشرات معروف و از کوچکترین حیواناتی است که بچشم دیده میشوند، و این آیه و آیه بعدیش نظیر آیه سوره رعدند، که می فرماید: (أَفَمْنِ يَعْلَمُ أَنَّمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ، كَمْنُ هُوَ أَعْمَى؟ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَ لَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ وَ الَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمْرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوَصِّلَ، آیا کسی که علم دارد به اینکه آنچه از ناحیه پروردگارت بتو نازل شده حق است، مثل کسی است که کور است؟ نه، ولی این تفاوت را متوجه نیستند، مگر آنها که دارای عقلند همانهایی که بعهد خدا وفا نموده، آن پیمان را نمی شکنند و آنها یی که پیوندهایی را که خدا دستور پیوستن را داده پیوسته میدارند) الخ. (۱)

یک مرحله از ضلالت و کوری از باب مجازات زشت کاری و فسق آدمی است

و بهر حال، آیه شهادت میدهد بر اینکه یک مرحله از ضلالت و کوری دنبال کارهای زشت انسان بعنوان مجازات در انسان گنه کار پیدا میشود، و این غیر آن ضلالت و کوری اولی است که گنه کار را بگناه وا داشت، چون در آیه مورد بحث می فرماید: (وَ مَا يُضْلِلُ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ، خدا با این مثل گمراه نمیکند مگر فاسقان را) اضلال را اثر و دنباله فسق معرفی کرده، نه جلوتر از فسق، معلوم میشود این مرحله از ضلالت غیر از آن مرحله ایست که قبل از فسق بوده، و فاسق را بفسق کشانیده (دقیق بفرمائید).

پاره ای از احوال و اوصاف دو طائفه "هدایت شدگان و گمراهان"

این را نیز باید دانست که هدایت و اضلال دو کلمه جامعه هستند که تمامی انواع کرامت و خذلانی که از سوی خدا بسوی بندگان سعید و شقی می رسد شامل میشود، آری خدا در قرآن کریم بیان کرده که برای بندگان نیک بخت خود کرامتها ی دارد، و در کلام مجیدش آنها را بر شمرده می فرماید: (ایشان را بحیاتی طیب زنده می کند)، و (ایشان را بروح ایمان تایید می کند)، و (از ظلمت ها به سوی نور بیرونشان می آورد)، و (برای آنان نوری درست می کند که با آن نور راه زندگی را طی می کنند)، و (او ولی و سرپرست ایشان است)، و (ایشان نه خوفی دارند، و نه دچار اندوه می گردند) و (او همواره با ایشان است)، (اگر او را بخوانند دعا ایشان را مستجاب میکند)، و (چون بیاد او بیفتند او نیز بیاد ایشان خواهد بود)، و (فرشتگان همواره به بشارت و سلام بر آنان نازل میشوند)، و از این قبیل کرامت هایی دیگر.

و برای بندگان شقی و بد بخت خود نیز خذلانها دارد، که در قرآن عزیزش آنها را بر

۲۱- سوره رعد آیه

شمرده، می فرماید: (ایشان را گمراه می کند)، (و از نور بسوی ظلمت ها بیرون می برد)، (و بر دلهاشان مهر می زند)، (و بر گوش و چشمshan پرده می افکند)، (و رویشان را بعقب بر می گرداند)، (و بر گردنهاشان غلها می افکند)، (غلهایشان را طوری بگردن می اندازد که دیگر نمیتوانند رو بدین سو و آن سو کنند)، (از پیش رو و از پشت سرشان سدی و راه بندی می گذارد، تا راه پس و پیش نداشته باشند)، (شیطانها را قرین و دمساز آنان می کند)، (تا گمراهشان کنند، بطوری که از گمراهیشان خرسند باشند، و به پندارند که راه همان است که ایشان دارند)، (و شیطانها کارهای زشت و بی ثمر آنان را در نظرشان زینت میدهند)، (و شیطانها سرپرست ایشان می گردد)، (خداؤند ایشان را از طریقی که خودشان هم نفهمند استدراج می کند، یعنی سر گرم لذائذ و زینت های ظاهری دنیاشان میسازد، تا از اصلاح خود غافل بمانند)، (و بهمین منظور ایشان را مهلت میدهد که کید خدا بس متین است) (و با ایشان نیرنگ می کند)، (آن را بادامه طغیان وا میدارد، تا بکلی سرگردان شوند).

اینها پاره ای از او صافی بود که خدا در قرآن کریمیش از آن دو طائفه نام بده است، و از ظاهر آن بر می آید که انسان در ما ورای زندگی این دنیا حیات دیگری قرین سعادت و یا شقاوت دارد، که آن زندگی نیز اصولی و شاخه هایی دارد، که وسیله زندگی اویند، و انسان بزودی یعنی هنگامی که همه سبب ها از کار افتاد، و حجاب برداشته شد، مشرف باز زندگی میشود، و بدان آگاه می گردد.

حیات و زندگی سه گانه انسان و تاثیر زندگی متاخر از زندگی متقدم

و نیز از کلام خدای تعالی بر می آید که برای آدمیان حیا و زندگی دیگری قبل از زندگی دنیا بوده، که هر یک از این سه زندگی از زندگی قبلیش الگو می گیرد، واضح تر اینکه انسان قبل از زندگی دنیا زندگی دیگری داشته، و بعد از آن نیز زندگی دیگری خواهد داشت، و زندگی سومش تابع حکم زندگی دوم او، و زندگی دومش تابع حکم زندگی اولش است، پس انسانی که در دنیا است در بین دو زندگی قرار دارد، یکی سابق، و یکی لا-حق، این آن معنایی است که از ظاهر قرآن استفاده میشود.

و لکن بسیاری از مفسرین، آیاتی را که متعرض زندگی اول انسان است حمل بر زبان حال و اقتضای استعداد کرده اند، هم چنان که آیاتی را که متعرض زندگی لا حق بشر است، حمل بر نوعی مجاز و استعاره کرده اند، (اینجا دقت بفرمائید).

استشهاد به چند آیه برای اثبات تبعیت حکم حیات اخروی از حیات دنیوی

اما ظواهر بسیاری از آیات این حمل آقایان را تخطه می کند، اما قسم اول که عبارتند از آیات ذر و میثاق، بزودی هر یک در مورد خودش خواهد آمد، که خدا از بشر قبل از آنکه بدینیا بیاید، پیمان هایی گرفته، و معلوم میشود که قبل از زندگی دنیا یک نحوه زندگی داشته است.

و اما در آیات قسم دوم که بسیار زیادند، چند آیه را بعنوان نمونه در اینجا می‌آوریم، تا خواننده خودش داوری کند، که از ظاهر آن چه استفاده می‌شود؟ آیا همانطور که ما فهمیده ایم زندگی آخرت تابع حکم زندگی دنیا هست، یا نه؟ و آیا از آنها بر نمی‌آید که جزای در آن زندگی عین اعمال دنیا است؟ (لا۔ تَعْتَذِرُوا إِلَيْوْمَ إِنَّمَا تُجَزَّوْنَ مَا كُتُّمْ تَعْمَلُونَ، امروز دیگر عندر خواهی ممکنید، چون بغیر کرده‌های خود پاداشی داده نمی‌شود)، ^(۱) (ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ، سپس به هر کس آنچه را که خود انجام داده، بتمام و کمال داده می‌شود)، ^(۲) (فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ، پس بررسید از آتشی که آتش گیرانه اش مردم و سنتگند)، ^(۳) (فَلَيَدْعُ نَادِيْهُ سَيَّنَدْعُ التَّبَانِيَهُ پس باشگاه خود را صدا بزند و ما بزودی مامورین دوزخ را صدا می‌زنیم)، ^(۴) (يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ حَيْرٍ مُّخْضَرًا، وَ مَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ، روزی که هر کس آنچه را که از خیر و شر انجام داده حاضر می‌یابد)، ^(۵) (ما يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ، آنها که مال یتیم را می‌خورند جز آتش در درون خود نمی‌کنند)، ^(۶) (إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نارًا، آنها که ربا می‌خورند در شکم خود آتش فرو می‌کنند). ^(۷)

و بجان خودم اگر در قرآن کریم در این باره هیچ آیه ای نبود بجز آیه: (لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَهٖ مِنْ هَذَا، فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ، فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ، تو از این زندگی غافل بودی، ما پرده ات را کنار زدیم، اینک دیدگان خیره شده است) ^(۸) کافی بود، چون لغت غفلت در موردی استعمال می‌شود که آدمی از چیزی که پیش روی او و حاضر نزد او است بی خبر بماند، نه در مورد چیزی که اصلا وجود ندارد، و بعدها موجود می‌شود، پس معلوم می‌شود زندگی آخرت در دنیا نیز هست، لکن پرده ای میانه ما و آن حائل شده، دیگر اینکه کشف غطاء و پرده برداری از چیزی می‌شود که موجود و در پس پرده است، اگر آنچه در قیامت آدمی می‌بینند، در دنیا نباشد، صحیح نیست در آن روز بانسانها بگویند: تو از این زندگی در غفلت بودی، و این زندگی برایت مستور و در پرده بود، ما پرده ات را بر داشتیم، و در نتیجه غفلت مبدل بمشاهده گشت.

و بجان خودم سوگند، اگر شما خواننده عزیز از نفس خود خواهش کنید که شما را به بیان و عبارتی راهنمایی کند، که این معانی را برساند، بدون اینکه پای مجازگویی در کار داشته باشد، نفس شما خواهش شما را اجابت نمی‌کند، مگر بعض همین بیانات، و اوصافی که قرآن کریم بدان نازل شده.

ص: ۱۴۲

-
- ۱- سوره تحریم آیه ۷
  - ۲- سوره بقره آیه ۲۸۱
  - ۳- سوره بقره آیه ۲۴
  - ۴- سوره علق آیه ۱۸
  - ۵- سوره آل عمران آیه ۳۰
  - ۶- سوره بقره آیه ۱۷۴
  - ۷- سوره نساء آیه ۱۰
  - ۸- ق ۲۳

و حاصل کلام اینست که: گفتار خدای تعالی در باره مسئله قیامت و زندگی آخرت بر دو وجه است:

یکی وجه مجازات، که پاداش و کیفر انسانها را بیان می کند، و در این باره آیات بسیاری از قرآن دلالت بر این دارد، که آنچه بشر در آینده با آن روبرو میشود، چه بهشت، و چه دوزخ، جزاء اعمالی است که در دنیا کرده.

دوم وجه تعجم اعمال است، که آیات بسیاری دیگر دلالت بر آن دارد، یعنی می رساند که خود اعمال، و یا لوازم و آثار آن سرنوشت سازند، و اموری گوارا یا ناگوار، خیر یا شر، برای صاحبش درست می کنند، که بزودی در روزی که بساط خلت بر چیزی میشود، بان امور می رستند، و میان این دو دسته از آیات هیچ منافاتی هم نیست (برای اینکه دسته اول می رساند که خداوند برای پاداش و کیفر بندگانش بهشت و دوزخی آفریده، که همین الان آمده و مهیا است، و تنها پرده ای میان ما و آن حائل است، که آن را نمی بینیم، و چون با تمام شدن عمر، آن پرده برداشته شد، با آن روبرو می شویم، و دسته دوم از آیات میرساند که اعمال ما در روز قیامت بصورت نعمت های بهشتی، و یا عذابهای دوزخی مجسم میشود، پس ممکن است یک انسان که خدا سهمی از بهشت را برای او آفریده، بخاطر کاهلی و انجام ندادن خیراتی که بصورت نعمتهای آن بهشت مجسم میشود، بهشتی خالی از نعمت داشته باشد، پس اگر آیات دسته اول بما خبر داد، از اینکه بهشت و دوزخ هست، و آیات دسته دوم فرمود بهشت و دوزخ مخلوق و مولود عمل خود شما است، نباید توهمند کنیم که میان این دو تعبیر منافاتی است (متترجم).

معنى فسق

(إِلَّا الْفَاسِقِينَ) کلمه (فسق) بطوری که گفته اند، از الفاظی است که قبل از آمدن قرآن معنای امروز آن را نداشت، و در این معنا استعمال نمیشد، و این قرآن کریم است که کلمه نامبرده را در معنای معروفش استعمال کرد، و آن را از معنای اصلیش که بمعنای بیرون شدن از پوست است گرفته، چون وقتی میگویند: (فسقت التمره) معنایش این است که خرما از پوستش بیرون آمد، و بهمین جهت خود قرآن نیز کلمه: فاسقین را تفسیر کرد به (الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيشَاقِهِ)، کسانی که می شکنند عهد خدا را بعد از میثاق آن، و معلوم است که نقض عهد وقتی تصور دارد که قبل ابسته و محکم شده باشد، پس نقض عهد نیز نوعی بیرون شدن از پوست است.

باز به همین مناسبت در آخر آیه، فاسقین را توصیف فرمود، به خاسرین، و زیانکاران، و معلوم است که مفهوم خسران و زیانکاری وقتی و در چیزی تصور دارد، که آدمی بوجهی مالک آن باشد، هم چنان که در جایی دیگر در باره خاسرین فرموده: (إِنَّ الْخَاسِرِينَ، الَّذِينَ حَسِرُوا أَنفُسَهُمْ

وَ أَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

، زیانکاران آنها بودند که در روز قیامت خود و اهل خود را زیان کرده باشند). (۱)

با این حال زنگنه که خیال نکنی این صفاتی که خدای سبحان در کتابش برای سعدای از بندگانش، و یا اشقياء اثبات می کند، برای مقربین، و مخلصین، و محبین، و صالحین، و مطهرين، و امثال آنان اوصافی و برای ظالمین و فاسقین و خاسرين و غاوين و ضالين و امثال آنان اوصاف دیگري ذكر کرده، صرف عبارت پردازی، و اوصافی مبتذل است، که اگر چنین فکر کنی قریحه و درکت در فهم کلام خدای تعالی دچار اضطراب گشته، همه را بیک چوب میرانی، و آن وقت کلام خدا را هم مانند سخنان دیگران غلطهایی عامیانه و سخنی ساده بازاری خواهی گرفت.

بلکه آنچه گفته شد، اوصافی است که از حقایقی روحی، و مقاماتی معنوی کشف می کند، که یا در راه سعادت آدمی قرار دارند، و یا در راه شقاوت و بدپختیش، و هر یک از آنها مبدع آثاری مخصوص بخود، و منشا احکامی خاص و معین هستند، هم چنان که مراتب سن آدمی، و خصوصیات قوای او، و اوضاع خلقتش، هر یک منشا احکام و آثار مخصوصی است، که نمیتوانیم یکی از آن آثار را در غیر آن سن و سال، از کسی توقع داشته باشیم، و اگر در کلام خدای تعالی تدبیر و امعان نظر کنی، خواهی دید آنچه ما ادعا کردیم صحیح و درست است.

بحثی پیرامون مسئله معروف جبر و تفویض

اشاره

در جمله مورد بحث فرمود: (وَ مَا يُضْلِلُ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ)، خدا با قرآن کریم و مثلاهایش گمراه نمی کند مگر فاسقان را، و بهمین تعبیر، خود، بیانگر چگونگی دخالت خدای تعالی در اعمال بندگان، و نتایج اعمال آنان است، و در این بحثی که شروع کردیم نیز همین هدف دنبال میشود.

مالکیت مطلقه خداوند

توضیح اینکه خدای تعالی در آیات بسیاری از کلام مجیدش ملک عالم را از آن خود دانسته، از آن جمله فرموده: (لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ، آنچه در آسمانها است و آنچه در زمین است ملک خدا است)، (۲) و نیز فرموده (لَهُ الْمُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، ملک آسمانها و زمین از آن او است)، (۳) و نیز فرموده: (لَهُ الْمُلْكُ وَ لَهُ الْحَمْدُ، جنس ملک و حمد از او است). (۴)

و خلاصه خود را مالک علی الاطلاق همه عالم دانسته، نه بطوری که از بعضی جهات مالک باشد، و از بعضی دیگر نباشد، آن طور که ما انسانها مالکیم، چون یک انسان اگر مالک بوده ای، و یا چیزی دیگر باشد، معنای مالکیتش این است که میتواند در آن تصرف کند، اما نه از هر جهت، و

-
- ۱- سوره الشوری آیه ۴۵
  - ۲- سوره بقره آیه ۲۸۴
  - ۳- سوره حمید آیه ۵ [.....]
  - ۴- سوره تغابن آیه ۱

بهر جور که دلش بخواهد، بلکه آن تصرفاتی برایش جائز است که عقلاء آن را تجویز کنند، اما تصرفات سفیهانه را مالک نیست، مثلاً نمیتواند برده خود را بدون هیچ جرمی بکشد، و یا مال خود را بسوزاند.

و لکن خدای تعالیٰ مالک عالم است بتمام معنای مالکیت، و بطور اطلاق، و عالم مملوک او است، باز بطور مطلق، بخلاف مملوکیت یک گوسفند، و یا برده، برای ما انسانها، چون ملک ما نسبت بان مملوک ناقص و مشروط است، بعضی از تصرفات ما در آن جائز است، و بعضی دیگر جائز نیست، مثلاً انسانی که مالک یک الاغ است، تنها مالک این تصرف است که بارش را بدوش آن حیوان بگذارد، و یا سوارش شود، و اما اینکه از گرسنگی و تشنجگیش بکشد، و باتشیش بسوزاند، و وقتی عقلاء علت آن را میپرسند، پاسخ قانع کننده‌ای ندهد اینگونه تصرفات را مالک نیست.

و خلاصه تمامی مالکیت‌هایی که در اجتماع انسانی معتبر شمرده شده، مالکیت ضعیفی است که بعضی از تصرفات را جائز می‌سازد، نه همه احیاء تصرف ممکن را، بخلاف ملک خدای تعالیٰ نسبت باشیاء، که علی الاطلاق است، و اشیاء، غیر از خدای تعالیٰ رب و مالکی دیگر ندارند، و حتی مالک خودشان، و نفع و ضرر، و مرگ و حیاه، و نشور خود نیز نیستند.

پس هر تصرفی در موجودات که تصور شود، مالک آن تصرف خدا است، هر نوع تصرفی که در بندگان و مخلوقات خود بکند، میتواند، و حق دارد، بدون اینکه قبح و مذمتی و سرزنشی دنبال داشته باشد، چون آن تصرفی از میان همه تصرفات قبیح و مذموم است، که بدون حق باشد، یعنی عقلاء حق چنین تصرفی را به تصرف کننده ندهند، و او تنها آن تصرفاتی را میتواند بکند، که عقلاء آن را جائز بدانند، پس مالکیت او محدود به مواردی است که عقل تجویز کرده باشد، و اما خدای تعالیٰ هر تصرفی در هر خلقی بکند، تصرفی است از مالک حقیقی، و در مملوک واقعی، و حقیقی، پس نه مذمتی بدنبال دارد، و نه قبحی، و نه تالی فاسد دیگری.

و این مالکیت مطلقه خود را تایید کرده به اینکه خلق را از پاره‌ای تصرفات منع کند، و تنها در ملک او آن تصرفاتی را بکنند که خود او اجازه داده باشد، و یا خواسته باشد، و خود را محاسب و بازخواست کننده، و خلق را مسئول و مؤاخذ دانسته، فرموده: (مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا يَأْذِنُهُ، آن کیست که بدون اذن او نزد او سخنی از شفاعت کند)، [\(۱\)](#) و نیز فرموده: (مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ، هیچ شفیعی نیست، مگر بعد از اجازه او) [\(۲\)](#) و نیز فرموده: (لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَهَدَى النَّاسَ جَمِيعًا،

ص: ۱۴۵

۱- سوره بقره آیه ۲۵۵

۲- سوره یونس آیه ۳

اگر خدا میخواست همه مردم را هدایت می کرد) (۱) و نیز فرموده (يُضْلَل مَنْ يَشَاءُ وَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ) (۲) و باز فرموده (وَ ما تَشَاؤْنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءُ اللَّهُ وَ در شما خواستی پیدا نمیشود، مگر آنکه خدا خواسته باشد)، (۳) و نیز فرموده: (لَا يُشَئُ عَمَّا يَفْعُلُ، وَ هُمْ يُسْأَلُونَ، باز خواست نمیشود از آنچه می کند، بلکه ایشان باز خواست میشوند). (۴)

پس بنا بر این خدای تعالی متصرفی است که در ملک خود هر چه بخواهد می کند، و غیر او هیچکس این چنین مالکیتی ندارد، باز مگر باذن و مشیت او، این آن معنای است که ربوبیت او آن را اقتضاء دارد.

معیارها و اساس قوانین عقلایی معيار و اساس احکام و قوانین شرعی است

این معنا وقتی روشن شد، از سوی دیگر می بینیم که خدای تعالی خود را در مقام تشریع و قانونگذاری قرار داده، و در این قانون گذاری، خود را عیناً مانند یکی از عقلاً بحساب آورده، که کارهای نیک را نیک میداند، و بر آن مدح و شکر می گذارد، و کارهای زشت را زشت دانسته، بر آن مذمت می کند، مثلاً فرموده: (إِنْ تُبَدِّلُوا الصَّدَقَاتِ فَنَعِمًا هِيَ، اَكْرَ صِدَقَاتٍ رَا آشکاراً بِدَهِيدَ خَوْبَ اَسْتَ)، (۵) و نیز فرموده: (بِئْسَ الِّا سُمُّ الْفُسُوقُ، فَسَقَ نَامَ زَشْتِي اَسْتَ)، (۶) و نیز فرموده: که آنچه از قوانین برای بشر تشریع کرده، بمنظور تامین مصالح انسان، و دوری از مفاسد است، و در آن رعایت بهترین و مؤثرترین راه برای رسیدن انسان بسعادت، و جبران شدن نواقص شده است، و در این باره فرموده: (إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحِبِّكُمْ، دَعْوَتْ خَدَا رَا بِپَذِيرِيدَ، وقتی شما را بچیزی میخواند که زنده تان می کند)، (۷) و نیز فرموده: (ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ، این برای شما بهتر است اگر علم داشته باشید)، (۸) و نیز فرموده: (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ، (تا آنجا که می فرماید) وَ يَنْهَا عَنِ الْفَحْشَاءِ وَ الْمُنْكَرِ وَ الْبَغْيِ، خدا بعدل و احسان امر می کند، و از فحشاء و منکر و ظلم نهی می نماید)، (۹) و نیز فرموده: (إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ، خدا بکارهای زشت امر نمی کند)، (۱۰) و آیات بسیاری از این قبیل.

و این در حقیقت امضاء روش عقلاء در مجتمع انسانی است، میخواهد بفرماید: این خوب و بددها، و مصلحت و مفسده ها، و امر و نهی ها، و ثواب و عقابها، و مدح و ذم ها، و امثال اینها، که در نزد عقلاء دائر و معتبر است، و اساس قوانین عقلایی است، همچنین اساس احکام شرعی که خدا مقتن آنست، نیز هست.

صف: ۱۴۶

-
- ۱- سوره رعد آیه ۳۱
  - ۲- سوره نحل آیه ۹۳
  - ۳- سوره دهر آیه ۳۰
  - ۴- سوره انبیاء آیه ۲۳
  - ۵- سوره بقره آیه ۲۷۱
  - ۶- سوره حجرات آیه ۱۱
  - ۷- سوره انفال آیه ۲۴
  - ۸- سوره صاف آیه ۱۱

٩- سوره نحل آيه ٩٠

١٠- سوره اعراف آيه ٢٨

روش عقلاً در قانونگذاری

یکی از روشهای عقلاً-این است که میگویند: هر عملی باید معلل باغراض، و مصالحی عقلایی باشد، و گر نه آن عمل نکوهیده و زشت است، یکی دیگر از کارهای عقلاً-این است که برای جامعه خود، و اداره آن، احکام و قوانینی درست می‌کنند، یکی دیگرش این است که پاداش و کیفر مقرر میدارند، کار نیک را با پاداش، جزا میدهند، و کار زشت را با کیفر.

و همه اینها معلل بغرض و مصالحی است، بطوری که اگر در مورد امری و یا نهیی از اوامر و نواهی عقلاً خاصیتی که مایه صلاح اجتماع باشد، رعایت نشده باشد، و اگر هم شده باشد، بر مورد خودش منطبق نباشد، عقلاً اقدام بچنین امر و نهیی نمی‌کنند، کار دیگری که عقلاً دارند این است که سنتیت و سنجش را میان عمل و جزای آن رعایت می‌کنند، اگر عمل خیر باشد، بهر مقدار که خیر است آن مقدار پاداش میدهند، و اگر شر باشد، بمقدار شریت آن، کیفر مقرر میدارند، کیفری که از نظر کم و کیف مناسب با آن باشد.

باز از احکام عقلاً، یکی دیگر این است که امر و نهی و هر حکم قانونی دیگر را تنها متوجه افراد مختار می‌کنند، نه کسانی که مضطرب و مجبور بآن عملند، (و هرگز بکسی که دچار لقوه است، نمیگویند: دست را تکان بده، و یا تکان نده،) و همچنین پاداش و کیفر را در مقابل عمل اختیاری میدهند، (و هرگز بکسی که زیبا است مزد نداده، و بکسی که سیاه و زشت است کیفر نمی‌دهند)، مگر آنکه عمل اضطراریش ناشی از سوء اختیارش باشد، مثل اینکه کسی در حال مستی عمل زشتی انجام داده باشد، که عقلاً عقاب او را قبیح نمیدانند، چون خودش خود را مست و دیوانه کرده، دیگر نمیگویند آخر او در چنین جرم عاقل و هوشیار نبود.

اگر خدای سبحان بندگان را به اطاعت یا معصیت مجبور کرده باشد...

حال که این مقدمه روشن شد، می‌گوییم اگر خدای سبحان بندگان خود را مجبور باطاعت یا معصیت کرده بود، بطوری که اولی قادر بر مخالفت، و دومی قادر بر اطاعت نبود، دیگر معنا نداشت که برای اطاعت کاران بهشت، و برای معصیت کاران دوزخ مقرر بدارد، و حال که مقرر داشته، باید در مورد اولی پاداشش بجزاف، و در مورد دومی کیفرش ظلم باشد، و جزاف و ظلم نزد عقلاً قبیح، و مستلزم ترجیح بدون مرجع است، که آن نیز نزد عقلاً قبیح است، و کار قبیح کار بدون دلیل و حجت است، و خدای تعالیٰ صریحاً آن را از خود نفی کرده، و فرموده: (لَئِنَّمَا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ، رسولان گسیل داشت، تا بعد از آن دیگر مردم حجتی علیه خدا نداشته باشند) (۱) و نیز فرموده: (لَيَهْلِكَ كَمْ هَلَكَ عَنْ بَيْنِيْ، وَ يَحْيِي مَنْ حَيَّ عَنْ بَيْنِيْ تا در نتیجه هر کس هلاک میشود، دانسته هلاک شده باشد، و هر کس نجات می‌یابد دانسته نجات یافته باشد)، (۲)

پس با

ص: ۱۴۷

۱- سوره نساء آیه ۱۶۵ [.....]

۲- سوره انفال آیه ۴۲

این بیانی که تا اینجا از نظر خواننده گذشت چند نکته روش گردید:

اول اینکه تشریع، بر اساس اجبار در افعال نیست، و خدای تعالیٰ کس را مجبور بهیچ کاری نکرده، در نتیجه آنچه تکلیف کرده، بر وفق مصالح خود بندگان است، مصالحی در معاش و معادشان، این اولاً، و ثانیاً این تکالیف از آن رو متوجه بندگان است، که مختار در فعل و ترک هر دو هستند، و مکلف با ان تکالیف از این رو پاداش و کیفر می بینند، که آنچه خیر و یا شر انجام میدهند، با اختیار خودشان است.

دوم اینکه آنچه خدای تعالیٰ از ضلالت، و خدعاً، و مکر، و امداد، و کمک در طغیان، و مسلط کردن شیطان، و یا سرپرستی انسانها، و یا رفیق کردن شیطان را با بعضی از مردم، و بظاهر اینگونه مطالب که بخود نسبت داده، تمامی آن طور منسوب بخدا است، که لائق ساحت قدس او باشد، و به نزاهت او از لوث نقص و قبیح و منکر برخورد، چون برگشت همه این معانی بالآخره باضلال و فروع و انواع آنست، و تمامی انحصار اضلال منسوب بخدا، و لائق ساحت او نیست، تا شامل اضلال ابتدایی و بطور اغفال هم بشود.

اضلال منسوب به خدا، اضلال بعنوان مجازات است

بلکه آنچه از اضلال باو نسبت داده میشود، اضلال بعنوان مجازات است، که افراد طالب ضلالت را بدان مبتلا می کند، چون بعضی افراد براستی طالب ضلالتند، و بسوء اختیار باستقبالش می روند، هم چنان که خدای تعالیٰ نیز این ضلالت را به خودش نسبت داده و فرموده: (يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا، وَ يَهْدِي بِهِ كَثِيرًا، وَ ما يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ)، الخ (۱) و نیز فرموده: (فَلَمَّا زَاغُوا أَرَأَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ، هُمْ يَنْحِرِفُونَ، خَدَا دَلَاهَاشَانَ رَا مَنْحِرَفَ تَرْ وَ گَمَرَاهَ تَرْ كَرَدَ)، (۲) و نیز فرموده: (كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ مُرْتَابٌ، این چنین خدا هر اسراف گر شکاک را گمراه می کند) (۳):

سوم اینکه قضاۓ خدا، اگر بافعال بندگان تعلق گیرد، از این جهت نیست که فعلاً افعالی است منسوب بفاعلهما، بلکه از این جهت تعلق می گیرد که موجودی است از موجودات، و مخلوقی است از مخلوقات خدا، که انشاء الله تعالیٰ در بحث روایتی ذیل، و در بحث پیرامون قضاۓ و قدر توضیح این نکته خواهد آمد.

تفویض نیز با تشریع سازگار نیست

چهارم اینکه تشریع همانطور که با جبر نمیسازد، همچنین با تفویض نیز نمیسازد، چون در صورت تفویض، امر و نهی خدا به بندگان، آنهم امر و نهی مولوی، امر و نهی کسی است که حق چنان امر و نهی را ندارد، برای اینکه در این صورت اختیار عمل را بخود بندگان واگذار کرده، علاوه بر اینکه تفویض تصور نمیشود، مگر آنکه خدای تعالیٰ را مالک مطلق ندانیم، و مالکیت او را

۲- سوره صاف آیه ۵

۳- مؤمن آیه ۳۴

از بعضی ما یملک او سلب کنیم.

بحث روایتی (پیرامون روایات قضا و قدر و امر بین الامرين)

اشاره

روایات بسیار زیادی از ائمه اهل بیت علیهم السلام رسیده که فرموده اند: (لا جبر و لا تفویض بل امر بین امرین، نه جبر است، و نه تفویض، بلکه امری است متوسط میانه دو امر)، (تا آخر حدیث). [\(۱\)](#)

و در کتاب عیون بچند طریق روایت کرده که چون امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام از صفين برگشت، پیر مردی از آنان که با آن جناب در صفين شرکت داشت، برخاست عرض کرد: يا امیر المؤمنین: بفرما ببینم آیا این راهی که ما رفیم بقضاء خدا و قدر او بود، يا نه؟ امیر المؤمنین علیه السلام فرمود: بله ای پیر مرد، بخدا سوگند بر هیچ تلی بالا نرفتید، و بهیچ زمین پستی فرود نشدید، مگر بقضایی از خدا، و قدری از او.

پیر مرد عرضه داشت: حال که چنین است زحماتی را که تحمل کردم، به حساب خدا می‌گذارم، يا امیر المؤمنین، حضرت فرمود: ای پیر مرد البته اینطور هم نپنداز، که منظورم از این قضاء و قدر، قضا و قدر حتمی و لازم او باشد، چون اگر چنین باشد که هر کاری انسان انجام میدهد و یا نمیدهد همه بقضاء حتمی خدا صورت بگیرد، آن وقت دیگر ثواب و عقاب و امر و نهی (و تشویق) و زجر معنای صحیحی نخواهد داشت، و وعد و وعید بی معنا خواهد شد، دیگر هیچ بدکاری را نمی‌توان ملامت کرد، و هیچ نیکوکاری را نمیتوان ستود، بلکه نیکوکار سزاوارتر بملامت میشود، از بدکار، و بدکار سزاوارتر میشود باحسان از آن کس که نیکوکار است، و این همان اعتقادی است که بت پرستان، و دشمنان خدای رحمان و نیز قدری ها و مجوسيان اين امت بدان معتقدند.

ای شیخ همین که خدا بما تکلیف کرده، کافی است که بدانیم او ما را مختار میداند، و همچنین اینکه نهی کرده، نهیش از باب زنhar دادن است، و در برابر عمل کم ثواب زیاد میدهد، و اگر نافرمانی میشود، چنان نیست که مغلوب شده باشد، و اگر اطاعت شود مطیع را مجبور باطاعت کرده باشد، خدای تعالی زمین و آسمانها و آنچه را که بین آن دو است بباطل نیافریده، این پندار کسانیست که کفر ورزیدند، و وای بحال کسانی که کفر ورزیدند از آتش (تا آخر حدیث). [\(۲\)](#)

ص: ۱۴۹

۱- اصول کافی ج ۱ ص ۱۶۰ ح ۱۳ و عیون اخبار الرضا ج ۱ ص ۱۰۱ ح ۱۷ ب ۱۱

۲- عیون اخبار الرضا ج ۱ ص ۱۱۴ ح ۳۸ ب ۱۱

مؤلف: اینکه در پاسخ فرمود: بقضايای از خدا و قدری از او - تا آنجا که پیر مرد گفت:

زحماتی که تحمل کرده ام بحساب خدا میگذارم، یکی از مسائلی است که بعدها بعنوان علم کلام نامیده شد.

توضیح و تحقیق در زمینه قضا و قدر و جبر و تقویض

توضیح اینکه: باید دانست که یکی از قدیمی ترین مباحثی که در اسلام مورد نقض و ابرام قرار گرفت، و منشا نظریه های گوناگونی گردید، مباحثی بود که، پیرامون کلام و نیز مسئله قضا و قدر پیش آمد، علمای کلام این مسئله را طوری طرح کردند، که ناگهان نتیجه اش از اینجا سر در آورد که: اراده الهیه بتمامی اجزاء و آثار عالم تعلق گرفته، هیچ چیز در عالم با وصف امکان موجود نمیشود، بلکه اگر موجودی موجود شود، با وصف ضرورت و وجوب موجود میشود، چون اراده الهیه به آن تعلق گرفته، و محال است اراده او از مرادش تخلف پذیرد و نیز هر چیزی که موجود نمیشود، و هم چنان در عدم میماند، بامتناع مانده است، چون اراده الهیه بهشت شدن آن تعلق نگرفته، و گرنه موجود نمیشد، پس آنچه هست واجب الوجود است، و آنچه نیست ممتنع الوجود است، و هیچیک از آن دو دسته ممکن الوجود نیستند، بلکه اگر موجودند، بضرورت و وجوب موجودند، چون اراده بانها تعلق گرفته، و اگر معلوم نمیشوند، بامتناع معلوم نمیشوند، چون اراده بانها تعلق نگرفته.

و ما اگر این قاعده را کلیت داده، همه موجودات را مشمول آن بدانیم، آن وقت در خصوص افعال اختیاری، که از ما انسانها سر می زند، اشکال وارد میشود، (چون افعال ما نیز موجوداتی هستند، اگر موجود شوند، بطور وجوب و ضرورت موجود میشوند، و اگر نشوند بطور امتناع نمیشوند، در نتیجه ما با آنچه می کنیم و یا نمی کنیم مجبور هستیم).

در حالی که ما در نظر بدی و قبل از شروع بهر کار در می یابیم، که نسبت انجام آن کار و ترکش بما نسبت تساوی است، یعنی همان قدر که در خود قدرت و اختیار نسبت بانجام آن حس می کنیم، همان مقدار هم نسبت به ترکش احساس می کنیم، و اگر از میان آن دو، یعنی فعل و ترک، یکی از ما سر می زند، باختیار، و سپس به اراده ما متعین میشود، و این مائیم که اول آن را اختیار، و سپس اراده می کنیم، و در نتیجه کفه آن که تا کنون با کفه دیگر مساوی بود، می چربد.

پس بحکم این و جدان، کارهای ما اختیاری است، و اراده ما در تحقق آنها مؤثر است، و سبب ایجاد آنها است، ولی اگر کلیت قاعده بالا را قبول کنیم، و بگوئیم اراده از لیه و تخلف ناپذیر خدا بافعال ما تعلق گرفته، در درجه اول این اختیار که در خود می بینیم باطل میشود، و در درجه دوم باید بر خلاف وجود اینمان بگوئیم: که اراده ما در فعل و ترکهای ما مؤثر نیست، و اشکال دیگر اینکه در اینصورت دیگر قدرت قبل از فعل معنا ندارد، و در نتیجه تکلیف معنا نخواهد داشت، چون

تکلیف فرع آنست که مکلف قبل از فعل قدرت بر فعل داشته باشد، و مخصوصاً در آن صورت که مکلف بنای نافرمانی دارد، تکلیف باو تکلیف (بما لا یطاق) خواهد بود.

اشکال دیگر اینکه در این صورت پاداش دادن بکسی که به جبر اطاعت کرده، پاداشی جزافی خواهد بود، و عقاب نافرمان بجبر هم ظلم و قبیح میشود، و همچنین توالی فاسد است دیگر.

دانشمندان نامبرده بهمه این لوازم ملتزم شده اند، و گفته اند که: مکلف قبل از فعل، قدرت ندارد، و این اشکال را که تکلیف غیر قادر قبیح است، نیز ملتزم شده، و گفته اند: مسئله حسن و قبح و خوبی و بدی اموری اعتباری هستند، که واقعیت خارجی ندارند، و خدای تعالیٰ محکوم باین احکام اعتباری من و تو نمیشود، و لذا کارهایی که صدورش از ما برخلاف عقل و زشت است، از قبیل ترجیح بدون مرجح و اراده جزافی، و تکلیف به ما لا- یطاق، و عقاب گنه کار مجبور، و امثال اینها از خدا نه محال است، و نه عیبی دارد (تعالی اللہ عن ذلک).

و کوتاه سخن آنکه: در صدر اول اسلام اعتقاد بقضاء و قدر از انکار حسن و قبح، و انکار جزای باستحقاق سر در می آورد، و بهمین جهت وقتی پیر مرد از علی علیه السلام می شنود که:

حرکت بصفین بقضاء و قدر خدا بوده، گویی خبر تاثرآوری شنیده، چون مایوس از ثواب شده، بلا فاصله و با کمال نویمیدی میگوید: رنج و تعب خود را بحساب خدا می گذارم، یعنی حالا که اراده خدا همه کاره بوده، و مسیر ما و اراده های ما فائد نداشته، و جز خستگی و تعب چیزی برای ما نمانده، من این خستگی را بحساب او می گذارم، چون او با اراده خود ما را خسته کرده.

لذا امیر المؤمنین ص در پاسخ می فرماید: نه، اینطور که تو فکر می کنی نیست، چون اگر مطلب از این قرار باشد، ثواب و عقاب باطل میشود، (تا آخر حدیث) که امام علیه السلام باصول عقلایی، که اساس تشريع، و مبنای آنست، تمسک می کند، و در آخر کلامش می فرماید: (خدا آسمانها و زمین را باطل نیافریده) الخ.

میخواهد بفرماید: اگر اراده جزافی که از لوازم جبر انسانها، و سلب اختیار از آنها است، صحیح باشد، مستلزم آنست که فعل بدون غرض و بی فایده نیز از خدا سر بزند، این نیز مستلزم آنست که احتمال بی غرض بودن خلقت و ایجاد احتمال امری ممکن باشد، و این امکان با وجوب مساوی است، (چرا برای اینکه وقتی فعلی غایت نداشت ناگزیر باید رابطه ای میان آن و غایت نباشد و وقتی رابطه نبود بی غایت بودنش واجب میشود و در نتیجه موجود مفروض ممتنع الوجود می گردد و این همان بطلان است، مترجم) در نتیجه و روی این فرض، هیچ فایده و غایتی در خلقت و ایجاد نیست، و باید خدا آسمانها و زمین را بباطل آفریده باشد، و این مستلزم بطلان معاد، و سر بر آوردن تمامی محدوده اها است.

کیفیت تعلق اراده الهیه بر افعال انسانها

و گویا مراد آن جناب از اینکه فرمود: (اگر بندگانش نافرمانیش کنند، بجبر نکرده اند، و اگر اطاعت کنند، باز مغلوب و مجبور نیستند)، این است که نافرمان او، او را به جبر نافرمانی نمی کند، و فرمانبرش نیز او را بکراحت اطاعت نمی کند.

و در توحید، و عیون، از حضرت رضا علیه السلام روایت شده، که: در محضرش از مسئله جبر و تفویض گفتگو شد، ایشان فرمودند: اگر بخواهید، در این مسئله اصلی کلی برایتان بیان می کنم، که در همه موارد بان مراجعه نموده، نه خودتان در آن اختلاف کنید، و نه کسی بتواند بر سر آن با شما مخاصمه کند، و هر کس هر قدر هم قوی باشد، با آن قاعده نیروی او را در هم بشکنید؟ عرضه داشتیم: بله، بفرمائید، فرمود: خدای عز و جل در صورتی که اطاعت کنند، با جبار و اکراه اطاعت نمیشود، (یعنی برخلاف آنچه که تفویضی ها پنداشته اند، گنه کار از تحت قدرت او خارج نیست)، و بندگان را در ملک خود رها نکرده، که هر چه بخواهند مستقلانجام دهند، بلکه هر چه را که به بندگانش تمییک کرده خودش نیز مالک آن هست، و بر هر چه که قدرتشان داده، خودش نیز قادر بر آن هست. بنا بر این اگر بندگانش اطاعت کردنند، و اوامرش را بکار بستند، او جلو اطاعت شان را نمی گیرد، و راه اطاعت را بروی آنان نمی بندد، و اگر او امرش را با نافرمانی پاسخ گفتند، یا از نافرمانیشان جلوگیری می کند، و یا نمی کند، در هر صورت خود او بندگان را بنافرمانی وانداشت، آن گاه فرمود: هر کس حدود این قاعده کلی را بخوبی ضبط کند، بر خصم خود غلبه می کند. [\(۱\)](#)

مؤلف: اگر خواننده عزیز توجه فرموده باشد، گفتیم: تنها عاملی که جبری مذهبان را وادار کرد به اینکه جبری شوند، بحث در مسئله قضاء و قدر بود، که از آن، حتمیت و وجوب را نتیجه گرفتند، وجوب در قضاء، و وجوب در قدر را، و گفتیم: که هم این بحث صحیح است، و هم این نتیجه گیری، با این تفاوت که جبریان در تطبیق بحث بر نتیجه اشتباه کردند، و میان حقائق با اعتباریات خلط کردند، و نیز وجوب و امکان برایشان مشتبه شد.

توضیح اینکه: قضاء و قدر در صورتی که ثابت شوند، این نتیجه را میدهند، که اشیاء در نظام ایجاد و خلقت صفت وجود و لزوم دارند، باین معنا که هر موجودی از موجودات، و هر حال از احوالی که موجودات بخود میگیرند، همه از ناحیه خدای سبحان تقدیر و اندازه گیری شده، و تمامی جزئیات آن موجود، و خصوصیات وجود، و اطوار و احوالش، همه برای خدا معلوم و معین است، و از نقشه ای که نزد خدا دارد، تخلف نمی کند.

ص: ۱۵۲

و معلوم است که ضرورت و وجوب از شئون علت است، چون علت تامه است، که وقتی معلومش با آن مقایسه میشود، آن معلوم نیز متصف به صفت وجوب میشود، ولی وقتی با غیر علت تامه اش، یعنی با هر چیز دیگری قیاس شود، جز صفت امکان صفت دیگری بخود نمی‌گیرد، (و بیان ساده‌تر اینکه: هر موجودی با وجود و حفظ علت تامه اش واجب است، و لکن همان موجود، با قطع نظر از علت تامه اش، ممکن الوجود است).

پس گسترش و شمول قضاء و قدر در همه عالم، عبارت است از جریان و بکار افتدان سلسله علت‌های تامه، و معلولهای آنها، در مجموعه عالم، و معلوم است که این جریان با حکم قوه و امکان در سراسر عالم از جهت دیگر منافات ندارد.

حال که این معنا روشن گردید، می‌گوییم: یک عمل اختیاری که از انسان صادر میشود، و طبق اراده و خواستش صادر میشود، همین یک عمل از جهتی واجب است، و از جهتی دیگر ممکن، اگر آن را از طرفی در نظر بگیریم که تمامی شرائط وجود یافتنش، از علم، و اراده و آلات، و ادوات صحیح، و ماده‌ای که فعل روی آن واقع میشود، و نیز شرائط زمانی و مکانیش همه موجود باشد، چنین فعلی ضروری الوجود، و واجب الوجود است، و این فعل است که می‌گوییم اراده از لیه خدا بر آن تعلق گرفته، و مورد قضاء و قدر او است.

و اگر از طرفی ملاحظه شود که همه شرائط نام برده، مورد نظر نباشد تنها فعل را با یکی از آن شرائط، مانند وجود فاعل، بسنجمیم، البته در این صورت فعل نامبرده ضروری نیست، بلکه ممکن است و از حد امکان تجاوز نمیکند، پس یک فعل، اگر از لحاظ اول ضروری شد، لازمه اش این نیست که از لحاظ دوم نیز ضروری الوجود باشد.

پس معلوم شد اینکه علمای کلام از بحث قضاء و قدر، و عمومیت آن دو، نسبت بهمه موجودات، نتیجه گرفته اند که پس افعال آدمی اختیاری نیست، معنای صحیحی ندارد، چون گفتیم اراده الهی تعلق بفعل ما انسانها می‌گیرد، اما با همه شئون و خصوصیات وجودیش، که یکی از آنها ارتباطش با علل و شرائط وجودش میباشد.

بعبارتی دیگر، اراده الهی بفعلی که مثلاً از زید صادر میشود، باین نحو تعلق گرفته، که فعل نامبرده با اختیار خود از او صادر شود، نه بطور مطلق، و نیز در فلاـن زمان، و فلاـن مکان صادر شود، نه هر وقت و هر جا که شد، وقتی اراده اینطور تعلق گرفته باشد، پس اگر زید همان عمل را بی اختیار انجام دهد، مراد از اراده تخلف کرده، و این تخلف محال است.

حال که چنین شد، می‌گوییم: تاثیر اراده از لیه در اینکه فعل نامبرده ضروری الوجود شود، مستلزم آنست که فعل با اختیار از فاعل سر بزند، چون گفتیم: چنین فعلی متعلق اراده از لیه است، در

نتیجه همین فعل مورد بحث ما بالنسبه باراده ازلی الهی ضروری، و واجب الوجود است، و در عین حال بالنسبه باراده خود فاعل، ممکن الوجود، و اختیاری است.

پس اراده فاعل نام برده در طول اراده خداست، نه در عرض آن، تا با هم جمع نشوند، و آن وقت بگویی: اگر اراده الهی تاثیر کند، اراده انسانی بی اثر و باطل میشود، و بهمین بهانه جبری مذهب شوی.

پس معلوم شد خطای جبری مذهبان از کجا ناشی شده، از اینجا که نتوانستند تشخیص دهنند، که اراده الهی چگونه بافعال بندگان تعلق گرفته، و نیز نتوانستند میان دو اراده طولی، با دو اراده عرضی فرق بگذارند، و نتیجه این اشتباہشان این شده که بگویند: بخاطر اراده ازلی خدا، اراده بنده از اثر افتاده.

عقیده معترله در تقویض، و ذکر مثالی برای روشن شدن "امر بین الامین"

و اما معترله، هر چند که با جبری مذهبان در مسئله اختیاری بودن افعال بندگان، و سایر لوازم آن، مخالفت کرده اند، اما در راه اثبات اختیار، آن قدر تندرسته اند، که از آن طرف افتاده اند، در نتیجه مرتکب اشتباہی شده اند که هیچ دست کم از اشتباہ آنان نیست.

و آن این است که اول در برابر جبریها تسلیم شده اند، که اگر اراده ازلیه خدا به افعال بندگان تعلق بگیرد، دیگر اختیاری باقی نمی ماند، این را از جبریها قبول کرده اند، ولی برای اینکه اصرار داشته اند بر اینکه مختار بودن بندگان را اثبات کنند، ناگزیر گفته اند: از اینجا می فهمیم، که افعال بندگان مورد اراده ازلیه خدا نیست، و ناگزیر شده اند برای افعال انسانها، خالقی دیگر قاتل شوند، و آن خود انسانهایند، و خلاصه ناگزیر شده اند بگویند: تمامی موجودات خالقی دارند، بنام خدا، ولی افعال انسانها خالق دیگری دارد، و آن خود انسان است.

غافل از اینکه اینهم نوعی ثنویت، و دو خدایی است، علاوه بر این به محدودرهایی دچار شده اند که بسیار بزرگتر از محدود جبریها است، هم چنان که امام علیه السلام فرموده: بی چاره قدری ها خواستند باصطلاح، خدا را بعدالت توصیف کنند، در عوض قدرت و سلطنت خدا را منکر شدند.

و اگر بخواهیم برای روشن شدن این بحث مثالی بیاوریم، باید یکی از موالی عرفی را در نظر بگیریم، که یکی از بندگان و بردگان خود را انتخاب نموده، دخترش را برای مدتی بعقد او در می آورد، آن گاه از اموال خود حصه ای باو اختصاص میدهد، خانه ای، و اثاث خانه ای، و سرمایه ای، و امثال آن، از همه آن چیزهایی که مورد احتیاج یک خانواده است.

در این مثال اگر بگوئیم: این برد مالک چیزی نیست، چون مالکیت با بردگی متناقض است، و او نه تنها هر چه دارد، بلکه خودش نیز ملک مولايش است، همان اشتباہی را مرتکب

شده ایم، که جبریها نسبت بافعال انسانها مرتكب شده اند، و اگر بگوئیم مولایش باو خانه داده، و او را مالک آن خانه، و آن اموال کرده، دیگر خودش مالکیت ندارد، و مالک خانه مزبور همان برده است، اشتباهی را مرتكب شده ایم که معتزله مرتكب شده اند.

و اگر بین هر دو ملک را جمع کنیم، و بگوئیم هم مولی مالک است، و هم بنده و برده، چیزی که هست، مولی در یک مرحله مالک است، و بنده در مرحله ای دیگر، بعبارتی دیگر، مولی در مقام مولویت خود باقی است، و بنده هم در رقیت خود باقی است، و اگر بنده از مولی چیزی بگیرد، هر چند مالک است، اما در ملک مالک ملکیت یافته، در اینصورت (امر بین الامرين) را گرفته ایم، چون هم مالک را مالک دانسته ایم، و هم بنده را، چیزی که هست ملکی روی ملک قرار گرفته، و این همان نظریه امامان اهل بیت علیهم السلام است که برهان عقلی هم بر آن قیام دارد.

و در احتجاج از جمله سؤالاتی که از عبایه بن ربیعی اسدی، نقل کرد، که از امیر المؤمنین (علیه السلام) کرده، سؤالی است که وی از استطاعت کرده است، و امیر المؤمنین علیه السلام در پاسخ فرموده: آیا بنظر شما مالک این استطاعت تنها بنده است، و هیچ ربطی به خدا ندارد؟ یا آنکه او و خدا هر دو مالکند؟ عبایه بن ربیعی سکوت کرد، و نتوانست چیزی بگوید، آن جناب فرمود: ای عبایه جواب بگو، عبایه گفت: آخر چه بگوئم؟ یا امیر المؤمنین! فرمود: باید بگویی قدرت تنها ملک خداست، و بشر مالک آن نیست، و اگر مالک آن شود، به تملیک و عطای او مالک شده، و اگر تملیک نکند، آن نیز بمنظور آزمایش وی است، و در آنجا هم که تملیک می کند، چنان نیست که دیگر خودش مالک آن نباشد، بلکه در عین اینکه آن را بتو تملیک کرده، باز مالک حقیقیش خود اوست، و بر هر چیز که تو را قدرت داده، باز قادر بر آن هست (الخ). [\(۱\)](#)

مؤلف: معنای روایت با بیان گذشته ما روشن است.

و در کتاب شرح العقائد شیخ مفید آمده: که از امام هادی روایت شده، که شخصی از آن جناب از افعال بندگان پرسید، که آیا مخلوق خداست؟ یا مخلوق خود بندگان؟ امام علیه السلام فرمود:

اگر خود خدا خالق افعال بندگان باشد، چرا از آنها بیزاری میجوید؟ و می فرماید: (أَنَّ اللَّهَ بَرِيٌّ مِّنَ الْمُسْرِكِينَ، خدا از مشرکین بیزار است)، [\(۲\)](#) و معلوم است که خدا از خود مشرکین بیزاری ندارد، بلکه از شرک و کارهای ناستوده شان بیزار است. [\(۳\)](#)

در توضیح این حدیث می گوییم: افعال دو جهت دارند، یکی جهت ثبوت وجود، و دوم جهت انتساب آنها بافعال افعال، از جهت اول، متصف باطاعت و معصیت نیستند، و این اتصافشان

ص: ۱۵۵

۱- احتجاج ج ۲ ص ۲۵۵

۲- سوره توبه آیه ۳

از جهت دوم است، که باین دو عنوان متصف میشوند، مثلاً عمل جفت گیری انسانها، چه در نکاح و چه در زنا یک عمل است، و از نظر شکل با یکدیگر فرقی ندارند، هر دو عمل دارای ثبوت و تحقیقند، تنها فرقی که در آن دو است، این است که اگر بصورت نکاح انجام شود، موافق دستور خداست، و چون همین عمل بصورت زنا انجام گیرد، فاقد آن موافقت است، و همچنین قتل نفس حرام، و قتل نفس در قصاص، و نیز زدن یتیم از درستگری، و زدن او از راه تادیب.

پس در تمامی گناهان میتوان گفت: از این جهت گناه است که فاعل آن در انجام آن، جهت صلاحی، و موافقت امری، و سود اجتماعی در نظر نگرفته، بخلاف آنکه همین افعال را بخاطر آن اغراض آورده باشد.

پس هر چه هست زیر سر فاعل است، و خود فعل از نظر اینکه موجودی از موجودات است

خلقت و حسن متلازمند و آنچه عمل را گناه می کند امری است عدمی

بد نیست، چون بحکم آیه: (الله خالق كُلَّ شَيْءٍ، خدا آفریدگار هر چیزیست)،^(۱) مخلوق خداست، چون آن نیز چیزیست موجود، و ثابت، و مخلوق خدا بد نمیشود، همچنین کلام امام علیه السلام که فرمود: (هر چیزی که نام چیز بر آن اطلاق شود، مخلوق است، غیر از یک چیز آنهم خداست) تا آخر حدیث.^(۲)

که اگر آن آیه و این روایت را با آیه: (الذِّي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ، آن خدایی که خلقت هر چیز را نیکو کرد)،^(۳) ضمیمه کنیم، این نتیجه را می گیریم: که نه تنها فعل گناه بلکه هر چیزی هم چنان که مخلوق است، بدین جهت که مخلوق است نیکو نیز هست، پس خلقت و حسن با هم متلازمند، و هرگز از هم جدا نمیشوند.

در این میان خدای سبحان پاره ای افعال را زشت و بد دانسته، و فرموده: (مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا، وَ مَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزِي إِلَّا مِثْهَا)، هر کس عمل نیک آورد، ده برابر چون آن پاداش دارد، و هر کس عمل زشت مرتکب شود، جز مثل آن کیفر نمی بیند)،^(۴) و بدلیل اینکه برای گناهان مجازات قائل شده، می فهمیم گناهان مستند بآدمی است، و با در نظر گرفتن اینکه گفته شد:

وجوب و ثبوت افعال، از خدا و مخلوق او است، این نتیجه بدست می آید: که عمل گناه منهای وجودش که از خداست، مستند بآدمی است، پس می فهمیم که آنچه یک عمل را گناه می کند، امری است عدمی، و جزء مخلوق های خدا نیست، چون گفته ایگر مخلوق بود حسن و زیبایی داشت.

خدای تعالی نیز فرموده: (ما أَصَابَ مِنْ مُّصِّبَتِهِ فِي الْأَرْضِ وَ لَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِّنْ قَبْلِ أَنْ تَبَرَّأُوا، هیچ مصیبی در زمین و نه در خود شما نمی رسد، مگر آنکه قبل از قطعی شدن، در.)

۲- اصول کافی ج ۱ ص ۸۲ ز ۲

۳- سوره سجده آیه ۷

۴- سوره انعام آیه ۱۶۰ [.....]

کتابی موجود بود)، (۱) و نیز فرموده: (ما أَصَابَ مِنْ مُصِّبَةِ إِلَّا يَأْذِنُ اللَّهُ، وَ مَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ، يَهْدِ قَلْبَهُ، هیچ مصیتی نمیرسد، مگر باذن خدا، و هر کس بخدا ایمان آورد، خدا قلبش را هدایت می کند)، (۲) و نیز فرموده: (ما أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِّبَةِ إِيمَانِهِ، فِيمَا كَسَبْتُمْ أَيْدِيْكُمْ، وَ يَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ، آنچه مصیت که به شما می رسد، بدست خود شما بشما می رسد، و خدا از بسیاری گناهان عفو می کند)، (۳) و نیز فرموده: (ما أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةِ فَمِنَ اللَّهِ، وَ مَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةِ، فَمِنْ نَفْسِكَ، آنچه خیر و خوبی بتو می رسد از خدا است، و آنچه بدی بتو می رسد از خود تو است)، (۴) و نیز فرموده: (وَ إِنْ تُصِّبُهُمْ حَسَنَةً، يَقُولُوا: هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، وَ إِنْ تُصِّبُهُمْ سَيِّئَةً، يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ، قُلْ: كُلُّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، فَمَا لِهُؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْهَمُونَ حَيْدِيثًا؟ اگر پیش آمد خوشی برایشان پیش آید، میگویند این از ناحیه خدا است، و چون پیش آمد بدی بایشان برسد، میگویند: این از شئامت و نحوست تو است، بگو: همه پیش آمدها از ناحیه خدادست، این مردم را چه می شود که هیچ سخنی بخرجان نمیروند؟)، (۵).

وقتی این آیات را بر رویهم مورد دقت قرار دهیم، می فهمیم که مصائب، بدیهای نسبی است، باین معنا که انسانی که برخوردار از نعمتهای خدا، چون امنیت و سلامت، و صحت، و بینیازی است، خود را واجد می بیند، و چون بخارط حادثه ای آن را از دست میدهد، آن حادثه و مصیت را چیز بدی برای خود تشخیص میدهد، چون آمدن آن مقارن با رفتن آن نعمت، و فقد و عدم آن نعمت بود.

اینجاست که پای فقدان و عدم بمبیان می آید، و ما آن را بحادثه و مصیت نامبرده نسبت میدهیم، پس هر نازله و حادثه بد، از خدادست، و از این جهت که از ناحیه خدا است، بد نیست، بلکه از این جهت بد می شود، که آمدنش مقارن با رفتن نعمتی از انسان واجد آن نعمت است، پس هر حادثه بد که تصور کنی، بدیش امری است عدمی، که از آن جهت منسوب بخدای تعالی نیست، هر چند که از جهتی دیگر منسوب بخدا است، حال یا باذن او و یا بنحوی دیگر.

و در کتاب قرب الاسناد از بزنطی روایت آمده، که گفت: بحضرت رضا (علیه السلام) عرضه داشتم:

بعضی از اصحاب ما قائل بجبرند، و بعضی دیگر باستطاعت، شما چه می فرمایی؟ بمن فرمود:

بنویس:

(خدای تعالی فرمود: ای پسر آدم! آنچه تو برای خود میخواهی، و می پنداری خواست مستقل از خودت است، چنین نیست، بلکه بمشیت من میخواهی، و واجبات مرا با نیروی من انجام میدهی، و بوسیله نعمت من است که بر نافرمانی من نیرو یافته ای، این منم که تو را شنوا و بینا و نیرومند کردم، (ما أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةِ فَمِنَ اللَّهِ، وَ مَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةِ فَمِنْ نَفْسِكَ) آنچه خیر و

ص: ۱۵۷

۱- سوره حديد آيه ۲۲

۲- تغابن آيه ۱۱

۳- سوری آيه ۳۰

٧٩- سوره نساء آيه ٤

٧٨- نساء ٥

خوبی بتو می رسد از خداست، و آنچه مصیبت و بدی می رسد از خود تو است، و این بدان جهت است که من بخوبیها سزاوارتر از توام، و تو به بدی ها سزاوارتر از منی، باز این بدان جهت است که من از آنچه می کنم باز خواست نمی شوم، و انسانها باز خواست می شوند، ای بزنطی با این بیان همه حرفها را برایت گفتم، هر چه بخواهی می توانی از آن استفاده کنی، (تا آخر حدیث). [\(۱\)](#)

این حدیث و یا قریب بان، از طرق عامه و خاصه روایت شده، پس از این حدیث هم استفاده کردیم: که از میان افعال آنچه معصیت است، تنها بدان جهت که معصیت است بخدا نسبت داده نمیشود، و نیز این را هم فهمیدیم: که چرا در روایت قبلی فرمود: اگر خدا خالق گناه و بدیها بود، از آن بیزاری نمی جست، و اگر بیزاری جسته، تنها از شرک و زشتی های آنان بیزاری جسته، (تا آخر حدیث).

و در کتاب توحید از امام ابی جعفر و امام ابی عبد الله ع، روایت آمده که فرمودند: خدای عز و جل نسبت بخلق خود مهربان تر از آنست که بر گناه مجبورشان کند، و آن گاه به جرم همان گناه جبری، عذابشان کند، و خدا قدر تمدنتر از آنست که اراده چیزی بکند، و آن چیز موجود نشود، راوی می گوید: از آن دو بزرگوار پرسیدند: آیا بین جبر و قدر شق سومی هست؟

فرمودند: بله، شق سومی که وسیع تر از میانه آسمان و زمین است. [\(۲\)](#)

باز در کتاب توحید از محمد بن عجلان روایت شده، که گفت: بامام صادق علیه السلام عرضه داشتم: آیا خداوند امور بند گان را بخدشان واگذار کرده؟ فرمود: خدا گرامی تر از آنست که امور را بایشان واگذار نماید، پرسیدم: پس می فرمایی بند گان را بر آنچه میکنند مجبور کرده؟

فرمود: خدا عادل تر از آنست که بنده ای را بر عملی مجبور کند، و آن گاه بخاطر همان عمل عذاب کند. [\(۳\)](#)

و نیز در کتاب نام بردۀ از مهزم روایت آورده، که گفت: امام صادق علیه السلام بمن فرمود:

بمن بگو بیینم دوستان ما که تو آنان را در وطن گذاشتی و آمدی، در چه مسائلی اختلاف داشتند:

عرضه داشتم: در مسئله جبر و تفویض، فرمود: پس همین مسئله را از من بپرس، من عرضه داشتم:

آیا خدای تعالی بند گان را مجبور بر گناهان کرده؟ فرمود: خدا بر بند گان خود قاهرتر از این است، عرضه داشتم: پس امور را بانها تفویض کرده؟ فرمود: خدا بر بند گان خود قادرتر از این است پرسیدم: خوب، وقتی نه مجبورشان کرده؟ و نه واگذار بایشان نموده، پس چه کرده؟ خدا تو را اصلاح کند؟ (در اینجا راوی میگوید: امام دو بار یا سه بار دست خود را پشت و رو کرد، و سپس

٢- توحيد صدوق ص ٣٦٠ ح ٣

٣- توحيد صدوق ص ٣٦١ ح ٦

فرمود: اگر جوابت را بدhem کافر میشوی. (۱)

مؤلف: معنای اینکه فرمود: (خدا بر بندگان قاهرتر از این است) این است که اگر قاهری بخواهد کسی را بکاری مجبور کند، باید اینقدر قهر و غلبه داشته باشد که بکلی مقاومت نیروی فاعل را خنثی و بی اثر کند، تا در نتیجه شخص مجبور عملی را که او میخواهد بدون اراده خودش انجام دهد، و قاهرتر از این قاهر، کسی است که مقهور خود را وادار کند به اینکه عملی را که وی از او خواسته با اراده و اختیار خودش انجام دهد، و خلاصه آن عمل را بیاورد، بدون اینکه اراده و اختیارش از کار افتاده باشد، و یا اراده اش بر خلاف اراده قاهر و آمر بکار رود.

و باز در کتاب توحید از امام صادق علیه السلام روایت آورده، که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: کسی که خیال کند خدا مردم را به سوء و فحشاء امر کرده، بر خدا دروغ بسته است، و کسی که به پندارد که خیر و شر بغير مشیت خدا صورت می گیرد خدا را از سلطنت خود بیرون کرده است. (۲)

و در کتاب طرائف است، که روایت شده: حجاج بن یوسف نامه ای به حسن بصری، و به عمرو بن عبید، و به واصل بن عطاء، و به عامر شعبی، نوشته، و از ایشان خواست تا آنچه در باره قضاء و قدر بایشان رسیده بنویسد.

حسن بصری نوشته: بهترین کلامی که در این مسئله بمن رسیده، کلامی است که از امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام شنیده ام، که فرمود: آیا گمان کرده ای همان کسی که تو را نهی کرد، وادار کرده؟ نه، آنکه تو را بگناه وادار کرده، بالا و پائین خود تو است، و خدا از آن بیزار است.

و عمرو بن عبید نوشته: بهترین سخنی که در قضاء و قدر بمن رسیده، کلامی است که از امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام شنیده ام، و آن این است که فرمود: اگر دروغ و خیانت در اصل حتمی باشد، باید قصاص خیانتکار، ظلم و خیانتکار در قصاص مظلوم باشد.

و واصل بن عطاء نوشته: بهترین سخنی که در مسئله قضاء و قدر بمن رسیده، کلام امیر المؤمنین علی بن ابی طالب است، که فرموده: آیا خدا تو را برای راست دلالت می کند، آن وقت سر راه را بر تو می گیرد، که نتوانی قدمی برداری؟

و شعبی هم نوشته بهترین کلامی که در مسئله قضاء و قدر بمن رسیده، کلام امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام است که فرمود: هر عملی که دنبالش از خدا بخاطر آن عمل طلب مغفرت می کنی، او از خود تو است، و هر عملی که خدا را در برابر آن سپاس می گویی، آن عمل از

ص: ۱۵۹

۱- توحید صدوق ص ۳۶۳ ح ۱۱

۲- توحید صدوق ص ۳۵۹ ح ۲

خدا است.

چون این چهار نامه به حجاج بن یوسف رسید، و از مضمون آنها با خبر شد، گفت: همه این چهار نفر این کلمات را از سرچشمه ای زلال گرفته اند. [\(۱\)](#)

و در کتاب طرائف نیز روایت شده، که مردی از جعفر بن محمد امام صادق علیه السلام از قضاe و قدر پرسید، فرمود: هر عملی که از کسی سر بزنند، و تو بتوانی او را بخاطر آن عمل ملامت کنی، آن عمل از خود آن کس است، و آنچه نتوانی سرزنش کنی، آن از خدای تعالی است، خدای تعالی به بنده اش ملامت می کند، که چرا نافرمانی کردی؟ و مرتکب فسق شدی؟ چرا شراب خوردی؟ و چرا زنا کردی؟ اینگونه افعال مستند بخود بنده است، و آن کارهایی که از بنده باز خواست نمیکند؟

مثلاً نمیگوید: چرا مريض شدی؟ و چرا کوتاه قد شده ای؟ و چرا سفید پوستی؟ و یا چرا سیاه پوستی؟ از خداست برای اينکه مريضی و کوتاهی و سفیدی و سیاهی کار خداست. [\(۲\)](#)

و در نهج البلاغه آمده: که شخصی از آن جناب از توحید و عدل پرسید، فرمود: توحید این است که در باره او توهمنکنی، و عدل اینست که او را متهم نسازی. [\(۳\)](#)

طرق عدیده استدلال بر رد جبر و تفویض در روایات و اخبار

مؤلف: اخبار در مطالبی که گذشت بسیار زیاد است چیزی که هست این عده از روایات که ما نقل کردیم، متضمن معانی سایر روایات هست، و اگر خواننده در آنچه نقل کردیم، دقت کند، خواهد دید که مشتمل بر طرق خاصه عدیده ای از استدلال است.

یکی استدلال بخود امر و نهی و عقاب و ثواب، و امثال آن است، بر وجود اختیار، و اینکه نه جبری هست، و نه تفویضی، و این طریق استدلال در پاسخ امیر المؤمنین علیه السلام بان پیر مرد آمده بود، و آنچه را هم که ما از کلام خدای تعالی استفاده کردیم، قریب بهمان طریقه بود.

طریقه دوم استدلال بوقوع اموری است در قرآن کریم که با جبر و تفویض نمیسازد، یعنی اگر واقعاً جبر و یا تفویض بود، آن امور در قرآن نمی آمد، مانند این مطلب که فرموده: (ملک آسمانها و زمین از آن خداست)، یا اینکه فرموده: (پروردگار تو ستمکار به بندگان نیست، وَ مَا رَبُّكَ بِظَلَامٍ لِلْغَيْبِ) [\(۴\)](#) و یا اینکه فرموده: (بگو: خدا بکار زشت امر نمی کند، قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ). [\(۵\)](#)

لکن ممکن است در خصوص آیه اخیر مناقشه کرد، و گفت: اگر فعلی از افعال برای ما انسانها فاحشه و یا ظلم باشد، همین فعل وقتی بخدا نسبت داده شود، دیگر ظلم و فاحشه خوانده نمیشود، پس از خدا هیچ ظلمی و فاحشه ای صادر نمی شود.

-
- ١- طرائف الحكم ص ٣٢٩
  - ٢- طرائف الحكم ص ٣٤٠
  - ٣- نهج البلاغه صبحى صالح ص ٥٥٨ ح ٤٧٠
  - ٤- سوره فصلت آيه [.....] ٤٦
  - ٥- سوره اعراف آيه ٢٨

و لكن این مناقشه صحیح نیست، و صدر آیه با مدلول خود جواب آن را داده، چون در صدر آیه می فرماید: (و إِذَا فَعَلُوا فاحِشَةً، قَالُوا وَجَحِدُنَا عَنِّيهَا آبَاءُنَا بِهَا، وَ اللَّهُ أَمْرَنَا بِهَا، وَ چون مرتكب فاحشه ای میشوند، میگویند: ما پدران خود را دیدیم که چنین می کردند، و خدا ما را به آن عمل امر کرده)، و اشاره بكلمه بها- به آن) ما را ناگزیر می کند بگوئیم: نفی بعدی که می فرماید: (بَگُو خدا بفحشاء امر نمی کند)، نیز متوجه همان عمل فاحشه باشد، حال چه اینکه آن را فاحشه بنامیم یا ننامیم.

طريقه سوم، استدلال از جهت صفات است، و آن این است که خدا به اسمای حسنی نامیده میشود، و به بهترین و عالیترین صفات متصف است، صفاتی که با بودن آنها نه جبر صحیح است، و نه تفویض، مثلاً خدای تعالی قادر و قهر و کریم و رحیم است، و این صفات معنای حقیقی و واقعیش در خدای سبحان تحقق نمی یابد، مگر وقتی که هستی هر چیزی از او، و نقص هر موجودی و فسادش مستند بخود آن موجود باشد، نه بخدا، هم چنان که در روایاتی که ما از کتاب توحید نقل کردیم نیز باین معنا اشاره شده بود.

طريقه چهارم، استدلال بمثل استغفار، و صحت ملامت است، چون اگر گناه از ناحیه بنده نباشد، استغفار او و ملامت خدا از او، معنا ندارد، زیرا بنا بر جبر، که همه افعال مستند بخدا میشود، دیگر فرقی میان فعل خوب و بد نیست، تا ملامت بنده در کارهای بدش صحیح، و در کارهای خوبش غیر صحیح باشد.

البته در اینجا روایات دیگری نیز در تفسیر آیاتی که اصلال، و طبع، و اغواء، و امثال آن را بخدا نسبت میدهد، وارد شده، از آن جمله در کتاب عیون از حضرت رضا علیه السلام روایت شده که در تفسیر جمله: (وَ تَرَكُهُمْ فِي ظُلْمَاتٍ لَا يُبَصِّرُونَ)، [\(۱\)](#) فرموده: خدای تعالی آن طور که بنده گانش چیزی را و یا کسی را و می گذارند، متصف به تحرک و واگذاری نمیشود، و خلاصه بنده اش را بدون جهت و انمی گذارد، بلکه وقتی میداند که بنده اش از کفر و ضلالت بر نمی گردد، دیگر یاری و لطف خود را از او قطع می کند، و افسار او را بگردنش انداخته، باختیار خودش و می گذارد. [\(۲\)](#)

و نیز در عیون از آن جناب روایت کرده، که در ذیل جمله: (خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ)، فرموده:

ختم همان طبع بر قلوب کفار است، اما بعنوان مجازات بر کفرشان، هم چنان که خودش در آیه ای دیگر فرمود: (بِلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ، فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا). [\(۳\)](#) بلکه خدا بخاطر کفرشان مهر بر دلهاشان زد، و در نتیجه جز اندکی ایمان نمی آورند) [\(۴\)](#).

و در مجمع البیان از امام صادق علیه السلام روایت کرده که در تفسیر جمله:

ص: ۱۶۱

- ۱- سوره بقره آیه ۱۷
- ۲- عیون اخبار الرضا ج ۱ ص ۱۰۱ ب ۱۱
- ۳- عیون اخبار الرضا ج ۱ ص ۱۰۱ ب ۱۱

(إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي) الْخُ، فَرَمِودَهُ: اِين سخن از خدارد کسانی است که پنداشته اند: خدای تبارک و تعالی بندگان را گمراه می کند، و همو بخاطر ضلالتشان عذابشان می کند. (۱)

بحث فلسفی

اشاره

شکی نیست در اینکه آنچه از حقایق خارجی که ما نامش را نوع می گذاریم، عبارتند از چیزهایی که افعال نوعیه ای دارند، یعنی همه افرادش یک نوع عمل می کنند، و آن انواع موضوع آن افعال شناخته شده اند، بعارت روشن تر، ما وجود انواع، و نوعیت ممتازه آنها را از طریق افعال و آثار آنها اثبات می کنیم، و می گوییم: این نوع غیر آن نوع است.

ما نخست از طریق حواس ظاهری و باطنی خود، افعال و آثار گوناگونی از موجودات گوناگون می بینیم، و این حواس ما غیر از این افعال، و ما ورای آن، چیز دیگری احساس نمیکند، چیزی که هست در مرحله دوم، این افعال و آثار گوناگون را رده بندی نموده، از راه قیاس و برهان برای هر دسته ای از آنها علت فاعلی خاصی اثبات نموده، آن علت فاعلی را موضوع و منشا آن آثار مینامیم.

و در مرحله سوم، حکم می کنیم به اینکه این موضوعات و این انواع، با یکدیگر اختلاف دارند، چون افعال و آثارشان تا آنجا که برای ما محسوس است، مختلفند، مثلاً از آنجایی که آثار و افعال انسان، که یکی از موجودات خارجی است، غیر آثار و افعال سایر انواع حیوانات است، حکم می کنیم به اینکه انسان غیر فلان حیوان است، و آن حیوان غیر آن حیوان دیگر است، بعد از اینکه این معنا را درک کردیم، و از اختلاف آثار پی باختلاف مؤثرها، و فاعلها بردیم، بار دیگر از اختلاف مؤثرها پی باختلاف آثار و خواص می برمیم.

فعل اضطراری و فعل ارادی

و بهر حال افعالی که از موجودات خارج از وجود خود می بینیم، نسبت بموضوعاتشان بیک تقسیم ابتدایی و اولی بدو قسم منقسم میشوند، اول فعلی که از طبیعت یک موجود سر می زند، بدون اینکه علم آن موجود در صدور آن فعل دخالتی داشته باشد، مانند رشد و نمو بدن، و تغذی نباتات، و حرکات اجسام، چون سردی و روانی آب، و سنگینی سنگ، و امثال آن، مانند سلامتی و مرض، که اینگونه آثار و افعال برای ما محسوس هست، و قائم بخود ما نیز میشود، بدون اینکه علم ما با انها اثری در بود و نبود آنها دخالتی داشته باشد، بلکه تنها چیزی که در بود و نبود آنها مؤثر است، بود و نبود فاعل طبیعی آنها است. ان

ص: ۱۶۲

قسم دوم فعلی است که اگر از فاعلش سر می زند، بدان جهت سر می معلوم او است، و علم فاعل بدان تعلق گرفته، مانند افعال ارادی انسان، و سایر موجودات دارای شعور.

و این قسم از افعال، وقتی از فاعلش سر می زند، که علمش بدان تعلق گرفته باشد، یعنی آن را تشخیص و تمیز داده باشد، پس علم بان فعل آن را از غیرش تمیز میدهد، و این تمیز و تعیین از این جهت صورت می گیرد، که فاعل انجام آن فعل را منطبق با کمالی از کمالات خود تشخیص میدهد، و خلاصه علم واسطه میان او و فعل او است.

چون فاعل هر چه باشد، هیچ فعلی را انجام نمیدهد، مگر آنکه کمال و تمامیت وجودش اقتضای آن را داشته باشد، و بنا بر این فعلی که از فاعل عالم سر می زند، از این جهت محتاج بعلم او است، که علمش آن افعالی را که مایه کمال وی است از آن افعالی که مایه کمال او نیست جدا کند، و تشخیص دهد. و بهمین جهت می بینیم، انسان در آن افعالی که صورت علمیه متعددی ندارد بدون هیچ فکری و معطلی انجام میدهد مانند افعالی که از ملکات آدمی سر می زند، چون سخن گفتن، که آدمی در سریع ترین اوقات، هر حرف از حروف بیست و نه گانه را که لازم داشته باشد، انتخاب نموده، و کنار هم می چیند، و از چند کلمه جمله، و از چند جمله سخنی میسازد، بدون اینکه کمترین درنگی داشته باشد.

و نیز مانند افعالی که از ملکات، بضمیمه اقتضایی از طبع سر می زند، چون نفس کشیدن، که هم ملکه آدمی است، و هم مقتضای طبع اوست، و مانند افعالی که در حال غلبه اندوه، و یا غلبه ترس، و امثال آن از انسان سر می زند، که در هیچ یک از اینگونه کارها محتاج فکر و صرف وقت نیست، برای اینکه بیش از یک صورت علمیه و ذهنیه و بیش از یک منطبق با فعل خارجی ندارد، و در نتیجه فاعل هیچ حالت منتظره ای ندارد، که این کنم یا آن کنم، و قهرا بسرعت انجام میدهد.

باخلاف افعالی که دارای چند صورت علمیه است، که از میان آن چند صورت، یکی یا واقعا، و یا بخيال فاعل، مصدق کمال او است، و بقیه کمال او نیست، مانند خوردن قرص نان، که برای شخص زید گرسنه کمال هست، و لکن احتمال هم دارد که نان مذبور سمی، و یا مال مردم و یا آلوده و منفور طبع، باشد، و یا دارو خوردن، و راه رفتن، و هر عملی دیگر.

که در مثال نان، آدمی تروی و فکر می کند، تا یکی از آن عناوین را که گفتیم با خوردن نان منطبق است ترجیح دهد، که وقتی ترجیح داد بقیه عناوین از نظرش ساقط می گردد، و عنوان ترجیح یافته مصدق کمال او قرار گرفته، بدون درنگ انجامش میدهد.

قسم اول از افعال را افعال اضطراری انسان مینامیم، همانطور که سردی هندوانه و گرمی

زنجبیل فعل اضطراری آنها است، و قسم دوم را فعل ارادی، مانند راه رفتن و سخن گفتن.

تقسیم فعل ارادی به اختیاری و اجباری

فعل ارادی هم که گفتیم با وساطت علم و اراده از فاعل سر می زند، بتقسیم دیگری بدو قسم منقسم میشود، برای اینکه در اینگونه افعال همواره فاعل خود را بر سر دو راهی بکنم یا نکنم می بیند، و ترجیح یکی از دو طرف انجام و ترک، گاهی مستند بخود فاعل است، بدون اینکه چیزی و یا کسی دیگر در این ترجیح دخالت داشته باشد، مانند گرسنه ای که در سر دو راهی بخورم یا نخورم، بعد از مقداری فکر و تروی، ترجیح میدهد که این نان موجود را نخورد، چون بنظرش رسیده که مال مردم است، و صاحبش اجازه نداده، لذا از دو طرف اختیار نگهداری آن نان را انتخاب می کند، و یا آنکه ترجیح میدهد آن را بخورد.

و گاهی ترجیح یک طرف مستند به تاثیر غیر است، مثل کسی که از طرف جبار زورداری مورد تهدید قرار گرفته، که باید فلان کار را بکنی، و گرنه، تو را می کشم، او هم بحکم اجبار، آنکار را می کند، و با اراده هم می کند، اما انتخاب یکی از دو طرف کردن و نکردنش مستند بخودش نیست، چون اگر مستند بخودش بود، هرگز طرف کردن را ترجیح نمیاد، صورت اول را فعل اختیاری، و دوم را فعل اجباری مینامیم. و خواننده عزیز اگر دقت کند، خواهد دید: که فعل اختیاری همانطور که گفتیم هر چند مستند با جبار جبار است، و آن زورگو است که با اجبار و تهدیدش یکی از دو طرف اختیار را برای فاعل محال و ممتنع می کند، و برای فاعل جز یک طرف دیگر را باقی نمی گذارد، لکن این فعل اجباری نیز مانند فعل اختیاری سر نمی زند، مگر بعد از آنکه فاعل مجبور، جانب انجام دادن را بر جانب انجام ندادن ترجیح دهد، هر چند که شخص جابر بوجهی سبب شده که او فعل را انجام دهد، و لکن انجام فعل ما دام که بنظر فاعل، بر ترک رجحان نیابد، واقع نمیشود، هر چند که این رجحان یافتنش، بخاطر تهدید و اجبار جابر باشد، بهترین شاهد بر این معنا و جدان خود آدمی است.

و از همین جا معلوم میشود: اینکه افعال ارادی را بدو قسم اختیاری و اجباری تقسیم می کنیم، در حقیقت تقسیم واقعی نیست، که آن دورا دو نوع مختلف کند، که در ذات و آثار با هم مختلف باشند، چون فعل ارادی بمترله دو کفه ترازو است، که اگر در یکی از آنها سنگی نیندازند، بر دیگری رجحان پیدا نمی کند، فعل ارادی هم در ارادی شدنش بیش از این که رجحان علمی، یک طرف از انجام و یا ترک را سنگین کند، و فاعل را از حیرت و سرگردانی در آورد، چیز دیگری نمیخواهد، و این رجحان، در فعل اختیاری و اجباری هر دو هست.

چیزی که هست در فعل اختیاری ترجیح یکی از دو طرف را خود فاعل میدهد، و آنهم آزادانه

میدهد، ولی در فعل اجباری، این ترجیح را آزادانه نمیدهد، و این مقدار فرق باعث نمیشود که این دو فعل دو نوع مختلف شوند، و در نتیجه آثار مختلفی هم داشته باشند.

شخصی که در سایه دیواری دراز کشیده، اگر بیند که دیوار دارد برویش می‌ریزد، و خراب میشود، فوراً برخاسته، فرار می‌کند، و اگر هم شخصی دیگر او را تهدید کند که اگر برخیزی دیوار را بر سرت خراب می‌کنم، باز بر می‌خیزد و فرار می‌کند، و در صورت اول فرار خود را اختیاری، و در صورت دوم اجباری میداند، با اینکه این دو فرار هیچ فرقی با هم ندارند، هر دو دارای ترجیحند، تنها فرقی که میان آن دو است، اینست که ترجیح در فرار اول مستند بخود او است، و در صورت دوم مستند بجبار است، یعنی اراده جبار در آن دخالت داشته.

حال اگر بگویی همین فرق میان آن دو، کافی است که بگوئیم فعل اختیاری بر وفق مصلحت فاعل سر می‌زند، و بهمین جهت مستوجب مدح و یا مذمت، و ثواب و یا عقاب، و یا آثاری دیگر است، بخلاف فعل اجباری، که فاعلش مستوجب مذمت، و مدح، و ثواب، و عقاب، نیست.

در پاسخت می‌گوییم: درست است، و همین فرق میان آن دو هست، و لکن بحث ما در این است که اختلاف این دو جور فعل، اختلاف ذاتی نیست، بلکه از نظر ذات یکی هستند، و این موارد اختلافی که شما از آثار آن دو شمردی، آثاریست اعتباری، نه حقیقی و واقعی، باین معنا که عقلاء برای اجتماع بشری کمالاتی در نظر می‌گیرند، و پاره‌ای از اعمال را موافق آن، و پاره‌ای دیگر را مخالف آن میدانند، صاحب اعمال دسته اول را مستحق مدح و ثواب، و صاحب اعمال دسته دوم را مستحق مذمت و عقاب میدانند، پس تفاوت‌هایی که در این دو دسته از اعمال است، بر حسب اعتبار عقلی است، نه اینکه ذات آن دو گونه اعمال مختلف باشد.

پس در نتیجه بحث از مسئله جبر و اختیار بحث فلسفی نیست، چون بحث فلسفی تنها شامل موجودات خارجی، و آثار عینی میشود، و اما اموری که بانحصار اعتبارات عقلایی منتهی میشود، مشمول بحث فلسفی و برهان عقلی نیست، هر چند که آن امور در ظرف خودش، یعنی در ظرف اعتبار معتبر و منشا آثاری باشد، پس ناگزیر باید بحث از جبر و اختیار را از غیر راه فلسفه بررسی کنیم.

استدلال بر ره جبر و تقویض از طریق برهان عیت

لذا می‌گوییم: هیچ شکی نیست در اینکه هر ممکنی حادث و محتاج بعلت است، و این حکم با برهان ثابت شده، و نیز شکی نیست در اینکه هر چیز ما دام که واجب نشده، موجود نمیشود، چون قبل از وجوب، هر چیزی دو طرف وجود و عدمش مانند دو کفه ترازو مساویند، و تا علتی طرف وجودش را تعیین نکند، و ترجیح ندهد، نسبتش به وجود و عدم یکسان است، و موجود نمیشود، و در چنین حالی فرض وجود یافتنش برابر است با فرض وجود یافتن بدون علت، و اینکه

ممکن الوجود محتاج بعلت نباشد، و این خلف فرض و محال است.

پس اگر وجود چیزی را فرض کنیم، باید قبول کنیم که متصف بوجوب و ضرورت است، و این اتصافش باقی است ما دام که وجودش باقی است، و نیز این اتصاف را از ناحیه علت خود گرفته است.

پس اگر عالم وجود را یک جا در نظر بگیریم، در مثل مانند سلسله زنجیری خواهد بود، که از حلقه هایی مترب بر یکدیگر تشکیل یافته، و همه آن حلقه ها واجب الوجودند، و در آن سلسله هیچ جایی برای موجودی ممکن الوجود یافت نمیشود.

حال که این معنا روشن گردید، می گوییم: این نسبت وجوبی از نسبت معلوم بعلت تامه خود سرچشمه گرفته، چه اینکه آن علت بسیط باشد، و یا از چند چیز ترکیب یافته باشد، مانند علل چهارگانه مادی و صوری و فاعلی و غایی، و نیز شرائط و معدات.

و اما اگر معلوم نامبرده را با بعضی از اجزاء علت، و یا با هر چیز دیگری که فرض شود، بسنجمیم، در اینصورت باز نسبت آن معلوم نسبت امکان خواهد بود، چون این معنا بدیهی است که اگر در این فرض هم نسبت ضرورت و وجوب باشد، معناش این میشود که پس وجود علت تامه زیادی است، و مورد حاجت نیست، با اینکه ما آن را علت تامه فرض کردیم، و این خلف فرض است و محال.

پس بر رویهم عالم طبیعی ما، دو نظام، دو نسبت هست، یکی نظام وجوب و ضرورت، و یکی نظام امکان، نظام وجوب و ضرورت گسترده بر سرای ای علت های تامه، و معلولهای آنها است، و در تک تک موجودات این نظام، چه در تک تک اجزاء این نظام امری امکانی بهیچ وجه یافت نمیشود، نه در ذاتی و نه در فعلی از افعال آن.

دوم نظام امکان است، که گسترده بر ماده، و صورتهایی است که در قوه ماده و استعداد آن نهفته شده، و نیز آثاری که ممکن است ماده آن را پذیرد، حال که این معنا روشن شد، می گوییم: فعل اختیاری آدمی هم که یکی از موجودات این عالم است، اگر نسبت بعلت تامه اش که عبارت است از خود انسان، و علم، و اراده او، و وجود ماده ای که آن فعل را می پذیرد، و وجود تمامی شرائط زمانی و مکانی، و نبودن هیچیک از موانع، و بالآخره فراهم بودن تمامی آنچه را که این فعل در هست شدنش محتاج بدانست، بسنجمیم، البته چنین فعلی ضروری و واجب خواهد بود، یعنی دیگر نبودنش تصور ندارد، و اما اگر تنها با بود انسان سنجیده شود، البته معلوم است که جز امکان نسبتی نخواهد داشت، و جز ممکن الوجود نخواهد بود، برای اینکه انسان، جزئی از اجزاء علت تامه آنست.

بعد از آنچه گفته شد می گوییم: اینکه هستی هر چیزی محتاج بعلت است، و در جای خود مسلم شده، جهتش این است که وجود (که مناطق جعل است)، وجود امکانی است، یعنی بحسب حقیقت صرف رابط است، و از خود استقلالی ندارد، ولذا مدام که این رابط و غیر مستقل سلسله اش بوجودی مستقل بالذات منتهی نشود، سلسله فقر و فاقه نیز منقطع نمی گردد، و هم چنان هر حلقه اش بحلقه ای دیگر، تا علت آن باشد.

از اینجا این معنا نتیجه گیری میشود، که اولاً صرف اینکه یک معلول مستند بعلت خود باشد، باعث نمیشود که از علتی واجب الوجود بی نیاز شود، چون گفتیم تمامی موجودات یعنی علت و معلولهای مسلسل، محتاجند بعلتی واجب، و گرنه این سلسله و این رشته پایان نمی پذیرد.

و ثانیاً این احتیاج از آنجا که از حیث وجود است، لا جرم احتیاج در وجود با حفظ تمامی خصوصیات وجودی، و ارتباطش با علل و شرائط زمانی و مکانی و غیره، خواهد بود.

پس با این بیان دو مطلب روشن گردید، اول اینکه همانطور که خود انسان مانند سایر ذوات طبیعی، وجودش مستند باراده الهی است، همچنین افعالش نیز مانند افعال سایر موجودات طبیعی، مستند الوجود باراده الهی است، پس اینکه معتبرله گفته اند: که وجود افعال بشر مرتبط و مستند بخدای سبحان نیست، از اساس باطل و ساقط است.

و این استناد از آنجا که استنادی وجودی است، لا جرم تمامی خصوصیات وجودی که در معلول هست، در این استناد دخیلند، پس هر معلول با حد وجودی که دارد، مستند بعلت خویش است، در نتیجه همانطور که یک فرد از انسان با تمامی حدود وجودیش، از پدر، و مادر، و زمان، و مکان، و شکل، و اندازه، کمی، و کیفی، و سایر عوامل مادیش، مستند بعلت اولی است، همچنین فعل انسان هم با تمامی خصوصیات وجودیش مستند بهمان علت اولی است.

بنا بر این فعل آدمی اگر مثلاً بعلت اولی و اراده ازلی و واجب او، منسوب شود، باعث نمیشود که اراده خود انسان در تاثیرش باطل گردد، و بگوئیم: که اراده او هیچ اثری در فعلش ندارد، برای اینکه اراده واجبه علت اولی، تعلق گرفته است به اینکه فعل نامبرده از انسان نامبرده با اراده و اختیارش صادر شود، و با این حال اگر این فعل در حال صدورش بدون اراده و اختیار فاعل صادر شود، لازم می آید که اراده ازلی خدای تعالی از مرادش تخلف پذیرد، و این محال است.

پس این نظریه جبری مذهبان از اشعاره که گفته اند: تعلق اراده الهی بافعال ارادی انسان باعث میشود که اراده خود انسان از تاثیر بیفتد، کاملاً فاسد و بی پایه است، پس حق مطلب و آن مطلبی که سزاوار تصدیق است، این است که افعال انسانی یک نسبتی با خود آدمی دارد، و نسبتی

دیگر با خدای تعالی، و نسبت دومی آن، باعث نمیشود که نسبت اولیش باطل و دروغ شود، چون این دو نسبت در عرض هم نیستند، بلکه در طول همند.

مطلوب دوم که از بیان گذشته روشن گردید، اینست که افعال همانطور که مستند بعلت تامه خود هستند، (و اگر فراموش نکرده باشید، گفتیم: این نسبت ضروری و وجوبی است، مانند نسبت سایر موجودات بعلت تامه خود) همچنین مستند به بعضی از اجزاء علت تامه خود نیز هستند، مانند انسان که یکی از اجزاء علت تامه فعل خویش است، و اگر فراموش نکرده باشید گفتیم: نسبت هر چیز به جزئی از علت تامه اش، نسبت امکان است، نه ضرورت، و وجوب، پس صرف اینکه فعلی از افعال بمالحظه علت تامه اش ضروری الوجود، و واجب باشد، مستلزم آن نیست، که از لحاظی دیگر ممکن الوجود نباشد، زیرا هر دو نسبت را دارد، و این دو نسبت با هم منافات ندارند، که بیانش گذشت.

رد نظر فلاسفه مادی که جبر را به تمام نظام طبیعی راه داده اند

پس اینکه مادیین از فلاسفه عصر حاضر، مسئله جبر را به سراپای نظام طبیعی راه داده، و انسان را مانند سایر موجودات طبیعی مجبور دانسته اند، راه باطلی رفته اند، زیرا حق اینست که حوادث هر چه باشد، اگر با علت تامه اش لحاظ شود، البته واجب الوجود است، و فرض عدم در آن راه ندارد، ولی اگر همان حوادث، با بعضی از اجزاء علتش، مثلًا- با ماده اش، به تنها یی، سنجیده شود البته ممکن الوجود خواهد بود، و همین دو لحاظ نیز در اعمال انسانها ملاک هستند، و انسان بخاطر لحاظ دوم، هر عملی را انجام میدهد اساس عملش امید، و تربیت و تعلیم و امثال آن است و اگر فعل او از واجبات و ضروریات بود، دیگر معنا نداشت بامید چیزی عملی انجام دهد، و یا کودکی را تعلیم و تربیت داده، درختی را پرورش دهد، و این خود از واصحات است.

ص: ۱۶۸

سورة البقرة (۲): آيات ۲۸ تا ۲۹

اشاره

کَيْفَ تَكُفُّرُونَ بِاللَّهِ وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحِيِّكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۲۸) هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۲۹)

ترجمه آيات

شما که مردگان بودید و خدا جانتان بداد و بار دیگر تان می میراند و باز جانتان میدهد و باز سوی او بر می گردید چگونه منکر او میشوید (۲۸).

او است که هر چه در زمین هست یکسره برای شما آفرید سپس باسمان پرداخت و هفت آسمان پیا ساخت و بهمه چیز دانا است (۲۹)

بيان

اشاره

در این آيات برای بار دوم باغاز کلام برگشته، چون خدای تعالی بعد از آنکه در اول سوره بیاناتی کرد با آیه: (بِاَيْمَانِ النَّاسِ اَعْبُدُوا رَبَّكُمْ) تا چند آیه آن بیان را بطور خلاصه توضیح داد، و در

صفحه ۱۶۹

این آیات همان را بطور تفصیل توضیح میدهد، که ابتداء این تفصیل جمله: (کَيْفَ تَكُفُّرُونَ بِاللَّهِ) است، و آخر آن دوازده آیه بعد است.

در این آیات حقیقت انسان را، و آنچه را که خدا در نهاد او بودیعه سپرده، بیان می کند، ذخائر کمال، و وسعت دائره وجود او، و آن منازلی که این موجود در مسیر وجود خود طی می کند، یعنی زندگی دنیا، و سپس مرگ، و بعد از آن زندگی برزخ، و سپس مرگ، و بعد زندگی آخرت، و سپس بازگشت بخدا، و اینکه این منزل آخرین منزل در سیر آدمی است، خاطر نشان میسازد.

و در خلال این بیان پاره ای از خصائص و مواهب تکوین و تشریع را، که خداوند تعالی آدمیان را بدان اختصاص داده، بر می شمارد، و می فرماید: انسان مرده ای بی جان بود، خدا او را زنده کرد، و هم چنان او را می میراند، و زنده می کند، تا در آخر بسوی خود باز گردداند، و آنچه در زمین است برای او آفریده، آسمانها را نیز برایش مسخر کرد، و او را خلیفه و جانشین خود در زمین ساخت، و ملائکه خود را بسجده بر او وادار نمود، و پدر بزرگ او را در بهشت جای داده، و درب تویه را برویش بگشود، و با پرستش خود و هدایتش او را احترام نموده بشان او عنایت فرمود، سیاق آیه (کَيْفَ تَكُفُّرُونَ بِاللَّهِ، وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ؟) همین اعتنای بشان انسانها را می رساند، چون سیاق، سیاق گلایه و امتنان است.

مراد از دو مرگ و دو حیات

(کَيْفَ تَكُفُّرُونَ بِاللَّهِ وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا؟) الخ، این آیه از نظر سیاق نزدیک به آیه: (قَالُوا رَبَّنَا أَمَّا اُتْتَيْنَا، وَ أَحَيَيْتَنَا اُتْتَيْنِ، فَاعْتَرْفْنَا بِعُذُونِنَا، فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَيِّلٍ؟ پروردگارا دو نوبت ما را میراندی، و دو بار زنده کردی، پس اینکه بگناهان خود اعتراف می کنیم، پس آیا هیچ راهی بسوی برون شدن هست؟)، (۱) میباشد، و این از همان آیاتی است که با آنها بر وجود عالمی میانه عالم دنیا و عالم قیامت، بنام برزخ، استدلال میشود، برای اینکه در این آیات، دو بار مرگ برای انسانها بیان شده، و اگر یکی از آن دو همان مرگی باشد که آدمی را از دنیا بیرون می کند، چاره ای جز این نیست که یک اماته دیگر را بعد از این مرگ تصویر کنیم، و آن وقتی است که یک زندگی دیگر، میانه دو مرگ یعنی مردن در دنیا برای بیرون شدن از آن، و مردن برای ورود باختت، یک زندگی دیگر فرض کنیم و آن همان زندگی برزخی است.

و این استدلال تمام است، که بعضی از روایات هم بدان اهمیت داده، و ای بسا کسانی که این استدلال را نپذیرفته اند، و در پاسخ کسی که پرسیده: پس معنای این دو آیه (كيف تکفرون الخ)، و (قالوا ربنا الخ) چیست؟ گفته اند (از آنجا که هر دو یک سیاق دارند، و دلالت بر دو مرگ و دو حیا دارند، و آیه اولی ظاهر در این است که مراد از موت اول حال آدمی قبل از نفح روح در او، و زنده

صف: ۱۷۰

شدن در دنیا است، لا جرم موت و حیات در هر دو آیه را حمل بر موت قبل از زندگی دنیا، و حیات در دنیا می کنیم، و موت و حیاه دوم را در هر دو حمل بر موت در دنیا و زندگی در آخرت مینمائیم، و مراد از مراتبی که در آیه دوم است، همان مراتبی است که آیه اول بدان اشاره نموده، پس دلالت آن بر مسئله بزرخ هیچ معنا ندارد) و لکن این حرف خطا است.

برای اینکه سیاق دو آیه مختلف است، در آیه اول یک مرگ و یک اماته و دو احیاء مورد بحث واقع شده، و در آیه دوم دو اماته و دو احیاء آمده، و معلوم است که اماته بدون زندگی قبلی تصور و مصدق ندارد، باید کسی قبل از زندگی باشد تا او را بمیراند، بخلاف موت که بر هر چیزی که زندگی بخود نگرفته صدق می کند، مثلاً می گوییم زمین مرده، یا سنگ مرده، یا امثال آن.

پس موت اول در آیه اول غیر اماته اول در آیه دوم است، پس ناگزیر آیه دوم یعنی آیه: (أَمْتَنَا اثْنَيْنِ وَ أَحْيَيْنَا اثْنَيْنِ، دو بار ما را میراندی و دو بار زنده کردی)، ^(۱) را باید طوری معنا کنیم که دو مرگ بعد از دو زندگی صادق آید، و آن اینست که میراندن اولی میراندن بعد از تمام شدن زندگی دنیا است، و احیاء اول زنده شدن بعد از آن مرگ، یعنی زنده شدن در بزرخ، و میراندن و زنده شدن دوم، در آخر بزرخ، و ابتداء قیامت است.

و اما در آیه مورد بحث دو تا میراندن نیامده، تنها یک مرگ و یک زنده کردن و یک میراندن و یک زنده کردن، و سپس بازگشت بخدا آمده، فرمود: (وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا، فَأَحْيَاكُمْ، ثُمَّ يُمْتَكِّمُونَ، ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ، شما مرده بودید، خدا زنده تان کرد، و سپس شما را می میراند، و آن گاه زنده میکنند، و پس از چندی بسوی او باز می گردید) ^(۲) و اگر در این آیه بعد از جمله (ثُمَّ يُحْيِكُمْ) فرموده بود: (و الیه ترجعون)، معنا این میشد، که سپس شما را زنده می کند، و بسویش باز می گردید، و لکن اینطور نفرمود، بلکه کلمه (ثُمَّ) را در جمله دوم بکار برد، و معمولاً این کلمه در جایی بکار می رود که فاصله ای در کار باشد، هم چنان که ما آن را معنا کردیم به (پس از چندی بسوی او باز می گردید)، و همین خود مؤید آیه دوم در دلالت بر ثبوت بزرخ است، چون می فهماند بین زنده شدن، و بین بازگشت بسوی خدا، زمانی فاصله میشود، و این فاصله همان بزرخ است.

(وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا) این جمله حقیقت انسان را از جهت وجود بیان می کند، و می فرماید وجود انسان وجودی است متتحول، که در مسیر خود از نقطه نقص بسوی کمال می رود، و دائماً و تدریجاً در تغیر و تحول است، و خلاصه راه تکامل را مرحله بمرحله طی می کند، قبل از اینکه پا بعرصه دنیا بگذارد مرده بود، (چون جزو کره زمین بود)، آن گاه باحیاء خدا حیاه یافت، و سپس هم چنان با

ص: ۱۷۱

۱- سوره مؤمن آیه ۱۱

۲- سوره بقره ۲۸

میراندن خدا و احیاء او تحول می یافت.

و این را در جایی دیگر چنین بیان کرده: (وَبَدَا خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ، ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ، ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوْحِهِ، آغَازَ كَرْدَ خَلْقَتِ انسان را از گل، سپس نسل او را از چکیده ای از آبی بی مقدار کرد، و سپس او را انسان تمام عیار نموده، از روح خود در او بدミد) (۱) و نیز در جای دیگر فرموده: (ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ، فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ، سپس او را خلقنی دیگر کرد، پس مبارک است خدا که بهترین خالق است)، (۲) و نیز فرموده: (وَقَالُوا: أَإِذَا ضَلَّلْنَا فِي الْأَرْضِ، أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ؟ يَأْلِمُ هُمْ بِلِقاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ، قُلْ: يَتَوَفَّ أُكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ، منکرین معاد از تعجب پرسیدند: آیا بعد از آنکه خاک شدیم، و در زمین گم گشتیم، دو باره خلقنی جدید بخود می گیریم؟ و اینان هیچ دلیلی بر گفتار خود ندارند، و منشا این استبعادشان تنها اینست که منکر لقاء پروردگار خویشند، بگو شما در زمین گم نمیشوید، بلکه آن فرشته که موکل بر شما است شما را بدون کم و کاست تحويل می گیرد)، (۳) و نیز فرموده: (مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ، وَفِيهَا نَعِيْدُكُمْ، وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تارَةً أُخْرَى، ما شما را از زمین درست کردیم، و دوباره تان بزمین بر می گردانیم، و آن گاه باری دیگر از زمین بیرون نتان می آوریم) (۴).

و این آیات بطوری که ملاحظه می فرمائید، و انشاء الله توضیح بیشتر هر یک را در جای خودش خواهید دید، دلالت می کند بر اینکه انسان جزئی از اجزاء کره زمین است، و از آن جدا نمیشود، و مباین آن نیست، چیزی که هست از همین زمین نشو نموده، شروع به تطور نموده، مراحل خود را طی می کند، تا می رسد به آنجایی که خلقنی غیر زمین و غیر مادی میشود، و این موجود غیر مادی عیناً همان است که از زمین نشو کرد، و خلقنی دیگر شد، و باین کمال جدید تکامل یافت، آن گاه وقتی باین مرحله رسید فرشته مرگ او را از بدنش می گیرد، و بدون کم و کاست می گیرد، و سپس این موجود بسوی خدای سبحان بر می گردد، این صراط و راه هستی انسان است.

از سوی دیگر تقدیر الهی انسان را طوری ریخته گری کرده، که با سائر موجودات زمینی و آسمانی، یعنی از عناصر بسیطه گرفته تا نیرویی که از آن عناصر بر می خیزد، و نیز از مرکبات آن، از حیوان گرفته، تا نبات و معدن و غیر آن، از آب و هوا و نظائر آنها، مرتبط و پیوسته باشد، و نیز تمامی موجودات طبیعی را طوری ریخته، که با موجودات دیگر مرتبط بوده باشد، این در آنها، و آنها در این، اثر بگذارند، تا باین وسیله هستی خود را ادامه دهند.

چیزی که هست، اثر انسان در سایر موجودات بیشتر، و دامنه تاثیرش در آنها وسیع تر است.

ص: ۱۷۲

-
- ۱- سوره سجده آیه ۹
  - ۲- سوره مؤمنون آیه ۱۴
  - ۳- سوره سجده آیه ۱۱
  - ۴- سوره طه- آیه ۵۵

برای اینکه این موجود چند و جبی، علاوه بر اینکه با سایر موجودات طبیعی اختلاط و آمیزش دارد، و چون آنها قرب و بعد، و اجتماع و افتراق دارد، و برای رسیدن بمقاصد ساده طبیعیش در آنها تصرفاتی ساده دارد، از آنجا که مجهز بفکر و ادراک است، تصرفاتی عجیب نیز دارد، که سایر موجودات آن گونه تصرفات را ندارند، آری او سایر موجودات را تجزیه می کند، و اجزائش را از هم جدا میسازد، و از ترکیب چند موجود طبیعی چیزها درست می کند، موجود درستی را فاسد، و فاسد را درست می کند، بطوری که هیچ موجودی نیست مگر آنکه در تحت تصرف انسان قرار می گیرد، زمانی آنچه طبیعت از ساختنش عاجز است، او برای خود میسازد، و کار طبیعت را می کند، و زمانی دیگر برای جلوگیری از طبیعت بجنگ با آن برمی خیزد.

و کوتاه سخن آنکه: انسان برای هر غرضی که دارد از هر چیزی استفاده می کند، و آن را بخدمت خود می گیرد، و لا يزال گذشت زمان هم این موجود عجیب را در تکثیر تصرفات، و عمیق تر ساختن نظریه هایش تایید می کند، تا آنکه خداوند با کلمات خود حق را محقق سازد، و صدق کلام عزیزش را که فرمود: (وَ سَيَّرْ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ، برای شما آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است مسخر کرد، در حالی که همه اش از اوست)، (۱) نشان دهد، و همچنین صدق آن گفتار دیگرش را، که فرمود: (ثُمَّ أَشْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ، سَپِسَ بِاسْمَانِ بَرِدَادِخْتِ)، (۲) چون با در نظر گرفتن اینکه این کلام در مقام امتنان است، از آن بر می آید که استواء خدا بر آسمان نیز برای انسان بوده، و اگر آن را هفت آسمان قرار داد، نیز بخاطر این موجود در دانه بوده است، (در اینجا خواننده عزیز را سفارش می کنم در این باره بیشتر دقت بفرماید).

صراط انسان در مسیر وجودش و وسعت شعاع عمل او در عالم

پس صراط انسان در مسیر وجودش را فهمیدیم، و این وسعت شعاع عمل انسان در تصرفاتش در عالم کون، همان است که خدای سبحان نیز آن را بیان نموده، که از کجا آغاز میشود، و بکجا ختم می گردد؟.

مبدأ حیات دنیوی انسان

چیزی که هست قرآن کریم همانطور که احیاناً مبدأ حیات دنیوی انسان را که از آن شروع نموده، عالم طبیعت و کون شمرده، و هستیش را مرتبط با آن معرفی می کند، در عین حال آن را مرتبط با پروردگار متعال نیز میداند، و می فرماید: (وَ قَدْ حَلَّتُكَ مِنْ قَيْلٍ، وَ لَمْ تَكُ شَيْئًا، من تو را از پیش آفریدم، در حالی که چیزی نبودی)، (۳) و نیز می فرماید: (إِنَّهُ هُوَ يُعِيدُ وَ يُعِيدُ، بدرستی که او است که آغاز می کند، و در خاتمه برمی گردداند). (۴)

پس انسان که مخلوقی است تربیت یافته در گهواره تکوین، و از پستان صنع و ایجاد

صف: ۱۷۳

۱- سوره جاثیه آیه ۱۳ [.....]

۲- سوره بقره آیه ۲۹

۳- سوره مریم آیه ۹

۴- سوره بروج آیه ۱۳

ارتضاع نموده، در سیر وجودیش تطور دارد، و سلوک او همه با طبیعت مرده مرتبط است، از نظر فطرت و ابداع مرتبط با مر خدا و ملکوت او است، آن امری که در باره اش فرمود: (إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ)، امر او وقتی چیزی را اراده کند، این است که بگویید: باش، پس آن چیز موجود شود). [\(۱\)](#) و نیز فرموده: (إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ، إِذَا أَرَدْنَاهُ، أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ)، تنها سخن ما بچیزی که بخواهیم موجود شود: این است که بآن بگوئیم: باش پس میباشد). [\(۲\)](#)

دو طریق سعادت و شقاوت در مسیر رجعت بسوی خدا

این از جهت آغاز خلقت بشر و پیدایشش در نشه دنیا، و اما از جهت عود و برگشتش بسوی خدا، قرآن کریم صراط آدمی را منشعب بدو طریق میداند، طریق سعادت، طریق شقاوت، و طریق سعادت را نزدیک ترین طریق، (یعنی خط مستقیم) دانسته، که برفیع اعلیٰ منتهی میشود، و این طریق لا-یزال انسان را بسوی بلندی و رفعت بالا می برد تا وی را به پروردگارش برساند، بخلاف طریق شقاوت، که آن را راهی دور، و منتهی باسفل سافلین، (پست ترین پستیها) معرفی می کند، تا آنکه به رب العالمین منتهی شود، و خدا در ما و رای صاحبان این طریق ناظر و محیط بر آنان است، که بیان این معنا در ذیل جمله: (اَهِدِنَا الصّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) در سوره فاتحه گذشت.

این بود اجمال گفتار در صراط انسان، و اما تفصیل آن در باره زندگیش قبل از دنیا، و در دنیا، و بعد از دنیا، بزودی هر یک در جای خود خواهد آمد (انشاء الله).

چیزی که تذکر ش لازم است، اینست که: خواننده منتظر آن نباشد که در این کتاب باسرار انسانها در این سه نشه آگاه شود چون قرآن کریم در این سه مرحله، تنها آن مقدار را که مربوط بهداشت بشر، و ضلالت او، و سعادت و شقاوتش میشود بیان داشته، و اما مطالب پائین تر از آن را مسکوت گذاشته است.

(فَسَوَاهُنَّ سَبَعَ سَمَاوَاتٍ) بحث پیرامون کلمه (سماء)، در سوره حم سجده [\(۳\)](#) انشاء الله خواهد آمد.

ص: ۱۷۴

۱- سوره یس آیه ۸۳

۲- سوره نحل آیه ۴۰

۳- سوره سجده آیه ۱۲

اشاره

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْبِكُ الدَّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَيِّبُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لِنِعَمَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ (٣٠) وَعَلَمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَتَبْغُونِي بِالْأَسْمَاءِ هُؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (٣١) قَالُوا سُبْبَحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَمْنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ (٣٢) قَالَ يَا آدُمُ أَنْبِئْهُمْ بِالْأَسْمَاءِ هُمْ فَلَمَّا أَنْبَأْتَهُمْ بِالْأَسْمَاءِ هُمْ قَالُوا أَلَمْ أَقْلُ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبَدِّلُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ (٣٣)

ترجمه آيات

و چون پروردگارت بفرشتگان گفت: من میخواهم در زمین جانشینی بیافرینم گفتند: در آنجا مخلوقی پدید می آوری که تباھی کنند و خونها بریزند؟ با اینکه ما تو را پاکی می ستائیم و تقدیس می گوییم؟ گفت من چیزها میدانم که شما نمیدانید (٣٠).

و خدا همه نامها را بادم بیاموخت پس از آن همه آنان را بفرشتگان عرضه کرد و گفت اگر راست می گویید مرا از نام اینها خبر دهید (٣١).

گفتند تو را تنزیه می کنیم ما دانشی جز آنچه تو

ص: ١٧٥

بما آموخته ای نداریم که دانای فرزانه تنها تویی (۳۲).

گفت ای آدم، فرشتگان را از نام ایشان آگاه کن و چون از نام آنها آگاهشان کرد گفت مگر بشما نگفتم که من نهفته های آسمان و زمین را میدانم، آنچه را که شما آشکار کرده اید و آنچه را پنهان میداشتید میدانم (۳۳).

بیان

اشاره

این آیات م تعرض آن فرضی است که بخاطر آن انسان بسوی دنیا پائین آمد، و نیز حقیقت خلافت در زمین، و آثار و خواص آن را بیان می کند، و این مطلب برخلاف سائر داستانهایی که در قرآن آمده، تنها در یک جا آمده است، و آن همین جا است.

(وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ الْخُ، بِزُودِي سُخْنِي در معنای گفتار خدای تعالیٰ، و همچنین گفتار ملائکه و شیطان انشاء الله در جلد چهارم فارسی این کتاب خواهد آمد.

سؤال ملائکه از خداوند در باره استخلاف انسان

(قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدَّمَاءَ؟ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ)

پاسخی که در این آیه از ملائکه حکایت شده، اشعار بر این معنا دارد، که ملائکه از کلام خدای تعالیٰ که فرمود:

میخواهم در زمین خلیفه بگذارم، چنین فهمیده اند که این عمل باعث وقوع فساد و خونریزی در زمین میشود، چون میدانسته اند که موجود زمینی بخاطر اینکه مادی است، باید مرکب از قوایی غضبی و شهوی باشد، و چون زمین دار تراحم و محدود الجهات است، و مزاحمات در آن بسیار میشود، مرکباتش در معرض انجلال، و انتظامهایش و اصلاحاتش در مظنه فساد و بطلان واقع میشود، لا جرم زندگی در آن جز بصورت زندگی نوعی و اجتماعی فراهم نمیشود، و بقاء در آن بحد کمال نمی رسد، جز با زندگی دسته جمعی، و معلوم است که این نحوه زندگی بالآخره بفساد و خونریزی منجر میشود.

در حالی که مقام خلافت همانطور که از نام آن پیداست، تمام نمیشود مگر به اینکه خلیفه نمایشگر مستخلف باشد، و تمامی شئون وجودی و آثار و احکام و تدابیر او را حکایت کند، البته آن شئون و آثار و احکام و تدابیری که بخاطر تامین آنها خلیفه و جانشین برای خود معین گردد.

و خدای سبحان که مستخلف این خلیفه است، در وجودش مسمای باسماء حسنی، و متصف بصفات علیایی از صفات جمال و جلال است، و در ذاتش متره از هر نقصی، و در فعلش مقدس از هر شر و فسادی است، (جلت عظمته).

و خلیفه ای که در زمین نشو و نما کند، با آن آثاری که گفته ایم زندگی زمینی دارد، لا یق مقام خلافت نیست، و با هستی

آمیخته با آن همه نقص و عیش، نمیتواند آئینه هستی منزه از هر عیب و نقص، و وجود مقدس از هر عدم خدایی گردد، بقول معروف (تراب کجا؟ و رب الارباب کجا?).

ص: ۱۷۶

و این سخن فرشتگان پرسش از امری بوده که نسبت بان جا هل بوده اند، خواسته اند اشکالی را که در مسئله خلافت یک موجود زمینی بدھنشان رسیده حل کنند، نه اینکه در کار خدای تعالی اعتراض و چون و چرا کرده باشند.

بدلیل این اعتراضی که خدای تعالی از ایشان حکایت کرده، که دنبال سؤال خود گفته اند:

(إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ، تَنْهَا دَانِيَ عَلَى الْأَطْلَاقِ وَحَكِيمٌ عَلَى الْأَطْلَاقِ تَوْيِي)، چون این جمله با حرف (ان) که تعلیل را آماده می کند آغاز شده، می فهماند که فرشتگان مفاد جمله را مسلم میدانسته اند، (دقت بفرمائید).

پس خلاصه کلام آنان باین معنا برگشت می کند که: خلیفه قرار دادن تنها باین منظور است که آن خلیفه و جانشین با تسبیح و حمد و تقدیس زبانی، و وجودیش، نمایانگر خدا باشد، و زندگی زمینی اجازه چنین نمایشی باو نمیدهد، بلکه بر عکس او را بسوی فساد و شر می کشاند.

از سوی دیگر، وقتی غرض از خلیفه نشاندن در زمین، تسبیح و تقدیس بان معنا که گفتیم حکایت کننده و نمایشگر صفات خدایی تو باشد، از تسبیح و حمد و تقدیس خود ما حاصل است، پس خلیفه های تو مائیم، و یا پس ما را خلیفه خودت کن، خلیفه شدن این موجود زمینی چه فایده ای برای تو دارد؟.

خدای تعالی در رد این سخن ملائکه فرمود: (إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ، وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا)،

زمینه و سیاق کلام بدو نکته اشاره دارد، اول اینکه منظور از خلافت نامبرده جانشینی خدا در زمین بوده، نه اینکه انسان جانشین ساکنان قبلی زمین شوند، که در آن ایام منقرض شده بودند، و خدا خواسته انسان را جانشین آنها کند، هم چنان که بعضی از مفسرین این احتمال را داده اند.

برای اینکه جوابی که خدای سبحان بملائکه داده، این است که اسماء را بادم تعلیم داده، و سپس فرموده: حال، ملائکه را از این اسماء خبر بده، و این پاسخ با احتمال نامبرده هیچ تناسی ندارد.

و بنا بر این، پس دیگر خلافت نامبرده اختصاصی بشخص آدم عليه السلام ندارد، بلکه فرزندان او نیز در این مقام با او مشترکند، آن وقت معنای تعلیم اسماء، این میشود: که خدای تعالی این علم را در انسان ها بودیعه سپرده، بطوری که آثار آن ودیعه، بتدریج و بطور دائم، از این نوع موجود سر برزند، هر وقت بطريق آن بیفتند و هدایت شود، بتواند آن ودیعه را از قوه بفعال در آورد.

عمومیت خلافت انسان و اینکه منظور از خلاف در آیه جانشینی خدا در زمین است

دلیل و مؤید این عمومیت خلافت، آیه: (إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمٍ نُوحٍ)، که شما را بعد از

قوم نوح خلیفه ها کرد)، (۱) و آیه: (ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ، و سپس شما را خلیفه ها در زمین کردیم)، (۲) و آیه: (وَ يَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ، و شما را خلیفه ها در زمین کند) (۳) میباشد.

نداشتن ملائکه شایستگی خلافت را

نکته دوم این است که خدای سبحان در پاسخ و رد پیشنهاد ملائکه، مسئله فساد در زمین و خونریزی در آن را، از خلیفه زمینی نفی نکرد، و نفرمود: که نه، خلیفه ای که من در زمین میگذارم خونریزی تخواهد کرد، و فساد نخواهد انگیخت، و نیز دعوی ملائکه را (مبنی بر اینکه ما تسبیح و تقدیس تو می کنیم) انکار نکرد، بلکه آنان را برعکس دعوی خود تقریر و تصدیق کرد.

در عوض مطلب دیگری عنوان نمود، و آن این بود که در این میان مصلحتی هست، که ملائکه قادر بر ایفاء آن نیستند، و نمیتوانند آن را تحمل کنند، ولی این خلیفه زمینی قادر بر تحمل و ایفای آن هست، آری انسان از خدای سبحان کمالاتی را نمایش میدهد، و اسراری را تحمل می کند، که در وسع و طاقت ملائکه نیست.

این مصلحت بسیار ارزشمند و بزرگ است، بطوری که مفسده فساد و سفك دماء را جبران می کند، ابتداء در پاسخ ملائکه فرمود: (من میدانم آنچه را که شما نمیدانید)، و در نوبت دوم، بجای آن جواب، اینطور جواب میدهد: که (آیا بشما نگفتم من غیب آسمانها و زمین را بهتر میدانم؟) و مراد از غیب، همان اسماء است، نه علم آدم بآن اسماء، چون ملائکه اصلاً اطلاعی نداشتند از اینکه در این میان اسمایی هست، که آنان علم بدان ندارند، ملائکه این را نمیدانستند، نه اینکه از وجود اسماء اطلاع داشته، و از علم آدم بانها بی اطلاع بوده اند، و گر نه جا نداشت خدای تعالی از ایشان از اسماء بپرسد، و این خود روشن است، که سؤال نامبرده بخارط این بوده که ملائکه از وجود اسماء بی خبر بوده اند.

و گر نه حق مقام، این بود که باین مقدار اكتفاء کند، که بادم بفرماید: (ملائکه را از اسماء آنان خبر بده)، تا متوجه شوند که آدم علم بانها را دارد، نه اینکه از ملائکه بپرسد که اسماء چیست؟

پس این سیاق بما می فهماند: که ملائکه ادعای شایستگی برای مقام خلافت کرده، و اذعان کردند به اینکه آدم این شایستگی را ندارد، و چون لازمه این مقام آنست که خلیفه اسماء را بداند، خدای تعالی از ملائکه از اسماء پرسید، و آنها اظهار بی اطلاعی کردند، و چون از آدم پرسید، و جواب داد باین وسیله لیاقت آدم برای حیازت این مقام، و عدم لیاقت فرشتگان ثابت گردید.

نکته دیگر که در اینجا هست اینست که، خدای سبحان دنباله سؤال خود، این جمله را اضافه فرمود) (إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، أَكْرَ راستگو هستید)، و این جمله اشعار دارد بر اینکه ادعای ملائکه

ص: ۱۷۸

۱- سوره اعراف آیه ۶۹

۲- سوره یونس آیه ۱۴

ادعای صحیحی نبوده، چون چیزی را ادعا کرده اند که لازمه اش داشتن علم است.

مراد از علم به اسماء و اینکه مسمیات، حقائق و موجودات خارجی و دارای حیات و علم بوده اند

(وَ عَلَمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا، ثُمَّ عَرَضَهُمْ) الخ، این جمله اشعار دارد بر اینکه اسماء نامبرده، و یا مسماهای آنها موجوداتی زنده و دارای عقل بوده اند، که در پس پرده غیب قرار داشته اند، و بهمین جهت علم باها غیر آن نحوه علمی است که ما با اسماء موجودات داریم، چون اگر از سخن علم ما بود، باید بعد از آنکه آدم بملائکه خبر از آن اسماء داد، ملائکه هم مثل آدم دانای بان اسماء شده باشند، و در داشتن آن علم با او مساوی باشند، برای اینکه هر چند در اینصورت آدم بانان تعلیم داده، ولی خود آدم هم بتعلیم خدا آن را آموخته بود. پس دیگر نباید آدم اشرف از ملائکه باشد، و اصولاً نباید احترام بیشتری داشته باشد، و خدا او را بیشتر گرامی بدارد، و ای بسا ملائکه از آدم برتری و شرافت بیشتری میداشتند.

و نیز اگر علم نامبرده از سخن علم ما بود، نباید ملائکه بصرف اینکه آدم علم با اسماء دارد قانع شده باشند، و استدلالشان باطل شود، آخر در ابطال حجت ملائکه این چه استدلالی است؟ که خدا بیک انسان مثلاً علم لغت بیاموزد، و آن گاه وی را برخ ملائکه مکرم خود بکشد، و بوجود او مباحثات کند، و او را بر ملائکه برتری دهد، با اینکه ملائکه آن قدر در بندگی او پیش رفته اند که، (لَا يَسِئُ بِقُوَّةٍ بِالْقُوْلِ وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ، از سخن خدا پیشی نمی گیرند، و بامر او عمل می کنند)، (۱) آن گاه باین بندگان پاک خود بفرماید: که این انسان جانشین من و قابل کرامت من هست، و شما نیستید؟

آن گاه اضافه کند که اگر قبول ندارید، و اگر راست می گویید که شایسته مقام خلافت، و یا اگر در خواست این مقام را می کنید، مرا از لغت ها و واژه هایی که بعدها انسانها برای خود وضع می کنند، تا بوسیله آن یکدیگر را از منویات خود آگاه سازند، خبر دهید.

علاوه بر اینکه اصلاً شرافت علم لغت مگر جز برای این است که از راه لغت، هر شنونده ای بمقصد درونی و قلبی گوینده پی ببرد؟ و ملائکه بدون احتیاج بلغت و تکلم، و بدون هیچ واسطه ای اسرار قلبی هر کسی را میدانند، پس ملائکه یک کمالی ما فوق کمال تکلم دارند.

و سخن کوتاه آنکه معلوم میشود آنچه آدم از خدا گرفت، و آن علمی که خدا بوى آموخت، غیر آن علمی بود که ملائکه از آدم آموختند، علمی که برای آدم دست داد، حقیقت علم با اسماء بود، که فرا گرفتن آن برای آدم ممکن بود، و برای ملائکه ممکن نبود، و آدم اگر مستحق و لایق خلافت خدایی شد، بخاطر همین علم با اسماء بوده، نه بخاطر خبر دادن از آن، و گر نه بعد از خبر دادنش، ملائکه هم مانند او با خبر شدند، دیگر جا نداشت که باز هم بگویند: ما علمی نداریم،

ص: ۱۷۹

(سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا، إِلَّا مَا عَلِمْتَنَا، مِنْزَهٗ تُو، مَا جُزْ آنِچَهُ تُو تَعْلِيمَنَ دَادَهُ إِيْ چِيزِيْ نَمِيْ دَانِيْمَ).

پس از آنچه گذشت روشن شد، که علم با اسماء آن مسمیات، باید طوری بوده باشد که از حقایق و اعیان وجودهای آنها کشف کند، نه صرف نامها، که اهل هر زبانی برای هر چیزی می‌گذارند، پس معلوم شد که آن مسمیات و نامیده‌ها که برای آدم معلوم شد، حقایقی و موجوداتی خارجی بوده‌اند، نه چون مفاهیم که ظرف وجودشان تنها ذهن است، و نیز موجوداتی بوده‌اند که در پس پرده غیب، یعنی غیب آسمانها و زمین نهان بوده‌اند، و عالم شدن با معرفه موجودات غیبی، یعنی آن طوریکه هستند، از یک سو تنها برای موجود زمینی ممکن بوده، نه فرشتگان آسمانی، و از سوی دیگر آن علم در خلافت الهیه دخالت داشته است. کلمه (اسماء) در جمله (وَ عَلَمَ آدَمَ الْأَنْسِمَاءَ كُلَّهَا) الخ، از نظر ادبیات، جمعی است که الف و لام بر سرش در آمده، و چنین جمعی به تصریح اهل ادب افاده عموم می‌کند، علاوه بر اینکه خود آیه شریفه با کلمه (کلها، همه اش) این عمومیت را تاکید کرده.

در نتیجه مراد بان، تمامی اسمایی خواهد بود که ممکن است نام یک مسما واقع بشود، چون در کلام، نه قیدی آمده، و نه عهدي، تا بگوئیم مراد، آن اسماء معهود است.

از سوی دیگر کلمه: (عرضهم، ایشان را بر ملاٹکه عرضه کرد)، دلالت می‌کند بر اینکه هر یک از آن اسماء یعنی مسمای بان اسماء، موجودی دارای حیا و علم بوده‌اند، و در عین اینکه علم و حیا داشته‌اند، در پس حجاب غیب، یعنی غیب آسمانها و زمین قرار داشته‌اند.

گو اینکه اضافه غیب به آسمانها و زمین، ممکن است در بعضی موارد اضافه تبعیضی باشد، و لکن از آنجا که مقام آیه شریفه مقام اظهار تمام قدرت خدای تعالی، و تمامیت احاطه او، و عجز ملاٹکه، و نقص ایشان است، لذا لازم است بگوئیم اضافه نامبرده (مانند اضافه در جمله خانه زید-) اضافه ملکی باشد.

در نتیجه می‌رساند: که اسماء نامبرده اموری بوده‌اند که از همه آسمانها و زمین غایب بوده، و بکلی از محیط کون و وجود بیرون بوده‌اند.

وقتی این جهات نامبرده را در نظر بگیریم، یعنی عمومیت اسماء را، و اینکه مسماهای بان اسماء دارای زندگی و علم بوده‌اند، و اینکه در غیب آسمانها و زمین قرار داشته‌اند، آن وقت با کمال وضوح و روشنی همان مطلبی از آیات مورد بحث استفاده می‌شود، که آیه: (وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ، وَ مَا نُنَزَّلُهُ إِلَّا بِقَدْرٍ مَعْلُومٍ، هِيَچْ چیز نیست مگر آنکه نزد ما خزینه‌های آن هست، و ما از آن خزینه‌ها نازل نمی‌کنیم، مگر باندازه معلوم) [\(۱\)](#)، در صدد بیان آنست.

ص: ۱۸۰

۲۱ - سوره حجر آیه

چون خدای سبحان در این آیه خبر میدهد به اینکه آنچه از موجودات که کلمه (شیء-چیز) بر آن اطلاق بشود، و در وهم و تصور در آید، نزد خدا از آن چیز خزینه هایی اباشه است، که نزد او باقی هستند، و تمام شدنی برایشان نیست، و بهیچ مقیاسی هم قابل سنجش، و بهیچ حدی قابل تحدید نیستند، و سنجش و تحدید را در مقام و مرتبه ارزال و خلقت می پذیرند، و کثرتی هم که در این خزینه ها هست، از جنس کثرت عددی نیست، چون کثرت عددی ملازم با تقدیر و تحدید است، بلکه کثرت آنها از جهت مرتبه و درجه است، و بزودی انشاء الله در سوره حجر در تفسیر آیه نامبرده کلامی دیگر خواهد آمد.

پس حاصل کلام این شد: که این موجودات زنده و عاقلی که خدا بر ملائکه عرضه کرد، موجوداتی عالی و محفوظ نزد خدا بودند، که در پس حجاب های غیب محجوب بودند، و خداوند با خیر و برکت آنها هر اسمی را که نازل کرد، در عالم نازل کرد، و هر چه که در آسمانها و زمین هست از نور و بهای آنها مشتق شده است، و آن موجودات با اینکه بسیار و متعددند، در عین حال تعدد عددی ندارند، و اینطور نیستند که اشخاص آنها با هم متفاوت باشند، بلکه کثرت و تعدد آنها از باب مرتبه و درجه است، و نزول اسم از ناحیه آنها نیز باین نحو نزول است.

(وَ أَعْلَمُ مَا تُبَدِّلُونَ وَ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ) آنچه ملائکه اظهار بدارند، و آنچه پنهان کنند، دو قسم از غیب نسبی است، یعنی بعضی از غیب های آسمانها و زمین است، و بهمین جهت در مقابل آن جمله:

(أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ) قرار گرفت، تا شامل هر دو قسم غیب یعنی غیب داخل در عالم ارضی و سماوی، و غیب خارج از آن بشود.

ابليس قبل از بوجود آمدن صحنه خلقت آدم کافر بوده

تغیید جمله: (کتم تکتمون) بقید (کتم)، باین معنا اشعار دارد: که در این میان در خصوص آدم و خلافت او، اسراری مکتوم و پنهان بوده، و ممکن است این معنا را از آیه بعدی هم، که می فرماید: (فَسَيَجِدُوا إِلَى إِبْلِيسَ، أَبِي وَ اسْتَكْبَرَ وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ) (۱)، استفاده کرد.

چون از این جمله بر می آید که ابليس قبل از بوجود آمدن صحنه خلقت آدم، و سجده ملائکه، کافر بوده (چون فرموده کانَ مِنَ الْكَافِرِينَ، از کافرین بود) و سجده نکردنش، و مخالفت ظاهریش، ناشی از مخالفتی بوده که در باطن، مکتوم داشته.

و از همین جا روشن میشود که سجده ملائکه، و امتناع ابليس از آن، یک واقعه ای بوده که در فاصله فرمایش خدا: (إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ)، و بین فرمایش دیگر: (أَعْلَمُ مَا تُبَدِّلُونَ وَ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ) الخ، واقع شده و نیز از آن استفاده میشود که بخاطر چه سری جمله: (إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ) الخ، را بار دوم مبدل کرد بجمله: (إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ).

ص: ۱۸۱

بحث روایتی (شامل روایاتی در باره قصه آدم "علیه السلام")

در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام روایت کرده که فرمود: اگر ملائکه موجودات زمینی را قبل ندیده بودند، که خونریزی کردند، از کجا گفتند (أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَ يَسْفِكُ الدَّمَاءَ؟) [\(۱\)](#).

مؤلف: ممکن است این فرمایش امام اشاره باشد، بدورانی که قبل از دوران بنی آدم در زمین گذشته، هم چنان که اخباری نیز در این باره رسیده است، و این با بیان ما که گفتیم: ملائکه مسئله خونریزی و فساد را از کلام خدای تعالی: (إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً) الخ فهمیدند. منافات ندارد، بلکه اصولاً اگر بیان ما در نظر گرفته نشود، کلام ملائکه قیاسی مذموم میشود نظیر قیاسی که ابليس کرد، (چون صرف اینکه در دوران قبل موجوداتی چنین و چنان کردند، دلیل نمیشود بر اینکه موجودی دیگر نیز آن چنان باشد).

و نیز در تفسیر عیاشی از آن جناب روایت شده که زراره گفت: وارد بر حضرت ابی جعفر امام باقر علیه السلام شدم، فرمود: از اخبار شیعه چه چیزهایی داری؟ عرضه داشتم: نزد من از احادیث شیعه مقدار زیادی هست، و من میخواستم آتشی بیفروزم، و همه را در آتش بسوزانم، فرمود: آنها را پنهان کن، تا آنچه را بنظرت درست نمی آید فراموش کنی، در اینجا بیاد احادیث مربوط بادم افتادم، امام باقر علیه السلام فرمود: ملائکه چه اطلاعی از خلقت آدم داشتند، که گفتند:

أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَ يَسْفِكُ الدَّمَاءَ؟ [\(۲\)](#)

زراره سپس اضافه کرد: که امام صادق علیه السلام هر وقت گفتگو از مسئله آدم بمیان می آمد، می فرمود: این جریان ردی است بر قدریه، که منکر قدر هستند، چون می رساند سرنوشت انسان قبل از هستیش معین شده، آن گاه امام صادق علیه السلام فرمود: آدم در آسمان از میانه فرشتگان رفیقی داشت، بعد از آنکه از آسمان بزمین هبوط کرد، آن رفیق آسمانیش از فراق وی ناراحت شد، و نزد خدا شکایت کرد، اجازه خواست تا بزمین هبوط کند، و احوالی از رفیقش پرسد، خدای تعالی با او اجازه داد، فرشته هبوط کرد، و آدم را دید، که در بیابانی خشک و بدون گیاه نشسته، همین که رفیق آسمانیش را دید، (از شدت دلتگی) دست بسر گذاشت، و فریادی اندوه بار بزد.

امام صادق علیه السلام می فرمود: میگویند: آدم این فریاد خود را بگوش همه خلق رسانید، [

صفحه ۱۸۲

۱- عیاشی ج ۱ ص ۲۹ ح ۴

۲- عیاشی ج ۱ ص ۳۲ ح ۹ [.....]

(البته این است که همه فضا را با فریاد خود پر کرد، و خلاصه منظور از خلق انسانها نیستند چون آن روز غیر از آدم انسانی دیگر نبود)، فرشته چون این اندوه آدم بدید، گفت: ای آدم گویا پروردگارت را نافرمانی کردی، و خود را دچار بلائی کرد ای، که تاب تحملش را نداری، هیچ میدانی که خدای تعالی در باره تو بما چه گفت؟ و ما در پاسخ چه گفتم؟ آدم گفت: نه، هیچ اطلاعی ندارم، رفیقش گفت خدا فرمود: (إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً) الخ، و ما گفتیم: (أَتَجْعَلُ فِيهَا وَ يَسِّفِكُ الدَّمَاءَ؟) و معلوم میشود که خدا تو را برای این آفریده، که در زمین باشی، با این حال آیا توقع داری که هنوز در آسمان باشی؟ آن گاه امام صادق سه بار فرمود: بخدا سوگند آدم با این مژده تسليت یافت. [\(۱\)](#)

مؤلف: از این روایت بر می آید که بهشت آدم که در آنجا خلق شد، و از آنجا هبوط کرد، در آسمان بوده، و بزودی روایاتی دیگر نیز می آید، که مؤید این معنا است.

و نیز در همان تفسیر از ابی العباس از امام صادق علیه السلام روایت کرده که گفت: از آن جناب از آیه: (وَ عَلَمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلُّهَا) الخ پرسیدم، که آن اسماء چه بوده؟ فرمود: اسمی دواها و گیاهان و درختان و کوه های زمین بود. [\(۲\)](#)

و نیز در همان تفسیر از داود بن سرحان عطار روایت کرده که گفت: نزد امام صادق علیه السلام بودم، دستور داد سفره آوردن، و ما غذا خوردیم، سپس دستور داد طشت و دسترسنان (لگن با حوله) را، آوردن عرضه داشتم: فدایت شوم منظور از اسماء در آیه (وَ عَلَمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ) الخ چیست؟ آیا همین طشت و دست سنان نیز از آن اسماء است؟ حضرت فرمود: دره ها و تنگه ها و بیابانها از آنست، و با دست خود اشاره به پستیها و بلندیها کرد. [\(۳\)](#)

و در کتاب معانی از امام صادق علیه السلام روایت کرده که فرمود: خدای عز و جل اسمی حجت های خود همگی را بادم بیاموخت، آن گاه آنان را که در آن روز ارواحی بودند بر ملائکه عرضه کرد، و ملائکه فرمود: مرا از اسمی این حجت ها خبر دهید، اگر راست می گویید، که بخاطر تسبیح و تقديرستان از آدم سزاوارتر بخلافت در زمین هستید، ملائکه گفتند: (سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلِمْنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ)، متزهی تو، ما جز آنچه تو بما تعلیم کرده ای علمی نداریم، که تنها تویی دانای حکیم، آن گاه خدای تعالی بادم فرمود: ای آدم (أَنْبِثُهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ)، تو ملائکه را باسماء آنان خبر ده، (فَلَمَّا أَنْبَثْنَا بِأَسْمَائِهِمْ) پس همین که آدم ملائکه را از اسماء آنان خبر داد، ملائکه بمترلت عظیمی که حجت های خدا نزد خدا دارند پی برند، و فهمیدند که آنان سزاوارترند بخلافت تا

صف: ۱۸۳

۱- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۳۲ ح ۱۰

۲- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۳۲ ح ۱۱

۳- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۳۳ ح ۱۳

ایشان، و آن حجت هایند که میتوانند جانشین خدا در زمین، و حجت های او بر خلق باشند، آن گاه حجت ها را از نظر ملائکه پنهان کرد، و ایشان را وادار کرد که تا با ولایت و محبت آن حجت ها وی را عبادت کنند، و بایشان فرمود: (أَلَمْ أَقْلُ لَكُمْ إِنَّى أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ؟ وَأَعْلَمُ مَا تُبَدُّونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ؟). (۱)

مؤلف: خواننده عزیز با مراجعه به بیانی که گذشت، متوجه میشود که این روایات چه معنا میدهد، و اینکه میان اینها و روایات قبل از اینها منافاتی نیست، چون در گذشته گذشت که آیه:

(وَإِنْ مِنْ شَئْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا حَزَائِنُهُ) (۲) الخ، این معنا را دست میدهد: که هیچ چیز نیست مگر آنکه در خزینه های غیب وجود دارد، و آنچه الان در دسترس ما هست با نزول از آنجا باین صورت در آمدیده اند، و هر اسمی که در مقابل معنا و مسمای از این مسمیات اسم هست برای همین مسمما در خزائن غیب نیز هست. پس در نتیجه هیچ فرقی نیست بین اینکه گفته شود: خدا آنچه در خزائن غیب هست، یعنی غیب آسمانها و زمین را بادم تعلیم داد، و بین اینکه گفته شود: خداوند اسم همه چیز را که باز غیب آسمانها و زمین است بادم بیاموخت، چون روشن است که نتیجه هر دو یکی است.

و مناسب این مقام آنست که یک عده از اخبار طینت را که مؤید بیان ما است در اینجا بیاوریم، و لذا ما حدیثی را که مرحوم مجلسی در بحار آورده در اینجا نقل می کنیم، وی از جابر بن عبد الله روایت می کند که گفت برسول خدا (صلی الله علیه و آله) عرضه داشتم: اولین چیزی که خدا خلق کرد، چه بود؟ فرمود: ای جابر نور پیغمبرت بود، که خدا اول آن را آفرید، و سپس از او هر چیز دیگری را خلق کرد، آن گاه آن را در پیش روی خود در مقام قربش نگه داشت، و خدا میداند چه مدت نگه داشت، آن گاه آن نور را چند قسم کرد، عرش را از یک قسم آن، و کرسی را از یک قسمش، و حاملان عرش و سکنه کرسی را از یک قسمش بیافرید، و قسم چهارم را در مقام حب آن مقدار که خود میداند نگه داشت، و سپس همان را چند قسم کرد، قلم را از قسمی، و لوح را از قسمی، و بهشت را از قسمی دیگری بیافرید، و قسم چهارم را آن قدر که خود میداند در مقام خوف نگه داشت، باز همان را اجزایی کرد، و ملائکه را از جزئی، و آفتاب را از جزئی، و ماه را از جزئی بیافرید، و قسم چهارم را آن قدر که خود میداند در مقام رجاء نگه داشت، و سپس همان را اجزایی کرد، عقل را از جزئی، و علم و حلم را از جزئی، و عصمت و توفیق را از جزئی بیافرید، و باز قسم چهارمش را آن قدر که خود میداند در مقام حیاء نگه داشت.

صف: ۱۸۴

۱- اکمال الدین ج ۱ ص ۱۳

۲- سوره الحجر آیه ۲۱

و سپس با دید هیبت بان قسم از نور من که باقی مانده بود نظر افکند، و آن نور شروع کرد به نور باریدن، و در نتیجه صد و بیست و چهار هزار قطره نور از او جدا شد، که خدا از هر قطره ای روح پیغمبری و رسولی را بیافرید، و سپس آن ارواح شروع کردند به دم زدن، و خدا از دم آنها ارواح اولیاء، و شهداء و صالحین، را بیافرید. (۱)

مؤلف: اخبار در این معانی بسیار زیاد است، و خواننده گرامی اگر با نظر دقیق و تأمل در آنها بنگرد، خواهد دید که همه شواهدی هستند بر بیان گذشته ما، و انشاء الله بزودی بحثی در پیرامون بعضی از آنها خواهد آمد، تنها چیزی که عجالتا در اینجا لازم است سفارش کنم، این است که زنhar وقتی باین اخبار بر میخوری، باید در نظر داشته باشی که با آثاری از معادن علم و منابع حکمت بر خورده ای، فوری مگو که اینها از جعلیات صوفی مآبان، و اوهام خرافه پرستان است، برای اینکه برای عالم خلقت اسراری است، که اینک می بینیم طبقاتی از اقوام مختلف انسانی هنوز هم که هنوز است لحظه ای از جستجو و بحث پیرامون اسرار خلقت نمی آسایند، هم چنان که از روز نخست که بشر در زمین منتشر گردید، هر مجھولی که برایش کشف شد، پی بمجهولهای بسیاری دیگر برد، با اینکه همه بحثها که تا کنون پی گیری شده، در چار دیواری عالم طبیعت بوده، که پست ترین و تنگ ترین عوالم است. این کجا و عالم ما و رای طبیعت کجا؟ که عوالم نور و وسعت است. ار

ص: ۱۸۵

۱- بحار الانوار

اشاره

وَإِذْ قُنَا لِلْمَلائِكَةِ اسْجَدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبِي وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ (۳۴)

ترجمه آيه

و چون بملائکه گفتیم برای آدم سجده کنید پس همه سجده کردند بجز ابليس که از اینکار امتناع کرد و کبر ورزید و او از کافران بود (۳۴).

بيان**"دو وجه در معنی" و ما كُنْتُمْ تَكْثُمُونَ**

خواننده عزیز تا اینجا متوجه شد که جمله: (وَ ما كُنْتُمْ تَكْثُمُونَ) الخ، دلالت میکرد بر اینکه:

در میان ملائکه (و لو یک نفر از ایشان بنام ابليس) امری مکتوم بوده، که از اظهار آن خودداری می کرده اند، و بزودی آن امر (که همان کفر ابليس باشد) آشکار میشود، و این معنا با جمله: (أَبِي وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ)، بی مناسبت نیست، چون در این جمله نفرمود: ابليس از سجده امتناع ورزید، و تکبر کرد، و کافر شد، بلکه فرموده: و از کافران بود، معلوم میشود این،

ص: ۱۸۶

یکی از همان اموری بوده که مکتوم بوده، و خداوند با این صحنه آن را بر ملا کرده.

و نیز متوجه شد، که داستان سجده تقریباً و یا تحقیقاً میان دو جمله: (إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ) الخ، و جمله: (وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ) الخ واقع شده، و یا مثل آنست که واقع شده باشد، در نتیجه آیه: (وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْيَجِدُوا لِآدَمَ) الخ، نظیر جمله ای میماند که از میان چند جمله استخراج شده باشد تا راهی برای انتقال به داستان بهشت پیدا شود، چون اگر بخارط داشته باشد گفته‌یم: این آیات منظور اصلیش بیان خلافت انسان، و موقعیت او، و چگونگی نازل شدنش به دنیا و مال کار او از سعادت و شقاوت است، پس در چنین مقامی اعتنای زیادی به نقل داستان سجده ندارد، مگر باشاره اجمالی آن، تا باین ترتیب وسیله‌ای شود برای ذکر داستان بهشت، و هبوط آدم، (دقیق فرمائید).

پس وجه اعراض از تفصیل باختصار گویی نیز همین بود، و ای بسا سر التفات از غیبت در (إِذْ قَالَ رَبُّكَ) الخ، به تکلم در (إِذْ قُلْنَا) الخ باز همین باشد.

و بنا بر آنچه گذشت نسبت کتمان بهمه ملائکه دادن، با اینکه تنها یک نفر از آنان بنام ابليس کفر درونی خود را پنهان کرده بود، از باب رعایت دأب کلامی است، که عمل یک نفر را بجماعتی که با آن یک نفر آمیخته اند، و امتیازی بیشان نیست، نسبت میدهند.

البته ممکن است وجه دیگری داشته باشد، و آن این باشد که ملائکه از ظاهر کلام خدا که فرمود: (إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً)، این معنا را فهمیدند و آن را کتمان کرده اند، که مراد خدا بخلیفه قرار دادن در زمین اطلاق خلافت باشد چون ملائکه احتمال نمیدادند که یک موجود مادی و زمینی بتواند مقام خلافت خدایی را دارا شود، خدا هم که در کلام خود فرمود: چه کسی را میخواهم در زمین خلیفه کنم، بلکه بطور مطلق فرمود: میخواهم اینکار را بکنم، لذا خدای تعالی فرمود: (من میدانم آنچه را که همه شما ملائکه اظهار میدارید، و هم آنچه را پنهان می کنید)، مؤید این وجه این است که بعد از رد کلام ملائکه، و اثبات لیاقت خلافت برای آدم، برای بار دوم بملائکه فرمود: که باید بر آدم سجده کنید، چون می فهماند هنوز حضور قلبی ملائکه و آن پندرانشان زایل نشده بود بعضی از روایات نیز بطوری که خواهید دید بر این وجه دلالت دارد.

حکم سجده برای غیر خدا

(اسْيَاجِدُوا لِآدَمَ) الخ، از این جمله اجمالاً استفاده میشود که سجده برای غیر خدا جائز است در صورتی که منظور از آن احترام و تکریم آن غیر خدا، و در عین حال خضوع و اطاعت امر خدا نیز بوده باشد، و نظیر این استفاده را از آیه: (وَرَقَعَ أَبْوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ، وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا وَقَالَ يَا أَبَتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَيْ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا، پَدِرُ وَمَادِرُ خَوْدَ رَبِّ تَحْتَ سُلْطَنَتِ نَشَانِيدِ، وَأَيْشَانِ وَبَرَادَرَانِ هَمَّكَى بِمَنْظُورِ تَعْظِيمِ وَيْ بِسَجْدَهِ افْتَادَنِدِ، يَوْسَفَ بَيْضَرَ گَفْتَ: پَدِرَمِ اَنِّي اَسْتَ تَاوِيلَ آن

رؤیابی که قبل از دیده بودم، پروردگارم آن رؤیا را محقق کرد) (۱)، نیز میتوان کرد.

و این خود اشکالی است که ممکن است بذهن کسی خطور کند و خلاصه جواب این است که اگر بیاد داشته باشد در سوره فاتحه گفته‌ی عبادت، عبارت از آنست که بنده، خود را در مقام عبودیت در آورد، و عملاً بندگی و عبادت خود را اثبات هم بکند، و همواره بخواهد که در بندگی ثابت بماند.

بنا بر این فعل عبادی باید فعلی باشد که صلاحیت برای اظهار مولویت مولی، و یا عبودیت عبد را داشته باشد، مانند سجده و رکوع کردن و یا جلو پای مولا بر خواستن، و یا دنبال سر او راه رفتن، و امثال آن، و هر چه این صلاحیت بیشتر باشد، عبادت بیشتر، و عبادیت معین تر میشود، و از هر عملی در دلالت بر عزت مولویت، و ذلت عبودیت، روشن تر و واضح تر، دلالت سجده است، برای اینکه در سجده بنده بخاک می‌افتد، و روی خود را بخاک می‌گذارد.

سجده عبادت ذاتی نیست

اشاره

و اما اینکه بعضی چه بسا گمان کرده اند: که سجده عبادت ذاتی است، و بجز عبادت هیچ عنوانی دیگر بر آن منطبق نیست، صحیح نیست، و نباید بدان اعتماء کرد، برای اینکه چیزی که ذاتی شد، دیگر تخلف و اختلاف نمی‌پذیرد، و سجده اینطور نیست، زیرا ممکن است کسی همین عمل را بداعی دیگری غیر داعی تعظیم و عبادت بیاورد، مثلاً بخواهد طرف را مسخره و استهزاء کند، و معلوم است که در اینصورت با اینکه همه آن خصوصیاتی را که سجده عبادتی دارد واجد است، مع ذلک عبادت نیست، بله، این معنا قابل انکار نیست، که معنای عبادت در سجده از هر عمل دیگری واضح تر و روشن تر بچشم می‌خورد.

خوب، وقتی معلوم شد که سجده عبادت ذاتی نیست، بلکه قصد عبادت لازم دارد، پس اگر در سجده ای مانعی تصور شود، ناگزیر از جهت نهی شرعی، و یا عقلی خواهد بود، و آنچه در شرع و یا عقل ممنوع است، این است که انسان با سجده خود برای غیر خدا، بخواهد برای آن غیر اثبات ربویت کند، و اما اگر منظورش از سجده صرف تحيت و یا احترام او باشد، بدون اینکه ربویت برای او قائل باشد، بلکه صرفاً منظورش انجام یک نحو تعارف و تحيت باشد و بس، در اینصورت نه دلیل شرعی بر حرمت چنین سجده ای هست، و نه عقلی.

چیزی که هست ذوق دینی، که مردم متدين آن را از انس ذهن بظواهر دین کسب کرده اند، اقتضاء می‌کند که بطور کلی این عمل را بخدا اختصاص دهند، و برای غیر خدا هر چند از باب تعارف و تحيت باشد، بخاک نیفتند، این ذوق قابل انکار نیست، و لکن چنین هم نیست که هر عملی را که بمنظور اظهار اخلاص در باره خدا می‌آوریم، آوردن آن عمل در باره غیر خدا ممنوع ۰۰

۱- سورہ یوسف آیہ ۱۰۰

بحث روایتی (شامل روایاتی در باره قصه خلقت آدم و سجده ملائکه و اباء ابلیس ...)

در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام روایت کرده که فرمود: بعد از آنکه خدای تعالیٰ آدم را آفرید، ملائکه را امر فرمود تا برای او سجده کنند، ملائکه در دل بخود گفتند: ما گمان نمی کنیم خدا خلقی بیافریند که نزدش گرامی تر از ما باشد، ما همسایگان او، و مقرب ترین خلق نزد اوئیم، خدای تعالیٰ فرمود: آیا بشما نگفتم: که من آنچه را اظهار و یا کتمان می کردید میدانم؟ یعنی آنچه را در باره جن زادگان (که قبل از زمین فساد می کردند)، اظهار داشتید، و آنچه را که (در باره لیاقت خود برای خلافت) پنهان کردید، میدانم، و بهمین جهت ملائکه بخاطر آنچه گفته بودند، و نیز آنچه پنهان کرده بودند بعرض خدا پناهنده شدند. (۱)

و در همین تفسیر نیز از علی بن الحسین علیه السلام حدیثی باین معنا آمد: و در آن فرموده: وقتی ملائکه بخطای خود پی بردن، متسل عرش شدند، و این خطای عده ای از فرشتگان بود، نه از همه آنان، و آن عده، فرشتگان پیرامون عرش بودند، - تا آنجا که فرمود: - و این عده تا روز قیامت هم چنان پناهنده عرش هستند. (۲)

مؤلف: ممکن است مضمون این دو روایت را از آیه ای که حکایت کلام ملائکه است استفاده کرد، آنجا که گفتند: (وَ نَحْنُ نُسَيْبُحُ بِحَمْدِكَ، وَ نُصَدِّسُ لَيْكَ، تا جمله: سُبْبَحَانَكَ لَا-عِلْمَ لَنَا، إِلَّا، مَا عَلِمْتَنَا، إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ، وَ لَكَ روایت نامبرده خالی از اشکال نیست، برای اینکه در آیه همه ملائکه مامور به سجده شدند، و بغير از ابلیس کسی در امثال استثناء نشده، در جای دیگر هم فرموده: (ملائکه کلهم اجمعین سجده کردند).

ولی بهر حال در توجیه روایت می گوییم: بزودی خواهد آمد که عرش خدا عبارتست از علم، و روایات واردہ از ائمه اهل بیت ع، نیز همین را میگوید، پس ملائکه ای که آن اعتراض را کرده بودند، فرشتگانی بودند، که با علم خدا سر و کار داشته اند، و چون بخطای خود پی بردن، باز بعلم او پناهنده شدند، و گفتند: تو منزه‌ی از آنچه ما پنداشتیم، و ما جز آنچه تو بما دادی علمی نداریم، تنها دانای حکیم تویی) (دقت بفرمائید).

و بنا بر این مراد بجمله (وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ) الخ، این خواهد بود، که ابلیس از زمرة قوم و

ص: ۱۸۹

۱- عیاشی ج ۱ ص ۳۳ ح ۱۴

۲- عیاشی ج ۱ ص ۳۰ ح ۷

قبیله جنی خودش بود، همانهایی که قبل از خلقت آدم در زمین زندگی می کردند، و قرآن کریم در جای دیگر در باره شان فرموده: (وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مَّسِيقٍ نُّونٍ، وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلٍ مِّنْ نَارِ السَّمُومِ، ما انسان را از گلی خشکیده و سخت، که قبل- لایه ای قالب ریخته بود، بیافریدیم، و جن را قبل از آتش زهرآگین خلق کردیم)، (۱) و بنا بر این روایت، دیگر نسبت کتمان بهمه ملائیکه دادن عنایتی زائد لازم ندارد، و نسبت نامبرده بنحو حقیقت خواهد بود، برای اینکه معنای مکتوم، معنایی بود که بقلب همه ملائیکه خطور کرد، خواهی گفت: آن وقت این روایت با روایتی که می گفت: منظور، کتمان ابلیس است، که نخوت و امتناع از سجده برای آدم را کتمان کرده بود، منافات دارد، در جواب می گوییم: که هیچ منافاتی نیست، و همه آنها را میتوان از آیه استفاده کرد، چون واقع مطلب هم همین بوده، شیطان تصمیم گرفته بود که اگر مامور بسجده بر آدم شود، مخالفت کند، ملائیکه هم آن پندار غلط را پنداشته بودند.

و در کتاب قصص الانیاء، از ابی بصیر روایت کرده که گفت: بامام صادق علیه السلام عرض کردم: آیا ملائکه سجده کردند؟ و جبهه های خود بر زمین نهادند؟ فرمود: آری، از ناحیه خدا مامور باین تکریم و احترام از آدم شدند. (۲)

و در کتاب تحف العقول آمده: که سجده ملائکه برای آدم (شرک نبود)، بلکه اطاعت خدا، و محبتی بود که ملائکه نسبت بادم ورزیدند. [\(۳\)](#)

و در کتاب احتجاج، از موسی بن جعفر، از پدران بزرگوارش علیه السلام روایت آمده، که فرمود: مردی یهودی از امیر المؤمنین علیه السلام از معجزات رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، پرسید، که آن جانب در مقابل سایر انبیاء چه معجزاتی داشت؟ مثلا همین آدم (آن قدر بزرگ بود که) خدا ملائکه را وادار کرد تا برای او سجده کنند، آیا از محمد (صلی الله علیه و آله) نیز چنین احترامی کرد؟ علی علیه السلام فرمود: درست است همین طور بود، ولکن سجده ملائکه برای آدم اطاعت و عبادت آدم نبود، و ملائکه آدم را در مقابل خدا نپرستیدند، بلکه خدای تعالی آنان را بر اینکار وا داشت، تا اعترافی باشد از ملائکه بر برتری آدم، و رحمتی باشد از خدا برای او، ولی محمد (صلی الله علیه و آله) را فضیلتی بالاتر از این داد، خدای جل و علا با آن بزرگی و جبروتی که دارد، و با تمامی ملائکه اش، بر محمد صلوات و درود فرستاد، و صلوات فرستادن مؤمنین بر او را عبادت خود خواند، و تو ای یهودی تصدیق می کنی که این فضیلت بزرگتر است. (۴)

و در تفسیر قمی آمده: که خدا از آدم نخست مجسمه اش را ساخت، و چهل سال به همان حال

19. :-

- ١- سوره حجر آيه ٢٧

٢- قصص الانبياء و بحار الانوار ج ١١ ص ١٣٩ ح ٣

٣- تحف العقول ص ٣٥٧ طبع نجف

٤- احتجاج ج ١ ص ٣١٤ طبع نجف

باقي گذاشت، چون ابليس لعین از او می گذشت بان مجسمه می گفت: خدا تو را برای امری درست کرده آن گاه عالم آل محمد، علیه السلام فرمود: ابليس با خود گفت: اگر خدا مرا بسجده بر این موجود امر کند، هر گز زیر بار نمی روم، تا آنجا که عالم فرمود: آن گاه خدا بملائکه فرمود: برای آدم سجده کنید، ملائکه سجده کردند، و ابليس آنچه را در دل پنهان کرده بود بیرون انداخت، و حسد درونی خود را اظهار کرده از سجده برای آدم امتناع ورزید. [\(۱\)](#)

و در بحار، از قصص الانبياء، از امام صادق علیه السلام روایت کرده که فرمود: ابليس مامور شد بسجده بر آدم، در جواب عرضه داشت: پروردگارا بعزمت سوگند مرا از سجده بر آدم معاف بدار، و من در عوض تو را عبادتی بکنم که تا کنون احدی مثل آن عبادت نکرده باشد، خدای تعالی فرمود: من اطاعت بر طبق اراده و خواست خودم را دوست میدارم، آن گاه فرمود: ابليس چهار بار ناله کرد، یکی آن روزی که لعنت شد، و روزی دیگر روزی که بزمین هبوط نمود، و روزی که محمد (صلی الله علیه و آله) مبعوث گردید، بعد از مدتی فترت که انبیایی مبعوث نشده بودند، و چهارم آن هنگامی که سوره فاتحه نازل گردید، و دو بار صدای فرح آمیزی در آورد، یکی آن هنگامی که آدم از درختی که نهی شده بود بخورد، و یکی هم آن هنگامی که از بهشت بیرون شد، و بزمین هبوط کرد، و در تفسیر جمله: (فَبَدَثْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا، عِيْبٌ هاشان برايشان هويدا شد) فرمود: قبل از خوردن از آن درخت، عورت آن دو دیده نمیشد، و بعد از خوردن آن ظاهر گشت، و دیدنی شد، و نیز فرمود: آن درختی که آدم از خوردنش نهی شده بود، سنبله بود. [\(۲\)](#)

مؤلف: و در روایات- که عددشان هم بسیار است- مطالبی هست که آن مطلب ما را که در باره سجده گفتیم تایید می کند.

ص: ۱۹۱

۱- تفسیر قمی ج ۱ ص ۴۱ س ۱۰ [.....]

۲- بحار الانوار ج ۱۱ ص ۱۴۵ ح ۱۴

اشاره

وَقُلْنَا يَا آدُم اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغْدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةِ فَتَكُونُوا مِنَ الظَّالِمِينَ (۳۵) فَأَزَّلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقْرٌ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ (۳۶) فَتَلَقَّ آدُمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَابُ الرَّحِيمُ (۳۷) قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبَعَ هُدَىَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (۳۸) وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۳۹)

ترجمه آيات

و گفتیم: ای آدم تو و همسرت در بهشت آرام گیرید و از آن بفراوانی از هر جا که خواستید بخورید و نزدیک این درخت مشوید که از ستمگران خواهید شد. (۳۵).

و شیطان ایشان را از نعمت بهشت بینداخت و از آن زندگی آسوده که داشتند بیرونشان کرد، گفتیم: با همین وضع که دشمن یکدیگرید پائین روید که تا مدتی در زمین قرارگاه و بهره دارید (۳۶).

و آدم از پروردگار خود سخنانی فرا گرفت و خدا او را به بخشید که وی

صف: ۱۹۲

بخشنه و رحیم است (۳۷).

گفتیم همگی از بهشت پائین روید اگر هدایتی از من بسوی شما آمد و البته هم خواهد آمد آنها که هدایت مرا پیروی کنند نه بیمی دارند و نه اندوهگین شوند (۳۸).

و کسانی که کافر شوند و آیه های ما را دروغ شمارند اهل جهنمند و خود در آن جاوداند (۳۹)

بيان

مواردی در قرآن که مساله بهشت آدم و داستان آن آمده

(وَ قُلْنَا يَا آدُم اسْكُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُكَ الْجَنَّةَ، فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا، وَ لَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةِ فَتَكُونُوا مِنَ الظَّالِمِينَ، فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ، لَيْبِدِي لَهُمَا مَا وُرِيَ عَنْهُمَا، مِنْ سَوْآتِهِمَا وَ قَالَ: مَا نَهَا كُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ، إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكِيْنِ، أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ، وَ قَاسَ مَهُمَا: إِنِّي لَكُمَا لَمَّا نَاهَتُهُمَا بِعَرْوَرٍ، فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ، بَيْدَتْ لَهُمَا سَوْآتِهِمَا، وَ طَفِقَا يَخْصِّهَا فَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ، وَ نادَاهُمَا رَبُّهُمَا: أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ؟ وَ أَقْلَ لَكُمَا: إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عِدُوٌّ مُبِينٌ؟ قَالَا: رَبَّنَا ظَلَّمَنَا أَنْفُسِنَا، وَ إِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا، وَ تَرْحَمْنَا، لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَايِرِينَ، قَالَ: اهْبِطُوا بَعْضُ كُمْ لِيَعْضُ عَدُوُّ، وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقْرٌ، وَ مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ قَالَ: فِيهَا تَخْيُونَ، وَ فِيهَا تَمُوتُونَ، وَ مِنْهَا تُخْرُجُونَ) الخ، وَ ای آدم تو و همسرت در بهشت مسکن کنید، و از آن هر قدر که میخواهید بخورید، ولی نزدیک این درخت مشوید، که در آن صورت از ستمکاران خواهید شد، پس شیطان آن دو را وسوسه کرد، تا بلکه بتواند عیهایی از ایشان که پوشیده بود آشکار سازد، و لذا گفت: پروردگار شما، شما را از این درخت نهی نکرده، مگر برای اینکه در نتیجه خوردن از آن مبدل بفرشته نشوید و یا از جاودان در بهشت نگردد، (و اگر شما از آن بخورید، همیشه در بهشت خواهید ماند) آن گاه برای آن دو سوگند یاد کرد: که من از خیرخواهان شمایم باین وسیله و با نیرنگ های خود آن دو را بخود نزدیک کرد، تا آنکه از درخت بخورند، همین که خوردن، عیشان ظاهر شد، ناگزیر شروع کردند از برگهای بهشتی بر خود پوشیدن، و پروردگارشان نداشان داد: که مگر بشما نگفتم: از این درخت مخورید؟ و مگر نگفتم شیطان برای شما دشمنی است آشکار؟! گفتند: پروردگارا ما بخویشتن ستم کردیم، اگر ما را نبخشی و رحم نکنی، حتما از زیانکاران خواهیم شد فرمود: از بهشت پائین بروید، که بعضی بر بعضی دیگر دشمنید، و زمین تا مدتی معین (یعنی تا هنگام مرگ) جایگاه شما است و نیز فرمود: در همانجا

زندگی کنید، و در آنجا بمیرید، و از همانجا دوباره بیرون شوید)، (۱) سوم در سوره طه، که فرموده: (وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلُ، فَنَسَى، وَلَمْ يَجِدْ لَهُ عَزْمًا وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْتِيَاجُدُوا لِآدَمَ، فَسَيَاجُدُوا، إِلَّا إِلْلِيْسَ، أَبِي، فَقُلْنَا يَا آدَمُ: إِنَّ هَذَا عَدُوُّ لَكَ وَلِرَبِّكَ، فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَى إِنَّ لَكَ أَلَا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرِي وَأَنَّكَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا، وَلَا تَضْحِي، فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ، قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَذْكُرَ عَلَى شَجَرَةِ الْخَلْدِ وَمُلْكِ لَا يَبْلِي؟ فَأَكَلَا مِنْهَا، فَبَدَثْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا، وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ، وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى، ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ، فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَى، قَالَ: اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا بَعْضُكُمْ لِيَعْضُ عَيْدُوْ فَإِمَّا يَا تِينَكُمْ مِنْيٌ هُدِيَ، فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَيَ، فَلَا يَضُلُّ وَلَا يَشْقَى وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي، فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكاً، وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى، قَالَ: رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى؟ وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا، قَالَ كَذَلِكَ أَتَتَكَ آيَاتُنَا، فَسَيِّهَاهَا، وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَى، الْخَ وَمَا با آدَمَ قَبْلًا عَهْدِي بِسْتَهِ بُودِيمْ وَفَرْمَانِي دَادَهِ بُودِيمْ (که فریب ابلیس را نخورد)، ولی او را در آن عهد ثابت قدم و استوار نیافتنیم، و چون بفرشتگان گفتیم: بر آدم سجده کنند، همه سجده کردند، جز شیطان، که سر باز زد آن گاه بادم گفتیم: که زنهر این ابلیس دشمن تو و همسر تو است، مواطن باشید، از بهشت بیرون نتان نکند، و گرنه بدبوخت خواهید شد، چون در بهشت نه گرسنه میشوی، و نه برنه، نه تشنه میشوی، و نه گرما زده اما شیطان با همه این سفارشها در او وسوسه کرد، و گفت: ای آدم، میخواهی من تو را بدرختی راهنمایی کنم، که اگر از آن بخوری، ابدیت و ملک جاودانی خواهی یافت؟ (و شیطان سرانجام کار خود را کرد)، و آدم و همسرش از آن درخت بخوردن، و عورتشان برایشان نمودار شد، پس بر آن شدند، که از برگ های بهشت عورت خود بپوشانند، و آدم ارشاد و راهنمایی پروردگارش را نافرمانی کرد، و گرفتار شد، آن گاه پروردگارش وی را برگزید و نافرمانیش را جبران نمود و هدایتش فرمود. پروردگارش دستور داد: که همگی از بهشت فرود آئید در حالی که بعضی دشمن بعض دیگر باشید پس هر هدایتی که از طرف من بسوی شما آمد، و خواهد هم آمد، در

آن هنگام هر کس هدایت مرا پیروی کند، گمراه و بدبوخت نمیشود، و هر کس از یاد من اعراض کند، زندگی سختی خواهد داشت، علاوه بر اینکه روز قیامت کور محسورش خواهیم نمود، و چون بگوید: پروردگارا من که بینا بودم، چرا کور محسورم کردي؟ در جوابش خواهد فرمود: همانطور که آیات من بسویت آمد، و تو عمدا آن را فراموش کردی، امروز هم ما تو را فراموش کردیم) (۲) الخ.

سیاق این سه دسته آیات، و مخصوصا آیه ای که در صدر داستان قرار گرفته، و میفرماید:

(إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً) الخ، این معنا را دست میدهد: که آدم در اصل، و در آغاز برای این

صف: ۱۹۴

۱- سوره اعراف آیات ۱۹-۲۵

۲- سوره طه آیات ۱۱۵-۱۲۶

خلق شده بود، که در زمین زندگی کند، و نیز در زمین بمیرد، و اگر خدای تعالی او را (چند روزی) در بهشت متزل داد، برای این بود که امتحان خود را بدنهند، و در نتیجه آن نافرمانی عورتشان هویدا بگردد، تا بعد از آن بزمین هبوط کنند.

منظور اصلی از خلقت آدم سکونت در زمین بوده

و نیز از سیاق آیه سوره طه که می فرماید: (فَقُلْنَا يَا آدُمُ)الخ، و سوره اعراف که می فرماید: (وَ يَا آدُمُ اشِّيْكُنْ)الخ، که داستان بهشت را با داستان سجده ملائکه بصورت یک داستان و متصل بهم آورده، و کوتاه سخن، آنکه این سیاق بخوبی می رساند که منظور اصلی از خلقت آدم این بوده که در زمین سکونت کند، چیزی که هست راه زمینی شدن آدم همین بوده که نخست در بهشت منزل گیرد، و برتریش بر ملائکه، و لیاقت‌ش برای خلافت اثبات شود، و سپس ملائکه مامور بسجده برای او شوند، و آن گاه در بهشت منزلش دهنند، و از نزدیکی بان درخت نهیش کنند، و او (بتحریک شیطان) از آن بخورد، و در نتیجه عورتش و نیز از همسرش ظاهر گردد، و در آخر بزمین هبوط کنند.

و از این ریخت و سیاق بخوبی بر می آید: که آخرین عامل و علتی که باعث زمینی شدن آن دو شد، همان مسئله ظاهر شدن عیب آن دو بود، و عیب نامبرده هم به قرینه ای که فرموده: (بِرَآنِ شَدَنَدَ كَه از برگهای بهشت بر خود پوشانند) الخ، همان عورت آن دو بوده، و معلوم است که این دو عضو، مظہر همه تمایلات حیوانی است چون مستلزم غذا خوردن، و نمو نیز هستند.

پس ابلیس هم جز این همی و هدفی نداشته، که (بهر وسیله شده) عیب آن دو را ظاهر سازد، گو اینکه خلقت بشری، و زمینی آدم و همسرش، تمام شده بود، و بعد از آن خدا آن دو را داخل بهشت کرد، ولی مدت زیادی در این بین فاصله نشد، و خلاصه آن قدر بان دو مهلت ندادند، که در همین زمین متوجه عیب خود شوند، و نیز بسائر لوازم حیات دنیوی و احتیاجات آن پی برند.

بلکه بلا-فاسله آن دو را داخل بهشت کردند، و وقتی داخل کردند که هنوز روح ملکوتی و ادراکی که از عالم ارواح و فرشتگان داشتند، بزنگی دنیا آلوده نشده بود، بدلیل اینکه فرمود:

(لَيَبِدِي لَهُما مَا وُورِيَ عَنْهُما، تا ظاهِر شود از آن دو آنچه پوشانده شده بود از آنان)، و نفرمود:

(لَيَبِدِي لَهُما مَا كَانَ وَرِيَ عَنْهُما، تا ظاهِر شود از آن دو آنچه بر آن دو پوشیده بود)، پس معلوم میشود، پوشیدگی عیهای آن دو موقعی بوده، و یک دفعه صورت گرفته، چون در زندگی زمینی ممکن نیست برای مدتی طولانی این عیب پوشیده بماند، (و جان کلام و آنچه از آیات نامبرده بر میاید اینست که وقتی خلقت آدم و حوا در زمین تمام شد، بلا فاسله، و قبل از اینکه متوجه شوند، عیب هاشان پوشیده شده، داخل بهشت شده اند).

پس ظهور عیب در زندگی زمینی، و بوسیله خوردن از آن درخت، یکی از قضاهای حتمی

خدا بوده، که باید میشد، و لذا فرمود: (زنها ر که ابليس شما را از بهشت بیرون نکند، که بدخت میشود) الخ، و نیز فرمود: (آدم و همسرش را از آن وضعی که داشتند بیرون کرد) الخ، و نیز خدای تعالی خطیه آنان را بعد از آنکه توبه کردند بیامزید، و در عین حال به بهشتستان بر نگردانید، بلکه بسوی دنیا هبوطشان داد، تا در آنجا زندگی کنند.

و اگر محکومیت زندگی کردن در زمین، با خوردن از درخت و هویدا گشتن عیب، قضایی حتمی نبود، و نیز برگشتن به بهشت محال نبود، باید بعد از توبه و نادیده گرفتن خطیه به بهشت بر گردند، (برای اینکه توبه آثار خطیه را از بین می برد).

علت بیرون شدن از بهشت

پس معلوم میشود علت بیرون شدن از بهشت، و زمینی شدن آدم آن خطیه نبوده، بلکه علت این بوده که بوسیله آن خطیه عیب آن دو ظاهر گشته، و این بوسیله و سوشه شیطان لعین صورت گرفته است.

مراد از عهد خدا با آدم

در سوره طه در صدر قصه فرموده: (وَلَقْدْ عَاهِدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَتَسَّى وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا، ما قبلاً با آدم عهدی بسته بودیم، اما او فراموشش کرد)، و باید دید این عهد چه بوده؟ آیا همان فرمان نزدیک نشدن بدرخت بوده، که فرمود: (لَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ، فَتَكُونُوا مِنَ الظَّالِمِينَ)؟ و یا اعلام دشمنی ابليس با آدم و همسرش بوده، که فرمود: (إِنَّ هَذَا عَدُوُّ لَكُ وَلِزَوْجِكَ)؟، و یا عهد نامبرده بمعنای میثاق عمومی است که از همه انسان‌ها عوماً، و از انبیاء خصوصاً، و بوجهی مؤکدتر و غلیظ گرفته.

احتمال اولی صحیح نیست، زیرا آیه شریفه: (فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ، ... وَقَالَ مَا نَهَا كُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ، إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكِيْنِ، أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينِ، وَآيَهُ بَعْدُشُ، وَقَاسِمَهُمَا: إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ)، تصریح دارد: براینکه آدم در حین خوردن از درخت، نه تنها نهی خدا را فراموش نکرده بود، بلکه کاملاً بیاد آن بود، چیزی که هست ابليس با فلسفه چینی خود نهی خدا را برای آدم توجیه کرد، که منظور این بوده، که جزء فرشتگان و از خالدین در بهشت نشوی، در حالی که در آیه مورد بحث در باره عهدی که مورد گفتگو است، فرموده: آدم آن را فراموش کرد.

و اما احتمال دوم (که بگوئیم منظور از عهد، همان تهدیدی است که خدای تعالی کرد، و ایشان را از پیروی ابليس زنها داد)، هر چند که احتمال بعيدی نیست، و لکن ظواهر آیات با آن نمی‌سازد، چون از ظاهر آیه نامبرده بر می آید که منظور از آن زنها، تهدید خصوص آدم است.

علاوه بر اینکه زنها ری که از شر ابليس دادند، بهر دوی آنان دادند، نه تنها به آدم، و اما فراموشی را تنها به آدم نسبت داد، و نیز در ذیل آیات نامبرده در سوره طه، که مطابق صدر آنهاست، عهد با معنای میثاق کلی مناسب دارد، نه عهد بمعنای زنها ر از ابليس، چه خدای تعالی می فرماید: (فَإِمَّا يَأْتِنَكُمْ مِّنِ الْمُهَاجِرِينَ فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَىَ فَلَا يُضُلُّ وَلَا يَسْقُى، وَمَنِ اغْرَضَ عَنِ الْهُدَىِ

فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا، وَ نَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى

، (۱) و تطبيق این آیات، با آیات مورد بحث، اقتضاء می کند که جمله: (وَ مَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا)، (۲) در مقابل نسیان عهد در آیات مورد بحث قرار گیرد، و معلوم است که اگر با آن تطبيق شود آن وقت با عهد بمعنای میثاق بر ربویت خدا، و عبودیت آدم، مناسب تر است، تا آنکه با عهد بمعنای تحذیر و زنhar از ابلیس تطبيق گردد.

چون بین اعراض از یاد خدا، و پیروی ابلیس از نظر مفهوم مناسبت زیادی نیست، بخلاف میثاق بر ربویت، که بان مناسب تر است، چون میثاق بر ربویت باین معنا است، که آدمی فراموش نکند، که ربی، یعنی مالکی مدبر دارد، و یا بگو انسان تا ابد، و در هیچ حالی فراموش نکند، که مملوک طلق خدادست، و خود مالک هیچ چیز برای خود نیست، نه نفعی، و نه ضرری، نه مرگی و نه حیاتی، و نه نشوری، و یا بگو: نه ذاتا مالک چیزی است، و نه وصفا، و نه فعلا.

و معلوم است آن خطیئه ای که در مقابل این میثاق قرار می گیرد، این است که آدمی از مقام پروردگارش غفلت بورزد، و با سرگرم شدن بخود، و یا هر چیزی که او را بخود سر گرم می کند، از قبیل زخارف حیاه دنیای فانی، و پوسنده، مقام پروردگارش را از یاد برد (دقت بفرمائید).

نتیجه توجه به عهد خدا

ولکن اگر آدمی در زندگی دنیا با اختلاف جهات، و تشتبه اطراف، و انحصار آن، و اینکه این زندگی را تنها به نیکان اختصاص نداده اند، بلکه مؤمن و کافر در آن مشترکند، در نظر بگیریم، خواهیم دید که این زندگی بحسب حقیقت و باطن، و از نظر علم بخدای تعالی، و جهل به او، مختلف است، آن کس که عارف بمقام پروردگار خویش است، وقتی خود را با زندگی دنیا که همه رقم کدورتها، و انواع ناملایمات و گرفتاریها دارد، مقایسه کند، و در نظر بگیرد: که این زندگی آمیخته ای از مرگ و حیات، و سلامتی و بیماری، و فقر و توانگری، و راحت و تعب، و وجдан و فقدان است، و نیز در نظر بگیرد: که همه این دنیا چه آن مقدارش که در خود انسان است، و چه آنها که در خارج از ذات آدمی است، مملوک پروردگار اوست، و هیچ موجودی از این دنیا استقلال در خودش و در هیچ چیز ندارد، بلکه همه از آن کسی است که نزد وی بغیر از حسن و بهاء و جمال و خیر آنهم به آن معنایی از جمال و خیر که لایق عزت و جلال او باشد وجود ندارد، و از ناحیه او بجز جمیل و خیر صادر نمیشود آن وقت می فهمد که هیچ چیزی در عالم مکروه نیست، تا از آن بدش آید، و هیچ مخفوفی نیست، تا از آن بترسد، و هیچ مهیبی نیست، تا از آن به دلهره بیفتد، و هیچ محذوری نیست تا از آن بر حذر شود.

بلکه با چنین نظر و دیدی، می بیند که آنچه هست، همه حسن و زیبایی و محبوب است، مگر آن چیزهایی که پروردگارش به او دستور داده باشد که مکروه و دشمن بدارد، تازه همان چیزها را

ص: ۱۹۷

۱- سوره طه، آیه ۱۲۴

۲- سوره طه، آیه ۱۲۴

هم باز بخاطر امر خدا مکروه و دشمن میدارد، و یا محبوب قرار می دهد، و از آن لذت برده و با مر آن ابتهاج بخرج میدهد، و خلاصه چنین کسی غیر از پروردگارش دیگر هیچ هم و غمی ندارد، و بهیچ چیز دیگر نمی پردازد.

و همه اینها برای این است که چنین کسی همه عالم را ملک طلق پروردگار خود می بیند، و برای احدهی غیر خدا بهره و نصیبی از هیچ ناحیه عالم قائل نیست، چنین کسی چه کار دارد به اینکه مالک امر، چه تصرفاتی در ملک خود می کند؟ چرا زنده می کند؟ و یا می میراند؟ و چرا نفع میرساند؟ و یا ضرر؟ و همچنین در هیچ حادثه ای که او بوجود می آورد، چون و چرا نمی کند.

این است آن زندگی طیب، و پاکی که هیچ شقاوتی در آن نیست، نوری است که آمیخته با ظلمت نیست، سروری است که غم با آن نیست، وجدانی است که فقدی با آن جمع نمیشود، غنائی است که با هیچ قسم فقری آمیخته نمی گردد، همه اینها موهبت هایی است که با ایمان بخدای سبحان دست میدهد.

نتیجه غفلت از عهد خدا

در مقابل این زندگی، یک قسم زندگی دیگر هست، و آن زندگی کسی است که بمقام پروردگار خود جاهل است، چون این بی نوا با انقطاع از پروردگار خود چشمش بهیچ چیز از خودش و از خارج خودش نمی افتد، مگر آنکه آن را مستقل بالذات، و مضر و یا نافع، خیر و یا شر بالذات می بیند، و در نتیجه در سرتاسر زندگی میانه ترس از آنچه می رسد، و حذر از آنچه از آن پرهیز می کند، و اندوه از آنچه از دست میدهد، و حسرت از آنچه از او کم میشود، از مال و جاه و فرزندان و یاران، و سایر آنچه محبوب او است، و بدان تکیه و اعتماد دارد، و در زندگی خود مؤثر میداند غوطه ور است.

او مانند دوزخیان، که هر وقت پوست بدنشان بسوزد، پوستی دیگر بر تن آنان می کنند، هر گاه با یک ناملايمی خوبگیرد، و با تلخی آن عادت کند، با ناملايم تازه تری و سوزنده تری رو برو میشود، تا عذاب را با ذائقه قلبش بچشد، و دلش همواره دچار اضطراب و پریشانی باشد، و جانش همواره چون شمع بسوزد، و آب بشود، و سینه اش همواره تنگ و بی حوصله باشد، گویی میخواهد به آسمان بالا رود، آری خداوند اینچنین پلیدی را بر کسانی که ایمان نمی آورند مسلط می کند، (کذلک *يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ*). (۱)

حال که این معنا روشن شد، خواننده عزیز متوجه شد: که بازگشت این دو امر، یعنی فراموش کردن میثاق، و شقاوت در زندگی دنیا، یک امر است، و شقاوت دنیوی از فروغ فراموشی میثاق است.

ص: ۱۹۸

و این همان نکته است که خدای سبحان می فرماید: (فَإِمَّا يَأْتِينَكُمْ مِنْ هُنْدَى، فَمَنِ اتَّبَعَ هُنْدَى فَلَا يَضِلُّ وَ لَا يَشْقَى، وَ مَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكاً، وَ نَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى) (۱)، بدان اشاره نموده است، چون خطاب را در آن متوجه عموم بشر و اهل دنيا گرده.

و آن گاه در سوره مورد بحث، بجای آن بيان، اينطور فرموده: (فَمَنْ تَبَعَ هُنْدَى فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُنْ يَحْزَنُونَ، كسى که هدایت مرا پیروی کند، نه خوفی بر آنان خواهد بود، و نه اندوهناک میشوند). (۲)

اگر خواننده گرامی دقت کند. از همین جا میتواند حدس بزند که شجره نامبرده درختی بوده که نزدیکی بدان مستلزم تعب و بدبختی در زندگی دنيا بوده، و آن شقاء اين است که انسان در دنيا پروردگار خود را فراموش کند، و از مقام او غفلت بورزد، و گويا آدم نمی خواست ميانه آن درخت، و میثاقی که از او گرفته بودند، جمع کند، هم آن را داشته باشد، و هم اين را، ولی نتوانست، و نتيجه اش فراموشی آن ميثاق و وقوع در تعب زندگی دنيا شد، و در آخر، اين خسارت را با توبه خود جبران نمود.

(وَ كُلًا مِنْهَا رَغَدًا) کلمه (رغد) بمعنای گوارايی و خوشی زندگی است، وقتی میگويند (أرْغَدَ الْقَوْمَ مَا وَسَيْلَهُمْ)، معنايش اينست که اين مردم حيوانات خود را رها کردند، تا هر جور خود میخواهند بچرند، وقتی میگويند: (قوم رغد) و یا (نساء رغد)، معنايش (قومی و یا زنانی مرffe و دارای عيشی گوارا) میباشد.

(وَ لَا تَقْرِبَا هَذِهِ الشَّجَرَةِ) الخ، و گويا نهی در اين جمله، نهی از خوردن میوه آن درخت بوده، نه خود درخت، و اگر از آن تعیير کرده به اينکه (نزدیک آن درخت مشوید)، برای اين بوده که شدت نهی، و مبالغه در تاكيد را برساند، بشهادت اينکه فرمود: (همین که از آن درخت چشیدند، عيهاشان بر ملا شد)، (۳) و نفرمود (همین که از آن خوردن) و گرنه آيه (فَمَا كَلَّا مِنْهَا فَبَدْتُ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا)، (۴) صريح در اين است که منظور از نزدیک نشدن به آن، خوردن آنست، و مخالفتی هم که نتيجه اش بر ملا شدن عيها شد، همان خوردن بود، نه نزدیکی.

(فَتَكُونُوا مِنَ الظَّالِمِينَ) کلمه ظالمين اسم فاعل از ظلم است، نه ظلمت، که بعضی از مفسرین احتمالش را داده اند، چون خود آدم و همسرش در آيه: (رَبَّنَا ظَلَّمَنَا أَنْفُسَنَا، وَ إِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَ تَرْحَمْنَا) الخ، اعتراف بظلم خود کرده اند.

چيزی که هست خدای تعالی اين تعیير را در سوره (طه) مبدل به تعیير شقاوت گرده در اينجا

ص: ۱۹۹

۱- سوره ط آيه ۱۲۴

۲- سوره بقره آيه ۳۸

۳- اعراف آيه ۲۲

۴- طه آيه ۱۲۱

فرموده: (فَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ)، و در آنجا فرموده (فَلَا يُخْرِجَنَّكُما مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقِي)، و شقاء بمعنای تعب است، هم چنان که خود قرآن آن را تفسیر نموده، و تفصیل داده به اینکه (إِنَّ لَهُكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا، وَ لَا تَعْرِي، وَ أَنَّكَ لَا تَظْمُؤُ فِيهَا وَ لَا تَضْحِي)، [الخ](#) که ترجمه اش گذشت از اینجا بخوبی روشن می گردد که وبال ظلم نامبرده همان واقع شدن در تعب زندگی در دنیا، از گرسنگی، و تشنگی، و عریانی، و خستگی بوده، و بنا بر این ظلم آدم و همسرش، ظلم بنفس خود بوده، نه نافرمانی خدا، چون اصطلاحا وقتی این کلمه گفته میشود، معصیت و نافرمانی و ظلم بخدای سبحان بذهن می رسد.

در نتیجه این نیز روشن می گردد، که پس نهی نامبرده یعنی (نژدیک این درخت مشوید) نهی تنزیه‌ی، و ارشادی، و خلاصه خیرخواهانه بوده، نه نهی مولوی، که تا نافرمانیش عذاب داشته باشد، (مثل اینکه شما بفرزنند خود بگویی) پا بر هنره راه مرو، چون ممکن است میخ پای تو را سوراخ کند)، و مخالفت چنین نهی را معصیت نمیگویند.

پس آدم و همسرش بنفس خود ظلم کردند، و خود را از بهشت محروم ساختند، نه اینکه نافرمانی خدا را کرده، و باصطلاح گناهی مرتکب شده باشد.

از این هم که بگذریم، اگر نهی خدا، تکلیفی و مولوی بود، باید بعد از آنکه مرتکب شد توبه کرد، و توبه اش قبول هم شد، کیفرش نیز برداشته شود، و ما می بینیم در مورد آدم این کیفر برداشته نشد، چون توبه کردند، و توبه شان هم قبول شد، ولی به بهشت برنگشتند، و وضعی را که در آنجا داشتند بدست نیاوردنند، و اگر نهی و تکلیف خدا ارشادی نبود، باید غیر از اثر وضعی و تکوینی، اثر دیگری شرعی نداشته باشد، چون توبه اثر شرعی گناه را از بین می برد، و باید در مورد آدم و همسرش نیز اثر شرعی گناه را از بین می برد، و دوباره به بهشت بر می گشتند، و مقام قرب را بدست می آوردنند، ولی نیاوردنند، پس می فهمیم که نهی خدا مولوی نبوده، تنها ارشاد آدم، و خیر خواهی او بوده، و انشاء الله بعدا تتمه ای برای این بحث خواهد آمد.

آدم و همسرش شیطان را میدیدندند هم چنان که انبیاء (علیه السلام) او را می دیدند

(فَأَزَّلَهُمَا الشَّيْطَانُ) [الخ](#)، ظاهر از این جمله، مانند نظائرش، این است که شیطان آدم را گول زد، و هر چند که این عبارت بیش از این دلالت ندارد، که گول زدن آدمش مانند گول زدن ما فرزندان آدم از راه القاء و سوسه در قلب بوده، بدون اینکه خودش را بطرف نشان دهد، هم چنان که ما را هم گول می زند، و ما تا کنون خود او را ندیده ایم.

لکن از امثال آیه: (فَقُلْنَا يَا آدُمٌ إِنَّ هَذَا عَدُوُّ لَكَ وَ لِزَوْجِكَ)، که خداوند با کلمه (هذا

ص: ۲۰۰

اشاره به شیطان کرده، فهمیده میشود که خدا وی را به آدم و همسرش نشان داده بود، و معرفیش کرده بود، معرفی بشخص او، و عین او، نه معرفی بوصف او، و همچنین آیه (یا آدُمْ هَلْ أَدْلُكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخَلْدِ) الخ، که حکایت کلام شیطان است، که قرآن کریم آن را بصورت حکایت خطاب آورده، و این دلالت دارد بر اینکه گوینده آن که شیطان است، در برابر آدم ایستاده، و با او صحبت می کرده، و خلاصه، سخن، سخن کسی است که شنونده او را می دیده.

و همچنین آیه (وَ قَاسَمَهُمَا إِنَّ لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ) [\(۱\)](#) که در سوره اعراف است، چون قسم خوردن از کسی تصور دارد که دیده شود.

و همچنین آیه (وَ نَادَاهُمَا رَبُّهُمَا: أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ؟ وَ أَقْلَلَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَيْدُوْ مُبِينُ؟) که آن نیز دلالت دارد بر اینکه شیطان برای آدم و همسرش دیده میشد، و او را می دیده اند، و اگر حال آن دو نیز نسبت بشیطان، مثل حال ما بوده، که او را نمی بینیم، و تنها وسوسه اش بما می رسد، میتوانستند بگویند: ما که شیطانی ندیدیم، و خیال کردیم این وسوسه ها از افکار خودمان بوده، و هیچ احتمال ندادیم که از ناحیه او باشد، و ما هیچ قصد مخالفت با سفارشی که در خصوص هوشیاری از وسوسه شیطان کردی نداشتیم.

و سخن کوتاه اینکه آدم و همسرش شیطان را می دیدند، و او را می شناختند، هم چنان که انبیاء با اینکه بعصم خدایی معصومند، او را می دیدند و هنگامی که میخواست متعرض ایشان بشود، می شناختند، هم چنان که روایات وارد در باره نوح و ابراهیم و موسی، و عیسی، و یحیی، و ایوب، و اسماعیل، و محمد (صلی الله علیه و آله)، بر این معنا دلالت دارد.

و همچنین ظاهر آیات این داستان، از قبیل آیه (ما نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ)، که بروشنی می رساند شیطان با آن دو تن در برابر درخت نامبرده ایستاده بود، و قبلًا خود را به بهشت در انداخته، و طرح دوستی با آن دو ریخته، و با وسوسه خود فریبیشان داده، و اگر بگویی شیطان که داخل بهشت نمیشود؟ در پاسخ می گوییم: این اشکال وقتی وارد است که بهشت مورد بحث، بهشت خلد باشد، و چنین نبوده، بلکه این جریان در بهشتی دیگر صورت گرفته، بدلیل اینکه همگی آنها از آن بهشت بیرون شدند، و اگر بهشت خلد بود، با بیرون شدن نمی ساخت.

و اما این خطاب که خدای تعالی بابلیس کرد که: (فَأَهْبِطْ مِنْهَا، فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا، فَاحْرُجْ)، از این بهشت فرود آی، که در اینجا نمی توانی تکبر کنی، پس از آن بیرون شو، [\(۲\)](#) که بظاهر فرمان بیرون شدن ابولیس از بهشت است، ممکن است بگوئیم: مراد از آن بیرون شدن از میانه

صف: ۲۰۱

۱- سوره اعراف آیه ۲۱

۲- سوره اعراف آیه ۱۳

ملائکه، و یا از آسمان، و مقام قرب و تشریف است.

(وَقُلْنَا أَهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِيَعْضِ عَدُوٌّ) الخ، از ظاهر سیاق بر می آید که خطاب در این آیه متوجه آدم و همسرش و ابليس همگی است، ولی در سوره اعراف خطاب را متوجه خصوص ابليس کرد، و فرمود: (فَاهْبِطْ مِنْهَا، فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا)، (۱) الخ و این از آن جهت است که در حقیقت خطاب در آیه مورد بحث، نظیر جمع بین دو خطاب است، تا آنچه خدا قضائش را رانده حکایت کند، مانند عداوت میانه ابليس ملعون، و آن دو و ذریه آنان، و نیز مانند زندگی کردن آدمیان در زمین، و مردنشان در همانجا، و مبعوث شدنشان از آنجا.

ذریه آدم، در حکم با آدم شریکند

و ذریه آدم در حکم، با خود آدم شریک است، هم چنان که از ظاهر آیه: (فِيهَا تَحْيِيْنَ، وَ فِيهَا تَمُوْتُونَ، وَ مِنْهَا تُحْرِجُونَ) (۲) الخ، و نیز از آیه (وَ لَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ، ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَه اسْيَجُدُوا لِآدَمَ) (۳) الخ، که بزودی در تفسیر سوره اعراف خواهد آمد، این معنا استفاده میشود.

پس اگر آن روز ملائکه را وادار کرد، تا برای آدم سجده کنند، از این جهت که خلیفه خدا در زمین است، در حقیقت این حکم سجده شامل همه افراد بشر میشود، و در حقیقت سجده ملائکه برای خصوص آدم، از این باب بوده، که آدم قائم مقام و نمونه و نایب از همه جنس بشر بوده است.

قصه اسکان آدم و همسرش در بهشت و هبوط آنها، مثلی است برای مجسم ساختن وضع انسان

و سخن کوتاه اینکه: بنظر نزدیک می آید که قصه منزل دادن به آدم و همسرش در بهشت، و سپس فرود آوردنش بخارط خوردن از درخت، بمترله مثل و نمونه ای باشد، که خدای تعالی وضع آدمیان را قبل از نازل شدن بدنیا، و سعادت و کرامتی که در منزل قرب و حظیره قدس داشت، و آن دار نعمت و سرور، و انس و نور، و آن رفقای پاک، و دوستان روحانی، و جوار رب العالمین، که داشت، به آن مثل مجسم ساخته است.

باشد، و نتوانیم با آن عمل، نسبت به بندگان صالح خدا، و یا قبور اولیاء او، و یا آثار آنان اظهار محبت کنیم، چون چنین منعی از راه دلیل عقلی و یا نقلی نرسیده، و ما انشاء الله بزودی در محل مناسب باز پیرامون این مطلب بحث خواهیم کرد.

و همچنین این معنا را (که انسان کذایی در مقابل آن همه نعمت که در اختیار داشته، و بجای آنها گرفتاری، و بدبختی، و تعب، و خستگی، و مکروه، و آلام، را اختیار می کند، بجای اینکه سعی کند خود را بهمانجا که از آنجا آمده برساند، و برگرداند، بحیات دنیای فانی، و جیفه گندیده و پست آن میل می کند) مجسم میسازد.

و نیز در قالب این مثال این معنا را بیان می کند: که نه تنها آدم را بعد از توبه اش بدار کرامت و سعادت برگردانید، بلکه هر انسانی که راه خطا پیموده، اگر برگردد، و بسوی پروردگار خود رجوع کند، خدای تعالی او را بدار کرامت و سعادتش برمی گرداند، و اگر بررنگردد و همچنین دست بدامن زمین بزند، و هواهای نفس را پیروی کند، چنین کسی بجای شکر نعمت خدا، کفران

۱- سوره اعراف آیه ۱۴

۲- سوره اعراف آیه ۲۵ [.....]

۳- سوره اعراف آیه ۱۱

ورزیده، و خود را بدار البار کشانده، جهنمی که خود افروخته، و چه بد قرار گاهی است.

(فتلّقَ آدُمْ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ، فَتَابَ عَلَيْهِ)، کلمه (تلقی)، بمعنای تلقن است، و تلقن بمعنای گرفتن کلام است، اما با فهم و علم، و این تلقی در باره آدم، طریقه‌ای بوده که توبه را برای آدم آسان می‌کرده.

توبه عبد بین دو توبه خدا واقع است

از اینجا روشن می‌شود که توبه دو قسم است، یکی توبه خدا، که عبارتست از برگشتن خدا بسوی عبد، برحمت، و یکی توبه عبد، که عبارتست از برگشتن بندۀ بسوی خدا، باستغفار، و دست برداری از معصیت.

و توبه بندۀ محفوف و پیچیده به دو توبه از خدا است، و در بین آن دو قرار می‌گیرد، باین معنا که بندۀ در هیچ حالی از احوال، از خدای خود بی نیاز نیست، و اگر بخواهد از لجن زار گناه نجات یافته، توبه کند، محتاج به این است که خدا چنین توفیقی باو بدهد، و اعانت و رحمت خود را شامل حال او بسازد، تا او موفق بتوبه بگردد، و وقتی موفق بتوبه شد، تازه باز محتاج بیک توبه دیگری از خدادست، و آن این است که باز خدا برحمت و عنایتش بسوی بندۀ رجوع کند، و رجوع او را پسذیرد، پس توبه بندۀ وقتی قبول شود، بین دو توبه از خدا قرار گرفته است، هم چنان که آیه: (ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لَيْتُوْبُوا، پس خدا بسوی ایشان توبه آورد، تا ایشان توبه کنند) [\(۱\)](#) بر این معنا دلالت دارد.

و آن قرائت که کلمه (آدم) را بصدای بالا، و کلمه (کلمات) را بصدای پیش خوانده، با این نکته مناسب است، هر چند که آن قرائت دیگر، یعنی بصدای پیش خواندن آدم، و بصدای بالا خواندن کلمات)، نیز با این معنا منافات ندارد.

و اما اینکه این کلمات چه بوده؟ چه بسا احتمال داده شود، که این همان چیزی بوده که خدای تعالی از آدم و همسرش در سوره اعراف حکایت کرده، که (قَالَ: رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا، وَإِنَّ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا، وَتَرْحَمْنَا، لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ) [\(۲\)](#) باشد، که ترجمه اش گذشت، و لکن عیبی که در این احتمال هست، این است که در سوره اعراف این کلمات قبل از نقل هبوط آدم واقع شده، و بعد از نقل این کلمات فرموده: (قلنا اهبطوا) الخ. و در سوره مورد بحث اول آیه (قلنا اهبطوا) الخ آمد بعدا آیه (فتلّقی) الخ لکن در این بین مطلبی هست، و آن این است که اگر بخاطر داشته باشید، در صدر این داستان، وقتی خدای تعالی بملائکه فرموده: میخواهم در زمین خلیفه قرار دهم - ملائکه گفتند:-

ص: ۲۰۳

۱- سوره توبه آیه ۱۱۸

۲- سوره اعراف آیه ۲۳

آیا میخواهی در آن کسی را قرار دهی که فساد انگیزد؟ و خونریزی کند؟ با اینکه ما تو را بحمدت تسبیح می‌گوییم، و تقدیست می‌کنیم، - تا آخر، و خدای تعالی این سخن ملائیکه را و این ادعایشان را که در باره خلیفه زمینی کردند، و این نسبتی را که بُوی دادند، رد نکرد، و در پاسخ نفرمود: نه، خلیفه زمینی اینکارها را نمی‌کند، تنها اسماء را به آدم تعلیم کرد.

علوم میشود با همین تعلیم اسماء اعتراض ملائیکه خود بخود باطل میشود، و گرنه اعتراض ملائیکه هم چنان بقوت خود باقی میماند، و حجت علیه آنان تمام نمیشد، پس معلوم میشود، در میانه اسمایی که خدا بادم تعلیم داده، چیزی بوده که برای معصیت کار بعد از معصیتش بدرد میخورده، و چاره گناه او را می‌کرده، پس ای بسا تلقی آدم از پروردگار خود، مربوط بیکی از آن اسماء بوده، (دقت بفرمائید).

این را نیز باید دانست، که آدم (علیه السلام) هر چه که بخود ستم کرد، و خود را در پرتگاه هلاکت، و دو راهی سعادت و شقاوت، که همان زندگی دنیا است، افکند، بطوری که اگر در همان مهبط خود، یعنی دنیا باقی میماند، هلاک میشد، و اگر به سعادت اولی خود برمی‌گشت تازه خود را به تعب افکنده بود، پس در هر حال بنفس خود ستم کرد، الا- اینکه با همین عمل، خود را در مسیر سعادت، و در طریق منزلی از کمال قرار داد، که اگر این عمل را نمی‌کرد، و بزمین نازل نمیشد، و یا بدون خطای نازل نمیشد، بآن سعادت و کمال نمی‌رسید.

آری اگر پدر و مادر بشر، بزمین نمی‌آمدند، کی میتوانستند متوجه فقر، و ذلت، و مسکنت، و حاجت، و قصور، خود شوند؟ و چگونه بدون برخورد با تعب و زحمت و رنج زندگی، به روح و راحت در حظیره القدس، و جوار رب العالمین می‌رسیدند؟ و برای جلوه کردن اسماء حسنای خدا، از عفو، و مغفرت، و رافت، و توبه، و ستر، و فضل، و رافت، و رحمت، موردي یافت نمیشد چون مورد این اسماء حسنای خدا، گنه کارانند، و خدا را در ایام دهر نسیم های رحمتی است، که از آن بهره مند نمیشوند، مگر گنه کارانی که متعرض آن شوند، و خود را در معرض آن قرار دهند.

پس این توبه همان است که بخاطر آن راه هدایت را بروی انسان گشودند، تا آن را مسیر خود قرار دهند، و تنظیف منزلی است، که باید در آنجا سکونت کنند، و بدنبال همان راه و آن هدایت بود، که در هر عصری دینی، و ملتی برای بشر تشریع شد.

دلیل این معنا کلام خدا است، که می‌بینی مکرر سخن از توبه آورده، و آن را بر ایمان مقدم ذکر کرده، مثلا فرموده: (فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ، وَمَنْ تَابَ مَعَكَ، آن طور که مامور شده ای استقامت

بورز، هم خودت و هم هر کس که با تو توبه کرده) [\(۱\)](#) و نیز فرموده: (وَإِنِّي لَغَافِرٌ لِمَنْ تَابَ وَآمَنَ، مَنْ آمَرْنَاهُ امْ بِرَاهِ هُرْ کس که توبه کند، و ایمان آورد)، [\(۲\)](#) و آیات دیگری نظیر آن.

(فُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنْيٰ هُدِيًّا)، الخ این آیه اولین فرمانی است که در تشریع دین، برای آدم و ذریه او صادر شده، دین را در دو جمله خلاصه کرده، که تا روز قیامت چیزی بر آن دو جمله اضافه نمیشود.

و خواننده عزیز اگر در این داستان، یعنی داستان بهشت و مخصوصا در آن شرحی که در سوره طه آمده، دقت کند، خواهد دید که جریان داستان طوری بوده، که ایجاب می کرده، خداوند این قضاء را در باره آدم و ذریه اش براند، و این دو جمله را در اولین فرمانش قرار بدهد، خوردن آدم از آن درخت ایجاب کرد، تا قضاء هبوط او، و استقرارش در زمین، و زندگیش را در آن براند، همان زندگی شقاوت باری که آن روز وقتی او را از آن درخت نهی می کرد، از آن زندگی تحذیرش کرد، و زنهارش داد.

و توبه ای که کرد باعث شد قضایی دیگر، و حکمی دوم، در باره او بکند، و او و ذریه اش را بدین وسیله احترام کند، و با هدایت آنان بسوی عبودیت خود، آب از جوی رفته او را بجوی باز گرداند.

پس قضایی که اول رانده شد، تنها زندگی در زمین بود، ولی با توبه ای که کرد، خداوند همان زندگی را زندگی طیب، و طاهری کرد، بنحوی که هدایت بسوی عبودیت را با آن زندگی ترکیب نموده، یک زندگی خاصی از ترکیب دو زندگی زمینی و آسمانی فراهم آورد.

این آن نکته ایست که از تکرار او بهبوط در این سوره استفاده میشود، چون در این سوره، یک بار می فرماید: (وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُ كُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ، وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقْرٌ، وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ، گفتیم: همگی بزمین هبوط کنید، در حالی که بعضی دشمن بعض دیگر هستید، و تا مدتی معین در آن متزل کنید و تمتع ببرید)، بار دوم می فرماید: (فُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنْيٰ هُدِيًّا، گفتیم همگی از بهشت فرود شوید، پس هر گاه هدایتی از من بسوی شما آمد، و البته خواهد آمد) الخ.

و اینکه توبه میانه این دو امر بهبوط واسطه شده، اشعار بر این معنا دارد، که توبه وقتی از آدم و همسرش سرزده، که هنوز از بهشت جدا نشده بودند، هر چند که در بهشت هم نبوده، و موقعیت قبلی را نداشته اند.

و این اشعار را نیز دارد، که ندای (وَنَادَهُمَا رَبُّهُمَا: أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ؟ [\(۳\)](#))

صف: ۲۰۵

۱- سوره هود آیه ۱۱۲

۲- سوره طه آیه ۸۲

۳- سوره اعراف آیه ۲۲

پروردگارشان ندایشان داد: که مگر شما را از این درخت نهی نکردم؟) الخ بعد از نهی (لا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةِ) الخ، بوده که در اولی اشاره را با لفظ (تلکما) آورد، که مخصوص اشاره بدور است، و در دومی که قبل از اولی واقع شده، این اشاره با لفظ (هذا) آمده، که مخصوص اشاره به نزدیک است، در اولی کلمه (نادی ندا کرد) آمده، که باز مخصوص دور است، و در دومی کلمه (قال) که مخصوص نزدیک است بکار رفته است، (دققت فرمائید).

این نکته را هم باید دانست: که از ظاهر جمله: (وَ قُلْنَا أَهْبِطُوا بَعْضَ كُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌ وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْيَّبَةٌ وَ مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ)، و جمله (فِيهَا تَحْيَوْنَ، وَ فِيهَا تَمُوتُونَ، وَ مِنْهَا تُخْرَجُونَ) (۱)، الخ بر می آید: که نحوه حیاه بعد از هبوط، با نحوه آن در قبل از هبوط، فرق می کند، حیاه دنیا حقیقتش آمیخته با حقیقت زمین است، یعنی دارای گرفتاری، و مستلزم سختی، و بد بختی است، و لازمه این نیز این است که انسان در آن تکون یابد، و دو باره با مردن جزو زمین شود، و آن گاه برای بار دیگر از زمین مبعوث گردد.

در حالی که حیاه بهشتی حیاتی است آسمانی، و از زمینی که محل تحول و دگرگونی است منشا نگرفته است.

از اینجا ممکن است بطور جزم گفت: که بهشت آدم در آسمان بوده، هر چند که بهشت آخرت و جنت خلد، (که هر کس داخلش شد دیگر بیرون نمیشود)، نبوده باشد.

بله در اینجا این سؤال باقی میماند: که معنای آسمان چیست؟ و بهشت آسمانی چه معنا دارد؟ که انشاء الله خدای تعالی توفیق میدهد، بحث مفصل و جامع الاطرافی، پیرامون آن بکنیم.

مگر پیامبر هم گناه می کند؟

چیزی که باز در اینجا باقی مانده این است که خطیه و گناه آدم، چه معنا دارد؟ مگر پیامبر هم گناه می کند؟ در پاسخ از این سؤال می گوئیم، آنچه در بدو نظر از آیات ظاهر میشود، این است که آن جناب رسما گناه کرده، مانند جمله (فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ، زنهر از این درخت نخورید که از ستمگران میشود)، و نیز جمله: (وَ عَصَى آدُمْ رَبَّهُ فَغَوَى، آدم پروردگار خود را نافرمانی کرد، و در نتیجه گمراه شد)، (۲) و نیز مانند اعترافی که خود آن جناب کرده، و قرآن آن را حکایت نموده فرموده: (رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا، وَ إِنْ لَمْ تَعْفِرْ لَنَا، وَ تَرْحَمْنَا، لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ، پروردگارا بخود ستم کردیم، و اگر ما را نیامرزی، و رحم نکنی، از زیانکاران خواهیم بود) (۳)، این آن مطلبی است که از نظر خود این ظواهر، و قطع نظر از رسیدگی به دقت همه آیات داستان، بنظر می رسد، و اما اگر در همه آیات داستان تدبیر کنیم، و نهی از خوردن درخت را مورد دقت قرار دهیم، یقین پیدا می کنیم:

ص: ۲۰۶

۱- سوره اعراف آیه ۲۵

۲- سوره ط آیه ۱۲۱

که نهی نامبرده نهی مولوی نبوده، تا نافرمانیش معصیت خدا باشد، بلکه تنها راهنمایی و خیر خواهی، و ارشاد بوده، و خدای تعالیٰ خواسته است مصلحت نخوردن از درخت، و مفسدۀ خوردن آن را بیان کند، نه اینکه با اراده مولوی آدم را بعثت، وادرار به نخوردن از آن کند.

دلیل این معنا چند چیز است، اول اینکه خدای تعالیٰ هم در سوره مورد بحث، و هم در سوره اعراف، ظلم را متفرق بر مخالفت نهی کرده، و فرموده: (لَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةِ، فَتَكُونُوا مِنَ الظَّالِمِينَ)، و آن گاه در سوره (طه) این ظلم را بشقاوت مبدل نموده، و فرموده (مواظِبْ باشید شیطان شما را بیرون نکند، و گر نه بدبخت میشوید).

آن گاه این بدبختی را در چند جمله که بمنزله تفسیر است، بیان کرده، و فرموده: (تو در این بهشت نه گرسنه میشوی، و نه تشنۀ، و نه عربان، و نه گرماده)، و با این بیان روشن کرده که مراد بشقاوت، شقاوت و تعجب دنیوی است، که از لوازم جدا ناشدنی زندگی زمینی است، چون در زمین است که انسان بگرسنگی، و تشنگی، و لختی، و امثال آن گرفتار میشود.

مخالفت نهی ارشادی گناه نیست

پس معلوم شد خدا آدم را نهی کرد تا گرفتار اینگونه عوارض نشود، و هیچ علت دیگری که باعث نهی مولوی باشد، بیان نکرد، پس باین دلیل نهی نامبرده ارشادی بوده، و مخالفت نهی ارشادی گناه نیست، و مرتكب آن را خارج از رسم عبودیت نمی شمارند.

حال که مسلم شد نهی مذبور ارشادی بوده، باید ظلم در آن چند جمله را هم طوری معنا کنیم، که به نافرمانی و معصیت سر در نیاورد، و آن این است که بگوئیم: مراد از آن، ظلم بنفس، و خود را گرفتار تعجب و هلاکت کردن است، نه ظلم بحقوق خدا، که در باب مسئله ربویت و عبودیت، از منافیات شمرده میشود، و این خیلی روشن است.

دلیل دوم مسئله توبه آدم است، چون توبه بمعنای رجوع، و برگشتن بنده بخداست، که اگر از ناحیه خدا قبول شود، گناه بکلی محظوظ نبود می گردد، و گناه کارتائب، مثل کسی میشود که اصلاح گناهی نکرده، و با چنین کسی معامله بنده مطیع و منقاد را می کنند، و در خصوص مورد عملی که کرده، معامله امثال و انقیاد را مینمایند.

و اگر نهی از خوردن درخت نهی مولوی بود، و توبه آدم هم توبه از گناه عبودی، و رجوع از مخالفت نهی مولوی مولی بود، باید بعد از توبه دوباره به بهشت بر می گشت، چون توبه مخالفت او را از بین برده بود، زیرا صریح قرآن است که خدا توبه آدم را پذیرفت، و حال آنکه می بینیم بعد از توبه هم در زمین باقی ماند، و به بهشتیش برنگرداندند.

از اینجا معلوم میشود که بیرون شدن از بهشت، بدنیال خوردن از درخت، یک اثر ضروری، و خاصیت تکوینی آن خوردن بوده، عیناً مانند مردن بدنیال زهر خوردن، و سوختن بدنیال در آتش

افتادن، هم چنان که در همه موارد تکلیف ارشادی، اثر، اثر تکوینی است، نه اثر مولوی، مثلاً مجازات، در مورد تکلیف مولوی است، مانند سوختن در آتش دوزخ، در برابر ترک نماز، و استحقاق مذمت، و دوری از خدا در برابر مخالفت‌های عمومی، و اجتماعی.

سوم اینکه در آن روز که این مخالفت سر زد، اصلاً دینی تشریع نشده بود، و بعد از هبوط آدم دین خدا نازل شد، بشهادت اینکه در آیات همین داستان فرمود: (همگی از بهشت هبوط کنید، و فرود شوید، پس هر گاه از ناحیه من دینی، و هدایتی برایتان آمد، هر کس هدایتم را پیروی کند، ترسی بر آنان نیست، و دچار اندوهی نیز نمی‌شوند، و کسانی که پیروی آن نکنند، و کفر ورزیده، آیات ما را تکذیب نمایند، آنان اصحاب آتش، و در آن جاودانه اند) الخ.

این دو آیه کلامی است که تمامی تشریع‌ها و قوانینی را که خدای تعالی در دنیا از طریق ملائکه، و کتابهای آسمانی، و انبیاًیش می‌فرستد، شامل است، و خلاصه این آیه اولین تشریع و قانونی را که خدای تعالی در دنیاً آدم، و برای بشر مقرر کرده، حکایت می‌کند، و بطوری که خدا حکایت کرده، این قضیه بعد از امر دومی هبوط واقع شده، و واضح است که امر به هبوط، امری تکوینی، و بعد از زندگی آدم در بهشت، و ارتکاب آن مخالفت بوده، پس معلوم شد که در آن روز، و در حین مخالفت آن دستور، و خوردن از درخت، هیچ دینی تشریع نشده بود، و هیچ تکلیف مولوی و خطابی مولوی از خدای تعالی صادر نشده بود.

معنى ظلم و عصيان و غوايت آدم

حال اگر بگویی: وقتی نهی خدا نهی ارشادی باشد، و نه نهی مولوی، دیگر چه معنا دارد که خدا عمل آدم را ظلم و عصيان و غوايت بخواند؟

در جواب می‌گوییم: اما ظلم بودن عمل آدم، که در گذشته در باره اش سخن رفت، و گفتیم:

معنایش ظلم بنفس خود بوده، و اما کلمه عصيان، در لغت بمعنای تحت تاثیر قرار نگرفتن، و یا به سختی قرار گرفتن است، مثلاً وقتی گفته می‌شود: (كسرته فانکسر، و کسرته فعصی) معنایش این است که من آن چیز را شکستم، و آن شکست، و من آن را شکستم، ولی نشکست، یعنی از عمل من متاثر نشد، پس عصيان بمعنای متاثر نشدن است، و عصيان امر و نهی هم بهمین معنا است، و این هم در مخالفت تکالیف مولوی صادق است، و هم در مورد خطابهای ارشادی.

چیزی که هست، در عصر ما و در عرف ما مسلمانان، این کلمه تنها متعین در معنای مخالفت اوامر مولوی، از قبیل (نماز بخوان، و روزه بگیر، و حج بجای آر) و نیز مخالفت نواهی مولوی، مانند (شراب مخور، و زنا مکن)، و امثال آن شده است، پس تعین کلمه مورد بحث در معنای نامبرده، تعین لغوی نیست، بلکه یا شرعی است، و یا تعین در عرف متدينین است، و این جور تعین، ضرری بعمومیت معنا، از نظر لغت و عرف عام و جهانی نمی‌زند، (دقت بفرمائید).

و اما کلمه غوایت؟ این کلمه بمعنای این است که کسی قدرت بر حفظ مقصد خود، و تدبیر نفس خود، در زندگیش نداشته باشد، و نتواند خود را با هدفش، آن طور که مناسب با هدف و سازگار با آن باشد، وفق دهد.

و معلوم است که این معنا در موارد مختلف اختلاف پیدا می کند، در مورد ارشاد، معنایی بخود می گیرد، و در مورد مولویت معنایی دیگر.

پس چرا آدم توبه کرد؟

حال اگر بگویی بسیار خوب، به بیان شما و اینکه عصمت آدم با کلمه ظلم و عصيان و غوایت منافات دارد از اشکال خود صرفنظر کردیم، و قانع شدیم، که منافات ندارد، ولی در باره توبه آدم چه می گویی؟ اگر ظلم و عصيان و غوایت، همه در مورد نهی ارشادی باشد، دیگر توبه چه معنا دارد، که آدم بگوید: (و اگر ما را نیامرزی و بما رحم نکنی حتما از خاسران خواهیم شد)؟

در جواب می گوییم: توبه همانطور که قبل از گفتیم، بمعنای برگشتن نیز مانند آن سه کلمه دیگر، در موارد مختلف معنای مختلفی بخود می گیرد، همانطور که یک بنده سرکش و متمرد، از اوامر مولا، و اراده او، میتواند بسوی مولایش برگردد، و مولایش هم او را، بمقام قربی که داشت، و از دست داده بود، برگرداند، همچنین یک مریضی که طبیش او را از خوردن چیزی از میوه ها، و یا خوردنی دیگر نهی کرده، و بخار حفظ سلامتی او نهی کرده، و بیمار، دستور وی را مخالفت نموده، و در نتیجه بیماریش شدت یافته، و خطر مرگ تهدیدش نموده، او هم میتواند توبه کند، و دوباره بطیب مراجعه نماید، تا او به رژیمی دستور دهد، تا دوباره بحال اول برگردد، و عافیت از دست رفته خود را باز یابد، که در این مورد طبیب بوی میگوید: باز یافتن عافیت، محتاج به تحمل مشقت و دشواری، و ریاضت در فلان مقدار از زمان است، باید در این مدت این رژیم دشوار را عملی کنی، تا سلامتی مزاجت که داشتی بتو برگردد، و بلکه از اول هم بهتر شوی، (دقیق بفرمائید).

و اما مسئله طلب مغفرت آدم، و نیز طلب رحمت، و همچنین کلمه خسران، که در کلامش آورد، پاسخ یک یک آنها از جوابهای گذشته بدست می آید، که گفتیم: اینگونه کلمات، در موارد مختلف، معنای مختلف بخود می گیرند.

بحث روایتی بهشت آدم بهشت دنیایی بوده

اشاره

در تفسیر قمی از پدرش و او بدون سند روایت آورده، که: شخصی از امام صادق (علیه السلام) از بهشت آدم پرسید، که آیا از بهشت های دنیا بوده؟ و یا از بهشت های آخرت؟ امام در پاسخ فرمود: از

بهشت های دنیا بوده، آفتاب و ماه در آن طلوع می کردند، و اگر از بهشت های آخرت بود، آدم تا ابد از آن بیرون نمیشد.

و نیز فرمود: خدای تعالی آدم را در بهشت منزل داد، و همه چیز را بغیر از یک درخت برایش مباح کرد، و چون مخلوقی از خدا بود، که بدون امر و نهی و غذا و لباس و منزل و ازدواج نمیتوانست زندگی کند، چون جز توفیق خدا نفع و ضرر خود را تشخیص نمیداد، لا جرم فریب دستورات و سوگند ابلیس را خورد، ابلیس نزد او و همسرش آمده گفت: اگر از این درخت که خدا شما را نهی کرده، بخورید، فرشته میشوید، و برای همیشه در بهشت باقی میمانید، ولی اگر از آن نخورید، خدا از بهشت بیرونتان خواهد کرد، و سپس سوگند خورد، برای آن دو، که من خیرخواه شمایم، هم چنان که خدای عز و جل داستان را حکایت کرده، می فرماید: (ما نَهَا كُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ، إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكِيْنِ، أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِيْنَ، وَ قَاسِمَهُمَا: إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِيْنَ، [\(۱\)](#) آدم این سخن را از او پذیرفته از آن درخت خوردند، و شد آنچه که خدای تعالی حکایت کرده: (فَبَدَثْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا)، یعنی لباسهای بهشتی که خدا بر تن آنان پوشانده بود، بیفتاد، و شروع کردنده به پوشاندن خود از برگ بهشت، (وَ نَادَاهُمَا رَبُّهُمَا: أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ؟ وَ أَقْلَ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَيْدُوْرُ مُبِينُ؟ [\(۲\)](#)) بعد از این عتاب که خدا بانان کرد، گفتند: پروردگارا ما بخود ستم کردیم، و اگر تو ما را نیامرزی، و رحم نکنی، حتما از زیانکاران خواهیم بود، که قرآن توبه آنان را چنین حکایت کرده: (رَبَّنَا ظَلَّمَنَا أَنْفُسَنَا، وَ إِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا، وَ تَرْحَمْنَا، لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِيْنَ)، [\(۳\)](#) پس خدای تعالی بایشان فرمود: (فروید شوید، در حالی که بعضی دشمن بعضی دیگر تان باشید، و شما در زمین قرار گاه، و تا مدتی معین زندگی دارید)، آن گاه امام فرمود: یعنی تا روز قیامت در زمین خواهید بود، سپس فرمود: آدم بر کوه صفا هبوط کرد، و همسرش حوا بکوه مروه، و بمناسبت اینکه آدم صفوی خدا بود، صفا را صفا، و بمناسبت اینکه حوا مرئه و زن بود، کوه مروه را مروه خواندند.

آدم چهل روز بسجده بود، و بر بهشتی که از دست داده بود می گریست، تا آنکه جبرئیل بر او نازل شد، و گفت آیا جز این بود که خدا تو را بدست قدرت خود آفریده و از روح خود در تو دمید؟ و ملائکه را به سجده بر تو وا داشت؟ آدم گفت: همین طور بود، جبرئیل گفت: پس چرا وقتی تو را نهی کرد از خوردن آن درخت، نافرمانی کردی؟ آدم گفت: آخر ابلیس بدروغ برایم سوگند خورد. [\(۴\)](#)

مؤلف: در اینکه بهشت آدم از بهشت های دنیا بوده، روایاتی دیگر از طرف اهل بیت علیهم السلام

ص: ۲۱۰

۱- سوره اعراف و ۲۰

۲- سوره اعراف ۲۲

۳- سوره اعراف آیه ۲۳

۴- تفسیر قمی ج ۱ ص ۴۳

رسیده، هر چند که بعضی از آنها در اینکه یکی از راویانش ابراهیم بن هاشم است، مشترکند. (۱)

و مراد به اینکه گفتیم از بهشت های دنیا بوده، این است که از بهشت های برزخی بوده، که در مقابل بهشت خلد است و در بعضی از قسمتهای این روایات اشاره باین معنا هست، مثل اینکه در روایت بالا فرمود: آدم بر صفا، و حوا بر مروه هبوط کرد، و نیز مانند این تعبیر: که فرمود: مراد به (متاعِ إلى حين) تا روز قیامت است، در نتیجه مکثی که مردگان در برزخ، و رسیدن روز قیامت دارند، مکث زمینی است. و در همین زمین زندگی می کنند، هم چنان که آیه: (قالَ كُمْ لَيْشْمَ فِي الْأَرْضِ عَمَدَ سِنِينَ؟ قَالُوا: لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ، فَسَيَلَ الْعَادِينَ: قَالَ: إِنْ لَيْشْمَ إِلَّا قَلِيلًا، لَوْ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ، گفت: در زمین چقدر از نظر عدد سال مکث کردید؟ گفتند: یا یک روز، و یا پاره ای از یک روز، باید از شمار گران بپرسی، گفت: شما جز اند کی مکث نکردید اگر دانا می بودید)، (۲) و نیز آیه (وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ، يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ: مَا لَيْشُوا عَيْرَ سَاعَةٍ، كَمْذِلَكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ، وَ قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَ الْإِيمَانَ: لَقَدْ لَيْشْمَ فِي كِتَابِ اللَّهِ، إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ، فَهَذَا يَوْمُ الْبَعْثِ، وَ لِكِنَّكُمْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ، وَ روزی که قیامت بپا میشود، مجرمان سوگند میخورند: که غیر از ساعتی مکث نکرده اند آن روز نیز مانند دنیا کارشان بی دلیل حرف زدن است، و کسانی که علم و ایمانشان داده بودیم، در پاسخ گفتند: شما در کتاب خدا تا روز قیامت مکث کردید، و این همان قیامت است، و لکن شما نمیدانید)، (۳) نیز این معنا را افاده می کند، (چون در هر دو آیه وقتی سوال از زندگی برزخ می کنند، می پرسند: چقدر در زمین مکث کردید)، پس معلوم میشود زندگی برزخی در همین زمین است.

علاوه بر اینکه عده ای از روایات از اهل بیت علیهم السلام دلالت دارد بر اینکه بهشت آدم در آسمان بوده، و او با همسرش از آسمان نازل شدند، از این هم که بگذریم کسانی که انس ذهنی بر روایات دارند، از اینکه بهشت نامبرده در آسمان باشد، و آدم از آنجا بزمین هبوط کرده باشد، با اینکه در زمین خلق شده و در آن زندگی کرده باشند، هیچ تعجب نمی کند، هم چنان که در روایات در عین اینکه آمده: که بهشت در آسمان است، در عین حال آمده: که سوال قبر در قبر است، و همین قبر یا روضه ایست از ریاض بهشت، و یا حفره ایست از حفره های دوزخ، و از این قبیل تعبیرات، و ما امیدواریم در بحثی که گفتیم بزودی پیرامون معنای آسمان خواهیم کرد، این اشکال و اشکالهای دیگر نظیر آن برطرف شود، انشاء الله العزیز.

ابليس چگونه خود را به آدم و همسرش رساند؟

و اما اینکه ابليس چه جور خود را بادم و همسرش رسانید؟ و برای اینکار از چه وسیله ای

ص: ۲۱۱

۱- بحار الانوار ج ۱۱ ص ۱۴۳ ح ۱۲ و علل [.....]

۲- سوره مؤمنون آیه ۱۱۳

۳- سوره روم آیه ۵۶

استفاده کرد؟ در روایات صحیح و معتبر، چیزی در آن باره نیامده.

داستان آدم بنقل تورات

ولی در بعضی اخبار آمده: که مار و طاووس دو تا از یاوران ابلیسند، چون ابلیس را در اغواء آدم و همسرش کمک کردند، و چون این روایات معتبر نبودند، از ذکر آنها صرفنظر کردیم، و خیال می کنم از روایات جعلی باشد، چون داستان از تورات گرفته شده، و ما در اینجا عین عبارت تورات را می آوریم، تا خواننده بوضع آن روایات کاملاً آگهی یابد.

در فصل دوم از سفر اول که سفر خلقت است، میگوید: خدا آدم را از خاک خلق کرد، و سپس دم حیات را در بینی او بدمید، پس نفسی ناطق شد، و خدا بهشتیایی در ناحیه شرقی عدن بکاشت، و آدم را که خلق کرده بود بدانجا برد، و خدا از زمین همه رقم درخت برویانید، و منظره های آنها را نکو کرد، و میوه هایش را پاکیزه ساخت، و درخت حیات را در وسط آن باعها بکاشت، و درخت معرفت خیر و شر را نیز، و نهری از عدن بسوی آن باعها بکشید، تا آنها را آبیاری کند، و آن نهر را چهار شقه کرد، اسم یکی از آنها نیل بود، و این نیل بتمامی شهر ذویله که طلا در آنجاست، احاطه داشت، طلا و همچنین لؤلؤ، و سنگ مرمر آن شهر بسیار خوبست، و نام نهر دومی جیحون بود، که بسر تا سر شهر حبسه احاطه دارد، و نام نهر سوم دجله است، که از ناحیه شرقی موصل می گذرد، و نام نهر چهارم فرات است.

پس از آن خداوند آدم را گرفت، و در باعها عدن منزل داد، تا رستگارش کند، و محافظتش نماید، و خدا آدم را فرمود: که تمامی درختان این باعها برایت حلال است، و میتوانی از آنها بخوری، ولی از درخت معرفت خیر و شر مخور، چون در همان روزی که از آن بخوری مستحق مرگ میشوی.

خداوند بخودش فرمود: (چه چیزی از بقاء آدم به تنها یی برخاسته است؟ خوبست کمکی هم برایش درست کنم، پس خدا تمامی وحشی های صحراء و مرغان هوا را محشور کرده، نزد آدم آورد، تا در پیش روی او آنها را نامگذاری کند، پس هر چه را آدم بر آن جانداران نام نهاد همان تا بامروز نام آن است.

پس آدم اسماء جمیع چارپایان، و مرغان هوا، و وحشیان صحراء، نام برد، ولی هیچ یاوری در مقابل خود ندید، پس خدا چرتی بر آدم مسلط کرد، تا چیزی احساس نکند، پس یکی از دنده های سینه او را کند، در جایش گوشت گذاشت، آن گاه خدا از آن یک دنده زنی درست کرد، و او را نزد آدم آورد، آدم گفت: اینبار استخوانی از استخوانهایم، و گوشتی از گوشتها یم را دیدم، و جا دارد آن را امرأه بنامم، چون از امر من اخذ شد، و بهمین جهت است که مرد، پدر و مادر خود را رها نموده، زن خود را می چسبد، بطوری که یک جسد واحد تشکیل میدهند، آن روز آدم و همسرش

عريان بودند، و از عريانی خود باکی نداشتند.

فصل سوم، آن روز مار، از ميانه همه حيوانهای صحرا که خدا خلق کرده بود، حکيمی شد، و به زن گفت: راستی، و به يقین خدا گفته از همه اين درختهای باع نخوريد؟ زن بمار گفت: نه، از همه درختان باع ميخوريم، تنها فرموده از ميوه آن درخت که در وسط باع است نخوريد، و تزديكش نشويدي، تا نميريد، مار باآن دو گفت: نمي ميريد، خدا ميدانسته که شما همان روز که از آن درخت بخوريد، چشمتان باز ميشود، و چون ملائكه در خير و شر دانا ميشويد، پس وقتی زن ديد که درخت درخت خوبی، و ميوه اش خوب، و شهوت انگيز است، عقل خود از کف بداد، و از ميوه آن گرفته، و خورد، و بشورش هم داد خورد، پس چشمسان باز شد، و فهميدند که عريان هستند، پس از برگهای انجير لباسی چون لنگ برای خود درست کردند.

بعد آواز خدا را که داشت در باع قدم می زد، شنيدند، پس خدا ايستاد، و آدم را صدا زد، و باو گفت: کجا هستی؟ و اين صدا محققا از او بوده، آدم گفت: صدای تو را در باع شنيدم، ولی چون عريان هستم، خود را پنهان کرده ام، خدا پرسيد: چه کسی بتو گفت: عريانی؟ مگر از آن درخت خوردي، که از خوردنش نهيت کردم؟ آدم گفت: اين زنی که برايم درست کردي، از آن بمن داد خوردم، خدا بزن گفت: چه کار کردي؟ گفت: مار مرا فريب داد، از آن خوردم، پس خدا بمار گفت:

حال که دانسته چنین کاري کردی، از ميانه همه چارپايان، و همه وحشی های صحرا، ملعون شدی، و باید که هميشه با سينه ات راه بروی، و در تمام عمرت خاک بخوري، و ميانه تو و زن و ميانه نسل تو و نسل زن دشمنی نهادم، او سر تو را بکوبد، و تو پاشنه او را بگزی، و بزن گفت مشقت و حمل تو را بسيار می کنم، تا با مشقت فرزندان را بزايی، و اختيار زندگی تو را بدست شوهرت نهادم، تا او هميشه بر تو مسلط باشد، و بادم گفت: از آنجا که بحرف زنت رفتی، و از درختی که نهيت کردم، و گفتم: از آن محور، بخوردي، با اين ملعون زمين بود، باين سبب دچار مشقت شدی، و در تمام عمر باید از آن بخوري، و آن برایت خار بروياند، و از علف صحرا بخوري، و با عرق رویت طعام بخوري، تا روزی که بهمين زميني که از آن گرفتی و خوردي برگردي، چون تو از اصل خاک بودي، باید بخاک برگردي.

و آدم همسرش را بدين جهت حوا ناميد، که او مادر هر زنده ناطقی است، و خدا برای آدم و همسرش جامه تن پوشی درست کرد، و بانان پوشانيد، آن گاه خدا گفت: اينک آدم است که مانند يکی از ما خير و شر را می شناسد، و الان ديگر واجب شد که از باغها بيرون رود، تا ديگر بار، دست بدرخت حياه دراز نکند، و از آن نخورد، و گرنه تا ابد زنده ميماند پس خدا او را از باغهای عدن بيرون راند، تا زمين که وی را از آن درست کرد، رستگار و آباد شود، و چون آدم را طرد کرد،

ملائکه در شرقی باغهای عدن اسکان داده شدند، و شمشیری برآق بالا و پائین شدن گرفت، تا راه درخت حیاه را محافظت کنند.

این بود فصل سوم از تورات عربی، که در سال ۱۸۱۱ میلادی بچاپ رسیده.

و خواننده عزیز با تطبیق و مقایسه این دو داستان با هم، یعنی داستان آدم بنقل قرآن کریم، و بنقل تورات، و سپس دقت در روایاتی که از طرق عامه و شیعه وارد شده، بحقایق این قصه پی می برد، و ما خود این مقایسه و تطبیق را در اینجا عملی نکردیم، چون کتاب ما تفسیر قرآن است، و بررسی این قضیه در خور آن نیست.

مگر بهشت مقام قرب و نزاهت نیست و مگر در باره بهشت نیامده که در آن لغو و گناه نیست؟ شیطان چگونه دو باره به بهشت راه یافت

و اما اینکه مسئله داخل شدن ابليس در بهشت، و اغوای آدم در آنجا، با اینکه بهشت اولاً مقام قرب و نزاهت و طهارت است، و بحکم آیه: (لَا لَغْوٌ فِيهَا وَ لَا تَأْثِيمٌ) (۱)، جای لغو و گناه و نیرنگ نیست، و ثانیاً بهشت در آسمان قرار دارد و ابليس بعد از امتناعش از سجده بر آدم، بفرمان (فَأَخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ) (۲). و نیز بحکم (فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرْ فِيهَا) (۳)، از بهشت رانده شد، و چون میخواست تکبر کند، و بهشت جای تکبر نبود، فرود آمد، و با این حال چطور دوباره به بهشت راه یافت؟.

جواب از اشکال اول این است که همانظور که بعضی دیگر نیز گفتند: قرآن کریم آنچه از لغو و تاثیم که از بهشت نفی کرده، از بهشت خلد نفی کرده، یعنی آن بهشتی که مؤمنین در آخرت داخل آن میشوند، و همچنین از بهشت بزرخی که بعد از مرگ و رحلت از دار تکلیف در آنجا بسر می برند، و اما بهشت دنیایی که آدم و همسرش داخل آن شدند، و هنوز در دار تکلیف و مورد توجه امر و نهی قرار نگرفته بودند، قرآن کریم در باره آن بهشت هیچ مطلبی بیان نکرده، و بلکه میتوان گفت: بعکس گفتار اشکال کننده، جایی بوده که لغو و تاثیم در آن ممکن بوده، و شاهد بر آن همین کافی است، که قرآن وقوع عصيان آدم را در آن حکایت کرده.

علاوه بر اینکه لغو و تاثیم از امور نسبی است، که وقتی تحقق پیدا می کند که انسان در دنیا آمده باشد، و امر و نهی متوجه او شده، و خلاصه انسان مکلف شده باشد.

و اما جواب از اشکال دوم، این است که اولاً برگشتن ضمیر (هاء) در جمله (فاخرج منها)، و جمله (فاهبط منها) الخ، بكلمه (سماء)، از آیه روشن نیست، و دلیلی نداریم که بان برگردد، برای اینکه در کلام سابق نامی از سماء برده نشده، و معهود ذهن نبوده، پس ممکن است بعنایتی بگوئیم:

مراد خروج از میانه ملائکه، و هبوط از میان آنان باشد، و یا مراد خروج و هبوط از متزلت و کرامت باشد.

- ١- سوره طور آيه ٢٣
- ٢- سوره حجر آيه ٣٤
- ٣- سوره اعراف آيه ١٢

این اولاً، و اما ثانياً، ممکن است امر بخروج و هبوط کنایه باشد از نهی از ماندن در آن بهشت، و میانه ملائکه، نه از اصل بودن در آنجا، و عروج و عبور، خلاصه ماندن ابليس چون ملائکه در بهشت ممنوع شد، نه بالا رفتن و عبورش از آن.

و این معنا از آیاتی که می فرماید: ابليس باسمان می رفت، تا استراق سمع کند، نیز استفاده میشود، در روایات هم آمده: که شیطانها تا قبل از بعثت عیسی ع، تا آسمان هفتم بالا می رفتد، همین که آن جناب مبعوث شد، از آسمان چهارم ببالا ممنوع شدند، و سپس وقتی پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) مبعوث شد، از همه آسمانها ممنوع گردیدند، و هدف تیرهای شهاب قرار گرفتند.

جواب سوم از اشکال دوم اینکه: در کلام خدای تعالیٰ نیامده که ابليس داخل بهشت شده باشد، و بنا بر این اصلاً موردی برای اشکال نمی ماند، آنچه در این باره آمده، در روایات است، که آنهم بخاطر اینکه روایات آحاد است، و بحد تواتر نمی رسد، قابل اعتناء نیست، علاوه بر اینکه احتمال آن هست که راویان آنها روایت را نقل بمعنا کرده باشند، و عین الفاظ امام را نیاورده باشند، و بهمین خاطر چیزی در کلمات آنان اضافه شده باشد.

تنها آیه ای از قرآن که دلالت دارد بر اینکه ابليس داخل بهشت شده حکایت کلام ابليس بادم است، که می فرماید: (وَ قَالَ مَا نَهَاكُمَا رُبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ، إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ، أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ، ابليس بآن دو گفت: پروردگارتان شما را از این درخت نهی نکرد، مگر برای اینکه دو فرشته نباشید، و از کسانی نشوید که جاودانه در بهشت هستند) [\(۱\)](#).

و دلالتش بر این معنا از این جهت است که کلمه (هذا- این درخت)، در آن آمده، و چون این کلمه مخصوص اشاره به نزدیک است، پس گویا ابليس در نزدیکی آن درخت بان اشاره کرده و این سخن را بادم گفته است.

و لکن استدلال باین آیه نیز درست نیست، برای اینکه اگر کلمه (هذا) همه جا دلالت بر نزدیک بودن مکانی مشار اليه باشد، باید در آیه: (وَ لَا تَقْرِبَا هَذِهِ الشَّجَرَةِ، فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ) [\(۲\)](#) که نهی خدا و خطابش بادم و همسر اوست، این دلالت را بکند، و حال آنکه خدا بزرگتر از آنست که به نزدیکی و دوری مکانی توصیف شود، (پس هم چنان که در این آیه دلالت ندارد، چه مانعی دارد که بگوئیم در آن آیه نیز دلالت ندارد).

درخت نهی شده چه درختی بود؟

و در کتاب عيون [\(۳\)](#) اخبار الرضا (علیه السلام)، از عبد السلام هروی، روایت آمده که گفت: بحضرت رضا (علیه السلام) عرضه داشتم: یا بن رسول الله (صلی الله علیه و آله)، از درختی که آدم و حوا از آن خوردن برايم بگو، تا

ص: ۲۱۵

۱- سوره اعراف آیه ۲۰

۲- سوره اعراف آیه ۱۹

۳- عيون اخبار الرضا ج ۱ ح ۲۳۹۱

بینم چه درختی بود؟ چون مردم در باره آن اختلاف دارند، بعضی روایت می کنند: که گندم بوده بعضی دیگر روایت می کنند: که درخت حسد بوده، حضرت فرمود: هر دو درست است، عرضه داشتم: با اینکه دو معنای متفاوت دارد، چطور ممکن است هر دو درست باشد؟ فرمود: ای ابی صلت، یک درخت بهشت میتواند چند نوع باشد، مثلاً درخت گندم میتواند انگور هم بدهد، چون درخت بهشت مانند درختهای دنیا نیست، و آدم بعد از آنکه خدای تعالی با او احترام کرد، و ملائکه را وا داشت تا برای او سجده کنند، و او را داخل بهشت کرد، در دل با خود گفت: آیا خدا بشری گرامی ترا من خلق کرده است؟ خدای عز و جل از آنچه در دل او گذشت، خبردار شد، پس او را ندا داد: که سر خود را بلند کن، و بساق عرش بنگر، تا چه می بینی؟ آدم سر بسوی عرش بلند کرد، و بساق عرش نگریست، و در آن دید که نوشته: لا اله الا الله، و محمد رسول الله، و علی بن ابی طالب امیر المؤمنین، و همسرش فاطمه سیده زنان عالمیان، و حسن و حسین دو سید جوانان اهل بهشتند، آدم پرسید: پروردگارا، اینان چه کسانند؟ خدای عز و جل فرمود: ای آدم اینان ذریه های تواند و از تو بهترند، و از همه خلائق من بهترند، و اگر اینها نبودند، من تو را، و بهشت و دوزخ، و آسمان و زمین، را خلق نمی کردم، پس زنهار مبادا بچشم حسد بر اینان بنگری، که از جوار من بیرون خواهی شد.

پس آدم بچشم حسد بر آنان نظر افکند، و آرزوی مقام و منزلت آنان کرد، و خداوند شیطان را بر او مسلط ساخت، تا سر انجام از آن درخت که نهی شده بود بخورد، و بر حوا هم مسلطش کرد، او هم بمقام فاطمه بچشم حسد نگریست، تا آنکه از آن درخت بخورد. هم چنان که آدم خورد، و در نتیجه خدای تعالی هر دو را از بهشت بیرون کرده، بزمیں فرستاد، تا در جوار زمین باشند.

مؤلف: این معنا در عده ای از روایات آمده، که بعضی از آنها، از روایات مورد بحث مفصل تر و طولانی تر است، و بعضی دیگر مجمل تر، و کوتاه تر.

و این روایت همانظور که ملاحظه می فرمائید، این معنا را مسلم گرفته، که درخت نامبرده هم گندم بوده، و هم حسد، و اینکه آن دو از درخت گندم خوردن، ولی ثمره اش حسد شد، و مقام و منزلت محمد و آل او علیهم السلام را آرزو کردند.

و مقتضای معنای اول، این است: که درخت نامبرده پست تر و نالایق تراز آن بوده که اهل بهشت اشتهاخ خوردن از آن را بکنند، و مقتضای معنای دوم، اینست که: درخت نامبرده گرانمایه تراز آن بوده که آدم و همسرش از آن استفاده کنند، هم چنان که در روایتی دیگر آمده: که آن درخت عبارت بوده از علم محمد و آل او (علیه السلام).

و بهر حال هر چند حسد و گندم دو معنای مختلف دارند، و لکن با رجوع به بیانی که ما در باره

میثاق کردیم، خواهی دید که معنا یکی است، و آن اینست که آدم (علیه السلام) خواسته میان تmut و بهره مندی از بهشت، که مقام قرب خداست، و میثاق در آنجا واقع شده، که جز بخدا توجه نکند، و میان استفاده از درخت منهیه، که مستلزم تعب تعلق بدنیا است، جمع کند، ولی این جمع برایش فراهم نیامد، و بزمین هبوط نموده، آن میثاق را فراموش کرد، و هر دو امر که همان مقام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و تmut از درخت گندم باشد برایش جمع نشد، آن گاه خداوند او را با اجتباء هدایت نموده، با توبه ارتباط و علقه اش بدنیا را برید، و با میثاق که از یاد برده بود، ملحق نمود، (دقیق بفرمائید).

و منظور از اینکه در روایت فرمود: (پس آدم بچشم حسد بر آنان نظر افکند، و آرزوی متزلت ایشان نمود) الخ، بیان این معنا است، که مراد بحسد آدم در حقیقت غبطة و بفارسی رشک بوده، نه حسدی که (طغیان این غریزه)، و یکی از اخلاق رذیله است.

روایاتی درباره قصه آدم در بهشت و هبوط او

در اینجا دو روایت یکی از امام باقر، و یکی دیگر از یکی از دو امام باقر و صادق ع، آمده که بظاهر با هم متنافیند، ولی با بیان سابق ما تناقض آن دو از بین می‌رود، اما روایت اول را کمال الدین، از ابی حمزه ثمالی، از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده، که فرمود: خدای عز و جل بادم عهد کرده بود که بدرخت نامبرده نزدیک نشود، ولی وقتی آن هنگام رسید که در علم خدا گذشته بود، که آدم بالآخره از آن درخت خواهد خورد، آدم عهد نامبرده را فراموش کرد، و از آن درخت بخورد، و این است مراد خدای تعالی به اینکه فرمود: وَلَقَدْ عَاهَدْنَا إِلَيْ آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسَىٰ وَلَمْ يَجِدْ لَهُ عَزْمًا ^(۱) تا آخر حدیث. ^(۲)

و روایت دوم را عیاشی، در تفسیر خود، از یکی از دو امام باقر و صادق علیهم السلام روایت کرده، که شخصی از آن جناب پرسید: چگونه خدای تعالی آدم را بفراموشی مؤاخذه کرد، (با اینکه فراموش کار مؤاخذه نمیشود)؟، امام فرمود: آدم فراموش نکرد، و چگونه ممکن است بگوئیم: فراموش کرد؟ با اینکه ابليس او را بیاد نهی خدا انداخت، و باو گفت: (برورده کار شما شما را از این درخت نهی نکرد، مگر برای اینکه فرشته نشوید، و یا جاودانه در بهشت باقی نمانید) (تا آخر حدیث) که با دقت در بیان گذشته که گفتیم آدم میخواست میان بهره مندی از بهشت، و میان خوردن از درخت را جمع کند، ولی نتوانست) این تنافی برداشته میشود. ^(۳)

و در امالی صدوق ^(۴) از ابی الصلت هروی، روایت شده که گفت: روزی که مامون دانشمندان مذاهب اسلام، و دیانتهای یهود، و نصاری، و مجوس، و صابئیان، و سایر صاحبان نظریه را برای بحث با علی بن موسی الرضا (علیه السلام) جمع کرد، هیچ یک با آن جناب طرف بحث نشد، مگر آنکه امام او

ص: ۲۱۷

۱- طه آیه ۱۱۵

۲- اکمال الدین ج ۱ ص ۲۱۳ ح ۲

۳- عیاشی ج ۲ ص ۹ ح ۹

٤- امالي صدوق مجلس ٢٠ ص ٨٢ ح ٣٢

را ملزم کرد، بطوری که گویی سنگ بدھانش انداخته، تا آنکه علی بن محمد بن جهم برخاسته عرضه داشت: یا بن رسول الله (صلی الله علیه و آله) آیا نظر شما در باره انبیاء این است که معصومند؟ فرمود: بله، پرسید: با این کلام خدای عز و جل چه می کنی؟ که فرمود: (وَعَصَى آدُمْ رَبَّهُ فَغَوَى)،^(۱) تا آنجا که میگویید: مولانا حضرت رضا (علیه السلام) فرمود: وای بر تو ای علی، از خدا بترس، و نسبت کارهای زشت بانبیاء مده، و کتاب خدای را برای خودت تاویل مکن، چون خدای عز و جل می فرماید: (وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ، إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ)، تاویل آن را نمیداند، مگر خدا، و آنان که راسخ در علمند.^(۲)

اما اینکه خدای عز و جل فرموده: (وَعَصَى آدُمْ رَبَّهُ فَغَوَى)، در این زمینه بوده، که آدم را بمنظور اینکه حجت و خلیفه اش در زمین باشد خلق کرد، نه برای اینکه در بهشت بماند، و نافرمانی او در بهشت بوده، نه در زمین، و تازه آن نافرمانی هم بمقتضای تقدير الهی بوده، همین که بزمین هبوط کرد، و حجت و خلیفه او در زمین گردید، بمقام عصمت نیز پرسید، که خدای عز و جل در باره عصمتش فرموده: (إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحًا، وَآلَ إِبْرَاهِيمَ، وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ)،^(۳) (تا آخر حدیث).

مؤلف: اینکه امام فرمود: نافرمانی آدم در بهشت بوده، اشاره است بآن بیانی که ما کردیم، که تکلیف نخوردن از درخت تکلیف مولوی نبوده، بلکه ارشادی بوده، چون در بهشت هنوز تکالیف دینی جعل نشده بود، و موطن تکلیف دینی زندگی زمینی است، که خدا برای آدم از پیش مقدر کرده بود، پس معصیت نامبرده معصیت امر ارشادی بوده، نه مولوی، پس دیگر جا ندارد که مانند بعضی از مفسرین خود را بزحمت انداخته، حدیث نامبرده را تاویل کنیم.

و در عیون^(۴) از علی بن محمد بن جهم روایت آورده که گفت: بمجلس مامون در آمدم و دیدم که علی بن موسی (علیه السلام) نیز در آنجایند، مامون با تجناب گفت: یا بن رسول الله! آیا نظر شما این نیست که انبیاء معصومند؟ فرمود: بله، همین است، پرسید: پس چرا خدای تعالی فرموده: (وَعَصَى آدُمْ رَبَّهُ فَغَوَى)^(۵)? فرمود: خدای تعالی بادم دستور داده بود: که تو و همسرت در بهشت سکنی کنید، و از هر چه میخواهید بخورید، ولی نزدیک این درخت مشوید، و اشاره فرمود بدرخت معینی از گندم، که در آنجا بود، و فرمود: اگر از این بخورید، از ستمکاران میشوید، و نفرموده بود که از جنس این درخت نخورید، آدم هم خیال کرد تنها از آن بوته معین نهی شده، و لذا از آن بوته معین نخورد، بلکه از بوته ای دیگر خورد، آنهم بوسوسه شیطان خورد، چون شیطان باو و همسرش گفت:

پروردگار تان از خصوص این بوته شما را نهی کرده، که از آن نخورید، و اما غیر این بوته را

ص: ۲۱۸

- ۱- سوره طه، آیه ۱۲۱
- ۲- سوره آل عمران آیه ۷ [.....]
- ۳- سوره آل عمران آیه ۳۳
- ۴- عیون اخبار الرضا ج ۱ ص ۱۵۵ ح ۱ ب ۱۵

فرموده نزدیکش نشوید، نه اینکه از آن نخورید، و از خوردن آن هم که نهی کرده، برای این نهی کرده که مبادا فرشته، و یا از جاودانان در بهشت شوید، و برایشان سوگند هم خورد، که من از خیر خواهان شمایم، آدم و حوا هم تا آن روز بکسی بر نخورده بودند، که بدروغ سوگند خورده باشد.

بهمین جهت فریب او را خورده، و بسوگند او اعتماد نموده، و از آن درخت خوردن، و تازه این جریان قبل از رسیدن او بمقام نبوت بود، و این نافرمانی هم گناه کبیره نبوده که بخاطر آن مستحق آتش شود، بلکه از صغیره هایی بوده که خدا کسی را بخاطر آن عذاب نمی کند، و صدور آن از انبیاء قبل از آنکه مورد وحی قرار گیرند جائز است.

و اما بعد از آنکه خدا او را اجتباء کرد، و بمقام نبوتش برگزید، از معصومین شد، که نه گناه صغیره می کنند، و نه کبیره، و بهمین جهت است که خدای عز و جل در باره او هم فرموده: (وَعَصَى آدُمْ رَبَّهُ فَغَوَى، ثُمَّ اجْتَبَاهُ، رَبُّهُ، فَقَبَ عَلَيْهِ، وَهَدَى)، (۱) و هم فرموده: (إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ، وَنُوحًا، وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ) (تا آخر حدیث).

مؤلف: صدوق علیه الرحمه بعد از نقل این حدیث، که حدیثی است طولانی، گفته: این حدیث از طریق علی بن محمد بن جهم که یک مرد ناصبی، و دشمن اهل بیت بوده، خیلی عجیب است، (این بود گفتار مرحوم صدوق).

و این حدیث آن مرحوم را به تعجب در نیاورده، مگر بخاطر اینکه مشتمل است بر تنزیه انبیاء، و آن مرحوم در اصولی که در حدیث مذبور مسلم گرفته شده، دقت نکرده، و گر نه متوجه میشود که با مذهب ائمه اهل بیت سازگار نیست، چون مذهب امامان اهل بیت این است که صدور نافرمانی از انبیاء بخاطر اینکه معصومند، هم قبل از نبوت آنان محال است، و هم بعد از نبوت، هم نافرمانیهای صغیره، و هم کبیره.

علاوه بر اینکه آن طور که این مرد ناصبی حدیث را نقل کرده، مستلزم آنست که جمله ای از آیه حذف شده باشد، و تقدیر (ماَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ، إِلَّا أَنْ تَكُونَا)، جمله (ما نهایا کما ربکما عن هذه الشجره، و انما نهایا کما عن غيرها، و ما نهایا کما عن غيرها، الا ان تكونا) الخ، باشد یعنی خدا اصلاح شما را از این بوته نهی نکرده، بلکه از غیر این نهی کرده، و از آن غیر هم نهی نکرده، مگر برای اینکه فرشته، و یا جاودان نباشد)، در حالی که آیه: (ای آدم آیا میخواهی تو را بدرختی راهنمایی کنم، که درخت جاودانگی و ملک دائمی است؟) (۲) دلالت دارد بر اینکه ابليس وی را تشویق می کرده، بر اینکه از عین آن درخت که ممنوع شده بخورد، و باین منظور او را تطمیع می کرده، به اینکه اگر از آن بخوری، جاودان میشوی، تا از آن درخت که با نهی خدا از آن محظوظ

ص: ۲۱۹

۱- سوره طه آیه ۱۲۲

۲- سوره طه آیه ۱۲۰

شده بود، بخورد.

از این هم که بگذریم، اصلاً این مرد، یعنی علی بن محمد بن جهم در حدیث سابق جواب صحیح و تمام را خودش در مجلس مامون از آن جناب گرفت، پس این روایت که صدوق آورده، خالی از اشکال نیست، هر چند که بعضی از وجوده اشکالی که گفتیم، امکان حمل بر محمولی صحیح داشته باشد.

و نیز مرحوم صدوق از امام باقر علیه السلام از پدران بزرگوارش، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که فرمود: مکث آدم و حوا در بهشت، از هنگامی که وارد آن شدند، تا ساعتی که بیرون شدند تنها هفت ساعت از ایام دنیا بود، و در همانروز که این جریان واقع شد، خدا از بهشتش بیرون کرد. [\(۱\)](#)

و در تفسیر عیاشی، [\(۲\)](#) از عبد الله بن سنان، روایت کرده که گفت: شخصی از امام صادق (علیه السلام) سؤالی کرد: و من آنجا حاضر بودم، و آن این بود: که آدم و همسرش چقدر در بهشت ماندند، که بخاطر خطای که کردند بیرون شدند؟ فرمود: خدای تبارک و تعالی، بعد از ظهر روز جمعه بود که از روح خود در آدم بدمید، و آن گاه از پائین دنده هایش همسرش را خلق کرد، و بعد فرشتگان را بمسجده بر او امر فرمود، و بعد در همان روز او را داخل بهشت کرد، و بخدا سوگند که بیش از شش ساعت از همان روز در بهشت نماند، که دچار نافرمانی خدا شده، و خدا او و همسرش را از آنجا بیرون کرد، در حالی که آفتاب تازه غروب کرده بود، آن شب را تا صبح پشت در بهشت بسر بردنده، تا صبح شد، ناگهان متوجه عریانی خود شدند، پروردگارشان نداشان داد: آیا شما را از آن درخت که میدانید نهی نکردم؟ آدم خجالت کشیده، سر بزیر افکند، و گفت: پروردگارا ما بنفس خود ستم کردیم، و اینکه بگناهان خود اعتراف می کنیم، پس ما را بیامرز، خدای تعالی در پاسخشان فرمود: باید که از آسمانهای من بزمین هبوط کنید، چون هیچ نافرمان و سرکش در آسمانهای من همچوار من نمیشود.

مؤلف: ممکن است از آنچه این روایت مشتمل بر آنست، کیفیت بیرون شدن آن دو را از بهشت استفاده کرد، و فهمید که آن دو نخست از بهشت بیرون شده، در بیرون در بهشت قرار گرفتند، و سپس از بیرون در بهشت بزمین هبوط کرده اند، چون در قرآن کریم و آیات این قصه، که همان آیه فوق باشد، دو بار امر بهبوط شده با اینکه این امر امر شرعی نبوده، بلکه امر تکوینی بوده، که بهیچ وجه قابل تخلف نیست.

و همچنین از اینکه سیاق را تغییر داده، در آیه: (و قُلْنَا يَا آدُم اُسْكُنْ) تا باخر بسیاق (متکلم

ص: ۲۲۰

۱- حصال ص ۳۹۶ ح ۱۰۳

۲- تفسیر عیاشی ج ۲ ص ۱۰ ح ۱۱

مع الغیر گفتم)، و در آیه: (وَ نَادَاهُمَا رَبُّهُمَا) (۱) الخ، بسیاق غایب (پروردگارشان نداشان کرد)، آورده، و نیز در اولی تعبیر به (بگفتار)، و در دومی به ندا که صدا زدن از دور است، تعبیر کرد، و باز در اولی با کلمه (هذا)، که مخصوص باشاره به نزدیک است، و در دومی با کلمه (تلک)، که مخصوص اشاره بدوز است، بیاورد، از این تعبیرات میتوان فهمید: که امر بهبوط، یک بار در داخل بهشت صورت گرفته، و با آن، آدم از بهشت بیرون شده، و یک بار هم در بیرون بهشت صورت گرفته، و از آنجا بزمین هبوط کرده است.

نقطه ضعفی که در این روایت است، این است که در این روایت خلقت حوا را مطابق تورات از دنده آدم دانسته، و این معنا را در روایات واردہ از ائمه اهل بیت علیهم السلام بطوری که در بحث از خلقت آدم خواهی دید، تکذیب می کند، هر چند که ممکن است این نقطه ضعف را جبران نموده، و گفت: مراد از دنده پائین آدم، زیادی گل آدم است، آن گلی که با آن اضلاع و دنده های آدم را آفرید (دقت بفرمائید)، و اما ساعتهايی که برای مکث آدم در بهشت تعیین نموده، در یک جا شش ساعت، و جایی دیگر هفت ساعتش خوانده، علاج این اختلاف آسان است، برای اینکه می گوییم:

منظور از ساعت شخصت دقیقه نیست، بلکه منظور بیان زمان تقریبی جریان است.

و در کافی (۲) از یکی از دو امام باقر و صادق ع، روایت کرده که در ذیل جمله:

(فَتَلَقَّى آدُمْ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ)، فرمود: آن کلمات این است: (لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، سَبِّحْنَكَ، اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ، عَمِلْتُ سُوءًا، وَ ظُلْمَتُ نَفْسِي، فَاغْفِرْ لِي، وَ أَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ)، لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، سَبِّحْنَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ، عَمِلْتُ سُوءًا، وَ ظُلْمَتُ نَفْسِي، فَارْحَمْنِي، وَ أَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ، لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، سَبِّحْنَكَ اللَّهُمَّ، وَبِحَمْدِكَ، عَمِلْتُ سُوءًا، وَ ظُلْمَتُ نَفْسِي، فَارْحَمْنِي، وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ، لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، سَبِّحْنَكَ اللَّهُمَّ، وَبِحَمْدِكَ، عَمِلْتُ سُوءًا، وَ ظُلْمَتُ نَفْسِي، فَاغْفِرْ لِي، وَ تَبْ عَلَى، انك انت التواب الرحيم، معبدی بجز تو نیست بار الها، حمد و تسبيحت میگوییم، کار زشتی مرتكب شدم، و بخود ستم کردم، پس مرا بیامرز، که تو بهترین آمرزندگانی، معبدی بجز تو نیست، بار الها تسبيح و حمدت میگوییم، کار بدی کردم، و بخود ستم نمودم، پس بمن رحم کن، که تو بهترین غافرانی، معبدی بجز تو نیست، حمد و تسبيحت میگوییم، بار الها من بدی کردم، و بخود ستم نمودم، پس مرا رحم کن، که تو بهترین رحیمانی، معبدی بجز تو نیست، بار الها تسبيح و حمدت میگوییم، کار بدی کردم، و بخود ستم روا داشتم، پس مرا بیامرز، و نظر رحمت بمن برگدان، که تو هم تواب و هم رحیمی.

ص: ۲۲۱

۱- سوره اعراف آیه ۲۲

۲- روشه کافی ج ۸ ص ۲۵۳ ح ۴۷۲

مؤلف: این معنا را صدوق، (۱) و عیاشی، و قمی، و دیگران نیز روایت کرده اند، از طرق اهل سنت و جماعت هم قریب بان روایت شده، و چه بسا (۲) از آیات داستان نیز همین معنا استفاده بشود.

مرحوم کلینی در کافی (۳) گفته: و در روایتی دیگر در تفسیر جمله: (فَتَلَقَّى آدُمْ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ)، آمده: که فرمود: خدا را بحق محمد و علی و فاطمه و حسن و حسین سوگند داد.

مؤلف: این معنا را صدوق (۴) و عیاشی و قمی و دیگران نیز روایت کرده اند، و قریب بان از طرق اهل سنت و جماعت نیز روایت شده، هم چنان که در در منتشر از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمده که فرمود: وقتی آدم آن گناه را مرتكب شد، سر بسوی آسمان بلند کرده گفت: از تو بحق محمد مسئلت می کنم، که مرا بیامزی، پس خدا بدو وحی کرد: که محمد کیست؟ گفت: ای خدا که نامت والا است، وقتی مرا آفریدی، سر بسوی عرش تو بلند کردم، دیدم در آنجا نوشته شده، لا اله الا الله، محمد رسول الله (صلی الله علیه و آله)، فهمیدم که در درگاه تو احدي عظيم المترکه از او نیست که نامش را با نام خود قرار داده ای، پس خدای تعالی وحی کرد: که ای آدم، او آخرین پیامبران از ذریه تو است، و اگر او نبود، تو را خلق نمی کردم.

مؤلف: و این معنا هر چند که در بدو نظر از ظاهر آیات بعيد است، ولکن اگر کاملا در آنها دقیقت شود، چه بسا تا اندازه ای قریب باشد، چون جمله: (فَتَلَقَّى آدُمْ) الخ، تنها بمعنای قبول آن کلمات نیست، بلکه کلمه تلقی، بمعنای قبول با استقبال و روی آوری است، (کانه آدم روی بان کلمات آورده، و آن را فرا گرفته است) و این دلالت دارد بر اینکه آدم این کلمات را از ناحیه خدا گرفته، و قهرا قبل از توبه علم بان کلمات پیدا کرده، قبل اهم تمامی اسماء را از پروردگارش آموخته بود، آنجا که پروردگارش فرمود: (من میخواهم در زمین خلیفه بگذارم، ملائکه گفتند: آیا کسی را در زمین می گذاری که در آن فساد کند، و خونریزیها کند، با اینکه ما تو را بحمدت تسبیح می گوییم، و برایت تقدیس می کنیم؟)، و پروردگارش بایشان فرمود: (من چیزی میدانم که شما نمیدانید)، سپس علم تمامی اسماء را باو آموخت، و معلوم است، که علم بتمامی اسماء هر ظلم و گناهی را از بین می برد، و دوای هر دردی میشود، و گر نه جواب از ایراد ملائکه تمام نمیشود، و حجت بر آنان تمام نمی گردد، برای اینکه خدای سبحان در مقابل این اشکال آنان که (در زمین

ص: ۲۲۲

- ۱- معانی الاخبار ص ۱۰۸ ح ۱ و عیاشی ج ۱ ص ۴۱ ح ۲۵ و تفسیر قمی ج ۱ ص ۴۴
- ۲- الدر المنتور ج ۱ ص ۶۰
- ۳- کافی ج ۸ ص ۲۵۳ ذ ۴۷۲
- ۴- معانی الاخبار ص ۱۲۵ ح ۱-۲ و عیاشی ج ۱ ص ۴۱ ح ۲۷

فساد انگیزند و خونها بریزند)، چیزی نفرمود، و چیزی در مقابل آن قرار نداد، بجز اینکه (خدا همه اسماء را باو تعلیم کرد)، پس معلوم میشود علم نامبرده تمامی مفاسد را اصلاح می کرده، و در سابق هم حقیقت آن اسماء را شناختی، که گفتیم موجودات عالیه ای غایب و در پس پرده آسمانها و زمین بوده اند، واسطه هایی برای فیوضات خدا بمادون خود بوده اند، که کمال هیچ مستکملی جز به برکات آنان تمام نمیشده.

هم چنان که در بعضی اخبار (۱) وارد شده: که آدم علیه السلام شبح هایی از اهل بیت، و انوار ایشان را در هنگام تعلیم اسماء بدید، و نیز اخباری رسیده: که آن انوار را در هنگامی دید، که خدای تعالی ذریه اش را از پشتیش بیرون کشید، و نیز وارد شده: که آن انوار را در همان هنگامی که در بهشت بود، دید، که خواننده عزیز خودش باید با اخبار مراجعه نماید (و راهنمای خداست).

خدای تعالی با نکره آوردن لفظ (کلمات) امر آن کلمات را مبهم گذاشت، و فرمود: (فَتَلَقَّى آدُمْ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ) الخ، و اطلاق لفظ کلمه، بر موجود عینی در قرآن کریم آمده، و در آیه: (بِكَلِمَةٍ مِنْهُ أَسْمُهُ الْمَسِيْحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ)، (۲) صریحاً این لفظ را در عیسی بن مریم علیه السلام اطلاق نموده.

و اما اینکه بعضی از مفسرین گفته اند: که منظور از کلمات کلماتی است که خدا در سوره اعراف از آدم و حوا حکایت کرده، و فرموده: (فَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسِنَا، وَ إِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا، وَ تَرْحَمْنَا، لَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ) (۳) الخ، تفسیر صحیحی نیست، برای اینکه مسئله توبه همانطور که آیات این سوره، یعنی سوره بقره دلالت می کند، بعد از واقعه هبوط بزمین واقع شده، چون می فرماید: (وَ قُلْنَا: اهْبِطُوا بَعْضُ كُمْ لِبَعْضٍ عَيْدُوُ)، تا آنجا که می فرماید: (فَتَلَقَّى آدُمْ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ، فَتَابَ عَلَيْهِ) الخ، و این کلماتی که آدم و همسرش با این تکلم کرده اند، قبل از هبوط، و در بهشت آموخته بودند، چون در سوره اعراف می فرماید: (وَ نَادَاهُمَا رَبُّهُمَا: أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنِ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ؟) تا آنجا که می فرماید:

(قالا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسِنَا)، و در آخر می فرماید. (قال اهْبِطُوا بَعْضُ كُمْ لِبَعْضٍ عَيْدُوُ) الخ، پس اقرار بظلم به نفس در بهشت واقع شده، نه در زمین، و حال آنکه گفتیم: تلقی کلمات در زمین بوده.

بلکه ظاهر اینکه گفتند: (پروردگارا بخود ستم کردیم) الخ، تذلل و خصوصی است از آن دو، در مقابل ندایی که خدا بانان کرد، خواسته اند بعد از اعتراف بربویت خدا، و اینکه بخاطر ظلمی که کردیم مشرف بخطر خسaran شده ایم، اعلام کنند: به اینکه امر بدست خدای سبحان است، هر جور بخواهد امر می کند.

ص: ۲۲۳

۱- بحار الانوار ج ۱۱ ص ۱۷۵ ح ۲۰

۲- سوره آل عمران آیه ۴۵ [.....]

۳- سوره اعراف آیه ۲۳

و در تفسیر قمی (۱) از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرموده: موسی از پروردگارش مسئلت کرد: بین او و آدم جمع کنند، و خدا هم جمع نموده، وی را موفق بزیارت او نمود، موسی گفت: ای پدر، مگر جز این بود که خدا تو را بدست قدرت خود بیافرید؟ و از روح خود در تو بدمید؟ و ملائکه را به سجده بر تو وادر نمود؟، پس چرا وقتی دستور داد: از یک درخت بهشت نخوری، نافرمانی کردی؟ آدم گفت: ای موسی! بگو بینم، خطیه من در تورات چند سال قبل از خلقتم نوشته شده؟ گفت: سی هزار سال آدم گفت: همین طور است، آن گاه امام صادق (علیه السلام) فرمود: آدم با همین کلام موسی را قانع ساخت.

مؤلف: قریب باین معنا را علامه سیوطی در المتنور (۲) بچند طریق از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل کرده.

و در علل (۳) از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: بخدا سو گند خدای تعالی آدم را برای دنیا خلق کرده بود، و اگر او را در بهشت جای داد، برای این بود که نافرمانی بکند، و آن گاه او را به همان جایی که برای آنجا خلقتش کرده بود، برگرداند.

مؤلف: این معنا در روایت عیاشی، (۴) از امام صادق (علیه السلام) هم گذشت، که فرمود: آدم دوستی از میانه ملائکه داشت، (تا آخر حدیث).

و در کتاب احتجاج (۵)، در ضمن احتجاج علی (علیه السلام) با مرد شامی، که از آن جناب پرسیده بود: گرامی ترین وادیهای روی زمین کجا است؟ فرمود: بیابانی است که آنجا را سراندیب میخوانند، آدم وقتی از آسمان هبوط کرد، در آنجا سقوط کرد.

مؤلف: مقابله این روایت، روایات بسیار زیادی است، که دلالت دارد بر اینکه آدم در مکه سقوط کرد، و بعضی از این روایات گذشت، ممکن هست میانه این روایات مختلف، جمع کرده، گفت: ممکن است آن جناب اول از آسمان به سراندیب فرود آمده، و بار دوم از سراندیب به سرزمین مکه هبوط کرده باشد، نه به دو نزول، در عرض هم، تا جمع ممکن نباشد.

و در در المتنور (۶) از طبرانی، و از کتاب عظمت ابی الشیخ، و ابن مردویه، همگی از ابی ذر، روایت شده که گفت: حضور حضرت رسول عرضه داشتم: یا رسول الله! آیا بنظر شما آدم پیغمبر بود، یا نه؟ در پاسخ فرمود: هم نبی بود، و هم رسول، چون خدای تعالی قبلا با او صحبت کرده بود، و فرموده بود: (یا آدم اشیکُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُكَ الْجَنَّةَ) پس معلوم میشود باآنجاناب وحی میشده.

مؤلف: اهل سنت و جماعت، قریب باین معنا را بچند طریق روایت کرده اند.

ص: ۲۲۴

۱- تفسیر قمی ج ۱ ص ۴۴

۲- الدر المتنور ج ۱ ص ۵۴

٣- علل الشرائع

٤- تفسير عياشى ج ١ ص ٣٢ ح ١٠

٥- احتجاج طبرسى و عيون ج ١ ص ١٩١

٦- الدر المنشور ٥١

اشاره

يَا يَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِي الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّاهُ فَارْهَبُونِ (٤٠) وَآمِنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقاً لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرِيهِ وَلَا تَشْرُوْبَا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَإِيَّاهُ فَاتَّقُونِ (٤١) وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْسُبُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (٤٢) وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَرْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ (٤٣) أَتَأْمَرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْهَوْنَ أَنْفُسِكُمْ وَأَنْتُمْ شَهُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَقْلِيلُونَ (٤٤)

ترجمه آيات

ای پسران اسرائیل نعمت مرا که به شما ارزانی داشتم بیاد آرید و به پیمان من وفا کنید تا به پیمان شما وفا کنم و از من بیم کنید (٤٠).

به قرآنی که نازل کرده ام و کتابی را که نزد خود شما است تصدیق می کند بگروید و شما نخستین منکر آن مباشد و آیه های مرا به بهای ناچیز مفروشید و از من بترسید (٤١).

شما که دانایید حق را با باطل میامیزید و آن را کتمان مکنید (٤٢).

نماز کنید و زکات دهید و با راکعان رکوع کنید (٤٣).

ص: ٢٢٥

شما که کتاب آسمانی میخوانید چگونه مردم را به نیکی فرمان میدهید و خودتان را از یاد می بردید چرا بعقل در نمی آئید

(۴۴)

بیان

خدای سبحان در این آیات عتاب ملت یهود را آغاز کرده، و این عتاب در طی صد و چند آیه ادامه دارد، و در آن نعمتهاي را که خدا بر یهود افاضه فرمود، و کرامتهاي را که نسبت بانان مبذول داشت، و عکس العملی که یهود بصورت کفران و عصيان و عهدشکني و تمرد و لجاجت از خود نشان داد، بر می شمارد، و با اشاره به دوازده قصه از قصص آنان تذکرشن ميدهد، قصه نجاتشان از شر آل فرعون، شکافته شدن دریا، و غرق شدن فرعونيان، و قصه میعاد در طور، و قصه گوساله پرستي آنان، بعد از رفتن موسى بمیقات، و قصه مامور شدنشان بکشتن یکدیگر، و داستان تقاضاشان از موسى که خدا را بما نشان بدء تا علنی و آشکارا او را ببینیم، و به کیفر همین پیشنهادشان، دچار صاعقه شدند، و دوباره زنده گشتند، تا آخر داستانهاي که در این آیات بدان اشاره شده، و سر تا سر آن پر است از عنایات ربانی، و الطاف الهی.

و نیز بیادشان می آورد: آن میثاقها که از ایشان گرفت، و ایشان آنها را نقض کرده، و پشت سر انداختند، و باز گناهانی را که مرتکب شدند، و جرائمی را که کسب کردند، و آشاری که در دلهاشان پیدا شد، با اينکه کتابشان از آنها نهی کرده بود، و عقولشان نیز برخلاف آن حکم می کرد، بیادشان می اندازد، و یادآوریشان می کند: که بخاطر آن مخالفت ها چگونه دلهاشان دچار قساوت، و نفوشان در معرض شقاوت قرار گرفت، و چگونه مساعیشان بی نتیجه شد.

(وَ أَوْفُوا بِعَهْدِي) الخ، کلمه عهد در اصل معنای حفاظ است، و همه معانی آن از این یک معنا مشتق شده مانند عهد بمعنای میثاق، و عهد بمعنای سوگند، و بمعنای وصیت، و بمعنای دیدار، و بمعنای نزول، و امثال آن.

(فارهبون)، کلمه رهبت بمعنای خوف، و مقابله کلمه رغبت است.

(وَ لَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ)، یعنی از میان اهل کتاب، و یا میان اقوام گذشته، و آینده تان، شما کفر بقرآن را آغاز مکنید، بگذارید کسانی بدان کفر بورزند که بهمه کتابهای آسمانی کفر می ورزند، و آن کفار مکه هستند، که قبل از یهود بقرآن کفر ورزیده بودند.

ص: ۲۲۶

اشارة

وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّابِرِ وَ الصَّلَاهِ وَ إِنَّهَا لَكَبِيرَهُ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ (٤٥) الَّذِينَ يَظْنُونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَ أَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ (٤٦)

ترجمه آيات

از صبر و نماز کمک بجوئید و آن بسی سنگین است مگر برای خشوع پیشگان (٤٥).

که یقین دارند به پیشگاه پروردگار خویش می روند و باو باز می گردند (٤٦).

بيان**استعانت به صبر و صلاه**

(و استعینوا بالصبر و الصلاه) کلمه استعانت بمعنای طلب کمک است، و این در وقتی صورت می گیرد که نیروی انسان به تنها ی نمی تواند مهم و یا حادثه ای را که پیش آمده بر وفق مصلحت خود بر طرف سازد، و اینکه فرموده: از صبر و نماز برای مهامات و حوادث خود کمک بگیرید، برای اینست که در حقیقت یاوری بجز خدای سبحان نیست، در مهامات یاور انسان مقاومت و خویشن داری آدمی است، به اینکه استقامت بخرج داده، ارتباط خود را با خدا وصل نموده، از

ص: ٢٢٧

صمیم دل متوجه او شود، و بسوی او روی آورد، و این همان صبر و نماز است، و این دو بهترین وسیله برای پیروزی است، چون صبر هر بلا و یا حادثه عظیمی را کوچک و ناچیز می کند، و نماز که اقبال بخدا، و التجاء باو است، روح ایمان را زنده می سازد، و آدمی می فهماند: که بجایی تکیه دارد که انهدام پذیر نیست، و به سببی دست زده که پاره شدنی نیست.

(وَ إِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاسِئَةِ عَيْنَ) الخ، ضمیر (ها) به کلمه (صلاح) بر می گردد، و اما اینکه آن را به کلمه (استعانت) که جمله (استعینوا) متضمن آنست بر گردانیم، ظاهرا با جمله (إِلَّا عَلَى الْخَاسِئَةِ عَيْنَ) منافات داشته باشد، برای اینکه خشوع با صبر خیلی نمیسازد، و فرق میانه خشوع و خضوع با اینکه معنای تذلل و انکسار در هر دو هست، این است که خضوع مختص بجوارح و اعضای بدنی آدمی است، ولی خشوع مختص بقلب است.

وجه استعمال کلمه "ظن" در "الَّذِينَ يَظُنُونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ"

(الَّذِينَ يَظُنُونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ) الخ، این مورد اعتقاد باخرت، موردی است که هر کس باید بدان یقین حاصل کند، هم چنان که در جای دیگر فرموده: (وَ بِالْآخِرِهِ هُمْ يُوقِنُونَ) (۱)، با این حال چرا در آیه مورد بحث مظنه و گمان به آن را کافی دانسته؟ ممکن است و جهش این باشد که برای حصول و پیدایش خشوع در دل انسان، مظنه قیامت و لقاء پروردگار کافی است؟ چون علومی که بوسیله اسباب تدریجی بتدریج در نفس پیدا میشود، نخست از توجه، و بعد شک، و سپس بترجمی یکی از دو طرف شک، که همان مظنه است پیدا شده، و در آخر احتمالات مخالف بتدریج از بین می رود، تا ادراک جزئی که همان علم است حاصل شود.

و این نوع از علم وقتی بخطری هولناک تعلق بگیرد باعث غلق و اضطراب و خشوع نفس میشود، و این غلق و خشوع از وقتی شروع میشود، که گفته‌یک طرف شک رجحان پیدا می کند، و چون امر نامبرده خطری و هولناک است، قبل از علم بان، و تمامیت آن رجحان، نیز دلهره و ترس در نفس می آورد.

پس بکار بردن مظنه در جای علم، برای اشاره باین بوده، که اگر انسان متوجه شود به اینکه ربی و پروردگاری، دارد که ممکن است روزی با او دیدار کند، و بسویش برگردد، در ترک مخالفت و رعایت احتیاط صبر نمی کند، تا علم برایش حاصل شود، بلکه همان مظنه او را وادر باحتیاط می کند.

هم چنان که شاعر گفته:

فقلت لهم: ظنوا بالفی مذحج سراتهم فی الفارسی المسرد،

یعنی بایشان گفتم گمان کنید که دو هزار مرد جنگی از قبیله مذحج بسوی شما روی آورده اند، که

ص: ۲۲۸

بزرگان ایشان همه در زره های بافت فارس هستند.

چه شاعر در این شعر مردم خود را بصرف مظنه ترسانده، با اینکه باید مردم را بدشمن یقینی ترساند، نه به مشکوک، و این بدان جهت است که ظن بدشمن هم برای واداری مردم برتر ک مخالفت کافی است، و حاجت بیقین نیست، تا شخص تهدید کننده برای تحصیل یقین در مردم، و تفهیم آنان خود را بزحمت بیندازد و یا اعتنایی بشان آنان کند.

و بنا بر این، آیه مورد بحث با آیه: (فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقاءَ رَبِّهِ، فَلْيَعْمَلْ عَمَلاً صَالِحًا، هر که امید دیدار پروردگارش دارد، باید عمل صالح کند) (۱)، قریب المضمون میشود، چون در این آیه نیز امید بدیدار خدا را در واداری انسان بعمل صالح کافی دانسته است، البته همه این حرفها در صورتی است که منظور از لقاء پروردگار در جمله (ملاقوا ربهم)، مسئله قیامت باشد، و اما در صورتی که منظور از آن تصویری باشد که بزودی در سوره اعراف انشاء الله خواهید دید، در آن صورت دیگر هیچ محدودی در کار نیست.

بحث روایتی (شامل روایاتی در باره استعانت از صبر و صلاه و مراود از صبر و ...)

در کافی (۲) از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: هر وقت امری و پیشامدی علی (علیه السلام) را بوحشت می انداخت، بر میخاست، و بنماز می ایستاد، و می فرمود: (اسْتَعِينُوا بِالصَّابِرِ وَ الصَّلَاةِ)، از صبر و نماز کمک بگیرید.

و نیز در کافی (۳) از آن جناب روایت کرده، که در ذیل آیه نامبرده فرمود: صبر همان روزه است، و فرمود: هر وقت حادثه ای برای کسی پیش آمد، روزه بگیرد، تا خدا آن را بر طرف سازد، چون خدای تعالی فرموده: (وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّابِرِ)، که منظور از آن روزه است.

مؤلف: مضمون دو حدیث بالا را عیاشی (۴) هم در تفسیر خود روایت کرده، و تفسیر صبر بروزه، از باب جری یعنی تطبيق کلی بر مصدق است.

و در تفسیر عیاشی (۵) از ابی الحسن (علیه السلام) روایت آمده، که فرمود: صبر در این آیه بمعنای روزه است، و هر گاه امر ناگواری برای کسی پیش آید، روزه بگیرد، تا بر طرف شود، چون خدای تعالی

ص: ۲۲۹

۱- سوره کهف آیه ۱۱۰

۲- فروع کافی ج ۳ ص ۴۸۰ ح ۱

۳- فروع کافی ج ۴ ص ۶۳ ح ۷

۴- عیاشی ج ۱ ص ۴۳ ح ۳۹ - ۴۰

۵- عیاشی ج ۱ ص ۴۳ ح ۴۱

فرمود: (وَ اسْتَعِنُوا بِالصَّابِرِ وَ الصَّلَاةِ، وَ إِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاسِرِينَ)، و خاشع بمعنای کسی است که در نماز خود حالت ذلت بخود بگیرد، و منظور از خاشعان در این آیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و امیر المؤمنین (علیه السلام) است.

مؤلف: امام (علی) از آیه شریفه استحباب روزه و نماز را در هنگام نزول شدائد و ناملایمات استفاده کرده، و نیز استحباب توسل بررسول خدا و ولی خدا در اینگونه موقع را از آیه شریفه در آورده است، و این در حقیقت تاویل کلمه صوم و صلاه بررسول خدا (صلی الله علیه و آله) و امیر المؤمنین علیه السلام است.

و در تفسیر عیاشی (۱) نیز از علی (علیه السلام) روایت کرده، که در ذیل آیه (*الَّذِينَ يَطْنَبُونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ*) الخ، فرموده: یعنی یقین دارند به اینکه مبعوث میشوند، و مراد بظن در این آیه یقین است.

مؤلف: این روایت را صدوق (۲) نیز نقل کرده.

ابن شهر آشوب از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: این آیه در باره علی، و عثمان بن مظعون، و عمار بن یاسر، و رفقای ایشان نازل شده است. (۳)

ص: ۲۳۰

۱- عیاشی ج ۱ ص ۴۴ ح ۴۲ [.....]

۲- توحید صدوق ص ۲۶۷ س ۹

۳- مناقب و تفسیر برهان ج ۱ ص ۹۴ ح ۷

اشاره

يَا يَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِي الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ (٤٧) وَ اتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيئًا وَ لَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفاعةً وَ لَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَ لَا هُنْ يُنْصَرُونَ (٤٨)

ترجمه آيات

ای پسران اسرائیل نعمت مرا که به شما ارزانی داشتم و شما را بر مردم زمانه برتری دادم بیاد آرید (۴۷).

و از آن روز که کسی بکار کسی نیاید و از او شفاعتی نپذیرند و از او عوضی نگیرند و کسان یاری نشوند بترسید (۴۸)

بيان

نظام زندگی دنیا بر اساس اسباب و وسائل و شفاء می گردد

(وَ اتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي) الخ، پادشاهی و سلطنت دنیوی از هر نوعش که باشد، و با جمیع شئون و قوای مقنه، و قوای حاکمه، و قوای مجریه اش، مبتنی بر حوائج زندگی است، و این حاجت

صفحه: ۲۳۱

زندگی است که ایجاب می کند چنین سلطنتی و چنین قوانینی بوجود آید، تا حوائج انسان را که عوامل زمانی و مکانی آن را ایجاب می کند برآورده.

بهمین جهت چه بسا میشود که متاعی را مبدل بمتاعی دیگر، و منافعی را فدای منافعی بیشتر، و حکمی را مبدل بحکمی دیگر می کند، بدون اینکه این دگرگونیها در تحت ضابطه و میزانی کلی در آید، و بر همین منوال مسئله مجازات متخلفین نیز جریان می یابد، با اینکه جرم و جنایت را مستلزم عقاب میدانند، چه بسا از اجراء حکم عقاب بخاطر غرضی مهم تر، که یا اصرار و التماض محکوم بقاضی، و تحریک عواطف او است، و یا رشوه است، صرفنظر کنند، و قاضی بخاطر عوامل نامبرده بر خلاف حق حکم براند، و تعیین جزاء کند، و یا مجرم پارتی و شفیعی نزد او بفرستد، تا بین او و خودش واسطه شود، و یا اگر قاضی تحت تاثیر اینگونه عوامل قرار نگرفت، پارتی و شفیع نزد مجری حکم برود، و او را از اجراء حکم باز بدارد، و یا در صورتی که احتیاج حاکم بپول بیشتر از احتیاجش بعقاب مجرم باشد، مجرم عقاب خود را با پول معاوضه کند، و یا قوم و قبیله مجرم بیاری او برخیزند، و او را از عقوبت حاکم برهانند، و عواملی دیگر نظیر عوامل نامبرده، که احکام و قوانین حکومتی را از کار می اندازد، و این سنتی است جاری، و عادتی است در بین اجتماعات بشری.

این توهمند خرافی که نظام حیات اخروی نیز بر مبنای اسباب و مسیبات مادی است

و در ملل قدیم از وثنی ها و دیگران، این طرز فکر وجود داشت، که معتقد بودند نظام زندگی آخرت نیز مانند نظام زندگی دنیوی است، و قانون اسباب و مسیبات و ناموس تاثیر و تاثیر مادی طبیعی، در آن زندگی نیز جریان دارد، لذا برای اینکه از جرائم و جنایاتشان صرفنظر شود، قربانیها و هدایا برای بت ها پیشکش می کردند، تا بین وسیله آنها را در برآورده شدن حوائج خود برانگیزنند، و همدست خود کنند، و یا بتها برایشان شفاعت کنند، و یا چیزی را فدیه و عوض جریمه خود میدادند، و بوسیله یک جان زنده یا یک اسلحه، خدایان را بیاری خود می طلبیدند، حتی با مردگان خود چیزی از زیور آلات را دفن می کردند، تا بان وسیله در عالم دیگر زندگی کنند، و لنگ نمانند، و یا انواع اسلحه با مردگان خود دفن می کردند، تا در آن عالم با آن از خود دفاع کنند، و چه بسا با مرده خود یک کنیز را زنده دفن می کردند، تا مونس او باشد، و یا یکی از قهرمانان را دفن می کردند، تا مرده را بیاری کند، و در همین اعصار در موزه های دنیا در میانه آثار زمینی مقدار بسیار زیادی از این قبیل چیزها دیده میشود.

رد این خرافات و بیان قطع روابط و سنن دنیوی مانند واسطه گری در آخرت

در بین ملل اسلامی نیز با همه اختلافی که در نژاد و زبان دارند، عقائد گوناگونی شبیه بعقائد خرافی گذشته دیده میشود، که معلوم است ته مانده همان خرافات است، که به توارث باقی مانده است، و ای بسا در قرون گذشته رنگهای گونه گونی بخود گرفته است، و در قرآن کریم تمامی این

آراء واهیه و پوچ، و اقاویل کاذبه و بی اساس ابطال شده، خدای عز و جل در باره اش فرمود:

(وَ الْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِّلَّهِ، امروز تنها مؤثر خداست) [\(۱\)](#)، و نیز فرموده: (وَ رَأَوْا الْعِذَابَ، وَ تَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَشْيَابُ، عذاب را می بینند و دستشان از همه اسباب بریده میشود) [\(۲\)](#).

و نیز فرموده: (وَ لَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادِي، كَمَا حَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ، وَ تَرْكْتُمْ مَا حَوَلَنَاكُمْ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ، وَ مَا نَرَى مَعَكُمْ شُفَاعَةً كُمْ، الَّذِينَ زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِيْكُمْ شُرَكَاءُ، لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ، وَ ضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَرْتَمِّونَ، امروز تک تک و به تنها یی نزد ما آمدید، همانطور که روز اولی که شما را آوردیم لخت و تنها آفریدیم، و آنچه بشما داده بودیم با خود نیاوردید، و پشت سر نهادید، با شما نمی بینیم آن شفیعانی که یک عمر شریکان ما در سرنوشت خود می پنداشتید، آری ارتباطهایی که بین شما بود، و بخارط آن منحرف شدید، قطع شد، و آنچه را می پنداشتید (امروز نمی بینید) [\(۳\)](#) و نیز فرموده:

(هُنَالِكَ تَبْلُوا كُلُّ نَفْسٍ مَا أَسْلَفَتْ، وَ رُدُوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقُّ، وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ، در آن هنگام هر کس بهر چه از پیش کرده مبتلا شود، و بسوی خدای یکتا مولای حقیقی خویش بازگشت یابند، و آن دروغها که می ساخته اند نابود شوند) [\(۴\)](#).

و همچنین آیاتی دیگر، که همه آنها این حقیقت را بیان می کند، که در موطن قیامت، اثرب از اسباب دنیوی نیست، و ارتباطهای طبیعی که در این عالم میان موجودات هست، در آنجا بکلی منقطع است، و این خود اصلی است که لوازمی بر آن مترتب میشود، و آن لوازم بطور اجمال بطلان همان عقائد موهوم و خرافی است، آن گاه قرآن کریم هر یک از آن عقائد را بطور تفصیل بیان نموده، و پنه اش را زده است، از آن جمله مسئله شفاعت و پارتی بازی است، که در باره آن می فرماید: (وَ اتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجِزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا، وَ لَا يُقْبِلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ، وَ لَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ، وَ لَا هُمْ يُنْصَرُونَ، پیرهیزید از روزی که احدي بجای دیگری جزء داده نمیشود، و از او شفاعتی پذیرفته نیست، و از او عوضی گرفته نمیشود، و هیچکس از ناحیه کسی یاری نمی گرددند) [\(۵\)](#)، و نیز فرموده: (يَوْمٌ لَا يَبْعِثُ فِيهِ وَ لَا خُلَّهُ وَ لَا شَفَاعَةُ، روزی که در آن نه خرید و فروشی است، و نه رابطه دوستی) [\(۶\)](#) و نیز فرموده: (يَوْمٌ لَا يُغْنِي مَوْلَى عَنْ مَوْلَى شَيْئًا، روزی که هیچ دوستی برای دوستی کاری صورت نمی دهد) [\(۷\)](#)، و نیز فرموده: (يَوْمٌ تُولُونَ مُيْدَبِرِينَ، مَا لَكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ روزی که از عذاب می گریزید ولی از خدا پناه گاهی ندارید) [\(۸\)](#) و نیز فرموده ما لکنم لا - تناصیرُونَ؟ بیل هُمُ الْيَوْمَ مُسْتَشِلُّمُونَ، چرا بیاری یکدیگر برنمیخزید؟ بلکه آنان امروز تسلیمند. [\(۹\)](#)

ص: ۲۲۳

۱- سوره انفطار آیه ۱۹

۲- سوره بقره آیه ۱۶۶

۳- سوره انعام آیه ۹۴

۴- سوره یونس آیه ۳۰

۵- سوره بقره آیه ۴۸

- ۶- سوره بقره آیه ۲۵۴
- ۷- سوره دخان آیه ۴۱
- ۸- سوره مؤمن آیه ۳۳
- ۹- سوره صافات آیه ۲۶

و نیز فرموده: (وَ يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضْرُّهُمْ وَ لَا يَنْفَعُهُمْ، وَ يَقُولُونَ هُؤُلَاءِ سُفَّاعُونَا عِنْدَ اللَّهِ، قُلْ أَتُتَبَّعُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَاوَاتِ وَ لَا فِي الْأَرْضِ؟ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ، بغير خدا چیزی را می پرستند که نه ضرری برایشان دارد، و نه سودی باشان می رساند، و میگویند: اینها شفیعان ما به نزد خدایند، بگو: آیا بخدا چیزی یاد میدهید که خود او در آسمانها و زمین اثری از آن سراغ ندارد؟ منزه و والا است خدا، از آنچه ایشان برایش شریک می پندارند) (۱)، و نیز فرموده، (ما لِلظَّالَمِينَ مِنْ حَمِيمٍ، وَ لَا شَفِيعٍ يُطَاعُ، ستمکاران نه دوستی دارند، و نه شفیعی که سخن‌خیریدار داشته باشد) (۲) و نیز فرموده: (فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعَيْنَ وَ لَا صَدِيقَ حَمِيمٍ)، (۳) و از این قبیل آیات دیگر، که مسئله شفاعت و تاثیر واسطه و اسباب را در روز قیامت نفی می کند، (دقت فرمائید).

اثبات شفاعت در دسته‌ای دیگر از آیات قرآن

و از سوی دیگر قرآن کریم با این انکار شدیدش در مسئله شفاعت، این مسئله را بکلی و از اصل انکار نمی کند، بلکه در بعضی از آیات می بینیم که آن را فی الجمله اثبات مینماید، مانند آیه:

(اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ مَا يَنْهَا مَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ، ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ، مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلَىٰ وَ لَا شَفِيعٍ، أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ؟ او است اللَّهُ، که آسمانها و زمین را در شش روز بیافرید، و سپس بر عرش مسلط گشت، شما بغير او سرپرست و شفیعی ندارید، آیا باز هم متذکر نمی گردید؟!) (۴) که می بینید در این آیه بطور اجمال شفاعت را برای خود خدا اثبات نموده: و نیز آیه: (لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلَىٰ وَ لَا شَفِيعٍ، بغير او ولی و شفیعی برایشان نیست)، (۵) و آیه:

(قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا، بگو شفاعت همه اش مال خدا است، (۶) و نیز فرموده: (لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ، وَ مَا فِي الْأَرْضِ، مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ؟ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ، مر او راست آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است، کیست که بدون اذن او نزد او شفاعتی کند؟ او میداند اعمالی را که یک یک آنان کرده اند، و همچنین آثاری که از خود بجای نهاده اند) (۷)، و نیز فرموده: (إِنَّ رَبَّكُمْ، اللَّهُ، الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ، ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ، يُدَبِّرُ الْأَمْرَ، مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ، بدرستی پروردگار شما تنها اللَّهُ است، که آسمانها و زمین را در شش روز بیافرید، آن گاه بر عرش مسلط گشته، تدبیر امر نمود، هیچ شفیعی نیست مگر بعد از آنکه او اجازه دهد) (۸).

و نیز فرموده: (وَ قَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا، سُبْحَانَهُ، بَلْ عِبَادُ مُكْرَمُونَ، لَا يَسْتَغْوِنُهُ بِالْقُولِ، وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ، يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ، وَ لَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى، وَ هُمْ مِنْ حَشْبَتِهِ مُشْفِقُونَ، گفتند: خدا فرزندی گرفته، منزه است خدا، بلکه فرشتگان بندگان آبرومند اویند که در

ص: ۲۳۴

۱- سوره یونس آیه ۱۸

۲- سوره مؤمن آیه ۱۸

۳- سوره شعراء آیه ۱۰۱ [.....]

- ٤- سوره سجده آیه ٤
- ٥- سوره انعام آیه ٥١
- ٦- سوره زمر آیه ٤٤
- ٧- سوره بقره آیه ٢٥٥
- ٨- سوره یونس آیه ٣

سخن از او پیشی نمی گیرند، و بامر او عمل می کنند، و میدانند آنچه را که آنان می کنند، و آنچه اثر که دنبال کرده هایشان میمانند، و ایشان شفاعت نمی کنند، مگر کسی را که خدا راضی باشد، و نیز ایشان از ترس او همواره در حالت اشفاقند)، (۱)، و نیز فرموده: (وَ لَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ، إِلَّا مَنْ شَهَدَ بِالْحَقِّ، وَ هُمْ يَعْلَمُونَ، آنهایی که مشرکین بجای خدا می خوانند، مالک شفاعت کسی نیستند، تنها کسانی میتوانند بدرگاه او شفاعت کنند، که بحق شهادت داده باشند، و در حالی داده باشند، که عالم باشند) (۲).

و نیز فرموده: (لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ، إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا، مالک شفاعت نیستند، مگر تنها کسانی که نزد خدا عهدی داشته باشند) (۳)، و نیز فرموده، (مَنِدِ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ، إِلَّا مَنْ أَذْنَ لَهُ الرَّحْمَنُ، وَ رَضِيَ لَهُ قَوْلًا، يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفُهُمْ، وَ لَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا

، امروز شفاعت سودی نمی بخشد، مگر از کسی که رحمان باو اجازه داده باشد، و سخن او را پسندیده باشد، او با آنچه مردم کرده اند، و نیز با آنچه آثار پشت سر نهاده اند، دانا است، و مردم باو احاطه علمی ندارند) (۴).

و نیز فرموده: (وَ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ، إِلَّا لِمَنْ أَذْنَ لَهُ، شفاعت نزد او برای کسی سودی نمیدهد، مگر کسی که برایش اجازه داده باشد) (۵)، و نیز فرموده: (وَ كَمْ مِنْ مَلِكٍ فِي السَّمَاوَاتِ، لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَرْضِي: چه بسیار فرشتگان که در آسمانهایند، و شفاعتشان هیچ سودی ندارد، مگر بعد از آنکه خدا برای هر که بخواهد اذن دهد) (۶).

این آیات بطوری که ملاحظه می فرمائید، یا شفاعت را مختص بخدای (عز اسمه) می کند، مانند سه آیه اول، و یا آن را عمومیت نمیدهد، و برای غیر خدا نیز اثبات می کند، اما با این شرط که خدا باو اذن داده باشد، و بشفاعتش راضی باشد، و امثال این شروط.

و بهر حال، آنچه مسلم است، و هیچ شکی در آن نیست، این است که آیات نامبرده شفاعت را اثبات می کند، چیزی که هست بعضی آن طور که دیدید منحصر در خدا می کند، و بعضی دیگر آن طور که دیدید عمومیتش می دهد.

طريق جمع بين دو دسته آيات

این را هم بیاد دارید که آیات دسته اول، شفاعت را نفی می کرد، حال باید دید جمع بین این دو دسته آیات چه میشود؟ در پاسخ می گوییم نسبتی که این دو دسته آیات با هم دارند، نظری نسبتی است که دو دسته آیات راجعه بعلم غیب با هم دارند، یک دسته علم غیب را منحصر در خدا می کند، دسته دیگر آن را برای غیر خدا نیز اثبات نموده، قید رضای خدا را شرط می کند، دسته اول مانند

ص: ۲۳۵

۲- زخرف آیه ۸۶

۳- سوره مریم آیه ۸۷

۴- سوره ط آیه ۱۱۰

۵- سوره سبا آیه ۲۳

۶- سوره نجم آیه ۲۶

آیه: (قُلْ لَا-يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبِ، بَكُوْدَرَآسَمَانَهَا وَزَمِينَ هِيَچَ كَسَ غَيْبَ نَمِيدَانَد) (۱)، وَ آیه: (وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ، لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ، نَزَدَ اوْسَتَ كَلِيدَهَايِ غَيْبَ، كَهَ كَسَى جَزَ خَوْدَ اوَزَ آنَ اطْلَاعَ نَدارَد) (۲)، وَ از دَسْتَهِ دَوْمَ مَانَدَ آیه: (عَالِمُ الْغَيْبِ، فَلَا-يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا، إِلَّا مَنِ ارْتَضَى مِنْ رَسُولٍ، خَدَا عَالَمَ غَيْبَ اسْتَ وَاحِدَى رَا بَرَ غَيْبَ خَوْدَ مَسْلَطَ نَمِيسَازَدَ، مَكْرَ كَسَى از فَرْسَتَادَ گَانَشَ كَهَ اوَ رَا پَسْنَدِيَدَهَ باَشَد) (۳).

وَ هَمَ چَنِينَ نَسْبَتَ مِيَانَهَ آنَ دَوَ دَسْتَهَ آیَاتَ شَفَاعَتَ، نَظِيرَ نَسْبَتَيَ اسْتَ كَهَ مِيَانَ دَوَ دَسْتَهَ آیَاتَ رَاجِعَ بَمَرَگَ، وَ نَيْزَ دَوَ دَسْتَهَ آیَاتَ رَاجِعَهَ بَخْلَقَتَ وَ رَزَقَ، وَ تَاثِيرَ، وَ حَكْمَ، وَ مَلْكَ، وَ امْثَالَ آنَسَتَ، كَهَ درَ اسْلَوبَ قَرآنَ بَسِيَارَ زَيَادَ دَيَدَهَ مَيَشُودَ، يَكَ جَا مَرَگَ بَندَ گَانَ، وَ خَلْقَشَانَ، وَ رَزْقَشَانَ، وَ سَايِرَ نَامِبَرَدَهَا رَا بَخَوْدَ نَسْبَتَ مَيَدَهَدَ، وَ جَايِيَ دِيَگَرَ بَرَايَ غَيْرَ خَوْدَ اثَابَاتَ مَيَ كَنَدَ، وَ قَيْدَ اذَنَ وَ مَشِيتَ خَوْدَ رَا بَرَ آنَ اضَافَهَ مَيَ نَمَيَدَ.

اثَابَاتَ شَفَاعَتَ بَرَايَ غَيْرَ خَدا، بَهَ اذَنَ خَدا نَهَ مَسْتَقْلا

وَ اينَ اسْلَوبَ كَلامَ، بَمَا مَيَ فَهَمَانَدَ كَهَ بَجزَ خَدَاهِيَ تَعَالَى هِيَچَ مَوْجُودَي بَطُورَ اسْتَقلَالَ مَالَكَ هِيَچَ يَكَ ازَ كَمَالَاتَ نَامِبَرَدَ نَيَسَتَ، وَ اَكَرَ مَوْجُودَي مَالَكَ كَمَالَى باَشَدَ، خَدا باَوَ تَمْلِيكَ كَرَدَهَ، حتَىَ قَرآنَ كَرِيمَ درَ قَضَاهَايِ رَانَدَهَ شَدَهَ بَطُورَ حَتَمَ، نَيْزَ يَكَ نوعَ مَشِيتَ رَا بَرَايَ خَدا اثَابَاتَ مَيَ كَنَدَ، مَثَلاً مَيَ فَرمَايَدَ: (فَأَمَّا الَّذِينَ شَقَوْا، فَفِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَ شَهِيقٌ، خَالِدِينَ فِيهَا، مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ، إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ، إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِمَا يُرِيدُ وَأَمَّا الَّذِينَ سُيَعْدُوا، فَفِي الْجَنَّةِ، خَالِدِينَ فِيهَا، مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ، إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ، عَطَاءً غَيْرَ مَعْجِزَدُونِ)، اماَ كَسانَى كَهَ شَقَى شَدَنَدَ، پَسَ درَ آتَشَنَدَ، وَ درَ آنَ زَفِيرَ وَ شَهِيقَ (صَدَایَ نَفَسَ فَروَ بَرَدَنَ وَ بَرَآورَدَنَ) دَارَنَدَ، وَ جَاوَدَانَهَ درَ آنَ هَسْتَنَدَ ماَ دَامَ كَهَ آسَمَانَهَا وَ زَمِينَ بَرَقَرَ اسْتَ مَكْرَ آنَچَهَ پَرَورَدَگَارتَ بَخَواهَدَ كَهَ پَرَورَدَگَارتَ هَرَ چَهَ ارَادَهَ كَنَدَ فَعَالَ اسْتَ وَ اماَ كَسانَى كَهَ سَعَادَتَمَنَدَ شَدَنَدَ، درَ بَهَشَتَ جَاوَدَانَهَ خَواهَنَدَ بَوَدَ، ماَ دَامَ كَهَ آسَمَانَهَا وَ زَمِينَ بَرَقَرَ اسْتَ مَكْرَ آنَچَهَ پَرَورَدَگَارتَ بَخَواهَدَ- عَطَائِيَ اسْتَ قَطْعَ نَشَدَنَى) (۴)، مَلاَ حَظَهَ مَيَ فَرمَايَدَ كَهَ سَعَادَتَ وَ شَقَاقَتَ وَ خَلُودَ درَ بَهَشَتَ وَ دَوْزَخَ رَا باَيْنَكَهَ ازَ قَضَاهَايِ حَتَمَيَ اوَ اسْتَ، وَ مَخْصُوصَا درَ بَارَهَ خَلُودَ درَ بَهَشَتَ صَرِيحاً فَرمَودَهَ: عَطَائِيَ اسْتَ قَطْعَ نَشَدَنَى، اماَ درَ عَيْنَ حَالَ اينَ قَضَاءَ رَا طَورَى نَرَانَدَهَ كَهَ العِيَادَ بَالَّهَ دَسَتَ بَنَدَ بَدَسَتَ خَوْدَ زَدَهَ باَشَدَ، بلَكَهَ باَزَ سَلْطَنَتَ وَ مَلَكَ خَوْدَ رَا نَسْبَتَ باَنَ حَفَظَ كَرَدَهَ، وَ فَرمَودَهَ: (پَرَورَدَگَارتَ باَنَچَهَ ارَادَهَ كَنَدَ فَعَالَ اسْتَ)، يَعْنَى هَرَ چَهَ بَخَواهَدَ مَيَ كَنَدَ (۵).

ص: ۲۳۶

۱- سورَه نَمَلَ آيَه ۶۵

۲- سورَه انْعَامَ آيَه ۵۹

۳- سورَه جَنَ آيَه [۲۷....]

۴- سورَه هُودَ آيَاتَ ۱۰۸-۱۰۶

۵- سورَه هُودَ آيَه ۱۰۷

و سخن کوتاه اینکه نه اعطاء و دادنش طوری است که اختیار او را از او سلب کند، و بعد از دادن نسبت بآنچه داده ندار و فقیر شود، و نه ندادنش او را ناچار بحفظ آنچه نداده میسازد، و سلطنتش را نسبت بان باطل می کند.

از اینجا معلوم میشود: آیاتی که شفاعت را انکار می کنند، اگر بگوئیم: ناظر بشفاعت در روز قیامت است، شفاعت بطور استقلال را نفی می کند، و میخواهد بفرماید: کسی در آن روز مستقل در شفاعت نیست، که چه خدا اجازه بدهد و چه ندهد او بتواند شفاعت کند، و آیاتی که آن را اثبات می کند، نخست اصالت در آن را برای خدا اثبات می کند، و برای غیر خدا بشرط اذن و تملیک خدا اثبات مینماید، پس شفاعت برای غیر خدا هست، اما با اذن خدا.

حال باید در آیات این بحث دقت کنیم، بینیم شفاعت و متعلقات آن از نظر قرآن چه معنایی دارد؟، و این شفاعت در حق چه کسانی جاری میشود؟ و از چه شفیعانی سر می زند؟ و در چه زمانی تحقق میابد؟ و اینکه شفاعت چه نسبتی با عفو و مغفرت خدای تعالی دارد، و از این قبیل جزئیات آن را در چند فصل بررسی کنیم.

چند فصل در باره شفاعت و متعلقات آن

۱- شفاعت چیست؟ (تجزیه و تحلیل معنی شفاعت)

اشاره

معنای اجمالي شفاعت را همه میدانند، چون همه انسانها در اجتماع زندگی میکنند، که اساسش تعاون است.

و اما معنای لغوی آن به تفصیل: این کلمه از ماده (ش-ف-ع) است، که در مقابل کلمه (وتر-تک) بکار می رود، در حقیقت شخصی که متول، به شفیع میشود نیروی خودش به تنها یی برای رسیدنش بهدف کافی نیست، لذا نیروی خود را با نیروی شفیع گره می زند، و در نتیجه آن را دو چندان نموده، بآنچه میخواهد نائل می شود، بطوری که اگر اینکار را نمی کرد، و تنها نیروی خود را بکار می زد، بمقصود خود نمی رسید، چون نیروی خودش به تنها یی ناقص و ضعیف و کوتاه بود.

و اما بحث اجتماعی آن، و اینکه تا چه پایه معتبر است؟ می گوییم: شفاعت یکی از اموری است که ما آن را برای رسیدن بمقصود بکار بسته، و از آن کمک می گیریم، و اگر موارد استعمال آن را آمارگیری کنیم، خواهیم دید که بطور کلی در یکی از دو مورد از آن استفاده می کنیم، یا در مورد جلب منفعت و خیر، آن را بکار می زنیم، و یا در مورد دفع ضرر و شر، البته نه هر نفعی، و نه هر ضرری، چون ما هرگز در نفع و ضررها یی که اسباب طبیعی و حوادث کونی آن را تامین می کند، از

قبيل گرسنگي، و عطش، و حرارت، و سرما، و سلامتی، و مرض، متول بشفاعت نميشويم، وقتی گرسنه شدیم بدون اينکه دست بدامن اسباب غير طبیعی بزنیم، خود برخاسته برای خودمان غذا فراهم می کنیم، و همچنین آب و لباس و خانه و دارو تهیه می کنیم.

و توسل ما باسباب غير طبیعی، و شفیع قرار دادن آنها، تنها در خیرات و شروری، و منافع و مضاری است که اوضاع قوانین اجتماعی، و احکام حکومت، یا بطور خصوص، و یا عموم، بطور مستقیم یا غير مستقیم، پیش می آورد، چون در دائرة حکومت و مولویت از يك سو، و عبودیت و اطاعت از سوی دیگر، در هر حاکم و محکومی که فرض شود احکامی از امر و نهی هست، که اگر محکوم و رعیت بان احکام عمل کند، و تکلیف حاکم و مولی را امثال نماید، آثاری از قبیل مدح زبانی، و یا منافع مادی، از جاه و مال در پی دارد، و اگر با آن مخالفت نموده، و از اطاعت تمرد و سر پیچی کند، آثار دیگری از قبیل مذمت زبانی، و یا ضرر مادی، و یا معنوی در پی دارد، پس وقتی مولایی غلام خود و یا هر کس دیگری که در تحت سیاست و حکومت او قرار دارد مثلا امر بکند، و یا نهی کند، و او هم امثال نماید، اجری آبرومند دارد، و اگر مخالفت کند، عقاب یا عذابی دارد، از همین جا دو نوع وضع و اعتبار درست میشود، یکی وضع حکم و قانون، و یکی هم وضع آثاری که بر موافقت و مخالفت آن مترتب میشود.

و بنا بر همین اساس آسیای همه حکومتهای عمومی و خصوصی، و مخصوصا حکومت بین هر انسانی با زیر دستش میچرخد.

بنا بر این اگر انسانی بخواهد بكمالی و خیری برسد، یا مادی و یا معنوی، که از نظر معیارهای اجتماعی آمادگی و ابزار آن را ندارد، و اجتماع وی را لایق آن کمال و آن خیر نمی داند، و یا بخواهد از خود شری را دفع کند، شریکه بخارط مخالفت متوجه او میشود، و از سوی دیگر قادر بر امثال تکلیف، و ادای وظیفه نیست، در اینجا متول بشفاعت میشود.

و بعارتی روشن تر، اگر شخصی بخواهد به ثوابی برسد که اسباب آن را تهیه ندیده، و از عقاب مخالفت تکلیفی خلاص گردد، بدون اینکه تکلیف را انجام دهد، در اینجا متول بشفاعت می گردد، و مورد تاثیر شفاعت هم همین جا است، اما نه بطور مطلق، برای اینکه بعضی افراد هستند که اصلا لیاقتی برای رسیدن بكمالی که میخواهند ندارند، مانند يك فرد عامی که میخواهد با شفاعت اعلم علماء شود، با اینکه نه سواد دارد، و نه استعداد، و یا رابطه ای که میان او و آن دیگری واسطه و شفیع شود ندارند، مانند بده ای که بهیچ وجه نمی خواهد از مولایش اطاعت کند، و میخواهد در عین یاغی گری و تمردش بوسیله شفاعت مورد عفو مولا قرار گیرد که در این دو فرض، شفاعت سودی ندارد، چون شفاعت وسیله ای است برای تتمیم سبب، نه اینکه خودش مستقلان

سبب باشد، اولی را اعلم علماء کند، و دومی را در عین یاغیگریش مقرب در گاه مولا سازد.

شرط دیگری که در شفاعت هست، این است که تاثیر شفاعت شفیع در نزد حاکمی که نزدش شفاعت میشود باید تاثیر جزافی و غیر عقلایی نباشد، بلکه باید آن شفیع چیزی را بهانه و واسطه قرار دهد که براستی در حاکم اثر بگذارد، و ثواب او و خلاصی از عقاب او را باعث شود، پس شفیع از مولای حاکم نمیخواهد که مثلاً مولویت خود را باطل، و عبودیت عبد خود را لغو کند، و نیز نمیخواهد که او از حکم خود و تکلیفش دست بردارد، و یا آن را بحکم دیگر نسخ نماید، حالا یا برای همه نسخ کند، و یا برای شخص مورد فرض، که خصوص او را عقاب نکند.

و نیز از او نمیخواهد که قانون مجازات خود را یا بطور عموم و یا برای شخص مورد فرض لغو نموده، یا در هیچ واقعه و یا در خصوص این واقعه مجازات نکند، شفاعت معنایش این نیست، و شفیع چنین تاثیری در مولویت مولا و عبودیت عبد، و یا در حکم مولا و یا در مجازات او ندارد، بلکه شفیع بعد از آنکه این سه جهت را مقدس و معتبر شمرد، از راه های دیگری شفاعت خود را می کند، مثلاً یا بصفاتی از مولای حاکم تمسک می کند، که آن صفات اقتضا دارد که از بنده نافرمانش بگذرد، مانند بزرگواری، و کرم او، و سخاوت و شرف دودمانش.

و یا بصفاتی در عبد تمسک جوید، که آن صفات اقتضا می کند مولا بر او رافت ببرد، صفاتی که عوامل آمرزش و عفو را برمی انگیزد، مانند خواری و مسکت و حقارت و بد حالی و امثال آن.

و یا بصفاتی که در نفس خود شفیع هست، مانند محبت و علاقه ای که مولا باو دارد، و قرب منزلتش، و علو مقامش در نزد وی، پس منطق شفیع این است که میگوید: من از تو نمیخواهم دست از مولویت خود برداری، و یا از عبودیت عبدت چشم بپوشی، و نیز نمی خواهم حکم و فرمان خودت را باطل کنی، و یا از قانون مجازات چشم بپوشی.

بلکه میگوییم: تو با این عظمت که داری، و این رافت و کرامت که داری از مجازات این شخص چه سودی می بری؟ و اگر از عقاب او صرفنظر کنی چه ضرری بتو می رسد، و یا میگوییم:

این بنده تو مردی نادان است، و این نافرمانی را از روی نادانیش کرده، و مردی حقیر و مسکین، مخالفت و موافقت او اصلاً بحساب نمی آید، و مثل تو بزرگواری با مر او اعتنا نمی کند، و با اهمیت نمیدهد، و یا میگوییم: بخاطر آن مقام و منزلتی که نزد تو دارم، و آن لطف و محبتی که تو نسبت بمن داری، شفاعتم را در حق فلانی پذیر، و از عقابش رهانیده مشمول عفو شد. قرار ده.

از اینجا برای کسی که در بحث دقت کرده باشد، معلوم و روشن می گردد که شفیع، عاملی از عوامل مربوط بمورد شفاعت، و مؤثر در رفع عقاب را مثلاً، بر عاملی دیگر که عقاب را سبب

شده، حکومت و غلبه میدهد، حال یا آن عامل همانطور که گفتیم صفتی از صفات مولی است، یا صفتی از صفات عبد است، یا از صفات خودش، هر چه باشد آن عامل را تقویت می کند، تا بر عامل عقوبت، یا هر حکمی دیگر که میخواهد ختایش کند، رجحان داده کفه ترازویش را سنتگین تر سازد یعنی مورد عقوبت را از اینکه مورد عقوبت باشد بیرون نموده، داخل در مورد رفع عقوبت نماید، پس دیگر حکم اولی که همان عقوبت بود، شامل این مورد نمیشود، چون دیگر مورد نامبرده مصادق آن حکم نیست، نه اینکه در عین مصادق بودن، حکم شاملش نشود، تا مستلزم ابطال حکم باشد، و تضادی پیش آید، آن طور که اسباب طبیعی بعضی با بعض دیگر تضاد پیدا نموده، سببی با سبب دیگر معارضه نموده، و اثرش بر اثر دیگری غلبه می کند، اینطور نیست، بلکه حقیقت شفاعت واسطه شدن در رساندن نفع و یا دفع شر و ضرر است، بنحو حکومت، نه بنحو مضاده، و تعارض.

نکته دیگری که از این روشن میشود، این است که شفاعت خودش یکی از مصاديق سببیت است، و شخص متول به شفیع، در حقیقت میخواهد سبب نزدیکتر به مسبب را واسطه کند، میان مسبب و سبب دورتر، تا این سبب جلو تاثیر آن سبب را بگیرد، این آن نکته ایست که از تجزیه و تحلیل معنای شفاعت بنظر ما رسید، البته شفاعتی که خود ما با معتقدیم، نه هر شفاعتی.

شفاعت تکوینی و تشریعی

حال که این معنا روشن شد، می گوییم: خدای سبحان در سببیت از یکی از دو جهت مورد نظر قرار می گیرد، اول از نظر تکوین، و دوم از نظر تشریع، از نظر اول خدای سبحان مبدء نخستین هر سبب، و هر تاثیر است، و سببیت هر سببی بالآخره باو منتهی میشود، پس مالک علی الاطلاق خلق، و ایجاد، او است، و همه علل و اسباب اموری هستند که واسطه میان او و غیر او، و وسیله انتشار رحمت اویند، آن رحمتی که پایان ندارد، و نعمتی که بی شمار بخلق و صنع خود دارد، پس از نظر تکوین سببیت خدا جای هیچ حرف نیست.

و اما از جهت دوم یعنی تشریع، خدای تعالی به ما تفضل کرده، در عین بلندی مرتبه اش، خود را بما نزدیک ساخته، و برای ما تشریع دین نموده، و در آن دین احکامی از اوامر، و نواهی و غیره، وضع کرده، و تبعات و عقوباتی در آخرت برای نافرمانان معین نموده، رسولانی برای ما گسیل داشت، ما را بشارتها دادند، و انذارها کردند، و دین خدا را به بهترین وجه تبلیغ نمودند، و حجت بدین وسیله بر ما تمام شد، و (تَمَتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَ عَدْلًا، لَا مُبْدِلَ لِكَلِمَاتِهِ، کلمه پروردگارت در راستی و عدالت تمام شد، و کسی نیست که کلمات او را مبدل سازد). [\(۱\)](#)

ص: ۲۴۰

حال بینیم معنای شفاعت با کدام یک از این دو جهت منطبق است؟ اما انطباق آن بر جهت اول، یعنی جهت تکوین، و اینکه اسباب و علل وجودیه کار شفاعت را بکنند، که بسیار واضح است، برای اینکه هر سبی واسطه است میان سبب فوق، و مسبب خودش، و روی هم آنها از صفات علیای خدا، یعنی رحمت، و خلق، و احیاء، و رزق، و امثال آن را استفاده نموده، و انواع نعمت‌ها و فضل‌ها را گرفته، بمحاجان آن می‌رسانند.

و قرآن کریم هم این معنای از شفاعت را تحمل می‌کند، از آن جمله می‌فرماید: (لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ، مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ) (۱)، و نیز می‌فرماید: (إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ، ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ، يُدَبِّرُ الْأَمْرَ، مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ) (۲) که ترجمه آنها گذشت.

در این دو آیه که راجع بخلق آسمانها و زمین است، قهره شفاعت هم در آنها در مورد تکوین خواهد بود، و شفاعت در مورد تکوین جز این نمیتواند باشد، که علل و اسبابی میان خدا و مسبب‌ها واسطه شده، امور آنها را تدبیر و وجود و بقاء آنها را تنظیم کنند، و این همان شفاعت تکوینی است.

و اما از جهت دوم، یعنی از جهت تشریع، در این جهت چیزی که میتوان گفت، این است که مفهوم شفاعت با در نظر گرفتن آن تجزیه و تحلیل که کردیم، در این مورد هم صادق است، و هیچ محدودی در آن نیست، و آیه: (يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ، إِلَّا مَنْ أَذْنَ لَهُ الرَّحْمَنُ، وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا) (۳) و آیه (لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ، إِلَّا لِمَنْ أَذْنَ لَهُ) (۴) و آیه (لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضِي) (۵) و آیه: (وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ أَرْتَضَى) (۶) و آیه: (وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ، إِلَّا مَنْ شَهَدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ) (۷) که ترجمه‌های آنها در اول بحث گذشت با این شفاعت، یعنی شفاعت در مرحله تشریع منطبقند.

برای اینکه این آیات بطوری که ملاحظه می‌فرمایی، شفاعت (یعنی شافع بودن) را برای عده‌ای از بندگان خدا از قبیل ملائکه، و بعضی از مردم، اثبات می‌کند، البته بشرط اذن و بقید ارتضاء، و این خودش تمیلیک شفاعت است، یعنی با همین کلامش دارد شفاعت را به بعضی از بندگانش تمیلیک می‌کند، و میتواند بکند، چون (له‌الملک و له‌الامر).

پس این بندگان که خدا مقام شفاعت را بانان داده، میتوانند بر حمت و عفو و مغفرت خدا، و سایر صفات علیای او تمسک نموده، بنده‌ای از بندگان خدا را که گناه گرفتارش کرده، مشمول آن

ص: ۲۴۱

- ۱- سوره بقره آیه ۲۵۵
- ۲- سوره یونس آیه ۳
- ۳- سوره ط آیه ۱۰۹
- ۴- سوره سبا آیه ۲۳
- ۵- سوره نجم آیه ۲۶

۶- سوره انبیاء آیه ۲۸

۷- سوره زخرف آیه ۸۶

صفات خدا قرار دهند، و در نتیجه بلاعقوبت را که شامل او شده، از او برگردانند، و در این صورت دیگر از مورد حکم عقوبت بیرون گشته، دیگر مصدق آن حکم نیست، و قبل از روشن کردیم، که تاثیر شفاعت از باب حکومت است، نه از باب تضاد و تعارض، و این مطلب با گفتار خود خدای تعالی که می فرماید: (فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسِينَاتٍ)، خدا گناهان ایشان را مبدل بحسنه می کند (۱) کاملاً روشن و بی اشکال می شود.

چون بحکم این آیه خدا میتواند عملی را با عملی دیگر معاوضه کند، هم چنان که میتواند یک عمل موجود را معدوم سازد چنانچه خودش هم فرموده: (وَقَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُرًا)، و بازچه که عمل کرده اند می پردازیم، و آن را هیچ و پوچ می کنیم (۲)، و نیز خودش فرموده: (فَأَخْبِطْ أَعْمَالَهُمْ، پس اعمالشان را بی اثر کرد) (۳) و نیز همو فرموده (إنْ تَجْتَبِيُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ، نُكَفِّرُ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ)، اگر از گناهان کبیره اجتناب کنید، گناهان صغیره شما را محو می کنیم (۴) و نیز فرموده: (إِنَّ اللَّهَ لَا يَعْفُرُ أَنْ يُشَرِّكَ بِهِ، وَ يَعْفُرُ مَا دُونَ ذلِكَ لِمَنْ يَشاءُ)، خدا این گناه را نمی آمرزد که بوی شرک بورزنده، و گناهان پائینتر از آن را از هر کس بخواهد می آمرزد) (۵) و این آیه بطور مسلم در غیر مورد ایمان و توبه است، برای اینکه ایمان و توبه شرک قبلی را هم جبران نموده، آن را مانند سایر گناهان مشمول آمرزش خدا می کند.

و نیز همانطور که میتواند عملی را مبدل بعملی دیگر کند، میتواند عملی اند ک را بسیار کند، هم چنان که خودش در این باره فرموده: (أُولَئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّاتٍ)، اینان اجرشان دو برابر داده می شود) (۶) و نیز فرموده: (مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ، فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا)، هر کس کار نیکی کند، ده برابر مثل آن را خواهد داشت) (۷) و نیز همانطور که میتواند عملی را با عملی دیگر مبدل نموده، و نیز عملی اند ک را بسیار کند، همچنین میتواند عملی را که معدوم بوده، موجود سازد، که در این باره فرموده: (وَالَّذِينَ آمَنُوا وَ اتَّبَعُتُهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ، أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتُهُمْ، وَ مَا أَنْشَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ، كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ)، کسانی که ایمان آورند، و ذریه شان نیز از ایشان پیروی نموده، ایمان آورند، ما ذریه شان را با ایشان ملحق می کیم، و ایشان را از هیچیک از اعمالی که کردند محروم و بی بهره نمی سازیم، که هر مردی در گرو عملی است که کرده) (۸) و این همان لحق و الحق است، و مثلا کسانی که عمل آباء نداشته اند، دارای عمل می کند، و سخن کوتاه اینکه خدا هر چه بخواهد میتواند انجام دهد، و هر حکمی که بخواهد میراند.

ص: ۲۴۲

۱- سوره فرقان آیه ۷۰

۲- سوره فرقان آیه ۲۳

۳- سوره محمد آیه ۹

۴- سوره نساء آیه ۳۱ [.....]

۵- سوره نساء ۴۸

۶- سوره قصص ۵۴

۷- سوره انعام آیه ۱۶۰

۸- سوره طور آیه ۲۱

بله، این هم هست، که او هر چه را بکند بخاطر مصلحتی می کند که اقتضای آن را داشته باشد، و بخاطر علتی انجام میدهد، که بین او و عملش واسطه است، وقتی چنین است، چه مانعی دارد که یکی از آن مصلحت ها و یکی از آن علت ها شفاعت شافعانی چون انبیاء و اولیاء و بندگان مقرب او باشد، هیچ مانعی بذهن نمیرسد، و هیچ جزاف و ظلمی هم لازم نمی آید.

از اینجا روشن شد که معنای شفاعت- البته منظور از آن شافعیت است- بر حسب حقیقت در حق خدای تعالی نیز صادق است، چون هر یک از صفات او واسطه بین او و بین خلق او، در افاضه جود، و بذل وجود هستند، پس در حقیقت شفیع علی الاطلاق او است، هم چنان که خودش بصراحت فرموده: (قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَهُ جَمِيعًا، بَغُو شفاعت همه اش از خداست) [\(۱\)](#)، و نیز فرموده:

(مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٌّ وَ لَا شَفِيعٌ، بَغُو شما بغیر خدا سرپرست و شفیعی ندارید) [\(۲\)](#)، و باز فرموده:

(لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَ لَا شَفِيعٌ، ایشان بجز خدا شفیع و سرپرستی ندارند) [\(۳\)](#).

و غیر خدای تعالی هر کس شفیع شود، و دارای این مقام بگردد، باذن او، و به تمییک او شده است، که البته این نیز هست، و با بیانات گذشته ما مسلم شد، که در درگاه خدا تا حدودی شفاعت بکار هست، و اشخاصی از گنه کاران را شفاعت می کنند، و اینکه گفتیم: تا حدودی، برای این بود که خاطر نشان سازیم شفاعت تا آن حدی که محدودی ناشایسته بساحت کبریایی خدائیش نیاورد، ثابت است و ممکن است این معنا را به بیانی روشن تر تقریب کرده گفت: ثواب و پاداش دادن به نیکوکار حقیقتی است که عقل آن را صحیح دانسته و حق بنده نیکوکار میداند، حقی که بگردن مولا ثابت شده هم چنان که عقاب و امساك کردن از رحمت به بنده مجرم را حقی برای مولی میداند، اما میان این دو حق از نظر عقل فرقی هست و آن این است که عقل ابطال حق غیر را صحیح نمیداند چون ظلم است و اما ابطال حق خویش و صرفنظر کردن از آن را قبیح نمی شمارد و بنا بر این عقل جائز میداند که مولا یی بخاطر شفاعت شفیعی از عقاب بنده اش و یا امساك رحمت باو که حق خود مولا است، صرفنظر کند، و حقیقت شفاعت هم همین است.

۲- اشکالهایی که در مسئله شفاعت بنظر می رسد، و پاسخ از آنها

اشاره

خواننده عزیز از مطالب گذشته این معنا را بدست آورد: که شفاعت از نظر قرآن تا حدی- نه بطور مطلق، و بی قید و شرط- ثابت است، و نمیتوان آن را بکلی انکار نمود، و بزودی نیز

ص: ۲۴۳

۱- سوره زمر آیه ۴۴

۲- سوره سجده آیه ۴

خواهد دید که کتاب و سنت هم بیش از این مقدار اجمالی را اثبات نمی کند، بلکه اگر از کتاب و سنت هم چشم پوشی کنیم، و در معنای خود این کلمه دقت کنیم، خواهیم دید که خود کلمه نیز باین معنا حکم می کند، برای اینکه همانطور که گفتیم، برگشت شفاعت بحسب معنا باین است که کسی واسطه در سبیت و تاثیر شود، و معنا ندارد که چیزی علی الاطلاق، و بدون هیچ قید و شرطی سبیت و تاثیر داشته باشد، خوب، وقتی خود سبب و تاثیر، قید و شرط دارد، واسطه آن نیز مقید باز قید و شرط نیز هست، همانطور که معنا ندارد چیزی که فی الجمله سبب دارد، بدون هیچ قیدی و شرطی سبب برای همه چیز شود، و یا مسببی مسبب برای هر نوع سبب بگردد، زیرا این حرف مستلزم بطلان سبیت است، که بضرورت و بداهت باطل است، همچنین معنا ندارد که واسطه ای که فی الجمله، و با قید و شرطهایی میتواند شفیع در بین یک سبب و یک مسبب شود، بدون هیچ قید و شرطی واسطه در میانه همه اسباب، و همه مسببات شود.

اینجاست که امر بر منکرین شفاعت مشتبه شده، خیال کرده اند قائلین بشفاعت هیچ قیدی و شرطی برای آن قائل نیستند، ولذا اشکال هایی کرده اند، و با آن اشکالهای خود خواسته اند یک حقیقت قرآنی را بدون اینکه مورد دقت قرار داده، در مقام برآیند بینند از کلام خدا چه استفاده میشود، باطل جلوه دهنده، و اینک بعضی از آن اشکالها از نظر خواننده می گذرد.

اشکال اول مخالفت شفاعت با حکم اولی خداوند

یکی از آن اشکالها اینست که بعد از آنکه خدای تعالی در کلام مجیدش برای مجرم در روز قیامت عقابهایی معین نموده، و برداشتن آن عقاب یا عدالتی از خداست، و یا ظلم است، اگر برداشتن آن عقابها عدالت باشد، پس تشریع آن حکمی که مخالفتش عقاب می آورد، در اصل، ظلم بوده، و ظلم لایق ساحت مقدس خدای تعالی نیست، و اگر برداشتن عقاب نامبرده ظلم است، چون تشریع حکمی که مخالفتش این عقاب را آورده بعدالت بوده، پس در خواست انبیاء یا هر شفیع دیگر در خواست ظلم خداست، و این درخواست جاهلانه است، و ساحت مقدس انبیاء از مثل آن متزه است.

ما از این اشکال بدو جور پاسخ میدهیم، یکی نقضی، و یکی حلی، اما جواب نقضی این است که بایسان می گوییم: شما در باره اوامر امتحانی خدا چه می گویید؟ آیا رفع حکم امتحانی - مانند جلوگیری از کشته شدن اسماعیل در مرحله دوم و اثبات آن در مرحله اول - ماموریت ابراهیم بکشتن او - هر دو عدالت است؟ یا یکی ظلم و دیگری عدالت است؟ چاره ای جز این نیست که بگوئیم هر دو عدالت است، و حکمت در آن آزمایش و بیرون آوردن باطن و نیات درونی

مکلف، و یا بفعليت رساندن استعدادهای او است، در مورد شفاعت هم می گویيم: ممکن است خدا مقدر کرده باشد که همه مردم با ايمان را نجات دهد، ولی در ظاهر احکامی مقرر کرده، و برای مخالفت آنها عقابهایي معین نموده، تا كفار بکفر خود هلاک گردند، و مؤمنان بواسيله اطاعت به درجات محسنين بالا روند، و گنه کاران بواسيله شفاعت با نجاتی که گفتيم خدا برایشان مقدر کرده برسند، هر چند که نجات از بعضی انواع عذابها، يا بعضی افراد آن باشد، ولی نسبت به بعضی ديگر از عذابها، از قبيل حول و وحشت بزرخ، و يا دلهره و فرع روز قیامت را بچشند، که در اينصورت هم آن حكمی که در اول مقرر کرد، بر طبق عدالت بوده، و هم برداشتن عقاب از کسانی که مخالفت کردن عدالت بوده است، اين بود جواب نقضی از اشكال.

و اما جواب حلی آن، اين است که برداشته شدن عقاب بواسيله شفاعت، وقتی مغایر با حکم اولی خداست، و آن گاه آن سؤال پيش می آيد که کدامیک عدل است، و کدام ظلم؟ که اين بر طرف شدن عقاب بواسيله شفاعت، نقض حکم و ضد آن باشد، و يا نقض آثار و تبعات آن حکم باشد، آن تبعات و عقابی که خود خدا معین کرده، ولی خواننده عزيز توجه فرمود، که گفتيم: شفاعت نه نقض اصل حکم است، نه نقض آن عقوبتي که برای مخالفت آن حکم معین کرده اند، بلکه شفاعت نسبت بحکم و عقوبت نامبرده، حکومت دارد، یعنی مخالفت کننده و نافرمانی کننده را، از مصدقاق شمول عقاب بیرون می کند، و او را مصدقاق شمول رحمت، و يا صفتی ديگر از صفات خدای تعالی، از قبيل عفو، و مغفرت ميسازد، که يكی از آن صفات احترام گذاشتن بشفیع و تعظیم او است.

اشکال دوم مخالفت شفاعت با سنت الهیه - نقض غرض - ترجیح بلا مرجع

دومين اشكالي که بمسئله شفاعت کرده اند، اينست که سنت الهیه بر اين جريان يافته، که هيچوقت افعال خود را در معرض تخلف و اختلاف قرار ندهد، و چون حکمی براند، آن حکم را يك نسق و در همه مواردش اجراء کند، و استثنایي با نزنند، اسباب و مسبباتی هم که در عالم هست، بر طبق همین سنت جريان دارد، هم چنان که خدای تعالی فرموده: (هذا صراطٌ عَلَىٰ مُسْتَقِيمٍ، إِنَّ عِبَادِي لَيَسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ، إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ، وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ)، اين صراط من است، و بر من است که آن را مستقيم نگهدارم، بدروستی تو بر بندگان من سلطنتی نداری، مگر کسی که خود از گمراهان باشد، و با پای خود تو را پیروی کند، که جهنم ميعادگاه همه آنان است) (۱)، و نيز فرموده: (وَأَنَّ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمًا، فَاتَّبِعُوهُ، وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ، فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ)،

ص: ۲۴۵

و بدرستی اینست که صراط من، در حالی که مستقیم است، پس او را پیروی کنید، و دنبال هر راهی نروید، که شما را از راه خدا پراکنده می سازد) [\(۱\)](#)، و نیز فرموده: (فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتَ اللَّهِ تَبَيِّنَّا، وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتَ اللَّهِ تَحْوِيلًا، هرگز برای سنت خدا تبدیلی نخواهی یافت، و هرگز برای سنت خدا دگرگونی نخواهی یافت) [\(۲\)](#).

و مسئله شفاعت و پارتی بازی، این هم آهنگی و کلیت افعال، و سنت های خدای را بر هم می زند، چون عقاب نکردن همه مجرمین، و رفع عقاب از همه جرم‌های آنان، نقض غرض می کند، و نقض غرض از خدا محال است، و نیز اینکار یک نوع بازی است، که قطعاً با حکمت خدا نمی‌سازد، و اگر بخواهد شفاعت را در بعضی گنه کاران، آنهم در بعضی گناهان قبول کند، لازم می آید سنت و فعل خدا اختلاف و دو گونگی، و بلکه چند گونگی پیدا کند- که قرآن آن را نفی می کند.

چون هیچ فرقی میان این مجرم و میان آن مجرم نیست، که شفاعت را از یکی پذیرد، و از دیگری نپذیرد، و نیز هیچ فرقی میان جرم‌ها و گناهان نیست، همه نافرمانی خدا، و در بیرون شدن از زی بندگی مشترکند، آن وقت شفاعت را از یکی بپذیرد، و از دیگری نپذیرد، یا از بعضی گناهان پذیرد، و از بعضی دیگر نپذیرد، ترجیح بدون جهت و محال است.

این زندگی دنیا و اجتماعی ما است که شفاعت و امثال آن در آن جریان می یابد، چون اساس آن و پایه اعمالی که در آن صورت میدهیم، هوا و اوهامی است که گاهی در باره حق و باطل یک جور حکم می کند و در حکمت و جهالت یک جور جریان می یابد.

در جواب از این اشکال می گوییم: درست است که صراط خدای تعالیٰ مستقیم، و سنتش واحد است، و لکن این سنت واحد و غیر مตلاف، قائم بر اصالت یک صفت از صفات خدای تعالیٰ، مثلاً صفت تشریع و حکم او نیست، تا در نتیجه هیچ حکمی از موردهش، و هیچ جزا و کیفر حکمی از محلش تخلف نکند، و بهیچ وجه قابل تخلف نباشد، بلکه این سنت واحد، قائم است بر آنچه که مقتضای تمامی صفات او است، آن صفاتی که ارتباط باین سنت دارند، (هر چند که ما از درک صفات او عاجزیم).

توضیح اینکه خدای سبحان واهب، و افاضه کننده تمامی عالم هستی، از حیاه، و موت، و رزق، و یا نعمت، و یا غیر آنست، و اینها اموری مختلف هستند، که ارتباطشان با خدای سبحان علی السواء و یکسان نیست، و بخاطر یک رابطه به تنها یی نیست، چون اگر اینطور بود، لازم

ص: ۲۴۶

- ۱- سوره انعام آیه ۱۵۳
- ۲- سوره فاطر آیه ۴۳

می آمد که ارتباط و سبیت بکلی باطل شود، آری خدای تعالی هیچ مریضی را بدون اسباب ظاهري، و مصلحت مقتضي، شفا نمیدهد، و نيز برای اينکه خدایي است مميت و منتقم و شديد البطش، او را شفا نمی بخشد، بلکه از اين جهت که خدایي است رعوف و رحيم و منعم و شافي و معافي او را شفا ميدهد.

و يا اگر جباری ستمگر را هلاـك می کند، اينطور نیست که بدون سبب هلاـك کرده باشد، و نيز از اين جهت نیست که رعوف و رحيم به آن ستمگر است، بلکه از اين جهت او را هلاـك می کند، که خدایي است منتقم، و شديد البطش، و قهار مثلا، و همچنين هر کاري که می کند بمقتضاي يكى از اسماء و صفات مناسب آن می کند، و قرآن باين معنا ناطق است، هر حادث از حوادث عالم را بخاطر جهات وجودی خاصی که در آن هست، آن حادث را بخود نسبت ميدهد، از جهت يك يا چند صفتی که مناسب با آن جهات وجودی حادث نامبرده است، و نوعی تلاوم و ائتلاف و اقتضاء بين آن دو هست.

و بعبارتی ديگر، هر امری از امور از جهت آن مصالحي و خيراتی که در آن هست مربوط بخدای تعالی ميشود.

حال که اين معنا معلوم شد، خواننده متوجه گردید، که مستقيم بودن صراط، و تبدل نياقتن سنت او، و مختلف نگشتن فعل او، همه راجع است بآنچه که از فعل و انفعال و كسر و انكسارهای ميان حكمت ها، و مصالح مربوط بمورد، حاصل ميشود، نه نسبت به مقتضاي يك مصلحت.

اگر در حكمي که خدا جعل کرده، تنها مصلحت و علت جعل آن، مؤثر باشد، باید حکم او نسبت به نيكوکار و بدکار و مؤمن و کافر فرق نکند، و حال آنکه می بینيم فرق پيدا می کند، پس معلوم ميشود غير آن مصلحت اسباب بسياري ديگر هست، که بسا ميشود توافق و دست بدست هم دادن يك عده از آن اسباب و عوامل، چيزی را اقتضاء کند، که مخالف اقتضائي عاملی ديگر باشد، (دقت بفرمائيد).

پس اگر شفاعتي واقع شود، و عذاب از کسی برداشته شود، هیچ اختلاف و اختلالی در سنت جاري خدا لازم نیامده، و هیچ انحرافی در صراط مستقيم او پدید نمی آيد، برای اينکه گفتيم:

شفاعت اثر يك عده از عوامل، از قبيل رحمت، و مغفرت، و حکم، و قضاء، و رعایت حق هر صاحب حق، و فصل القضاe است.

اشکال سوم شفاعت مستلزم دگرگونی در علم و اراده خدا که محال است می باشد

سومين اشكالي که بمسئله شفاعت شده، اين است که شفاعتي که در بين مردم معروف است،

این است که شافع مولا را وادار کند بر اینکه بر خلاف آنچه خودش در اول اراده کرده، و بدان حکم نموده کاری را صورت دهد، و یا کاری را ترک کند، و چنین شفاعتی صورت نمی‌گیرد، مگر آنکه مولا بخاطر شفیع از اراده خود دست برداشته، آن را نسخ کند.

و مولای عادل هرگز چنین کاری نمیکند، و حاکم عادل هرگز دچار اینگونه تزلزل نمیشود، مگر آنکه اطلاعات تازه تری پیدا کند، و بفهمد که اراده و حکم اولش خطا بوده، آن گاه بر خلاف حکم اولش حکمی کند، و یا بر خلاف رویه اولش روشهای پیش بگیرد.

بلکه اگر حاکمی مستبد و ظالم باشد، او شفاعت افراد مقرب درگاه خود را می‌پذیرد، چون دل بدست آوردن از شفیع در نظر او مهم تر از رعایت عدالت است، و لذا با علم به اینکه قبول شفاعت او ظلم است، و عدالت در خلاف آنست، مع ذلک عدالت را زیر پا می‌گذارد، و شفاعت او را می‌پذیرد، و از آنجایی که هم خطای حکم، و هم ترجیح ظلم بر عدالت، از خدای تعالی محال است، بخاطر اینکه اراده خدا بر طبق علم است، و علم او ازلی و لا یتغیر است، لذا قبول شفاعت هم از او محال است.

جواب این اشکال این است که قبول شفاعت از خدای تعالی نه از باب تغیر اراده او است، و نه از باب خطا و دگرگونی حکم سابق او، بلکه از باب دگرگونی در مراد و معلوم اوست، توضیح اینکه خدای سبحان میداند که مثلاً فلان انسان بزودی حالات مختلفی بخود می‌گیرد، در فلان زمان حالی دارد، چون اسباب و شرائطی دست بدست هم میدهند، و در او آن حال را پدید می‌آورند، خدا هم در آن حال در باره او اراده ای می‌کند، سپس در زمانی دیگر حال دیگری بر خلاف حال اول بخود می‌گیرد، چون اسباب و شرائط دیگری پیش می‌آید، لذا خدا هم، در حال دوم اراده ای دیگر در باره او می‌کند، (كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ، خدا در هر روزی شانی و کاری دارد ^(۱))، هم چنان که خودش فرموده: (يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَ يُثْبِتُ، وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ، هر چه را بخواهد محو، و هر چه را بخواهد ثبات می‌کند، و نزد او است ام الكتاب)، ^(۲) و نیز فرموده: (بَلْ يَعْلَمُ مَبْسُوطَتَانِ، يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ، بلکه دستهای او باز است، هر جور بخواهد انفاق می‌کند) ^(۳).

مثالی که مطلب را روشن تر سازد، این است که ما میدانیم که هوا بزودی تاریک میشود، و دیگر چشم ما جایی را نمی‌بیند، با اینکه احتیاج بدیدن داریم، و این را میدانیم که دنبال این تاریکی دو باره آفتاب طلوع می‌کند، و هوا روشن میشود، لا جرم اراده ما تعلق می‌گیرد، به اینکه هنگام روی آوردن شب، چراغ را روشن کنیم، و بعد از تمام شدن شب آن را خاموش سازیم، آیا در این مثل،

ص: ۲۴۸

۱- سوره الرحمن آیه ۲۹

۲- سوره رعد آیه ۳۹

۳- سوره مائدہ آیه ۶۴

علم و اراده ما دگرگونه شده؟ نه، پس دگرگونگی از معلوم و مراد ما است، این شب است که بعد از طلوع خورشید از علم و اراده ما تخلف کرده، و این روز است که باز از علم و اراده ما تخلف یافته، و بنا نیست که هر معلومی بر هر علمی و هر اراده ای بر هر مرادی منطبق شود.

بله آن تغیر علم و اراده که از خدای تعالیٰ محال است، این است که با بقای معلوم و مراد، بر حالی که داشتند، علم و اراده او بر آنها منطبق نگردد، که از آن تعبیر به خطأ و فسخ می‌کنیم، هم چنان که در خود ما انسانها بسیار پیش می‌آید، که معلوم و مراد ما بهمان حال اول خود باقی است، ولی علم و اراده ما تغییر می‌کند، مثل اینکه شبی را از دور می‌بینیم، و حکم می‌کنیم که انسانی است دارد می‌آید، ولی چون نزدیک می‌شود، می‌بینیم که اسب است، و این اسب از همان اول اسب بود، ولی علم ما به اینکه انسان است دگرگون شد، و یا تصمیم می‌گیریم کاری را که دارای مصلحت تشخیص داده ایم انجام دهیم، بعداً معلوم می‌شود که مصلحت برخلاف آنست، لا جرم فسخ عزیمت نموده، اراده خود را عوض می‌کنیم.

اینگونه دگرگونی در علم و اراده، از خدای تعالیٰ محال است، و همانطور که توجه فرمودید مسئله شفاعت و برداشتن عقاب بخارط آن، از این قبیل نیست.

اشکال چهارم: وعده شفاعت دادن باعث جرأت مردم بر معصیت می‌شود

اینکه وعده شفاعت به بندگان دادن، و تبلیغ انبیاء این وعده را بانان، باعث جرأت مردم بر معصیت، و واداری آنان بر هتك حرمت محرمات خدایی است، و این با یگانه غرض دین، که همان شوق بندگان بسوی بندگی و اطاعت است، منافات دارد، بنماچار آنچه از آیات قرآن و روایات در باره شفاعت وارد شده، باید بمعنایی تاویل شود، تا مزاحم با این اصل بدیهی نشود.

جواب از این اشکال را بدو نحو میدهیم، یکی نقضی و یکی حلی، اما جواب نقضی، اینکه شما در باره آیاتی که وعده مغفرت میدهد چه می‌گوئید؟ عین آن اشکال در این آیات نیز وارد است، چون این آیات نیز مردم را بارتکاب گناه جری می‌کند، مخصوصاً با در نظر گرفتن اینکه مغفرت واسعه رحمت خدا را شامل تمامی گناهان سوای شرک می‌سازد، مانند آیه (إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرِكَ بِهِ، وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ، خدا این گناه را نمی‌آمرزد که بوى شرک بورزنده، ولی پائين تراز شرک را از هر کس بخواهد می‌آمرزد)، [\(۱\)](#) و این آیه بطوری که در سابق هم گفتیم مربوط بغیر مورد توبه است، چون اگر در باره مورد توبه بود استثناء شرک صحیح نبود، چون توبه از شرک هم.]

ص: ۲۴۹

۱- سوره نساء آیه [۴۸].....

پذیرفته است.

و اما جواب حلى، اينكه وعده شفاعت و تبليغ آن بوسيله انباء، وقتى مستلزم جرئت و جسارت مردم ميشود، و آنان را بمعصيت و تمد وا ميدارد، که اولاً مجرم را و صفات او را معين کرده باشد، و يا حد اقل گناه را معين نموده، فرموده باشد که چه گناهی با شفاعت بخشوذه ميشود، و طوری معين کرده باشد که کاملاً مشخص شود، و آيات شفاعت اينطور ن ليست، اولاً خيلي کوتاه و سر بسته است، و در ثانی شفاعت را مشروط بشرطی کرده، که ممکن است آن شرط حاصل نشود، و آن مشیت خدا است.

و ثانياً شفاعت در تمامی انواع عذابها، و در همه اوقات مؤثر باشد، به اينكه بكلی گناه را ريشه کن کند.

مثلاً اگر گفته باشند: که فلاں طائفه از مردم، و يا همه مردم، در برابر هيچيک از گناهان عقاب نميشوند، و ابداً از آنها مئاخذه نمی گرددند، و يا گفته باشند: فلاں گناه معين عذاب ندارد، و برای همیشه عذاب ندارد، البته اين گفتار بازی کردن با احکام و تکاليف متوجه بمکلفین بود.

و اما اگر بطور مبهم و سر بسته مطلب را افاده کنند، بطوری که واجد آن دو شرط بالا نباشد، يعني معين نكنتد که شفاعت در چگونه گناهاني، و در حق چه گنه کاراني مؤثر است، و ديگر اينكه عقابي که با شفاعت برداشته ميشود، آيا همه عقوبتها و در همه اوقات و احوال است، يا در بعضی اوقات و بعضی گناهان؟.

در چنین صورتی، هيچ گنه کاري خاطر جمع از اين نيست که شفاعت شامل حالت بشود، در نتيجه جري بگناه و هتك محارم الهي نميشود، بلکه تنها اثري که وعده شفاعت در افراد دارد، اين است که قريحه اميد را در او زنده نگه دارد، و چون گناهان و جرائم خود را می بیند و می شمارد، يکباره دچار نوميدی و ياس از رحمت خدا نگردد.

علاوه بر اينكه در آيه: (إِنْ تَجْتَبِيُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ، نُكَفَّرُ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ) [\(۱\)](#)، می فرماید:

اگر از گناهان کيره اجتناب کنيد، ما گناهان صغيره شما را می بخشيم، وقتی چنین کلامی از خدا، و چنین وعده ای از او صحيح باشد، چرا صحيح نباشد که بفرماید: اگر ايمان خود را حفظ کنيد، بطوری که در روز لقاء با من، با ايمان سالم نزدم آئيد، من شفاعت شافعان را از شما می پذيرم؟ چون همه حرفها بر سر حفظ ايمان است گناهان هم که حرام شده اند، چون ايمان را ضعيف و قلب را قساوت ميدهند، و سرانجام آدمی را بشرک می کشانند، که در اين باره فرموده:

ص: ۲۵۰

۳۱- سوره نساء آيه

(فَلَا يَأْمُنُ مَكْرُ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ، از مکر خدا ایمن نمی شوند مگر مردم زیانکار) [\(۱\)](#) و نیز فرموده: (كَلَّا يَبْلُرَ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ، نه، واقع قضیه، این است که گناهانی که کرده اند، در دلهاشان اثر نهاده، و دلها را قساوت بخشیده) [\(۲\)](#) و نیز فرموده: (ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الدِّينِ أَسَوًا السُّوَالِي، آنَّ كَمَذُبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ، سپس عاقبت کسانی که مرتکب زشتی ها میشدند، این شد که آیات خدا را تکذیب کنند) [\(۳\)](#) و چه بسا این وعده شفاعت، بنده خدای را ودار کند به اینکه بکلی دست از گناهان بردارد، و براه راست هدایت شود، و از نیکوکاران گشته، اصلاً محتاج بشفاعت باین معنا نشود، و این خود از بزرگ ترین فوائد شفاعت است.

این در صورتی بود که گفتیم: که گنه کار را معین کند، و نه گناه را، و همچنین اگر گنه کار مشمول شفاعت را معین بکند، و یا گناه قابل شفاعت را معین بکند، ولی باز این استخوان را لای زخم بگذارد، که این شفاعت از بعضی درجات عذاب، و یا در بعضی اوقات فائده دارد، در اینصورت نیز شفاعت باعث جرأت و جسارت مجرمین نمیشود، چون باز جای این دلهره هست، که ممکن است تمامی عذابهای این گناهی که میخواهم مرتکب شوم، مشمول شفاعت نشود.

و قرآن کریم در باره خصوص مجرمین، و خصوص گناهان قابل شفاعت، اصلاً حرفی نزده و نیز در رفع عقاب هیچ سخنی نگفته، بجز اینکه فرموده: به بعضی اجازه شفاعت میدهیم، و شفاعت بعضی را می پذیریم، که توضیحش بزودی خواهد آمد، انشاء الله تعالى، پس اصلاً اشکالی بشفاعت قرآن وارد نیست.

اشکال پنجم اشکال پنجم: هیچیک از عقل و کتاب و سنت دلالت بر شفاعت نمی کنند

اینکه مسئله شفاعت مانند هر مسئله اعتقادی دیگر، باید بدلالت یکی از ادله سه گانه عقل و کتاب و سنت اثبات شود، اما عقل خود آدمی، یا اصلاً اجازه شفاعت و پارتی بازی را نمیدهد، و یا اگر هم بدهد، تنها میگوید: چنین چیزی ممکن است، ولی دیگر نمیگوید که چنین چیزی واقع هم شده.

و اما کتاب، یعنی آیات قرآن؟ آنچه از آیات قرآن متعرض مسئله شفاعت شده، هیچ دلالتی ندارد بر اینکه چنین چیزی واقع هم نمیشود، چون در این مسئله آیاتی هست که بطور کلی شفاعت را انکار می کند، مانند آیه: (لَا يَبْيَغُ فِيهِ وَ لَا خُلَّهُ وَ لَا شَفَاعَةُ، نه خرید و فروشی در روز قیامت هست، نه دوستی، و نه شفاعت) [\(۴\)](#) و آیاتی دیگر هست که منع شفاعت را نفی می کند، مانند آیه

ص: ۲۵۱

۱- سوره اعراف آیه ۹۹

۲- سوره مطوفین آیه ۱۴

۳- سوره روم آیه ۱۰

۴- سوره بقره آیه ۲۵۵

(فَمَا تَنْعَهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ، پس شفاعت شافعان سودی بایشان نمی بخشد)، (۱) و آیاتی دیگر هست که آن را مشروط باذن خدا می کند، مانند آیه (إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ) (۲)، و آیه (إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى) (۳)، و مثل این استثناءها، یعنی استثناء بخواست و مشیت و اذن خدا، تا آنجا که از قرآن کریم و اسلوب کلامی آن معهود است، برای افاده نفی قطعی است، میخواهد بفرماید: اصلا شفاعتی نیست، چون هر چه هست اذن و مشیت خدای سبحان است، مانند آیه (سَيْنُقْرُئُكَ فَلَا تَنْسِي، إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ، بِزُودِي بخواندنت در می آوریم، پس فراموش نخواهی کرد، مگر آنچه را خدا بخواهد) (۴) یعنی هیچ فراموش نمی کنی، و آیه (خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ، جَاؤْدَاهُ در آن هستند، ما دام که آسمان و زمین برقرارند، مگر آنچه پروردگارت بخواهد) (۵) پس در قرآن کریم هیچ آیه ای که بطور قطع و صریح دلالت کند بر وقوع شفاعت نداریم.

و اما سنت. در روایات هم آنچه در باره خصوصیات شفاعت وارد شده، قابل اعتماد نیست، و آن مقدار هم که قابل اعتماد است به بیش از آنچه در قرآن دیدیم دلالت ندارد، پس نه عقل بر آن دلالت دارد، و نه کتاب، و نه سنت.

جواب از این اشکال این است که اما کتاب و آیاتی که در آن شفاعت را نفی می کند، وضعش را بیان کردیم، و خواننده گرامی متوجه شد که آن آیات، شفاعت را بکلی انکار نمی کند، بلکه شفاعت بدون اذن و ارتضای خدا را انکار می کند، و اما آن آیاتی که منفعت شفاعت را انکار می کرد، بر خلاف آنچه اشکال کننده فهمیده، می گوییم: اتفاقا آن آیات، شفاعت را اثبات می کند، نه نفی، برای اینکه آیات سوره مدثر انتفاع طائفه معینی از مجرمین را از شفاعت نفی می کند، نه انتفاع تمامی طوائف را.

و علاوه بر آن کلمه شفاعت بكلمه (شافعین) اضافه شده، و فرموده شفاعت شافعین سودی بایشان نمیدهد، و نفرموده: (و لا تنفعهم الشفاعة)، آخر فرق است بین اینکه کسی بگوید (فلا تنفعهم الشفاعة)، و بین اینکه بگویید: (فَمَا تَنْعَهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ)، برای اینکه مصدر وقتی اضافه شد، بر وقوع فعل در خارج دلالت می کند، و می فهماند که این فعل در خارج واقع شده، بخلاف صورت اول، و بر این معنا شیخ عبد القاهر در کتاب دلائل الاعجاز تصريح کرده، پس جمله (شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ) دلالت دارد بر اینکه بطور اجمال در قیامت شفاعتی واقع خواهد شد، ولی این طائفه از آن بهره نمی برند.

ص: ۲۵۲

-
- ۱- سوره مدثر آیه ۴۸
  - ۲- سوره یونس آیه ۳
  - ۳- سوره انبیاء آیه ۲۸
  - ۴- سوره اعلی آیه ۷
  - ۵- سوره هود آیه ۱۰۷

از این هم که بگذریم جمع آوردن شافع، در جمله (**شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ**) نیز دلالت دارد بر اینکه شفاعتی خواهد بود، هم چنان که جمله: (**كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ**، از باقی ماندگان بود)، دلالت دارد بر اینکه کسانی در عذاب باقی مانندند، و جمله (**وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ**) و جمله (**فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ**، و جمله (**لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ**، و امثال اینها دلالت بر این معنا دارد، و گرنه تعبیر به صیغه جمع که میدانیم معنای زائد بر معنای مفرد دارد، لغو می بود)، پس جمله (**فَمَا تَنَقَّحُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ**، از آیاتی است که شفاعت را اثبات می کند، نه نفی).

و اما آیاتی که شفاعت را مقید باذن و ارتضاء خدا می کند، مانند جمله (**الا باذنه**، و جمله (**إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ**، دلالتش بر اینکه چنین چیزی واقع میشود، قابل انکار نیست، چون عارف باسلوب های کلام میداند، که مصدر وقتی اضافه شد، دلالت بر وقوع می کند، و همچنین اینکه گفته اند: جمله (**الا باذنه**) و جمله (**إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى**) بیک معنا است، و هر دو معنای (مگر آنکه خدا بخواهد است)، اشتباه است، و نباید با اعتماد کرد.

علاوه بر اینکه استثناءهایی که در مورد شفاعت شده، بیک عبارت نیست، بلکه بوجوه مختلفی تعبیر شده، یکی فرموده: (**الا باذنه**، و یک جا (**الا من بعد اذنه**) یک جا، (**الا لمن ارتضی**)، یک جا (**إِلَّا مَنْ شَهَدَ بِالْحَقِّ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ**، و امثال اینها، و گیرم که اذن و ارتضاء بیک معنا باشد، و آن یک معنا عبارت باشد از مشیت (خواست خدا)، آیا این حرف را در آیه: (**إِلَّا مَنْ شَهَدَ بِالْحَقِّ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ**) نیز میتوان زد؟ و آیا میتوان گفت: (مگر کسی که بحق شهادت دهد و با علم باشد)، بمعنای (مگر باذن خداست)؟! و وقتی چنین چیزی را ممکن نباشد بگوئیم، پس آیا مراد باین جمله صرف سهل انگاری در بیان است؟ آنهم از خدای تعالی؟ با اینکه چنین نسبتی را بمقدم کوچه و محله نمیتوان داد، آیا میتوان بقرآن کریم و کلام بلیغ خدا نسبت داد؟ قرآنی که بلیغ تر از آن در همه عالم کلامی نیست!.

پس حق اینست که آیات قرآنی شفاعت را اثبات می کند، چیزی که هست همانطور که گفتیم بطور اجمال اثبات می کند، نه مطلق، و اما سنت دلالت آن نیز مانند دلالت قرآن است، که انشاء الله روایاتش را خواهید دید.

اشکال ششم قرآن کریم دلالت صریح بر رفع عقاب بوسیله شفاعت ندارد

اینک آیات قرآن کریم دلالت صریح ندارد بر اینکه شفاعت، عقابی را که روز قیامت و بعد از ثبوت جرم بر مجرمین ثابت شده برمیدارد، بلکه تنها این مقدار را ثابت می کند، که انبیاء جنبه شفاعت و واسطگی را دارند، و مراد بواسطگی انبیاء، این است که این حضرات بدان جهت که

پیغمبر ند، بین مردم و بین پروردگارشان واسطه می‌شوند، احکام الهی را بوسیله وحی می‌گیرند، و در مردم تبلیغ می‌کنند، و مردم را بسوی پروردگارشان هدایت می‌کنند، و این مقدار دخالت که انبیاء در سرنوشت مردم دارند، مانند بذری است که بتدریج سبز شود، و نمو نماید، و منشا قضا و قدرها، و اوصاف و احوالی بشود، پس انبیاء علیهم السلام شفیعان مؤمنین اند، چون در رشد و نمو و هدایت و برخورداری آنان از سعادت دنیا و آخرت دخالت دارند، این است معنای شفاعت.

جواب این اشکال این است که ما نیز در معنای از شفاعت که شما بیان کردید حرفی نداریم، لکن این یکی از مصاديق شفاعت است، نه اینکه معناش منحصر بدان باشد، که در سابق بیان معنای شفاعت گذشت، دلیل بر اینکه معنای شفاعت منحصر در آن نیست، علاوه بر بیان گذشته، یکی آیه (إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرِكَ بِهِ، وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذِلِّكَ لِمَنْ يَشَاءُ) (۱) است، که ترجمه اش گذشت، و در بیانش گفتیم: این آیه در غیر مورد ایمان و توبه است، در حالی که اشکال کننده با بیان خود شفاعت را منحصر در دخالت انبیاء از مسیر دعوت با ایمان و توبه کرد، و آیه نامبرده این انحصار را قبول ندارد، می‌فرماید: مغفرت از غیر مسیر ایمان و توبه نیز هست.

اشکال هفتم آیات مربوط به شفاعت از مشابهات اند و باید مسکوت گذاشته شوند

اینکه اگر راه سعادت بشری را با راهنمایی عقل قدم طی کنیم، هرگز بچیزی بنام شفاعت و دخالت آن در سعادت بشر برنمی‌خوریم، و آیات قرآنی اگر بطور صریح آن را اثبات می‌کرد، چاره ای نداشتم جز اینکه آن را بر خلاف داوری عقل خود، و بعنوان تعبد پذیریم، اما خوشبختانه آیات قرآنی مربوط بشفاعت، صریح در اثبات آن نیستند، یکی بکلی آن را نفی می‌کند، و جایی دیگر اثبات نمینماید، یکی جا مقید می‌آورد، جایی دیگر مطلق ذکر می‌کند، و چون چنین است، پس هم بمقتضای دلالت عقل خودمان، و هم بمقتضای ادب دینی، جا دارد آیات نامبرده را که از مشابهات قرآن است، مسکوت گذاشته، علم آنها را بخدای تعالی ارجاع دهیم، و بگوئیم ما در این باره چیزی نمی‌فهمیم.

جواب این اشکال هم این است که آیات مشابه وقتی ارجاع داده شد با آیات محکم، خودش نیز محکم می‌شود، و این ارجاع چیزی نیست که از ما بر نماید، و نتوانیم از محکمات قرآن توضیح آن را بخواهیم، هم چنان که در تفسیر آیه ای که آیات قرآن را بدو دسته محکم و مشابه تقسیم می‌کند، یعنی آیه هفتم از سوره آل عمران، بحث مفصل این حقیقت خواهد آمد انشاء الله تعالى.

ص: ۲۵۴

۳- شفاعت در باره چه کسانی جریان می یابد؟

خواننده گرامی از بیانی که تا کنون در باره این مسئله ملاحظه فرمود، فهمید، که تعیین اشخاصی که در باره شان شفاعت میشود، آن طور که باید با تربیت دینی سازگاری ندارد، و تربیت دینی اقتضاء میکند که آن را بطور مبهم بیان کنند، هم چنان که قرآن کریم نیز آن را مبهم گذاشت، می فرماید: (كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةً، إِلَّا أَصْيَحَ الْيَمِينَ، فِي جَنَّاتٍ يَتَسَاءَلُونَ، عَنِ الْمُجْرِمِينَ مَا سَلَكُوكُمْ فِي سَقَرَ؟ قَالُوا: لَمْ نَكُ مِنَ الْمُمْضِلِّينَ، وَلَمْ نَكُ نُطْعِمُ الْمِسْكِينَ، وَكَانَتْ حُوْضُ مَعَ الْخَاضِصِينَ، وَكَانَ نُكَذِّبُ بِيَوْمِ الدِّينِ، حَتَّى أَتَانَا الْيَقِينُ، فَمَا تَفَعَّهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ، هُرَّ كُسْرٌ گروگان کرده خویش است، مگر اصحاب یمین، که در بهشتها قرار دارند، و از یکدیگر سراغ مجرمین را گرفته، می پرسند: چرا دوزخی شدید؟ میگویند: ما از نماز گزاران نبودیم، و بمسکینان طعام نمیخوراندیم، و همیشه با جستجو گران در جستجو بودیم، و روز قیامت را تکذیب می کردیم، تا وقتی که یقین بر ایمان حاصل شد، در آن هنگام است که دیگر شفاعت شافعان سودی برای آنان ندارد) (۱).

در این آیه می فرماید: در روز قیامت هر کسی مرهون گناهانی است که گرده، و بخارط خطایایی که از پیش مرتكب شده، بازداشت میشود، مگر اصحاب یمین، که از این گرو آزاد شده اند، و در بهشت مستقر گشته اند، آن گاه میفرماید: این طائفه در عین اینکه در بهشتند، مجرمین را که در آن حال در گرو اعمال خویشند، می بینند، و از ایشان در آن هنگام که در دوزخند می پرسند، و ایشان بان علت ها که ایشان را دوزخی کرده اشاره می کنند، و چند صفت از آن را می شمارند، آن گاه از این بیان این نتیجه را می گیرد که شفاعت شافعان بدرد آنان نخورد.

و مقتضای این بیان این است که اصحاب یمین دارای آن صفات نباشند یعنی آن صفاتی که در دوزخیان مانع شمول شفاعت بانها شد، نداشته باشند، و وقتی آن موانع در کارشان نبود، قهرآ شفاعت شامل حالشان میشود، و وقتی مانند آن دسته در گرو نباشند، لا بد از گرو در آمده اند، و دیگر مرهون گناهان و جرائم نیستند، پس معلوم میشود: که بهشتیان نیز گناه داشته اند، چیزی که هست شفاعت شافعان ایشان را از رهن گناهان آزاد کرده است.

آری در آیات قرآنی اصحاب یمین را بکسانی تفسیر کرده که او صاف نامبرده در دوزخیان را ندارند، توضیح اینکه: آیات سوره واقعه و سوره مدثر، که بشهادت آیات آن در مکه و در آغاز بعثت نازل شده، و میدانیم که در آن ایام هنوز نماز و زکاه بان کیفیت که بعدها در اسلام واجب شد، واجب نشده بود.

ص: ۲۵۵

مع ذلک اهل دوزخ را بکسانی تفسیر می کند که نمازخوان نبوده اند، پس معلوم میشود مراد بنماز در آیه ۴۸-۳۸ از سوره مదثر، توجه بخدا با خصوص بندگی است، و مراد با طعام مسکین هم، مطلق انفاق بر محتاجان بخاطر رضای خداست، نه اینکه مراد بنماز و زکاه، نماز و زکاه معمول در شریعت اسلام باشد.

و منظور از جستجوی گران، فرو رفتن در بازی گریهای زندگی، و زخارف فریبنده دنیایی است، که آدمی را از روی آوردن بسوی آخرت باز میدارد، و نمی گذارد بیاد روز حساب و روز قیامتش بیفتد، و یا منظور از آن فرو رفتن در طعن و خردگیری در آیات خدا است، آیاتی که در طبع سليم باعث یادآوری روز حساب میشود، از آن بشارت و انذار میدهد.

پس اهل دوزخ بخاطر داشتن این چهار صفت، یعنی ترک نماز برای خدا، و ترک انفاق در راه خدا، و فرورفتگی در بازیچه دنیا، و تکذیب روز حساب، دوزخی شده اند، و این چهار صفت اموری هستند که ارکان دین را منهدم میسازند، و بر عکس داشتن ضد آن صفات، دین خدا را بپا میدارد، چون دین عبارتست از اقتداری به هادیانی که خود معصوم و طاهر باشند، و این نمیشود، مگر به اینکه از دلبندی بزمین و زیورهای فریبنده آن دوری کنند، و بسوی دیدار خدا روی آورند، که اگر این دو صفت محقق شود، هم از (خوض با خائضین) اجتناب شده، و هم از (تکذیب یوم الدین).

و لازمه این دو صفت توجه بسوی خدا است به عبودیت، و سعی در رفع حوائج جامعه، که بعاراتی دیگر میتوان از اولی بنماز تعییر کرد، و از دومی باتفاق در راه خدا، پس قوام دین از دو جهت علم و عمل باین چهار صفت است، و این چهار صفت بقیه ارکان دین را هم در پی دارد، چون مثلاً کسی که یکتاپرست نیست، و یا نبوت را منکر است، ممکن نیست دارای این چهار صفت بشود، (دقت فرمائید).

پس اصحاب یمین عبارت شدند از کسانی که از شفاعت بهره مند میشوند، کسانی که از نظر دین و اعتقادات مرضی خدا هستند، حال چه اینکه اعمالشان مرضی بوده باشد، و اصلاً محتاج بشفاعت در قیامت نباشند، و چه اینکه اینطور نباشند، علی ای حال آن کسانی که از شفاعت شدن منظور هستند اینها بینند.

پس معلوم شد که شفاعت وسیله نجات گناه کاران از اصحاب یمین است، هم چنان که قرآن کریم هم فرموده: (إِنَّ تَجْتَبَّوَا كَبَائِرَ مَا تُتْهِنُّ عَنْهُ، نُكَفَّرُ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ، اَفَرَأَيْتَ الْمُنَذِّرَاتِ كَيْفَ يَذْهَبُنَّ إِلَىٰ رَبِّهِنَّ) (۱) و بطور مسلم منظور از این آیه این است که گناهان

ص: ۲۵۶

۱- سوره نساء آیه ۳۱

صغریه را خدا می آمرزد، و احتیاجی بشفاعت ندارد، پس مورد شفاعت، آن عده، از اصحاب یمینند، که گناهانی کبیره از آنان تا روز قیامت باقی مانده، و بوسیله تویه و یا اعمال حسنی دیگر از بین نرفته، پس معلوم میشود شفاعت، مربوط باهل کبائر از اصحاب یمین است، هم چنان که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرموده: (تنها شفاعتم مربوط باهل کبائر از امت است، و اما نیکوکاران هیچ ناراحتی در پیش ندارند).

و از جهتی دیگر، اگر نیکوکاران را اصحاب یمین خوانده اند، در مقابل بدکارانند که اصحاب شمال (دست چپی ها) نامیده شده اند، و چه بسا طائفه اول اصحاب میمنه، و طائفه دوم اصحاب مشئمه هم خوانده شده اند، و این الفاظ از اصطلاحات قرآن کریم است، و از اینجا گرفته شده که در روز قیامت نامه بعضی را بدست راستشان میدهند و نامه بعضی دیگر را بدست چشان.

هم چنان که قرآن کریم در این باره می فرماید: (يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أَنْاسٍ يَأْمَاهُمْ، فَمَنْ أُوتَى كِتَابَهُ يَتَمَّمِهِ، فَأُولَئِكَ يَقْرُؤُنَ كِتَابَهُمْ، وَ لَا يُظْلَمُونَ فَقِيلَّا، وَ مَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى، فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى، وَ أَصْلُ سَيِّلًا، روزی که هر جمعیتی را بنام امامشان میخوانیم، پس کسانی که نامه شان بدست راستشان داده شود، نامه خویش میخوانند، و می بینند که حتی بقدر فتیلی ظلم نشده اند، و کسانی که در این عالم کور بودند، در آخرت کور، و بلکه گمراه ترند)^(۱)، که انشاء الله تعالی در تفسیر آن خواهیم گفت: که مراد بدادن کتاب بعضی بدست راستشان، پیروی امام بر حق است، و مراد بدادن کتاب بعضی دیگر بدست چشان، پیروی از پیشوایان ضلال است، هم چنان که در باره فرعون فرمود: (يَقْدِمُ قَوْمٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فَأُورَدُهُمُ النَّارَ، فرعون روز قیامت پیشاپیش پیروانش می آید، و همگی را در آتش می کند)^(۲).

و سخن کوتاه اینکه برگشت نامگذاری به اصحاب یمین، بهمان ارتضاء دین است چنان که برگشت آن چهار صفت هم بهمان است.

مطلوب دیگری که تذکر ش لازم است، این است که خدای تعالی در یک جا از کلام عزیزش شفاعت را برای کسی که خودش راضی باشد اثبات کرده، و فرموده: (وَ لَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى)^(۳)، و این ارتضاء را بهیچ قیدی مقید نکرده، و معین ننموده آن اشخاص چه اعمالی دارند، و نشانه هاشان چیست؟ هم چنان که همین مبهم گویی را در جای دیگر کرده، و فرموده: (إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ، وَ رَضِيَ لَهُ قَوْلًا، مَكَرْ كسی که رحمان اجازه اش داده باشد، و سخشن پسندیده باشد)^(۴)، که می بینید در این آیه نیز معین نکرده، اینگونه اشخاص چه کسانند؟ از اینجا می فهمیم مقصود از

ص: ۲۵۷

۱- سوره اسری آیه ۷۲ [.....]

۲- سوره هود آیه ۹۸

۳- سوره انبیاء آیه ۲۸

۴- سوره طه آیه ۱۰۹

پسندیدن آنان پسندیدن دین آنان است، نه اعمالشان، و خلاصه اهل شفاعت کسانیند که خدا دین آنان را پسندیده باشد، و کاری به اعمالشان ندارد.

بنا بر این میتوان گفت: برگشت این آیه نیز از نظر مفاد، به همان مفادی است که آیات قبل بیان می کرد.

از سوی دیگر در جای دیگر فرموده: (يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ وَفُدًّا، وَ نَسْوِقُ الْمُجْرِمِينَ إِلَى جَهَنَّمَ وَرُدًّا، لَا- يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ، إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا)، روزی که پرهیزکاران را برای مهمانی و خوان رحمت خود محسور می کنیم و مجرمین را برای ریختن به جهنم بدان سو سوق میدهیم، آنان مالک شفاعت نیستند، مگر کسی که قبلا از خدای رحمان عهدی گرفته باشد) (۱) و کلمه (شفاعت) در این آیه مصدر مفعولی است، یعنی شفاعت شدن، و معلوم است که تمامی مجرمین کافر نیستند، که دوزخی شدنشان حتمی باشد.

بدلیل اینکه فرمود: (إِنَّهُ مَنْ يَأْتِ رَبَّهُ مُعْجِرٌ مَا، فَيَأْنَ لَهُ جَهَنَّمَ، لَا- يَمُوتُ فِيهَا، وَ لَا- يَحْيَى، وَ مَنْ يَأْتِهِ مُؤْمِنًا، قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ، فَأُولَئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَى)، بدرستی وضع چنین است، که هر کس با حال مجرمیت نزد پروردگارش آید، آتش جهنم دارد، که نه در آن می میرد، و نه زنده میشود، و هر کس که با حالت ایمان بیاید، و عمل صالح هم کرده باشد، چنین کسانی درجات والایی دارند) (۲).

چه از این آیه بر می آید: هر کس مؤمن باشد، ولی عمل صالح نکرده باشد، باز مجرم است، پس مجرمین دو طائفه اند، یکی آنکه نه ایمان آورده، و نه عمل صالح کرده اند، و دوم کسانی که ایمان آورده اند، ولی عمل صالح نکرده اند، پس یک طائفه از مجرمین مردمانیند که بر دین حق بوده اند، و لکن عمل صالح نکرده اند، و این همان کسی است که جمله: (إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا)، در باره اش تطبیق می کند.

چون این کسی است که عهد خدا را دارد، آن عهده که آیه: (أَلَمْ أَعْهِدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ: أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ، إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ، وَ أَنِ اعْبُدُونِي)، هذا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ، مگر بشما ای بنی آدم فرمان ندادم که شیطان را نپرستید؟ که او دشمن آشکار شما است، و اینکه مرا بپرستید، که این صراط مستقیم است؟) (۳) از آن خبر میدهد، پس عهد خدا (وَ أَنِ اعْبُدُونِي) است، که عهد در آن بمعنای امر است، و جمله (هذا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ) الخ، عهد بمعنای التزام است، چون صراط مستقیم مشتمل بر هدایت بسوی سعادت و نجات است.

ص: ۲۵۸

۱- سوره مریم آیه ۸۷

۲- سوره طه آیه ۷۵

۳- سوره یس آیه ۶۱

پس این طائفه که گفتیم ایمان داشته اند، ولی عمل صالح نکرده اند، آنها باید که عهدی از خدا گرفته بودند، و بخاطر اعمال بدشان داخل جهنم میشوند، بخاطر داشتن عهد، مشمول شفاعت شده، از آتش نجات می یابند.

آیه شریفه (وَ قَالُوا: لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّاماً مَعِيدُوَدَةً، قُلْ أَتَتَحَذَّتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدَهُ، گفتند: آتش دوزخ جز چند روزی بما نمی رسد، بگو مگر شما از خدا عهد گرفته بودید؟^(۱))، نیز باین حقیقت اشاره دارد، و بنا بر این، این آیات نیز بهمان آیات قبل برگشت می کند، و بر روی هم آنها دلالت دارد بر اینکه مورد شفاعت، یعنی کسانی که در قیامت برایشان شفاعت میشود، عبارتند از گنه کاران دین دار، و متدينین بدین حق، ولی گنه کار، اینها باید که خدا دینشان را پسندیده.

۴- شفاعت از چه کسانی صادر میشود؟

اقسام شفاعت و شفعاء

از آنچه تا کنون از نظر خواننده گذشت میتوان این معنا را بدلست آورده، که شفاعت دو قسم است، یکی تکوینی، و یکی تشریعی و قانونی، اما شفاعت تکوینی که معلوم است از تمامی اسباب کوئی سر می زند، و همه اسباب نزد خدا شفیع هستند، چون میان خدا و مسبب خود واسطه اند، و اما شفاعت تشریعی و مربوط با حکام، (که معلوم است اگر واقع شود، در دائره تکلیف و مجازات واقع میشود) نیز دو قسم است، یکی شفاعتی که در دنیا اثر بگذارد، و باعث آمرزش خدا، و یا قرب بدرگاه او گردد، که شفیع و واسطه میان خدا و بنده در این قسم شفاعت چند طائفه اند.

اول توبه از گناه، که خود از شفیعان است، چون باعث آمرزش گناهان است، هم چنان که فرمود: (قُلْ: يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ، لَا تَقْنُطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ، إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا، إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ، وَأَنَّيُؤَاكِلُ إِلَىٰ رَبِّكُمْ، بگو: ای بندگانم، که بر نفس خود زیاده روی روا داشتید، از رحمت خدا مایوس نشوید، که خدا همه گناهان را می آمرزد، چون او آمرز گار رحیم است، و بسوی پروردگار تان توبه ببرید)^(۲)، که عمومیت این آیه، حتی شرک را هم شامل میشود، و قبل اهم گفتیم: که توبه شرک را هم از بین می برد.

دوم ایمان بر سول خدا (صلی الله علیه و آله) است، که در باره اش فرموده: (آمِنُوا بِرَسُولِهِ تا آنجا که می فرماید: يَغْفِرُ لَكُمْ، برسول او ایمان بیاورید، تا چه و چه، و اینکه گناهانتان را بیامرزد)^(۳).

یکی دیگر عمل صالح است، که در باره اش فرموده: (وَعَيَّدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ: لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ، خدا کسانی را که ایمان آورده، و اعمال صالح کردند، و عده

ص: ۲۵۹

۱- سوره بقره آیه ۸۰

۲- سوره زمر آیه ۵۴

داده: که مغفرت و اجر عظیم دارند) (۱)، و نیز فرموده: (یا أَئِهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ، وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ، ای کسانی که ایمان آورده اید، از خدا بترسید، و (بدین وسیله) وسیله ای بدرگاهش بدست آورید) (۲) و آیات قرآنی در این باره بسیار است.

یکی دیگر قرآن کریم است، که خودش در این باره فرموده: (يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ، سُبْلُ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلْمَاتِ إِلَى الْفُورِ بِإِذْنِهِ، وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ، خداوند بوسیله قرآن کسانی را که در پی خوشنودی اویند، باذن خودش بسوی راه های سلامتی هدایت نموده، و ایشان را از ظلمت ها بسوی نور هدایت نموده، و نیز بسوی صراط مستقیم راه مینماید) (۳).

یکی دیگر هر چیزیست که با عمل صالح ارتباطی دارد، مانند مسجدها، و امکنه شریفه، و متبرکه، و ایام شریفه، و انبیاء، و رسولان خدا، که برای امت خود طلب مغفرت می کنند، هم چنان که در باره انبیاء فرموده: (وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ، جَاؤُكَ، فَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفِرُ لَهُمُ الرَّسُولُ، لَوَحِدُوا اللَّهَ تَوَابًا رَحِيمًا، وَاگر ایشان بعد از آنکه بخود ستم کردند، آمدند نزد تو، و آمرزش خدا را خواستند، و رسول هم برایشان طلب مغفرت کرد، خواهند دید که خدا توبه پذیر رحیم است) (۴).

و یکی دیگر ملائکه است، که برای مؤمنین طلب مغفرت می کنند، هم چنان که فرمود: (الَّذِينَ يَخْمِلُونَ الْغُرُوشَ وَمَنْ حَوْلَهُ، يُسَيِّدُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ، وَيُؤْمِنُونَ بِهِ، وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا، آن فرشتگان که عرش را حمل می کنند، و اطرافیان آن، پروردگار خود را بحمد تسبیح می گویند، و باو ایمان دارند، و برای همه آن کسانی که ایمان آورده اند، طلب مغفرت می کنند) (۵) و نیز فرموده:

(وَالْمَلَائِكَهُ يُسَيِّدُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ، وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ، أَلَا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ، وَ ملائکه با حمد پروردگار خود، او را تسبیح میگویند، و برای هر کس که در زمین است طلب مغفرت می کنند، آگاه باشید که خدادست که آمرزگار رحیم است) (۶).

یکی دیگر خود مؤمنینند، که برای خود، و برای برادران ایمانی خود، استغفار می کنند، و خدای تعالی از ایشان حکایت کرده که می گویند: (وَاعْفُ عَنَّا، وَاغْفِرْ لَنَا، وَارْحَمْنَا، أَنْتَ مَوْلَانَا، وَبِرْ مَا بِخَشَى، وَمَا رَا بِيَامِرْ وَبِمَا رَحْمَ كَنْ، که تویی سرپرست ما) (۷).

(قسم دوم از شفاعت) قسم دوم شفیعی است که در روز قیامت شفاعت می کند، شفاعت بان معنایی که شناختی، حال بینیم این شفیعان چه کسانی هستند؟ یک طائفه از اینان انبیاء علیهم السلامند، که قرآن کریم در باره شفاعتشان می فرماید: (وَقَالُوا: اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا، سُبْحَانَهُ، بَلْ عِبَادُ مُكْرَمُونَ،

ص: ۲۶۰

۱- سوره مائدہ آیه ۹

۲- سوره مائدہ آیه ۳۵

۳- سوره مائدہ آیہ ۱۶

۴- سوره نساء آیہ ۶۴

۵- سوره مؤمن آیہ ۷ [.....]

۶- سوره شوری آیہ ۵

۷- سوره بقرہ آیہ ۲۸۶

تا آنجا که می فرماید: (وَ لَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى، مُشْرِكِينَ مَيْكَفْتَنِد: خدا فرزند گرفته منزه است خدا، بلکه فرشتگان بندگان مقرب خدایند، (تا آنجا که می فرماید) و شفاعت نمی کنند مگر برای کسی که خدا پسندد) (۱).

که یکی از آنان عیسی بن مریم عليه السلام است، که در روز قیامت شفاعت می کند، و نیز می فرماید (وَ لَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ، إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ، وَ هُمْ يَعْلَمُونَ، آن کسانی که مشرکین بجای خدا میخوانند، مالک شفاعت نیستند، تنها کسانی مالک شفاعتند، که بحق شهادت میدهند و خود دانای حقند) (۲).

و این دو آیه شریفه، علاوه بر اینکه دلالت می کنند بر شفاعت انبیاء، دلالت بر شفاعت ملائکه نیز دارند، چون در این دو آیه گفتگو از فرزند خدا بود، که مشرکین ملائکه را دختران خدا می پنداشتند و یهود و نصاری مسیح و عزیر را پسر خدا می پنداشتند.

دسته ای دیگر از شفیعان روز قیامت ملائکه هستند، که قرآن کریم در باره شفاعت کردن آنان می فرماید: (وَ كُمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ، لَا - تُعْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا، إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَرْضِي، وَ چه بسیار فرشته که در آسمانهایند، و شفاقت‌شان هیچ اثری ندارد، مگر بعد از آنکه خدا برای هر کس بخواهد اجازه دهد) (۳)، و نیز می فرماید: (مَيْدِنٌ لَا - تَنْعُ الشَّفَاعَةُ، إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ، وَ رَضِيَ لَهُ قَوْلًا، يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ، وَ مَا خَلْفَهُمْ

، امروز شفاعت سودی نمی بخشد، مگر کسی که رحمان باو اجازه داده باشد، و سخن او پسندیده باشد، خدا آنچه را که پیش روی ایشانست، و آنچه را از پشت سر فرستاده اند، میداند) (۴).

طائفه دیگر از شفیعان در قیامت شهدا هستند، که آیه: (وَ لَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ، إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ، وَ هُمْ يَعْلَمُونَ)، (۵) که ترجمه اش گذشت، دلالت بر آن دارد، چون این طائفه نیز بحق شهادت دادند، پس هر شهیدی شفیعی است، که مالک شهادت است، چیزی که هست این شهادت، همانطور که در سوره فاتحه گفته شد، و بزودی در تفسیر آیه: (وَ كَذِلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَ سَيِّطًا، لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ) (۶) نیز خواهیم گفت، مربوط باعمال است، نه شهادت بمعنای کشته شدن در میدان جنگ، از اینجا روشی میشود: که مؤمنین نیز از شفیعان روز قیامتند، برای اینکه خدای تعالی خبر داده، که مؤمنین نیز در روز قیامت ملحق بشهداء میشوند، و فرموده: (وَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ، أُولَئِكَ هُمُ الصَّدِيقُونَ، وَ الشُّهَدَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ، وَ کسانی که بخدا و رسولش ایمان

ص: ۲۶۱

- ۱- سوره انبیاء آیه ۲۸
- ۲- زخرف آیه ۸۶
- ۳- سوره نجم آیه ۲۶
- ۴- سوره ط آیه ۱۱۰
- ۵- سوره بقره آیه ۱۴۳

آوردن، ایشان همان صدیقین و شهداء نزد پروردگارشانند) (۱)، که انشاء الله بزودی بیانش خواهد آمد.

۵- شفاعت به چه چیز تعلق می گیرد؟

خواننده عزیز توجه فرمود، که شفاعت دو قسم بود، یکی تکوینی، که گفتیم: عبارتست از تاثیر هر سبی تکوینی در عالم اسباب، و یکی تشریعی، که گفتیم: مربوط است به ثواب و عقاب، حال می گوییم: از این قسم دوم بعضی در تمامی گناهان از شرک گرفته تا پائین تر از آن اثر می گذارد، مانند شفاعت و وساطت توبه، و ایمان البته توبه و ایمان در دنیا و قبل از قیامت.

و بعضی دیگر در عذاب بعضی از گناهان اثر دارد، مانند عمل صالح که واسطه میشود در محو شدن گناهان، و اما آن شفاعتی که مورد نزاع و اختلافست، یعنی شفاعت انبیاء و غیر ایشان در روز قیامت، برای برداشتن عذاب از کسی که حساب قیامت، او را مستحق آن کرده، در گذشته یعنی در تحت عنوان شفاعت در حق چه کسی جریان می یابد، گفتیم: که این شفاعت مربوط است با هل گناهان کثیر، از اشخاصی که متدين بدین حق هستند، و خدا هم دین آنان را پسندیده است.

۶- شفاعت چه وقت فائدہ میبخشد؟

منظور ما از این شفاعت، باز همان شفاعت مورد نزاع است، شفاعتی که گفتیم: عذاب روز قیامت را از گنه کاران بر میدارد، اما پاسخ از این سؤال، این است که آیه شریفه: (كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةً، إِلَّا أَصْحَابُ الْيَمِينِ، فِي جَنَّاتٍ يَتَسَاءَلُونَ: عَنِ الْمُجْرِمِينَ، مَا سَلَكُوكُمْ فِي سَقَرَ؟) (۲)، که ترجمه اش چند صفحه قبل گذشت، دلالت دارد بر اینکه شفاعت بچه کسانی می رسد، و چه کسانی از آن محرومند، چیزی که هست بیش از این هم دلالت ندارد، که شفاعت تنها در فک رهن، و آزادی از دوزخ، و یا خلود در دوزخ مؤثر است، و اما در ناراحتی های قبل از حساب، از هول و فرع قیامت، و ناگواریهای آن، هیچ دلالتی نیست بر اینکه شفاعت در آنها هم مؤثر باشد، بلکه میتوان گفت: که آیه دلالت دارد بر اینکه شفاعت تنها در عذاب دوزخ مؤثر است، و در ناگواریهای قبل از آن مؤثر نیست.

این نکته را هم باید دانست که از آیات نامبرده در سوره مدثر میتوان استفاده کرد که سؤال و جوابی که در آن شده مربوط است به بعد از فصل قضا، و رسیدگی بحسابها، بعد از آنکه اهل بهشت جای خود را در بهشت گرفته، و اهل دوزخ هم در دوزخ قرار گرفته اند، و در چنین هنگامی

ص: ۲۶۲

۱- سوره حديد آیه ۱۹

۲- سوره مدثر آیه ۴۲

شفاعت شامل جمعی از گنه کاران شده، و آنان را از آتش نجات میدهد، برای اینکه کلمه: (فی جنات) الخ، در این آیات آمده، و این کلمه استقرار در بهشت را می رساند. و نیز جمله: (ما سلکكم) الخ، در آن هست، که از ماده سلوک، و بمعنای داخل کردن است، البته نه هر داخل کردنی، بلکه داخل کردن با نظم و با ردیف خاص، (نظیر داخل کردن نخ در دانه های تسبیح، که از کوچک ترها گرفته تا بزرگ و بزرگترها همه را نخ می کشند) پس در این تعبیر معنای استقرار هست، و همچنین در جمله (فما تنفعهم)، چون کلمه (ما) برای نفی حال است، (دقت بفرمائید).

و اما نشاء بزرخ، و ادله ای که دلالت می کند بر حضور پیامبر (صلی الله علیه و آله) و ائمه علیهم السلام در دم مرگ، و در هنگام سؤال قبر، و کمک کردن آن حضرت در شدائد، که روایاتش بزودی در ذیل آیه:

(وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ) (۱) خواهد آمد، ربطی بشفاعت در درگاه خدا ندارد.

بلکه از قبیل تصرف ها و حکومتی است که خدای تعالی بایشان داده، تا باذن او هر حکمی که خواستند برانند، و هر تصرفی خواستند بکنند، هم چنان که در باره آن فرموده: (وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ، يَغْرِفُونَ كُلًا بِسِيمَاهُمْ، وَنَادُوا: أَصْحَابَ الْجَنَّةِ، أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ، لَمْ يَدْخُلُوهَا، وَهُمْ يَطْمَعُونَ، - تا آنجا که می فرماید- وَنَادَى أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ رِجَالًا يَغْرِفُونَهُمْ بِسِيمَاهُمْ، قَالُوا: مَا أَغْنَى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ، وَمَا كُنْتُمْ تَشَيَّكُبُرُونَ، أَهُولَاءِ الَّذِينَ أَفْسَيْمُتُمْ: لَا- يَنَالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةِ اذْخُلُوا الْجَنَّةَ، لَا- حَوْفٌ عَلَيْكُمْ، وَلَا- أَنْتُمْ تَحْرُنُونَ، وَبِاعْرَافِ، (که جایگاهی میان بهشت و دوزخ است) مردمی هستند، که هر کسی را از سیمايش می شناسند، باصحاب بهشت داد می زند: که سلام بر شما، با اینکه خود تا کنون داخل بهشت نشده اند، ولی امید آن را دارند- تا آنجا که می فرماید- اصحاب اعراف مردمی را که هر یک را با سیمايشان می شناسند، صدا می زند، و میگویند: دیدید که نیروی شما از جهت کمیت و کیفیت بدردتان نخورد؟ آیا همین بهشتیان نیستند که شما سوگند می خوردید: هر گز مشمول رحمت خدا نمیشوند؟ دیدید که داخل بهشت میشوند، و شما اشتباه می کردید آن گاه رو به بهشتیان کرده می گویند حال به بهشت درآئید، که نه ترسی بر شما باشد، و نه اندوهناک میشوید)، (۲).

و از این قبیل است آیه: (يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ يَأْمَاهُمْ، فَمَنْ أُوتَى كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ) (۳) (روزی که هر قومی را بنام پیشواشان صدا می زنیم، پس هر کس کتابش بدست راستش داده شود، چنین و چنان میشود) که از این آیه نیز بر می آید: امام واسطه در خواندن و دعوت است، و دادن کتاب از قبیل همان حکومتی است که گفتیم خدا باین طائفه داده، (دقت بفرمائید).

پس از بحثی که در باره شفاعت گذشت، این نتیجه بدست آمد: که شفاعت در آخرین موقف

ص: ۲۶۳

۱- سوره نساء آیه ۱۵۹

۲- سوره اعراف آیات ۴۵-۴۹

۳- سوره اسرای آیه ۷۱

از مواقف قیامت بکار می رود، که یا گنه کار بوسیله شفاعت مشمول آمرزش گشته، اصلاً داخل آتش نمیشود، و یا آنکه بعد از داخل شدن در آتش، بوسیله شفاعت نجات می یابد، یعنی شفاعت باعث میشود که خدا باحترام شفیع، رحمت خود را گسترش میدهد.

بحث روایتی (شامل روایاتی در باره شفاعت و شفاء)

اشاره

در امالی (۱) شیخ صدوق علیه الرحمه، از حسین بن خالد، از حضرت رضا، از آباء گرامش، از امیر المؤمنین ع، روایت کرده که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: کسی که بحضور من ایمان نداشته باشد، خداوند او را در حوضم وارد نکند، و کسی که بشفاعت من ایمان نداشته باشد، خداوند او را بشفاعتم نائل نسازد، آن گاه فرمود: تنها شفاعت من مخصوص کسانی از امت من است، که مرتكب گناهان کبیره شده باشند، و اما نیکوکاران از ایشان هیچ گرفتاری پیدا نمی کنند، حسین ابن خالد میگوید: من بحضرت رضا عرضه داشتم: یا بن رسول الله! پس معنای این کلام خدای تعالی که می فرماید: (وَ لَا يَسْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى) چیست؟ فرمود: شفاعت نمی کنند، مگر کسی را که خدا دینش را پسندیده باشد.

مؤلف: اینکه فرمود: (تنها شفاعتم ...) مطلبی است که بطرق بسیاری از طریق شیعه و سنی از آن جناب روایت شده، و اگر بیاد داشته باشید، همین معنا را از آیات فهمیدیم.

و در تفسیر عیاشی (۲) از سمعاوه بن مهران، از ابی ابراهیم، حضرت کاظم ع، روایت آورده، که در ذیل آیه: (عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً، امِيدَ آنَ داشته باش، که پروردگارت بمقام محمودت برساند) (۳) فرمود: روز قیامت مردم همگی از شکم خاک بر میخیزند، و مقدار چهل سال می ایستند، و خدای تعالی آفتاب را دستور میدهد تا بر فرق سرهاشان آن چنان نزدیک شود، که از شدت گرما عرق بریزند، و بزمین دستور می رسد، که عرق آنان را در خود فرو نبرد، مردم به نزد آدم می روند، و از او میخواهند، تا شفاعتشان کند، آدم مردم را به نوح دلالت می کند، و نوح ایشان را به ابراهیم، و ابراهیم بموسى، و موسی بعیسی و عیسی بایشان میگوید: بر شما باد بمحمد (صلی الله علیه و آله) خاتم النبیین، پس محمد (صلی الله علیه و آله) می فرماید: آری من آماده اینکارم، پس براه می افتاد، تا دم در بهشت می رسد، و دق الباب می کند، از درون بهشت می پرسند: که هستی؟ و خدا داناتر است، پس محمد می گوید: من محمدم، از درون خطاب می رسد: در را برویش باز کنید، چون در برویش گشوده میشود، بسوی پروردگار خود روی می آورد، در حالی که سر بسجه نهاده باشد، و سر از سجه

ص: ۲۶۴

۱- امالی صدوق ص ۱۶ ح ۴ مجلس ۲ [.....]

۲- تفسیر عیاشی ج ۲ ص ۳۱۵ ح ۱۵۱

۳- سوره اسری آیه ۷۹

بر نمیدارد، تا اجازه سخن بُوی دهند، و بگویند حرف بُزْن، و درخواست کن، که هر چه بخواهی داده خواهی شد و هر که را شفاعت کنی پذیرفته خواهد شد.

پس سر از سجده بر میدارد، دوباره رو بسوی پروردگارش نموده، از عظمت او بسجده می افتاد، این بار هم همان خطابها بُوی میشود، سر از سجده بر میدارد، و آن قدر شفاعت می کند، که دامنه شفاعتش حتی بدرون دوزخ رسیده، شامل حال کسانی که با آتش سوتخته اند، نیز میشود، پس در روز قیامت در تمامی مردم از همه امتها، هیچ کس آبروی محمد (صلی الله علیه و آله) را ندارد، این است آن مقامی که آیه شریفه (عَسَى أَنْ يَعْثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً)، بدان اشاره دارد.

مؤلف: این معنا در روایاتی بسیار زیاد، بطور مختصر و مفصل، هم بطرق متعدده ای از سنی، و شیعه، روایت شده است، و این روایات دلالت دارد بر اینکه مقام محمود در آیه شریفه همان مقام شفاعت است، البته منافات هم ندارد که غیر آن جناب، یعنی سایر انبیاء و غیر انبیاء هم بتوانند شفاعت کنند، چون ممکن است شفاعت آنان فرع شفاعت آن جناب باشد، و فتح باب شفاعت بدست آن جناب بشود.

و در تفسیر عیاشی (۱) نیز از یکی از دو امام باقر و صادق علیهم السلام روایت آمده، که در تفسیر آیه (عَسَى أَنْ يَعْثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً)، فرمود: این مقام شفاعت است.

باز در تفسیر عیاشی (۲) از عیید بن زراره روایت آمده، که گفت: شخصی از امام صادق (علیه السلام) پرسید: آیا مؤمن هم شفاعت دارد؟ فرمود: بله، فردی از حاضران پرسید: آیا مؤمن هم بشفاعت محمد (صلی الله علیه و آله) در آن روز محتاج میشود؟ فرمود: بله، برای اینکه مؤمنین هم خطایا و گناهانی دارند، هیچ احدی نیست مگر آنکه محتاج شفاعت آن جناب میشود، راوی میگوید: مردی از این گفتار رسول خدا پرسید: که فرمود: (من سید و آقای همه فرزندان آدمم، و در عین حال افتخار نمی کنم) حضرت فرمود: بله صحیح است، آن جناب حلقه در بهشت را می گیرد، و بازش می کند، و سپس بسجده می افتاد، خدای تعالی می فرماید: سر بلند کن، و شفاعت نما، که شفاعت پذیرفته است، و هر چه میخواهی بطلب که بتو داده میشود، پس سر بلند می کند و دوباره بسجده می افتاد باز خدای تعالی می فرماید: سر بلند کن و شفاعت نما که شفاعت پذیرفته است و درخواست نما که درخواست برآورده است پس آن جناب سر بر می دارد و شفاعت می نماید، و شفاعتش پذیرفته میشود و درخواست می کند، و باو هر چه خواسته میدهند.

و در تفسیر فرات (۳)، از محمد بن قاسم بن عیید، با ذکر یک یک راویان، از بشر بن شریح

ص: ۲۶۵

۱- تفسیر عیاشی ج ۲ ص ۳۱۵ ح ۱۵۱

۲- تفسیر عیاشی ج ۲ ص ۳۱۴ ح ۱۴۸

۳- تفسیر فرات ص ۲۱۵

بصري، روایت آورده، که گفت: من بمحمد بن علی (عليه السلام) عرضه داشتم: کدامیک از آیات قرآن اميدوارکننده تراست؟ فرمود: قوم تو در این باره چه میگویند؟ عرضه داشتم: میگویند آیه: (قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَشِرَّفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ، لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ، بَغْوَىٰ كَسَانِي) که در حق خود زیاده روی و ستم کردید، از رحمت خدا نومید مشوید) (۱) است، فرمود: و لكن ما اهل بیت این را نمیگوئیم، پرسیدم: پس شما کدام آیه را اميدوارکننده ترا میدانید؟ فرمود: آیه (وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضِي) (۲) بخدا سوگند شفاعت، بخدا سوگند شفاعت، بخدا سوگند شفاعت.

مؤلف: اما اینکه آیه: (عَسَىٰ أَنْ يَعْشَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُودًا) الخ، مربوط بمقام شفاعت باشد، چه بسا هم لفظ آیه با آن مساعد باشد، و هم روایات بسیار زیادی که از رسول خدا (صلی الله عليه و آله) رسیده، که فرمود: مقام محمود مقام شفاعت است، و اما اینکه گفته شد لفظ آیه با آن مساعد است، از این جهت است که جمله (ان يعشك الخ)، دلالت می کند بر اینکه مقام نامبرده مقامی است که در آن روز بان جناب میدهنند، و چون کلمه (محمود) در آیه مطلق است، شامل همه حمدها میشود، چون مقید بهم خاصی نشده، و این خود دلالت می کند بر اینکه، همه مردم او را می ستایند، چه اولین و چه آخرین.

و از سوی دیگر از آنجا که حمد عبارتست از ثنای جميل در مقابل رفتار جميل اختياری، پس بما می فهماند که در آن روز از آن جناب بتمامی اولین و آخرین، رفتاری صادر میشود، که از آن بهره مند می گردند، و او را می ستایند.

و بهمین جهت در روایت عبید بن زراره، که قبل از گذشت، فرمود: هیچ احدی نیست مگر آنکه محتاج بشفاعت محمد (صلی الله عليه و آله) میشود، (تا آخر حدیث)، که انشاء الله یانش بوجهی دیگر خواهد آمد.

امید بخش ترین آیه قرآن

و اما اینکه آیه (وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضِي)، اميدوار کننده ترین آیه قرآن باشد، و حتی از آیه: (يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَشِرَّفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا) الخ، هم اميدوار کننده ترا باشد، علتی این است که نهی از نومیدی در آیه دوم، نهی است که هر چند در قرآن شریف مکرر آمده، مثلا از ابراهیم (عليه السلام) حکایت کرده که گفت: (وَمَنْ يَقْطُعْ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الصَّالُونَ، از رحمت خدا نومید نمیشوند، مگر مردم گمراه) (۳)، و از یعقوب (عليه السلام) حکایت کرده که گفت: (إِنَّهُ لَا يَأْسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ، إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ، بدرستی که از رحمت خدا مایوس نمیشوند مگر مردم کافر) (۴).

و لکن در هر دو مورد این نهی ناظر به نومیدی از رحمت تکوینی است، هم چنان که مورد دو

ص: ۲۶۶

- ۱- سوره زمر آیه ۵۳
- ۲- سوره ضحی آیه ۵
- ۳- حجر آیه ۵۶
- ۴- سوره یوسف آیه ۸۷

آیه بدان شهادت میدهد.

و اما آیه (قُلْ يَا عِبَادَى الَّذِينَ أَشِرَّفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنُطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ، إِنَّ اللَّهَ يَعْفُرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً، إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ، وَأَنَّبِيُّوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ)، (۱۱) تا آخر آیات بعدش، هر چند که نهی از نومیدی از رحمت تشریعی خداست، بقرينه جمله (أَشِرَّفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ)، که بروشنی می فهماند قنوط و نومیدی در آیه راجع بر حمت تشریعی، و از جهت معصیت است، و بهمین جهت خدای سبحان و عده آمرزش گناهان را بطور عموم، و بدون استثناء آورد.

ولکن دنبال آیه جمله: (وَأَنَّبِيُّوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ، وَ جَمِيلَاتِ بَعْدِي) را آورده که به توبه و اسلام و عمل به پیروی امر می کند، و می فهماند که منظور آیه این است که بنده ای که بخود ستم کرده، نباید از رحمت خدا نومید شود، ما دام که میتواند توبه کند، و اسلام آورد، و عمل صالح کند، از این راه های نجات استفاده کند.

پس در آیه نامبرده رحمت خدا مقید بقيود نامبرده شد، و مردم را امر می کند که باين رحمت مقيد خدا، دست بياویزند، و خود را نجات دهنند، و معلوم است که اميد رحمت مقيد مانند اميد رحمت مطلق و عام نیست، و آن رحمتی که خدا به پیامبرش وعده داده، رحمت عمومی و مطلق است، چون آن جناب را (رحمه للعالمين) خوانده، و اين وعده مطلق را در آیه: (وَلَسُوفَ يُعَطِّيكَ رَبُّكَ فَتَرَضِي) به پیامبر گراميش داده، تا او را دلخوش و شادمان کند.

توضیح اينکه آیه شریقه در مقام منت نهادن است، و در آن وعده ای است خاص برسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و در سراسر قرآن، خدای سبحان احدي از خلاقي خود را هرگز چنین وعده ای نداده، و در اين وعده اعطاء خود را بهيچ قيدي مقيد نکرده، وعده اعطائي است مطلق، البته وعده ای نظير اين به دسته ای از بندگان خود داده، که در بهشت بانها بدهد، و فرموده: (لَهُمْ مَا يَشَاؤْنَ عِنْدَ رَبِّهِمْ، ایشان نزد پروردگار خود در بهشت هر چه بخواهند دارند) (۲) و نيز فرموده: (لَهُمْ مَا يَشَاؤْنَ فِيهَا، وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ، ایشان در بهشت هر چه بخواهند دارند، و نزد ما بیش از آنهم هست) (۳)، که می رساند آن دسته نامبرده در بهشت چيزهایی ما فوق خواست خود دارند.

و معلوم است که مشيت و خواست به هر خيري و سعادتی تعلق می گيرد، که بخاطر انسان خطور بکند، معلوم ميشود در بهشت از خير و سعادت چيزهایی هست که بر قلب هيچ بشری خطور نمیکند، هم چنان که فرمود: (فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أَخْفَى لَهُمْ مِنْ قُرْءَةِ أَعْيُنٍ، هيچ کس نميداند که چه چيزها که مایه خوشنوبي آنان است، بر ایشان ذخیره کرده اند) (۴).

ص: ۲۶۷

-
- ۱- سوره زمر آیه ۵۴
  - ۲- سوره شوري آیه ۲۲
  - ۳- سوره ق آیه ۳۵
  - ۴- سوره سجده آیه ۱۷

خوب، وقتی عطاهای خدا به بندگان با ایمان و صالحش این باشد، که ما فوق تصور و از اندازه و قدر بیرون باشد، معلوم است که آنچه برسولش در مقام امتحان عطاء می‌کند، وسیع تر و عظیم تر از اینها خواهد بود، (دقت بفرمائید).

این وضع عطای خدای تعالی است، و اما بینیم خوشنودی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) چه حد و حدودی دارد، و این را میدانیم که این خوشنودی غیر رضا بقضا، و قسمت خدا است، که در حقیقت برابر با امر خدا است، چون خدا مالک و غنی علی الاطلاق است، و عبد جز فقر و حاجت چیزی ندارد، ولذا باید آنچه پروردگارش عطا می‌کند راضی باشد، چه کم و چه زیاد، و نیز باید بآن قضایی که خدا در باره اش می‌راند، خوشنود و راضی باشد، چه خوب و چه بد، و وقتی وظیفه هر عبده این بود، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) باین وظیفه داناتر، و عامل تراز هر کس دیگر است، او نمیخواهد مگر آنچه را که خدا در حقش بخواهد.

معنى رضا در آیه کریمه "وَلَسْوَفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرَضِيٌّ"

پس رضا در آیه: (وَلَسْوَفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرَضِيٌّ)، این رضا نیست، چون گفتیم: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از خدا راضی است چه عطا بکند، و چه نکند، و در آیه مورد بحث رضایت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در مقابل اعطاء خدا قرار گرفته، و این معنا را می‌رساند: که خدا اینقدر بتو میدهد تا راضی شوی، پس معلوم است این رضا غیر آن است، نظری این است که بفقیری بگویی: من آن قدر بتو مال میدهم، تا بی نیاز شوی، و یا بگرسنه ای بگویی: آن قدر طعامت میدهم تا سیر شوی، که در این گونه موارد رضایت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و بی نیاز کردن فقیر، و طعام بگرسنه بهیچ حد و اندازه ای مقید نشده.

هم چنان که می‌بینیم نظری چنین اعطای بی حدی را خداوند بطائفه ای از بندگانش و عده داده، و فرمود: (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا، وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، أُولَئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِّيَّةِ، بِجزِئُهُمْ عَنِّيْدَ رَبِّهِمْ، جَنَّاتُ عَدْنٍ تَعْجِزُ مِنْ تَحْتَهَا الْأَنْهَارُ، خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ، وَرَضُوا عَنْهُ، ذَلِكَ لِمَنْ حَشِّيَ رَبَّهُ، کسانی که ایمان آورده، و عمل صالح کردن، بهترین خلق خدایند، پاداششان نزد پروردگارشان عبارتست از بهشت های عدن، که نهرها از دامنه آنها روانست، و ایشان ابدا در آن جاویدانند، خدا از ایشان راضی است، و ایشان هم از خدا راضی می‌شوند، این پاداشها برای کسی است که از پروردگارش در خشیت باشد)، (۱).

که این وعده نیز از آنجا که در مقام امتحان است و وعده ای است خصوصی، لذا باید امری باشد، ما فوق آنچه که مؤمنین بطور عموم وعده داده شده اند، و باید از آن وسیع تر، و خلاصه بی حساب باشد..]

صف: ۲۶۸

۱- سوره بینه آیه ۸ [.....]

از سوی دیگر می بینیم: که خدای تعالی در باره رسول گرامیش فرمود: به مؤمنین رءوف و رحیم است، (بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ) (۱) و در این کلام خود رأفت و رحمت آن جناب را تصدیق فرموده با این حال چطور این رسول رءوف و رحیم راضی میشود که خودش در بهشت به نعمت های آنجا متنعم باشد و در باغهای بهشت با خیال آسوده قدم بزند، در حالی که جمعی از مؤمنین بدین او، و به نبوت او، و شیفتگان بفضائل و مناقب او، در درگات جهنم در غل و زنجیر باشند؟ و در زیر طبقاتی از آتش محبوس بمانند؟ با اینکه بربویت خدا، و برسالت رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و بحقانیت آنچه رسول آورده، معترف بوده اند، تنها جرمشان این بوده که جهالت برایشان چیره گشته، ملعبه شیطان شدند، و در نتیجه گناهانی مرتكب گشتهند، بدون اینکه عناد و استکباری کرده باشند.

و اگر یکی از مها به عمر گذشته خود مراجعه کند، و بیندیشد: که در این مدت چه کمالات، و ترقیاتی را میتوانست بدست آورد، ولی در بدست آوردن آنها کوتاهی کرده، آن وقت خود را بباد ملامت می گیرد، و بخود خشم نموده، یکی یکی کوتاهی گری ها را برخ خود می کشد، و بخود بد و بیراه میگوید، و ناگهان متوجه به جهالت و جنون جوانی خود میشود، که در آن هنگام چقدر نادان و بی تجربه بوده بمحض آنکه بیاد آن دوران تاریک عمر می افتد، خشمش فرو می نشیند، و خودش بخود رحم می کند، و دلش برای خودش میسوزد، در حالی که این حس ترحم که در فطرت او است، یک و دیعه ای است الهی، و قطره ایست از دریای بی کران رحمت پروردگار، با این که حس ترحم او ملک خود او نیست، بلکه عاریتی است، و علاوه قطره ایست در برابر رحمت خدا، مع ذلک خودش برای خودش ترحم میکند، آن وقت چطور ممکن است، که دریای رحمت رب العالمین، در موقفی که او است و انسانی جاهم، و ضعیف، بخوش نیاید؟ و چطور ممکن است مجالی اتم رحمت رب العالمین، یعنی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بدستگیری او نشتابد، و او را که در زندگی دنیا و در حین مرگ که در موافق خطرناک دیگر، وزر و وبال خطای خود را چشیده، هم چنان در شکنجه دوزخ بگذارد، و او را نجات ندهد.

و در تفسیر قمی (۲)، در ذیل جمله: (وَ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ، إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ) الخ، از ابی العباس تکییر گو: روایت کرده که گفت غلامی آزاد شده یکی از همسران علی بن الحسین، که نامش ابو ایمن بود، داخل بر امام ابی جعفر علیه السلام شد، و گفت: ای ابی جعفر! دل مردم را خوش می کنید، و می گویید شفاعت محمد شفاعت محمد؟ (خلاصه بگذارید مردم بوظائف خود عمل کنند)! ابو جعفر علیه السلام آن قدر ناراحت و خشمناک شد، که رنگش تیره گشت، و سپس فرمود:

ص: ۲۶۹

۱- سوره توبه آیه ۱۲۵

۲- تفسیر قمی ج ۲ ص ۲۰۲

وای بر تو ای ابا ایمن، آیا عفتی که در باره شکم و شهوت ورزیدی (و خلاصه مقدس مایت) تو را بطيغیان در آورده ولی متوجه باش، که اگر فرعهای قیامت را ببینی، آن وقت می فهمی که چقدر محتاج بشفاعت محمدی. وای بر تو مگر شفاعت جز برای گنه کارانی که مستوجب آتش شده اند تصور دارد؟ آن گاه اضافه کرد: هیچ احدی از اولین و آخرین نیست، مگر آنکه در روز قیامت محتاج شفاعت محمد (صلی الله علیه و آله) است، و نیز اضافه کرد: که در روز قیامت یک شفاعتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در امتش دارد، و یک شفاعتی ما در شیعیانمان داریم، و یک شفاعتی شیعیان ما در خاندان خود دارند، و سپس فرمود:

یک نفر مؤمن در آن روز بعدد نفرات دو تیره بزرگ عرب ریبعه و مضر شفاعت می کند، و نیز مؤمن برای خدمت گذاران خود شفاعت می کند، و عرضه میدارد: پروردگارا این شخص حق خدمت بگردندم دارد، و مرا از سرما و گرما حفظ می کرد.

مؤلف: اینکه امام فرمود (احدى از اولین و آخرین نیست مگر آنکه محتاج شفاعت محمد (صلی الله علیه و آله) میشود)، ظاهرش این است که این شفاعت عمومی، غیر آن شفاعتی است که در ذیل روایت فرمود: (وای بر تو مگر شفاعت جز برای گنه کارانی که مستوجب آتشند تصور دارد؟) نظیر این معنا در روایت عیاشی، از عیید بن زراره، از امام صادق علیه السلام گذشت، و در این معنا روایت دیگری است که هم عامه و هم خاصه نقل کرده اند، آیه: (وَ لَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ، إِلَّا مَنْ شَهَدَ بِالْحَقِّ، وَ هُمْ يَعْلَمُونَ) [\(۱\)](#) که ترجمه اش در این نزدیکیها گذشت، بر این معنا دلالت می کند، چون می فهماند ملاک در شفاعت عبارتست از شهادت، پس شهداء هستند که در روز قیامت مالک شفاعتند، و انشاء الله بزودی در تفسیر آیه (وَ كَذِلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَ سَيِطًا، لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ، وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا) [\(۲\)](#)، خواهیم گفت: که انبیاء شهدای خلقند، و رسول گرامی (صلی الله علیه و آله) اسلام، شهید بر انبیاء است، پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شهید شهیدان، و گواه گواهان است، پس شفیع شفیعان نیز هست، و اگر شهادت شهداء نمی بود، اصلاً قیامت اساس درستی نداشت.

و در تفسیر قمی [\(۳\)](#) نیز، در ذیل جمله (وَ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ، إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ) امام علیه السلام فرمود: احمدی از انبیاء و رسولان خدا بشفاعت نمی پردازد، مگر بعد از آنکه خدا اجازه داده باشد، مگر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که خدای تعالی قبل از روز قیامت باو اجازه داده، و شفاعت مال او، و امامان از ولد او است، و آن گاه بعد از ایشان سایر انبیاء شفاعت خواهند کرد.

و در خصال [\(۴\)](#)، از علی (علیه السلام) روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: سه طائفه بدر گاه

صف: ۲۷۰

۱- سوره زخرف آیه ۸۶

۲- سوره بقره آیه ۱۴۳

۳- تفسیر قمی ج ۲ ص ۲۰۱

۴- الخصال باب الثلاثاء ص ۱۵۶

خدا شفاعت می کنند، و شفاعت‌شان پذیرفته هم می‌شود، اول انبیاء دوم علماء سوم شهداء.

مؤلف: ظاهرا مراد بشهداء شهادی در میدان جنگ است، چون معروف از معنای این کلمه در زبان اخبار ائمه علیهم السلام همین معنا است، نه معنای گواهی دادن بر اعمال، که اصطلاح قرآن کریم است.

و نیز در خصال (۱)، در ضمن حديث معروف به (چهار صد) آمده: که امیر المؤمنین فرمودند:

برای ما شفاعتی است، و برای اهل مودت ما شفاعتی.

مؤلف: در این بین روایات بسیاری در باب شفاعت سیده زنان بهشت فاطمه ع، و نیز شفاعت ذریه او، غیر از ائمه، وارد شده، و همچنین روایات دیگری در شفاعت مؤمنین، و حتی طفل سقط شده از ایشان، نقل شده.

از آن جمله در حديث معروف از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که فرمود: (تناکحوا تناسلوا الخ)، فرمود:

زن بگیرید، و نسل خود را زیاد کنید، که من در روز قیامت بوجود شما نزد امتهای دیگر مباهات می کنم، و حتی طفل سقط شده را هم بحساب می آورم، و همین طفل سقط شده با قیافه ای اخمو، بدرا بهشت می ایستد، هر چه باو میگویند: درای، داخل نمی‌شود، و میگوید: تا پدر و مادرم نیایند داخل نمی شوم، (تا آخر حديث).

و نیز در خصال (۲) از امام ابی عبد الله از پدرش از جدش از علی (علیه السلام) روایت کرده که فرمود:

برای بهشت هشت دروازه است، که از یک دروازه انبیاء و صدیقین وارد می‌شوند، و دربی دیگر مخصوص شهداء و صالحین است، و پنج درب دیگر آن مخصوص شیعیان و دوستان ما است، و خود لا-یزال بر صراط ایستاده، دعا می کنم، و عرضه میدارم: پروردگارا شیعیان و دوستان و یاوران ما، و هر کس که در دنیا با من تولی داشته، سلامت بدار، و از سقوط در جهنم حفظ کن، که ناگهان از درون عرش ندایی می رسد: دعايت مستجاب شد، و شفاعت پذیرفته گردید، و آن روز هر مردی از شیعیان من، و دوستان و یاوران من، و آنان که عمللا-و زبانا با دشمنان من جنگیدند، تا هفتاد هزار نفر از همسایگان و خویشاوندان خود را شفاعت می کنند (لازمه این معنا آنست که زندگی یک نفر شیعه اهل بیت علیهم السلام در سعادت هفتاد هزار نفر مؤثر است هم چنان که دیدیم اثر انحراف دشمنان اهل بیت تا چهارده قرن باقی مانده و هنوز هم باقی میماند) (متترجم) یک درب دیگر بهشت مخصوص سایر مسلمانان است، آنهایی که اعتراف بشهادت (لا اله الا الله) داشتند، و در دل یک ذره بغض و دشمنی ما اهل بیت را نداشته اند.

ص: ۲۷۱

۱- الخصال حديث اربعه مائه ص ۶۲۴

۲- الخصال حديث اربعه مائه باب الثمانیه ص ۴۰۷

و در کافی (۱) از حفص مؤذن از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که در رساله‌ای که بسوی اصحابش نوشته، فرمود: و بدایند که احدی از خلائق خدا، شما را از خدا بی نیاز نمی کند، (نه کسی هست که اگر خدا نداد او بدهد، و نه کسی که اگر خدا بلائی فرستاد، او از آن جلوگیری کند)، نه فرشته مقربی اینکاره است، و نه پیامبر مرسلي، و نه کسی پائین تر از این، هر کس دوست میدارد شفاعت شافعان نزد خدا سودی بحالش داشته باشد، باید از خدا رضایت بطلبد.

و در تفسیر فرات (۲) بسند خود از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: جابر به امام باقر (علیه السلام) عرض کرد: فدایت شوم، یا بن رسول الله! حدیثی از جده ات فاطمه علیها سلام برایم حدیث کن، جابر هم چنان مطالب امام را در خصوص شفاعت فاطمه (علیه السلام) در روز قیامت ذکر می کند، تا می رسد به اینجا که میگوید: امام ابو جعفر فرمود: پس بخدا سوگند، از مردم کسی باقی نمی ماند مگر کسی که اهل شک باشد، و در عقائد اسلام ایمان راسخ نداشته، و یا کافر و یا منافق باشد، پس چون این چند طائفه در طبقات دوزخ قرار می گیرند، فریاد می زند، که خدای تعالی آن را چنین حکایت می فرماید: (فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَ لَا صَدِيقٌ حَمِيمٌ، فَلَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً، فَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، مَا هِيجَ يَكَ از این شافعان را نداشتیم، تا برایمان شفاعت کنند، و هیچ دوست دلسوزی نداشتیم تا کمکی برایمان کنند، خدایا اگر برای ما برگشتی باشد، حتما از مؤمنین خواهیم بود)، آن گاه امام باقر (علیه السلام) فرمود: ولی هیهات هیهات که بخواسته شان برسند، و بفرض هم که برگردند، دوباره به همان منهیات که از آن نهی شده بودند، رو می آورند، و بدرستی که دروغ می گویند.

مؤلف: اینکه امام (علیه السلام) بآیه (فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ) الخ تمسک کردند، دلالت دارد بر اینکه امام (علیه السلام) آیه را دال بر وقوع شفاعت دانسته اند، با اینکه منکرین شفاعت، آیه را از جمله ادله بر نفی شفاعت گرفته بودند، و اگر بخاطر داشته باشید آن نکته ای که ما در ذیل جمله: (فَمَا تَنَعَّهُمْ شَفَاعَهُ الشَّافِعِينَ) خاطر نشان کردیم، تا اندازه ای وجه دلالت آیه: (فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ) را بر وقوع شفاعت روشن می کند، چون اگر مراد خدای تعالی صرف انکار شفاعت بود، جا داشت بفرماید (فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَ لَا صَدِيقٌ حَمِيمٌ، مَا نَهْ شَفِيعِي داشتیم، و نَهْ دوستی دلسوز)، (۳) پس اینکه در سیاق نفی صیغه جمع را آورد و فرمود: (از شافعان هیچ شفیعی نداشتیم)، معلوم میشود شافعانی بوده اند و جماعتی بوده اند که از شافعان شفیع داشته اند، و جماعتی نداشته اند، یعنی شفاعت شافعان در باره آنان فائدہ ای نداشته.

علاوه بر اینکه جمله: (فَلَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً) الخ، که بعد از جمله: (فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ الخ)،

ص: ۲۷۲

۱- کافی روضه ج ۸ ص ۱۰

۲- تفسیر فرات ص ۱۱۴-۱۱۳

۳- سوره شراء آیه ۱۰۱

قرار گرفته، آرزویی است که در مقام حسرت کرده اند، و معلوم است که آرزوی در مقام حسرت، آرزوی چیزی است که می باشیستی داشته باشند، ولی ندارند، و حسرت می خورند، که ای کاش ما هم آن را میداشتیم.

پس معنای اینکه گفتند: (اگر برای ما بازگشتی بود) این است که ای کاش برمی گشتیم، و از مؤمنین میشدیم، تا مانند آنان بشفاعت می رسیدیم، پس آیه شریفه از ادله ایست که بر وقوع شفاعت دلالت می کند، نه بر نفی و انکار آن.

و در توحید (۱)، از امام کاظم، از پدرش، از پدران بزرگوارش ع، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت آورده، که فرمود: در میانه امت من تنها شفاعت من بمرتكبین گناهان کبیره می رسد، و اما نیکو کاران هیچ گرفتاری ندارند، که محتاج شفاعت شوند، شخصی عرضه داشت: یا بن رسول الله (صلی الله علیه و آله): چطور شفاعت مخصوص مرتكبین کبیره ها است؟ با اینکه خدای تعالی می فرماید (و لا يُشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى) (۲)، و معلوم است که مرتكب گناهان کبیره مرتضی (مورد پسند خدا) نیستند؟ امام کاظم (علیه السلام) فرمود: هیچ مؤمنی گناه نمی کند مگر آنکه گناه ناراحتش میسازد و در نتیجه از گناه خود نادم نمیشود، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرموده بود: که برای توبه همین که نادم شوی کافی است، و نیز فرمود: کسی که از حسن خود خوشحال، و از گناهکاری خود متاذی و ناراحت باشد، او مؤمن است، پس کسی که از گناهی که مرتكب شده پشیمان نمیشود، مؤمن نیست، و از شفاعت بهره مند نمیشود، و از ستمکاران است، که خدای تعالی در باره شان فرموده: (ما لِظَّالَمِينَ مِنْ حَمِيمٍ، وَ لَا شَفِيعٌ يُطَاعُ، ستمکاران نه دلسوزی دارند، و نه شفیعی که شفاعت خردیار داشته باشد). (۳).

شخصی که در آن مجلس بود عرضه داشت: یا بن رسول الله (صلی الله علیه و آله) چگونه کسی که بر گناهی که مرتكب شده پشیمان نمیشود مؤمن نیست؟ فرمود: جهتش این است که هیچ انسانی نیست که یقین داشته باشد بر اینکه در برابر گناهان عقاب میشود، مگر آنکه اگر گناهی مرتكب شود، از ترس آن عقاب پشیمان می گردد، و همین که پشیمان شد، تائب است، و مستحق شفاعت میشود، و اما وقتی پشیمان نشود، بر آن گناه اصرار می ورزد، و مصر بر گناه آمرزیده نمیشود، چون مؤمن نیست، و بعقوبت گناه خود ایمان ندارد، چه اگر ایمان داشت، قطعاً پشیمان میشود.

و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم فرموده بود: که هیچ گناه کبیره ای با استغفار و توبه کبیره نیست، و هیچ گناه صغیره ای با اصرار صغیره نیست، و اما اینکه خدای عز و جل فرموده: [

ص: ۲۷۳

۱- توحید صدقه ص ۴۰۷ ح ۶ ب ۶۳

۲- سوره انبیاء، آیه ۲۸

۳- سوره غافر آیه ۱۸ [.....]

(وَ لَا يَسْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى)، منظور این است که شفیعان در روز قیامت شفاعت نمی کنند، مگر کسی را که خدا دین او را پسندیده باشد، و دین همان اقرار بجزء بر طبق حسنات و سیئات است، پس کسی که دینی پسندیده داشته باشد، قطعاً از گناهان خود پشیمان نمیشود، چون چنین کسی بعقاب قیامت آشناست و ایمان دارد.

مؤلف: اینکه امام علیه السلام فرمود: (و از ستمکاران است) الخ، در این جمله کوتاه، ظالم روز قیامت را معرفی نموده، اشاره می کند بان تعریضی که قرآن از ستمکار کرده، و فرموده: (فَأَذَنَ مُؤَذِّنٌ بِئْنَهُمْ: أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ، الَّذِينَ يَصْدُونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ، وَ يَغْوِنَهَا عِوْجَأً، وَ هُمْ بِالْمَاخِرَهِ كَافِرُونَ، پس جازنی در میان آنان جار کشید: که لعنت خدا بر ستمکاران، یعنی کسانی که مردم را از راه خدا جلوگیری می کنند، و دوست میدارند آن را کج و معوج سازند، و باخرت هم کافرنده) (۱) و این همان کسی است که اعتقاد بروز مجازات ندارد، در نتیجه اگر اوامری از خدا از او فوت شد، ناراحت نمیشود، و یا اگر محترماتی را مرتکب گشت، دچار دل واپسی نمی گردد، و حتی اگر تمامی معارف الهیه، و تعالیم دینیه را انکار کرد، و یا امر آن معارف را خوار شمرد، و اعتنایی به جزاء و پاداش در روز جزا و پاداش نکرد، هیچ دلواپسی پیدا نمی کند، و اگر سخنی از آن بمیان می آورد، از در استهzae و تکذیب است.

و اینکه فرمود: (پس این تائب و مستحق شفاعت است)، معنایش این است که او بسوی خدا بازگشته، و دارای دینی مرضی و پسندیده گشته، از مصادیق شفاعت قرار گرفته است، و گر نه اگر منظور توبه اصطلاحی بود، توبه خودش یکی از شفعا است.

و اینکه کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را نقل کرد که فرمود: (هیچ گناهی با استغفار کبیره نیست) الخ، منظورش از این نقل تمسک بجمله بعدی بود، که فرمود: (و هیچ صغیره ای با اصرار صغیره نیست) چون کسی که از گناه صغیره، گرفته خاطر و پشیمان نمیشود، گناه در باره او وضع دیگری بخود می گیرد، و عنوان تکذیب به معاد و ظلم بآیات خدا را پیدا می کند، و معلوم است که چنین گناهی آمرزیده نیست، زیرا گناه وقتی آمرزیده نمیشود، که یا صاحبش توبه کند، که مصر بر گناه گفتم پشیمان نیست، و توبه نمی کند، و یا بشفاعت آمرزیده میشود، که باز گفتیم شفاعت دین مرضی میخواهد، و دین چنین شخصی مرضی نیست.

نظیر این معنا در روایت (۲) علل آمده که از ابی اسحاق القمی، نقل کرده که گفت: من بابی جعفر امام محمد بن علی باقر علیه السلام عرضه داشتم: یا بن رسول اللہ! از مؤمن مستبصر برایم بگو، که وقتی دارای معرفت میشود، و کمال می یابد، آیا باز هم زنا می کند؟ فرمود: بخدا سوگند نه، پرسیدم

ص: ۲۷۴

۱- سوره اعراف آیه ۴۵

۲- علل الشرائع ص ۴۸۹

آیا لواط می کند؟ فرمود: بخدا سو گند، نه، میگوید: پرسیدم: آیا دزدی می کند؟ فرمود: نه، پرسیدم:

آیا شراب میخورد؟ فرمود: نه، پرسیدم: آیا هیچیک از این گناهان کبیره را می کند؟ و هیچ عمل زشتی از این اعمال مرتکب میشود؟ فرمود: نه، پرسیدم: پس می فرمائید: اصلاً گناه نمیکند؟ فرمود:

نه، در حالی که مؤمن است ممکن است گناه کند، چیزی که هست مؤمن است مسلمان، و گناهکار، پرسیدم: معنای مسلمان چیست؟ فرمود: مسلمان بطور دائم گناه نمیکند، و بر آن اصرار نمی ورزد، (تا آخر حدیث) و در خصال (۱)، بسندهایی از حضرت رضا، از پدران بزرگوارش ع، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، روایت کرده که فرمود: چون روز قیامت شود، خدای عز و جل برای بنده مؤمنش تجلی می کند، و او را گناهانی که کرده یکی یکی واقف میسازد، و آن گاه او را می آمرزد، و این بدان جهت می کند، که تا هیچ ملک مقرب، و هیچ پیغمبری مرسل، از فضاحت و رسایی بنده او خبردار نشود، پرده پوشی می کند، تا کسی از وضع او آگاه نگردد، آن گاه بگناهان او فرمان میدهد تا حسنه شوند.

و از صحیح مسلم (۲) نقل شده: که با سندي بریده، از ابی ذر، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت آورده، که فرمود: (روز قیامت مردی را می آورند، و فرمان می رسد: که گناهان صغیره اش را با عرضه کنید، و سپس از او دور شوید، باو میگویند: تو چنین و چنان کرده ای، او هم اعتراف می کند، و هیچیک را انکار نمی کند، ولی همه دل واپسیش از این است که بعد از گناهان صغیره کبائرش را برخشن بکشند، آن وقت از شرم و خجالت چه کند؟ ولی ناگهان فرمان می رسد: بجای هر گناه یک حسنه برایش بنویسید، مرد، می پرسد: آخر من گناهان دیگری داشتم، و در اینجا نمی بینم؟ ابی ذر گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) وقتی به اینجا رسید، آن چنان خندید که دندانهای کنارش نمودار شد.

و در امالی (۳) از امام صادق علیه السلام روایت آمده: که فرمود: چون روز قیامت شود، خدای تبارک و تعالی رحمت خود بگستراند، آن چنان که شیطان هم بطعم رحمت او بیفتند.

مؤلف: این سه روایت اخیر، از مطلقفات اخبارند، که قید و شرطی در آنها نشده، و منافات با روایات دیگری ندارد، که قید و شرط در آنها شده است.

و اخبار داله بر وقوع شفاعت، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در روز قیامت، هم از طرق ائمه اهل بیت و هم از طرق عامه، بسیار و بحد تواتر رسیده است، که صرفنظر از مفاد یک یک آنها، همگی بر

ص: ۲۷۵

۱- عيون اخبار الرضا (علیه السلام) ج ۲ ص ۳۲ ج ۵۷ ب ۴۱

۲- صحیح مسلم

۳- امالی صدوق ص ۱۷۱ ح ۲ مجلس ۳۷

یک معنا دلالت دارند، و آن این است که در روز قیامت افرادی گنه کار از اهل ایمان شفاعت میشوند، حال یا اینکه از دخول در آتش نجات می یابند، و یا اینکه بعد از داخل شدن بیرون میشوند، و آنچه از این اخبار بطور یقین حاصل میشود، این است که گنه کاران از اهل ایمان در آتش خالد و جاودانه نمی مانند، و بطوری که بخاطر دارید از قرآن کریم هم بیش از این استفاده نمیشد.

بحث فلسفی در بیان سعادت و شقاوت و رابطه اعمال با آنها و ترتیب مجازات بر اعمال

جزئیات و تفاصیل مسئله معاد، چیزی نیست که دست براهین عقلی بدان برسد، و بتواند آنچه از جزئیات معاد، که در کتاب و سنت وارد شده، اثبات نماید، و علتیش هم بنا بگفته بوعلی سینا این است که: آن مقدماتی که باید براهین عقلی بچیند، و بعد از چیدن آنها یک یک آن جزئیات را نتیجه بگیرد، در دسترس عقل آدمی نیست، و لکن با در نظر گرفتن این معنا، که آدمی بعد از جدا شدن جانش از تن، تجردی عقلی و مثالی به خود می گیرد و براهین عقلی دسترسی باین انسان مجرد و مثالی دارد، لذا کمالاتی هم که این انسان در آینده در دو طریق سعادت و شقاوت بخود می گیرد، در دسترس براهین عقلی هست.

آری انسان از همان ابتدای امر، هر فعلی که انجام دهد، از آن فعل هیئتی و حالی از سعادت و شقاوت در نفسش پدید می آید، که البته میدانید مراد بسعادت، آن وضع و آن چیزیست که برای انسان از آن جهت که انسان است خیر است، و مراد بشقاوت هر چیزی است که برای او، از این جهت که انسان است مضر است.

آن گاه اگر همین فعل تکرار بشود، رفته رفته آن حالتی که گفتیم: از هر فعلی در نفس پدید می آید، شدت یافته، و نقش می بندد، و بصورت یک ملکه (و یا بگو طبیعت ثانوی)، در می آید، و سپس این ملکه در اثر رسوخ بیشتر، صورتی سعیده، و یا شقیه در نفس ایجاد می کند، و مبدء هیئت ها و صورتهای نفسانی میشود، حال اگر آن ملکه سعیده باشد، آثارش وجودی، و مطابق، و ملایم با صورت جدید، و با نفسی میشود که در حقیقت بمترله ماده ایست که قابل و مستعد و پذیرای آنست، و اگر شقیه باشد، آثارش اموری عدمی میشود، که با تحلیل عقلی به فقدان و شر برگشت می کند.

پس نفسی که سعید است، از آثاری که از او بروز می کند لذت می برد، چون گفتیم: نفس او نفس یک انسان است، و آثار هم آثار انسانیت او است، و او می بیند که هر لحظه انسانیتیش فعلیتی

جدید بخود می گیرد.

و بر عکس نفس شقی، آثارش همه عدمی است، که با تحلیل عقلی سر از فقدان و شر در می آورد، پس همانطور که گفتیم: نفس سعید بان آثار انسانی که از خود بروز میدهد، بدان جهت که نفس انسانی است بالفعل لذت می برد، نفس شقی هم هر چند که آثارش ملايم خودش است، چون آثار آثار او است، ولکن بدان جهت که انسان است از آن آثار متالم میشود.

این مطلب مربوط به نفوس کامله است، در دو طرف سعادت و شقاوت، یعنی انسانی که هم ذاتش صالح و سعید است، و هم عملش صالح است، و انسانی که هم ذاتش شقی است، و هم عملش فاسد و طالح است، و اما بالنسبه بنفوس ناقص، که در سعادت و شقاوتش ناقص است، باید گفت:

اینگونه نفوس دو جورند، یکی نفسی است که ذاتا سعید است. ولی فعلا شقی است و دوم آن نفسی که ذاتا شقی است ولی از نظر فعل سعید است.

اما قسم اول، نفسی است که ذاتش دارای صورتی سعید است، یعنی عقائد حقه را که از ثابتات است دارد، چیزی که هست هیئت هایی شقی و پست، و در اثر گناهان و زشتی هایی که مرتکب شده بتدریج از روزی که در شکم مادر باین بدن متعلق شده، و در دار اختیار قرار گرفته، در او پیدا شده، و چون این صورتها با ذات او سازگاری ندارد، ماندنش در نفس قسری و غیر طبیعی است، و برہان عقلی این معنا را ثابت کرده: که قسر و غیر طبیعی دوام نمی آورد، پس چنین نفسی، یا در دنیا، یا در بزرخ، و یا در قیامت، (تا بینی، رسوخ و ریشه دواندن صور شقیه تا چه اندازه باشد)، طهارت ذاتی خود را باز می یابد.

و همچنین نفسی شقی، که ذاتا شقی است، ولی بطور عاریتی هیئت های خوبی در اثر اعمال صالحه بخود گرفته، از آنجا که این هیئت ها و این صورتها با ذات نفس سازگاری ندارد، و برای او غیر طبیعی است، و گفتیم غیر طبیعی دوام ندارد، یا دیر، و یا بزودی، یا در همین دنیا، و یا در بزرخ، و یا در قیامت، این صورتهای صالحه را از دست میدهد.

باقي میماند آن نفسی که در زندگی دنیا هیچ فعلیتی نه از سعادت و نه از شقاوت بخود نگرفته، و هم چنان ناقص و ضعیف از دار دنیا رفته، اینگونه نفوس مصدق (مرجون لا مر الله) اند، تا خدا با آنها چه معامله کند.

این آن چیزیست که برای همین عقلی در باب مجازات بثواب و عقاب در برابر اعمال، بر آن قائم است، و آن را اثر و نتیجه اعمال میداند، چون بالآخره روابط وضعی و اعتباری، باید بروابط وجودی و حقيقة منتهی شود.

باز مطلب دیگری که در دسترس برانهای عقلی است، این است که برہان عقلی مراتب کمال

وجودی را مختلف میداند، بعضی را ناقص، بعضی را کامل، بعضی را شدید، بعضی را ضعیف، که در اصطلاح علمی این شدت و ضعف را تشکیک میگویند، مانند نور که قابل تشکیک است، یعنی از یک شمع گرفته، ببالا می رود، نفوس بشری هم در قرب بخدا، که مبدء هر کمال و منتهای آنست، و دوری از او مختلف است، بعضی از نفوس در سیر تکاملی خود بسوی آن مبدئی که از آنجا آمده اند، بسیار پیش می روند، و بعضی دیگر کمتر و کمتر، این وضع علل فاعلی است، که بعضی فوق بعضی دیگرند، و هر علت فاعلی واسطه گرفتن فیض از ما فوق خود، و دادنش بمادون خویش است، که در اصطلاح فلسفی از آن (ما به) تعبیر می کنند، پس بعضی از نفوس که همان نفوس کامله از قبیل نفوس انبیاء ع، و مخصوصا آنکه همه درجات کمال را پیموده، و بهمه فعلیاتی که ممکن بوده رسیده، واسطه میشود بین مبدء فیض، و علت های ما دون، تا آنان نیز هیئت های شقیه و زشتی که بر خلاف ذاتشان در نفوس ضعیفیشان پیدا شده، زایل سازند، و این همان شفاعت است البته شفاعتی که مخصوصا گنه کاران است.

بحث اجتماعی در باره حکومت و قانون و بررسی شفاعت از نظر اجتماعی

آنچه اصول اجتماعی دست میدهد، اینست که مجتمع بشری بهیچ وجه قادر بر حفظ حیات، و ادامه وجود خود نیست، مگر با قوانینی که از نظر خود اجتماع معتبر شمرده شود، تا آن قوانین، ناظر بر احوال اجتماع باشد، و در اعمال یک یک افراد حکومت کند، و البته باید قانونی باشد که از فطرت اجتماع، و غریزه افراد جامعه، سر چشمeh گرفته باشد، و بر طبق شرائط موجود در اجتماع وضع شده باشد، تا تمامی طبقات هر یک بر حسب آنچه با موقعیت اجتماعیش سازگار است، راه خود را بسوی کمال حیاه طی کند، و در نتیجه جامعه بسرعت رو بکمال قدم بر دارد، و در این راه طبقات مختلف، با تبادل اعمال، و آثار گوناگون خود، و با برقرار کردن عدالت اجتماعی، کمک کار یکدگر در سیر و پیشرفت شوند.

از سوی دیگر، این معنا مسلم است، که وقتی این تعاون، و عدالت اجتماعی برقرار میشود، که قوانین آن بر طبق دو نوع مصالح و منافع مادی و معنوی هر دو وضع شود، و در وضع قوانین، رعایت منافع معنوی هم بشود، (زیرا سعادت مادی و معنوی بشر، مانند دو بال مرغ است، که در پروازش بهر دو محتاج است، اگر کمالات معنوی از قبیل فضائل اخلاقی در بشر نباشد، و در نتیجه عمل افراد صالح نگردد، مرغی میماند که میخواهد با یک بال پرواز کند) چون همه میدانیم که این فضائل اخلاقی است، که راستی، و درستی، و فای بعهد، و خیر خواهی، و صدها عمل صالح دیگر درست می کند.

و از آنجایی که قوانین، و احکامی که برای نظام اجتماع وضع میشود، احکامی است اعتباری، و غیر حقیقی، و به تنها یی اثر خود را نمی بخشد (چون طبع سرکش و آزادی طلب بشر، همواره میخواهد از قید قانون بگریزد)، لذا برای اینکه تاثیر این قوانین تکمیل شود، با حکام دیگری جزائی نیازمند میشود، تا از حریم آن قوانین حمایت، و محافظت کند، و نگذارد یک دسته بوالهوس از آن تعدی نموده، دسته ای دیگر در آن سهل انگاری و بی اعتنایی کنند.

و بهمین جهت می بینیم هر قدر حکومت (حال، هر حکومتی که باشد) بر اجراء مقررات جزائی قویتر باشد، اجتماع در سیر خود کمتر متوقف میشود، و افراد کمتر از مسیر خود منحرف و گمراه گشته، و کمتر از مقصد باز میمانند.

و بر خلاف، هر چه حکومت ضعیف تر باشد، هرج و مرج در داخل اجتماع بیشتر شده، و جامعه از مسیر خود منحرف و منحرف تر میشود، پس بهمین جهت یکی از تعليماتی که لازم است در اجتماع ثبیت شود، تلقین و تذکر احکام جزائی است، تا اینکه همه بدانند: در صورت تخلف از قانون بچه مجازات ها گرفتار می شوند، و نیز ایجاد ایمان بقوانین در افراد است، و نیز یکی دیگر این است که با ندانم کاریها، و قانون شکنی ها، و رشوه گیریها، امید تخلص از حکم جزاء را در دلها راه ندهند، و شدیدا از این امید جلوگیری کنند.

باز بهمین جهت بود که دنیا علیه کیش مسیحیت قیام کرد، و آن را غیر قابل قبول دانست، برای اینکه در این کیش بمردم میگویند: که حضرت مسیح خود را بر بالای دار فدا، و عوض گناهان مردم قرار داد، و این را بمردم تلقین کردند، که اگر بیاید، و با نمایندگان او صحبت کنید، و از او خواهش کنید، تا شما را از عذاب روز قیامت برهاند، آن نماینده این وساطت را برایتان خواهد کرد، و معلوم است که چنین دینی اساس بشریت را منهدم می کند، و تمدن بشر را با سیر قهقهه به توحش مبدل میسازد.

هم چنان که میگویند: آمار نشان داده که دروغگویان و ستمکاران در میان متدينین بیشتر از دیگرانند، و این نیست مگر بخارط اینکه، این عده همواره دم از حقانیت دین خود می زنند، و گفتگو از شفاعت مسیح در روز قیامت می کنند، و لذا دیگر هیچ باکی از هیچ عملی ندارند، بخلاف دیگران، که از خارج چیزی و تعليماتی در افکارشان وارد نگشته، بهمان سادگی فطرت، و غریزه خدادادی خود باقی مانده اند و احکام فطرت خود را با تعليماتی که احکام فطری دیگر آن را باطل کرده، باطل نمی کنند و بطور قطع حکم می کنند به اینکه تخلف از هر قانونی که مقتضای انسانیت، و مدینه فاضله بشریت است، قبیح و ناپسند است.

و ای بسا که جمعی از اهل بحث، مسئله شفاعت اسلام را هم، از ترس اینکه با همین قانون

شکنی های زشت تطبیق نشود، تاویل نموده، و برایش معنایی کرده اند، که هیچ ربطی بشفاعت ندارد، و حال آنکه مسئله شفاعت، هم صریح قرآن است، و هم روایات وارد در باره آن متواتر است.

و بجان خودم، نه اسلام شفاعت بان معنایی که آقایان کرده اند که گفتیم هیچ ربطی بشفاعت ندارد اثبات کرده، و نه آن شفاعتی را که با قانون شکنی یعنی یک مسئله مسخره و زشت منطبق میشود، قبول دارد.

اینجاست که یک دانشمند که میخواهد در معارف دینی اسلامی بحث کند، و آنچه اسلام تشریع کرده، با هیکل اجتماع صالح، و مدنیه فاضله تطبیق نماید، باید تمامی اصول و قوانین منطبقه بر اجتماع را بر رویهم حساب کند و نیز بداند که چگونه باید آنها را با اجتماع تطبیق کرد، و در خصوص مسئله شفاعت بدست آورد: که اولاً شفاعت در اسلام بچه معنا است؟ و ثانياً این شفاعتی که وعده اش را داده اند، در چه مکان و زمانی صورت می گیرد؟ و ثالثاً چه موقعیتی در میان سایر معارف اسلامی دارد؟

که اگر این طریقه را رعایت کند، می فهمد که اولاً آن شفاعتی که قرآن اثباتش کرده، این است که مؤمنین یعنی دارندگان دینی مرضی، در روز قیامت جاویدان در آتش دوزخ نمیمانند، البته همانطور که گفتیم، بشرطی که پروردگار خود را با داشتن ایمان مرضی، و دین حق دیدار نموده باشد، پس این وعده ای که قرآن داده مشروط است، نه مطلق، (پس هیچکس نیست که یقین داشته باشد که گناهانش با شفاعت آمرزیده میشود، و نمیتواند چنین یقینی پیدا کند).

علاوه بر این، قرآن کریم ناطق باین معنا است: که هر کسی نمیتواند این دو شرط را در خود حفظ کند، چون باقی نگهداشتن ایمان بسیار سخت است، و بقای آن از جهت گناهان، و مخصوصاً گناهان کبیره، و باز مخصوصاً تکرار و ادامه گناهان، در خطری عظیم است، آری ایمان آدمی دائماً در لبه پرتگاه قرار دارد، چون منافیات آن دائماً آن را تهدید بنابودی می کند.

و چون چنین است، پس یک فرد مسلمان دائماً ترس این را دارد، که مباداً گرانمایه ترین سرمایه نجات خود را از دست بدهد، و این امید هم دارد، که بتواند با توبه و جبران ما فات آن را حفظ کند، پس چنین کسی دائماً در میان خوف و رجاء قرار دارد، و خدای خود را، هم از ترس می پرسست، و هم بامید، و در نتیجه در زندگیش هم در حالت اعتدال، میان نومیدی، که منشا خمودیها است، و میان اطمینان بشفاعت، که کوتاهیها و کسالتها است، زندگی می کند، نه بکلی نومید است، و نه بکلی مطمئن، نه گرفتار آثار سوء آن نومیدی است، و نه گرفتار آثار سوء این اطمینان.

و ثانیاً می فهمد، که اسلام قوانین اجتماعی قرار داده، که هم جنبه مادیات بشر را تامین

می کند، و هم جنبه معنویات او را، بطوری که این قوانین، تمامی حرکات و سکنات فرد و اجتماع را فرا گرفته، و برای هر یک از مواد آن قوانین، کیفر و پاداشی مناسب با آن مقرر کرده، اگر آن گناه مربوط بحقوق خلق است، دیاتی، و اگر مربوط بحقوق دینی و الهی است، حدودی و (تعزیرهایی) معلوم کرده، تا آنجا که یک فرد را بکلی از مزایای اجتماعی محروم نموده، سزاوار ملامت و مذمت و تقبیح دانسته است.

و باز برای حفظ این احکام، حکومتی تاسیس کرده، و اولی الامری معین نموده، و از آنهم گذشته، تمامی افراد را بر یکدگر مسلط نموده، و حق حاکمیت داده، تا یک فرد (هر چند از طبقه پائین اجتماع باشد)، بتواند فرد دیگری را (هر چند که از طبقات بالای اجتماع باشد)، امر بمعروف و نهی از منکر کند.

و سپس این تسلط را با دمیدن روح دعوت دینی، زنده نگه داشته است، چون دعوت دینی که وظیفه علمای امت است، متضمن انذار و تبشيرهایی بعقاب و ثواب در آخرت است، و باین ترتیب اساس تربیت جامعه را بر پایه تلقین معارف مبدء و معاد بنا نهاده.

این است آنچه که هدف همت اسلام از تعلیمات دینی است، خاتم پیامبران آن را آورد، و هم در عهد خود آن جناب، و هم بعد از آن جناب تجربه شد، و خود آن حضرت آن را در مدت نبوت پیاده کرد، و حتی یک نقطه ضعف در آن دیده نشد، بعد از آن جناب هم تا مدتی بآن احکام عمل شد، چیزی که هست بعد از آن مدت بازیچه دست زمامداران غاصب بنی امیه، و پیروان ایشان قرار گرفت، و با استبداد خود، و بازی گری با احکام دین، و ابطال حدود الهی، و سیاست دینی، دین میین اسلام را از رونق انداختند، تا کار بجایی رسید که همه میدانیم، تمامی آزادیها که اسلام آورده بود از بین رفت، و یک تمدن غربی جایگزین تمدن واقعی اسلامی شد، و از دین اسلام در بین مسلمانان چیزی باقی نماند، مگر بقدر آن رطوبتی که پس از خالی کردن کاسه آب در آن میماند.

و همین ضعف واضح که در سیاست دین پیدا شد، و این ارتجاج و عقب گردی که مسلمانان کردند، باعث شد از نظر فضائل و فوایض تنزل نموده، بانحطاط اخلاقی و عملی گرفتار شوند، و یکسره در منجلاب لهو و لعب و شهوات و کارهای زشت فرو روند، و در نتیجه تمام قرق های اسلام شکسته شد، و گناهانی در بینشان پدید آمد، که حتی بی دینان هم از آن شرم دارند.

این بود علت انحطاط، نه بعضی از معارف دینی، که بغیر از سعادت انسان در زندگی دنیا و آخرتش اثری ندارد، خداوند همه مسلمانان را بعمل باحکام، و معارف این دین حنیف یاری دهد.

و آن آماری هم که نام بردنده، (بفرضی که درست باشد)، از جمیعت متدينی گرفته اند، که سرپرست نداشته اند، و در تحت سیطره حکومتی که معارف و احکام دین را موبمو در آنان اجراء

کند نبوده اند، پس در حقیقت آماری که گرفته شده، از یک جمعیت بی دین گرفته اند، بی دینی که نام دین بر سر دارند، بخلاف آن جمعیت بی دینی که تعلیم و تربیت اجتماعی غیر دینی را با ضامن اجراء داشته اند، یعنی سرپرستی داشته اند، که قوانین اجتماعی را موبمو در آنان اجراء کرده، و صلاح اجتماعی آنان را حفظ نموده، پس این آمارگیری هیچ دلالتی بر مقصود آنان ندارد.

ص: ۲۸۲

اشارة

وَإِذْ نَجَّيْنَاكُم مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْمِلُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِّنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ (٤٩)
وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ (٥٠) وَإِذْ وَاعِدْنَا مُوسَى أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ
بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ (٥١) ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُم مِّنْ بَعْدِ ذَلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (٥٢) وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ
(٥٣)

وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمَ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنفُسِكُمْ بِمَا تَحْاذِذُ كُمُ الْعِجْلَ فَتَوَبُوا إِلَى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنفُسِكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ
بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَابُ الرَّحِيمُ (٥٤) وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ تُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَرَى اللَّهَ جَهْرًا فَأَخْذَنَاكُمُ الصَّاعِقَهُ وَأَنْتُمْ
تَنْظُرُونَ (٥٥) ثُمَّ بَعْنَاكُم مِّنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (٥٦) وَظَلَّلَنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَى كُلُّوا مِنْ
طَيَّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَمَا ظَلَمْوْنَا وَلِكُنْ كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلَمُونَ (٥٧) وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَهَ فَكُلُّوا مِنْهَا حِيتُ شَتَّىْتُمْ رَغَدًا وَ
ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حَطَّهُ نَغْفِرُ لَكُمْ خَطاياكُمْ وَسَزَّيْدُ الْمُحْسِنِينَ (٥٨)

فَبِدَلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسِدُونَ (٥٩) وَإِذْ اسْتَسْقَى مُوسَى
لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ أَنْتَنَا عَشْرَهَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أَنْاسٍ مَشْرَبَهُمْ كُلُّوا وَاשْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَلَا تَعْنَوْا
فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ (٦٠) وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحْتِدَ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجَ لَنَا مِمَّا تُثْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلَاهَا وَ
قِثَائِهَا وَفُوْمَهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَصِهَا قَالَ أَسْئِنْتَلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ أَهْبِطُوا مِصِيرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ وَصُرِبْتَ عَلَيْهِمُ
الَّذِلَّهُ وَالْمَسِكَهُ وَبَاوْ بِعَضَبٍ مِنَ اللَّهِ ذِلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذِلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا
يَعْتَدُونَ (٦١)

ص: ٢٨٣

و چون از فرعونیان نجاتتان دادیم که بدترین شکنجه ها را بشما میدادند و آن این بود که پسراستان را سر می بریدند و زنانتان را زنده نگه میداشتند و در این کارها بلائی بزرگ از پروردگار شما بود (۴۹).

و چون دریا را برای شما بشکافتیم و نجاتتان دادیم و فرعونیان را در جلو چشم شما غرق کردیم (۵۰).

و چون با موسی چهل شب وعده کردیم، و پس از او گو dalle پرستیدیم و ستمکار بودیم (۵۱).

آن گاه از شما در گذشتیم شاید سپاس بدارید (۵۲).

و آن کتاب و فرمان بموسی دادیم شاید هدایت یابید (۵۳).

و موسی بقوم خود گفت: ای قوم شما با گو dalle پرستی بخود ستم کردیم، پس بسوی خالق خود بازآئید و یکدگر را بکشید که این نزد خالقان برای شما بهتر است پس خدا بر شما ببخشید که او بخشندۀ و رحیم است (۵۴).

و چون گفتید: ای موسی ترا باور نکنیم تا خدا را آشکار ببینیم در نتیجه صاعقه شما را بگرفت در حالی که خود تماسا می کردید (۵۵).

آن گاه شما را از پس مرگtan زنده کردیم شاید سپاس بدارید (۵۶).

وابر را سایبان شما کردیم و ترجیبن و مرغ بریان برای شما فرستادیم و گفتیم از چیزهای پاکیزه که روزیتان کرده ایم بخورید، و این نیاکان شما بما ستم نکردند بلکه بخودشان ستم می کردند (۵۷).

و چون گفتیم باین شهر درآئید و از هر جای آن خواستید بفراوانی بخورید و از این در سجده کنان درون روید و بگوئید: گناهان ما را فرو ریز تا گناهان شما را بیامزیم و نیکوکاران را فرونی دهیم (۵۸).

و کسانی که ستم کردند سخنی جز آنچه دستور داشتند بگفتند و بر آنها که ستم کردند بخاطر کارهای ناروا که همی کردند از آسمان عذابی نازل کردیم (۵۹).

و چون موسی برای قوم خویش آب همی خواست گفتیم عصای خود باین سنگ بزن تا دوازده چشمه از آن بشکافد که هر گروهی آبخور خویش بدانست

روزی خدا را بخورید و بنوشید و در زمین به تباہکاری سر مکشید (۶۰).

و چون گفتید ای موسی ما بیک خوراک نمی توانیم بسازیم پروردگار خویش را بخوان تا از آنچه زمین همی رویاند از سبزی و خیار و سیر و عدس و پیازش برای ما بیرون آورده، گفت چگونه پست تر را با بهتر عوض می کنید بشهر فرود آئید تا این چیزها که خواستید بیاید و ذلت و مسکنت بر آنان مقرر شد و بغضب خدا مبتلا شدند زیرا آیه های خدا را انکار همی کردند و پیامبران را بناروا همی کشتند زیرا نافرمان شده بودند و تعدی همی کردند (۶۱).

بیان توضیح و بیان آیات مربوط به بنی اسرائیل

(وَ يَسِّيَّتْهُيُونَ نِسَاءٌ كُمْ) الخ، یعنی زنان شما را نمی کشتند، و برای خدمتگزاری و کلفتی خود زنده نگه میداشتند، و آنان را مانند پسران شما نمی کشتند، پس کلمه (استحياء) بمعنای طلب حیاه است، ممکن هم هست معنای آن این باشد که با زنان شما کارهایی می کردند، که حیاء و شرم از ایشان برود، و معنای (یسومونکم) ... "تکلیف می کنند شما را یا میرنجانند شما را بعذاب سخت" می باشد.

(وَ إِذْ فَرَقْتَا بِكُمْ) الخ، کلمه فرق بمعنای تفرقه است، که در مقابل جمع بکار می رود، هم چنان که کلمه (فصل) در مقابل وصل است، و (فرق در دریا) بمعنای ایجاد شکافی در آنست، و حرف (با) در کلمه (بکم) بای سببیت، و یا ملابسه است، که اگر سببیت باشد، معنایش این میشود: که ما دریا را بخاطر نجات شما باز کردیم، و اگر ملابسه باشد، معنا این میشود: که ما دریا را برای مباشرت شما در دخول دریا، شکافتیم، و باز کردیم.

(وَ إِذْ وَاعَدْنَا مُوسَى أَرْبَعِينَ لَيْلَةً)، خدای تعالی داستان میقات چهل روزه موسی را در سوره اعراف نقل کرده، آنجا که می فرماید: (وَ وَاعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً، وَ أَتَمْمَنَاهَا بِعَشْرِ، فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً، ما با موسی سی شب قرار گذاشتمیم، و سپس آن را چهل شب تمام کردیم)، ^(۱) پس اگر در آیه مورد بحث از همان اول می فرماید چهل شب قرار گذاشتمیم، یا از باب تغلیب است، و یا آنکه ده روزه آخری بیک قراردادی دیگر قرار شده، پس چهل شب مجموع دو قرارداد است، هم چنان که روایات نیز این را میگوید.

(فَتَوْبُوا إِلَى بارِئِكُمْ) الخ، کلمه (بارئ) از اسماء حسنای خدادست، هم چنان که در آیه: (هُوَ اللَّهُ، الْخَالِقُ الْبَارِئُ، الْمُصَوِّرُ، لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى، او، اللَّهُ، وَ خَالِقُ، وَ بَارِئٌ، وَ مَصْوُرٌ، اسْتَ وَ او دَارِي اسْمَاء حَسَنَى اسْتَ)، ^(۲) آن را یکی از اسماء نامبرده شمرده است، و این اسم در قرآن کریم در سه جا آمده، که دو تای آنها در همین آیه است.

و اگر از میان همه اسماء حسنی که بمعنایش با این مورد مناسبند نام (بارئ) در این آیه

صف: ۲۸۵

۱- سوره اعراف آیه ۱۴۲

۲- سوره حشر آیه ۲۴

اختصاص بذکر یافته، شاید علتش این بوده باشد، که این کلمه قریب المعنای با کلمه خالق و موجود است، که از ماده (ب-ر-ء) استفاق یافته، وقتی می‌گویی: (برء یبرء براء) معناش این است که فلانی فلان چیز را جدا کرد، و خدای تعالی از این رو بارئ است، که خلقت یا خلق را از عدم جدا می‌کند، و یا انسان را از زمین جدا می‌کند، پس کانه فرموده: (این توبه شما که یکدیگر کشی باشد، هر چند سخت ترین اوامر خدا است، اما خدایی که شما را باین نابود کردن امر کرده، همان کسی است که شما را هستی داده، از عدم در آورده، آن روز خیر شما را در هستی دادن بشما دید، ولذا ایجادتان کرد، امروز خیرتان را در این می‌بیند، که یکدیگر را بکشید، و چگونه خیرخواه شما نیست؟ با اینکه شما را آفرید؟ پس انتخاب کلمه (بارئ)، و اضافه کردن آن بصمیر (کم-شما)، در جمله (بارئکم)، برای اشعار بخصوصیت است، تا محبت خود را در دلهاشان برانگیزد.

(ذِلْكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بارِئِكُمْ)، ظاهر آیه شریفه و ما قبل آن این است که این خطابها و انواع تعدیها و گناهانی که از بنی اسرائیل در این آیات شمرده، همه آنها بهمه بنی اسرائیل نسبت داده شده، با اینکه میدانیم آن گناهان از بعضی از ایشان سرزده، و این برای آنست که بنی اسرائیل جامعه ای بودند، که قومیت در آنها شدید بود، چون یک تن بودند، در نتیجه اگر عملی از بعضی سر می‌زد، همه بدان راضی میشدند، و عمل بعضی را بهمه نسبت میدادند، و گرنه همه بنی اسرائیل گوساله پرستیدند، و همه آنان پیغمبران خدای را نکشتند، و همچنین سایر گناهان را همگی مرتکب نشدند، و بنا بر این پس جمله: (فَاقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ)، هم قطعاً خطاب بهمه نیست، بلکه منظور آنها یند که گوساله پرستیدند، هم چنان که آیه: (إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنفُسَكُمْ بِاتْخَازِكُمُ الْعِجْلَ)، شما با گوساله پرستی خود بخویشتن ستم کردید)، نیز بر این معنا دلالت دارد، و جمله (ذِلْكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بارِئِكُمْ)، الخ تتمه ای از حکایت کلام موسی (علیه السلام) است، و این خود روشن است.

و جمله (فَتَابَ عَلَيْكُمْ) الخ، دلالت دارد بر اینکه بعد از آن کشتار، توبه شان قبول شده، و در روایات هم آمده: که توبه ایشان قبل از کشته شدن همه مجرمین نازل شد.

از اینجا می‌فهمیم، که امر یکدیگر کشی، امری امتحانی بوده، نظیر امر بکشتن ابراهیم اسماعیل، فرزند خود را، که قبل از کشته شدن اسماعیل خطاب آمد: (یا إِبْرَاهِيمُ قَدْ صَيَّدَ قَدْ صَيَّدَتِ الرُّؤْيَا، ای ابراهیم تو دستوری را که در خواب گرفته بودی، انجام دادی). [\(۱\)](#)

در داستان موسی (علیه السلام) هم آن جناب فرمان داده بود که: (بسوی آفرید گارتان توبه ببرید، و یکدیگر را بکشید که این در نزد بارئ شما، برایتان بهتر است)، خدای سبحان هم همین فرمان او را

ص: ۲۸۶

امضاء کرد، و کشتن بعض را کشتن کل بحساب آورده، توبه را بر آنان نازل کرد، (فَتَابَ عَلَيْكُمْ) الخ.

(رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ) رجز معنای عذاب است.

(وَ لَا تَعْثُوا) الخ، کلمه عیث، و عشی، هر دو معنای شدیدترین فساد است.

(وَ قِنَائِهَا وَ فُوْمِهَا) الخ، قثاء خیار، و فوم سیر، و یا گندم است.

(وَ بَأْوِ بُغَضَبٍ) یعنی بر گشتند.

(ذَلِكَ يَأْنَهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ) الخ، این جمله تعلیل مطالب قبل است.

(ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا) الخ، این نیز تعلیل آن تعلیل است، در نتیجه نافرمانی و مداومت آنان در تجاوز، علت کفرشان با آیات خدا و پیغمبر کشی شد، هم چنان که در جای دیگر عاقبت نافرمانی را کفر دانسته، و فرموده: (ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ أَسَأُوا السُّوَى، أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ، وَ كَانُوا بِهَا يَسِيئُونَ) پس عاقبت آنها که بدی می کردند، این شد که با آیات خدا تکذیب نموده آنها را استهzaء کنند، (۱) و در تعلیل دوم که تعلیل بمعصیت است، وجهی است که در بحث بعدی خواهد آمد انشاء الله تعالی.

بحث روایتی در تفسیر عیاشی (۲)، در ذیل آیه (وَ إِذْ وَاعَدْنَا مُوسَى أَرْبَعِينَ لَيْلَةً)، از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: (در علم و تقدير خدا گذشته بود، که موسی سی روز در میقات باشد، و لکن از خدا بدایی حاصل شد، و ده روز بر آن اضافه کرد، و در نتیجه میقات اولی و دومی چهل روز تمام شد).

مؤلف: این روایت بیان قبلی ما را که گفتیم: چهل روز مجموع دو میقات است، تایید می کند.

و در در مثور (۳) است، که علی (علیه السلام) در ذیل آیه: (وَ إِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمَ إِنَّكُمْ ظَلَمُوتُمْ أَنْفُسَكُمْ) الخ، فرمود: بنی اسرائیل از موسی (علیه السلام) پرسیدند: توبه ما چیست؟ فرمود: بجان هم بیفتید، و یکد گر را بکشید، پس بنی اسرائیل کاردھا برداشته، برادر برادر خود را، و پدر فرزند خود را بکشت، و باکی نکرد از اینکه چه کسی در جلو کاردش می آید، تا هفتاد هزار نفر کشته شد، پس خدای تعالی بموسی وحی کرد: بایشان دستور ده: دست از کشتار بردارند، که خدا هم کشته ها را آمرزید، و هم از زنده ها در گذشت.

ص: ۲۸۷

۱- سوره روم آیه ۱۰

۲- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۴۴ ح ۴۶

۳- الدر المنشور ج ۱ ص ۶۹

و در تفسیر قمی (۱) از معصوم نقل شده که فرمود: وقتی موسی از میانه قوم بسوی میقات بیرون شد، و پس از انجام میقات بینانه قوم برگشت، و دید که گوساله پرست شده اند، بایشان گفت: ای قوم شما بخود ظلم کردید، که گوساله پرستیدید، اینکه باید که توبه بدرگاه آفریدگار خود بردید، پس بکشtar یکدگر بپردازید، که این بهترین راه توبه شما نزد پروردگار شما است، پرسیدند:

چطور خود را بکشیم؟ فرمود: صبح همگی با کارد یا آهن در بیت المقدس حاضر شوید، همین که من بنابر بنی اسرائیل بالا رفتم، روی خود را پوشانید، که کسی کسی را نشناشد، آن گاه بجان هم بیفتید، و یکدگر را بکشید.

فردای آن روز هفتاد هزار نفر از آنها که گوساله پرستیدند، در بیت المقدس جمع شدند، همین که نماز موسی و ایشان تمام شد، موسی بنابر رفت، و مردم بجان هم افتادند، تا آنکه جبرئیل نازل شد، و گفت: بایشان فرمان بد: دست از کشتن بردارند، که خدا توبه شان را پذیرفت، چون دست برداشتن، دیدند ده هزار نفرشان کشته شده، و آیه: (ذلکُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ، إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ)، راجع باین داستان نازل شده.

مؤلف: این روایت بطوری که ملاحظه می فرمائید دلالت دارد بر اینکه جمله: (ذلکُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ، عِنْدَ بَارِئِكُمْ)، هم سخن موسی بوده، و هم وحی خدا، معلوم میشود اول موسی آن فرمان را داده، و بعد خدا هم آن را امضاء کرده است، و در حقیقت کشف کرده است، از اینکه این فرمان فرمانی تمام بوده، نه ناقص، چون از ظاهر امر بر می آید که ناقص بوده باشد، زیرا می فهماند موسی کشته شدن همه را خیر آنان دانسته، در حالی که همه کشته نشدن، لذا خدای سبحان آن مقدار قتلی را که واقع شده، همان خیری معرفی کرده که موسی (علیه السلام) گفته بود، و این مطلب در سابق هم گذشت.

و نیز در تفسیر قمی (۲) در ذیل جمله: (وَظَلَّلَنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامُ، وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْخُ)، فرموده: وقتی موسی بنی اسرائیل را از دریا عبور داد، در بیابانی وارد شدند، بموسى گفتند: ای موسی! تو ما را در این بیابان خواهی کشت، برای اینکه ما را از آبادی به بیابانی آورده ای، که نه سایه ایست، نه درختی، و نه آبی، و روزها ابری از کرانه افق بر میخاست، و بر بالای سر آنان می ایستاد، و سایه می انداخت، تا گرمای آفتاب ناراحت شان نکند، و در شب، من بر آنها نازل میشد، و روی گیاهان و بوته ها و سنگها می نشست، و ایشان میخوردند، و آخر شب مرغ بریان بر آنها نازل میشد، و داخل سفره هاشان می افتاد. و چون میخوردند و سیر می شدند، و دنبالش آب مینوشیدند، آن مرغها دوباره پرواز می کردند، و می رفتد.

صف: ۲۸۸

۱- تفسیر قمی ج ۱ ص ۴۷

۲- تفسیر قمی ج ۱ ص ۴۸

و سنگی با موسی بود، که همه روزه آن را در وسط لشکر می گذشت، و آن گاه با عصای خود بان می زد، دوازده چشمۀ از آن میجوشید، و هر چشمۀ بطرف تیره ای از بنی اسرائیل که دوازده تیره بودند، روان میشد.

و در کافی (۱) در ذیل جمله (وَ مَا ظَلَمُونَا، وَ لِكُنْ كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ)، از حضرت ابی الحسن ماضی موسی بن جعفر (علیه السلام) روایت کرده، که فرمود: خدا عزیزتر و منیع تر از آنست که کسی باو ظلم کند، و یا نسبت ظلم بخود دهد، و لکن خودش را با ما قاطی کرده، و ظلم ما را ظلم خود حساب کرده، و ولایت ما را ولایت خود دانسته، و در این باره قرآنی (آیه ای از قرآن) بر پیغمبرش نازل کرده، که (وَ مَا ظَلَمُونَا، وَ لِكُنْ كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ)، راوی میگوید: عرضه داشتم: این فرمایش شما معنای ظاهر قرآن (تنزیل) است، یا معنای باطن آن (تاویل) است؟ فرمود: (تنزیل) است.

مؤلف) قریب (۲) باین معنا از امام باقر (علیه السلام) نیز روایت شده، و کلمه (يظلم) در جمله: (اعز و امنع من ان يظلم)، صیغه مجھول است، و میخواهد جمله (و ما ظلمونا) را تفسیر کند، و جمله (و یا نسبت ظلم بخود دهد) صیغه معلوم است.

و اینکه فرمود: (ولکن خودش را با ما قاطی کرده)، معنایش این است که اگر فرموده: (بما)، و نفرموده: (بمن ظلم نکردند)، از این باب است که ما انبیاء و اوصیاء و امامان را از خودش دانسته.

و اینکه فرموده: (بله، این تنزیل است) وجهش این است که نفی در اینگونه موارد در جایی صحیح است که اثباتش هم صحیح باشد، و یا حداقل کسی صحت اثبات آن را توهם بکند، هیچوقت نمیگوئیم (دیوار نمی بیند و ظلم نمی کند)، مگر آنکه نکته ای ایجاب کرده باشد، و خدای سبحان اجل از آنست که در کلام مجیدش توهם مظلومیت را برای خود اثبات کند، و یا وقوع چنین چیزی را جائز و ممکن بداند، پس اگر فرموده: (بما ظلم نکردند)، نکه این نفی همان قاطی کردنی است که امام فرمود، چون رسم است بزرگان همواره خدمتکاران و اعوان خود را با خود قاطی کرده، و در سخن گفتن کلمه (ما) را بکار می بردند.

و در تفسیر عیاشی (۳) در ذیل جمله (ذلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ)، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که آن جناب قرائت کردنده: (ذلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ، وَ يَتْلُونَ الْبَيِّنَاتِ بِغَيْرِ الْحَقِّ، ذلِكَ بِمَا عَصَوا وَ كَانُوا يَعْتَدُونَ)، و سپس فرمودند: بخدا سوگند انبیاء را با دست خود نزدند، و با شمشیرهای خود نکشتند، و لکن سخنان ایشان را شنیدند، و در نزد نااهلان، آن را فاش کردند، در

صف: ۲۸۹

۱- اصول کافی ج ۱ ص ۴۳۵ ح ۹۱ [.....]

۲- اصول کافی ج ۱ ص ۱۴۶ ح ۱۱

۳- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۴۵ ح ۵۱

نتیجه دشمن ایشان را گرفت، و کشت، پس مردم کاری کردند که انبیاء هم کشته شدند، و هم تجاوز شدند، و هم گرفتار مصائب گشتند.

مؤلف: در کافی (۱) نظیر این روایت آمده، و شاید امام (علیه السلام) این معنا را از جمله: (ذلِک بِمَا عَصَوْا وَ كَانُوا يَعْتَدُونَ)، استفاده کرده، چون معنا ندارد قتل و مخصوصاً قتل انبیاء و کفر با آیات خدا را به معصیت تعلیل کنند، بلکه امر بعكس است، چون شدت و اهمیت از اینطرف است، و لکن عصیان بمعنای نپوشیدن اسرار، و حفظ نکردن آن، میتواند علت کشتن انبیاء واقع شود، و این را با آن تعلیل کنند.

ص: ۲۹۰

۱- اصول کافی ج ۲ ص ۳۷۱ ح ۶

سورة البقرة (۲): آیه ۶۲

اشاره

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرٌ هُنْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُنْ يَحْرَثُونَ (۶۲)

ترجمه آيه

بدرستی کسانی که مؤمنند و کسانی که یهودی و نصرانی و صابئی هستند هر کدام بخدا و دنیای دیگر معتقد باشند و کارهای شایسته کنند پاداش آنها پیش پروردگارشان است نه بیمی دارند و نه غمگین شوند (۶۲)

بيان

ایمان ظاهري و ايمان واقعي

در اين آيه مسئله ايمان تکرار شده، و منظور از ايمان دومی بطوری که از سياق استفاده ميشود، حقیقت ايمان است، و اين تکرار می فهماند: که مراد از (الَّذِينَ آمَنُوا)، در ابتدای آيه،

ص: ۲۹۱

کسانی هستند که ایمان ظاهری دارند، و باین نام و باین سمت شناخته شده اند، بنا بر این معنای آیه این میشود: (این نامها و نامگذاریها که دارید، از قبیل مؤمنین، یهودیان، مسیحیان، صابئان، اینها نزد خدا هیچ ارزشی ندارد، نه شما را مستحق پاداشی می کند، و نه از عذاب او ایمن میسازد).

هم چنان که یهود و نصاری بنا بحکایت قرآن می گفته اند: (لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ، إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى)، داخل بهشت نمیشود، مگر کسی که (بخيال ما یهودیان) یهودی باشد، و یا کسی که (بزعم ما مسیحیان)، نصاری باشد (۱)، بلکه تنها ملاک کار، و سبب احترام، و سعادت، حقیقت ایمان بخدا و روز جزاء است، و نیز عمل صالح است.

و بهمین جهت در آیه شریفه نفرمود: (من آمن منهم، هر کس از ایشان ایمان بیاورد)، یعنی ضمیری بموصول (الذین) بر نگرداند، با اینکه در صله بر گرداندن ضمیر بموصول لازم بود، تا آن فائدہ موہومی را که این طوائف برای نامگذاریهای خود خیال می کردند، تقریر نکرده باشد، چون اگر ضمیر بر می گرداند، نظم کلام، این تقریر و امضاء را می رسانید.

و این مطلب در آیات قرآن کریم مکرر آمده، که سعادت و کرامت هر کسی دائر مدار و وابسته بعబودیت است، نه بنام گذاری، پس هیچ یک از این نامها سودی برای صاحبش ندارد، و هیچ وصفی از اوصاف کمال، برای صاحبش باقی نمی ماند، و او را سود نمی بخشد، مگر با لزوم عبودیت.

و حتی این نامگذاریها، انبیاء را هم سود نمیدهد، تا چه رسد پیائین تراز آنان هم چنان که می بینیم: خدای تعالی در عین اینکه انبیاء خود را با بهترین اوصاف می ستاید مع ذلک در باره آنان می فرماید: (وَلَوْ أَشْرَكُوا، لَكَبِطَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ، انبیاء هم اگر شرک بورزند، اعمالی که کرده اند بی اجر میشود). (۲)

و در خصوص اصحاب پیامبر اسلام، و کسانی که به وی ایمان آوردند، با آنکه در جای دیگر از عظمت شان و علو قدرشان سخن گفته، می فرماید: (وَعَيَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا، وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ: مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا، خدا به بعضی از کسانی که ایمان آورده، و عمل صالح کرده اند، و عده مغفرت و اجر عظیم داده است)، (۳) که کلمه (منهم)، و عده نامبرده را مختص به بعضی از ایشان کرده، نه همه آنان.

و نیز در باره دیگران که آیات خدا بسویشان آمده، فرموده: (وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا، وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ، وَاتَّبَعَ هَوَاهُ، وَأَكْرَمَ میخواستیم او را با آیات خود بلند می کردیم، ولی او بزمیں

ص: ۲۹۲

۱- سوره بقره آیه ۱۱۱

۲- سوره انعام آیه ۸۸

۳- سوره فتح آیه ۲۹

گرائید، و از هوای خود پیروی کرد)، [\(۱\)](#) و از این قبیل آیات دیگری که تصریح دارد: بر اینکه کرامت و سعادت مربوط بحقیقت است، نه بظاهر.

بحث روایتی

در در المنشور [\(۲\)](#) است که: از سلمان فارسی روایت شده، که گفت: از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از اهل دینی که من از آنان بودم (یعنی مسیحیان) پرسیدم، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شمه ای از نماز و عبادت آنان بگفت، و این آیه نازل شد: (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ الَّذِينَ هَادُوا) الخ.

مؤلف: در روایات دیگری بچند طریق نیز آمده: که آیه شریفه در باره مردم مسلمان (ایرانیان) نازل شد.

و در معانی الاخبار، [\(۳\)](#) از ابن فضال روایت کرده که گفت: از حضرت رضا (علیه السلام) پرسیدم: چرا نصاری را نصاری نامیدند؟ فرمود: چون ایشان از اهل قریه ای بودند، بنام ناصره، که یکی از قراء شام است، که مریم و عیسی بعد از مراجعت از مصر، در آن قریه متزل کردند.

مؤلف: در این روایت بحثی است که انشاء الله تعالی در تفسیر سوره آل عمران، در ضمن داستانهای عیسی (علیه السلام) متعرض آن میشویم.

و در روایت آمده که یهود بدان جهت یهود نامیده شده اند، که از فرزندان یهودا، پسر یعقوبند. [\(۴\)](#)

و در تفسیر قمی [\(۵\)](#) آمده: که امام فرمود: صابئی‌ها قومی جداگانه اند، نه مجوسنده، و نه یهود، و نه نصاری، و نه مسلمان، آنها ستارگان و کواكب را می پرستند.

مؤلف: این همان وثنت است، چیزی که هست پرستش وشن و بت، منحصر در ایشان نیست، و غیر از صابئین کسانی دیگر نیز بت پرست هستند، تنها چیزی که صابئین بدان اختصاص دارند، این است که علاوه بر پرستش بت، آنها کواكب را نیز می پرستند.

بحث تاریخی (در باره صابئین ابو ریحان بیرونی در کتاب آثار باقیه خود

بحث تاریخی (در باره صابئین ابو ریحان بیرونی [\(۶\)](#) در کتاب آثار باقیه خود، چنین می نویسد: اولین کسی که در تاریخ از ایشان، یعنی مدعیان نبوت، نامشان آمده، یوذاسف است، که بعد از یک سال از سلطنت طهمورث، درنی

ص: ۲۹۳

۱- سوره اعراف آیه ۱۷۶

۲- الدر المنشور ج ۱ ص ۷۳

- ٣- در علل الشرائع باب ٧٢ ح ١ ص ٨٠
- ٤- مجمع البيان ج ١ ص ١٢٥
- ٥- تفسير قمی ج ١ ص ٤٨
- ٦- اثار باقیه- ابو ریحان بیرونی

سرزمین هند ظهور کرد، و دستور فارسی نویسی را بیاورد، و مردم را بکیش صابئان دعوت کرد، و خلقی بسیار پیرویش کردند، سلاطین پیشدادی، و بعضی از کیانیها، که در بلخ توطن کرده بودند دو نیر، یعنی آفتاب و ماه را، و کلیات عناصر را، تعظیم و تقدیس می کردند، این بود تا آنکه وقت ظهور زرداشت رسید، یعنی سی سال بعد از تاج گذاری بستاسب، در آن ایام بقیه آن صابئی مذهب ها در حران بودند، و اصلا بنام شهرستان نامیده میشدند، یعنی بایشان می گفتند حرانیها.

البته بعضی هم گفته اند: حرانی منسوب به هادان پسر ترخ، برادر ابراهیم (علیه السلام) است، زیرا او در بین رؤسای حرانیها متعصب تر بدین خود بود.

ولی ابن سنکلای نصرانی، در کتابی که در رد صابئی ها نوشته، و آن را از دروغها و اباطیل پر کرده، حکایت می کند، که حرانیها می گفتند: ابراهیم از میان حرانیان بیرون رفت، برای اینکه در غلاف عورتش برص افتاده بود، و در مذهب حرانیها هر کس مبتلا به برص میشد نجس و پلید می بود، و بهمین جهت بود که ابراهیم ختنه کرد، و غلاف خود را برید، و آن گاه به بتخانه رفت، و از بتی صدایی شنید: که میگفت: ای ابراهیم برای خاطر تنها یک عیب از میان ما بیرون رفتی، و وقتی برگشتی با دو تا عیب آمدی، از میان ما بیرون شو، و دیگر حق نداری بسوی ما برگردی، ابراهیم از گفتار آن بت در خشم شد، و او را ریز ریز کرد، و از میان حرانیان بیرون شد، ولی چیزی نگذشت، که از کرده خود پشیمان شد، و خواست تا پسر خود را بعنوان پیشکشی برای ستاره مشتری قربانی کند، چون صابئی ها را عادت همین بود، که فرزندان خود را برای معبد خود قربان می کردند، و چون ستاره مشتری بدانست، که ابراهیم از در صدق توبه کرده، بجای پرسش قوچی فرستاد، تا آن را قربانی کند.

عبدالمسیح بن اسحاق کندی، در جوابی که از کتاب عبد الله بن اسماعیل هاشمی نوشته، حکایت می کند: که حرانیان معروفند به قربانی دادن از جنس بشر، و لکن امروز نمیتوانند این عمل را علنا انجام دهند، ولی ما از این طائفه جز این سراغ نداریم، که مردمی یکتاپرستند، و خدای تعالی را از هر کار زشتی متنه میدارند، و او را همواره با سلب وصف می کنند، نه با ایجاب.

با این معنا که نمیگویند خدا عالم، و قادر، و حی، و چه و چه است، بلکه میگویند: خدا محدود نیست، دیده نمیشود، ظلم نمیکند، و اگر اسماء حسنایی برای خدا قائلند، بعنوان مجاز قائلند، نه حقیقت، چون در نظر آنان، صفتی حقیقی وجود ندارد.

و نیز تدبیر بعضی نواحی عالم را بفلک و اجرام فلکی نسبت میدهند، و در باره فلک قائل بحیاه، و نطق، و شنوایی، و بینایی، هستند، و از جمله عقائد آنان این است که انوار را بطور کلی احترام می کنند، و از جمله آثار باستانی صابئین، گبده بالای محرابی است که در مقصوروه جامع

دمشق قرار دارد، این قبه نماز خانه صابئین بوده، یونانیها و رومیها هم بدین ایشان بوده اند، و بعدها این قبه و جامع بدست یهودیان افتاد، و آنجا را کنیسه خود کردند، و بعد مسیحیان بر یهودیان غالب شده، آنجا را کلیسای خود قرار دادند، تا آنکه اسلام آمد، و مردم دمشق مسلمان شدند، و آن بنا را مسجد خود کردند.

صابئی‌ها، هیکل‌ها، و بتھایی بنامهای آفتاب، داشتند، که بنا بگفته ابو عشر بلخی در کتابش که در باره معابد روی زمین نوشته، هر یک از آن بتھا شکل خاصی داشته اند، مانند هیکل بعلبک، که بت آفتاب بوده، و هیکل قران که بت ماه بوده، و ساختمانش بشکل طیلسان (نوعی از لباس) کرده اند، و در نزدیکیش دهی است بنام سلمسین، که نام قدیمش صنم مسین (بت قمر) بوده، و نیز دهی دیگر است، بنام ترع عوز، یعنی دروازه زهره که میگویند: کعبه و بتھای آنجا نیز از آن صابئهای بوده، و بت پرستان آن ناحیه، از صابئین بوده اند، ولایت، که یکی از بتھای کعبه است، بنام زحل است، و عزی که بتی دیگر بوده، بمعنای زهره است، و صابئین انبیاء بسیاری داشته اند که بیشترشان فلاسفه یونان بوده اند، مانند هرمس مصری، و اغاثاذیمون و والیس، و فیثاغورث، و بابا سوار، جد مادری افلاطون، و امثال ایشان.

بعضی دیگر از طوائف صابئی‌ها، کسانی بوده اند که ماهی را حرام میدانسته اند از ترس اینکه مبادا کف باشد و نیز جوجه را، چون همیشه حالت بت دارد و نیز سیر را حرام میدانستند، برای اینکه صداع می‌آورد، و خون را میسوزاند، و یا منی را میسوزاند با اینکه قوام عالم بوجود منی است، باقلاء را هم حرام میدانستند، برای اینکه بذهن غلظت داده، فاسدش می‌کند، دیگر اینکه اولین باریکه باقلاء روئیده شد، در جمجمه یک انسان مرده روئیده شد.

و صابئین سه تا نماز واجب دارند، اولش هشت رکعت در هنگام طلوع آفتاب.

و دومش پنج رکعت در هنگام عبور آفتاب از وسط آسمان، که همان هنگام ظهر است، و در هر رکعت از نمازهایشان سه سجده هست، البته این نماز واجب است، و گرنه در ساعت دوم از روز هم نمازی مستحبی دارند، و همچنین در ساعت نه از روز.

سومش نمازیست که در سه ساعت از شب گذشته میخوانند، و صابئی‌ها نماز را با طهارت و وضعه بجا می‌آورند، و از جنابت غسل می‌کنند، ولی ختنه را واجب نمیدانند، چون معتقدند:

چنین دستوری نرسیده، و بیشتر احکامشان در مسئله ازدواج، و حدود، مانند احکام مسلمین است، و در مسئله مس میت، و امثال آن، احکامی نظیر احکام تورات دارند.

صابئی‌ها قربانیانی برای ستارگان، و بتھا، و هیکلهای آنها دارند، و ذیحه آنان را باید کاهنان، و فاتنان ایشان سر ببرند، که از این عمل تفالی دارند و میگویند: کاهن باین وسیله میتواند

جواب سؤالهای خود را بگیرد، و علم بدستور العملهایی که ممکن است مقرب خدا باشد دست یابد، بعضی گفته اند: ادریسی که تورات او را اخنوخ نامیده، همان هرمس است، و بعضی گفته اند:

او همان یوذاسف است.

و باز بعضی گفته اند: حرانیها در حقیقت صابئی نیستند، بلکه آن طائفه اند که در کتب بنام حنفاء و وثنی ها نامیده شده اند برای اینکه صابئی ها همان طائفه ای هستند که در میان اسباط و با آنان در ایام کورش در بابل قیام کردند، و در آن ایام، و ایام ارطحشت به بیت المقدس رفتند، و متمایل بکیش مجوس، و احکام دینی آنان شدند، و بدین بخت نصر درآمدند، و مذهبی مرکب از مجوسيت، و یهودي گري، برای خود درست کردند، نظير سامری هاي شام، و در اين عصر بيشتر آنان در واسط، و سواد عراق، در ناحيه جعفر، و جامده، و دو نهر صله، زندگي می کنند، و خود را از دودمان اوش بن شیث، و مخالف حرانی ها میدانند، و مذهب حرانیها را عیب گويی می کنند، و با آنها موافقت ندارند، مگر در مختصري از مسائل، حتی اين حنفاء در هنگام نماز متوجه بقطب شمالی ميشوند، و حال آنکه حرانیها، رو بقطب جنوب نماز ميخوانند.

و بعضی از اهل کتاب پنداشته اند: که متولخ پسر غیر فرشته ای داشته، بنام صابئی، و صابئین را بدین مناسبت صابئی نامیدند، و مردم قبل از آنکه اديان و شرائع در بشر پیدا شود، و نيز قبل از خروج یوذاسف، در طرف شرقی زمین، در محلی بنام شمنان زندگی می کردند، و همه بت پرست بوده اند، و هم اکنون بقایایی از آنها در هند، و چین، و تغزغر، باقی مانده اند، که اهل خراسان آنان را شمنان میگويند، و آثار باستانی آنها از بهارات، و اصنام، و فرخاراتشان، در مرز خراسان و هند باقی مانده.

اینها معتقدند: به اينکه دهر قدیم است، و هر کس بمیرد روحش بکالبد شخصی دیگر منتقل میشود، و نيز معتقدند که فلك با همه موجوداتی که در جوف آنست، در حال افتادن در فضایی لا يتناهى است، و چون در حال افتادن و سقوط است، حرکت دورانی بخود میگيرد، چون هر چizi که گرد باشد، وقتی از بالا-سقوط کند حرکت دورانی بخود می گيرد، و نيز بعضی پنداشته اند که بعضی از ايشان قائل بحدوث عالم است، پنداشته اند: که يك ملیون سال از پیدایش عالم می گذرد، اين بود عین عبارات ابو ریحان، آن مقدار که مورد حاجت ما بود.

مؤلف: اينکه به بعضی از مفسرین نسبت داده که صابئیه را بمذهبی مرکب از مجوسيت، و یهودیت، و مقداری از حرانیت، تفسیر کرده اند، بنظر با آیه مورد بحث سازگارتر است، برای اينکه در آیه شریفه سیاق شمردن ملتها، و اقوام دین دار است.

اشارة

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَقْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّهٍ وَإِذْ كُرُوا مَا فِيهِ لَعْلَكُمْ تَتَّقُونَ (٦٣) ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُم مِنَ الْخَاسِرِينَ (٦٤) وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدُوا مِنْكُمْ فِي السَّبَّتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قَرْدَهُ خَاسِرِينَ (٦٥) فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَهُ لِلْمُتَّقِينَ (٦٦) وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِرَبِّهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَهُ قَالُوا أَتَتَخِذُنَا هُزُوًّا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ (٦٧)

قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَهُ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ فَافْعُلُوا مَا تُؤْمِرُونَ (٦٨) قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَهُ صَفْرَاءُ فَاقْتُعْ لَوْنُهَا تَسْرُ النَّانَاطِرِينَ (٦٩) قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ شَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ لَمْهُتِدُونَ (٧٠) قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَهُ لَا ذَلُولٌ تُشِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْيِقِي الْحَرْثَ مُسَيْلَمَهُ لَا شَيْهَ فِيهَا قَالُوا إِنَّ جِئْتَ بِالْحَقِّ فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ (٧١) وَإِذْ قَاتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَارَ أَنْتُمْ فِيهَا وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ (٧٢)

فَقُلْنَا اسْرِيْبُوهُ بِعَصْبِهَا كَذِلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمُوْتَىٰ وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعْلَكُمْ تَعْقِلُونَ (٧٣) ثُمَّ قَسَطْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَهُ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَهُ وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَهِ لَمَا يَنْفَجِرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَسْقُقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَهِ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (٧٤)

و چون از شما پیمان گرفتیم در حالی که کوه را بالای سرتان برده بودیم که آن کتابی که بشما داده ایم محکم بگیرید و مندرجات آن را بخاطر آرید شاید پرهیز کاری کنید (۶۳).

بعد از آن پیمان باز هم پشت کردید و اگر کرم و رحمت خدا شامل شما نبود از زیانکاران شده بودید (۶۴).

آنها را که از شما در روز شنبه تعدی کردند بدانستید که ما باشان گفتیم: بوزینگان مطرود شوید (۶۵).

و این عذاب را مایه عبرت حاضران و آیندگان و پند پرهیز کاران کردیم (۶۶).

و چون موسی بقوم خویش گفت: خدا بشما فرمان میدهد که گاوی را سر ببرید گفته مگر ما را ریشخند می کنی؟ گفت از نادان بودن بخدا پناه می برم (۶۷).

گفتند: برای ما پروردگار خویش بخوان تا بما روشن کند گاو چگونه گاوی است گفت: خدا گوید گاویست نه سالخورده و نه خردسال بلکه میانه این دو حال پس آنچه را فرمان یافته اید کار بندید (۶۸).

گفتند: برای ما پروردگار خویش را بخوان تا بما روشن کند گاو چگونه گاوی باشد که گاوان چنین بما مشتبه شده اند و اگر خدا بخواهد هدایت شویم (۷۰).

گفت: خدا گوید که آن گاویست نه رام که زمین شخم زند و کشت آب دهد بلکه از کار بر کنار است و نشاندار نیست گفته حالا حق مطلب را گفتی پس گاو را سر بریدند در حالی که هنوز میخواستند نکنند (۷۱).

و چون کسی را کشته بودید و در باره او کشمکش می کردید و خدا آنچه را نهان میداشتید آشکار کرد (۷۲).

گفتیم پاره ای از گاو را بکشته بزنید خدا مردگان را چنین زنده می کند و نشانه های قدرت خویش بشما می نمایاند شاید تعقل کنید (۷۳).

از پس این جریان دلهایتان سخت شد که چون سنگ یا سخت تر بود که بعضی سنگها جویها از آن بشکافد و بعضی آنها دو پاره شود و آب از آن بیرون آید و بعضی از آنها از ترس خدا فرود افتاد و خدا از آنچه می کنید غافل نیست (۷۴).

بيان

اشارة

(وَرَفَّنَا فَوْقَكُمُ الطُّور) الخ، طور نام کوهی است، هم چنان که در آیه: (وَإِذْ نَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ، كَأَنَّهُ ظَلَّهُ) (۱)، بجای نام آن، کلمه جبل - کوه - را آورده، و کلمه (نتق) بمعنای از ریشه کشیدن و بیرون کردن است.

۱- سوره اعراف آیه ۱۷۱

از سیاق آیه، که اول پیمان گرفتن را، و امر بقدرتانی از دین را، ذکر نموده و در آخر آیه یاد آوری آنچه در کتابست خاطر نشان کرده، و مسئله ریشه کن کردن کوه طور را در وسط این دو مسئله جای داده، بدون اینکه علت اینکار را بیان کند، بر می آید: که مسئله کندن کوه، برای ترساندن مردم بعظمت قدرت خدا است، نه برای اینکه ایشان را مجبور بر عمل بكتابی که داده شده اند بسازد، و گرنه اگر منظور اجبار بود، دیگر وجهی برای میثاق گرفتن نبود.

بر داشتن کوه بمنظور اکراه مردم نبود

پس اینکه بعضی گفته اند: (بلند کردن کوه، و آن را بر سر مردم نگه داشتن، اگر بظاهرش باقی بگذاریم، آیتی معجزه بود)، که مردم را مجبور و مکره بر عمل می کرده، و این با آیه: (لَا إِكْرَاهٌ فِي الدِّينِ) [\(۱\)](#) و آیه: (أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ، آیا تو میتوانی مردم را مجبور کنی، که ایمان بیاورند؟) [\(۲\)](#) نمیسازد، حرف صحیحی نیست، برای اینکه همانطور که گفتم، آیه شریفه بیش از این دلالت ندارد، که قضیه کندن کوه، و بالای سر مردم نگه داشتن آن، صرفا جنبه ترساندن داشته، و اگر صرف نگه داشتن کوه بالای سر بنی اسرائیل، ایشان را مجبور بایمان و عمل می کرد، بایستی بگوئیم: بیشتر معجزات موسی (علیه السلام)، نیز باعث اکراه و اجبار شده.

گوینده سابق که دیدید گفت: آیه مورد بحث با آیه (۲۵۶- بقره) و آیه (۹۹- یونس) نمیسازد، در مقام جمع بین دو آیه گفته است: بنی اسرائیل در دامنه کوه قرار داشتند، و در آن حال زلزله ای میشود، بطوری که قله کوه بر سر مردم سایه می افکند، و مردم می ترسند، نکند همین الان کوه بر سرشان فرو ریزد، و قرآن کریم از این جریان اینطور تعییر کرد: که کوه را کنديم، و بر بالای سر شما نگه داشتیم.

در پاسخ این سخن می گوییم: این حرف اساسش انکار معجزات، و خوارق عادات است، که ما در باره آن قبله صحبت کردیم، و آن را اثبات نمودیم، و اگر بنا شود امثال این تاویل ها را در معارف دین راه دهیم، دیگر ظهوری برای هیچیک از آیات قرآنی باقی نمی ماند، و نیز دیگر برای بلاغت کلام، فصاحت آن، اصلی که مورد اعتماد باشد، و قوام فصاحت و بلاغت بدان باشد، نخواهد داشت.

نمی شود به خدا نسبت امید داد

(لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) الخ، کلمه (لعل) امید را می رساند، و آنچه در امیدواری لازم است، این است که گفتنش در کلام صحیح باشد، حال چه اینکه این امید قائم بنفس خود متکلم باشد، (مانند مواردی که ما انسانها اظهار امید می کنیم)، و یا آنکه قائم بنفس گوینده نیست، (چون گوینده خدادست، که امید در او معنا ندارد) ولی قائم بشخص مخاطب، و یا بمقام مخاطب باشد، مثل

ص: ۲۹۹

آنچایی که مقام مقام امید است، هر چند که نه گوینده امیدی داشته باشد، و نه شنونده، و چون بطور کلی امید ناشی از جهل باینده است، و امید خالی از جهل نیست، و خدای تعالی هم متنه از جهل است، لا جرم هر جا در کلام خدای تعالی واژه امید بکار رفته، باید گفت: یا بمالحظه مخاطب است، یا بمقام مخاطب و گفتگو، و گر نه امید در حق خدای تعالی محال است، و نمیشود نسبت امید بساحت مقدسش داد، چون خدا عالم بعواقب امور است، هم چنان که راغب هم در مفردات خود باین معنا تنبیه کرده است. [\(۱\)](#)

(**كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ**)، یعنی میمونهایی خوار و بیمقدار باشید.

(**فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا**) **الخ**، یعنی ما این عقوبت مسخر را مایه عبرت کردیم، تا همه از آن عبرت بگیرند، و کلمه (نکال) عبارتست از عمل توهین آمیز، نسبت ییک نفر، تا دیگران از سرنوشت او عبرت بگیرند.

نکاتی که باعث بیان داستان گاو بنی اسرائیل با اسلوب مخصوص شده

(وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ: أَنْ تَدْبُحُوا بَقَرَةً)، **الخ**، این آیه راجع بداستان گاو بنی اسرائیل است، و بخارطه همین قصه بود، که نام سوره مورد بحث، سوره بقره شد، و طرز بیان قرآن از این داستان عجیب است، برای اینکه قسمت های مختلف داستان از یکدیگر جدا شده، در آغاز داستان، خطاب را متوجه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می کند، و می فرماید: (وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ، بِيَادِ آرَّ مُوسَى رَا، كَه بِقُومِشِ گفت) **الخ**، و آن گاه در ذیل داستان، خطاب را متوجه بنی اسرائیل می کند، و می فرماید: (وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا، فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا وَ چون کسی را کشید و در باره قاتلش اختلاف کردید).

از سوی دیگر، یک قسمت از داستان را از وسط بیرون کشیده، و در ابتداء نقل کرده، و آن گاه بار دیگر، صدر و ذیل داستان را آورده، (چون صدر قصه جنایتی است که در بنی اسرائیل واقع شد، و ذیلش داستان گاو ذبح شده بود، و وسط داستان که دستور ذبح گاو است، در اول داستان آمده).

باز از سوی دیگر، قبل از این آیات خطاب همه متوجه بنی اسرائیل بود، بعد در جمله:

(وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ)، ناگهان خطاب مبدل بغیب شد، یعنی بنی اسرائیل غایب فرض شد، و در وسط باز بنی اسرائیل مخاطب قرار می گیرند، و به ایشان می فرماید: (وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا)، حال بیینیم چه نکته ای این اسلوب را باعث شده.

اما التفات در آیه: (وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ)، که روی سخن را از بنی اسرائیل برسoul گرامی اسلام برگردانده، و در قسمتی از داستان آن جناب را مخاطب قرار داده، چند نکته دارد.

اول اینکه بمترله مقدمه ایست که خطاب بعدی را که بزودی متوجه بنی اسرائیل می کند، و می فرماید: (وَإِذْ قَاتَلُتُمْ نَفْسًا فَمَاذَارَ أَنْتُمْ فِيهَا، وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ، فَقُلْنَا أَصْرِبُوهُ بِعَيْنِهَا، كَمَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى، وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ، لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ)، توضیح میدهد، (و یهودیان عصر قرآن را متوجه بان داستان میسازد).

نکته دوم اینکه آیه: (وَإِذْ قَاتَلُتُمْ نَفْسًا)، که گفتیم: خطاب به بنی اسرائیل است، در سلک آیات قبل از داستان واقع است، که آنها نیز خطاب به بنی اسرائیل بودند، در نتیجه آیه مورد بحث و چهار آیه بعد از آن، جمله های معترضه ای هستند، که هم خطاب بعدی را بیان می کنند، و هم بر بی ادبی بنی اسرائیل دلالت می کند، که پیغمبر خود را اذیت کردند، و باو نسبت دادند: که ما را مسخره می کنی، و با آن توضیح خواهی های بیجای خود که پرسیدند: گاوی که می گویی چطور گاوی باشد؟

اوامر الهی و بیانات انبیاء را نسبت ابهام دادند، و طوری سخن گفتند، که از سراپای سخن‌شان توهین و استخفاف بمقام والای ربوبیت استشمام میشود، چند نوبت بموسى گفتند: به پروردگارت بگو، کانه پروردگار موسی را پروردگار خود نمیدانستند، (ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ، از پروردگارت برای ما بپرس: که آن گاو چگونه گاوی باشد؟) و باین اکتفاء نکرده، بار دیگر همین بی ادبی را تکرار نموده گفتند: (ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا: مَا لَوْهُنَا؟ از پروردگارت بخواه، تا رنگ آن گاو را برایمان روشن سازد)، باز باین اکتفاء نکرده، بار سوم گفتند: (ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ؟ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا، از پروردگارت بخواه، این گاو را برای ما مشخص کند، که گاو بر ما مشتبه شده).

بطوری که ملاحظه می کنید، این بی ادبان، حتی یک بار هم نگفتند: (از پروردگارمان بخواه)، و از این گذشته، مکرر گفتند: (قضیه گاو برای ما مشتبه شده)، و با این بی ادبی خود، نسبت گیجی و تشابه به بیان خدا دادند.

علاوه بر همه آن بی ادبیها، و مهم تر از همه آنها، اینکه گفتند: (إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا، جنس گاو برایمان مشتبه شده)، و نگفتند: (ان البقر تشابه علینا، آن گاو مخصوص که باید بوسیله زدن دم آن بکشته بنی اسرائیل او را زنده کنی، برای ما مشتبه شده)، کانه خواسته اند بگویند: همه گاوها که خاصیت مرده زنده کردن ندارند، و این خاصیت مال یک گاو مشخص است، که این مقدار بیان تو آن گاو را مشخص نکرد.

و خلاصه تاثیر نامبرده را از گاو دانسته اند، نه از خدا، با اینکه تاثیر همه از خدای سبحان است، نه از گاو معین، و خدای تعالی هم نفرموده بود: که گاو معینی را بکشید، بلکه بطور مطلق فرموده بود: یک گاو بکشید، و بنی اسرائیل میتوانستند، از این اطلاق کلام خدا استفاده نموده،

یک گاو بکشند.

از این هم که بگذریم، در ابتدای گفتگو، موسی علیه السلام را نسبت جهالت و بیهوده کاری و مسخرگی دادند، و گفتند: (أَتَتَّخِذُنَا هُزُواً، آیا ما را مسخره گرفته ای؟) و آن گاه بعد از این همه بیان که برایشان کرد، تازه گفتند: (الآن جِئْتَ بِالْحَقِّ) (حال حق را گفتی)، کانه تا کنون هر چه گفتی باطل بوده، و معلوم است که بطلان پیام یک پیامبر، مساوی است با بطلان بیان الهی.

و سخن کوتاه اینکه: پیش انداختن این قسمت از داستان، هم برای روشن کردن خطاب بعدی است، و هم افاده نکته ای دیگر، و آن این است که داستان گاو بنی اسرائیل، اصلا در تورات نیامده، البته منظور ما تورات‌های موجود فعلی است، و بهمین جهت جا نداشت که یهودیان در این قصه مورد خطاب قرار گیرند، چون یا اصلا آن را در تورات ندیده اند، و یا آنکه دست تحریف با کتاب آسمانیشان بازی کرده بهر حال هر کدام که باشد، جا نداشت ملت یهود مخاطب باز قرار گیرد، و لذا از خطاب به یهود اعراض نموده، خطاب را متوجه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نمود.

آن گاه بعد از آنکه اصل داستان را اثبات کرد، به سیاق قبلی کلام برگشته، خطاب را مانند سابق متوجه یهود نمود.

بله، در تورات در این مورد حکمی آمده، که بی دلالت بر وقوع قصه نیست، اینک عین عبارت تورات:

داستان گاو در تورات

در فصل بیست و یکم، از سفر تنشیه اشتراع میگوید: هر گاه در آن سرزمینی که رب معبد تو، بتو داده، کشته ای در محله ای یافته شد، و معلوم نشد چه کسی او را کشته، ریش سفیدان محل، و قاضیان خود را حاضر کن، و بفرست تا در شهرها و قرای پیرامون آن کشته و آن شهر که بکشته نزدیک تر است، بوسیله پیر مردان محل، گوساله ای شخم نکرده را گرفته، به رودخانه ای که دائمآ آب آن جاری است، ببرند، رودخانه ای که هیچ زراعت و کشتی در آن نشده باشد، و در آنجا گردن گوساله را بشکنند، آن گاه کاهنانی که از دودمان لاوی باشند، پیش بروند، چون رب که معبد تو است، فرزندان لاوی را برای این خدمت برگزیده، و ایشان بنام رب برکت یافته اند، و هر خصوصیت و زد و خوردی بگفته آنان اصلاح میشود، آن گاه تمام پیر مردان آن شهر که نزدیک بکشته هستند، دست خود را بالای جسد گوساله گردن شکسته، و در رودخانه افتاده، بشویند، و فریاد کنند، و بگویند: دستهای ما این خون را نریخته، و دیدگان ما آن را ندیده، ای رب! حزب خودت اسرائیل را که فدادی، بیامز، و خون بناحقی را در وسط حزب اسرائیل قرار مده، که اگر اینکار را بکنند، خون برایشان آمرزیده میشود، این بود آن عبارتی که گفتیم: تا حدی دلالت بر وقوع داستان بقره در بنی اسرائیل دارد.

حال که این مطالب را که خیلی هم طول کشید توجه فرمودی، فهمیدی که بیان این داستان در قرآن کریم، باین نحو که دیدی، از قبیل قطعه کردن یک داستان نیست، بلکه اصل نقل داستان بنایش بر اجمال بوده، که آنهم در آیه: (وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا) الخ آمده، و قسمت دیگر داستان، که با بیان تفصیلی، و بصورت یک داستان دیگر نقل شده، بخاطر نکته ای بوده، که آن را ایجاب می کرده.

(وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ) الخ، خطاب در این آیه برسول خدا (صلی الله علیه و آله) است و کلامی است در صورت داستان، و مقدمه ایست توضیحی، برای خطاب بعدی، و در آن نامی از علت کشتن گاو، و نتیجه ای که از آن منظور است، نبرده، بلکه سر بسته فرموده: خدا دستور داده گاوی را بکشید، و اما اینکه چرا بکشید، و کشتن آن چه فائده ای دارد؟ هیچ بیان نکرد، تا حس کنجکاوی شنونده تحریک شود، و در مقام تجسس بر آید، تا وقتی علت را شنید، بهتر آن را تحويل بگیرد، و ارتباط میان دو کلام را بهتر بفهمد.

و بهمین جهت وقتی بنی اسرائیل فرمان: (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ كُمْ أَنْ تَذْبُحُوا بَقَرًا) را شنیدند، تعجب گردند، و جز اینکه کلام موسی پیغمبر خدا را حمل بر این کنند که مردم را مسخره کرده، محمول دیگری برای گاوکشی نیافتدند، چون هر چه فکر گردند، هیچ رابطه ای میان درخواست خود، یعنی داوری در مسئله آن کشته، و کشف آن جنایت، و میان گاوکشی نیافتند، لذا گفتند: آیا ما را مسخره می کنی؟.

و منشا این اعتراضشان، نداشتن روح تسلیم، و اطاعت، و در عوض داشتن ملکه استکبار، و خوی نخوت و سرکشی بود، و باصطلاح میخواستند بگویند: ما هرگز زیر بار تقلید نمی رویم، و تا چیزی را نبینیم، نمی پذیریم، هم چنان که در مسئله ایمان بخدا باو گفتند: (لَنْ تُؤْمِنَ لَكَ، حَتَّىٰ نَرَى اللَّهَ جَهْرًا، مَا بَتُوِ اِيمَانٌ نَمِيْ آوْرِيمُ، مَكَّرْ وَقْتِيْ كَهْ خَدَا رَا فَاشْ وَهُويْدا بَيْنِيْمُ).

و باین انحراف مبتلا نشدند، مگر بخاطر اینکه میخواستند در همه امور استقلال داشته باشند، چه اموری که در خور استقلالشان بود، و چه آن اموری که در خور آن نبود، لذا احکام جاری در محسوسات را در معقولات هم جاری می گردند، و از پیامبر خود میخواستند: که پروردگارشان را بحس باصره آنان محسوس کند، و یا می گفتند: (يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا، كَمَا لَهُمْ آلَهَهُ، قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ، اى موسی برای ما خدایی درست کن، همانطور که آنان خدایانی دارند، گفت: براستی شما مردمی هستید که میخواهید همیشه نادان بمانید) (۱)، و خیال می کردند: پیغمبرشان هم مثل خودشان بو الهوس است، و مانند آنان اهل بازی و مسخرگی است، لذا گفتند: آیا ما را مسخره

ص: ۳۰۳

می کنی؟ یعنی مثل ما سفیه و نادانی؟ تا آنکه این پندارشان را رد کرد، و فرمود: (أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ)، و در این پاسخ از خودش چیزی نگفت، و نفرمود: من جاهل نیستم، بلکه فرمود:

پناه بخدا می برم از اینکه از جاهلان باشم، خواست تا بعضیت الهی که هیچوقت تخلف نمی پذیرد، تمسک جوید، نه بحکمت های مخلوقی، که بسیار تخلف پذیر است، (بشهادت اینکه می بینیم، چه بسیار آلودگانی که علم و حکمت دارند، ولی از آلودگی جلوگیر ندارند).

بني اسرائیل معتقد بودند: آدمی نباید سخنی را از کسی بپذیرد، مگر با دلیل، و این اعتقاد هر چند صحیح است، ولکن اشتباہی که ایشان کردند، این بود: که خیال کردند آدمی میتواند بعلت هر حکمی بطور تفصیل پی ببرد، و اطلاع اجمالی کافی نیست، بهمین جهت از آن جناب خواستند تا تفصیل اوصاف گاو نامبرده را بیان کند، چون عقلشان حکم می کرد که نوع گاو خاصیت مرده زنده کردن را ندارد، و اگر برای زنده کردن مقتول، الا- و لا بد باید گاوی کشته شود، لا بد گاو مخصوصی است، که چنین خاصیتی دارد، پس باید با ذکر اوصاف آن، و با بیانی کامل، گاو نامبرده را مشخص کند.

لذا گفتند: از پروردگارت بخواه، تا برای ما بیان کند: این گاو چگونه گاوی است، و چون بی جهت کار را بر خود سخت گرفتند، خدا هم بر آنان سخت گرفت، و موسی در پاسخشان فرمود:

باید گاوی باشد که نه لاغر باشد، و نه پیر و ناز، و نه بکر، که تا کنون گوساله نیاورده باشد، بلکه متوسط الحال باشد. کلمه (عوان) در زنان و چارپایان، عبارتست از زن و یا حیوان ماده ای که در سنین متوسط از عمر باشد، یعنی سنین میانه باکره گی و پیری.

آن گاه پروردگارت بحالشان ترحم کرد، و اندرزشان فرمود، که اینقدر در سؤال از خصوصیات گاو اصرار نکنند، و دائمه گاو را بر خود تنگ نسازند، و بهمین مقدار از بیان قناعت کنند، و فرمود: (فَاعْلُوا مَا تُؤْمِرُونَ، همین را که از شما خواسته اند بیاورید).

ولی بنی اسرائیل با این اندرز هم از سؤال باز نایستادند، و دوباره گفتند: از پروردگارت بخواه، رنگ آن گاو را برای ما بیان کند، فرمود: گاوی باشد زرد رنگ، ولی زرد پر رنگ، و شفاف، که بیننده از آن خوشش آید، در اینجا دیگر وصف گاو تمام شد، و کاملا روشن گردید، که آن گاو عبارت است، از چه گاوی، و دارای چه رنگی.

ولی با اینحال باز راضی نشدند، و دوباره همان حرف اولشان را تکرار کردند، آنهم با عبارتی که کمترین بویی از شرم و حیا از آن استشمام نمیشود، و گفتند از پروردگارت بخواه، برای ما بیان کند: که این گاو چگونه گاوی باشد؟ چون گاو برای ما مشتبه شده، و ما انشاء الله هدایت

موسى عليه السلام برای بار سوم پاسخ داد: و در توضیح ماهیت آن گاو، و رنگش فرمود:

(گاوی باشد که هنوز برای شخم و آب کشی رام نشده باشد، نه بتواند شخم کند، و نه آبیاری، وقتی بیان گاو تمام شد، و دیگر چیزی نداشتند بپرسند، آن وقت گفتند: (حالا درست گفتی)، عیناً مثل کسی که نمی خواهد سخن طرف خود را بپذیرد، ولی چون ادله او قوی است، ناگزیر میشود بگوید:

بله درست است، که این اعترافش از روی ناچاری است، و آن گاه از لجبازی خود عذر خواهی کند، به اینکه آخر تا کنون سخن روشن نبود، و بیان تمام نبود، حالا تمام شد، دلیل بر اینکه اعتراف به (الْمَانَ جِئْتَ بِالْحَقِّ) ایشان، نظیر اعتراف آن شخص است این است که در آخر می فرماید: (فَذَبُحُوهَا، وَ مَا كَادُوا يَفْعُلُونَ، گَاوَ رَا كَشْتَنَد، اما خودشان هرگز نمیخواستند بکشند)، خلاصه هنوز ایمان درونی بسخن موسی پیدا نکرده بودند، و اگر گاو را کشتند، برای این بود که دیگر بهانه ای نداشتند، و مجبور بقبول شدند.

(وَ إِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا، فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا)، الخ در اینجا باصل قصه شروع شده، و کلمه (ادارأت) در اصل تدارأت بوده، و تدارأً بمعنای تدافع و مشاجره است، و از ماده (دال-را همزه) است، که بمعنای دفع است، شخصی را کشته بودند، و آن گاه تدافع می کردند، یعنی هر طائفه خون او را از خود دور می کرد، و بدیگری نسبت میداد.

و خدا میخواست آنچه آنان کتمان کرده بودند، بر ملا سازد، لذا دستور داد:

(فَقُلْنَا اصْرِبُوهُ بِيَعْضِهَا)

، الخ، ضمیر اول به کلمه (نفس) بر می گردد، و اگر مذکر آورد، باعتبار این بود که کلمه (قتیل) بر آن صادق بود، و ضمیر دومی به بقره بر می گردد، که بعضی گفته اند: مراد باین قصه بیان حکم است، و میخواهد مانند تورات حکمی از احکام مربوط بکشف جنایت را بیان کند، و بفرماید بهر وسیله شده باید قاتل را بدست آورد، تا خونی هدر نرفته باشد، نظیر آیه: (وَ لَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ، قصاص ما يه زندگی شما است)، [\(۱۱\)](#) نه اینکه راستی راستی موسی (علیه السلام) با دم آن گاو بمرده زده باشد، و بمعجزه نبوت مرده را زنده کرده باشد.

و لکن خواننده عزیز توجه دارد: که اصل سیاق کلام، و مخصوصاً این قسمت از کلام، که می فرماید: (پس گفتم او را به بعضی قسمتهای گاو بزنید، که خدا اینطور مردگان را زنده می کند)، هیچ سازگاری ندارد.

(ثُمَّ قَسْطُ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذلِكَ، فَهِيَ كَالْحِجَارَهُ، أَوْ أَشَدُ قَسْوَهُ) الخ، کلمه قسوه وقتی در خصوص قلب استعمال میشود، معنی صلابت و سختی را میدهد، و بمنزله صلابت سنگ است، و

۱- سوره بقره آیه ۱۷۹

کلمه (او) بمعنای (بل) است، و مراد به اینکه بمعنای (بلکه) است، این است که معنایش با مورد (بلکه) منطبق است.

آیه شریفه شدت قساوت قلوب آنان را، اینطور بیان کرده: که (بعضی از سنگها احیاناً می‌شکافند، و نهرها از آنها جاری می‌شود)، و میانه سنگ سخت، و آب نرم مقابله انداخته، چون معمولاً هر چیز سختی را بسنگ تشبیه می‌کنند، هم چنان که هر چیز نرم و لطیفی را بباب مثل می‌زنند، می‌فرماید: سنگ بان صلابت‌ش می‌شکافد، و انهاری از آب نرم از آن بیرون می‌آید، ولی از دلهای اینان حالتی سازگار با حق بیرون نمی‌شود، حالتی که با سخن حق، و کمال واقعی، سازگار باشد.

(وَ إِنْ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ حَسْبِيَّةِ اللَّهِ) الخ، هبوط سنگها همان سقوط و شکافتمن صخره‌های بالای کوه‌ها است، که بعد از پاره شدن تکه‌های آن در اثر زلزله، و یا آب شدن یخهای زمستانی، و جریان آب در فصل بهار، پیائین کوه سقوط می‌کند.

و اگر این سقوط را که مستند بعوامل طبیعی است، هبوط از ترس خدا خوانده، بدین جهت است که همه اسباب بسوی خدای مسبب اسباب منتهی می‌شود، و همین که سنگ در برابر عوامل خاص بخود متأثر گشته و تاثیر آنها را می‌پذیرد، و از کوه می‌غلطد، همین خود پذیرفتن و تاثر از امر خدای سبحان نیز هست، چون در حقیقت خدا با امر کرده که سقوط کند، و سنگها هم بطور تکوین، امر خدای را می‌فهمند، هم چنان که قرآن کریم می‌فرماید: (وَ إِنْ مِنْ شَئْءٍ إِلَّا يُسَيِّبُ بَحْمِدِهِ وَ لِكُنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ، هیچ موجودی نیست، مگر آنکه با حمد خدا، پروردگارش را تسبيح می‌گويد، ولی شما تسبيح آنها را نمی‌فهمید) (۱) و نیز فرموده: (كُلُّ لَهُ قَاتِنُونَ، همه در عبادت اويند) (۲)، و خشیت جز همین انفعال شعوری، چیز دیگری نیست، و بنا بر این سنگ کوه از خشیت خدا فرو می‌غلطد، و آیه شریفه جاری مجرای آیه: (وَ يُسَيِّبُ الرَّعِيدُ بِحَمْدِهِ، وَ الْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ، رعد بحمد خدا و ملائکه از ترس، او را تسبيح می‌گويند). (۳)

و آیه (وَ لِلَّهِ يَسْتَجِدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، طَوْعًا وَ كَرْهًا، وَ ظِلَالُهُمْ بِالْغُدُوِّ وَ الْأَصَالِ، برای خدا همه آن کسانی که در آسمانها و زمینند سجده می‌کنند، چه با اختیار و چه ب اختیار، و حتی سایه هایشان در صبح و شب) (۴) میباشد که صدای رعد آسمان را، تسبيح و حمد خدا دانسته، سایه آنها را سجده خدای سبحان معرفی می‌کند و از قبیل آیاتی دیگر، که می‌بینید سخن در آنها از باب تحلیل جریان یافته است.

و سخن کوتاه اینکه جمله (وَ إِنْ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ) الخ، بیان دومی است برای این معنا: که

ص: ۳۰۶

-
- ۱- سوره اسری آیه ۴۴
  - ۲- سوره بقره آیه ۱۱۶
  - ۳- سوره رعد آیه ۱۳
  - ۴- سوره رعد آیه ۱۵

دلهای آنان از سنگ سخت تر است، چون سنگها از خدا خشیت دارند، و از خشیت او از کوه بپائین می‌غلطند، ولی دلهای اینان از خدا نه خشیتی دارند، و نه هیبتی.

بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته و در باره داستان گاو بنی اسرائیل)

در محسن (۱) از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که در تفسیر جمله: (خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ)، در پاسخ کسی که پرسید: منظور قوت بدنی است؟ یا قلبی؟ فرمود: هر دو منظور است.

مؤلف: این روایت را عیاشی هم در تفسیر خود آورده. (۲)

و در تفسیر عیاشی، (۳) از حلبی روایت کرده، که در تفسیر جمله: (وَ اذْكُرُوا مَا فِيهِ) گفته است:

يعنى متذکر دستوراتی که در آنست، و نيز متذکر عقوبیت ترك آن دستورات بشويد.

مؤلف: اين نكته از موقعيت و مقام جمله: (وَ رَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الْطُّورَ خُذُوا) نيز استفاده ميشود.

و در در منثور (۴) است که، از ابی هریره روایت شده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: اگر بنی اسرائیل در قضیه ذبح بقره نگفته بودند: (وَ إِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ) هرگز و تا ابد هدایت نمیشدند، و اگر از همان اول بهر گاو دست رسی می یافتد، و ذبح می کردد، قول میشد، و لکن خودشان در اثر سؤالهای بی جا، دائمه آن را بر خود تنگ کرددند، و خدا هم بر آنها تنگ گرفت.

و در تفسیر عیاشی (۵) از علی بن یقطین روایت کرده که گفت: از ابی الحسن (علیه السلام) شنیدم می فرمود: خداوند بنی اسرائیل را دستور داد: يك گاو بکشنده، و از آن گاو هم تنها بدم آن نیازمند بودند، ولی خدا بر آنان سخت گیری کرد.

و در کتاب عيون اخبار الرضا (۶)، و تفسیر عیاشی، از بزنطی روایت شده که گفت: از حضرت رضا (علیه السلام) شنیدم، می فرمود: مردی از بنی اسرائیل يكی از بستگان خود را بکشت، و جسد او را برداشته در سر راه وارسته ترین اسپاط بنی اسرائیل انداخت، و بعد خودش بخونخواهی او برخاست.

بموسى (علیه السلام) گفتند: که سبط آل فلان، فلانی را کشته اند، خبر بدء بینیم چه کسی او را کشته؟ موسی (علیه السلام) فرمود: بقره ای برایم بیاورید، تا بگویم: آن شخص کیست، گفتند: مگر ما را مسخره کرده ای؟ فرمود: پناه می برم بخدا از این که از جاهلان باشم، و اگر بنی اسرائیل از میان همه گاوها، يك گاو آورده بودند، کافی بود، و لکن خودشان بر خود سخت گرفتند، و آن قدر از.]

ص: ۳۰۷

- ٢- تفسير عياشى ج ١ ص ٤٥ ص ٥٢
- ٣- تفسير عياشى ج ١ ص ٤٥ ص ٥٣
- ٤- الدر المنشور ج ١ ص ٧٧
- ٥- تفسير عياشى ج ١ ص ٤٧ ح ٥٨
- ٦- عيون اخبار الرضا ج ٢ ص ١٣ ح ٣١ و تفسير عياشى ج ١ ص ٤٦ ح ٥٧ [.....]

خصوصیات آن گاو پرسیدند، که دائره آن را بر خود تنگ کردند، خدا هم بر آنان تنگ گرفت.

یک بار گفتند: از پروردگارت بخواه تا گاو را برای ما بیان کند که چگونه گاوی است، فرمود: خدا می فرماید: گاوی باشد که نه کوچک و نه بزرگ بلکه متوسط و اگر گاوی را آورده بودند کافی بود بی جهت بر خود تنگ گرفتند خدا هم بر آنان تنگ گرفت.

یک بار دیگر گفتند: از پروردگارت بپرس: رنگ گاو چه جور باشد، با اینکه از نظر رنگ آزاد بودند، خدا دائره را بر آنان تنگ گرفت، و فرمود: زرد باشد، آنهم نه هر گاو زردی، بلکه زرد سیر، و آنهم نه هر رنگ سیر، بلکه رنگ سیری که بیننده را خوش آید، پس دائره گاو بر آنان تا این مقدار تنگ شد، و معلوم است که چنین گاوی در میان گاوها کمتر یافت میشود، و حال آنکه اگر از اول یک گاوی را بهر رنگ و هر جور آورده بودند کافی بود.

باز باین مقدار هم اکتفاء ننموده، با یک سؤال بیجای دیگر همان گاو زرد خوش رنگ را هم محدود کردند، و گفتند: از پروردگارت بپرس: خصوصیات این گاو را بیشتر بیان کند، که امر آن بر ما مشتبه شده است، و چون خود بر خویشن تنگ گرفتند، خدا هم بر آنان تنگ گرفت، و باز دائره گاو زرد رنگ کذایی را تنگ تر کرد، و فرمود: گاو زرد رنگی که هنوز برای کشت و زرع و آب کشی رام نشده، و رنگش یک دست است حالی در رنگ آن نباشد.

گفتند: حالا حق مطلب را اداء کردی، و چون بجستجوی چنین گاوی برخاستند غیر از یک رأس نیافتند، آنهم از آن جوانی از بنی اسرائیل بود، و چون قیمت پرسیدند گفت: به پری پوستش از طلا، لا جرم نزد موسی آمدند، و جریان را گفتند: دستور داد باید بخرید، پس آن گاو را با قیمت خریداری کردند، و آوردن.

موسی (علیه السلام) دستور داد آن را ذبح کردند، و دم آن را بجسد مرد کشته زدند، وقتی اینکار را کردند، کشته زنده شد، و گفت: یا رسول الله مرا پسر عمومیم کشته، نه آن کسانی که متهم بقتل من شده اند.

آن وقت قاتل را شناختند، و دیدند که بوسیله دم گاو زنده شد، بفرستاده خدا موسی (علیه السلام) گفتند: این گاو داستانی دارد، موسی پرسید: چه داستانی؟ گفتند: جوانی بود در بنی اسرائیل که خیلی پدر و مادر خود احسان می کرد، روزی جنسی را خریده بود، آمد تا از خانه پول ببرد، ولی دید پدرش سر بر جامه او نهاده، و بخواب رفته، و کلید پولهایش هم زیر سر اوست، دلش نیامد پدر را بیدار کند، لذا از خیر آن معامله گذشت و چون پدر از خواب برخاست، جریان را پیدر گفت، پدر او را احسنت گفت، و گاوی در عوض باو بخشید، که این بجائی آن سودی که از تو فوت شد، و نتیجه سخت گیری بنی اسرائیل در امر گاو، این شد که گاو دارای اوصاف کذایی، منحصر در همین

گاو شود، که این پدر بفرزند خود بخشد، و نتیجه این انحصار هم آن شد که سودی فراوان عاید آن فرزند شود، موسی گفت بینید نتیجه احسان چه جور و تا چه اندازه به نیکوکار می رسد.

مؤلف: روایات بطوری که ملاحظه می فرمائید، با اجمال آنچه که ما از آیات شریفه استفاده کردیم منطبق است.

بحث فلسفی (در باره دو معجزه: زنده کردن مردگان و مسخ)

این سوره بطوری که ملاحظه می کنید، عده ای از معجزات را در قصص بنی اسرائیل و سایر اقوام می شمارد، یکی شکافتن دریا، و غرق کردن فرعون، در آیه: (وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ) الخ، است، و یکی گرفتن صاعقه بر بنی اسرائیل و زنده کردن آنان بعد از مردن است، که آیه: (وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ) الخ، متعرض آنست، و یکی سایه افکنندن ابر بر بنی اسرائیل، و نازل کردن من و سلوی در آیه: (وَظَلَّلَنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامُ) الخ است، و یکی انفجار چشمها بر از یک سنگ در آیه: (وَإِذْ أَسْتَسْقَى مُوسَى لِقَوْمِهِ) الخ است، و یکی بلند کردن کوه طور بر بالای سر بنی اسرائیل در آیه: (وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ) الخ است، و یکی مسخ شدن جمعی از بنی اسرائیل در آیه: (فَقُلْنَا لَهُمْ كُوْنُوا قِرَدَةً) الخ است، و یکی زنده کردن آن مرد قتیل است، با عضوی از گاو ذبح شده، در آیه: (فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِعِظِّهِ)

الخ، و باز یکی دیگر زنده کردن اقوامی دیگر در آیه: (أَلَمْ تَرِ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ) (۱) الخ است، و نیز زنده کردن آن کسی که از قریه خرابی می گذشت در آیه: (أَوْ كَالَّذِي مَرَ عَلَى قَرَيْهِ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا) (۲) الخ، و نیز احیاء مرغ سر بریده بدست ابراهیم (علیه السلام) در آیه (وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرْنِي كَيْفَ تُحْيِي الْأَيْمَنِي) (۳) الخ است، که مجموعاً دوازده معجزه خارق العاده میشود، و بیشترش بطوری که قرآن کریم ذکر فرموده در بنی اسرائیل رخ داده است.

و ما در سابق امکان عقلی وقوع معجزه را اثبات کردیم، و گفتیم: که معجزه در عین اینکه معجزه است، ناقض و منافي با قانون علیت و معلومیت کلی نیست، و با آن بیان روشن گردید که هیچ دلیلی بر این نداریم که آیات قرآنی را که ظاهر در وقوع معجزه است تاویل نموده، از ظاهرش برگردانیم، چون گفتیم: حوادثی است ممکن، نه از حالات عقلی، از قبیل انقسام عدد سه بدو عدد جفت، و متساوی، و یا تولد مولودی که پدر خودش نیز باشد، چون اینگونه امور امکان ندارد.

ص: ۳۰۹

۱- سوره بقره آیه ۲۴۳

۲- سوره بقره آیه ۲۵۹

۳- سوره بقره آیه ۲۶۰

بله در میانه همه معجزات، دو تا معجزه هست که احتیاج به بحث دیگری جداگانه دارد، یکی زنده کردن مردگان، و دوم معجزه مسخ.

در باره این دو معجزه بعضی گفته اند: این معنا در محل خودش ثابت شده: که هر موجود که دارای قوه و استعداد و کمال و فعلیت است، بعد از آنکه از مرحله استعداد بفعلیت رسید، دیگر محال است بحال استعداد برگردد، و همچنین هر موجودی که از نظر وجود، دارای کمال بیشتری است، محال است برگردد، و بموجودی ناقص تر از خود مبدل شود، و در عین حال همان موجود اول باشد.

و انسان بعد از مردنش تجرد پیدا می کند، یعنی نفسش از ماده مجرد میشود، و موجودی مجرد مثالی یا عقلی می گردد، و مرتبه مثالیت و عقلیت فوق مرتبه مادیت است، چون وجود، در آن دو قوی تر از وجود مادی است، با این حال دیگر محال است چنین انسانی، یا بگو چنین نفس تکامل یافته ای، دوباره اسیر ماده شود، و باصطلاح زنده گردد، و گرنه لازم می آید که چیزی بعد از فعلیت بقوه و استعداد برگردد، و این محال است، و نیز وجود انسان، وجودی قوی تر از وجود سایر انواع حیوانات است، و محال است انسان برگردد، و بوسیله مسخ، حیوانی دیگر شود.

این اشکالی است که در باب زنده شدن مردگان و مسخ انسانها بصورت حیوانی دیگر شده است، و ما در پاسخ می گوییم: بله برگشت چیزی که از قوه بفعلیت رسیده، دوباره قوه شدن آن محال است، ولی زنده شدن مردگان، و همچنین مسخ، از مصاديق این امر محال نیستند.

توضیح اینکه: آنچه از حس و برهان بدست آمده، این است که جوهر نباتی مادی وقتی در صراط استكمال حیوانی قرار می گیرد، در این صراط بسوی حیوان شدن حرکت می کند، و بصورت حیوانیت که صورتی است مجرد بتجربه بزرخی در می آید، و حقیقت این صورت این است که: چیزی خودش را درک کند، (البته ادراک جزئی خیالی)، و درک خویشتن حیوان، وجود کامل جوهر نباتی است، و فعلیت یافتن آن قوه و استعدادی است که داشت، که با حرکت جوهری بان کمال رسید، و بعد از آنکه گیاه بود حیوان شد، و دیگر محال است دوباره جوهری مادی شود، و بصورت نبات در آید، مگر آنکه از ماده حیوانی خود جدا گشته، ماده با صورت مادیش بماند، مثل اینکه حیوانی بمیرد، و جسدی بی حرکت شود.

از سوی دیگر صورت حیوانی منشا و مبدء افعالی ادراکی، و کارهایی است که از روی شعور از او سر می زند، و در نتیجه احوالی علمی هم بر آن افعال مترتباً میشود، و این احوال علمی در نفس حیوان نقش می بندد، و در اثر تکرار این افعال، و نقشبندي این احوال در نفس حیوان، از آنجا که نقش هایی شبیه بهم است، یک نقش واحد و صورتی ثابت، و غیر قابل زوال میشود، و

ملکه ای راسخه می گردد، و یک صورت نفسانی جدید می شود، که ممکن است نفس حیوانی بخاطر اختلاف این ملکات متنوع شود، و حیوانی خاص، و دارای صورت نوعیه ای خاص بشود، مثلا در یکی بصورت مکر، و در نوعی دیگر کینه توزی، و در نوعی دیگر شهوت، و در چهارمی وفاء، و در پنجمی درندگی، و امثال آن جلوه کند.

و اما ما دام که این احوال علمی حاصل از افعال، در اثر تکرار بصورت ملکه در نیامده باشد، نفس حیوان بهمان سادگی قبیلش باقی است، و مانند نبات است، که اگر از حرکت جوهری باز بایستد، هم چنان نبات باقی خواهد ماند، و آن استعداد حیوان شدنش از قوه بفعليت درنمی آيد. و اگر نفس برزخی از جهت احوال حاصله از افعالش، در همان حال اول، و فعل اول، و با نقشبندي صورت اول، تکامل می یافتد، قطعا علاقه اش با بدن هم در همان ابتدای وجودش قطع میشد، و اگر می بینیم قطع نمی شود، بخاطر همین است که آن صورت در اثر تکرار ملکه نشده، و در نفس رسوخ نکرده، باید با تکرار افعالی ادراکی مادیش، بتدریج و خورده خورده صورتی نوعی در نفس رسوخ کند، و حیوانی خاص بشود، -البته در صورتی که عمر طبیعی، و یا مقدار قابل ملاحظه ای از آن را داشته باشد- و اما اگر بین او و بین عمر طبیعیش، و یا آن مقدار قابل ملاحظه از عمر طبیعیش، چیزی از قبیل مرگ فاصله شود، حیوان بهمان سادگی، و بی نقشی حیوانیتش باقی میماند، و صورت نوعیه ای بخود نگرفته، می میرد.

و حیوان وقتی در صراط انسانیت قرار بگیرد، وجودی است که علاموه بر ادراک خودش، تعقل کلی هم نسبت بذات خود دارد، آنهم تعقل مجرد از ماده، و لوازم آن، یعنی اندازه ها، و ابعاد، و رنگها، و امثال آن، در اینصورت با حرکت جوهری از فعالیت مثالی که نسبت بمثالیت فعالیت است، ولی نسبت بفعل قوه، استعداد است، بتدریج بسوی تجرد عقلی قدم می گذارد، تا وقتی که صورت انسانی در باره اش تحقق یابد، اینجاست که دیگر محال است این فعالیت برگردد بقوه، که همان تجرد مثالی بود، همانطور که گفتم فعالیت حیوانیت محال است برگردد، و قوه شود.

تاژه این صورت انسانیت هم، افعال و بدنبال آن احوالی دارد، که با تکرار و تراکم آن احوال، بتدریج صورت خاصی جدید پیدا میشود، که خود باعث می گردد یک نوع انسان، بانواعی از انسان تنوع پیدا کند، یعنی همان تنوعی که در حیوان گفتیم.

حال که این معنا روشن گردید فهمیدی که اگر فرض کنیم انسانی بعد از مردنش بدنیا برگردد، و نفسش دوباره متعلق بمامد شود، آنهم همان ماده ای که قبل از متعلق بان بود، این باعث نمیشود که تجرد نفسش باطل گردد، چون نفس این فرد انسان، قبل از مردنش تجرد یافته بود، بعد از مردنش هم تجرد یافت، و بعد از برگشتن به بدن، باز همان تجرد را دارد.

تنها چیزی که با مردن از دست داده بود، این بود که آن ابزار و آلاتی که با آنها در مواد عالم دخل و تصرف می‌کرد، و خلاصه ابزار کار او بودند، آنها را از دست داد، و بعد از مردنش دیگر نمیتوانست کاری مادی انجام دهد، همانطور که یک نجار یا صنعت گر دیگر، وقتی ابزار صنعت خود را از دست بدید، دیگر نمیتواند در مواد کارش از قبیل تخته و آهن و امثال آن کار کند، و دخل و تصرف نماید، و هر وقت دستش بان ابزار رسید، باز همان استاد سابق است، و میتواند دوباره بکارش مشغول گردد، نفس هم وقتی بتعلق فعلی بماده اش برگردد، دوباره دست بکار شده، قوی و ادوات بدنی خود را کار می‌بند، و آن احوال و ملکاتی را که در زندگی قبلیش بواسطه افعال مکرر تحصیل کرده بود، تقویت نموده، دو چندانش می‌کند، و دوران جدیدی از استكمال را شروع می‌کند، بدون اینکه مستلزم رجوع فهقری، و سیر نزولی از کمال بسوی نقص، و از فعل بسوی قوه باشد.

و اگر بگویی: این سخن مستلزم قول بقسرا دائم است، و بطلان قسر دائم از ضروریات است، توضیح اینکه نفس مجرد، که از بدن منقطع شده، اگر باز هم در طبیعتش امکان این معنا باقی مانده باشد که بوسیله افعال مادی بعد از تعلق بماده برای بار دوم باز هم استكمال کند، معلوم میشود مردن و قطع علاقه اش از بدن، قبل از بکمال رسیدن بوده، و مانند میوه نارسی بوده که از درخت چیده باشند، و معلوم است که چنین کسی تا ابد از آنچه طبیعتش استعدادش را داشته محروم میماند، چون بنا نیست تمامی مردگان دوباره بوسیله معجزه زنده شوند، و خلاء خود را پر کنند، و محرومیت دائمی همان قسر دائمی است، که گفته‌یم محال است.

در پاسخ می‌گوییم: این نفوسي که در دنیا از قوه بفعليت در آمده، و بحدی از فعليت رسیده، و مرده اند دیگر امکان استكمالي در آينده و بطور دائم در آنها باقی نمانده، بلکه یا هم چنان بر فعليت حاضر خود مستقر می‌گردد، و یا آنکه از آن فعليت در آمده، صورت عقلیه مناسبی بخود می‌گیرند، و باز بهمان حد و اندازه باقی میمانند و خلاصه استكمال بعد از مردن تمام میشود.

پس انسانی که با نفسی ساده مرده، ولی کارهایی هم از خوب و بد کرده، اگر دیر می‌مرد و مدتی دیگر زندگی می‌کرد، ممکن بود برای نفس ساده خود صورتی سعیده و یا شقیه کسب کند، و همچنین اگر قبل از کسب چنین صورتی بمیرد، ولی دو مرتبه بدنیا برگردد، و مدتی زندگی کند، باز ممکن است زائد بر همان صورت که گفته‌یم صورتی جدید، کسب کند.

و اگر برنگردد در عالم بزخ پاداش و یا کیفر کرده های خود را می‌بیند، تا آنجا که بصورتی عقلی مناسب با صورت مثالی قبلیش درآید، وقتی درآمد، دیگر آن امکان استكمال باطل گشته، تنها امکانات استكمالهای عقلی برایش باقی میماند، که در چنین حالی اگر بدنیا برگردد، میتواند

صورت عقلیه دیگری از ناحیه ماده و افعال مربوط بان کسب کند، مانند انبیاء و اولیاء، که اگر فرض کنیم دوباره بدنی برگردند، میتوانند صورت عقلیه دیگری بدست آورند، و اگر برنگردند، جز آنچه در نوبت اول کسب کرده اند، کمال و صعود دیگری در مدارج آن، و سیر دیگری در صراط آن، نخواهند داشت، (دقت فرمائید).

و معلوم است که چنین چیزی قسر دائمی نخواهد بود، و اگر صرف اینکه (نفسی از نفوس میتوانسته کمالی را بدست آورد، و بخاطر عمل عاملی و تاثیر علت هایی نتوانسته بدست بیاورد، و از دنیا رفته) قسر دائمی باشد، باید بیشتر و یا همه حوادث این عالم، که عالم تزاحم و موطن تضاد است، قسر دائمی باشد.

پس جمیع اجزاء این عالم طبیعی، در هم دیگر اثر دارند، و قسر دائمی که محال است، این است که در یکی از غریزه ها نوعی از انواع اقتضاء نهاده شود، که تقاضا و یا استعداد نوعی از انواع کمال را داشته باشد ولی برای ابد این استعدادش بفعليت نرسیده باشد، حال یا برای اینکه امری در داخل ذاتش بوده که او را از رسیدن بکمال باز داشته، و یا بخاطر امری خارج از ذاتش بوده که استعداد بحسب غریزه او را باطل کرده، که در حقیقت میتوان گفت این خود دادن غریزه و خوی باطل بکسی است که مستعد گرفتن خوی کمال است، و جبلی کردن لغو و بیهوده کاری، در نفس او است. (دقت بفرمائید).

و همچنین اگر انسانی را فرض کنیم، که صورت انسانیش بصورت نوعی دیگر از انواع حیوانات، از قبیل میمون، و خوک، مبدل شده باشد، که صورت حیوانیت روی صورت انسانیش نقش بسته، و چنین کسی انسانی است خوک، و یا انسانی است میمون، نه اینکه بکلی انسانیتش باطل گشته، و صورت خوکی و میمونی بجای صورت انسانیش نقش بسته باشد.

پس وقتی انسان در اثر تکرار عمل، صورتی از صور ملکات را کسب کند، نفسش بان صورت متصور می شود، و هیچ دلیلی نداریم بر محال بودن اینکه نفسانیات و صورتهای نفسانی همانطور که در آخرت مجسم میشود، در دنیا نیز از باطن بظاهر در آمد، و مجسم شود.

در سابق هم گفتیم: که نفس انسانیت در اول حدوثش که هیچ نقشی نداشت، و قابل و پذیرای هر نقشی بود، می تواند بصورتهای خاصی متنوع شود، بعد از ابهام مشخص، و بعد از اطلاق مقید شود، و بنا بر این همانطور که گفته شد، انسان مسخ شده، انسان است و مسخ شده، نه اینکه مسخ شده ای فاقد انسانیت باشد (دقت فرمائید).

در جرائد روز هم، از اخبار مجامع علمی اروپا و آمریکا چیزهایی میخوانیم، که امکان زنده شدن بعد از مرگ را تایید می کند، و همچنین مبدل شدن صورت انسان را بصورت دیگر یعنی

مسخ را جائز می‌شمارد، گو اینکه ما در این مباحث اعتماد به این گونه اخبار نمی‌کنیم و لکن می‌خواهیم تذکر دهیم که اهل بحث از دانش پژوهان آنچه را دیروز خوانده اند، امروز فراموش نکنند.

در اینجا ممکن است بگویی: بنا بر آنچه شما گفتید، راه برای تناسخ هموار شد، و دیگر هیچ مانعی از پذیرفتن این نظریه باقی نمی‌ماند.

در جواب می‌گوییم: نه، گفتار ما هیچ ربطی به تناسخ ندارد، چون تناسخ عبارت از این است که بگوئیم: نفس آدمی بعد از آنکه بنوعی کمال استکمال کرد، و از بدن جدا شد، به بدن دیگری منتقل شود، و این فرضیه ایست محال چون بدنش که نفس مورد گفتگو می‌خواهد منتقل باش شود، یا خودش نفس دارد، و یا ندارد، اگر نفس داشته باشد مستلزم آنست که یک بدن دارای دو نفس بشود، و این همان وحدت کثیر و کثرت واحد است (که محال بودنش روشن است)، و اگر نفسی ندارد، مستلزم آنست که چیزی که بفعالیت رسیده، دوباره برگردد بالقوه شود، مثلاً پیر مرد برگردد کودک شود، (که محال بودن این نیز روشن است)، و همچنین اگر بگوئیم: نفس تکامل یافته یک انسان، بعد از جدایی از بدنش، بین گیاه و یا حیوانی منتقل شود، که این نیز مستلزم بالقوه شدن بالفعل است، که بیانش گذشت.

بحث علمی و اخلاقی (در باره رفتار و اخلاق بنی اسرائیل)

اشاره

در قرآن از همه امتهای گذشته بیشتر، داستانهای بنی اسرائیل، و نیز بطوری که گفته اند از همه انبیاء گذشته بیشتر، نام حضرت موسی علیه السلام آمده، چون می‌بینیم نام آن جناب در صد و سی و شش جای قرآن ذکر شده، درست دو برابر نام ابراهیم ع، که آن جناب هم از هر پیغمبر دیگری نامش بیشتر آمده، یعنی باز بطوری که گفته اند، نامش در شصت و نه مورد ذکر شده.

علتی که برای این معنا بنظر می‌رسد، اینست که اسلام دینی است حنیف، که اساسش توحید است، و توحید را ابراهیم علیه السلام تاسیس کرد، و آن گاه خدای سبحان آن را برای پیامبر گرامیش محمد ص با تمام رسانید، و فرمود: (مَلَّه أَيْكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَيِّمَأُكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلٍ، دِينَ تَوْحِيدٍ، دِينَ پَدْرَتَانِ ابْرَاهِيمَ اَسْتَ، او شما را از پیش مسلمان نامید) [\(۱\)](#) و بنی اسرائیل در پذیرفتن توحید لجوج ترین امتها بودند، و از هر امتی دیگر بیشتر با آن دشمنی کردند، و دورتر از

ص: ۳۱۴

هر امت دیگری از انقیاد در برابر حق بودند، هم چنان که کفار عرب هم که پیامبر اسلام گرفتار آنان شد، دست کمی از بنی اسرائیل نداشتند، و لجاجت و خصومت با حق را بجایی رساندند که آیه: (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ، کسانی که کفر ورزیدند، چه انذارشان بکنی، و چه نکنی ایمان نمی آورند) (۱۱) در حکشان نازل شد و هیچ قساوت و جفا، و هیچ ردیله دیگر از رذائل، که قرآن برای بنی اسرائیل ذکر می کند، نیست، مگر آنکه در کفار عرب نیز وجود داشت، و بهر حال اگر در قصه های بنی اسرائیل که در قرآن آمده دقت کنی، و در آنها باریک شوی، و باسرا رحلقات آنان پی ببری، خواهی دید که مردمی فرو رفته در مادیات بودند، و جز لذائذ مادی، و صوری، چیزی دیگری سرشان نمیشد، امتنی بوده اند که جز در برابر لذات و کمالات مادی تسلیم نمیشدند، و بهیچ حقیقت از حقائق ما وراء حس ایمان نمی آورند، هم چنان که امروز هم همینطورند.

و همین خوی، باعث شده که عقل و اراده شان در تحت فرمان و انقیاد حس و ماده قرار گیرد، و جز آنچه را که حس و ماده تجویز کند، جائز ندانند، و بغیر آن را اراده نکنند، و باز همین انقیاد در برابر حس، باعث شده که هیچ سخنی را نپذیرند، مگر آنکه حس آن را تصدیق کند، و اگر دست حس بتتصدیق و تکذیب آن نرسید، آن را نپذیرند، هر چند که حق باشد.

و باز این تسلیم شدنشان در برابر محسوسات، باعث شده که هر چه را ماده پرستی صحیح بداند، و بزرگان یعنی آنها که مادیات بیشتر دارند، آن را نیکو بشمارند، قبول کنند، هر چند که حق نباشد، نتیجه این پستی و کوتاه فکریشان هم این شد: که در گفتار و کردار خود دچار تناقض شوند، مثلاً می بینیم که از یک سو در غیر محسوسات دنباله روی دیگران را تقلید کورکورانه خوانده، مذمت می کنند، هر چند که عمل عمل صحیح و سزاواری باشد، و از سوی دیگر همین دنباله روی را اگر در امور محسوس و مادی و سازگار با هوسرانیهایشان باشد، می ستایند، هر چند که عمل عملی زشت و خلاف باشد.

یکی از عواملی که این روحیه را در یهود تقویت کرد، زندگی طولانی آنان در مصر، و در زیر سلطه مصریان است، که در این مدت طولانی ایشان را ذلیل و خوار کردند، و برده خود گرفته، شکنجه دادند و بدترین عذابها را چشاندند، فرزندانشان را می کشتند، و زنانشان را زنده نگه میداشتند، که همین خود عذابی دردناک بود، که خدا بدان مبتلاشان کرده بود.

و همین وضع باعث شد، جنس یهود سرسخت بار بیایند، و در برابر دستورات انبیایشان انقیاد نداشته، گوش بفرامین علمای ربانی خود ندهند، با اینکه آن دستورات و این فرامین، همه بسود معاش و معادشان بود، (برای اینکه کاملاً بگفته ما واقع شوید، موافق آنان با موسی

ص: ۳۱۵

۱- سوره بقره آیه ۶

ع، و سایر انبیاء را از نظر بگذرانید)، و نیز آن روحیه باعث شد که در برابر معرضان و گردن کشان خود رام و منقاد باشند، و هر دستوری را از آنها اطاعت کنند.

امروز هم حق و حقیقت در برابر تمدن مادی که ارمغان غربی‌ها است بهمین بلا مبتلا شده، چون اساس تمدن نامبرده بر حس و ماده است، و از ادله‌ای که دور از حس‌اند، هیچ دلیلی را قبول نمی‌کند، و در هر چیزی که منافع و لذائذ حسی و مادی را تامین کند، از هیچ دلیلی سراغ نمی‌گیرد، و همین باعث شده که احکام غریزی انسان بکلی باطل شود، و معارف عالیه و اخلاق فاضله از میان ما رخت بریندد، و انسانیت در خطر انهدام، و جامعه بشر در خطر شدیدترین فساد قرار گیرد، که بزودی همه انسانها باین خطر واقف خواهند شد، و شرنگ تلغی این تمدن را خواهند چشید.

در حالی که بحث عمیق در اخلاقیات خلاف این را نتیجه میدهد، آری هر سخنی و دلیلی قابل پذیرش نیست، و هر تقليدي هم مذموم نیست، توضیح اینکه نوع بشر بدان جهت که بشر است با افعال ارادی خود که متوقف بر فکر و اراده او است، بسوی کمال زندگیش سیر می‌کند، افعالی که تحقیقش بدون فکر محال است.

پس فکر یگانه اساس و پایه ایست که کمال وجودی، و ضروری انسان بر آن پایه بنا می‌شود، پس انسان چاره‌ای جز این ندارد، که در باره هر چیزی که ارتباطی با کمال وجودی او دارد، چه ارتباط بدون واسطه، و چه با واسطه، تصدیق‌هایی عملی و یا نظری داشته باشد، و این تصدیقات همان مصالح کلیه ایست که ما افعال فردی و اجتماعی خود را با آنها تعلیل می‌کنیم، و یا قبل از اینکه افعال را انجام دهیم، نخست افعال را با آن مصالح در ذهن می‌سنجدیم، و آن گاه با خارجیت دادن با افعال، آن مصالح را بدست می‌آوریم، (دقت فرمائید).

از سوی دیگر در نهاد انسان این غریزه نهفته شده: که همواره بهر حادثه بر می‌خورد، از علل آن جستجو کند، و نیز هر پدیده ای که در ذهنش هجوم می‌آورد علت‌ش را بفهمد، و تا نفهمد آن پدیده ذهنی را در خارج تحقق ندهد، پس هر پدیده ذهنی را وقتی تصمیم می‌گیرد در خارج ایجاد کند، که علت‌ش هم در ذهنش وجود داشته باشد و نیز در باره هیچ مطلب علمی، و تصدیق نظری، داوری ننموده، و آن را نمی‌پذیرد، مگر وقتی که علت آن را فهمیده باشد، و با تکاء آن علت مطلب نامبرده را پذیرد.

این وضعی است که انسان دارد، و هرگز از آن تخطی نمی‌کند، و اگر هم بمواردی برخوریم که بر حسب ظاهر بر خلاف این کلیت باشد، باز با دقت نظر و باریک بینی شبهه ما از بین می‌رود، و پی می‌بریم که در آن مورد هم جستجوی از علت وجود داشته، چون اعتماد و طمانيه بعلت امری است فطری و چیزی که فطری شد، دیگر اختلاف و تخلف نمی‌پذیرد.

و همین داعی فطری، انسان را بتلاش‌هایی فکری و عملی وادار کرد، که ما فوق طاقت‌ش بود، چون احتیاجات طبیعی او یکی دو تا نبود، و یک انسان به تنها‌ی نمی توانست همه حوائج خود را بر آورد، در همه آنها عمل فکری انجام داده، و بدنالش عمل بدنی هم انجام دهد، و در نتیجه همه حوائج خود را تامین کند، چون نیروی طبیعی شخص او وافی به این کار نبود، لذا فطرتش راه چاره‌ای پیش پایش گذاشت و آن این بود که متول بزندگی اجتماعی شود، و برای خود تمدنی بوجود آورد، و حوائج زندگی را در میان افراد اجتماع تقسیم کند، و برای هر یک از ابواب حاجات، طائفه‌ای را موکل سازد، عیناً مانند یک بدن زنده، که هر عضو از اعضاء آن، یک قسمت از حوائج بدن را بر می آورد، و حاصل کار هر یک عاید همه می‌شود.

از سوی دیگر، حوائج بشر حد معینی ندارد، تا وقتی بدان رسید، تمام شود، بلکه روز بروز بر کمیت و کیفیت آنها افزوده می‌گردد، و در نتیجه فنون، و صنعت‌ها، و علوم، روز بروز انشعاب نوی بخود می‌گیرد، ناگزیر برای هر شعبه از شعب علوم، و صنایع، به متخصصین احتیاج پیدا می‌کند، و در صدد تربیت افراد متخصص بر می‌آید، آری این علومی که فعلاً از حد شمار در آمده، بسیاری از آنها در سابق یک علم شمرده می‌شد، و همچنین صنایع گونه گون امروز، که هر چند تای از آن، در سابق جزء یک صنعت بود، و یک نفر متخصص در همه آنها بود، ولی امروز همان یک علم، و یک صنعت دیروز، تجزیه شده، هر باب، و فصل، از آن علم و صنعت، علمی و صنعتی جداگانه شده، مانند علم طب، که در قدیم یک علم بود، و جزء یکی از فروع طبیعتیات بشمار می‌رفت، ولی امروز بچند علم جداگانه تقسیم شده، که یک فرد انسان (هر قدر هم نابغه باشد)، در بیشتر از یکی از آن علوم تخصص پیدا نمی‌کند.

و چون چنین بود، باز با الهام فطرتش ملهم شد به اینکه در آنچه که خودش تخصص دارد، بعلم و آگهی خود عمل کند، و در آنچه که دیگران در آن تخصص دارند، از آنان پیروی نموده، به تخصص و مهارت آنان اعتماد کند.

در زندگی اجتماعی، انسان ناچار از تقلید است

اینجاست که می‌گوییم: بنای عقلای عالم بر این است که هر کس باهل خبره در هر فن مراجعه نماید، و حقیقت و واقع این مراجعه، همان تقلید اصطلاحی است که معناش اعتماد کردن بدلیل اجمالی هر مسئله ایست، که دسترسی بدلیل تفصیلی آن از حد و حیطه طاقت او بیرون است.

هم چنان که بحکم فطرتش خود را محکوم میداند، به اینکه در آنچه که در وسع و طاقت خودش است به تقلید از دیگران اکتفاء ننموده، خودش شخصاً به بحث و جستجو پرداخته، دلیل تفصیلی آن را بدست آورد.

و ملاک در هر دو باب این است که آدمی پیروی از غیر علم نکند، اگر قدرت بر اجتهاد

دارد، بحکم فطرتش باید باجتهاد، و تحصیل دلیل تفصیلی، و علت هر مسئله که مورد ابتلای او است بپردازد، و اگر قدرت بر آن ندارد، از کسی که علم بآن مسئله را دارد تقليد کند، و از آنجایی که محال است فردی از نوع انسانی یافت شود، که در تمامی شئون زندگی تخصص داشته باشد، و آن اصولی را که زندگیش متکی بدانها است مستقلاً اجتهاد و بررسی کند، قهراً محال خواهد بود که انسانی یافت شود که از تقليد و پیروی غیر، خالی باشد، و هر کس خلاف این معنا را ادعا کند، و یا در باره خود پنداری غیر این داشته باشد، یعنی میپندارد که در هیچ مسئله از مسائل زندگی تقليد نمی کند، در حقیقت سند سفاهت خود را دست داده.

بله تقليد در آن مسائلی که خود انسان میتواند بدلیل و علتیش پی ببرد، تقليد کورکورانه و غلط است، هم چنان که اجتهاد در مسئله ای که اهلیت ورود بدان مسئله را ندارد، یکی از رذائل اخلاقی است، که باعث هلاکت اجتماع می گردد، و مدنیه فاضلہ بشری را از هم می پاشد، پس افراد اجتماع، نمی توانند در همه مسائل مجتهد باشند، و در هیچ مسئله ای تقليد نکنند، و نه میتوانند در تمامی مسائل زندگی مقلد باشند، و سراسر زندگیشان پیروی محض باشد، چون جز از خدای سبحان، از هیچ کس دیگر نباید اينطور پیروی کرد، یعنی پیرو محض بود، بلکه در برابر خدای سبحان باید پیرو محض بود، چون او يگانه سببی است که سایر اسباب همه باو منتهی میشود.

ص: ۳۱۸

اشارة

أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَ قَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ (٧٥) وَ إِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَ إِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُنَّهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيَحَاجُوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (٧٦) أَوْ لَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسْرِرُونَ وَ مَا يُعْلِنُونَ (٧٧) وَ مِنْهُمْ أُمِيَّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيًّا وَ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظْنُونَ (٧٨) فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبْتُ أَيْدِيهِمْ وَ وَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ (٧٩)

وَ قَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةَ قُلْ أَتَتَخَذُنَّمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (٨٠) بَلِي مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَ أَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (٨١) وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (٨٢)

ص: ٣١٩

آیا طمع دارید که اینان بشما ایمان آورند با اینکه طائفه ای از ایشان کلام خدا را می شنیدند و سپس با علم بدان و با اینکه آن را می شناختند تحریفش می کردند (۷۵).

و چون مؤمنان را می بینند گویند: ما ایمان آورده ایم و چون با یکدیگر خلوت می کنند میگویند: چرا ایشان را باسراری که مایه پیروزی آنان علیه شما است آگاه می کنید تا روز قیامت نزد پروردگارتان علیه شما احتجاج کنند چرا تعقل نمی کنید (۷۶).

آیا اینان نمی دانند که خدا با آنچه که پنهان میدارند مانند آنچه آشکار می کنند آگاه است؟! (۷۷).

و پاره ای از ایشان بیسوادهایی هستند که علمی بكتاب ندارند و از یهودی گری نامی بجز مظنه و پندار دلیلی ندارند (۷۸).

پس وای بحال کسانی که کتاب را با دست خود می نویسند و آن گاه می گویند این کتاب از ناحیه خداست تا باین وسیله بهایی اند که بچنگ آورند پس وای بر ایشان از آنچه که دستهاشان نوشته و وای بر آنان از آنچه بکف آورند (۷۹).

و گفتند آتش جز چند روزی بما نمی رسد، بگو مگر از خدا عهدی در این باره گرفته اید که چون خدا خلف عهد نمی کند چنین قاطع سخن می گویید؟ و یا آنکه علیه خدا چیزی می گویید که علمی بدان ندارید؟ (۸۰).

بله کسی که گناه می کند تا آنجا که آثار گناه بر دلش احاطه یابد این چنین افراد اهل آتشند و بیرون شدن از آن برایشان نیست (۸۱).

و کسانی که ایمان آورده و عمل صالح می کنند اهل بهشتند و ایشان نیز در بهشت جاودانند (۸۲)

بيان

اشارة

سیاق این آیات، مخصوصاً ذیل آنها، این معنا را دست میدهد: که یهودیان عصر بعثت، در نظر کفار، و مخصوصاً کفار مدینه، که همسایگان یهود بودند، از پشتیبانان پیامبر اسلام شمرده میشدند، چون یهودیان، علم دین و کتاب داشتند، و لذا امید به ایمان آوردن آنان بیشتر از اقوام دیگر بود، و همه، توقع این را داشتند که فوج فوج بدین اسلام در آیند، و دین اسلام را تایید و تقویت نموده، نور آن را منتشر، و دعوتش را گسترده سازند.

ولکن بعد از آنکه رسول خدا (صلی الله عليه و آله) بمدینه مهاجرت کرد، یهود از خود رفتاری را نشان داد، که آن امید را مبدل به یاس کرد، و بهمین جهت خدای سبحان در این آیات می فرماید: (أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ؟ وَ قَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِّنْهُمْ يَسْعَيْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ)، الخ، یعنی آیا انتظار دارید که یهود بدین شما ایمان بیاورد، در حالی که یک عدد از آنان بعد از شنیدن آیات خدا، و فهمیدنش، آن را تحریف کردند، و خلاصه کتمان حقایق، و تحریف کلام خدا رسم دیرینه این طائفه است،

پس اگر نکول آنان را از گفته های خودشان می بینند، و می بینید که امروز سخنان دیروز خود را حاشا می کنند، خیلی تعجب نکنید.

ص: ۳۲۰

(أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ) در این آیه التفاتی از خطاب به بنی اسرائیل، خطاب به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مسلمانان بکار رفته، و با اینکه قبله همه جا خطاب به یهود بود، در این آیه یهود غایب فرض شده، و گویا وجهش این باشد که بعد از آنکه داستان بقره را ذکر کرد، و در خود آن داستان ناگهان روی سخن از یهود برگردانید، و یهود را غایب فرض کرد، برای اینکه داستان را از تورات خود دزدیده بودند، لذا در این آیه خواست تا همان سیاق غیبت را ادامه داده، بیان را با سیاق غیبت تمام کند، و در سیاق غیبت به تحریف توراتشان اشاره نماید، لذا دیگر روی سخن باشان نکرد، و بلکه ایشان را غایب گرفت.

(وَ إِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَ إِذَا خَلَا) الخ، در این آیه شریفه دو جمله شرطیه مدخلول (اذا) واقع شده، ولی تقابلی میان آن دو نشده، یعنی نفرموده: (چون مؤمنین را می بینند، میگویند:

ایمان آوردیم، و چون با یکدگر خلوت می کنند، میگویند: ایمان نیاوردیم) بلکه فرموده: (چون مؤمنین را می بینند، میگویند: ایمان آوردیم و چون با یکدگر خلوت می کنند، می گویند: چرا از بشارتهای تورات برای مسلمانان نقل می کنید؟ و باصطلاح سوژه بدست مسلمانان میدهید؟) و بدین جهت اینطور فرمود، تا دو مورد از جرائم و جهالت آنان را بیان کرده باشد.

بخلاف آیه: (وَ إِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا، قَالُوا: آمَنَّا وَ إِذَا حَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ، قَالُوا: إِنَّا مَعَكُمْ، إِنَّمَا تَحْنُ مُسْتَهْرِرُونَ)، [\(۱\)](#) که میان دو جمله شرطیه مقابله شده است.

و دو جریمه و جهالت یهودیان، که در آیه مورد بحث بدان اشاره شده، یکی نفاق ایشان است، که در ظاهر اظهار ایمان می کنند، تا خود را از اذیت و طعن و قتل حفظ کنند، و دوم این است که خواستند حقیقت و منویات درونی خود را از خدا پوشانند، و خیال کردند اگر پرده پوشی کنند، میتوانند امر را بر خدا مشتبه سازند، با اینکه خدا باشکار و نهان ایشان آگاه است، هم چنان که در این آیه از سخنان محترمانه ایشان خبر داد.

بطوری که از لحن کلام برمی آید، جریان از این قرار بوده: که عوام ایشان از ساده لوحی، وقتی بمسلمانان می رسیده اند، اظهار مسربت می کردند، و پاره ای از بشارتهای تورات را باشان می گفتند، و یا اطلاعاتی در اختیار می گذاشتند، که مسلمانان از آنها برای تصدیق نبوت پیامبرشان، استفاده می کردند، و رؤسایشان از اینکار نهی می گرفتند: این خود فتحی است که خدا برای مسلمانان قرار داده، و ما نباید آن را برای ایشان فاش سازیم، چون با همین بشارتها که در کتب ما است، نزد پروردگار خود علیه ما احتجاج خواهند کرد.

ص: ۳۲۱

۱۴ - سوره بقره آیه

کانه خواسته اند بگویند: اگر ما این بشارتها را در اختیار مسلمانان قرار ندهیم، (العیاذ بالله)، خود خدا اطلاع ندارد، که موسی (علیه السلام) ما را به پیروی پیامبر اسلام سفارش کرده، و چون اطلاع ندارد، ما را با آن مؤاخذه نمی کند، و معلوم است که لازمه این حرف این است که خدای تعالیٰ تنها آنچه آشکار است بداند، و از نهانیها خبر نداشته باشد، و بیاطن امور علمی نداشته باشد، و این نهایت درجه جهل است.

لذا خدای سبحان با جمله: أَوْ لَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسْرُونَ وَ مَا يُعْلِنُونَ؟ (الخ این پندار غلطشان را رد می کند، چون این نوع علم - یعنی علم بظواهر امور به تنها یی، و جهل بیاطن آن، - علمی است که بالآخره منتهی بحسر میشود، و حس احتیاج به بدن مادی دارد، بدین که مجهز بالات و ابزار احساس، از چشم، و گوش، و امثال آن باشد، و باز بدین که مقید بقیود زمان و مکان، و خود مولود علل دیگری مانند خود مادی باشد، و چیزی که چنین است مصنوع است نه صانع عالم).

و این جریان یکی از شواهد بیان قبلی ما است، که گفتیم بنی اسرائیل بخاطر اینکه برای ماده اصالت قائل بودند، در باره خدا هم با حکم ماده حکم می کردند، و او را موجودی فعال در ماده می پنداشتند، چیزی که هست موجودی که قاهر بر عالم ماده است، اما عیناً مانند یک علت مادی، و قاهر بر معلول مادی.

ریشه مادی عقائد یهود

البته این طرز فکر، اختصاص به یهود نداشت، بلکه هر اهل ملت دیگر هم که اصالت را برای ماده قائل بودند، و قائل هستند، آنها نیز در باره خدای سبحان حکمی نمی کنند، مگر همان احکامی که برای مادیات، و بر طبق اوصاف مادیات می کنند، اگر برای خدا حیات، و علم، و قدرت، و اختیار، و اراده، و قضاe، و حکم، و تدبیر، امر و ابرام قضاe، و احکامی دیگر، قائلند، آن حیات و علم و قدرت و اوصافی را قائلند که برای یک موجود مادی قائلند، و این دردی است بی درمان، که نه آیات خدا درمانش می کند، و نه انذار انبیاء، (وَ مَا تُغْنِي الْآيَاتُ وَ النُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ). (۱)

حتی این طبقه از دین داران، کار را بجایی رسانندند، و در باره خدا احکامی جاری ساختند، که حتی کسانی هم که دین آنان را ندارند، و هیچ بهره ای از دین حق و معارف حقه آن ندارند، طرز تفکر آنان را مسخره کردند، از آن جمله گفتند: مسلمانان از پیامبر خود روایت می کنند که خدا آدم را بشکل و قیافه خودش آفریده، و خودشان هم که امت آن پیامبرند، خدا را بشکل آدم می آفرینند.

پس امر این مادی گرایان، دائراست بین اینکه همه احکام ماده را برای پروردگار خود اثبات کنند، هم چنان که مشبهه از مسلمانان، و همچنین دیگران که بعنوان مشبهه شناخته نشده اند،

ص: ۳۲۲

اینکار را کرده و می‌کنند، و بین اینکه اصلاً از اوصاف جمال خداوندی، هیچ چیز را نفهمند، و اوصاف جمال او را باوصاف سلبی ارجاع داده، بگویند: الفاظی که اوصاف خدا را بیان می‌کند، در حق او باشترانک لفظی استعمال می‌شود، و اینکه می‌گوییم: خدا موجودی است، ثابت، عالم، قادر، حی، وجود و ثبوت و علم و قدرت و حیات او معنایی دارد، که ما نمی‌فهمیم، و نمی‌توانیم بفهمیم، ناگزیر باید معانی این کلمات را به اموری سلبی ارجاع دهیم، یعنی بگوئیم: خدا معدوم، وزایل، و جاهل، و عاجز، و مرده، نیست، اینجا است که صاحبان بصیرت باید عبرت گیرند، که انس بمنادیات کار آدمی را بکجا می‌کشاند؟ چون این طرز فکر از اینجا سر در می‌آورد که بخدایی ایمان بیاورند، که اصلاً او را در کنند، و خدایی را پرسند که او را نشناسند، و نفهمند، و ادعایی کنند که نه خودشان آن را تعقل کرده باشند، و نه احتمال از مردم.

با اینکه دعوت دینی با معارف حقه خود، بطلان این اباطیل را روشن کرده، از یک سو به عوام مردم اعلام داشته: در میان دو اعتقاد باطل تشییه و تزییه سخن حق و لب حقیقت را رعایت کنند، یعنی در باره خدای سبحان اینطور بگویند: که او چیزی است، نه چون چیزهای دیگر، و او علمی دارد، نه چون علوم ما، و قدرتی دارد، نه چون قدرت ما، و حیاتی دارد، نه چون حیات ما، اراده می‌کند، اما نه چون ما، و سخن می‌گوید: ولی نه چون ما با باز کردن دهان.

واز سوی دیگر بخواص اعلام داشته: تا در آیاتش تدبر و در دینش تفقه کنند، و فرموده:

(هَلْ يَسِّئُ الَّذِينَ يَعْلَمُونَ، وَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ؟ إِنَّمَا يَتَيَّدَ كُرُّ أُولُوا الْأَلْبَابِ، آیا آنان که میدانند، برابرند با کسانی که نمیدانند؟
نه، تنها کسانی متذکر می‌شوند که صاحبان عقلند). (۱)

واز سوی دیگر در تکالیف، طائفه عوام، و طائفه خواص، رایکسان نگرفته، و بیک جور تکالیف را متوجه ایشان نکرده، و این است وضع تعلیم آن دینی که بایشان و در حق ایشان نازل شده، مگر آنکه اصلاً کاری با دین نداشته باشند، و گر نه اگر بخواهند دین خدای را محفوظ نگه بدارند، راه برای همه هموار است.

(وَ مِنْهُمْ أُمِيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ، إِلَّا أَمَانَى) کلمه (امی) بمعنای کسی است که قادر بر خواندن و نوشتن نباشد، که اگر بخواهیم با زبان روز ترجمه اش کنیم، بچه نه نه می‌شود، و از این جهت چنین کسانی را (امی- بچه نه نه)، خوانده اند، که مهر و عاطفه مادری باعث شده که او را از فرستادن بمدرسه باز بدارد، و در نتیجه از تعلیم و تربیت استاد محروم بماند، و تنها مربی او همان مادرش باشد.

ص: ۳۲۳

۹ - سوره زمر آیه

و کلمه (آمانی) جمع امنیه است، که بمعنای اکاذیب است، و حاصل معنای آیه این است: که ملت یهود، یا افراد باسوسادی هستند، که خواندن و نوشتن را میدانند، ولی در عوض بكتب آسمانی خیانت می کنند، و آن را تحریف مینمایند، و یا مردمی بی سواد و امی هستند، که از کتب آسمانی هیچ چیز نمیدانند، و مشتی اکاذیب و خرافات را بعنوان کتاب آسمانی پذیرفته اند.

(فَوَيْلٌ لِّلَّذِينَ يَكْبُرُونَ) کلمه ویل، بمعنای هلاکت و عذاب شدید، و نیز بمعنای اندوه، و خواری و پستی است، و نیز هر چیزی را که آدمی سخت از آن حذر می کند، ویل میگویند، و کلمه (اشتراء) بمعنای خریدن است.

(فَوَيْلٌ لَّهُمْ مِمَّا كَتَبْتُ أَيْدِيهِمْ، وَوَيْلٌ لَّهُمْ) ضمیرهای جمع در این آیه، یا به بنی اسرائیل بر می گردد، و یا تنها بکسانی که تورات را تحریف کردند، برای هر دو وجهی است، ولی بنا بر وجه اول، ویل متوجه عوام بی سوادشان نیز میشود.

(بَلِّي مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً، وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَةُ الْخَ) الخ، کلمه خطیئه بمعنای آن حالتی است که بعد از ارتکاب کار زشت بدل انسان دست میدهد، و بهمین جهت بود که بعد از ذکر کسب سیئه، احاطه خطیئه را ذکر کرد، و احاطه خطیئه (که خدا همه بندگانش را از این خطر حفظ فرماید)، باعث میشود که انسان محاط بدان، دستش از هر راه نجاتی برپا شود، کانه آن چنان خطیئه او را محاصره کرده، که هیچ راه و روزنه ای برای اینکه هدایت بوی روی آورد، باقی نگذاشته، در نتیجه چنین کسی جاودانه در آتش خواهد بود، و اگر در قلب او مختصراً ایمان وجود داشت و یا از اخلاق و ملکات فاضله که منافی با حق نیستند، از قبیل انصاف، و خصوع، در برابر حق، و نظیر این دو پرتوی می بود، قطعاً امکان این وجود داشت، که هدایت و سعادت در دلش رخنه یابد، پس احاطه خطیئه در کسی فرض نمیشود، مگر با شرک بخدا، که قرآن در باره اش فرموده: (إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرِكَ بِهِ، وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ، خَدَا اِيَّن جَرْمَ رَا که بُوی شرک بورزنده، نمی آمرزد، و پائین تراز آن را از هر کس بخواهد می آمرزد)، [\(۱\)](#) و نیز از جهتی دیگر، مگر با کفر و تکذیب آیات خدا که قرآن در باره اش می فرماید: (وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِتُوْنَ، وَکسانی که کفر بورزنده، و آیات ما را تکذیب کنند، اصحاب آتشند، که در آن جاودانه خواهند بود)، [\(۲\)](#) پس در حقیقت کسب سیئه، و احاطه خطیئه بمتر له کلمه جامعی است برای هر فکر و عملی که خلود در آتش بیاورد.

این را هم باید بگوئیم: که این دو آیه از نظر معنا قریب به آیه:

ص: ۳۲۴

۱- سوره نساء آیه ۴۸

۲- سوره بقره آیه ۳۹

(إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا، وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ)، الخ است، که تفسیرش گذشت، تنها فرق میان آن، و آیه بقره این است که آیه مورد بحث، در مقام بیان این معنا است که ملاک در سعادت تنها و تنها حقیقت ایمان است، و عمل صالح، نه صرف دعوی، و دو آیه سوره بقره در مقام بیان این جهت است که ملاک در سعادت حقیقت ایمان و عمل صالح است، نه نامگذاری فقط.

بحث روایتی (شامل دو روایت در باره جمعی از یهود و مراو از سیئه)

در مجمع البیان (۱) در ذیل آیه: (وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ) الخ، از امام باقر علیه السلام روایت آورده، که فرمود: قومی از یهود بودند که با مسلمانان عناد و دشمنی نداشتند، و بلکه با آنان توطئه و قرارداد داشتند، که آنچه در تورات از صفات محمد (صلی الله علیه و آله) وارد شده، برای آنان بیاورند، ولی بزرگان یهود ایشان را از اینکار باز داشتند، و گفتند: زنhar که صفات محمد (صلی الله علیه و آله) را که در تورات است، برای مسلمانان نگوئید. که فردای قیامت در برابر پروردگارشان علیه شما احتجاج خواهند کرد، در این جریان بود که این آیه نازل شد.

و در کافی (۲) از یکی از دو امام باقر و صادق علیه السلام روایت آورده: که در ذیل آیه: (بَلِّي مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً) الخ، فرمود: یعنی وقتی که ولایت امیر المؤمنین را انکار کنند، در آن صورت اصحاب آتش و جاودان در آن خواهند بود.

مؤلف: قریب باین معنا را مرحوم شیخ در امالیش (۳) از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده، و هر دو روایت از باب تطبیق کلی بر فرد و مصدق بارز آنست، چون خدای سبحان ولایت را حسنی دانسته، و فرموده: (قُلْ لَا أَشْيَأُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمُوَدَّةُ فِي الْقُربَى وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً، نَزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنَةً)، بگو من از شما در برابر رسالت مزدی نمی طلبم، مگر مودت نسبت به قربایم را، و هر کس حسنی ای بیاورد، ما حسنی در آن می افرائیم). (۴)

ممکن است هم آن را از باب تفسیر دانست، به بیانی که در سوره مائدہ خواهد آمد، که اقرار بولایت، عمل بمقتضای توحید است، و اگر تنها آن را به علی (علیه السلام) نسبت داده، بدین جهت است که آن جناب در میان امت اولین فردی است که باب ولایت را بگشود، در اینجا خواننده عزیز را بانتظار رسیدن تفسیر سوره مائدہ گذاشته می گذریم..]

ص: ۳۲۵

۱- مجمع البیان ج ۱ ص ۱۴۲

۲- اصول کافی ج ۱ ص ۴۲۹ ح ۸۲

۳- امالی طوسی ج ۱ ص ۳۷۴

۴- سوره شوری آیه ۲۳ [.....]

اشارة

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثاقَ يَهُودَ إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَى وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنَا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّتُمُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ وَأَنْتُمْ مُعْرَضُونَ (٨٣) وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ أَنفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ أَنْتُمْ تَشْهُدُونَ (٨٤) ثُمَّ أَنْتُمْ هُؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهِرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْإِثْمِ وَالْعَدْوَانِ وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسَارِيَ تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ أَفَتُؤْمِنُونَ بِيَغْضِبُ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِيَغْضِبُ فَمَا جَزَءُ مَنْ يَفْعَلُ إِلَّا ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خَرْزٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أَشَدِ الْعَذَابِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (٨٥) أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالآخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ (٨٦) وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرِيمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدْسِ أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنفُسُكُمْ كُمْ اسْتَكْبِرُتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبُتُمْ وَفَرِيقًا تَمْتَلُونَ (٨٧)

وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَعْنَاهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ (٨٨)

ص: ٣٢٦

و یاد آورید هنگامی را که از بنی اسرائیل عهد گرفتیم که جز خدای را نپرستید و نیکی کنید در باره پدر و مادر و خویشان و یتیمان و فقیران و بزبان خوش با مردم تکلم کنید و نماز پای دارید و زکاه مال خود بدھید پس شما عهد را شکستید و روی گردانید چند نفری و شمائید که از حکم و عهد خدا برگشتید (۸۳).

و چون از شما این پیمانتان بگرفتیم که خون یکدگر مریزید و یکدگر را از دیار بیرون مکنید و آن گاه شما اقرار هم کردید و شهادت دادید (۸۴).

ولی همین شما خودتان یکدیگر را می کشید و طائفه ای از خود را از دیارشان بیرون می کنید و علیه ایشان پشت به پشت هم میدهید و در باره آنان گناه و تجاوز مرتکب میشوید و اگر به اسیری نزد شما شوند فدیه می گیرید با اینکه فدیه گرفتن بر شما حرام بود هم چنان که بیرون کردن حرام بود پس چرا به بعضی از کتاب ایمان می آورید و به بعضی دیگر کفر می ورزید و پاداش کسی که چنین کند بجز خواری در زندگی دنیا و اینکه روز قیامت بطرف بدترین عذاب برگردد چیست؟ و خدا از آنچه می کنید غافل نیست (۸۵).

اینان همانها یند که زندگی دنیا را با بهای آخرت خریدند و بهمین جهت عذاب از ایشان تخفیف نمی پذیرد و نیز یاری نمیشوند (۸۶).

ما به موسی کتاب دادیم و در پی او پیامبرانی فرستادیم و به عیسی بن مریم معجزاتی دادیم و او را با روح القدس تایید کردیم آیا این درست است که هر وقت رسولی بسوی شما آمد و کتابی آورد که باب میل شما نبود استکبار بورزید طائفه ای از فرستادگان را تکذیب نموده و طائفه ای را بقتل برسانید (۸۷).

و گفتند: دلهای ما در غلاف است بلکه خدا بخاطر کفرشان لعنتشان کرده و در نتیجه کمتر ایمان می آورند (۸۸)

بیان

(وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ)

الخ، این آیه شریفه با نظم بدیعی که دارد، در آغاز با سیاق غیت آغاز شده، و در آخر با سیاق خطاب ختم میشود، در اول بنی اسرائیل را غایب بحساب آورده، می فرماید: (و چون از بنی اسرائیل میثاق گرفتیم)، و در آخر حاضر بحساب آورده، روى سخن بایشان کرده، می فرماید: (ثُمَّ تَوَلَّتُمُ، پس از آن همگی اعراض کردید، مگر اندکی از شما) الخ. از سوی دیگر، در آغاز میثاق را که بمعنای پیمان گرفتن است، و جز با کلام صورت نمی گیرد، یاد می آورد، و آن گاه خود آن میثاق را که چه بوده؟ حکایت می کند، و این حکایت را نخست با جمله خبری (لا- تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهُ) الخ، و در آخر با جمله انسائیه (وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا) الخ، حکایت می کند.

شاید وجه این دگرگونی ها، این باشد که در آیات قبل، اصل داستان بنی اسرائیل با سیاق

خطاب شروع شد، چون میخواست ایشان را سرزنش کند، و این سیاق هم چنان کوبنده پیش آمد، تا بعد از داستان بقره، بخاطر نکته ای که ایجاب می کرد، و بیانش گذشت، مبدل بسیاق غیبت شد، تا کار منتهی شد با آ耶 مورد بحث، در آنجا نیز مطلب با سیاق غیبت شروع میشد، و می فرماید، (وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ) و لکن در جمله (لَا تَعْبُدُنَّ إِلَّا اللَّهُ) الخ که نهی است که بصورت جمله خبریه حکایت میشود سیاق بخطاب برگشت، و اگر نهی را با جمله خبریه (جز خدا را نمی پرسی) آورد، بخاطر شدت اهتمام بدان بود، چون وقتی نهی باین صورت در آید، می رساند که نهی کننده هیچ شکی در عدم تحقق منهی خود در خارج ندارد، و تردید ندارد در اینکه، مکلف که همان اطاعت داده، نهی او را اطاعت می کند، و بطور قطع آن عمل را مرتکب نمیشود، و همچنین اگر امر بصورت جمله خبریه اداء شود، این نکته را افاده می کند، مانند جمله (وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا، وَذِي الْقُرْبَى، وَالْيَتَامَى، وَالْمَسَاكِينِ، بِپَدْرٍ وَمَادِرٍ وَخَوِيشَانِدَانَ وَيَتِيمَانَ وَمَسَاكِينَ احْسَانَ مَمْلَكَةً) بخلاف اینکه امر بصورت امر، و نهی بصورت نهی اداء شود، که این نکته را نمیرساند.

بعد از سیاق غیبت همانطور که گفتیم مجدداً منتقل بسیاق خطابی میشود، که قبل از حکایت میثاق بود، و این انتقال فرصتی داده برای اینکه با بدای کلام برگشت شود، که روی سخن به بنی اسرائیل داشت، و در نتیجه دو جمله: (وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ)، و (ثُمَّ تَوَلِّتُمْ) الخ، بهم متصل گشته، سیاق کلام از اول تا باخر منتظم میشود.

(وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا)، این جمله امر و یا بگو خبری بمعنای امر است، و تقدیر آن (احسنوا بالوالدين احسانا، و ذي القربى، و اليتامي، و المساكين) میباشد، ممکن هم هست تقدیر آن را (و تحسنون بالوالدين احسانا) گرفت، (خلاصه کلام اینکه کلمه (احسانا) مفعول مطلق فعلی است تقدیری حال یا آن فعل صیغه امر است، و یا جمله خبری) نکته دیگری که در آیه رعایت شده، این است که در طبقاتی که امر باحسان بانان نموده، ترتیب را رعایت کرده، اول آن طبقه ای را ذکر کرده، که احسان با او از همه طبقات دیگر مهم تر است، و بعد طبقه دیگری را ذکر کرده، که باز نسبت بسایر طبقات استحقاق بیشتری برای احسان دارد، اول پدر و مادران را ذکر کرده، که پیدا است از هر طبقه دیگری باحسان مستحق ترند، چون پدر و مادر ریشه و اصلی است که آدمی بان دو اتكاء دارد، و جوانه وجودش روی آن دو تنہ روئیده، پس آن دو از سایر خویشاوندان با آدمی نزدیک ترند.

بعد از پدر و مادر، سایر خویشاوندان را ذکر کرده، و بعد از خویشاوندان، در میانه اقرباء، یتیم را مقدم داشته، چون ایتمام بخاطر خورده‌سالی، و نداشتن کسی که متکفل و سرپرست امورشان شود، استحقاق بیشتری برای احسان دارند، (دقیقت بفرمائید).

کلمه (یتامی) جمع یتیم است، که بمعنای کودک پدر مرده است، و بکودکی که مادرش مرده باشد، یتیم نمیگویند، بعضی گفته اند: یتیم در انسانها از طرف پدر، و در سایر حیوانات از طرف مادر است.

کلمه (مساکین) جمع مسکین است، و آن فقیر ذلیلی است که هیچ چیز نداشته باشد، و کلمه (حسنا) مصدر بمعنای صفت است، که بمنظور مبالغه در کلام آمده، و در بعضی قراءتها آن را (حسنا) بفتحه حاء و نیز فتحه سین خوانده شده است، که بنا بر آن قرائت، صفت مشبهه میشود، و بهر حال معنای جمله این است که (بمردم سخن حسن بگوئید)، و این تعبیر کنایه است از حسن معاشرت با مردم، چه کافرشان، و چه مؤمنشان، و این دستور هیچ منافاتی با حکم قتال ندارد تا کسی توهم کند که این آیه با آیه وجوب قتال نسخ شده، برای اینکه مورد این دو حکم مختلف است، و هیچ منافاتی ندارد که هم امر بحسن معاشرت کنند، و هم حکم بقتال، هم چنان که هیچ منافاتی نیست در اینکه هم امر بحسن معاشرت کنند، و هم در مقام تادیب کسی دستور بخشونت دهنند.

(لاَ تَسْفِكُونَ دِماءَ كُمْ) الخ، این جمله باز مانند جمله قبل، امری است بصورت جمله خبری، و کلمه (سفک) بمعنای ریختن است.

(تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ) الخ، کلمه (تظاهرون)، از مصدر مظاهره (باب مفاعله) است، و مظاهره بمعنای معاونت است، چون ظهیر بمعنای عون و یاور است، و از کلمه (ظهر- پشت) گرفته شده، چون یاور آدمی پشت آدمی را محکم می کند.

(وَ هُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ)، ضمیر (هو) ضمیر قصه و یا شان است، و این معنا را می دهد (مطلوب از این قرار است، که برون کردن آنان بر شما حرام است) مانند ضمیر (هو) در جمله (قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ، بَغْوَ مطلوب بدین قرار است، که اللَّهُ يَكَانَهُ است).

(أَفَتُؤْمِنُونَ بِعَضِ الْكِتَابِ) الخ یعنی چه فرقی هست میان گرفتن فدیه؟ و بیرون کردن؟ که حکم فدیه را گرفتید، و حکم حرمت اخراج را رها کردید، با اینکه هر دو حکم، در کتاب بود، آیا بعضی از کتاب ایمان می آورید، و بعضی دیگر را ترک می کنید، و کفر می ورزید؟

(وَ قَفِينَا) الخ این کلمه از مصدر تقفیه است، که بمعنای پیروی است، و از کلمه (قفا) پشت گردن گرفته شده، کانه شخص پیرو، پشت گردن و دنبال سر پیشو خود حرکت می کند.

(وَ آتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيْنَاتِ) الخ، بزودی در سوره آل عمران انشاء اللَّهَ پیرامون این آیه بحث می کنیم.

(وَ قَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ)، کلمه (غلف) جمع اغلف است، و اغلف از ماده غلاف است، و معنای

جمله این است که در پاسخ گفتند: دلهای ما در زیر غلافها و لفافه ها، و پرده ها قرار دارد، و این جمله نظیر آیه: (وَ قَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّهِ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ، گفتند: دلهای ما در کنانه ها است، از آنچه شما ما را بدان میخواید) (۱) میباشد، و این تعبیر در هر دو آیه کنایه است از اینکه ما نمیتوانیم با آنچه شما دعوتمان می کنید گوش فرا دهیم.

بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل "وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا")

در کافی (۲) از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت آورده، که در ذیل جمله: (وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا) الخ، فرمود: بمدم بهترین سخنی که دوست میدارید بشما بگویند، بگوئید.

و نیز در کافی (۳) از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در تفسیر جمله نامبرده فرموده: با مردم سخن بگوئید، اما بعد از آنکه صلاح و فساد آن را تشخیص داده باشد، و آنچه صلاح است بگوئید.

و در کتاب معانی، (۴) از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده، که فرموده: بمدم چیزی را بگوئید، که بهترین سخنی باشد که شما دوست میدارید بشما بگویند، چون خدای عز و جل دشنا و لعنت و طعن بر مؤمنان را دشمن میدارد، و کسی را که مرتکب این جرائم شود، فاحش و مفحش باشد، و دریوزگی کند، دوست نمیدارد، در مقابل، اشخاص با حیا و حلیم و عفیف، و آنها یی را که میخواهند عفیف شوند، دوست میدارد.

مؤلف: مرحوم کلینی هم در کافی مثل این حدیث را بطريقی دیگر از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، و همچنین عیاشی از آن جناب آورده، و نیز کلینی مثل حدیث دوم را در کافی از امام صادق، و عیاشی مثل حدیث سوم را از آن جناب آورده. (۵)

و چنین بنظر می رسد که ائمه علیهم السلام این معانی را از اطلاق کلمه حسن استفاده کرده اند، چون هم نزد گوینده اش مطلق است، و هم از نظر مورد.

و در تفسیر عیاشی (۶) از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده، که فرمود: خدای تعالیٰ محمد (صلی الله علیه و آله) را با پنج شمشیر مبعوث کرد ۱- شمشیری علیه اهل ذمه که در باره اش فرموده: (قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ، با کسانی که ایمان نمی آورند قتال کن)، و این آیه ناسخ آن آیه دیگر است، که در باره اهل ذمه می فرمود: (وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا) (تا آخر حدیث).

مؤلف: امام (علیه السلام) باطلاق دیگر این آیه، یعنی اطلاق در کلمه (قولوا) تمسک کرده، چون

ص: ۳۳۰

۱- سوره سجده آیه ۵

۲- اصول کافی ج ۲ ص ۱۶۵ ح ۱۰

۳- اصول کافی ج ۲ ص ۱۶۴ ح ۹

٤- تفسير البرهان ج ١ ص ١٢١ ح ٧

٥- و عياش ج ١ ص ٤٨ ح ٦٣

٦- تفسير العياشى ج ١ ص ٤٨ ح ٦٦

اطلاق آن، هم شامل کلام میشود، و هم شامل مطلق تعرض، مثلاً وقتی میگویند (باو چیزی جز نیک و خیر مگو)، معناش این است که جز بخیر و نیکویی متعرضش مشو، و تماس مگیر.

البته این در صورتی است که منظور امام (علیه السلام) از نسخ، معنای اخص آن باشد، که همان معنای اصطلاحی کلمه است، ولی ممکن است مراد به نسخ معنای اعم آن باشد، که بزودی در ذیل آیه: (ما نَسْخٌ مِّنْ آيٍ أَوْ نُسْنٍةٍ هَا تَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْ مِثْلِهَا)^(۱)، بیان مفصلش خواهد آمد انشاء الله، و خلاصه اش این است که نسخ بمعنای اعم، شامل هم نسخ احکام میشود، و هم نسخ و تغییر و تبدیل موجودات، بطور عموم، و این معنای از نسخ، در کلمات ائمه علیهم السلام زیاد آمده، و بنا بر این آیه مورد بحث، و آیه قتال در یک مورد نخواهند بود، بلکه آیه مورد بحث که سفارش به قول حسن می کند، مربوط بموردی است، و آیه قتال با اهل ذمه مربوط بموردي دیگر است.

و الحمد لله رب العالمين

ص: ۳۳۱

۱- سوره بقره آیه ۱۰۶

اشارة

وَلَئَما جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَيْدٌ لِمَا مَعَهُمْ وَ كَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسِيَّرُهُنَّ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَغَهُ اللَّهُ عَلَى الْكَافِرِينَ (٨٩) بِئْسَ مَا اشْرَوُا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَعْدًا أَنْ يُنَزَّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ فَبَأْوُ بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ وَلِكَافِرِينَ عِذَابٌ مُهِمَّ (٩٠) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أَنْزَلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَيْدٌ لِمَا مَعَهُمْ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَبْيَاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلٍ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (٩١) وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ (٩٢) وَإِذْ أَخْرَجْنَا مِيشَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّهٖ وَأَسْمَعُوا قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانُكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (٩٣)

ص: ٣٣٢

و چون کتابی از نزد خدا بیامدشان، کتابی که کتاب آسمانیشان را تصدیق میکرد، و قبل ام علیه کفار آرزوی آمدنش می کردند تکذیبیش کردند آری بعد از آمدن کتابی که آن را می شناختند بدان کفر ورزیدند پس لعنت خدا بر کافران (۸۹).

راستی خود را با بد چیزی معامله کردند خود را دادند و در مقابل این را گرفتند که از در حسد بآنچه خدا نازل کرده کفر بورزند، که چرا خدا از فضل خود بر هر کس از بندگانش بخواهد نازل می کند؟ در نتیجه از آن آرزو و ساعت شماری که نسبت به آمدن قرآن داشتند برگشتند و خشمی بالای خشم دیگر شان شد تازه این نتیجه دنیایی کفر است و کافران عذابی خوار کننده دارند (۹۰).

و چون بایشان گفته شود بآنچه خدا نازل کرده ایمان بیاورید گویند ما بآنچه بر خودمان نازل شده ایمان داریم و بغیر آن کفر می ورزند با اینکه غیر آن، هم حق است و هم تصدیق کننده کتاب است بگو اگر بآنچه بر خودتان نازل شده ایمان داشتید پس چرا انبیاء خدا را کشتبید؟ (۹۱).

مگر این موسی نبود که آن همه معجزه برای شما آورد و در آخر بعد از غیبت او گوساله را خدای خود از در ستمگری گرفتید (۹۲).

و مگر این شما نبودید که از شما میثاق گرفتیم و طور را بر بالای سرتان نگه داشتیم که آنچه بشما داده ایم محکم بگیرید و بشنوید با این حال نیاکان شما گفتند: شنیدیم ولی زیر بار نمی رویم و علاقه بگوساله در دلهاشان جای گیر شد بخار اینکه کافر شدند بگو چه بد دستوریست که ایمان شما بشما میدهد اگر براستی مؤمن باشد (۹۳)

بيان

بيان آیات، متضمن مجاجه با یهود

(وَ لَمَّا جَاءَهُمْ)

از سیاق بر می آید که مراد از این کتاب، قرآن است.

(وَ كَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَغْفِرُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا) و نیز از سیاق استفاده میشود که قبل از بعثت، کفار عرب متعرض یهود میشدند، و ایشان را آزار می کردند، و یهود در مقابل، آرزوی رسیدن بعثت خاتم الانبیاء (صلی الله علیه و آله) می کرده اند، و می گفته اند: اگر پیغمبر ما که تورات از آمدنش خبر داده مبعوث شود، و نیز بگفته تورات به مدینه مهاجرت کند، ما را از این ذلت و از شر شما اعراب نجات میدهد.

و از کلمه (کانوا) استفاده میشود این آرزو را قبل از هجرت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) همواره می کرده اند، به حدی که در میان همه کفار عرب نیز معروف شده بود و معنای جمله: (فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا)

الخ، این است که چون بیامد آن کسی که وی را می‌شناختند، یعنی نشانیهای تورات که در دست داشتند با او منطبق دیدند، بان جناب کفر ورزیدند.

(بِسَمَا اشْتَرَوْا) این آیه علت کفر یهود را با وجود علمی که بحقانیت اسلام داشتند، بیان می‌کند، و آن را منحصراً حسد و ستم پیشگی میداند و بنا بر این کلمه (بغیا) مفعول مطلق نوعی است، و جمله (أَنْ يُنَزَّلَ اللَّهُ) الخ، متعلق بهمان مفعول مطلق است، (بَأُوْغَضَبٌ عَلَى غَضَبٍ) حرف باء در کلمه (بغضب) بمعنای مصاحب و یا تبیین است و معنای جمله این است که ایشان با داشتن غضبی بخاطر کفرشان بقرآن، و غضبی بعلت کفرشان بتورات که از پیش داشتند از طرفداری قرآن برگشتند، و حاصل معنای آیه این است که یهودیان قبل از بعثت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و هجرتش بمدینه پشتیبان آن حضرت بودند، و همواره آرزوی بعثت او و نازل شدن کتاب او را می‌کشیدند، ولی همین که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مبعوث شد، و به سوی ایشان مهاجرت کرد، و قرآن بر وی نازل شد، و با اینکه او را شناختند، که همان کسی است که سالها آرزوی بعثت و هجرتش را می‌کشیدند مع ذلک حسد بر آنان چیره گشت، و استکبار و پلنگ دماغی جلوگیرشان شد، از اینکه بوی ایمان بیاورند، لذا بوی کفر ورزیده، گفته های سابق خود را انکار کردند، همانطور که به تورات خود کفر ورزیدند، و کفرشان باسلام، کفری بالای کفر شد.

(وَ يَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ) الخ، یعنی نسبت بماورای تورات اظهار کفر نمودند، این است معنای جمله، و گرنه یهودیان بخود تورات هم کفر ورزیدند.

(قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ) الخ، فاء در کلمه (فلم، پس چرا) فاء تفریع است چون سؤال از اینکه (پس چرا پیامبران خدا را کشید؟) فرع و نتیجه دعوی یهود است، که می‌گفتند: (نُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا، تنها بتورات که بر ما نازل شده ایمان داریم)، و حاصل سؤال این است که: اگر اینکه می‌گویید: (ما تنها به تورات ایمان داریم) حق است، و راست می‌گویید، پس چرا پیامبران خدا را می‌کشید؟، و چرا با گوساله پرستی بموسی کفر ورزیدید؟ و چرا در هنگام پیمان دادن که کوه طور بالای سرتان قرار گرفته بود گفتید: (سَمِعْنَا وَ عَصَيْنَا) شنیدیم و نافرمانی کردیم.

(وَ أَشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ) الخ، کلمه (ashruba) از ماده (ashrab) است که بمعنای نوشانیدن است، و مراد از عجل محبت عجل است، که خود عجل در جای محبت نشسته، تا مبالغه را برساند و بفهماند کانه یهودیان از شدت محبتی که بگوساله داشتند خود گوساله را در دل جای دادند، و بنا بر این جمله (فی قلوبهم) که جار و مجرور است، متعلق بهمان کلمه حب تقديری خواهد بود، پس در این کلام دو جور استعاره، و یا یک استعاره و یک مجاز بکار رفته است (یکی گذاشتن عجل بجای محبت عجل و یکی نسبت نوشانیدن محبت با اینکه محبت نوشیدنی نیست).

(قُلْ يَسِّرْهَا لِيَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانَكُمْ) الخ، این جمله بمنزله اخذ نتیجه از ایرادهایی است که بایشان کرد، از کشتن انبیاء، و کفر بموسى، و استکبار در بلند شدن کوه طور باعلام نافرمانی، که علاوه بر نتیجه گیری استهزاء بایشان نیز هست می فرماید: (چه بد دستوراتی بشما میدهد این ایمان شما، و عجب ایمانی است که اثرش کشتن انبیاء، و کفر بموسى و غیره است، مترجم)

بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته)

توطن یهود در مدینه و اطراف آن و انکار و تکذیب آنها پیامبر (صلی الله علیه و آله) را

در تفسیر عیاشی از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که در تفسیر جمله: (وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ) الخ فرمود یهودیان در کتب خود خوانده بودند که محمد (صلی الله علیه و آله) رسول خدا است، و محل هجرتش ما بین دو کوه "عیر" و "احد" است، پس از بلاد خود کوچ کردند، تا آن محل را پیدا کنند، لا جرم بکوهی رسیدند که آن را حداد می گفتند، با خود گفتند: لا بد این همان "احد" است، چون "حداد" و "احد" یکی است، پس پیرامون آن کوه متفرق شدند بعض از آنان در "تیماء" (بین خیر و مدینه)، و بعض دیگر در "福德ک"، و بعضی در "خیر" منزل گزیدند، این بود تا وقتی که بعضی از یهودیان "تیماء" هوس کردند به دیدن بعضی از برادران خود بروند، در همین بین مردی اعرابی از قبیله "قیس" می گذشت، شتران او را کرایه کردند، او گفت: من شما را از ما بین "عیر" و "احد" می برم، گفتند: پس هر وقت بان محل رسیدی، بما اطلاع بده.

آن مرد اعرابی هم چنان می رفت تا بوسط اراضی مدینه رسید، رو کرد به یهودیان و گفت:

این کوه عیر است، و این هم کوه احمد، پس یهودیان پیاده شدند و باو گفتند: ما به آرزویمان رسیدیم، و دیگر کاری بشرط تو نداریم، از شتر پیاده شده، و شتران را بصاحبش دادند، و گفتند:

تو میتوانی هر جا میخواهی بروی ما در همین جا میمانیم، پس نامه ای به برادران یهود خود که در خیر و فدک منزل گرفته بودند نوشتند، که ما بان نقطه ای که ما بین عیر و احمد است رسیدیم، شما هم نزد ما بیائید، یهودیان خیر در پاسخ نوشتند ما در اینجا خانه ساخته ایم، و آب و ملک و اموالی بدلست آورده ایم، نمیتوانیم اینها را رها نموده نزدیک شما منزل کنیم، ولی هر وقت آن پیامبر موعود مبعوث شد، به شتاب نزد شما خواهیم آمد.

این عده از یهودیان که در مدینه یعنی میان عیر و احمد منزل کردند، اموال بسیاری کسب کردند، "تبع" از بسیاری مال آنان خبردار شد و بجنگ با آنان برخاست، یهودیان متحصن شدند، تبع ایشان را محاصره کرد، و در آخر بایشان امان داد، پس بر او در آمدند، تبع بایشان گفت: می خواهم در این سرزمین بمانم، برای اینکه مرا خیلی معطل کردید، گفتند تو نمیتوانی در اینجا بمانی برای

اینکه اینجا محل هجرت پیغمبری است، نه جای تو است، و نه جای احدي دیگر، تا آن پیغمبر مبعوث شود، تبع گفت حال که چنین است، من از خویشاوندان خودم کسانی را در اینجا میگذارم، تا وقتی آن پیغمبر مبعوث شد، او را یاری کنند، یهودیان راضی شدند، و تبع دو قبیله اوس و خزرج را که می شناخت در مدینه منزل داد.

و چون نفرات این دو قبیله بسیار شدند، اموال یهودیان را می گرفتند، یهودیان علیه آنان خط نشان می کشیدند، که اگر پیغمبر ما محمد (صلی الله علیه و آله) ظهور کند، ما همگی شما را از دیار و اموال خود بیرون میکنیم، و باین چاولگریتان خاتمه میدهیم.

ولی وقتی خدای تعالیٰ محمد (صلی الله علیه و آله) را مبعوث کرد، اوس و خزرج که همان انصار باشند بوی ایمان آوردند، ولی یهودیان ایمان نیاورده، بوی کفر ورزیدند و این جریان همان است که خدای تعالیٰ در باره اش میفرماید: (وَ كَانُوا مِنْ قَبْلِ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا) الخ. (۱)

و در تفسیر الدر المنشور است که ابن اسحاق، و ابن جریر، و ابن منذر، و ابن ابی حاتم و ابو نعیم، (در کتاب دلائل)، همگی از ابن عباس روایت کرده اند که گفت: یهود قبل از بعثت برای اوس و خزرج خط نشان میکشید، که اگر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مبعوث شود به حساب شما می رسیم، ولی همین که دیدند پیغمبر آخر الزمان از میان یهود مبعوث نشد، بلکه از میان عرب برخاست، باو کفر ورزیدند، و گفته های قبلی خود را انکار نمودند.

معاذ بن جبل و بشر بن ابی البراء و داوود بن سلمه، بایشان گفتند، ای گروه یهود! از خدا بترسید، و ایمان بیاورید، مگر این شما نبودید که علیه ما به محمد (صلی الله علیه و آله) خط نشان می کشیدید؟ با اینکه ما آن روز مشرک بودیم، و شما بما خبر میدادید که: بزودی محمد (صلی الله علیه و آله) مبعوث خواهد شد، صفات او را برای ما می گفتید پس چرا حالا که مبعوث شده بوی کفر می ورزید؟! سلام بن مشکم که یکی از یهودیان بنی النصیر بود، در جواب گفت: او چیزی نیاورده که ما بشناسیم، و او آن کسی نیست که ما از آمدنش خبر میدادیم، در باره این جریان بود که آیه شریفه: (وَ لَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ) الخ، نازل شد. (۲)

و نیز در تفسیر الدر المنشور است که ابو نعیم، در دلائل از طریق عطاء و ضحاک از ابن عباس روایت کرده که گفت: یهودیان بنی قریظه و بنی النظیر قبل از آنکه محمد (صلی الله علیه و آله) مبعوث شود، از خدا بعثت او را میخواستند تا کفار را نابود کند و می گفتند: (پروردگارا به حق پیامبر امی ما را بر این کفار نصرت بد) ولی وقتی خدا آنان را یاری کرد و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را مبعوث کرد و

ص: ۳۳۶

۱- عیاشی ج ۱ ص ۴۹ حدیث ۶۹

۲- تفسیر الدر المنشور ج ۱ ص ۸۸

بیامد آن کسی که او را می‌شناختند، یعنی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با اینکه هیچ شکی در نبوت او نداشتند، بوی کفر ورزیدند. (۱)

مؤلف: قریب باین دو معنی روایات دیگری نیز وارد شده و بعضی از مفسرین بعد از اشاره به روایت آخری و نظائر آن، میگویند: علاوه بر اینکه راویان این روایات ضعیفند، و علاوه بر اینکه با روایات دیگر مخالف است، از نظر معنی شاذ و نادر است، برای اینکه استفتح در آیه را عبارت دانسته از دعای بشخص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و در بعضی روایات دعای به حق آن جناب، و این غیر مشروع است، چون هیچکس حقی بر خدا ندارد، تا خدا را به حق او سوگند دهند، این بود گفتار این مفسر.

و سخن او ناشی از بیدقتی در معنای حق، و در معنای قسم دادن بحق است.

توضیح اینکه بطور کلی معنای سوگند میخوریم، خبر را و اگر در انشاء که دعا قسمی از آنست سوگند میخوریم، انشاء خود را مقید بچیزی شریف و آبرومند کنیم، تا اگر خبر یا انشاء ما دروغ باشد، شرافت و آبروی آن چیز لطمہ بخورد، یعنی در خبر با بطلان صدق آن و در انشاء با بطلان امر و نهی یعنی امثال نکردن آن، و در دعا با مستجاب نشدن آن، کرامت و شرافت آن چیز باطل شود.

مثال وقته می‌گوییم: بجان خودم سوگند که زید ایستاده، صدق این جمله خبری را مقید بشرف عمر و حیات خود کردیم، و وابسته بآن نموده ایم، بطوری که اگر خبر ما دروغ در آید عمر ما فاقد شرافت شده است، و همچنین وقتی بگوئیم بجان خودم اینکار را میکنم، و یا بشخصی بگوئیم: بجان من اینکار را بکن، کار نامبرده را با شرافت زندگی خود گره زده ایم، بطوری که در مثال دوم اگر طرف، کار نامبرده را انجام ندهد، شرافت حیات و بهای عمر ما را از بین برده است.

از اینجا دو نکته روشن میشود، اول اینکه سوگند برای تاکید کلام، عالی ترین مراتب تاکید را دارد هم چنان که اهل ادب نیز این معنی را ذکر کرده اند.

مناقشه بعضی از مفسرین در قسم دادن خدا به حق رسول الله (صلی الله علیه و آله) و رد آن

دوم اینکه آن چیزی که ما به آن سوگند میخوریم، باید شریفتر و محترم تر از آن چیزی باشد که بخاطر آن سوگند میخوریم، چون معنی ندارد کلام را با برو و شرف چیزی گره بزنیم که شرافتش ما دون کلام باشد، و لذا می‌بینیم خدای تعالی در کتاب خود با اسم خود و بصفات خود، سوگند میخورد و میفرماید: (وَاللهِ رَبُّنَا) (۲) و نیز میفرماید: (فَوَرَبِّكَ لَنْشَئَنَّهُمْ) (۳) و نیز (فِيَعْزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ) (۴) و همچنین به پیامبر و ملائکه و کتب و نیز بمحلوقات خود، چون آسمان، و زمین و شمس، قمر

ص: ۳۳۷

۱- تفسیر الدر المنشور ج ۱ ص ۸۸

۲- سوره انعام آیه ۲۳

۹۲- سوره حجر آیه ۳

۸۲- سوره ص آیه ۴

و نجوم، شب و روز، کوه ها، دریاهای، شهرها، انسانها، درختان، انجیر، زیتون سوگند خورده.

و این نیست مگر بخاطر اینکه خدا این نامبردگان را شرافت داده و بدین جهت شرافت حقه و کرامتی نزد خدا یافته اند و هر یک از آنها یا بکرامت ذات متعالیه خدا دارای صفتی از اوصاف مقدس او شده اند و یا آنکه فعلی از منبع بهاء و قدس - که همه اش بخاطر شرف ذات شریف خدا، شریفند - هستند.

و بنا بر این چه مانعی دارد که یک دعاگویی از ما وقتی از خدا چیزی را درخواست میکند، او را بچیزی از نامبردگان سوگند دهد، از آن جهت که خدا آن را شرافت داده است؟ و اگر این کار صحیح باشد، دیگر چه اشکالی دارد که کسی خدا را به حق و حرمت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) سوگند دهد؟

و چه دلیلی ممکن است تصور شود که آن جناب را از این قاعده کلی استثناء کرده باشد؟.

و بجان خودم سوگند که محمد رسول الله (صلی الله علیه و آله) از انجیر عراق، و یا زیتون شام، کمتر نیست، که به آن دو سوگند بخورد، ولی صحیح نباشد که با آن جناب سوگند بخورد علاوه بر اینکه می بینیم در قرآن کریم به جان آن جناب هم سوگند خورده، و فرموده: (الْعَمَرُ كَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ: به جان تو سوگند که ایشان در مستی خود حیرانند) (۱).

این بود جواب از اشکال سوگند دادن خدا بشخص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و اما جواب از اشکال سوگند دادن به حق رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، این است که کلمه (حق) که در مقابل کلمه (باطل) است، معنای چیزیست که در واقع و خارج ثابت شده باشد، نه اینکه موهم و پوچ باشد، مانند انسان و زمین، و هر امر ثابت دیگر که در حد نفس خود ثابت باشد.

و یکی از مصادیق حق، حق مالی، و سایر حقوق اجتماعی است، که در نظر اجتماع امری است ثابت، جز اینکه قرآن کریم هر چیزی را حق نمیداند، هر چند که مردم آن را حق پنداشند، بلکه حق را تنها عبارت از چیزی میداند که خدا آن را محقق و دارای ثبوت کرده باشد، چه در عالم ایجاد، و چه در عالم تشریع، پس حق در عالم تشریع و در ظرف اجتماع دینی عبارتست از چیزی که خدا آن را حق کرده باشد، مانند حقوق مالی، و حقوق برادران، حقوقی که پدر و مادر بر فرزند دارد.

و این حقوق را هر چند خداوند قرار داده، اما در عین حال خودش محکوم به حکم احادی نمیشود، و نمیتوان چیزی را بگردن خدا انداخت، و او را ملزم بچیزی کرد، همانطور که از پاره ای استدلالهای معتزله بر می آید که خواسته اند خدای را مؤاخذه کنند، لکن ممکن است خود خدای تعالی حقی را با زبان تشریع بر خود واجب کند، آن گاه گفته شود که فلانی حقی بر خدا دارد، هم چنان که [ ]

ص: ۳۳۸

۱- سوره حجر آیه ۷۲ [.....]

فرموده: (كَذِلِكَ حَقًا عَلَيْنَا نُتْبِحُ الْمُؤْمِنِينَ: این حق بر ما واجب شد که مؤمنین را نجات دهیم) (۱) و نیز فرموده: (وَ لَقَدْ سَبَقْتُ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ، إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ، وَ إِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ:

سخن ما در سابق بسود بندگان مرسل ما گذشت، که ایشان آری تنها ایشان منصورند) (۲) و بطوری که ملاحظه می فرمائید نصر در آیه مطلق است، و مقید بچیزی نشده پس نجات دادن مؤمنین حقی بر خدا شده است، و نصرت مرسلین حقی بر او گشته و خدا این نصرت و انجاء را آبرو و شرف داده، چون خودش آن را جعل کرده، و فعلی از ناحیه خودش، و منسوب باو شده و بهمین جهت هیچ مانعی ندارد که بدان سوگند خورد، و همچنین باولیاء طاهرینش، و یا بحق ایشان سوگند بخورد چون خودش حقی برای آنان بر خود واجب کرده، و آن این است که ایشان را به هر نصرتی که بدان مرتبط شود، و بیانش گذشت، یاری فرماید.

و اما اینکه آن گوینده گفته بود: احدي بر خدا حقی ندارد سخنی است واهی و بی پایه.

بله این حرف درست است که کسی بگوید، هیچ کس نمیتواند حقی برای خودش بر خدا واجب ساخته، و خلاصه خدا را محکوم غیر سازد، و بقهر غیر، و مفهورش کند، ما هم در این مطلب حرفی نداریم، و ما نیز می گوییم: هیچ دعاگویی نمیتواند خدا را بحقی سوگند دهد که غیر خدا بر خدا واجب کرده باشد، ولی سوگند دادن خدا بحقی که خودش بر خودش و برای کسی واجب کرده، مانعی ندارد، چون خدا و عده خود را خلف نمیکند (دقت فرمائید).

ص: ۳۳۹

۱- سوره یونس آیه ۱۰۳

۲- سوره صفات آیه ۱۷۳

اشاره

قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنُوا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۹۴) وَ لَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُ أَيْدِيهِمْ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ (۹۵) وَ لَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسَ عَلَى حَيَاةٍ وَ مِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يَوْمًا أَحْدُهُمْ لَوْ يُعَمِّرُ أَلْفَ سَيِّنَةٍ وَ مَا هُوَ بِمُرْحَزِهِ مِنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعَمِّرَ وَ اللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ (۹۶) قُلْ مَنْ كَانَ عَيْدُوا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا يَكِنَ يَدِيهِ وَ هُدَى وَ بُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ (۹۷) مَنْ كَانَ عَدُوا لِلَّهِ وَ مَلَائِكَتِهِ وَ رُسُلِهِ وَ جِبْرِيلَ وَ مِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوُّ لِلْكَافِرِينَ (۹۸) وَ لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آياتٍ بَيِّنَاتٍ وَ مَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ (۹۹)

ترجمه آيات

بگو اگر خانه آخرت نزد خدا در حالی که از هر ناملايمی خالص باشد، خاص برای شما است و نه سایر مردم و شما در اين دعوی خود، راست می گوئيد پس تمنای مرگ کنید (تا زودتر با خانه برسيد) (۹۴).

در حالی که هر گز چنانی تمنای نخواهد کرد برای آن جرمها که مرتکب شدند و خدا هم از ظلم ظالمان بی نیست (۹۵).

خبر تو ايشان را قطعاً خواهی یافت که حریص ترین مردمند بر زندگی، حتی حریص تر از مشرکین که اصلاً ایمانی بقیامت ندارند هر یک از ايشان را که وارسی کنی خواهی دید که دوست دارد هزار سال زندگی کند غافل از اینکه زندگی هزار ساله او را از عذاب دور نمیکند و خدا به آنچه میکنند بینا است (۹۶).

بگو آن کس که دشمن جبرئیل است باید بداند که وی قرآن را باذن خدا بر قلب تو نازل کرده نه از پیش خود قرآنی که مصدق کتب آسمانی قبل و نیز هدایت و بشارت برای مؤمنین است (۹۷).

کسی که دشمن خدا و ملائکه و رسولان او و جبرئیل و میکائیل است باید بداند که خدا هم دشمن کافران است (۹۸).

با اينکه آياتی که ما بر تو نازل کرده ايم همه روشن است و کسی بدان کفر نمی ورزد مگر فاسقان (۹۹).

بيان ادامه محاجه با یهود و انبات دروغگویی آنان و ترسشان از مرگ

اشاره

(قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ)

الخ، از آنجا که قول یهود: (لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ، إِلَّا أَيَّاماً مَعْدُودَةً، جزْ چند روزی آتش با ما تماس نمی گیرد) و نیز در پاسخ اينکه (آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ: ایمان بیاورید به آنچه خدا نازل کرده) گفته بودند: (تُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا، به آنچه بر خود ما نازل شده ایمان می آوریم) و اين دو جمله بالترتیم دلایلت میکرد بر اينکه یهودیان مدعی نجات در آخرتند، و دیگران را اهل نجات و

سعادت نمیدانند، و نجات و سعادت خود را هم مشوب به هلاکت و شقاوت نمیدانند، چون بخيال خود جز ايمى چند معذب نميشوند، و آن ايمى هم عبارتست از آن چند صباحى که گوساله پرستيدند.

لذا خدای تعالي با خطابی با ايشان مقابله کرد، که دروغگوی آنان را در دعويشان ظاهر سازد، خطابی که خود يهود بدون هیچ تردیدی آن را قبول دارد و آن اين است که برسول گراميش دستور ميدهد بايشان بگويد: (قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْآخِرَةُ) يعني اگر خانه آخرت از آن شما است، و مراد از خانه آخرت سعادت در آخرت است برای اينکه وقتی کسی مالک خانه ای شد، به هر نحو که خوشش آيد و دوست بدارد در آن تصرف می کند، و به بهترین وجه دلخواه و سعادت مندانه ترين وجه وارد آن ميشود، (عند الله)، يعني مستقر در نزد خدا و يا بگو بحکم خدا يا باذن او در حقيقت اين جمله نظير جمله: (إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ دین نزد خدا اسلام است) [\(۱\)](#) ميباشد.

(خالصه) يعني اگر خانه آخرت در نزد خدا خالص از آن شما است، و مراد از خالص اين است که مشوب بچيزی که مکروه شما باشد نيست، خلاصه عذاب و ذلتی مخلوط با آن نيست، چون

ص: ۳۴۰

۱- سوره آل عمران ۱۹

شما معتقدید که در آن عالم عذاب نمیشوید مگر چند روزی.

(مِنْ دُونِ النَّاسِ)، برخلاف مردم، چون شما تمامی ادیان به جز دین خود را باطل می‌دانید (فَمَنَّوَا الْمَوْتَ إِنْ كُثُّمْ صَادِقِينَ)، پس آرزوی مرگ و رفتن بدان سرای را بکنید، اگر راست می‌گویید، و این خطاب نظیر خطاب (قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا إِنْ زَعْمْتُمْ أَنَّكُمْ أَولِيَاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَمَنَّوَا الْمَوْتَ إِنْ كُثُّمْ صَادِقِينَ بِكُوَّاِيْ كَسَانِي که یهودی گری را شعار خود کرده اید، اگر میپندازید که تنها شما اولیاء خدائید نه مردم، پس آرزوی مرگ کنید، اگر راست می‌گوئید [\(۱\)](#) میباشد.

و این مؤاخذه بلازمه امری فطری است، امری که بین الاثر است، یعنی اثرش برای همه روشن است، بطوری که احدهی در آن کمترین شک نمیکند و آن این است که انسان و بلکه هر موجود دارای شعور، وقتی که بین راحتی و تعب مختار شود، البته راحتی را اختیار میکند، و اگر میان دو قسم زندگی یکی مکدر و آمیخته با ناراحتی ها، و دیگری خالص و صافی، مخیر شود، بدون هیچ تردیدی عیش خالص و گوارا را اختیار می‌کند، و بفرضی هم که بدون اختیار گرفتار زندگی پست و عیش مکدر شده باشد پیوسته آرزوی نجات از آن و رسیدن بعیش طیب و گوارا در سر می‌پروراند، و حتی یک لحظه هم از حسرت بر آن زندگی خالی نیست، نه قلبش، و نه زبانش، بلکه همواره برای رسیدن بان سعی و عمل می‌کند.

این امر فطری است، حال بینیم یهود در دعوی خود که زندگی قرین به سعادت آخرت را خاص خود میداند، راست می‌گوید یا دروغ، امتحانش مجانية است، و آن این است که اگر راست بگویند، و آن زندگی خاص ایشان باشد، نه سایر مردم، باید بزبان دل و زبان سر، و با ارکان بدن، همواره آرزوی رسیدن به آن را داشته باشند، و حال اینکه می‌بینیم ابداً آرزوی آن را ندارند، چون ریگ در کفش دارند، انبیای خدا را کشته اند، بموسى کفر ورزیده اند، و پیمانهایی از خدا را نقض کرده اند، خدا هم که دانای بستمکاران است.

(بِمَا قَدَّمْتُ أَيْدِيهِمْ) این جمله کنایه از عمل است، از این جهت که بیشتر اعمال ظاهری انسان، با دست انجام میشود، و انسان بعد از انجام، آن را بهر کس که بدردش بخورد، و یا از او بخواهد، تقدیم میدارد، پس در این جمله دو عنایت است اول اینکه تقدیم را بدهنده نسبت داده، نه صاحبان دست، دوم اینکه هر فعلی را عمل دانسته.

و سخن کوتاه آنکه: اعمال انسان و مخصوصاً آن اعمالی که بطور مستمر انجام میدهد، بهترین دلیل است بر آنچه که در دل پنهان کرده، اعمال زشت و افعال خبیث جز از باطنی خبیث

ص: ۳۴۱

۱- سوره جمعه آیه ۶

حکایت نمیکند، باطنی که هرگز میل دیدار خدا و وارد شدن بخانه اولیاء او را ندارد.

(وَ لَتَجِدُنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ) این جمله بمترله دلیلی است که جمله (وَ لَنْ يَتَمَنَّهُ أَبَدًا) الخ، را بیان میکند، و شاهد بر این است که ایشان هرگز تمنای مرگ نمی کنند، چون می بینیم که از هر مردمی دیگر بزندگی دنیا که یگانه مانع آرزوی آخرت، حررص بر آنست، حریصترند.

و اینکه کلمه (حیاه) را نکره آورد، برای تحفیر دنیا بود، هم چنان که در آیه (وَ مَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوَ وَ لَعِبٌ، وَ إِنَّ الدَّارَ الْمَاخِرَةَ لَهُيَ الْحَيَاةُ، لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ، این زندگی دنیا جز لهوی و لعبی نیست و تنها زندگی آخرت است که حیات محض است، اگر بدانند) نیز زندگی دنیا را به لهو و لعب تعبیر کرده. (۱)

(وَ مِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا)، از ظاهر سیاق بر می آید که این جمله عطف است بر کلمه (الناس)، و معنايش اینست که یهودیان را می یابی، که از همه مردم حتی از مشرکین حریص تر بدنیایند.

(وَ مَا هُوَ بِمُرْخِزِ حِجَّهِ مِنَ الْعَيْذَابِ أَنْ يُعَمَّرَ)، باز از ظاهر بر می آید که کلمه (ما) در اول این جمله مای نافیه است، و ضمیر (هو) یا ضمیر شان و قصه است، و جمله (آن عمر) مبداء، و جمله:

(بِمُرْخِزِ حِجَّهِ مِنَ الْعَيْذَابِ)، خبر آن باشد، و معنا چنین است که (قصه از این قرار است که آرزوی هزار سال عمر، او را از عذاب دور نمیکند) و یا راجع است به اینکه قبل از فرمود: (یک یک آنان دوست میدارند هزار سال زندگی کنند)، و معنا چنین است که (آن، یعنی دوستی هزار سال عمر، او را از عذاب دور نمیکند).

(و جمله آن عمر) همان ضمیر را بیان می کند، و معنای آیه این است که یهودیان هرگز آرزوی مرگ نمی کنند، بلکه سوگند میخورم که ایشان را حریص ترین مردم بر زندگی ناچیز و پست و جلوگیر و مزاحم از زندگی سعیده آخرت خواهی یافت، بلکه نه تنها حریص ترین مردم، که حتی حریص تر از مشرکین خواهی یافت، که اصلاً معتقد بقیامت و حشر و نشر نیستند، آری یک یک یهود را خواهی یافت که دوست میدارد طولانی ترین عمرها را داشته باشد، و حال آنکه طولانی ترین عمر، او را از عذاب دور نمیکند، چون عمر هر چه باشد بالآخره روزی بسر میرسد.

(يَوْدُ أَحَيْدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَيِّنَهِ)، منظور از هزار سال، طولانی ترین عمر است، و کلمه هزار، کنایه از بسیاری است، چون در عرب آخرین مراتب عدد از نظر وضع فردی است، و بیش از آن اسم جداگانه ندارد، بلکه با تکرار (هزار هزار) و یا ترکیب (ده هزار و صد هزار) تعبیر میشود.

"بصیر" یعنی عالم به دیدنی ها

(وَ اللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ)، کلمه (بصیر) از اسماء حسنای الهی است، و معنايش علم بدیدنیها

٦٤ - سوره عنکبوت آيه

است، نه اینکه به معنای بینا و دارای چشم باشد، و در نتیجه بصیر از شعب اسم علیم است.

(قُلْ مَنْ كَانَ عَيْدُوا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ) الخ، سیاق دلالت دارد بر اینکه آیه شریفه در پاسخ از سخنی نازل شده که یهود گفته بودند، و آن این بوده که ایمان نیاوردن خود را بر آنچه بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نازل شده تعلیل کرده اند به اینکه ما با جبرئیل که برای او وحی می آورد دشمنیم، شاهد بر اینکه یهود چنین حرفی زده بودند اینست که خدای سبحان در باره قرآن و جبرئیل با هم در این دو آیه سخن گفته، روایاتی هم که در شان نزول آیه وارد شده، این استفاده ما را تایید میکند.

و اما آیات مورد بحث در پاسخ از اینکه گفتند: ما بقرآن ایمان نمی آوریم برای اینکه با جبرئیل که قرآن را نازل می کند دشمنیم، می فرماید اولا: جبرئیل از پیش خود قرآن را نمی آورد، بلکه باذن خدا بر قلب تو نازل می کند، پس دشمنی یهود با جبرئیل نباید باعث شود که از کلامی که باذن خدا می آورد اعراض کنند.

و ثانیا قرآن کتابهای بر حق و آسمانی قبل از خودش را تصدیق می کند و معنا ندارد که کسی به کتابی ایمان بیاورد، و بكتابی که آن را تصدیق می کند ایمان نیاورد.

و ثالثا قرآن مایه هدایت کسانی است که بوی ایمان بیاورند.

و رابعا قرآن بشارت است، و چگونه ممکن است شخص عاقل از هدایت چشم پوشیده، بشارتهای آن را بخارط اینکه دشمن آن را آورده، نادیده بگیرد؟

و از بهانه دومشان که گفتند: ما با جبرئیل دشمنیم جواب میدهد به اینکه جبرئیل فرشته ای از فرشتگان خداست و جز امثال دستورات خدای سبحان کاری ندارد، مثل میکائیل و سایر ملائکه، که همگی بندگان مکرم خدایند، و خدا را در آنچه امر کند، نافرمانی نمی کنند، و هر دستوری بددهد انجام میدهند.

و همچنین رسولان خدا از ناحیه خود، کاره ای نیستند، هر چه دارند به وسیله خدا، و از ناحیه او است، خشمنشان و دشمنی هایشان برای خداست، پس هر کس با خدا و ملائکه او، و پیامبرانش، و جبرئیلش، و میکائیلش، دشمنی کند، خدا دشمن او است، این بود آن دو جوابی که دو آیه مورد بحث بدان اشاره دارد.

(فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ) در این آیه التفاتی از تکلم بخطاب کار رفته برای اینکه جمله (هر کس دشمن جبرئیل باشد) الخ، کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است و جا داشت بفرماید: (جبرئیل آن را باذن خدا بر قلب من نازل کرده)، ولی اینطور نفرمود، بلکه فرمود: (بر قلب تو نازل کرده)، و این تغییر اسلوب برای این بوده که دلالت کند بر اینکه قرآن همانطور که جبرئیل در نازل کردنش هیچ استقلالی ندارد، و تنها ماموری است مطیع، همچنین در گرفتن آن و رساندنش برسول خدا استقلالی

ندارد، بلکه قلب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خودش ظرف وحی خداست، نه اینکه جبرئیل در آن قلب دخل و تصرفی کرده باشد و خلاصه جبرئیل صرفا مامور رساندن است.

این را هم بدان که آیات مورد بحث در اوآخرش چند نوع التفات بکار رفته، هر چند که اساس و زمینه کلام خطاب به بنی اسرائیل است، چیزی که هست وقتی خطاب، خطاب ملامت و سرزنش بود، و کلام هم بطول انجامید، مقام اقتضاء می کند که گوینده بعنوان اینکه من از سخن با شما خسته شدم، و شما لیاقت آن را ندارید که بیش از این روی سخن خود بشما بکنم لحظه به لحظه روی سخن از آنان برگرداند، و متکلم بلیغ باید باین منظور پشت سر هم التفات بکار ببرد، تا بفهماند من هیچ راضی نیستم با شما سخن بگویم، از بس که بد گوش و پست فطرتید، از سوی دیگر اظهار حق را هم نمیتوانم ترک نموده و از خطاب بشما صرفنظر کنم.

(عَدُوُ الْكَافِرِينَ) الخ، در این جمله بجای اینکه خسیر کفار را بکار ببرد، و بفرماید: (عدو لهم)، اسم ظاهر آنان را آورده، و نکته اش این است که بر علت حکم دلالت کند، و بفهماند اگر دشمن ایشانست، بخاطر این است که ایشان کافرند، و بطور کلی خدای تعالی دشمن کفار است.

(وَ مَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ) الخ، این جمله دلالت دارد بر اینکه علت کفر کفار چیست؟ و آن فسق ایشانست، پس کفار بخاطر فسق کافر شدند، و بعيد نیست که الف و لام در (الفاسقون)، الف و لام عهد ذکری، و اشاره به اول سوره باشد، که می فرمود: (وَ مَا يُضْلِلُ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ، الَّذِينَ يَنْفَضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيَاثِقِهِ) الخ، و معنا چنین باشد: که کفر نمی ورزند با آیات خدا، مگر همان فاسقانی که در اول سوره نام بردیم.

و اما سخن از جبرئیل، و اینکه قرآن را چگونه بر قلب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نازل میکرده، و نیز سخن از میکائيل، و سایر ملائکه، بزودی در جای مناسبی انشاء الله خواهد آمد.

بحث روایتی (شامل روایتی در باره دشمنی یهود با جبرئیل)

اشاره

در مجمع البيان ذیل آیه، (قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ) روایت آورده، که ابن عباس گفت:

سبب نزول این دو آیه این مطلب بود، که روایت کنند چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) وارد مدینه شد، این صوریا و جماعتی از یهود اهل فدک نزد آن جناب آمده پرسیدند: ای محمد خواب تو چگونه است؟ چون ما در باره خواب پیامبری که در آخر زمان می آید چیزی شنیده ایم.

فرمود، دید گانم بخواب می رود، ولی قلبم بیدار است، گفتند، درست گفتی ای محمد، حال بگو بینیم فرزند از پدر است یا از مادر؟ فرمود: اما استخوانها و اعصاب و رگهایش از مرد است،

و اما گوشت و خون و ناخن و مویش از زن است گفتند: این را نیز درست گفتی ای محمد، حال بگو بدانیم: چه میشود که فرزند شیوه بعموهاش میشود ولی بداعی هایش شباهت پیدا نمی کند؟ و یا فرزندی بداعی هایش شباهت بهم میرساند، و هیچ شباهتی بعموهاش ندارد؟ فرمود: از نطفه زن و مرد هر یک بر دیگری غلبه کند، فرزند بخویشان آن طرف شباهت پیدا می کند، گفتند: ای محمد این را نیز درست گفتی، حال از پروردگارت بگو که چیست؟ اینجا خدای سبحان سوره، (قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ) را تا باخر نازل کرد، ابن صوریا گفت: یک سؤال دیگر مانده، اگر جوابم بگویی بتو ایمان می آورم، و پیرویت می کنم، بگو ببینم: از میان فرشتگان خدا کدامیک بتو نازل میشود. و وحی خدا را بر تو نازل می کند؟ راوی میگویید: رسول خدا فرمود: جبرئیل، ابن صوریا گفت: این دشمن ماست چون جبرئیل همواره برای جنگ و شدت و خونریزی نازل می شود، میکائیل خوبست، که همواره برای رفع گرفتاریها و آوردن خوشیها نازل میشود، اگر فرشته تو میکائیل بود، ما بتو ایمان می آوردیم. (۱)

كيفيت خواب رسول الله (صلي الله عليه و آله)

مؤلف: اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: چشم میخوابد و قلبم بیدار است تنها در این حدیث نیامده، بلکه احادیثی بسیار چه از عامه و چه از خاصه در این باب رسیده، و معنایش این است که آن جناب با خوابیدن از خود بیخود نمیشده، و در خواب میدانسته که خواب است، و آنچه می بیند در خواب، می بیند، نه در بیداری.

و این حالت گاهی در بعضی از افراد صالح پیدا میشود، و منشا آن طهارت نفس و اشتغال بیاد پروردگار، و مقام او است، علتیش هم این است که وقتی نفس آدمی بر مقام پروردگار اشرف یافت، این اشراف دیگر نمی گذارد از جزئیات زندگی دنیا و نحوه ارتباطی که این زندگی به پروردگار دارد غافل بماند، و این خود یک نوع مشاهده است که برای آن گونه افراد دست میدهد و ما از آن میفهمیم که آدمی در عالم حیات دنیوی در حال خواب است، حال چه اینکه راستی بخواب هم رفته باشد، یا باصطلاح ما بیدار باشد، خلاصه آن کسی هم که در نظر ما فرو رفته اند در مادیات و محسوسات، بیدار است، در نظر آن افراد هوشیار، خواب است.

هم چنان که از امیر المؤمنین علی بن ابی طالب صلوات الله علیه هم روایت شده که فرمود:

(الناس نیام فاذا ماتوا انتبهوا) مردم در خوابند، و چون بمیرند، بیدار میشوند، (تا آخر حدیث) و بزودی انشاء الله بحث مفصلی پیرامون این معنا، و نیز کلامی پیرامون سایر فقرات حدیث بالا در مواردی که مناسب باشد در این کتاب خواهد آمد.

ص: ۳۴۵

سوره البقره (۲): آيات ۱۰۰ تا ۱۰۱

اشاره

أَوْ كَمَا عَاهَدُوا عَهْدًا بَنَدَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۱۰۰) وَ لَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ بَنَدَهُ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ كَيْتَابَ اللَّهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَانُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۱۰۱)

ترجمه آيات

آيا این درست است که هر وقت عهدی بینند عده ای از ایشان، آن را بشکنند و پشت سر اندازند بلکه بیشترشان ایمان نمی آورند (۱۰۰).

و چون فرستاده ای از ناحیه خدا بسویشان آید که کتب آسمانیشان را تصدیق کند باز جمعی از آنها که کتب آسمانی دارند کتاب خدا را پشت سر اندازند و خود را بنادانی بزنند (۱۰۱)

بیان

کلمه (بنده) از ماده (نون-باء-ذال) است، که بمعنای دور انداختن است (وَ لَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ) الخ، مراد از این رسول، پیامبر عزیز اسلام است، نه هر پیامبری که تورات

صف: ۳۴۶

يهود را تصدیق داشته، چون جمله: (وَ لَمَّا جَاءَهُمْ) استمرار را نمی رساند، بلکه دلالت بر یک بار دارد، و این آیه بمخالفت یهود با حق و حقیقت اشاره می کند، که از در دشمنی با حق، بشارتهای تورات بامدن پیامبر اسلام را کتمان کردند، و به پیامبری که تورات آنان را تصدیق میکرد ایمان نیاوردند.

ص: ۳۴۷

اشاره

وَاتَّبَعُوا مَا تَنْتَلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانَ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعْلَمُونَ النَّاسَ السُّحْرَ وَمَا أُنْزَلَ عَلَى الْمَلَكِينَ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ وَمَا يُعْلَمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتَنَةٌ فَلَا تَكُفُرْ فِيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمُرْءِ وَزَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ حَلَاقٍ وَلَبِسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسُهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (۱۰۲) وَلَوْ أَنَّهُمْ آمُنُوا وَاتَّقُوا لَمْتُوْبَةً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (۱۰۳)

ترجمه آيات

يهودیان آنچه را که شیطانها بنادرست بسلطنت سلیمان نسبت میدادند پیروی کردند در حالی که سلیمان با سحر، آن سلطنت را بدست نیاورده و کافر نشده بود و لکن شیطانها بودند که کافر شدند و سحر را بمقدم یاد میدادند، و نیز یهودیان آنچه را که برد و فرشته بابل، هاروت و ماروت نازل شده بود بنادرستی پیروی می کردند

ص: ۳۴۸

چون آنها با حدی سحر تعلیم نمیدادند مگر بعد از آنکه زنهار میدادند که ما فنته و آزمایشیم مبادا این علم را در موارد نامشروع بکار بندی و کافر شوی ولی یهودیان از آن دو نیز چیزها را از این علم گرفتند که با آن میانه زن و شوهرها را بهم می زدند، هر چند که جز باذن خدا بکسی ضرر نمی زدند ولی این بود که از آن دو چیزهایی آموختند که مایه ضررشان بود و سودی برایشان نداشت با اینکه میدانستند کسی که خریدار اینگونه سحر باشد آخرتی ندارد و چه بد بهایی بود که خود را در قبال آن فروختند، اگر میدانستند (۱۰۲).

و اگر ایمان آورده و تقوی پیشه می کردند مثبتی نزد خدا داشتند که اگر می فهمیدند از هر چیز دیگری برایشان بهتر بود (۱۰۳)

بیان

اختلاف عجیب مفسرین در تفسیر آیه ۱۰۲

(وَ اتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ)

الخ، مفسرین در تفسیر این آیه اختلاف عجیبی برآوردند، بطوری که نظیر این اختلاف را در هیچ آیه ای از ایشان نمی یابیم، یک اختلاف کرده اند در اینکه مرجع ضمیر (اتبعوا) چه کسانند؟ آیا یهودیان عهد سليمانند؟ و یا یهودیان عهد رسول خدا (صلی الله علیه و آله)؟ و یا همه یهودیان؟ دو مین اختلافشان در این است که کلمه (تلوا) آیا بمعنای این است که (پیروی شیطان می کنی، و بگفته او عمل می نمایی)؟ یا بمعنای این است که (میخوانی)؟ و یا بمعنای (تکذیب میکنی) می باشد؟

اختلاف سومشان در این است که منظور از شیاطین کدام شیاطین است؟ شیاطین جن؟ و یا شیاطین انس؟ و یا هر دو؟ اختلاف چهارمیشان در اینست که معنای (علی مُلْكِ سُلَیْمَانَ) چیست؟

آیا کلمه (علی) بمعنای کلمه (فی-در) است؟ و یا بمعنای (در عهد ملک سليمان است؟ و یا همان ظاهر کلام با استعلایی که در معنای کلمه (علی) هست مراد است؟ و یا معنایش (علی عهد ملک سليمان) است؟

اختلاف پنجمشان در معنای جمله: (وَ لِكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا) الخ است، که آیا شیطانها بدین جهت کافر شدند که سحر را برای مردم استخراج کردند؟ و یا برای این بود که سحر را به سليمان نسبت دادند؟ و یا آنکه اصلاً معنای (کفروا) (سحرروا) میباشد؟

اختلاف ششم آنان در جمله: (يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السُّحْرَ) الخ، است که آیا رسماً سحر را به مردم آموختند؟ و یا راه استخراج آن را یاد دادند؟ و گفتند که سحر در زیر تخت سليمان مدفون است، و مردم آن را بیرون آورده، و یاد گرفتند؟

اختلاف هفتمشان در این است: جمله (وَ مَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ) الخ، چه معنا دارد؟ آیا حرف (ما) در این جمله موصوله، و عطف بر (ما) موصوله در جمله (ما تلوا) الخ، است؟ و یا آنکه موصوله و عطف بر کلمه (السحر) است؟ و معنایش اینست که بمردم آنچه را که بر دو ملک نازل شد

یاد دادند؟ و یا آنکه حرف (ما) موصوله نیست؟ بلکه نافیه و واو قبل از آن استینافیه است، و جمله، ربطی بما قبل ندارد، و معنایش این است که هیچ سحری بر دو ملک نازل نشد و ادعای یهود بیهوده است؟

اختلاف هشتمشان در معنای ارزال است، که آیا منظور نازل کردن از آسمان است؟ یا نازل کردن از بلندیهای زمین؟

اختلاف نهمشان در معنای کلمه (ملکین) است، که آیا این دو ملک از ملائکه آسمان بودند؟

یا دو انسان زمینی و دو ملک بکسره لام یعنی پادشاه بوده اند؟- البته اگر کلمه نامبرده را مانند بعضی از قرائتهاش شاذ بکسره لام بخوانیم- و یا به قرائت مشهور دو ملک بفتحه لام بودند، ولی منظور از آن، دو انسان صالح و متظاهر بصلاح می باشد.

اختلاف دهمشان در معنای کلمه (بابل) است، که آیا منظور از آن بابل عراق است؟ یا بابل دماوند؟ و یا از نصیبین گرفته تا رأس العین است؟

اختلاف یازدهمشان در معنای جمله (وَ مَا يُعَلِّمَنِ) است، که آیا معنای ظاهری تعلیم مراد است؟ و یا کلمه (علم) بمعنای (اعلام- اعلام کرد) است.

اختلاف دوازدهمشان در معنای جمله (فلا تکفر) است، که آیا معنایش این است که با عمل بسحر کفر مورز؟ و یا با آموختن و یا با هر دو؟

اختلاف سیزدهمشان در معنای جمله (فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا) است، که آیا ضمیر (منهما) به هاروت و ماروت بر میگردد؟ و یا بسحر و کفر؟ و یا معنایش اینست که مردم از دو ملک بجای آنچه که آنها تعلیم‌شان کردند، علم بر هم زدن میانه زن و شوهر را آموختند، با اینکه آن دو از آن کار نهی کرده بودند.

اختلاف چهاردهمشان در جمله (ما يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمُرْءَ وَ زَوْجِهِ) است، که آیا با سحر میانه زن و شوهر محبت و دشمنی ایجاد می کرده اند، و یا آنکه یکی از آن دو را مغور ساخته، و بکفر و شرک و می داشتند، و میانه زن و شوهر اختلاف دینی می انداختند؟ و یا با سخن چینی و سعایت، بین آن دو را گل آلود نموده و سرانجام جدایی می انداختند؟.

این بود چند مورد از اختلافاتی که مفسرین در تفسیر جملات و مفردات این آیات و متن این قصه دارند.

البته اختلافهای دیگری در خارج این قصه دارند، هم در ذیل آیه، و هم در خود قصه، و آن این است که آیا این آیات در مقام بیان داستانی است که در خارج واقع شده، یا آنکه میخواهد مطلبی را با تمثیل بیان کند، و یا در صدد معنای دیگر است، که اگر احتمالها و اختلافهایی را که ذکر

کردیم در یکدیگر ضرب کنیم، حاصل ضرب سر از عددی سرسام آور در می آورد، و آن یک میلیون و دویست و شصت هزار احتمال است. (۱۰ ۴۳۹).

و بخدا سوگند این مطلب از عجائب نظم قرآن است، که یک آیه اش با مذاهب و احتمالهایی میسازد، که عده‌شش حیرت انگیز و محیر العقول است، و در عین حال کلام هم چنان بر حسن و زیبایی خود متکی است، و بزیباترین حسنی آراسته است، و خدش ای بر فصاحت و بلاغتش وارد نمیشود، و انشاء اللہ نظیر این حرف در تفسیر آیه: (أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّنْ رَّبِّهِ وَ يَتُّلُّهُ شَاهِدٌ مِّنْهُ، وَ مِنْ قَبْلِهِ كِتَابٌ مُّوسَىٰ إِمامًا وَ رَحْمَةً) از نظر خواننده خواهد گذشت. (۱)

تفسیر آیه از نظر ما

این بود اختلافات مفسرین، و اما آنچه خود ما باید بگوئیم این است که آیه شریفه- البته با رعایت سیاقی که دارد- میخواهد یکی دیگر از خصائص یهود را بیان کند و آن متداول شدن سحر در بین آنان است، و اینکه یهود این عمل خود را مستند به یک و یا دو قصه می دانند، که میانه خودشان معروف بوده، و در آن دو قصه پای سلیمان پیغمبر و دو ملک بنام هاروت و ماروت در میان بوده است.

پس بنا بر این کلام عطف است بر صورتی که ایشان از قصه نامبرده در ذهن داشته اند، و میخواهد آن صورت را تخطیه کند، و بفرماید جریان آن طور نیست که شما از قصه در نظر دارید، آری یهود بطوری که قرآن کریم از این طائفه خبر داده، مردمی هستند اهل تحریف، و دست اندازی در معارف و حقایق، نه خودشان و نه احدی از مردم نمیتوانند در داستانهای تاریخی بنقل یهود اعتماد کنند. چون هیچ پروایی از تحریف مطالب ندارند، و این رسم و عادت دیرینه یهود است، که در معارف دینی در هر لحظه بسوی سخنی و عملی منحرف میشوند، که با منافعشان سازگارتر باشد، و ظاهر جملات آیه بر صدق این معنا کافی است.

و بهر حال از آیه شریفه بر می آید که سحر در میانه یهود امری متداول بوده، و آن را به سلیمان نسبت میدادند، چون اینطور می پنداشتند، که سلیمان آن سلطنت و ملک عجیب را، و آن تسخیر جن و انس و وحش و طیر را، و آن کارهای عجیب و غریب و خوارقی که میکرد، بوسیله سحر کرد، که البته همه آن معلومات در دست نیست، مقداری از آن بدست ما افتاده، یک مقدار از سحر خود را هم بدو ملک بابل یعنی هاروت و ماروت نسبت میدهند، و قرآن هر دو سخن ایشان را رد میکند، و می فرماید: آنچه سلیمان می کرد، بسحر نمیکرد و چطور ممکن است سحر بوده باشد، و حال آنکه سحر کفر بخدا است، و تصرف و دست اندازی در عالم بخلاف وضع عادی آنست،

ص: ۳۵۱

خدای تعالی عالم هستی را بصورتی در ذهن موجودات زنده و حواس آنها در آورده، آن وقت چگونه ممکن است سلیمان پیغمبر این وضع را بر هم زند؟ و در عین اینکه پیامبری است معصوم، بخدا کفر ورزد با اینکه خدای تعالی در باره اش صریحا فرموده: (وَ مَا كَفَرَ سُلَيْمَانٌ وَ لِكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلَّمُونَ النَّاسَ السُّحْرُ وَ نَيْزَ مِيْ فَرَمَيْدَ (وَ لَقَدْ عَلِمُوا لَكُمْ اسْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْأَخْرَهِ مِنْ خَلَاقٍ)، و چگونه ممکن است مردم بدانند که هر کس پیرامون سحر بگردد آخرتی ندارد، ولی سلیمان این معنا را نداند؟ پس سلیمان مقامش بلندتر و ساحتش مقدس تر از آنست که سحر و کفر بوى نسبت داده شود، برای اینکه خدا قدر او را در چند جا از کلامش، یعنی در سوره های مکی که قبل از بقره نازل شده، چون سوره انعام و انبیاء و نحل، و ص، عظیم شمرده و او را بنده ای صالح، و نبی مرسل خوانده، که علم و حکمتش داده و ملکی ارزانی داشت که احمدی بعد از او سزاوار چنان ملکی نیست. چنین کسی ساحر نمیشود، بلکه داستان ساحری او از خرافات کهنه ایست که شیطانها از پیش خود تراشیده، و بر اولیاء انسی خود خواندند و با اضلال مردم و سحرآموزی به آنان کافر شدند و قرآن کریم در باره دو ملک بابل هاروت و ماروت ایشان را رد کرده، به اینکه هر چند سحر بآن دو نازل شد، لکن هیچ عیبی هم در این کار نیست، برای اینکه منظور خدای تعالی از اینکار امتحان بود.

هم چنان که اگر شر و فساد را بدلهای بشر الهام کرد، اشکالی متوجهش نمیشود چون اینکار را باز بمنظور امتحان بشر کرده و یکی از مصاديق قدر است، آن دو ملک هم هر چند که سحر بر آنان نازل شد، ولی آن دو به احمدی سحر نمی آموختند، مگر آنکه می گفتند: هوشیار باشید که ما فتنه و مایه آزمایش توایم، زنهر، با استعمال بی مورد سحر کافر نشوی و تنها در مورد ابطال سحر و رسوا کردن ساحران ستمگر بکار بندی ولی مردم سحری از آن دو آموختند که با آن مصالحی را که خدا در طبیعت و مجاري عادت نهاده بود فاسد میکردند، مثلاً میانه مرد و زن را بهم میزدند، تا شری و فسادی برآه اندازند، و خلاصه از آن دو سحری می آموختند که مایه ضررشان بود، نه مایه نفعشان.

پس اینکه خدای تعالی میفرماید: (وَ اتَّبَعُوا) منظورش آن یهودیانی است که بعد از حضرت سلیمان بودند، و آنچه را شیطانها در عهد سلیمان و علیه سلطنت او از سحر بکار می بردن، نسل بنسل ارت برد، و هم چنان در بین مردم بکار میبردند و بنا بر این معنای کلمه (تلوا) (جعل و تکذیب) شد دلیلش هم این است که با حرف (علی) متعددی شده، و دلیل بر اینکه مراد از شیطانها طائفه ای از جن است، این است که میدانیم این طائفه در تحت سیطره سلیمان قرار گرفته، و شکنجه میشدند، و آن جناب بوسیله شکنجه آنها را از شر و فساد باز میداشته، چون در آیه: (وَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يَغُصُّونَ لَهُ، وَ يَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذِلِّكَ، وَ كُنَّا لَهُمْ حَافِظِينَ) (۱۱)

ص: ۳۵۲

۸۲ - سوره انبیاء

فرموده: بعضی از شیطانها برایش غواصی می کرده اند، و بغیر آن اعمالی دیگر انجام میدادند، و ما بدین وسیله آنها را حفظ می کردیم، که از آن بر می آید مراد به شیطانها جن است و منظور از بکار گیری آنها حفظ آنها بوده: و نیز در آیه: (فَلَمَّا حَرَّ تَبَيَّنَتِ الْجِنُّ أَنَّ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ، مَا لَيْثُوا فِي الْعِذَابِ الْمُهِينِ) همین که جنازه سلیمان بعد از شکسته شدن عصایش بزمیں افتاد، آن وقت جن فهمید که اگر علمی بغیب می داشت، می فهمید سلیمان مدت‌هast از دنیا رفته، در این همه مدت زیر شکنجه او نمی ماند، و این همه خواری نمیکشید، که از آن فهمیده می شود قوم جن در تحت شکنجه سلیمان علیه السلام بودند.

(وَ مَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ) یعنی در حالی که سلیمان خودش سحر نمیکرد، تا کافر شده باشد، ولکن این شیطانها بودند که کافر شدند در حالی که مردم را گمراه نموده، سحر بایشان یاد می دادند.

(وَ مَا أَنْزَلَ اللَّخُ، يَعْنِي يَهُودِيَّانَ پِيَرُوِيَّ كَرْدَنَدَ، وَ دَنْبَالَ گَرْفَتَنَدَ آنَ سَحْرِيَّ رَا كَه شِيَطَانَهَا درَ مَلَكَ سَلِيمَانَ جَعْلَ مِيَ كَرْدَنَدَ، وَ نِيزَ آنَ سَحْرِيَّ رَا كَه خَدَا ازَ رَاهَ الْهَامَ بَدَوَ مَلَكَ بَابِلَ يَعْنِي هَارُوتَ وَ مَارُوتَ نَازِلَ كَرْدَهَ بَوْدَ، درَ حَالِيَ كَه آنَ بَنْدَگَانَ خَدَا بَهَ اَحَدِي سَحْرَ يَادَ نَمِيَدَنَدَ، مَكْرَ بَعْدَ ازَ آنَكَهَ وَيَ رَازِهَارَ مِيَ دَادَنَدَ، ازَ اِينَكَهَ سَحْرَ خَوْدَ رَا اَعْمَالَ كَنَنَدَ، وَ مِيَ گَفَتَنَدَ: مَا وَسِيلَهَ فَتَنَهَ وَ آزِمَايشَ شَمَا هَسْتِيَّمَ، خَدَا مِيَخَواهَدَ شَمَا رَا بَوْسِيلَهَ مَا وَ سَحْرِيَّ كَه تَعْلِيَمَاتَنَ مِيَدَهِيَمَ امْتَحَانَ كَنَدَ پَسَ زَنِهَارَ مَبَادَا باَ بَكَارَ بَسْتَنَ آنَ كَافَرَ شَويَّدَ.

(فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا) ولی یهود از آن دو ملک یعنی هاروت و ماروت تنها آن سحری را می آموختند، که با بکار بردنش، و با تاثیری که دارد، بین زن و شوهرها جدایی بیندازند.

(وَ مَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَيْدِ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ) این جمله دفع آن توهمی است که به ذهن هر کسی می دود، و آن این است که مگر ساحران میتوانند با سحر خود امر صنع و تکوین را بر هم زده، از تقدیر الهی پیشی گرفته، امر خدا را باطل سازند؟ در جواب و دفع این توهم می فرماید: نه، خود سحر از قدر خداست، و بهمین جهت اثر نمی کند مگر باذن خدا، پس ساحران نمی توانند خدا را بستوه بیاورند.

و اگر این جمله را جلوتر از جمله: (وَ يَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَ لَا يَنْفَعُهُمْ) الخ، آورد برای این بود که جمله مورد بحث یعنی (فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا) بتنهایی تاثیر سحر را می رساند، و برای اینکه دنبالش بفرماید تاثیر سحر هم باذن خداست، و در نتیجه آن توهم را که گفتم دفع کند، کافی بود، و

ص: ۳۵۳

۱۴ - سوره سباء

دیگر احتیاج نبود که جمله بعدی را هم قبل از دفع آن توهمند بیاورد.

(وَلَقَدْ عِلِّمُوا لَمِنِ اشْتَرَاهُ، مَا لَهُ فِي الْمَآخِرِهِ مِنْ حَلَاقٍ) این معنا را که هر که در پی سحر و ساحری باشد، در آخرت بهره ای ندارد، هم بعقل خود دریافتند، چون هر عاقلی میفهمد که شوم ترین منابع فساد در اجتماع بشری سحر است، و هم از کلام موسی که در زمان فرعون فرموده بود: (وَ لَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ أَتَى، ساحر هر وقت سحر کند رستگار نیست) (۱).

(وَلَيْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ) یعنی ساحران با علم به اینکه سحر برایشان شر و برای آخرتشان مایه مفسده است، در عین حال عالم باین معنا نبودند، چون بعلم خود عمل نکردند، پس هم عالم بودند و هم نبودند، برای اینکه وقتی علم، حامل خود را به سوی راه راست هدایت نکند، علم نیست، بلکه ضلالت و جهل است، هم چنان که خدای تعالی فرموده (أَ فَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ، هیچ دیده ای کسانی را که هوای نفس خود را معبود خود گیرند، و خدای تعالی ایشان را با داشتن علم گمراه کرده باشد؟) (۲) پس این طائفه از یهود نیز که با علم گمراهند، جا دارد کسی از خدا برایشان آرزوی علم و هدایت کند.

(وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَ اتَّقُوا) الخ، یعنی اگر این طائفه از یهود بجای اینکه دنبال اساطیر و خرافات شیطانها را بگیرند، دنبال ایمان و تقوی را می گرفتند. برایشان بهتر بود، و این تعبیر خود دلیل بر اینست که کفری که از ناحیه سحر می آید، کفر در مرحله عمل است، مانند ترک زکات، نه کفر در مرتبه اعتقاد، چه اگر کفر در مرحله اعتقاد بود جا داشت بفرماید: (وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا) الخ، و خلاصه تنها ایمان را ذکر می کرد و دیگر تقوی را اضافه نمی فرمود، پس از اینجا می فهمیم که یهود در مرحله اعتقاد ایمان داشته اند، ولکن از آنجایی که در مرحله عمل تقوی نداشته و رعایت محارم خدا را نمی کرده اند، اعتمایی بایمانشان نشده، و از کافرین محسوب شده اند.

(لَمَّا بَيْهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ) یعنی مثبت و منافعی که نزد خدا است، بهتر از آن مثبت و منافعی است که ایشان از سحر میخواهند، و از کفر میجویند، (دقیقت فرمائید)

بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیه ۱۰۲ پیرامون سحر)

اشاره

در تفسیر عیاشی و قمی در ذیل آیه (وَ اتَّبَعُوا مَا تَنْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ) الخ، از امام باقر علیه السلام روایت آورده اند، که در ضمن آن فرموده پس همین که سلیمان از دنیا رفت،

ص: ۳۵۴

۱- سوره طه ۶۹

۲- سوره جاثیه آیه ۲۳

ابليس سحر را درست کرده، آن را در طوماری پیچید، و بر پشت آن طومار نوشت: این آن علمی است که آصف بن برخیا برای سلطنت سلیمان بن داود نوشته، و این از ذخایر گنجینه های علم است، هر کس چنین و چنان بخواهد، باید چنین و چنان کند، آن گاه آن طومار را در زیر تخت سلیمان دفن کرد، آن گاه ایشان را بدر آوردن راهنمایی کرد، و بیرون آورده برایشان خواند.

لا- جرم کفار گفتند: عجب، اینکه سلیمان بر همه ما چیره گشت بخاطر داشتن چنین سحری بوده، ولی مؤمنین گفتند: نه، سلطنت سلیمان از ناحیه خدا و خود او بنده خدا و پیامبر او بود، [\(۱\)](#) و آیه (وَ اتَّبَعُوا مَا تَنَّلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ) در خصوص همین مطلب نازل شده است.

مؤلف: اگر در این روایت وضع علم سحر و نوشتن و خواندن آن را به ابليس نسبت داده، منافات با این ندارد که در جای دیگر به سایر شیطانهای جنی و انسی نسبت داده باشد، برای اینکه تمامی شرور بالآخره باو منتهی، و از ناحیه آن لعنتی بسوی اولیاء و طرفدارانش منتشر میشود، حال یا مستقیماً بانان وحی می کند، و یا آنکه بوسیله وسوسه در آنها نفوذ می کند، و این دو جور نسبت در لسان اخبار بسیار است.

و ظاهر حدیث این است که کلمه (تلوا) از تلاوت بمعنای قرائت باشد، و این با آن مطلبی که در بیان قبلی استظهار کردیم منافات ندارد، چون هر چند در آن بیان گفته شد که ظاهر کلام میگوید کلمه (تلوا) بمعنای "تکذب" است، و لکن این معنا را از دلایل ضمنی و امثال آن در آوردیم، پس منافات ندارد که بر حسب دلالت لفظی و مطابقی کلام (تلوا) بمعنای (تلاوت می کنی) بوده باشد.

و در نتیجه معنای کلام این باشد که شیطانها بر ملک سلیمان سحر را بدروغ میخوانند یعنی بدروغ آن را علت سلطنت سلیمان معرفی کردند.

و اما اصل معنای این کلمه یعنی کلمه (تلوا)، باید دانست که بر گشت معنای اصلی آن به معنای (ولی- یلی- ولایه) است، و این ماده بمعنای این است که کسی چیزی را از جهت ترتیب مالک باشد، و مالکیت جزئی از آن را بعد از مالکیت دیگر دارا باشد، که انشاء اللَّه در سوره مائدہ آنجا که پیرامون آیه شریفه: (إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ) بحث می کنیم، در این باره نیز بحث خواهیم کرد. [\(۲\)](#)

و در کتاب عيون اخبار الرضا، در داستان گفتگوی حضرت رضا علیه السلام با مامون، آمده: که فرمود: هاروت و ماروت دو فرشته بودند که سحر را بمردم یاد دادند، تا بوسیله آن از سحر ساحران ایمن بوده و سحر آنان را باطل کنند و این علم را به احدی تعلیم نمی کردند، مگر آنکه

ص: ۳۵۵

زنهر میدادند که ما فتنه و وسیله آزمایش شماییم، مبادا با بکار بردن نابجای این علم کفر بورزید، ولی جمعی از مردم با استعمال آن کافر شدند، و با عمل کردن برخلاف آنچه دستور داشتند کافر شدند چون میانه مرد و زنش جدایی می انداختند، که خدای تعالی در باره آن فرموده: (وَ مَا هُنْ بِضَارِّينَ إِلَّا يَأْذِنُ اللَّهُ). (۱)

ذکر چند روایت و بیان ضعف و سستی آنها

و در تفسیر الدر المنشور ابن جریر از ابن عباس روایت کرده که گفت: حضرت سلیمان هر وقت میخواست مستراح برود، و یا کار دیگری انجام دهد، انگشترش را به همسرش جراده می سپرد، روزی شیطان بصورت سلیمان نزد جراده آمد، و گفت انگشترم را بده، او هم داد، همین که انگشترا بدبست خود کرد، تمامی شیطانهای انسی و جنی نزدش حاضر شدند. (۲)

از سوی دیگر سلیمان نزد همسرش آمد، گفت: انگشترم را بیاور، جراده گفت: تو سلیمان نیستی، و دروغ می گویی سلیمان فهمید که بلایی متوجهش شده، در آن ایام شیطانها آزادانه بکار خود مشغول شدند، و کتابهایی از سحر و کفر بنوشتند، و آنها را در زیر تخت سلیمان دفن کردند، و سپس در موقع مناسب آن را در آورده بر مردم بخوانند، و چنین وانمود کردند: که این کتابها را سلیمان در زیر تخت خود دفن کرده، و بخاطر همین کتابها که در زیر تخت خود داشته بر تمام مردم مسلط شده است، مردم از سلیمان بیزار شده، و یا او را کافر خوانند، این شببه هم چنان در میان مردم شایع بود، تا آنکه خدای تعالی محمد (صلی الله علیه و آله) را مبعوث کرد، و آیه: (وَ مَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَ لِكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا) نازل گردید.

مؤلف: این قصه در روایات دیگر نیز آمده، قصه ایست طولانی، و از جمله قصه های واردہ در لغشهاهی انبیاء است، و در ضمن آنها نقل میشود.

و نیز در تفسیر الدر المنشور است که سعید بن جریر، و خطیب، در تاریخش از نافع روایت کرده که گفت، من با پسر عمر مسافرتی رفتم: همین که او اخر شب شد، بمن گفت ای نافع، نگاه کن بین ستاره سرخ طلوع کرده؟ گفتم: نه بار دیگر پرسید و بگمانم بار دیگر نیز پرسید، تا آنکه گفتم: بله طلوع کرد، گفت خوش قدم نباشد، و خلاصه نه یادش بخیر و نه جایش خالی، گفتم:

سبحان الله ستاره ایست در تحت اطاعت خدا، و گوش بفرمان او، چطور می گویی نه یادش بخیر و نه جایش خالی؟ گفت من جز آنچه از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شنیده ام نگفتم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: ملائکه بپروردگار متعال عرضه داشتند: چرا اینقدر در برابر خطایا و گناهان بنی آدم صبر می کنی؟ فرمود:

من آنها را برای اینکه بیازمایم عافیت میدهم، عرضه داشتند: اگر ما بجای آنها بودیم هرگز تو را

ص: ۳۵۶

۱- عيون اخبار الرضا ج ۱ ص ۲۷۱ حدیث ۲ [.....]

۲- ج ۱ ص ۹۵

نافرمانی نمی کردیم فرمود پس دو نفر از میان خود انتخاب کنید، ملائکه در انتخاب دو نفر که از همه بهتر باشند، از هیچ کوششی فروگزار نکردند، و سرانجام هاروت و ماروت را انتخاب نمودند، این دو فرشته بزمین نازل شدند، و خداوند شبق را بر آنان مسلط کرد، من از پسر عمر پرسیدم:

شبق چیست؟ گفت: شهوت، پس زنی بنام زهره نزد آن دو آمد و در دل آن دو فرشته جای باز کرد، ولی آن دو هر یک عشق خود را از رفیقش پنهان میداشت.

تا آنکه یکی بدیگری گفت: آیا این زن همانطور که در دل من جای گرفته در دل تو نیز جا باز کرده؟ گفت آری، پس هر دو او را بسوی خود دعوت کردند، زن گفت: من حاضر نمیشوم مگر آنکه آن اسمی را که با آن باسمان می روید و پائین می آئید بمن بیاموزید، هاروت و ماروت حاضر نشدند، بار دیگر درخواست خود را تکرار کردند، و او هم امتناع خود را تکرار کرد، تا بالآخره آن دو تسلیم شدند، و نام خدا را بمو آموختند، همین که زهره خواست با خواندن آن اسم پرواز کند، خداوند او را بصورت ستاره ای مسخ کرد، و از آن دو ملک هم بالهایشان را برید، هاروت و ماروت از پروردگار خود درخواست توبه کردند، خدای تعالی آن دو را مخیر کرد بین اینکه بحال اول برگردند، و در عوض وقتی قیامت شد عذابشان کند، و بین اینکه در همین دنیا خدا عذابشان کند، و روز قیامت بهمان حال اول خود برگردند.

یکی از آن دو بدیگری گفت: عذاب دنیا بالآخره تمام شدنی است، بهتر آنست که عذاب دنیا را اختیار کنیم، او هم پذیرفت، و خدای تعالی بایشان وحی فرستاد که بسرزمین بابل بیاییم، دو ملک روانه آن سرزمین شدند، در آنجا خداوند ایشان را خسف نموده، بین زمین و آسمان وارونه ساخت، که تا روز قیامت در عذاب خواهند بود. (۱)

مؤلف: قریب باین معنا در بعضی از کتب شیعه نیز از امام باقر علیه السلام (بدون ذکر همه سند) روایت شده (۲)، سیوطی هم قریب باین معنا را در باره هاروت و ماروت و زهره در طی نزدیک بیست و چند حدیث آورده که ناقلان آن تصریح کرده اند: به اینکه سند بعضی از آنها صحیح است (۳).

و در آخر سندهای آنها عده ای از صحابه از قبیل ابن عباس، و ابن مسعود، و علی بن ابی طالب، و ابی درداء، و عمر، و عایشه و ابن عمر، قرار دارند، ولی با همه این احوال داستان، داستانی است خرافی، که بملائکه بزرگوار خدا نسبت داده اند ملائکه ای که خدای تعالی در قرآن تصریح کرده: به قداست ساحت و طهارت وجود آنان از شرک و معصیت، آنهم غلیظترین شرک و زشت ترین معصیت، چون در بعضی از این روایات نسبت پرستش بت، و قتل نفس، و زنا، ۰۰

ص: ۳۵۷

۱- تفسیر الدر المنشور ج ۱ ص ۹۷

۲- عیاشی ج ۱ ص ۵۲

۳- تفسیر الدر المنشور ج ۱ ص ۹۷ - ۱۰۰

و شرب خمر، با آن دو داده، و به ستاره زهره نسبت میدهد که زنی زناکار بوده، و مسخ شده که این خود مسخره ای خنده آور است چون زهره ستاره ایست آسمانی، که در آفرینش و طلوعش پاک است، و خدای تعالی در آیه: (الْجَوَارِ الْكُنْسِ) (۱) بوجود او سوگند یاد کرده، علاوه بر اینکه علم هیئت جدید هویت این ستاره را و اینکه از چند عنصری تشکیل شده، و حتی مساحت و کیفیت آن، و سائر شئون آن را کشف کرده.

پس این قصه مانند قصه ای که در روایت سابق آمد، بطوری که گفته اند مطابق بخرافاتی است که یهود برای هاروت و ماروت ذکر کرده اند، و باز شبیه بخرافاتی است که یونانیان قدیم در باره ستارگان ثابت و سیار داشتند.

کلام در باب جعل حدیث و نظر بعضی مردم غرب زده و بعضی از اهل حدیث در باره روایات و راه تشخیص صحیح از سقیم

پس از اینجا برای هر دانش پژوه خرد بین روش میشود، که این احادیث مانند احادیث دیگری که در مطاعن انبیاء و لغزش‌های آنان وارد شده از دسیسه‌های یهود خالی نیست، و کشف می‌کند که یهود تا چه پایه و با چه دقیقی خود را در میانه اصحاب حدیث در صدر اول جا زده اند، تا توانسته اند با روایات آنان بهر جور که بخواهند بازی نموده، و خلط و شباهه در آن بیندازند، البته دیگران نیز یهودیان را در این خیانتها کمک کردن.

ولکن خدای تعالی با همه این دشمنیها که در باره دینش کردند، کتاب خود را در محفظه الهی خود قرار داد، و از دستبرد هوسهای هوسرانان و دشمنان آن حفظش فرمود، بطوری که هر بار که شیطانهای اعداء خواست ضربه ای بر آن وارد آورد، با شهاب مبین خود او را دفع کرد، هم چنان که خودش فرمود: (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الْذِكْرَ وَ إِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ، مَا خُودْ ذَكْرَ رَا نازل کردیم، و ما خود مر آن را حفظ خواهیم کرد) (۲)، و نیز فرموده: (وَ إِنَّهُ، لَكِتَابٌ عَزِيزٌ، لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ، وَ لَا مِنْ حَافِلِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ)، بدرستی قرآن کتابی است عزیز، که نه در عصر نزولش، و نه بعد از آن هیچگاه باطل در آن راه نمی‌یابد، کتابی است که از ناحیه خدای حکیم حمید نازل شده)، (۳) و نیز فرموده: (وَ نُزَّلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شَفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ، وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا حَسَارًا، ما از قرآن چیزها را نازل کرده ایم که شفاء و رحمت مؤمنین است، و برای ستمگران جز خسaran بیشتر اثر ندارد) (۴)، که در آن شفاء و رحمت بودن قرآن را برای مؤمنین مطلق آورده، و منحصر برای یک عصر و دو عصر نکرده.

پس تا قیام قیامت هیچ خلط و دسیسه ای نیست، مگر آنکه قرآن آن را دفع می‌کند، و خسaran

صفحه: ۳۵۸

۱- سوره تکویر آیه ۱۶

۲- سوره حجر آیه ۹

۳- سوره فصلت آیه ۴۲

۴- سوره اسری آیه ۸۲

دسيسه گر بر ملا، و از حال و وضع او برای همه پرده برداری می کند، و حتی نام رسوای او و رسوایش را برای نسل های بعد نیز ضبط میکند.

و پیامبر گرامیش بعموم مسلمانان معیاری دست میدهد، که با آن معیار و محک کلی، معارفی که عنوان کلام او، و یا یکی از اوصیاء او برایشان روایت می شود، بشناسند، و بفهمند آیا از دسيسه های دشمن است و یا براستی کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و جانشینان او است، و آن این است که هر حدیثی را شنیدید، به کتاب خدا عرضه اش کنید، اگر موافق با کتاب خدا بود، آن را پذیرید، و اگر مخالف بود رهایش کنید. [\(۱\)](#)

و کوتاه سخن آنکه نه تنها باطل در قرآن راه نمی یابد، بلکه بوسیله قرآن باطلهایی که ممکن است اجانب در بین مسلمانان نشر دهنده دفع میشود، پس قرآن خودش از ساحت حق دفاع نموده، و بطلان دسائیس را روشن می کند و شباهه آن را از دلهای زنده می برد، هم چنان که از اعیان و عالم خارج از بین می برد.

هم چنان که فرمود: (بَلْ نَقْدِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ، فَيَنْدَمِغُهُ، بلکه حق را به جنگ باطل می فرستیم، تا آن را از بین ببرد) [\(۲\)](#) و نیز فرموده: (وَيُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُحَقِّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ، خدا خواسته است تا بوسیله کلماتش حق را محقق سازد)، [\(۳\)](#) و نیز فرموده: (لِيَحْقِّ الْحَقَّ وَيُنِيبِطِلَ الْبَاطِلَ، وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ تا حق را محقق و باطل را ابطال کند، هر چند که مجرمان نخواهند) [\(۴\)](#) و احقاق حق و ابطال باطل معنا ندارد، جز به اینکه صفات آنها را ظاهر و برای همه روشن سازد.

و بعضی از مردم مخصوصا اهل عصر ما که فرو رفته در مباحث و علوم مادی، و مرعوب از تمدن جدید غربی هستند، از این حقیقت که ما برای شما بیان کردیم استفاده سوء کرده، و باصطلاح از آن طرف افتاده اند باین معنا که روایات جعلی را بهانه قرار داده، بكلی آنچه بنام روایت و سنت رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، نامیده میشود طرح کردند.

در مقابل بعضی از اخبارین و اصحاب حدیث و حروفی مذهبان و دیگران که در این باره افراط نموده، از طرف دیگر افتاده اند، باین معنا که نام هر مطلبی که حدیث و روایت دارد، پذیرفته اند حال هر چه میخواهد باشد.

و این طائفه در خطای دست کمی از طائفه اول ندارند، برای اینکه همانطور که طرح کلی روایات مستلزم تکذیب بموازینی است که دین میان اسلام برای تشخیص حق از باطل قرار داده،

ص: ۳۵۹

۱- وسائل ج ۱۸ ص ۷۵ باب ۹

۲- سوره انبياء آيه ۱۸

۳- سوره انفال آيه ۷

۴- سوره انفال آيه ۸

و نیز مستلزم نسبت دادن باطل و سخن لغو به پیامبر اسلام است و نیز باطل و لغو دانستن قرآن عزیزی است که (لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ لَا مِنْ خَلْفِهِ) [\(۱\)](#)، همچنین پذیرفتن تمامی احادیث، و با چشم بسته همه را بشارع اسلام نسبت دادن، مستلزم همان تکذیب و همان نسبت است.

و چگونه ممکن است، مسلمان باشیم، و در عین حال یکی از دو راه افراط و تفریط را برویم، با اینکه خدای جل و علا فرموده: (ما آتا كُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ، وَ مَا نَهَا كُمُ عَنْهُ فَأَنْهُوا) آنچه رسول دستور میدهد بگیرید، و از آنچه نهی می کند خودداری کنید) [\(۲\)](#) و بحکم این آیه دسته اول نمی توانند سنت و دستورات رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را بکلی دور بیندازند، و نیز فرموده: (وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيَطَّاعَ يَأْذِنُ اللَّهُ، هِيَقْ رَسُولِي نَفْرَسْتَادِيمْ، مَكْرُ بَرَى اِينَكَهْ مَرْدَمْ او رَا بَاذْنَ خَدَا وَ بَرَى رَضَائِ او اطاعت کنند) [\(۳\)](#) که بحکم این آیه دسته دوم نمیتوانند هر چه را که نام حدیث دارد، هر چند مخالف قرآن یعنی مخالف اذن خدا و رضای او باشد بپذیرند.

آری به دسته اول می گوییم: اگر کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برای معاصرینش، و منقول آن برای ما، که در آن عصر نبوده ایم، حجیت نداشته باشد در امر دین هیچ سنگ قرار نمی گیرد، و اصولاً اعتماد به سخنانی که برای انسان نقل میشود، و پذیرفتن آن در زندگی اجتماعی اجتناب ناپذیر، و بلکه امری است بدیهی که از فطرت بشریش سرچشمه می گیرد و نمیتواند بدان اعتماد نکند.

و اما بهانه ای که دست گرفته اند، یعنی مسئله وقوع دسیسه و جعل در روایات دینی یک مسئله نوظهور و مختص بمسئل دینی نیست، بشهادت اینکه می بینیم آسیای اجتماع همواره بر اساس همین منقولات مخلوط از دروغ و راست می چرخد چه اخبار عمومیش و چه خصوصیش، و بطور مسلم دروغها و جعلیات در اخبار اجتماعی بیشتر است، چون دست سیاست های کلی و شخصی بیشتر با آنها بازی می کند، مع ذلک فطرت انسانی ما و هیچ انسانی اجازه نمیدهد که بصرف شنیدن خبرهایی که در صحنه اجتماع برای ما نقل میشود، اکتفاء کنیم، و اکتفاء هم نمی کنیم، بلکه یکی یکی آن اخبار را بموازینی که ممکن است محک شناختن راست از دروغ باشد عرضه میداریم، اگر با آن موافق بود، و آن محک آن را تصدیق کرد، می پذیریم، و اگر مخالف با آن بود، تکذیب نموده دورش می افکنیم، و بفرضی هم که آن محک از تشخیص راست و دروغ بودن خبر عاجز ماند، در باره آن خبر توقف میکنیم، نه چشم بسته قبولش می کنیم، و نه انکارش می نمائیم، و این توقف ما نیز همان احتیاطی است که فطرت ما در اینگونه موارد برای بر حذر بودن از شر و

ص: ۳۶۰

۱- سوره فصلت آیه ۴۲

۲- سوره حشر آیه ۷ [.....]

۳- سوره نساء آیه ۶۴

ضرر پیش پای ما نهاده است.

تازه همه این سه مرحله رد و قبول و توقف، بعد از عرضه خبر بموازین، در صورتی است که ما خبرشناس و اهل خبره اینکار باشیم، اما در خصوص اخباری که مهارتی برای تشخیص صحت و سقم مضمون آنها نداریم، بنای عقلایی و راهی که عقل پیش پای ما گذاشت، این است که باهل خبره در آن فن مراجعه نموده، هر چه آنان حکم کردند پیذیریم، (دقت بفرمائید).

این، آن روشی است که فطرت ما در اجتماع انسانی بنا بر آن نهاده، و نیز میزانی است که دین خدا هم برای تشخیص حق از باطل نصب کرده، و بنای دین هیچ مغایرتی با بنای فطرت ندارد، بلکه عین همانست، چه، دستور دینی این است که یک یک اخباری که برای مسلمانان نقل میشود، بر کتاب خدا عرضه کنند، اگر صححتش و یا سقمش روشن شد، که تکلیف روشن است، و اگر بخاطر شبیه ای که در خصوص یک خبر است، نتوانستیم با مقایسه با کتاب خدا صحت و سقمش را دریابیم، باید توقف کرد، و این دستور در روایات متواتره ای از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ائمه اهل بیت‌ش علیهم السلام بما رسیده، البته این دستور در خصوص مسائل غیر فقهی است، چون در مسائل فقهی معیار در تشخیص روایت درست از نادرست، بحث مفصل و جداگانه ای دارد، که در اصول فقه متعرض آن شده اند.

بحث فلسفی در باره تأثیر اراده در افعال خارق العاده، سحر، کهانت و احضار ارواح)

جای هیچ تردید نیست که بر خلاف عادت جاریه، افعالی خارق العاده وجود دارد، حال یا خود ما آن را بچشم دیده ایم، و یا آنکه بطور متواتر از دیگران شنیده و یقین پیدا کرده ایم، و بسیار کم هستند کسانی که از افعال خارق العاده چیزی یا کم و یا زیاد ندیده و نشنیده باشند، و بسیاری از این کارها از کسانی سر می زند که با اعتیاد و تمرين، نیروی انجام آن را یافته اند، مثلاً میتوانند زهر کشنه را بخورند و یا بار سنگین و خارج از طاقت یک انسان عادی را بردارند، و یا روی طنابی که خود در دو طرف بلندی بسته اند راه می روند، و یا امثال اینگونه خوارق عادت.

و بسیاری دیگر از آنها اعمالی است که بر اسباب طبیعی و پنهان از حس و درک مردم متکی است، و خلاصه صاحب عمل باسبابی دست می زند که دیگران آن اسباب را نشناخته اند، مانند کسی که داخل آتش میشود و نمیسوزد، بخاطر اینکه داروی طلق بخود مالیده، و یا نامه ای مینویسد که غیر خودش کسی خطوط آن را نمی بیند، چون با چیزی (از قبیل آب پیاز، مترجم) نوشته، که جز در هنگام برخورد آن با آتش خطوطش ظاهر نمیشود.

ص: ۳۶۱

بسیاری دیگر از اینگونه کارها بوسیله سرعت حرکت انجام می پذیرد، سرعتی که بیننده آن را تشخیص ندهد، و چنین پندارد که عمل نامبرده بدون هیچ سبب طبیعی اینطور خارق العاده انجام یافته، مانند کارهایی که شعبده بازان انجام می دهن.

همه اینها افعالی هستند که مستند باسباب عادی میباشند، چیزی که هست ما سببیت آن اسباب را نشناخته ایم، و بدین جهت پوشیده از حس ما است، و یا برای ما غیر مقدور است.

در این میان افعال خارق العاده دیگری است، که مستند به هیچ سبب از اسباب طبیعی و عادی نیست، مانند خبر دادن از غیب و مخصوصا آنچه مربوط به آینده است، و نیز مانند ایجاد محبت و دشمنی و گشودن گره ها، و گره زدن گشوده ها، و بخواب کردن، و یا بیمار کردن، و یا خواب بندی و احضار و حرکت دادن اشیاء با اراده و از این قبیل کارهایی که مرتاض ها انجام میدهند، و بهیچ وجه قابل انکار هم نیست، یا خودمان بعضی از آنها را دیده ایم، و یا برایمان آن قدر نقل کرده اند که دیگر قابل انکار نیست.

و اینک در همین عصر حاضر از این مرتاضان هندی و ایرانی و غربی جماعتی هستند، که انواعی از اینگونه کارهای خارق العاده را می کنند.

و اینگونه کارها هر چند سبب مادی و طبیعی ندارند، و لکن اگر بطور کامل در طریقه انجام ریاضت هایی که قدرت بر این خوارق را بادمی می دهد، دقت و تأمل کنیم، و نیز تجارت علنی و اراده اینگونه افراد را در نظر بگیریم، برایمان معلوم میشود: که اینگونه کارها با همه اختلافی که در نوع آنها است، مستند بقوت اراده، و شدت ایمان به تاثیر اراده است، چون اراده تابع علم و ایمان قبلی است، هر چه ایمان آدمی به تاثیر اراده بیشتر شد! اراده هم مؤثرتر میشود، گاهی این ایمان و علم بدون هیچ قید و شرطی پیدا میشود، و گاهی در صورت وجود شرائطی مخصوص دست میدهد، مثل ایمان به اینکه اگر فلان خط مخصوص را با مدادی مخصوص و در مکانی مخصوص بنویسیم، باعث فلان نوع محبت و دشمنی میشود، و یا اگر آینه ای را در برابر طفلی مخصوص قرار دهیم، روح فلانی احضار می گردد، و یا اگر فلان افسون مخصوص را بخوانیم، آن روح حاضر میشود، و از این قبیل قید و شرطها که در حقیقت شرط پیدا شدن اراده فاعل است، پس وقتی علم بحد تمام و کمال رسید، و قطعی گردید، بحواس ظاهر انسان حس درک و مشاهده آن امر قطعی را میدهد، تو گویی چشم آن را می بیند، و گوش آن را می شنود.

و خود شما خواننده عزیز می توانی صحت این گفتار را بیازمایی، به اینکه به نفس خود تلقین کنی: که فلان چیز و یا فلان شخص الان نزد من حاضر است و داری او را مشاهده می کنی، وقتی این تلقین زیاد شد، رفته رفته بدون شک می پنداری که او نزدت حاضر است، بطوری که اصلا باور

نمی کنی که حاضر نباشد، و از این بالاتر، اصلاً متوجه غیر او نمی شوی آن وقت است که او را بهمان طور که می خواستی رو بروی خودت می بینی و از همین باب تلقین است که در تواریخ می خوانیم: بعضی از اطباء امراض کشنده ای را معالجه کرده اند، یعنی بمریض قبولانده اند که تو هیچ مرضی نداری، و او هم باورش شده، و بهبود یافته است.

خوب، وقتی مطلب از این قرار باشد، و قوت اراده اینقدر اثر داشته باشد. بنا بر این اگر اراده انسان قوی شد، ممکن است که در غیر انسان هم اثر بگذارد، باین معنا که اراده صاحب اراده در دیگران که هیچ اراده ای ندارند اثر بگذارد، در اینجا نیز دو جور ممکن است، یکی بدون هیچ قید و شرط و یکی در صورت وجود پاره ای شرائط.

پس، از آنچه تا اینجا گفته شد، چند مطلب روشن گردید اول اینکه ملاک در این گونه تاثیرها بودن علم جازم و قطعی برای آن کسی است که خارق عادت انجام میدهد، و اما اینکه این علم با خارج هم مطابق باشد، لزومی ندارد، (به شهادت اینکه گفتیم اگر خود شما مطلبی را در نفس خود تلقین کنی، بهمان جور که تلقین کرده ای آن را می بینی، و در آخر از ترس مرده ای که تصور کرده ای از گور درآمده، و تو را تعقیب می کنند، پا بر فرار می گذاری) و نیز بشهادت اینکه دارندگان قدرت تسخیر کواكب، چون معتقد شدند که ارواحی وابسته ستارگان است، و اگر ستاره ای تسخیر شود، آن روح هم که وابسته به آنست مسخر می گردد، لذا با همین اعتقاد باطل کارهایی خارق العاده انجام می دهند، با اینکه در خارج چنین روحی وجود ندارد.

و ای بسا که آن ملائکه و شیاطین هم که دعاؤیسان و افسون گران نامهایی برای آنها استخراج می کنند، و بطريقی مخصوص آن نامها را می خوانند و نتیجه هم می گیرند، از همین قبیل باشد.

و همچنین آنچه را که دارندگان قدرت احضار ارواح دارند، چون ایشان دلیلی بیش از این ندارند، که روح فلان شخص در قوه خیالیه آن و یا بگو در مقابل حواس ظاهری آنان حاضر شده، و اما این ادعا را نمی توانند بکنند، که براستی و واقعاً آن روح در خارج حضور یافته است، چون اگر اینطور بود، باید همه حاضران در مجلس روح نامبرده را ببینند، چون همه حضار حس و درک طبیعی وی را دارند، پس اگر آنها نمی بینند، و تنها تسخیر کننده آن روح را می بینند، معلوم می شود روحی حاضر نشده، بلکه تلقین و ایمان آن آقا باعث شده که چنین چیزی را در برابر خود احساس کند.

با این بیان، شبھه دیگری هم که در مسئله احضار روح هست حل میشود، البته این اشکال در خصوص احضار روح کسی است که بیدار و مشغول کار خویش است، و هیچ اطلاعی ندارد که در فلان محل روح او را احضار کرده اند.

اشکال این است که مگر آدمی چند تا روح دارد، که یکی با خودش باشد، و یکی ب مجلس احضار ارواح برود.

و نیز با این بیان شبهه ای دیگر حل میشود، و آن این است که روح جوهری است مجرد، که هیچ نسبتی با مکان و زمانی معین ندارد، و باز شبهه سومی که با بیان ما دفع میشود این است که یک روح که نزد شخصی حاضر میشود، چه بسا که نزد دیگری حاضر شود، و نیز شبهه چهارمی که دفع می گردد این است که: روح بسیار شده که وقتی احضار میشود و از او چیزی می پرسند دروغ می گوید، جملات و یا سخنانش یکدیگر را تکذیب مینماید.

پس جواب همه این چهار اشکال این شد که روح وقتی احضار میشود چنان نیست که واقعا در خارج ماده تحقق یافته باشد، بلکه روح شخص مورد نظر در مشاعر احضار کننده حاضر شده و او آن را از راه تلقین پیش روی خود احساس می کند و سخنانی از او می شنود، نه اینکه واقعا و در خارج مانند سایر موجودات مادی و طبیعی حاضر شود.

نکته دوم: اینکه دارنده چنین اراده مؤثر، ای بسا در اراده خود بر نیروی نفس و ثبات شخصیت خود اعتماد کند، مانند غالب مرتاضان، و بنا بر این اراده آنان قهرا محدود و اثر آن مفید خواهد بود، هم برای صاحب اراده، و هم در خارج.

و چه بسا میشود که وی مانند انبیاء و اولیاء که دارای مقام عبودیت برای خدا هستند، و نیز مانند مؤمنین که دارای یقین بخدا هستند، در اراده خود، اعتماد به پروردگار خود کنند، اینچنین صاحبان اراده هیچ چیزی را اراده نمی کنند، مگر برای پروردگارشان، و نیز بمند او، و این قسم اراده، اراده ایست طاهر، که نفس صاحبش نه بهیچ وجه استقلالی از خود دارد، و نه بهیچ رنگی از رنگهای تمایلات نفسانی متلون می شود، و نه جز بحق بر چیز دیگری اعتماد می کند، پس چنین اراده ای در حقیقت اراده ربانی است که (مانند اراده خود خدا) محدود و مقید به چیزی نیست.

قسم دوم از اراده که گفتیم اراده انبیاء و اولیاء و صاحبان یقین است، از نظر مورد، دو قسم است، یکی اینکه موردن مورد تحدى باشد، و بخواهد مثلا نبوت خود را اثبات کند، که در اینصورت آن عمل خارق العاده ای که باین منظور می آورد معجزه است و قسم دوم که موردن مورد تحدى نیست، کرامت است و اگر دنبال دعائی باشد استجابت دعا است.

و قسم اول اگر از باب خبرگیری، و یا طلب یاری از جن، و یا ارواح و امثال آن باشد، نامش را کهانت می گذارند، و اگر با دعا و افسون و یا طلسی باشد سحر می نامند.

نکته سوم: اینکه خارق العاده هر چه باشد، دائر مدار قوت اراده است، که خود مراتبی از

شدت و ضعف دارد، و چون چنین است ممکن است بعضی از اراده‌ها اثر بعضی دیگر را ختنی سازد، همانطور که می‌بینیم معجزه موسی سحر ساحران را باطل می‌کند و یا آنکه اراده بعضی از نفوس در بعضی از نفوس مؤثر نیفتند بخاطر اینکه نفس صاحب اراده ضعیف‌تر، و آن دیگری قوی‌تر باشد، و این اختلافها در فن تنویم مغناطیسی، و احضار ارواح، مسلم است، این را در اینجا داشته باش، تا انشاء الله در آینده نیز سخنی در این باره بیاید.

بحث علمی (درد در علوم عجائب و غرائب)

علومی که از عجائب و غرائب آثار بحث می‌کند، بسیار است، بطوری که نمیتوان در تقسیم آنها ضابطه‌ای کلی دست داد، لذا در این بحث معروفترین آنها را که در میان متخصصین آنها شهرت دارد نام می‌بریم.

۱- یکی از آنها علم سیمیا است، که موضوع بحث‌ش هماهنگ ساختن و خلط کردن قوای ارادی با قوای مخصوص مادی است برای دست یابی و تحصیل قدرت در تصرفات عجیب و غریب در امور طبیعی که یکی از اقسام آن تصرف در خیال مردم است، که آن را سحر دیدگان مینامند، و این فن از تمامی فنون سحر مسلم تر و صادق‌تر است.

۲- دوم علم لیمیا است، که از کیفیت تاثیرهای ارادی، در صورت اتصالش با ارواح قوی و عالی بحث می‌کند، که مثلاً اگر اراده من متصل و مربوط شد با ارواحی که موکل ستارگان است، چه حوادثی می‌توانم پدید آورم؟ و یا اگر اراده من متصل شد با روحی که موکل بر حوادثند، و بتوانم آن ارواح را مسخر خود کنم و یا اگر اراده ام متصل شد با اجنه، و توانستم آنان را مسخر خود کنم، و از آنها کمک بگیرم چه کارهایی میتوانم انجام دهم؟ که این علم را علم تسخیرات نیز می‌گویند.

۳- سوم علم هیمیا، که در ترکیب قوای عالم بالا، با عناصر عالم پائین، بحث می‌کند، تا از این راه به تاثیرهای عجیبی دست یابد، و آن را علم طلسماط نیز می‌گویند، چون کواكب و اوضاع آسمانی با حوادث مادی زمین ارتباط دارند، همانطوری که عناصر و مرکبات و کیفیات طبیعی آنها اینطورند، پس اگر اشکال و یا بگو آن نقشه آسمانی که مناسب با حادثه‌ای از حوادث است، با صورت و شکل مادی آن حادثه ترکیب شود، آن حادثه پدید می‌آید، مثلاً اگر بتوانیم در این علم باش شکل آسمانی که مناسب با مردن فلان شخص، یا زنده ماندنش و یا باقی ماندن فلان چیز مناسب است، با شکل و صورت خود این نامبرده‌ها ترکیب شود، منظور ما حاصل می‌شود یعنی اولی

میمیرد، و دومی زنده میماند، و سومی بقاء می یابد، و این معنای طلس است.

۴- علم ریمیا است و آن علمی است که از استخدام قوای مادی بحث می کند تا باثار عجیب آنها دست یابد، بطوری که در حسن بیننده آثاری خارق العاده در آید و این را شعبدہ هم میگویند.

و این چهار فن با فن پنجمی که نظیر آنها است، و از کیفیت تبدیل صورت یک عنصر، بصورت عنصری دیگر بحث می کند یعنی علم کیمیاء همه را علوم خفیه پنجگانه می نامند که مرحوم شیخ بهایی در باره آنها فرموده: بهترین کتابی که در این فنون نوشته شده، کتابی است که من آن را در هرات دیدم، و نامش (کله سر: همه اش سر) بود، که حروف آن از حروف اول این چند اسم ترکیب شده، یعنی کاف کیمیاء و لام لیمیا، و هاء هیمیا، و سین سیمیا و راء ریمیا، این بود گفتار مرحوم بهایی. و نیز از جمله کتابهای معتبر در این فنون خفیه کتاب (خلاصه کتب بلیناس و رساله های خسروشاهی، و ذخیره اسکندریه و سر مکتوم تالیف رازی و تسخیرات سکاکی) و اعمال الکواكب السبعه حکیم طقطم هندی است.

باز از جمله علومی که ملحق بعلوم پنج گانه بالا است، علم اعداد و اوافق است که از ارتباطهایی که میانه اعداد و حروف و میانه مقاصد آدمی است، بحث می کند عدد و یا حروفی که مناسب با مطلوبش میباشد در جدولهایی بشکل مثلث و یا مریع، و یا غیر آن ترتیب خاصی قرار میدهد و در آخر آن نتیجه ای که میخواهد بدست می آورد.

و نیز یکی دیگر علم خافیه است، که حروف آنچه را میخواهد، و یا آنچه از اسماء که مناسب با خواسته اش میباشد می شکند، و از شکسته آن حروف اسماء آن فرشتگان و آن شیطانهایی که موکل بر مطلوب اویند، در می آورده، و نیز دعایی که از آن حروف درست میشود، و خواندن آن دعا برای رسیدن بمطلوبش مؤثر است، استخراج می کند، که یکی از کتابهای معروف این علم که در نزد اهلش کتابی است معتبر کتب شیخ ابی العباس تونی و سید حسین اخلاطی و غیر آن دو است.

باز از علومی که ملحق بان پنج علم است علم تنویم مغناطیسی و علم احضار روح است که در عصر حاضر نیز متداول است و همانطور که قبلا- هم گفتیم از تاثیر اراده و تصرف در خیال طرف بحث می کند، و در آن باره کتابهای رساله های بسیاری نوشته شده و چون شهرتی بسزا دارد حاجت نیست به اینکه، بیش از این در اینجا راجع بان بحث کنیم، تنها منظور ما از این حرفا که زیاد هم بطول انجامید این بود که از میان علوم نامبرده آنچه با سحر و یا کهانت منطبق می شود روشن کنیم.

اشاره

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَ قُولُوا انْظُرْنَا وَ اسْمَعُوْا وَ لِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۱۰۴) مَا يَوْدُدُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَ لَا
الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُتَزَّلَ عَلَيْكُم مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَ اللَّهُ يَخْصُ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (۱۰۵)

ترجمه آيات

ای کسانی که ایمان آوردید (هر گاه خواستید از پیامبر خواهش کنید شمرده تر سخن گوئید تا بهتر حفظ کنید با تعبیر) (راعنا) تعبیر نکنید (چون این تعبیر در اصطلاح یهودیان نوعی ناسزا است و آنان با گفتن آن پیامبر را مسخره می کنند) بلکه بگوئید (انظرنا) و نیکو گوش دهید و کافران را عذابی الیم است (۱۰۴).

نه آنها از اهل کتاب کافر شدند و نه مشرکین هیچیک دوست ندارد که از ناحیه پروردگار تان کتابی برایتان نازل شود ولی خداوند رحمت خود را بهر کس بخواهد اختصاص میدهد و خدا صاحب فضلی عظیم است (۱۰۵)

بيان

اشاره

"يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا" الخ، این جمله اولین موردی است که خدای تعالی مؤمنین را با لفظ: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا)

ص: ۳۶۷

الخ خطاب می کند که بعد از این مورد در هشتاد و چهار مورد دیگر تا آخر قرآن این خطاب را کرده و در قرآن کریم هر جا مؤمنین باین خطاب و یا با جمله (الذین آمنوا) تعبیر شده است، منظور مؤمنین این امتداد، و اما از امت های قبل از اسلام بكلمه (قوم) تعبیر می کند، مثل اینکه فرمود: (قَوْمٌ نُوحٌ أَوْ قَوْمٌ هُودٌ) [\(۱\)](#) و یا فرموده: (قَالَ يَا قَوْمَ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَىٰ بَيِّنٍ) [\(۲\)](#) (الخ و یا بلطف اصحاب تعبیر کرده و از آن جمله می فرماید: (وَأَصْحِحَابُ مَدْيَنَ) [\(۳\)](#) وَأَصْحَابُ الرَّسُّ) [\(۴\)](#) و در خصوص قوم موسی (علیه السلام) تعبیر به (بني اسرائیل) و (یا بنی اسرائیل) آورده است. [\(۵\)](#)

مراد از "الذین آمنوا" در قرآن و تفاوت آن با "مؤمنین"

پس تعبیر بلطف (الذین آمنوا) تعبیر محترمانه ایست که این امت را بدان اختصاص داده، چیزی که هست دقت و تدبر در کلام خدای تعالی این نکته را بدست میدهد، که آنچه قرآن کریم از جمله: (الذین آمنوا) در نظر دارد غیر آن معنایی است که از کلمه: (مؤمنین) اراده کرده، از آن تعبیر، افراد و مصاديقی را منظور دارد و از این تعبیر، افراد و مصاديقی دیگر را، مثلا مصاديقی که در آیه: (وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيْنَا الْمُؤْمِنُونَ، إِي مُؤْمِنَانِ هُمْكُ بسوی خدا توبه برید) [\(۶\)](#) اراده شده غیر آن مصاديقی است که در آیه: (الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ، يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسَيَّغْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَمَا غَفِرَ لِلَّذِينَ تَابُوا، وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ، وَقِهْمَ عَذَابَ الْجَحِيمِ رَبَّنَا وَأَذْخَلْهُمْ جَنَّاتِ عِدْنِ، الَّتِي وَعَدْنَاهُمْ وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبائِهِمْ وَأَزْواجِهِمْ وَذُرَّيَّاتِهِمْ، إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ آنان که عرش را حمل می کنند و هر که پیرامون آن است، پروردگار خود را بحمد تسبیح می کنند و بوی ایمان می آورند، و برای آنان که ایمان آوردن، چنین طلب مغفرت می کنند که پروردگار اعلم و رحمت همه چیز را فرا گرفته، پس کسانی را که توبه کردند و راه تو را پیروی نمودند بیامرز و از عذاب جحیم حفظ کن، پروردگارا و در بهشت های عدنیان که وعده شان داده ای درآر، هم خودشان را و هم پدران و فرزندان و همسران ایشان، که بصلاح گراییده اند، که توبی یگانه عزیز و حکیم) اراده شده است. [\(۷\)](#)

که استغفار ملائکه و حاملان را نخست برای کسانی دانستند که ایمان آورده اند، و سپس در نوبت دوم جمله (کسانی که ایمان آورده اند) را مبدل کرد بجمله: (کسانی که توبه کردند و راه تو را پیروی نمودند)، و این را هم میدانیم که توبه بمعنای برگشتن است، پس تا اینجا معلوم شد که منظور از (الذین آمنوا)، همان (الذین تابوا و اتبعوا) است، آن گاه آباء و ذریات و ازواج را بر آنان

ص: ۳۶۸

- ۱- سوره هود آیه ۸۹
- ۲- سوره هود آیه ۲۸
- ۳- سوره توبه آیه ۷۰
- ۴- سوره ق آیه ۱۲
- ۵- سوره ط آیه ۴۷ و ۸۰
- ۶- سوره نور آیه ۳۱

عطف کرده اند، و از اینجا می فهمیم که منظور از (الذین آمنوا) تمامی اهل ایمان برسول خدا (صلی الله علیه و آله) نیستند، و چنان نیست که همه را و لو هر جور که باشند شامل شود، چون اگر اینطور بود، دیگر لازم نبود آباء و ذریات و ازواج را بر آنان عطف کند، زیرا عطف در جایی صحیح است که تفرقه و دوئیتی در بین باشد، و اما در جایی که جمعی در یک غرض در عرض هم قرار گرفته و در یک صفت واقع هستند، دیگر عطف معنا ندارد.

این تفاوت که گفته در میان تعبیر به (الذین آمنوا)، و تعبیر به (مؤمنین) هست، از آیه:

(وَ الَّذِينَ آمَنُوا، وَ اتَّبَعْتُهُمْ ذُرَيْتُهُمْ بِإِيمَانِ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرَيْتَهُمْ، وَ مَا أَلْتَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ، كُلُّ امْرَئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ،
کسانی که ایمان آوردنده، و ذریه شان هم پیرویشان کردند، ما ذریه شان را بایشان ملحق می کنیم، و از اعمالشان چیزی کم نمی کنیم، هر کسی در گرو کرده های خوبیش است) (۱) نیز استفاده میشود، چون ذریه مؤمن را ملحق به (الذین آمنوا) دانستند، نه در صفت آنان، معلوم میشود ذریه مصدق (الذین آمنوا) نیستند، چون اگر بودند دیگر وجهی نداشت که آن را به ایشان ملحق کند، بلکه (الذین آمنوا) شامل هر دو طائفه می شود.

در اینجا ممکن است کسی بگوید: چه عیبی دارد که جمله: (وَ اتَّبَعْتُهُمْ ذُرَيْتُهُمْ) را قرینه بگیریم، بر اینکه مراد از جمله: (الذین آمنوا) همه طبقات مؤمنین نیستند، اما نسبت بطبقه بعدی، و مراد بجمله دوم همه طبقات دوم از مؤمنینند؟.

در جواب می گوییم بنا بر این همان جمله: (الذین آمنوا) شامل تمامی مؤمنین در همه نسلها میشود، دیگر حاجتی بذکر جمله دوم نبود، و نیز حاجت و وجهی صحیح نیست برای جمله: (و از اعمالشان چیزی کم نمی کنیم) الخ، مگر نسبت با آخرین نسل بشر که دیگر نسلی از او نمی ماند، که این طبقه ملحق به پدران خود می شوند، و چیزی از اعمالشان کم نمیشود و لکن هر چند این معنا معنای معقولی است اما سیاق آیه با آن مساعد نیست.

چون سیاق آیه سیاق تشریف و برتری دادن طبقه ای بر طبقه دیگر است و بنا باحتمال شما، دیگر تشریفی باقی نمی ماند، و برگشت معنای آیه باین میشود: که مؤمنین هر چند بعضی از بعضی دیگر منشعب گشته، و بانان ملحق می شوند، اما همه از نظر رتبه در یک صفت قرار دارند، و هیچ طبقه ای بر طبقه دیگر برتری ندارد، و تقدم و تاخری ندارند، چون ملاک شرافت، ایمان است که در همه هست.

و این همانطور که گفته با سیاق آیه مخالف است، چون سیاق آیه دلالت بر تشریف و

ص: ۳۶۹

کرامت سابقی ها نسبت به لا حقی ها دارد، پس جمله: (وَ اَتَبْعَثُهُمْ ذُرِّيَّهُمْ بِإِيمَانٍ) الخ، قرینه است بر اینکه منظور از جمله (الذین آمنوا) اشخاص خاصی است و آن اشخاص عبارتند از سابقون اولون، یعنی طبقه اول مسلمانان از مهاجر و انصار، که در عهد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و در روزگار عسرت اسلام با آنچنان ایمان آوردند.

و بنا بر این کلمه: (الذین آمنوا) کلمه آبرومند و محترمانه است، که همه جا منظور از آن این طبقه اند، که آیه: (لِلْفَقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ، - تا جمله وَ الَّذِينَ تَبَوَّءُ الدَّارَ وَ الْاِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ - تا جمله - وَ الَّذِينَ جَاؤُ مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اَغْفِرْ لَنَا وَ لِاَخْوَانَنَا الَّذِينَ سَيَبْقُونَا بِالْاِيمَانِ، وَ لَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا عِلْلاً لِلَّذِينَ آمَنُوا، رَبَّنَا إِنَّكَ رَوْفٌ رَّحِيمٌ، وَ آنَّا كَه بعد از ایشان می آیند میگویند: پروردگارا ما را بیامرز، و همچنین برادران ما را، که از ما بسوی ایمان سبقت گرفتند، و خدایا در دل ما کینه ای از مؤمنین قرار مده، پروردگارا تو خود رئوف و رحیمی) (۱) نیز باین اشاره دارد.

چون اگر مصدق جمله (الذین سَيَبْقُونَا بِالْاِيمَانِ) باشد، جا داشت بفرماید: (وَ لَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غَلَّا لَهُمْ، خدایا در دل ما کینه ای از ایشان قرار مده)، ولی اینطور نفرمود، و بجای ضمیر، اسم ظاهر (الذین سَيَبْقُونَا) را آورد، تا به سبقت و شرافت آنان اشاره کند، و گر نه این تغییر سیاق بی وجه بود.

و نیز از جمله آیاتی که بگفتار ما اشاره دارد، آیه: (مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ، وَ الَّذِينَ مَعَهُ اَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ، رُحْمَاءُ يَئِنَّهُمْ، تَرَاهُمْ رُكَّعاً سُيَّجاً، يَتَعْبُّونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانًا، تا جمله - وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ، مَغْفِرَةً وَ اَجْرًا عَظِيمًا، محمد رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و آنان که با او هستند، علیه کفار سر سخت، و در بین خود مهربانند، می بینی ایشان را که همواره در رکوع و سجودند، و در پی تحصیل فضلى و رضوانی از خدا هستند، تا جمله خدا از میان کسانی که ایمان آورده اند، آن عده را که اعمال صالح کرده اند، وعده آمرزش و اجری عظیم داده است) (۲)، میباشد، چون با آوردن کلمه (معه - با او) فهمانده است که همه این فضیلت ها خاص مسلمانان دست اول است.

پس از آنچه گذشت این معنا بدست آمد، که کلمه (الذین آمنوا) کلمه تشریف و مخصوص بسابقین اولین از مؤمنین است، و بعید نیست که نظری این کلام در جمله (الذین کفروا) نیز جریان یابد، یعنی بگوئیم هر جا این جمله آمده مراد از آن خصوص کفار دست اول است که برسول خدا (صلی الله علیه و آله) کفر ورزیدند، چون مشرکین مکه، و امثال آنان، هم چنان که آیه: (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ) نیز بدان اشعار دارد. (۳)

ص: ۳۷۰

-
- ۱- سوره حشر آیه ۱۰
  - ۲- سوره فتح آیه ۲۹
  - ۳- سوره بقره آیه ۶

حال اگر بگویی: بنا بر آنچه گذشت، خطاب به (الذین آمنوا) مختص به عده خاصی شد، یعنی آن عده از مسلمانان که در زمان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بودند، و حال آنکه همه علماء و مخصوصاً آن عده که اینگونه خطابها را بنحو قضیه حقیقیه معنا می کنند، می گویند: خطابهای قرآن کریم مخصوص بر مردم یک عصر نیست، و تنها متوجه حاضران در عصر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نمیباشد، بلکه همه را تا روز قیامت به یک جور شامل می شود.

در جواب می گوییم: ما نیز نخواستیم بگوئیم: که تکالیفی که در اینگونه خطابها هست، تنها متوجه معاصرین رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، بلکه خواستیم بگوئیم: آن لحن احترام آمیزی که در اینگونه خطابها هست، مخصوص ایشانست، و اما تکلیفی که در آنها است، وسعت و تنگی آن اسباب دیگری دارد، غیر آن اسباب که سعه و ضيق خطاب را باعث می شود، هم چنان که آن تکالیفی که بدون خطاب (یا ایها الذین آمنوا) بیان شده، وسیع است، و اختصاصی به یک عصر و دو عصر ندارد.

خطاب به "الذین آمنوا" تشریفی است و با عمومیت تکلیف منافات ندارد

پس بنا بر این قرار گرفتن جمله: (یا ایها الذین آمنوا)، در اول یک آیه، مانند جمله: (یا ایها النبی)، و جمله (یا ایها الرسول)، بر اساس تشریف و احترام است، و منافاتی با عمومیت تکلیف، و سعه معنا و مراد آن ندارد، بلکه در عین اینکه بعنوان احترام روی سخن باشان کرده، لفظ (الذین آمنوا) مطلق است، و در صورت وجود قرینه عمومیت دارند کان ایمان را تا روز قیامت شامل میشود، مانند آیه: (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا، ثُمَّ كَفَرُوا، ثُمَّ آمَنُوا، ثُمَّ كَفَرُوا، ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا، لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ، كَسَانِيَ كَهْ ایمان آورده، و سپس کفر ورزیدند، و دوباره ایمان آوردند، و باز کفر ورزیدند، و این بار بر کفر خود افزودند، خدا هرگز ایشان را نمی آمرزد) (۱)، و آیه: (وَ مَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ آمَنُوا، إِنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ، مِنْ هُرَّگَرْ کسانی را که ایمان آورده اند از خود نمی رانم، چون ایشان پروردگار خود را دیدار می کنند)، که حکایت کلام نوح علیه السلام است (۲).

معنی کلمه "راعنا" نزد یهود

(لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَ قُولُوا انْظُرْنَا) الخ، یعنی بجای (راعنا) بگوئید: (انظرنا)، که اگر چنین نکنید همین خود کفری است از شما، و کافران عذابی دردناک دارند، پس در این آیه نهی شدیدی شده از گفتن کلمه (راعنا)، و این کلمه را آیه ای دیگر تا حدی معنا کرده، می فرماید: (مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ، وَ يَقُولُونَ سَيِّعْنَا وَ عَصَيْنَا، وَ اسْتَمْعَ غَيْرَ مُسَمَّعٍ، وَ رَاعِنَا، لَيْكَ بِالْسِتِّهِمْ، وَ طَعَنَا فِي الدِّينِ)، (۳) که از آن بدست می آید: این کلمه در بین یهودیان یک قسم نفرین و فحش بوده، و معنایش (بشنو خدا تو را کر کند) بوده است، اتفاقاً مسلمانان وقتی کلام رسول خدا را

ص: ۳۷۱

۱- سوره نساء آیه ۱۳۷

۲- سوره هود آیه ۲۹ [.....]

۳- سوره نساء آیه ۴۶

درست ملتفت نمیشدند، بخاطر اینکه ایشان گاهی بسرعت صحبت می کرد، از ایشان خواهش می کردند: کمی شمرده تر صحبت کنند، که ایشان متوجه بشوند، و این خواهش خود را با کلمه (راعنا) که عبارتی کوتاه است اداء می کردند، چون معنای این کلمه (مراعات حال ما بکن) است، ولی همانطور که گفتیم: این کلمه در بین یهود یک رقم ناسزا بود.

و یهودیان از این فرصت که مسلمانان هم میگفتند: (راعنا- راعنا) استفاده کرده، وقتی برسول خدا (صلی الله علیه و آله) می رسیدند، می گفتند: (راعنا)، بظاهر وانمود می کردند که منظور شان رعایت ادب است، ولی منظور واقعیشان ناسزا بود، و لذا خدای تعالی برای بیان منظور واقعی آنان، این آیه را فرستاد: (مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ، وَيَقُولُونَ سَيِّمَعَا وَ عَصِيَّنَا، وَأَسْمَعُ غَيْرَ مُسِّعَ، وَ رَاعِنَا) الخ، و چون منظور واقعی یهود روشن شد، در آیه مورد بحث مسلمانان را نهی کرد از اینکه دیگر کلمه (راعنا) را بکار نبرند، و بلکه بجای آن چیز دیگر بگویند، مثلا بگویند: (انظرنا)، یعنی کمی ما را مهلت بده.

و لِكَافِرِينَ عَذَابُ أَلِيمٍ الْخ، منظور از کافرین در اینجا کسانی است که از این دستور سرپیچی کنند، و این یکی از مواردی است که در قرآن کریم کلمه کفر، در ترک وظیفه فرعی استعمال شده است.

مراد از "أهل الكتاب" در آیه ۱۰۵

(مَا يَوْدُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ) اگر مراد باهل کتاب خصوص یهود باشد هم چنان که ظاهر سیاق هم همین است، چون آیه قبل در باره یهود بود، آن وقت توصیف یهود باهل کتاب، می فهماند که علت اینکه دوست نمیدارند کتابی بر شما مسلمانان نازل شود، چیست؟ و آن این است که چون خود آنان اهل کتاب بودند، و دوست نمیداشتند کتابی بر مسلمانان نازل شود، چون نازل شدن کتاب بر مسلمانان باعث میشود، دیگر تنها یهودیان اهلیت کتاب نداشته باشند، و این اختصاص از بین برود، و دیگران نیز اهلیت و شایستگی آن را داشته باشند.

و این خود بخل بی مزه ای بود از یهود، چون یک وقت انسان نسبت بچیزی که خودش دارد بخل می ورزد، ولی یهود بچیزی بخل ورزیدند که خود مالک آن نبودند، علاوه بر اینکه با این رفتار خود، در سعه رحمت خدا و عظمت فضل او، با او معارضه کردند.

این در صورتی بود که مراد باهل کتاب خصوص یهود باشد، و اما اگر مراد همه اهل کتاب از یهود و نصاری باشد در اینصورت سیاق کلام، سیاق تصمیم بعد از تخصیص میشود، یعنی بعد از آنکه تنها در باره یهود صحبت می کرد، ناگهان وجهه کلام را عمومیت داد، بدین جهت که هر دو طائفه در پاره ای صفات اشتراک داشتند، هر دو با اسلام دشمنی می ورزیدند، و ای بسا این احتمال را آیات بعدی که می فرماید: (وَ قَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى، وَ گفتند: داخل

بهشت نمیشود مگر کسی که یهودی یا نصاری باشد)، (۱) و نیز می فرماید: (وَ قَالَتِ الْيَهُودُ لَيَسْتِ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ، وَ قَالَتِ النَّصَارَى لَيَسْتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ، وَ هُمْ يَتَّلَوُنَ الْكِتَابَ، یهود گفت:

نصاری بر چیزی نیست، و نصاری گفت یهود دین درستی ندارد، با اینکه هر دو گروه، کتاب میخوانند (۲) تایید کند.

بحث روایتی (شامل روایتی از رسول خدا در باره رأس مصاديق "الذين آمنوا" على عليه السلام)

در تفسیر الدر المنشور است که ابو نعیم در حلیه از ابن عباس روایت کرده که گفت:

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: خدای تعالی هیچ آیه ای که در آن (یا ایها الذین آمنوا) باشد نازل نفرموده، مگر آنکه علی بن ابی طالب در رأس آن، و امیر آنست. (۳)

مؤلف: این روایت روایاتی دیگر را که در شان نزول آیاتی بسیار وارد شده، که فرموده اند در باره علی و یا اهل بیت نازل شده تایید می کند، نظیر آیه: (كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجْتُ لِلنَّاسِ) (۴)، و آیه:

(لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ)، (۵) و آیه: (وَ كُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ) (۶).

ص: ۳۷۳

۱- سوره بقره آیه ۱۱۱

۲- سوره بقره آیه ۱۱۳

۳- ج ۱ ص ۱۰۴

۴- سوره آل عمران آیه ۱۱۰

۵- سوره بقره آیه ۱۴۳

۶- سوره توبه آیه ۱۱۹

اشاره

ما نَسْأَلُكُمْ مِّنْ آيَةٍ أَوْ نُنْتَهِيَّهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۱۰۶) أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا لَكُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٌّ وَلَا نَصِيرٌ (۱۰۷)

ترجمه آيات

ما هیچ آیه ای را نسخ نمی کنیم و از یادها نمی بریم مگر آنکه بهتر از آن و یا مثل آن را می آوریم مگر هنوز ندانسته ای که خدا بر هر چیزی قادر است (۱۰۶).

مگر ندانسته ای که ملک آسمانها و زمین از آن خدادست و شما بغیر از خدا هیچ سرپرست و یاوری ندارید (۱۰۷)

بیان

این دو آیه مربوط بمسئله نسخ است، و معلوم است که نسخ بان معنایی که در اصطلاح فقهاء معروف است، یعنی بمعنای (کشف از تمام شدن عمر حکمی از احکام)، اصطلاحی است که از این آیه گرفته شده، و یکی از مصاديق نسخ در این آیه است. و همین معنا نیز از اطلاق آیه استفاده میشود.

ص: ۳۷۴

معنى "نسخ" و مراد از "نسخ آیه"

ما نَسْخٌ مِنْ آيَةٍ کلمه (نسخ) بمعنای زایل کردن است، وقتی میگویند: (نسخت الشّمْس الظّل)، معنایش اینست که آفتاب سایه را زایل کرد، و از بین برد، در آیه: (وَ مَا أَرْسَيْلَنَا مِنْ قَبِيلَكَ مِنْ رَسُولٍ وَ لَا نَيٍّ، إِلَّا إِذَا تَمَّنَّى، أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْتَيْتِهِ، فَيُنْسِيْخُ اللَّهَ مَا يُلْقَى الشَّيْطَانُ، هِيَچ رسولی و پیامبری نفرستادیم، مگر آنکه وقتی شیطان چیزی در دل او می افکند، خدا القاء شیطانی را از دلش زایل می کرد)، بهمین معنا استعمال شده است. [\(۱\)](#)

معنای دیگر کلمه نسخ، نقل یک نسخه کتاب به نسخه ای دیگر است، و این عمل را از این جهت نسخ میگویند، که گویی کتاب اولی را از بین برد، و کتابی دیگر بجایش آورده اند، و بهمین جهت در آیه: (وَ إِذَا بَيَدَنَا آيَةً مَكَانَ آيَةً، وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ، قَالُوا: إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٌ، بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ) بجای کلمه نسخ کلمه تبدیل آمده، می فرماید: چون آیتی را بجای آیتی دیگر تبدیل می کنیم، با اینکه خدا داناتر است به اینکه چه نازل می کند میگویند: تو دروغ می بندی، ولی بیشترشان نمیدانند.

[\(۲\)](#)

و بهر حال منظور ما این است که بگوئیم: از نظر آیه نامبرده نسخ باعث نمیشود که خود آیت نسخ شده بکلی از عالم هستی نابود گردد، بلکه حکم در آن عمرش کوتاه است، چون بوضعی وابسته است که با نسخ، آن صفت از بین می رود.

و آن صفت صفت آیت، و علامت بودن است، پس خود این صفت بضمیمه تعلیل ذیلش که می فرماید: (مگر نمیدانی که خدا بر هر چیز قادر است)، بما می فهماند که مراد از نسخ از بین بردن اثر آیت، از جهت آیت بودنش میباشد، یعنی از بین بردن علامت بودنش، با حفظ اصلش، پس با نسخ اثر آن آیت از بین می رود، و اما خود آن باقی است، حال اثر آن یا تکلیف است، و یا چیزی دیگر.

و این معنا از پهلوی هم فرار گرفتن نسخ و نسیان بخوبی استفاده میشود، چون کلمه (نسها) از مصدر انساء است، که بمعنای از یاد دیگران بردن است، هم چنان که نسخ بمعنای از بین بردن عین چیزیست، پس معنای آیه چنین میشود که ما عین یک آیت را بکلی از بین نمی بریم، و یا آنکه یادش را از دلهای شما نمی بریم، مگر آنکه آیتی بهتر از آن و یا مثل آن می آوریم.

و اما اینکه آیت بودن یک آیت بچیست؟ در جواب می گوییم: آیت ها مختلف، و حیثیات نیز مختلف، و جهات نیز مختلف است، چون بعضی از قرآن آیتی است برای خدای سبحان، باعتبار

ص: ۳۷۵

۱- سوره حج آیه ۵۲

۲- سوره نحل آیه ۱۰۱

اینکه بشر از آوردن مثل آن عاجز است، و بعضی دیگر که احکام و تکالیف الهیه را بیان می کند، آیات اویند، بدان جهت که در انسانها ایجاد تقوی نموده، و آنان را بخدا نزدیک می کند، و نیز موجودات خارجی آیات او هستند، بدان جهت که با هستی خود، وجود صانع خود را با خصوصیات وجودیشان از خصوصیات صفات و اسماء حسنای صانعشان حکایت می کنند، و نیز انبیاء خدا و اولیائش، آیات او هستند، بدان جهت که هم با زبان و هم با عمل خود، بشر را بسوی خدا دعوت می کنند، و همچنین چیزهایی دیگر.

مفهوم "آیت" و اقسام آیات الهی

و بنا بر این کلمه آیت مفهومی دارد که دارای شدت و ضعف است، بعضی از آیات در آیت بودن اثر بیشتری دارند، و بعضی اثر کمتری، هم چنان که از آیه: (لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّ الْكُبْرَى، او در آن جا از آیات بزرگ پروردگارش را بدید) (۱)، نیز بر می آید، که بعضی آیات از بعضی دیگر در آیت بودن بزرگتر است.

از سوی دیگر بعضی از آیات در آیت بودن تنها یک جهت دارند، یعنی از یک جهت نمایشگر و یاد آورنده صانع خویشنده، و بعضی از آیات دارای جهات بسیارند، و چون چنین است نسخ آیت نیز دو جور است، یکی نسخ آن بهمان یک جهتی که دارد، و مثل اینکه بكلی آن را نابود کند، و یکی اینکه آیتی را که از چند جهت آیت است، از یک جهت نسخ کند، و جهات دیگر را بآیت بودن باقی بگذارد، مانند آیات قرآنی، که هم از نظر بلاغت، آیت و معجزه است، و هم از نظر حکم، آن گاه جهت حکمی آن را نسخ کند، و جهت دیگر را هم چنان آیت باشد.

اشاره به دو اعتراض بر مساله نسخ و استنباط پاسخ آنها از آیه کریمه

این عمومیت را که ما از ظاهر آیه شریفه استفاده کردیم، عمومیت تعلیل نیز آن را افاده می کند، تعلیلی که از جمله، (أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَئٍ قَدِيرٌ، أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ) الخ بر می آید، چون انکاری که ممکن است در باره نسخ توهم شود، و یا انکاری که از یهود در این باره واقع شده، و روایات شان نزول آن را حکایت کرده، و بالآخره انکاری که ممکن است نسبت بمعنای نسخ بذهن برسد، از دو جهت است.

جهت اول اینکه کسی اشکال کند که: آیت اگر از ناحیه خدای تعالی باشد، حتما مشتمل بر مصلحتی است که چیزی بغیر آن آیت آن مصلحت را تامین نمی کند و با این حال اگر آیت نسخ شود، لازمه اش قوت آن مصلحت است، چیزی هم که کار آیت را بکند، و آن مصلحت را حفظ کند، نیست، چون گفتیم هیچ چیزی در حفظ مصلحت کار آیت را نمی کند، و نمیتواند فائدہ خلقت را - اگر آیت تکوینی باشد -، و مصلحت بندگان را - اگر آیت تشریعی باشد -، تدارک و تلافی

صف: ۳۷۶

نماید.

شان خدا هم مانند شان بندگان نیست، علم او نیز مانند علم آنان نیست که بخاطر دگرگونگی عوامل خارجی، دگرگون شود، یک روز علم بمصلحتی پیدا کند، و بر طبق آن حکمی بکند، روز دیگر علمش بمصلحتی دیگر متعلق شود، که دیروز تعلق نگرفته بود، و در نتیجه بحکم دیگری حکم کند، و حکم سابقش باطل شود، و در نتیجه هر روز حکم نوی براند، و رنگ تازه ای بربزد، همانطور که بندگان او بخاطر اینکه احاطه علمی بجهات صلاح اشیاء ندارند، اینچنین هستند، احکام و اوضاعشان با دگرگونگی علمشان بمصالح و مفاسد و کم و زیادی و حدوث و بقاء آن، دگرگون میشود، که مرجع و خلاصه این وجه اینست که: نسخ، مستلزم نفی عموم و اطلاق قدرت است، که در خدا راه ندارد.

وجه دوم این است که قدرت هر چند مطلقه باشد، الا- اینکه با فرض تحقق ایجاد، و فعلیت وجود، دیگر تغیر و دگرگونگی محال است، چون چیزی که موجود شد، دیگر از آن وضعی که بر آن هستی پذیرفته، دگرگون نمیشود، و این مسئله ایست ضروری.

مانند انسان در فعل اختیاریش، تا مادامی که از او سرزده، اختیاری او است، یعنی می تواند آن را انجام دهد، و می تواند انجام ندهد، اما بعد از انجام دادن، دیگر این اختیار از کف او رفته، و دیگر فعل، ضروری ثبوت شده است.

و برگشت این وجه باین است که نسخ، مستلزم این است که ملکیت خدای را مطلق ندانیم، و جواز تصرف او را منحصر در بعضی امور بدانیم، یعنی مانند یهود بگوئیم: او نیز مانند انسانها وقتی کاری را کرد دیگر زمام اختیارش نسبت بآن فعل از دستش می رود، چه یهود گفتند: *(يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ دَسْتُ خَدَا بَسْتَهُ)* است.

لذا در آیه مورد بحث در جواب از شببه اول پاسخ می گوید، به اینکه: *(أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ؟)* یعنی مگر نمی دانی که خدا بر همه چیز قادر است، و مثلا می تواند بجای هر چیزی که فوت شده، بهتر از آن را و یا مثل آن را بیاورد؟ و از شببه دوم بطور اشاره پاسخ گفته به اینکه: *(أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ؟ وَ مَا لَكُمْ مِنْ ذُوْنِ اللَّهِ مِنْ وَلَىٰ وَ لَا نَصِيرٌ؟)* یعنی وقتی ملک آسمانها و زمین از آن خدای سبحان بود، پس او می تواند بهر جور که بخواهد در ملکش تصرف کند، و غیر خدا هیچ سهمی از مالکیت ندارد، تا باعث شود جلو یک قسم از تصرفات خدای سبحان را بگیرد، و سد باب آن کند.

پس هیچکس مالک هیچ چیز نیست، نه ابتداء و نه با تمیلیک خدای تعالی، برای اینکه آنچه را هم که خدا بغیر خود تمیلیک کند، باز مالک است، بخلاف تمیلیکی که ما بیکدیگر می کنیم، که وقتی

من خانه خود را بدیگری تملیک می کنم در حقیقت خانه ام را از ملکیتم بیرون کرده ام، و دیگر مالک آن نیستم، و اما خدای تعالی هر چه را که بدیگران تملیک کند، در عین مالکیت دیگران، خودش نیز مالک است، نه اینکه مانند ما مالکیت خود را باطل کرده باشد.

پس اگر به حقیقت امر بنگریم، می بینیم که ملک مطلق و تصرف مطلق تنها از آن او (خدا) است، و اگر بملکی که بما تملیک کرده بنگریم، و متوجه باشیم که ما استقلالی در آن نداریم، می بینیم که او ولی ما در آن نعمت است، و چون با استقلال ظاهری خود که او بما تفضل کرده بنگریم - با اینکه در حقیقت استقلال نیست، بلکه عین فقر است بصورت غنی، و عین تعیت است بصورت استقلال - مع ذلک می بینیم با داشتن این استقلال بدون اعانت و یاری او، نمیتوانیم امور خود را تدبیر کنیم، آن وقت درک می کنیم که او یاور ما است.

و این معنا که در اینجا حاطر نشان شد، نکته ایست که از حصر در آیه استفاده میشود حصری که از ظاهر، (أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ) بر می آید پس میتوان گفت: دو جمله (أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ) و (أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ) دو جمله مرتب هستند، مرتب با ان ترتیبی که میانه دو اعتراض هست.

و دلیل بر اینکه اعتراض بر مسئله نسخ دو اعتراض است، و آیه شریفه پاسخ از هر دو است، این است که آیه شریفه بین دو جمله فصل انداخته، و بدون وصل آورده یعنی بین آن دو، واو عاطفه نیاورده است، و جمله (وَ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلَيْ وَ لَا - نَصِيرٍ)، هم مشتمل بر پاسخ دیگری از هر دو اعتراض است، البته پاسخ جداگانه ای نیست، بلکه بمترله متمم پاسخهای گذشته است.

می فرماید: و اگر نخواهید ملک مطلق خدا را در نظر بگیرید، بلکه تنها ملک عاریتی خود را در نظر می گیرید، که خدا بشما رحمت کرده، همین ملک نیز از آنجا که بخشش اوست، و جدا از او و مستقل از او نیست، پس باز خدا به تنها یک ولی شما است، و در نتیجه میتواند در شما و در ما یملک شما هر قسم تصرفی که بخواهد بکند.

و نیز اگر نخواهید به عدم استقلال خودتان در ملک بنگرید، بلکه تنها ملک و استقلال ظاهری خود را در نظر گرفته، و در آن جمود بخرج دادید، باز هم خواهید دید که همین استقلال ظاهری و ملک و قدرت عاریتی شما، خود بخود برای شما تامین نمیشود، و نمیتواند خواسته شما را برآورد، و مقاصد شما را رام شما کند، و به تنها یک مقصود و مراد شما را رام و مطیع قصد و اراده شما کند، بلکه با داشتن آن ملک و قدرت مع ذلک محتاج اعانت و نصرت خدا هستید، پس تنها یاور شما خدا است، و در نتیجه او میتواند از این طریق یاری، هر رقم تصرفی که خواست بکند، پس خدا در امر شما از هر راهی که طی کنید، میتواند تصرف کند، " وقت

فرمایید".

در جمله: (وَ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ) بجای ضمیر، اسم ظاهر آمده، یعنی بجای اینکه بفرماید:

(دونه) فرموده (دون الله)، و این بدان جهت بوده که جمله مورد بحث بمتنله جمله مستقل، و جدا از ما قبل بوده، چون جملات ما قبل در دادن پاسخ از اعترافات تمام بوده، و احتیاجی بان نداشته است.

پنج نکته پیرامون نسخ

پس از آنچه که گذشت پنج نکته روشن گردید، اول اینکه نسخ تنها مربوط با حکام شرعی نیست بلکه در تکوینیات نیز هست، دوم اینکه نسخ همواره دو طرف میخواهد، یکی ناسخ، و یکی منسخ، و یا یک طرف فرض ندارد، سوم اینکه ناسخ آنچه را که منسخ از کمال و یا مصلحت دارد، واجد است.

چهارم اینکه ناسخ از نظر صورت با منسخ تنافی دارد، نه از نظر مصلحت چون ناسخ نیز مصلحتی دارد، که جا پر کن مصلحت منسخ است، پس تنافی و تناقض که در ظاهر آن دو است، با همین مصلحت مشترک که در آن دو است، بر طرف میشود، پس اگر پیغمبری از دنیا برود، و پیغمبری دیگر مبعوث شود، دو مصدق از آیت خدا هستند که یکی ناسخ دیگری است.

اما از دنیا رفتن پیغمبر اول که خود بر طبق جریان ناموس طبیعت است که افرادی بدنیا آیند، و در مدتی معین روزی بخورند و سپس هنگام فرا رسیدن اجل از دنیا بروند و اما آمدن پیغمبری دیگر و نسخ احکام دینی آن پیغمبر، این نیز بر طبق مقتضای اختلافی است که در دوره های بشریت است، چون بشر رو بتكامل است و بنا بر این وقتی بک حکم دینی بوسیله حکمی دیگر نسخ میشود، از آنجا که هر دو مشتمل بر مصلحت است و علاوه بر این حکم پیامبر دوم برای مردم پیامبر اول صلاحیت ندارد، بلکه برای آنان حکم پیغمبر خودشان صالح تر است و برای مردم دوران دوم حکم پیامبر دوم صالح تر است، لذا هیچ تناقضی میان این احکام نیست و همچنین اگر ما ناسخ و منسخ را نسبت با حکام یک پیغمبر بسنجم، مانند حکم عفو در ابتدای دعوت اسلام که مسلمانان عده ای داشتند و عده ای نداشتند و چاره ای جز این نبود که ظلم و جفای کفار را نادیده بگیرند و ایشان را عفو کنند و حکم جهاد بعد از شوکت و قوت یافتن اسلام و پیدایش رعب در دل کفار و مشرکین که حکم عفو در آن روز بخاطر آن شرائط مصلحت داشت و در زمان دوم مصلحت نداشت و حکم جهاد در زمان دوم مصلحت داشت، ولی در زمان اول نداشت.

آیات منسخه نوعاً لحنی دارند که می فهمانند بزودی نسخ خواهند شد

از همه اینها که بگذریم آیات منسخه نوعاً لحنی دارند که بطور اشاره می فهمانند که بزودی نسخ خواهند شد و حکم در آن برای ابد دوام ندارد، مانند آیه: (فَاغْفُوا وَ اصْفَحُوا حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ

، فعلاً عفو کنید و نادیده بگیرید تا خداوند امر خود را بفرستد) (۱)، که بروشني می فهماند: حکم عفو و گذشت دائمي نیست و بزودی حکمی دیگر می آید، که بعدها بصورت حکم جهاد آمد.

و مانند حکم زنان بدکاره که فرموده: (فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ، حَتَّىٰ يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَيِّلًا، ایشان را در خانه ها حبس کنید تا مرگشان برسد و یا خدا راهی برایشان معین کند) (۲)، که باز بوضوح می فهماند حکم حبس موقتی است و همین طور هم شد و آیه شریفه با آیه تازیانه زدن بزناکاران نسخ گردید، پس جمله: (حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ) در آیه اول و جمله (أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَيِّلًا) در آیه دوم خالی از این اشعار نیستند که حکم آیه موقتی است و بزودی دستخوش نسخ خواهند شد.

پنجم اینکه آن نسبت که میانه ناسخ و منسوخ است، غیر آن نسبتی است که میانه عام و خاص و مطلق و مقييد، و مجمل و مبين است، برای اينکه تنافی میانه ناسخ و منسوخ بعد از انعقاد ظهور لفظ است، باين معنا که ظهور دليل ناسخ در مدلول خودش تمام است و با اين حال دليل دیگر بر ضد آن می رسد که آنهم ظهورش در ضدیت دليل منسوخ تمام است آن گاه رافع اين تضاد و تنافی، همانطور که گفتيم حکمت و مصلحتی است که در هر دو هست.

باخلاف عام و خاص، و مطلق و مقييد، و مجمل، قبل از جستجو از دليل مخصوص و مقييد و مبين ظهوري تمام نیست وقتی دليل مخصوص پيدا شد، با قوتی که در ظهور لفظی آن هست، دليل عام را تخصيص می زند و همچنین وقتی دليل مقييد پيدا شد، با قوت ظهور لفظیش دليل مطلق را تفسیر می کند و نيز وقتی دليل مبين پيدا شد، با قوت ظهورش بيانگر دليل مجمل نمیشود که تفصیل آن در فن اصول فقه بيان شده است و همچنین است تنافی میانه دو آیه ای که يکی محکم است و يکی مشابه که انشاء الله بحث از آن در ذیل آیه:

(مِنْهُ آيَاتُ مُحَكَّمَاتٌ، ... وَ أُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ) (۳) از نظر خواننده عزيز خواهد گذشت.

فراموشاندن (نساء) آیه ای از آيات خدا شامل رسول خدا نمیشود

(او ننسها) اين کلمه بصورت نون مضمونه و سين بصدای کسره قرائت شده که بنا بر اين مشق از انساء خواهد بود که بمعنای بردن چيزی از خزينه علم و خاطر کسی است و توضیحش گذشت که خدا چگونه ياد چيزی را از دل کسی می برد.

و اين خود کلامی است مطلق و بدون قيد و يا بعنایتی دیگر، عام و بدون مخصوص که اختصاصی برسول خدا (صلی الله عليه و آله) ندارد و بلکه میتوان گفت اصلاً شامل آن جانب نمیشود، برای اينکه

ص: ۳۸۰

۱- سوره بقره آیه ۱۰۹

۲- سوره نساء آیه ۱۵

۳- سوره آل عمران آیه ۷

آیه: (سَيِّنُفْرِئُكَ فَلَا تَنْسِى، إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ: بِزُوْدِي بِتوْ قَدْرَتْ خَوَانِدْ مِيدَهِيمْ، بَطْوَرِي كَهْ دِيَگَرْ آن رَا فَرَامُوشْ نَخْواهِي كَرْدْ مَكْرَ
چَزِيْرَ كَهْ خَدَا بَخَوَاهِدْ). كَهْ از آیات مَكْيَ است و قَبْلَ از آیه نَسْخَ مُورَدْ بَحْثَ كَهْ مَدْنِي است نَازِلَ شَدَهْ، فَرَامُوشِي رَا از
رَسُولِ خَدَا نَفِيْ مَيْ كَنَدْ و مِيفَرْمَايِدْ: تو دِيَگَرْ هِيجَ آيَه اَيَه رَا فَرَامُوشْ نَمِيكَنِي، با اين حَالِ دِيَگَرْ چَگُونَهِ اَنسَاءَ آيَه اَيَه از آیات
شَاملِ رَسُولِ خَدَا (صَلَى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ) مِيشَوَدْ؟

خَوَاهِي گَفَتْ: در آخر آيَه هَفْتَمَ از سورَهِ اَعْلَى، جَمَلَهْ: (إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ) آمَدَهْ و از آن فَهْمِيَدَهْ مَيْ شَوَدْ كَهْ اَكْرَ خَدَا بَخَوَاهِدْ،
رَسُولِ خَدَا (صَلَى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ) نِيزْ فَرَامُوشْ مِيكَنَدْ، در پَاسْخَ مَيْ گَوِئِيمْ: اين اَسْتَثَنَاءَ مَانَندَ اَسْتَثَنَاءَ در آيَه: (خَالِدِينَ فِيهَا مَا
دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ، إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ، عَطَاءً غَيْرَ مَجْنُوذِ)، در حَالِي كَهْ هَمَوارَهْ و جَاوَدَاهِه در آن بَهْشَتْ هَا هَسْتَنَدْ، ما دَامَ
كَهْ آسَمَانَهَا و زَمِينَ هَسْتَنَدْ، الا مَا شَاءَ رَبُّكَ و اين عَطَائِي است كَهْ قَطْعَ شَدَنْ بِرَايِشْ نِيسَتْ) [\(۱\)](#) مَيْ باشَدْ كَهْ در آيَه اَيَه قَرَار
گَرْفَهَ كَهْ سَهْ بَارِ جَاوَدَانِگَيْ بَهْشَتِيَانَ رَا تَكْرَارَ كَرَدَهْ، هَمْ با كَلمَهْ (خَالِدِينَ) و هَمْ با جَمَلَهْ: (ما دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ) و هَمْ
با جَمَلَهْ: (عَطَاءً غَيْرَ مَاجْنُوذِ).

پَسْ مَيْ فَهْمِيَمْ كَهْ اَسْتَثَنَاءَ بَرَايِ اين نِيسَتْ كَهْ بَفَهْمَانَدَ يَكْ رَوزِي اَهَلْ بَهْشَتْ از بَهْشَتْ بِيرَونْ مِيشَونَدْ، بلَكَهْ تَنَهَا باين منظَور
آمَدَهْ كَهْ بَفَهْمَانَدَ خَدَا مَانَندَ شَمَا اَنسَانَهَا نِيسَتْ كَهْ وَقْتِيْ كَارِي از شَمَا سَرَ زَدْ دِيَگَرْ قَدْرَتْ و اَخْتِيَارَ قَبْلَ از انجَامَ آن از دَسْتَتَان
بِيرَونْ مَيْ شَوَدْ، بلَكَهْ خَدَا بَعْدَ از انجَامَ هَرْ كَارِ باز قَدْرَتْ قَبْلَ از انجَامَ رَا دَارَدْ، در آيَه مُورَدْ بَحْثَ هَمْ اَسْتَثَنَاءَ بَرَايِ هَمِينَ معَنا
آمَدَهْ، نَهْ اِينَكَهْ بَخَوَاهِدْ بَكْوِيدْ: تو آيَاتِ قَرَآنِ رَا فَرَامُوشْ نَمِيكَنِي كَنِيْ، مَكْرَ آن آيَاتِي رَا كَهْ خَدَا بَخَوَاهِدْ، چَون اَكْرَ منظَورَ اين
بَودْ، دِيَگَرْ جَمَلَهْ: (فَلَا تَنْسِى، پَسْ دِيَگَرْ فَرَامُوشْ نَمِيكَنِي) معَنا نَداشتْ چَون از اين جَمَلَهْ بَرَ مَيْ آيَدْ كَهْ فَرَامُوشْ نَكَرَدنَ يَكْ
عَنَايَتِي است كَهْ خَدَا بَشَخَصَ آن جَنَابَ كَرَدَهْ و مَنْتِي است كَهْ بَرَ آن جَنَابَ نَهَادَهْ و اَكْرَ مَرَادَ اين بَودْ كَهْ بَفَرَمَايِدْ: هَرْ چَهْ رَا
فَرَامُوشْ كَنِيْ بَهْ مشَيَتْ خَدَا فَرَامُوشْ كَرَدَهْ اَيَه، اَخْتِصَاصِي بَرَايِ رَسُولِ خَدَا (صَلَى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ) نَمِيشَدْ چَون هَرْ صَاحِب
حَافِظَهِ اَيَه از انسَانَ و سَايِرِ حَيَوانَاتَ، هَرْ چَهْ رَا بِيَادِ دَاشْتَهِ باشَنَدْ و هَرْ چَهْ رَا از يَادِ بَرَنَدْ، هَمَهِ اَشِ مشَيَتْ خَدَا است.

رَسُولِ خَدَا (صَلَى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ) هَمْ قَبْلَ از نَزُولِ اين آيَه و اين اَقْرَاءِ اَمْتَنَانِي كَهْ آيَه: (سَيِّنُفْرِئُكَ فَلَا تَنْسِى) وَعْدَهِ آن رَا مَيْ
دَهَدَ، هَرْ چَهْ بِيَادِ مَيْداشَتْ و يا از يَادِ مَيْ بَرَدْ بَمَشَيَتْ خَدَاهِي بَودْ، و آيَه نَامِبرَدَهْ هِيجَ عَنَايَتِ زَائِدَهِ بَرَايِ آن جَنَابَ اَثَابَتْ
نَمِيْ كَنَدْ، در حَالِي كَهْ مَيْداشَيَمْ در مَقَامِ اَثَابَتْ چَنِينَ عَنَايَتِي است.

پَسْ اَسْتَثَنَاءَ در آن جَزِ اَثَابَتِ اَطْلَاقِ قَدْرَتْ، هِيجَ مَنْظُورِي نَدارَدْ مَيْ خَوَاهِدْ بَفَرَمَايِدْ ما قَدْرَتْ.]

ص: ۳۸۱

۱- سورَهِ هُودَ آيَه ۱۰۸ [.....]

خواندن بتو میدهیم و تو دیگر تا ابد آن را از یاد نمیری و خدا با این حال قدرت آن را دارد که آن را از یادت ببرد، (دقیق فرمائید).

همه اینها بر اساس قرائتی بود که گفتیم، البته بعضی از قاریان جمله مورد بحث را با فتحه نون و با همزه خوانده اند که بنا بر این قرائت کلمه مورد بحث از ماده (ن- سین- ء) گرفته شده، و (نسیء) به معنای تاخیر انداختن است و معنای آیه بنا بر این قرائت چنین می شود: که ما هیچ آیتی را با از بین بردن نسخش نمی کنیم و با تاخیر اظهار آن، عقبش نمی اندازیم، مگر آنکه آیتی بهتر از آن یا مانند آن می آوریم و تصرف الهی با تقدیم و تاخیر در آیات خود باعث فوت کمال و یا فوت مصلحتی نمی شود.

دلیل بر اینکه مراد بیان این نکته است، که تصرف الهی همواره بر طبق کمال و مصلحت است، جمله: (بِخَيْرٍ مِّنْهَا، أَوْ مِثْلِهَا) است، چون خیریت همیشه با کمال موجود و یا مصلحت حکم مجعل ملازم است و در ظرف وجود است، که موجودی در خیریت مماثل موجودی دیگر و یا بهتر از آن میشود، (دقیق فرمائید).

بحث روایتی (شامل روایاتی در باره وقوع نسخ در مواردی از کلام الله)

روایات بسیاری از طرق شیعه و سنی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و صحابه آن جناب و ائمه اهل بیت علیهم السلام در این باره رسیده که در قرآن ناسخ و منسوخ هست.

و در تفسیر نعمانی از امیر المؤمنین علیه السلام روایت آمده که آن جناب بعد از معرفی عده ای از آیات منسوخ و آیاتی که آنها را نسخ کرده، فرموده: و آیه: (وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيُعْبُدُونِ، من جن و انس را نیافریدم مگر برای اینکه عبادتم کنند). (۱) با آیه: (وَ لَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ، إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ، وَ لِذِلِكَ خَلَقَهُمْ، وَ پیوسته در اختلافند مگر آنها یی که پروردگارت رحمshan کرده باشد و بهمین منظور هم خلقشان کرده (۲) نسخ شده، چون در اولی غرض از خلقت را عبادت معرفی می کرد و در این آیه میفرماید برای اینکه رحمshan کند خلقشان کرده. (۳)

مؤلف: این روایت دلالت دارد بر اینکه امام علیه السلام نسخ در آیه را اعم از نسخ قرآنی یعنی نسخ حکم شرعی دانسته و بنا بر فرمایش امام آیه دومی حقیقتی را اثبات می کند که باعث می شود حقیقت مورد اثبات آیه اولی تحدید شود و بعبارتی روشن تر اینکه آیه اولی غرض از

ص: ۳۸۲

۱- سوره الذاريات آیه ۵۶

۲- سوره هود آیه ۱۱۸ و ۱۱۹

۳- تفسیر نعمانی ص ۱۴

خلقت را پرستش خدا معرفی می کرد، در حالی که می بینیم که بسیاری از مردم از عبادت او سر باز می زند و از سوی دیگر خدای تعالی هیچگاه در غرضها یش مغلوب نمی شود، پس چرا در این آیه غرض از خلقت همگی را عبادت دانسته است؟.

آیه دوم توضیح می دهد: که خداوند بندگان را بر اساس امکان اختلاف آفریده و در نتیجه لا یزال در مسئله هدایت یافتن و گمراه شدن مختلف خواهند بود و این اختلاف دامن گیر همه آنان می شود، مگر آن عده ای که عنایت خاصه خدایی دستگیرشان شود و رحمت هدایتش شامل حالشان گردد و برای همین رحمت هدایت خلقشان کرده بود.

پس آیه دوم برای خلقت غایت و غرضی اثبات می کند و آن عبارتست از رحمت مقارن با عبادت و اهتماء و معلوم است که این غرض تنها در بعضی از بندگان حاصل است، نه در همه، با اینکه آیه اول عبادت را غایت و غرض از خلقت همه می دانست در نتیجه جمع بین دو آیه باین می شود که غایت خلقت همه مردم بدین جهت عبادت است که خلقت بعضی از بندگان بخاطر خلقت بعضی دیگر است، باز آن بعض هم خلقش برای بعض دیگر است تا آنکه باهل عبادت منتهی شود، یعنی آنهایی که برای عبادت خلق شده اند پس این صحیح است که بگوئیم عبادت غرض از خلقت همه است، هم چنان که یک مؤسسه کشت و صنعت، باین غرض تاسیس می شود که از میوه و فائدہ آن استفاده شود و در این مؤسسه کشت، گیاه هم هست اما برای اینکه آذوقه مرغ و گوسفند شود و کود مرغ و گوسفند عاید درخت گردد و رشد درخت هم وسیله بار آوردن میوه بیشتر و بهتری شود.

پس همانطور که صحیح است بگوئیم کشت علوفه برای سیب و گلابی است و نگهداری دام هم برای سیب و گلابی است، در خلقت عالم نیز صحیح است بگوئیم خلقت همه آن برای عبادت است.

و بهمین اعتبار است که امام علیه السلام فرموده: آیه دوم ناسخ آیه اول است و نیز در همان تفسیر از آن جناب روایت شده که فرمود: آیه: (۱) (وَ إِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتَّمًا مَقْضِيًّا)، بوسیله (إِنَّ الَّذِينَ سَيَبَقَّتْ لَهُمْ مِنَ الْحُسْنَى أُولَئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ، لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا وَ هُمْ فِي مَا اسْتَهَثُ أَنفُسُهُمْ خَالِدُونَ، لَا يَعْزِزُنُهُمُ الْفَزْعُ الْأَكْبَرُ) نسخ شده، چون در آیه اول می فرماید: احدی از شما نیست مگر آنکه بدو زخ وارد می شود، و در آیه دوم می فرماید: (کسانی که از ما بر ایشان احسان تقدیر شده، آنان از دوزخ بدورند و حتی صدای آن را هم نمیشنوند و ایشان در آنچه دوست بدارند

ص: ۳۸۳

جاودانه اند و فزع اکبر هم اندوهناکشان نمی کند). (۱)

مؤلف: ممکن است کسی خیال کند که این دو آیه از باب عام و خاص است، آیه اولی بطور عموم همه را محکوم می داند با این که داخل دوزخ شوند و آیه دوم این عموم را تخصیص می زند و حکم آن را مخصوص کسانی میکند که قلم تقدیر برایشان احسان ننوشته است.

لکن این توهمند صحیح نیست برای اینکه آیه اولی حکم خود را قضاة حتمی خدا می داند، و قضاة حتمی قابل رفع نیست و نمی شود ابطالش کرد، حال چطور با دلیل مخصوص نمی شود ابطالش کرد ولی با دلیل ناسخ می شود، انشاء الله در تفسیر آیه: (إِنَّ الَّذِينَ سَبَقُتْ لَهُمْ مِنَا الْحُسْنَى أُولَئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ) توضیحش خواهد آمد.

و در تفسیر عیاشی از امام باقر علیه السلام روایت آورده که فرمود: یک قسم از نسخ بداء است که آیه: (يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَ يُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ) (۲) مشتمل بر آنست و نیز داستان نجات قوم یونس از اینقرار است.

مؤلف: وجه آن واضح است، (چون در سابق هم گفتیم که نسخ هم در تشریعیات و احکام هست و هم در تکوینیات و نسخ در تکوینیات همان بداء است که امام فرمود: نجات قوم یونس یکی از مصادیق آنست).

و در بعضی اخبار از ائمه اهل بیت علیهم السلام رسیده: که مرگ امام قبلی و قیام امام بعدی در جای او را نسخ خوانده اند.

مؤلف: بیان اینگونه اخبار گذشت و اخبار در این باره یکی دو تا نیست، بلکه از کثرت بحد استفاضه رسیده است.

و در تفسیر الدر المنشور است که: عبد بن حمید و ابو داود در کتاب ناسخ و ابن جریر از قتاده روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آیه و یا سوره و یا هر چه را از سوره که خدا می خواست قرائت می کرد، بعده برداشته می شد، و خدا از یاد پیغمبرش می برد و خدای تعالی در این باره به پیامبرش فرمود: (ما نَسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُسِّيَّهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا) الخ. قتاده سپس در معنای آیه گفته است: خدا میفرماید در این نسخ و انساء، تخفیف، رخصت، امر و نهی است. (۳)

مؤلف: در تفسیر الدر المنشور در معنای انساء روایات زیاد دیگری نیز آورده که از نظر ما همه اش دور ریختنی است برای خاطر اینکه مخالف با کتاب خدادست، که بیانش در ذیل کلمه (نسها) الخ گذشت.

ص: ۳۸۴

۱- سوره انبیاء آیه ۱۰۱ الی ۱۰۳

۲- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۵۵ حدیث ۷۷

۳- ج ۱ ص ۱۰۵

اشارة

أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْئُلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَتَبَدَّلُ الْكُفَّارَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّيِّلِ (١٠٨) وَذَكَرَ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرِدُونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسِيدًا مِنْ عِنْدِ أَنفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاغْفُوا وَاصْبِرُو فَحُوا حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (١٠٩) وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَمَا تُقْدِمُوا لِأَنفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (١١٠) وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَىٰ تِلْكَ أَمَاتِيْهِمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (١١١) بَلِي مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (١١٢)

وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيَسِّرِ النَّصَارَىٰ عَلَىٰ شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَىٰ لَيَسِّرِ الْيَهُودَ عَلَىٰ شَيْءٍ وَهُمْ يَتَلَوَّنُ الْكِتَابَ كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (١١٣) وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا إِسْمُهُ وَسَيَعِي فِي حَرَابِهَا أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِرْبٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ (١١٤) وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَا مَا تُوَلُّوا فَثُمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلَيْهِمْ (١١٥)

ص: ٣٨٥

ترجمه آیات

و یا میخواهید از پیامبر خود همان پرسش‌ها را بکنید که در سابق از موسی کردند و کسی که کفر را با ایمان عوض کند براستی راه راست را گم کرده است (۱۰۸).

بسیاری از اهل کتاب دوست میدارند و آرزو می‌کنند ای کاش میتوانستند شما را بعد از آنکه ایمان آوردید بکفر برگردانند و این آرزو را از در حسد در دل می‌پرورند بعد از آنکه حق برای خود آنان نیز روشن گشته، پس فعلاً آنان را عفو کنید و نادیده بگیرید تا خدا امر خود را بفرستد که او بر هر چیز قادر است (۱۰۹).

و نماز پا دارید و زکات بدهید (و بدانید) که آنچه عمل خیر می‌کنید و برای دیگر سرای خود از پیش می‌فرستید آن را نزد خدا خواهید یافت که خدا با آنچه می‌کنید بینا است (۱۱۰).

و گفتند: هرگز داخل بهشت نمیشود مگر کسی که یهودی یا نصاری باشد این است آرزویشان بگو:

اگر راست می‌گویید دلیل خود بیاورید (۱۱۱).

بله کسی که روی خود برای خدا رام سازد و در عین حال نیکوکار هم بوده باشد اجرش نزد پروردگارش محفوظ خواهد بود و اندوهی و ترسی نخواهد داشت (۱۱۲).

و یهود گفت: نصاری دین درستی ندارند و نصاری گفتند: یهودیان دین درستی ندارند با اینکه کتاب آسمانی میخوانند، مشرکین هم نظیر همین کلام را گفتند پس خدا در قیامت در هر چه اختلاف می‌کردند میان همه آنان حکم خواهد کرد (۱۱۳).

و کیست ستمکارتر از کسی که مردم را از مساجد خدا و اینکه نام خدا در آنها برده شود جلوگیری نموده در خرابی آنها کوشش می‌کند اینها دیگر نباید داخل مساجد شوند مگر با ترس. اینها در دنیا خواری و در آخرت عذابی بزرگ دارند (۱۱۴).

خدای راست مشرق و غرب پس هر طرف که رو کنید همانجا رو بخدا دارید که خدا واسع و دانا است (۱۱۵)

بیان

اشاره

(أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْئَلُوا رَسُولَكُمْ)

الخ، سیاق آیه دلالت دارد بر اینکه بعضی از مسلمانان که برسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایمان آورده بودند، از آن جناب سؤالهایی نظیر سؤالهای یهود از حضرت موسی کرده اند، و لذا خدای سبحان در این آیه ایشان را سرزنش می‌کند، البته در

ضمّنى كه يهود را توبیخ می کند بر آن رفتاری كه با موسى و سایر انبیاء بعد از او گردند، روایات هم بر همین معنا دلالت دارد.

(سواء السَّبِيلِ) کلمه سواء السبيل، بمعنى وسط راه است.

(وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ)، در روایات آمده که این عده عبارت بوده اند از حی بن اخطب و

ص: ۳۸۶

اطرافیانش از متعصبین یهود.

(فَاغْفُوا وَ اصْفَحُوا) میگویند: این آیه با آیه جهاد نسخ شده که در همین نزدیکی جریانش گذشت.

(حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ)، در همان گذشته نزدیک گفتیم: این جمله خود اشاره دارد بر اینکه بزودی حکم عفو و گذشت نسخ خواهد شد و حکم دیگری در حق کفار تشریع میشود و نظیر این جریان در چهار آیه بعد که می فرماید: (أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ) جریان دارد چون می فرماید: کفار قریش با ترس و لرز می توانند داخل مسجد الحرام شوند، و لیکن در آیه: (إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجْسُنَ فَلَا يَقْرُبُوا الْمَسْجِدُ الْحَرَامُ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا، مُشْرِكُونَ نَجْسَنَ وَ دِيْغَرُ بَعْدَ از امسال نباید داخل مسجد الحرام شوند)، [\(۱\)](#) آن حکم نسخ شد، و ورود مشرکین بمسجد الحرام بكلی ممنوع اعلام گردید، اما کلمه (امر)، انشاء الله در تفسیر آیه: (وَ يَسْتَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي)، [\(۲\)](#) گفتار در معانیش خواهد آمد.

(وَ قَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ)، تا اینجا گفتار همه در باره یهود و پاسخ با عتراضات ایشان بود، از این جا شروع شده است به سخنانی که مربوط به یهود و نصاری هر دو است و بطور صریح نصاری را ملحق به یهود نموده، جرائم هر دو طائفه را میشمارد.

(بَلِيْ مَنْ أَشِلَّمَ وَ جَهَهَ لِلَّهِ)، در این جمله برای نوبت سوم این جمله را بر اهل کتاب متوجه می کند که سعادت واقعی انسان دائرة مدار نامگذاری نیست و احمدی در درگاه خدا احترامی ندارد مگر در برابر ایمان واقعی و عبودیت، نوبت اولی که این معنا را تذکر میداد، در آیه: (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ الَّذِينَ هَادُوا) الخ [\(۳\)](#)، بود و نوبت دومش در آیه: (بَلِيْ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَ أَحَاطَتْ بِهِ حَطِّيَّةً) [\(۴\)](#) بود و سومش در همین آیه مورد بحث است و از تطبیق این سه آیه با هم تفسیر ایمان و احسان، استفاده میشود و بدست می آید که مراد بایمان تسلیم شدن در برابر خداست و مراد باحسان عمل صالح است.

(وَ هُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ) یعنی با اینکه اهل کتابند و با حکام کتابی که خدا برایشان فرستاده عمل می کنند، از چنین کسانی توقع نمیرود که چنین سخنی بگویند، با اینکه همان کتاب، حق را برایشان بیان کرده است.

دلیل بر اینکه مراد این معنا است، جمله (كَذِلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ) است و

صفحه: ۳۸۷

۱- سوره توبه آیه ۲۸

۲- سوره اسری آیه ۸۵

۳- سوره بقره ۶۲

۴- سوره بقره آیه ۸۱

مراد به (الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ) کفار و مشرکین عربند، که پیرو کتابی نبودند. خلاصه شما که اهل کتابید، وقتی این حرف را بزنید، مشرکین هم از شما یاد می‌گیرند و می‌گویند: مسلمانان چیزی نیستند، یا اهل کتاب چیزی نیستند.

(وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ الْخُ الخ، از ظاهر سیاق بر می‌آید که منظور از این ستمکاران کفار مکه اند و جریان مربوط بقبل از هجرت است، چون این آیات در اوائل ورود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به مدینه نازل شده است.

(أَوْلَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَعْلَمُوا إِلَّا خَلُوْهَا إِلَّا خَلَقْنَاهُنَّا) این جمله بخاطر کلمه (کان) که در آنست، دلالت دارد بر واقعه ای که قبل واقع شده بوده و قهرا با کفار قریش و رفتار ایشان با مسلمانان تطبیق می‌شود، چون در روایات مهم آمده که کفار نمی‌گذاشتند مسلمانان در مسجد الحرام و در مسجدهای دیگری که پیرامون کعبه برای خود اتخاذ کرده بودند، نماز بخوانند.

بيان جمله "لِلَّهِ الْمَسْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ"

(وَ لِلَّهِ الْمَسْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَيَمَّا وَجْهُ اللَّهِ الْخُ الخ، مشرق و مغرب و شمال و جنوب و هر جهت دیگر از آنجا که بحقیقت معنای کلمه ملک خدادست و ملک حقیقی هم تبدل و انتقال نمی‌پذیرد و چون ملک اعتباری میانه ما افراد یک اجتماع نیست، و نیز از آنجا که ملک خدا بر ذات هر چیزی قرار می‌گیرد، خودش و آثارش را شامل می‌شود، و چون ملک اعتباری ما نیست که تنها متعلق به اثر و منفعت هر چیز می‌شود، نه بذات آن، و نیز از آنجا که ملک بدان جهت که ملک است قوامی جز بمالک ندارد، لذا خدای سبحان قائم بر تمامی جهات و محیط بان است، در نتیجه کسی که به یکی از این جهات متوجه شود، بسوی خدای تعالی متوجه شده است.

خواهی گفت، پس چرا تنها مشرق و مغرب را ذکر کرد؟ و از سایر جهات نام نبرد؟ جواب می‌گوییم: مراد بشرق و مغرب در اینجا مشرق و مغرب حقیقی نیست تا شامل سایر جهات نشود، بلکه مشرق و مغرب نسبی است که تقریباً شامل دو نیم دائره افق می‌شود، تنها دو نقطه شمال و جنوب حقیقی باقی میماند که بهمان جهت فرمود: (هر جا رو کنید)، و نفرمود: (هر جا از مشرق و مغرب رو کنید)، پس کانه هر جا که انسان رو کند آنجا مشرق است و یا مغرب، و در نتیجه جمله (لِلَّهِ الْمَسْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ) بمنزله این است که فرموده باشد: (اللَّهُ الْجَهَاتُ جَمِيعًا، هُمَّهُ الْجَهَاتُ مَالُ خَدَاسْت).

باز ممکن است بگویی: چرا بجای مشرق و مغرب شمال و جنوب را نام نبرد؟ در پاسخ می‌گوییم: برای اینکه سایر جهات از این دو جهت مشخص می‌شود یعنی وقتی مشرق و مغرب افق معلوم شد و یا سایر اجرام نورانی آسمان طلوع کردند، آن وقت سایر جهات نیز معلوم می‌گردد.

(فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ)، کلمه (اینما) از کلمات شرط است که باید دو فعل دنبالش بیاید، یکی بنام شرط و دیگری بنام جزاء (مانند اگر) که می گوییم: اگر بزنی می زنم، و بهمین جهت باید در آیه مورد بحث می فرمود: (اینما تولوا جاز لکم ذلک. لان هناک وجه الله، هر جا رو کنید میتوانید رو کنید، چون طرف خدا هم همانجا است) ولی اینطور نفرمود و جمله (جاز لکم ذلک) را که جزای شرط است، انداخته علت آن را بجایش قرار داد، (و خدا داناتر است).

دلیل بر اینکه گفتیم تقدیر آیه: (جاز لکم ذلک) است، این است که حکم خود را چنین تعلیل کرده: که (خدا واسعی علیم است)، یعنی ملک خدا و احاطه او بشما وسعت دارد، و نیات شما به هر سو توجه کند، او نیز از قصد شما آگاه است و او مانند یک انسان و یا مخلوق جسمانی دیگر نیست که نشود بسویش توجه کرد مگر وقتی که در جهت معینی قرار داشته باشد و نیز مانند ما انسانها نیست که اطلاعی از توجه اشخاص بسویمان پیدا نکنیم مگر وقتی که از جهت معینی بسوی ما توجه کنند یا از پیش روی ما در آیند، یا از دست راست ما و یا از جهتی دیگر، چون خدای تعالی نه خودش در جهت معینی قرار دارد، نه متوجه باو باید از جهت معینی بسویش توجه کند تا او به توجه وی آگاه شود، پس توجه بتمام جهات، توجه بسوی خداست و خدا هم بدان آگاه است. این را هم بدانیم که این آیه شریفه میخواهد حقیقت توجه بسوی خدا را از نظر جهت توسعه دهد، نه از نظر مکان، و خلاصه اگر فرموده: بهر جا رو کنی بسوی خدا رو کرده ای، با حکممش به اینکه در نماز باید بسوی کعبه رو کنید، منافات ندارد.

بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل جمله "فَإِنَّمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ")

اشاره

در تهذیب از محمد بن حصین، روایت کرده که گفت: شخصی نامه ای به حضرت موسی بن جعفر، بنده صالح خدا علیه السلام نوشته و پرسیده است: مردی در روزی ابری در بیابان نماز میخواند، در حالی که قبله را تشخیص نداده، بعد از نماز آفتاب از زیر ابر درآمده و برایش معلوم شده که نمازش رو بقبله نبوده، آیا باین نمازش اعتناء بکند و یا آنکه دوباره بخواند؟

در پاسخ نوشتند: ما دام که وقت باقی است، اعاده کند، مگر نمی داند که خدای تعالی فرموده:

و فرمایشش حق است: (فَإِنَّمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ، هر جا که رو کنی همانجا طرف خداست)؟^(۱) و در تفسیر عیاشی از امام باقر علیه السلام روایت آورده که در تفسیر جمله: (لِلَّهِ الْمَسْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ الْخ) فرمود: خدای تعالی این آیه را در خصوص نمازهای مستحبی نازل کرد، چون در

ص: ۳۸۹

نمازهای مستحبی لازم نیست حتماً بسوی کعبه خوانده شود، می فرماید: بهر طرف بخوانی رو بخدا خوانده ای، هم چنان که رسول خدا وقتی بطرف خیر حرکت کرد، بر بالای مرکب خود نماز مستحبی می خواند، مرکبش بهر طرف می رفت، آن جناب با چشم بسوی کعبه اشاره می فرمود، و همچنین وقتی از سفر مکه به مدینه بر می گشت و کعبه پشت سرش قرار گرفته بود. (۱)

مؤلف: عیاشی نیز قریب باین مضمون را از زراره از امام صادق علیه السلام (۲) و همچنین قمی (۳) و شیخ، از امام ابی الحسن علیه السلام (۴) و نیز صدوق از امام صادق علیه السلام روایت کرده اند. (۵) این را هم باید دانست که اگر آن طور که باید و شاید اخبار ائمه اهل بیت را در مورد عام و خاص و مطلق و مقید قرآن دقیقاً مورد مطالعه قرار دهیم، به موارد بسیاری بر خواهیم خورد که از عام آن یک قسم حکم استفاده می شود و از همان عام بضمیمه مخصوصش حکمی دیگر استفاده می شود، مثلاً از عام آن در غالب موارد، استحباب و از خاصش، وجوب فهمیده می شود، و همچنین آنجا که دلیل نهی دارد از عامش کراحت و از خاصش حرمت و همچنین از مطلق قرآن حکمی و از مقیدش حکمی دیگر استفاده می شود، و این خود یکی از کلیدهای اصلی تفسیر در اخباریست که از آن حضرات نقل شده و مدار عده بی شماری از احادیث آن بزرگواران بر همین معنا است، و با در نظر داشتن آن، شما خواننده می توانی در معارف قرآنی دو قاعده استخراج کنی.

دو قاعده در معارف قرآنی

اول اینکه هر جمله از جملات قرآنی به تنها ی حقیقتی را می فهماند و با هر یک از قیودی که دارد، از حقیقتی دیگر خبر می دهد، حقیقتی ثابت و لا یتغیر و یا حکمی ثابت از احکام را، مانند آیه شریفه: (قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضَةٍ هُمْ يَلْعَبُونَ) (۶) که چهار معنا از آن استفاده میشود، معنای اول از جمله: (قُلِ اللَّهُ) و معنای دوم از جمله: (قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ)، و معنای سوم از جمله (قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضَةٍ هُمْ)، و معنای چهارم از جملات (قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضَةٍ هُمْ يَلْعَبُونَ) که تفصیل آن در تفسیر خود آیه می آید انشاء الله و شما می توانید نظیر این جریان را تا آنجا که ممکن است همه جا رعایت کنید.

دوم اینکه اگر دیدیم دو قصه و یا دو معنا در یک جمله ای شرکت دارند، و آن جمله در هر دو قصه آمده و یا چیز دیگری در هر دو ذکر شده، می فهمیم که مرجع این دو قصه بیک چیز است و این دو قاعده دو سر از اسرار قرآنی است که در تحت آن اسراری دیگر است و خدا راهنمای است.

ص: ۳۹۰

- ۱-۲- عیاشی ج ۱ ص ۵۶ حدیث ۸۰ و ۸۱
- ۲- تفسیر قمی ج ۱ ص ۵۹ [.....]
- ۳- تهذیب ج ۲ حدیث ۱۵۵
- ۴- فقیه ج ۱ حدیث ۸۴۶
- ۵- سوره انعام آیه ۹۱

سوره البقره (۲): آيات ۱۱۶ تا ۱۱۷

اشاره

وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَمَّا سُبِّحَاهُ بِلْ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ لَهُ قَانِتُونَ (۱۱۶) يَدِيهِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (۱۱۷)

ترجمه آيات

و گفتند خدا فرزندی گرفته، متره است خدا از فرزند داشتن بلکه آنچه در آسمان ها و زمین است ملک او است و همه فرمانبردار اویند (۱۱۶).

او کسی است که آسمانها و زمین را بدون الگو آفریده و چون قضای امر براند تنها می گوید بباش و آن امر بدون درنگ هست می شود (۱۱۷)

بيان

اشاره

(وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَمَّا سُبِّحَاهُ بِلْ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ لَهُ قَانِتُونَ (۱۱۶) الخ، سیاق چنین میرساند: مراد از گویندگان این سخن، یهود و نصاری هستند، که یهود می گفت: عزیز پسر خداست و نصاری می گفت: مسیح پسر خداست، چون در آیات قبل نیز روی سخن با یهود و نصاری بود.

و منظور اهل کتاب در اولین باریکه این سخن را گفتند، یعنی گفتند خدا فرزند برای خود

ص: ۳۹۱

گرفته، این بوده که از پیغمبر خود، احترامی کرده باشد، همانطور که در احترام و تشریف خود می گفتند: (نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَ أَجْبَاؤُهُ، (۱) مَا فَرَزْنَدَانَ وَ دُوْسْتَانَ خَدَائِيمَ)، و لیکن چیزی نگذشت که این تعارف، صورت جدی بخود گرفت و آن را یک حقیقت پنداشتند، و لذا خدای سبحان در دو آیه مورد بحث، آن را رد نموده، بعنوان اعراض از گفتارشان فرمود: (بلکه آسمان و زمین و هر چه در آن دو است از خدادست) اللَّهُ، و همین جمله با جمله (يَدِيهِ السَّمَاوَاتِ) اللَّهُ، مشتمل بر دو برهان است که مسئله ولادت و پیدایش فرزند از خدای سبحان را نفی می کند.

دو برهان در رد اعتقاد به پیدایش فرزند از خدای سبحان

برهان اول اینکه: فرزند گرفتن وقتی ممکن می شود که یک موجود طبیعی بعضی از اجزاء طبیعی خود را از خود جدا نموده و آن گاه با تربیت تدریجی آن را فردی از نوع خود و مثل خود کند، و خدای سبحان متنه است (هم از جسمیت و تجزی و هم) از مثل و مانند، بلکه هر چیزی که در آسمانها و زمین است، مملوک او و هستیش قائم بذات او و قانت و ذلیل در برابر است، و منظور ما از این ذلت، اینست که هستیش عین ذلت است، آن گاه چگونه ممکن است موجودات فرزند او، و مثال نوعی او باشد؟.

برهان دوم اینکه خدای سبحان بدیع و پدید آورنده بدون الگوی آسمانها و زمین است و آنچه را خلق می کند، بدون الگو خلق می کند، پس هیچ از مخلوقات او الگوی سابق بر خود نداشت، پس فعل او مانند فعل غیر او بتقلید و تشییه و تدریج صورت نمی گیرد، و او چون دیگران در کار خود متول با سباب نمی شود، کار او چنین است که چون قضاe چیزی را برآند، همین که بگوید: بباش موجود می شود، پس کار او به الگوی سابق نیاز ندارد و نیز کار او تدریجی نیست.

پس با این حال چطور ممکن است فرزند گرفتن باو نسبت دهیم؟ و حال آنکه فرزند درست کردن، احتیاج به تربیت و تدریج دارد، پس جمله: (لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، كُلُّ لَهُ قَانِتُونَ) اللَّهُ، یک برهان تمام عیار است، و جمله (يَدِيهِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، وَ إِذَا قَضَى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ) اللَّهُ، برهان تمام دیگریست، (توجه فرمائید).

دو نکته: ۱- عبادت شامل همه مخلوقات است ۲- فعل خدا تدریجی نیست

و از این دو آیه دو نکته دیگر نیز استفاده می شود، اول اینکه حکم عبادت، شامل جمیع مخلوقات خدادست، آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است.

و دوم اینکه فعل خدای تعالی تدریجی نیست، و از همین تدریجی نبودن فعل خدا این نکته استفاده می شود که موجودات تدریجی هم یک وجه غیر تدریجی دارند که با آن وجه از حق تعالی صادر می شوند، هم چنان که در جای دیگر فرمود: (إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا، أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ)

امر او تنها چنین است که وقتی اراده چیزی کند، بگوید: بباش، و او موجود شود) [\(۱\)](#) و نیز فرموده:

(وَ مَا أَمْرَنَا إِلَّا وَاحِدَةً كَلْمَحٌ بِالْبَصَيرِ، امر ما جز یکی آنهم مانند چشم بر هم زدن نمی باشد) [\(۲\)](#) و بحث مفصل از این نکته و از این حقیقت قرآنی، انشاء الله در ذیل آیه ۸۲ سوره یس خواهد آمد.

معنی "سبحان"

(سبحانه) این کلمه مصدری است بمعنای تسبیح و جز با اضافه استعمال نمی شود و هر جا هم استعمال میشود مفعول مطلق فعلی است تقدیری و تقديرش (سبحته تسبیحا است، یعنی من او را به نوعی ناگفتنی تسبیح می گوییم و یا بنوعی که لایق شان اوست تسبیح می گوییم)، آن گاه فعل (سبحته) حذف شده و مصدر (سبحان) بضمیر مفعول فعل (که بخدا برمی گردد) اضافه شده، و آن ضمیر بجای خود خدا نشسته است، و در این کلمه تادیبی است الهی که خدای را از هر چیزی که لایق بساحت قدس او نیست منزه میدارد.

(كُلُّ لَهُ قَاتِنُونَ) کلمه قانت اسم فاعل از مصدر قنوت است و قنوت بمعنای تذلل و عبادت است.

(بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ)، کلمه (بدیع) صفت مشبهه از مصدر بداعت است، و بداعت هر چیز، بمعنای بی مانندی آنست، البته مانندی که ذهن بدان آشنا باشد.

(فیکون) این جمله نتیجه گفتار (کن) است و اگر صدای پیش گرفته و نون آن ساکن نشده، جهتش اینست که در مورد جزاء شرط قرار نگرفته است.

بحث روایتی (شامل روایتی در ذیل جمله "بدیع السماوات والارض")

در کتاب کافی و کتاب بصائر، از سدیر صیرفى روایت کرده اند که گفت: من از حمران بن اعین شنیدم: که از امام باقر عليه السلام از آیه: (بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ) می پرسید و آن جناب در پاسخش فرمود: خدای عز و جل همه اشیاء را بعلم خود و بدون الگوی قبلی آفرید، آسمانها و زمین را خلق کرد، بدون اینکه از آسمان و زمینی قبل از آن الگو گرفته باشد، مگر نشنیدی که می فرماید:

(وَ كَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ؟). [\(۳\)](#)

مؤلف: و در این روایت غیر آنچه ما استفاده کردیم، استفاده دیگری شده بس لطیف، و آن اینست که مراد از کلمه (ماء)، در جمله: (وَ كَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ) غیر آن آبی است که ما آن را آب می نامیم، بدلیل اینکه قبل فرمود: همه اشیاء و آسمانها و زمین را بدون الگو و مصالح قبلی آفرید،

۱- سورہ یس آیہ ۸۲

۲- سورہ قمر آیہ ۵۰

۳- کافی ج ۱ ص ۲۵۶ حدیث ۲

آب بان معنا که نزد ما آب است نیز جزو آسمانها و زمین است و معقول نیست که عرش خدا روی آب به آن معنا باشد، و سلطنت خدای تعالی قبل از خلقت آسمان ها و زمین نیز مستقر بود و بر روی آب مستقر بود، پس معلوم می شود آن آب غیر این آب بوده، و انشاء اللہ در تفسیر جمله: (وَ كَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ) [\(۱\)](#) توضیح بیشتر آن خواهد آمد.

بحثی علمی و فلسفی (بیان اینکه هر موجودی بدیع الوجود است)

تجربه ثابت کرده، هر دو موجودی که فرض شود، هر چند در کلیات و حتی در خصوصیات متحده باشند، بطوری که در حس آدمی جدایی نداشته باشند، در عین حال یک جهت افتراق بین آن دو خواهد بود، و گر نه دو تا نمیشند و اگر چشم عادی آن جهت افتراق را حس نکند، چشم مسلح به دوربینهای قوی آن را می بیند.

برهان فلسفی نیز این معنا را ایجاب می کند، زیرا وقتی دو چیز را فرض کردیم که دو تا هستند، اگر بهیچ وجه امتیازی خارج از ذاتشان نداشته باشند، لازمه اش این می شود که آن سبب کثرت و دوئیت، داخل در ذاتشان باشد نه خارج از آن، و در چنین صورت ذات صرفه و غیر مخلوطه فرض شده است، و ذات صرف نه دو تایی دارد و نه تکرار می پذیرد، در نتیجه چیزی را که ما دو تا و یا چند تا فرض کرده ایم، یکی میشود و این خلاف فرض ما است.

پس نتیجه می گیریم که هر موجودی از نظر ذات مغایر با موجودی دیگر است و چون چنین است پس هر موجودی بدیع الوجود است، یعنی بدون اینکه قبل از خودش نظیری داشته باشد، و یا مانندی از آن معهود در نظر صانعش باشد وجود یافته، در نتیجه خدای سبحان مبتدع و بدیع السماوات والارض است.

ص: ۳۹۴

۱- هود آیه ۷

اشاره

وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ أَوْ تَأْتِينَا آيَةٌ كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلُ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ قَدْ بَيَّنَاهُ إِلَيْهِمْ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ (١١٨) إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَا تُشَكِّلْ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ (١١٩)

ترجمه آيات

و آنان که آگهی ندارند گفتد: چرا خدا با خود ما سخن نمی گوید و یا چرا معجزه را بخود ما نمی دهد، جاهلانی هم که قبل از ایشان بودند نظری این سخنان را می گفتد. دلهای اینان با آنان شیوه بهم است و ما آیات را برای مردمی بیان کرده ایم که علم و یقین دارند (١١٨).

ما تو را بحق عنوان بشیر و نذیر مژده رسان و بیم ده فرستادیم و تو مسئول آنها که دوزخی می شوند نیستی (١١٩)

بيان

(وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ) منظور از (الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ) کفار مشرک و غیر اهل کتاب است، بدلیل اینکه همین عنوان را در آیه: (وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيَسْتِ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ، وَقَالَتِ النَّصَارَى

ص: ٣٩٥

لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ، وَ هُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ، كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ) (١) الخ، به مشرکین غیر یهود و نصاری داد و آنان را طائفه سومی از کفار معرفی کرد.

مماثلت اهل کتاب و کفار در طرز فکر و عقائد

پس در آیه ۱۱۳ که گذشت اهل کتاب را در این گفتار ملحق به مشرکین و کفار عرب کرد، و در آیه مورد بحث مشرکین و کفار را ملحق به اهل کتاب می کند و می فرماید: (آنها که نمی دانند گفتند: چرا خدا با خود ما سخن نمی گوید؟ و یا معجزه ای بخود ما نمیدهد؟ آنها هم که قبل از ایشان بودند، همین حرف را زدند- یعنی یهود و نصاری- چون در میانه اهل کتاب یهودیان همین حرف را به پیغمبر خدا موسی علیه السلام زدند، پس اهل کتاب و کفار در طرز فکر و در عقایدشان مثل هم هستند، آنچه آنها می گویند، اینها هم می گویند، و آنچه اینها می گویند آنها نیز می گویند، (تَشَابَهُتْ قُلُوبُهُمْ) طرز فکرهاشان یک جور است.

(قَدْ بَيَّنَاهُمِ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقَنُونَ) الخ، این جمله جواب از گفتار کفار است و مراد اینست که آن آیاتی که مطالبه می کنند، برایشان فرستادیم، و خیلی هم آیاتی روشن است، اما از آنها بهره نمی گیرند، مگر مردمی که با آیات خدا یقین و ایمان داشته باشند و اما اینها که (لا- یعلمون، علمی ندارند)، دلهاشان در پس پرده جهل قرار دارد و بافت عصیت و عناد مبتلا شده و آیات بحال مردمی که نمی دانند سودی ندارد.

از همین جا روشن می شود، که چرا کفار را بوصف بی علمی توصیف کرد و در تایید آن، روی سخن از آنان بگردانیده، خطاب را متوجه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نمود و اشاره کرد به اینکه او فرستاده ای از ناحیه خدا است، و حق و بمنظور بشارت و انذار فرستاده شده تا آن جناب را دلخوش سازد و بفهماند این کفار اصحاب دوزخند و این سرنوشت برایشان نوشته شده و دیگر امیدی بهداشت یافتن و نجاتشان نیست.

(وَ لَا تُسْئِلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ)، این جمله همان معنایی را میرساند، که در اول سوره آیه: (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ) در صدد بیان آن بود. (٢)

ص: ۳۹۶

۱- بقره آیه ۱۱۳

۲- بقره - ۶

اشاره

وَلَنْ تَرْضِي عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبَعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الدِّيَنِ جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٌّ وَلَا نَصِيرٌ (١٢٠) الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقًّا تِلَاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكُفُرُ بِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (١٢١) يَا يَهُودَ إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ (١٢٢) وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ (١٢٣)

ترجمه آيات

يهود و نصارى هرگز از تو راضی نمی شوند مگر وقتی که از کیش آنان پیروی کنی بگو تنها هدایت، هدایت خدا است و اگر هوی و هوسمهای آنان را پیروی کنی بعد از آن علمی که روزیت شد، آن وقت از ناحیه خدا نه سرپرستی خواهی داشت و نه یاوری (١٢٠).

کسانی که ما کتاب بایشان دادیم و آن طور که باید، آن را خوانند آنان باین کتاب نیز ایمان می آورند و کسانی که باز کفر

بورزند زیانکارند (۱۲۱).

ای بنی اسرائیل بیاد آورید آن نعمتی که بشما انعام کردم و اینکه شما را بر مردم معاصرتان برتری دادم (۱۲۲).

و بترسید از روزی که هیچ نفسی جورکش نفس دیگر نمی شود و از هیچکس عوض پذیرفته نمی گردد و شفاعت سودی بحال کسی ندارد و یاری هم نمی شوند (۱۲۳).

بیان

اشارة

(وَلَئِنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَ لَمَّا النَّصَارَى) الخ، در اینجا باز بعد از سخن از مشرکین، دوباره بفراز قبلی که سخن از یهود و نصاری می کرد، برگشته و در حقیقت خواسته است دامن گفتار را که پراکنده شد جمع و جور کند، پس کانه بعد از آن خطابها و توبیخها که از یهود و نصاری کرد، روی سخن برسول خود کرده که این یهودیان و مسیحیان که تا کنون در باره آنها سخن می گفتیم و دامنه سخنان ما به مناسبت بکفار و مشرکین کشیده شد، هرگز از تو راضی نمیشوند مگر وقتی که تو به دین آنان درآیی، دینی که خودشان به پیروی از هوی و هوشیان تراشیده و با آراء خود درست کرده اند.

ولذا در رد این توقع بیجای آنان، دستور میدهد بایشان بگو: (إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدِيدُ) هدایت خدا هدایت است، نه من درآوری های شما، می خواهد بفرماید: پیروی دیگران کردن، بخاطر هدایت است و هدایتی بغیر هدایت خدا نیست، و حقی بجز حق خدا نیست تا پیروی شود و غیر هدایت خدا - یعنی این کیش و آئین شما - هدایت نیست، بلکه هواهای نفسانی خود شمامست که لباس دین بر تنش کرده اید و نام دین بر آن نهاده اید.

پس در جمله: (قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ) الخ، هدایت را کنایه از قرآن گرفته و آن گاه آن را بخدا نسبت داده و هدایت خداش معرفی کرده، و در نتیجه بطريق قصر قلب صحت انحصار - غیر از هدایت خدا هدایتی نیست - را افاده کرده است و با این انحصار فهمانده که پس ملت و دین آنان خالی از هدایت است، از اینهم نتیجه گرفته که پس دین آنان هوی و هوشهای خودشان است، نه دستورات آسمانی.

لازمه این نتیجه ها اینست که پس آنچه نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، علم است و آنچه نزد خود آنان است، جهل و چون سخن بدینجا کشید، میدان برای این تهدید باز شد که بفرماید: (اگر بعد از این علمی که بتون نازل شده، هواهای آنان را پیروی کنی، آن گاه از ناحیه خدا نه سرپرستی خواهی داشت و نه یاوری.

اصولی ریشه دار از برهانی عقل در رد یهود و نصاری، در یک آیه

حال بیین که در این یک آیه چه اصولی ریشه دار از برهانی عقلی نهفته شده: و با همه

اختصار و کوتاهیش، چه وجوهی از بلا-غت بکار رفته و در عین حال چقدر بیان آن سلیس و روان است؟! (الَّذِينَ آتَيْنَا هُمُ الْكِتَابَ) الخ، ممکن است این جمله بقیرینه حصری که از جمله (تنها ایشان بدان ایمان می آورند) فهمیده می شود، جوابی باشد از سؤالی تقدیری، سؤالی که از جمله: (وَلَنْ تَرْضِيَ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى) الخ، بذهن می رسد.

و آن سؤال این است که: وقتی امیدی بایمان آوردن یهود و نصاری نیست پس چه کسی از ایشان باین کتاب ایمان می آورد؟ و راستی دعوت ایشان بكلی باطل و بیهوده است؟ در جواب می فرماید: از میانه آنها بی کتابشان داده بودیم تنها کسانی باین کتاب ایمان می‌اورند که کتاب خود را حقیقتاً تلاوت می‌کرند و براستی بکتاب خود ایمان داشتند ممکن هم هست جواب، این باشد که اینگونه افراد بكلی به کتاب‌های آسمانی ایمان می‌آورند، چه تورات و چه انجیل و چه قرآن، و ممکن هم هست جواب، این باشد که اینگونه افراد بکتابی که نازل شده یعنی بقرآن ایمان می‌اورند.

و بنا بر این قصر- انحصار- در جمله (أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ)، قصر افراد خواهد بود که معنایش در سایر مجلدات فارسی گذشت، و ضمیر در کلمه (به) به بعضی از وجود نامبرده خالی از استخدام (مثل اینکه مراد از مرجع ضمیر کتاب، اهل کتاب بوده و مراد از ضمیر قرآن باشد) نیست. و مراد از جمله (الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ) عده‌ای از یهود و نصاری هستند که براستی بدین خود متدين بودند و پیروی هوی و هوس نمی‌کردند و مراد بكلمه (کتاب)، تورات و انجیل است، و اما اگر مراد از جمله اول را مؤمنین به پیامبر اسلام، و مراد از کتاب را قرآن بگیریم، آن وقت معنای آیه چنین می‌شود: کسانی که قرآن را بایشان دادیم و ایشان بحق آن را تلاوت می‌کنند، همانها هستند که بقرآن ایمان دارند، نه این پیروان هوی، که در اینصورت قصر در آیه قصر قلب خواهد بود که باز معنایش در سایر مجلدات گذشت.

(یا بَتَّی إِسْرَائِیلَ اذْكُرُوا) تا آخر دو آیه، در این دو آیه خاتمه گفتار را به آغاز آن ارجاع داده، و در اینجا یک دسته از خطابها که به بنی اسرائیل شده، خاتمه می‌باید.

بحث روایتی (در باره تلاوت قرآن)

در ارشاد دلیلمی از امام صادق علیه السلام روایت کرده [\(۱\)](#) که در ذیل آیه:

ص: ۳۹۹

۱- ارشاد دلیلمی ص ۱۰۱ باب ۱۹

(الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَئْلُوْنَهُ حَقًّا تِلَاقُتِهِ) الخ، فرموده: آیات آن را شمرده شمرده می خوانند، و در معنای آن تدبر نموده، با حکامش عمل میکنند، و بوعده هایش امید می بندند، و از تهدیدها یش می هراسند، و از داستانها یش عبرت می گیرند، او امرش را بکار بسته، نواهیش را اجتناب می کنند و بخدا سوگند، معنای حق تلاوت اینست، نه اینکه تنها آیاتش را حفظ کنند، و حروفش را درس بگیرند و سوره هایش را بخوانند و بند بند آن را بشناسند که مثلا فلان سوره ده یکش چند آیه و پنج یکش چند است.

و بسیار کسانی که حروف آن را کاملا از مخرج اداء میکنند، ولی حدود آن را ضایع میگذارند، بلکه تلاوت به معنای تدبر در آیات آن، و عمل به احکام آنست، هم چنان که خدای تعالی فرموده: (كِتَابُ أَنزَلْنَا إِلَيْكَ مُبَارَكٌ، لِيَدَبَرُوا آياتِهِ، كَتَابٌ مباركٌ که بتو نازل کردیم، تا در آیاتش تدبر کنند) [\(۱\)](#).

و در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام روایت کرده، که در تفسیر جمله: (يَئْلُوْنَهُ حَقًّا تِلَاقُتِهِ) فرموده: یعنی وقتی آیات راجع به بهشت و دوزخ میرسند می ایستند و فکر میکنند. [\(۲\)](#)

و در کافی از آن جناب روایت کرده که در تفسیر این آیه فرموده: اینان که قرآن را بحق تلاوتش تلاوت میکنند، امامان امتند. [\(۳\)](#)

مؤلف: این روایت از باب جری یعنی تطبیق آیه به مصدق روشن و کامل آن است..]

ص: ۴۰۰

- ۱- سوره ص آیه ۲۹
- ۲- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۵۷ حدیث ۸۴
- ۳- اصول کافی ج ۱ ص ۲۱۵ حدیث ۴ [.....]

اشاره

وَإِذْ أَبْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَاماً قَالَ وَمِنْ ذُرَيْتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ (۱۲۴)

ترجمه آيه

و چون پروردگار ابراهیم، وی را با صحنه هایی بیازمود و او بحد کامل آن امتحانات را انجام بداد، بوی گفت: من تو را امام خواهم کرد ابراهیم گفت: از ذریه ام نیز کسانی را بامامت برسان فرمود عهد من بستمگران نمی رسد (۱۲۴)

بيان

اشاره

این آیه بفرازی دیگر شروع شده و آن ذکر پاره ای از داستانهای ابراهیم علیه السلام است که نسبت بآیات مربوط به قبله و تغیر آن از بیت المقدس بطرف کعبه بمنزله مقدمه و زمینه چینی است، و همچنین نسبت بآیات راجعه بحج، و بیانی که در خلال آن در باره حقیقت دین حنیف اسلامی و مراتب آن بمیان آمده، مرتبه اول بیان اصول معارف اسلامی و مرتبه دوم اخلاق و مرتبه

ص: ۴۰۱

سوم احکام فرعیه که همه اینها بطور اجمال در آن آیات آمده است. و آیات نامبرده این معنا را نیز در برگرفته که خدای تعالی ابراهیم علیه السلام را بچند خصیصه اختصاص داده، یکی بامامت و یکی به بنای کعبه و دیگر بعثتش برای دعوت بدین توحید.

ابراهیم (علیه السلام) در اوخر عمر به امامت رسید

(وَإِذْ أَبْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ)

بنا بر آنچه گفتیم این آیه شریفه اشاره دارد به اینکه خدای تعالی مقام امامت را باو داد و این واقعه در اوخر عمر ابراهیم علیه السلام اتفاق افتاده، در دوران پیریش و بعد از تولد اسماعیل و اسحاق علیه السلام و بعد از آنکه اسماعیل و مادرش را از سرزمین فلسطین بسر زمین مکه منتقل کرد، هم چنان که بعضی از مفسرین نیز متوجه این نکته شده اند.

دلیل بر آن اینست که بعد از جمله: (إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمامًا) از آن جناب حکایت فرموده که گفت: (وَمِنْ ذُرَيْتِي، پورده‌گارا امامت را در ذریه ام نیز قرار بده) و اگر داستان امامت قبل از بشارت ملائکه بتولد اسماعیل و اسحاق بود، ابراهیم علیه السلام علمی و حتی مظنه ای به اینکه صاحب ذریه میشود نمیداشت.

چون حتی بعد از بشارت دادن ملائکه باز آن را باور نکرد و در جواب ملائکه سخنی گفت که نومیدی از اولاد دار شدن از آن پیدا است، و اینک گفتگوی ملائکه با وی:

(وَبَئِثْمُهمْ عَنْ صَيْفِ إِبْرَاهِيمَ، إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَيِّلَامًا، قَالَ إِنَّا مِنْكُمْ وَجِلُونَ قَالُوا: لَا- تَوْحِيلْ، إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغَلامٍ عَلِيهِ قَالَ: أَ بَشَّرْتُمُونِي عَلَى أَنْ مَسَنِي الْكِبْرُ، فَبِمَ تُبَشِّرُونَ؟ قَالُوا بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْقَانِطِينَ، بمردم خبر ده از میهمانان ابراهیم، آن زمان که بر او در آمدند و سلام گفتند، ابراهیم (چون دید غذا نخوردند پنداشت دشمنند) گفت: ما از شما بیناکیم، گفتند:

نه، مترس که ما تو را بفرزندی دانا بشارت میدهیم، گفت: آیا مرا که پیری مسلط شده بشارت میدهید به چه بشارت میدهید؟ گفتند بحق بشارت میدهیم، زنهار که از نومیدان مباش) (۱) و همچنین بطوری که قرآن حکایت می کند همسرش نیز امیدی نداشت به اینکه صاحب فرزند شود، اینک حکایت قرآن: (وَأَمْرَأَهُنَّ قَائِمُهُ، فَضَحِكَتْ، فَبَشَّرْنَاهَا بِإِسْحَاقَ، وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبَ، قَالَتْ يَا وَيْلَتِي أَلِلَّهِ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا؟ إِنَّ هَذَا لَشَنٌ عَجِيبٌ، قَالُوا أَتَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ؟ رَحْمَتُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ، إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ، همسرش ایستاده بود، چون این گفتگو شنید بخندید، ما او را به اسحاق و از پس اسحاق به یعقوب بشارت دادیم، گفت: ای وای، آیا من بچه می آورم، با این که پیره زالی هستم، آنهم پیر زالی که در جوانیش نازا بود؟! و شوهرم پیری فرتوت است، این بشارت چیزی است عجیب؟! گفتند: آیا از امر خدا تعجب می کنی؟ رحمت خدا و

ص: ۴۰۲

برکات او شامل حال شما اهل بیت است و او حمید و مجید است). (۱)

بطوری که ملاحظه می کنید از سرای سخنان ابراهیم و همسرش نومیدی می بارد، و بهمین جهت ملائکه در مقابل، سخنانی میگویند که تسلی خاطر آنان باشد، و دلخوششان سازد، پس ابراهیم و خانواده اش اطلاعی نداشتند که بزودی صاحب فرزند می شوند و با این حال وقتی می بینیم بعد از شنیدن این مژده که خدا او را به مقام امامت ترفع می دهد، تقاضا می کند که این مقام را به بعضی از ذریه من روزی فرما، می فهمیم که او در حال گفتن این تقاضا دارای فرزند بوده، چون سخن، سخن کسی است که خود را دارای فرزند میداند و اگر کسی کمترین آشنایی به ادب کلام داشته باشد، آنهم پیامبری چون ابراهیم خلیل، آنهم در خطاب به پروردگار جلیل خود، هرگز بخود اجازه نمی دهد که با این که نه فرزند داشته و نه اطلاعی از فرزند دار شدنش داشته اینطور سخن بگوید.

و تازه اگر چنین سخنی را از آن جناب احتمال دهیم، باید می گفت: (و من ذریتی، ان رزقتنی ذریه، پروردگارا از ذریه ام نیز، اگر ذریه ای روزیم کردی، امام قرار بده) یا عبارتی دیگر که این قید و شرط را برساند، پس معلوم میشود این درخواست از آن جناب در اوآخر عمرش و بعد از بشارت بوده است.

علاوه بر اینکه جمله: (و چون ابراهیم را پروردگارش آزمایشها نموده و او در همه آنها پیروز گردید، و بدین جهت پروردگارش گفت: من تو را امام خواهم کرد) الخ، دلالت دارد که این امامت که خدا باو بخشید، بعد از امتحان هایی بوده که خدا از او کرد و معلوم است که این امتحانات همان انواع بلاهایی بوده که در زندگی بدان مبتلا شده، و قرآن کریم بانها تصریح کرده که روشن ترین آن امتحانها و بلاها، داستان سر بریدن از فرزندش اسماعیل بوده، می فرماید: (قالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْكِتَابِ أَنِّي أَذْبَحُكَ، تَأْنِجَا كَه مَيْ فَرْمَيْدِ: إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْكُبِيرُ، پسرم در خواب می بینم که من بدست خودم ترا ذبح می کنم - تا آنجا که می فرماید - بدرستی که این بلائی است آشکارا) (۲) و این قضیه در دوران پیری آن جناب اتفاق افتاده، هم چنان که قرآن در حکایت از آن میفرماید: (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبِيرِ، إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ، إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ، شَكَرَ خَدَائِي رَا كَه در سر پیری اسماعیل و اسحاق را به من ارزانی داشت، آری پروردگار من شنوا و دانای بحاجت است)، (۳)

ص: ۴۰۳

۱- هود - ۷۳

۲- صفات ۱۰۱ و ۱۰۶

۳- ابراهیم - ۳۹

حال به الفاظ آیه بر میگردیم.

امتحان جز با برنامه ای عملی صورت نمی‌گیرد و کلمات مبین آن است

(وَإِذْ أَتَّلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ الْخَ، كلمه (ابتلاه) و بلاه یک معنی دارد، اگر بخواهی بگویی: من فلان را با فلان عمل و یا پیش آوردن فلان حادثه امتحان کردم، هم میتوانی بگویی: (ابتلیته بکذا)، و هم می توانی بگویی (بلوته بکذا) و اثر این امتحان این است که صفات باطنی او را از قبیل اطاعت و شجاعت و سخاوت و عفت و علم و مقدار وفاء، و نیز صفات متقابل این نامبرده را ظاهر سازد.

و بهمین جهت امتحان، جز با برنامه ای عملی صورت نمی‌گیرد، عمل است که صفات درونی انسان را ظاهر می‌سازد، نه گفتار، همان طور که ممکنست درست و راست باشد، ممکن هم هست دروغ و خلاف واقع باشد، هم چنان که در آیه: (إِنَّا بَلَوْنَاهُمْ كَمَا بَلَوْنَا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ) [\(۱۱\)](#) و آیه:

(إِنَّ اللَّهَ مُتَبَلِّكُمْ بِنَهَرٍ) [\(۲\)](#) امتحان با عمل صورت گرفته.

این را بدان جهت می‌گوئیم، که اگر در آیه مورد بحث امتحان ابراهیم را بوسیله کلمات دانسته، بفرضی که منظور از کلمات الفاظ بوده باشد، باز بدان جهت است که الفاظ وظائف عملی برای آن جناب معین میگردد، و از عهد و پیمانها و دستور العمل ها حکایت می‌کرده، هم چنان که در آیه: (وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنِيْنَا بِهِ مَرْدَمْ نَكُو بَگُوئید) منظور از گفتن، معاشرت کردن است، میخواهد بفرماید: با مردم به نیکی معاشرت کنید. [\(۳\)](#)

مراد از "کلمه الله" در قرآن

(بِكَلِمَاتِ فَاتَّمَهُنَّ) کلمات جمع است و کلمه هر چند در قرآن کریم بر موجودات و اعیان خارجی اطلاق شده، نه بر الفاظ و اقوال، مانند: (بِكَلِمَةِ مِنْهُ اشْيَاءُ الْمَسِيَّحِ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ، و کلمه ای از او که نامش عیسی بن مریم بود) [\(۴\)](#) و لکن همین نیز بعنایت قول و لفظ است، باین معنا که میخواهد بفرماید: مسیح علیه السلام با کلمه و قول خدا که فرمود: (کن) خلق شده، هم چنان که فرمود: (إِنَّ مَثَلَ عِيسَى عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ، ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ، مثل عیسی نزد خدا، مثل آدم است که او را از خاک بیافرید، و سپس فرمود: (بیاش پس موجود شد). [\(۵\)](#)

و این نه تنها در داستان مسیح است، بلکه هر جا که در قرآن لفظ کلمه را بخدا نسبت داده، منظورش همین قول (كُنْ فَيَكُونُ) است، مانند آیه: (وَ لَا مُبْدِلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ، کسی کلمات خدا را تغییر نمی تواند دهد) [\(۶\)](#) و آیه: (تَبَدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ

، تبدیلی برای کلمات خدا نیست) [\(۷\)](#) و آیه:

- ١- قلم - ١٧
- ٢- بقره - ٢٤٩
- ٣- بقره - ٨٣
- ٤- آل عمران - ٤٥
- ٥- آل عمران - ٥٩
- ٦- انعام - ٣٤
- ٧- یونس - ٦٤

(يُحِقَ الْحَقَ بِكَلِمَاتِهِ، خَدَا بَا كَلِمَاتَ خَوْدَ حَقَ رَا مَحْقُقَ مِي سَازَد) [\(۱\)](#) وَ آيَه: (إِنَّ الَّذِينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ، آنَهَا كَه عَذَابٌ پَرَوْرَدَگَارَتْ عَلَيْهِ آنَانَ حَتَّمِي شَدَه، اِيمَانَ نَمَى آورَنَد)، [\(۲\)](#) وَ آيَه: (وَ لِكِنْ حَقَّتْ كَلِمَهُ الْعِذَابِ، وَ لِكِنْ كَلِمَهُ عَذَابٍ حَتَّمِي شَدَه)، [\(۳\)](#) وَ آيَه: (وَ كَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَهُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا، أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ، وَ اِينَچِنِينَ كَلِمَهُ پَرَوْرَدَگَارَتْ بَرَكَسَانِي كَه كَافِرَ شَدَنَدَ مَحْقُقَ گَشَتْ، كَه اَصْحَابُ آتَشَنَد) [\(۴\)](#) وَ آيَه: (وَ لَوْ لَا كَلِمَهُ سَيَبَقَّتْ مِنْ رَبِّكَ إِلَى أَجَلٍ مُسَيَّغَيِّي، لَقْضَيَ بَيْنَهُمْ، اِنْگَرَ نَبُودَ كَه كَلِمَهُ خَدَا قَبْلَا بَرَايِ مَدْتَيِ مَعِينَ گَذَشَتَهَ بَوَدَ، هَرَ آيَنَهَ قَضَاءَ بَيْنَ آنَانَ رَانَدَهَ مَيِ شَد) [\(۵\)](#) وَ آيَه: (وَ كَلِمَهُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا وَ كَلِمَهُ خَدَا هَمَوارَهَ دَسَتَ بَالَا اَسَت) [\(۶\)](#) وَ آيَه: (قَالَ فَالْحَقُّ وَ الْحَقُّ أَقُولُ، گَفَتْ حَقَ اِينَسَتَ كَه ... وَ حَقَ مَيِ گَوِيم) [\(۷\)](#) وَ آيَه: (إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَئِيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ، أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ، تَنَهَا گَفَتَارَ ما بَچِيزِي كَه بَخَواهِيمَ اِيجَادَ كَنِيمَ، اِينَسَتَ كَه بَانَ بَگَوَئِيمَ: بِباشَ وَ آنَ چِيزَ مَوْجُودَ شَوَد). [\(۸\)](#)

کَه در هَمَه اِينَمَوارَدَ منْظُورَ اِز لَفَظَ (كَلِمَه)، قولَ وَ سَخْنَ اَسَتَ، باِينَ عنَایَتَ کَه کَارَ قولَ رَا مِيکَنَدَ، چُونَ قولَ عَبَارتَسَتَ اِز اِينَكَه گَوِينَدَهَ آنِچَهَ رَا مَيِ خَواهَدَ بَه شَنُونَدَهَ اَعلامَ بَدارَدَ، يَا باَوَ خَبَرَ بَدهَدَ، وَ يَا اَز او بَخَواهَدَ.

وَ بَه هَمِينَ جَهَتَ بَسِيَارَ مَيِ شَوَدَ کَه درَ كَلامَ خَدَائِي تَعَالَى كَلِمَهَ وَ يَا كَلِمَاتَ بَه وَ صَفَ (تمَام) تَوصِيفَ مَيِ شَوَدَ، مَانَدَ آيَه: (وَ تَمَّتْ كَلِمَهُ رَبِّكَ صِدْقًا وَ عَدْلًا، لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ، كَلِمَهُ پَرَوْرَدَگَارَتَ اِز درَستَيِ وَ عَدْلَ تمامَ شَدَ، هِيَچَ كَسَ نَيَسَتَ کَه كَلِمَاتَ او رَا دَگَرَ گُونَ سَازَد) [\(۹\)](#) وَ آيَه: (وَ تَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنَى عَلَى بَيْنِ إِسْرَائِيلَ، كَلِمَهُ حَسَنَى پَرَوْرَدَگَارَتَ بَرَبَنِي اِسرَائِيلَ تمامَ شَدَ)، [\(۱۰\)](#) کَانَهَ كَلِمَهَ وَ قَتِي اِز گَوِينَدَهَ اَشَ سَرَ مَيِ زَنَدَ هَنُوزَ تمامَ نَيَسَتَ، وَ قَتِي تمامَ مِيشَوَدَ کَه لَبَاسَ عملَ بَوَشَدَ، آنَ وقتَ اَسَتَ کَه تمامَ وَ صَدقَ مَيِ شَوَدَ.

وَ اِينَ معَنا منَافَاتَ نَدارَدَ بَا اِينَكَه قولَ او فَعَلَشَ باَشَدَ، بَرَايِ اِينَكَه حقَائِيقَ وَاقِعَيِ حَكمَى دَارَدَ، وَ عنَایَاتَ كَلامَى وَ لَفَظَى حَكمَى دِيَگَرَ دَارَدَ، بَنا بَرَ اِينَ آنِچَهَ رَا کَه خَدَا خَواستَهَ بَرَايِ پِيَامَبرَانَشَ وَ يَا اَفَرَادَيِ دِيَگَرَ فَاشَ سَازَدَ، بَعْدَ اَز آنَ کَه سَرَى وَ پَنهَانَ بَوَدَهَ، وَ يَا خَواستَهَ چِيزِي رَا بَرَ كَسَيِ تَحمِيلَ كَنَدَ وَ اَز او بَخَواهَدَ، باِينَ اعتَبارَ اِينَ اَظَهَارَ رَا قولَ وَ كَلامَ مَيِ نَامِيمَ، بَرَايِ اِينَكَه کَارَ قولَ رَا مَيِ کَنَدَ، وَ نَتِيجهَ خَبَرَ اَمرَ وَ نَهَى رَا دَارَدَ، وَ اَطْلَاقَ قولَ وَ كَلِمَهَ بَرَ مَثَلَ اِينَ عملَ شَاعِيَ اَسَتَ. الْبَتَهَ وَ قَتِي کَه کَارَ

ص: ۴۰۵

۱- انفال - ۷

۲- يومنس - ۹۶

۳- زمر - [.....] ۷۱

۴- مؤمن - ۶

۵- شورى - ۱۴

۶- توبه - ۴۰

۷- ص ۸۴

۸- نحل - ۴۰

۹- انعام - ۱۱۵

۱۰- اعراف آیه ۱۳۷

قول و کلمه را بکند، مثلاً می‌گویی: (من اینکار را حتماً میکنم، برای اینکه از دهنم در آمد که بکنم) با اینکه قبله در آن باره سخنی نگفته‌ای، ولی تنها تصمیم انجام آن را گرفته‌ای و چون نمی‌خواهی تصمیم خود را بشکنی، و در آن باره شفاعت احده‌ی را بپذیری و هیچ سستی در تصمیمت پیدا نشده، لذا اینطور تعبیر میکنی که من چون گفته‌ام اینکار را می‌کنم، باید بکنم، نظری شعر عنتره که می‌گوید:

و قولی کلما جشات و جاشت مکانک تحمدی او تستریحی

یعنی سخن من بنفسم وقتی که در میدان جنگ باضطراب در می‌آید اینست که بگویم سر جایت بایست که یا کشته می‌شوی و خوشنام و یا دشمن را میکشی و راحت می‌گردی که منظورش از قول تلقین نفس به ثبات و تصمیم بر آنست که ثبات را از دست ندهد و تصمیم خود را در جایی که دارد یعنی در دلش هم چنان حفظ کند، تا اگر در حادثه کشته شد، از ستایش خلق برخوردار شود و اگر بر دشمن پیروز گشت از استراحت برخوردار گردد.

مراد از "کلمات" و "اتمهن" در آیه کریمه

حال که این نکته را دانستی این معنا برایت روشن گردید، که مراد به (کلمات) در آیه مورد بحث، قضایایی است که ابراهیم با آنها آزمایش شد، و عهدهایی است الهی، که وفای بدانها را از او خواسته بودند، مانند قضیه کواکب، و بتها، و آتش، و هجرت، و قربانی کردن فرزند، و غیره.

و اگر در آیه مورد بحث نامی از این امتحانات نبرده، برای این بود که غرضی به ذکر آنها نداشته، بله همین که فرموده: (چون از آن امتحانات پیروز در آمدی ما تو را امام خواهیم کرد)، می‌فهماند که آن امور اموری بوده که لیاقت آن جناب را برای مقام امامت اثبات میکرده، چون امامت را مترتب بر آن امور کرد.

پس این صحنه‌ها که بر شمردیم، همان کلمات بوده و اما تمام کردن کلمات به چه معنا است؟

در پاسخ می‌گوئیم اگر ضمیر در (اتمهن) بابردهم برگردد، معنایش این میشود که ابراهیم آن کلمات را تمام کرد، یعنی آنچه را خدا از او می‌خواست انجام داد، و امثال نمود، و اما اگر ضمیر در آن بخدای تعالی برگردد، هم چنان که ظاهر هم همین است، آن وقت معنا این میشود که خدا آن کلمات را تمام کرد، یعنی توفیق را شامل حال ابراهیم کرد و مساعدتش فرمود تا همانطور که وی میخواست دستورش را عمل کند.

و اما اینکه بعضی گفته‌اند: مراد از کلمات جمله! (قالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَاماً) تا آخر آیات است، تفسیری است که نمی‌شود بآن اعتماد کرد، برای اینکه از اسلوب قرآنی هیچ سابقه ندارد، و معهود نیست که لفظ کلمات را بر جملاتی از کلام اطلاق کرده باشد.

(إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَاماً) امام یعنی مقتدا و پیشوایی که مردم باو اقتداء نموده، در گفتار و

کردارش پیرویش کنند، و بهمین جهت عده ای از مفسرین گفته اند: مراد بامامت همان نبوت است، چون نبی نیز کسی است که امتش در دین خود بوی اقتداء میکنند، هم چنان که خدای تعالی فرموده:

به چند دلیل، اول اینکه کلمه: (اما) مفعول دوم عامل خودش است و عاملش کلمه (جاعلک) است و اسم فاعل اگر بمعنای گذشته باشد عمل نمیکند و مفعول نمی‌گیرد، وقتی عمل میکند که یا بمعنای حال باشد و یا آینده و بنا بر این قاعده، جمله (این جاعلک لِلنَّاسِ إِمامًا) وعده ای است بابرایم علیه السلام که در آینده او را امام میکند و خود این جمله و وعده از راه وحی بابرایم (علیه السلام) ابلاغ شده، پس معلوم می‌شود قبل از آنکه این وعده باو برسد، پیغمبر بوده که این وحی باو شده، پس بطور قطع امامتی که بعدها باو میدهند، غیر نبوتی است که در آن حال داشته، (این جواب را بعضی دیگر از مفسرین نیز گفته اند).

معنی "امامت" و سان انگه امامت ابراهیم (علیه السلام) غیر نبوت او بوده

دوم اینکه ما در آغاز گفتار گفته‌یم: که قصه امامت ابراهیم در اوایل عمر او و بعد از بشارت با سحاق و اسماعیل بوده، ملازکه وقتی این بشارت را آوردند که آمده بودند قوم لوط را هلاک کنند، در سر راه خود سری با ابراهیم (علیه السلام) زده اند و ابراهیم در آن موقع پیغمبری بود مرسل، پس معلوم می‌شود قبل از امامت دارای نبوت بوده، در نتیجه پس امامتش غیر نبوتش بوده است.

و منشا این تفسیر و تفاسیر دیگر نظیر آن، اینست که الفاظی که در قرآن شریف هست در انتظار مردم مبتدل و بی ارج شده، چون در اثر مرور زمان زیاد بر زبانها جاری شده، خیال کرده اند که معنای همه را میدانند، و همین خیال باعث شده بر سر آنها استادگی و دقت نکنند.

یکی از آن الفاظ لفظ امامت است که گفتیم مفسرین آن را همه جا و بطور مطلق بمعنای نبوت و تقدم و مطاع بودن معنا کرده اند، در حالی که چنین نیست و اشکالش را فهمیدی.

بعضی دیگر از مفسرین آن را بمعنای خلافت و یا وصایت و یا ریاست در امور دین و دنیا گرفته اند- و هیچ یک از اینها نبوده- برای اینکه معنای نبوت اینست که شخصی از جانب خدا اخباری را تحمل کند و بگیرد، و معنای رسالت هم اینست که بار تبلیغ آن گرفته ها را تحمل کند.

و تقدم و مطاع بودن نمیتواند معنای امامت باشد، چون مطاع بودن شخص باین معنا است که اوامر و نظریه های او را اطاعت کنند، و این از لوازم نبوت و رسالت است.

و اما خلافت و همچنین وصایت معنایی نظر نیات دارد و نیات چه تناسبی، یا امامت

١- سوره نساء آيه ٦٤

میتواند داشته باشد؟ و اما ریاست در امور دین و دنیا آن نیز همان معنای مطاع بودن را دارد، چون ریاست بمعنای اینست که شخصی در اجتماع مصدر حکم و دستور باشد.

پس هیچ یک از این معنایی امامت تطبیق نمیکند، چون امامت باین معنا است که شخص طوری باشد که دیگران از او اقتداء و متابعت کنند، یعنی گفتار و کردار خود را مطابق گفتار و کردار او بیاورند و با این حال دیگر چه معنا دارد که به پیغمبری که واجب الاطاعه و رئیس است، بگویند: (انی جاعلک للناس نبیا، من می خواهم تو را پیغمبر کنم و یا مطاع مردم سازم، تا آنچه را که با نبوت خود ابلاغ می کنی اطاعت کنند، و یا می خواهم تو را رئیس مردم کنم، تا در امر دین امر و نهی کنی، و یا می خواهم تو را وصی یا خلیفه در زمین کنم، تا در میان مردم در مرافعاتشان بحکم خدا حکم کنی؟).

پس امامت بمعنای هیچ یک از این کلمات نیست، و چنان هم نیست که همه آن کلمات برای خود معنایی داشته باشند، ولی خصوص لفظ امامت معنایی نداشته و صرفاً عنایتی لفظی و تفنتی در عبارت باشد، چون صحیح نیست به پیغمبری که از لوازم نبوتش مطاع بودن است، گفته شود:

من تو را بعد از آنکه سالها مطاع مردم کردم، مطاع مردم خواهم کرد، و یا هر عبارت دیگری که این معنا را برساند، هر چند که عنایت لفظی در کار باشد برای اینکه محذوری که گفتیم با این حرف ها برطرف نمی شود، و عنایت لفظی اشکال را رفع نمیکند و موهب الهی صرف یک مشت مفاهیم لفظی نیست، بلکه هر یک از این عناوین عنوان یکی از حقایق و معارف حقیقی است و لفظ امامت از این قاعده کلی مستثنی نیست، آن نیز یک معنای حقیقی دارد، غیر حقایق دیگری که الفاظ دیگر از آن حکایت می کند.

حقیقتی که در تحت عنوان "امامت" است (در قرآن "امامت" و "هدایت" با هم آورده شده اند)

حال بینیم آن حقیقت که در تحت عنوان امامت است چیست؟

نخست باید دانست که قرآن کریم هر جا نامی از امامت می برد، دنبالش متعرض هدایت میشود، تعرضی که گویی میخواهد کلمه نامبرده را تفسیر کند، از آن جمله در ضمن داستانهای ابراهیم می فرماید: (وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً، وَ كُلًا جَعَلْنَا صَالِحِينَ، وَ جَعَلْنَا هُمْ أَئِمَّةً يَهْدِونَ بِأَمْرِنَا، ما بَابِرَاهِيمَ، اسْحَاقَ رَا دَادِيمَ، وَ عَلَوْهُ بَرَ او يَعْقُوبَ هُمْ دَادِيمَ، وَ هُمْ رَا صَالِحَ قَرَارَ دَادِيمَ، وَ مَقْرَرَ كَرْدِيمَ که امامانی باشند بامر ما هدایت کنند). (۱) و نیز می فرماید: (وَ جَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدِونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا، وَ كَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ، وَ ما از ایشان امامانی قرار دادیم که بامر ما هدایت می کردند، و این مقام را بدان جهت یافتند که صبر می کردند، و بآیات ما یقین میداشتند). (۲)

ص: ۴۰۸

۱- سوره انبياء آيه ۷۳

۲- سوره سجده آيه ۲۴

که از این دو آیه بر می آید و صفتی که از امامت کرده، وصف تعریف است و میخواهد آن را بمقام هدایت معرفی کند از سوی دیگر همه جا این هدایت را مقید با مر کرده، و با این قید فهمانده که امامت بمعنای مطلق هدایت نیست، بلکه بمعنای هدایتی است که با امر خدا صورت می گیرد و این امر هم همانست که در یک جا در باره اش فرموده: (إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ، فَسُبْحَانَ اللَّهِي بِيَدِهِ مَلْكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ، امْرٌ اُوْقَى اِرَادَهِ چیزی کند تنها همین است که بان چیز بگوید بباش، و او هست شود، پس منزه است خدایی که ملکوت هر چیز بدست او است)، (۱) و نیز فرموده: (وَ مَا أَمْرَنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلْمَحٌ بِالْبَصَرِ: امر ما جز یکی نیست آنهم چون چشم بر هم زدن). (۲)

و انشاء الله بزودی در تفسیر این آیه بیان خواهیم کرد که: امر الهی که آیه اول آن را ملکوت نیز خوانده، وجه دیگری از خلقت است که امامان با آن امر با خدای سبحان مواجه میشوند، خلقتی است طاهر و مطهر از قیود زمان و مکان، و حالی از تغییر و تبدیل و امر همان چیزیست که مراد بكلمه (کن) آنست و آن غیر از وجود عینی اشیاء چیز دیگری نیست، و امر در مقابل خلق یکی از دو وجه هر چیز است، خلق آن وجه هر چیز است که محکوم به تغییر و تدریج و انطباق بر قوانین حرکت و زمان است، ولی امر در همان چیز، محکوم باین احکام نیست، این بود اجمالی از معنای امر، تا انشاء الله تفصیلش در آینده بیاید.

تفاوت میان هدایت امام و سایر هدایت ها

و کوتاه سخن آنکه امام هدایت کننده ای است که با امری ملکوتی که در اختیار دارد هدایت می کند، پس امامت از نظر باطن یک نحوه ولایتی است که امام در اعمال مردم دارد، و هدایتش چون هدایت انبیاء و رسولان و مؤمنین صرف راهنمایی از طریق نصیحت و موعظه حسنہ و بالآخره صرف آدرس دادن نیست، بلکه هدایت امام دست خلق گرفتن و برآه حق رساندن است.

قرآن کریم که هدایت امام را هدایت با مر خدا، یعنی ایجاد هدایت دانسته، در باره هدایت انبیاء و رسول و مؤمنین و اینکه هدایت آنان صرف نشان دادن راه سعادت و شقاوت است، می فرماید: (وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ، إِلَّا بِإِلْسَانٍ قَوْمِهِ لَيَعْلَمُنَّ لَهُمْ، فَيَضْلُلُ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ، هِيَچ رسولی نفرستادیم مگر بزبان قومش تا برایشان بیان کند و سپس خداوند هر که را بخواهد هدایت، و هر که را بخواهد گمراه کند). (۳)

و در باره راهنمایی مؤمن آل فرعون فرموده! (وَ قَالَ اللَّهُي آمَنَ: يَا قَوْمَ اتَّبَعُونِ أَهْيَدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشادِ، وَ آنَّ كَسْ كَه ایمان آورده بود بگفت: ای قوم! مرا پیروی کنید تا شما را برآه رشد رهنمون شوم) (۴) و نیز در باره وظیفه عموم مؤمنین فرموده: [

ص: ۴۰۹

۱- سوره یس آیه ۸۲-۸۳

۲- سوره قمر آیه ۵۰

۳- سوره ابراهیم آیه ۴

[.....] ٣٨ آیہ - سورہ مؤمن

(فَلَوْ لَا - نَفَرَ مِنْ كُلَّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لَيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ؟) چرا از هر فرقه طائفه اى کوچ نمی کنند، تا در غربت تفقه در دین کنند، و در نتیجه وقتی بسوی قوم خود بر می گردند ایشان را بیم دهن، باشد که قومش بر حذر شوند) (۱) که بزودی این تفاوت که گفتیم میان دو هدایت هست، با بیان بیشتر و روشن تری روشن می گردد پس دیگر کسی نگوید چرا امر در آیه ۷۳ انبیاء و ۲۳ سجده را بمعنای ارائه طریق نگیریم برای اینکه ابراهیم عليه السلام در همه عمر این هدایت را داشت.

صبر و یقین، برای موهبت امامت معرفی شده است

مطلوب دیگری که باید تذکر داد این است که خدای تعالی برای موهبت امامت سببی معرفی کرده، و آن عبارتست از صبر و یقین و فرموده: (لَمَّا صَبَرُوا وَ كَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ) الخ، که بحکم این جمله، ملاک در رسیدن مقام امامت صبر در راه خداست، و فراموش نشود که در این آیه، صبر مطلق آمده، و در نتیجه می رساند که شایستگان مقام امامت در برابر تمامی صحنه هایی که برای آزمایشان پیش می آید، تا مقام عبودیت و پایه بندگیشان روشن شود، صبر می کنند، در حالی که قبل از آن پیشامدها دارای یقین هم هستند.

حال باید ببینیم این یقین چه یقینی است؟ و چون سراغ آن را از قرآن می گیریم، می بینیم در باره همین ابراهیمی که در آخر مقام امامتش رسانیده، می فرماید: (وَ كَمْذِلَكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ لِيَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، وَ ما اين چنین ملکوت آسمانها و زمین را به ابراهیم نشان دادیم، تا چنین و چنان شود، و نیز از موقعان گردد) (۲) و این آیه بطوری که ملاحظه می فرمائید، بظاهرش می فهماند که نشان دادن ملکوت بابراهیم مقدمه بوده برای اینکه نعمت یقین را بر او افاضه فرماید، پس معلوم میشود یقین هیچ وقت از مشاهده ملکوت جدا نیست، هم چنان که از ظاهر آیه (كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ لَتَرَوُنَ الْجَحِيْمَ، نه، اگر شما به علم یقین میدانستید حتما دوزخ را میدیدید) (۳) و آیات: (كَلَّا بَيْلٌ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ، كَلَّا إِنَّهُمْ عَنِ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمْحُجُوبُونَ - تا آنجا که می فرماید كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لِفِي عِلْيَيْنَ، وَ ما أَذْرَاكَ مَا عِلْيَوْنَ كِتَابُ مَرْقُومٌ، يَسْهُدُهُ الْمُقَرَّبُونَ، نه، اینها همه بهانه است علت واقعی کفرشان این است که اعمال زشتستان بر دلهاشان چیره گشت، نه، ایشان امروز از پروردگار خود در پس پرده اند، - تا آنجا که می فرماید: نه، بدرستی که کتاب ابرار در علیین است، و تو نمی دانی علیین چیست؟ کتابی است نوشته شده، که تنها مقربین آن را می بینند). (۴) این معنا استفاده می شود، چون این آیات دلالت دارد بر اینکه مقربین کسانی هستند که از پروردگار خود در حجاب نیستند، یعنی در دل، پرده ای مانع از دیدن پروردگارشان ندارند، و این پرده عبارتست از معصیت و جهل، و شک، و دلواپسی، بلکه آنان اهل

صف: ۴۱۰

۱- سوره توبه آیه ۱۲۲

۲- سوره انعام آیه ۷۵

۳- سوره تکاثر آیه ۶

۴- سوره مطففين آیه ۲۱ - ۱۴

یقین بخدا هستند، و کسانی هستند که علیین را میبینند، هم چنان که دوزخ را می بینند.

و سخن کوتاه اینکه امام باید انسانی دارای یقین باشد، انسانی که عالم ملکوت برایش مکشوف باشد، و با کلماتی از خدای سبحان برایش محقق گشته باشد، در سابق هم گذشت که گفتیم: ملکوت عبارتست از همان امر، و امر عبارتست از ناحیه باطن این عالم.

باطن دلها و اعمال و حقیقت آن بر امام مکشوف است

و با در نظر گرفتن این حقیقت، بخوبی می فهمیم که جمله: (يَهُمْ لُوْنَ بِأَمْرِنَا) دلالتی روشن دارد، بر اینکه آنچه که امر هدایت متعلق بدان می شود، عبارتست از دلها، و اعمالی که بفرمان دلها از اعضاء سر می زند، پس امام کسی است که باطن دلها و اعمال و حقیقت آن پیش رویش حاضر است، و از او غایب نیست، و معلوم است که دلها و اعمال نیز مانند سایر موجودات دارای دو ناحیه است، ظاهر و باطن، و چون گفتیم باطن دلها و اعمال برای امام حاضر است، لا جرم امام بتمامی اعمال بندگان چه خیرش و چه شرش آگاه است، گویی هر کس هر چه میکند در پیش روی امام میکند.

و نیز امام مهیمن و مشرف بر هر دو سیل، یعنی سبیل سعادت و سبیل شقاوت است، که خدای تعالی در این باره می فرماید: (يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ)، روزی که هر دسته مردم را با امامشان می خوانیم)، [\(۱\)](#) که بزودی در تفسیرش خواهد آمد، که منظور از این امام، امام حق است، نه نامه اعمال، که بعضی ها از ظاهر آن پنداشته اند.

پس بحکم این آیه امام کسی است که در روزی که باطن ها ظاهر می شود، مردم را بطرف خدا سوق می دهد، هم چنان که در ظاهر و باطن دنیا نیز مردم را بسوی خدا سوق می داد، و آیه شریفه علاوه بر این نکته این را نیز می فهماند: که پست امامت پستی نیست که دوره ای از دوره های بشری و عصری از آن اعصار از آن خالی باشد بلکه در تمام ادوار و اعصار باید وجود داشته باشد، مگر اینکه نسل بشر بکلی از روی زمین برچیده شود، خواهی پرسید: این نکته از کجای آیه استفاده می شود؟ می گوئیم: از کلمه (کل انس) که انشاء الله در تفسیر خود این آیه بیانش خواهد آمد، که این جمله می فهماند در هر دوره و هر جا که انسانهایی باشند، امامی نیز هست که شاهد بر اعمال ایشانست.

امام باید ذاتاً سعید و پاک و معصوم باشد

و معلوم است که چنین مقامی یعنی مقام امامت با این شرافت و عظمتی که دارد، هرگز در کسی یافت نمی شود، مگر آنکه ذاتاً سعید و پاک باشد، که قرآن کریم در این باره می فرماید: (أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحُقُّ أَنْ يُتَّبَعَ؟ أَمَنْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يُهْدَى؟ آیا کسی که بسوی حق هدایت میکند،

ص: ۴۱۱

سزاوارتر است به اینکه مردم پیرویش کنند؟ و یا آن کس که خود محتاج بهداشت دیگرانست، تا هدایتش نکنند راه را پیدا نمیکند؟) (۱) توضیح اینکه در این آیه میانه هادی بسوی حق، و بین کسی که تا دیگران هدایتش نکنند راه را پیدا نمیکند، مقابله انداخته، و این مقابله اقتضاء دارد که هادی بسوی حق کسی باشد که چون دومی محتاج به هداشت دیگران نباشد، بلکه خودش راه را پیدا کند، و نیز این مقابله اقتضاء میکند، که دومی نیز مشخصات اولی را نداشته باشد، یعنی هادی بسوی حق نباشد.

از این دو استفاده دو نتیجه عاید می شود:

اول اینکه امام باید معصوم از هر ضلالت و گناهی باشد، و گرنه مهتدی بنفس نخواهد بود، بلکه محتاج بهداشت غیر خواهد بود، و آیه شریفه از مشخصات امام این را بیان کرد: که او محتاج بهداشت احدی نیست، پس امام معصوم است، هم چنان که در سابق نیز این نکته را گفتیم.

آیه شریفه (وَجَعَلْنَا هُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا، وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْحَيْرَاتِ، وَإِقَامَ الصَّلَاةِ، وَإِيتَاءِ الزَّكَاءِ، وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ، ایشان را امامان کردیم، که به امر ما هدایت کنند، و بایشان وحی کردیم فعل خیرات و اقامه نماز و دادن زکات را، و ایشان همواره پرستندگان مایند). (۲) نیز بر این معنا دلالت دارد، چون می فهماند عمل امام هر چه باشد خیراتی است که خودش بسوی آنها هدایت شده، نه بهداشت دیگران، بلکه بهداشت خود، و بتائید الهی، و تسدید ربانی، چون در آیه نمی فرماید:

(وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ أَنْ افْعُلُوا الْخَيْرَاتِ، مَا بَايِشَانَ وَحِيَ كَرِدِيمَ كَهْ خِيرَاتِ رَا انْجَامَ دَهِيدَ)، بلکه فرموده:

(فِعْلَ الْخَيْرَاتِ) را بایشان وحی کردیم و میانه این دو تعبیر فرقی است روش، زیرا در اولی می فهماند که امامان آنچه میکنند خیرات است، و موجی باطنی و تایید آسمانی است، و اما در وحی این دلالت نیست، یعنی نمی فهماند که این خیرات از امامان تحقق هم یافته، تنها میفرماید: ما بایشان گفته ایم کار خوب کنند، و اما کار خوب میکنند یا نمیکنند نسبت بان ساكت است و در تعبیر دومی فرقی میانه امام و مردم عادی نیست چون خدا بهمه بندهگانش دستور داده که کار خوب کنند- البته بعضی میکنند و بعضی نمی کنند، ولی تعبیر اولی میرساند که این دستور را انعام هم داده اند، و جز خیرات چیزی از ایشان سر نمیزند.

دوم اینکه عکس نتیجه اول نیز بدست می آید، و آن اینست که هر کس معصوم نباشد، او امام و هادی بسوی حق نخواهد بود.

مراد از "ظالمین" در آیه مطلق هر کسی است که ظلمی و معصیتی هر چند کوچک از او صادر شده

با این بیان روش گردید که مراد بكلمه (ظالمین) در آیه مورد بحث (که ابراهیم درخواست

١- سوره یونس آیه ٣٥

٢- سوره انبیاء آیه ٧٣

کرد امامت را بذریه من نیز بده، و خدای تعالی در پاسخش فرمود: این عهد من بظالمین نمی‌رسد) مطلق هر کسی است که ظلمی از او صادر شود، هر چند آن کسی که یک ظلم و آنهم ظلمی بسیار کوچک مرتكب شده باشد، حال چه اینکه آن ظلم شرک باشد، و چه معصیت، چه اینکه در همه عمرش باشد، و چه اینکه در ابتداء باشد، و بعد توبه کرده و صالح شده باشد، هیچیک از این افراد نمی‌توانند امام باشند، پس امام تنها آن کسی است که در تمامی عمرش حتی کوچکترین ظلمی را مرتكب نشده باشد.

در اینجا بد نیست به یک سرگذشت اشاره کنم، و آن این است که شخصی از یکی از اساتید ما پرسید: به چه بیانی این آیه دلالت بر عصمت امام دارد؟ او در جواب فرمود: مردم بحکم عقل از یکی از چهار قسم بیرون نیستند، و قسم پنجمی هم برای این تقسیم نیست، یا در تمامی عمر ظالمند، و یا در تمامی عمر ظالم نیستند، یا در اول عمر ظالم و در آخر توبه کارند، و یا بعکس، در اول صالح، و در آخر ظالمند، و ابراهیم علیه السلام شانش، اجل از این است که از خدای تعالی درخواست کند که مقام امامت را بدسته اول، و چهارم، از ذریه اش بددهد، پس بطور قطع دعای ابراهیم شامل حال این دو دسته نیست.

باقي می‌ماند دوم و سوم، یعنی آن کسی که در تمامی عمرش ظلم نمی‌کند، و آن کسی که اگر در اول عمر ظلم کرده، در آخر توبه کرده است، از این دو قسم، قسم دوم را خدا نفی کرده، باقی می‌ماند یک قسم و آن کسی است که در تمامی عمرش هیچ ظلمی مرتكب نشده، پس از چهار قسم بالا دو قسمش را ابراهیم از خدا نخواست، و از دو قسمی که خواست یک قسمش مستجاب شد، و آن کسی است که در تمامی عمر معصوم باشد.

هفت نکته که در باره امام و امامت از آیه کریمه بانضم آیات دیگر استفاده می‌شود

از بیانی که گذشت چند مطلب روشن گردید:

اول: اینکه امامت مقامی است که باید از طرف خدای تعالی معین و جعل شود.

دوم: اینکه امام باید بعضیت الهی معصوم بوده باشد.

سوم: اینکه زمین مادامی که موجودی بنام انسان بر روی آن هست، ممکن نیست از وجود امام خالی باشد.

چهارم: اینکه امام باید مؤید از طرف پروردگار باشد.

پنجم: اینکه اعمال بندگان خدا هرگز از نظر امام پوشیده نیست، و امام بدانچه که مردم می‌کنند آگاه است.

ششم: اینکه امام باید بتمامی ما يحتاج انسانها علم داشته باشد، چه در امر معاش و دنیايشان، و چه در امر معاد و دينشان.

هفتم اینکه محال است با وجود امام کسی پیدا شود که از نظر فضائل نفسانی ما فوق امام باشد.

و این هفت مسئله از امهات و رؤس مسائل امامت است، که از آیه مورد بحث در صورتی که منضم با آیات دیگر شود استفاده می شود (و خدا راهنما است).

امامت مستلزم اهتداء به حق است نه بالعكس

حال خواهی گفت: اگر هدایت امام با مر خدا باشد، یعنی هدایتش بسوی حق باشد، که آن هم ملازم با اهتداء ذاتی او است، هم چنان که از آیه: (أَفَمِنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَبَّعَ) الخ، استفاده گردید، باید همه انبیاء امام هم باشند، برای اینکه نبوت هیچ پیغمبری جز با اهتداء از جانب خدای تعالی، و بدون اینکه از کسی بگیرد و یا بیاموزد، تمام نمی شود، و وقتی بنا شد موهبت نبوت مستلزم داشتن موهبت امامت باشد، دوباره اشکال، عود می کند و بخودتان بر می گردد که با آنکه ابراهیم سالها بود که دارای مقام نبوت بود، و بحکم گفتار شما امامت را هم داشت، دیگر چه معنا دارد به او بگوئید حالاً که خوب از امتحان در آمدی، تو را امام میکنیم.

در جواب می گوئیم: آنچه از بیان سابق بدست آمد، بیانی که از آیه استفاده کردیم، تنها این بود که هدایت بحق که همان امامت است، مستلزم اهتداء بحق است، و اما عکس آن را که هر کس دارای اهتداء بحق است باید بتواند دیگران را هم بحق هدایت کند، و خلاصه باید امام باشد، هنوز بیان نکردیم.

در آیه شریفه: (وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ، كُلًا هَدَيْنَا، وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ، وَمِنْ ذُرَيْتِهِ دَاوَدَ، وَسُلَيْمَانَ وَأَيُّوبَ، وَيُوسُفَ، وَمُوسَى، وَهَارُونَ، وَكَذَلِكَ تَجْزِي الْمُخْسِنِينَ وَرَزَكِيَا، وَيَحْيَى، وَعِيسَى، وَإِلْيَاسَ، كُلُّ مِنَ الصَّالِحِينَ، وَإِسْمَاعِيلَ، وَالْيَسَعَ، وَيُونُسَ، وَلُوطًا وَكُلًا فَضَلَّنَا عَلَى الْعَالَمِينَ، وَمِنْ آبَائِهِمْ، وَذُرَيْتِهِمْ، وَإِخْوَانِهِمْ، وَاجْتَبَيْنَاهُمْ، وَهَدَيْنَاهُمْ، إِلَى صِرَاطِ رَبِّهِمْ مُسْتَقِيمٍ ذلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ، وَلَوْ أَشْرَكُوا لَحِبْطَةَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ أُولَئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالْتُّبُوَّةَ، فَإِنْ يَكْفُرُوْ بِهَا هُوَلَاءُ، فَقَدْ وَكَلَّنَا بِهَا قَوْمًا لَيْسُوا بِهَا بِكَافِرِيَنَ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَيَّدَى اللَّهُ، فَبِهِدَاهُمْ افْتَرِدُهُمْ) (۱) هم این ملازمه نیامده، بلکه تنها اهتداء بحق آمده، بدون اینکه هدایت غیر بحق را هم آورده باشد.

اینک برای اطمینان خاطر خواننده عزیز، ترجمه آیات را می آوریم تا خود بدقت در آن تدبر کند: (ما اسحاق و یعقوب را به ابراهیم دادیم، و همه ایشان را هدایت کردیم، نوح را هم قبله هدایت کردیم بودیم، و همچنین از ذریه او، داود و سلیمان و ایوب، و یوسف و موسی، و هارون را، و ما این

ص: ۴۱۴

چنین نیکوکاران را پاداش میدهیم و نیز زکریا، و یحیی، و عیسی، و الیاس، را که همه از صالحان بودند، و نیز اسماعیل و یسع، و یونس، و لوط، را که هر یک را بر عالمین برتری دادیم و نیز از پدران ایشان، و ذریاتشان، و برادرانشان، که علاوه بر هدایت و برتری، اجتباء هم دادیم و هدایت بسوی صراط مستقیم ارزانی داشتیم، این هدایت، هدایت خداست، که هر کس از بندگان خود را بخواهد با آن هدایت می کند، و اگر بندگانش شرک بورزنده، اجر کارهایی که می کنند حبط خواهد شد و اینها همانهایند که کتاب و حکم و نبوت شان دادیم، پس اگر قوم تو بقرآن و هدایت کفر بورزنده مردمی دیگر را موکل بر آن کرده ایم، که هرگز باز کفر نمی ورزند و آنان کسانی هستند که خدا هدایتشان کرده، پس بهداشتیان اقتداء کن).

بطوری که ملاحظه می کنید، در این آیات برای جمع کثیری از انبیاء، اهتمام بحق را اثبات کرده، ولی هدایت دیگران را بحق، اثبات نکرده، و در آن سکوت کرده است.

و از سیاق این آیات بطوری که ملاحظه می کنید بر می آید: که هدایت انبیاء علیه السلام چیزیست که وضع آن تغییر و تخلف نمی پذیرد و این هدایت بعد از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم، هم چنان در امتش هست، و از میانه امتش برداشته نمی شود، بلکه در میانه امت او آنان که از ذریه ابراهیم علیه السلام هستند، همواره این هدایت را در اختیار دارند، چون از آیه شریفه: (وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَنْبِيَاءِ وَقَوْمِهِ إِنَّنِي بَرَأْءٌ مِمَّا تَعَقِّدُونَ، إِلَّا الَّذِي فَطَرْنِي فَإِنَّهُ سَيَهْدِيْنِ، وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِيْبِهِ، لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ، وَچون ابراهیم بپدرش و قومش گفت: من از آنچه شما می پرسید بیزارم، تنها آن کس را می پرستم که مرا بیافرید، و بزودی هدایت می کند، و خداوند آن هدایت را کلمه ای باقی در عقب ابراهیم قرار داد، باشد که بسوی خدا باز گردند). (۱)، بر میاید که ابراهیم دو مطلب را اعلام کرد، یکی بیزاریش را از بت پرستی در آن حال، و یکی داشتن آن هدایت را در آینده.

و این هدایت، هدایت به امر خداست، و هدایت حق است، نه هدایت معنای راهنمایی، که سر و کارش با نظر و اعتبار است، چون ابراهیم علیه السلام در آن ساعت که این سخن را می گفت هدایت معنای راهنمایی را دارا بود، چون داشت از بت پرستی بیزاری می جست، و یکتاپرستی خود را اعلام می کرد، پس آن هدایتی که خدا خبر داد بزودی بوی می دهد، هدایتی دیگر است.

و خدا هم خبر داد که هدایت بین معنا را کلمه ای باقی در دودمان او قرار می دهد. و این مورد یکی از مواردی است که قرآن کریم لفظ کلمه را بر یک حقیقت خارجی اطلاق کرده، نه بر سخن، هم چنان که آیه: (وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَ كَانُوا أَحَقَّ بِهَا، کلمه تقوی را لازم لا ینفك آنان کرد،

ص: ۴۱۵

و ایشان از سایرین سزاوارتر بدان بودند) (۱)، مورد دوم این اطلاق است.

از آنچه گذشت این معنا روشن گردید، که امامت بعد از ابراهیم در فرزندان او خواهد بود، و جمله: (خدایا در ذریه ام نیز بگذار، فرمود، عهد من به ستمکاران نمی رسد) هم اشاره ای بدین معنا دارد، چون ابراهیم از خدا خواست تا امامت را در بعضی از ذریه اش قرار دهد، نه در همه، و جوابش داده شد که در همین بعض هم به ستمگران از فرزندانش نمی رسد، و پر واضح است که همه فرزندان ابراهیم و نسل وی ستمگران بوده اند، تا نرسیدن عهد به ستمگران معنایش این باشد که هیچ یک از فرزندان ابراهیم عهد امامت را نائل نشوند، پس این پاسخی که خداوند به درخواست او داد، در حقیقت اجابت او بوده، اما با بیان اینکه امامت عهده است، و عهد خدای تعالی به ستمگران نمی رسد.

(لا-يَنْالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ) الخ، در این تعبیر اشاره ای است به اینکه ستمگران در نهایت درجه دوری از ساحت عهد الهی هستند، پس این جمله استعاره ای است بکنایه.

بحث روایتی در باره مقاماتی که جناب ابراهیم (علیه السلام) به ترتیب بدست آورده

اشارة

مرحوم کلینی در کافی از امام صادق علیه السلام روایت کرده که فرمود: خدای عز و جل ابراهیم را قبل از آنکه نبی خود بگیرد، بنده خود گرفت، و خدای تعالی قبل از آنکه او را رسول خود بگیرد، نبی خود گرفت، و خدای تعالی قبل از آنکه او را خلیل خود قرار دهد، رسول خودش کرد، و نیز قبل از آنکه امامش کند، خلیلش کرد، چون بحکم آیه: (إِنَّى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمامًا).

ابراهیم بعد از آنکه خالص در عبودیت، و سپس دارای نبوت، آن گاه رسالت، و در آخر خلت شده بود، تازه خدا او را امام کرد، و از اینکه از خدا خواست تا این مقام را در ذریه اش نیز قرار دهد، معلوم می شود که این مقام در نظرش بسیار عظیم آمده، و خدا هم در پاسخش فرموده: که هر کسی لائق این مقام نیست، آن گاه امام صادق علیه السلام در تفسیر جمله: (لا-يَنْالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ) فرمود: (هیچ وقت سفیه، امام پرهیز کاران نمی شود). (۲)

مؤلف: این معنا بطريقی دیگر نیز از آن جناب، و باز بطريق دیگر از امام باقر علیه السلام نقل شده، که شیخ مفید، همان را از امام صادق علیه السلام روایت کرده است. (۳)

صف: ۴۱۶

۱- سوره فتح آیه ۲۶

۲- اصول کافی ج ۱ ص ۱۷۵ حدیث ۲ و ص ۱۷۴ حدیث ۱ و حدیث ۴ از ص ۱۷۵

۳- تفسیر برہان ج ۱ ص ۱۵۱ حدیث ۱۰

و اینکه فرمود: (خداوند ابراهیم را قبل از آنکه نبی خود کند بمنه خود کرد) تا آخر، این معنا را از آیه و لَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَةً مِنْ قَبْلٍ، وَ كُنَّا بِهِ عَالِمِينَ - تا جمله- مِنَ الشَّاهِيدِينَ (۱) استفاده فرموده، چون این آیه می رسانند: خدای تعالی قبل از آنکه او را نبی خود کند، در همان ابتداء امر دارای رشد کرد، و رشد، همان عبودیت است.

این نکته را هم باید دانست که، اینکه خدا کسی را بمنه خود بگیرد، غیر از این است که کسی خودش بمنه خدا باشد، برای اینکه بمنه بودن چیزی نیست که اختصاص بکسی داشته باشد، بلکه لازمه ایجاد و خلقت است، هر موجودی که دارای فهم و شعور باشد، همین که تشخیص بدهد که مخلوق است تشخیص میدهد که بمنه است این چیزی نیست که اتخاذ و جعل بر دارد، و خداوند در باره کسی بفرماید: من فلانی را بمنه خود اتخاذ کردم، یا او را بمنه قرار دادم، بندگی باین معنا عبارتست از اینکه موجود، هستیش مملوک برای رب خود باشد، مخلوق و مصنوع او باشد، حال چه اینکه این موجود در صورتی که انسان باشد در زندگیش بمقتضای مملوکیت ذاتی خود رفتار بکند، و تسليم در برابر ربویت رب عزیز خود باشد، یا آنکه از رسم عبودیت خارج بوده باشد، و به لوازم آن عمل نکند، بالآخره آسمان برود یا زمین، بمنه و مخلوق است، هم چنان که خدای تعالی در این باره فرموده: (إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ إِلَّا آتَى الرَّحْمَنِ عَبْدًا: هیچ کس در آسمانها و زمین نیست، مگر آنکه بحال بندگی نزد خدای رحمان می آید). (۲)

گو اینکه در صورتی که بر طبق رسوم عبودیت، و بمقتضای سنت های بردگی عمل نکند، و در عوض پلنگ دماغی و طغیان بورزد، از نظر نتیجه می توان گفت که او بمنه خدا نیست، چون بمنه بان کسی می گویند که تسليم در برابر مالکش باشد، و زمام تدبیر امور خود را بدست او بداند، پس جا دارد که تنها کسانی را بمنه بنامیم که علاوه بر عبودیت ذاتیش، عملا هم بمنه باشد، و بمنه حقیقی چنین کسی است، که خدا هم در باره او می فرماید: (وَ عِبَادُ الرَّحْمَنِ، الَّذِينَ يَمْسُوْنَ عَلَى الْأَرْضِ هُوُنَّا، بندگان رحمان کسانی هستند که در زمین با تواضع و ذلت قدم بر میدارند) الخ. (۳)

و بنا بر این اگر کسی باشد که علاوه بر بندگی ذاتی و عملیش، خدا هم او را بمنه خود اتخاذ کرده باشد، یعنی بندگی او را پذیرفته باشد، و با ربویتش بوی اقبال کرده باشد، که معنای ولایت خدایی هم، همین است در نتیجه او خودش متولی و عهده دار امور او می شود، آن طور که یک مالک امور بمنه خود را به عهده دارد.

و عبودیت، خود کلید ولایت خدایی است، هم چنان که کلام ابراهیم هم که گفت:

ص: ۴۱۷

۱- سوره انبیاء آیه ۵۱

۲- سوره مریم آیه ۹۳ [.....]

۳- سوره فرقان آیه ۶۳

(إِنَّ وَلِيَّ اللَّهُ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ، وَ هُوَ يَتَوَلَّ الصَّالِحِينَ، بِدْرِسْتِي سَرِپَرْسِتِي من خَدَايِي اسْتَ كَه كِتَاب نَازَل كَرْدَه، وَ سَرِپَرْسِتِي صَالِحَان رَا يَعْنِي آنَان كَه شَايِسْتَگِي ولَيْت او رَا دَارِنَد، بِعَهْدِه خَوْد گَرْفَتَه). [\(۱\)](#)

وَ خَدَايِي تَعَالَى رَسُول اَسْلَام رَا هَم در آیَات قُرآنِش بنَام عَبْدِ نَامِيَه، وَ فَرَمَوْدَه (الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِه الْكِتَابَ، خَدَايِي كَه بَر بَنَده اش اين كِتاب رَا نَازَل كَرْد) [\(۲\)](#)، وَ نَيْز فَرَمَوْدَه: (يُنَزَّلُ عَلَى عَبْدِه آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ، آيَاتِي روْشَن بَر بَنَده اش نَازَل مَيْ كَنَد)، [\(۳\)](#)، وَ نَيْز فَرَمَوْدَه: (قَامَ عَبْدُ اللَّهِ يَلْدُعُوهُ، بَنَدَه خَدَا بِرْخَاسْت تَا او رَا بِخَوانَد) [\(۴\)](#) پَس روْشَن شَد كَه اِتْخَاد عَبُودِيَت هَمَان ولَيْت وَ سَرِپَرْسِتِي كَرْدَن عَبْد اسْت.

فرق بین "نبی" و "رسول"

وَ اينَكَه امام عَلِيهِ السَّلَام فَرمَوْدَه: (وَ خَداونَد قَبْل از آنَكَه او رَا رَسُول بَكِيرَد نَبِي گَرْفَت)، دَلَالت دَارَد بَر اينَكَه مِيَانَه رَسُول وَ نَبِي فَرق اسْت، وَ فرق آن دَو بَطُورِي كَه از روَايَات ائِمَه اهَل بَيْت عَلِيهِ السَّلَام بَر مَيْ آيَد اين اسْت كَه نَبِي كَسِي اسْت كَه در خَوَاب وَاسْطَه وَحَى رَا مَيْ كِيرَد، وَلَى رَسُول كَسِي اسْت كَه فَرَشَتَه حَامِل وَحَى رَا در بَيْدارِي مَيْ بَيِّنَد، وَ با او صَحْبَت مَيْ كَنَد. وَ آنچَه از دَاستَانَهَای ابراهِيم بَر مَيْ آيَد، اين اسْت كَه مقَامَاتِي كَه آن جَنَاب بَدَسْت آورَدَه، بهَمِين تَرتِيبِي بُودَه كَه در اين روَايَت آمدَه، يَعْنِي نَخْسَت مَقَام عَبُودِيَت، وَ سَپِس نَبُوت، وَ بَعْد رسَالَت، آن گَاه خَلَت، وَ در آخِر اِمامَت بُودَه، اينَكَ آيَاتِي كَه اين، تَرتِيب از آنَها اِسْتَفَادَه مَيْ شَوَد از نَظَر خَوانَنَدَه مَيْ گَذَرَد.

(وَ اذْكُر فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ، إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا بَيِّنًا إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ! لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَ لَا يُبَصِّرُ وَ لَا يُعْنِي عَنْكَ شَيْئًا؟). [\(۵\)](#) از اين آيَه بَر مَيْ آيَد، آن روز كَه ابراهِيم اين اعْتَرَاض رَا به پَدَر خَوْد مِيكِرد، كَه چَرا چِيزِي مَيْ پَرَستَي، كَه نَه مَيْ شَنَود، وَ نَه مَيْ بَيِّنَد، وَ نَه درَدِي از تو دَوَا مِيَكِند؟ نَبِي بُودَه- وَ اين آيَه آنچَه رَا كَه ابراهِيم در آغَاز وَرُودَش در مِيَانَه قَوم گَفت، تَصْدِيق مِيَكِند، آن روز گَفت:

(إِنِّي بَرَأْتُ مِمَّا تَعْبُدُونَ، إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيَهْدِيْنِ، مَنْ از آنچَه شَمَا مِيَپَرْسِتَيد بِيَزَارَم، تَنَهَا كَسِي رَا مَيْ پَرَسَتَم كَه مَرَا بِيَافِرِيد، وَ بِزَوْدِي هَدَايَتِم مَيْ كَنَد). [\(۶\)](#)

(وَ لَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرِي، قَالُوا: سَلَامًا، قَالَ: سَلَامٌ). اين آيَه راجِع بَه آمدَن فَرَشَتَه نَزَد ابراهِيم اسْت كَه او رَا بَشَارت دَادَنَد بَه صَاحِب فَرَزَنَد شَدَن، وَ خَبَر دَادَنَد كَه بَرَاي نَزَول عَذَاب بَر قَوم لَوْط آمدَه اند، وَ اين دَاستَان در اوَخْر عمر ابراهِيم، وَ سَنِين پَيرِي او وَ بَعْد از جَدَايِي از پَدَر وَ قَوْمَش اِتفَاق اِفْتَادَه، كَه در آن، مَلَائِكَه خَدَا رَا در بَيْدارِي دَيَّدَه، وَ با آنَان صَحْبَت كَرْدَه

ص: ۴۱۸

۱- سوره اعراف آيَه ۱۹۶

۲- سوره کهف آيَه ۱

۳- سوره حَدِيد آيَه ۹

٤- سوره جن آيه ١٩

٥- سوره مريم آيه ٤١ - ٤٢

٦- سوره زخرف آيه ٢٧

است. (۱) و اینکه امام (علیه السلام) فرمود: (خدا ابراهیم را قبل از آنکه خلیل و دوست خود قرار دهد رسول خود قرار داد)، آن را از آیه: (وَ اتَّبَعَ مِلَّهُ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا، وَ اتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا، ملت ابراهیم را که حنیف است پیروی کند، و خدا ابراهیم را خلیل بگرفت). (۲) استفاده کرده، چون از ظاهرش بر می آید اگر خدا او را خلیل خود گرفت برای خاطر این ملت حنفیه ای که وی به امر پروردگارش تشریع کرد، بگرفت چون مقام آیه مقام بیان شرافت و ارج کیش حنف ابراهیم است، که به خاطر شرافت آن کیش، ابراهیم بمقام خلت مشرف گردید.

معنی "خلیل" و فرق آن با "صدیق"

و کلمه خلیل از نظر مصدق، خصوصی تر از کلمه: (صدیق) است. چون دو نفر دوست همین که در دوستی و رفاقت صادق باشند، کلمه صدیق بر آن دو صادق است، ولی باین مقدار آن دو را خلیل نمی گویند، بلکه وقتی یکی از آن دو را خلیل دیگری می نامند، که حواج خود را جز باو نگوید، چون خلت بمعنای فقر و حاجت است.

و اینکه فرمود: (خدای تعالی ابراهیم را قبل از آنکه امام بگیرد، خلیل خود گرفت) الخ، معنایش از بیان گذشته، روشن گردید. و اینکه فرمود: (سفیه، امام مردم با تقوی نمی شود)، اشاره است بآیه شریفه: (وَ مَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّهِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَيِّفَهُ نَفْسَهُ، وَ لَقِدِ اصْطَطَفَنَا فِي الدُّنْيَا، وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لِمَنِ الصَّالِحِينَ إِذْ قَالَ: لَهُ رَبُّهُ أَسْلِيمُ، قَالَ: أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ، آن کس که از ملت و کیش ابراهیم روی بگرداند، خود را سفیه کرده است، که ما او را در دنیا برگزیدیم، و او در آخرت از صالحان است، چون پروردگارش به او گفت: تسليم شو، گفت: برای رب العالمین تسليم هستم). (۳)

خدای سبحان اعراض از کیش ابراهیم را که نوعی ظلم است سفاحت خوانده و در مقابل آن، اصطفاء را ذکر کرده، آن گاه آن را با سلام تفسیر کرده، و استفاده این نکته از جمله: (إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِيمُ، الخ، محتاج بدقت است، آن گاه اسلام و تقوی را یکی، و یا بمنزله یک چیز دانسته و فرموده: (اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ، وَ لَا تَمُوتُنَ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ، از خدا پرهیزید حق پرهیز کردن، و زنهار، نمیرید مگر آنکه در حال اسلام باشید). (۴) دقت فرمائید.

چند روایت در ذیل آیه شریفه - ۱۲۴

و از شیخ مفید از درست و هشام از ائمه علیه السلام روایت شده، که فرمودند: ابراهیم نبی بود، ولی امام نبود، تا آنکه خدای تعالی فرمود: (إِنَّى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمامًا، قَالَ وَ مِنْ ذُرْرَتِي) خدای تعالی در پاسخ درخواستش فرمود: (لا ينالْ عَهْدِي الظَّالِمِينَ)، و معلوم است کسی که بتی،

ص: ۴۱۹

۱- سوره هود آیه ۶۹

۲- سوره نساء آیه ۱۲۵

۳- سوره بقره آیه ۱۳۰ - ۱۳۱

۱۰۲- سوره آل عمران آیه ۴

و یا وثنی، و یا مجسمه ای بپرستد، امام نمی شود. (۱)

مؤلف: معنای این حدیث از آنچه گذشت روشن شد.

مرحوم شیخ طوسی در امالی با ذکر سند و ابن مغازلی، درمناقب، بدون ذکر سند از ابن مسعود روایت کرده، که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در تفسیر آیه ای که حکایت کلام خدا به ابراهیم است، فرمود: کسی که بجای سجده برای من، برای بتی سجده کند، من او را امام نمیکنم، آن گاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: این دعوت ابراهیم در من و برادرم علی که هیچیک هرگز برای بتی سجده نکردیم منتهی شد. (۲)

مؤلف: و این روایت از روایاتی است که دلالت بر امامت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دارد.

و در تفسیر الدر المنشور است که وکیع، و ابن مردویه از علی بن ابی طالب علیه السلام از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده، که در تفسیر جمله: (لا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ) فرمود: اطاعت خدا جز در کار نیک صورت نمی گیرد. (۳)

و نیز در تفسیر الدر المنشور است که عبد بن حمید، از عمران بن حصین، روایت کرده که گفت: از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شنیدم می فرمود: اطاعت هیچ مخلوقی در نافرمانی خدا مشروع نیست. (۴)

مؤلف: معنای این حدیث از آنچه گذشت روشن است.

و در تفسیر عیاشی به سندهایی چند از صفوان جمال روایت کرده که گفت: ما در مکه بودیم، در آنجا گفتگو از آیه: (وَإِذْ أَبَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَهْنَّ) به میان آمد فرمود: خدا آن را با محمد و علی و امامان از فرزندان علی تمام کرد، آنجا که فرمود: (ذُرِّيَّةٌ بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ، وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ، ذریه ای که بعضی از بعض دیگراند، و خدا شنوا و دانا است).

مؤلف: این روایت آیه شریفه را بر این مبنای معنا کرده، که مراد به لفظ (کلمه) امامت باشد، هم چنان که در آیه: (فَإِنَّهُ سَيَهْدِيْنِ، وَ جَعَلَهَا كَلِمَةً بِاقِيَّةً فِي عَقِيْهِ)، (۵) نیز باین معنا تفسیر شده است.

و بنا بر این معنای آیه این می شود: چون خدای تعالی ابراهیم را بکلماتی که عبارت بود از امامت خودش، و امامت اسحاق، و ذریه او بیازمود، و آن کلمات را با امامت محمد و امامان از اهل بیت او که از دودمان اسماعیل هستند تمام کرد، آن گاه این معنا را با جمله: (إِنَّى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمامًا) تا آخر آیه روشن ساخت.

ص: ۴۲۰

۱- تفسیر برهان ج ۱ ص ۱۵۱ حدیث ۱۱

۲- امالی الطوسی ج ۱ ص ۳۸۸ و تفسیر برهان ج ۱ ص ۱۵۱ حدیث ۴

۳- تفسیر الدر المنشور ج ۱ ص ۱۱۸ [.....]

۴- تفسیر الدر المنشور ج ۱ ص ۱۱۸

٥- سوره زخرف آيه ٢٦ - ٢٨

٦- عيashi ج ١ ص ٥٧ حديث ٨٨

اشارة

وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَأَمْنًا وَاتَّخَذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصِّلًى وَعَهِدْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهَرَا بَيْتَنَا لِلطَّائِفَيْنَ وَالْعَاكِفَيْنَ وَالرُّكُعَ السُّجُودِ (١٢٥) وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الشَّمَرَاتِ مِنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَلَا مَتَّعْهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرْهُ إِلَى عِذَابِ النَّارِ وَبُشِّرَ الْمُصَرِّ (١٢٦) وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْغَلِيمُ (١٢٧) رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ وَمِنْ ذُرَّيْتَنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ وَأَرَنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَابُ الرَّحِيمُ (١٢٨) رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَنْلُوْا عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيْهُمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (١٢٩)

ترجمه آيات

و چون خانه کعبه را مرجع امور دینی مردم و محل امن قرار دادیم (و گفتیم) از مقام ابراهیم جایی برای

ص: ٤٢١

دعا بگیرید و به ابراهیم و اسماعیل فرمان دادیم که خانه را برای طواف کنندگان و آنها که معتکف میشوند و نمازگزاران که رکوع و سجود میکنند پاک کنید (۱۲۵).

و چون ابراهیم گفت پروردگارا، این شهر را محل امنی کن و اهلش را البته آنهایی را که بخدا و روز جزا ایمان می آورند از ثمرات، روزی بده خدای تعالی فرمود:

به آنها هم که ایمان نمی آورند چند صباحی روزی می دهم و سپس بسوی عذاب دوزخ که بد مصیری است روانه اش میکنم، روانه ای اضطراری (۱۲۶).

و چون ابراهیم و اسماعیل پایه های خانه را بالا می بردنند گفتند:

پروردگارا (این خدمت اندک را) از ما بپذیر که تو شنواز دعا و دانای (به نیات) هستی (۱۲۷).

پروردگارا، و نیز ما را دو مسلمان برای خود بگردان و از ذریه ما نیز امتی مسلمان برای خودت بدار و مناسک ما را بما نشان بده و توبه ما را بپذیر که تو تواب و مهربانی (۱۲۸).

پروردگارا و در میانه آنان رسولی از خودشان برانگیز تا آیات تو را بر آنان تلاوت کند و کتاب و حکمتshan بیاموزد و تزکیه shan کند که تو آری تنها تو عزیز حکیمی (۱۲۹)

بیان

اشارة

(وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَأَمْنًا) الخ، این آیه اشاره به تشریع حج، و نیز مامن بودن خانه خدا و مثبت، یعنی مرجع بودن آن دارد، چون کلمه (مثابه) از ماده (ث-و-ب) است، که بمعنای برگشتن است.

(وَاتَّحَدُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَيْلِي) الخ، کانه این جمله عطف باشد بر جمله (جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً)، چون هر چند که جمله اول خبر، و جمله دوم امر و انشاء است، و لیکن بحسب معنا آن جمله نیز معنای امر را دارد، چون گفتیم که اشاره به تشریع حج و اینی خانه خدا دارد، پس برگشت معنایش به این میشود: (وَ اذْ قَلَنَا لِلنَّاسِ تَوْبَوَا إِلَى الْبَيْتِ، وَ حَجَوَا إِلَيْهِ، وَ اتَّخَذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مَصْلِي): بیاد آر آن زمان را که بمقدم گفتیم: بسوی خانه خدا برگردید، و برای خدا حج کنید، و از مقام ابراهیم محل دعائی بگیرید).

و ای بسا که گفته باشد: گفتار در آیه با تقدير کلمه گفتیم معنا می دهد، و تقدير آن چنین است:

(وَ قَلَنَا اتَّخَذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مَصْلِي)، و گفتیم که از مقام ابراهیم محل دعائی بگیرید)، و کلمه (مصلی) اسم مکان از صلاه بمعنای دعاء است، و معنایش اینست که از مقام ابراهیم علیه السلام مکانی برای دعاء بگیرید، و ظاهرا جمله: (جَعَلْنَا الْبَيْتَ

مَثَابَةً) بمترله زمينه چيني است، که به منظور اشاره به ملاک تشریع نماز بدان اشاره شده است، و به همین جهت نفرمود: (در مقام ابراهيم نماز بخوانيد)، بلکه فرمود: (از مقام ابراهيم محلی برای نماز بگيريد) پس در اين مقام، صريحا امر روی صلاه نرفته، بلکه روی گرفتن محلی برای صلاه از مقام ابراهيم رفته است.

(وَعَهِدْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنَّ طَهْرًا يَتَتَّيِّدُ)، کلمه (عهد) در اينجا بمعنای امر است، و کلمه

ص: ٤٢٢

تپهیر، یا بمعنای این است که خانه خدا را برای عبادت طواف کنندگان، و نمازگزاران، و کسانی که می‌خواهند در آن اعتکاف کنند، خالص و بلا مانع سازند، و بنا بر این عبارت مورد بحث استعاره بکنایه می‌شود، و اصل معنی چنین می‌شود: (ما به ابراهیم و اسماعیل عهد کردیم: که خانه مرا خالص برای عبادت بندگانم کنید). و این خود نوعی تپهیر است.

و یا بمعنای تنظیف آن از کثافات و پلیدیهایی است که در اثر بی مبالاتی مردم در مسجد پیدا می شود، و کلمه (ركع) و کلمه (سجود) هر دو جمع راكع و ساجد است، و گویا مراد از این دو کلمه نماز گزاران باشد.

(وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ الْجَعْلِ) الْخَ، اِين جمله حکایت دعائی است که ابراهیم علیه السلام کرد، و از پروردگارش در خواست نمود: که به اهل مکه امنیت و رزق ارزانی بدارد، و خداوند دعاویش را مستجاب کرد، چون خدا بزرگتر از آنست که در کلام حقش دعائی را نقل کند، که مستجاب نکرده باشد، حاشا بر اینکه کلام او مشتمل بر هجو و لغوهایی باشد که جاهلان، خود را با آن سر گرم میکنند، با اینکه خودش فرمود: (وَالْحَقُّ أَقُولُ. مِنْ تَنْهَا حَقٌّ رَا مَيْ گَوِيم) (۱) و نیز فرمود: (إِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٌ، وَ مَا هُوَ بِالْهَزْلٍ، بِدِرْسَتِي) که قرآن سخنی است که میانه حق و باطل را جدایی می اندازد، و نه سخنی بیهوده) (۲).

و خدای سبحان در قرآن کریم از این پیامبر کریم دعاها بی بسیار نقل کرده، که در آن ادعیه از پروردگارش حوانجی درخواست نمود، مانند دعا بی که در آغاز امر برای خودش کرد، و دعائی که هنگام مهاجرتش به سوریا کرد، و دعائی که در خصوص بقاء ذکر خیرش در عالم کرد، و دعائی که برای خودش و ذریه اش و پدر و مادرش و برای مؤمنین و مؤمنات کرد، و دعائی که بعد از بنای کعبه برای اهل مکه کرد، و از خدا خواست تا پیامبران را از ذریه او برگزیند، و از همین دعاها بیش و درخواست هایش است که آمال و آرزوها بیش و ارزش مجاهدت‌ها و مساعیش در راه خدا، و نیز فضائل نفس مقدسش، و سخن کوتاه موقعیت و قربش به خدای عز اسمه شناخته می‌شود، و همچنین از سراسر داستانها بیش، و مدائیحی که خدا از او کرده، می‌توان شرح زندگی آن جناب را استنباط کرد، و انشاء الله بزودی در تفسیر سوره انعام تا آنجا که برای ما ميسور باشد متعرض آن می‌شویم.

(منْ آمَنَ مِنْهُمْ) الخ، بعد از آنکه از پروردگار خود امنیت را برای شهر مکه درخواست کرد، و سپس برای اهل مکه روزی از میوه ها را خواست، ناگهان متوجه شد که ممکن است در آینده

٤٢٣:

۱- سوره ص آیه ۸۴

۲- سوره طارق آیه ۳

مردم مکه دو دسته شوند، یک دسته مؤمن، و یکی کافر، و دعایی که در باره اهل مکه کرد، که خدا از میوه ها روزیشان کند، شامل هر دو دسته می شود، و او قبل از کافران و آنچه بغیر خدا می پرستیدند بیزاری جسته بود، هم چنان که از پدرش وقتی فهمید دشمن خداست، بیزاری جست، (فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَيْدُوا لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ). (۱)، و خدا در این آیه گواهی داد که وی از هر کسی که دشمن خدا باشد، هر چند پدرش باشد، بیزاری جسته است.

لذا در جمله مورد بحث، عمومیت دعای خود را مقید بقید (مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ) کرد، و گفت:

خدایا روزی را تنها به مؤمنین از اهل مکه بده،- با اینکه آن جناب می دانست که بحکم ناموس زندگی اجتماعی دنیا، وقتی رزقی به شهری وارد می شود، ممکن نیست کافران از آن سهم نبرند، و بهره مند نشوند،- و لیکن در عین حال (و خدا داناتر است) دعای خود را مختص به مؤمنین کرد تا تبری خود را از کفار همه جا رعایت کرده باشد، و لیکن جوابی داده شد که شامل مؤمن و کافر هر دو شد.

و در این جواب این نکته بیان شده: که از دعای وی آنچه بر طبق جریان عادی و قانون طبیعت است مستجاب است، و خداوند در استجابت دعايش خرق عادت نمیکند، و ظاهر حکم طبیعت را باطل نمی سازد.

در اینجا این سؤال پیش می آید: ابراهیم که می خواست تنها در حق مؤمنین مکه دعا کند، جا داشت بگوید: (و ارزق من آمن من اهله من الثمرات) خدا یا بکسانی از اهل مکه که ایمان می آورند از ثمرات روزی ده، و چرا اینطور نگفت؟ بلکه گفت: (و اهل مکه را از ثمرات روزی ده، آنان را که از ایشان ایمان می آورند)؟

جواب این سؤال این است که منظور ابراهیم (علیه السلام) این بود که کرامت و حرمتی برای شهر مکه که بیت الحرام در آنجاست از خدا بگیرد، نه برای اهل آن، چون بیت الحرام در سرزمینی واقع شده که کشت و زرعی در آن نمی شود، و اگر در خواست ابراهیم نمی بود، این شهر هرگز آباد نمی شد، و اصلاً کسی در آنجا دوام نمی آورد لذا ابراهیم (علیه السلام) خواست تا با دعای خود شهر مکه را معمور، و در نتیجه خانه خدا را آباد کند، بدین جهت گفت: (و ارزق اهله).

(وَ مَنْ كَفَرَ فَأُمْتَنِعُهُ قَلِيلًا) الخ، کلمه: (امتعه) که از باب تفعیل است، بصورت (امتعه) یعنی از باب افعال نیز قرائت شده، و تمیع و امتع از هر دو به یک معنا است و آن برخوردار کردن است.

(ثُمَّ أَصْطَرْهُ إِلَى عَذَابِ النَّارِ) الخ، در این جمله به اکرام و حرمت بیشتری برای خانه خدا

اشاره شده، تا ابراهیم (علیه السلام) نیز خشنودتر شود، کانه فرموده: آنچه تو درخواست کردی که (من با روزی دادن مؤمنین اهل مکه این شهر و خانه کعبه را کرامت دهم)، با زیاده مستجاب نمودم.

پس کفاری که در این شهر پدید می‌آیند، از زندگی مرفه و رزق فراوان خود مغور نشوند، و خیال نکنند که نزد خدا کرامتی و حرمتی دارند، بلکه احترام هر چه هست از خانه خداست و من چند صباحی ایشان را بهره مندی از متاع اندک دنیا می‌دهم، و آن گاه بسوی آتش دوزخ که بد بازگشت گاهی است، مضطربش می‌کنم.

(وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ الْخُ، کلمه (قواعد)، جمع قاعده است، که معنای آن قسمت از بنا است که روی زمین قعود دارد، یعنی می‌نشینند، و بقیه قسمت‌های بنا بر روی آن قسمت قرار می‌گیرد، و عبارت بلند کردن قواعد، از باب مجاز است، کانه آنچه را که بر روی قاعده قرار می‌گیرد، از خود قاعده شمرده شده، و بلند کردن بنا که مربوط بهمه بنا است، بخصوص قاعده، نسبت داده، و در اینکه فرمود: (از بیت) اشاره به همین عنایت مجازی است.

(رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ) این جمله حکایت دعای ابراهیم و اسماعیل هر دو است، و به همین جهت لازم نیست کلمه (گفتند) و یا نظیر آن را تقدیر بگیریم، تا معنای آن (گفتند:

پروردگارا) باشد، بلکه همانطور که گفتیم، حکایت خود کلام است، چون جمله: (يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ)، حکایت حال گذشته است، که با آن، حال آن دو بزرگوار مجسم می‌شود، کانه آن دو بزرگوار در حال چیدن بنای کعبه دیده می‌شوند، و صدایشان هم اکون بگوش شنونده می‌رسد، که دارند دعا می‌کنند، و چون الفاظ آن دو را می‌شنوند، دیگر لازم نیست حکایت کننده به مخاطبین خود بگوید: که آن دو گفتند: (ربنا) الخ، و اینگونه عنایات در قرآن کریم بسیار است، و این از زیباترین سیاق‌های قرآنی است- هر چند که قرآن همه اش زیبا است- و خاصیت اینگونه سیاق این است که قصه‌ای را که می‌خواهد بیان کند مجسم ساخته، به حسن شنونده نزدیک می‌کند، و این خاصیت و این بداعت و شیرینی در صورتی که کلمه: (گفتند) و یا نظیر آن را در حکایت می‌اورد، بهیچ وجه تامین نمی‌شد.

ابراهیم و اسماعیل (علیه السلام) در کلام خود نگفتند: خدایا چه خدمتی را از ما قبول کن، تنها گفتند خدایا از ما قبول کن، تا در مقام بندگی رعایت تواضع و ناقابلی خدمت خود یعنی بنای کعبه را برسانند، پس معنای کلامشان این می‌شود، که خدایا این عمل ناچیز ما را بپذیر، که تو شنواز دعای ما، و دنانی نیت ما هستی.

(رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ) الخ، در این معنا هیچ حرفی نیست که اسلام به آن معنایی که بین ما از لفظ آن فهمیده می‌شود، و بذهن تبار می‌کند، اولین مراتب عبودیت

است، که با آن شخص دیندار، از کسی که دینی پذیرفته مشخص میشود، و این اسلام عبارت است از ظاهر اعتقادات، و اعمال دینی، چه اینکه توأم با واقع هم باشد یا نه، و به همین جهت شخصی را هم که دعوی ایمان میکند، ولی در واقع ایمان ندارد، شامل میشود.

اسلامی که ابراهیم و اسماعیل (علیه السلام) از خدا خواستند غیر اسلام به معنای متداول آنست

حال که معنای کلمه اسلام معلوم شد، این سؤال پیش می آید: که ابراهیم علیه السلام و همچنین فرزندش اسماعیل با اینکه هر دو پیغمبر بودند، ابراهیم (علیه السلام) یکی از پنج پیغمبر اولو العزم و آورنده ملت حنفیت، و اسماعیل علیه السلام رسول خدا، و ذیح او بود، چگونه در هنگام بنای کعبه، از خدا اولین و ابتدایی ترین مراتب عبودیت را می خواهند؟! و آیا ممکن است بگوئیم: ایشان بمرتبه اسلام رسیده بودند؟ و لیکن خودشان نمی دانستند؟! و یا بگوئیم: اطلاع از آن نیز داشتند، و منظورشان از درخواست، این بوده که خدا اسلام را برایشان باقی بدارد؟! چطور می شود با این حرفاها اشکال را پاسخ داد؟ با اینکه آن دو بزرگوار از تقرب و نزدیکی به خدا به حدی بودند، که قابل قیاس با اسلام نیست، علاوه بر اینکه این دعا را در هنگام بنای کعبه کردند، و مقامشان مقام دعوت بود، و آن دو بزرگوار از هر کس دیگر عالم تر بودند به خدایی که از او درخواست میکردند، او را می شناختند که کیست، و چه شانی دارد، از این هم که بگذریم، اصلا درخواست اسلام معنا ندارد، برای اینکه اسلامی که معنایش گذشت، از امور اختیاری هر کسی است، و به همین جهت می بینیم، مانند نماز و روزه امر بدان تعلق می گیرد و خدا میفرماید: **إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَشْلِمْ**، قال: **أَشْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ**، چون پروردگارش به وی گفت: اسلام بیاور، گفت: اسلام آوردم برای رب العالمین). (۱) و معنا ندارد که چنین عملی را با اینکه در اختیار همه است، بخدا نسبت بدهند، و یا از خدا چیزی را بخواهند که در اختیار آدمی است. پس لا بد عنایت دیگری در کلام است، که درخواست اسلام را از آن دو بزرگوار صحیح می سازد.

و این اسلام که آن دو درخواست کردند، غیر اسلام متداول، و غیر آن معنایی است که از این لفظ به ذهن ما تبادر میکند، چون اسلام دارای مراتبی است، بدلیل اینکه در آیه! (إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَشْلِمْ قالَ أَشْلَمْتُ) الخ، ابراهیم (علیه السلام) را با اینکه دارای اسلام بود، باز امر میکند به اسلام، پس مراد به اسلامی که در اینجا مورد نظر است، غیر آن اسلامی است که خود آن جناب داشت، و نظائر این اختلاف مراتب در قرآن بسیار است.

پس این اسلام آن اسلامی است که بزودی معنایش را تفسیر میکنیم، و آن عبارتست از تمام عبودیت، و تسليم کردن بنده خدا، آنچه دارد، برای پروردگارش.

ص: ۴۲۶

و این معنا هر چند که مانند معنای اولی که برای اسلام کردیم، اختیاری آدمی است، و اگر کسی مقدمات آن را فراهم کند، می تواند به آن برسد، الا اینکه وقتی این اسلام با وضع انسان عادی، و حال قلب متعارف او، سنجیده شود، امری غیر اختیاری می شود، یعنی - با چنین حال و وصفی - رسیدن به آن، امری غیر ممکن می شود، مانند سایر مقامات ولایت، و مراحل عالیه، و نیز مانند سایر معارج کمال، که از حال و طاقت انسان متعارف، و متوسط الحال بعيد است، چون مقدمات آن بسیار دشوار است.

و به همین جهت ممکن است آن را امری الهی، و خارج از اختیار انسان دانسته، از خدای سبحان درخواست کرد: که آن را به آدمی افاضه فرماید، و آدمی را متصف بدان بگرداند.

علاوه بر آنچه گفته شد، در اینجا نظریست دقیق تر، و آن اینست که آنچه به انسانها نسبت داده می شود، و اختیاری او شمرده می شود، تنها اعمال است، و اما صفات و ملکاتی که در اثر تکرار صدور عمل در نفس پیدا می شود، اگر به حقیقت بنگریم اختیاری انسان نیست، و میشود، و یا بگو اصلا بخدا بخدا منسوب شود، مخصوصا اگر از صفات فاضله، و ملکات خیر باشد، که نسبت دادنش بخدا اولی است، از نسبت دادنش به انسان.

و عادت قرآن نیز بر همین جاری است، که همواره نیکی ها را بخدا نسبت می دهد، از ابراهیم حکایت می کند که از خدا نماز مسئلت می دارد: (رَبِّ الْجَلْلَنِ مُقِيمَ الصَّلَاةِ، وَ مِنْ ذُرَيْتِي، خَدَايَا مَرَا وَ ازْ ذَرِيْهِ اَمْ اشْخَاصِي رَا، بِپَا دَارِنَدِه نَمَازْ کَنْ) [\(۱\)](#) و نیز از او حکایت میکند که گفت:

(وَ أَلْحَقْنِي بِالصَّالِحِينَ، مَرَا بِهِ صَالِحَانَ بِپِيُونَدِه) [\(۲\)](#).

و از سلیمان (علیه السلام) حکایت می کند، که بعد از دیدن صحنه مورچگان، گفت: (رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرْ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَ عَلَى وَالِدَيَّ، وَ أَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ، پُرُورِدَگارا نصیم کن، که شکر نعمت بجای آورم، آن نعمتی که بر من و بر والدینم ارزانی داشتی، و اینکه عمل صالحی کنم، که تو را خوش آید). [\(۳\)](#)

و از ابراهیم حکایت کرده که در آیه مورد بحث از خدا اسلام خواسته، میگوید: (رَبَّنَا وَ اجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ) الخ.

پس معلوم شد که مراد باسلام غیر آن معنایی است که آیه شریفه (قالَتِ الْأَغْرَابُ: آمَّا قُلْ: لَمْ تُؤْمِنُوا وَ لِكُنْ قُولُوا: أَسْلَمْنَا، وَ لَمَّا يَذْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ، اعراب گفتند: ایمان آوردیم، بگو: نه ایمان نیاورده اید، بلکه باید بگوئید: اسلام آوردیم، چون هنوز ایمان در دل های شما داخل نشده) [\(۴\)](#)

ص: ۴۲۷

۱- سوره ابراهیم آیه ۴۰

۲- سوره شراء آیه ۸۳

۳- سوره نمل آیه ۱۹

بدان اشاره میکند، بلکه معنایی است بلندتر و عالی تر از آن، که انشاء اللہ بیانش خواهد آمد.

مراد از "أَرْنَا مَنَاسِكَنَا وَ تُبْ عَلَيْنَا"

(وَ أَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَ تُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَابُ الرَّحِيمُ)، این آیه معنایی را که قبل ابرای اسلام کردیم، بیان می کند، چون کلمه (مناسک جمع منسک) است، که بمعنای عبادتست، هم چنان که در آیه: (وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسِكًا)، برای هر امتی عبادتی مقرر کردیم). (۱) باین معنا است و یا بمعنای آن عملی است که بعنوان عبادت آورده می شود، و چون در آیه مورد بحث مصدر اضافه به (نا- ما) شده، افاده تحقق را می کند، ساده تر آنکه می رساند آن مناسکی منظور است، که از ایشان سر زده، نه آن اعمالی که خدا خواسته تا انجامش دهند.

خلاصه می خواهیم بگوئیم: کلمه (مناسکنا)، این نکته را می رساند که خدایا حقیقت اعمالی که از ما بعنوان عبادت تو سرزده، بما نشان بده، و نمیخواهد درخواست کند: که خدایا طریقه عبادت خودت را بما یاد بده، و یا ما را بانجام آن موفق گردان، و این درخواست همان چیزیست که ما در تفسیر جمله: (وَ أَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ، وَ إِقَامَ الصَّلَاةِ، وَ إِيتَاءِ الزَّكَارِ، مَا بَايِشَانَ فَعْلَ خَيْرَاتِ، وَ إِقَامَهِ نَمَازِ، وَ دَادَنَ زَكَاتِ، رَأَوْحَى كَرْدِيمِ). (۲) بدان اشاره کردیم، و انشاء اللہ باز هم در جای خودش خواهیم گفت، که این وحی عبارت است از تسdiid در فعل، نه یاد دادن تکالیفی که مطلوب انسان است، و کانه آیه: (وَ اذْكُرْ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ، وَ إِسْحَاقَ، وَ يَعْقُوبَ، أُولَى الْأَيْدِي وَ الْأَبْصَارِ، إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصِهِ ذِكْرَى الدَّارِ). (۳)

هم باین معنا اشاره می کند، چون به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) امر می کند که بندگان او ابراهیم و اسحاق و یعقوب را بیاد آورد، که صاحبان قدرت و بصیرت بودند، و او ایشان را بموبت خالص یاد آن سرای دیگر اختصاص داد.

پس تا اینجا بخوبی روشن شد، که مراد از اسلام و بصیرت در عبادت، غیر آن معنای شایع و متعارف از کلمه است، و همچنین مراد بجمله (وَ تَبْ عَلَيْنَا) توبه از گناهان که معنای متداول کلمه است، نیست. چون ابراهیم و اسماعیل دو تن از پیامبران و معصومین به عصمت خدای تعالی بودند، و گناه از ایشان سر نمیزند، تا مانند ما گنهکاران از آن توبه کنند.

در اینجا ممکن است بگویی: آنچه از معنای اسلام، و نشان دادن مناسک و توبه، که شایسته مقام ابراهیم و اسماعیل علیه السلام است، غیر آن معنای از اسلام، و ارائه مناسک، و توبه است، که در خود ذریه آن جناب است، و به چه دلیل بگوئیم: این عناوین در حق ذریه آن جناب نیز اراده شده؟ با اینکه آن جناب ذریه خود را جز در خصوص دعوت اسلام با خودش و فرزندش. [

ص: ۴۲۸

۱- سوره حج آیه ۳۴

۲- سوره انبیاء آیه ۷۳

۳- سوره ص آیه ۴۵-۴۶ [.....]

اسماعیل شرکت نداد، و گر نه میگفت: (ربنا و اجعلنا و ذریتنا امہ مسلمہ، خداایا ما و ذریه ما را امتنی مسلمان قرار بده)، و یا (و اجعلنا و من ذریتنا مسلمین) ولی اینطور نگفت، بلکه ذریه خود را در عبارتی جداگانه ذکر کرد، و گفت: (و مِنْ ذُرَيْتَنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ) با اینحال چه مانعی دارد بگوئیم:

مرادش از اسلام معنایی عمومی است، که شامل جمیع مراتب اسلام، حتی ابتدایی ترین مرتبه آن، یعنی ظاهر اسلام هم بشود چون همین مرتبه نیز آثاری جمیل و نتایجی نفیس در مجتمع انسانی دارد، آثاری که می تواند مطلوب ابراهیم علیه السلام باشد، و آن را از پروردگارش مسئلت بدارد، همانطور که در نظر پیامبر اسلام نیز اسلام بهمین معنا است، چون آن جناب بهمین مقدار از اسلام که بحقانیت شهادتین هر چند بظاهر اعتراف کنند اکتفاء می کرد، و این اعتراف را مایه محفوظ بودن خونهاشان میدانست، و مسئله ازدواج و ارث را بر آن مترب می کرد.

و بنا بر این هیچ مانعی ندارد بگوئیم: مراد ابراهیم (علیه السلام) از اسلام در جمله: (رَبَّنَا وَ اجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ)، آن معنای عالی از اسلام است، که لایق شان او، و فرزندش علیه السلام بود، و در جمله: (و مِنْ ذُرَيْتَنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ) الخ، مراد اسلامی بود که لایق بشان امت باشد، که حتی شامل اسلام منافقین، و نیز اسلام اشخاص ضعیف الایمان، و قوی الایمان، و بالأخره اسلام همه مسلمین بشود.

در پاسخ می گوئیم مقام تشريع با مقام دعا و درخواست دو مقام مختلف است و دو حکم متفاوت دارد، که نباید این را با آن مقایسه نمود، اگر پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) از امتش بهمین مقدار قناعت کرد، که بظاهر شهادتین اقرار کنند، بدان جهت بود که حکمت در توسعه شوکت، و حفظ ظاهر نظام صالح، اقتضاء می کرد باین مقدار از مراتب اسلام اکتفاء کند، تا پوشش و پوستی باشد برای حفظ مغز و لب اسلام، که همان حقیقت اسلام باشد، و باین وسیله آن حقیقت را از صدمه آفات وارد حفظ کند.

این مقام تشريع است که در آن، این حکمت را رعایت کرده، و اما مقام دعا و درخواست از خدای سبحان، مقامی دیگر است، که حاکم در آن تنها حقایق است، و غرض درخواست کننده در آن مقام متعلق بحقیقت امر است، او می خواهد بواقع قرب بخدا برسد، نه باسم و ظاهر آن، چون انبیاء توجهی و عشقی به ظواهر امور بدان جهت که ظاهر است ندارند، ابراهیم علیه السلام حتی علاقه باین ظاهر اسلام نسبت بامتش هم ندارد، چون اگر میداشت همان را قبل از اینکه برای ذریه اش درخواست کند، برای پدرش درخواست میکرد و دیگر وقتی فهمید پدر از دشمنان خداست از او بیزاری نمی جست، و نیز در دعایش بطوری که قرآن حکایت کرده، نمی گفت:

(وَ لَا تُخْزِنِي يَوْمَ يُبَعَثُونَ، يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ، وَ لَا بُنُونَ، إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقُلْبٍ سَلِيمٍ، وَ مَرَا در روزی که خلق

مبعوث می شوند، خوار مفرما، روزی که مال و فرزندان سود نمی دهنده، مگر کسی که قلبی سالم بیاورد) (۱) بلکه به خوار نشدن در دنیا و سلامت در ظاهر قناعت میکرد، و نیز نمی گفت: (وَاجْعُلْ لِي لِسَانًا صَدِيقًا فِي الْأُخْرِينَ، وَبِرَايْمَ لِسان صدقی در آیندگان قرار ده). (۲)، بلکه به لسان ذکر در آیندگان اكتفاء میکرد، و همچنین سایر کلماتی که از آن جناب حکایت شده است.

اسلامی که ابراهیم و اسماعیل (علیه السلام) برای ذریه شان در خواست نمودند اسلام واقعی بود

پس اسلامی که او برای ذریه اش درخواست کرد، جز اسلام واقعی نمی تواند باشد، و در جمله (أَمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ)، خود اشاره ای باین معنا هست، چون اگر مراد تنها صدق نام مسلمان بر ذریه اش بود، میگفت: (أَمَّةً مُسْلِمَةً) دیگر احتیاج بكلمه (لک) نبود، (دققت بفرمائید).

(رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ) الخ، منظور آن جناب بعثت خاتم الانبياء ص بود، هم چنان که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می فرمود: من دعای ابراهیم هستم.

بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته مربوط به هجرت ابراهیم به مکه و بنای کعبه و دعای ابراهیم ...)

اشاره

در کافی از کتابی روایت کرده که گفت: از امام صادق علیه السلام از مردی پرسیدم. که دو رکعت نماز در مقام ابراهیم را که بعد از طواف حج و عمره واجب است فراموش کرده؟ فرمود:

اگر در شهر مکه یادش آمد، دو رکعت در مقام ابراهیم بخواند، چون خدای عز و جل فرموده (وَاتَّحَذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمِ مُصَلِّي) و اما اگر از مکه رفته، و آن گاه یادش آمده، من دستور نمیدهم برگردد. (۳)

مؤلف: قریب باین معنا را شیخ در تهذیب (۴)، و عیاشی در تفسیرش (۵)، بچند سند روایت کرده اند، و خصوصیات حکم، یعنی نماز در مقام ابراهیم، و اینکه باید پشت مقام باشد، هم چنان که در بعضی روایات آمده، که احدي نباید دو رکعت نماز طواف را جز در پشت مقام بخواند، تا آخر حدیث، همه از کلمه (من) و کلمه (مصلی) در جمله: (وَاتَّحَذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمِ مُصَلِّي) استفاده شده است.

و در تفسیر قمی از امام صادق علیه السلام روایت آورده که در ذیل جمله: (أَنْ طَهَّرَ أَيْتَى لِلَّطَائِفَينَ) الخ فرموده: یعنی مشرکین را از آن دور کن. (۶)

و در کافی از امام صادق علیه السلام روایت آورده که فرمود: خدای عز و جل در کتابش

- ١- سوره شعراء آیه ٨٧-٨٩
- ٢- سوره شعراء آیه ٨٤
- ٣- کافی ج ٤ ص ٤٢٥ حدیث ١
- ٤- تهدیب ج ٥ حدیث ٤٥٨
- ٥- عیاشی ج ١ ص ٥٨ حدیث ٩١
- ٦- تفسیر قمی ج ١ ص ٥٩

می فرماید: (طَهْرًا يَتَّبِعُ لِلْطَّائِفَيْنَ وَالْعَاكِفَيْنَ وَالرُّكُعَ السُّجُودِ)، و به همین جهت جا دارد بنده خدا وقتی وارد مکه می شود، طاهر باشد، و عرق و کثافات را از خود بشوید، و خود را پاکیزه کند. (۱)

مؤلف: این معنا در روایاتی دیگر نیز آمده، و اینکه ائمه علیه السلام طهارت شخص وارد بمکه را از طهارت مورد (بیت) که در آیه آمده استفاده کرده اند، بضمیمه آیات دیگر، مانند آیه:

(الطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَ الطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ) (۲) و امثال آن بوده است.

و در تفسیر مجتمع البیان از ابن عباس روایت کرده که گفت: بعد از آنکه ابراهیم (علیه السلام) اسماعیل و هاجر را بمکه آورد، و در آنجا گذاشت و رفت، بعد از مدتی که قوم جرهم آمدند و با اجازه هاجر در آن سرزمین متزل کردند، اسماعیل هم به سن ازدواج رسیده با دختری از ایشان ازدواج کرد، هاجر از دنیا رفت، پس ابراهیم از همسرش ساره اجازه خواست، تا سری به هاجر و اسماعیل بزند، ساره با این شرط موافقت کرد، که در آنجا از مرکب خود پیاده نشود.

ابراهیم (علیه السلام) بسوی مکه حرکت کرد، وقتی رسید فهمید هاجر از دنیا رفته لا جرم بخانه اسماعیل رفت، و از همسر او پرسید: شوهرت کجاست؟ گفت اینجا نیست، رفته شکار کند، و اسماعیل علیه السلام رسمش این بود که در داخل حرم شکار نمیکرد، همیشه می رفت بیرون حرم شکار می کرد، و بر می گشت، ابراهیم به آن زن گفت: آیا می توانی از من پذیرایی کنی؟ گفت: نه، چون چیزی در خانه ندارم، و کسی هم با من نیست که بفرستم طعامی تهیه کند.

ابراهیم علیه السلام فرمود: وقتی همسرت بخانه آمد، سلام مرا باو برسان و بگو: عتبه خانه ات را عوض کن، این سفارش را کرد، و رفت.

از آن سو نگر که چون اسماعیل بخانه آمد، بوی پدر را احساس کرد، به همسرش فرمود: آیا کسی بخانه آمد؟ گفت: آری پیر مردی دارای شمائلی چنین و چنان آمد، و منظور زن از بیان شمایل آن جناب توهین با ابراهیم، و سبک شمردن او بود، اسماعیل پرسید: راستی سفارشی و پیامی نداد؟

گفت: چرا، بمن گفت: بشوهرت وقتی آمد سلام برسان، و بگو عتبه در خانه ات را عوض کن.

اسماعیل علیه السلام منظور پدر را فهمید، و همسر خود را طلاق گفت، و با زنی دیگر ازدواج کرد.

بعد از مدتی که خدا می داند، دوباره ابراهیم از ساره اجازه گرفت، تا بزیارت اسماعیل بیاید، ساره اجازه داد، اما باین شرط که پیاده نشود، ابراهیم علیه السلام حرکت کرد، و بمکه به در خانه اسماعیل آمد، از همسر او پرسید: شوهرت کجا است؟ گفت: رفته است تا شکاری کند،

ص: ۴۳۱

و انشاء الله بزودی بر می گردد، فعلاً پیاده شوید، خدا رحمت کند، ابراهیم فرمود: آیا چیزی برای پذیرایی من در خانه داری؟ گفت: بلی، و بلا درنگ قدحی شیر و مقداری گوشت بیاورد، ابراهیم او را به برکت دعا کرد، و اگر همسر اسماعیل آن روز برای ابراهیم نان و یا گندم و یا جوی، و یا خرمایی آورده بود، نتیجه دعای ابراهیم این میشد، که شهر مکه از هر جای دیگر دنیا دارای گندم و جو و خرمای بیشتری می شد.

بهر حال همسر اسماعیل با تجناب گفت: پیاده شوید، تا سرت را بشویم، ولی ابراهیم پیاده نشد، لا جرم عروش این سنگی را که فعله مقام ابراهیم است، بیاورد و زیر پای او نهاد، و ابراهیم قدم بر آن سنگ گذاشت، که تا کنون جای قدمش در آن سنگ باقی است.

آن گاه آب آورد، و سمت راست سر ابراهیم را بشست، آن گاه مقام را به طرف چپ او برد، و سمت چپ سرش را بشست، و اثر پای چپ ابراهیم نیز در سنگ بماند.

آن گاه ابراهیم فرمود: چون شوهرت بخانه آمد، سلامش برسان، و بوی بگو: حالا درب خانه ات درست شد.

این را گفت و رفت، پس چون اسماعیل بخانه آمد، بوی پدر را احساس کرد، و از همسرش پرسید: آیا کسی به نزدت آمد؟ گفت: بلی، پیر مردی زیباتر از هر مرد دیگر، و خوشبوتر از همه مردم، نزدم آمد، و بمن چنین و چنان گفت، و من باو چنین و چنان گفته، سرش را شستم، و این جای پای اوست، که بر روی این سنگ مانده، اسماعیل گفت: او پدرم ابراهیم است. (۱)

مؤلف: قریب باین معنا را قمی در تفسیرش نقل کرده است.

و در تفسیر قمی (۲) از امام صادق علیه السلام روایت کرده که فرمود: ابراهیم علیه السلام در بادیه شام منزل داشت، همین که هاجر اسماعیل را بزاد، ساره غمگین گشت، چون او فرزند نداشت و به همین جهت همواره ابراهیم را در خصوص هاجر اذیت میکرد، و غمناکش می ساخت.

ابراهیم نزد خدا شکایت کرد، خدای عز و جل به او وحی فرستاد که زن بمنزله دنده کج است، اگر بهمان کجی وی، بسازی، از او بهره مند می شوی، و اگر بخواهی راستش کنی، او را خواهی شکست، آن گاه دستورش داد: تا اسماعیل و مادرش را از شام بیرون بیاورد، پرسید:

پروردگارا کجا ببرم؟ فرمود: بحرم من، و امن من، و اولین بقעה ای که در زمین خلق کرده ام و آن سرزمین مکه است.

پس از آن خدای تعالی جبرئیل را با برآیش نازل کرد، و هاجر و اسماعیل را و خود

ص: ۴۳۲

۱- تفسیر مجمع البیان ج ۱ ص ۲۰۳

۲- تفسیر قمی ج ۱ ص ۶۰

ابراهیم را بر آن سوار نموده، براه افتاد، ابراهیم از هیچ نقطه خوش آب و هوای از هیچ زراعت و نخلستانی نمی گذشت، مگر اینکه از جبرئیل می پرسید: اینجا باید پیاده شویم؟ اینجا است آن محل؟

جبرئیل می گفت: نه، پیش برو، پیش برو، هم چنان پیش راندند، تا به سرزمین مکه رسیدند، ابراهیم هاجر و اسماعیل را در همین محلی که خانه خدا در آن ساخته شد، پیاده کرد، چون با ساره عهد بسته بود، که خودش پیاده نشود، تا نزد او برگردد.

در محلی که فعلاً چاه زمزم قرار دارد درختی بود، هاجر علیه السلام پارچه ای که همراه داشت روی شاخه درخت انداخت، تا در زیر سایه آن راحت باشد، همین که ابراهیم خانواده اش را در آنجا متزل داد، و خواست تا بطرف ساره برگردد، هاجر (که راستی ایمانش شگفت آور و حیرت انگیز است یک کلمه پرسید) آیا ما را در سرزمینی می گذاری و می روی که نه انسی و نه آبی و نه دانه ای در آن هست؟ ابراهیم گفت: خدایی که مرا باین عمل فرمان داده، از هر چیز دیگری شما را کفایت است، این را گفت و راهی شام شد، همین که بکوه (کداء که کوهی در ذی طوی) است رسید، نگاهی بعقب (و در درون این دره خشک) انداخت، و گفت: (رَبَّنَا إِنَّى أَشِكْحُنْ مِنْ ذُرَيْتَنِ بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ يَتِيكَ الْمُحَرَّمَ، رَبَّنَا لَيَقِيمُوا الصَّلَاةَ، فَاجْعَلْ أَفْئَدَهُ مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ، وَ ارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ) (۱)، پروردگار! من ذریه ام را در سرزمینی گود و بدون آب و گیاه جای دادم، نزد بیت محترم، پروردگار ما، بدین امید که نماز پیادارند، پس دل هایی از مردم را متمایل بسوی ایشان کن، و از میوه ها، روزیشان ده، باشد که شکر گزارند) این راز بگفت و برفت.

پس همین که آفتاب طلوع کرد، و پس از ساعتی هوا گرم شد، اسماعیل تشنه گشت، هاجر برخاست، و در محلی که امروز حاجیان سعی می کنند بیامد و بر بلندی صفا برآمد، دید که در آن بلندی دیگر، چیزی چون آب برق میزند، خیال کرد آب است، از صفا پائین آمد، و دوان دوان سو شد، تا به مروه رسید، همین که بالای مروه رفت، اسماعیل از نظرش ناپدید شد، (گویا لمعان سراب مانع دیدنش شده است).

ناچار دوباره بطرف صفا آمد، و این عمل را هفت نوبت تکرار کرد، در نوبت هفتم وقتی بمروه رسید، این بار اسماعیل را دید، و دید که آبی از زیر پایش جریان یافته، پس نزد او برگشته، از دور کودک مقداری شن جمع آوری نموده، جلو آب را گرفت، چون آب جریان داشت، و از همان روز آن آب را زمزم نامیدند، چون زمزم معنای جمع کردن و گرفتن جلو آب را می دهد.

از وقتی این آب در سرزمین مکه پیدا شد مرغان هوا و وحشیان صحراء بطرف مکه آمد و

ص: ۴۳۳

شد را شروع کرده، آنجا را محل امنی برای خود قرار دادند.

از سوی دیگر قوم جرهم که در ذی المجاز عرفات منزل داشتند، دیدند که مرغان و وحشیان بدان سو آمد و شد میکنند، آنقدر که فهمیدند در آنجا لانه دارند لا جرم آنها را تعقیب کردند، تا رسیدند به یک زن و یک کودک، که در آن محل زیر درختی منزل کرده اند، فهمیدند که آب به خاطر آن دو تن در آنجا پیدا شده، از هاجر پرسیدند: تو کیستی؟ و اینجا چه میکنی؟ و این بچه کیست؟

گفت: من کنیز ابراهیم خلیل الرحمانم، و این فرزند او است، که خدا از من به او ارزانی داشته، خدای تعالی او را مامور کرد که ما را بدینجا آورد، و منزل دهد، قوم جرهم گفتند: حال آیا بما اجازه میدهی که در نزدیکی شما منزل کنیم؟ هاجر گفت: باید باشد تا ابراهیم بیاید.

بعد از سه روز ابراهیم آمد، هاجر عرضه داشت: در این نزدیکی مردمی از جرهم سکونت دارند، از شما اجازه می خواهند در این سرزمین نزدیک بما منزل کنند، آیا اجازه شان می دهی؟

ابراهیم فرمود: بله، هاجر به قوم جرهم اطلاع داد، آمدند، و نزدیک وی منزل کردند، و خیمه هایشان را بر افراشتند، هاجر و اسماعیل با آنان مانوس شدند.

بار دیگر که ابراهیم بدیدن هاجر آمد جمعیت بسیاری در آنجا دید و سخت خوشحال شد، رفته رفته اسماعیل برآ افتاد، و قوم جرهم هر یک نفر از ایشان یکی و دو تا گوسفند به اسماعیل بخشیده بودند، و هاجر و اسماعیل با همان گوسفندان زندگی میکردند. همین که اسماعیل بحد مردان بر سید، خدای تعالی دستور داد: تا خانه کعبه را بنا کنند، تا آنجا که امام فرمود: و چون خدای تعالی بابر ابراهیم دستور داد کعبه را بسازد، و او نمی دانست کجا بنا کند، جبرئیل را فرستاد تا نقشه خانه را بکشد - تا آنجا که فرمود - ابراهیم شروع بکار کرد، اسماعیل از ذی طوی مصالح آورد، و آن جناب خانه را تا نه ذراع بالا برد، مجددا جبرئیل جای حجر الاسود را معلوم کرد، و ابراهیم سنگی از دیوار بیرون کرده، حجر الاسود را در جای آن قرار داد، همان جایی که الآن هست.

بعد از آنکه خانه ساخته شد، دو درب برایش درست کرد، یکی بطرف مشرق، و دیگر طرف مغرب، درب غربی مستجار نامیده شد، و سقف خانه را با تنہ درختها، و شاخه اذخر پوشانید، و هاجر پتویی که با خود داشت بر در کعبه بیفکند و زیر آن چادر زندگی کرد.

بعد از آنکه خانه ساخته شد، ابراهیم و اسماعیل عمل حج انجام دادند، روز هشتم ذی الحجه جبرئیل نازل شد، و بابر ابراهیم گفت: (ارت من الماء) بقدر کفايت آب بردار، چون در منی و عرفات آب نبود، به همین جهت هشتم ذی الحجه روز ترویه نامیده شد، پس ابراهیم را از مکه به منی برد، و شب را در منی بسر بردنده، و همان کارها که به آدم دستور داده بود، بابر ابراهیم نیز دستور داد.

ابراهیم بعد از فراغت از بنای کعبه، گفت: (رَبِّ اجْعَلْ هذَا بَلَدًا آمِنًا، وَ ارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الشَّمَراتِ، مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ، پروردگارا این را شهر سامن کن، و مردمش را، آنها که ایمان آورده اند، از میوه ها روزی ده) – امام فرمود: – منظورش از میوه های دل بود، یعنی خدایا مردمش را محبوب دلها بگردان، تا سایر مردم با آنان انس بورزنده و بسوی ایشان بیایند، و باز هم بیایند. (۱)

بررسی اخباری که به امور خارق العاده در باره کعبه و حجر الاسود و سنگ مقام اشاره دارد

مؤلف: این خلاصه‌ای است از اخبار این داستان، آنهم اخباری که خلاصه آن را بیان کرده، و هم در این اخبار و هم در اخبار دیگر امور خارق العاده ای آمده، از آن جمله آمده: که خانه کعبه اولین باری که پیدا شد بصورت قبه ای از نور بود، که آن را برای آدم نازل کردند، و در همین محل که ابراهیم کعبه را ساخت قرار دادند، و این قبه هم چنان بود تا آنکه در طوفان نوح که دنیا غرق در آب شد، خدای تعالی آن را بالا برداشت، و از غرق شدن حفظ کرد، و به همین جهت کعبه را بیت عتیق (خانه قدیمی) نام نهادند.

و در بعضی اخبار آمده: که خدای عز و جل پایه های خانه را از بهشت نازل کرد.

و در بعضی دیگر آمده: حجر الاسود از بهشت نازل شده، و در آن روز از برف سفیدتر بوده، و در زمین بخار این که کفار بدان دست مالیدند سیاه شد.

و در کافی (۲) نیز از یکی از دو امام باقر و صادق علیه السلام روایت کرده که فرمود:

ابراهیم مامور شد تا پایه های کعبه را بالا ببرد، و آن را بسازد و مناسک، یعنی طریقه حج این خانه را بمردم بیاموزد.

پس ابراهیم و اسماعیل خانه را در هر روز به بلندی یک ساق بنا کردند، تا به محل حجر الاسود رسیدند، امام ابو جعفر میفرماید: در این هنگام از کوه ابو قیس ندایی برخاست، که ای ابراهیم تو امانتی نزد من داری، پس حجر الاسود را بابر ابراهیم داد، و او در جای خود بکار برد.

و در تفسیر عیاشی (۳) از ثوری از امام ابی جعفر علیه السلام روایت کرده، که گفت از آن جناب از حجر الاسود سوال کردم، فرمود: سه تا سنگ از سنگهای بهشت به زمین نازل شد، اول حجر الاسود بود، که آن را به ودیعه بابر ابراهیم دادند، دوم مقام ابراهیم بود، و سوم سنگ بنی اسرائیل بود.

و در بعضی از روایات آمده: که حجر الاسود قبل از فرشته ای از فرشتگان بوده است.

مؤلف: و نظائر این معانی در روایات عامه و خاصه بسیار است، و چون یک یک آنها خبر.]

ص: ۴۳۵

- ٢- فروع كافي ج ٤ ص ٢٠٥ حديث ٤
٣- عياشي ج ١ ص ٥٩ حديث ٩٣ [.....]

واحد است، و نمی شود بمضمونش اعتماد کرد، و از مجموع آنها هم چیزی استفاده نمی شود، لذا نه تواتر لفظی دارند، و نه معنوی، و لیکن چنان هم نیست که در ابواب معارف دینی مشابه نداشته باشد، چون نوعاً روایاتی که در ابواب مختلف معارف وارد شده، همینطورند، و لذا اصراری نیست که آنها را طرد و بکلی رد کنیم.

اما روایاتی که می گوید: کعبه قبلاً- قبه ای بود، که برای آدم نازل شد، و همچنین آنها که می گویند: ابراهیم بوسیله براق بسوی مکه رفت، و امثال این مطالب، از باب کرامت و خارق العاده، و حوادث غیر طبیعی است، که هیچ دلیلی بر محال بودنش نداریم، علاوه بر اینکه این تنها معجزه ای نیست که قرآن کریم برای انبیاء خود اثبات کرده، بلکه آنان را به معجزات بسیار و کرامات خارق العاده زیادی اختصاص داده است، که موارد بسیاری از آن در قرآن ثابت شده است.

و اما روایاتی که داشت: پایه های کعبه و نیز حجر الاسود و سنگ مقام از بهشت نازل شده- و اینکه سنگ مقام در زیر مقام فعلی دفن شده- و نظائر این، در باره اش گفته‌یم: که نظیر این گونه روایات در معارف دینی بسیار است، حتی در باره بعضی از نباتات و میوه ها و امثال آن آمده، که مثلاً فلان میوه یا فلان گیاه، بهشتی است.

و نیز روایاتی که می گوید: فلان چیز از جهنم، و یا از فوران جهنم است، و باز از همین دسته است روایاتی که در باب طینت وارد شده، می‌گوید طینت مردم با سعادت از بهشت، و طینت اشقياء از آتش بوده، یا از دسته اول از علیین، و از دسته دوم از سجین بوده است.

و نیز از همین دسته است آن روایاتی که می گوید: بهشت برزخ در فلان قطعه از زمین، و آتش برزخ در آن قطعه دیگر از زمین است، و روایاتی که می گوید: قبر یا باغی از باغ های بهشت است، و یا حفره ای از حفره های جهنم، و امثال این روایات که هر کس اهل تبع و جستجو، و نیز بینای در مطاوی اخبار باشد به آنها دست می یابد.

و این گونه روایات همانطور که گفته‌یم بسیار زیاد است، بطوری که- اگر توانیم مضمون یک یک آنها را پذیریم- باری همه را هم نمی توانیم رد نموده، بکلی طرح کنیم، و یا در صدور آنها از ائمه ع، و یا در صحت انتساب آنها به آن حضرات مناقشه کنیم، چون این گونه روایات از معارف الهیه است که فتح باش بوسیله قرآن شریف شده، و ائمه علیه السلام مسیر آن را دنبال کرده اند، آری از کلام خدای تعالی برمی آید: که تنها حجر الاسود و چه و چه از ناحیه خدا نیامده، بلکه تمامی موجودات از ناحیه او نازل شده است، و آنچه در این نشئه که نشئه طبیعی و مشهود است دیده می شود، همه از ناحیه خدای سبحان نازل شده، چیزی که هست آنچه از موجودات

و حوادث که خیر و جمیل است، و یا وسیله خیر، و یا ظرف برای خیر است، از بهشت آمده، و باز هم به بهشت بر میگردد، و آنچه از شرور است یا وسیله برای شر و یا ظرف برای شر است، از آتش دوزخ آمده، و دوباره به همانجا بر می گردد.

اینک نمونه هایی از کلام خدا: (وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَ مَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ، هیچ چیز نیست مگر آنکه نزد ما از آن خزینه ها هست، و ما نازل نمی کنیم، مگر به اندازه ای معلوم). (۱) که می رساند تمامی اشیاء عالم نزد خدا موجودند، و بوجودی نامحدود، و غیر مقدار با هیچ تقدیر موجودند، و تنها در هنگام نزول، تقدیر و اندازه گیری میشوند، چون کلمه (تنزیل) معنای تدریج در نزول است.

پس آیه شریفه، مسئله خدایی بودن هر چیز را، عمومیت داده، همه چیز را از ناحیه خدا میداند، و آیاتی دیگر این معنا را در باره بعضی از چیزها بخصوص اثبات می کند، مانند آیه: (وَ أَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الَّأَنْعَامِ ثَمَائِيْهَ أَرْوَاجٍ، برای شما از جنس چهار پایان هشت جفت نازل کرد)، (۲) است و آیه:

(وَ أَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ، آهن را نازل کردیم، که در آن قدرتی بسیار است) (۳) میباشد و آیه:

(وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ، رزق شما و آنچه که وعده اش را بشما داده اند در آسمان است) (۴) که انشاء الله توضیح معنایش خواهد آمد.

پس بحکم این آیات آنچه در دنیا هست همه از ناحیه خدای سبحان نازل شده، و خدا در کلامش مکرر فرموده: که بار دیگر همه آنها بسوی پروردگار بر می گردند، از آن جمله آیات زیر است: (وَ أَنَّ إِلَى رَبِّكَ الْمُتْهَى، بدروستی که متنه بسوی پروردگار تو است) (۵) و نیز (إِلَى رَبِّكَ الرُّجْعَى

، بازگشت بسوی پروردگار تو است) (۶) و نیز (إِلَيْهِ الْمَصِيرُ، بازگشت بسوی او است) (۷) (أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ آگاه باشد که همه امور بسوی خدا باز می گردد) (۸) و آیات بسیاری دیگر.

و نیز آیه سوره حجر این معنا را هم افاده می کند: که اشیاء- در فاصله میانه پیدایش و بازگشت- بر طبق مقتضایی سیر می کنند، که کیفیت آغازشان آن را اقتضا کرده، و بر آن سرنوشتی از سعادت و شقاوت و خیر و شر جریان می یابند، که ابتداء وجودش اقتضای آن را دارد، و این معنا از آیات زیر نیز استفاده می شود: (كُلُّ يَعْمَلٌ عَلَى شَاكِلَتِهِ، هر کسی بر طینت خود می تند) (۹) (لِكُلِّ وِجْهٍ هُوَ مُؤْلِيْهَا) (۱۰)، هر کسی برای خود هدفی معین دارد که خواه ناخواه به همان سو رو

صف: ۴۳۷

۱- سوره حجر آیه ۲۱

۲- سوره زمر آیه ۶

۳- سوره حید آیه ۲۵

۴- سوره زاریات آیه ۲۲

- ۵- سوره نجم آیه ۴۲
- ۶- سوره علق آیه ۸
- ۷- سوره مؤمن آیه ۳
- ۸- سوره شوری آیه ۵۳
- ۹- سوره اسری آیه ۸۴
- ۱۰- سوره بقره آیه ۱۴۸

می کند) که توضیح دلالت یک یک آنها خواهد آمد.

و منظور در اینجا تنها اشاره اجمالی و بان مقداری است که بحث ما تمام شود، و آن این است که اخباری که می گوید: موجودات طبیعی نامبرده از بهشت نازل شده، و یا از جهنم آمده، در صورتی که ارتباطی با مسئله سعادت و شقاوت انسانها داشته باشد، میشود معنای صحیحی برایش تصور کرد، چون در اینصورت با اصول قرآنی که تا حدی مسلم است، منطبق می شود، هر چند که این توجیه باعث نشود که بگوئیم هر یک از آن روایات صحیح هم هست، و می توان بدان اعتماد کرد، "دققت فرمائید".

استدلال آنها که بکلی منکر این دسته روایات شده اند

در این مسئله بعضی ها بکلی منکر روایات نامبرده شده اند، و چنین استدلال کرده اند: که از ظاهر آیه: (و إِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَ إِسْمَاعِيلُ) الخ بر می آید که این دو بزرگوار خانه کعبه را بنا کرده اند، و برای عبادت کردن خدا در سرزمین و ثنت و بت پرستی بنا کرده اند، و اینکه پاره ای داستان سرا، و به پیروی آنان جمعی از مفسرین، حرفهای دیگری که قرآن از آن سکوت کرده اضافه کرده اند. حرفهایی است زیادی، که نباید بدان اعتماء ورزید.

هر چند که در این روایات خود تراشیده، تفنن کرده یک بار خانه خدا را قدیم دانسته، یک بار از زیارت حج آدم سخن گفته اند، باری دیگری از آسمان رفتن آن در زمان طوفان خبر داده، و نیز گفته اند حجر الاسود سنگی از سنگهای بهشت بوده است.

و این آرایشها که داستانسرایان از یک داستان اسطوره ای خود بعنوان داستانی دینی کرده اند، هر چند که در دل ساده لوحان اثر خود را کرده، و لیکن مردم خردمند و صاحب نظران از اهل علم، هرگز غفلت ندارند، از اینکه شرافتی که خدا بعضی موجودات نسبت به بعضی دیگر داده، شرافت معنوی است، پس شرافت خانه کعبه بخاطر انتسابی است که بخدا دارد و شرافت حجر الاسود بخاطر این است که بندگان خدا بدان دست می کشند، و در حقیقت بمنزله دست خدای سبحان است، و گر نه صرف یاقوت و یا در و یا چیز دیگر بودن در خانه در اصل، باعث شرافتی آن نمی شود چون شرافت در و یاقوت حقیقی نیست.

در ناحیه خدا یعنی در بازار حقائق چه فرقی بین سنگ سیاه، و سفید هست، پس شرافت خانه تنها بخاطر این است که خدا نام خود را بر آن نهاده، و آن را محل انواع عبادتها قرار داده، عبادتها بی که در جای دیگر عملی نمی شود، و تفصیلش گذشت، نه بخاطر اینکه سنگهای آن بر سایر سنگها برتری دارد، و یا محل ساختمان آن از سایر زمین ها امتیاز دارد، و یا بنای آن از آسمان و از عالم نور آمده است.

و این مطلب تنها مربوط بخانه کعبه نیست، بلکه شرافتی هم که انبیاء بر سایر افراد بشر

دارند، بخاطر تفاوتی در جسم ایشان یا در لباسشان نیست، بلکه باز بخاطر انتسابی است که با خدا دارند، چون خدا ایشان را برگزیده، و به نبوت اختصاصشان داده، و نبوت، خود یکی از امور معنوی است، و گرنه در دنیا خوشگل‌تر و خوش لباس تر از انبیاء بسیار بودند، و نیز برخوردارتر از ایشان از نعمت‌ها زیاد بوده‌اند.

آن گاه گفته است: علاوه بر اینکه این روایات بخاطر تناقض و تعارضی که با یکدیگر دارند، و نیز بخاطر اینکه سند صحیحی ندارند، و علاوه مخالف با ظاهر کتابند، از درجه اعتبار ساقطاند.

و نیز گفته: این روایات از جعلیات اسرائیلی‌ها است، که به دست زندیق‌های یهود در بین مسلمانان انتشار یافته، و خواسته‌اند بدین وسیله معارف دینی مسلمانان را زشت و در هم و بر هم کنند، تا هیچ یهود و نصارایی رغبت به اسلام پیدا نکند.

پاسخ به منکرین و معتبرین و بیان اینکه اینها دچار اشکال بزرگتری شده‌اند

مؤلف: این بود گفتار آن معتبر، اینکه در پاسخ می‌گوئیم: هر چند که مطالبش تا اندازه‌ای موجه و درست است، ولیکن قدری تندروی کرده، و (مثل همه تندرویها که انسان را از آن طرف می‌اندازد) طوری اشکال کرده که خودش دچار اشکال بزرگتر و زننده‌تر شده است.

اما اینکه گفت: روایات از درجه اعتبار ساقطند، چون که با هم تعارض و تناقض دارند، و نیز مخالف با کتاب خدا هستند، اشکال واردی نیست، برای این که اگر کسی می‌خواست به مضمون یک یک‌آنها ترتیب اثر دهد، این اشکال وارد بود، (که مثلاً در بودن، مناقض با یاقوت بودن است) ولی ما گفتیم: که پذیرفن آن معنای مشترکی که همه بر آن دلالت دارند، عیوب ندارد، و معلوم است که تعارض در متن روایات ضرری به آن معنای مشترک و جامع نمی‌زند.

البته این را هم بگوئیم: که سخن ما همه در باره روایاتی بود که به مصادر عصمت، یعنی رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و ائمه معصومین از ذریه او منتهی می‌شود، نه روایات دیگر، که مثلاً از مفسرین صحابه و تابعین نقل شده، چون صحابه و تابعین حالشان حال سایر مردم است، و از نظر روایت هیچ فرقی با سایر مردم ندارند، و حتی آن کلماتی هم که بدون تعارض از ایشان نقل شده، حالش، حال آن کلماتی است که متعارض است، و خلاصه سخن اینکه، کلمات صحابه و تابعین نه متعارضش حجت است، و نه بدون متعارضش، برای اینکه آنچه در اصول معارف دینی حجت است، کتاب خدا است و سنت قطعی و بس.

پس روایاتی که در مثل مسئله مورد بحث از معصومین نقل می‌شود، و در آنها تعارض هست، صرف این تعارض باعث نمی‌شود که ما آنها را طرح نموده، از اعتبار ساقط بدانیم، مگر آنکه همان جهت جامع نیز مخالف با کتاب خدا و سنت قطعی باشد، و یا نشانه‌هایی از دروغ و جعل همراه داشته باشد.

در نتیجه دلیل نقلی در اینجا به چند دسته تقسیم می شود، یکی آن دلیلی که باید قبولش کرد، مانند کتاب خدا، و سنت قطعی، و یکی آن دلیلی که باید ردش کرد، و پذیرفت، و آن عبارت از روایتی است که مخالف با کتاب و سنت باشد، و سوم آن روایاتی است که نه دلیلی بر ردش هست و نه بر قبولش، و چهارم آن روایاتی است که نه از نظر عقل دلیلی بر محال بودن مضمونش هست، و نه از جهت نقل یعنی کتاب و سنت قطعی.

پس با این بیان فساد این اشکال دیگر ش هم روشن شد، که گفت: سند این احادیث صحیح نیست، برای این که صرف صحیح نبودن سند، باعث نمی شود که روایت طرح شود، ما دام که مخالف با عقل و یا نقل صحیح نباشد.

و اما مخالفت این روایات با ظاهر جمله: (وَإِذْ يَرَقُّ إِبْرَاهِيمُ الْقَواعِدَ مِنَ الْبَيْتِ) الخ، هیچ معنایی برایش نفهمیدم، آخر کجای این آیه شریفه دلالت دارد که مثلا حجر الاسود از بهشت نبوده؟

و یا در زمان آدم قبه ای بجای این خانه برای آدم نازل نشده؟ و در هنگام طوفان نوح، آن قبه باسمان نرفته است؟.

و آیا آیه بیش از این دلالت دارد که این خانه از سنگ و گل ساخته شده، و سازنده اش ابراهیم بوده؟ این مطلب چه ربطی دارد به اینکه آنچه در روایات آمده درست است یا درست نیست؟

بله تنها اشکالی که در این روایات هست اینست که خیلی با طبع آقا نمی سازد، و با سلیقه و رأی او جور نیست، آنهم سلیقه و رأیی که ناشی از تعصب مذهبی است، مذهبی که حقایق معنوی مربوط به انبیاء را قبول ندارد، و نمی پذیرد که ظواهر دینی متکی بر اصول و ریشه هایی معنوی باشد.

و یا ناشی از تقلید کورکورانه، و دنبال روی بدون اراده از علوم طبیعی است، که در این عصر همه چیز را زیر پا نهاده، حکم می کند بر اینکه همانطور که باید هر حادث از حادث طبیعی را معلول علتی مادی و طبیعی بدانیم، امور معنوی مربوط به آن حادث از قبیل تعلیمات اجتماعی را هم باید به یک علتی مادی، و یا چیزی که بالأخره به ماده برگردد مستند کنیم، برای اینکه در تمامی شئون حوادث مادی، حاکم همان ماده است.

رد یا اثبات حقائق معنوی در شان علوم طبیعی و اجتماعی نیست

در حالی که این تقلید صحیح نیست، و وظیفه یک دانشمند این است که این قدر تدبیر داشته باشد، که علوم طبیعی تنها می تواند از خواص ماده و ترکیب های آن، و ارتباطی که آثار طبیعی با موضوعاتش دارد، بحث کند، که این ارتباط طبیعی چگونه است؟.

و همچنین وظیفه علوم اجتماعی تنها این است که از روابط اجتماعی که میانه حوادث اجتماعی هست بحث کند، و اما حقایق خارج از حومه ماده، و بیرون از میدان عملیات آن، حقایقی که محیط به طبیعت و خواص آنست، و همچنین ارتباط معنوی و غیر مادی آن با حوادث عالم، و

اینکه آن حقایق چه ارتباطی با عالم محسوس ما دارد؟ وظیفه علوم طبیعی و اجتماعی نیست، و این علوم نباید در آن مسائل مداخله کند، و به لا و نعم در آنها سخنی بگوید.

در مسئله مورد بحث علوم طبیعی تنها می تواند بگوید: خانه ای که در عالم طبیعت فرض شود، ناگزیر محتاج باین است که اجزایی از گل و سنگ، و سازنده داشته باشد، که با حرکات و اعمال خود آن سنگ ها و گل ها را بصورت خانه ای در آورد، و یا بحث کند که چگونه فلان حجره از سنگ های سیاه ساخته شد. هم چنان که علوم اجتماعی تنها می تواند حوادث اجتماعیه ای که نتیجه اش بنای کعبه بدست ابراهیم است معلوم کند، و آن حوادث عبارتست از تاریخ زنده او، و زندگی هاجر و اسماعیل، و تاریخ سرزمین تهame، و توطن جرهم در مکه، و جزئیاتی دیگر.

و اما اینکه این سنگ یعنی حجر الاسود مثلا چه نسبتی با بهشت یا دوزخ موعود دارد؟

بررسی آن وظیفه این علوم نیست، و نمی تواند سخنای را که دیگران در این باره گفته اند، و یا خواهند گفت، انکار کند، و قرآن کریم در باره این سنگ و سنگهای دیگر، و هر موجود دیگر فرموده: همه از ناحیه قرارگاهی که نزد خدا داشته اند نازل شده اند، و دوباره به سوی او بر می گردند، بعضی به سوی بهشت او، و بعضی به سوی دوزخ، و باز همین قرآن ناطق است به اینکه اعمال به سوی خدا صعود می کند، و به سوی اویش می برنند، و به او می رسد.

با اینکه اعمال از جنس حرکات و اوضاع طبیعی هستند، و این معنا که چند حرکت، یک عمل را تشکیل می دهد، و اجتماع برای آن عمل اعتباری قائل میشود و گرنه عمل بودن یک عمل، امری تکوینی و حقیقتی خارجی نیست، آنچه در خارج حقیقت دارد، همان حرکات است (مثلا-نماز که در خارج یک عمل عبادتی شمرده می شود، عبارت است از چند حرکت بدنی، و زبانی، که وقتی با هم ترکیب می شود، نامش را نماز می گذاریم)، با این حال قرآن می فرماید: عمل شما را بسوی خدا بالا می برنند: (إِلَيْهِ يَصْرِيْعُهُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ، وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ، کلمه طیب بسوی خدا بالا می رود، و عمل صالح آن را تقویت میکند) (۱) و آیه ای دیگر آن را معنا نموده، می فرماید: (وَ لِكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَى مِنْكُمْ، گوشت قربانی شما، بخدا نمی رسد، و لکن تقوای شما باو می رسد) (۲)، و تقوی یا خود فعل است، و یا صفتی است که از فعل حاصل می شود.

معارف دینی بطور مستقیم هیچ ربطی به طبیعت و اجتماعیات ندارند

پس کسی که می خواهد در باره معارف دینی بحث کند، باید در اینگونه آیات تدبیر کند، و بفهمد که معارف دینی بطور مستقیم هیچ ربطی به طبیعت و اجتماعیات از آن نظر که طبیعی و

ص: ۴۴۱

۱- سوره فاطر آیه ۱۰

۲- سوره حج آیه ۳۷

اجتماعی است، ندارد بلکه اتکاء و اعتمادش همه بر حقایق و معانی ما فوق طبیعت و اجتماع است.

و اما اینکه گفت: (شرافت انبیاء و معابد و هر امری که منسوب به انبیاء است مانند بیت و حجر الاسود، از قبیل شرافت ظاهری نیست، بلکه شرافتی است معنوی که از تفضیل الهی ناشی شده است) سخنی است حق، و لکن این را هم باید متوجه میشد، که همین سخن حقیقتی دارد، آن حقیقت چیست؟ و آن امر معنوی که در زیر این شرافت هست کدام است؟ اگر از آن معانی باشد که احتیاجات اجتماعی هر یک را برای موضوع و ماده اش معین می کند، از قبیل ریاست، و فرماندهی در انسانها، و ارزش و گرانی قیمت، در مثل طلا و نقره، و احترام پدر و مادر و محترم شمردن قوانین و نوامیس، که معانیش در خارج وجود ندارد، بلکه اعتباریاتی است که اجتماعات بخاطر ضرورت احتیاجات دنیوی معتبر شمرده، در بیرون از وهم و اعتبار اجتماعی اثری از آن دیده نمیشود.

و این هم پر واضح است که احتیاج کذایی در همان عالم اجتماع وجود دارد، و از آن عالم پا فراتر نمی گذارد، چون گفته‌یم: احتیاج مولود اجتماع است، تا چه رسد به اینکه سر از ساحت مقدس خدای (عز سلطانه) در آورد، و خدا را هم محتاج بدان حاجت کند.

خوب، اگر بنا شد شرافت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از باب همین شرافتها اعتباری باشد، چه مانعی دارد که یک خانه و یا سنگی هم به همین شرافت مشرف گردد.

و اگر شرافت نامبرده از معانی حقیقی و واقعی، و نظیر شرافت نور بر ظلمت، و علم بر جهل، و عقل بر سفاهت باشد، بطوری که حقیقت وجود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مثلاً غیر حقیقت وجود دیگران باشد، هر چند که ما با حواس ظاهری خود آن را در ک نکنیم، که حقیقت مطلب هم از این قرار است، چون لا یق به ساحت قدس ربوبی همین است، که فعل او و حکم او را حمل بر حقیقت کنیم، نه اعتبار، هم چنان که خودش فرمود! (وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا لَا يَعْلَمُونَ، ما حَلَقْنَا هُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ، وَ لِكُنَّ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ، مَا آسمانها وَ زمِينٌ وَ مَا بَيْنَ آنِ دُو را که می آفریدیم، بازی نمیکردیم، و ما آن دو را جز به حق نیافریدیم، ولی بیشتر مردم نمیدانند) (۱)، که انشاء الله بیانش خواهد آمد.

در اینصورت بر گشت شرافت آن جناب به یک نسبتی حقیقی و معنوی با ما وراء الطیعه خواهد بود، نه صرف شرافتی مادی، و وقتی چنین شرافتی بنحوی در انبیاء ممکن باشد، چه مانعی دارد که در غیر انبیاء از قبیل خانه و سنگ و امثال آن نیز پیدا شود؟ و دلیلی که این شرافت را بیان

ص: ۴۴۲

می کند بخاطر انس ذهنی که اهل اجتماع باصطلاحات اجتماعی خود دارند، ظاهر در شرافت های اعتباری و معروف باشد.

اینگونه بیانات الهی و ظواهر دینی پرده هایی است که بر روی اسراری انداخته شده

راستی چقدر خوب بود می فهمیدیم این آقایان با آیاتی که در خصوص زینت های بهشتی و تشرف اهل بهشت به طلا و نقره سخن میگوید، چه معامله میکنند؟ با اینکه طلا و نقره دو فلز هستند، که به غیر از گرانی قیمت که ناشی از کمیابی آنها است؟ هیچ شرافتی ندارند؟ از ایشان می پرسیم: منظور از احترام و تشریف اهل بهشت بوسیله طلا و نقره چیست؟ و داشتن طلا و نقره و ثروتمند بودن در بهشت چه اثری دارد؟ با اینکه گفتیم اعتبار مالی تنها در ظرف اجتماع معنا دارد، و در بیرون از این ظرف اصلا معنا ندارد، آیا برای این گونه بیانات الهی، و ظواهر دینی وجهی به غیر این هست، که بگوئیم این ظواهر پرده هایی است، که بر روی اسراری انداخته اند؟

خوب، اگر وجه همین است (که بغیر اینهم نمی تواند باشد)، پس چرا اینگونه بیانات را در باره نشئه آخرت جائز بدانیم، ولی نظیر آن را در بعضی از مسائل دنیایی جائز ندانیم؟.

امت محمد (صلی الله علیه و آله) چه کسانی هستند؟

و در تفسیر عیاشی ^(۱) از زیری از امام صادق علیه السلام روایت آمده که گفت: به حضرتش عرضه داشتم: بفرمائید بینم امت محمد (صلی الله علیه و آله) چه کسانی هستند؟ فرمود: امت محمد (صلی الله علیه و آله) خصوص بنی هاشمند، عرضه داشتم: چه دلیلی بر این معنا هست که امت محمد (صلی الله علیه و آله) تنها اهل بیت اویند، نه دیگران؟ فرمود: قول خدای تعالی که فرموده: (وَإِذْ يَرْقَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ، رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ، رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَهُكَ، وَمِنْ ذُرَّيَّتِنَا أُمَّةٌ مُسْلِمَةٌ لَهُكَ، وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا، وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَابُ الرَّحِيمُ)، که وقتی خدای تعالی این دعای ابراهیم و اسماعیل را مستجاب کرد، و از ذریه او امتی مسلمان پدید آورد، و در آن ذریه، رسولی از ایشان، یعنی از همین امت مبعوث کرد، که آیات او را برای آنان تلاوت کند، و ایشان را تزکیه نموده، کتاب و حکمتshan بیاموزد.

و نیز بعد از آنکه ابراهیم دعای اولش را به دعای دیگر وصل کرد، و از خدا برای امت، طهارت از شرک و از پرستش بت ها درخواست نمود، تا در نتیجه، امر آن رسول در میانه امت نافذ، و مؤثر واقع شود، و امت از غیر او پیروی نکنند و گفت: (وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَ أَنْ تَعْبَدَ الْأَصْنَامَ، رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضَلُّنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ، فَمَنْ تَبَعَنِي فَإِنَّهُ مِنِي، وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ). ^(۲)

لذا از اینجا می فهمیم آن امامان و آن امت مسلمان، که محمد (صلی الله علیه و آله) در میان آنان مبعوث شده، به غیر از ذریه ابراهیم نیستند، چون ابراهیم درخواست کرد که خدایا (مرا و فرزندانم را از

ص: ۴۴۳

۱- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۶۰ [.....]

۲- سوره ابراهیم آیه ۳۶

اینکه اصنام را بپرستیم دور بدار).

مؤلف: استدلال امام علیه السلام در نهایت درجه روشنی است، برای اینکه ابراهیم از خدا خواست تا امت مسلمه ای در میانه ذریه اش باو عطا کند، و از ذیل دعايش که گفت: (پروردگارا در میانه آن امت که از ذریه من هستند رسولی مبعوث کن)، فهمیده می شود که این امت مسلمان همانا امت محمد (صلی الله علیه و آله) است، اما نه امت محمد (صلی الله علیه و آله) بمعنای کسانی که محمد (صلی الله علیه و آله) بسوی آنان مبعوث شده، و نه امت محمد (صلی الله علیه و آله) بمعنای آن کسانی که بوی ایمان آوردن، چون این دو معنای از امت، معنایی است اعم از ذریه ابراهیم و اسماعیل، بلکه امت مسلمی است که از ذریه ابراهیم باشد.

از سوی دیگر ابراهیم از پروردگارش درخواست می کند که ذریه اش را از شرک و ضلالت دور بدارد، و این همان عصمت است، و چون می دانیم که همه ذریه ابراهیم معصوم نبودند، زیرا ذریه او عبارت بودند از تمامی عرب مصر و یا خصوص قریش، که مردمی گمراه و مشرک بودند، پس می فهمیم منظورش از فرزندان من (بنی) خصوص اهل عصمت از ذریه است، که عبارتند از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و عترت طاهرینش ع، پس امت محمد (صلی الله علیه و آله) هم تنها همینها هستند، که در دعای ابراهیم منظور بودند.

و شاید همین نکته باعث شده که در دعای دوم بجای ذریه کلمه بنین را بیاورد، مؤید این احتمال جمله: (فَمَنْ تَبَعَّنِي فَإِنَّهُ مِنِّي، وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ) الخ است چون بر سر این جمله فای تفریغ و نتیجه را آورده، و با آوردن آن پیروانش را جزئی از خودش خوانده، و از دیگران ساكت شده، کانه خواسته است بگوید: آنها که مرا پیروی نکنند، با من هیچ ارتباطی ندارند و من آنها را نمی شناسم، (دقیق کنید).

و اینکه امام فرمود: (پس از خدا برای آنان تطهیر از شرک و بت پرستی درخواست کرد) الخ، هر چند که تنها تطهیر از بت پرستی را خواست، و لیکن از آنجا که بت پرستی را به ضلالت تعلیل کرد، و گفت: (چون شرک و بت پرستی ضلالت است)، لذا امام علیه السلام تطهیر از معاصی را هم اضافه کرد، چون به بیانی که در آیه: (صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ). (۱) گذشت، هر معصیتی شرک است.

و اینکه امام علیه السلام فرمود: (این دلالت دارد بر اینکه ائمه و امت مسلمان) الخ، معنایش این است که آیه دلالت دارد که امام و امت یکی است، و به بیانی که گذشت این ائمه و امت از ذریه ابراهیم اند.

ص: ۴۴۴

۱- سوره فاتحه الكتاب آیه ۶

در اینجا اگر بگویی: در صورتی که مراد به امت در این آیات و نظائر آن، مانند آیه: (كُنْتُمْ خَيْرٌ أُمَّةٍ أَخْرِجْتُ لِلنَّاسِ) (۱)، تنها عده ای محدود از امت باشند، و کلمه نامبرده شامل حال بقیه نشود، لازم می آید بدون جهتی مصحح، و بدون قرینه ای مجوز، کلام خدا را حمل بر مجاز کنیم علاوه بر این که بطور کلی خطاب های قرآن متوجه به عموم مردمی است که به پیامبر اسلام ایمان آورده اند، و این مطلب آن قدر روشن و بدیهی است، که هیچ احتیاج به استدلال ندارد.

در پاسخ می گوئیم: اطلاق کلمه امت محمد (صلی الله علیه و آله) در عموم مردمی که بدعوت آن جناب ایمان آورده اند، اطلاقی است نو ظهور، و مستحدث، باین معنا که بعد از نازل شدن قرآن و انتشار دعوت اسلام این استعمال شایع شد، و از هر کس میرسیدی از امت که هستی؟ میگفت: از امت محمد (صلی الله علیه و آله) هستم و گرنه از نظر لغت کلمه امت بمعنای قوم است، هم چنان که در آیه: (عَلَى أُمَّةٍ مِّمَّنْ مَعَكَ وَ أُمَّةٍ سَيْنَمَتَعُهُمْ)، (۲) به همین معنا است حتی در بعضی موارد بر یک نفر هم اطلاق می شود، مانند آیه شریفه: (إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِّلَّهِ، ابْرَاهِيمَ امْتَيْ بُودَ عَبَادَتَرَگَرَ بِرَأْيِ خَدَا) (۳).

معنای کلمه "امت" از نظر عمومیت و وسعت تابع مورد استعمال، یا اراده گوینده است

بنا بر این پس معنای کلمه، از نظر عمومیت و وسعت، و خصوصیت و ضيق، تابع موردنی است که لفظ (امت) در آن استعمال می شود، یا تابع معنایی است که گوینده از لفظ اراده کرده است.

پس کلمه نامبرده در آیه مورد بحث که می فرماید: (رَبَّنَا وَ اجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ) الخ، با در نظر داشتن مقام آن که گفتیم مقام دعا است، با بیانی که گذشت، جز به معنای عده محدودی از آنان که برسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایمان آوردنمی تواند باشد، و همچنین در آیه ای که شما آوردید. یعنی آیه: (كُنْتُمْ خَيْرٌ أُمَّةٍ أَخْرِجْتُ لِلنَّاسِ)، که با در نظر داشتن مقامش، که مقام منت نهادن، و تنظیم و ترفیع شان امت است، بطور مسلم شامل تمامی امت اسلام نمی شود.

و چگونه ممکن است شامل شود؟ با اینکه در این امت فرعون صفتانی آمدند، و رفتد، و همیشه هستند، و نیز در میانه امت دجال هایی هستند، که دستشان بهیچ اثری از آثار دین نرسید، مگر آنکه آن را محظوظ کردند، و بهیچ ولی از اولیاء خدا نرسید، مگر آنکه او را توهین نمودند، که انشاء الله بیان کاملش در همان آیه (۴) خواهد آمد.

پس آیه نامبرده از قبیل آیه: (وَ أَنَّى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ) است، که به بنی اسرائیل می فرماید: (من شما را بر عالمیان برتری دادم)، (۵) که یکی از همین بنی اسرائیل قارون است، که

ص: ۴۴۵

۱- سوره آل عمران آیه ۱۱۰

۲- سوره هود آیه ۴۸

۳- سوره نحل آیه ۱۲۰

۴- سوره آل عمران آیه ۱۱۰

۵- سوره بقره آیه ۴۷

قطعاً نمی توان گفت: آیه شامل او نیز می شود، هم چنان که کلمه (قوم من) در آیه: (وَ قَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُوراً، رسول گفت: ای پروردگار من، قوم من این قرآن را متروک گذاشتند)،^(۱) شامل حال تمامی افراد امت نمی شود، بخاطر اینکه اولیاء قرآن و رجالی که (لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةً وَ لَا يَعْنَى عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ، نه تجاری آنان را از یاد خدا به خود مشغول میکند، و نه خرید و فروش)^(۲) در میانه همین قوم و امت رسول هستند.

پس همانطور که گفتیم معنای کلمه امت بر حسب اختلاف موارد مختلف می شود، یک جا بمعنای یک نفر می آید، جای دیگر بمعنای عده معدودی، و جایی دیگر بمعنای همه کسانی که به یک دین ایمان آورده اند، مانند مورد: (تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ، لَهَا مَا كَسَبَتْ، وَ لَكُمْ مَا كَيْبَثْ، آنان امتی بودند که گذشتند، و بازچه کردند رسیدند شما نیز با سرنوشتی خواهید رسید که خودتان برای خود معین کرده اید)^(۳) که خطاب در آن متوجه به تمامی امت است، یعنی کسانی که به رسول اسلام (صلی الله علیه و آله) ایمان آوردنده، و یا بگو به همه کسانی که رسول اسلام (صلی الله علیه و آله) بسوی آنان مبعوث شده است.

بحث علمی

سر گذشت ابراهیم (علیه السلام) یک دوره کامل از سیر عبودیت را در بر دارد

وقتی به داستان ابراهیم علیه السلام مراجعه می کنیم، که زن و فرزند خود را (از موطن اصلی) حرکت می دهد، و به سرزمین مکه می آورد، و در آنجا اسکان می دهد، و نیز بمحاجرایی که بعد از این اسکان پیشامد میکند، تا آنجا که مامور قربانی کردن اسماعیل می شود، و از جانب خدای تعالی عوضی، بجای اسماعیل قربانی می گردد، و سپس خانه کعبه را بنا میکند.

می بینیم که این سر گذشت یک دوره کامل از سیر عبودیت را در بر دارد، حرکتی که از نفس بنده آغاز گشته، به قرب خدا منتهی می شود، یا به عبارتی از سرزمینی دور آغاز گشته، به حظیره قرب رب العالمین ختم می گردد، از زینت های دنیا و لذائذ آن آرزوهای دروغینش، از جاه، و مال، و زمان و اولاد، چشم می پوشد، و چون دیوها، در مسیر وی با وساوس خود منجلابی می سازند، او آن چنان راه می رود، که پایش بان منجلاب فرو نرود، و چون (آن دایه های از مادر مهربانتر با دلسوزیهای مصنوعی خود) می خواهند خلوص و صفائی بندگی و علاقه بدان و توجه به سوی مقام پروردگار و دار کبریایی را در دل وی مکدر سازند، آن چنان سریع گام بر می دارد، که شیطانها به گردش نمی رستند. پس در حقیقت سر گذشت آن جناب وقایعی بظاهر متفرق است، که در واقع زنجیروار بهم میپیوند و یک داستانی تاریخی درست می کند، که این داستان از سیر عبودی

صف: ۴۴۶

۱- سوره فرقان آیه ۳۰

۲- سوره نور آیه ۳۷

۳- سوره بقره آیه ۱۳۴

ابراهیم حکایت میکند، سیری که از بنده ای بسوی خدا آغاز می گردد، سیری که سر تا سرش ادب است، ادب در سیر، ادب در طلب، ادب در حضور، ادب در همه مراسم حب و عشق و اخلاص، که آدمی هر قدر بیشتر در آن تدبیر و دقت کند، این آداب را روشن تر و درخشندۀ تر می بیند.

در باره حج و اشاره به اسرار و حکمت آن

در پایان این راه، از طرف خدای سبحان مامور می شود، برای مردم عمل حج را تشریع کند، که قرآن این فرمان را چنین حکایت میکند: (وَأَذْنُ فِي النَّاسِ بِالْحَجَّ يَأْتُوكَ رِجَالًا، وَ عَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجَّ عَمِيقٍ، در میانه مردم بحج اعلام کن، تا پیادگان و سواره بر مرکب های لاغر از هر ناحیه دور بیایند). [\(۱\)](#) چیزی که هست خصوصیاتی را که آن جناب در عمل حج تشریع کرده، برای ما نامعلوم است، ولی این عمل هم چنان در میانه عرب جاهلیت یک شعار دینی بود، تا آنکه پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) مبعوث شد، و احکامی در آن تشریع کرد، که نسبت به آنچه ابراهیم علیه السلام تشریع کرده بود، مخالفتی نداشت، بلکه در حقیقت مکمل آن بود، و این را ما از اینجا می گوئیم که خدای تعالی بطور کلی اسلام و احکام آن را ملت ابراهیم خوانده، می فرماید: (قُلْ إِنَّنِي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ، دِينًا قِيمًا مِلَّهُ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا، بِكُوْپِرُودْ كَارَمْ مَرَا بَهْ سُوْيِ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ هَدَيْتَ دِينِي اسْتَوَارَ كَهْ مَلَتْ ابْرَاهِيمَ وَ مَعْتَدَلْ اسْتَ). [\(۲\)](#)

و نیز فرموده: (شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا، وَ الَّذِي أُوحِيَنَا إِلَيْكَ، وَ مَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ، وَ مُوسَى، وَ عِيسَى، برای شما از دین همان را تشریع کرد، که نوح و ابراهیم و موسی و عیسی را نیز بدان سفارش کرده بود باضافه احکامی که مخصوص تو وحی کردیم). [\(۳\)](#)

و بهر حال آنچه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از مناسک حج تشریع فرمود، یعنی احرام بستن از میقات، و توقف در عرفات، و بسر بردن شبی در مشعر، و قربانی، و سنگ انداختن به سه جمره، و سعی میانه صفا و مروه، و طواف بر دور کعبه، و نماز در مقام، هر یک به یکی از گوشۀ های سفر ابراهیم بمکه اشاره دارد، و موافق و مشاهد او و خانواده اش را مجسم میسازد، و براستی چه موافقی، و چه مشاهدی، که چقدر پاک و الهی بود؟! موافقی که راهنمایش بسوی آن موافق، جذبه ربوبیت، و سایقش ذلت عبودیت بود.

عبداتی که توسط انبیاء (علیه السلام) تشریع شده تمثال هایی از سیر عبودی آنان است

آری عباداتی که تشریع شده (که بر همه تشریع کنندگان آن بهترین سلام باد) صورتهایی از توجه کملین از انبیاء بسوی پروردگارشان است، تمثال هایی است که مسیر انبیاء علیه السلام را از هنگام شروع تا ختم مسیر حکایت میکند، سیری که آن حضرات بسوی مقام قرب و زلفی داشتند، هم چنان که آیه: (لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُشْوَةٌ حَسَنَهُ، برای شما هم در رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اقتدایی

- ١- سوره حج آیه ۲۷
- ٢- سوره انعام آیه ۱۶۱
- ٣- سوره شوری آیه ۱۳

نیکو بود)، (۱) نیز باین معنا اشاره دارد، و می فهماند آنچه امت اسلام به عنوان عبادت میکند، تمثalli از سیر پیامبرشان است.

و این خود اصلی است که در اخباری که حکمت و اسرار عبادتها را بیان میکند و علت تشریع آنها را شرح می دهد، شواهد بسیاری بر آن دیده می شود، که متبع بینا می خواهد تا باش شواهد وقوف و اطلاع یابد..]

ص: ۴۴۸

۱- سوره احزاب آیه ۲۱ [.....]

اشاره

وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّهِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَيِّفَهُ نَفْسَهُ وَلَقَدِ اصْبَحَ طَفَّيْنَا فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ (۱۳۰) إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ (۱۳۱) وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِي إِنَّ اللَّهَ اصْبَحَ طَفَى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ (۱۳۲) أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتَ إِذْ قَالَ لِبْنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ (۱۳۳) تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ حَلَّتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُشَكِّلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۳۴)

ترجمه آيات

کسى از کيش ابراهيم رو گردان است که خود را دچار حماقت کرده فهم خدادادي را از دست داده باشد، با اينکه ما او را در دنيا برگريديم و او در آخرت از صالحان است (۱۳۰).

آن زمانش را بيااد آر که پروردگارش بوی گفت: اسلام بياور گفت من تسليم رب العالمين (۱۳۱).

و ابراهيم فرزندان خود را و يعقوب

ص: ۴۴۹

هم باین اسلام سفارش کرده گفت: ای پسران من خدا دین را برای شما بگزید زنها را مبادا در حالی بمیرید که اسلام نداشته باشد (۱۳۲).

حال شما که از این کیش رو گردانید یا همانست که گفتم فهم خود را از دست داده اید و یا می گویید ما در آن لحظه که مرگ یعقوب رسیده بود حاضر بودیم اگر این را بگوئید که یعقوب از فرزندانش پرسید: بعد از من چه می پرسید؟ گفتند معبد تو و پدرانت ابراهیم و اسماعیل و اسحاق را که معبدی یکتاست می پرسیم در حالی که برای او تسلیم باشیم (۱۳۳).

بهر حال آنها امتنی بودند و رفتند و هر چه کردند برای خود کردند شما هم هر چه بکنید برای خود می کنید شما از آنچه آنان می کردند بازخواست نخواهید شد (۱۳۴)

بیان

رو گرداندن از کیش ابراهیم (علیه السلام) از حماقت و سفاهت نفس است

(وَ مَنْ يَرْغُبُ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَيِّفَهُ نَفْسُهُ) الخ، کلمه رغبت وقتی با لفظ (عن) متعدد شود، یعنی بگوئیم (من از فلان چیز رغبت دارم) معنای اعراض و نفرت را می دهد (یعنی من از فلان چیز اعراض و نفرت دارم)، و چون با لفظ (فی) متعدد شود، معنای میل و شوق را می دهد، (یعنی من به فلان چیز علاقه و میل دارم).

و کلمه (نفس) هم بطور متعدد می آید، و هم لازم، و بهمین جهت بعضی از مفسرین گفته اند:

کلمه (نفس) مفعول کلمه (نفس) است چون (نفس) متعدد است، ولی بعضی دیگر (نفس) را لازم گرفته اند، و بهمین جهت گفته اند: کلمه (نفس) تمیز است، نه مفعول، و به هر حال معنای جمله اینست که اعراض از ملت و کیش ابراهیم از حماقت نفس است، و ناشی از تشخیص ندادن اموری است که نافع بحال نفس است، از اموری که مضر بحال آنست، و از این آیه معنای روایت معروف (ان العقل ما عبد به الرحمن، عقل چیزی است که با آن رحمان عبادت شود) استفاده می شود.

(وَ لَقَدِ اضْطَفَنَا فِي الدُّنْيَا) الخ، کلمه (اصطفاء) به معنای گرفتن چکیده و خالص هر چیز است، بطوری که بعد از اختلاط آن با چیزهای دیگر از آنها جدا شود، و این کلمه وقتی با مقامات ولایت ملاحته شود، منطبق بر خلوص عبودیت میشود، و خلاصه اصطفاء در این مقام این است که، بنده در تمامی شئونش به مقتضای مملوکیتش و عبودیتش رفتار کند، یعنی برای پروردگارش تسلیم صرف باشد، و این معنا با همان عمل به دین در جمیع شئون تحقق می یابد، برای اینکه دین چیز دیگری نیست، همان مواد عبودیت در امور دنیا و آخرت است، دین نیز میگوید: بنده باید در تمامی امورش تسلیم رضای خدا باشد، هم چنان که در آیه: (إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ) نیز دین را

همان تسلیم خدا شدن معرفی کرده است. (۱)

مقام اصطفاء و برگزیدگی همان مقام اسلام و تسلیم است

پس معلوم شد که مقام اصطفاء عیناً همان مقام اسلام است، و شاهد بر آن آیه: (إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ: أَسْلِمْ قَالَ: أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ) است، که از ظاهرش بر می‌آید طرف (اذ- زمانی که) متعلق است بجمله (اصطفیناً) در نتیجه معنا چنین می‌شود اصطفاء ابراهیم در زمانی بود که پروردگارش به او گفت: اسلام آور، و او هم برای خدای رب العالمین اسلام آورد پس جمله: (إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ: أَسْلِمْ قَالَ: أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ)، بمنزله تفسیری است برای جمله: (اصطفیناً) الخ.

نکته و وجه دو "التفات" در دو آیه کویمه

و در این آیه التفاتی از تکلم بسوی غیبت بکار رفته، برای اینکه در ابتداء فرمود: (ما او را اصطفاء کردیم)، و بعد می‌فرماید: (چون پروردگارش بدو گفت)، با اینکه جا داشت بفرماید: (و چون بدو گفتیم)، و التفات دیگری از خطاب بسوی غیبت بکار رفته، برای اینکه کلام ابراهیم را اینطور حکایت می‌کند، که گفت: (من اسلام آوردم برای رب العالمین) با اینکه جا داشت بگوید:

(پروردگارا من اسلام آوردم برای تو).

حال بینیم چه نکته‌ای باعث این دو التفات شده؟ اما التفات اولی نکته اش اینست که خواسته است اشاره کند به اینکه آنچه پروردگار باو فرموده، سری بوده که پروردگارش با او در میان نهاده، و در مقامی نهاده که مقام خلوت بوده، چون همیشه میانه شنونده و گوینده یک اتصالی هست، که وقتی گوینده غایب می‌شود آن اتصال بهم می‌خورد، و مخاطب از آن مقامی که داشت در حقیقت بریده می‌شود و یا به عبارتی در حقیقت میانه او و گوینده، و سخنی که با اوی در میان داشت، پرده‌ای می‌افتد، و بهمین جهت خدای تعالی و قتی قصه را برای پیامبر اسلام حکایت می‌کند می‌فرماید (و چون پروردگارش باو گفت چنین و چنان) تا برساند آنچه گفته از اسراری بوده که جای گفتگویش مقام انس خلوت است.

و اما نکته التفات دومی، این است که همان جمله: (و چون پروردگارش به او گفت)، هر چند از یک لطف خاصی حکایت می‌کند، که مقتضایش آزادی ابراهیم در گفتگو است، و لیکن از آنجا که ابراهیم علیه السلام هر چه باشد بالأخره بنده است، و طبع بنده ذلت و تواضع است، لذا ایجاب می‌کند که خود را در این مقام آزاد و رها نبیند، بلکه در عوض ادب حضور را مراعات کند، چون در غیر اینصورت در حقیقت خود را مختص بمقام قرب، و متشرف بحظیره انس حساب کرده، در حالی که ادب بندگی اقتضاء می‌کند او در همان حال هم خود را یکی از بندگان ذليل و مربوب بیند، و در برابر کسی اظهار ذلت کند، که تمامی عالمیان در برابرش تسلیم هستند، پس نباید

ص: ۴۵۱

می گفت: (اسلمت لک، من تسلیم توام) بلکه باید می گفت: (اسلمت رب العالمین، تسلیم آنم که همه عالم مربوب و تسلیم اویند).

خوب بحمد الله وجه این دو التفات را فهمیدیم، حال بینیم کلمه (اسلمت) چه معنا دارد؟

اصولاً کلمه (اسلام) که باب افعال است، و کلمه (تسلیم) که باب تفعیل است، و کلمه (استسلام) که با استفعال است، هر سه یک معنا را می دهند، و آن این است که کسی و یا چیزی در برابر کس دیگر حالت داشته باشد که هرگز او را نافرمانی نکند، و او را از خود دور نسازد، این حالت اسلام و تسلیم و استسلام است، هم چنان که در قرآن کریم آمده: (بَلِيْ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ إِلَّا، آری کسی که روی دل تسلیم برای خدا کند)، [\(۱\)](#) و نیز فرموده: (إِنِّي وَجَهْتُ وَجْهِي لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَيْنًا، من روی دل، متوجه بسوی آن کس میکنم که آسمانها و زمین را بیافرید توجهی معتقد لانه). [\(۲\)](#)

و وجه هر چیز عبارت از آن طرف آن چیز است که روپروری تو قرار دارد، ولی بالنسبه به خدای تعالی و وجه هر چیز تمامی وجود آنست، برای اینکه چیزی برای خدا پشت و رو ندارد، پس اسلام انسان برای خدای تعالی وصف رام بودن و پذیرش انسان است، نسبت به سرنوشتی که از ناحیه خدای سبحان برایش تنظیم می شود، چه سرنوشت تکوینی، از قدر و قضاء و چه تشریعی از اوامر و نواهی و غیر آن، و به همین جهت میتوان گفت: مراتب تسلیم بر حسب شدت و ضعف وارده بر انسان و آسانی و سختی پیش آمدها، مختلف می شود، آنکه در برابر پیش آمدهای ناگوارتر و تکالیف دشوارتر تسلیم می شود، اسلامش قوی تر است، از اسلام آن کس که در برابر ناگواری ها و تکالیف آسانتری تسلیم می شود، پس بنا بر این اسلام دارای مراتبی است.

معنای اسلام و مراقب و درجات چهار گانه اسلام و ایمان

مرتبه اول اسلام

مرتبه اول از اسلام پذیرفتن ظواهر اوامر و نواهی خدا است، به اینکه با زبان، شهادتین را بگوید، چه اینکه موافق با قلبش هم باشد، و چه نباشد، که در این باره خدای تعالی فرموده: (قَالَتِ الْأَغْرَابُ: آمَّا، قُلْ: لَمْ تُؤْمِنُوا، وَ لِكِنْ قُولُوا: أَشْيَلْمَنَا، وَ لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ، اعراب گفتند:

ما ایمان آوردیم بگو: هنوز ایمان نیاورده اید، و لکن بگوئید: اسلام آوردم، چون هنوز ایمان داخل در قلبتان نشده). [\(۳\)](#) در مقابل اسلام بین معنا اولین مراتب ایمان قرار دارد، و آن عبارتست از اذعان و باور قلبی بمضمون اجمالی شهادتین، که لازمه اش عمل به غالب فروع است.

ص: ۴۵۲

۲- سوره انعام آیه ۷۹

۳- سوره حجرات آیه ۱۴

مرقبه دوم

مرتبه دوم از اسلام دنباله و لازمه همان ایمان قلبی است که، در مقابل مرتبه اول اسلام قرار داشت، یعنی تسليم و انقياد قلبی نسبت به نوع اعتقادات حقه تفصیلی و اعمال صالحه ای که از توابع آن است، هر چند که در بعضی موارد تحطی شود، و خلاصه کلام این که داشتن این مرحله منافاتی با ارتکاب بعضی گناهان ندارد، و خدای تعالی در باره این مرحله از اسلام می فرماید:

(الَّذِينَ آمَنُوا بِآيَاتِنَا، وَ كَانُوا مُشْبِّهِينَ، آنَّا كَه بِهِ آيَاتِ مَا ايمَانَ آورَدْنَدَ، وَ مُسْلِمَانَ بُودَنَدَ). [\(۱\)](#) و نیز می فرماید: (يَا أَئِيَّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، ادْخُلُوهُمْ فِي السَّلْمِ كَافَّةً، اى كسانی که ایمان آوردید، همگی داخل در سلم شوید). [\(۲\)](#)

پس به حکم این آیه یک مرتبه از اسلام هست که بعد از ایمان پیدا می شود، چون می فرماید:

ای کسانی که ایمان آوردید! داخل در سلم شوید، پس معلوم می شود این اسلام غیر اسلام مرتبه اول است، که قبل از ایمان بود، و آن گاه در مقابل این اسلام مرتبه دوم از ایمان قرار دارد، و آن عبارتست از اعتقاد تفصیلی به حقایق دینی که خدای تعالی در باره اش می فرماید: (إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ، الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ، ثُمَّ لَمْ يَرْتَأُوا وَ جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَ أَنفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ، مؤمنان تنها آنها بودند که بخدا و رسولش ایمان آورده، و سپس تردید نکردند، و با اموال و نفوس خود در راه خدا جهاد نمودند، اینها همانها هستند که در دعوی خود صادقند). [\(۳\)](#)

و نیز فرموده: (يَا أَئِيَّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، هَلْ أَدْلُكُمْ عَلَى تِجَارَهٖ تُنْجِيْكُمْ مِنْ عِذَابٍ أَلِيمٍ؟ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ، وَ تُجَاهِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَ أَنفُسِكُمْ، اى کسانی که ایمان آوردید، آیا می خواهید شما را به تجاری راهنمایی کنم که از عذاب دردنناک نجاتتان دهد؟ آن اینست که بخدا و رسولش ایمان آورید، و در راه خدا با اموال و نفوس خود جهاد کنید). [\(۴\)](#) که در این دو آیه دارندگان ایمان را، باز به داشتن ایمان ارشاد می کند، پس معلوم می شود ایمان دومشان غیر ایمان اول است.

مرقبه سوم

مرتبه سوم از اسلام دنباله و لازمه همان مرتبه دوم ایمان است، چون نفس آدمی وقتی با ایمان نامبرده انس گرفت، و متخلق با خلاق آن شد، خود بخود سایر قوای منافی با آن، از قبیل قوای بهیمی، و سبعی، برای نفس رام و منقاد میشود و سخن کوتاه، آن قوایی که متمایل به

ص: ۴۵۳

۱- سوره زخرف آیه ۶۹

۲- سوره بقره آیه ۲۰۸

۳- سوره حجرات آیه ۱۵

هوس های دنیاگیری، و زینت های فانی و ناپایدارش می شوند، رام نفس گشته، نفس باسانی می تواند از سرکشی آنها جلوگیری کند، اینجاست که آدمی آن چنان خدا را بندگی می کند، که گویی او را می بیند، آری او اگر خدا را نمی بیند، باری، این باور و یقین را دارد که خدا او را می بیند، چنین کسی دیگر در باطن و سر خود هیچ نیروی سرکشی که مطیع امر و نهی خدا نباشد، و یا از قضا و قدر خدا بخشم آید، نمی بیند، و سراپای وجودش تسليم خدا می شود.

در باره این اسلام است که خدای تعالی می فرماید: (فَلَا وَرَبَّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بِيَنَهُمْ، ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ، وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا، نه به پروردگارت سوگند ایمان نمی آورند: (یعنی ایمانشان کامل نمی شود) مگر وقتی که هم در اختلافاتی که بینشان پدید می آید تو را حکم کنند، و هم وقتی حکمی راندی در دل هیچگونه ناراحتی از حکم تو احساس نکنند، و به تمام معنا تسليم شوند). (۱)

این اسلام در مرتبه سوم است که در مقابلش ایمان مرتبه سوم قرار دارد، و آن ایمانی است که آیات: (قَدْ أَفْلَحَ اللَّهُمَّ مُؤْمِنَوْنَ تَأْيِيدًا وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ). (۲) و نیز آیه (إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَشْرِيكْمَ قَالَ أَشْرِيكْمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ) و آیاتی دیگر بان اشاره می کند، و ای بسا بعضی از مفسرین، که این دو مرتبه را یعنی دوم و سوم را یک مرتبه شمرده اند.

و اخلاق فاضله از رضا و تسليم و سوداگری با خدا و صبر در خواسته خدا، و زهد به تمام معنا، و تقوی، و حب و بغض به خاطر خدا، همه از لوازم این مرتبه از ایمان است.

مرتبه چهارم از اسلام

مرتبه چهارم از اسلام دنباله و لازمه همان مرحله سوم از ایمان است، چون انسانی که در مرتبه قبلی بود، حال او در برابر پروردگارش حال عبد مملوک است در باره مولای مالکش، یعنی دائما مشغول انجام وظیفه عبودیت است، آنهم بطور شایسته، و عبودیت شایسته همان تسليم صرف بودن در برابر اراده مولی و محبوب او و رضای او است. همه اینها مربوط به عبودیت در برابر مالک عرفی و بشری است، و این عبودیت در ملک خدای رب العالمین عظیم تر و باز عظیم تر از آنست، برای اینکه ملک خدا حقیقت ملک است، که در برابرش هیچ موجودی از موجودات استقلال ندارد، نه استقلال ذاتی، نه صفتی، نه عملی، آری ملکیتی که لایق کبریایی خدای جلت

ص: ۴۵۴

۱- سوره نساء آیه ۶۵

۲- سوره مؤمنون آیه ۱ - ۳

کبریاوه است این ملکیت است.

پس انسان در حالی که در مرتبه سابق از اسلام و تسليم هست، ای بسا که عنایت ربانی شامل حالت گشته، این معنا برای مشهود شود که ملک تنها برای خداست، و غیر خدا هیچ چیزی نه مالک خویش است، و نه مالک چیز دیگر، مگر آنکه خدا تمیلکش کرده باشد، پس ربی هم سوای او ندارد، و این معنایی است موهبتی، و افاضه ای است الهی، که دیگر خواست انسان در بدست آوردنش دخالتی ندارد، و ای بسا که جمله (رَبَّنَا وَ أَجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ، وَ مِنْ ذُرَّيْتَنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ، وَ أَرَنَا مَنَاسِكَنَا) الخ اشاره به همین مرتبه از اسلام باشد، چون ظهور جمله: (إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ: أَسْلِمْ فَقَالَ: أَسْلِمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ) الخ ظاهر در این است که امر (اسلام) امر تشریفی باشد، نه تکوینی، و ابراهیم (علیه السلام) دعوت پروردگار خود را اجابت نمود، تا باختیار خود تسليم خدا شده باشد و این هم مسلم است که امر نامبرده از اوامری بوده که در ابتداء کار ابراهیم متوجه او شده پس اینکه در اواخر عمرش از خدای تعالی برای خودش و فرزندش اسماعیل تقاضای اسلام و دستورات عبادت میکند چیزی را تقاضا کرده که دیگر باختیار خود او نبوده و کسی نمی تواند با اختیار خود آن قسم اسلام را تحصیل کند.

و یا درخواست ثبات بر امری بوده که باز ثابت بودنش باختیار خودش نبوده پس اسلامی که در این آیه درخواست کرده، اسلام مرتبه چهارم بوده، و در برابر این مرتبه از اسلام، مرتبه چهارم از ایمان قرار دارد، و آن عبارت از این است که این حالت، تمامی وجود آدمی را فرا بگیرد، که خدای تعالی در باره این مرتبه از ایمان می فرماید: (أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفُ عَلَيْهِمْ، وَ لَا هُمْ يَحْرَنُونَ، الَّذِينَ آمَنُوا، وَ كَانُوا يَتَّقُونَ، آَكَاهُ بَاشْ، كَهُ اولیاءُ خدا نه خوفی بر آنان هست، و نه اندوهناک میشوند، کسانی که ایمان آورند، و از پیش همواره ملازم با تقوی بودند). (۱)

چون مؤمنینی که در این آیه ذکر شده اند، باید این یقین را داشته باشند، که غیر از خدا هیچکس از خود استقلالی ندارد، و هیچ سببی تاثیر و سببیت ندارد مگر باذن خدا، وقتی چنین یقینی برای کسی دست داد، دیگر از هیچ پیشامد ناگواری ناراحت و اندوهناک نمی شود، و از هیچ محذوری که احتمالش را بدهد نمی ترسد، این است معنای اینکه فرمود: (نه خوفی بر آنان هست، و نه اندوهناک میشوند)، و گر نه معنا ندارد که انسان حالتی پیدا کند که از هیچ چیز نترسد، و هیچ پیشامدی اندوهناکش نسازد، پس این همان ایمان مرتبه چهارم است، که در قلب کسانی پیدا میشود، که دارای اسلام مرتبه چهارم باشند، (دقت فرمائید).

ص: ۴۵۵

۱- سوره یونس آیه ۶۲

معنای عمل صالح و آثار آن

(وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ)، کلمه (صلاح) بوجهی معنای لیاقت است، که چه بسا در کلام خدا بعمل انسان منسوب میشود، و از آن جمله می فرماید: (فَإِنَّهُ عَمَلٌ عَمَلًا صَالِحًا)،^(۱) و چه بسا که بخود انسان منسوب میشود، از آن جمله می فرماید: (وَ أَنْكِحُوا الْأَيَامِي مِنْكُمْ وَ الصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَ إِمَائِكُمْ، دختران عزب خود را شوهر دهید، و نیز صالحان از غلام و کنیز خود را)^(۲).

و صلاحیت عمل هر چند در قرآن کریم بیان نشده که چیست؟ و لیکن آثاری را که برای آن ذکر کرده معنای آن را روشن میسازد.

از جمله آثاری که برای آن معرفی کرده، اینست که عمل صالح آن عملی است که شایستگی برای درگاه خدای تعالی داشته باشد، و در این باره فرموده: (صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ، بِمَنْظُورِ بَدْسَتِ آوردنِ وَجْهِ پُروردگارشانِ صَبَرُ کردن)^(۳)، و نیز فرموده: (وَ مَا تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ، وَ انْفَاقَ نَمِيْ كَنِيدَ مَكْرُ بِخَاطِرِ خَدَا)^(۴).

اثر دیگر آن را این دانسته، که صلاحیت برای ثواب دادن در مقابلش دارد، و در این باره فرموده: (ثَوَابُ اللَّهِ حَيْزٌ لِمَنْ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحًا ثَوَابُ خَدَا بَهْرَرَ است بَرَى كَسَى کَه ایمان آورد و عمل صالح کند).^(۵)

اثر دیگر این است که عمل صالح کلمه طیب را بسوی خدا بالا می برد، که در این باره فرموده: (إِنَّهُ يَضْعِفُ عَدُوَ الْكَلِمَ الطَّيِّبِ، وَ الْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ)، کلمه طیب به سوی او صعود می کند، و عمل صالح آن را در صعود مدد می دهد)^(۶).

پس از این چند اثربخش عمل صالح نسبت داده، فهمیده میشود: که صالح عمل به معنای آمادگی و لیاقت آن برای تلبیس به لباس کرامت است، و در بالا-رفتن کلمه طیب بسوی خدای تعالی مدد و کمک است، هم چنان که در باره قربانی در حج فرمود: (وَ لَكِنْ يَنْالُهُ التَّقْوَى مِنْكُمْ، گوشت و خون قربانی به خدا نمی رسد، و لیکن تقوای شما به او می رسد)^(۷) و نیز در باره همه اعمال صالحه فرموده: (كُلًا نُمِدُ هُؤلَاءِ وَ هُؤلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ، وَ مَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا، همه شان را چه آنها و چه اینها را از عطاء پروردگارت مدد میدهیم، و عطای پروردگار تو جلوگیر ندارد)^(۸) پس عطای خدای تعالی بمنزله صورت است و صالح عمل بمنزله ماده است.

ص: ۴۵۶

۱- سوره کهف آیه ۱۱۰

۲- سوره نور آیه ۳۲

۳- سوره رعد آیه ۲۲ [.....]

۴- سوره بقره آیه ۲۷۲

۵- سوره قصص آیه ۸۰

- ۶ سوره فاطر آیه ۱۰
- ۷ سوره حج آیه ۳۷
- ۸ سوره اسری آیه ۲۰

معنای صلاح نفس و صلاح ذات و مراد از "صالحین" در قرآن

این بود معنای صلاح عمل، و اما معنای صلاح نفس، و صلاح ذات، ببینیم از قرآن در باره آن چه استفاده می کنیم؟ یک جا می فرماید: (وَمِنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ، مِنَ النَّبِيِّنَ، وَالصَّدِيقِينَ، وَالشَّهِداءِ وَالصَّالِحِينَ، وَ حَسْنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا، وَ كُسْتِي که خدا و رسولش را اطاعت کند، اینچنین اشخاص با آن کسانی محشورند که خدا بر آنان انعام فرمود، از انبیاء، و صدیقین و شهداء و صالحین که نیکو رفقایی هستند). [\(۱\)](#)

جای دیگر فرموده: (وَأَذْخِلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا، إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ، ما ایشان را در رحمت خود داخل کردیم بدان جهت که از صالحان بودند) [\(۲\)](#) و نیز از سلیمان علیه السلام حکایت کرده که گفت (وَأَذْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ مرا برحمت خودت داخل در بندگان صالحت کن) [\(۳\)](#) و در جایی دیگر می فرماید: (وَلُوطًا آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَ عِلْمًا- تا جمله- وَأَذْخَلْنَاهُ فِي رَحْمَتِنَا، إِنَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ). [\(۴\)](#)

آنچه مسلم است این است که مراد از صالحین در این آیات، مطلق هر کس که صلاحیت رحمت عامه الهیه، و رحمت واسعه او را دارد، نیست، چون صلاحیت این رحمت را تمامی موجودات دارند، دیگر معنا ندارد نامبردگان در این آیات را بداشتن چنین صلاحیتی بستاید.

و نیز مراد، کسانی که صلاحیت رحمت خاص به مؤمنین را دارند، نیست، چون هر چند بحکم آیه: (وَرَحْمَتِنَا وَسِعْتُ كُلَّ شَيْءٍ فَسَأَكْثِبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ، رحمت من همه چیز را فرا گرفته، و بزودی همه آن را بکسانی اختصاص می دهم که پرهیز کاری داشتند). [\(۵\)](#)

رحمت دوم خاص است، و لکن صالحان از متقيان خصوصی ترند، زیرا در میانه طائفه مؤمن و متقدی افراد انگشت شماری صالحند، پس رحمت خاص متقيین نمی تواند آن رحمتی باشد که صالحان شايستگی آن را دارند، و حتما باید رحمتی مهم تر از آن باشد.

و این هم از قرآن کریم مسلم است، که بعضی از رحمت ها را خاص بعضی از افراد می داند، و می فرماید: (يَحْتَصُ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ، خدا رحمت خود را بهر کس بخواهد اختصاص میدهد)، [\(۶\)](#).

و نیز مراد از صالحین مطلق هر کسی که صلاحیت ولايت، و قرار گرفتن در تحت سرپرستی خدا را دارد، نمی باشد، برای اینکه هر چند این خصیصه از رحمت خاص قبلی خصوصی تر است، و هر چند صالحان نیز در تحت چنین ولايتی از خدا هستند، و خدا متولی

ص: ۴۵۷

۱- سوره نساء آیه ۶۹

۲- سوره انبیاء آیه ۸۶

- ٣- سوره نمل آيه ١٩
- ٤- سوره انبیاء آيه ٧٥
- ٥- سوره اعراف آيه ١٥٦
- ٦- سوره بقره آيه ١٠٥

امورشان هست، هم چنان که در تفسیر (اَهِدْنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) [\(۱\)](#) نیز گفتیم، و بزودی در تفسیر آیه هم خواهیم گفت، و لکن این ولایت مختص بصالحان نیست، چون در آیه نامبرده انبیاء، و صدیقین، و شهداء، را هم نام برده، که با صالحان در آن ولایت شریک هستند.

پس باید دید آن اثری که مخصوص صالحان است، و هیچکس در آن شرک ندارد چیست؟

یک چیز می تواند باشد، و آن داخل کردن صالح در رحمت است که عبارتست از امنیت عمومی از عذاب، چنان که هر دو معنا در باره بهشت آمده، یک جا فرموده: (فَيَمْدُخِلُهُمْ رَبُّهُمْ فِي رَحْمَتِهِ، پروردگارشان آنها را داخل در رحمت خود میکند) [\(۲\)](#)، یعنی داخل در بهشت میکند.

و جای دیگر فرموده: (يَمْدُعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَاكِهَةٍ آمِينَ، در بهشت هر میوه را که بخواهند صدا می زند در حالی که این هستند). [\(۳\)](#).

و خواننده عزیز اگر در جمله: (وَ أَذْخَلْنَا فِي رَحْمَتِنَا). [\(۴\)](#) و نیز در (وَ كُلًا جَعَلْنَا صَالِحِينَ). [\(۵\)](#)،

دقت کند، که خدا در این دو مورد عمل را بشخص خودش نسبت می دهد، و می فرماید: (ما او را داخل در رحمت خود میکنیم) و نمی فرماید: (او داخل در رحمت ما می شود).

و از سوی دیگر این مطلب مسلم را هم در نظر بگیرد، که خدای تعالی همیشه و همه جا اجر و پاداش و شکرگزاری از بنده را در مقابل عمل و سعی بنده قرار داده، آن وقت می تواند بروشنى بفهمد که صلاح ذاتی، کراماتی است که ربطی به عمل و سعی و کوشش، و خلاصه ربطی به خواست و اراده بنده ندارد، و موهبتی نیست که آدمی از راه عمل آن را بدست آورد، آن وقت معنای آیه: لَهُمْ مَا يَشَاؤْنَ فِيهَا وَ لَهُدِنَا مَزِيدٌ، آنان در بهشت هر چه بخواهند در اختیار دارند و نزد ما بیش از آتش هم هست) [\(۶\)](#). را خوب می فهمد، و متوجه می شود که جمله (لَهُمْ مَا يَشَاؤْنَ فِيهَا) آن پاداش هایی است که هر کس می تواند از راه عمل بدست آورد، و جمله (وَ لَهُدِنَا مَزِيدٌ)، آن موهبت هایی است که از راه عمل نصیب کسی نمی شود، بلکه در برابر صلاح ذاتی اشخاص است، که انشاء الله تعالی در تفسیر سوره (ق) توضیحش خواهد آمد.

از سوی دیگر اگر خواننده عزیز در این نکته هم دقت کند، که ابراهیم چه حال و چه مقامی داشت؟ پیغمبری بود مرسل، یکی از پیغمبران اولوا العزم، و نیز دارای مقام امامت، و مقتدای عده ای از انبیاء و مرسلين، و به نص (وَ كُلًا جَعَلْنَا صَالِحِينَ). [\(۷\)](#) که ظهورش در صلاح دنیا ای است،

ص: ۴۵۸

۱- سوره فاتحه آیه ۵

۲- سوره جاثیه آیه ۳۰

۳- سوره دخان آیه ۵۵ [.....]

- سوره انبیاء آیه ۷۵
- سوره انبیاء آیه ۷۲
- سوره ق آیه ۳۵
- سوره انبیاء آیه ۷۲

از صالحان بود، و با اینکه انبیایی پائین ترازوی به حکم همین آیه از صالحان بودند، مع ذلک او از خدا میخواهد که به صالحان قبل از خود ملحق شود، معلوم می شود که قبل از او صالحانی بوده اند که او پیوستن به ایشان را درخواست می کند، و خدا درخواستش را اجابت میکند و در چند جا از کلامش او را در آخرت ملحق بایشان می کند، یک جا می فرماید: (وَ لَقِدْ أَصْطَفَنَا فِي الدُّنْيَا وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لِمِنَ الصَّالِحِينَ، او در آخرت از صالحان خواهد بود). [\(۱\)](#)

جای دیگر می فرماید: (وَ آتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا، وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لِمِنَ الصَّالِحِينَ، ما پاداش او را در دنیا دادیم، و در آخرت از صالحان خواهد بود) [\(۲\)](#).

و در جای سوم می فرماید: (وَ آتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً، وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لِمِنَ الصَّالِحِينَ، ما در دنیا حسنے ای به او دادیم، و او در آخرت از صالحان خواهد بود) [\(۳\)](#).

صلاح ذاتی دارای مراتبی است و رسول الله (صلی الله علیہ وآلہ) و آل او دارای بالاترین مراتب آنند

اگر خواننده عزیز در آنجه گفتیم دقت کند، بسادگی می تواند بفهمد که صلاح دارای مراتبی است، که بعضی ما فوق بعض دیگر است، و آن وقت اگر از روایتی بشنوید که ابراهیم علیه السلام از خدا می خواسته به محمد و آل او علیه السلام ملحق شد، دیگر هیچ استبعاد نمی کند، مخصوصا وقته می بیند که آیات در مقام بیان اجابت دعای او، می فرماید: که او در آخرت ملحق به صالحان می شود، و رسول خدا (صلی الله علیہ وآلہ) هم این مقام را برای خود ادعا می کند، و قرآن کریم هم می فرماید: (إِنَّ وَلَيْلَةَ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ، وَ هُوَ يَوْلَى الصَّالِحِينَ، همانا سرپرست من خدایی است که کتاب را بحق نازل کرد، و هم سرپرستی صالحان را دارد). [\(۴\)](#)

چون ظاهر این آیه این است که رسول خدا (صلی الله علیہ وآلہ) ادعای ولایت برای خود می کند، پس از ظاهرش بر می آید که رسول خدا (صلی الله علیہ وآلہ) همان کسی است که دارنده صلاح مورد آیه است، و ابراهیم علیه السلام از خدا درخواست می کند به درجه صالحانی برسد که صلاحشان در مرتبه ای بالاتر از صلاح خود او است، پس منظورش همان جناب است.

(وَ وَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ) الخ، یعنی ابراهیم فرزندان خود را به (ملت و کیش) سفارش کرد.

(فَلَا تَمُوتُنَّ) الخ، نهی از مردن، با اینکه مردن بدست خود آدمی نیست، و تکلیف باید به امر اختیاری متوجه بشود، از این باب است، که برگشت این امر غیر اختیاری باختیار است، چون تقدیر کلام چنین است (از این معنا حذر کنید، که مرگ شما را دریابد، در حالی که بحال اسلام نباشد)، یعنی همواره ملازم با اسلام باشید، تا مرگتان در حال اسلامتان واقع شود، و این آیه شریفه باین معنا اشاره دارد، که ملت و دین، همان دین اسلام است، هم چنان که در جای دیگر فرمود:

ص: ۴۵۹

- ٢- سوره عنکبوت آيه ۲۷
- ٣- سوره نحل آيه ۱۲۲
- ٤- سوره اعراف آيه ۱۹۶

(إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ، دِينٌ، (نَزَدَ خَدَا اسْلَامًا إِسْلَامًا). (۱)

(وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ)، در این آیه کلمه (أب- پدر) بر جد و عموم و پدر واقعی اطلاق شده، با این که غیر از تغلیب مجوز دیگری ندارد.

و این خود برای بحث آینده که آزر مشرک، پدر واقعی ابراهیم نبوده، دلیل محکمی است، که انشاء الله بحث خواهد آمد.

(إِلَهًا وَاحِدًا) الْخَ، در جمله قبل، بطور مفصل فرمود: (معبود پدرانت ابراهیم و اسماعیل و اسحاق)، و در جمله مورد بحث دوباره، ولی خیلی کوتاه، فرمود: (معبود یگانه)، تا توهمنی را که ممکن بود از عبارت مفصل قبلی به ذهن برسد، (که لا بد غیر از معبود پدران ابراهیم معبودهای دیگری نیز هست) دفع کند.

(وَئَحْنُ لَهُ مُسْئِلُمُونَ) این جمله بیانی است برای عبادتی که در جمله: (بعد از من چه چیز را عبادت میکنید) از آن سؤال شده بود، و میرساند آن عبادت که فرزندان در پاسخ پدر گفتند، عبادت بهر قسم که پیش آید نیست، بلکه عبادت بر طریقه اسلام است.

و در این پرسش و پاسخ رویه‌مرفته این معنا به چشم میخورد: که دین ابراهیم اسلام بوده، و دینی هم که فرزندان وی، یعنی اسحاق و یعقوب و اسماعیل و نواده‌های یعقوب، یعنی بنی اسرائیل و نواده‌های اسماعیل یعنی بنی اسماعیل خواهند داشت، اسلام است، و لا- غیر، چه اسلام آن دینی است که ابراهیم از ناحیه پروردگارش آورده، و در ترک آن دین، و دعوت به غیر آن، احدی را دلیل و حجتی نیست.

بحث روایتی چند روایت در بیان اسلام و ایمان

در کافی از سمعاه از امام صادق علیه السلام روایت کرده که فرمود: نسبت ایمان به اسلام، نسبت کعبه است به حرم، ممکن است کسی در حرم (که زمینی به مساحت ۴۸۹ کیلومتر مربع است) (۲) بوده باشد، ولی در کعبه نباشد، ولی ممکن نیست کسی در کعبه (که تقریباً).

ص: ۴۶۰

۱- سوره آل عمران آیه ۱۹

۲- کتاب مرآت الحرمین ص ۲۲۵ مساحت حرم را از مسجد الحرام سابق به چهار ناحیه از دائره حرم بدینسان معین نموده: الف- از مسجد الحرام تا اضائه ۵: ۱۲۰۹۷ متر. ب- روبروی آن یعنی از مسجد الحرام تا وادی نخله که سمت عراق است ۱۳۳۵۳ متر. ج- از مسجد الحرام تا عرینه ۱۸۳۳۳ متر. د- از مسجد الحرام تا تنعیم ۶۱۴۸ متر که اگر دو تای اول را با هم جمع کنیم قطر دائرة حرم در بین این دو نقطه ۵: ۲۵۴۵۱ متر میشود و اگر دو تای دوم را که تقریباً روبروی همند با هم جمع کنیم ۲۴۴۸۱ متر میشود که قطر متوسط این دائرة ۲۴۹۶۶ متر است و در نتیجه می‌توان بطور تقریب گفت مساحت حرم عبارتست ۴۸۹۲۹۱۴۰۷ کیلومتر مربع که اگر در عدد میلیون تقسیم شود عبارت می‌شود از ۴۸۹: ۲۹۱۴۰۷ کیلومتر مربع.

وسط این سرزین است) باشد، و در حرم نباشد (پس کسی هم که ایمان دارد، حتماً مسلمان نیز هست، ولی چنان نیست که کسی که مسلمان باشد، حتماً ایمان هم داشته باشد). [\(۱\)](#)

و در همان کتاب باز از سمعاه از امام صادق علیه السلام روایت آورده، که فرمود: (اسلام آنست که بزبان شهادت دهی: که معبدی جز خدا نیست، و اینکه نبوت و رسالت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را تصدیق داری)، با همین دو شهادت است که خونها محفوظ میشود، و زن دهی و زن خواهی و نیز ارث جریان میابد، و تشکیل جامعه اسلامی هم بر طبق همین ظاهر است، و اما ایمان به خدا عبارتست از هدایت یافتن، و ثبوت آثار اسلام در قلب. [\(۲\)](#)

مؤلف: بر طبق این مضمون روایات دیگری نیز هست [\(۳\)](#)، و این روایات بر همان بیان قبلی در باره مرتبه اول اسلام و ایمان دلالت میکند.

و نیز در همان کتاب از برقی از علی علیه السلام روایت کرده که فرمود: اسلام عبارت است از تسلیم، و تسلیم عبارتست از یقین [\(۴\)](#).

و نیز در همان کتاب از کاهل از امام صادق علیه السلام روایت آورده، که فرمود: اگر مردمی خدای را- به یگانگی و بدون شریک- پرستند، و نماز را پای دارند، و زکات را بدھند، و حج خانه خدا کنند، و روزه رمضان را بگیرند، ولی به یکی از کارهای خدا و یا رسول او اعتراض کنند، و بگویند چرا بر خلاف این نکردن، با همین اعتراض مشرک میشوند، هر چند بزبان هم نیاورند، و تنها در دل بگویند، (تا آخر حدیث). [\(۵\)](#)

مؤلف: این دو حدیث به مرتبه سوم از اسلام و ایمان اشاره دارند.

و در بحار الأنوار از ارشاد دیلمی، یکی از احادیث معراج را با دو سند آورده، که از جمله مطالب آن این است که خدای سبحان برسoul خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: ای احمد (صلی الله علیه و آله)! هیچ میدانی کدام زندگی گواراتر، و کدام حیات جاودانه تر است؟ عرضه داشت: پروردگارا، نه، فرمود: اما عیش گوارا، آن عیشی است که صاحبیش از ذکر و یاد من سست نشود، و نعمت مرا فراموش نکند، و جاھل به حق من نشود، شب و روز رضای مرا طلب کند.

و اما حیات جاودان، آن حیاتی است که یکسره و همه دقائقش به نفع صاحبیش تمام شود، و آن چنان در بهره گیری از آن حریص باشد، که دنیا در نظرش خوار گردد، و کوچک شود، و در مقابل، آخرت در نظرش عظیم شود، و خواست مرا بر خواست خودش مقدم بدارد، و همه در پی

ص: ۴۶۱

۱- اصول کافی ج ۲ ص ۲۸ حدیث ۲

۲- اصول کافی ج ۲ ص ۲۵ حدیث ۱

۳- اصول کافی ج ۲ ص ۲۵ باب ۱۵

٤- اصول کافی ج ۲ ص ۴۵ حدیث ۱ [.....]

۵- اصول کافی ج ۲ ص ۳۹۸ حدیث ۶

بدست آوردن رضای من باشد، حق نعمت را عظیم شمرد، رفتاری را که با او کردم بیاد آورد، شب و روز در برابر هر کار زشت و گناه مراقب من باشد، قلب خویش را از آنچه ناخوشایند من است پاک کند، شیطان و وساوس او را دشمن بدارد، و ابليس را بر قلب خود مسلط نسازد، و در آن راه ندهد.

که اگر چنین کند، محبتی در دلش می افکنم که فکر و ذکرشن، و فراغ و اشتغالش، و هم و غمش، و گفتگویش همه از نعمت های من شود، آن نعمت ها که به سایر اهل محبتم دادم، و در نتیجه چشم و گوش دلش را باز کنم، تا دیگر با قلب خود بشنود، و با قلب بینند، و به جلال و عظمت نظر کند، و دنیا را برابر او تنگ کنم، و آنچه لذت دنیایی است از نظرش بیندازم، تا حدی که آن را دشمن بدارد. و همانطور که چوپان گله را از ورطه های هلاکت دور می کند من او را از دنیا و آنچه در آنست دور می کنم، آن وقت است که از مردم می گریزد، آنهم چه گریزی؟ و در آخر از دار فنا به دار بقاء، و از دار شیطان به دار رحمان منتقل میشود.

ای احمد! من او را بزیور هیبت و عظمت می آرایم، این است آن عیش گوارا و آن حیات جاودان، و این مقام خاص دارندگان رضا است، پس هر کس بر وفق رضای من عمل کند، مداومت و ملازمت بر سه چیز را باو بدhem، اول آنکه با شکری آشنایش می کنم، که دیگر (مانند شکر دیگران) آمیخته با جهل نباشد، و قلبش را آن چنان از یاد خودم پر کنم، که دیگر جایی برای نسیان در آن نباشد و آن چنان از محبت خودم پر کنم، که دیگر جایی برای محبت مخلوقها در آن نماند.

آن وقت است که وقتی به من محبت میورزد، به او محبت میورزم، و چشم دلش را بسوی جلالم باز می کنم، و دیگر هیچ سری از اسرار خلقم را از او مخفی نمی دارم و در تاریکیهای شب و روشنایی روز با او راز میگوییم، آن چنان که دیگر مجالی برای سخن گفتن با مخلوقین و نشست و برخاست با آنان برایش نماند، سخن خود و ملائکه ام را بگوشش می شنوانم، و با آن اسرار که از خلق خود پوشانده ام آشنایش سازم.

جامه حیا بر تنش بپوشانم، آن چنان که تمامی خلائق از او شرم بدارند، و چون در زمین راه می رود، آمرزیده برود، ظرفیت و بصیرت قلبش را بسیار کنم، و هیچ چیز از بهشت و آتش را از او مخفی ندارم، و او را با آن دلهره ها و شدائد که مردم در قیامت گرفتارش آیند، و با آن حساب سختی که از توانگران و فقراء و علماء و جهال می کشم، آشنایش می سازم، وقتی او را در قبر می خوابانند، نکیر و منکر را بر او نازل کنم، تا باز جوئیش کنند، در حالی که هیچ اندوهی از مردن، و هیچ ظلمتی از قبر و لحد، و هیچ همی از هول مطلع نداشته باشد.

آن گاه میزانی برایش نصب کنم، و نامه ای برایش بگشایم، و نامه اش را بدست راستش بدهم، او را در حالی که باز، و روشن است، بخواند و آن گاه بین خودم و او مترجمی نگذارم، این صفات دوستداران است.

ای احمد! هم خود را، هم واحد کن، و زبانت را زبانی واحد، و بدن را بدنی زنده ساز، که تا ابد غافل نماند، چه هر کس از من غافل شود، من در امر او بی اعتنا شوم، دیگر باکی ندارم که در کدام وادی هلاک شود. [\(۱\)](#)

و نیز در بحار الانوار از کافی، و معانی الأخبار، و نوادر راوندی، با چند سند مختلف از امام صادق و امام کاظم ع، روایت آورده که ما عبارت کافی را در اینجا نقل می کنیم، و آن این است که رسول خدا به حارثه بن مالک بن نعمان انصاری برخورد کرد و از وی پرسید:

حالت چطور است ای حارثه؟ عرضه داشت: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) مؤمنی هستم حقیقی، حضرت فرمود: برای هر چیزی حقیقتی و نشانه ایست، نشانه اینکه ایمان حقیقی است چیست؟ عرضه داشت یا رسول الله (صلی الله علیه و آله)! دلم از دنیا کنده شده، و در نتیجه شبها بخواب نمی روم، و روزهای گرم را روزه میدارم، و گویی بعرش پروردگارم نظر می کنم که برای حساب افراشته شده، و گویی به اهل بهشت می نگرم، که در بهشت بزیارت یکدیگر می روند، و گویی ناله های اهل دوزخ را می شنوم، حضرت فرمود: بنده ای است که خدا قلبش را روشن ساخته، (و سپس رو کرد بحارثه و فرمود): دیده ات باز شده، قدرش را بدان، و بر آن ثابت قدم باش [\(۲\)](#).

مؤلف: این دو روایت پیرامون مرتبه چهارم از اسلام و ایمان سخن میگویند و در خصوصیات معنای آن دو، روایاتی بسیار و متفرق هست، که مقداری از آنها را در طی این کتاب ایراد می کنیم انشاء الله تعالى.

آیات مورد بحث هم به بیانی که می آید این روایات را تایید می کند، این نکته را هم باید دانست که در مقابل هر مرتبه از مراتب ایمان و اسلام، مرتبه ای از کفر و شرک قرار دارد، این نیز معلوم است که هر قدر معنای اسلام و ایمان دقیق تر و راهش باریک تر شود، نجات از شرک و کفری که در مقابل آنست دشوارتر میشود.

این نیز واضح است که هیچ مرتبه ای از مراتب پائین اسلام و ایمان، با کفر و شرک در مرتبه بالاتر و ظهور آثار آن دو منافات ندارد (مثلًا کسی که در حد اقل از اسلام و ایمان است، ممکن است ریای در عبادت از او سر بزند، و چنان نیست که اگر ریاکاری نمود بگوئیم: اصلاً مسلمان

ص: ۴۶۳

۱- بحار الانوار ج ۷۷ ص ۲۱ حدیث ۶

۲- بحار الانوار ج ۶۷ ص ۲۸۷ حدیث ۹

نیست - مترجم).

و این دو نکته خود دو اصل اساسی است، که فروعاتی بر آن مترتب می شود، مثلاً یکی از فروعاتش این است که ممکن است در یک مورد معین باطن آیات قرآنی با آن مورد منطبق بشود، ولی ظواهر آن منطبق نگردد این اجمال مطلب است، که باید آن را در نظر داشته باشی تا آنکه انشاء الله به تفصیلش بررسی.

و در تفسیر قمی، در ذیل جمله: (وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ)، فرموده اند: منظور از آن مزید نظر کردن به رحمت خدا است. (۱)

و در تفسیر مجمع البیان از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت آورده، که فرمود: خدای تعالی میفرماید:

من برای بندگان صالحمن چیزها تهیه کرده ام، که نه چشمی آن را دیده و نه گوشی شنیده، و نه به قلب بشری خطور کرده است. (۲)

مؤلف: معنای این دو روایت با بیانی که برای معنای صلاح کردیم روشن میشود (و خدا رهنمون است).

و در تفسیر عیاشی (۳) در ذیل جمله: (أَمْ كُتُّمْ شُهَدَاءِ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ) الخ، از امام باقر علیه السلام روایت شده، که فرمود: (این آیه در باره قائم ع، صادق است).

مؤلف: در تفسیر صافی، در ذیل همین گفتار، گفته: شاید مراد امام باقر علیه السلام این باشد که آیه در باره ائمه از آل محمد علیه السلام باشد، چون هر قائمی از ایشان در هنگام مرگ، به قائم بعد از خود، و به همه فرزندانش این سفارش میکرد، و آنان هم همین پاسخ را میدادند. (۴)

ص: ۴۶۴

- ۱- تفسیر قمی ج ۲ ص ۳۲۷
- ۲- تفسیر مجمع البیان بحار ج ۸ ص ۱۹۱ حدیث ۱۶۸
- ۳- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۶۱ حدیث ۱۰۲
- ۴- تفسیر صافی ج ۱ ص ۱۴۲

اشارة

وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدِيُوا قُلْ بَلْ مِلَّهُ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (١٣٥) قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ (١٣٦) فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلُّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ فَسَيَكْفِيكُمُ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (١٣٧) صِبْغَةُ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنَ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُوْنَ (١٣٨) قُلْ أَتُحَاجِّوْنَا فِي اللَّهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ وَلَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ (١٣٩)

أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمَّ اللَّهُ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمْنَ كَتَمَ شَهَادَةَ عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (١٤٠) تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبَتُمْ وَلَا تُسْئِلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ (١٤١)

ص: ٤٦٥

یهودیان گفتند یهودی شوید تا راه یافته باشد و نصاری گفتند نصاری شوید تا راه یافته شوید بگو بلکه ملت ابراهیم را پیروی می کنم که دینی میانه است و خود او هم از مشرکین نبود (۱۳۵).

بگوئید به خدا و به آنچه بر ما نازل شده و به آنچه به ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و اسbat نازل شده و به آنچه به موسی و عیسی دادند و به آنچه انبیاء از ناحیه پروردگارشان داده شدند، و خلاصه به همه اینها ایمان داریم و میانه این پیغمبر و آن پیغمبر فرق نمی گذاریم و ما در برابر خدا تسلیم هستیم (۱۳۶).

اگر ایمان آورند به مثل آنچه شما بدان ایمان آوردید که راه را یافته اند و اگر اعراض کردند پس بدانید که مردمی هستند گرفتار تعصب و دشمنی و بزودی خدا شر آنان را از شما می گرداند و او شنوا و دانا است (۱۳۷).

بگوئید ما رنگ خدایی بخود می گیریم و چه رنگی بهتر از رنگ خداست و ما تنها او را عبادت میکنیم (۱۳۸).

بگو آیا با ما در باره خدا بگو میکنید که پروردگار ما و شما هر دو است؟ و با اینکه اعمال شما برای خودتان و اعمال ما برای خودمان است و ما در عمل برای او خالصیم (۱۳۹).

و یا می گوئید ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و اسbat یهودی و یا نصرانی بودند؟ اگر این را بهانه کرده بودند در پاسخشان بگو آیا شما داناترید و یا خدا؟، و چه کسی ستمگرتر است از کسی که شهادتی را که از ناحیه خدا نزد خود دارد کتمان کند و خدا از آنچه میکنید غافل نیست (۱۴۰).

بهر حال آنها امتی بودند و رفتند هر چه کردند برای خود کردند و شما هم هر چه کردید برای خود می کنید و شما از آنچه آنها کردند بازخواست نمی شوید (۱۴۱)

بيان دين حق يكى و آن هم اسلام بوده

اشارة

(وَ قَالُوا كُونُوا هُوداً أَوْ نَصَارَى تَهْبِيدُوا) الخ، خدای تعالیٰ بعد از آنکه بیان کرد: که دین حق که اولاد ابراهیم از اسماعیل و اسحاق و یعقوب و فرزندان وی بر آن دین بودند اسلام بود، و خود ابراهیم هم آن را دین حنیف خود داشت،

علت دسته بندی های دینی و پیدایش انحرافات مذهبی

اینک در این آیه نتیجه می گیرد که اختلاف و انشعاب هایی که در بشر پیدا شده، دسته ای خود را یهودی، و دسته ای دیگر مسیحی خوانند، همه ساخته های هوی و هوس خود بشر است، و بازیگریهایی است که خود در دین ابراهیم کرده اند، و دشمنی هایی که با هم داشتند به حساب خدا و دین او گذاشتند.

و در نتیجه طائفه های مختلف و احزابی دینی و متفرق گشتند، و رنگ هوی و هوسها و اغراض و مطامع خود را بدین خدای سبحان یعنی دین توحید زدند، با اینکه دین بطور کلی یکی بود، هم چنان که معبدی که به وسیله دین عبادت می شود یکی است، و آن دین ابراهیم است، و باید مسلمین به آن دین تمسک جویند، و شفاق و اختلاف اهل کتاب را پیروی ننموده، آن را برای خود اهل کتاب بگذارند.

توضیح اینکه یکی از آثار طبیعی بودن زندگی زمینی و دنیوی، این است که این زندگی در

ص: ۴۶۶

عین اینکه یکسره است، و استمرار دارد، دگرگونگی و تحول هم دارد، مانند خود طبیعت، که بمنزله ماده است برای زندگی، و لازمه این تحول آنست که رسوم و آداب و شعائر قومی که میانه طوائف ملل و شعبات آن هست نیز دگرگونه شود، و ای بسا این دگرگونگی رسوم، باعث شود که مراسم دینی هم منحرف و دگرگون شود، و ای بسا این نیز موجب شود که چیزهایی داخل در دین گردد، که جزء دین نبوده، و یا چیزهایی از دین بیرون شود، که جزء دین بوده، و ای بسا پاره ای اغراض دنیوی جای اغراض دینی و الهی را بگیرد، (و بلا و آفت دین هم همین است).

و اینجاست که دین رنگ قومیت بخود گرفته، و به سوی هدفی غیر هدف اصلیش دعوت می کند، و مردم را به غیر ادب حقیقیش مؤدب می سازد، تا آنجا که رفته رفته کاری که در دین منکر بود معروف و جزء دین بشود، و مردم نسبت به آن تعصب بخارج دهنده، چون بر طبق هوسها و شهواتشان است، و به عکس کاری که معروف- و جزء دین بود- منکر و زشت شود، و کسی از آن حمایت نکند، و هیچ حافظ و نگهبانی نداشته باشد، و سرانجام کار بجایی برسد، که امروز به چشم خود می بینیم، که چگونه ...

و سخن کوتاه این که جمله: (وَ قَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى) اجمال این تفصیل است که (وَ قَالَتِ الْيَهُودُ كُونُوا هُودًا تَهْتَدُوا، وَ قَالَتِ النَّصَارَى كُونُوا نَصَارَى تَهْتَدُوا)، یعنی یهود گفتند. بیائید همه یهودی شوید، تا هدایت یابید، نصاری هم گفتند: بیائید مسیحی شوید، تا همه راه یابید، و منشا این اختلاف دشمنی با یکدیگر شان بود.

(قُلْ بِلْ مِلَّةٍ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفَاً، وَ مَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ) این آیه جواب همان گفتار یهود و نصاری است، می فرماید: بگو بلکه ملت ابراهیم را پیروی می کنیم، که فطری است، و ملت واحده ایست که تمامی انبیاء شما از ابراهیم گرفته تا بعد از او همه بر آن ملت بودند، و صاحب این ملت یعنی ابراهیم از مشرکین نبود، و اگر در ملت او این انشعابها و ضمیمه هایی که اهل بدعت منضم بان کردند و این اختلافها را راه انداختند، می بود، ابراهیم هم مشرک بود، چون چیزی که جزء دین خدا نیست هرگز بسوی خدای سبحان دعوت نمی کند، بلکه بسوی غیر خدا میخواند، و این همان شرک است، در حالی که ملت ابراهیم دین توحیدیست که در آن هیچ حکمی و عقیده ای که از غیر خدا باشد، وجود ندارد.

(قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَ مَا أَنْزَلَ إِلَيْنَا) الخ، بعد از آنکه دعوت یهود و نصاری بسوی پیروی مذهب خود را حکایت کرد، اینک آنچه نزد خدا حق است (خدایی که جز حق نمی گوید) ذکر نموده، و آن عبارتست از شهادت بر ایمان به خدا و ایمان به آنچه نزد انبیاء است، بدون اینکه فرقی میانه انبیاء بگذارند، و آن همانا اسلام است و اگر از میانه همه احکامی که بر پیغمبران نازل شده یک حکم را

بیرون کشید، و جلوترش ذکر کرد، و آن مسئله ایمان به خدا بود که فرمود: (بگوئید به خدا ایمان میاوریم، و به همه احکامی که بر ما نازل شده)، بدان جهت بود که خصوص ایمان به خدا فطری بشر بود، که دیگر احتیاج به معجزات انبیاء نداشت.

بعد از ایمان به خدای سبحان، ایمان (به آنچه بر ما نازل شده) را ذکر کرد، و منظور از آن قرآن و یا معارف قرآنی است، و سپس آنچه را که بر ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب نازل شده، و بعد از آن، آنچه بر موسی و عیسی نازل شده ذکر کرد، و اگر موسی و عیسی را از سایر انبیاء جدا کرد و آنچه را بر آن دو نازل شده بخصوص ذکر کرد، بدان جهت بود که در آیه شریفه روی سخن با یهود و نصاری بود، و آنها مردم را تنها بسوی آنچه بر موسی و عیسی نازل شده دعوت می کردند.

و در آخر آنچه بر سایر انبیاء نازل شده نام برد، تا شهادت نامبرده شامل همه انبیاء بشود، و در نتیجه معنای (لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَهْدِ مِنْهُمْ). بین احدي از انبیاء فرق نمی گذاریم، روشن تر گردد.

در این آیه شریفه تعبیرها مختلف شده، از آنچه نزد ما و نزد ابراهیم و اسحاق و یعقوب بود، به عبارت (انزال) تعبیر کرد، و از آنچه نزد موسی و عیسی و انبیاء دیگر است، به (ایتاء)، یعنی دادن، تعبیر فرمود.

و شاید وجهش این باشد: که هر چند تعبیر اصلی که همه جا باید آن تعبیر بیاید، همان (ایتاء) و دادن کتاب و دین است، هم چنان که در سوره انعام بعد از ذکر ابراهیم و انبیاء بعد و قبلش فرمود: (أُولَئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ، وَ الْحُكْمَ، وَ الْبُيُّونَ، اینها بودند که ما کتاب و حکم و نبوت‌شان دادیم) ^(۱) لکن از آنجایی که لفظ (دادن) صریح در وحی و انزال نبود، و به همین جهت شامل حکمت لقمان هم میشد، هم چنان که فرمود: (وَ لَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ، ما به لقمان هم حکمت دادیم) ^(۲)، و نیز فرمود: (وَ لَقَدْ آتَيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ وَ الْحُكْمَ وَ الْبُيُّونَ، ما به بنی اسرائیل هم کتاب و حکمت و نبوت دادیم) ^(۳).

و نیز از آنجایی که هم یهودیان و هم مسیحیان ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و اسپاط را از اهل ملت خود می شمردند، یهودیان آن حضرات را یهودی و مسیحیان، مسیحی می پنداشتند و معتقد بودند که ملت و کیش حق از نصرانیت و یهودیت همان ملت و کیشی است که به موسی و عیسی دادند.

ص: ۴۶۸

۱- سوره انعام آیه ۸۹

۲- سوره لقمان آیه ۱۲

۳- سوره جاثیه آیه ۱۶

لذا اگر در آیه مورد بحث می فرمود: (وَمَا أُوتِيَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ) الخ دلالت صريح نمیداشت بر اینکه نامبردگان شخصاً صاحب ملت و وحی بودند، و احتمال داده میشد که آنچه به آن دو بزرگوار و به اسحاق و یعقوب داده شده، همانها بوده که به موسی و عیسی علیه السلام داده اند، و آنان تابع اینان بوده اند هم چنان که بخاطر همین تبعیت، (دادن) را به بنی اسرائیل هم نسبت داد، و لذا برای دفع این توهمند، در خصوص ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب، لفظ (انزال) را آورد، تا بفهماند به آن حضرات نیز وحی میشده، و اما انبیاء قبل از ابراهیم، چون یهود و نصاری در باره آنان حرفی نداشتند، و توهمند را در باره آنها نمی کردند، لذا در باره آنها تعبیر به (دادن) کرد، و فرمود: (وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ).

مراد از "اسباط"

(وَالْأَسْبَاطِ) الخ، کلمه اسباط جمع سبط (نواده) است، و در بنی اسرائیل معنای قبیله در بنی اسرائیل را میدهد، و سبط مانند قبیله به معنای جماعتی است که در یک پدر مشترک باشند، و همه به او منتهی گردند، و سبطهای بنی اسرائیل دوازده تیره و امت بودند، که هر تیره از آنان به یکی از دوازده فرزند یعقوب منتهی میشدند و از هر یک از آن دوازده فرزند، امتی پدید آمد بود.

حال اگر مراد به اسباط همان امتها و اقوام باشد، در اینصورت اینکه نسبت نازل کردن کتاب را به همه آنان داده، از این جهت بوده که همه آن دوازده تیره مشتمل بر پیغمبرانی بوده، و اگر مراد به اسباط اشخاصی از انبیاء باشد که به ایشان وحی میشده، در اینصورت باز منظور برادران یوسف نیستند، چون ایشان انبیاء نبودند، و نظیر این آیه شریفه آیه (وَأَوْحَيْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَعِيسَى) (۱۱) است که در آن نیز وحی را به اسباط نسبت داده است.

(فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ، فَقَدِ اهْتَدَوْا) الخ، آوردن کلمه (مثل) با اینکه اصل معنا (فإن آمنوا بما آمنتـم بهـ، پس اگر ایمان آورند به آنچه شما بدان ایمان آورده اید) است، به این منظور بوده که با آوردن آن شاهرگ دشمنی و جدال را زده باشد، چون اگر می فرمود: (آمنوا بما آمنا به، ایمان آورید بهمان دینی که ما بدان ایمان آوردیم) ممکن بود در پاسخ بگویند (نه، ما تنها با آنچه بر خودمان نازل شده ایمان می آوریم، و غیر آن کافریم، هم چنان که همین پاسخ را دادند).

ولی اگر بجای آن بفرماید. که همین طور هم فرمود: (ما به دینی ایمان آوردیم که مشتمل نیست جز بر حق، و در آن غیر از حق چیزی نیست، پس شما هم به دینی مثل آن ایمان بیاورید که غیر از حق چیزی در آن نباشد) در اینصورت خصم دیگر بهانه ای ندارد که جدال کند، و جز

صف: ۴۶۹

پذیرفتن چاره ای ندارد، چون آنچه خود او دارد حق خالص نیست.

(فی شقاق) این کلمه بمعنای نفاق، و نزاع، و مشاجره، و جدایی، و باصطلاح فارسی قهر کردن می‌آید.

(َسَيِّئُكْفِيْكُهُمُ اللَّهُ) این جمله وعده‌ای است از خدای عزیز به رسول گرامیش که بزودی او را یاری خواهد کرد، هم چنان که باین وعده وفا کرد، و اگر بخواهد این وعده را در باره امت اسلام نیز وفا می‌کند، انشاء الله تعالی، این را هم خاطر نشان کنم که آیه شریفه مورد بحث، در میانه دو آیه قبل و بعدش بمنزله جمله معترضه است.

(صِبَغَةُ اللَّهِ، وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبَغَةً؟) کلمه (صبغه) از ماده (ص-ب-غ) است، و نوعیت را افاده می‌کند، یعنی می‌فهماند این ایمان که گفتگویش می‌کردیم، یک نوع رنگ خدایی است، که ما بخود گرفته ایم، و این بهترین رنگ است، نه رنگ یهودیت و نصرانیت، که در دین خدا تفرقه انداخته، آن را آن طور که خدا دستور داده بپا نداشته است.

(وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ) این جمله کار حال را می‌کند، در عین حال بمنزله بیانی است برای (صِبَغَةُ اللَّهِ، وَ مَنْ أَحْسَنُ)، و معنایش این است که (در حالی که ما تنها او را عبادت می‌کنیم، و چه رنگی بهتر از این؟ که رنگش بهتر از رنگ ما باشد).

(قُلْ أَتُحَاجُّونَا فِي اللَّهِ) الخ، این جمله مجاجه و بگومگوی اهل کتاب را انکار نموده، نابجا می‌خواند، و دلیل لغو و باطل و نابجا بودنش را اینطور بیان کرده، که: (وَ هُوَ رَبُّنَا وَ رَبُّكُمْ، وَ لَنَا أَعْمَالُنَا، وَ لَكُمْ أَعْمَالُكُمْ، وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ).

توضیح اینکه بگو مگو کردن دو نفر که هر یک تابع متبعی هستند، و مخاصمه شان در اینکه کدام متبع بهتر است الا و لا بد بخاطر یکی از سه جهت است یا برای آنست که این یکی، متبع خود را از متبع دیگری بهتر معرفی نموده، و ثابت کند که از متبع او بالاتر است، نظیر بگومگویی که ممکن است میانه یک مسلمان و یک بت پرست در بگیرد، این بگوید بت من بهتر است، او بگوید خدای من افضل است.

و یا بخاطر این است که هر چند متبع هر دو یکی است، اما این میخواهد بگوید: من اختصاص و تقرب بیشتری باو دارم، و این دیگری دعوی او را باطل کند، و بگوید: من اختصاص بیشتری دارم، نه تو.

و یا بخاطر این است که یکی از این دو نفر صفات و رفتاری دارد، که با داشتن آنها صحیح نیست خود را به آن متبع منتب کند، چون داشتن تابعی با آن رفتار و آن خصال مایه ننگ و آبرو ریزی متبع است، و یا بکلی متبع را از لیاقت متبع بودن ساقط می‌کند، یا محدود دیگری از این قبیل پیش می‌آورد.

رد یهود و نصاری از سه جهت

پس علت بگومند میانه دو نفر تابع، یکی از این سه علت است: حال بینیم اهل کتاب به کدام یک از این جهات، با مسلمانان بگو می کردند، اگر بخواهند بگویند: متبع و خدای ما بهتر از خدای شما است، که خدای مسلمانان همان خدای اهل کتاب است، و اگر بخواهند بگویند: ما اهل کتاب اختصاص و تقرب بیشتری بخدا داریم، که مسلمانان خدا را با خلوص بیشتری می پرسند، و اگر بخواهند بگویند: رفتار شما برای خدا باعث ننگ است، که قضیه درست به عکس است پس مجاجه اهل کتاب با مسلمانان هیچ وجه صحیحی ندارد، ولذا در آیه مورد بحث نخست مجاجه آنان را انکار می کند، و سپس جهات ثلاثة را یکی یکی رد می کند.

(أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ - تا جمله - كَانُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى) این جمله رد جهت اولی است که هر طائفه ای می گفتد ابراهیم و بقیه انبیاء نامبرده در آیه از ما است و لازمه این حرف این است که آن حضرات نیز یهودی یا نصرانی باشند، بلکه از لازمه گذشته صریح در آنست، هم چنان که از آیه:

(يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَمْ تُحَاجِّ أُجُونَ فِي إِبْرَاهِيمَ؟ وَ مَا أَنْزَلَتِ التَّوْرَاهُ وَ الْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ، أَفَلَا تَعْقِلُونَ، ای اهل کتاب: چرا بر سر ابراهیم با یکدیگر بگو می کنید؟ یا اینکه تورات و انجیل بعد از او نازل شدند، آیا باز هم نمیخواهید بفهمید) (۱) استفاده میشود که صریحا هر یک ابراهیم را از خود میدانسته اند.

(قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمَّ اللَّهُ؟) الخ بگو آیا شما بهتر میدانید یا خدا؟ با اینکه خدا در این کتاب به ما و شما خبر داد: که موسی و عیسی و انجیل و توراتشان بعد از ابراهیم و انبیاء نامبرده دیگر بودند؟.

(وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةَ عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ) الخ و کیست ستمکارترا از آن کس که با اینکه شهادتی از خدا را تحمل کرد، کتمان کند، یعنی با اینکه خدا بوى خبر داد: که تشریع دین یهود و دین نصرانیت بعد از ابراهیم، و آن دیگران بود باز هم آن را کتمان کند، پس شهادتی که در آیه آمده شهادت تحمل است نه شهادت اداء.

ممکن هم هست معنا این باشد: که (شهادت خدا را بر اینکه نامبردگان قبل از تورات و انجیل بودند کتمان کند) که در اینصورت شهادت به معنای اداء خواهد بود، ولی معنای اول درست است.

(تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ) یعنی اصلا دعوا بر سر اینکه فلان شخص از چه طائفه ای بوده، و آن دیگری از کدام طائفه، چه سودی دارد؟ و سکوت از این بگومند چه ضرری؟ آنچه الان باید

ص: ۴۷۱

۱- سوره آل عمران آیه ۶۵

بدان بپردازید مسائلی است که فردا از آن بازخواست خواهد شد.

و اگر این آیه دو بار تکرار شده، برای این بود که یهود و نصاری در این بگو مگو پا فشاری زیادی داشتند، و از حد گذرانده بودند، با اینکه هیچ سودی بحالشان نداشت، آنهم با علمشان به اینکه ابراهیم قبل از تورات یهودیان و انجیل مسیحیان بوده، و گرنه بحث از حال انبیاء و فرستادگان خدا بطوری که چیزی عاید شود، بسیار خوب است، مانند بحث از مزایای رسالت انبیاء و فضایل نفوس شریفه آنان که قرآن کریم هم به این گونه بحث‌ها سفارش کرده، و حتی خودش از داستانهای ایشان نقل کرده، و مردم را بتدبر در آنها امر فرموده است.

بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته)

در تفسیر عیاشی در ذیل آیه: (قُلْ بَلْ مِلَّةٌ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا) الخ، از امام صادق علیه السلام روایت کرده که فرمود: حنیفیت ابراهیم در اسلام است.

و از امام باقر علیه السلام روایت کرده که فرمود: حنیفیت کلمه جامعی است که هیچ چیز را باقی نمی‌گذارد، حتی کوتاه کردن شارب، و ناخن گرفتن و ختنه کردن از حنیفیت است. [\(۱\)](#)

و در تفسیر قمی است که خدا حنیفیت را بر ابراهیم علیه السلام نازل کرد و آن عبارتست از ده حکم در پاکیزگی، پنج حکم آن از گردن ببالا، و پنج دیگر از گردن بپائین، اما آنچه مربوط است به سر ۱- زدن شارب ۲- نتراسیدن ریش ۳- و طم مو ۴- مسوک ۵- خلال. [\(۲\)](#)

و آنچه مربوط است به بدن ۱- گرفتن موی بدن ۲- ختنه کردن ۳- ناخن گرفتن ۴- غسل از جنابت ۵- طهارت گرفتن با آب، این است حنیفیت طاهره ای که ابراهیم آورد، و تا کنون نسخ نشده، و تا قیامت نسخ نخواهد شد. [\(۳\)](#)

مؤلف: طم مو بمعنای اصلاح سر و صورت است، و در معنای این روایت و قریب به آن احادیث بسیاری در کتب شیعه و سنی آمده است.

و در کافی و تفسیر عیاشی از امام باقر علیه السلام روایت آمده، که در ذیل جمله: (فُولُوا آمَنًا بِاللهِ) الخ، فرمود منظور، علی و فاطمه و حسن و حسین علیه السلام است، که حکم‌شان در ائمه بعد از ایشان نیز جاری است. [\(۴\)](#) و [\(۵\)](#) مؤلف: این معنا از وقوع خطاب در ذیل دعای ابراهیم (علیه السلام) استفاده می‌شود، آنجا که گفت:

ص: ۴۷۲

۱- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۶۱ حدیث ۱۰۳ و ۱۰۴

۲- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۶۱ حدیث ۱۰۳ و ۱۰۴

۳- تفسیر قمی ج ۱ ص ۳۹۱ [.....]

٤- اصول کافی ج ١ ص ٤١٥ حدیث ١٩

٥- تفسیر عیاشی ج ١ ص ٦٢ حدیث ١٠٧

(وَ مِنْ ذُرْرِيَّتِنَا أَمَّهَ مُسْلِمَةَ لَكَ) الخ، و این منافات ندارد با اینکه خطاب در آیه بعموم مسلمانان باشد، چه هر چند همه مسلمانان مکلفند بگویند: (آمَنَّا بِاللَّهِ)، لیکن اینگونه خطابها، عمومیت دارد، و هم خصوصیت، چون معنای آن دارای مراتب مختلفی است، که بیانش در آنجا که مراتب اسلام و ایمان را ذکر می کردیم، گذشت.

و در تفسیر قمی از یکی از دو امام باقر و صادق ع، و در کتاب معانی الاخبار از امام صادق ع، روایت آورده، که در ذیل جمله: (صِبَغَةُ اللَّهِ) الخ فرمود: صبغه همان اسلام است. [\(۱\)](#)

مؤلف: همین معنا از ظاهر سیاق آیات استفاده میشود.

و در کافی و معانی از امام صادق علیه السلام روایت کرده، که فرمود: خداوند در میثاق، مؤمنین را به رنگ ولایت در آورد. [\(۲\)](#)

مؤلف: این معنا از باطن آیه است: که انشاء الله تعالی بزودی معنای باطن قرآن، و نیز معنای ولایت و میثاق را خواهیم کرد.

ص: ۴۷۳

- تفسیر قمی ج ۱ ص ۶۲
- معانی الاخبار ص ۱۸۸
- اصول کافی ج ۱ ص ۴۲۲ حدیث ۵۳

اشارة

سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَأَهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَسْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطِ مُسْتَقِيمٍ (١٤٢) وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَيَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتُ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقِلُبُ عَلَى عَقِيقِيهِ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَضِيعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُوفٌ رَحِيمٌ (١٤٣) قَدْ نَرَى تَقْلُبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّنَّكَ قِبْلَهُ تَرْضَاهَا فَوَلْ وَجْهَكَ شَطَرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُوا وُجُوهُكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أَوْتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ (١٤٤) وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أَوْتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبْعُوا قِبْلَتَكَ وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتِهِمْ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَهُ بَعْضٌ وَلَئِنْ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذَا لَمْنَ الظَّالِمِينَ (١٤٥) الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكُتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ (١٤٦)

الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ (١٤٧) وَلِكُلِّ وِجْهَهُ هُوَ مُوْلَيْهَا فَإِنْ تَبِقُوا الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِيْكُمُ اللَّهُ جَمِيعًا إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (١٤٨) وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلْ وَجْهَكَ شَطَرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِنَّهُ لِلْحَقِّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (١٤٩) وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلْ وَجْهَكَ شَطَرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُوا وُجُوهُكُمْ شَطْرَهُ لَنَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حَجَّهُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَخْشُوْهُمْ وَاحْسُنُونِي وَلَا تَنْعَمِتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (١٥٠) كَمَا أَرْسَلْنَا فِيْكُمْ رَسُولاً مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُرِكِيْكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ (١٥١)

ص: ٤٧٤

بزودی سفیهان از مردم خواهند پرسید چه انگیزه ای مسلمانان را از قبله ای که رو بدان سو نماز می کردند برگردانید؟ بگو: مشرق و غرب از آن خداست هر که را بخواهد بصراط مستقیم هدایت می کند (۱۴۲).

و ما شما را اینچنین امتی وسط قرار دادیم تا شاهدان بر سایر مردم باشید و رسول بر شما شاهد باشد و ما آن قبله را که رو بان میایستادی قبل نکردیم مگر برای اینکه معلوم کنیم چه کسی رسول را پیروی می کند و چه کسی به عقب بر می گردد هر چند که این آزمایش جز برای کسانی که خدا هدایتشان کرده بسیار بزرگ است و خدا هرگز ایمان شما را بی اثر نمی گذارد که خدا نسبت به مردم بسیار رئوف و مهربان است (۱۴۳).

ما تو را دیدیم که رو در آسمان می چرخاندی پس بزودی تو را بسوی قبله ای بر میگردانیم که دوست می داری، اینک (همین امروز) روی خود به طرف قسمتی از مسجد الحرام کن، و هر جا بودید رو بدان سو کنید و کسانی که اهل کتابند می دانند که این برگشتن به طرف کعبه حق است و حکمی است از ناحیه پروردگارشان و خدا از آنچه می کنند غافل نیست (۱۴۴).

و اگر برای اهل کتاب تمامی معجزات را بیاوری باز هم قبله تو را پیروی نمی کنند، و تو هم نباید قبله آنان را پیروی کنی، و خود آنان هم قبله یکدیگر را قبول ندارند و اگر هوی و هوسهای آنان را پیروی کنی بعد از آنکه علم به هم رساندی تو هم از ستمکاران خواهی بود (۱۴۵).

آنها بی که ما کتابشان دادیم قرآن را می شناسند آن چنان که فرزندان خود را، ولی پاره ای از ایشان حق را عالما عامدا کتمان میکنند (۱۴۶).

حق همه از ناحیه پروردگار تو است زنهار که از دودلان مباش (۱۴۷).

و برای هر جمعیتی وجهه و قبله ایست که بدان رو میکند پس بسوی خیرات هر جا که بودید سبقت بگیرید که خدا همه شما را می آورد که خدا بر همه چیز قادر است (۱۴۸).

و از هر جا بیرون شدی رو بسوی قسمتی از مسجد الحرام کن و بدان که این حق است و از

ناحیه پروردگار تو است و خدا از آنچه میکنید غافل نیست (۱۴۹).

و از هر جا بیرون شدی رو بسوی قسمتی از مسجد الحرام کن و هر جا هم که بودید رو بدان سو کنید تا دیگر مردم بهانه ای علیه شما نداشته باشند مگر آنهایی که ستمکارند، پس از آنها مترس و از من حساب ببر برای اینکه نعمتم را بر شما تمام کنم باشد که راه را بباید (۱۵۰).

همانطور که رسولی در میانه شما فرستادم تا آیات ما را بر شما بخواند و تزکیه تان کند و کتاب و حکمتان بیاموزد و بشما یاد دهد آنچه را که هرگز خودتان نمی دانستید (۱۵۱)

بیان (در باره قبله شدن کعبه برای مسلمین)

اشارة

این آیات اگر مورد دقت قرار گیرد، آیاتی است زنجیروار، منتظم و مترتب بر هم که داستان قبله شدن کعبه برای مسلمین را بیان می کند، پس نباید به گفتار بعضی اعتناء کرد که گفته اند: این آیات نامنظم است، آن آیه که باید جلوتر ذکر شود، عقب تر آمده، و آنکه باید عقب در آید جلو افتاده، و همچنین گفتار بعضی که گفته اند: در این آیات ناسخ و منسخ هست، و ای بسا روایاتی هم بر تایید گفتار خود آورده باشند، که به آن روایات هم نباید اعتناء کرد، چون مخالف با ظاهر آیات است.

(سَيُقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ: مَا وَلَاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا؟) قبل از این آیات، داستان ابراهیم عليه السلام خاطر نشان میشد، که نسبت به مسئله قبله جنبه توطئه و زمینه چینی داشت، آیه مورد بحث توطئه دوم است، و نیز میخواهد جواب از اعتراض ماجراجویانی را که میخواهند حادثه ای سوژه آفرین پیش آید، تا مشغول جدال و بگو مگو شوند، به رسول خود تعلیم دهد، و گفتیم: که در آیات قبل نیز زمینه مسئله قبله را چیده بود سرگذشت ابراهیم و کرامتها یی که در درگاه خدا داشت، و کرامت فرزندش اسماعیل، و دعای آن دو بزرگوار برای کعبه، و مکه، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و امت مسلمان، و نیز بنا کردن خانه کعبه، و ماموریتشان در خصوص تطهیر خانه برای عبادت را ذکر فرموده بود.

تغییر قبله از بزرگترین حوادث و از اهم احکام تشريعی بود

و معلوم است که برگشتن قبله از بیت المقدس به کعبه، از بزرگترین حوادث دینی، و اهم احکام تشريعیه است، که مردم بعد از هجرت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به مدینه با آن روپروردند، آری در این ایام اسلام دست به انقلابی ریشه دار می زند، و معارف و حقایق خود را نشر میدهد، و معلوم است که یهود و غیر یهود در مقابل این انقلاب، ساکت نمی نشینند، چون می بینند اسلام یکی از بزرگترین مفاخر دینی آنان را که همان قبله ایشان بود، از بین می برد، قبله ای که سایر ملل بخاطر آن تابع یهود و یهود در این شعار دینی متقدم بر آنان بودند.

فائده و اثر تغییر قبله و اعتراض یهود و مشرکین، و پاسخ آنها

علاوه بر اینکه این تحويل قبله باعث تقدم مسلمانان، و دین اسلام می شود چون توجه تمامی امت را یک جا جمع می کند، و همه در مراسم دینی به یک نقطه رو می کنند، و این تمرکز همه توجهات به یک سو، ایشان را از تفرق نجات میدهد هم تفرق وجوهشان در ظاهر، و هم تفرق کلمه شان در باطن، و مسلمان قبله شان کعبه تاثیری بیشتر و قوی تر دارد، تا سایر احکام اسلام، از قبیل طهارت و دعا، و امثال آن، و یهود و مشرکین عرب را سخت نگران می سازد، مخصوصاً یهود را که به شهادت داستانهایی که از ایشان در قرآن آمده، مردمی هستند که از همه عالم طبیعت جز برای محسوسات اصالتی قائل نیستند، و برای غیر حس کمترین وقوعی نمی گذارند مردمی هستند که از احکام خدا آنچه مربوط به معنویات است، بدون چون و چرا می پذیرند، ولی اگر حکمی در باره امری صوری و محسوس از ناحیه پروردگارشان بیاید، مانند قتال و هجرت و سجده و خضوع و امثال آن، زیر بارش نمی روند، و در مقابلش به شدیدترین وجهی مقاومت میکنند.

و سخن کوتاه اینکه خدای تعالی هم خبر داد که بزودی یهود بر مسئله تحويل قبله اعتراض خواهند کرد، لذا به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تعلیم کرد: که چگونه اعتراضشان را پاسخ گوید، که دیگر اعتراض نکنند.

اما اعتراض آنان این بود که خدای تعالی از قدیم الایام بیت المقدس را برای انبیاء گذشته اش قبله قرار داده بود، تحويل آن قبله بسوی کعبه که شرافت آن خانه را ندارد چه وجهی دارد؟.

اگر این کار به امر خدا است، که خود، بیت المقدس را قبله کرده بود، چگونه خودش حکم خود را نقض میکند؟ و حکم شرعی خود را نسخ مینماید؟ (و یهود بطور کلی نسخ را قبول نداشت، که بیانش در آیه نسخ گذشت).

و اگر به امر خدا نیست، پس خود پیامبر اسلام از صراط مستقیم منحرف، و از هدایت خدا بسوی ضلالت گراییده است، گویند که خدای تعالی این اعتراض را در کلام مجیدش نیاورده، لکن از جوابی که داده معلوم می شود که اعتراض چه بوده است.

و اما پاسخ آن این است که قبله قرار گرفتن، خانه ای از خانه ها چون کعبه، و یا بنائی از بنایها چون بیت المقدس، و یا سنگی از سنگها چون حجر الاسود، که جزء کعبه است، از این جهت نیست که خود این اجسام بر خلاف تمامی اجسام اقتضای قبله شدن را دارد، تا تجاوز از آن، و نپذیرفتن اقتضای ذاتی آنها محال باشد، و در نتیجه ممکن نباشد که حکم قبله بودن بیت المقدس دگرگون شود و یا لغو گردد.

بلکه تمامی اجسام و بنایها و جمیع جهات از مشرق و غرب و جنوب و شمال و بالا و پائین در نداشتن اقتضای هیچ حکمی از احکام برابرند، چون همه ملک خدا هستند، هر حکمی که

بخواهد و بهر قسم که بخواهد در هر زمان که بخواهد در آنها می راند، و هر حکمی هم که بگند بمنظور هدایت خلق، و بر طبق مصلحت و کمالاتی است که برای فرد و نوع آنها اراده می کند، پس او هیچ حکمی نمیکند مگر به خاطر این که بوسیله آن حکم، خلق را هدایت کند، و هدایت هم نمی کند، مگر بسوی آنچه که صراط مستقیم و کوتاه ترین راه بسوی کمال قوم و صلاح ایشان است. پس بنا بر این در جمله (*سَيَقُولُ السَّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ*، منظور از سفیهان از مردم، یهود و مشرکین عرب است، و به همین جهت از ایشان تعبیر به ناس کرد، و اگر سفیهان خواند، بدان جهت بود که فطرشان مستقیم نیست، و رأیشان در مسئله تشریع و دین، خطأ است، و کلمه سفاهت هم به همین معنا است، که عقل آدمی درست کار نکند، و رأی ثابتی نداشته باشد.

(*ما وَلَاهُمْ الْخ*، این کلمه از ماده (و- ل- ی) و از مصدر تولیت است، و تولیت هر چیز و هر جا به معنای پیش رو قرار دادن آنست، هم چنان که کلمه استقبال نیز باین معنا است، خدای تعالی فرموده: (*فَلَنُؤْلِنَّكَ قَبْلَهَ تَرْضَاهَا*، ما پیش رویت قبله ای قرار میدهیم که آن را بپسندی) این معنای تولیت است، و اما اگر کلمه نامبرده با لفظ (عن) متعدی شود، یعنی بگوئیم (ولی عن شیء)، معنایش درست به عکس می شود، یعنی معنای اعراض و رو برگرداندن از آن چیز را می دهد، نظیر کلمه (استدبار) و امثال آن.

و معنای آیه اینست که سفیهان بزودی خواهند گفت: چه علتی سبب شد که ایشان را و یا روی ایشان را از قبله ای که رو بان نماز میخوانندن برگرداند؟ چون مسلمانان تا آن روز یعنی ایامی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در مکه بود، و چند ماهی بعد از هجرت رو بقبله یهود و نصاری یعنی بیت المقدس نماز میخوانندن.

و اگر یهود در این اعتراض که قرآن حکایت کرده قبله (بیت المقدس را به مسلمانان نسبت دادند، با اینکه یهودیان در نماز بسوی بیت المقدس قدیمی تر از مسلمانان بودند، باین منظور بوده که در ایجاد تعجب و در وارد بودن اعتراض مؤثرتر باشد).

و نیز اگر بجای اینکه بفرماید: (چه چیز پیامبر و مسلمین را از قبله شان برگردانید؟) فرمود:

(چه چیز ایشان را از قبله شان برگردانید) به همین جهت بود که گفتیم، چون اگر فرموده بود: (پیامبر و مسلمین را، چه علتی از قبله یهود برگردانید؟) آن طور که باید تعجب را بر نمی انگیخت، و جواب از آن با کمترین توجهی برای هر شنونده آسان بود.

در جمله "لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ" چرا شمال و جنوب ذکر نشده است؟

(*قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ*، در این آیه از میانه جهات چهارگانه، تنها بذکر مشرق و مغرب اكتفاء شده، بدین سبب که در هر افقی سایر جهات به وسیله این دو جهت معین می شود، هم

اصلیش و هم فرعیش، مانند شمال و جنوب و شمال غربی، و شرقی و جنوب غربی و شرقی.

و مشرق و مغرب، دو جهت نسبی است، که در هر نقطه با طلوع و غروب آفتاب، و یا ستاره مشخص می‌شود، و به همین جهت هر نقطه از نقاط زمین که فرض کنی، برای خود مشرق و غربی دارد، که دیدنی و محسوس است برخلاف دو نقطه شمال و جنوب حقیقی، هر افق، که تنها تصور می‌شود و محسوس نیست، و شاید بخاطر همین نکته بوده که دو جهت مشرق و مغرب را بجای همه جهات بکار برد است.

(يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ) الخ، در این جمله کلمه (صراط) نکره، یعنی بدون الف و لام آمده، و این بدان جهت است که استعداد امتها برای هدایت بسوی کمال و سعادت، و یا به عبارتی برای رسیدن به صراط مستقیم مختلف است.

"امت وسط" یعنی چه؟

(وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَيِّطاً لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ، وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا) کلمه (کذلک- همچنین) در تشبیه چیزی به چیزی بکار می‌رود، و ظاهرا در آیه شریفه میخواهد بفرماید: همانطور که بزودی قبله را برایتان بر می‌گردانیم، تا بسوی صراط مستقیم هدایتتان کنیم، همچنین شما را امتی وسط قرار دادیم.

بعضی از مفسرین گفته اند: معناش این است که (مثل این جعل عجیب، ما شما را امتی وسط قرار دادیم)، لکن معنای خوبی نیست، و اما اینکه امت وسط چه معنا دارد؟ و گواهان بر مردم یعنی چه؟ باید دانست که کلمه (وسط) بمعنای چیزیست که میانه دو طرف قرار گرفته باشد، نه جزو آن طرف باشد، نه جزو این طرف، و امت اسلام نسبت به مردم- یعنی اهل کتاب و مشرکین- همین وضع را دارند، برای اینکه یک دسته از مردم- یعنی مشرکین و وثنی ها- تنها جانب مادیت را گرفته، جز زندگی دنیا و استکمال جنبه مادیت خود، و به کمال رساندن لذتها، و زخارف و زینت دنیا چیز دیگری نمیخواهند، نه امید بعضی دارند، نه احتمال نشوری میدهند و نه کمترین اعتنایی بفضائل معنوی و روحی دارند.

بعضی دیگر از مردم مانند نصاری، تنها جانب روح را تقویت نموده، جز به ترک دنیا و رهبانیت دعوت نمی‌کنند، آنها تنها دعوتشان اینست که بشر کمالات جسمی و مادی را که خدا در مظاهر این نشیه مادی ظهورش داده، ترک بگویند، تا این ترک گفتن وسیله کاملی شود برای رسیدن به آن هدفی که خدا انسان را بخاطر آن آفریده. ولی نفهمیدند که ندانسته رسیدن به آن هدف را با ابطال و درهم کوفتن راهش ابطال کرده اند، خلاصه یک دسته نتیجه را باطل کرده، و فقط به وسیله چسبیدند، و یک دسته دیگر با کوییدن و ابطال سبب نتیجه را هم ابطال کردند.

و اما امت اسلام، خدا آن را امتی وسط قرار داد، یعنی برای آنان دینی قرار داد، که متدينین

به آن دین را بسوی راه وسط و میانه هدایت می کند، راهی که نه افراط آن طرف را دارد، و نه تفریط اینطرف را، بلکه راهی که هر دو طرف را تقویت می کند، هم جانب جسم را، و هم جانب روح را البته بطوری که در تقویت جسم از جانب روح عقب نمانند، و در تقویت روح از جانب جسم عقب نمانند، بلکه میانه هر دو فضیلت جمع کرده است.

(و این روش مانند همه آنچه که اسلام بدان دعوت نموده، بر طبق فطرت و ناموس خلقت است،) چون انسان دارای دو جنبه است، یکی جسم، و یکی روح، نه جسم تنها است، و نه روح تنها، و در نتیجه اگر بخواهد به سعادت زندگی برسد، به هر دو کمال، و هر دو سعادت نیازمند است، هم مادی و هم معنوی.

مراد از "شهاده علی النّاسِ"

و چون این امت وسط و عدل است، لذا هر دو طرف افراط و تفریط باید با آن سنجش شود، پس به همین دلیل شهید بر سایر مردم هم که در دو طرف قرار دارند هست، و چون رسول اسلام (صلی الله علیه و آله) مثل اعلای این امت است، لذا او شهید بر امت است، و افراد امت باید خود را با او بسنجند، و او میزانی است که حال آحاد و تک تک امت با آن وزن میشود، و امت میزانی است که حال سایر امت‌ها با آن وزن میشود، و خلاصه مردمی که در دو طرف افراط و تفریط قرار دارند، باید خود را با امت اسلام بسنجند، و با فراط و تفریط خود متوجه شوند.

این آن معنایی است که بعضی از مفسرین در تفسیر آیه بیان کرده، و گفتار وی هر چند در جای خود صحیح و دقیق است، الا اینکه با لفظ آیه منطبق نیست برای اینکه درست است که وسط بودن امت، مصحح آنست که امت نامبرده میزان و مرجع برای دو طرف افراط و تفریط باشد، ولی دیگر مصحح آن نیست که شاهد بر دو طرف هم باشد و یا دو طرف را مشاهده بکند، چون خیلی روشن است که هیچ تناسبی میانه وسط بودن به این معنا و شاهد بودن نیست.

علاوه بر اینکه در اینصورت دیگر وجهی نیست که بخاطر آن متعرض شهادت رسول بر امت نیز بشود، چون شاهد بودن رسول بر امت نتیجه شاهد بودن و وسط بودن امت نیست، تا وقتی این را خاطرنشان کرد آن را هم بعنوان نتیجه خاطر نشان سازد، همانطور که هر غایت را بر مغایا و هر غرض را بر ذی غرض مترتب می کنند.

"شهادت" در آیه، از حقائق قرآنی است و در موارد متعددی از قرآن ذکر شده

از این هم که بگذریم شهادتی که در آیه آمده، خود یکی از حقایق قرآنی است، که منحصرا در اینجا ذکر نشده، بلکه در کلام خدای سبحان مکرر نامش برده شده، و از مواردی که ذکر شده بر می آید که معنایی غیر این معنا دارد، اینکه موارد قرآنی آن.

(فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ، وَ جِئْنَا بِكَ عَلَى هُؤُلَاءِ شَهِيدًا، پس چگونه اند، وقتی که

ما از هر امتی شهیدی بیاوریم، و تو را هم شهید بر اینان بیاوریم) [\(۱\)](#).

(وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا، ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا، وَلَا هُمْ يُسْتَغْشَبُونَ وَرُوزی که از هر امتی شهیدی مبعوث کنیم و دیگر بانان که کافر شدند اجازه داده نشود و عذرشان پذیرفته نشود) [\(۲\)](#) (وَوُضَعَ الْكِتَابُ وَجِئِي إِلَيْنَيْنَ، وَالشُّهَدَاءُ، وَكِتَاب را می گذارند، و انبیاء و شهداء را می آورند) [\(۳\)](#) بطوری که ملاحظه می کنید، در این آیات شهادت مطلق آمده، و از ظاهر همه مواردش بر می آید که منظور از شهادت، شهادت بر اعمال امتها، و نیز بر تبلیغ رسالت است، هم چنان که آیه:

(فَلَنَسْأَلَ مَلَكَ الدِّينَ أَرْسِلَ إِلَيْهِمْ، وَلَنَسْأَلَ مَلَكَ الْمُرْسَلِينَ، سوَّجَنْد که از مردمی که فرستاد گان بسویشان گسیل شدند، و نیز از فرستاد گان پرسش خواهیم کرد) [\(۴\)](#) نیز باین معنا اشاره می کند، چون هر چند که این پرسش در آخرت و در قیامت صورت می گیرد، ولی تحمل این شهادت در دنیا خواهد بود، هم چنان که آیه: (وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ، فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي، كُنْتَ أَنْتَ الرَّقِيبُ عَلَيْهِمْ، وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَئِيْءٍ شَهِيدٌ، من تا در میانه آنان بودم، شاهد بر آنان بودم، ولی همین که مرا میراندی، دیگر خودت مراقب آنان بودی، و تو بر هر چیزی شهید و مراقبی) [\(۵\)](#) هم که حکایت کلام عیسی علیه السلام است و نیز آیه (وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا، روز قیامت عیسی بر مردم خود گواه است) [\(۶\)](#) همین معنا را دست میدهد.

و پر واضح است که حواس عادی و معمولی که در ما است، و نیز قوای متعلق به آن حواس، تنها و تنها میتواند شکل ظاهری اعمال را ببیند، و گیرم که ما شاهد بر اعمال سایر امتها باشیم در صورتی که بسیاری از اعمال آنها در خلوت انجام میشود تازه تحمل شهادت ما از اعمال آنها تنها مربوط به ظاهر و موجود آن اعمال میشود، نه آنچه که برای حس ما معلوم، و غایب است، و حقایق و باطن اعمال، و معانی نفسانی از کفر و ایمان و فوز و خسران و بالأخره هر آنچه که از حس آدمی پنهان است، که راهی برای درک و احساس آن نیست احوالی درونی است، که مدار حساب و جزای رب العالمین در قیامت و روز بروز سریره ها بر آنست، هم چنان که خودش فرمود:

(وَلِكُنْ يُؤَاخِذُ كُمْ بِمَا كَسَبْتُ قُلُوبُكُمْ، خدا شما را با آنچه در دلهايتان پیدا شده مؤاخذه می کند.) [\(۷\)](#)

پس این احوال چیزی نیست که انسان بتواند آن را درک نموده، و بشمارد، و از انسانهای معاصر تشخیص دهد، تا چه رسد به انسانهای غایب، مگر کسی که خدا متولی امر او باشد، و

ص: ۴۸۱

- ۱- سوره نساء آیه ۴۱
- ۲- سوره نحل آیه ۸۴
- ۳- سوره زمر آیه ۶۹
- ۴- سوره اعراف آیه ۶
- ۵- سوره مائدہ آیه ۱۱۷
- ۶- سوره نساء آیه ۱۵۹

بدست خود اینگونه اسرار را برای او کشف کند، که وجود چنین فردی از آیه (وَ لَا يَمْلِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفاعةَ، إِلَّا مَنْ شَهَدَ بِالْحَقِّ وَ هُنْ يَعْلَمُونَ، این خدایان دروغین که مشرکین بجای خدا میخوانند، مالک شفاعت نیستند، تنها مالک شفاعت کسی است که به حق شاهد باشد، و هم علم داشته باشند) (۱) استفاده میشود که عیسیٰ علیه السلام بطور قطع از این افراد است، که خدای تعالیٰ در باره اش فرموده که از شهیدان است هم چنان که در دو آیه قبل گذشت، پس او شهید بحق است، و عالم به حقیقت.

معنای صحیح "شهادت" در آیات قرآنی، تحمل (دیدن) حقائق اعمال مردم است

و خلاصه کلام این شد که شهادت مورد نظر آیه، این نیست که بقول آن مفسر، امت دارای دینی کامل و جامع حوائج جسمانی و روحانی باشد، چون علاوه بر اینکه معنایی است خلاف ظاهر کلمه شهادت، خلاف ظاهر آیات شریفه قرآن نیز هست.

بلکه عبارتست از تحمل - دیدن - حقایق اعمال، که مردم در دنیا انجام می دهند، چه آن حقیقت سعادت باشد چه شقاوت چه رد، و چه قبول، چه انقیاد، و چه تمرد.

و سپس در روز قیامت بر طبق آنچه دیده شهادت دهد، روزی که خدای تعالیٰ از هر چیز استشهاد می کند، حتی از اعضاء بدن انسان شهادت می گیرد، روزی که رسول می گوید: (يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي أَتَخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا، پروردگارا امت من این قرآن را متروک گذاشتند). (۲)

و معلوم است که چنین مقام کریمی شان همه امت نیست، چون کرامت خاصه ایست برای اولیاء طاهرين از ایشان، و اما صاحبان مرتبه پائین تر از اولیاء که مرتبه افراد عادی و مؤمنین متوسط در سعادت است، چنین شهادتی ندارند، تا چه رسد به افراد جلف و تو خالی، و از آن پائین تر، فرعونهای طاغی این امت، (که هیچ عاقلی جرأت نمی کند بگوید این طبقه از امت نیز مقام شهادت بر باطن اعمال مردم را دارا هستند).

انشاء اللَّهِ بزودی در ذیل آیه: (وَ مَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَ الرَّسُولَ، فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَ الصَّدِيقِينَ وَ الشُّهِيدِينَ وَ الصَّالِحِينَ، وَ حَسْنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا)، (۳) خواهی دید: که کمترین مقامی که این شهداه - یعنی شهادت اعمال - دارند، اینست که در تحت ولایت خدا، و در سایه نعمت اویند، و اصحاب صراط مستقیم هستند، که در تفسیر آیه (صِرَاطُ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ)، (۴) اجمالش گذشت.

پس مراد از شهید بودن امت، این است که شهداه نامبرده و دارای آن خصوصیات، در این

ص: ۴۸۲

۱- سوره زخرف آیه ۸۶

۲- سوره فرقان آیه ۳۰ [.....]

۳- سوره نساء آیه ۶۹

۴- سوره فاتحہ آیه ۷

امت هستند، هم چنان که در قضیه تفضیل بنی اسرائیل بر عالمیان معنایش اینست که افرادی که بر همه عالمیان برتری دارند، در این امتند، نه اینکه تک تک بنی اسرائیلیان بر عالمیان برترند، بلکه وصف بعض را به کل نسبت داده، برای اینکه این بعض در آن کل هستند، و از آن جمعیتند، پس شهید بودن امت اسلام به همین معناست، که در این امت کسانی هستند که شاهد بر مردم باشند، و رسول، شاهد بر آنان باشد.

حال اگر بگویی آیه: (وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ، أُولَئِكَ هُمُ الصَّدِيقُونَ وَالشُّهَدَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ، کسانی که بخدا و فرستادگانش ایمان می آورند، آنان نزد پروردگارشان صدیقین و شهداء هستند)، (۱) دلالت دارد بر اینکه عموم مؤمنین شهداء هستند.

در جواب می گوئیم: (اگر جمله عند ربهم) نبود درست بود، و لیکن این جمله می فهماند که چنین کسانی نزد پروردگارشان یعنی در قیامت از شهداء خواهند بود، پس معلوم می شود در دنیا دارای این مقام نیستند، نظیر آیه (وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعُوهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ، الْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتُهُمْ، کسانی که ایمان آورند، و ذریه شان در ایمان پیرویشان کردند ما ذریه شان را به ایشان ملحق می کنیم)، (۲) علامه بر اینکه آیه ای که ذکر گردید مطلق است، و دلالت دارد بر اینکه همه مؤمنین در همه امتها نزد خدا شهید میشوند، بدون اینکه مؤمنین این امت خصوصیتی داشته باشند، پس شما نمیتوانید به این آیه استدلال کنید بر اینکه مؤمنین این امت همه شهیدند، و بفرضی که استفاده از آیه را بگیرید، و بگوئید. مراد از آنان که ایمان آورند همه مسلمانان نیستند، بلکه پیشگامان از ایشانند، یعنی امت دست اول که در باره شان فرموده: (وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ) (۳) الخ، ما نیز در پاسخ می گوییم: باز هم دعوی شما را که همه امت دست اول شهید باشند اثبات نمی کند.

و اگر بگویی وسط قرار دادن این امت چه ربطی دارد به اینکه بعضی از افرادش شاهد بر اعمال، و رسول شاهد بر شاهدان باشد؟ پس در هر حال اشکال وارد است، هم بتقریب سابق و هم به این تقریب، در جواب می گوییم معنای شهادت غایتی است که در آیه شریفه متفرق بر وسط بودن امت شده، قهره وسط بودن معنایی است که شهادت و شهداء را دنبال دارد، بدليل اینکه در سوره حج (۴) فرموده: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ازْكُحُوا، وَ اسْتَعْدُوا، وَ اعْبُدُوا رَبَّكُمْ، وَ افْعَلُوا الْخَيْرَ، لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ، وَ جَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَ مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ، مِلَّهَ أَيْكُمْ إِبْرَاهِيمَ، هُوَ

ص: ۴۸۳

- ۱- سوره حديد آیه ۱۹
- ۲- سوره طور آیه ۲۱
- ۳- سوره توبه آیه ۱۰۰
- ۴- سوره حج آیه ۷۷-۷۸

سَمَّا كُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلٍ، وَ فِي هَذَا، لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَ تَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ، فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ، وَ آتُوا الزَّكَاةَ، وَ اعْتَصِمُوا بِاللَّهِ، هُوَ مَوْلَانَا، فَنَعْمَ الْمُؤْلِي وَ نَعْمَ النَّصِيرُ، اى کسانی که ایمان آوردید، رکوع و سجده کنید، و پروردگار خود را پرسنید، و عمل خیر انجام دهید، باشد که رستگار گردید.

در راه خدا آن طور که شایسته او باشد جهاد کنید، او شما را برگردید، و در دین هیچ حرجی بر شما قرار نداد، این همان ملت و کیش پدرتان ابراهیم است، او شما را از پیش و هم در این عصر مسلمان نام نهاد، و تا رسول شهید بر شما، و شما شهیدان بر مردم باشید، پس نماز پا دارید، و زکات دهید، و به خدا تمسک کنید، که او سرپرست شما است، و چه مولای خوبی، و چه ناصر خوبی).

چون در این آیه شریفه شهید بودن رسول بر شهیدانی که شهادای بر مردمند و شهید بودن آنها بر مردم، متفرع شده است. بر (اجتباء- برگزیدن)، و نیز بر نبودن حرج در دین، آن گاه دین را تعریف کرده به اینکه همان ملت ابراهیم است، که قبل از این شما را مسلمان نامید، همانجا که از پروردگارش مسئلت کرد: (وَ مِنْ ذُرَيْتَنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لِنَا)، و خدای تعالی دعايش را مستجاب نموده، شما را مسلمان کرد، یعنی تسليم احکام و اوامر خود کرد، بدون اینکه حتی یک عصیان و استنکاف داشته باشید، و به همین جهت حرج در دین را از شما برداشت، تا هیچیک از احکامش بر شما دشوار نباشد.

پس شمایید که اجتباء شده اید، و شمایید که بسوی صراط مستقیم هدایت گشته، تسليم احکام و اوامر پروردگارتان شده اید، و اگر ما شما را (اجتباء و هدایت و تسليم) کردیم، برای این بود که رسول، شاهد بر شما شود، و شما شاهد بر مردم شوید، یعنی واسطه میانه رسول و مردم باشید، از یک طرف متصل بمردم باشید، و از طرفی دیگر به رسول.

در اینجاست که دعای ابراهیم در شما و در رسول مصدق می یابد، چون آن جناب عرضه داشت: (رَبَّنَا وَ ابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ، يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِنَاكَ، وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ، وَ يُرِزِّكِيهِمْ، پروردگار ما در میانه امت مسلمه رسولی بر انگیز، تا آیات تو را بر آنان تلاوت کند، و کتاب و حکمتسان بیاموزد، و تزکیه شان کند) (۱) در نتیجه شما امت مسلمه ای میشوید که رسول علم کتاب و حکمت را در قلوبتان و دیعه می سپارد، و به تزکیه او مزکی می شوید، و با در نظر گرفتن این که تزکیه بمعنای تطهیر از پلیدیهای

ص: ۴۸۴

۱- سوره بقره آیه ۱۲۹

قلبی، و خالص کردن دل برای عبودیت است، و معنای اسلام هم به بیانی که گذشت همین است، روشن می شود که شما امت مسلمه ای می شوید خالص در عبودیت برای خدا، و رسول در این مقام پیشقدم و هادی و مربی شما است او در این مقام تقدیم بر همه دارد و شما واسطه اید برای رساندن مردم به او و در اول آیه و آخر آن قرینه هایی است که بر آنچه ما از آیه استفاده کردیم دلالت میکند، دلالتی که بر هیچ متذبری پوشیده نیست که انشاء الله توضیحش در جای خودش می آید.

معنای صحیح "وسط" بودن امت واسطه بودن امت بین رسول و مردم است

پس، از آنچه گفته شد مطلب روشن گردید.

اول اینکه وسط بودن امت هر دو نتیجه را دنبال دارد، یعنی جمله (و تکونوا شهداء على الناس)، و جمله (ليكون الرسول عليكم شهيدا)، هر دو نتیجه و لازمه وسط بودن امت است.

دوم اینکه وسط بودن امت، به این معنا است که میانه رسول و مردم واسطه اند نه آن طور که آن مفسر گفت ملت و دین اسلام میانه افراط و تفریط، و میانه دو طرف تقویت روح و تقویت جسم واسطه باشد. سوم اینکه آیه شریفه مورد بحث، بحسب معنا مرتبط است به آیاتی که دعای ابراهیم را حکایت می کرد، و اینکه شهادت از شئون امت مسلمه ایست که آن جانب از خدا درخواست نمود.

حال که این سه نکته را بعنوان نتیجه گیری شنیدی، باید بدانی که شهادت بر اعمال، بطوری که از کلام خدای تعالی بر می آید، مختص به شهیدان از مردم نیست، بلکه هر کسی و هر چیزی که کمترین ارتباطی با اعمال مردم دارد، او نیز در همان اعمال شهادت دارد، مانند ملاٹکه، و زمان، و مکان، و دین، و کتاب، و جوارح بدن، و حواس، و قلب، که همگی اینها شاهد بر مردم هستند.

و از خود کلمه شهادت فهمیده می شود: آن شاهدی که از میانه نامبردگان در روز قیامت حاضر می شود، شاهدی است که در این نشئه دنیوی نیز حضور دارد و یک نحوه حیاتی دارد که بوسیله آن، خصوصیات اعمال مردم را در کمک می کند و خصوصیات نامبرده در او نقش می بندد، و اینهم لازم نیست که حیات در هر چیزی به یک سخن باشد، مثلا حیات در همه، از سخن حیاتی باشد که در جنس حیوان هست، همه خواص و آثار آن را داشته باشد تا بگویی: ما به ضرورت می بینیم که مثلا مکان و زمان چنین شعوری ندارند، چون دلیلی نداریم بر اینکه انحصار حیات منحصر در یک نحو است.

این بود اجمال گفتار ما در این مقام، و انشاء الله تعالی تفصیل هر یک از این مجملات در محل مناسبش خواهد آمد.

(وَ مَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا، إِلَّا لِتَعْلَمَ مَنْ يَتَبَعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقِلِبُ عَلَى عَقِيبَهِ) در این آیه شریفه دو سؤال است یکی اینکه چرا فرمود (ما بدانیم و نفرمود من بدانم)? دوم اینکه مگر خدا

نمیداند که میخواهد با تغییر قبله، علم حاصل کند؟ در جواب سؤال اول می‌گوییم مراد به اینکه می‌فرماید: لعلم تا بدانیم، با اینکه خدا یکی است یا علم رسل و انبیاء است مثلاً از این باب که بزرگان وقتی سخن می‌گویند، از قبل خود و اطرافیان خود سخن می‌گویند، و تکیه کلامشان (ما) است، مثل اینکه امیر لشکر می‌گوید: ما فلانی را کشیم، و فلانی را زندان کردیم، با اینکه اینکارها را خود امیر نکرده، بلکه کارکنش کرده اند، در جواب از سؤال دوم می‌گوییم مراد، علم عینی و فعلی خدای تعالی است، که با خلقت و ایجاد حاصل می‌شود، نه آن علم که قبل از ایجاد داشته است.

و کلمه (انقلاب بر دو عقب)، کنایه است از اعراض، چون انسان - که در حال قیام روی پاشنه می‌ایستد - وقتی روی خود بطرفی برگرداند، روی پاشنه خود می‌چرخد، بدین جهت روگردانی و اعراض را به این عبارت تعبیر می‌کنند، نظری تعبیر به پشت خود رو کردن، در آیه (وَمَنْ يُوَلِّهِمْ يَوْمَهُنْ دُبْرُهُ)^(۱) و ظاهر آیه این است که میخواهد توهمنی را که احياناً ممکن است در سینه مؤمنین خلجان کند، دفع نماید، و آن توهمنی است که فلسفه برگرداندن قبله، و نسخ قبله قبلی چیست؟ و تکلیف نمازهایی که تا کنون رو به بیت المقدس خوانده ایم چه می‌شود؟

و از این هم بر می‌آید که مراد به قبله ای که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر آن بود، همان بیت المقدس است، نه کعبه، پس هیچ دلیلی نیست بر اینکه بگوئیم: بیت المقدس دو بار و کعبه هم دو بار قبله شده، چون اگر مراد قبله در آیه کعبه باشد، لازمه اش همین می‌شود (چون می‌فرماید: ما امروز آن قبله را که قبله رو باش می‌ایستادی، قبله نکردیم مگر برای چه و چه).

غرض خداوند از تغییر قبله

و سخن کوتاه اینکه جای این معنا بود که در سینه مؤمنین این توهمنی ایجاد شود که اولاً وقتی بنای خدای تعالی بر این بود که بالآخره کعبه را قبله مسلمانان کند، چرا از همان روز اول نکرد؟ و گذاشت مدتی مسلمانان رو به بیت المقدس نماز بخوانند؟ لذا خدای تعالی برای دفع این توهمنی خاطر نشان کرد، که تشریع احکام جز بخاطر مصالحی که برگشتنش به تربیت و تکمیل مردم است صورت نمی‌گیرد، منظور از تشریع احکام هم تربیت و تکمیل مردم است، و هم جداسازی مؤمنین از غیر مؤمنین است، و هم مشخص کردن فرمابان از عاصیان متمرد، و آن سببی که باعث شد که قبله یهودیان را مدتی قبله شما مسلمانها قرار دهیم، عیناً همین ها بود که گفتیم.

پس مراد به جمله: (إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ) این است که ما خواستیم مشخص کنیم، چه کسی تو را پیروی می‌کند؟ و چه کسی نمی‌کند؟ و اگر نفرمود (من یتبعدک، چه کسی تو را پیروی می‌کند)، بلکه فرمود (چه کسی رسول را) برای این بود که با ذکر کلمه (رسول) بفهماند: صفت

ص: ۴۸۶

رسالت در این جداسازی دخالت داشته، و مراد به جعل قبله سابق، جعل آن در حق مسلمانان است، و گر نه اگر مراد مطلق جعل باشد، آن وقت مراد برسول هم مطلق رسول میشود، نه رسول اسلام، و دیگر در آیه التفاتی بکار نرفته، به سیاق طبیعیش جریان یافته بود، چیزی که هست این احتمال مختص‌تری بعید بنظر می‌رسد.

و ثانیاً آن نماز‌هایی که مسلمانان بسوی بیت المقدس خواندن تکلیفش چیست؟ چون در حقیقت نماز بطرف غیر قبله بوده، و باید باطل باشد، از این توهمند هم جواب میدهد: قبله ما دام که نسخ نشده قبله است، چون خدای تعالیٰ هر وقت حکمی را نسخ می‌کند، از همان تاریخ نسخ از اعتبار می‌افتد، نه اینکه وقتی امروز نسخ کرد دلیل باشد بر اینکه در سابق هم بی‌اعتبار بوده، و این خود از رأفت و رحمتی است که به مؤمنین دارد، و عهده دار بیان این جواب جمله: (وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُفْسِدَ إِيمَانَكُمْ، إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُوفٌ رَّحِيمٌ) الخ است، و فرق میانه رأفت و رحمت بعد از آنکه هر دو در اصل معنا مشترکند، این است که رأفت مختص به اشخاص مبتلا و بیچاره است، و رحمت در اعم از آنان و از غیر آنان استعمال میشود.

(قَدْ نَرَى تَّقْلِبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ، فَلَنُوَلِّنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا) الخ از این آیه بدست می‌آید که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) قبل از نازل شدن حکم تغییر قبله، یعنی نازل شدن این آیه، روی خود را در اطراف آسمان می‌گرداند، و کانه انتظار رسیدن چنین حکمی را می‌کشیده، و یا موقع رسیدن وحی در امر قبله داشته، چون دوست میداشته خدای تعالیٰ با دادن قبله ای مختص به او و امتش، احترامش کند، نه اینکه از قبله بودن بیت المقدس ناراضی بوده باشد، چون حاشا بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از چنین تصویری، هم چنان که از تعبیر (ترضیها)، در جمله (فَلَنُوَلِّنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا) فهمیده میشود: قبله اختصاصی را دوست میداشته، نه اینکه از آن قبله دیگر بدش می‌آمده آری دوست داشتن چیزی باعث دشمن داشتن خلاف آن نیست.

در برابر سرزنش و تفاخر یهود، پیامبر (صلی الله علیه و آله) منتظر رسیدن حکم تغییر قبله بود

بلکه بطوری که از روایات واردہ در داستان، و شان نزول این آیه برمی‌آید یهودیان مسلمانان را سرزنش می‌کرده اند: که شما قبله ندارید، و از قبله ما استفاده می‌کنید، و بایت المقدس به مسلمانان فخر می‌فروختند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از این باب ناراحت میشد، شبی در تاریکی از خانه بیرون شد، و روی بسوی آسمان گردانید، منتظر بود وحی از ناحیه خدای سبحان برسد، و این اندوهش را زایل سازد، پس این آیه نازل شد، و بفرضی که آیه ای نازل میشد، بر اینکه قبله شما مسلمانان هم همان قبله سابق است، باز حجتی میشد برای آن جناب علیه یهود، چون نه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ننگ داشت از اینکه رو بقبله یهودیان نماز بخواند، و نه مسلمانان زیرا عبد بغیر اطاعت و قبول، شانی ندارد، لکن آیه شریفه قبله ای جدید برای مسلمانان معین کرد، و سرزنش یهود و تفاخر

آنها را خاتمه داد، علاوه بر اینکه تکلیف مسلمانان را یکسره کرد، هم حجتی برای آنان شد، و هم دلشان خشنود گشت.

(فَوْلٌ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْيِيجِ الْحَرَامِ وَ حَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُوا وَجْهَكُمْ شَطْرَهُ) کلمه (شطر) بمعنای بعض است، و منظور از بعض مسجد الحرام همان کعبه است، و اگر صریحا نفرمود (فول وجهک الكعبه)، و یا (فول وجهک البيت الحرام) برای این بود که هم مقابله حکم قبله قرار گیرد، که شطر مسجد اقصی - یعنی صخره معروف در آنجا - بود، نه همه آن مسجد. و لذا در اینجا هم فرمود: شطر مسجد حرام - یعنی کعبه -، و هم اینکه با اضافه کردن شطر بر کلمه مسجد، بههماند که مسجد نامبرده مسجد حرام است، و اگر می فرمود شطر الكعبه، یا شطر البيت الحرام این مزیت از بین میرفت.

در آیه شریفه اول حکم را مختص به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کرده، فرمود: (پس روی خود بجانب بعضی از مسجد الحرام کن)، و سپس حکم را عمومیت داده، به آن جناب و به عموم مؤمنین خطاب می کند: که (هر جا بودید روی خود بدانسو کنید) و این خود مؤید این احتمال است که آیه نامبرده وقتی نازل شد، که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با مسلمانان مشغول نماز بوده، و معلوم است که در چنین حالی، اول باید به پیشمناز بگویند: روی خود بر گردن، و بعدا به عموم بگویند: شما هم روی خود بر گردانید و برای همیشه و بر همه مسلمانان واجب است که اینکار را بکنند.

(وَ إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ، لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحُقُّ مِنْ رَبِّهِمْ) می فرماید اهل کتاب میدانند که این برگشتن قبله حق است و از ناحیه خداست، و این بدان جهت می فرماید، که کتب آسمانی ایشان صریحا بر نبوت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پیشگویی کرده بود، و یا صریحا گفته بود: که قبله این پیغمبر صادق، قسمتی از مسجد الحرام است، هر کدام باشد، پس جمله: (او تو اکتاب) می رساند که کتاب اهل کتاب مشتمل بر حقیقت این تحويل، و این حکم بوده، حال یا بدلالت مطابقی، (و از نشانه های او این است که قبله امت خود را بسوی کعبه بر می گرداند)، و یا بدلالت ضمنی (او پیغمبری است صادق که هر کاری بکند درست و حق و از طرف پروردگار عالم می کند).

و خدا از اینکه اهل کتاب حق را کتمان می کنند، و علمی که به کتاب خود دارند اظهار ننموده، آن را احتکار می کنند، غافل نیست.

(وَ لَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيِهِ) این جمله سرزنش است از اهل کتاب، که پایه عناد و لجاجت آنها را می رساند، و می فهماند که اگر از پذیرفتن دعوت تو امتناع می ورزند، نه از این جهت است که حق برایشان روشن نشده، چون علم یقینی دارند به اینکه دعوت تو حق است، و در آن هیچ شکی ندارند، بلکه جهتش این است که آنان در دین خدا عناد، و در برابر حق لجبازی

دارند، و این همه اعتراضها و فتنه انگیزیهایشان تنها بدین جهت است و بس، شاهدش هم گذشته از دلیل و برهان این است که اگر تمامی معجزاتی که تصور شود برایشان بیاوری، خواهی دید که باز هم قبله تو را برسمیت نخواهد شناخت، و هم چنان بر عناد و جحود خود ادامه خواهد داد.

(وَ مَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ، تو نمیتوانی پیرو قبله ایشان باشی)، برای اینکه تو از ناحیه پروردگارت حجت و برهان داری ممکن هم هست جمله نامبرده نهی بصورت خبر باشد، یعنی تو باید چنین کنی.

(وَ مَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ يَعْنِي خُودِ يَهُودِيَّانِ وَ نَصَارَى نَيْزَ قَبْلَهِ يَكْدِيْغَرَ رَاقْبُولَ نَدَارَنَدَ)، یهودیان هر جا که باشند، رو به صخره بیت المقدس می ایستند، ولی مسیحیان هر جا باشند رو بطرف مشرق می ایستند، پس نه این قبله آن را قبول دارد، و نه آن قبله این را، و اگر پرسی چرا؟ میگوییم برای پیروی از هوی و هوس و بس.

(وَ لَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ، مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ)، در این جمله رسول گرامی خود را تهدید می کند ولی در حقیقت از باب (پسر بتو می گوییم داماد تو بشنو) است، و معنا متوجه بامت است، میخواهد اشاره کند به اینکه اگر کسی تمرد کند، اهواء یهود را پیروی کرده، و به همین جهت ستمکار است.

(الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ)، کما یعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ) ضمیر در (یعرفونه) به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر می گردد، نه به کتاب، چون این معرفت را تشییه کرده به معرفت فرزندان، و این تشییه در انسانها درست است، نه اینکه کتاب را تشییه به انسان کنند، هرگز کسی نمیگوید: فلانی این کتاب را می شناسد، همانطور که پسر خودش را می شناسد، علاوه بر اینکه سیاق کلام که در باره رسول خدا و وحی که تحويل قبله باو است، اصلاً ربطی به کتاب اهل کتاب ندارد، پس معنای جمله این است:

که اهل کتاب پیامبر اسلام را می شناسند، آن طور که بچه های خود را می شناسند، بخاطر اینکه تمامی خصوصیات آن جناب را در کتب خود دیده اند، ولی با این حال طائفه ای از ایشان عالماً عالم‌ا معلومات خود را کتمان می کنند.

و بنا بر این در آیه شریفه التفاتی از حضور به غیبت بکار رفته، چون با اینکه روی سخن با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، در عین حال نمی فرماید: (آنها که کتابشان داده ایم تو را می شناسند)، بلکه می فرماید: (او را می شناسند) کانه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را غایب حساب کرده، و خطاب را به مؤمنین کرده است، و این بخاطر این بوده که توضیح دهد: امر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نزد اهل کتاب واضح است، و این نظم و اسلوب نظری سخن گفتن کسی است که با جماعتی حرف می زند، ولی خطاب را متوجه یکی از آنها می کند، تا فضیلت او را آشکار سازد، و این سیاق را هم چنان ادامه می دهد و

با او حرف می زند، و دیگران می شنوند، تا برسند بمطلبی که مربوط به شخص آن یک نفر است، وقتی به اینجا می رسد، روی خود از او گردانده، متوجه جماعت حاضر در مجلس می کند، و چون آن مطلب بسر رسید، دوباره رو باش شخص نموده سخنان خود را ادامه می دهد، این مثال را بدان جهت زدیم، تا متوجه شوی التفات در آیه بخاطر چه بوده است.

(الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا- تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ) این جمله بیان سابق را تاکید می کند، و نهی از شک را تشید می نماید، چون امتراء همان شک و ارتیاب است، و ظاهر خطاب متوجه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و باطن و معنای آن به امت است.

لِكُلٌّ وَجْهٌ هُوَ مُولَّهَا فَاسْتَبِقُوا الْحَيْرَاتِ

کلمه (وجهه) بمعنای چیزیست که آدمی رو به آن می کند، مانند قبله، که آن نیز بمعنای چیزی است که انسان متوجه آن میشود، در این آیه بیان سابق را خلاصه نموده عبارت اخراجی می آورد، تا مردم را هدایت کند، به اینکه مسئله قبله را تعقیب نکنند، و بیش از این در باره آن بگو مگو راه نیندازند، و معناش این است که هر قوم برای خود قبله ای دارند، که بر حسب اقتضای مصالحشان برایشان تشرع شده است.

خلاصه، قبله یک امر قراردادی و اعتباری است، نه یک امر تکوینی ذاتی، تا تغیر و تحول پذیرد، با این حال، دیگر بحث کردن و مشاجره برای اندختن در باره آن فائدہ ای برای شما ندارد، این حرف ها را بگذارید، و بدنبال خیرات شتاب بگیرید، و از یکدیگر سبقت جویید که خدای تعالی همگی شما را در روزی که شکی در آن نیست جمع می کند، و لو هر جا که بوده باشید. که خدا بر هر چیزی توانا است.

این را هم باید دانست که آیه مورد بحث همانطور که با مسئله قبله انطباق دارد، چون در وسط آیات قبله قرار گرفته، همچنین میتواند با یک مسئله تکوینی منطبق باشد، و بخواهد از قضا و قدری که برای هر کسی از ازل تقدیر شده خبر دهد، و جمله اشتیقوا الْحَيْرَاتِ

بخواهد بفهماند: که احکام و آداب برای رسیدن به همان مقدرات تشرع شده، که انشاء الله در بحثی که پیرامون خصوص قضا و قدر خواهیم داشت، بیان مفصل آن می آید.

(وَ مِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ، فَوْلُ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسِاجِدِ الْحَرَامِ) الخ، بعضی از مفسرین گفته اند: معنای این آیه این است که از هر جا که بیرون شده و به هر جا که وارد شدی، روی خود بسوی مسجد الحرام کن، بعضی دیگر گفته اند: معناش این است که از هر شهری در آمدی، ممکن هم هست مراد به جمله (وَ مِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ) الخ مکه باشد که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از آنجا بیرون آمد، و آیه (مِنْ قَوْيَّتِكَ الَّتِي أَخْرَجْتَكَ) (۱) از آن خبر میدهد، و معناش اینست که رو به کعبه ایستادن حکمی

ص: ۴۹۰

است ثابت برای تو، چه در مکه و چه در شهرهای دیگر، و سرزینهای دیگر و جمله: (وَإِنَّهُ لِلَّهُ مِنْ رَبِّكَ، وَمَا اللَّهُ بِغَايِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ)، همین معنا را تاکید و تشدید می کند.

(وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسِيْحِ الدِّيْنِ) الخ اگر این جمله را به عین عبارت قبلی تکرار کرد بعيد نیست برای این بوده باشد که بفهماند: حکم نامبرده در هر حال ثابت است و مثل این است که کسی بگوید: (در برخاستن از خدا بترس و در نشستن از خدا بترس، و در سخن گفتن از خدا بترس و در سکوت از خدا بترس) که منظور گوینده اینست که همیشه و در هر حال ملازم تقوی باش و تقوی را همواره با خود داشته باش و اگر بجای آن عبارت می گفت: (از خدا بپرهیز، وقتی برخاستی و نشستی و سخن گفتی و سکوت کردي) این نکته را نمی فهماند و در آیه مورد بحث معنایش این است که رو بسوی قسمتی از مسجد الحرام بکن هم از همان شهری که از آن بیرون شدی و هم از هر جای دیگری که بودید رو بسوی آن قسمت کنید.

سه فائدہ برای حکم قبله

(إِنَّمَا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ، فَلَا تَخْشُوْهُمْ، وَ اخْشُوْنِي) الخ، در این جمله سه فائدہ برای حکم قبله که در آن شدیدترین تاکید را کرده بود، بیان می کند.

اول اینکه یهود در کتابهای آسمانی خود خوانده بودند که قبله پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) کعبه است نه بیت المقدس، هم چنان که قرآن کریم از این جریان خبر داده، می فرماید: (وَإِنَّ الَّذِينَ أَوْتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ، مِنْ رَبِّهِمْ) که ترجمه اش گذشت و اگر حکم تحويل قبله نازل نمی شد، حجت یهود علیه مسلمین تمام بود، یعنی می توانستند بگویند: این شخص پیغمبری نیست که انبیاء گذشته و عده آمدنش را داده بودند، ولی بعد از آمدن حکم تحويل قبله و الترام باش و عمل بر طبقش، حجت آنان را از دستشان می گیرد، مگر افراد ستمگری از ایشان زیر بار نروند.

(إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ) این استثناء منقطع، و بدون مستثنی منه و بمعنای (لکن) است، و آیه چنین معنا می دهد که (لکن کسانی که از ایشان ستمکارند و تابع هوی و هوس هستند، هم چنان بر اعتراض بیجای خود ادامه می دهند، پس زنهار که از ایشان حسابی نبایی، چون پیرو هوی و ظالمند، و خداوند ستمکاران را هدایت نمی کند و تنها از من حساب ببر).

دوم اینکه پی گیری و ملازمت این حکم، مسلمانان را به سوی تمامیت نعمتشان و کمال دینشان سوق می دهد که بزودی در تفسیر آیه: (الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِيْنَكُمْ، وَ أَتَمَّتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي) (۱)، انشاء الله تعالی معنای تمامیت نعمت را بیان خواهیم کرد.

ص: ۴۹۱

سوم اینکه در آخر آیه فرموده: (لَعَلَّكُمْ تَهَتَّدُونَ) که خدای تعالی اظهار امیدواری به هدایت مسلمانان به سوی صراط مستقیم کرده، و در سابق آنچا که در باره: (اهِدْنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) (۱) بحث می کردیم، در باره اهتداء سخن گفتیم.

بعضی از مفسرین گفته اند: اینکه در آیه تحويل قبله فرموده: (وَ لَأَتَّمَ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ، وَ لَعَلَّكُمْ تَهَتَّدُونَ) و نیز در آیه فتح مکه نظیر آن را آورده، و فرموده: (إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا، لِيغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ وَ يُتْمَمَ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَ يَهْدِيَكَ صِرَاطًا مُّسْتَقِيمًا)، (۲) خود دلیل بر این است که در آیه مورد بحث هم بشارتی است به فتح مکه.

توضیح اینکه: کعبه در صدر اسلام پر بود از بت های مشرکین و وثن های ایشان، و خلاصه بت در آنچا حاکم بود و در ایامی که این آیه نازل می شد، هنوز اسلام قوت و شوکتی بخود نگرفته بود، خدای تعالی رسول خود را هدایت کرد به اینکه رو به بیت المقدس نماز بخواند، چون یت المقدس قبله یهودیان بود، که هر چه باشد دینشان باسلام نزدیک تر از دین مشرکین بود، ولی بعد از آنکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به مدینه هجرت کرد و زمان فرا رسیدن فتح مکه نزدیک شد، و انتظار فرمان الهی به تطهیر کعبه از پلیدی بتها، شدید گردید.

در چنین شرائطی دستور برگشتن قبله بسوی کعبه صادر شد و این خود نعمت بس بزرگی بود، که خدا مسلمانان را بدان اختصاص داد، آن گاه در ذیل همین فرمان و عده فرمود: که بزودی نعمت و هدایت را بر تو تمام خواهد کرد، یعنی کعبه را از پلیدی های اصنام خواهد پرداخت، آن چنان که فقط خدا در آن عبادت شود و تنها معبد مسلمانان گردد و تنها مسلمانان رو بسوی آن عبادت کنند، پس نتیجه می گیریم که جمله: (وَ لَأَتَّمَ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ) الخ، بشارت به فتح مکه است.

از سوی دیگر، بعد از آنکه در سوره فتح به مسئله فتح مکه مپردازد، دوباره به همان وعده قبلی اشاره می کند، که در آیه مورد بحث آمده بود و می فرماید: (وَ يُتَمَّمَ نِعْمَتُهُ عَلَيْكَ وَ يَهْدِيَكَ صِرَاطًا مُّسْتَقِيمًا).

این بود گفتار آن مفسر و توضیح ما در باره آن، و لکن گو اینکه به ظاهرش گفتاری است دلچسب، اما خالی از تدبر و دقت است، برای اینکه ظاهر آیات با آن نمی سازد زیرا مدرک مفسر نامبرده در آیه مورد بحث (وَ لَأَتَّمَ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ) الخ، لام غایت است، که بر سر (اتم) در آمده و این لام عینا در آیه سوره فتح آمده و فرموده: (لِيغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ وَ يُتَمَّمَ نِعْمَتُهُ عَلَيْكَ وَ يَهْدِيَكَ صِرَاطًا مُّسْتَقِيمًا).

ص: ۴۹۲

۱- سوره فاتحه الكتاب آیه ۶

۲- سوره فتح آیه ۱ - ۲

و با اینکه حرف لام در هر دو آیه غایت است، دیگر چه معنا دارد مفسر نامبرده آیه مورد بحث را بمعنای وعده گرفته و آیه سوره فتح را بمعنای انجاز آن و عده و وفای بان بگیرد؟ با اینکه هر دو آیه و عده جمیلی است به اینکه خداوند نعمت را بر تو تمام می کند.

از سوی دیگر آیه مورد بحث که در باره مسئله حج است و عده اتمام نعمت را به همه مسلمین می دهد و می فرماید: (عليکم)، و آیه سوره فتح این و عده را تنها به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) میدهد و می فرماید: (وَيُتِمْ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ) الخ، پس سیاق دو آیه مختلف است، و نمی شود هر دو مربوط به یک مطلب باشند.

حال اگر آیه ای باشد که دلالت کند بر اینکه این دو و عده کجا وفا شد؟ آن وقت ممکن است بگوئیم: پس مراد هر دو و عده همین و عده ای است که این آیه از وفا شدن بان خبر می دهد و چنین آیه ای اگر باشد آیه: (الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيَتُ لَكُمُ الْإِسْلَامُ دِينًا)، امروز دیگر دین شما را تکمیل کردم و نعمت خود بر شما تمام نمودم و اسلام را دین مورد رضایم برایتان قرار دادم)، (۱) خواهد بود و اما اینکه نعمت در آن چه نعمتی بوده که خدا اتمام کرده؟ و در این آیه منتش را بر ما می گذارد، انشاء الله در تفسیر سوره مائدہ بحث خواهد آمد.

نظیر این دو آیه که مشتمل بر اتمام نعمت است آیه: (وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيَطَهِّرَ كُمْ، وَلَتَيَمَّمَ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ)، (۲) و نیز آیه: (كَذِلِكَ يُتِمْ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ، لَعَلَّكُمْ تُشَلِّمُونَ)، (۳) است که باز انشاء الله کلامی مناسب با مقام بحثمان در ذیل هر یک از این آیات خواهد آمد.

(كَمَا أَرْسَلْنَا فِيْكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ)، از ظاهر آیه بر می آید، که کاف در کلمه (کما) برای تشییه، و کلمه (ما) مصدریه باشد، در نتیجه معنای آیه و ما قبلش این می شود: ما با قبله قرار دادن خانه ای که ابراهیم بنا کرد و برایش آن خیرات و برکات را درخواست نمود به شما انعام کردیم، مانند این انعام دیگرمان که رسولی از میان شما در شما فرستادیم که آیات ما بر شما همی خواند و کتاب و حکمتان می آموزد و تزکیه تان می کند و این را بدان جهت کردیم که دعای ابراهیم را استجابت کرده باشیم، آن دعا که با فرزندش اسماعیل گفتند: پروردگارا! و رسولی از خود ایشان در میانشان مبعوث فرما تا آیات بر آنان تلاوت کند و کتاب و حکمتان تعليم دهد و تزکیه شان کند پس در این ارسال رسول منتی است نظیر منتی که در قبله قرار دادن کعبه بود.

از اینجا معلوم می شود مخاطب در جمله (فيْكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ)، امت مسلمه است، که بر حسب حقیقت عبارتند از خصوص اولیاء دین، چون اگر جمیع دودمان اسماعیل - یعنی عرب مضر -

ص: ۴۹۳

۱- سوره مائدہ آیه ۳

۲- سوره مائدہ آیه ۶ [.....]

۳- سوره نحل آیه ۸۱

امت اسلام نامیده می شوند، از نظر ظاهر امتد و نیز اگر همه عرب و مسلمانان غیر عرب امت اسلام نامیده می شوند، از نظر اشتراک در حکم است و گر نه حقیقت و واقع آن امت که ابراهیم علیه السلام از خدا درخواست کرد، همان اولیاء دین هستند و بس.

(يَئُولُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا)، کلمه: (آیاتنا) ظهور در آیات قرآن دارد، چون قبل از آن کلمه (يتلو) آمد، و معلوم است که تلاوت در مورد الفاظ استعمال می شود، نه معانی و کلمه (ترکیه) به معنای تطهیر است و تطهیر عبارتست از زایل کردن پلیدی ها و آلدگی ها، در نتیجه کلمه تطهیر هم شامل اعتقادات فاسد چون شرک و کفر می شود و هم شامل ملکات رذیله چون تکبر و بخل می گردد و هم اعمال فاسد و شنیع چون کشتن و زنا و شرابخواری را شامل می شود.

و تعلیم کتاب و حکمت و نیز تعلیم آنچه نمی دانستیم، دو جمله است که شامل تمامی معارف اصولی و فروعی دین می گردد.

این را هم باید دانست که آیات شریفه مورد بحث مشتمل بر چند مورد التفات نسبت به خدای تعالی است، یک جا خدای تعالی غایب (او) حساب شده، یک جا متکلم وحده (من)، جایی دیگر متکلم مع الغیر (ما)، و نیز چند التفات دیگر نسبت به غیر خدای تعالی که باز یک جا غایب حساب شده اند و یک جا مخاطب و یک جا متکلم که اگر خواننده عزیز در آنها دقت بعمل آورد، نکته هایش پوشیده نمی ماند.

بحث روایتی (شامل روایاتی در باره تغییر قبله و معنی شهداء و ...)

در تفسیر مجتمع البیان [\(۱\)](#) از قمی روایت کرده که در تفسیرش در ذیل آیه: (سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ) الخ از قول امام صادق عليه السلام نقل کرده که فرمود: قبله وقتی از بیت المقدس بسوی کعبه برگردید که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) سیزده سال در مکه نماز بسوی بیت المقدس خوانده بود و بعد از مهاجرت به مدینه هم هفت ماه به همان سو نماز خواند آن وقت خدا او را بطرف مکه برگردانید.

چون یهودیان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را سرزنش می کردند و می گفتند: تو تابع مایی و بسوی قبله ما نماز می گزاری، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از این سرزنش دچار اندوهی سخت شد و در نیمه شبی از خانه بیرون شد و به آفاق آسمان نگاه می کرد منتظر بود از ناحیه خدای تعالی در این خصوص امری صادر شود فردای آن شب وقتی هنگام نماز ظهر شد، آن جناب در مسجد بنی سالم بود و دو رکعت از نماز ظهر را خواند که جبرئیل نازل شده، دست به دو شانه آن حضرت گذاشت و او را بطرف کعبه

ص: ۴۹۴

بر گردانید و این آیه بر او نازل کرد: (قَدْ نَرِي تَّقَلَّبَ وَجْهُكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّنَكَ قِبَلَةً تَرْضَاهَا، فَوَلَّ وَجْهُكَ شَطْرَ الْمَسْيَاجِ)^۱ الْحَرَام) در نتیجه آن جناب دو رکعت از یک نماز را بسوی بیت المقدس، و دو رکعت دیگر را بسوی کعبه خواند، بعد از این جریان سر و صدای یهود و مردم نفهم بلند شد که چرا از قبله ای که داشت برگردید؟

مؤلف: روایاتی که هم از طرف عامه و هم خاصه در این داستان در کتب جامع وارد شده، بسیار زیاد است و از نظر مضمون قریب به هم هستند، ولی از نظر تاریخ این جریان مختلفند، بیشتر آنها تاریخ تحويل قبله را در ماه رب سال دوم از هجرت، یعنی ماه هفدهم از هجرت میدانند و صحیح تر هم همین است و بزودی فصل جداگانه در بحث پیرامون این مسئله خواهد آمد انشاء الله.

و از طرق اهل سنت در باره اینکه امت اسلام گواه بر مردم و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) گواه بر امت است روایاتی آمده که مردم روز قیامت تبلیغ انبیاء را انکار می کنند خدای تعالی از انبیاء شاهد میخواهد تا اثبات کنند تبلیغ کرده اند- با اینکه خدا عالم تر از هر کسی است- آن گاه امت محمد (صلی الله علیه و آله) را میاورند و ایشان شهادت میدهند امتهای دیگر می پرسند: شما از کجا بدست آورده اید که پیغمبر ما رسالت خود را تبلیغ کرده؟ می گویند: ما این معنا را از کتاب آسمانیمان بدست آورديم که خدای تعالی بربان پیامبر صادقش در آن خبر داد: که انبیاء گذشته رسالت خود را تبلیغ کردند.

بعد محمد (صلی الله علیه و آله) را می آورند تا از حال امتش پرسند، آن جناب امت را تزکیه می کند و به عدالتshan شهادت میدهد، اینجاست که خدای سبحان فرموده: (فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ). ^(۱)

مؤلف: مفاد این روایت را اخبار دیگری تایید می کند، که سیوطی آن اخبار را در تفسیر الدر المتنور و غیر او نیز آورده اند، ^(۲)

چیزی که در این روایات به نظر درست نمی رسد اینست که پیامبر اسلام تمامی امت را تزکیه و تعديل نکرده و معنا ندارد که در قیامت همه را تزکیه و تعديل کند، مگر اینکه بمنظور تزکیه و تعديل جمعی از امت باشد نه همه، و گر نه روایات نامبرده مطلبی بر خلاف ضرورت اثبات می کند، ضرورت کتاب و سنت هر دو.

آخر چطور ممکن است رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فجایع و جنایاتی را که افرادی از امت اسلام مرتکب شدند تجویز کند؟ و بر آن جنایات صحة بگذارد؟ جنایاتی که حتی نمونه اش هم در امت های گذشته رخ نداد؟ و چطور آن جناب طاغیان و فرعونهای این امت را تزکیه و تعديل می کند؟

و آیا این روایات طعن بر دین حنیف و بازیگری با حقایق این ملت بیضاء نیست؟! قطعا

ص: ۴۹۵

۱- سوره نساء آیه ۴۱

۲- تفسیر الدر المتنور ج ۱ ص ۱۴۴

هست، علاوه بر اینکه این روایات گفتگو از شهادت نظری دارد، نه شهادت تحمل، چون امت اسلام در زمان انبیاء گذشته حاضر نبودند، تا بینند آیا رسالت خود را تبلیغ می کنند یا نه؟ و شهادت نظری اعتبار ندارد.

و در کتاب مناقب در این باره از امام باقر علیه السلام روایت کرده، که فرمود: (شهداء مردم) به غیر رسولان و امامان کسی نیست و اما امت معقول نیست که خدا از آنها شهادت بطلبد، برای اینکه در میان امت کسانی هستند که شهادتشان یک بند سبزی و یک پر کاه ارزش ندارد. [\(۱\)](#)

و در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام روایت کرده که در ذیل جمله (لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا) الخ، فرمود: اگر خیال کنی که منظور خدای تعالی از این آیه همه موحدین اهل قبله است، سخت اشتباه کرده ای، برای اینکه آیا خدای تعالی در قیامت از کسی شهادت میخواهد، که در دنیا شهادتش در مرافعه ای که بر سر یک من خرما پیا میشد پذیرفته نبود؟ و آن وقت شهادت چنین کسی در درگاهش پذیرفته میشود؟ حاشا: این حرف معقول نیست و خدای تعالی چنین چیزی را از خلق خودش نمی پسندد، آن وقت خودش چگونه مرتكب آن میشود، بلکه منظور خدای تعالی از امت، افرادی است که مصدق آیه: (كُنْتُمْ خَيْرًا مِّمَّا أُخْرِجْتُ لِلنَّاسِ)، هستند و آنان امت وسط و بهترین امتد که خدا برای مردم خلقشان کرده است. [\(۲\)](#)

مؤلف: بیان این حدیث در ذیل آیه شریفه با استفاده از قرآن کریم گذشت.

و در قرب الاسناد از امام صادق علیه السلام از پدرش از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که فرمود: از جمله خصائصی که خدای تعالی به امت من داده و با دادنش امتم را بر سایر امم برتری بخشیده، سه چیز است که حتی به هیچ پیغمبری نداده - تا آنجا که می فرماید: - خدای تعالی هر پیغمبری که مبعوث می کرد، او را شهید بر قومش قرار میداد، ولی خدای تعالی امت مرا شهید بر همه خلاقت کرد، و فرمود: (لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ، وَ تَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ) [\(۳\)](#) (تا آخر حدیث). [\(۴\)](#)

مؤلف: این حدیث منافاتی با حدیث قبلی ندارد، چون مراد به امت در این روایت نیز همان امت مسلمه ایست که دعای ابراهیم بواسیله آن مستجاب شد.

و در تفسیر عیاشی از امیر المؤمنین علیه السلام روایت آورده که در حدیثی در ضمن توصیف روز قیامت فرمود: مردم در یک جا جمع میشوند و در آنجا تمامی خلاقت استنطاق میشوند، واحدی بدون اجازه رحمان و جز به صواب سخن نمیگوید آن گاه به رسول خدا دستور میدهند،

ص: ۴۹۶

۱- مناقب ج ۴ ص ۱۷۹

۲- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۶۳

٣- سورة حج آيه ٧٨

٤- قرب الاسناد ص ٤١

برخیزد و از پرسش‌ها پاسخ گوید اینجاست که خدای تعالی به رسول گرامیش می‌فرماید: (فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلَّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئْنَا بِكَ عَلَى هُؤُلَاءِ شَهِيداً) (۱) و بحکم این آیه آن جناب شهید بر شهیدان یعنی بر رسولان است. (۲)

و در تهدیب از ابی بصیر از یکی از دو امام باقر و صادق علیه السلام روایت کرده که گفت: به آن جناب عرضه داشتم: آیا خدای تعالی به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دستور داده بود که بسوی بیت المقدس نماز بگزارد؟ فرمود: بله، مگر نمی‌بینی خدای سبحان فرموده: (وَ مَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِتَنْعَلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يُنْقِلِبُ عَلَى عَقِبَيْهِ) الخ. (۳)

مؤلف: مقتضای این حدیث این است که جمله: (الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا) صفت قبله باشد، و مراد بقبله، بیت المقدس باشد، و اینکه آن قبله ای که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رو بان می‌ایستاده، همان بیت المقدس بوده باشد و همین معنا را سیاق آیات تایید می‌کند که بیانش گذشت.

از اینجا آن روایتی هم که از امام عسکری علیه السلام نقل شده تایید می‌شود، چون آن جناب فرموده: مردم مکه هوای قبله شدن کعبه را داشتند خدای تعالی با قبله قرار دادن بیت المقدس امتحانشان کرد تا معلوم شود چه کسی برخلاف هوای نفسش رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را پیروی می‌کند برخلاف مردم مدینه که هوای بیت المقدس بسر داشتند و خدای تعالی با برگرداندن قبله دستورشان داد با هوای نفس خود مخالفت نموده رو به کعبه نماز بگزارند تا باز معلوم شود چه کسی پیروی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می‌کند؟ و چه کسی مخالفت مینماید؟ که هر کس او را برخلاف میل درونیش اطاعت کند، مصدق او و موافق او است (تا آخر). (۴)

با این حدیث فساد گفتار دیگری نیز روشن می‌گردد و آن این است که جمله (الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا) مفعول دوم برای کلمه (جعلنا) است و معنای آیه این است که ما قبل از بیت المقدس قبله را کعبه ای که (کنت علیها) نکردیم، استدلال کرده است بجمله (إِلَّا لِتَنْعَلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ) که حاصل معنا چنین می‌شود (ما قبل از بیت المقدس کعبه را که الان رو به آن هستی قبله نکردیم مگر برای اینکه بفهمیم چه کسی رسول را پیروی می‌کند) لکن این حرف بیهوده است زیرا همانطور که قبله گفتیم سیاق برخلاف آنست.

و در تفسیر عیاشی از زیری روایت کرده که گفت: از امام صادق علیه السلام پرسیدم: آیا مرا از ایمان خبر نمیدهی؟ بدانم آیا ایمان مجموع قول و عمل است و یا قول بدون عمل؟ فرمود:

ایمان همه اش عمل است، چون خود قول هم یکی از اعمال است که خدا واجب شده در کتابشله

ص: ۴۹۷

۱- سوره نساء آیه ۴۱

۲- عیاشی ج ۱ ص ۲۴۲ حدیث ۱۳۲

۳- تهدیب ج ۲ حدیث ۱۳۸

٤- وافي ج ٥ ص ٨٣ باب ٦٧ قبله

بیان نموده نورش واضح و حجتش ثابت شده، کتابش بدان شهادت میدهد و بسوی آن دعوت می‌کند. و چون خدای تعالیٰ رسول اسلام را رو به کعبه گردانید، مسلمانان به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) گفتند:

پس تکلیف ما نسبت به نمازهایی که در این مدت (۱۷ ماهه) رو به بیت المقدس خواندیم چه میشود؟

و تکلیف مردگان ما که در این مدت نماز را به آن طرف میخواندند چه میشود؟ خدای تعالیٰ در پاسخ به این سؤال این جمله را نازل فرمود: (وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُضْطِيغَ إِيمَانَكُمْ، إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُوفٌ رَّحِيمٌ، خدا ایمان شما را ضایع نمی‌کند، که خدا به مردم رئوف و رحیم است).

و در این کلام خود نماز ما را ایمان خواند، پس هر کس از خدا بترسد و جوارح خود (از چشم و گوش و شکم و زبان و فرج) را حفظ نموده هر عضوی از اعضای خود را در آن جایی مصرف کند و بکار بیندد که خدا برایش معین کرده و واجب هر عضوی را انجام دهد، با ایمان کامل خدا را ملاقات می‌کند و از اهل بهشت است، و اگر کسی در واجبی از این واجبات خیانت کند و از آنچه خدا دستور داده تعدی نماید، خدا را با ایمان ناقص ملاقات می‌کند. [\(۱\)](#)

مؤلف: این روایت را کلینی هم آورده، و اینکه در روایت، نزول جمله (وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُضْطِيغَ إِيمَانَكُمْ) را بعد از تحويل قبله دانسته، منافاتی با بیان قبلی ما ندارد. [\(۲\)](#)

و در کتاب فقیه آمده [\(۳\)](#): که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) سیزده سال در مکه و نوزده ماه در مدینه بطرف بیت المقدس نماز خواند بعد که یهودیان سرزنش کردند که تو تابع قبله ما هستی و اندوه شدیدی بر او مسلط شد، در دل شب از خانه بیرون آمد و رو به اطراف افق بگردانید، فردای آن شب هم نماز صبح را رو به بیت المقدس خواند و هم دو رکعت از نماز ظهر را، سر دو رکعتی جبرئیل آمد، و گفت: (قَدْ نَرِى تَقْلِبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ، فَلَنُوَلِّنَكَ قِبْلَةَ تَرْضَاهَا، فَوَلَّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَشِيدِ الْحَرَامِ) الخ، آن گاه دست آن جانب را گرفته رو به کعبه اش کرد، مردمی هم که پشت سررش به نماز ایستاده بودند رو به کعبه شدند، بطوری که زنان جای فعلی مردان قرار گرفتند و مردان جای فعلی زنان، و این نماز ظهر اولش بسوی بیت المقدس و آخرش بسوی کعبه واقع شد، بعد از نماز ظهر خبر به مسجدی دیگر در مدینه رسید، اهل آن مسجد دو رکعت از عصر خوانده بودند، دو رکعت دیگر را بطرف کعبه برگشتند، آنها نیز اول نمازشان بسوی بیت المقدس و آخرش بسوی کعبه شد، و مسجد قبليین، همان مسجد است.

مؤلف: قمی هم نظری این را روایت کرده و گفته: که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خودش (در مدینه)،

ص: ۴۹۸

۱- عیاشی ج ۱ ص ۶۳ حدیث ۱۱۵

۲- اصول کافی ج ۲ ص ۳۳ حدیث ۱ [.....]

۳- فقیه ج ۱ ص ۲۷۴

بلکه در مسجد بنی سالم نماز میخواند که این جریان واقع شد. (۱)

و در تفسیر عیاشی از امام باقر علیه السلام روایت کرده که در ذیل آیه (فَوْلَ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ) الخ، فرموده: رو بقبله نماز بخوان و در نماز رو از قبله بر مگردن که نمازت باطل میشود چون خدای سبحان به رسول گرامیش فرمود در نماز واجب باید حتما رو بقبله نماز بخوانی، (فَوْلَ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ، وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُوا وُجُوهُكُمْ شَطَرَهُ). (۲)

مؤلف: روایات در این باره که آیه شریفه راجع بخصوص نماز واجب است بسیار زیاد است.

و در تفسیر قمی از امام صادق علیه السلام روایت آورده که در تفسیر آیه (الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ) الخ، فرموده: این آیه در باره یهود و نصاری نازل شد، خدای تعالی در آن می فرماید: (آنها ی که کتابشان دادیم، او را می شناسند- یعنی رسول خدا را- همانطور که فرزندان خود را می شناسند) و این بدان جهت است که خدای عز و جل در تورات و انجیل و زبور، صفات رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و صفات اصحابش و مهاجرتش را ذکر کرده بود و همان را در قرآن حکایت کرده، که (مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ، وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشْدَاءُ عَلَى الْكُفَّارِ، رُحْمَاءُ بَيْنَهُمْ، تَرَاهُمْ رُكَعًا سُيَّجَّدًا، يَتَّغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا، سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثْرِ السُّجُودِ، ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَاةِ، وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ)، محمد (صلی الله علیه و آله) فرستاده خداست و کسانی که مصاحب او هستند بر کفار دشمنانی بیرحم، و در بین خود مهربانان هستند، ایشان را می بینی که همواره در رکوع و سجودند و همه در پی بدست آوردن فضل خدا و خشنودی اویند، نشانه هاشان از اثر سجده در پیشانی نمایان است، این است مثل آنان در تورات و همین است مثل آنان در انجیل).

پس صفات رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و اصحابش در تورات بوده و وقتی خدا او را مبعوث فرمود، اهل کتاب او را شناختند، هم چنان که خود قرآن می فرماید: (فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ). (۳)

مؤلف: نظیر این روایت در کافی از علی علیه السلام نقل شده است. (۴)

و در اخبار بسیاری از طرق شیعه آمده: که آیه: بَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللَّهُ جَمِيعًا

الخ، در باره اصحاب قائم علیه السلام نازل شده و در بعضی از آنها آمده: که این از باب جری و تطبیق است.

و در حدیثی از طرق عامه در ذیل جمله (وَلَأَتَمْ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ)، از علی علیه السلام آمده که فرمود: تمامیت نعمت این است که انسان با داشتن اسلام بمیرد.

ص: ۴۹۹

۱- تفسیر قمی ج ۱ ص ۶۳

۲- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۶۴ حدیث ۱۱۶

۳- سوره بقره آیه ۸۹ و برهان ج ۱ ص ۱۶۱ حدیث ۲

٤- اصول کافی ج ۲ ص ۲۸۳ ضمن حديث ۱۶

و باز در حدیثی از طرق آنان آمده: که تمامیت نعمت به این است که آدمی داخل بهشت شود.

بحث علمی (درباره یافتن جهت قبله و تاریخچه آن)

تشريع قبله در اسلام و اعتبار و وجوب خواندن نماز رو بقبله، - نمازی که عبادت عموم مسلمانان جهان است، - و همچنین وجوب ذبح حیوانات رو بقبله و کارهای دیگری که حتما باید رو بقبله باشد، (و یا مانند خوایدن و نشستن و وضع گرفتن رو بقبله: که مستحب و مانند تخلیه کردن که حتما باید بطرف غیر قبله باشد و رو بقبله اش حرام است) و احکامی دیگر که با قبله ارتباط دارد، و مورد ابتلای عموم مسلمانان است، باعث شده که مردم محتاج به جستجوی جهت قبله شوند و آن را در افق خود معین کنند، (تا نماز و ذبح حیوانات و کارهایی دیگر را رو به آن طرف انجام داده و از تخلیه کردن به آن طرف پرهیز نند).

و در ابتداء امر از آنجا که تشخیص قطعی آن برای مردم دور از مکه فراهم نبود ناگزیر به مظنه و گمان و نوعی تخمین اکتفاء می کرند.

ولی رفته رفته این حاجت عمومی، علمای ریاضی دان را وادر کرد تا این مظنه و تخمین را قدری به تحقیق و تشخیص عینی نزدیک سازند، برای این کار از جدول هایی که در زیج مورد استفاده قرار می گیرد استمداد کردن، تابدان وسیله عرض هر شهر و طول آن را (منظور از عرض شهر فاصله ایست که هر شهری از خط استواء دارد و منظور از طول آن فاصله ایست که میانه شهرها از مشرق به مغرب می باشد به این منظور آخرین نقطه غربی و معمور کره زمین را جزایر خالدات میگرفند، البته این دیگر مربوط به بحث ما نیست که در قرون گذشته و قبل از کشف آمریکا و کشف کرویت زمین چنین میپنداشتند که جزائر خالدات واقع در غرب اروپا ساحل اقیانوس آرام آخرین نقطه کره زمین است و البته این جزائر در قرون اخیر در آب فرو رفته و اثری از آن باقی نمانده است، و فعلا در نیم کره شرقی زمین، از رصدخانه گرنویچ لندن استفاده می کنند)، (ترجم) معین کنند.

آن گاه بعد از آنکه عرض شهر خود را از خط استواء معین می کردند آن وقت میتوانستند بفهمند که از نقطه جنوب آن شهر (نقطه جنوب هر شهری عبارتست از نقطه ای که اگر خطی موهوم از آن نقطه بطرف نقطه شمال تصور کنیم آفتاب در رسیدن باز نقطه مسیر روزانه اش نصف میشود و باصطلاح به نقطه ظهر می رسد) چند درجه (از نو درجه میان جنوب و مغرب) را بطرف مغرب منحرف شوند، رو به که ایستاده اند (و این انحراف را با حساب جیوب و مثلثات معین می کرند).

آن گاه این حساب را بوسیله دائره هندیه برای تمامی افق‌ها و شهرهای مسلمان نشین ترسیم کردند، (به این صورت که یا در اول بهار و یا در اول پائیز که دو نقطه اعتدالی است در هر افقی دائرة ای در زمین مسطح رسم کردند و محوری و یا به عبارتی شاخصی در وسط آن دائرة کوییدند، صبح که آفتاب طلوع کرد سایه شاخص از دائرة بیرون بود، ایستادند تا با بالا آمدن آفتاب و کوتاه شدن سایه آن نقطه ای را که سایه از آن نقطه وارد دائرة می‌شود معین کنند و همچنین آن نقطه ای را که در بعد از ظهر سایه از دائرة بیرون می‌رود معین کنند، سپس با خطی مستقیم این دو نقطه را بهم وصل کردند که یکسرش مشرق افق را نشان میداد و سر دیگرش مغرب افق را، در نتیجه دائرة به دو نیم دائرة تقسیم شد، خط دیگری عمود بر آن خط ترسیم کردند که یکسرش نقطه جنوب را نشان میداد و سر دیگرش نقطه شمال را، و این خط را نصف النهار آن افق مینامیدند، و معلوم است که فاصله میان هر یک از این چهار نقطه نود درجه است، و فرض کنید شهری که این دائرة (که آن را دائرة هندیه می‌نامیدند) ترسیم شده، سی درجه با خط استواء فاصله داشته باشد، در اینصورت اگر سکنه این شهر در موقع نماز سی درجه از نود درجه را از جنوب بطرف مغرب برگردند، درست رو بقبله ایستاده اند، (متوجه).

سپس برای اینکه این کار را بسرعت و آسانی انجام دهنند، قطب نما را یعنی عقربه مغناطیسی معروف به حک را بکار بستند، چون این آلت با عقربه خود جهت شمال و جنوب را در هر افقی که بکار رود معین میکند و کار دائرة هندیه را به فوریت انجام میدهد و در صورتی که ما مقدار انحراف شهر خود را از خط استواء بدانیم، بلا فاصله نقطه قبله را تشخیص میدهیم.

لکن این کوششی که علمای ریاضی مبنی داشتند- هر چند خدمت شایان توجهی بود- و خداوند جزای خیرشان مرحمت فرماید، و لکن از هر دو طریق یعنی هم از طریق قطب نما و هم از راه دائرة هندیه ناقص بود که اشخاص را دچار اشتباه می‌کرد.

اما اول برای اینکه ریاضی دانان اخیر متوجه شدند که ریاضی دانان قدیم در تشخیص طول شهر دچار اشتباه شده اند، و در نتیجه حسابی که در تشخیص مقدار انحراف و در نتیجه تشخیص قبله داشتند، در هم فرو ریخت.

توضیح اینکه برای تشخیص عرض مثلاً تهران از خط استوا، و محاذات آن با آفتاب در فصول چهار گانه، طریقه شان اینطور بود که فاصله قطب شمالی را با خط استواء معین نموده و آن را درجه بندی می‌کردند آن گاه فاصله شهر مورد حاجت را از خط استواء به آن درجات معین نموده، مثلاً می‌گفتند فاصله تهران از جزائر خالدات ۸۶ درجه و ۲۰ دقیقه میباشد و عرض آن از خط استوا سی و پنج درجه و ۳۵ دقیقه (نقل از کتاب زیج ملخص تالیف میزانی) گو اینکه این

طريقه به تحقیق و واقع نزدیک بود، و لکن طريقه تشخیص طول شهرها طريقه ای درست و نزدیک به تحقیق نبود چون همانطور که در بیان مترجم گذشت عبارت از این بود که مسافت میانه دو نقطه از زمین را که در حوادث آسمانی مشترک بودند، (اگر آفتاب می گرفت در هر دو جا در یک زمان می گرفت، و اگر حوادث دیگری رخ میداد، در هر دو نقطه رخ میداد) معین میکردند و آن را با مقدار حرکت حسی آفتاب و یا به عبارتی با ساعت ضبط می نمودند آن گاه می گفتند: مثلا طول شهر تهران فلان درجه و ... دقیقه است و چون در قدیم وسائل تلفن و تلگراف و امثال آن در دست نبود، لذا اندازه گیری های قدیم دقیق نبود و بعد از فراوان شدن این وسائل و همچنین نزدیک شدن مسافت ها بواسیله هواپیما و ماشین این مشکل کاملا حل شد، و در این هنگام بود که شیخ فاضل و استاد شهیر ریاضی، مرحوم سردار کابلی برای حل این مشکل کمر همت بست و انحراف قبله را با اصول جدید استخراج نموده، رساله ای در این باره بنام (تحفه الاجله فی معرفه القبله)، در اختیار همگان گذاشت، و این رساله کوچکی است که در آن طريقه استخراج قبله را با بیان ریاضی روش ساخته، و جدولهایی برای تعیین قبله هر شهری رسم کرده است.

و از جمله رموزی که وی موفق به کشف آن گردید- و خدا جزای خیرش دهد- کرامت و معجزه باهره ای بود که برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در خصوص قبله محرابش در مسجد مدینه اثبات و اظهار کرد.

توضیح اینکه مدینه طیبه بر طبق حسابی که قدماء داشتند در عرض ۲۵ درجه خط استوا، و در طول ۷۵ درجه و ۲۰ دقیقه قرار داشت و با این حساب محراب مسجد النبی در مدینه رو بقبله نبود، (و چون ممکن نبوده رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در ایستادن بطرف قبله و بنای مسجد رو با نظر اشتباه کند)، لذا ریاضی دانان هم چنان در باره قبله بحث می کردند، و ای بسا برای این انحراف وجوهی ذکر می کردند که با واقع امر درست در نمی آمد.

و لکن مرحوم سردار کابلی این معنا را روش ساخت که محاسبات دانشمندان اشتباه بوده، چون مدینه طیبه در عرض ۲۴ درجه و ۵۷ دقیقه خط استوا، و طول ۳۹ درجه و ۵۹ دقیقه آخرین نقطه نیم کره شرقی قرار دارد و روی این حساب محراب مسجد النبی درست رو بقبله واقع میشود، آن وقت روشن شد در قرنهای قبل که اثری از این محاسبات نبود و در حالی که آن جناب در نماز بود، وقتی بطرف کعبه برگشت درست بطرفی برگشته که اگر خطی موهم از آن طرف بطرف کعبه کشیده میشد به خود کعبه برمیخورد، و این خود کرامتی باهر و روشن است (صدق الله و رسوله).

بعد از مرحوم سردار کابلی مرحوم مهندس فاضل سرتیپ عبد الرزاق بغائری برای بیشتر

نقاط روی زمین قبله ای استخراج کرد و در این باره رساله ای در معرفت قبله نوشته و در آن جدولهایی ترسیم نمود که حدود هزار و پانصد نقطه از نقاط مسکون زمین را نام برد و با تدوین این رساله بحمد الله نعمت تشخیص قبله به کمال رسید و از آن جمله مثلاً عرض تهران را سی و پنج درجه و چهل و یک دقیقه و ۳۸ ثانیه و طول آن را ۵۱ درجه و ۲۸ دقیقه و ۵۸ ثانیه نوشت (متوجه).

این بود جهت نقصی که در قسمت اول بود و اما در قسمت دوم یعنی در تشخیص قبله بوسیله قطب نما، نقص آن از این جهت بود که معلوم شد دو قطب مغناطیسی کره زمین با دو قطب جغرافیایی زمین منطبق نیست، برای اینکه قطب مغناطیسی شمالی مثلاً علاوه بر اینکه به مرور زمان تغییر می‌کند بین آن و بین قطب شمالی جغرافیایی حدود هزار میل (که معادل است با ۱۳۷۵ کیلومتر) فاصله است.

و روی این حساب قطب نما هیچوقت عقربه اش رو به قطب جنوبی جغرافیایی قرار نمی‌گیرد و آن را نشان نمیدهد، (چون سر دیگر عقربه، قطب شمال واقعی را نشان نمیدهد) بلکه گاهی تفاوت به حدی می‌رسد که دیگر قابل تسامح نیست.

به همین جهت مهندس فاضل و ریاضی دان عالیقدر، جناب سرتیپ حسینعلی رزم آرا، در اواخر یعنی در سال ۱۳۳۲ هجری شمسی، در مقام برآمد این مشکل را حل کند، و انحراف قبله را از دو قطب مغناطیسی در هزار نقطه از نقاط مسکون کره زمین را مشخص کرد، (و برای سهولت کار بطوری که همه بتوانند استفاده کنند، قطب نمایی اختراع کرد که به تخمین نزدیک به تحقیق میتواند قبله را مشخص کند، که قطب نمای آن جناب فعلاً مورد استفاده همه هست، خداوند به وی جزای خیر مرحمت فرماید).

بحث اجتماعی (پیرامون فوائد تشریع قبله از نظر فردی و اجتماعی)

اشاره

دانشمندانی که متخصص در جامعه شناسی و صاحب نظر در این فن هستند، اگر در پیرامون آثار و خواصی که از این پدیده که نامش اجتماع است و بدان جهت که اجتماع است ناشی میشود، دقت و غور کنند، شکی برایشان نمی‌ماند که اصولاً پدید آمدن حقیقتی بنام اجتماع و سپس منشعب شدن آن به شعبه‌های گوناگون و اختلاف‌ها و چند گونگی آن بخاطر اختلاف طبیعت انسانها، فقط و فقط یک عامل داشته و آن درکی بوده که خدای سبحان طبیعت انسانها را با درک ملهم کرده، درک باین معنا که حوانجش که اتفاقاً همه در بقای او و به کمال رسیدنش مؤثرند یکی دو تا نیست تا خودش بتواند برفع همه آنها قیام کند، بلکه باید اجتماعی تشکیل دهد،

ص: ۵۰۳

و بدان پای بند شود، تا در آن مهد تربیت و به کمک آن اجتماع در همه کارها و حرکات و سکناتش موفق شود و یا به عبارتی همه آنها به نتیجه برسد و گرنه یک دست صدا ندارد.

بعد از این درک، به درکهای دیگر و یا عبارتی به صور ذهنیه ملهم شد که آن ادراکات و صور ذهنیه را محک و معیار در ماده و در حوالجی که به ماده دارد، و در کارهایی که روی ماده انجام میدهد و در جهات آن کارها، میزان قرار دهد و همه را با آن میزان بسنجد و در حقیقت آن ادراکات و آن میزان رابطه‌ای میان طبیعت انسانی و میان افعال و حواج انسان باشد، مانند درک این معنا که چه چیز خوب است؟ و چه چیز بد است؟ چه کار باید کرد؟ و چه کار نباید کرد؟ و چه کار کردنش از نکردنش بهتر است؟

و نیز مانند این درک که محتاج به این است که در نظام دادن به اجتماع ریاست و مرءوسیت، و ملک و اختصاص و معاملات مشترک و مختص و سایر قواعد و نوامیس عمومی و آداب و رسوم قومی (که به اختلاف اقوام و مناطق و زمانها مختلف میشود) معتبر بشمارد و به آنها احترام بگذارد.

همه این معانی و قواعدی که ناشی از آنها میشود، اموری است که اگر طبیعت انسانیت آن را درست کرده، با الهامی از خدای سبحان بوده، الهامی که خدا بوسیله آن، طبیعت انسان را لطیف کرده تا قبل از هر کار، نخست آنچه را که معتقد است و میخواهد در خارج بوجود آورد، تصور کند و آن گاه نقشه‌های ذهنی را صورت عمل بدهد و یا اگر صلاح ندید ترک کند و به این وسیله استکمال نماید.

(حال که این مقدمه روشن شد می‌گوییم): توجه عبادتی بسوی خدای سبحان (با در نظر گرفتن اینکه خدا متنه از مکان و جهت و سایر شئون مادی و مقدس از این است که حس مادی باو متعلق شود)، اگر بخواهیم از چهار دیواری قلب و ضمیر تجاوز کند و بصورت فعلی از افعال درآید، با اینکه فعل جز با مادیات سر و کار ندارد- به ناچار باید این توجه بر سبیل تمثیل صورت بگیرد.

ساده‌تر بگوییم از یک سو میخواهیم با عبادت متوجه بخدا شویم، از سوی دیگر خدا در جهتی و طرفی قرار ندارد، پس بناقار باید عبادت ما بر سبیل تمثیل و تجسم در آید، به این صورت که نخست توجهات قلبی ما با اختلافی که در خصوصیات آن (از خضوع و خشوع و خوف و رجاء و عشق و جذبه و امثال آن) است، در نظر گرفته شود و بعد همان خصوصیات را با شکل و قیافه‌ای که مناسبش باشد، در فعل خود منعکس کنیم، مثلاً برای اینکه ذلت و حقارت قلبی خود را به پیشگاه مقدس او ارائه داده باشیم به سجده بیفتیم و با این عمل خارجی از حال درونی خود

حکایت کنیم و یا اگر خواستیم احترام و تعظیمی که در دل از او داریم، حکایت کنیم، بصورت رکوع در آئیم و چون بخواهیم حالت فدایی بودن خود را به پیشگاهش عرضه کنیم، دور خانه اش بگردیم و چون بخواهیم او را تکبیر و بزرگداشت کنیم، ایستاده عبادتش کنیم و چون بخواهیم برای تشرف بدرگاهش خود را تطهیر کنیم این مراسم را با غسل و وضعه انجام دهیم، و از این قبیل تمثیل های دیگر.

روح و مغز عبادت، عبودیت درونی است و افعال عبادی قالب های تحقق خارجی آن عبودیت است

و هیچ شکی نیست در اینکه روح و مغز عبادت بنده عبارت است از همان بندگی درونی او، و حالاتی که در قلب نسبت به معبد دارد که اگر آن نباشد، عبادتش روح نداشته و اصلاً عبادت بشمار نمی رود و لیکن در عین حال این توجه قلبی باید به صورتی مجسم شود و خلاصه عبادت در کمالش و ثبات و استقرار تحقیقش، محتاج به این است که در قالبی و ریختی ممثل گردد.

آنچه گفته شد، هیچ جای شک نیست، حال بینیم مشرکین در عبادت چه می کردند و اسلام چه کرده؟ اما وثنی ها و ستاره پرستان و هر جسم پرست دیگر که یا معبدشان انسانی از انسانها بوده، و یا چیز دیگر، آنان لازم میدانستند که معبدشان در حال عبادت نزدیکشان و روپروریشان باشد، لذا روپروری معبد خود ایستاده و آن را عبادت میکردند.

ولی دین انبیاء و مخصوصاً دین اسلام که فعلاً گفتگوی ما در باره آنست، (و گفتگوی از آن، از سایر ادیان نیز هست، چون اسلام همه انبیاء را تصدیق کرده)، علاوه بر اینکه همانطور که گفتم: مغز عبادت و روح آن را همان حالات درونی دانسته، برای مقام تمثیل آن حالات نیز طرحی ریخته و آن اینست که کعبه را قبله قرار داده و دستور داده که تمامی افراد در حال نماز که هیچ مسلمانی در هیچ نقطه از روی زمین نمی توانند آن را ترک کند، رو بطرف آن بایستند و نیز از ایستادن رو بقبله و پشت کردن بدان در احوالی نهی فرموده و در احوالی دیگر آن را نیکو شمرده است.

و به این وسیله قلبه را با توجه بسوی خدا کنترل نموده، تا در خلوت و جلوتش در قیام و قعودش، در خواب و بیداریش، در عبادت و مراسمش، حتی در پست ترین حالات و زشت ترینش، پروردگار خود را فراموش نکند، این است فائدہ تشریع قبله از نظر فردی.

و اما فوائد اجتماعی آن عجیب تر و آثارش روشن تر و دلنشیں تر است، برای اینکه مردم را با همه اختلافی که در زمان و مکان دارند متوجه به یک نقطه کرده و با این تمرکز دادن وجهه ها، وحدت فکری آنان و ارتباط جوامعشان و انتیام قلوبشان را مجسم ساخته و این لطیف ترین روحی است که ممکن است در کالبد بشریت بدند، روحی که از لطافت در جمیع شئون افراد در حیات مادی و معنویش نفوذ کند، اجتماعی راقی تر و اتحادی متشکل تر و قوی تر بسازد، و این

موهبتی است که خدای تعالی امت اسلام را بدان اختصاص داده و با آن وحدت دینی و شوکت جمعی آنان را حفظ فرموده، در حالی که قبل احزاب و دسته های مختلفی بودند و سنت ها و طریقه های متشتتی داشتند، حتی دو نفر انسان یافت نمی شد که در یک نظریه با هم متحد باشند، اینکه خدا را با کمال عجز بر همه نعمتها یش شکر می گوییم.

ص: ۵۰۶

سورة البقرة (۲): آیه ۱۵۲

اشاره

فَإِذْ كُرُونَى أَذْكُرْ كُمْ وَ اشْكُرْ وَالِى وَ لَا تَكْفُرُونِ (۱۵۲)

ترجمه آيه

پس مرا بیاد آرید تا بیادتان آورم و شکرم بگزارید و کفران نعمتم مکنید (۱۵۲)

بیان

اشاره

بعد از آن که خدای تعالی بر پیامبر اسلام و امت مسلمان منت نهاد، نخست پیامبر بزرگوار را که از خود مردم بود بسوی ایشان گسیل داشت و این خود نعمتی بود که با هیچ مقیاسی اندازه گیری نمیشود، نعمتی که منشا هزاران نعمت شد- و فهماند خدا از یاد بندگانش غافل نیست- آری خدا بشر را از اینکه بسوی صراط مستقیم هدایت کند و به اقصی درجات کمال سوق دهد، فراموش نکرده بود.

و در مرحله دوم قبله را که مایه کمال دین و توحید در عبادت و تقویت فضائل دینی و اجتماعیشان بود، تشریع فرمود.

ص: ۵۰۷

معنی و موارد استعمال "ذکر"

اینک در این آیه متفرع بر آن دو نعمت، دعوتشان می کند: به اینکه بیاد او باشند و شکرش بگذارند، تا او هم در مقابل یاد بندگان به عبودیت و طاعت، ایشان را بدادن نعمت یاد کند و در پاداش شکرگزاری و کفران نکردن، نعمتشان را بیشتر کند.

در جای دیگر نیز فرموده: (وَ اذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيَتْ وَ قُلْ عَسَى أَنْ يَهْدِيَنِ رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا، بِيَادِ آرْ پُرُورِدَگَارَتِ رَا هَرْ وقت که فراموش کردی، و بگو امید است پروردگارم مرا به رشدی نزدیک تر از این هدایت کند)، [\(۱\)](#) و نیز فرموده: (لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ، اگر شکر بگزارید زیادترتان می دهم)، [\(۲\)](#) و این دو آیه هر دو قبل از آیات قبله در سوره بقره نازل شده است.

این نکته را باید در نظر داشت: که کلمه ذکر بسا می شود که در مقابل غفلت قرار می گیرد، مانند آیه: (وَ لَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا، کسی را که ما دلش را از یاد خود غافل کرده ایم، اطاعت مکن)، [\(۳\)](#) و غفلت عبارتست از نداشتن علم به علم، یعنی اینکه ندانم که میدانم، و ذکر در مقابل غفلت، عبارتست از اینکه بدانم که میدانم.

و بسا می شود که در مقابل نسيان استعمال می شود، و نسيان عبارتست از اینکه صورت علم بکلی از خزانه ذهن زايل شود، و ذکر بر خلاف نسيان عبارتست از اینکه آن صورت هم چنان در ذهن باقی باشد، و در آیه: (وَ اذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيَتْ) به همین معنا آمده و بنا بر این در چنین استعمالی ذکر مانند نسيان معنایی است دارای آثار و خواصی که آن آثار بر وجود ذکر مترتب می شود، و به همین جهت کلمه ذکر، مانند نسيان، در مواردی که خودش نیست ولی آثارش هست، استعمال می شود، مثلًا وقتی من ببینم که شما دوست صمیمی خود را با اینکه می دانی احتیاج به نصرت دارد نصرت ندادی و کمک نکردمی، می گویم: چرا پس دوست را فراموش کردی؟ با اینکه او را فراموش نکرده ای و بر عکس همواره با او و به یاد او بوده ای، اما از آنجا که این یاد اثری نداشته و بر عکس اثر فراموشی از شما سرزده، مثل این است که اصلا در ذهن شما وجود نداشته و از یادش برده باشی.

و گویا استعمال ذکر بر ذکر لفظی (مثلًا ذکر خدا با گفتن سبحان الله و امثال آن) از همین باب باشد، یعنی استعمال کلمه (ذکر) در اثر آن باشد نه خودش چون ذکر زبانی هر چیز، از آثار ذکر قلبی آنست و از این باب است آیه: (قُلْ سَأَتْلُو عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا، بگو بزودی ذکری از او برایت میخوانم)، [\(۴\)](#) و نظائر این استعمال بسیار است.

"ذکر" دارای مراتبی است

و بفرض اینکه ذکر لفظی از مصادیق ذکر واقعی باشد، از مراتب آنست، نه اینکه بکلی کلمه

ص: ۵۰۸

۱- سوره کهف آیه ۲۴

۲- سوره ابراهیم آیه ۷

۳- سوره کھف آیہ ۲۸

۴- سوره کھف آیہ ۸۳

(ذکر) بمعنای ذکر لفظی بوده، معنایش منحصر در آن باشد، و سخن کوتاه آنکه ذکر دارای مراتبی است که اختلاف آن مراتب در آیات زیر کاملا مشهود است.

(أَلَا بِعِذْكِرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُ الْقُلُوبُ، آگاه باش که با یاد خدا دلها آرامش می یابد) [\(۱\)](#) (وَ اذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَ حِيفَةً، وَ دُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ، پروردگار خود را در دل بیاد آور، هم از تصرع و هم از ترس و هم آهسته به زبان) [\(۲\)](#)، (فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَيْذِكْرِ كُمْ آباءَ كُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا، پس خدا را بیاد آرید آن طور که به یاد پدران خود هستید و یا شدیدتر از آن)، [\(۳\)](#) در این آیه ذکر را بوصف شدت توصیف کرده، و معلوم است که مقصود از آن ذکر باطنی و معنوی است، چون ذکر لفظی، شدت و ضعف ندارد.

(وَ اذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيَتْ، وَ قُلْ عَسَى أَنْ يَهْدِيَنِ رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا)، [\(۴\)](#) که ذیل این آیه دلالت دارد بر اینکه میخواهد بفرماید امیدوار آن باش که بالاتر از ذکر به مقامی بررسی که بالاتر از آن مقام که فعلا داری بوده باشد، پس برگشت معنا به این می شود که تو وقتی از یک مرتبه از مراتب ذکر خدا پائین آمدی و به مرتبه پائین تر برگشتی، بگو چنین و چنان، پس به حکم این آیه تنزل از مقام بلندتری از ذکر و یاد خدا نیز نسیان است، پس آیه شریفه دلالت دارد بر اینکه ذکر قلبی هم برای خود مراتبی دارد، از اینجا روشن می شود اینکه بعضی گفته اند: ذکر بمعنای حضور معنا است در نفس، سخنی است درست، برای اینکه حضور دارای مراتبی است.

در آیه مورد بحث امر به (یاد آوری) متعلق به (یاء) متکلم شده، فرموده: مرا یاد بیاور، اگر یاد آوری خدا را، عبارت بدانیم، از حضور خدا در نفس، ناگزیر باید قائل به تجویز شویم، (و بگوئیم: مثلا منظور یاد نعمت ها و یا عذابهای خداست) و اما اگر تعییر نامبرده را تعییری حقیقی بدانیم، آن وقت آیه شریفه دلالت میکند بر اینکه آدمی غیر از آن علمی که معهود همه ما است، و آن را می شناسیم، که عبارتست از حضور معلوم در ذهن عالم، یک نسخه دیگری از علم دارد، چون اگر مراد همان علم معمولی باشد، سر به تحدید خدا در می آورد، چون این قبیل علم عبارت است از تحدید و توصیف عالم معلوم خود را، و ساحت خدای سبحان منزه از آنست که کسی او را تحدید و توصیف کند، هم چنان که خودش فرمود: (سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ إِلَّا عِبَادُ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ، منزه است خدا از هر توصیفی که اینان برایش میکنند، مگر توصیف بندگان مخلص). [\(۵\)](#)

و نیز فرموده: (وَ لَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا، احاطه علمی باو پیدا نمیکنند)، [\(۶\)](#) و انشاء الله تعالى در

صف: ۵۰۹

۱- سوره رعد آیه ۲۸

۲- سوره اعراف آیه ۲۰۵

۳- سوره بقره آیه ۲۰۰

۴- سوره کهف ۲۴

۵- سوره صفات آیه ۱۶۰ [.....]

۶- سوره طه آیه ۱۱۰

تفسیر همین دو آیه (۱۱۰ و ۱۶۰) مطلب دیگری مربوط باین بحث خواهد آمد.

بحث روایتی (در باره، فضیلت ذکر و مراد از آن)

در فضیلت ذکر از طرق عامه و خاصه، روایات بسیاری وارد شده و بطرقی مختلف نقل شده، که فرمودند: (ذکر خدا در هر حال خوب است). [\(۱\)](#)

و در کتاب عده الداعی میگوید: روایت شده که روزی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر یاران خود در آمد و فرمود: در باغهای بهشت بگردش بپردازید، پرسیدند: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) باغهای بهشت چیست؟ فرمود: مجالس ذکر، هم صبح و هم شام باین مجالس بروید و بذکر بپردازید و هر کس دوست داشته باشد بفهمد چه منزلتی نزد خدا دارد، باید نظر کند ببیند خدا چه منزلتی نزد او دارد، چون خدای تعالیٰ بنده خود را به آن مقدار احترام می کند که بنده اش او را احترام کند. [\(۲\)](#)

و بدانید که بهترین اعمال شما و پاکیزه ترین آن نزد مالک و صاحبتان و نیز مؤثرترین اعمالتان، در رفع درجاتتان، و بالأخره بهترین چیزی که آفتاب بر آن می تابد، ذکر خدای تعالیٰ است، چه خود او از خودش خبر داده و فرموده: (من همنشین کسی هستم که ذکرم کند و سیادم باشد، و نیز فرموده: (فَإِذَا كُرُونَى أَذْكُرْ كُمْ)، مرا یاد آورید تا شما را با نعمتم یاد آورم، مرا یاد آورید با اطاعت و عبادت تا شما را یاد آورم، با نعمت ها و احسان و راحت و رضوان.

و در محاسن و دعوات راوندی، از امام صادق علیه السلام روایت کرده اند که فرمود:

خدای تعالیٰ می فرماید: کسی که مشغول بذکر من باشد و ذکرم او را از درخواست حاجتش باز بدارد، من باو بهتر از آنچه بخواهد میدهم. [\(۳\)](#)

و در معانی الاخبار از حسین بزار روایت کرده که گفت: امام صادق علیه السلام به من فرمود: آیا میخواهی تو را از مهمترین وظیفه ای که خدا بر خلق خود واجب کرده خبر دهم؟ عرضه داشتم: بله، فرمود: اول انصاف دادن به مردم، به اینکه با مردم آن طور رفتار کنی که دوست میداری با تو رفتار کنند و دوم مواسات با برادران دینی و یاد خدا در هر موقف، البته منظورم از ذکر خدا، سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و لا اله اکبر نیست، هر چند که این نیز از مصادیق آنست، ولی منظورم این است که در هر جا که پای اطاعت خدا به میان می آید، بیاد خدا باشی و اطاعتیش کنی، و هر جا معصیت خدا پیش آید، بیاد او باشی و آن را ترک کنی. [\(۴\)](#)

ص: ۵۱۰

۱- اصول کافی ج ۲ ص ۴۹۸ باب ۲۲

۲- عده الداعی ص ۲۳۸ حدیث ۱۷

۳- محاسن برقی ج ۱ ص ۳۹ حدیث ۴۳

مؤلف: این معنا به طرق بسیار از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و از ائمه اهل بیت‌ش علیه السلام روایت شده، و در بعضی از آنها آمده: که این دستور همان قول خداست که می‌فرماید: (إِنَّ الَّذِينَ اتَّقُوا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا، فَإِذَا هُمْ مُبَصِّرُونَ كسانی که وقتی در محاصره وساوس شیطان قرار می‌گیرند بیاد خدا می‌افتد و در نتیجه بینا می‌شوند) الخ. (۱)

و در کتاب عده الداعی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت آورده که فرمود: خدای سبحان فرموده:

اگر بفهم که اشتغال به من بیشتر اوقات بنده ام را گرفته، شهوتش را هم بسوی دعا و مناجاتم بر می‌گردانم و چون بنده ام چنین شود، آن گاه که بخواهد سهو کند خودم میان او و اینکه سهو کند حائل می‌شوم، چنین افرادی اولیاء حقیقی من هستند، آنها براستی قهرمانانند، آنها کسانی هستند که اگر بخواهم اهل زمین را به عقوبتی هلاک کنم، بخاطر همین قهرمانان صرفنظر می‌کنم. (۲)

و در محاسن از امام صادق علیه السلام روایت کرده که فرمود: خدای تعالی فرمود: ای فرزند آدم! مرا در دلت یاد کن، تا تو را یاد کنم، ای فرزند آدم! مرا در خلوت یاد کن، تا در خلوت یادت کنم، و در میان جمع یادم کن، تا در میان جمعیت یادت کنم و نیز فرمود: هیچ بنده ای خدا را در میانه جمعی از مردم یاد نمی‌کند، مگر آنکه خدا او را در میان جمعی از ملائکه یاد می‌کند. (۳)

مؤلف: این معنا بطرق بسیار از دو فریق شیعه و سنی روایت شده است.

و در تفسیر الدر المنشور است که طبرانی و ابن مردویه و بیهقی در شعب الایمان از ابن مسعود روایت کرده اند که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: کسی را که چهار چیز داده باشند چهار چیز دیگر هم داده اند و تفسیر این در کتاب خداست، ۱- کسی که توفیق یاد خدایش داده اند، خدا هم بیاد او خواهد بود چون خدای تعالی می‌فرماید: (فَإِذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ، بِيادِمْ بَاشِيدْ تَا بِيادِتَانِ باشِمْ). (۴)

۲- و کسی که توفیق دعایش داده اند، اجابت دعا هم داده اند، چون خدای تعالی می‌فرماید:

(اَذْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ، بخوانید مرا تا اجابت کنم شما را). (۵)

۳- و کسی که مقام شکرش داده اند، زیادی نعمت هم داده اند چون خدای تعالی می‌فرماید:

(لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنُكُمْ، اگر شکرم بگزارید، حتما نعمت شما را زیاد کنم) (۶).

۴- و کسی که توفیق استغفارش داده اند، آمرزشش هم داده اند، چون خدای سبحان فرموده:

(اَسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ، إِنَّهُ كَانَ غَفَارًا، از پروردگارتان آمرزش بخواهید که او آمرزگار است) (۷)

- ١- سوره اعراف آيه ٢٠١
- ٢- عده الداعی ص ٢٣٥
- ٣- محاسن برقي ج ٢ ص ٣٩
- ٤- سوره بقره آيه ٥٢
- ٥- سوره غافر آيه ٦٠
- ٦- سوره ابراهيم آيه ٧
- ٧- سوره نوح آيه ١٠

و نیز در تفسیر الدر المثور است که سعید بن منصور و ابن منذر و بیهقی (در شعب الایمان) از خالد بن ابی عمران، روایت کنند که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: کسی که خدا را اطاعت کند، خدا را ذکر کرده، هر چند که نماز و روزه و تلاوت قرآنش کم باشد، و کسی که خدا را عصیان کند، خدا را از یاد برده، هر چند نمازش و روزه و تلاوتش بسیار باشد. (۱)

مؤلف: در این حديث به این معنا اشاره شده که معصیت از هیچ بنده ای سر نمی زند مگر با غفلت و فراموشی، چون انسان اگر بداند حقیقت معصیت چیست؟ و چه آثاری دارد؟ هرگز اقدام بر معصیت نمی کند، حتی کسی که معصیت می کند، و چون بیاد خدایش می اندازند، باز هم باک ندارد و اعتنایی بمقام پروردگارش نمی کند، او طاغی و جاهل به مقام پروردگارش و علو کبریائیش است، او نمیداند که خدا چگونه به وی احاطه دارد، و بهمین معنا روایتی دیگر اشاره می کند، که تفسیر الدر المثور آن را از ابی هندداری از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل کرده است.

میگوید: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: خدای تعالی فرموده: مرا با اطاعتمن یاد کنید تا با مغفرتم یادتان کنم و کسی که بیاد من باشد، در حالی که مطیع هم باشد بر من واجب میشود که با مغفرتم یادش کنم و کسی که مرا یاد کند در حالی که نافرمان باشد، بر من واجب میشود یادش کنم، در حالی که بر او خشنمانک باشم، (تا آخر حديث). (۲)

نکته ای که در این حديث آمده، در باره یاد خدا در حال معصیت، همان نکته ایست که آیه شریفه و روایاتی دیگر آن را نسیان نمیده اند، چون بودن یاد خدا بدون اثر، همان نسیان است، البته سخن در این مقام بقایایی دارد، که پاره ای از آن انشاء اللہ تعالی بزودی می آید..]

ص: ۵۱۲

۱- در تفسیر الدر المثور ج ۱ ص ۱۴۹

۲- در تفسیر الدر المثور ج ۱ ص ۱۴۸ [.....]

اشاره

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذْ تَعِنُوا بِالصَّابِرِ وَ الصَّلَاهِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ (۱۵۳) وَ لَا - تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَيِّلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْياءٌ وَ لَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ (۱۵۴) وَ لَئِلَّا نَعْلَمُكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَ الْجُوعِ وَ نَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَ الْأَنْفُسِ وَ الشَّهَرَاتِ وَ بَشَّرَ الصَّابِرِينَ (۱۵۵) الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُّصَّبَّهُ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ (۱۵۶) أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَواتٌ مِّنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَةٌ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُهَتَّدُونَ (۱۵۷)

ترجمه آيات

ای کسانی که ایمان آور دید از صبر و صلاه استعانت جو بید که خدا با صابران است (۱۵۳).

و به کسی که در راه خدا کشته شده مرده مگو بید بلکه اینان زنده هایی هستند ولی شما در ک نمی کنید (۱۵۴).

ما بطور حتم و بدون استثناء همگی شما را یا با خوف و یا گرسنگی و یا نقص اموال و جانها و میوه ها می آزمائیم، و تو ای پیامبر صابران را بشارت ده (۱۵۵).

يعني آنهایی را که وقتی مصیتی بایشان می رسد میگوینند: (إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) ما ملک خدائیم و بسوی او باز خواهیم گشت (۱۵۶).

اینان مشمول صلواتی از پروردگارشان هستند و ایشان تنها ایشان راه یافته گانند (۱۵۷)

اخبار و اشاره آیات شریفه به مصائب و بلایایی که در نتیجه جهاد و قتال پیش می‌آیند

این پنج آیه در سیاق متحد، و جملاتش از نظر لفظ در یک سیاق و از نظر معنا هم بیکدیگر مرتبطند، اول آنها با خر نظر دارد و آخرش باولش، و از اینجا فهمیده میشود که این پنج آیه یکباره نازل شده نه در چند هنگام.

و سیاق آن داد می‌زند که قبل از نازل شدن دستور جهاد و تشریع آن نازل شده، چون در این آیات از بلائی پیشگویی شده که بعدها مسلمانان با آن روبرو می‌شوند و مصائبی را بزودی می‌بینند، البته نه هر بلا و مصیبت، بلکه بلای عمومی که چون سایر بلایات معمولی و همیشگی نیست.

آری نوع انسان مانند سایر انواع موجودات در این نشئه که نشئه طبیعت است، هرگز در افرادش خالی از حوادث جزئی نیست، حوادثی که تنها نظام فرد را در زندگی شخصیش مختل می‌سازد و یا می‌میرد و یا مریض می‌شود، یا ترس و گرسنگی و اندوه و محرومیت چرخ زندگیش را از کار می‌اندازد، این سنتی است از خدا که همواره در مخلوقات و بندگانش جاری ساخته، چون دار طبیعت دار تراحم و نشئه نشئه تبدل و تحول است: (فَإِنْ تَجَدَ لِسُنَّتَ اللَّهِ تَبَدِّي لَا وَلَنْ تَجَدَ لِسُنَّتَ اللَّهِ تَحْوِيلًا)، برای سنت خدا نه تبدیلی خواهی یافت، و نه تحولی). (۱)

ولکن این بلای فردی هر چند دشوار و بر شخص مبتلای بدان سنگین است، ولی مانند بلاها و محنت‌های عمومی مهیب و هول انگیز نیست برای اینکه بلای فردی وقتی به فردی روی می‌آورد، صاحب بلا-هم در نیروی تعقلش و هم در استواری عزمش و هم در ثبات نفسیش، از قوای دیگر افراد کمک می‌گیرد، و اما بلاهای عمومی که دامنه اش همه جا گسترده می‌شود، شعور عمومی را سلب می‌کند رأی و احتیاط و تدبیر چاره را از هیئت اجتماع می‌گیرد و در نتیجه نظام حیات از همه مردم مختل می‌شود- و خوف چندین برابر و وحشت متراکم می‌گردد، آن چنان که عقل و شعور از کار می‌افتد و عزم و ثبات تباہ می‌گردد- پس بلای عمومی و محنت همگانی دشوارتر و تلخ تر است و این حقیقتی است که آیات مورد بحث بدان اشاره دارد.

بلائی که در آیات مورد بحث از آن سخن رفته، هر بلای عمومی نیست و با و قحطی نیست، بلکه بلائی است عام که خود مسلمانان خود را بدان نزدیک کرده اند، بلائی است که بجرائم پیروی از دین توحید و اجابت دعوت حق بدان مبتلا شدند، جمعیت اندکی که همه دنیا و مخصوصاً قوم و قبیله خود آنان مخالفشان بودند و جز خاموش کردن نور خدا و استیصال کلمه عدالت و ابطال

ص: ۵۱۴

۱- فاطر آیه ۴۳

دعوت حق، هدفی و همی نداشتند.

و برای رسیدن به این منظور شیطانی خود، هیچ راهی جز قتال نداشتند، برای اینکه سایر راههایی را که ممکن بود مؤثر بیفتند، پیموده بودند، القاء وسوسه و شببه در میان افراد کردند، فتنه و آشوب برآه انداختند، ولی مؤثر واقع نشد و نتیجه نداد، برای اینکه حجت قاطع و برهان روشن در طرف رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مسلمین بود، وسوسه و فتنه و دسیسه کجا می تواند در مقابل حجت قاطع دوام یابد؟ و دشمن کجا می تواند به اثر آنها اطمینان پیدا کند؟

پس برای سد راه حق، و اطفاء نور روشن و درخشان دین، بغیر از قتال و استمداد از جنگ و خونریزی راه دیگری برایشان نماند، این وضعی بود که مخالفین دین داشتند، از طرف دین هم وضع همین طور و بلکه از این روشن تر بود که چاره ای جز جنگی نیست، برای اینکه از آن روزی که انسان در این کره خاکی قدم نهاده، این تجربه را بدست آورده که حق وقتی اثر خود را می کند که باطل از محیط دور شود.

(اول ای جان دفع شر موش کن وانگه اندر جمع گندم جوش کن)

و موش باطل از بین نمیرود مگر با اعمال قدرت و نیرو.

و سخن کوتاه اینکه در آیات مورد بحث بطور اشاره خبر میدهد: که چنین محتنی و بلائی رو به آمدن است، چون در آیات، سخن از قتال و جهاد در راه خدا کرده چیزی که هست این بلا-را بوصفي معرفی کرده که دیگر چون سایر بلاها مکروه و ناگوار نیست و صفت سویی در آن باقی نمانده و آن اینست که این قتال مرگ و نابودی نیست، بلکه حیات است و چه حیاتی!! پس این آیات مؤمنین را تحریک می کند که خود را برای قتال آماده کنند و به ایشان خبر میدهد که بلا و محتنی در پیش دارند، بلائی که هرگز به مدارج تعالی و رحمت پروردگاری و به اهتماء، بهداشتش نمی رساند، مگر آنکه در برابر آن صبر کنند و مشقت هایش را تحمل نمایند، و به ایشان این حقیقت را تعلیم میدهد که باید برای رسیدن به هدف از قتال استمداد بگیرند، می فرماید: از صبر و نماز استعانت بجوئید، از صبر که عبارتست از خودداری از جزع و ناشکیابی و از دست ندادن امر تدبیر، و از نماز که عبارت است از توجه بسوی پروردگار و انقطاع بسوی کسی که همه امور بدست او است، آری (أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا، نیرو همه اش از خدادست) (۱).

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِنُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ) در معنای صبر و صلاه در

ص: ۵۱۵

۱۶۶ - سوره بقره آيه

ذیل آیه: (وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلَاهِ، وَ إِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاسِئِينَ)، (۱) پاره ای مطالب گفته شد، در اینجا نیز می گوییم: صبر از بزرگترین ملکات و احوالی است که قرآن آن را ستوده و مکرر امر بدان نموده است، تا بجایی که قریب به هفتاد مورد شده، حتی در باره اش فرموده: (إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ، این صبر از کارهای بس مهم است) (۲) و نیز فرموده: (وَ مَا يُلَقَّاهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَ مَا يُلَقَّاهَا إِلَّا ذُو حَظٍ عَظِيمٍ، این اندرز را نمی‌پنیرد مگر کسانی که صبر کنند و نمی‌پنیرد، مگر صاحب بهره ای عظیم) (۳) و نیز فرموده: (إِنَّمَا يُوفَى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ، تنها صابرانند که بدون حساب اجرشان بتمام داده می‌شود). (۴)

و اما (صلاه) در باره آن همین قدر می گوییم: که نماز از بزرگترین عبادتها بی است که قرآن بر آن تاکید بسیار دارد، حتی در باره اش فرموده: (إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَ الْمُنْكَرِ، نماز انسان را از فحشاء و منکر باز میدارد)، (۵) و در قرآن کریم در باره هر امری سفارش می کند، در صدر آن و در اولش نماز را بیاد می آورد.

خدای سبحان صبر را چنین توصیف کرده که خدا با صابران است که دارای این صفتند، و اگر در آیه مورد بحث تنها صبر را توصیف کرد و از نماز چیزی نفرمود، با اینکه در آیه:

(وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلَاهِ وَ إِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ) الخ نماز را توصیف کرده، بدین جهت بود که مقام آیات مورد بحث مقام برخورد با مواقف هول انگیز و هماوردی با شجاعان است و در این مقام اهتمام ورزیدن به صبر مناسب تر است، بخلاف آیه سابق، و باز به همین جهت در آیه مورد بحث فرمود: (إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ)، و نفرمود: (انَّ اللَّهَ مَعَ الْمُصْلِينَ).

و اما اینکه فرمود: خدا با صابران است این معیت غیر آن معیتی است که در آیه: (وَ هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ، او با شماست هر جا که باشید)، (۶) آمده، برای اینکه معیت در آیه سوره حدید معیت احاطه و قیوموت است، میخواهد بفرماید: خدا بر همه شما احاطه دارد و قوام ذات شما باو است، بخلاف معیت در آیه مورد بحث که بمعنای یاری کردن صابران است میخواهد بفرماید (الصَّبِرُ مَفْتَحُ الْفَرْجِ صَبَرُ كَلِيدُ فَرْجِ خَدَايِي وَ يَارِي اَوْسَتِ).

نظر جمعی از مفسرین در باره زنده بودن شهداء

(وَ لَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ يَلْأَمِيْأَ، وَ لَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ) بعضی از مفسرین چه بسا گفته باشند: که خطاب (نگوئید) به مؤمنین است که به خدا و رسول و روز جزا ایمان دارند و معتقدند که بعد از زندگی دنیا زندگی دیگری هست و دیگر از چنین کسانی تصور نمی رود که

ص: ۵۱۶

۱- بقره آیه ۴۵

۲- سوره لقمان آیه ۱۷

۳- سوره فصلت آیه ۳۵

٤- سوره زمر آيه ۱۰

۵- سوره عنکبوت آيه ۴۵

۶- سوره حديد آيه ۴

بگویند: آنهایی که در راه خدا کشته شده اند بکلی از بین رفته اند، با اینکه دعوت حقه دین را اجابت کرده اند و آیات بسیاری از قرآن را که در باره معاد صحبت می کند شنیده اند.

علاوه بر اینکه آیه شریفه سخن‌ش در باره عموم مردم نیست بلکه برای خصوص شهداء که در راه خدا کشته شده اند، خبر از زندگی بعد از مرگ میدهد و این خبر را به مؤمنین که هنوز شهید نشده اند و به همه کفار میدهد، با اینکه زندگی بعد از مرگ اختصاص به شهیدان ندارد، و شهید و مؤمن غیر شهید، و کفار، همه این زندگی را دارند پس باید گفت: منظور از زندگی بعد از شهادت این است که نام شهید زنده میماند و در اثر مرور زمان ذکر جمیلش کهنه نمیشود، این نظریه جمعی از مفسرین است و ما باین تفسیر چند اشکال داریم:

چند اشکال بر این نظر

اول اینکه این حیاتی که شما آیه را با آن معنا کردید، جز یک گول زننده چیز دیگری نیست، و اگر پیدا شود تنها در وهم پیدا می شود نه در خارج، حیاتی است خیالی که بغیر از اسم، حقیقت دیگر ندارد و مثل چنین موضوع وهمی، لایق به کلام خدای تعالی نیست، خدایی که جز بحق دعوت نمی کند، و میفرماید: (فَمَا ذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ)، بعد از حق غیر از ضلالت چه می تواند باشد)، (۱) (آن وقت چگونه به بندگانش می فرماید: در راه من کشته شوید و از زندگی چشم بپوشید تا بعد از مرگ مردم بشما بگویند (چه مرد خوبی بود)؟.

و اگر شنیده اید که ابراهیم علیه السلام از خدای تعالی درخواست کرده که: (وَاجْعِلْ لِي لِساناً صِدْقٌ فِي الْمَآخِرِينَ)، (۲) منظورش ذکر خیر آیندگان نبوده، بلکه منظورش این بوده که دعوت حقه اش در انسان های آینده نیز باقی باشد و لسان صادقش همواره گویا بماند، نه اینکه بعد از او ذکر خیرش را بگویند و بس.

بله این سخن دل خوش کننده و باطل و وهم کاذب، با منطق مردمی مادی و طبیعی مسلک، جور در می آید، برای این که آنها نفوس را هم مادی می دانند و معتقدند وقتی انسان مرد بکلی باطل و نابود می شود و اعتقادی به زندگی آخرت ندارند.

از سوی دیگر احساس کردند که انسان بالفطره احتیاج دارد به اینکه در راه امور مهمه قائل به بقاء نفوس و تاثرش بسعادت و شقاوت بعد از مردن، بوده باشد، چون رسیدن و ارتقاء به هدف های بلند، فداکاری و قربان شدن لازم دارد، مخصوصا هدف های بسیار مهم که بخاطر آن باید اقوامی کشته شوند تا اقوامی دیگر زنده بمانند.

و اگر بنا باشد هر کس بمیرد نابود شود، دیگر چه کسی خود را فدای دیگران می کند و چه

ص: ۵۱۷

۱- یونس آیه ۳۲

۲- سوره شراء آیه ۸۴

داعی دارد کسی که معتقد به موت و فوت است، ذات خود را باطل کند تا ذات دیگران باقی بماند، نفس خود را از زندگی محروم سازد تا دیگران زنده بمانند. لذا اندادی را که میتواند از راه جور و زندگی جابرانه بدست آورد، از دست بدهد، تا دیگران با داشتن محیطی عادلانه از آن لذائذ بهره مند شوند؟

آخر هیچ عاقلی هیچ چیزی را نمی دهد، مگر برای اینکه چیزی دیگر بگیرد، و اما دادن و نگرفتن و صرفنظر کردن بدون گرفتن، کار عاقلانه ای نیست هیچ عاقلی حاضر نیست بمیرد برای زندگی دیگران، محرومیت بکشد بخاطر بهره مندی دیگران.

پس فطرت انسان هرگز چنین معامله بی سودی را نمی پذیرد، جوامع و افراد طبیعی مسلک و مادی، این فطرت را دارند و چون این معنا را می فهمند، لذا مجبور شدن برای دلخوشی خود اوهام و خرافاتی کاذب را درست کنند، خرافاتی که جز در عرصه خیال و حظیره وهم، موطنی دیگر ندارد، مثلا میگویند: انسان های حر و آزاد مردانی که از قید اوهام و خرافات رهیده اند، باید خود را برای وطن و یا هر چیزی که مایه شرف آدمی است فدا کنند تا به زندگی دائم برسند، به این معنا که دائما ذکر خیرش در صفحه روزگار باقی بماند و برای رسیدن به این منظور مقدس، از پاره ای لذائذ خود بخاطر اجتماع صرفنظر کند تا دیگران از آن بهره مند شوند و در نتیجه امر اجتماع و تمدن استقامت پذیرد و عدالت اجتماعی برقرار گردد و آن که جان خود را در این راه داده، به حیات شرف و علاء برسد.

کسی نیست از ایشان بپرسد: وقتی شخص فداکار کشته شد، ترکیب مادی بدنیش از هم پاشید و جمیع خواص زندگی که از آن جمله حیات و شعور است از دست داد، دیگر چه کسی هست که از زندگی شرف و علاء برخوردار گردد و چه کسی هست که این نیک را بشنود و از شنیدنش لذت ببرد؟ و آیا این حرف از خرافات نیست؟.

دوم اینکه ذیل آیه یعنی جمله (وَ لِكُنْ لَا تَشْعُرُونَ) با این تفسیر مناسب ندارد، چون اگر منظور از جمله (بلکه زنده اند، و لکن شما نمیدانید)، نام نیک بود. جا داشت بفرماید: (بلکه نام نیکشان زنده و باقی است و بعد از مردنیشان مردم به خیر یادشان می کنند)، چون مقام دلخوش کردن و تسليت است.

سوم اینکه نظر این آیه - که در حقیقت مفسر آیه مورد بحث است حیات شهداء بعد از کشته شدن را بوصفی توصیف کرده که با این تفسیر منافات دارد و این آیه این است: (وَ لَا تَحْسِنَ إِنَّ الَّذِينَ قُتُلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا، بَلْ أَحْياءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ، زنهار مپنداری که آنان که در

راه خدا کشته شده اند مردگانند. نه، بلکه زنده اند و نزد پروردگار خود روزی میخورند)، (۱) و شش آیه بعد از آن، و معلوم است که این زندگی یک زندگی خارجی و واقعی است نه ذهنی و فرضی.

چهارم اینکه گفتند: همه مسلمانان معتقد بودند به بقاء بعد از مرگ، در پاسخ می‌گوییم: این آیه شریفه در اواسط رسالت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نازل شده و در آن هنگام بی اطلاعی بعضی از مردم از بقاء بعد از مرگ خیلی بعيد نیست، چون آن ایمانی که عموم مسلمانان نسبت به زندگی آخرت دارند و قرآن هم نصوصی پشت سر هم در باره اش دارد که قابل تاویل نیست، زندگی بعد از بعث و قیامت است، اما زندگی ما بین مرگ و بعث- یعنی حیات برزخی- هر چند که آن را نیز قرآن کریم سربسته و مجمل ذکر کرده و از معارف حقه قرآنی است و لیکن از نظر وضوح به حدی نیست که از ضروریات قرآن شمرده شود و کسی جاہل و منکر آن نشود.

بلکه حتی اجتماعی هم نیست، و بسیاری از مسلمانان حتی امروز هم منکر تجرد نفس از مادیت هستند و معلوم است که وقتی نفس آدمی مادی باشد، مانند بدن، با مرگ و انحلال ترکیب از بین میرود، اینها معتقدند که انسان بعد از مردن روح و بدنش همه از بین میرود و نابود می‌شود و آن گاه در روز قیامت دوباره هم روح و هم بدن خلق میشود.

بنا بر این ممکن است مراد از حیات خصوص شهداء این باشد که تنها این طائفه حیات برزخی دارند و این معنا را بسیاری از معتقدین به معاد جاہلنده، هر چند که بسیاری هم از آن آگاه باشند.

مراد از حیات بعد از شهادت، حیات حقیقی (در عالم برزخ) است

و سخن کوتاه اینکه مراد به حیات در آیه شریفه حیات حقیقی است نه صرف دل خوش کننده مخصوصاً با در نظر گرفتن اینکه قرآن کریم در چند جا زندگی کافر را بعد از مردنش هلاکت و بوار خوانده و از آن جمله فرموده: (وَأَحَلُوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ، قوم خود را بدار هلاک وارد کردند) (۲) و آیاتی دیگر نظیر آن، می‌فهمیم که منظور از حیات شهیدان، حیاتی سعیده است نه صرف حرف، حیاتی است که خداوند تنها مؤمنین را با آن احیاء می‌کند، هم چنان که فرمود: (وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لِهِيَ الْحَيَاةُ، لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ)، و بدروستی خانه آخرت تنها زندگی حقیقی است، اگر می‌توانستند بفهمند)، (۳) و اگر بعضی نتوانستند بفهمند، بخاطر این بود که حواس خود را منحصر در درک خواص زندگی در ماده دنیاگی کردند و غیر آن را نخواستند بفهمند، و چون نفهمیدند، لذا نتوانستند میان بقاء با زندگی و فنا فرق بگذارند و آن زندگی را هم فنا پنداشتند و این پندار اختصاص بکفار نداشت، بلکه مؤمن و کافر هر دو در دنیا دچار این اشتباه

صفحه ۵۱۹

۱- سوره آل عمران آیه ۱۶۹

۲- سوره ابراهیم آیه ۲۸

۳- سوره عنکبوت آیه ۶۴

و به همین جهت در آیه مورد بحث به مؤمن و کافر خطاب می‌کند: به اینکه شهدا بعد از مردن نیز زنده اند، ولی شما نمی‌فهمید، یعنی با حواس خود در ک نمی‌کنید، هم چنان که در آن آیه دیگر باز می‌فرماید: (لَهُ الْحَيَاةُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ)، یعنی اگر می‌توانستند یقین حاصل کنند، چون علم در اینجا به معنای یقین است، بشهادت اینکه در آیه: (كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ، لَتَرَوُنَ الْجَحِيمَ، حَاشَا أَكْرَبُ الْعِلْمِ يَقِينَ مِيَدَانَتِيَدِ، جَهَنَّمَ رَا مِي دِيدَيَدِ)، [\(۱\)](#) علم به آخرت را مقید به علم یقین کرده است.

و بنا بر آنچه گذشت- هر چند خدا داناتر است- معنای آیه اینطور می‌شود: کسانی که در راه خدا کشته شده اند مرده مگویید و آنان را فانی و باطل نپنداشد که آن معنایی که از دو کلمه مرگ و حیات در ذهن شما هست بر مرگ آنان صادق نیست، چون مرگ آنان آن طور که حس ظاهر بین شما در ک میکند به معنای بطلان نیست، بلکه مرگ آنان نوعی زندگی است، ولی حواس شما آن را در ک نمیکند.

خواهی گفت: این سخن در برابر کفار بجا است، ولی خطاب در آن به مؤمنین که یا همه و یا بیشترشان علم به بقاء زندگی انسان در بعد از مرگ هم دارند و مرگ را بطلان ذات انسان نمی‌دانند، چه معنا دارد؟ در پاسخ می‌گوئیم: درست است که مؤمنین این معنا را می‌دانند و لیکن در عین حال وقتی تصور کشته شدن را می‌کنند، قهره ناراحت میشوند و دچار قلق و اضطراب میگردند چون پای جان در میان است و شوخی نیست، لذا در آیه شریفه برای بیدار شدن آنان همان علم و ایمان را که دارند به رخشان می‌کشد، تا آن قلق و اضطراب از دلهاشان زایل شود.

و معلوم است که این خطاب، هم اولیاء کشته شده را بیدار می‌کند و می‌فهمند که کشته شدن عزیزان بیش از جدایی چند روز چیز دیگری نیست، آنان نیز پس از زمانی کوتاه بوی ملحق میشوند و این جدایی چند روزه در مقابل مرضات خدای سبحان و آن درجاتی که عزیزان به آن رسیده، غیر قابل تحمل نیست.

و هم افراد فدایی و آماده کشته شدن را بیدار می‌کند و تشهیه جهاد میسازد، چون می‌فهمند که در برابر شهادت به حیاتی طیب و نعمتی دائم و رضوانی از خدا می‌رسند، در حقیقت خطاب در آیه نظری خطاب به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، که میفرماید: (الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ، فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ، حق از ناحیه پروردگار تو است، پس زنهار که از دودلان مباش) [\(۲\)](#) الخ، با اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم میدانست که حق از ناحیه خدادست و هم به آیات پروردگارش یقین داشت و

ص: ۵۲۰

۱- سوره تکاثر آیه ۶ [.....]

۲- سوره بقره آیه ۱۴۷

اولین موقن بود و لکن اینگونه خطابها کلامی است کنایه‌ای، میخواهد بفرماید: آن قدر مطلب، یقینی و روشن است که حتی خطور و تصور بر خلافش را هم تحمل نمی‌کند.

(نشئه بربزخ) تا اینجا فهمیدیم که آیه مورد بحث به روشنی دلالت دارد بر اینکه بعد از زندگی دنیا و قبل از قیامت حیاتی هست بنام بربزخ، و این دلالت را آیه دیگری که نظیر آیه مورد بحث است یعنی آیه (وَ لَا تَحْسِنَ بَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ أَمْوَاتًا، بَلْ أَحْياءً، عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ) (۱) و آیات بسیاری دیگر دارند.

سخن بسیار عجیب بعضی مردم در باره آیه شریفه و رد آن

و از عجیب ترین امور سخنی است که بعضی از مردم در باره این آیه گفته اند، و آن این است که آیه در باره شهادای بدر نازل شده و مخصوص بایشان است و شامل غیر ایشان نمیشود و چه خوب گفته اند بعضی از محققین که بعد از نقل این سخن در ذیل آیه (وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّابِرِ وَ الصَّلَاةِ) (۲) الخ گفته: پروردگارا بما صبری بده تا در مقابل امثال این سخنان نامربوت، تحمل بخرج دهیم.

من براستی نمی‌فهم منظور اینها از این سخنان چیست؟ و حیات شهادای بدر را چگونه حیاتی تصور می‌کنند؟ که فقط مخصوص آنها باشد، با اینکه در باره همه مردگان میگویند: آدمی بعد از مرگ و یا کشته شدن بكلی نابود گشته و اجزایش از یکدیگر جدا و باطل میگردد آیا در مخصوص شهادای بدر معتقد به معجزه ای شده اند؟ آیا میگویند: خداوند خصوص آنان را به کرامتی از خود اختصاص داده که حتی پیامبر اکرم و سایر انبیاء و مرسیین، و اولیاء مقربین را به آن کرامت اکرام نکرده؟ در میان تمامی خلائق، خصوص آنان دارای چنین زندگی هستند؟ قطعاً این معنا به اعجاز نبوده، چون چنین چیزی محال است، آنهم محالی که محال بودنش ضروری و بدیهی است و معجزه با مردم محال تعلق نمی‌گیرد، و اگر عقل جائز بداند که چنین حکم ضروری و بدیهی باطل شود، دیگر برای هیچ حکم ضروری دیگر اعتباری نمی‌ماند.

و یا میگویند: حس در همه جا درست احساس می‌کند، الا در مخصوص کشتگان بدر، که نسبت به آنها دچار اشتباه شده، خیال کرده که آنان مرده اند، ولی نمرده اند و زنده اند و نزد پروردگار خود مشغول اکل و شرب و سایر لذائذان، چیزی که هست چشم ما نمی‌بیند و از نظر ما غائبند و آنچه چشم ها دید که اعضای آنها قطعه قطعه شد و بدن ها سرد گشت، همه را اشتباه دید؟.

و اگر ممکن باشد که حس انسانی تا این پایه خطاكند و هیچ معیاری هم در خطاء و صوابش نداشته باشد، یک جا بدون جهت هر چه می‌بیند خطا باشد، جای دیگر باز بدون جهت هر چه می‌بیند درست باشد، دیگر چه اعتباری برای حس باقی میماند.

ص: ۵۲۱

و اگر بگویی: در جنگ بدر که خطا رفت بدون جهت نبود بلکه جهتش اراده الهیه بود، در پاسخ می گوییم: این جواب اشکال را بر طرف نمی کند. برای اینکه نقل کلام به اراده الهیه میشود، می گوئیم: چه علتی باعث شد که خدا در خصوص شهدای بدر چنین اراده ای بکند؟ پس باز اشکال بی اعتباری حس به حال خود باقی است، چون باز هم ممکن است چیزی را که واقعیت ندارد، واقع بینیم و حس کنیم، و چگونه یک آدم عاقل به خود جرأت میدهد که لب به چنین سخنی بگشاید؟ آیا این حرف غیر از سفسطه چیز دیگری است؟

این مفسرین مسلک خود را از عوام محدثین گرفته اند که معتقدند امور غیبی یعنی آنچه از حواس ما غایب است، و از سوی دیگر ظواهر دینی از کتاب و سنت آنها را اثبات می کند، از قبیل ملائکه و ارواح مؤمنین و هر چه از این قبیل است، موجوداتی مادی و اجسامی لطیف هستند که میتوانند در اجسام کثیف حلول و نفوذ کنند، مثلاً بصورت انسان و یا چیز دیگر در آیند و همه کارهای انسانی و یا آن چیز دیگر را انجام دهنند، و همه آن قوایی که ما انسانها داریم داشته باشند، چیزی که هست محکوم به احکام ماده و طبیعت نمیشوند، تغییر و تبدل و تجزیه و تحلیل نمی پذیرند، مرگ و حیات طبیعی ندارند و هر وقت خدا اجازه دهد برای حواس ما ظاهر میشوند، و اگر بخواهد که ظاهر نشوند نمیشوند و مشیت خدا، مشیت خالص است، دیگر علت و جهت و مخصوصی در ناحیه حواس ما و یا در ناحیه خود آن موجودات لازم ندارد، (خلاصه دیگر نباید پرسید: چرا من همه چیز را می بینم، ولی شهدای بدر را نمی بینم و یا شهدای بدر چرا بر خلاف هر موجود دیگری برای حواس ما ظاهر نمیشوند)؟

و منشا این نظریه محدثین این است که ایشان منکر علیت و معلولیت میان موجودات اند، در حالی که اگر این احتمال پوچ و خیال واهی درست باشد باید فاتحه تمامی حقایق علمی و احکام علمی را خواند تا چه رسد به معارف دینی، و آن وقت دیگر نوبت نمی رسد به اجسام لطیفی که مورد کرامت خدا باشند و دست تاثیر و تاثر مادی و طبیعی به آنها نرسد.

پس از آنچه گذشت روش گردید: که آیه شریفه بر حیات بروزخی دلالت دارد و این حیات بروزخی همان عالم قبر است، عالمی است متوسط میان مرگ و قیامت که در آن عالم، افراد یا متنعم هستند و یا معذب، تا آنکه قیامت، قیام کند.

چند آیه قرآنی که دلالت بر "بروزخ" دارند

و از جمله آیاتی که دلالت بر بروزخ دارد آیه مشابه با آیه مورد بحث است که می فرماید: (وَ لَا تَحْسِنَ بَيْنَ الَّذِينَ قُتُلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا، بَلْ أَخْياءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ، تو مپنداز کسانی که در راه خدا کشته شده اند اموات هستند، بلکه زنده اند و نزد پروردگارشان روزی میخورند)، (فَرِحِينَ بِمَا آتاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَ يَسْتَبِشُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ، أَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ،

به آنچه خدا از فضل خود بایشان داده خوشحالند و به یکدیگر مژده میدهند که فلانی ها هم از دنبال ما خواهند آمد، در حالی که ترس و اندوهی نداشته باشند) (۱) که در سابق گفتیم: چگونه این دو آیه بر وجود عالم بزرخ دلالت دارد.

و اگر مفسرینی که گفته اند: این آیات مربوط به شهداء بدر است، در آن دقت کنند، خواهند دید که سیاق آنها دلالت دارد بر اینکه غیر شهدای بدر هم با شهدای بدر در این جهت شرکت دارند و عموم مؤمنین بعد از مرگ دارای چنین حیاتی و تنعماتی هستند.

و نیز از آیاتی که دلالت بر مطلوب ما دارد آیه: (حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدُهُمُ الْمَوْتُ، قَالَ رَبُّ ارْجُعُونَ لَعَلَّى أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكَتُ، كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُيَقْضَوْنَ) (۲) است، که می فرماید: (تا آنکه مرگ یکی از ایشان برسد، آن وقت میگوید: پروردگارا مرا برگردانید، تا شاید عمل های صالح کنم و آنچه را نکرده ام جبران نمایم، حاشا این سخنی است که او (از در بیچارگی) می زند، تازه در پشت سر برزخی دارند تا روزی که مبعوث شوند).

که دلالت آن بر وجود حیاتی متوسط میان حیات دنیایی و حیات بعد از قیامت بسیار روشن است، و انشاء الله تمامی حرفهایی که در این آیه داریم در تفسیر خود آن خواهد آمد.

باز از آیاتی که دلالت بر این معنا دارد آیات: (وَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْلَا أُنْزَلَ عَلَيْنَا الْمَلَائِكَهُ، أَوْ نَرِى رَبَّنَا، لَقَدِ اسْتَكْبِرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ، وَ عَنَوا عُطُوا كَيْرًا يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلَائِكَهُ، لَا بُشْرَى يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ، وَ يَقُولُونَ: حِجْرًا مَحْجُورًا وَ قَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا أَصْيَحَابُ الْجَنَّهِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُسْتَقْرَأً وَ أَخْسَنُ مَقِيلًا وَ يَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَاءُ بِالْغَمَامِ، وَ نَزَّلَ الْمَلَائِكَهُ تَنْزِيلًا الْمُلْكَ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ لِرَحْمَنِ وَ كَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا) (۳) است که چون ترجمه اش را بخوانی بروشنی بدلالت آن بر وجود عالم بزرخ پی می بری، و اینک ترجمه آن:

و کسانی که امید دیدار ما را ندارند، میگویند: چرا ملائکه بر خود ما نازل نمیشود؟ و یا چرا پروردگارمان را نمی بینیم؟ راستی چقدر از خود راضی و در پیش خود طغيان کردند، و چه طغيانی بزرگ، روزی که ملائکه را می بینند (و پر واضح است که مراد به این روز، اولین روزیست که ملائکه را می بینند و آن روزی است که مرگشان می رسد و به جان دادن می افتد، چون آیات دیگر نیز بر این معنا دلالت دارد) در آن روز دیگر برای مجرمان خوشی و بشارتی نیست و پی در پی امان میخواهند و ما به آنچه کرده اند می پردازیم و همه را هیچ و پوچ می کنیم، مردمان بهشتی در آن روز در بهترین قرارگاه و بهترین خوابگاه قرار می گیرند روزی که آسمان پاره پاره میشود (و مراد به این

ص: ۵۲۳

۱- سوره آل عمران ۱۷۱

۲- سوره مؤمنون آیه ۱۰۰

۳- سوره فرقان آیه ۲۱ - ۲۶

روز، روز قیامت است و ملائکه پشت سر هم نازل میشوند در آن روز ملک حقيقی تنها از آن رحمان است، و روزی است که بر کافران بسیار سخت است).

چون در این آیات می فرماید که قبل از پاره شدن آسمان در قیامت اصحاب جنت متزلگاهی دارند که بهترین منزلها است، پس باید زندگی داشته باشند تا محتاج به منزل باشند و انشاء الله توضیح و تفصیل سخن در ذیل خود این آیات خواهد آمد.

و نیز از آیاتی که بر وجود برزخ دلالت دارد آیه: (قَالُوا: رَبَّنَا أَمْتَنَا أَنْتَنِينِ، وَأَحْيَيْنَا أَنْتَنِينِ، فَاعْتَرْفُنا بِمَا نُوبِنا، فَهَلْ إِلَى حُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ؟ گفتند: پروردگارا تو ما را دو بار میراندی و دو بار زنده کردی، اینک به گناهان خود اعتراف می کنیم آیا راهی برای بیرون شدن هست (۱)؟.

که می فهماند در روزی که این سخن میگویند، دو بار مرده اند و دو بار هم زنده شده اند، و این جز با وجود برخ تصور ندارد، باید برخی باشد تا آدمی یک بار در دنیا بمیرد و یک بار در برخ زنده شود، و یک بار هم در برخ بمیرد و در قیامت زنده شود، تا بشود دو بار مردن، و دو بار زنده شدن، و گرنه اگر زندگی منحصر در دو عالم باشد، یکی در دنیا و یکی در آخرت، دیگر دو بار میراندن درست نمیشود، چون در اینصورت انسان فقط یک بار می میرد، در ذیل آیه: (کیف تکفرون بالله و کُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ) (۲) نیز پاره ای مطالب در باره برخ گذشت بدانجا مراجعه شود.

و نیز از آیاتی که در باره بربخ گفتگو دارد آیه: (وَ حَاقَ بِهَا لِفِرْعَوْنَ سُوءُ الْعِذَابِ، النَّارُ يُعَرِّضُونَ عَلَيْهَا غُمْدُواً وَ عَشْيَاً، وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ: أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعِذَابِ، آلَ فَرَعُونَ رَا عِذَابَ بَدِئِي فَرَا گرفت، عذاب آتش که هر صبح و شام بر آن عرضه میشوند، و روزی که قیامت پیا شود، بایشان گفته میشود ای ملائکه آل فرعون را بدرون شدیدترین عذاب در آورید) [\(۳\)](#) میباشد، برای اینکه همه میدانیم که روز قیامت صبح و شام ندارد روزی است غیر سایر روزها علاوه بر این در اول آیه که بنظر ما راجع به بربخ است می فرماید آتش بایشان عرضه میشود و در آخرش که باز بنظر ما راجع به قیامت است، می فرماید بدرون عذاب در آورید پس معلوم میشود عذاب اهل دوزخ دو نوع است، یکی دلهره از دیدن آتش و یکی داخل شدن در آن، پس یکی عذاب بربخ است و دومی عذاب قیامت.

و آیاتی که از آن این حقیقت قرآنی استفاده میشود و یا به آن اشاره دارد، بسیار است، مانند آیه: (تَالَّهُ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَيْ أُمَّمٍ مِّنْ قَبْلِكَ فَرَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ، وَلَهُمْ عِذَابٌ أَلِيمٌ، به خدا سوگند رسولانی بسوی امتها که قبل از تو بودند گسیل داشتیم، ولی شیطان اعمال

٥٢٤

- ۱ سوره مؤمن آیه ۱۱
  - ۲ سوره بقره آیه ۲۸
  - ۳ سوره مؤمن آیه ۴۵

زشت آنان را در نظرشان زیبا جلوه داد، امروز هم همان شیطان سرپرست آنها است، و عذابی دردناک در پیش دارند)، [\(۱\)](#) که می رساند کفار همین الان در تحت سرپرستی شیطان زندگی دارند، تا در روز قیامت به عذاب دردناکی برسند، و همچنین آیاتی دیگر.

بحثی پیرامون تجرد نفس

اشاره

تدریب در آیه مورد بحث و آیات دیگری که نظیر آن بود و از نظر خواننده گذشت، حقیقتی دیگر را روشن میسازد که از مسئله حیات بزرخی شهیدان وسیع تر و عمومی تر است و آن این است که بطور کلی نفس آدمی موجودی است مجرد، موجودی است ما و رای بدن و احکامی دارد غیر احکام بدن و هر مرکب جسمانی دیگر (خلافه موجودی است غیر مادی که نه طول دارد و نه عرض و نه در چهار دیواری بدن می گنجد) بلکه با بدن ارتباط و علقه ای دارد و یا به عبارتی با آن متحد است و بواسیله شعور و اراده و سایر صفات ادراکی، بدن را اداره می کند.

دقت در آیات سابق این معنا را بخوبی روشن میسازد چون می فهماند که تمام شخصیت انسان بدن نیست، که وقتی بدن از کار افتاد شخص بمیرد و با فنای بدن و پوسیدن و انحلال ترکیب هایش و متلاشی شدن اجزائش، فانی شود، بلکه تمام شخصیت آدمی به چیز دیگری است، که بعد از مردن بدن باز هم زنده است، یا عیشی دائم و گوارا و نعیمی مقیم را از سر می گیرد.

(عیشی که دیگر در دیدن حقایق محکوم به این نیست که از دو چشم سر بیند و در شنیدن حقایق از دو سوراخ گوش بشنود، عیشی که دیگر لذتش محدود بدرک ملایمات جسمی نیست) و یا به شقاوت و رنجی دائم و عذابی الیم می رسد.

و نیز می رساند که سعادت آدمی در آن زندگی و شقاوت و تیره روزیش مربوط به سنه ملکات و اعمال او است، نه به جهات جسمانی (از سفیدی و سیاهی و قدرت و ضعف) و نه به احکام اجتماعی، (از آغازادگی و ریاست و مقام و امثال آن).

پس اینها حقایقی است که این آیات شریفه آن را دست میدهد، و معلوم است که این احکام مغایر با احکام جسمانی است و از هر جهت با خواص مادیت دنیوی منافات دارد و از همه اینها فهمیده میشود که پس نفس انسانها غیر بدنی ایشان است.

آیاتی که بر دوئیت و مغایرت بین نفس و بدن و تجرد نفس دلالت می گنند.

و در دلالت بر این معنا آیات بزخ به تنها بی دلیل نیست، بلکه آیاتی دیگر نیز این معنا را

ص: ۵۲۵

افاده می کند، از آن جمله این آیه است: (اللَّهُ يَتَوَفَّى الْمَأْنَفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَ الَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكَ كَ الَّتِي قَضَى عَلَيْهَا الْمَوْتَ، وَ يُرْسِلُ الْأُخْرَى، خدا است آن کسی که جانها را در دم مرگ و هم از کسانی که نمرده اند ولی به خواب رفته اند می گیرد، آن گاه آنکه قضای مرگش رانده شده نگه میدارد و دیگران را رها می کند). [\(۱\)](#)

چون کلمه (توفی) و (استیفاء) به معنای گرفتن حق به تمام و کمال است و مضمون این آیه، از گرفتن و نگه داشتن و رها کردن، ظاهرا این است که میان نفس و بدن دوئیت و فرق است.

و باز از آن جمله این آیه است: (وَ قَالُوا أَ إِذَا ضَلَّلْنَا فِي الْمَأْرِضِ أَ إِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ؟ يَأْلِمُ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُوْنَ قُلْ يَتَوَفَّا كُلُّ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ، ثُمَّ إِلَى رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ، وَ كَفَتَنَدَ آیا بعد از آنکه در زمین گم شدیم، دوباره به خلقت جدیدی در می آئیم؟ این سخن از ایشان صرف استبعاد است، و دلیلی بر آن ندارند، بلکه علت آنست که ایمانی به دیدار پروردگارشان ندارند، بگو در دم مرگ آن فرشته مرگی که موکل بر شما است شما را به تمام و کمال می گیرد و سپس بسوی پروردگارتان بر می گردید). [\(۲\)](#)

که خدای سبحان یکی از شبهه های کفار منکر معاد را ذکر می کند، و آن این است که آیا بعد از مردن و جدایی اجزاء بدن (از آب و خاک و معدنیهایش) و جدایی اعضای آن، از دست و پا و چشم و گوشش و نابودی همان اجزاء عضویش و دگرگون شدن صورتها و گم گشتن در زمین، بطوری که دیگر هیچ با شعوری نتواند خاک ما را از خاک دیگران تشخیص دهد، دوباره خلقت جدیدی بخود می گیریم؟

و این شبهه هیچ اساسی به غیر استبعاد ندارد، و خدای تعالی پاسخ آن را به رسول گرامیش یاد میدهد و می فرماید بگو شما بعد از مردن گم نمیشوید و اجزاء شما ناپدید و در هم و برهم نمی گردد، چون فرشته ای که موکل به شما است، شما را به تمامی و کمال تحويل می گیرد و نمی گذارد گم شوید، بلکه در قبضه و حفاظت او هستید، آنچه از شما گم و درهم و برهم میشود، بدنهاش شما است نه نفس شما و یا به گونه آن کسی که یک عمر می گفت (من)، و به او می گفتند (تو).

و از جمله آنها این آیه است: (وَ نَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ، وَ خَدَا از روح خود در او دمید) [\(۳\)](#) که در ضمن آیات مربوطه به خلقت انسان است آن گاه در آیه (يَسْيِئْلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ، قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي، از تو از روح می پرسند، بگو روح از امر پروردگار من است) [\(۴\)](#) بیان می کند که روح از جنس.

ص: ۵۲۶

۱- سوره زمر آیه ۴۲

۲- سوره سجده آیه ۱۰-۱۱

۳- سوره سجده آیه ۹

۴- سوره اسراء آیه [۸۵....]

امر خداست و سپس در آیه: (إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا، أَنْ يَقُولَ: لَهُ كُنْ فَيَكُونُ، فَسُبْحَانَ الَّذِي يِيلِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ، امر او در وقتی که چیزی را اراده کند، تنها این است که به آن چیز بگوید بیاش، و بی درنگ موجود شود، پس منزه است آن خدایی که ملکوت هر چیز را بدست دارد) [\(۱\)](#)، بیان می کند که روح از سنجه ملکوت و کلمه (کن) است.

و سپس در آیه: (وَ مَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلْمَحٌ بِالْبَصَيرِ) [\(۲\)](#) او را به وصف دیگری توصیف کرده، و آن این است که اولاً- یکی است و ثانیاً، چون چشم گرداندن فوری است و تعبیر به چشم گرداندن می رساند که امر خدا و کلمه (کن) موجودی است آنی نه تدریجی، که چون موجود میشود، وجودش مشروط و مقید به زمان و مکان نیست.

از اینجا روشن می گردد که امر خدا- که روح هم یکی از مصادیق آن است- از جنس موجودات جسمانی و مادی نیست، چون اگر بود محکوم به احکام ماده بود و یکی از احکام عمومی ماده این است که به تدریج موجود شود، وجودش مقید به زمان و مکان باشد، پس روحی که در انسان هست مادی و جسمانی نیست هر چند که با ماده تعلق و ارتباط دارد.

آیاتی که از آنها کیفیت ارتباط روح با ماده (جسم) بدست می آید

آن گاه از آیاتی دیگر کیفیت ارتباط روح با ماده بدست می آید، یک جا می فرماید: (مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ، مَا شَمَا رَا از زمین خلق کردیم) [\(۳\)](#) و جایی دیگر می فرماید: (خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَارِ، انسان را از لایه ای چون گل سفال آفرید). [\(۴\)](#)

و نیز فرموده: (وَ بَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ، ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةِ مَنْ مَاءِ مَهِينٍ، خلقت انسان را از گل آغاز کرد و سپس نسل او را از چکیده ای از آبی بی مقدار قرار داد)، و سپس فرموده: (وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةِ مِنْ طِينٍ، ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ، ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً، فَخَلَقْنَا الْعُلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَاماً، فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْماً، ثُمَّ أَنْسَأْنَاهُ خَلْفَآَخَرَ، فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ، ما از پیش انسان را از چکیده و خلاصه ای از گل آفریدیم و سپس او را نطفه ای در قرارگاهی محفوظ کردیم و سپس نطفه را علقه و علقة را مضغه و مضغه را استخوان کردیم، پس آن استخوان را با گوشت پوشاندیم و در آخر او را خلقتی دیگر کردیم، پس آفرین به خدا که بهترین خالقان است) [\(۵\)](#).

و بیان کرد که انسان در آغاز بجز یک جسمی طبیعی نبود و از بدو پیدایشش صورت هایی گوناگون به خود گرفت، تا در آخر خدای تعالی همین موجود جسمانی و جامد و خمود را، خلقتی

ص: ۵۲۷

۱- سوره یس آیه ۸۲-۸۳

۲- سوره قمر آیه ۵۰

۳- سوره ط آیه ۵۵

۴- سوره الرحمن آیه ۱۴

۵- سوره مؤمنون آیه ۱۲-۱۴

دیگر کرد که در آن خلقت انسان دارای شعور و اراده گشت، کارهایی می کند که کار جسم و ماده نیست، چون شعور و اراده و فکر و تصرف و تسخیر موجودات و تدبیر در امور عالم، به نقل دادن و دگرگون کردن و امثال آن از کارهایی که از اجسام و جسمانیات سر نمی زد نیازمند است-، پس معلوم شد که روح جسمانی نیست، بخاطر اینکه موضوع و مصدر افعالی است که فعل جسم نیست.

پس نفس بالنسبه به جسمی که در آغاز مبدأ وجود او بوده،- یعنی بدنی که باعث و منشا پیدایش آن بوده- به منزله میوه از درخت و بوجهی به منزله روشنایی از نفت است.

با این بیان تا حدی کیفیت تعلق روح به بدن و پیدایش روح از بدن، روش میگردد، و آن گاه با فرا رسیدن مرگ این تعلق و ارتباط قطع می شود، دیگر روح با بدن کار نمی کند، پس روح در اول پیدایشش عین بدن بود و سپس با انشایی از خدا از بدن متمایز می گردد و در آخر با مردن بدن، بکلی از بدن جدا و مستقل میشود.

این آن مقدار خصوصیاتی است که آیات شریفه با ظهور خود برای روح بیان میکند و البته آیات دیگری نیز هست که با اشاره و تلویح این معانی را می رساند، و اهل بصیرت و تدبر می توانند به آن آیات برخورد نمایند، هر چند که راهنمای خداست.

بیان آیات:

استعانت از صبر و نماز و داشتن ایمان به حیات پس از مرگ، پیروزی می آورند

(وَ لَنْبَلُوَنَّكُمْ بِشَئِٰءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَ الْجُوعِ، وَ نَقْصٌ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَ الْأَنْفُسِ وَ الْثَّمَرَاتِ)

بعد از آنکه در آیه قبل، مؤمنان را امر فرمود تا از صبر و نماز کمک بگیرند، و نیز نهی فرمود از اینکه کشتگان راه خدا را مرده بخوانند و آنان را زنده معرفی کرد، اینک در این آیه علت آن امر و آن نهی را بیان میکند و توضیح میدهد که چرا ایشان را به آن خطابها، مخاطب کرد.

و آن علت این است که بزودی ایشان را به بوته آزمایشی می برد که رسیدنشان به معالی برایشان فراهم نمی شود و زندگی شرافتمدانه شان صافی نمی شود و به دین حنیف نمی رساند، مگر به آن آزمایش، و آن عبارت است از جنگ و قتل که یگانه راه پیروزی در آن این است که خود را در این دو قلعه محکم، یعنی صبر و نماز متحصن کنند و از این دو نیرو مدد بگیرند، و علاوه بر آن دو نیرو، یک نیروی سوم هم داشته باشند و آن طرز فکر صحیح است که هیچ قومی دارای این فکر نشدند، مگر آنکه به هدف ایشان هر چه هم بلند بوده رسیده اند و نهایت درجه کمال خود را یافته اند، در جنگ، نیروی خارق العاده ای یافته و عرصه جنگ برایشان چون حجله عروس محبوب گشت و آن طرز فکر این است: که ایمان داشته باشند به اینکه کشتگان ایشان مرده و نابود شده نیستند و هر کوششی که با جان و مال خود میکنند، باطل و هدر نیست، اگر دشمن را بکشند، خود را به حیاتی رسانده اند که دیگر دشمن با ظلم و جور خود بر آنان حکومت نمی کند و اگر خود

کشته شوند، به زندگی واقعی رسیده اند و بار ظلم و جور بر آنان تحکم ندارد، پس در هر دو صورت موفق و پیروزند.

خدای تعالی در آیه مورد بحث به عموم شدائی که ممکن است مسلمانان در راه مبارزه با باطل گرفتارش شوند، اشاره نموده و آن عبارت است از خوف و گرسنگی و نقص اموال و جان‌ها، و اما کلمه (ثمرات)، ظاهرا مراد به آن اولاد باشد، چون نقص فرزندان و کم شدن مردان و جوانان با جنگ مناسبتر است تا نقص میوه‌های درختان.

و ای بسا از مفسرین که گفته باشند: مراد به کلمه (ثمرات)، میوه درختان خرماء است، و مراد به اموال، غیر این یک مال است، یعنی چهار پایان از شتر و گوسفند.

صابران چه کسانی هستند؟

(وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِّيَّةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) در این باره صابران را دوباره نام برد تا اولاً بشارتشان دهد و ثانیاً راه صبر را و اینکه چه صبری، صبر جمیل است یادشان دهد، و ثالثاً آن علت واقعی که صبر را بر آدمی واجب می‌سازد بیان کند، و آن این است که ما ملک خدائیم و مالک حق دارد هر گونه تصرفی در ملک خود بکند، و رابعاً پاداش عموم صابران را که عبارت است از درود خدا و رحمت و راه یافتن، معرفی نماید.

لذا رسول گرامی خود را دستور میدهد: نخست ایشان را بشارت دهد، ولی متعلق بشارت را ذکر نمیکند، تا با همین ذکر نکردن به عظمت آن اشاره کرده باشد و بفهماند: همین که این بشارت از ناحیه خداست، جز خیر و جمیل نیست، و این خیر و جمیل را رب العزه ضمانت کرده است.

و سپس بیان میکند: که صابران کیانند؟ آنها بیند که هنگام مصیبت چنین و چنان میگویند.

صبر در برابر مصیبت‌ها نتیجه ایمان به مالکیت مطلق خداوند بر تمام هستی است

و مصیبت عبارت است از هر واقعه ای که آدمی با آن رویرو شود، چه خیر و چه شر، و لکن جز در وقایع مکروه و ناراحت کننده استعمال نمی‌شود، و معلوم است که مراد به گفتن (انا لِلَّهِ) الخ، صرف تلفظ به این الفاظ و بدون توجه به معنای آن نیست و حتی با گفتن و صرف توجه به معنا هم نیست بلکه باید به حقیقت معنایش ایمان داشت به اینکه آدمی مملوک خداست و مالکیت خدا به حقیقت ملک است، و این که دوباره بازگشتش به سوی مالکش می‌باشد اینجاست که بهترین صبر تحقق پیدا می‌کند، آن صبری که ریشه و منشا هر جزع و تاسفی را در دل می‌سوزاند و قطع می‌کند، و چرک غفلت را از صفحه دل میشوید.

توضیح اینکه: وجود انسان و تمامی موجوداتی که تابع وجود آدمی هستند، چه قوای او و چه افعالش، همه قائم به ذات خدای عزیزی هستند که انسان را آفریده و ایجاد کرده، پس قوام ذات آدمی به اوست و همواره محتاج او، در همه احوالش به اوست، و در حدوث و بقاءش، مستقل از او نیست.

و چون چنین است، رب او و مالک او هر گونه تصرفی که بخواهد در او میکند و خود او هیچگونه اختیار و مالکیتی ندارد و به هیچ وجه مستقل از مالک خود نیست، مالک حقیقی وجودش و قوایش و افعالش.

و اگر هم هستی او را و نیز قوا و افعال او را به خود او نسبت میدهند، مثلاً می‌گویند فلانی وجود دارد قوا و افعالی دارد، چشم و گوش دارد، و یا اعمالی چون راه رفتن و سخن گفتن و خوردن و نوشیدن دارد، همین نسبت نیز به اذن مالک حقیقی اوست که اگر مالک حقیقیش چنین اجازه‌ای نداده بود، همه این نسبتها دروغ بود، زیرا او و هیچ موجودی دیگر مالک چیزی نیستند، و هیچیک از این نسبت‌ها را ندارند، برای اینکه گفتیم: به هیچ وجه استقلالی از خود ندارند، هر چه دارند ملک اوست.

(چیزی که هست آدمی تا در این نشه زندگی می‌کند، که ضرورت زندگی اجتماعی ناگزیرش کرده ملکی اعتباری برای خود درست کند و خدا هم این اعتبار را معتبر شمرده و این نیز باعث شده که رفته امر بر او مشتبه گردد و خود را مالک واقعی ملکش پندارد لذا خدای سبحان در آیه: *لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْفَهَارِ*، ملک امروز از آن کیست؟ از آن خداست، واحد قهار) (۱). می‌فرماید: بزودی اعتبار نامبرده لغو خواهد شد و اشیاء به حال قبل از اذن خدا بر میگردند، و روزی خواهد رسید که دیگر ملکی نماند، مگر برای خدا و بس، آن وقت است که آدمی با همه آن چیزها که ملک خود می‌پندشت، بسوی خدای سبحان بر میگردد.

پس معلوم می‌شود ملک دو جور است، یکی ملک حقیقی که دارنده آن تنها و تنها خدای سبحان است، واحدی با او در این مالکیت شریک نیست، نه هیچ انسانی و نه هیچ موجودی دیگر، و یکی دیگر ملک اعتباری و ظاهری و صوری است، مثل مالکیت انسان نسبت به خودش و فرزندش و مالش و امثال اینها، که در این چیزها مالک حقیقی خداست و مالکیت انسان به تمیلیک خدای تعالی است، آنهم تمیلیک ظاهری و مجازی.

پس اگر آدمی متوجه حقیقت ملک خدای تعالی بشود و آن ملکیت را نسبت به خود حساب کند، می‌بیند که خودش ملک مطلق پروردگارش است، و نیز متوجه می‌شود که این ملک ظاهری و اعتباری که میان انسانها دست به دست می‌شود و از آن جمله ملک انسان نسبت بخودش و مالش، و فرزندانش و هر چیز دیگر، بزودی باطل خواهد شد و به سوی پروردگارش رجوع خواهد کرد، و بالآخره متوجه می‌شود که خود او اصلاً مالک هیچ نیست، نه ملک حقیقی و نه مجازی.

ص: ۵۳۰

و معلوم است که اگر کسی این معنا را باور داشته باشد، دیگر معنا ندارد که برای دیگران تاثر آور است، متأثر شود، چون کسی متأثر میشود که چیزی از ما یملک خود را از دست داده باشد، چنین کسی هر وقت گم شده اش پیدا شود و یا سودی به چنگش آید خوشحال می شود و چون چیزی از دستش برود غمناک میگردد.

اما کسی که معتقد است به اینکه مالک هیچ چیز نیست، دیگر نه از ورود مصیبت متأثر میشود و نه از فقدان ما یملکش اندوهناک (و نه از رسیدن سودی مسرور) می گردد، و چگونه از رسیدن مصیبت متأثر می شود، کسی که ایمان دارد به اینکه مالک تنها و تنها خداست؟ و او حق دارد و می تواند در ملک خودش هر جور تصرفی بکند.

بحثی در اخلاق

اشاره

باید دانست که اصلاح اخلاق و خویهای نفس و تحصیل ملکات فاضله، در دو طرف علم و عمل و پاک کردن دل از خویهای زشت، تنها و تنها یک راه دارد، آنهم عبارت است از تکرار عمل صالح و مداومت بر آن، البته عملی که مناسب با آن خوی پسندیده است، باید آن عمل را آن قدر تکرار کند و در موارد جزئی که پیش می آید آن را انجام دهد تا رفته اثرش در نفس روی هم قرار گیرد و در صفحه دل نقش بیندد و نقشی که به این زودیها زائل نشود و یا اصلاً زوال نپذیرد. مثلاً اگر انسان بخواهد خوی ناپسند ترس را از دل بیرون کند و بجایش فضیلت شجاعت را در دل جای دهد، باید کارهای خطرناکی را که طبعاً دلها را تکان میدهد مکرر انجام دهد تا ترس از دلش بیرون شود، آن چنان که وقتی به چنین کاری اقدام می کند، حس کند که نه تنها باکی ندارد، بلکه از اقدام خود لذت هم می برد، و از فرار کردن و پرهیز از آن ننگ دارد، در این هنگام است که در هر اقدامی شجاعت در دلش نقشی ایجاد می کند و نقش های پشت سر هم در آخر بصورت ملکه شجاعت در می آید، پس هر چند بدست آوردن ملکه علمی، در اختیار آدمی نیست، ولی مقدمات تحصیل آن در اختیار آدمی است و میتواند با انجام آن مقدمات، ملکه را تحصیل کند.

حال که این معنا روشن شد، متوجه شدی که برای تهذیب اخلاق و کسب فضائل اخلاقی، راه منحصر به تکرار عمل است، این تکرار عمل از دو طریق دست میدهد.

تکرار اعمال نیک که تنها راه تهذیب اخلاقی است از دو طریق عملی می باشد

طریقه اول توجه به فوائد دنیوی فضائل و تحسین افکار عمومی است

در نظر داشتن فوائد دنیایی فضائل و فوائد علوم و آرایی که مردم آن را می ستایند، مثلاً

می گویند: عفت نفس یعنی کنترل خواسته های شهوانی و قناعت یعنی اکتفاء به آنچه خود دارد، و قطع طمع از آنچه مردم دارند دو صفت پسندیده است، چون فوائد خوبی دارد، آدمی را در دنیا عزت می دهد، در چشم همگان عظیم مینماید و نزد عموم مردم محترم و موجه می سازد، و شره، یعنی حرص در شهوت باعث پستی و فقر میشود، و طمع، ذلت نفس می آورد، هر چند که آدمی مقام منیعی داشته باشد و علم باعث رو آوردن مردم و عزت و جاه و انس در مجالس خواص می گردد، چشمی است برای انسان که هر مکروهی را به آدمی نشان میدهد و با آن هر محبوبی را می بیند، بر خلاف جهل که یک نوع کوری است.

علم حافظ آدمی است، در حالی که مال را باید آدمی حفظ کند و نیز شجاعت باعث می شود آدمی از تلون و هر دم خیالی دور گردد و مردم آدمی را در هر حال چه شکست بخورد و چه پیروز شود می ستایند، بر خلاف ترس و تهور، که اگر مرد متھور و مرد ترسو از دشمن شکست بخورد، ملامت میشود و اگر هم اتفاقاً دشمن را از بین ببرد، می گویند: بختش یاری کرد، و نیز عدالت را تمرین کند و خود را به این خلق پسندیده بیاراید، از این طریق که فکر کند عدالت مایه راحتی نفس از اندوه های درونی است و یا زندگی بعد از مرگ است، چون وقتی انسان از دنیا برود نام نیکش هم چنان در دنیا میماند و محبتش در دلها جای دارد.

این طریقه، همان طریقه معهودی است که علم اخلاق قدیم، اخلاق یونان و غیر آن بر آن اساس بنا شده و قرآن کریم اخلاق را از این طریق استعمال نکرده و زیر بنای آن را مدح و ذم مردم قرار نداده که ببینیم چه چیزهایی در نظر عامه مردم ممدوح و چه چیزهایی مذموم است؟ چه چیزهایی را جامعه می پسندد و چه چیزهایی را نمی پسندد و قبیح می داند؟

و اگر در آیه: (وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوْلُوا وُجُوهُكُمْ شَطْرَهُ، لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّهٌ، وَهُرَ جَا كَه بُودِيدَ رُوْبُسوی كَعَبَه كَنِيدَ تَا شَمَاتَتَ مَرَدَمَ بَرَ شَمَا مَسْلَطَ نَبَاشَدَ)،^(۱) مردم را به ثبات و عزم دعوت کرده و علت آن را افکار عمومی قرار داده است.

و نیز اگر در آیه: (وَ لَا تَنَازَّعُوا، فَتَقْفَشُلُوا، وَ تَذَهَّبَ رِيْحُكُمْ، وَ اصْبِرُوا، بَا يَكْدِيْگَرْ نِزَاعَ مَكْنِيدَ، وَ گَرْ نَه ضَعِيفَ مِيشَوِيدَ وَ نِيرَوِيتَانَ هَدَرَ مَيِ روَدَ، وَ خَوِيشَتَنَ دَارِيَ كَنِيدَ)،^(۲) مردم را دعوت به صبر کرده، برای اینکه ترک صبر و ایجاد اختلاف، باعث سستی و هدر رفتن نیرو و جری شدن دشمن می شود که همه فوائد دنیابی است.

و اگر در آیه: (وَ لَمَنْ صَبَرَ وَ غَفَرَ، إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ، وَ هُرَ كَسَ صَبَرَ كَنَدَ وَ بِيَخْشَائِيدَ،

ص: ۵۳۲

۱- سوره بقره آیه ۱۵۰

۲- سوره انفال آیه ۴۶

این خود مایه عزم و عظمت است)، (۱). که مردم را دعوت به صبر و بخاشایش کرده، چون باعث عزم و عظمت است.

و بالآخره اگر در امثال آیات بالا مردم را به اخلاق فاضله دعوت کرده و علت آن را فوائد دنیایی قرار داده، برگشت آن فوائد نیز در حقیقت به ثواب اخروی و در نتیجه خویهای مخالف آنها، مایه عقاب آخرتی است.

طريقه دوم طريقه انبیاء است و آن توجه به فوائد اخروی فضائل است

اشاره

طريقه دوم از تهذیب اخلاق این است که آدمی فوائد آخرتی آن را در نظر بگیرد و این طريقه، طريقه قرآن است که ذکر شن در قرآن مکرر آمده، مانند آیه: (إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ، وَأَمْوَالَهُمْ، بِمَأْنَانَ لَهُمُ الْجَنَّةَ، خَدَا از مُؤْمِنِينَ جَانَ هَا و مالهاشان را خرید، در مقابل اینکه بهشت داشته باشد)، (۲).

و آیه: (إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرُهُمْ، بِغَيْرِ حِسَابٍ)، صابران اجر خود را به تمام و کمال و بدون حساب خواهند گرفت)، (۳).

و آیه: (إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ، بدرستی ستمکاران عذابی دردنگ دارند) (۴)، و آیه: (اللَّهُ وَلِيُ الدِّينَ آمُنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ، وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِكُمُ الطَّاغُوتُ، يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ)، خداست سرپرست کسانی که ایمان دارند و همواره از ظلمت ها به سوی نورشان بیرون می آورد و کسانی که کافر شدند، سرپرست آنها طاغوتها بایند که همواره از نور بسوی ظلمتشان بیرون می آورند) (۵) و امثال این آیات با فنون مختلف، بسیار است.

آیات دیگری هست که ملحق به این قسم آیاتند، مانند آیه: (ما أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَ لَا فِي أَنْفُسِكُمْ، إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَبَرَّأُهَا، إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ)، هیچ مصیبی در زمین و نه در جانهای شما نمی رسد، مگر آنکه قبل از آنکه آن را برسانیم، در کتابی نوشته بودیم و این برای خدا آسان است)، (۶) چون این آیه مردم را دعوت می کند به اینکه از تاسف و خوشحالی دوری کنند، برای اینکه آنچه به ایشان می رسد، از پیش قضاۓ رانده شده و ممکن نبوده که نرسد و آنچه هم که بایشان نمی رسد، بنا بوده نرسد، و تمامی حوادث مستند به قضاۓ و قدری رانده شده است و با این حال نه تاسف از نرسیدن چیزی معنا دارد و نه خوشحالی از رسیدنش و این کار بیهوده از].

ص: ۵۳۳

-
- ۱- سوره الشوری آیه ۴۳
  - ۲- سوره توبه آیه ۱۱۱
  - ۳- سوره زمر آیه ۱۰
  - ۴- سوره ابراهیم آیه ۲۲
  - ۵- سوره بقره آیه ۲۵۷

۶- سوره حمد آیه ۲۲ [.....]

کسی که به خدا ایمان دارد و زمام همه امور را بدست خدا می داند شایسته نیست، هم چنان که آیه:

(ما أَصَابَ مِنْ مُصِّبَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ، وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ يَهْدِ قَلْبَهُ، آنچه مصیبت میرسد به اذن خدا می رسد، و هر کس بخدا ایمان داشته باشد، خدا قلبش را هدایت میکند) (۱) هم به این معنا اشاره دارد.

پس این قسم از آیات نیز نظیر قسم سابق است، چیزی که هست آن آیات، اخلاق را از راه غاییات اخروی اصلاح و تهذیب می کرد، که یک یک آنها کمالات حقیقی قطعی هستند نه کمالات ظنی و حیاتی، و این آیات از راه مبادی این کمالات که آن مبادی نیز اموری حقیقی و واقعی هستند، مانند اعتقاد به قضاء و قدر، و تخلق به اخلاق خدا و تذکر به اسماء حسنایش، و صفات علیایش (چون آدمی خلیفه او است و باید با اخلاق خود صفات او را نمایش دهد).

تأثیر اعتقاد به قضا و قدر در اخلاق

حال اگر بگویی: اعتقاد به قضاء و قدر، علاوه بر اینکه مبدأ پیدایش اخلاق فاضله نیست، دشمن و منافی آن نیز هست، برای اینکه اینگونه اعتقادات احکام این نشئه را که نشئه اختیار است باطل می کند و نظام طبیعی آن را مختل میسازد، چون اگر صحیح باشد که اصلاح صفت صبر و ثبات و ترک تاسف و خوشحالی را همانطور که شما از آیه استفاده کردید، مستند به قضاء و قدر، و خلاصه مستند به این بدانیم، که همه امور در لوح محفوظ نوشته شده، و هر چه بنا باشد بشود می شود، باید صحیح باشد که کسی بدنبال روزی نرود و در پی کسب هیچ کمالی بر نیاید و از هیچ رذیله اخلاقی دوری نکند و وقتی از او می پرسند چرا دست روی دست گذاشت، و در پی تحصیل مال یا کمال یا تهذیب نفس از رذائل و دفاع از حق و مخالفت با باطل بر نمی آیی؟ بگوید: هر چه بنا است بشود می شود، چون شدنی ها در لوح محفوظ نوشته شده و معلوم است که در اینصورت چه وضعی پیش می آید، و دیگر باید فاتحه تمامی کمالات را خواند.

در پاسخ می گوئیم: ما در بحث پیرامون قضاء جواب روش این اشکال را دادیم و در آنجا گفتیم: افعال آدمی یکی از اجزاء علل حوادث است و معلوم است که هر معلولی همانطور که در پیدایش محتاج به علت خویش است، محتاج به اجزاء علتش نیز هست.

پس اگر کسی بگوید (مثلًا سیری من با قضاء الهی بر وجودش رانده شده یا بر عدمش، ساده تر بگویم خدا، یا مقدر کرده امروز شکم من سیر بشود یا مقدر کرده نشود، پس دیگر چه تاثیری در خوردن و جویدن و فرو بردن غذا هست)، سخت اشتباه کرده، چون فرض وجود سیری، فرض وجود علت آنست، و علت آن اگر هزار جزء داشته باشد، یک جزء آن هم خوردن اختیاری

ص: ۵۳۴

خود من است، پس تا من غذا را برندارم و نخورم، و فرو نبرم، علت سیری تحقق پیدا نمی کند هر چند که نه صد و نواد و نه جزء دیگر علت آن محقق باشد، پس این خطاست که آدمی معلولی از معلول ها را تصور بکند، و در عین حال علت آن و یا جزئی از اجزاء علت آن را لغو بداند.

پس این صحیح نیست که انسان حکم اختیار را لغو بداند، با اینکه مدار زندگی دنیوی و سعادت و شقاوتش بر اختیار است و اختیار یکی از اجزاء علل حوادثی است که بدنیال افعال آدمی و یا بدنیال احوال و ملکات حاصله از افعال آدمی، پدید می آید.

چیزی که هست این هم صحیح نیست، که اختیار خود را یگانه سبب و علت تامه حوادث بداند و هر حادثه مربوط به خود را تنها بخود و باختیار خود نسبت دهد و هیچ یک از اجزاء عالم و علل موجود در عالم را که در رأس همه آنها، اراده الهی قرار دارد، در آن حادثه دخیل نداند، چون چنین طرز تفکری منشا صفات مذمومه بسیاری، چون عجب و کبر و بخل و فرح و تاسف و اندوه و امثال آن می شود.

می گوید: این منم که فلاں کار را کردم و این من بودم که آن کار را ترک کردم، و در اثر گفتن این منم، دچار عجب می شود و یا بر دیگران کبر می ورزد و یا (چون قارون) از دادن مالش بخل میورزد، چون نمی داند که بدبست آمدن مال، هزاران شرائط دارد که هیچیک آنها در اختیار خود او نیست اگر خدای تعالی آن اسباب و شرائط را فراهم نمیکرد، اختیار او به تنهایی کاری از پیش نمی برد و دردی از او دوا نمی کرد.

و نیز می گوید: اگر من فلاں کار را می کردم، این ضرر متوجهم نمیشد و یا فلاں سود از من فوت نمی گشت، در حالی که این جاهل نمی داند که عدم فوت و یا موت که همان سود و عافیت و زندگی باشد، مستند به هزاران هزار علت است که در پیدا نشدن آن یعنی پیدا شدن فوت و مرگ و ضرر، نبود یکی از آن هزاران هزار علت کافی است هر چند که اختیار خود او موجود باشد، علاوه بر اینکه اختیار خود او هم مستند به علت های بسیاری است که هیچیک از آنها در اختیار خود او نیست، چون همه می دانیم که اختیار آدمی اختیاری خود او نیست، پس من می توانم به اختیار خودم فلاں کار را بکنم و یا نکنم، ولی دیگر نمی توانم به اختیار خود اختیار بکنم یا نکنم.

بعد از اینکه این معنا را فهمیدی و این حقیقت قرآنی که به بیان گذشته تعلیم الهی آن را به ما آموخته، برایت روشن گردید، اگر در آیات شریفه ای که در این مورد هست، دقت بخرج دهی، خواهی دید که قرآن عزیز در بعضی از خلقها به قضاe حتمی و کتاب محفوظ استناد میکند نه در همه.

آن افعال و احوال و ملکات را مستند به قضاe و قدر میداند که حکم اختیار را باطل

نمی کند و اما آنچه که با حکم اختیار منافات دارد، قرآن کریم شدیداً دفع نموده و مستند به اختیار خود انسانها دانسته است، از آن جمله فرموده: (وَإِذَا فَعَلُوا فَاجْحَشَهُ قَالُوا: وَجِئْنَا عَلَيْهَا آبَاءَنَا، وَاللَّهُ أَمْرَنَا بِهَا، قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ، أَتَتُّوَلُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ، وَچون عمل زشتی مرتكب میشوند، میگویند: ما پدران خود را دیدیم که چنین می کردند و خدا فرمان داده که چنین کنیم، بگو:

خدا به کار زشت فرمان نمیدهد آیا بدون علم بر خدا افترایی می بندید؟)، (۱) بطوری که ملاحظه می کنید کفار عمل زشت خود را بخدا نسبت دادند و خدا این نسبت را نفی می کند.

و آن افعال و احوال و ملکاتی را که اگر مستند به قضاء و قدر نکند، باعث میشود بندگانش باشتباه بیفتند و خود را مستقل از خدا و اختیار خود را سبب Tam در تاثیر بپنداشند، مستند به قضاء خود کرد تا انسانها را بسوی صراط مستقیم هدایت کند، صراطی که رهروش را به خطای نمی کشاند و آن راه مستقیم این است که نه انسان همه کاره و مستقل از خدا و قضای او است، و نه همه کاره قضاء الهی است، و اختیار انسان هیچ کاره است، بلکه همانطور که گفتیم، هم قضاء خدا دخیل است و هم اختیار انسان.

با این هدایت، رذائل صفاتی که از استناد حوادث به قضاء ناشی میشود از انسانها دور کرد، تا دیگر نه به آنچه عایدشان میشود، خوشحال شوند و قضاء خدا را هیچ کاره بدانند و نه از آنچه از دستشان می روید تاسف بخورند و خود را هیچ کاره حساب کنند، هم چنان که فرمود: (وَآتُوهُم مِنْ مَا لِلَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ، وَبِهِ ایشان بدھید از مال خدا که خدا بشما داده) (۲) که مردم را دعوت به جود و کرم می کند، چون مال را داده خدا معرفی کرده، هم چنان که در جمله: (وَمِمَّا رَزَقْنَاہُمْ يُنْفِقُونَ، وَ از آنچه روزیشان کرده ایم انفاق می کنند) (۳) با استناد مال به اینکه رزق خدادست، مردم را با نفاق دعوت می کند، و نیز مانند آیه: (فَلَعَلَّكَ بِأَخْرَجْتَ نَفْسَكَ عَلَى آثارِهِمْ، إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسِفًا، إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا، لِتَنْلُوْهُمْ أَثْيُرُهُمْ أَحَسَنُ عَمَلًا، نکند میخواهی خود را بخاطر آنان و برای اینکه به این دعوت ایمان نیاورده اند، از غصه هلاک کنی! ما آنچه که بر روی زمین هست، در نظر آنان زینت دادیم تا به امتها نشان بدھیم، کدامشان بهتر عمل می کنند) (۴) که رسول گرامی خود صلوات الله علیه را نهی می کند از اینکه به استناد کفر مردم غصه نخورد، و می فرماید: که این کفرشان خدا را به ستوه نمی آورد بلکه آنچه که در روی زمین هست به منظور امتحان آنان در روی زمین قرار گرفته و آیاتی دیگر از این قبیل.

ص: ۵۳۶

-
- ۱- سوره اعراف آیه ۲۸
  - ۲- سوره نور آیه ۳۳
  - ۳- سوره بقره آیه ۳
  - ۴- سوره کهف ۶-۷

و این روش یعنی طریقه دوم در اصلاح اخلاق طریقه انبیاء است که نمونه های بسیاری از آن در قرآن آمده و نیز به طوری که پیشوایان ما نقل کرده اند، در کتب آسمانی گذشته نیز بوده است.

طریقه سوم مخصوص قرآن است و آن محوزمه های رذائل اخلاقی است

در این میان طریقه سومی هست که مخصوص به قرآن کریم است و در هیچ یک از کتب آسمانی که تا کنون به ما رسیده یافت نمیشود و نیز از هیچ یک از تعالیم انبیاء گذشته سلام اللہ علیهم اجمعین نقل نشده و نیز در هیچ یک از مکاتب فلاسفه و حکماء الهی دیده نشده و آن عبارت از این است که انسانها را از نظر اوصاف و طرز تفکر، طوری تربیت کرده که دیگر محل و موضوعی برای رذائل اخلاقی باقی نگذاشته و به عبارت دیگر اوصاف رذیله و خوی های ناستوده را، از طریق رفع از بین برده نه دفع، یعنی اجازه نداده که رذائل در دلها راه یابد تا در صدد بر طرف کردنش برآیند، بلکه دلها را آن چنان با علوم و معارف خود پر کرده که دیگر جایی برای رذائل باقی نگذاشته است.

توضیح اینکه هر عملی که انسان برای غیر خدا انجام دهد، الا و لا بد منظوری از آن عمل در نظر دارد، یا برای این می کند که در کردن آن عزتی سراغ دارد و میخواهد آن را بدست آورد و یا بخاطر ترس از نیروی آن را انجام میدهد، تا از شر آن نیرو محفوظ بماند، قرآن کریم هم عزت را منحصر در خدای سبحان کرده، و فرموده: (إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا، عزت همه اش از خداست)، [\(۱\)](#) و هم نیرو را منحصر در او کرده و فرموده: (أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا، نیرو همه اش از خداست) [\(۲\)](#).

و معلوم است کسی که به این دین و به این معارف ایمان دارد، دیگر در دلش جایی برای ریا و سمعه و ترس از غیر خدا و امید به غیر خدا و تمایل و اعتماد به غیر خدا، باقی نمی ماند، و اگر براستی این دو قضیه برای کسی معلوم شود، یعنی علم یقینی بدان داشته باشد، تمامی پستی ها و بدیها از دلش شسته میشود و این دو قضیه دل او را به زیور صفاتی از فضائل، در مقابل آن رذائل می آراید، صفاتی الهی چون تقوای باللہ و تعزز باللہ و غیر آن از قبیل مناعت طبع و کبریاء و غنای نفس و هیبتی الهی و ربانی.

و نیز در کلام خدای سبحان مکرر آمده که ملک عالم از خداست و ملک آسمانها و زمین از اوست و آنچه در آسمانها و زمین است از آن وی است که مکرر بیانش گذشت، و حقیقت این

ص: ۵۳۷

۱- سوره یونس آیه ۶۵

۲- سوره بقره آیه ۱۶۵

ملک هم چنان که برای همه روشن است، برای هیچ موجودات استقلال باقی نمی‌گذارد و استقلال را منحصر در ذات خدا می‌کند.

وقتی ملک عالم و ملک آسمانها و زمین و ملک آنچه در آنها است، از خدا باشد دیگر چه کسی از خود استقلال خواهد داشت؟ و دیگر چه کسی و به چه وجهی از خدا بی نیاز تواند بود؟

هیچ کس و به هیچ وجه، برای اینکه هر کسی را که تصور کنی، خدا مالک ذات او و صفات او و افعال او است و اگر براستی ما ایمان به این حقیقت داشته باشیم، دیگر بوبی از استقلال در خود و متعلقات خود سراغ می‌کنیم؟! نه با پیدا شدن چنین ایمانی تمامی اشیاء، هم ذاتشان و هم صفاتشان و هم افعالشان، در نظر ما از درجه استقلال ساقط می‌شوند، دیگر چنین انسانی نه تنها غیر خدا را اراده نمی‌کند و نمی‌تواند غیر او را اراده کند و نمی‌تواند در برابر غیر او خصوص کند، یا از غیر او بترسد یا از غیر او امید داشته باشد یا به غیر او به چیز دیگری سر گرم شده و از چیز دیگری لذت و بهجهت بگیرد یا به غیر او توکل و اعتماد نماید و یا تسليم چیزی غیر او شود و یا امور خود را به چیزی غیر او وابگذارد.

و سخن کوتاه اینکه: چنین کسی اراده نمی‌کند و طلب نمی‌نماید، مگر وجه حق باقی را، حقی که بعد از فنای هر چیز باقی است، چنین کسی اعراض نمی‌کند مگر از باطل، و فرار نمی‌کند جز از باطل، باطلی که عبارت است از غیر خدا، چون آنچه غیر خداست فانی و باطل است، و دارنده چنین ایمانی برای هستی آن در قبال وجود حق که آفریدگار اوست وقعي و اعتنایی نمی‌گذارد.

و نیز در کلام مجیدش آمده: (اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى، اللَّهُ كَه جز او معبدی نیست، اسمایی نیکو دارد)، (۱) و نیز آمده: (ذلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ، لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، خالِقُ كُلِّ شَيْءٍ، اينك الله است که پروردگار شماست معبدی جز او که خالق هر چیز است نیست)، (۲) و نیز آمده: (الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ، خدایی را که هر چه را آفرید نیکویش کرد) (۳) و آمده که: (وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُومِ، همه وجوه در برابر حی قیوم خاضع است) (۴)، و فرموده: (كُلُّ لَهُ قَاتُونَ، همه در طاعت وی اند) (۵)، و فرموده: (وَقَضَى رَبُّكَ أَلَا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ، پروردگارت قضا رانده که جز او را نپرستید) (۶) و نیز فرموده: (أَوْ لَمْ يَكُفِ بِرَبِّكَ، آنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ؟ آیا این برای پروردگارت بس نیست، که بر هر چیز ناظر است؟) (۷) و نیز فرموده: (أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ، آگاه باش که او بر هر.) [۸]

ص: ۵۳۸

-
- ۱- سوره ط آیه ۸
  - ۲- سوره انعام آیه ۱۰۲
  - ۳- سوره سجده آیه ۷
  - ۴- سوره ط آیه ۱۱۱
  - ۵- سوره بقره آیه ۱۱۶
  - ۶- سوره اسری آیه ۲۲ - ۲۳

٧- سوره فصلت آيه ٥٣].....[

چیز احاطه دارد) (۱) و نیز فرموده: (وَ أَنَّ إِلَى رَبِّكَ الْمُتَّهِي وَ بِدْرَسْتِي كَه آخَرِينَ مُتَّهِي، در گاه پروردگار تو است)»

و از همین باب است آیات مورد بحث که می فرماید: (وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ، الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِّرَّتِيهُ قَالُوا: إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) الخ (۲)، برای اینکه این آیات و نظائرش مشتمل بر معارف خاصه الهیه ای است که نتایج خاصه ای حقیقی دارد، و تربیتش نه هیچگونه شباهتی به تربیت مکتب های فلسفی و اخلاقی دارد و نه حتی به تربیتی که انبیاء علیه السلام در شرایع خود سنت کرده اند.

چون طریقه حکما و فلاسفه در فن اخلاق همانطور که گفتیم، بر اساس عقاید عمومی و اجتماعی است، عقایدی که ملت ها و اجتماعات در باره خوبیها و بدی ها دارند و طریقه انبیاء علیه السلام هم بر اساس عقائد عمومی دینی است، عقائدی که در تکالیف عبادتی و در مجازات تخلف از آن تکالیف دارند، ولی طریقه سوم که طریقه قرآن است بر اساس توحید خالص و کامل بنا شده، توحیدی که تنها و تنها در اسلام دیده می شود و خاص اسلام است که بر آورنده اش بهترین صلووات و درودها باد (دققت فرمائید).

و عجب اینجاست که بعضی از شرق شناسان غربی، در تاریخ خود که در باره تمدن اسلام نوشته، حرف هایی زده که خلاصه اش از نظر خواننده میگذرد:

آنچه از اسلام و معارفش برای یک جامعه شناس اهمیت دارد، بحث از شئون تمدنی است که دعوت دینی اسلام آورده، و در میان پیروان خود گسترش داده، آری یک دانشمند باید رمز آن خصائص روحی که در میان آنان بجای گذارد، خصائصی که زیر بنای ترقی و تمدن و تکامل مسلمین شد، جستجو کند و گر نه معارف دینیش یک دسته مواد اخلاقی است که همه ادیان و همه انبیاء، آنها را داشته و بدانها اشاره کرده اند (دققت کنید).

در حالی که اگر به آنچه ما گفتیم دقت بیشتری بفرمائید، خواهید دید این سخن تا چه پایه ساقط و بی مایه است، و این مستشرق چقدر به خطأ رفته، برای اینکه او فکر نکرده که نتیجه، همیشه فرع مقدمه است و آثار خارجی که مترتب بر هر نوع تربیت می شود، این آثار زایده و نتایج نوع علوم و معارفی است که مکتب دارد و مربی آن را القاء می کند، و شاگرد و آنکه در تحت تربیت مکتب است، آن را فرا میگیرد.

و اگر دو مکتب دار را در نظر بگیریم که یکی مردم را بسوی حق و کمال دعوت می کند، اما درجه نازل از حق و درجه متوسط از کمال و دیگری نیز بسوی حق و کمال دعوت می کند، و لکن

ص: ۵۳۹

۱- سوره فصلت آیه ۵۴

۲- سوره نجم آیه ۴۲

حق محضور و خالص و کمالی که بالاتر از آن تصور ندارد، آیا این دو مکتب دار و این دو نوع مکتب، یکسانند؟! ابداً، دین مسین اسلام همین مکتبی است که بسوی حق محضور و کمال اقصی دعوت می کند و اما مکتب اول، یعنی مکتب حکما و فلاسفه تنها بسوی حق اجتماعی و مکتب دوم تنها بسوی حق واقعی و کمال حقیقی، یعنی آنچه مایه سعادت آدمی در آخرت است میخواند، ولی مکتب اسلام بسوی حقی دعوت می کند که نه ظرف اجتماع گنجایش آن را دارد و نه آخرت و آن خدای تعالی است، اسلام اساس تربیت خود را بر این پایه نهاده، که خدا یکی است، و شریکی ندارد، و این زیر بنای دعوت اسلام است که بنده خالص بار می آورد و عبودیت محضور را نتیجه میدهد، و چقدر میان این سه طریقه فاصله است! این مسلک بود که جمع بسیار و افرادی بیشمار از بندگانی صالح و علمایی ربانی و اولیائی مقرب از مرد و زن تحويل جامعه بشری داد و همین شرافت در فرق میانه سه مسلک نامبرده کافی است.

فرق میان این سه طریقه و مسلک

علاوه بر اینکه مسلک اسلام از نظر نتیجه هم با آن دو مسلک دیگر فرق دارد، چون بنای اسلام بر محبت عبودی و ترجیح دادن جانب خدا بر جانب خلق و بنده است (یعنی هر جا که بنده در سر دو راهی قرار گرفت که یکی به رضای خدا و دیگری به رضای خودش می انجامد، رضای خود را فدای رضای خدا کند، از خشم خود بخاطر خشم خدا چشم بپوشد، از حق خود بخاطر حق خدا صرفنظر کند. و همچنین).

و معلوم است که محبت و عشق و شور آن بسا میشود که انسان محب و عاشق را به کارهایی وا میدارد که عقل اجتماعی، آن را نمی پسندد، چون ملاک اخلاق اجتماعی هم، همین عقل اجتماعی است و یا به کارهایی وا میدارد که فهم عادی که اساس تکالیف عمومی و دینی است، آن را نمی فهمد، پس عقل برای خود احکامی دارد و حب هم احکامی جداگانه که انشاء الله بزودی توضیح این معنا در پاره ای مباحث آینده از نظر خواننده می گزرد.

بیان آیات

نسبت بین "صلوات" و "رحمت"

(أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَواتٌ مِّنْ رَّبِّهِمْ وَ رَحْمَةٌ، وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُهَمَّةُ لِدُونَ اللَّهِ) الخ، دقت در این آیه این معنا را دست میدهد که صلوات به وجهی غیر از رحمت است شاهدش این است که آن به صیغه جمع آمده و این به صیغه مفرد، و شاهد دیگر ش آیه شریفه: (هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ، وَ مَلَائِكَتُهُ لِيُخْرِجُكُمْ مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ، وَ كَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا، او کسی است که بر شما صلوات می فرستد و ملائکه او نیز، تا شما را از ظلمت ها بسوی نور خارج کند، او همواره به مؤمنین رحیم است) (۱)

ص: ۵۴۰

است، چون می رساند جمله: (وَ كَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا) الخ، به منزله علت است برای جمله:

(هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ) الخ، که با در نظر گرفتن این نظم، معنای آن چنین میشود: (اگر خدای تعالیٰ بر شما صلوات می فرستد، از او همین انتظار باید داشت برای اینکه عادت او بر این جاری شده، که نسبت به مؤمنین رحمت کند، و شما هم مؤمنید: پس شان شما اقتضاء می کند که بر شما هم صلوات بفرستد، تا بشما هم رحمت کرده باشد.

پس از این آیه استفاده شد که نسبت صلوات به رحمت، نسبت مقدمه بذی المقدمه است، و یا به عبارتی نسبت برگشتن به نگاه کردن است که اول باید برگشت، سپس نظر کرد، و نیز مانند نسبت انداختن در آتش و سپس سوزاندن است.

و همین مناسب با آن معنایی است که برای صلاه ذکر کرده اند، چون آن را به انعطاف دلیل معنا کرده اند، پس صلاه خدا نسبت به بنده اش، انعطاف و برگشتن خدا بسوی بنده است تا بوى رحمت کند، و صلاه ملائکه برای مؤمن انعطاف آنان بسوی انسان است تا واسطه رساندن رحمت خدا شوند، و صلاه مؤمنین برگشتن آنان و دعا به عبودیت است.

و این معنا منافاتی ندارد با اینکه صلاه خودش رحمت و از مصاديق آن باشد، چون رحمت در قرآن کریم به طوری که دقت و تامل در مواردش دست میدهد عبارتست از عطیه مطلقه خدایی و موهبت عامه ربانی، هم چنان که در یک مورد فرمود: (وَ رَحْمَتِي وَسِعْتُ كُلَّ شَيْءٍ، رَحْمَتٌ مِنْ شَامِلٍ هُمْ چِيزٌ شَدَهُ اَسْتُ)^(۱)، و در موردی دیگر فرموده: (وَ رَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ إِنْ يَشَا يُذْهِبُكُمْ، وَ يَسِيَّرُ تَخْلِفَ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ، كَمَا أَنْشَأَكُمْ مِنْ ذُرَّيَّهُ قَوْمٌ آخَرِينَ، وَ پروردگار تو بى نیازی صاحب رحمت است، او اگر بخواهد شما را از بین می برد و بعد از شما هر چه را بخواهد جانشین شما می کند، هم چنان که شما را از ذریه مردمی دیگر ایجاد کرد)^(۲).

که می رساند از بین بردن یک قوم بخاطر بى نیازی او از خلق است، و جانشین کردن قومی دیگر و ایجاد آنها، بخاطر رحمت او است، و در عین حال هم از بین بردنش و هم ایجادش، هم مستند به رحمت او میشود و هم مستند بفنای او، پس هر خلق و امری رحمت است، هم چنان که هر خلق و امری عطیه است که از بى نیاز سر می زند، هم چنان که فرمود: (وَ مَا كَانَ عَطَاءً رَبِّكَ مَحْظُورًا، عَطَاءٌ پروردگار تو جلوگیر ندارد)^(۳)، و یکی از عطاییای او که جلوگیر ندارد، همان صلاه است، پس به همین دلیل صلاه هم، رحمت است، چیزی که هست صلاه رحمت مخصوصی است و از همین بیان میتوان فهمید که چرا در آیه مورد بحث کلمه صلاه را به صیغه جمع و کلمه رحمت را به صیغه

ص: ۵۴۱

۱- سوره اعراف آیه ۱۵۶

۲- سوره انعام آیه ۱۳۳

۳- سوره اسری آیه ۲۰

مفرد آورده، (چون کلمه رحمت جنس است و جمع بسته نمیشود ولی کلمه (صلاح) رحمت خاص و یا به عبارتی مصدق رحمت است و جمع بسته میشود).

(وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ) الخ، گویی این جمله بمنزله نتیجه است برای جمله: (أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَواتٌ مِّنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَةً) الخ، و به همین جهت نفرمود: (صلوات من ربهم و رحمة و هدايه) و نیز نفرمود: (و اولئک هم المهدیون، ایشان تنها کسانیند که هدایت شده اند، بلکه اولاً کلمه (اولئک) را مجدد آورد تا از آن جملات قبل جدا شود، و ثانیاً به صیغه (مهتدون) آورد تا بقبول هدایت اشاره کرده باشد، چون قبول هدایت فرع هدایت است.

پس تا اینجا روشن شد که رحمت خدا به ایشان این است که ایشان را بسوی خود هدایت کند و صلوuat او بر ایشان به منزله مقدمه این هدایت است و اهتماء ایشان نتیجه هدایت خدادست، خدا ایشان را هدایت کرد و ایشان هم هدایت خدا را قبول کردند، پس هر یک از صلاه و رحمت و اهتماء، معنایی جداگانه دارند هر چند که از نظر دیگر همه مصادیق رحمتند.

بنا بر این مثل این گونه مؤمنین بطوری که آیه شریفه از کرامت خدا نسبت با ایشان خبر داده، مثل دوستی است که او را بینی دارد بطرف منزلت می‌آید و از این و آن می‌پرسد منزل فلانی کجا است؟ در همین حال تو با روی خوش و احترام او را دیدار کنی و مستقیم و بدون اینکه دیگر از این و آن بپرسد و احياناً کوچه‌ها را عوضی رود، به خانه خود بیاوری و در بین راه هم اگر محتاج آبی و یا غذایی هست و یا احتیاج بهر کس دارد و یا محتاج باین است که در راه دستش را بگیری، همه این احسانها را در باره اش مبذول بداری و از هر مکروه و ناگوار حفظش کنی.

که همه این کارها که در حق او بکنی یک احترام است، چون میخواهی در این یک سفر که به خانه ات آمد، با احترام کرده باشی، ولی در عین حال یک یک عملیات تو اکرام جداگانه هم هست، و راهنماییت، هدایت است، و آن خود عنوانی است غیر اکرام و غیر مواظبت و در عین اینکه غیر اکرام است، اکرام هم هست.

در آیه مورد بحث هم تمامی صلوuat و رحمت و اهتماء هم از یک نظر اکرام واحد است و هم از نظری دیگر مواظبت در بین راه و در خانه، به منزله صلوuat و به خانه آوردنش به منزله اهتماء، و از اول تا به آخرش به منزله رحمت است.

و اگر جمله: (وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ) با جمله اسمیه آمد، و اشاره (اولئک) که مخصوص اشاره به دور است در آن بکار رفت و ضمیر فعل (هم) بار دیگر تکرار شد و خبر (مهتدون) معرفه و با الف و لام موصول آمد، همه اینها بمنظور تعظیم شان مؤمنین و بزرگداشت ایشان است و خدا داناتر است.

یک بحث روایتی درباره بوزخ و زندگی روح بعد از مرگ

در تفسیر قمی (۱)، از سوید بن غفله، از امیر المؤمنین علیه السلام روایت کرده که فرمود:

فرزنند آدم وقتی به آخرین روز دنیا و اولین روز آخرت میرسد مال و فرزندان و اعمالش در نظرش مجسم می‌شوند، نخست متوجه مال خود می‌شود و باو می‌گوید: بخدا سوگند من برای جمع آوری و حفظ تو بسیار حریص بودم و بسیار بخل ورزیدم، حال چه کمکی میتوانی به من بکنی؟ مال باو می‌گوید: کفن خود را میتوانی از من برداری.

سپس متوجه فرزندان می‌شود، و بایشان می‌گوید: بخدا سوگند، من خیلی شما را دوست میداشتم و همواره حمایت از شما می‌کردم (در این روز بیچارگیم) چه خدمتی میتوانید بمن بکنید؟

می‌گویند: (غیر از اینکه) تو را در گودالت دفن کنیم هیچ، سپس متوجه عمل خود می‌شود و می‌گوید:

بخدا سوگند من در باره تو بی رغبت بودم و تو بر من گران بودی، تو امروز چه کمکی به من می‌کنی؟ می‌گوید: من مونس توام در قبر و در قیامت، تا آنکه من و تو را بر پروردگارت عرضه بدارند.

آن گاه امام فرمود: اگر آدمی در دنیا ولی خدا باشد، عملش بصورت خوشبوترین و زیباترین، و خوش لباسترین مرد نزدش می‌آید و می‌گوید: بشارت میدهم تو را به روحی از خدا و ریحانی و بهشت نعیمی که چه خوش آمدنی کردی.

وی می‌پرسد: تو کیستی؟ می‌گوید من عمل صالح توام که از دنیا به آخرت کوچ کرده ام، و آدمی در آن روز مرده شوی خود را می‌شناسد و با کسانی که جنازه اش را بر میدارند سخن می‌گوید و سوگندشان میدهد که عجله کنند، پس همین که داخل قبر شد، دو فرشته نزدش می‌آیند که همان دو فتن قبرند موی بدنشان آن قدر بلند است که روی زمین کشیده می‌شود و با انياب خود زمین را می‌شکافند، صدایی دارند چون رعد قاصف، دیدگانی چون برق خاطف، برقی که چشم را می‌زند، از او می‌پرسند: پروردگارت کیست؟ و پیرو کدامیک از انبیایی؟ و چه دینی داری؟ می‌گوید:

پروردگارم اللہ است، و پیامبر محمد (صلی الله علیه و آله) و دینم اسلام است، می‌گویند: (با خاطر اینکه در سخن حق پایدار مانده ای) خدایت بر آنچه دوست میداری و بدان خوشنودی ثابت بدارد، و این دعای خیر همان است که خدا در قرآن فرموده: (يَعِيشُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، خدای تعالیٰ کسانی را که ایمان آورده اند بر قول حق و ثابت، هم در دنیا و هم در آخرت پایداری

ص: ۵۴۳

(۱) میدهد.

اینجاست که قبر او را تا آنجا که چشمش کار کند گشاد می کنند و دری از بهشت برویش می گشایند و بوی میگویند: با دیده روشن و با خرسنده خاطر بخواب، آن طور که جوان نورس و آسوده خاطر میخوابد، و این دعای خیر همان است که خدای تعالی در باره اش فرموده: (أَصِيْحَابُ الْجَنَّةِ يَوْمَئِنِ حَيْرٌ مُّسْتَقَرًّا وَ أَحْسَنُ مَقِيلًا، بهشتیان آن روز بهترین جایگاه و زیباترین خوابگاه را دارند) (۲).

و اگر دشمن پروردگارش باشد، فرشته اش بصورت زشت ترین صورت و جامه و بدترین چیز نزدش می آید و بوی میگوید: بشارت باد تو را به ضیافتی از حمیم دوزخ، جایگاه آتشی افروخته و او نیز شوینده خود را می شناسد و حامل خود را سوگند میدهد: که مرا بطرف قبر میر، و چون داخل قبرش می کنند، دو فرشته ممتحن نزدش می آیند و کفن او را از بدنش انداخته، می پرسند: پروردگار تو و پیغمبرت کیست؟ و چه دینی داری؟ میگوید: نمیدانم، می گویند: هرگز ندانی و هدایت نشوی پس او را با گرزی آن چنان می زند که تمامی جنبده هایی که خدا آفریده، به غیر از جن و انس، همه از آن ضربت تکان میخورند.

آن گاه دری از جهنم برویش باز نموده، باو میگویند: بخواب با بدترین حال، آن گاه قبرش آن قدر تنگ میشود که بر اندامش می چسبد، آن طور که نوک نیزه به غلافش بطوری که دماغش یعنی مغز سرش از بین ناخن و گوشتش بیرون آید و خداوند مار و عقرب زمین و حشرات آن را بر او مسلط می کند تا نیشش بزنند و او بدین حال خواهد بود، تا خداوند از قبرش مبعوث کند، در این مدت آن قدر در فشار است که دائمآ آرزو می کند کی میشود که قیامت قیام کند.

و در کتاب منتخب البصائر از ابی بکر حضرمی از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: سؤال قبر مخصوص دو طائفه است، یکی آنهایی که ایمان خالص داشتند و یکی آنها که کفر خالص داشتند عرضه داشتم پس سایر مردم چطور؟ فرمود: اما بقیه مردم: از سؤالشان صرفنظر میشود. (۳)

و در امالی شیخ از ابن ظیان روایت کرده که گفت: نزد امام صادق (علیه السلام) بودم، ایشان پرسیدند: مردم در باره ارواح مؤمنین بعد از مرگ چه میگویند؟ من عرضه داشتم میگویند ارواح مؤمنین در سنگدان مرغانی سبز رنگ جا میگیرند فرمود: سبحان الله خدای تعالی مؤمن را گرامی تر از این میدارد.

ص: ۵۴۴

-
- ۱- سوره ابراهیم آیه ۲۷
  - ۲- سوره فرقان آیه ۲۴
  - ۳- منتخب البصائر بحار ج ۶ ص ۲۳۵ ح ۵۲

بلکه در دم مرگ مؤمن، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و علی و فاطمه و حسن و حسین ع، در حالی که ملائکه مقرب خدای عز و جل ایشان را همراهی می کنند، به بالینش حاضر می شوند، اگر خدای تعالی زبانش را به شهادت بر توحید او و نبوت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ولایت اهل بیت آن جناب، باز کرد که بر این معانی شهادت میدهد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و علی و فاطمه و حسن و حسین علیه السلام و ملائکه مقرب خدا با ایشان گواه می شوند و اگر زبانش بند آمده باشد، خدای تعالی رسول گرامی خود را باین خصیصه اختصاص داده که از ایمان درونی هر کس آگاه است، و لذا با ایمان درونی مؤمن گواهی میدهد و علی و فاطمه و حسن و حسین - که بر همگی آنان بهترین سلام باد- و نیز ملائکه ای که حضور دارند، شهادت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را گواهی می کنند.

و این مؤمن وقتی روحش گرفته می شود، او را بسوی بهشت میرند، البته با بدنه و صورتی نظیر صورتی که در دنیا داشت، و مؤمنین در آنجا می خورند و می نوشند، بطوری که اگر کسی از آشنا یانشان از دنیا به نزدشان بیاید، ایشان را می شناسد، چون گفتیم به همان صورتی هستند که در دنیا بودند. [\(۱\)](#)

و در کتاب محسن [\(۲\)](#) از حماد بن عثمان از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که گفت: سخن از ارواح مؤمنین بمبیان آمد، آن جناب فرمود: یکدیگر را دیدار می کنند، من از در تعجب پرسیدم: دیدار می کنند؟ فرمود: آری، از یکدیگر احوال می پرسند و یکدیگر را می شناسند، حتی وقتی تو یکی از ایشان را ببینی می گویی: این فلانی است.

و در کافی از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: مؤمن بدیدار بازماندگان خود می آید، و از زندگی آنان تنها آنچه مایه خرسندی است می بیند و آنچه مایه نگرانی است از نظر او پوشیده میدارند و کافر هم به زیارت بازمانده خود می آید، ولی او تنها ناگواریها را می بیند و اما خوشی ها و آنچه محبوب او است از نظرش پوشیده میدارند آن گاه اضافه فرمود: که بعضی از اموات در همه جموعه ها به دیدار اهل خود می آیند و بعضی دیگر به قدر عملی که دارند. [\(۳\)](#)

و در کافی از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: ارواح اموات، مانند اجساد، بدن دارند و در درختی از بهشت جای دارند، یکدیگر را می شناسند و حال یکدیگر را می پرسند و چون روحی تازه از راه برسد، به یکدیگر می گویند: فعل مزاحمش نشوید که از هول عظیمی در آمده (بگذارید کمی استراحت کند)، آن گاه از او می پرسند: فلانی چه کرد؟ و فلانی چه شد؟ اگر در پاسخ بگوید او در دنیا زنده بود که من آدمم، به انتظارش می نشینند، و اگر بگوید او مدتی است از دنیا

۱- امالی الشیخ ج ۲ ص ۲۳

۲- محسن برقی ص ۱۷۸ حدیث ۱۶۴

۳- فروع کافی ج ۳ ص ۲۳۰ حدیث ۱

در آمده، می فهمند که او بهشتی نبوده از در ترحم می گویند سقوط کرده، سقوط کرده است. (۱)

مؤلف: روایات در باب زندگی در بزرخ بسیار زیاد است، و ما آن مقدار را که جامع معنای بزرخ بود انتخاب نموده، در اینجا آوردیم، و گر نه در این معانی که ما آوردیم روایات آن قدر زیاد است که به حد استفاضه رسیده و همه آنها دلالت دارد بر اینکه بزرخ عالمی است مجرد از ماده.

داستانی در تایید ادله گذشته بر وجود عالم بزرخ و حیات روح بعد از مرگ

(مترجم): در اینجا مناسب دیدم بعنوان تایید ادله گذشته از میان داستانهایی که در این باره شنیده ام یک داستان را نقل کنم تا خواننده عزیز نسبت به زندگی در بزرخ اعتقادش قوی تر گردد، البته همانطور که اشاره شد در این باره شنیده های بیشتری دارم و همه را از اشخاص با تقوی و مورد و ثوق شنیده ام لکن داستانی که از نظر خواننده می گذرد مربوط به مشاهده ای است که برای استاد عالیقدر علامه طباطبائی مؤلف همین کتاب دست داده و من آن را قبل از حضرت آیه الله جناب آقای حاج شیخ مرتضی حائری یزدی فرزند مرحوم حاج شیخ عبد الکریم حائری یزدی مؤسس و بنیانگذار حوزه علمیه قم شنیده بودم بعد عین شنیده خود را برای جناب استاد نقل کردم و ایشان آن را صحه گذارند و امروز که روز چهارشنبه یازدهم جمادی الاولی سال ۱۳۹۸ هجری قمری است از ایشان اجازه خواستم داستان زیر را در بحث پیرامون بزرخ درج کنم ایشان جواب صریحی ندادند ولی از آنجایی که به نظر خودم بهترین دلیل بر وجود بزرخ است لذا نتوانستم از درج آن چشم بپوشم، و اینک آن داستان:

در سالهایی که در حوزه نجف اشرف مشغول تحصیل علم بودم مرتب از ناحیه مرحوم والدم هزینه تحصیلیم به نجف می رسید و من فارغ البال مشغول بودم تا آنکه چند ماهی مسافر ایرانی به عراق نیامد و خرجیم تمام شد، در همین وضع روزی مشغول مطالعه بودم و دقیقا در یک مسئله علمی فکر می کردم که ناگهان بی پولی و وضع روابط ایران و عراق رشته مطلب را از دستم گرفته و بخود مشغول کرد، شاید چند دقیقه بیشتر طول نکشید که شنیدم درب منزل را می کوبند، در حالی که سر روی دستم نهاده و دستم روی میز بود برخاستم و درب خانه را باز کردم مردی دیدم بلند بالا و دارای محاسنی حنایی و لباسی که شباهت به لباس روحانی عصر حاضر نداشت نه فرم قبایش و نه فرم عمامه اش، اما هر چه بود قیافه ای جذاب داشت.

به محضی که در را باز کردم سلام کرد و گفت: من شاه حسین ولی، پروردگار متعال می فرماید در این مدت هیجده سال، کی گرسنه ات گذاشته ام که درس و مطالعه ات را رها کرده و بفکر روزیت افتاده ای!! آن گاه خدا حافظی کرد و رفت..]

صف: ۵۴۶

من بعد از بستن در خانه و برگشتن به پشت میز تازه سر از روی دستم برداشتم و از آنچه دیدم تعجب کردم و چند سؤال برایم پیش آمد اول اینکه آیا راستی من از پشت میز برخاستم و به در خانه رفتم و یا آنچه دیدم همین جا دیدم ولی یقین دارم که خواب نبودم.

دوم اینکه: این آقا خود را به نام شاه حسین ولی معرفی کرد، ولی از قیافه اش بر می آید که گفته باشد شیخ حسین ولی، لکن هر چه فکر کردم نتوانستم بخود بقولانم که گفته باشد: شیخ، از طرفی هم قیافه شاه نبود، این سؤال هم چنان بدون جواب ماند تا آنکه مرحوم والدم از تبریز نوشتند که تابستان به ایران بروم در تبریز بر حسب عادت نجف، بین الطوعین قدم می زدم روزی از قبرستان کهنه تبریز می گذشتم به قبری برخوردم که از نظر ظاهر پیدا بود قبر یکی از بزرگان است، وقتی سنگ قبر را خواندم دیدم قبر مردی است دانشمند بنام شاه حسین ولی و حدود سیصد سال پیش از آمدن به در خانه، از دنیا رفته است.

سؤال سومی که برایم پیش آمد تاریخ هیجده سال بود که این تاریخ ابتدائیش چه وقت بوده است؟ وقتی است که من شروع به تحصیل علوم دینی کرده ام؟ که من بیست و پنج سال است مشغولم، و یا وقتی است که من به حوزه نجف اشرف مشرف شده ام؟ که آنهم بیش از ده سال نیست پس ماده تاریخ هیجده از چه وقت است؟ و چون خوب فکر کردم دیدم هیجده سال است که به لباس روحانیت ملبس و مفتخر شده ام.

این را هم بگوییم و بگذرم که نگارنده از آنجا که می ترسم جناب استادم با درج این قصه مخالفت کند لذا تصمیم دارم وقتی مقابله همه روزه ما به اینجا رسید این قسمت را نخوانم.

بحث فلسفی

(در باره اینکه نفس (روح) آدمی مجرد از ماده است)

آیا نفس و یا به عبارتی روح آدمی موجودی است مجرد از ماده؟ (البته مراد ما از نفس آن حقیقتی است که هر یک از ما در هنگام سخن با عبارت: من، ما، شما، او، فلانی، و امثال آن از آن حکایت می کنیم و یا بدان اشاره مینماییم، و نیز مراد ما به تجرد نفس این است که موجودی مادی و قابل قسمت و دارای زمان و مکان نباشد).

حال که موضوع بحث روش شد و معلوم گشت که در باره چه چیز بحث می کنیم، اینکه می گوییم: جای هیچ شک نیست که ما در خود معنایی و حقیقتی می یابیم و مشاهده می کنیم که از آن معنا و حقیقت تعبیر می کنیم به (من)، (و می گوییم من پسر فلانم، - و مثلا در همدان متولد شدم، - من باو گفتم و امثال این تعبیرها که همه روزه مکرر داریم).

باز جای هیچ شک و تردید نیست که هر انسانی در این درک و مشاهده مثل ما است من و تمامی انسانها در این درک مساوی هستیم و حتی در یک لحظه از لحظات زندگی و شعورمان از آن غافل نیستیم ما دام که شعورم کار میکند، متوجهم که من منم و هرگز نشده که خودم را از یاد ببرم.

حال بینیم این (من) در کجای بدن ما نشسته و خود را از همه پنهان کرده؟ قطعاً در هیچیک از اعضای بدن ما نیست، آنکه یک عمر میگوید (من) در داخل سر ما نیست، در سینه ما و در دست ما و خلاصه در هیچیک از اعضای محسوس و دیده ما نیست، و در حواس ظاهری، مائیم که وجودشان را از راه استدلال اثبات کرده ایم، چون حس لامسه و شامه و غیره پنهان نشده و در اعضای باطنی ما هم که وجود آنها را از راه تجربه و حس اثبات کرده ایم، نیست.

بدلیل اینکه بارها شده و میشود که من از اینکه دارای بدنی هستم و یا دارای حواس ظاهری یا باطنی هستم، بکلی غافل میشوم و لیکن حتی برای یک لحظه هم نشده که از هستی خودم غافل باشم، و دائماً (من) در نزد (من) حاضر است، پس معلوم میشود این (من) غیر بدن و غیر اجزاء بدن است.

و نیز اگر (من) عبارت باشد از بدن من و یا عضوی از اعضای آن و یا (مانند حرارت) خاصیتی از خواص موجوده در آن، با حفظ این معنا که بدن و اعضاش و آثارش همه و همه مادی است و یکی از احکام ماده این است که بتدريج تغيير می پذيرد و حکم دیگرش اين است که قابل قسمت و تجزие است باید (من) نیز هم دگرگونی پذيرد و هم قابل انقسام باشد، با اينکه می بینیم نیست.

به شهادت اینکه هر کس به این مشاهده، (که گفتیم آنی و لحظه ای از آن غافل نیست) مراجعه کند، و سپس همین مشاهده را که سالها قبل یعنی از آن روزی که چپ و راست خود را شناخت و خود را از دیگران تمیز میداد، بیاد بیاورد، می بیند که من امروز، با من آن روز، یک (من) است و کمترین دگرگونی و یا تعددی بخود نگرفته، ولی بدنش و هم اجزاء بدنش و هم خواصی که در بدنش موجود بوده، از هر جهت دگرگون شده، هم از جهت ماده و هم از جهت صورت و شکل، و هم از جهت سائر احوال و آثارش جور دیگری شده، پس معلوم میشود (من) غیر از بدن من است و ای بسا در حادثه ای نیمی از بدنش قطع شده، ولی خود او نصف نشده، بلکه همان شخص قبل از حادثه است.

و همچنین اگر این دو مشاهده را با هم بسنجد، می بیند که (من) معنایی است بسيط که قابل انقسام و تجزие نیست، ولی بدنش قابل انقسام هست، اجزاء و خواص بدنش نیز انقسام می پذيرد، چون بطور کلی ماده و هر موجودی مادی اينطور است، پس معلوم می شود نفس غیر بدن است، نه

همه آن است و نه جزئی از اجزاء آن، و نه خاصیتی از خواص آن، نه آن خواصی که برای ما محسوس است و نه آن خواصی که با استدلال به وجودش پی بردہ ایم و نه آن خواصی که برای ما هنوز درک نشده است.

برای اینکه همه این نامبرده ها هر طوری که فرض کنید مادی است و حکم ماده این است که محکوم تغیر و دگرگونی است و انقسام می پذیرد و مفروض ما این است که آن چیزی که در خود بنام (من) مشاهده میکنم، هیچیک از این احکام را نمی پذیرد، پس نفس به هیچ وجه مادی نیست.

و نیز این حقیقتی که مشاهده می کنیم امر واحدی می بینیم، امری بسیط که کثرت و اجزاء و مخلوطی از خارج ندارد، بلکه واحد صرف است، هر انسانی این معنا را در نفس خود می بیند و درک می کند که او اوست، و غیر او نیست و دو کس نیست، بلکه یک نفر است و دو جزء ندارد بلکه یک حقیقت است، پس معلوم می شود این امر مشهود، امری است مستقل که حد ماده بر آن منطبق و صادق نیست و هیچیک از احکام لازم ماده در آن یافت نمیشود، نتیجه می گیریم پس او جوهری است مجرد از ماده که تعلقی به بدن مادی خود دارد، تعلقی که او را با بدن به نحوی متحد می کند، یعنی تعلق تدبیری که بدن را تدبیر و اداره مینماید، (و نمی گذارد دستگاههای بدن از کار بیفتند و یا نامنظم کار کنند) و مطلوب و مدعای ما هم اثبات همین معنا است.

ادله و براهین منکرین تجرد روح

در مقابل ما همه علمای مادی گرا و جمعی از علمای الهی، از متكلمين، و نیز علمای ظاهربین، یعنی اهل حدیث، منکر تجرد روح شده اند و بر مدعای خود و رد ادله ما بر برهانهایی اقامه کرده اند که خالی از تکلف و تلاش بیهوده نمیباشد.

(۱) مادیین گفته اند: رشته های مختلف علوم با آن همه پیشرفتی که کرده و به آن حد از دقت که امروز رسیده، در تمامی فحص ها و جستجوهای دقیقش، به هیچ خاصیت از خواص بدنی انسان نرسیده، مگر آنکه در کنارش علت مادیش را هم پیدا کرده، دیگر خاصیتی بدون علت مادی نمانده تا بگویند این اثر روح مجرد از ماده است، چون با قوانین ماده منطبق نیست و آن را دلیل بر وجود روح مجرد بگیرند.

و در توضیح این گفتار خود گفته اند: سلسله اعصاب که در سراسر بدن منتشر است، ادراکات تمامی اطراف بدن و اعضای آن و حاسه هایش را پشت سر هم و در نهایت سرعت به عضو مرکزی اعصاب منتقل می کند، و این مرکز عبارت است از قسمتی از مغز سر که مجموعه ای است متحد و دارای یک وضعی واحد، بطوری که اجزائش از یکدیگر متمایز نیست و

اگر بعضی از آن باطل شود و بعضی دیگر جای آن را پر کند، این دگرگونی‌ها در آن درک نمی‌شود، و این واحد متحصل همان نفس ما است که همواره حاضر برای ما است، و ما از آن تعبیر می‌کنیم به (من).

پس اینکه احساس می‌کنیم که ما غیر از سر و پیکرمان هستیم، درست است و لیکن صرف این احساس باعث نمی‌شود بگوئیم پس (ما) غیر از بدن و غیر از خواص بدنی ما است، بلکه از آنجا که مرکز اعصاب مجموعه‌ای است که توارد ادراکات در آن بسیار سریع انجام می‌شود، لذا هیچ آنی از آن غافل نمی‌مانیم.

چون لازمه غفلت از آن بطوری که در جای خود مسلم شده است، بطلان اعصاب و توقفش از عمل است و آن همان مرگ است.

و نیز اینکه می‌بینیم نفس (من) همواره ثابت است نیز درست است، اما این هم دلیل تجرد نفس نیست و از این جهت نیست که حقیقتی است ثابت که دستخوش تحولات مادی نمی‌شود، بلکه این حس ما است که (مانند دیدن آتش گردان بصورت دائمی)، در اثر سرعت واردات ادراکی، امر بر ایمان مشتبه می‌شود، مثل حوضی که دائماً نهر آبی از این طرف داخلش می‌شود و از طرف دیگر بیرون می‌ریزد، به نظر ما می‌رسد که آب ثابت و همواره پر است و عکس آدمی یا درخت و یا غیر آن که در آب افتاده، واحد و ثابت است.

همانطور که در مثال حوض، ما آن را آبی واحد و ثابت حس می‌کنیم، در حالی که در واقع نه واحد است و نه ثابت، بلکه هم متعدد است و هم متغیر تدریجی، چون اجزاء آبی که وارد آن می‌شود، بتدریج وضع آن را تغییر میدهد، نفس آدمی نیز هر چند به نظر موجودی واحد و ثابت و شخصی به نظر می‌رسد، ولی در واقع نه واحد است و نه ثابت و نه دارای شخصیت.

و نیز گفته اند نفسی که بر تجرد آن از طریق مشاهده باطنی اقامه برهان شده، در حقیقت مجرد نیست، بلکه مجموعه‌ای از خواص طبیعی است و آن عبارت است از ادراکهای عصبی که آنها نیز نتیجه تاثیر و تاثری است که اجزاء ماده خارجی و اجزاء مرکب عصبی، در یکدیگر دارند، و حدتی که از نفس مشاهده می‌شود، وحدت اجتماعی است نه وحدت حقیقی و واقعی.

رد ادله مادیین منکر تجرد روح

مؤلف: اما اینکه گفتند: (رشته‌های مختلف علوم با آن همه پیشرفت که کرده و به آن حد از دقت که امروز رسیده، در تمامی فحص‌ها و جستجوهای دقیقش، به هیچ خاصیت از خواص بدنی انسان نرسیده مگر آنکه در کنارش علت مادیش را هم پیدا کرده، دیگر خاصیتی بدون علت مادی نماند، تا بگویی این اثر روح مجرد از ماده است) سخنی است حق و هیچ شکی در آن نیست، لکن این سخن حق، دلیل بر نبود نفس مجرد از ماده که برهان بر وجودش اقامه شده، نمی‌شود.

دلیلش هم خیلی روشن است، چون علوم طبیعی که قلمرو تاخت و تازش چهار دیواری ماده و طبیعت است، تنها میتواند در این چهار دیواری تاخت و تاز کند، مثلا خواص موضوع خود (ماده) را جستجو نموده احکامی که از سخن آن است کشف و استخراج نماید، و یا خواص آلات و ادوات مادی که برای تکمیل تجارب خود بکار می برد بیان کند و اما اینکه در پشت این چهار دیواری چه می گذرد و آیا چیزی هست یا نه؟ و اگر هست چه آثاری دارد؟ در این باره نباید هیچگونه دخل و تصرفی و اظهار نظری بنماید نه نفیا و نه اثباتا.

چون نهایت چیزی که علوم مادی میتواند در باره پشت این دیوار بگوید این است که من چیزی ندیدم، و درست هم گفته چون نباید ببیند، و این ندیدن دلیل بر نبودن چیزی نیست، (و به همین دلیل اگر علوم مادی هزار برابر آنچه هست بشود، باز در چهار دیواری ماده است) و در داخل این چهار دیواری هیچ موجود غیر مادی و خارج از سخن ماده و حکم طبیعت، نیست تا او ببیند.

و اگر مادیین پا از گلیم خود بیرون آورده، بخود جرأت داده اند که چنین آسان مجردات را منکر شوند علتش این است که خیال کرده اند کسانی که نفس مجرد را اثبات کرده اند، از ناآگاهی و بی بضاعتی بوده، به آثاری از زندگی که در حقیقت وظائف مادی اعضای بدن است برخورده اند، و چون نتوانسته اند با قواعد علمی توجیهش کنند، از روی ناچاری آن را به موجودی ما ورای ماده نسبت داده اند و آن موجود مجرد فرضی را حلال همه مشکلات خود قرار داده اند.

و معلوم است که این حلال مشکلات به درد همان روزهایی میخورده که علم از توجیه آن خواص و آثار عاجز بوده و اما امروز که علم به علل طبیعی هر اثر و خاصیتی پی برد، دیگر نباید بدان وقوعی نهاد، نظیر این خیال را در باب اثبات صانع هم کرده اند.

و این اشتباه فاسدی است، برای اینکه قائلین به تجرد نفس، تجرد آن را از این راه اثبات نکرده اند و چنان نبوده که آنچه از آثار و افعال بدنی که علتش ظاهر بوده به بدن نسبت دهنند، و آنچه که به علت مادیش پی نبرده اند به نفس مستند کنند، بلکه تمامی آثار و خواص بدنی را به علل بدنی نسبت میدهند، چیزی که هست به بدن نسبت میدهند بدون واسطه، و به نفس هم نسبت میدهند، اما بواسطه بدن، و آثاری را مستقیما به نفس نسبت میدهند که نمیشود به بدن نسبت داد، مانند علم آدمی به خودش و اینکه دائمًا خودش را می بیند، که بیانش گذشت.

و اما اینکه گفتند: (بلکه از آنجا که مرکز اعصاب مجموعه ای است که توارد ادرادات در آن بسیار سریع انجام میشود و لذا هیچ آنی از آن غافل نمی مانیم الخ، سخنی است که معنای درستی ندارد و شهودی که از نفس خود داریم، به هیچ وجه با آن منطبق نیست).

مثل اینکه آقایان از شهود نفسانی خود غفلت کرده و رشته سخن را از آنجا به جای دیگر بردند، به واردات فکری و مشهودات حسی بردند، که پشت سر هم به دماغ وارد میشدند و به بحث از آثار این توالی و توارد پرداخته اند.

من نمی فهمم چه ربطی میان آنچه ما اثبات می کنیم و آنچه آنان نفی می کنند هست؟ اگر اموری پشت سر هم و بسیار زیاد که واقعاً هم زیاد و متعدد است، فرض بشود این امور بسیار زیاد چگونه میتواند یک واحد را تشکیل دهد بنام (من و یا تو)؟ علاوه این امور بسیار زیاد که عبارت است از ادراکات وارد در مرکز اعصاب، همه امور مادی هستند و دیگر ما ورای خود غیر از خود چیزی نیستند، و اگر آن امر (من) که همیشه جلو شعور ما حاضر و مشهود است و یکی هم هست، عین این ادراکات بسیار باشد، پس چرا ما آن را بسیار نمی بینیم و چرا تنها آن امر واحد (من) را می بینیم و غیر آن را نمی بینیم؟ این وحدت که در آن امر برای ما مشهود و غیر قابل انکار است از کجا آمد؟.

و اما پاسخی که آقایان از این پرسش داده و گفته‌ند: وحدت، وحدت اجتماعی است، کلامی است که به شوخی بیشتر شباهت دارد تا به جدی برای اینکه واحد اجتماعی وحدتش واقعی و حقیقی نیست، بلکه آنچه حقیقت و واقعیت دارد، کثرت آن است، و اما وحدتش یا وحدتی است حسی، مانند خانه واحد و خط واحد، و یا وحدتی است خیالی، مانند ملت واحد و امثال آن، نه وحدت واقعی، چون خط از هزاران نقطه و خانه از هزاران خشت و ملت از هزاران فرد تشکیل شده است.

و آنچه ما در باره اش صحبت می کنیم، این است که ادراکات بسیار که در واقع هم بسیارند برای صاحب شعور یک شعور واقعی باشند، و در چنین فرض لازمه اینکه میگویند: این ادراکات فی نفسه متعدد و بسیارند، به هیچ وجه سر از وحدت در نمی آورد و فرض اینجا است که در کنار این شعورها و ادراکات کس دیگری نیست که این ادراکهای بسیار را یکی بینند، بلکه به گفته شما خود این ادراکهای بسیار است که خود را یکی می بیند (باخلاف نظریه ما که این اشکالها بدان متوجه نیست، ما در ورای این ادراکات، نفسی مجرد از ماده قائلیم که سرآپای بدن و سلسله اعصاب و بافعه های مغزی و حواس ظاهری و باطنی، همه و همه ابزار و وسائل و وسائط کار او هستند، و او در این چار دیواری بدن نیست، بلکه تنها ارتباط و علاقه ای باین بدن دارد).

و اگر بگویند: آن چیزی که در ساختمان بدنی من (من) را درک می کند، جزئی از مغز است که ادراکهای بسیار را بصورت واحد (من) درک می کند نه سلسله اعصاب، در جواب می گوییم: باز اشکال بحال خود باقی است، زیرا فرض این بود که این جزء از مغز عیناً خود همان ادراکهای

بسیار و پشت سر هم است نه اینکه در یک طرف مغز سر، جزئی باشد که قوه در کش متعلق باین ادراکهای بسیار شود، آن طور که قوای حسی بمعلومات خارجی تعلق می‌گیرد، آن گاه از آن معلومات صورت‌هایی حسی انتراع می‌کند (دققت فرمائید).

سؤال دیگری که در باره این امر مشهود و فراموش نشدنی (من) هست و جوابش هم همان جوابی است که در باره وحدت آن از دو طرف گفته شده، اینست که این امری که به نظر شما مادی است با اینکه ماده ثبات ندارد و دائماً در تحول است و انقسام می‌پذیرد، ثبات و بساطت خود را از کجا آورد؟ نه فرض اول شما میتواند جوابگوی آن باشد و نه فرض دوم.

علاوه بر اینکه فرض دوم شما هم در پاسخ از سؤال قبلی- یعنی این سؤال که چگونه ادراک‌های متواالی و پشت سر هم با شعور دماغی بصورت وحدت درک شود- و هم از این سؤال ما که چرا (من) تحول و انقسام نمی‌پذیرد فرض غیر درستی است آخر دماغ و قوه‌ای که در آن است و شعوری که دارد و معلوماتی که در آن است، با اینکه همه اموری مادی هستند، و ماده و مادی کثرت و تغیر و انقسام می‌پذیرد، چطور همواره بصورت امری که هیچیک از این اوصاف را ندارد، حاضر نزد ما است؟ با اینکه در زیر استخوان جمجمه‌ما، جز ماده و مادی چیز دیگری نیست؟

و اما اینکه گفتند: (بلکه این حس ما است که در اثر سرعت واردات ادراکی امر برایش مشتبه میشود و کثیر را واحد و متغیر را ثابت و متجزی را بسیط درک می‌کند)، نیز غلطی است واضح، برای اینکه اشتباه خود یکی از امور نسبی است که با مقایسه و نسبت صورت می‌گیرد، نه از امور نفسی و واقعی، چون اشتباه هم هر قدر غلط باشد، برای خودش حقیقت و واقعیت است، مثلاً وقتی ما اجرام بسیار بزرگ آسمان را ریز و کوچک و بصورت نقطه‌هایی سفید می‌بینیم و براهین علمی به ما می‌فهماند که در این دید خود اشتباه کرده ایم و همچنین اگر شعله آتش گردان را دائره می‌بینیم، و اشتباهات دیگری که حس ما می‌کند، وقتی اشتباه است که آنچه را در درک خود داریم، با آنچه که در خارج هست بسنجیم، آن وقت می‌فهمیم که آنچه در درک ما هست در خارج نیست، این را می‌گوییم اشتباه، و اما آنچه که در درک ما هست خودش اشتباه نیست، به شهادت اینکه بعد از علم به اینکه اجرام آسمانی به قدر کرده زمین ما و یا هزاران برابر آن است، باز هم ما آنها را بصورت نقطه‌هایی نورانی می‌بینیم و باز هم شعله آتشگردان را بصورت دائره می‌بینیم پس در اینکه آن جرم آسمان در دید ما نقطه است و آن شعله دائره است، اشتباهی نیست، بلکه اشتباه خواندنش، اشتباه و غلط است.

و مسئله مورد بحث ما از همین قبیل است، چه وقتی حواس ما و قوای مدرکه ما امور بسیار

و امور متغیر و امور متجزی را بصورت واحد و ثابت و بسیط درک کند، این قوای مدرکه ما، در درک خود اشتباه کرده، برای اینکه وقتی معلوم او را با همان معلوم در خارج مقایسه می کنیم، می بینیم با هم تطبیق نمی کند، آن وقت می گوییم اشتباه کرده، و اما اینکه معلوم او برای او واحد و ثابت و بسیط است که دروغ نیست و گفتگوی ما در همین معلوم است، از شما می پرسیم: این معلوم فراموش نشدنی ما (من) چیست؟ مادی است؟ یا مجرد؟ اگر مادی است پس چرا واحد و ثابت و بسیط است و چگونه یک امری که هیچگونه آثار مادی و اوصاف آن را ندارد در زیر جمجمه ما جا گرفته و هرگز هم فراموش نمیشود؟ و اگر مجرد است که ما هم همین را می گفتهیم.

پس از مجموع آنچه گفته شد، این معنا روشن گردید: که دلیل مادیین از آنجا که از راه حس و تجربه و در چهار دیواری ماده است، بیش از عدم و جدان (نیافتن) را اثبات نمی کند، ولی خواسته اند با مغالطه و رنگ آمیزی عدم و جدان را به جای عدم وجود (نبودن) جا بزنند، ساده تر بگوییم دلیلشان تنها این را اثبات کرد که ما موجودی مجرد نیافتیم، ولی خودشان ادعا کردن: که موجود مجرد نیست، در حالی که نیافتن دلیل بر نبودن نیست.

و آن تصویری که برای جا زدن (نیافتن) بجای (نبودن) کردن، تصویری بود فاسد که نه با اصول مادیت که نزد خودشان مسلم و به حس و تجربه رسیده است، جور در می آید و نه با واقع امر.

آنچه که علمای روانکاو عصر جدید در نفی تجرد روح فرض کرده اند

(۲) و اما آنچه که علمای روانکاو عصر جدید در نفی تجرد نفس فرض کرده اند، این است که نفس عبارت است از حالت متحدى که از تاثیر و تاثیر حالات روحی پدید می آید، چون آدمی دارای ادراک بوسیله اعضای بدن هست، دارای اراده هم هست، خوشنودی و محبت هم دارد، کراحت و بعض نیز دارد، و از این قبیل حالات در آدمی بسیار است که وقتی دست به دست هم میدهنند و این، آن را و آن، این را تعديل می کند و خلاصه در یکدیگر اثر می گذارند، نتیجه اش این میشود که حالتی متحدد پدید می آید که از آن تعبیر می کنیم به (من).

در پاسخ اینان می گوییم: بحث ما در این نبود، و ما حق نداریم جلوی تئوریها و فرضیه های شما را بگیریم، چون اهل هر دانشی حق دارد فرضیه هایی برای خود فرض کند و آن را زیر بنای دانش خود قرار دهد (اگر دیواری که روی آن پی چید بالا رفت به صحت فرضیه خود ایمان پیدا کند و اگر دیوارش فرو ریخت، یک فرضیه دیگری درست کند).

گفتگوی ما در یک مسئله خارجی و واقعی بود که یا باید گفت هست، یا نیست نه اینکه یکی وجودش را فرض کند و یکی نبودش را، بحث ما بحثی فلسفی است که موضوعش هستی است در باره انسان بحث می کنیم که آیا همین بدن مادی است یا چیز دیگری ما ورای ماده است.

گفته جمعی از معتقدین به مبدأ و معاد پیرامون انکار تجرد روح و رد آن

(۳) جمعی دیگر از منکرین تجرد نفس، البته از کسانی که معتقد به مبدأ و معادند در توجیه انکار خود گفته اند: آنچه از علوم، مربوط به زندگی انسان، چون فیزیولوژی و تشريح بر می آید، این است که آثار و خواص روحی انسان مستند هستند به جرثومه های حیات، یعنی سلولهایی که اصل در حیات انسان و حیوانند و حیات انسان بستگی به آنها دارد، پس روح یک اثر و خاصیت مخصوصی است که در این سلولها هست. و تازه این سلولها دارای ارواح متعددی هستند، پس آن حقیقتی که در انسان هست و با کلمه (من) از آن حکایت می کند، عبارت است از مجموعه ای از ارواح ییشمار که بصورت اتحاد و اجتماع در آمده و معلوم است که این کیفیت های زندگی و این خواص روحی، با مردن آدمی و یا به عبارتی با مردن سلولها، همه از بین می رود و دیگر از انسان چیزی باقی نمی ماند.

بنا بر این دیگر معنا ندارد بگوئیم: بعد از فنای بدن و انحلال ترکیب آن، روح مجرد او باقی میماند، چیزی که هست از آنجایی که اصول و جرثومه هایی که تا کنون با پیشرفت علوم کشف شده، کافی نیست که بشر را به رموز زندگی آشنا سازد و آن رموز را برایش کشف کند، لذا چاره ای نداریم جز اینکه بگوئیم: علل طبیعی نمیتواند روح و زندگی درست کند و مثلا از خاک مرده موجودی زنده بسازد، عجالتا پیدایش زندگی را معلول موجودی دیگر، یعنی موجودی ما وراء الطبيعه بدانیم.

و اما استدلال بر تجرد نفس از جهت عقل بنتهایی و بدون آوردن شاهدی علمی، استدلالی است غیر قابل قبول که علوم امروز گوشش بدھکار آن نیست، چون علوم امروزی تنها و تنها بر حس و تجربه تکیه دارد و ادله عقلی محض را ارجحی نمی نهد (دقت فرمائید).

مؤلف: خواننده عزیز مسلمان توجه دارد که عین آن اشکالهایی که بر ادله مادیین وارد کردیم، بر دلیلی که این طائفه برای خود تراشیده اند نیز وارد است باضافه این خدشه ها که اولاً- اگر اصول علمی که تا کنون کشف شده، نتوانسته حقیقت روح و زندگی را بیان کند، دلیل نمیشود بر اینکه بعدها هم تا ابد نتواند آن را کشف کند، و نیز دلیل نمیشود بر اینکه خواص روحی (که شما آن را مستند به جرثومه حیات میدانید) در واقع مستند به علل مادی که تا کنون دست علم ما بدان نرسیده بوده باشد، پس کلام شما مغالطه است که علم بعدم را بدون هیچ دلیلی بجای عدم علم جا زده اید.

و ثانیا استناد بعضی از حوادث عالم- یعنی حوادث مادی- به ماده و استناد بعضی دیگر- یعنی حوادث و خواص زندگی- به ما وراء طبیعت که خدای تعالی باشد مستلزم این است که برای ایجاد عالم، قائل به دو اصل باشیم، یکی مادی و یکی الهی و این حرف را نه دانشمندان

مادی میپسندند و نه الهی و تمامی ادله توحید آن را باطل میکند.

البته در این بین اشکالهای دیگری به مسئله تجرد نفس شده و در کتب فلسفه و کلام آمده، چیزی که هست همه آنها ناشی از بی دقیقی در ادله نامبرده ما و نداشتن ثبات در تعقل غرض از آن ادله است، و خلاصه ناشی از این است که نتوانستند در ادله ای که ما آوردهیم دقت و در اینکه چه میخواهیم بگوئیم ثبات بخرج دهنند، و چون دلایل جداگانه ای نیستند، از نقل و پاسخ آن خودداری نمودیم، اگر از خوانندگان عزیز کسی بخواهد بدانها اطلاع یابد باید بمظانش مراجعه نماید، و خدا راهنما است.

بحث اخلاقی تعریف علم اخلاق و بیان اینکه سه نیروی عمومی: شهویه، غضبیه و نطقیه فکریه منشا اخلاق آدمی است

اشاره

علم اخلاق عبارت است از فنی که پیرامون ملکات انسانی بحث می کند، ملکاتی که مربوط به قوای نباتی و حیوانی و انسانی است، به این غرض بحث میکند که فضائل آنها را از رذائلش جدا سازد و معلوم کند کدام یک از ملکات نفسانی انسان خوب و فضیلت و مایه کمال اوست، و کدامیک بد و رذیله و مایه نقص اوست، تا آدمی بعد از شناسایی آنها خود را با فضائل بیاراید، و از رذائل دور کند و در نتیجه اعمال نیکی که مقتضای فضائل درونی است، انجام دهد تا در اجتماع انسانی ستایش عموم و ثنای جمیل جامعه را بخود جلب نموده، سعادت علمی و عملی خود را به کمال برساند.

أصول اخلاق فاضله: عفت، شجاعت، حکمت و عدالت

و این علم اخلاق بعد از فحص و بحث هایش به این نتیجه رسیده: که اخلاق آدمی (هر چند که از نظر عدد بسیار است، ولی منشا همه خلقهای وی) سه نیروی عمومی است که در آدمی وجود دارد و این قوای سه گانه است که نفس را برمی انگیزد، تا در صدد به دست آوردن و تهییه علوم عملی شود، علومی که تمامی افعال نوع بشر به آن علوم منتهی میشود و بدان مستند میگردد.

و این قوای سه گانه عبارت است از قوه شهویه، غضبیه، نطقیه فکریه که همانطور که گفته شد تمامی اعمال و افعال صادره از انسان، یا از قبیل افعالی است که به منظور جلب منفعت انجام میشود، مانند خوردن و نوشیدن، و پوشیدن و امثال آن و یا از قبیل افعالی است که به منظور دفع ضرر انجام می شود، مانند دفاع آدمی از جان و عرض و مالش، و امثال آن، که مبدأ صدور آنها قوه غضبیه است، هم چنان که مبدأ صدور دسته اول قوه شهویه است.

و یا از قبیل افعالی است که ناشی از تصور و تصدیق فکری است، مانند برهان چیدن و استدلال درست کردن (که هیچ فعلی از افعال دو دسته قبلى هم نیست، مگر آنکه آدمی قبل از

انجامش در ذهن خود این افعال را انجام میدهد، یعنی برای هر کاری مصالحی که در آن کار هست، با مفاسد آن می‌سنجد و سبک و سنگین می‌کند، و سرانجام یکی از دو طرف می‌چربد، آن گاه آن عمل را در خارج انجام میدهد) (مترجم) که اینگونه افعال ذهنی ناشی از قوه نطقیه فکریه است.

و از آنجایی که ذات آدمی معجونی می‌ماند که از این قوای سه گانه ترکیب شده باشد و این قوا با اتحادشان یک وحدت ترکیبی درست کرده اند که افعال مخصوصی از آنها صادر می‌شود، افعالی که در هیچ حیوان دیگری نیست، و نیز افعال مخصوصی که آدمی را به سعادت مخصوص به خودش میرساند، سعادتی که بخاطر رسیدن به آن این معجون درست شده.

لذا بر این نوع موجود واجب است که نگذارد هیچیک از این قوای سه گانه راه افراط و یا تفریط را برود و از حق وسط به این سو یا آن سو، بطرف زیادی و یا کمی منحرف گردد، چون اگر یکی از آنها از حد وسط به یک سو تجاوز کند معجون آدمی خاصیت خود را از دست میدهد، دیگر مرکب و معجون، آن مرکب و معجون نیست و در نتیجه به آن غایت که بخاطر آن ترکیب یافته، یعنی به سعادت نوع نمیرسد.

و حد اعتدال در قوه شهويه اين است که اين قوه را تنها در جاييش به کار بندی، هم از نظر كمي و مقدار و هم از نظر كيفيت، از افراط و تفریطش جلوگيری کنی که اگر شهوت در اين حد کنترل شود، فضيلتي می‌شود که نامش عفت است، و اگر بطرف افراط گرائید، شره و اگر بطرف تفریط گرائید، خمودی می‌گردد که دو مورد از رذائلند.

و حد اعتدال در قوه غضبيه اين است که اين نิرو را نيز از تجاوز به دو سوي افراط و تفریط جلوگيری کنی، یعنی آنجا که باید، غضب کنی و آنجا که باید، حلم بورزی، که اگر چنین کنی، قوه غضبيه فضيلتي می‌شود بنام شجاعت، و اگر بطرف افراط بگراید، رذيله ای می‌شود بنام تهور و بیباکی، و اگر بطرف تفریط و کوتاهی بگراید رذيله دیگری می‌شود، بنام جبن و بزدلی.

و حد اعتدال در قوه فکريه اين است که آن را از دست اندازی به هر طرف و نيز از بکار نیفتادن آن جلوگيری کنی، نه بیجا مصروفش کنی و نه بكلی درب فکر را بیندی که اگر چنین کنی این قوه فضيلتي می‌شود بنام حکمت و اگر بطرف افراط گراید، جربزه است و اگر بطرف تفریط متمایل بشود، بلاعت و کودنی است.

و در صورتی که قوه عفت و شجاعت و حکمت هر سه در کسی جمع شود، ملکه چهارمی در او پیدا می‌شود که خاصیت و مزاجی دارد، غیر خاصیت آن سه قوه، (هم چنان که از امتراج عسل که دارای حرارت است با سر که که آن نيز حرارت دارد، سکنجبين درست می‌شود، که مزاجش بر خلاف آن دو است) و آن مزاجی که از ترکیب سه قوه عفت و شجاعت و حکمت بدست می‌آيد،

عبارت است از عدالت.

و عدالت آن است که حق هر قوه ای را به او بدهی و هر قوه ای را در جای خودش مصرف کنی که دو طرف افراط و تفریط عدالت عبارت میشود از ظلم و انظلام، از ستمگری و ستم کشی.

این بود اصول اخلاق فاضله یعنی عفت و شجاعت و حکمت و عدالت که هر یک از آنها فروعی دارد که از آن ناشی میشود، و بعد از تحلیل به آن سر در می آورد و نسبتش به آن اصول نسبت نوع است به جنس، مانند جود، سخا، قناعت، شکر، صبر، شهامت، جرأت، حیاء، غیرت، خیرخواهی، نصیحت، کرامت و تواضع وغیره که همه فروع اخلاق فاضله است که در کتب اخلاق ضبط شده (و شما میتوانی شکل درختی بکشی که دارای ریشه هایی است که شاخه هایی بر روی آن روئیده است).

تلقین علمی و تکرار عملی، راه رهایی از رذائل و کسب فضائل است

و علم اخلاق حد هر یک از آن فروع را برایت بیان می کند و از دو طرف افراط و تفریط جداپوش میسازد و میگوید: کدام یک خوب و جمیل است و نیز راهنماییت می کند که چگونه میتوانی از دو طریق علم و عمل آن خلق خوب و جمیل را در نفس خود ملکه سازی؟ طریق علمیش این است که به خوبی های آن اذعان و ایمان پیدا کنی، و طریق عملیش این است که آن قدر آن را تکرار کنی تا در نفس تو رسوخ یابد، و چون نقشی که در سنگ می کنند ثابت گردد.

مثال- یکی از رذائل اخلاقی که گفتیم در مقابل فضیلت قرار دارد، رذیله جبن و بزدلی است در مقابل فضیلت شجاعت، اگر بخواهی این رذیله را از دل بیرون کنی، باید بدانی که این صفت وقتی صفت ثابت در نفس میشود که جلو نفس را در ترسیدن آزاد بگذاری تا از هر چیزی بترسد و ترس همواره از چیزی به دل میافتد که هنوز واقع نشده، ولی هم ممکن است واقع شود و هم ممکن است واقع نشود، در اینجا باید به خود بقولانی: که آدم عاقل هرگز بدون مر جمیع میان دو احتمال مساوی ترجیح نمیدهد.

مثال احتمال میدهی امشب دزد به خانه ات بیاید و احتمال هم میدهی که نیاید، و این دو احتمال از نظر قوت و ضعف مساوی اند و با اینکه مساوی هستند تو چرا جانب آمدنیش را بدون جهت ترجیح میدهی؟ و از ترجیح آن دچار ترس میشوی؟ با اینکه این ترجیح بدون مر جمیع است.

و چون این طرز فکر را در خود تکرار کنی و نیز عمل بر طبق آن را هم تکرار کنی، و در هر کاری که از آن ترس داری اقدام بکنی، این صفت زشت یعنی صفت ترس از دلت زائل میشود، و همچنین هر صفت دیگری که بخواهی از خود دور کنی و یا در خود ایجاد کنی، راه اولش تلقین علمی و راه دومش تکرار عملی است.

ویژگی های مسلک اخلاقی قرآن

این مقتضای مسلک اول از دو مسلک تهذیب نفس است که قبل نام برد و خلاصه این مسلک این است که نفس خود را اصلاح کنیم و ملکات آن را تعدیل نمائیم تا صفات خوبی بدست آوریم، صفاتی که مردم و جامعه آن را بستایند.

و نظیر آن مسلک دوم یعنی مسلک انبیاء و صاحبان شرایع است، با این تفاوت که هدف و غرض در این دو مسلک مختلف است، در مسلک اول جلب توجه و حمد و ثنای مردم، و در مسلک دوم سعادت حقیقی و دائمی یعنی به کمال رساندن ایمان به خدا و ایمان به آیات او است، چون خیر آخرت سعادت و کمال واقعی است نه سعادت و کمال در نظر مردم به تنهایی، ولی در عین این فرق، هر دو مسلک در این معنا شریکند که هدف نهایی آنها فضیلت انسان از نظر عمل است.

و اما مسلک سوم که بیانش گذشت با آن دو مسلک دیگر این فرق را دارد: که غرض از تهذیب اخلاق تنها و تنها رضای خداست نه خود آرایی به منظور جلب نظر و ثنا و بارک الله مردم، و به همین جهت مقاصدی که در این فن هست، در این سه مسلک مختلف میشود، در مسلک سوم فوائدی در نظر سالک است، و در آن دو مسلک دیگر فوائدی دیگر.

در مسلک سوم اعتدال خلقی معنایی دارد، و در آن دو مسلک دیگر معنایی دیگر، و همچنین جهات دیگر مسئله در مسلک سوم با آن دو مسلک مختلف میشود.

توضیح اینکه وقتی ایمان بنده خدا رو بشدت و زیادی می گذارد، دلش مجدوب تفکر در باره پروردگارش میشود، همیشه دوست میدارد بیاد او باشد و اسماء حسنای محبوب خود را در نظر بگیرد، صفات جمیل او را بشمارد: پروردگار من چنین است محبوب چنان است و نیز محبوب منزه از نقص است، این جذبه و شور هم چنان در او رو به زیادی و شدت می گذارد، و این مراقبت و بیاد محبوب بودن، رو به ترقی می رود تا آنجا که وقتی به عبادت او می ایستد، طوری بندگی می کند، که گویی او را می بیند و او برای بنده اش در مجالی جذبه و محبت و تمرکز قوی تجلی می کند، و هم او را می بیند و هماهنگ آن محبت به خدا نیز در دلش رو بشدت می گذارد.

علتش هم این است که انسان مفطور به حب جمیل است، ساده تر بگوییم: عشق به جمال و زیباپسندی فطری بشر است، هم چنان که خود خدای تعالی فرموده: (وَالَّذِينَ آمُنُوا أَشَدُ حُبًا لِّلَّهِ)، آنها که ایمان دارند، خدا را بیشتر دوست میدارند). (۱)

چنین کسی در تمامی حرکات و سکناتش از فرستاده خدا پیروی می کند، چون وقتی انسان

صفحه ۵۵۹

کسی را دوست بدارد، آثار او را هم دوست میدارد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از آثار خدا و آیات و نشانه های اوست، هم چنان که همه عالم نیز آثار و آیات او است.

باز این محبت هم چنان زیاد میشود و شدت می یابد، تا جایی که پیوند دل از هر چیز می گسلد، و تنها با محبوب متصل میکند و دیگر به غیر پروردگارش هیچ چیز دیگری را دوست نمیدارد، و دلش جز برای او خاشع و ظاهرش جز برای او خاضع نمیشود.

چون چنین بnde ای به هیچ چیز بر نمی خورد و در کنار هیچ چیز نمیایستد که نصیبی از جمال و زیبایی داشته باشد، مگر آنکه آن جمال را نمونه ای از جمال لا یتناهی و حسن بی حد و کمال فنا ناپذیر خدایش می بیند پس حسن و جمال و بهاء، هر چه هست از آن اوست، اگر غیر او هم سهمی از آن داشته باشد، آن نیز ملک وی است، چون ما سوای خدا آیت او هستند، از خود چیزی ندارند و اصولاً آیت خودیتی ندارد، نفسیت و واقعیت آیت، همانا حکایت از صاحب آیت است، این بنده هم که سراپای وجودش را محبت صاحب آیت پر کرده، پس او دیگر رشته محبت خود را از هر چیزی بریده و منحصر در پروردگارش کرده است، او به غیر از خدای سبحان و جز در راه خدا محبت ندارد.

اینجاست که بکلی نحوه ادراک و طرز فکر و طرز رفtarش عوض میشود، یعنی هیچ چیزی را نمی بیند مگر آنکه خدای سبحان را قبل از آن و با آن میبیند و موجودات در نظرش از مرتبه استقلال ساقط میشوند.

پس صور علمیه و طرز فکر چنین کسی غیر از دیگران است، برای اینکه دیگران به هر چیزی که نظر میکنند، از پشت حجاب استقلال نگاه می کنند، ولی او این حجاب را پس زده و این عینک از چشم برداشته، این از نظر علم و طرز فکر و همچنین از نظر عمل با دیگران فرق دارد، او از آنجایی که غیر خدا را دوست نمیدارد، قهره جز تحصیل رضای او هدفی ندارد، اگر چیزی میخواهد و اگر امیدش میدارد، اگر از چیزی میترسد، اگر اختیار میکند و یا صرفنظر مینماید و یا مایوس میشود، یا استیحاش میکند، یا راضی میشود، یا خشنمناک میگردد، همه اش برای خداست.

پس هدفهای او با هدفهای مردم مختلف است، چون او تا کنون مانند سایر مردم هر چه میکرد به منظور کمال خود می کرد، به این منظور می کرد که یک فضیلت انسانی کسب کند، و اگر از کاری دوری میکرد و یا از خلقی دوری میگزید بدین جهت بود که آن عمل و آن خلق و خوی رذیله بود، ولی حالا هر کاری میکند بدان جهت میکند که محبوبش دوست دارد و اگر نمی کند برای این نمیکند که محبوبش آن را کراحت دارد، و خلاصه همه هم و غمیش محبوب است نه فضیلتی برایش

مطرح است و نه رذیلتی، نه ستایش مردم و نه بارک الله ایشان و نه یاد خیرشان، نه توجهی به دنیا دارد و نه به آخرت، نه بهشتی در نظر دارد و نه دوزخی، و روز به روز ذلت عبودیتش و دلیل محبتش بیشتر می شود.

روت لی احادیث الغرام صبابه باسنادها عن جیره العلم الفرد

و حدثی مرتضی عن الصبا عن الدوح عن وادی الغضا عن ربی نجد

عن الدمع عن عینی القریح عن الحوى عن الحزن عن قلبی الجريح عن الوجد

بان غرامی و الهوی قد تحالفًا على تلفی حتى اوسد فی لحدی (۱)

و این بیانش که ما در اینجا آوردیم هر چند اختصار را در آن ترجیح دادیم و لیکن اگر در همین اختصار نیک دقت و تأمل بخرج دهی، خواهی دید که در عین کوتاهیش در رساندن مطلوب کافی است، و نیز روش گردید که در مسلک سوم پای فضیلت و رذیلت به میان نمی آید و غرضها که همان فضائل انسانی باشد، به یک غرض مبدل می شود و آن عبارت است از وجه خدا، و ای بسا که در پاره ای موارد، نظریه این مسلک با آن دو مسلک دیگر مختلف شود، به این معنا که آنچه در نظرهای دیگر فضیلت شمرده شود، در این نظریه و مسلک رذیله شود و به عکس.

مسلک کسانی که به ارزش های ثابت اخلاقی معتقد نیستند (مادیون)

در اینجا بقیه ای باقی ماند که تذکر ش لازم است و آن این است که در فن اخلاق یک نظریه دیگر هست که با نظریه های دیگر فرق دارد، و ای بسا بشود آن را مسلک چهارم شمرد، و آن این است که برای فن اخلاق هیچ اصل ثابتی نیست، چون اخلاق هم از نظر اصول و هم فروع در اجتماعات و تمدن های مختلف اختلاف می پذیرد و آن طور نیست که هر چه در یک جا خوب و فضیلت بود، همه جا خوب و فضیلت باشد، و هر چه در یک جا بد و رذیله بود، همه جا بد و رذیله باشد، چون اصولاً تشخیص ملتها در حسن و قبح اشیاء مختلف است، بعضی ادعا کرده اند این نظریه نتیجه نظریه معروف به تحول و تکامل در ماده است.

و در توضیحش گفته اند: اجتماع انسانی خود مولود احتیاجات وجود او است، احتیاجاتی که میخواهد آن را برطرف کند و در بر طرف کردنش نیازمند به تشکیل اجتماع می شود، بطوری که بقاء وجود فرد و اشخاص، منوط به این تشکیل می گردد، و چون طبیعت محکوم قانون تحول و تکامل است، قهر اجتماع هم فی نفس محکوم این قانون خواهد بود.م.

ص: ۵۶۱

۱- یک عشق سطحی اسرار عشق سوزان را برایم حدیث کرد و سند خود را به همسایگان آن کوه بلند تنها نسبت داد. سند دیگر حدیث چنین است، عبور نسیم روایت کرد از باد صبا، از باغها، از وادی غضا، (واقع در نجد)، از بلندیهای نجد. از اشک، از دیدگان زخمی من، از شور عشق، از اندوه، از قلب جریحه دارم، از وجود. و متن حدیث این است که: شور عشقم و

دلدادگیم با هم سوگند خورده اند: که مرا تلف کنند، تا در قبر سر ببالین لحد بگذارم.

و در هر زمانی متوجه بسوی کاملتر و مترقبی تر از زمان پیش است، قهرا حسن و قبح هم- که عبارت است از موافقت عمل با هدف اجتماع، یعنی کاملتر و راقی تر و مخالفتش با آن- خود بخود تحول می پذیرد و دیگر معنا ندارد که حسن و قبح به یک حالت باقی بماند.

بنا بر این در جوامع بشری نه حسن مطلق داریم و نه قبح مطلق، بلکه این دو دائماً نسبی است، و بخارط اختلافی که اجتماعات بحسب مکانها و زمانها دارند، مختلف می شوند، و وقتی حسن و قبح دو امر نسبی و محکوم به تحول شد، قهرا واجب میشود که ما اخلاق را هم متحول دانسته، فضائل و رذائل را نیز محکوم به دگرگونی بدانیم.

اینجاست که این نتیجه عاید می شود که علم اخلاق تابع مرامهای قومی است، مرامهایی که در هر قوم وسیله نیل به کمال تمدن و هدفهای اجتماعی است، بخارط اینکه گفتیم: حسن و قبح هر قومی تابع آنست، پس هر خلقی که در اجتماعی وسیله شد برای رسیدن آن اجتماع به کمال و هدف، آن خلق، فضیلت و دارای حسن است، و هر خلقی که باعث شد اجتماع در مسیر خود متوقف شود و یا رو به عقب برگردد، آن خلق رذیله آن اجتماع است.

و به همین منوال باید حساب کرد و برای هر اجتماعی فن اخلاقی تدوین نمود و بنا بر این اساس، چه بسا می شود که دروغ و افتراء و فحشاء، شقاوت، قساوت و دزدی و بی شرمی، همه جزو حسنات و فضائل شوند، چون ممکن است هر یک از اینها در طریق رسیدن به کمال و هدف اجتماعی مفید واقع شوند، و بر عکس ممکن است راستی، عفت، رحمت، رذیله و زشت گردد، البته در جایی که باعث محرومیت اجتماع شوند.

این خلاصه آن نظریه عجیب و غریبی است که مسلک اجتماعی سوسیالیست و مادیین اشتراکی مذهب، برای بشر به ارمغان آورده اند، البته این را هم باید دانست که این نظریه آن طور که اینان فکر می کنند یک نظریه جدیدی نیست، برای اینکه کلی ها که طائفه ای از یونانیان قدیم بودند- بطوری که نقل شده- همین مسلک را داشتند، و همچنین مزدکی ها (که پیروان مردی مزدک نام بودند که در ایران در عهد کسری ظهر کرد و او را به اشتراک دعوت نمود) و حتی بر طبق این مرام عمل هم کردند، و نیز در بعضی از قبائل وحشی آفریقا و غیره سابقه دارد.

و بهر حال مسلکی است فاسد، و دلیلی که بر آن اقامه شده، از بیخ و بن فاسد است، وقتی مبنای فاسد شد، بنا هم فاسد میشود.

توضیح این بحث نیازمند به چند مقدمه است:

چند مقدمه برای رد این نظریه

اول اینکه ما به حس و وجdan خود می یابیم که هر موجودی از موجودات عینی و خارجی برای خود شخصیتی دارد که از آن جدا شدنی نیست و نه آن شخصیت از او جدا شدنی است، و

به همین جهت است که هیچ موجودی عین موجود دیگر نیست، بلکه در هستی از او جداست، و هر موجودی برای خود وجود جداگانه ای دارد، زید وجودی با شخصیتی و یک نوع وحدتی دارد که بخاطر آن شخصیت و وحدت، ممکن نیست عین عمر و باشد، بلکه زید، شخصی است واحد و عمر و هم شخصی است واحد، و این دو، دو شخصند نه یک شخص، و این حقیقتی است که هیچ انسانی در آن شک ندارد (البته این غیر آن سخنی است که می گوییم عالم ماده موجودی است دارای یک حقیقت شخصی، پس زنهار که امر برایت مشتبه نشود).

نتیجه این مطلبی که گفتیم شکی در آن نیست، این است که وجود خارجی عین شخصیت باشد، ولی لازم نیست که وجود ذهنی هم در این حکم عین موجود خارجی باشد، برای اینکه عقل جایز میداند که یک معنای ذهنی هر چه که بوده باشد بر بیشتر از یکی صادق آید، مانند مفهوم ذهنی از کلمه (انسان) که این مفهوم هر چند که در ذهن یک حقیقت است و لیکن در خارج به بیش از یکی هم صادق است و همچنین مفهوم انسان بلند بالا و یا انسانی که پیش روی ما ایستاده است.

و اما اینکه علمای علم منطق مفهوم ذهنی را بدو قسم کلی و جزئی تقسیم می کنند و همچنین اینکه جزئی را به دو قسم حقیقی و اضافی تقسیم می کنند، منافاتی با گفته ما ندارد که گفتیم مفهوم ذهنی بر غیر واحد نیز منطبق میشود، چون تقسیم منطقی ها در ظرفی است که یا دو مفهوم ذهنی را با یکدیگر می سنجند، و یا یک مفهوم را با خارج مقایسه می کنند، (مثلا در مقایسه دو مفهوم با یکدیگر میگویند: هر چند که حیوان یک مفهوم کلی و انسان نیز یک مفهوم کلی است، و لکن مفهوم انسان نسبت به مفهوم حیوان، جزئی است، چون انسان یکی از صدھا نوع حیوان است و در مقایسه یک مفهوم با خارج میگویند: مفهوم انسان هر چند در ذهن بیش از یک چیز نیست و لیکن این یک چیز در خارج با میلیونها انسان صادق است) (متترجم).

و این خصوصیتی که در مفاهیم هست، یعنی اینکه عقل جائز میداند بر بیش از یکی صدق کند، همان است که چه بسا از آن به اطلاق تعبیر می کنیم و مقابل آن را شخصی و واحد مینامیم.

دوم اینکه موجود خارجی (البته منظور ما خصوص موجود مادی است) از آنجا که در تحت قانون دگرگونی و تحول و حرکت عمومی قرار دارد، قهراء موجود، دارای امتداد وجودی است امتدادی که میتوان به چند قطعه و چند حد تقسیمش کرد، بطوری که هر قطعه اش مغایر قطعه قبلی و بعدیش باشد و در عین اینکه این تقسیم و این تحول را می پذیرد، در عین حال قطعات وجودش بهم مرتبط است، چون اگر مرتبط نمی بود و هر جزئی موجودی جداگانه بود، تحول و دگرگونگی صدق نمی کرد، بلکه در حقیقت یک جزء از بین رفته و جزئی دیگر پیدا شده، یعنی دو موجودند که یکی از اصل نابود شده و دیگری از اصل پیدا شده و این را تبدل و دگرگونگی نمیگویند تبدل و

تغیری که گفتیم لازمه حرکت است در جایی صادق است که یک قدر مشترک در میان دو حال از احوال یک موجود و دو قطعه از قطعات وجود ممتدش باشد.

از همین جا روشن می‌گردد که اصولاً حرکت خود امری است واحد و شخصی که همین واحد شخصی وقتی با حدودش مقایسه می‌شود، متکثراً و متعدد می‌شود، و با هر نسبتی قطعه‌ای متعین می‌شود که غیر قطعه‌های دیگر است، و اما خود حرکت، سیلان و جریان واحدی است شخصی.

و چه بسا، وحدت حرکت را اطلاق و حدودش را تقييد نامیده، می‌گوییم: حرکت مطلقه به معنای در نظر گرفتن خود حرکت با چشم پوشی از نسبتش به تک تک حدود، و حرکت مقیده عبارت است از در نظر گرفتن حرکت با آن نسبتی که به یک یک حدود دارد.

از همین جا روشن می‌گردد که این اطلاق با اطلاقی که گفتیم مفاهیم ذهنی دارند، فرق دارد، زیرا اطلاق در آنجا وصفی بود ذهنی! برای موجودی ذهنی ولی اطلاق در حرکت وصفی است خارجی و برای موجودی خارجی.

مقدمه سوم اینکه هیچ شکی نداریم در اینکه انسان موجودی است طبیعی و دارای افراد و احکام و خواص، و از این میان آنکه مورد خلقت و آفرینش قرار می‌گیرد، فرد فرد انسان است نه مجموع افراد، یا به عبارتی اجتماع انسانی، خلاصه کلام اینکه: آنچه آفریده می‌شود فرد فرد انسان است و کلی انسان و مجموع آن قابل خلقت نیست، چون کلی و مجموع در مقابل فرد خارجیت ندارد، ولی از آنجایی که خلقت وقی احساس کرد که تک تک انسانها وجودی ناقص دارند و نیازمند به استكمالند و استكمال هم نمیتوانند بکنند مگر در زندگی اجتماعی، به همین جهت تک تک انسانها را مجهز به ادوات و قوایی کرد که با آن بتوانند در استكمال خویش بکوشند، و بتوانند در ظرف اجتماع برای خود جایی باز کند.

پس غرض خلقت اولاً و بالذات متعلق به طبیعت انسان فرد شده و ثانياً و بالتبع متعلق با اجتماع انسانی شده است.

حال بینیم حقیقت امر آدمی با این اجتماعی که گفتیم اقتضای آن را دارد و طبیعت انسانی بسوی آن حرکت می‌کند، (اگر استعمال کلمات اقتضاء و علیت و حرکت در مورد اجتماع استعمالی حقیقی باشد) چیست؟ گفتیم فرد فرد انسان موجودی است شخصی و واحد، به آن معنا از شخصیت و وحدت که گذشت، و نیز گفتیم: این واحد شخصی در عین اینکه واحد است، در مجرای حرکت و تحول و سیر از نقص بسوی کمال واقع شده و به همین جهت هر قطعه از قطعات وجودش با قطعات قبل و بعدش مغایر است، و باز گفتیم در عین اینکه دارای قطعاتی

متغیر است، دارای طبیعتی سیال و مطلقه است و اطلاقش و وحدتش در همه مراحل دگرگونگی‌ها محفوظ است.

حال می‌گوییم این طبیعت موجود در فرد، با توالد و تناسل و اشتراق فرد از فرد نیز محفوظ است و این طبیعت که نسلا بعد نسل محفوظ میماند، همان است که از آن تعبیر می‌کنیم به طبیعت نوعیه که بوسیله افراد محفوظ میماند، هر چند که تک تک افراد از بین بروند و دستخوش کون و فساد گردند، عیناً همان بیانی که در خصوص محفوظ بودن طبیعت فردی در قطعات وجود فرد گذشت.

پس همانطور که طبیعت شخصی و فردی مانند نخ تسبیح در همه قطعات وجودی فرد و در مسیری که از نقص فردی بسوی کمال فردی دارد محفوظ است، همچنین طبیعت نوعیه انسان در میان نسلها مانند نخ تسبیح در همه نسلها که در مسیر حرکت بسوی کمال قرار دارند محفوظ است.

و این استکمال نوعی حقیقتی است که هیچ شکی در وجود آن و در تحقیق در نظام طبیعت نیست، و این همان اساسی است که وقتی می‌گوییم: (مثلاً نوع انسانی متوجه بسوی کمال است و انسان امروز وجود کامل تری از وجود انسان اولی دارد و همچنین احکامی که فرضیه تحول انواع جاری می‌کند) تکیه گاهمان این حقیقت است.

چه اگر در واقع طبیعت نوعیه ای نبود، و طبیعت نوعیه خارجیتی نمیداشت و در افراد و انواع محفوظ نبود، اینگونه سخنان که گفته‌ی جز یک سخن شعری چیز دیگری نبود.

عین این حرفی که در باره طبیعت فردی و شخص انسان و نیز طبیعت نوعیه اش زدیم، و حرکت فرد و نوع را به دو قسم مطلق و مقید تقسیم نمودیم، عیناً در اجتماع شخصی (چون اجتماع خانواده و قوم و محیط و یا عصر واحد) و نیز در اجتماع نوعی چون مجموع نوع بشر - البته اگر صحیح باشد اجتماع یعنی حالت دسته جمعی انسانها را یک حالت خارجی و برای طبیعت انسان خارجی بدانیم - جریان می‌یابد.

پس اجتماع نیز در حرکت است، اما با حرکت تک تک انسانها و نیز اجتماع تحول می‌پذیرد، باز با تحول افراد و اجتماع از همان آغاز حرکتش بسوی هدفی که دارد یک وحدتی دارد که حافظ وحدتش، وجود مطلق آن است.

و این وجود واحد و در عین حال متحول، بخاطر نسبتی که به یک یک حدود داخلی خود دارد، به قطعه قطعه هایی منقسم میشود و هر قطعه آن شخص واحدی از اشخاص اجتماع را تشکیل میدهد، هم چنان که اشخاص اجتماع (مانند اجتماع هندی، ایرانی و ..... در عین

وحدت و تحولش، بخاطر نسبتی که با یک یک افراد انسان دارد، بقطعاً تقسیم می‌شود، چون وجود اشخاص اجتماع مستند است بوجود اشخاص انسانها.

هم چنان که مطلق اجتماع بان معنایی که گذشت، مستند است به مطلق طبیعت انسانی، چون حکم شخص نیز مانند خود شخص، شخصی و فردی است، هم چنان که حکم مطلق مانند خود او مطلق است، البته مطلق الحکم (نه حکم کلی، چون گفتگوی مادر اطلاق مفهومی نیست اشتباہ نکنید).

و ما هیچ شکی نداریم در اینکه فرد از انسان بخاطر اینکه واحد است، حکمی واحد و قائم به شخص خود دارد، همین که شخص یک انسان از دنیا رفت، آن حکم هم از بین می‌رود، چیزی که هست حکم واحد او بخاطر تبدل های جزئی که عارض بر موضوعش (فرد انسان) می‌شود، تبدل پیدا می‌کند.

یکی از احکام انسان طبیعی این است که غذا می‌خورد، با اراده کار می‌کند، احساس دارد، فکر دارد و این احکام تا او هست باقی است- هر چند که با تحولاتی که او بخود می‌گیرد، این نیز متحول می‌شود- عین این کلام در احکام مطلق انسان نیز جاری است، انسانی که بوجود افرادش موجود است.

و چون اجتماع از احکام طبیعت انسانی و از خواص آن است، مطلق اجتماع هم از احکام نوع مطلق انسانی است، و منظور ما از مطلق اجتماع، اجتماعی است که از بدپیدایش انسانی پیدا شده و هم چنان تا عهد ما برقرار مانده، این اجتماع تابقی نوع باقی است، و همان احکام اجتماع که خود انسان پدیداش آورد و خود اجتماع اقتضاش را داشت، ما دام که اجتماع باقی است، آن احکام نیز باقی است، هر چند که بخاطر تبدل های جزئی تبدل یابد، ولی اصلش مانند نوعش باقی است.

اینجاست که میتوانیم بگوئیم: یک عده احکام اجتماعی همواره باقی است و تبدل نمی‌یابد، مانند وجود مطلق حسن و قبح، هم چنان که خود اجتماع مطلق نیز اینطور است، باین معنا که هرگز اجتماع غیر اجتماع نمی‌شود و انفراد نمی‌گردد، هر چند که اجتماعی خاص مبدل به اجتماع خاص دیگر می‌شود، حسن مطلق و حسن خاص نیز عیناً مانند اجتماع مطلق و اجتماع خاص است.

مقدمه چهارم اینکه ما می‌بینیم یک فرد انسان در هستی و بقائش محتاج به این است که کمالاتی و منافعی را دارا باشد و بر خود واجب میداند آن منافع را بسوی خود جلب نموده، ضمیمه نفس خود کند.

دلیلش بر این وجوب احتیاجی است که در جهات وجودیش دارد و اتفاقاً خلقتش هم مجهز به جهازی است که با آن میتواند آن کمالات و منافع را بدست آورد، مانند دستگاه گوارش و دستگاه تناسلی و امثال آن که اگر احتیاج بمنافع و کمالاتی که راجع به این دو دستگاه است، در وجودش نبود، از آغاز خلقت مجهز به این دو جهاز هم نمیشد و چون شد، پس بر او واجب است که در تحصیل آن منافع اقدام کند و نمیتواند از در تفریط آنها را بکلی متوجه گذارد، برای اینکه این تفریط با دليل وجوبي که ذكر كردیم منافات دارد، و نیز در هيچیك از ابواب حواچ نمیتواند به بیش از آن مقداری که حاجت ایجاب می کند اقدام نموده و افراط کند، مثلاً اینقدر بخورد تا بترکد و یا مریض شود و یا از سایر قوای فعاله اش باز بماند، بلکه باید در جلب هر کمال و هر منفعت راه میانه را پیش گیرد، و این راه میانه همان عفت است و دو طرف آن یعنی افراطش شره، و تفریطش خمود است. و همچنین فرد را می بینیم که در هستیش و بقائش در وسط نواقصی و اضدادی و مضراتی واقع شده، که عقل به گردنیش می گذارد این نواقص و اضداد و مضرات وجودش را از خود دفع کند، دلیل این وجوب باز همان حاجت، و مجهز بودن خلقتش به جهازات دفاع است.

پس بر او واجب است که در مقابل این مضرات مقاومت نموده، آن طور که سزاوار است، یعنی بطور متوسط از خود دفاع کند، در این راه نیز باید از راه افراط و تفریط اجتناب کند، چون افراط در آن با سایر تجهیزاتش منافات دارد و تفریط در آن با احتیاجش و مجهز بودن به جهازات دفاعش منافات دارد، و این حد وسط در دفاع از خود همان شجاعت است، و دو طرف افراط و تفریط تهور و جبن است، نظیر این محاسبه در علم و دو طرف افراط و تفریط یعنی جربزه و کودنی، و همچنین در عدالت و دو طرف افراط و تفریط یعنی ظلم و انظام، جریان دارد.

حال که این چهار مقدمه روشن گردید می گوییم: این چهار ملکه از فضائل نفسانی است که طبیعت فرد بدلیل اینکه مجهز بادوات آن است، اقتضای آن را دارد، و این چهار ملکه یعنی عفت و شجاعت و حکمت و عدالت، همه حسن و نیکو است، برای این که نیکو عبارت از هر چیزی است که با غایت و غرض از خلقت هر چیز و کمال و سعادتش سازگار باشد، و این چهار ملکه همه با سعادت فرد انسانی سازگار است، به همان دلیلی که ذکرش گذشت، و صفاتی که در مقابل این چهار ملکه قرار می گیرند، همه رذائل و زشت است و همیشه هم زشت است.

و وقتی فرد انسان به طبیعت خود و فی نفسه، چنین وضعی دارد این انسان در ظرف اجتماع نیز همین وضع را دارد و چنان نیست که ظرف اجتماع صفات درونی او را از بین ببرد، چگونه میتواند از بین برد با اینکه خود اجتماع را همین طبیعت درست کرده، آیا ممکن است یک پدیده

طبیعت سایر پدیده های طبیعت را باطل کند؟ هرگز، چون باطل کردنش به معنای متناقض بودن یک طبیعت است، و مگر اجتماع میتواند چیزی بجز تعاون افراد، در آسانتر شدن راه رسیدن به کمال بوده باشد؟ نه، اجتماع همین است که افراد دست به دست هم دهنند، و طبیعت های خود را به حد کمال و نهایت درجه از هدفی که برای آن خلق شده برسانند.

و وقتی یک فرد انسان فی نفسه و هم در ظرف اجتماع، چنین وضعی را داشت، نوع انسانی نیز در اجتماع نوعیش همین حال را خواهد داشت، در نتیجه نوع انسان نیز میخواهد که در اجتماعش به کمال برسد، یعنی عالی ترین اجتماع را داشته باشد، و به همین منظور هر سودی را که نمیخواهد بسوی شخص خود جلب کند، آن قدر جلب می کند که مضر به اجتماع نباشد و هر ضرری را که میخواهد از شخص خود دفع کند، باز به آن مقدار دفع می کند، که مضر به حال اجتماعش نباشد و هر علمی را که میخواهد کسب کند، به آن مقدار کسب می کند، که اجتماعش را فاسد نسازد.

و عدالت اجتماعیش را هم باز به آن مقدار رعایت می کند که مضر به حال اجتماع نباشد، چون عدالت اجتماعی عبارت است از اینکه حق هر صاحب حقی را به او بدهند، و هر کس به حق خودش که لایق و شایسته آن است برسد، نه ظلمی به او بشود و نه او به کسی ظلم کند.

و همه این صفات چهار گانه که گفتیم در افراد فضیلت و مقابل آنها رذیلت است، و نیز گفتیم: در اجتماع خاص انسان نیز فضیلت و رذیلتند، در اجتماع مطلق انسان نیز جریان دارد، یعنی اجتماع مطلق بشر حکم می کند به حسن مطلق این صفات، و قبح مطلق مقابل آنها.

پس با این بیان این معنا روشن گردید که در اجتماع انسانی - که دائم افراد را در خود می پرورد - حسن و قبح وجود دارد و هرگز ممکن نیست اجتماعی پیدا شود که خوب و بد در آن نباشد، به این معنا که هیچ چیزی را خوب نداند و هیچ چیزی را بد نشمارد، و نیز روشن شد که اصول اخلاقی انسان چهار فضیلت است که همه برای ابد خوبند و مقابل آنها برای ابد رذیل و بدنده، و طبیعت انسان اجتماعی نیز به همین معنا حکم می کند.

و وقتی در اصول اخلاقی قضیه از این قرار بود، در فروع آن هم که بر حسب تحلیل به همان چهار اصل بر می گردد، قضیه از همان قرار است، یعنی طبیعت آن فروع را هم قبول دارد، گو اینکه گاهی در بعضی از مصاديق این صفات که آیا مصدق آن هست یا نیست، اختلاف پدید می آید که انشاء الله بدان اشاره خواهیم نمود.

توضیح دیگر

بعد از آنکه آن مقدمات و این نتیجه را خواندی، کاملا متوجه شدی که چرا گفتیم: بیانات مادیین و آن دیگران در فن اخلاق ساقط و بی اعتبار است، اینک باز هم توضیح:

اما اینکه گفتند: (حسن و قبح مطلق اصلاً وجود ندارد بلکه هر چه نیکو است نسبتاً زشت است و حسن و قبح ها بر حسب اختلاف منطقه ها و زمانها و اجتماع ها مختلف می‌شود) یک مغالطه‌ای است که در اثر خلط میان اطلاق مفهومی به معنای کلیت، و اطلاق وجودی به معنای استمرار وجود، کرده‌اند.

بله ما هم قبول داریم که حسن و قبح بطور مطلق و کلی در خارج یافت نمی‌شود، به این معنا که در خارج هیچ حسنی نداریم که دارای وصف کلیت و اطلاق باشد، و هیچ قبحی هم نداریم که در خارج قبح کلی و مطلق باشد، چون هر چه در خارج است، مصدق و فرد کلی ذهنی است.

ولی این حرف باعث نمی‌شود که نتیجه مورد نظر ما یا نفی شود، و اما حسن و قبح مطلق به معنای مستمر و دائمی که حسنی در همه اجتماعات و در همه زمانهایی که اجتماع دائم است حسن و قبح باشد، داریم و نمی‌شود نداشته باشیم، برای اینکه مگر هدف از تشکیل اجتماع چیزی جز رسیدن نوع انسان به سعادت هست؟ و این سعادت نوع با تمامی کارها چه خوب و چه بد و خلاصه با هر فعلی که فرض بکنیم تامین نمی‌شود و قهره این پدیده نیز مانند تمامی پدیده‌های عالم شرائط و مواعنی دارد، پاره‌ای کارها با آن موافق و مساعد است و پاره‌ای دیگر مخالف و منافی است، آنکه موافق و مساعد است حسن دارد و آنکه مخالف و منافی است قبح دارد، پس همیشه اجتماع بشری حسن و قبحی دائمی دارد.

و بر این اساس چگونه ممکن است اجتماعی فرض شود- حال هر طور دلت خواست فرض کن- که اهل آن اجتماع معتقد به عدالت اجتماعی نباشند یعنی دادن حق هر ذی حقی را به اندازه‌ای که منافی با حقوق دیگران نباشد، واجب ندانند و یا جلب منافع را به آن مقدار که به حال دیگران ضرر نزند لازم ندانند و یا دفع مضرات به مصالح اجتماعی را به آن مقدار که سزاوار باشد لازم تشخیص ندهند و یا به علمی که منافع انسان را از مضارش جدا کند اعتناء نکنند و آن را فضیلت نشمارند.

و مگر عفت و عدالت و شجاعت و حکمت چیزی غیر اینها است که گفتم هیچ اجتماعی- به هر طور که فرض شود- در فضیلت بودن آنها تردید نمی‌کند، بلکه آنها را حسن و فضیلت انسانیت میداند.

و همچنین چگونه ممکن است اجتماعی پیدا شود که به خود اجازه دهد در برابر تظاهر به کار زشت و شنیع بی تفاوت باشد و چهره در هم نکشد؟ به هیچ وجه ممکن نیست، هر اجتماعی به هر طوری که فرض شود، در مقابل عمل زشت اظهار تنفر می‌کند، و این همان حیاء است که از شاخه‌های عفت است.

و یا اجتماعی یافت شود که خشم کردن و تغیر در مقابل کسانی که مقدسات جامعه را هتک می‌کنند و حقوق مردم را می‌بلعند، واجب ندانند، و رسماً حکم کند که خشم لازم نیست، هیچ اجتماعی چنین یافت نخواهد شد، بلکه هر اجتماعی که باشد خشم گرفتن بر آن گونه افراد را واجب میداند، و این همان غیرت است که از شاخه‌های شجاعت است.

و نیز هر اجتماعی که فرض کنی حکم می‌کند به اینکه فرد فرد انسانها باید به حقوق اجتماعی خود قانع باشند و این همان قناعت است (که شاخه دیگری از عفت است) و یا حکم می‌کند به اینکه هر کسی باید موقعیت اجتماعی خود را حفظ کند، و در عین حال دیگران را هم تحریر نموده، بر آنان کبریایی نکند و بدون حق و قانون ستم رواندارد و این همان تواضع است، و همچنین مطلب در یک یک از فروع اخلاقی و شاخه‌های آن چهار فضیلت از این قرار است.

و اما اینکه گفته شد: (نظریه‌ها در خصوص فضائل در اجتماعات مختلف است، ممکن است خوبی از خوبیها در اجتماعی فضیلت باشد و در اجتماعی دیگر رذیلت و مثالهایی جزئی نیز بر مدعای خود ذکر کرده‌اند) در پاسخشان می‌گوییم: این اختلاف نظر اختلاف در حکم اجتماعی نیست، به اینکه مردمی پیروی کردن فضیلت و حسن‌های را واجب بدانند و اجتماعی دیگر واجب ندانند، بلکه این (همانطور که قبله هم اشاره کردیم) از باب اختلاف در تشخیص مصدق است که بعضی فلان خوبی را از مصاديق مثلاً تواضع نمیدانند، و بعضی دیگر آن را از مصاديق رذیله‌ای می‌پندرانند.

مثلاً در اجتماعاتی که حکومت‌های استبدادی بر آنها حاکم است، برای تخت سلطنت اختیار تامی قائل است که هر چه بخواهد میتواند بکند و هر حکمی بخواهد میتواند براند و این بخاطر آن نیست که نسبت به عدالت و خوبی آن سوء‌ظن و شک و تردید دارند، بلکه بدین جهت است که استبداد و خودکامگی حق مشروع سلطان است و به همین جهت آنچه را سلطان می‌کند ظلم نمیدانند، بلکه آن را از سلطان استیفای حقوق خود می‌پندراند، خلاصه اگر با جان و مال و ناموس مردم بازی می‌کند، این رفتار را ظلم نمیدانند، بلکه میگویند او چنین حقی را دارد و خواسته حق خود را استیفاء کند.

و نیز اگر در پاره‌ای اجتماعات مانند ملت فرانسه در قرون وسطی - بطوری که نقل کرده‌اند - علم را برای پادشاه ننگ میدانستند، این نه از آن جهت بوده که خواسته‌اند فضیلت علم را تحریر کنند، بلکه ناشی از این پندران غلط بوده که علم به سیاست و فنون اداره حکومت، با مشاغل سلطنت تضاد دارد، و خلاصه سلطان را از وظائفی که بدو محول شده باز میدارد.

و نیز اگر عفت زنان و اینکه ناموس خود را حفظ نموده، در اختیار غیر شوهران قرار

ندهند، و همچنین حیاء زنان و غیرت مردان و نیز عده‌ای از فضائل مانند قناعت و تواضع خوی‌هایی است که در پاره‌ای اجتماعات فضیلت شمرده نمی‌شود، بدان جهت نیست که از عفت و حیا و تواضع و قناعت بدنشان می‌آید و آنها را فضیلت نمیدانند، بلکه از این جهت است که در اجتماع خاصی که دارند، مصاديق آن را مصدق عفت و حیا و غیرت و قناعت و تواضع نمیدانند، یعنی می‌گویند عفت خوب است ولی اینکه زن شوهردار با مرد اجنبی مراوده نداشته باشد، عفت نیست، بلکه بی عرضگی است و همچنین آن صفات دیگر.

دلیل بر این معنا این است که اصل این صفات در آنان وجود دارد، مثلاً اگر حاکمی در حکم خود عفت بخراج دهد، بنا حکم نکند، او را ستایش می‌کنند و اگر قاضی در قضاة خود حق را رعایت کند و رشوه نگیرد، او را می‌ستایند و اگر کسی از شکستن قانون شرم داشته باشد، او را با حیا می‌خوانند، و اگر کسی از استقلال و تمدن و سایر شئون اجتماعی و مقدسات ملی دفاع کند، غیر متمدنش می‌خوانند و کسی را که به آنچه قانون برایش معین نموده اکتفاء کند، بقناعتش وصف می‌کنند و اگر کسی در برابر زمامداران و رهبران اجتماعی کرنش کند، او را متواضع مینامند، پس معلوم می‌شود اصل غیرت و قناعت و حیا و تواضع در آنان هست، چیزی که هست در مصاديق آن نظریه‌های مختلف دارد.

و اما اینکه گفتند: اخلاق در فضیلت بودنش دائر مدار این است که با هدف‌های اجتماعی سازگار باشد، چون دیده اند که اجتماع چنین اخلاقی را می‌پسندد، این نیز مغالطه‌ای واضح است.

برای اینکه منظور از اجتماع آن هیئتی است که از عمل کردن به مجموع قوانین که طبیعت به گردن افراد اجتماع گذاشته حاصل می‌شود، و لا- بد در صورتی که خیلی به انتظام آن قوانین و جریان آن وارد نیاید، جامعه را به سعادتشان می‌رساند و قهراً چنین قوانین خوبیها و بدیهیایی معین می‌کند، پاره‌ای چیزها را فضیلت و پاره‌ای دیگر را رذیلت معرفی نماید.

و مراد به هدف اجتماع مجموع فرضیات و ایده‌هایی است که برای پدید آوردن اجتماع نو آن فرضیات را به گردن افراد جامعه تحمیل می‌کنند، پس میان اجتماع و هدف‌های اجتماع خلط و مغالطه شده، با اینکه این دو با هم فرق دارند، یکی فعلیت دارد، دیگری صرف فرض و ایده است، یکی تحقق است و دیگری فرض تحقق، آن وقت چگونه حکم یکی از آن دو حکم دیگری می‌شود؟ و چگونه حسن و قبح و فضیلت و رذیلت ای که اجتماع عام به مقتضای طبیعت انسانیت معین کرده، مبدل به حکم فرضیه‌هایی که جز فرض تحقیقی ندارد، می‌شود، بیان ساده‌تر اینکه چگونه ممکن است احکام اجتماعی که طبیعت بشریت برای او معین کرده، از حسن و قبح و فضیلت و رذیلت، فدای خواسته‌های فرضی افراد جامعه کرد، با اینکه خواسته‌های افراد تنها و تنها ایده و فرض است؟

مگر اینکه اصلاً بگویند: اجتماع عام طبیعی، از ناحیه خود هیچ حکمی ندارد، بلکه هر حکمی که هست مال خواسته افراد است، مخصوصاً در جایی که آن فرضیه با سعادت افراد سر و کار داشته باشد که در پاسخشان می‌گوییم دوباره باید همه آن حرفاًی که در باره حسن و قبح و فضیلت و رذیلت زدیم و گفتیم که این احکام بالآخره سر از اقتضایی در می‌آورد که دائماً در طبیعت انسان هست، تکرار کنیم.

علاوه بر اینکه در این سخن محظوظ دیگری نیز هست و آن این است که حسن و قبح و سایر احکام اجتماعی - که حجت‌های اجتماعی و استدلالش از آن ترکیب می‌یابد - اگر تابع اهداف بوده باشد، با در نظر گرفتن اینکه ممکن و بلکه واقعیت این است که اهداف مختلف و متناقض و متباین است، باید هیچوقت در هیچ اجتماعی یک هدف اجتماعی مشترک که مقبول همه افراد و اجتماعات بوده باشد، یافت نشود، و وقتی یافت نشد، آن هدفی دنبال می‌شود که طرفدارانش قادرمندتر باشند و معلوم است که در اینصورت تقدم و موفقیت هم از آن قدرمندان خواهد بود.

در اینصورت این سؤال پیش می‌آید: آیا این طبیعت انسانیت است که او را به یک نحوه زندگی اجتماعی سوق میدهد، که در آن زندگی هیچگونه تفاهمی میانه اجزائش نباشد و در هیچ یک از احکامش اتفاق نظر نداشته باشند جز یک حکم که آنهم مایه تباهی اجتماع است و آن عبارت است از:

دو شیر گرسنه یکی ران گور شکار است آن را که او راست زور

و آیا کسی می‌تواند بخود جرأت دهد و بگوید حکم طبیعت انسان و اقتضاء وجودیش حکمی است متناقض، آنهم تناقضی به این رشتی که خودش خود را باطل کند و از بین برد؟

یک بحث روایتی دیگر مربوط به متفرقاتی از آنچه گذشت

از امام باقر (علیه السلام) روایت شده که فرمود: مردی خدمت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شرفیاب شد و عرضه داشت: من برای جهاد بسیار نشاط و رغبت دارم، فرمود: در راه خدا جهاد کن که اگر کشته شوی زنده خواهی شد و نزد خدا روزی خواهی خورد و اگر سالم برگشته و بمرگ طبیعی مردی، اجرت نزد خدا محفوظ است. (۱)

ص: ۵۷۲

مؤلف: از اینکه فرمود: (وَإِنْ كُلُّ مُؤْمِنٍ لَيَعْلَمُ حِلَالَهُ وَ حِلَالَ الْمُؤْمِنِينَ) اشاره است به آيه شریفه (وَمَنْ يَخْرُجُ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ، ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمُؤْمِنُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ وَ كُسْتِي كه به منظور مهاجرت بسوی خدا و رسولش از خانه اش بیرون میشود و سپس مرگ او را درمی یابد، اجرش نزد خدا محفوظ است) (۱) و این آیه دلالت دارد بر اینکه بیرون شدن بسوی جهاد، مهاجرت بسوی خدا و رسول است.

و در کافی از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که در باره آن اسماعیل، پیغمبری که خداوند صادق الوعده خوانده فرمود: از این جهت او را صادق الوعده خواند که به مردی و عده داده بود که من در فلان محل منتظر تو هستم و بخارط همین وعده ای که داده بود یک سال در آن محل منتظر او ماند و لذا خدای عز و جل او را صادق الوعده خواند، مرد نامبرده بعد از یک سال بیامد و اسماعیل او را از جریان خبر داد. (۲)

مؤلف: این حدیث رفتاری را حکایت می کند که ای بسا عقل عادی آن را انحراف از راه اعتدال بداند، در حالی که خدای سبحان صدق وعده را فضیلتی برای آن جانب شمرده و آن چنان تعظیمش کرده که فرموده: (وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ، إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ، وَ كَانَ رَسُولًا نَبِيًّا، وَ كَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَ الزَّكَاةِ، وَ كَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا)، بیاد آر در کتاب اسماعیل را که وی صادق الوعده، و هم پیغمبری فرستاده شده بود و او همواره اهل خود را به نماز و زکات امر می کرد، و نزد پروردگارش پسندیده بود) (۳).

و این ستایشی که خدای تعالی از او کرده، بدین جهت است که میزانی که خداوند عمل او را با آن سنجیده، غیر میزانی است که عقل عادی اعمال را با آن می سنجد چون عقل عادی با تدبیر خود تربیت می کند و خدای سبحان اولیاء خود را با تایید خود تربیت می کند و معلوم است که (كَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعَلِيُّ)، رفتار خدا عالی تر است، و نظائر این قضیه بسیار است که از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ائمه اهل بیت و اولیاء خدا علیه السلام روایت شده است.

چطور ممکن است شرع با عقل مخالف باشد؟

حال اگر بگویی: چطور ممکن است شرع با عقل در آنچه که عقل بدان دسترسی دارد مخالف باشد؟!

در پاسخ می گوییم: حکم عقل در آن مسائلی که عقل بدان دسترسی دارد، در جای خود معتبر است، لکن محتاج به موضوعی است که حکم خود را بر آن موضوع مترب کند، زیرا اگر موضوع حکم نباشد، عقل چگونه میتواند حکم کند، و ما در سابق گفتیم که امثال این معلومات در مسلک سوم، نه موضوعی برای عقل باقی می گذارد و نه حکمی، بلکه راه آن با راه عقل جدا است، راه

ص: ۵۷۳

۱- سوره نساء آیه ۱۰۰

۲- اصول کافی ج ۲ ص ۱۰۵ حدیث ۷

٣ - سوره مریم آیه ٥٤ - ٥٥

معارف الهیه است و ظاهرا اسماعیل پیغمبر و عده خود را مقید به یک ساعت و یک روز نکرده بود، بلکه بطور مطلق گفته بود: من اینجا می نشینم تا بیایی و برای اینکه خود را از نقض عهد پاک نگهادارد، بوعده بدون مدت خود ملتزم شد تا در وعده خود دروغ نگفته و آنچه را که خدا بر دلش افکنده و بر زبانش جاری ساخته بود، حفظ کرده باشد.

نظیر این جریان از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نیز روایت شده که روزی کنار مسجد الحرام ایستاده بود، یکی از یارانش به او وعده داد: که اینجا باش تا برگردم، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم وعده داد که منتظر هستم تا برگردی، آن مرد پی کار خود رفت و برنگشت و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مدت سه روز در همانجا به انتظارش بود، تا آنکه همان شخص از آنجا گذشت و دید که آن جناب هنوز به انتظار وی در آنجا نشسته، تازه یادش آمد که با او قراری داشته و فراموش کرده (تا آخر حدیث). [\(۱\)](#)

و در کتاب خصائص سید رضی از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت آورده که وقتی شنید مردی میگوید: (انا لله وانا اليه راجعون)، فرمود: ای مرد! اینکه می گوییم: (انا لله) اقراری است از ما به اینکه ملک خدائیم، و اینکه می گوییم: (وانا اليه راجعون) اقراری است از ما به اینکه روزی هلاک خواهیم شد. [\(۲\)](#)

مؤلف: معنای این حدیث از بیان گذشته ما روشن می گردد و این حدیث را کافی هم بطور مفصل آورده است. [\(۳\)](#)

و در کافی از اسحاق بن عمار از عبد الله بن سنان از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: خدای عز و جل می فرماید: (من دنیا را در میان بندگانم قرض نهادم، هر کس از دنیا چیزی به من قرض دهد، به هر یکی ده تا هفتصد برابر اجر میدهم و کسی که به من قرض ندهد و من خودم از او چیزی به زور بگیرم، سه چیز در برابر به او میدهم که اگر یکی از آن سه چیز را به ملائکه ام میدادم، از من راضی میشدند).

آن گاه امام صادق فرمود: و این سه چیز همان است که آیه (الَّذِينَ إِذَا أَصَابُتْهُمْ مُصِّيَّةٌ قَالُوا: إِنَّا لِلَّهِ، وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِّنْ رَبِّهِمْ، وَرَحْمَةٌ، وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ)، به آن اشاره دارد، اول صلوات است و دوم رحمت، و سوم اهتداء، سپس امام صادق فرمود: این سه مزد مخصوص آنهاست که خدا چیزی را از آنان بزور گرفته باشد. [\(۴\)](#)

مؤلف: این روایت بطرق دیگری و با مضمونهایی قریب به هم روایت شده است.

و در کتاب معانی الاخبار از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: صلاه از ناحیه خدا

صف: ۵۷۴

۱- سنن ابی داود ج ۴ ص ۲۹۹ حدیث ۴۹۹۶

۲- خصائص سید رضی

۳- فروع کافی ج ۳ ص ۲۶۱ حدیث ۴۰

۴- اصول کافی ج ۲ ص ۹۲ حدیث ۲۱

رحمت و از ناحیه ملائکه تزکیه و از ناحیه مردم دعا است. (۱)

مؤلف: در این معنا عده‌ای روایات دیگر هست، و هر چند میان این روایت قبلی بر حسب ظاهر منافات هست، بخاطر اینکه روایت قبلی صلاه را چیز دیگری غیر از رحمت میدانست، و ظاهر آیه شریفه هم که فرمود: (صلواتُ مِنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَهُ) همین است که صلوات غیر رحمت است، و در این روایت صلوات را همان رحمت دانسته و لیکن اگر به آن بیانی که ما قبلاً کردیم مراجعه بشود، این تنافی برداشته میشود. ۱

ص: ۵۷۵

۱- معانی الاخبار ۳۶۷ حدیث

اشاره

إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَيَّجَ الْبَيْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلَا يُنَاجِعَ عَلَيْهِ أَنْ يَطْوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلَيْهِمْ
(۱۵۸)

ترجمه آيه

همانا صفا و مروه دو نمونه از نشانه های خدا است پس هر کس حج خانه و یا عمره بجای آورد میتواند میان آن دو، سعی کند و کسی که عمل خیری را به طوع و رغبت خود بیاورد، خداوند شاکر و دانا است (۱۵۸)

بیان

توضیح کلمات: صفا، مروه و شعائر

صفا و مروه نام دو نقطه از شهر مکه است که حاجیان بین آن دو نقطه سعی میکنند و آن دو نقطه عبارت است از دو کوه که فاصله میان آن دو بطوری که گفته اند هفتاد و شصت ذراع و نیم است (و هر ذرع پنجاه تا هفتاد سانتیمتر است) و اصل کلمه (صفا) در لغت به معنای سنگ سخت و صاف است، و کلمه (مروه) در اصل لغت نیز به معنای سنگ سخت است، و کلمه (شعائر) جمع شعیره است که به معنای علامت است و مشعر را هم به همین جهت مشعر گفته اند، و نیز وقتی

ص: ۵۷۶

میگویند: (فلان أَشْعَرُ الْهَدِيَ، فَلَانِي هَدِي رَا اشْعَارَ كَرِد) به معنای این است که آن حیوان را برای ذبح علامت زد.

معانی کلمات: حج، عمره و طواف

و کلمه (حج) در لغت بمعنای قصد بعد از قصد است یعنی قصد مکرر و در اصطلاح شرع به معنای عملی است که معهود در بین مسلمانان است، و کلمه (اعتمار) به معنای زیارت است که اصلش از عمارت گرفته شده، و عمره رفتن و اعتمار را بدین جهت اعتمار گفته اند که هر محلی وقتی زیارتگاه مردم شد، آباد می گردد، و در اصطلاح شرع بمعنای زیارت خانه کعبه است، البته بنحوی که در بین مسلمانان معهود و معروف است و کلمه (جناح) به معنای انحراف از حق و حد وسط است و منظور از آن گناه است.

در نتیجه معنای جناح نداشتن اینست که عمل نامبرده جائز است، و کلمه (یطوف در اصل یتطوف بود) و تطوف که مصدر آنست، به معنای طواف کردن یعنی دور چیزی گردش کردن است، که از یک نقطه آن چیز شروع شود و به همان نقطه برگردد، از اینجا معلوم میشود که لازمه معنای طواف این نیست که حتما دور زدن اطراف چیزی باشد، تا شامل سعی نشود بلکه یکی از مصاديق آن دور زدن پیرامون کعبه است، و به همین جهت در آیه شریفه کلمه (یطوف) مطلق آمده، چون مراد به آن پیمودن مسافت میانه صفا و مروه هفت بار پشت سر هم بوده است.

و کلمه (تطوع) از ماده طوع به معنای اطاعت است، و بعضی گفته اند تطوع با اطاعت این فرق را دارد که تنها در اطاعت مستحبی استعمال میشود، بخلاف کلمه (اطاعت) که هم شامل واجب میشود و هم مستحب، و بعيد نیست- در صورتی که این حرف صحیح باشد- به این عنایت باشد که عمل واجب از آنجا که الزامی است به طوع و رغبت آورده نمیشود، بخلاف مستحبی که هر کس آن را بیاورد بطوع و رغبت خود و بدون هیچ شایبه ای آورده است.

و این خود یک تلطیفی در عنایت است، و گر نه اصل طوع به معنای چیزی است که بدون کراحت آورده شود، و این هم با واجب تطبیق می کند و هم با مستحب، هم چنان که در آیه: (فَقَالَ لَهَا وَلِلأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعاً أَوْ كَوْهًا)، (۱) در مقابل کره آمده است و در عین حال در اطاعت امر وجویی نیز استعمال شده است.

و اصل باب تفعل که کلمه مورد بحث ما از آن باب است این معنا را میدهد که انسان صفتی را در نفس خود جای دهد ماند تخلق به فلان خلق مثلا- می گوییم: تمیز و تعلم و تطوع یعنی شروع کرد به تمیز دادن و آموختن و بطوع و رغبت خود عمل خیر کردن.

ص: ۵۷۷

۱- سوره فصلت آیه ۱۱

پس از نظر لغت هیچ دلیلی نیست که بگوئیم تطوع مختص بامثال دستورات مستحبی است مگر آنکه همان عنایت عرفی این اختصاص را ایجاب کند.

(إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ تَا كَلْمَهِ يَطَّوَّفَ بِهِمَا)، این آیه اشاره دارد به اینکه صفا و مروه دو محل است که به علامت الهی نشاندار شده و آن علامت، بندگان خدای را بسوی خدا دلالت می کند و خدا را بیادشان می آورد و از اینکه صفا و مروه را در مقابل همه موجودات اختصاص داده به اینکه از شعایرند با اینکه تمامی موجودات آدمی را بسوی آفریدگارش دلالت می کند، فهمیده میشود که مراد از شعائر، شعائر و آیت ها و نشانه های تکوینی نیست که تمامی موجودات آن را دارند بلکه خدای تعالی آن دو را شعائر قرار داده و معبد خود کرده، تا بندگانش در آن موضع وی را عبادت کنند، در نتیجه دو موضع نامبرده علاوه بر آن دلالتی که همه کائنات دارند، به دلالت خاصی بندگان را بیاد خدا می اندازد، پس شعیره بودن صفا و مروه خود دلالت دارد بر اینکه خدا برای این دو موضع عبادت خاصی مقرر کرده است.

و اینکه جمله: (فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا)، بخاطر (فایی) که بر سر آن است نتیجه شعیره بودن این دو مکان قرار داده شده، باز برای همین است که اصل تشریع سعی میانه آن دو را برساند، نه اینکه بخواهد بفرماید: (سعی بین صفا و مروه مستحب است).

چون اگر مراد این بود که بفرماید سعی مستحب است نه واجب، جا داشت بفرماید (سعی میانه صفا و مروه کار خوبی است، و خلاصه خوبیهای آن را بشمارد)، نه اینکه بفرماید سعی میانه آن دو جائز است و مذمتی ندارد.

آیه در مقام تشریع و بیان وجوب سعی است نه استحباب آن

چون حاصل معنای آیه این است که از آنجا که صفا و مروه دو معابد خداست و ضرری ندارد که شما خدا را در این دو معبد عبادت کنید، و اینگونه حرف زدن لسان اصل تشریع است نه افاده اینکه این کار مستحب است، و گر نه مناسب تر آن بود که بفرماید صفا و مروه از آنجا که دو شعیره از شعائر خداست، خدا دوست میدارد بندگانش میانه آن دو محل را سعی کنند، (و این خود روشن است) و تعبیر به امثال این عبارات که به تنها یی و جوب را نمی رسانند، در مقام تشریع در قرآن شایع است، مثل اینکه در تشریع جهاد فرموده: (ذلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ، این عملتان برای شما خیر است) [\(۱\)](#) و در تشریع روزه فرموده: (وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ، و اینکه روزه بگیرید برایتان بهتر است)، [\(۲\)](#) و در شکسته شدن نماز در سفر فرموده: (فَلَيَسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ، پس اینکه در سفر نماز را کوتاه بخوانید انحرافی از شما نیست) [\(۳\)](#)

صف: ۵۷۸

۱- سوره بقره آیه ۵۴

۲- بقره ۱۸۴ [.....]

۳- نساء ۱۰۱

(وَ مِنْ تَطْوِعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلَيْهِمْ) اگر این جمله را عطف بر مدخل (فاء تفريع) یعنی کلمه (من حج) بگیریم، تعلیل دیگری میشود برای اینکه چرا سعی بین صفا و مروه را تشریع کرد، چیزی که هست تعلیل اولی (یعنی صفا و مروه از شعیره ها و معابد خدا هستند)، تعلیلی بود خاص عبادت در صفا و مروه، و این تعلیل، تعلیلی میشود عام، هم برای سعی و هم برای هر عبادت دیگر، و نیز در اینصورت مراد به تطوع مطلق اطاعت خواهد بود نه اطاعت مستحبی.

و اما اگر و او بر سر جمله مورد بحث واو عاطفه نباشد، بلکه استینافی باشد و خلاصه مطلبی از نو عطف بر اول آیه شده باشد، در اینصورت در این مقام خواهد بود که محبوبیت تطوف (سعی) را فی نفسه افاده کند- البته در صورتی که مراد به تطوع خیر همان تطوف باشد و یا در این مقام خواهد بود که محبوبیت حج و عمره را برساند- در صورتی که مراد به تطوع خیر حج و عمره باشد، دقت فرمائید.

شاکر بودن خدای تعالی و صفاتی حقیقی است نه مجازی

و کلمه شاکر و علیم دو اسم از اسماء حسنای خدا است و شکر باین معنا است که مورد احسان کسی قرار گرفته، احسان او را تلافی کند، یا صرفا احسانش را با زبان اظهار کند که تو چنین و چنان کردی و یا با عمل آن را تلافی کند مثلا اگر منعی بمن با مال خود انعام کرده یا با ثنای جمیل انعامش را تلافی کنم و یا آن قدر مال در راه رضای او خرج کنم تا او از من راضی شود و عمل من از احسان او حکایت کند.

و خدای سبحان هر چند که قدیم الاحسان است و هر احسانی که کسی به کسی بکند باز احسان او است، واحدی حقی بعده او ندارد، تا او شکرش بجای آرد و لیکن در عین حال خودش اعمال صالحه بندگان را با اینکه همان هم احسان او است به بندگان، مع ذلک احسان بنده را به خودش خوانده و خود را شکرگزار بنده نیکوکارش خوانده است، و این خود احسانی است بالای احسان، و به همین عنایت فرموده: (هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا إِلْحَسَانٌ) آیا پاداش احسان بنده به خداوند، غیر احسان خداوند به بنده میتواند باشد) [\(۱\)](#)؟

و نیز فرموده: (إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً، وَ كَانَ سَيِّئَاتُكُمْ مَشْكُورًا، این است جزای شما، و سعی شما شکرگزاری شده است) [\(۲\)](#) پس اطلاق شکرگزاری بر خدای تعالی، اطلاقی است حقیقی نه مجازی.

بحث روایتی

(شامل روایاتی در باره صفا و مروه و سعی بین آن دو)

در تفسیر عیاشی از بعضی اصحاب امامیه از امام صادق علیه السلام روایت آورده که

ص: ۵۷۹

گفت: من از آن جناب از سعی میانه صفا و مروه پرسیدم که آیا واجب است و یا مستحب؟ فرمود:

واجب است، عرضه داشتم: آخر خدای تعالی می فرماید: (فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَوَّفَ بِهِمَا)؟ فرمود:

این در عمره قضاe است، چون رسول خدا ص با مشرکین شرط کرده بود که بتها را از میانه صفا و مروه بردارند، تا وی و اصحابش سعی کنند، مردی از اصحابش هنوز سعیش تمام نشده بود که مشرکین دوباره بت ها را به جای خود عودت دادند، در نتیجه این مسئله پیش آمد که آیا سعی آن مرد صحیح است و یا بخاطر حضور بت ها باطل؟ لذا این آیه شریفه در پاسخ این سؤال نازل شد که اگر سعی کرده اید، میانه صفا و مروه، در حالی که بت ها هم بوده اند، عیبی ندارد و جناحی بر شما نیست. [\(۱\)](#)

مؤلف: و از کافی هم قریب باین معنا روایت شده است. [\(۲\)](#)

و در کافی نیز از امام صادق علیه السلام روایت آورده که در ضمن حدیثی که داستان حج رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را حکایت می کند، بعد از طواف پیرامون خانه کعبه و دو رکعت نماز طوافش، فرمود: (إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ)، لذا باید از همانجا آغاز کرد که خدا آغاز کرده، چون خدای عز و جل اول نام صفا را برده، باید سعی میانه صفا و مروه از همان صفا شروع شود.

آن گاه امام صادق علیه السلام فرمود: مسلمانان خیال میکردن سعی میانه صفا و مروه از بدعت هایی است که مشرکین آن را درست کرده اند، ولی خدای عز و جل این آیه را نازل کرد: (إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ، فَمَنْ حَيَّجَ الْبَيْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَوَّفَ بِهِمَا). [\(۳\)](#)

مؤلف: میان این دو روایت که در شان نزول آیه وارد شده، منافاتی نیست که خود خواننده هم بدان توجه دارد و اگر در این روایت فرمود: به آنچه خدا آغاز کرده باید آغاز کرد، منظور ملاک تشرع است، و در داستان هاجر مادر اسماعیل علیه السلام و آمد و شد هفت نوبتش میانه صفا و مروه، گذشت که گفتیم: همین عمل هاجر سنت شد.

و در تفسیر الدر المتنور [\(۴\)](#) است که از عامر شعیی روایت شده که گفت: در صفا بتی نصب شده بود، بنام (اساف)، و در مروه هم بتی بنام (نائله)، مردم دوران جاهلیت وقتی پیرامون کعبه طواف می کردند، می آمدند بین این دو بت سعی می کردند و دست به آنها میکشیدند.

پس همین که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) وارد مکه شد، مردم عرضه داشتند: یا رسول الله، مشرکین که بین صفا و مروه سعی می کنند، بخاطر اساف و نائله شان است نه اینکه سعی میانه صفا و مروه خود از شعائر باشد، در پاسخ این حرف، آیه (إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ) نازل شد و فهماند که خدای تعالی

- ١- تفسير عياشى ج ١ ص ٧٠ حديث ١٣٣
- ٢- فروع كافى ج ٤ ص ٤٣٥ حديث ٨
- ٣- فروع كافى ج ٤ ص ٢٤٥ حديث ٤
- ٤- تفسير الدر المنشور ج ١ ص ١٦٠

برغم انف مشرکین این دو مکان را که محل دو بت آنان بود شعائر خود قرار داد.

مؤلف: شیعه و سنی در مطالب گذشته روایات بسیاری نقل کرده اند، و مقتضای جمع میان این روایات این است که بگوئیم: آیه شریفه در تشریع سعی در عبادت حج نازل شد، در آن سالی که مسلمین حج کردند، و سوره بقره اولین سوره ای است که در مدینه نازل شده است.

از اینجا نتیجه می گیریم که آیه شریفه سیاقش با سیاق آیات قبله متحد نیست، چون در سابق گفتیم: آیات قبله در سال دوم از هجرت در مدینه نازل شد، و از سوی دیگر گفتیم: که آیات اول سوره بقره در سال اول از هجرت نازل شده پس معلوم میشود سوره بقره سیاقهای متعددی دارد نه یک سیاق.

ص: ۵۸۱

اشاره

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا يَبَيِّنَاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ الْأَعْنُونَ (١٥٩) إِلَّاَ
الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَمُوا وَبَيَّنُوا فَأُولَئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا التَّوَابُ الرَّحِيمُ (١٦٠) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَا تُوَا وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ
لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ (١٦١) حَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ (١٦٢)

ترجمه آيات

به درستی کسانی که کتمان می کنند آنچه را از بینات و هدایت که ما نازل کردیم بعد از آنکه آن را برای مردم در کتاب روشن ساختیم، اینگونه اشخاص را خدا لعنت میکنند و همه لاعنان نیز لعنت میکنند (۱۵۹).

مگر آن کسانی که توبه کرده و آنچه را فاسد کرده بودند اصلاح کنند که من از ایشان میگذرم و من تواب و رحیم هستم (۱۶۰).

همانا کسانی که کافر شده و در حال کفر مردند لعنت خدا و ملائکه و همه مردم شامل حال ایشان است (۱۶۱).

در حالی که جاودانه در آن خواهند بود و عذاب از ایشان تخفیف نمی پذیرد و مهلت داده نمیشوند (۱۶۲)

اختلاف هایی دینی و انحراف ها، معلول انحراف علماء و کتمان آنها آیات الهی را بوده است

(إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ) ظاهرا (و خدا داناتر است) مراد بكلمه (هدی) همان معارف و احکامی است که دین الهی متضمن آن است، معارفی که پیروان دین را بسوی سعادت هدایت میکند و مراد به بینات، آیات و حجت هایی است که دلالتشان بین و واضح است، و ادلہ و شواهد بر حقی است که همان هدایت است.

بنا بر این کلمه (بینات) در کلام خدای عز و جل وصفی است مخصوص آیات نازله، و بر این اساس منظور از کتمان آن آیات، اعم است از کتمان و پنهان کردن اصل آیه و اظهار نکردن آن و یا کتمان دلالت آن به اینکه آیه نازله را طوری تاویل و یا دلالتش را طوری توجیه کنند که آیه از آیت بودن بیفتند.

همانطور که یهود این کار را با آیات تورات کردند، یعنی آن آیاتی که از بعثت پیامبر اسلام بشارت میداد، تاویل و یا پنهان کردند، بطوری که مردم یا اصلا آن آیات را ندیدند و یا اگر دیدند تاویل شده اش را دیدند، و خلاصه دلالتش را از رسول اسلام (صلی الله علیه و آله) برگرداندند.

(مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَاهُ لِلنَّاسِ) الخ، این جمله می فهماند کتمانی که یهودیان کردند، بعد از آن بود که آیات نامبرده بگوش مردم رسیده بود و چنان نبود که تنها علمای یهود آن آیات را می دانستند و از عوام پنهان کردند، نه، بلکه مدت‌ها در دسترس مردم هم بوده، بعدها علماء آنها را از عده ای پنهان و برای عده ای تاویل کردند.

برای اینکه در عهدی که تورات نازل میشد، تبیین آیات آن برای تک تک مردم دنیا عادتا امری محال بوده، چون هیچیک از وسائل تبلیغی موجود امروز در آن موقع نبوده، به ناچار اگر آیه ای از تورات و یا یک مطلب ساده ای را میخواستند به عموم مردم اعلام و تبیین کنند، لا بد اینطور بوده که به حاضرین می گفتند و سفارش می کردند که ایشان به غائیین برسانند، یا به علماء می گفتند تا آنها بسایر مردم برسانند، و خلاصه عده ای آن مطلب را بدون واسطه می گرفتند و عده ای دیگر با واسطه.

و بنا بر این عالم یکی از وسائل تبلیغ بوده، هم چنان که زبان و سخن واسطه دیگرش بوده، پس اگر خبری برای عالمی و جمعی از مردم عادی که در مجلس حضور دارند بیان میشد، در حقیقت برای همه مردم بیان شده بود، چون عالم میثاق وجدانی دارد که حقایق را کتمان نکند.

حال اگر در همین صورت، آن عالم، علم خود را کتمان کند، در حقیقت کتمانش بعد از بیان

برای مردم بوده و همین یگانه سببی است که خدای سبحان این کتمان را مایه اختلاف مردم در دین و تفرقه آنان در راه هدایت و ضلالت دانسته، چه اگر این کتمان‌ها نبود، دین خدا سرچشمه اش فطرت خود بشر است، و هر فطرتی آن را می‌پذیرد و قوه ممیزه بشری اگر آن را درک کند، در برابرش خاضع می‌گردد.

هم چنان که خدای تعالی فرمود: (فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلَّدِينِ حَنِيفًا، فِطْرَةَ النَّاسَ عَلَيْهَا، لَا تَبْدِيلَ لِخُلُقِ اللَّهِ، ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ، وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ، روی قلب خود را بدون هیچ انحرافی بسوی دین کن که فطرت خدایی همین است، فطرتی که خدا مردم را بر آن فطرت بیافرید، و خلق خدا در این درک و فطرت مختلف نیستند، دین صحیح هم همان دینی است که از این فطرت سرچشمه گرفته باشد، اما بیشتر مردم نمی‌دانند- چون حقایق دین را، از آنان پنهان کردند). (۱)

پس دین، فطری بشر است و چیزی که با خلقت بشر در آب و گل او آمیخته بوده، فطرت بشر آن را رد نمی‌کند، و در صورتی که آن طور که هست برایش بیان شود و از سوی دیگر قلب بشر هم صفاتی روز نخست خود را از دست نداده باشد، البته آن را می‌پذیرد، حال چه اینکه قلب با صافی خودش آن حقیقت دینی را درک کرده باشد، آن چنان که انبیاء درک می‌کنند و یا آنکه با بیان زبانی دیگران درک کند، که بالأخره برگشت این دومی هم به همان اول است، (دقیق فرمائید).

و به همین جهت در آیه مورد بحث، میان فطری بودن دین و جهل به آن جمع کرده، از یک سو فرموده: دین خدا فطری بشر است و از یک سو هم فرموده بیشتر مردم نمیدانند، و این بنظر ما با هم نمی‌سازد، و بیان ما این تنافی را جواب می‌گویید، هم چنان که در جای دیگر فرموده: (وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ، لِيَحُكُمَ بَيْنَ النَّاسِ، فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ، وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ، مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَ تُهُمُ الْبَيِّنَاتُ، بَعْدِيَا بَيْنَهُمْ، وَبَا انبیاء کتاب فرستادیم به حق، تا میان مردم در آنچه اختلاف می‌کند حکم کنند و مردم در آن کتاب اختلاف نکردنند، مگر همانهایی که کتاب بسویشان آمده بود، و باز اختلاف نکردنند، مگر بعد از آنکه ادله ای روشن در حقانیت کتاب برایشان آمد و علت این اختلافشان مخالفت‌ها بود که در بین خود داشتند) (۲) که می‌فهماند اختلاف در مطالب کتاب، ناشی از ستمگری علمایی بود که حامل علم بان کتاب بودند.

پس اختلاف‌های دینی و انحراف از جاده صواب، معلول ستمکاری علماء بوده که مطالب کتاب را برای مردم نگفتند و یا اگر گفتند، تاویلش کردنند و یا در آن دست انداخته تحریفیش

ص: ۵۸۴

۱- روم ۳۰

۲- بقره ۲۱۳

نمودند، حتی در روز قیامت هم خدای تعالی این ظلم علماء را اعلام میدارد، هم چنان که فرمود: (فَأَذْنَ مُؤَذِّنُ بَيْتِهِمْ: أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ، الَّذِينَ يَصْبِرُونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ، وَيَنْعُونَهَا عَوْجَأً، وَاعْلَامٌ كُرِي در بیانشان اعلام می کند که لعنت خدا بر ستمگران، که از راه خدا جلوگیری می کنند و راه خدا را منحرف میسازند) (۱) و آیات قرآنی در این باره بسیار است.

پس تا اینجا روش گردید که آیه مورد بحث، یعنی آیه: (إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ) الخ، مبتنی بر آیه: (كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً، فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّنَ، مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ، وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ، لِيُحَكِّمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ، وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَعْيَادًا بَيْنَهُمْ) الخ، (۲) است، و در آن به کفر این بغی اشاره می کند، و در ذیلش می فرماید: (أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ) الخ.

(أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ الَّلَّا عُنُونَ) الخ، این جمله همانطور که گفتیم کیفر کسانی را بیان می کند که آنچه هدایت و آیات که خدا نازل کرده بود، کتمان کردند، و آن کیفر عبارت است از لعنتی از خدا، و لعنتی دیگر از هر لعنت کننده است.

و اگر کلمه (لعنت می کند) در آیه تکرار شده، بدان جهت است که لعنت خدا با لعنت دیگران فرق دارد، لعنت خدا باین معنا است که خداوند ایشان را از رحمت و سعادت دور می کند، و لعنت لعنت کنندگان نفرین و درخواست لعنت خدا است.

و اینکه هم لعنت خدا و هم لعنت لعنت کنندگان را مطلق آورده، دلالت دارد بر اینکه تمامی لعنت هایی که از هر لعنت کننده سر بزند، متوجه ایشانست، اعتبار عقلی هم با این معنا مساعد است، برای اینکه منظوری که هر لعنت کننده از لعنت خود دارد، این است که طرف از سعادت دور بماند، و سعادت را اگر بحقیقت بنگری، غیر از سعادت دینی نیست و این سعادت هم از آنجا که از ناحیه خدا بیان نمیشود، باید مورد قبول فطرت واقع شود، در نتیجه هیچ انسان دارای فطرت، از سعادت حقیقی و دینی، محروم نمیشود مگر بوسیله رد و لجبازی، و این نیز معلوم است که لجباز در چیزی لجبازی میکند که علم بدرستی آن دارد و با علم و اطلاع انکارش می کند، نه کسی که اطلاعی از درستی آن نداشته و حقانیت آن برایش روشن نشده است.

از سوی دیگر خدای تعالی از علماء میثاق گرفته: که حق را برای مردم بیان نموده، علم خود را در بین مردم منتشر کنند، آیات و هدایت خدا را از خلق خدا پنهان نکنند، پس اگر پنهان کردند و از انتشار علم خود دریغ ورزیدند، حق را انکار کرده اند، پس هم خدا از رحمت و سعادت

صف: ۵۸۵

۱- اعراف ۴۴-۴۵

۲- بقره ۲۱۳

دورشان می کند و هم همه آن افرادی که بخاطر کتمان این علماء، از سعادت محروم مانده اند، لعنتشان می کنند.

شاهد این مطلب آیه بعدی است که می فرماید: (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا، وَ مَا تُوَا وَ هُمْ كُفَّارٌ،- تا جمله- اجمعین) الخ، و ظاهرا کلمه (ان) بیان علت و تاکید مضمون آیه مورد بحث است، چون مضمون و معنای آن را دوباره تکرار می کند، و می فرماید: (چون کسانی که کافر شدند و مردند در حالی که هم چنان بر کفر خود باقی بودند، چنین و چنان میشوند).

(إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَ أَصْبَحُوا وَ يَئِنُّوا) الخ، این جمله استثنایی است از آیه قبلی، و اگر در این آیه توبه را مقید به (بینوا) کرده و فرموده (مگر کسانی که از این علمای کتمان گر توبه کنند و برای مردم بیان کنند، آنچه را که کتمان کرده بودند) این است که طوری توبه کنند که همه مردم از توبه آنان خبردار شوند، و لازمه توبه کردنی چنین، این است که آنچه را کتمان کرده بودند، اظهار کنند و بگویند: ما در این مدت حقیقت مطلب را کتمان کرده بودیم و اگر نه، توبه شان توبه نیست، و هنوز توبه نکرده اند، چون تا کنون حق را کتمان می کردند، و حالا کتمان خود را کتمان می کنند.

(إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ مَا تُوَا وَ هُمْ كُفَّارٌ) الخ این جمله کنایه است از اصرار و پافشاریشان در قبول نکردن حق، چون کسی که از بی توجهی بدین حق متدين نباشد، نه از روی عناد و کبر ورزی، چنین کسی در حقیقت کافر نیست، بلکه مستضعفی است که امرش بدرست خدا است شاهدش این است که خدای تعالی کفر کافران را در غالب آیات قرآن، مقید به تکذیب می کند، مخصوصا در آیات هبوط آدم که مشتمل بر اولین حکم شرعی است که خدا برای بشر تشريع کرده می فرماید: (فَلَمَّا هَبَطُوا مِنْهَا جَمِيعًا، إِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنْ هُنَدِيٍّ- تا جمله- وَ الَّذِينَ كَفَرُوا، وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا، أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ، وَ كَسَانِي که کافر شدند و با آیات ما تکذیب کردند، ایشان اهل آتشند و در آن جاودانند) (۱) پس در آیه مورد بحث هم مراد از (الَّذِينَ كَفَرُوا)، کسانی است که حق را تکذیب می کنند و معاند هستند، و همانها یند که در آیه قبل فرمود: آنچه را خدا نازل کرده کتمان می کنند- و خدا با جمله- أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَ الْمَلَائِكَهِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ- مجازاتشان کرد، که این خود فرمانی است از خدای سبحان که هر لعنتی که از هر انسان و هر ملکی سر بزند، متوجه ایشان بشود، بدون هیچ استثناء.

پس این گونه اشخاص سبیل و طریقه شان، طریقه شیطان است، که خدا در باره اش فرمود:

ص: ۵۸۶

(وَإِنَّ عَلَيْكَ اللَّعْنَةَ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ) (۱)، چون در این جمله خدای تعالیٰ تمامی لعنت‌ها را متوجه شیطان کرد، معلوم می‌شود این اشخاص هم، یعنی علمایی که علم خود را کتمان می‌کنند، در این لعنت تمام شرکای شیطان و شیطانهای دیگری چون او هستند.

و چقدر لحن این آیه شدید و امر آن عظیم است، که انساء الله العزیز تتمه سخن در پیرامون بزرگی این جرم و خیانت، در تفسیر آیه: (لَيُمِيزَ اللَّهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ، وَيَجْعَلَ الْخَبِيثَ بَعْضَهُ عَلَى بَعْضٍ، فَيُوْكِمُهُ جَمِيعًا، فَيَجْعَلُهُ فِي جَهَنَّمَ)، تا خدا خبیث‌ها را از پاکان جدا کند و آنچه خبیث هست، همه را روی هم قرار دهد و یک جا انبار نموده، یک جا در جهنم قرار دهد) (۲) خواهد آمد.

(خالِتِينَ فِيهَا) یعنی این علمای کتمانگر و این شیطانهای انسی، در لعنت خدا و ملائکه جاودانند (و جمله عذاب از آنها تخفیف نمی‌پذیرد و حتی مهلت هم داده نمی‌شوند) که در آن عذاب در جای لعنت آمده، دلالت دارد بر اینکه لعنت خدا و ملائکه مبدل به عذاب می‌شود.

این را هم باید دانست که در این چند آیه، چند التفات بکار رفته، در آیه اولی از تکلم با غیر (آنچه را ما نازل کردیم، بعد از آنکه بیان نمودیم) بسوی غیبت، (خدا لعنتشان می‌کند) التفات شده، چون مقام مقام تشدید در غضب و خشم و عذاب است و معلوم است که خشم و عذاب از هر کسی به یک پایه و درجه نیست، هر قدر خشم گیرنده نامش و یا صفاتش بزرگتر باشد، خشم او ترس آورتر است، لذا در مقام آیه بخاطر اینکه علمای سوء و کتمانگر بفهمند مورد خشم چه کسی واقع شده‌اند، نام خدا را می‌برد و می‌فرماید: (خدا لعنتشان می‌کند) و چون هیچ کس بزرگتر از خدای سبحان نیست، شنونده می‌فهمد که به لعنتی گرفتار شده که هیچ لعنت به پایه آن نمیرسد.

و در آیه دومی دوباره از غیبت (خدا لعنتشان می‌کند) به تکلم وحده (من بسوی ایشان توبه و رجوع می‌کنم) الخ، التفات شده تا بفهماند رحمت خدا تا چه اندازه کامل است و چقدر رثوف است که صفات زشت بندگان را هر قدر هم زشت باشد، از بنده اش دور می‌کند و با دست خود و مباشرت خود، دور می‌کند، (و راستی چه خدای مهربانی تعالیٰ و تقدس).

چون رحمت و رأفتی که از این آیه استفاده می‌شود، مثل آن رحمتی نیست که جمله: (خدا بسوی ایشان توبه و رجوع می‌کند، و یا از جمله -پروردگارشان بسوی ایشان رجوع می‌کند) استفاده می‌شود.

و در آیه سوم باز از سیاق تکلم وحده (من بسوی ایشان) الخ، به سیاق غیب (بر آنان باد لعنت خدا)، التفات شده و وجهش همان است که در التفات آیه اول بیان شد..]

ص: ۵۸۷

۱- سوره حجر ۳۵

۲- سوره انفال آیه ۳۷ [.....]

بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته)

در تفسیر عیاشی از بعضی اصحاب ما، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که گفت: به آن جناب عرضه داشتم: در آیه: (إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ الْخَ، منظور چه کسانند؟ فرمود: منظور مائیم - که خدا یاریمان کند - چون اگر یکی از ما به امامت رسید نمی تواند و یا به عبارتی مجاز نیست مردم را از امام بعد از خود بیخبر بگذارد، باید بمردم امام بعد از خود را معرفی نماید.

(۱)

و از امام باقر علیه السلام در ذیل همین آیه روایت شده که فرمود: منظور مائیم - و خدا یاریمان فرماید.- (۲)

و از محمد بن مسلم روایت شده که گفت: امام فرمود: منظور اهل کتابند. (۳)

همه این روایات از باب تطبیق مصدق بر آیه شریفه است و گر نه آیه شریفه مطلق است.

و در بعضی روایات از علی علیه السلام آمده: که آیه شریفه را به علماء تفسیر کرده، علمایی که فاسد باشد (۲) و در تفسیر مجمع البيان از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت آورده که در تفسیر آیه فرموده: (هر کس از هر علمی سؤال شود و او علم آن را داشته باشد و کتمانش کند، روز قیامت لگامی از آتش بر دهانش می زند) و این است معنای (أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَ يَلْعَنُهُمُ الَّاعِنُونَ). (۳)

مؤلف: این دو خبر بیان گذشته ما را تایید می کنند.

و در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام روایت کرده که در ذیل جمله: (وَيَلْعَنُهُمُ الَّاعِنُونَ) فرموده:

بعضی گفته اند: لاعنان عبارتند از جنبندگان زمین، ولی منظور مائیم. (۴)

مؤلف: این روایت اشاره دارد به مضمونی که آیه: (وَيَقُولُ الْأَشْهَادُ هُؤُلَاءِ الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى رَبِّهِمْ، أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ، گواهان می گویند: اینها بودند که به پروردگار خود دروغ بستند، اینک لعنت خدا بر ستمکاران باد)، (۵) آن را افاده می کند، چون امامان علیه السلام گواهان روز قیامت اند که تنها ایشان ماذون در سخن گفتن هستند و بجز صلووات نمی گویند، و اینکه فرمود:

(بعضی گفته اند: مراد جنبندگان زمین هستند) منظور حدیثی است که از بعضی مفسرین از قبیل

ص: ۵۸۸

۱-۲-۳- عیاشی ج ۱ ص ۷۱ حدیث ۱۳۹ و ۱۳۷ و ۱۴۰

۲- تفسیر برهان ج ۱ ص ۱۷۱ حدیث ۶

۳- تفسیر مجمع البيان ج ۱ ص ۲۴۱

٤- تفسیر عیاشی ج ١ ص ٧٢ حدیث ١٤١

٥- سوره هود آیه ١٨

مجاهد و عکرمه و دیگران نقل شده، و ای بسا در بعضی از آنها قضیه را به رسول خدا هم نسبت داده باشند.

و در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام روایت آورده که فرمود: آیه: (إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى)، در باره علی علیه السلام نازل شده. [\(۱\)](#)

مؤلف: این روایت هم از باب جری و تطبیق است.

ص: ۵۸۹

۱- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۷۱ حدیث ۱۳۶

اشاره

وَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ (١٦٣) إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْخِلَافِ اللَّيلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفُ الرَّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَيَّخِ يَرِيَنَ السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ لَا يَأْتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (١٦٤) وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَحَمَّدُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحْبُ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعِذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِذَابِ (١٦٥) إِذْ تَبَرَّأُ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأُوا الْعِذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ (١٦٦) وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّهَةً فَتَتَبَرَّأُ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّوْا مِنَّا كَذِلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ (١٦٧)

ترجمه آيات

وَ مَعْبُودٌ شَمَا مَعْبُودٌ اسْتِ يَكْانَه جَزٌ او مَعْبُودٌ نِيَسْتِ او رَحْمَانٌ وَ رَحِيمٌ اسْتِ (١٦٣).

به درستی در

ص: ٥٩٠

خلقت آسمانها و زمین و اختلاف شب و روز و کشتی‌ها که در دریا بسود مردم در جریانند و در آنچه که خدا از آسمان نازل میکند یعنی آن آبی که با آن زمین را بعد از مردگیش زنده میسازد و از هر نوع جنبنده در آن منتشر میکند و گرداندن بادها و ابرهایی که میان آسمان و زمین مسخرند آیات و دلیلهایی است برای مردمی که تعقل کنند (۱۶۴).

و بعضی از مردم کسانی هستند که بجای خدا شریک‌ها میگیرند و آنها را مانند خدا دوست میدارند و کسانی که بخدا ایمان آورده اند نسبت باو محبت شدید دارند، و اگر ستمکاران در همین دنیا آن حالت خود را که در قیامت هنگام دیدن عذاب دارند بیینند میفهمند که تمامی نیروها از خداست و خدا شدید العذاب است (۱۶۵).

روزی که پیشوایان کفر از پیروان خود بیزاری میجویند و عذاب را میبینند و چاره شان از همه جا قطع میشود (۱۶۶).

و کسانی که در دنیا کارشان پیروی کورکورانه بود میگویند اگر برای ما بازگشتی میبود ما هم از این پیشوایان (که امروز از ما بیزاری جستند) بیزاری می‌جستیم اینچنین خداوند اعمالشان را برایشان بصورت حسرتها مجسم میسازد و ایشان هرگز از آتش بیرون نخواهد شد (۱۶۷)

بيان

اشاره

این آیات که مسئله توحید را خاطر نشان میکند، همه در یک سیاق و در یک نظم قرار دارند، و بر مسئله نامبرده اقامه برahan نموده، شرک و سرانجام امر آن را بیان می‌کند.

(وَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ)، در سابق در تفسیر بسم الله در اول کتاب، تفسیر سوره حمد معنای کلمه (الله) گذشت،

معنی "واحد" در "الله واحد"

و اما معنای کلمه (واحد)، باید دانست که مفهوم وحدت از مفاهیم بدیهی است که در تصور آن هیچ حاجت بان نیست که کسی آن را برایمان معنا کند و بفهماند که وحدت یعنی چه چیزی که هست موارد استعمال آن مختلف است، چه بسا چیزی را بخاطر یکی از اوصافش واحد بدانند، و مثلاً- بگویند مردی واحد، عالمی واحد، شاعری واحد، که می‌فهماند صفت مردانگی و علم و شعر که در او است شرکت و کثرت نمی‌پذیرد و درست هم هست، چون رجولیتی که در زید است قابل قسمت میان او و غیر او نیست، بخلاف رجولیتی که در زید و عمرو است- که دو مردند- و دو رجولیت دارند و مفهوم رجولیت در بین آن دو تقسیم شده و کثرت پذیرفته است.

پس زید از این جهت- یعنی از جهت داشتن صفتی بنام رجولیت- موجودی است واحد که قابل کثرت نیست، هر چند که از جهت این صفت و صفات دیگرش مثلاً علمش و قدرتش و حیاتش، و امثال آن واحد نباشد، بلکه کثرت داشته باشد.

بيان فرق اجمالی بین دو کلمه "احد" و "واحد"

ولی این جریان در خدای سبحان وضع دیگری بخود می گیرد، می گوییم خدا واحد است، بخاطر اینکه صفتی که در اوست-
مثل الوهیتش- صفتی است که احادی با او در آن صفت

ص: ۵۹۱

شريك نیست و باز می گوئیم: خدا واحد است چون علم و قدرت و حیات دارد، و خلاصه بخارط داشتن چند صفت و حدتش مبدل به کثرت نمی شود، برای اینکه علم او چون علوم دیگران و قدرتش و حیاتش چون قدرت و حیات دیگران نیست، و علم و قدرت و حیات و سایر صفاتش او را متکثر نمی کند، تکثیر که در صفات او هست تنها تکثر مفهومی است و گر نه علم و قدرت و حیاتش یکی است، آنهم ذات او است، هیچیک از آنها غیر دیگری نیست، بلکه او عالم است بقدرتیش و قادر است بحیاتش، وحی است به علمش، بخلاف دیگران که اگر قادرند به قدرتشان قادرند و اگر عالم هستند، به علمشان عالم هستند، خلاصه صفاتشان هم مفهوما مختلف است و هم عینا.

و چه بسا میشود که چیزی از ناحیه ذاتش متصف به وحدت شود، یعنی ذاتش، ذاتی باشد که هیچ تکثیری در آن نباشد و بالذات تجزیه را در ذاتش نپذیرد، یعنی نه جزء جزء بشود؟ و نه ذات و اسم و نه ذات و صفت و همچنین جزئی نداشته باشد، اینگونه وحدت همانست که کلمه (احد) را در آن استعمال می کنند و میگویند خدای تعالی احادی الذات است و در این استعمال حتما باید به کلمه ذات و مثل آن اضافه شود مگر آنکه در سیاق نفی و یا نهی قرار گیرد که در آن صورت دیگر لازم نیست اضافه شود.

مثل اینکه بگوئیم: (ما جاءنى احد)، یعنی احادی نزد من نیامد که در اینصورت اصل ذات را نفی کرده ایم، یعنی فهمانده ایم: هیچکس نزد من نیامد، نه واحد و نه کثیر برای اینکه وحدت، در ذات اعتبار شده بود نه در وصفی از اوصاف ذات، بله اگر وحدت در وصف اعتبار شود مثل اینکه بگوئیم:

(ما جاءنى واحد)، یعنی یک نفر که دارای وصف وحدت است نزد من نیامد، در اینصورت اگر دو نفر یا بیشتر نزد من آمده باشد، دروغ نگفته ایم، چون آنچه را نفی کردیم وصف یک نفری بود، خواستیم بگوئیم یک مرد با قید یک نفری نزد من نیامد و این منافات ندارد با اینکه چند مرد نزد من آمده باشند، فعلا همین فرق اجمالی میان دو کلمه احد و واحد را در نظر داشته باش تا انشاء الله تعالى شرح مفصل آن در تفسیر سوره: (قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ) باید.

و سخن کوتاه آنکه جمله: (إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ)، با همه کوتاهیش می فهماند: که الوهیت مختص و منحصر به خدای تعالی است و وحدت او وحدتی مخصوص است، وحدتی است که لایق ساحت قدس اوست، چون کلمه وحدت بر حسب آنچه مخاطبین به خطاب (الله شما) از آن می فهمند، بر بیش از وحدت عامه ای که قابل انطباق بر انواع مختلف است، دلالت نمی کند و این قسم وحدت لایق به ساحت قدس ربوی نیست،

(به بیانی ساده تر اینکه چند قسم وحدت داریم).

اقسام وحدت و نکته‌ای که در جمله "إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ" هست

۱- وحدت عددی که در مقابل عدد دو و سه الخ است.

۲- وحدت نوعی که می‌گوییم: انسان ایرانی و هندی از نوع واحدند.

۳- وحدت جنسی که می‌گوییم: انسان و حیوان از یک جنسند (متترجم).

در چنین زمینه‌ای اگر قرآن کریم بفرماید (معبد شما واحد است)، ذهن شنونده به آن وحدتی متوجه می‌شود که کلمه (واحد) در نظرش به آن معنا است، به همین جهت اگر فرموده بود (الله الله واحد، الله الله واحد است) توحید را نمی‌رسانید، برای اینکه در نظر مشرکین هم الله الله واحد است، هم چنان که یک یک آلهه آنان الله واحدند، چون هیچ الهی دو الله نیست، هر یک برای خود و در مقابل خدا الله واحدند.

و همچنین اگر فرموده بود (والهکم واحد، الله شما واحد است)، باز آن طور که باید، نص و صریح در توحید نبود، برای اینکه ممکن بود گمان شنونده متوجه وحدت نوعیه شود، یعنی متوجه این شود که الله ها همه یکی هستند، چون همه یک نووند و نوعیت الوهیت در همه هست، نظیر اینکه در تعداد انواع حیوانات می‌گوییم اسب یک نوع و قاطر یک نوع و چه و چه یک نوع است، با اینکه هر یک از نامبرده ها دارای هزاران فرد است.

لکن وقتی فرمود: (و إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ) و معنای الله واحد را - که در مقابل دو الله و چند الله است - بر کلمه (الهکم) اثبات کرد، آن وقت عبارت صریح در توحید می‌شود، یعنی الوهیت را منحصر در یکی از آلهه ای که مشرکین معتقد بودند کرده و آن الله تعالی است.

(لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ)، این جمله نص و صراحة جمله قبلی را تأکید می‌کند و تمامی توهمنها و تاویل هایی که ممکن است در باره عبارت قبلی به ذهن آید، بر طرف می‌سازد.

و اما معنای مفردات این جمله - کلمه (لا) در این جمله نفی جنس می‌کند و لای نفی جنس اسم و خبر لازم دارد، و چون مراد به (الله) هر چیزی است که واقعا و حقیقتا کلمه (الله) بر آن صادق باشد، به همین جهت صحیح است بگوئیم خبر (لا) که در جمله حذف شده که کلمه (موجود) و یا هر کلمه ای است که به عربی معنای موجود را بدهد، مانند (کائن) و امثال آن، و تقدیر جمله این است که (لا-الله بالحقيقة و الحق بموجود الا-الله)، یعنی الله حقيقي و معبدی به حق موجود نیست به غیر از الله، و چون ضمیری که به لفظ جلاله (الله) بر می‌گردد همیشه در قرآن کریم ضمیر رفع است نه نصب یعنی هیچ نفرموده (لا الله الا ایاه)

"الا" در "لا الله الا هو" برای استثناء نیست

از اینجا می فهمیم در کلمه (الا) الای استثناء نیست، چون اگر استثناء بود، باید می فرمود: (لا الله الا ایاه) نه (لا الله الا هو)، بلکه وصفی است به معنای کلمه (غیر) و معنایش این است که هیچ الله به غیر الله موجود نیست.

ص: ۵۹۳

پس تا اینجا این معنا روشن شد که جمله مورد بحث یعنی جمله (لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ) الخ در سیاق نفی الوهیت غیر خداست، یعنی نفی الوهیت آن آلهه موهومی که مشرکین خیال می کردند الله هستند، نه سیاق نفی غیر خدا و اثبات وجود خدای سبحان که بسیاری از مفسرین پنداشته اند.

شاهدش هم این است که مقام، مقامی است که تنها احتیاج دارد خدایان دیگر نفی شود، تا در نتیجه الوهیت منحصر در یکی از خدایان مشرکین یعنی در الله تعالی گردد، و هیچ احتیاجی به اثبات الوهیت خدا و بعد نفی الوهیت آلهه ندارد.

علاوه بر اینکه قرآن کریم اصل وجود خدای تعالی را بدیهی میداند یعنی عقل برای پذیرفتن وجود خدای تعالی احتیاجی به برهان نمی بیند و هر جا از خدا صحبت کرده، عنایتش همه در این است که صفات او را از قبیل وحدت و یگانگی و خالق بودن و علم و قدرت و صفات دیگر او را اثبات کند.

و ای بسا بعضی به تقدیر گرفتن لفظ (موجود) و هر چه که به معنای آن باشد، اشکال کنند، که این تقدیر تنها می رساند که غیر خدا الله دیگری فعلا موجود نیست و اثبات نمیکند که اصلا ممکن نیست الله دیگر وجود داشته باشد، در حالی که مطلوب نفی امکان آن است.

و آن وقت بعضی دیگر در جواب آن گفته باشند: درست است که تقدیر گرفتن (موجود) تنها می رساند که خدایی دیگر موجود نیست ولی اینکه گفتی امکان وجود آن را نفی نمیکند، صحیح نیست برای اینکه خدایی که ممکن باشد بعدها موجود شود، او خود ممکن الوجود است و آن خدایی نخواهد بود که وجود تمامی موجودات و همه شئون آنها بالفعل متهی به او و مستند باو است و بعضی دیگر جواب داده باشند: که بجای لفظ موجود، کلمه (حق) را تقدیر می گیریم، تا معنا چنین شود (هیچ معبد بحق غیر خدا نیست).

(الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ) تفسیر و بحث پیرامون معنای این دو کلمه، در ذیل سوره فاتحه گذشت، تنها در اینجا می گوییم: آوردن این دو اسم در اینجا معنای ربویت را تمام می کند، می فهماند که هر عطیه عمومی مظهر و مجلای است از رحمت رحمانیه خدا و هر عطیه خصوصی، یعنی آنچه که در طریق هدایت و سعادت اخروی دخالت دارد، مجلای رحمت رحیمیه او است.

(إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ) الخ، سیاق این آیات همانطور که در ابتدای بیان آیات مورد بحث گفتیم، دلالت دارد بر اینکه سیاق خصوص این آیه نیز همان سیاق آیه قبلی است، و این آیه پیرامون همان معنایی استدلال می کند که آیه قبلی متضمن آن بود.

چون آیه سابق که می فرمود: (وَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ) الخ، در حقیقت اگر شکافته شود، معنایش این میشد: که برای هر موجودی از این موجودات، الهی است و الله همه

آنها یکی است و این الله یگانه و واحد، همان الله شما است و او رحمان است، چون رحمتی عمومی دارد و رحیم است، چون رحمتی خصوصی دارد و هر کسی را به سعادت نهایش - که همان سعادت آخرت است - سوق میدهد، پس اینها همه حقایقی هستند حقه.

و در خلقت آسمانها و زمین و اختلاف شب و روز، تا آخر آنچه در آیه ذکر شده، آیاتی است که بر این حقایق دلالت می‌کند، البته برای مردمی دلالت دارد که تعقل کنند.

و اگر مراد باین آیه اقامه حجت بر اصل وجود الله برای انسانها و یا الله واحد برای انسانها بود، همه نامبردگان تنها یک آیت بودند که بر اصل وجود الله دلالت می کردند، چون نامبردها این معنا را افاده می کند که نظامی در سراسر جهان برقرار است و تدبیری بهم پیوسته دارد، و بر این فرض، حق کلام این بود که در آیه قبلی بفرماید: (و الہکم واحد لا اله الا هو) الخ، و چون اینطور نفرموده، می فهمیم سیاق آیه برای این است که بر حجتی دلالت کند که هم حجت بر وجود الله است و هم حجت بر وحدت او است، باین معنا که نخست اثبات کند الله موجودات دیگر غیر انسان و نظام کبیری که در آنهاست یکی است و سپس اثبات کند همان یک الله، الله انسان نیز هست.

سه بر هان، که آیه شریفه برای اثبات وجود خدا و توحید اقامه کرده است

و اجمال دلالت آیه بر مسئله توحید، این است که می فرماید: این آسمانها که بر بالای ما قرار گرفته و بر ما سایه افکنده، با همه بداعی که در خلقت آنها است، و این زمین که ما را در آغوش گرفته و بر پشت خود سوار کرده، با همه عجائبی که در آن است، و با همه غرائبی که در تحولات و انقلابهای آن از قبیل اختلاف شب و روز و جریان کشته ها در دریا و نازل شدن باران ها و وزیدن بادهای گردنه و گردش ابرهای تسخیر شده، همه اموری هستند فی نفسه نیازمند به صانعی که ایجادشان کند، پس برای هر یک از آنها الهی است، پدید آورنده، (این صورت برهان اولی است) که آیه شریفه بر مسئله توحید اقامه کرده است.

سانتی متر مکعب است) و بزرگترین آنها که حجمش میلیونها برابر حجم زمین است، کره ای است که قطرش تقریباً معادل ۹۰۰ میل است و فاصله میان دو ستاره و دو جرم آسمانی، قریب به سه میلیون سال نوری است و سال نوری تقریباً برابر است با رقم زیر (۲۴ ۳۶۵ ۶۰ ۶۰ ۳۰۰۰۰ کیلومتر) و خلاصه این ارقام دهشت آور را نیک بنگر، آن گاه خودت حکم خواهی کرد: که تا چه اندازه نظام این عالم، بدیع و شگفت آور است، عالمی که با همه وسعتش هر ناحیه اش در ناحیه

دیگر اثر می گذارد، و در آن دست اندازی می کند و هر جزء آن در هر کجا که واقع شده باشد از آثاری که سایر اجزاء در آن دارند متاثر میشود، جاذبه عمومیش یکدیگر را بهم متصل می کند، نورش و حرارتیش همچنین، و با این تاثیر و تاثر سنت حرکت عمومی و زمان عمومی را به جریان می اندازد.

و این نظام عمومی و دائم، و تحت قانونی ثابت است و حتی قانون نسبیت عمومی هم که قوانین حرکت عمومی در عالم جسمانی را محکوم به دیگر گونگی میداند، نمیتواند از اعتراف به اینکه خودش هم محکوم قانون دیگری است، خودداری کند، قانونی ثابت در تغییر و تحول در آن قانون ثابت و دائمی میباشد.

و از سوی دیگر این حرکت و تحول عمومی، در هر جزء از اجزاء عالم بصورتی خاص به خود دیده میشود، در بین کره آفتاب و سایر کراتی که جزء خانواده این منظومه اند، به یک صورت است و هر چه پائین تر می آید، دائرة اش تنگ تر می گردد، تا در زمین ما در دائرة ای تنگ تر، نظامی دیگر به خود می گیرد، حوادث خاص بدان و جرم ماه که باز مختص بدان است و شب و روز و وزش بادها و حرکت ابرها، و ریزش بارانها، در تحت آن نظام اداره میشود. باز این دائرة نسبت به موجوداتی که در زمین پدید می آیند، تنگ تر میشود و در آن دائرة معادن و نباتات و حیوانات و سایر ترکیبات درست میشود، و باز این دائرة در خصوص یک یک اندیشه نباتات، حیوانات، معادن و سایر ترکیبات تنگ تر میشود، تا آنکه نوبت بعناصر غیر مرکب برسد و باز به ذرات و اجزاء ذرات و در آخر به آخرین جزئی که تا کنون علم بشر بدان دست یافته برسد، یعنی به الکترون و پروتون که تازه در آن ذره کوچک، نظامی نظری نظام در منظومه شمسی می بینیم، هسته ای در مرکز قرار دارد و اجرامی دیگر دور آن هسته می گردند، آن چنان که ستارگان بدور خورشید در مدار معین می گردند، و در فلکی حساب شده، شنا می کنند.

انسان در هر نقطه از نقاط این عالم بایستد و نظام هر یک از این عوالم را زیر نظر بگیرد، می بیند که نظامی است دقیق و عجیب و دارای تحولات و دیگر گونگی هایی مخصوص به خود، دیگر گونگی هایی که اگر نبود، اصل آن عالم پای بر جا نمی ماند و از هم پاشیده میشود، دیگر گونگی هایی که سنت الهیه با آن زنده میماند، سنتی که عجائبش تمام شدنی نیست، و پای خرد به کرانه اش نمی رسد.

نظامی که در جریانش حتی به یک نقطه استثناء برنمیخوریم، و هیچ تصادفی هر چند به ندرت، در آن رخ نمیدهد، نظامی که نه تا کنون و نه هیچ وقت، عقل بشر به کرانه اش نمی رسد و مراحلش را طی نمی کند.

اگر از خردترین موجودش چون مولکول شروع کنی و بطرف اجزایی که از آن ترکیب یافته، بالا-بیایی، تا بررسی به منظمه شمسی و کهکشانها یی که تا کنون بچشم مسلح دیده شده بیش از عالم و یک نظام نمی بینی، و اگر از بالا شروع کنی و کهکشانها را یکی پس از دیگری از هم جدا نموده، منظمه ها را از نظر بگذرانی و تک تک کرات را و سپس کره زمین و در آخر ذره ای از آن را تجزیه کنی تا به مولکول بررسی، باز می بینی از آن عالم واحد و آن نظام واحد و آن تدبیر متصل چیزی کم نشده، با اینکه هیچیک از این موجودات را مثل هم نمی بینی دو نفر انسان، دو رأس گوسفند، دو شاخه توت، دو برگ گردو، دو تا مگس، و بالأخره هر جفت جفت موجودات را در نظر بگیری، خواهی دید که هم ذاتا مختلف هستند و هم حکما و هم شخصا.

پس مجموع عالم یک چیز است، و تدبیر حاکم بر سرای ای آن متصل است و تمامی اجزاءش مسخر برای یک نظام است، هر چند که اجزاءش بسیار و احکامش مختلف است، (وَعَنْتِ الْوُجُوهُ لِلْحَقِّيْمِ، همه وجوه برای خدای حی قیوم خاضع است) پس الله عالم که پدید آورنده آن و مدبر امر آن است، نیز یکی است (این برهان دومی است که آیه شریفه بر مسئله توحید اقامه کرده است).

برهان سومی که در آیه اقامه شده از راه احتیاج انسان است، می فرماید: این انسان که یکی از پدیده های زمینی است، در زمین زنده میشود، و زندگی می کند و سپس می میرد و دوباره جزء زمین میشود، در پدید آمدنش، و بقائش، به غیر این نظام کلی که در سراسر عالم حکمفرما است، و با تدبیری متصل سرای ای عالم را اداره می کند، به نظام دیگری احتیاج ندارد.

این اجرام آسمانی در درخشندگی اش و حرارت دادنش، این زمین در شب و روزش و بادها و ابرها و بارانها یاش و منافع و کالاهایی که از هر قاره به قاره دیگرش منتقل میشود، همه اینها مورد احتیاج آدمی است، و زندگی انسان و پیدایش و بقائش بدون آن تدبیر نمیشود، خدا از ما ورای همه اینها محیط با آدمی است- پس وقتی نظام هستی انسان و همه عالم یکی است، نتیجه می گیریم که الله و پدید آورنده و مدبر آن، همان الله و پدید آرنده و مدبر امر انسان است، (این بود آن برهان سوم).

برهانی دیگر بر رحمن و رحیم بودن خدا

در آیه مورد بحث بعد از اقامه سه برهان بر وحدت الله که در آیه قبل ادعا شده بود، برهانی هم بر دو اسم رحمان و رحیم اقامه کرده که آن نیز در آیه قبل ذکر شده بود، بیان آن برهان این است که این الله، که ما بحاجه هستی انسان و آنچه را که هر چیز در رسیدن به سعادت وجودیش، و نیز در رسیدن به سعادت در غایتش، و اگر غیر از زندگی در دنیا آخرتی هم دارد، در رسیدن به غایت و هدف اخرویش، بدان نیازمند است، در اختیارش گذاشته چنین الهی رحمان و رحیم

است، رحمان است بدین جهت که ما يحتاج مادی تمامی موجودات را فراهم کرده، و رحیم است بدین جهت که ما يحتاج آدمی را در رسیدن به سعادت آخرتش، در دسترسش گذاشته و چطور ممکن است خدایی که عاقبت امر انسان و آخرت او را تدبیر کرده، غیر آن خدایی باشد که خود انسان را تدبیر می کند؟.

در اینجا این نکته روشن میشود: که چرا در اول آیه مورد بحث کلمه (ان) که تعلیل را می رساند در آمد، و معلوم شد برای این در آمد که آیه شریفه آیه قبل را تعلیل می کند و می فهماند چرا (إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ)؟ و چرا این الله واحد رحمان و رحیم است؟ - و خدا داناتر است.

پس جمله: (إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ) الخ، اشاره دارد به اجرام آسمانی و زمین، (که آنهم یکی از کرات است) و با نچه که ترکیبات آنها از عجائب خلقت و بداعی صنع دارد، از اشکالی که قوام اسماء آنها بر آن است و مواردی که جرم آنها از آن تالیف و ترکیب یافته، و تحولی که بعضی از آنها را به بعضی دیگر مبدل می کند و نقص و زیادتی که عارض بعضی از آنها میشود و اینکه مفرداتش مرکب و مرکباتش تجزیه میشود، هم چنان که فرمود، (أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتَى الْمَأْرَضَ، تَنْصُّصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا)؟ آیا نمی بینند که ما به زمین می پردازیم، و از اطرافش کم می کنیم؟^(۱) و نیز فرموده: (أَوْ لَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا، فَفَتَّقْنَاهُمَا، وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا)؟ آیا کسانی که کفر ورزیدند، ندیدند که آسمانها و زمین در هم و یک پارچه بود، ما آنها را شکافته از هم جدا کردیم و هر زنده ای را از آب زنده کردیم؟^(۲)

علل پیدایش شب و روز

(وَ اخْتِلَافِ اللَّيلِ وَ النَّهَارِ) اختلاف شب و روز، همان کم و زیاد شدن و کوتاه و بلند شدنی است، که بخارط اجتماع دو عامل از عوامل طبیعی عارض بر شب و روز میشود و اول آن دو عامل عبارتست از حرکت وضعی زمین بر دور مرکز خود که در هر بیست و چهار ساعت یک بار این دور را می زند، و از این دوران که همیشه یک طرف زمین یعنی کمی بیش از یک نیم کره آن را رو به آفتاب می کند و آن طرف از آفتاب نور می گیرد و حرارت را جذب می کند، روز پدید می آید، و یک طرف دیگر زمین یعنی کمتر از یک نیم کره آن که پشت به آفتاب واقع شده و در ظلمت سایه مخروطی شکل آفتاب قرار می گیرد، شب پدید می آید و این شب و روز بطور دائم دور زمین دور می زندند.

عامل دومش عبارتست از میل سطح دائره استوایی و یا معدل از سطح مدار ارضی در حرکت انتقالی شش ماه بسوی شمال و شش ماه بسوی جنوب، (که برای بهتر فهمیدن این میل،

صف: ۵۹۸

۱- سوره رعد آیه ۴۲.

۲- سوره انبیا آیه ۳۲.

باید به نقشه‌ای که از زمین و آفتاب و حرکت انتقالی زمین در مداری بیضی به دور آفتاب ترسیم می‌کنند، مراجعه نمود، که در آنجا خواهی دید محور زمین در حرکت انتقالیش، محوری ثابت نیست، از اول فروردین که محورش دو نقطه مغرب و مشرق اعتدالی است، تا مدت سه ماه، بیست و سه درجه بطرف قطب جنوب می‌آید و در سه ماه تابستان دوباره بجای اولش بر می‌گردد و به همین جهت اول فروردین و اول مهر شب و روز برابر است، و در سه ماه پائیز محور به مقدار بیست و سه درجه بطرف قطب شمال می‌رود و در سه ماه زمستان به جای اولش بر می‌گردد).

و این زمین باعث می‌شود، آفتاب هم از نقطه معتدل، (اول فروردین و اول پائیز) نسبت بزمین میل پیدا کند و تابش آن بزمین انحراف بیشتری داشته باشد و در نتیجه فصول چهارگانه (بهار، تابستان، پائیز، زمستان) بوجود آید و در منطقه استوایی و دو قطب شمال و جنوب و شب و روز یکسان شود با این تفاوت که در دو قطب شش ماه شب و شش ماه روز باشد، یعنی سال یک شبانه روز باشد، در ششماهی که قطب شمال روز است، قطب جنوب شب و در ششماهی که قطب جنوب روز است قطب شمال شب باشد.

و اما در نقطه استوایی سال تقریباً مشتمل بر سیصد و پنجاه و شش شبانه روز مساوی باشد و در بقیه مناطق شبانه روز بر حسب دوری و نزدیکی به خط استواء و به دو قطب هم از جهت عدد مختلف شود و هم از جهت بلندی و کوتاهی و مشروح این مسائل در علومی که مربوط با نسخه بیان شده است.

و این اختلاف که گفتیم باعث اختلاف تابش نور و حرارت به کره زمین است، باعث اختلاف عواملی می‌شود که ترکیبات زمینی و تحولات آن را پدید می‌آورد و در نتیجه آن ترکیب‌ها و تحولات، نیز مختلف می‌شود، و مالاً منافع مختلفی عاید انسانها می‌شود.

(وَ الْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ) الخ، کلمه (فلک) به معنای کشتی است، که هم به یک کشتی اطلاق می‌شود و هم به جمع آن، و فلک و فلکه مانند تم و تمراه است (که اولی اسم جنس و دومی به معنای یک دانه خرماست) و مراد از حرکت کشتی در دریا، به آنچه مردم سود ببرند، نقل کالا و ارزاق است، از این ساحل بساحلی دیگر و از این طرف کره زمین بطریق دیگر.

و اینکه در میان همه موجودات و حوادثی که مانند آسمان و زمین و اختلاف شب و روز، اختیاراتشان در آنها مدخلیت ندارد، تنها کشتی و جریان آن را در دریا ذکر کرده، خود دلالت دارد بر اینکه این نعمت نیز هر چند که انسانها در ساختن کشتی دخالت دارند، ولی بالآخره مانند زمین و آسمان به صنع خدا در طبیعت منتهی می‌شود.

اختیار انسان او را سبب قام و مستقل از اراده خداوند نمی کند

و درست هم هست، برای اینکه آن نسبتی که انسان به فعل خود (کشتی سازی) دارد، اگر به دقت بنگری، بیش از آن نسبت که هر فعلی به سببی از اسباب طبیعی دارد نمیباشد و اختیاری که انسان دارد و با آن بخود میمالد، او را سبب قام و مستقل از خدای سبحان و اراده او نمیکند و چنان نیست که احتیاج او را به خدای سبحان کمتر از احتیاج سایر اسباب طبیعی کند.

و در نتیجه میانه فعلی که یک نیروی طبیعی در ماده انجام می دهد، و با فعل خود، و انفعال آن ماده، و تحریک و ترکیب و تحلیل حاصل از این فعل و انفعال، صورتی از صور، چون صورت سنگ مثلا پدید آید، و میان فعلی که انسان انجام میدهد که یا تحریک است، یا تقریب است، یا دور کردن، صورتی در ماده پدید آورد، چون صورت کشتی مثلا، فرق داشته باشد، در فعل آن نیروی طبیعی بگوئیم: همه اش منتهی به صنع خدای سبحان و ایجاد اوست و آن نیروی طبیعی هیچ استقلالی از خود ندارد، نه در ذاتش و نه در فعلش، ولی در فعل انسان این حکم را نکنیم.

بلکه هر دو بدون هیچ تفاوتی مثل هم هستند، پس کشتی هم مانند آن سنگ و همه موجودات طبیعی، هم در وجودش محتاج به الله است و هم در تدبیر امورش، و خدای تعالی در یک جمله بسیار کوتاه باین حقیقت اشاره نموده، میفرماید: (وَ اللَّهُ حَلَقَكُمْ، وَ مَا تَعْمَلُونَ، خَدَا هُمْ شَمَا رَا آفَرِيدَهُ وَ هُمْ أَعْمَالُ شَمَا رَا)، [\(۱\)](#) چون این جمله جزء کلماتی است که خدای سبحان از ابراهیم در برابر قوم خود و در خصوص بت هایی که آنها الله خود گرفته بودند، حکایت کرده است.

و این پر واضح است که صنم یعنی بت، یک موجود صنعتی مانند کشتی ای است که در دریا حرکت می کند و خدای تعالی در باره اش می فرماید: (وَ لَهُ الْجُوَارِ الْمُنْشَأُتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ، خَدَايِ رَاسَتْ كَشْتِي هَايِي کَهْ در دریا چون کوه پیدا شده) [\(۲\)](#) و مع ذلک خدا این کشتی را ملک خود شمرده، و نیز تدبیر امر آن راجع بخود دانسته و فرموده: (وَ سَيَّخَ لَكُمُ الْفُلَكَ لِتَجْرِي فِي الْبَحْرِ يَأْمُرُهُ، وَ كَشْتِي رَا بَرَايِ شَمَا رَامَ كَرَدَ تَا در دریا به امر او حرکت کند)، [\(۳\)](#).

گفتار در اینکه مصنوعات انسانها هم مصنوع خداست

اشارة

راستی این هایی که صنایع بشری را مصنوع و مخلوق انسان میدانند و میگویند: که هیچ رابطه ای میان آنها و الله عالم عز اسمه نیست، بخاطر اینکه تنها اراده و اختیار انسان در آن دخالت دارد تا چه اندازه غافل هستند.

پندار باطل مادیون در باره علت و ریشه خدا شناسی و اعتقاد به ما وراء طبیعت

یک عدد از آنان- یعنی مادیون که بکلی منکر خدای صانع هستند- پنداشته اند، دلیل

١- صفات -٩٦

٢- الرحمن -٢٤

٣- ابراهيم -٣٢

معتقدان به دین در اثبات صانع این بوده که در طبیعت به حوادثی و به موجوداتی برخورده اند که علل مادی آن را نشناختند و چون نمیتوانستند قانون عمومی علیت و معلولیت را در عالم و حادث آن انکار کنند و یا حد اقل استثناء بزنند، و از سوی دیگر باید آن حادث را بعلت هایی مستند کنند، که گفته‌ی علتش را نیافتند، لا جرم برای اینکه بالأخره آن حادث را به علتی نسبت داده باشند، گفتند: علت آنها در ما و رای عالم طبیعت است و نامش خدا است.

پس در حقیقت دینداران خدای فرضی را پس انداز کرده اند تا به هر حادثه بر خوردند و علتش را نیافتند، آن حادثه را به خدا نسبت دهنند، از قبیل حادث جوی و بسیاری از حادث زمینی که علتش برایشان مجھول بوده و همچنین حادث و خواص روحی انسانها که هنوز علوم به علل آن پی نبرده است.

آن گاه گفته‌ی اند: ولی امروز علوم بشر، پیشرفت شگرفی که کرده، همه آن مشکلات را حل نموده و علل حادث مادی را کشف نموده و دیگر احتیاج ندارد که قائل به خدا باشد، چون یکی از دو رکن آن فرضیه، در هم فرو ریخت، و آن عبارت بود از احتیاج به توجیه حادثی که علیش بشر برای نامعلوم بود، و فعلایک رکن دیگرش باقی مانده، و آن عبارتست از احتیاج به توجیه حادث روحی به علی از سنخ خودش و آن علل به علی دیگر، تا بالأخره منتهی شود، به علتی مجرد از ماده که آن هم بزودی فرو خواهد ریخت.

برای اینکه علم شیمی آلی جدید، با پیشرفت شگرفش این وعده حسن را به ما داده: که بزودی علل پیدایش روح را پیدا کند و بتواند جرثومه‌های حیات را بسازد و با ترکیب آنها هر موجود زنده که خواست درست کند و هر خاصیت روحی که دلش خواست در آنها پدید آورد که اگر علم این قدم دیگر را بردارد و به این موفقیت نائل آید، دیگر اساس فرضیه وجود خدا بکلی منهدم میشود، آن وقت است که انسان میتواند هر موجود زنده و دارای روح که دلش خواست بسازد، همانطور که الآن هر موجود مادی و طبیعی که دلش بخواهد میسازد و دیگر مانند سابق بخاطر جهله‌ی که به علل حادث داشت، هر حادثه‌ای را به آن علت فرضی نسبت ندهد، آری او بخاطر جهله‌ی اصلاً حاضر نبود باور کند که حادث طبیعی علل طبیعی دارد و راضی نمیشد آن حادث را به غیر خدا نسبت دهد، این بود دلیل منکرین خدا.

در حالی که این بیچارگان سر در برف فرو برد، اگر کمی از مستی غفلت و غرور بهوش آیند، خواهند دید که معتقدین به خدا از اولین روزی که معتقد شدند بوجود صانعی برای عالم- هر چند که هرگز برای این اعتقاد اولی نخواهیم یافت- معتقد شدند به صانعی برای همه عالم، نه تنها آن حادثی که علتش را نیافتند (و تاریخ بشریت اصلاً اعتقاد به چنین خدایی را از هیچ

معتقدی نشان نمیدهد، و هیچ طائفه‌ای از اهل ملت و کیش را نشان نداده، که به خدایی معتقد بوده باشند، که تنها خالق حوادثی باشد که علل طبیعی آن مجهول بوده،) بلکه سرایای عالم را که در آن از هر دو قسم موجودات و حوادث هست، هم معلوم العله و هم مجهول العله همه را محتاج به علته میدانسته اند که خودش از جنس این عالم و داخل در آن نیست، پس معلوم میشود این بیچاره‌ها خدایی را منکرند که خود معتقدین به مبدأ هم منکر آنند، اینان و آنچه را که آنان اثبات می‌کنند نفهمیده اند. معتقدین به خدا- که گفتیم بحثهای تاریخی، مبدأ ظهور آنان، در تاریخ بشر را، معین نکرده- اگر یک خدا قائل بوده اند و اگر چند خدا، به هر حال خدایی را قائل بوده اند که صانع همه عالم است، (هر چند که قرآن کریم دین توحید را مقدم بر وثیت، و چند خدایی میداند، و دکتر ماکس مولر آلمانی، شرق شناس نیز این معنا را در کتابش- التقدم فی حل رموز سانسکریتیه- بیان کرده است.

و این طائفه حتی انسانهای اولیه از ایشان هم، میدانستند که علت طبیعی فلان حادثه مادی چیست.

پس اگر در عین حال به خدایی معتقد بوده اند که خالق همه عالم است، معلوم میشود آن درس نخوانده‌ها اینقدر شعور داشته اند که بفهمند قانون علیت عمومی اقتضاء می‌کند که برای عالم علت العلل و مسبب الاسبابی باشد.

بدین جهت معتقد بوجود خدای تعالی شدند، نه برای اینکه در مورد حوادث مجهول العله خود را راحت کنند، تا شما درس خوانده‌ها بگوئید: بعضی از موجودات و حوادث عالم خدا میخواهد و بعضی دیگر بی نیاز از خداست.

آنها فکر می‌کردند سرایای این عالم، یعنی عالمی که از یک سلسله علتها و معلولها تشکیل شده بر روی هم آن، نیز علته میخواهد که خودش داخل در سلسله علتها درونی این عالم نباشد، و چطور ممکن است هر حادثه ای علت بخواهد ولی سرایای عالم علت نخواهد و از علته که ما فوق علل باشد و عالم در تمامی تاثیر و تاثراتش متکی بدان باشد، بی نیاز باشد؟

پس اثبات چنین علته معنایش ابطال قانون علیت عمومی و جاری در میان خود اجزاء عالم نیست و نیز وجود علل مادی در موارد معلولهای مادی مستلزم آن نیست که آن علتها و معلولهای مادی از علته خارج از سلسله اش بی نیاز باشد و اینکه می‌گوییم: علته خارج از سلسله، منظور از این نیست که علته در رأس این سلسله قرار داشته باشد، بطوری که خود سلسله از آن علت غایب باشد، بلکه منظور علته است که از جنس سلسله علل نباشد و از هر جهت به سلسله علل احاطه داشته باشد.

تناقض گویی های عجیب این آقایان

و از تناقض گوئیهای عجیبی که این آقایان در کلامشان مرتکب شده اند، یکی این است که میگویند: حوادث- که یکی از آنها افعال خود انسانها است- همه به جبر مطلق صورت می‌گیرد و هیچ فعلی و حادثه‌ای دیگر نیست مگر آنکه معلوم به اجبار علی است که خود آنها برایش تصور کرده اند، آن وقت در عین حال گفته اند: اگر انسان یک انسان دیگری خلق کند، آن انسان مخلوق، تنها و تنها مخلوق آدمی است و به فرض اینکه سایر مخلوقات به الله و صانعی منتهی شوند، آن یک انسان به صانع عالم منتهی نمیشود، این یک تناقض است.

البته این تناقض- هر چند بسیار دقیق است و به همین جهت فهم ساده عامی نمیتواند آن را تشریع کند- و لیکن بطور اجمال در ذهن خود آقایان مادی هست، هر چند که با زبان بدن اعتراف نکنند، برای اینکه خودشان ندانسته تمامی عالم را یعنی علل و معلولات را مستند به الله صانع می‌کنند، و این خود یک تناقض است.

تناقض دومشان اینکه با علم به اینکه الهیون از حکماء بعد از اثبات عموم علیت و اعتراف به آن، وجود صانع را اثبات نموده و بر اثباتش براهین عقلی اقامه می‌کنند، مع ذلك در باره آنان میگویند: بدین جهت معتقد بوجود خدا شده اند که علت طبیعی پاره ای حوادث را نجسته اند، و حال آنکه اینطور نیست، حکماء الهی زیر بنای بحثهای الهی شان اثبات عموم علیت است، می‌گویند:

باید این علت های مادی و ممکن، سرانجام به علتی واجب الوجود منتهی شود و این روش بحث مربوط به امروز و دیروز الهیون نیست، بلکه از هزاران سال قبل، و از قدیمی ترین عهد فلسفه، تا به امروز همین بوده و حتی کمترین تردیدی هم نکرده اند، در اینکه باید معلولها با علل طبیعی اش مستند و منتهی به علتی واجب الوجود شود، نه اینکه استنادشان به علت واجب، ناشی از جهل به علت طبیعی، و در خصوص معلولهای مجھول العله باشد که آقایان توهم کرده اند، این نیز تناقض دومشان میباشد.

تناقض سومشان این است که عین همین داوری بیجا را ندانسته در باره روش قرآن کرده اند، با اینکه قرآن کریم که توحید صانع را اثبات می‌کند، در عین حال جریان قانون علیت عمومی را بین اجزاء عالم قبول دارد، و هر حادثه را به علت خاص بخودش مستند می‌کند، و خلاصه آنچه را عقل سلیم در این باره میگوید تصدیق دارد.

قرآن کریم قانون علیت عمومی را پذیرفته و افعال و پدیده های را هم به علل طبیعی و هم به خدا نسبت میدهد

چه قرآن کریم هم افعال طبیعی هر موجودی را بخود او نسبت میدهد و فاعل های طبیعی را فاعل میداند، و در آیات بسیاری افعال اختیاری انسانها را بخود آنان نسبت میدهد که احتیاجی به نقل آنها نیست، و در عین حال همه آن فاعلها و افعالشان را بدون استثناء به خدای سیحان نسبت

میدهد، و می فرماید: (اللَّهُ خَالِقُ كُلَّ شَيْءٍ، اللَّهُ آفَرِيدَ كَارِ هر چیزی است) (۱)، و نیز می فرماید: (ذِلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ، لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، خَالِقُ كُلَّ شَيْءٍ، بَا شَمَا هَسْتَمْ، اللَّهُ پَرَوْدَ كَارِ شَمَا اسْتَ كَه آفَرِيدَ كَارِ هر چیز است، معبودی جز او نیست) (۲)، و نیز فرموده: (أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَ الْأَمْرُ، آَكَاهْ باشید، خلقت و امر همه از آن او است) (۳)، و نیز فرموده: (لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ، آَنْجَهْ در آسمانها و آنچه در زمین است از آن او است) (۴)، پس هر موجودی که کلمه (چیز- شیء) بر آن صادق باشد، مخلوق خدا و منسوب به او است، البته به نسبتی که لایق ساحت قدس و کمالش باشد.

اینها آیاتی بود که تمام موجودات و آثار و افعال موجودات را به عبارت (هر چیز) به خدا نسبت میداد، آیات دیگری هم هست که در آن هر دو نسبت هست یعنی هم آثار و افعال موجودات را به خود آنها نسبت میدهد و هم به خدا، مانند آیه: (وَ اللَّهُ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ، وَ مَا تَعْمَلُونَ، وَ خَدَا شَمَا رَا وَ آَنْجَهْ شَمَا مَى کَنِيدَ آفَرِيدَه اسْتَ) (۵)، که ملاحظه می فرمائید، هم اعمال ما را اعمال ما دانسته و هم خود ما و اعمالمان را مخلوق خدا، و آیه: (وَ مَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ، وَ لَكِنَّ اللَّهَ رَمَى، تو سنگریزه نینداختی وقتی می انداختی، بلکه خدا انداخت)، (۶) که سنگریزه انداختن را هم به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نسبت می دهد و هم این نسبت را از او نفی میکند و به خدا نسبت میدهد و آیاتی دیگر نظیر اینها.

واز همین باب است آیاتی که بطور عموم میان دو اثبات جمع میکند، مانند آیه: (وَ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ، فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا، هر چیزی را بیافرید و آن را به نوعی تقدیر کرد) (۷) و آیه: (إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ، خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ- تَآنجَا كَه می فرماید- وَ كُلُّ شَيْءٍ غَيْرُ وَ كَبِيرٌ مُسْتَطَرٌ، ما هر چیزی را به اندازه گیری خلق کردیم ... و هر خرد و کلانی نوشته شده است) (۸) و نیز آیه: (قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا، خدای تعالی برای هر چیزی اندازه ای قرار داد)، (۹) و نیز آیه: (وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا حَزَانُهُ، وَ مَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدْرٍ مَعْلُومٍ، و هیچ چیز نیست مگر آنکه نزد ما خزینه هایش هست و ما آن را نازل نمی کنیم مگر به اندازه ای معلوم) (۱۰) و معلوم است که تقدیر هر چیز عبارتست از اینکه آن را محدود به حدود علل مادی و شرائط زمانی و مکانیش کنند.

و سخن کوتاه اینکه اساس اثبات وجود الله یگانه در قرآن کریم، اثبات علیت و معلولیت در

ص: ۶۰۴

۱- زمر- ۶۲

۲- انعام- ۱۰۲

۳- اعراف- ۵۴ [.....]

۴- سوری- ۴

۵- صفات- ۹۶

۶- انفال- ۱۷

۷- فرقان- ۲

۸- قمر- ۵۳

۹- طلاق- ۳

میان تمامی اجزاء عالم (بطوری که اگر قرآن کریم این جریان را قبول نمیداشت، نمی توانست بر مدعای خود اقامه دلیل کند) و سپس استناد همه بخدای فاطر و صانع همه عالم است و این معنا جای هیچ شک و تردیدی نیست، پس اینکه آقایان گفته اند: معتقدین به خدا بعضی از موجودات و حوادث را به خدا نسبت میدهند و بعضی دیگر را به علل مادی آن، آن علی که برایشان شناخته شده صحیح نیست.

شاید عدم دسترسی این آقایان به منابع صحیح معارف اسلامی علت اشتباه آنان بوده

بله ممکن است این آقایان (در این اشتباه ها خیلی تقصیر نداشته باشند، چون مدارک صحیحی از معارف اسلامی در دسترسشان نبوده، تنها مدرکی را که دیده اند) کتاب های فلسفی عامیانه ای بوده که (باصطلاح) علمای مسیحیت نوشته بودند، در آن متعرض این مسئله و مسائلی نظیر آن شده و کلیساها قرون وسطی، آن کتاب ها را در اختیار مردم قرار میداد.

و یا متكلمين بی مايه ساير اديان به آن نوشته ها اعتماد می کردن، نوشته هایی که مشتمل بر يك مشت مسائل تحریف شده و استدلالهایی واهی و بی سروته بود.

در نتیجه این متكلمين وقتی خواستند دعوای خود را (با این که حق بود و عقولشان بطور اجمال حکم بدان می نمود) بیان کرده و اجمال آن را بشکافند ناتوانیشان در فکر و تعقل، ایشان را وادار کرد تا از غیر راهش وارد شوند و دعوای خود را عمومیت دهنده و دلیل خود را وسیعتر از دعوای خود بگیرند.

نتیجه این ناتوانی ها این شد که بگویند هر معلوم مجهول العله بدون واسطه مستند به خداست و در مقابل افعال اختیاری محتاج به علت نیست و یا خصوص انسان در صدور فعل اختیاری محتاج به خدا نیست، خودش در فعلش مستقل است، که ما در ذیل جمله: (وَ مَا يُضْلِلُ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ) (۱) بحثی پیرامون گفتار آنان گذراندیم، و در اینجا نیز پاره ای از اشکالات آن را ایراد می کنیم.

و طائفه ای دیگر (یعنی بعضی محدثین و متكلمين از کسانی که تنها بظاهر مطالب می نگرند، و جمعی هم غیر از ایشان) نتوانستند برای اسناد کارهای اختیاری انسان به خدای سبحان معنای صحیحی پیدا و تعقل کنند، معنایی که لایق ساحت و مقام ربوبی باشد، در نتیجه افعال اختیاری انسان را بخود انسان نسبت داده و استناد آن را به خدا منکر شدند.

مخصوصا آن مصنوعات آدمی را که صرفا برای معصیت درست می کند، چون شراب و آلات لهو و قمار و امثال آن را بکلی بی ارتباط با خدا دانسته اند و استدلال کرده اند به اینکه

ص: ۶۰۵

خدای تعالی در آیه: (إِنَّا الْخَمْرُ وَ الْمَيْسِرُ وَ الْأَنْصَابُ وَ الْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ، فَاجْتَبَيْوْهُ، شَرَابٌ وَ قَمَارٌ وَ انصَابٌ وَ ازْلَامٌ، پَلِيدٍ اسْتَ کَه شَيْطَانٌ آنَهَا رَا درَسْتَ كَرْدَه، پَسْ بَايدَ ازْ آن اجْتَنَابَ كَنِيد) (۱) اینگونه مصنوعات را عمل شیطان خوانده و معلوم است که عمل شیطان را نمیشود به خدا نسبت داد.

و اگر خواننده بیان قبلی ما را بخاطر داشته باشد در آن بیان نکاتی هست که بطلان این توهمند را هم از نظر عقل و هم نقل، روشن می کند، در آنجا گفتیم: افعال اختیاری همانطور که نسبتی با خدای سبحان دارد، البته نسبتی که لائق به خدا باشد- همچنین نتایج آن که انسان آن مصنوع را بخاطر آن نتایج و رفع حوائج زندگی درستش کرده، به خدای سبحان منسوب است.

علاوه بر اینکه کلمه (انصاب) که در آیه قبلی آمده بود، به معنای بتها و مجسمه هایی است که به منظور عبادت نصب می شده و خدای تعالی در آیه: (وَاللَّهُ حَقَّكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ)، (۲) آنها را مخلوق خود دانسته است.

از همین جا روشن می شود که تراشیده های دست بشر، یعنی بت ها، جهات مختلفی از نسبت دارد که از بعضی جهاتش منسوب به خدای سبحان است، و آن عبارتست از طبیعت وجود آنها، با قطع نظر از وصف خدایی و پرستش، که معصیت و نافرمانی خدادست، چون حقیقت بت ها چیزی بجز سنگ و یا فلز نیست، چیزی که هست این سنگ و فلزها را باشکال مختلفی تراشیده و در آورده اند و در آنها هیچ خصوصیتی نیست که بخاطر آن بت را به پدید آرنده همه موجودات نسبت ندهیم.

و اما اینکه معبدی است که بجای خدا پرستیده می شود، این، یک جهت دیگری است که باین جهت باید از خدای تعالی نفی شود، یعنی باید گفت: معبد بودن بت، مستند بخدا نیست بلکه مستند به عمل غیر خدا چون شیطان جنی یا انسی است، و همین طور غیر بت از موجودات دیگر که جهات مختلفی دارد، به یک جهت مستند به خدادست و به جهتی دیگر مستند به غیر خدا است.

پس از همه مطالب گذشته معلوم شد که ساخته های دست بشر نیز مانند امور طبیعی همه مستند به خدادست و هیچ فرقی میانه آن و امور طبیعی نیست، بله مسئله انتساب به خلقت هر چیز، دائم مدار آن مقدار حظی است که از وجود دارد، (دقیق بفرمائید).

بیان آیات

اهمیت آب و چگونگی پیدایش باران و بارش آن

(وَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَغْيَدَ مَوْتَهَا وَ بَثَ فِيهَا مِنْ كُلِّ ذَائِبٍ) الخ، حقیقت آب باران عبارتست از عناصر مختلفی که در آب دریا و غیره هست و در اثر تابش خورشید بخار

ص: ۶۰۶

گشته، و بخاطر حرارتی که بخود گرفته به آسمان می‌رود (چون هر چیز گرمی سبک‌تر از سردش می‌باشد) (مترجم) تا جایی که به لایه‌ای از هوای سرد برسد، در آنجا مبدل به آب گشته، ذرات آب به یکدیگر متصل و بصورت قطره در می‌آید، اگر قبل از متصل شدن یعنی همان موقعی که بصورت پودر بود یخ نزند و بعد بهم متصل شود، بصورت برف سرازیر می‌گردد و اگر بعد از اتصال پودر و قطره شدن یخ بزند، بصورت تگرگ پائین می‌آید و پائین آمدن باران و برف و تگرگ بخاطر اینست که وزنش از وزن هوا سنگین‌تر است.

بعد از فرود آمدن، زمین از آن مشروب می‌شود و سبز و خرم می‌گردد و اگر سرمای هوا نگذارد گیاهی بروید، آبها در آن قسمت از زمین انبار می‌شود و بصورت چشمۀ سارها در آمده و زمین‌های پائین خود را مشروب می‌سازد، پس آب نعمتی است که زندگی هر جنبه‌ای بوجود آن بستگی دارد.

پس آبی که از آسمان می‌آید، خود یکی از حوادث وجودی و جاری بر طبق نظام متقن عالم است، نظامی که متقن‌تر از آن تصور ندارد و یک تناقض و یک مورد استثناء در آن نیست و این آب، منشا پیدایش نباتات و تكون هر نوع حیوان است.

و این حادث از جهت اینکه محفوف است به حوادث طولی و عرضی که حدوث و پیدایش آن بستگی به آن حوادث دارد، در حقیقت با آن حوادث روی هم، یک چیز است که از محدث و پدید آرنده بی نیاز نیست و ممکن نیست بدون علتی پدید آورنده پدید آمده باشد، پس بطور قطع اله و موجدی دارد که یکی است و همین باران از جهت اینکه پدید آمدن انسان و بقاء هستیش مستند به آن است، دلالت دارد بر اینکه اله باران و اله انسان یکی است.

تشريح جريان باد و فوائد و آثار آن

(وَ تَصْرِيفِ الرِّياحِ) تصریف بادها به معنای آن است که بادها را بوسیله عواملی طبیعی و مختلف از اینطرف به آن طرف بگرداند، مهم ترین آن عوامل این است که اشعه نور که از چشمۀ نور (یعنی آفتاب) بیرون می‌شود و در هنگام عبور از هوا بخاطر سرعت بسیار تولید حرارت می‌کند در نتیجه هوا بخاطر حرارت، حجمش زیادتر و وزنش کمتر می‌شود و نمیتواند هوای سردی را که بالای آن است و یا مجاور آن قرار دارد، بدوش بکشد، لا جرم هوای سرد داخل در هوای گرم شده بشدت آن را کنار می‌زند و هوای گرم قهرا بر خلاف جريان هوای سرد بحرکت در می‌آید و اين جريان همان است که ما نامش را باد می‌گذاريم.

نتائجی که اين جريان دو جور هوا بر خلاف مسیر یکدیگر دارد، بسیار است، یکی از آنها تلقيح گیاهان است و یکی دیگر دفع کثافت هوا و عفوتهاي است که (از خود زمین بیرون می‌آيد، و یا سکنه روی زمین آن را تولید می‌کنند و) داخل هوا می‌شود و سوم انتقال ابرهای آبستن

است، از اینجا به آنجا و غیر آن از فوائد دیگر، پس پدید آمدن باد و وزش آن هم مانند آب چیزی است که حیات گیاهان و حیوانات و انسان بستگی بدان دارد.

و این پدیده با وجود خود دلالت می کند بر اینکه الله و مدبri دارد، و با سازگاریش با سایر موجودات و اتحادش با آنها، همانطور که در آب گفتیم، دلالت می کند بر اینکه الله آن و الله همه عالم یکی است و با قرار گرفتنش در طریق پیدایش و بقاء نوع انسان، دلالت می کند بر اینکه الله آن و الله انسان و غیر انسان یکی است.

(وَ السَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ) الخ، سحاب (ابر) عبارتست از همان بخار متراکم، که بارانها از آن درست می شود و این بخار ما دام که از زمین بالا نرفته و روی زمین افتاده است، ضباب (مه) نام دارد، وقتی از زمین جدا شده و بالا رفت، نامش سحاب یا غمام یا غیره میشود.

و کلمه (تسخیر) به معنای آن است که چیزی را در عملش مقهور و ذلیل کنی، بطوری که به دلخواه تو کار کند، نه به دلخواه خودش و ابر در حرکتش و سردی و گرمیش و باریدن و نباریدنش و سایر اعمال و آثاری که دارد، مقهور و ذلیل خداست آنچه می کند باذن خدا می کند و سخن در آیت بودن ابرها هم نظیر همان سخنی است که در باره آب و باد و بقیه نامبرده های در آیه مورد بحث آوردم.

این را هم باید بدانی که اختلاف شب و روز و آبی که از آسمان فرو می ریزد و بادهایی که از این سو به آن سو حرکت می کند و ابرهایی که در تحت سلطه خدای تعالی است، یک عده از حوادث عمومی است که نظام تکوین در پدیده های زمینی از مرکبات گیاهی و حیوانی و انسانی و غیره، بستگی به آنها دارد.

پس آیه مورد بحث بوجهی به منزله تفصیلی است برای اجمال در آیه: (وَ بَارَكَ فِيهَا، وَ قَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا، فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ، سَوَاءً لِلسَّائِلِينَ وَ در زمین برکت نهاد و اقوات سکنه آن را در چهار فصل تقدیر نمود و برای محتاجان تبعیضی در آن نیست). (۱)

(لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ) کلمه (عقل) که مصدر برای (عقل یعقل) است، به معنای ادراک و فهمیدن چیزی است، البته ادراک و فهمیدن کامل و تمام، و به همین سبب نام آن حقیقتی را که در آدمی است، و آدمی بوسیله آن میان صلاح و فساد، و میان حق و باطل و میان راست و دروغ را فرق می گذارد، عقل نامیده اند، البته این حقیقت مانند نیروی دیدن و شنیدن و حفظ کردن و سایر

ص: ۶۰۸

قوای آدمی که هر یک فرعی از فروع نفس اوست، نمی باشد، بلکه این حقیقت عبارتست از نفس انسان مدرک.

اطاعت از غیر خدا شرک است

(وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا)، کلمه (انداد) جمع کلمه (ند) است که هم از نظر وزن و هم از نظر معنا، نظیر کلمه (مثل) است، و اگر در آیه مورد بحث مانند آیه: (فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا) [\(۱\)](#) و آیه: (وَ جَعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا) [\(۲\)](#) و غیره نفرمود: (و من الناس من يتخذ لله اندادا)، بدین جهت بود که آیه شریفه در مقامی از شریک گرفتن برای خدا سخن میگوید، که قبل اینکه من از خدا گرفته باشم باید اینجا باید طوری شریک گرفتن را از بعضی حکایت کند که بهمانند این شریک گرفتنشان منافق است و کسی که بغير خدا، خدایی می گیرد، بدون هیچ مجوزی آن انحصار را شکسته است و چیزی را خدا گرفته که میداند الله نیست، تنها انگیزه اش برای کار پیروی هوی و هوس و توهین و بی اعتنایی بحکم عقل خودش است، و به همین جهت برای اینکه به چنین کسی توهین کرده باشد و او را ناچیز شمرده باشد، کلمه (انداد) را نکره آورد.

(يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ الَّهِ، وَ الَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُ حُبًّا لِلَّهِ) الخ، در اینکه تعبیر فرمود به: (یحبونهم ایشان را- دوست میدارند)، با اینکه بتها سنگ و چوبند، و باید می فرمود: (یحبونها- آنها را دوست میدارند) دلالت هست بر اینکه منظور از انداد تنها بتها نیست، بلکه همه آلهه مشرکین است که یکی از آنها ملائکه و طائفه ای دیگر افرادی از بشرند که مشرکین برای همه این چند طائفه قائل به الوهیت هستند، بلکه از این هم بالاتر عمومیت آیه، شامل هر مطاعی میشود، چون اطاعت غیر خدا و غیر کسانی که خدا امر به اطاعت آنان فرموده، خود شرک است.

به شهادت ذیل آیات که می فرماید: (إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا، مَنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا، روزی که در آن روز کسانی که پیروی شدند، از پیروان خود بیزاری میجویند) [\(۳\)](#)، که کلمه (کسانی که) می فهماند منظور از آلهه تنها بتها نیست و کلمه (پیروی) می فهماند اطاعت بدون اذن خدا هم از شرک است.

و نیز به شهادت آیه: (وَ لَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ، وَ اینکه ما بجای خدا بعضی بعض دیگر را ارباب نگیریم) [\(۴\)](#) و آیه: (اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَ رُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ، یهودیان، خاخامها و مسیحیان کشیش های خود را بجای خدا ارباب گرفتند) [\(۵\)](#).

و نیز آیه شریفه مورد بحث دلالت دارد بر اینکه میتوان خدا را هم دوست داشت پس اینکه

ص: ۶۰۹

۱- بقره - ۲۲

۲- ابراهیم - ۳۰

[.....] ۱۶۶ - بقره - ۳

۶۴ - آل عمران - ۴

۳۱ - توبه - ۵

استعمال محبت در خدای تعالی استعمال حقيقی است

بعضی گفته اند: (محبت - که وصفی شهوانی است - تنها به مادیات و جسمانیات تعلق می گیرد و بطور حقیقت به خدای سبحان تعلق نمی گیرد و اگر در پاره ای آیات یا روایات این کلمه در خدا بکار رفته، باید بگوئیم منظور از محبت به خدا اطاعت او، یعنی انجام اوامرش و ترک نواهیش میباشد، خلاصه استعمال کلمه محبت در خدا مجازی است نه حقيقی) بحکم این آیه سخنی باطل است، و استعمال محبت در خدای تعالی، در امثال آیه: (قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحْبُونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحِبِّكُمُ اللَّهُ، بِكَوْ اگر خدا را دوست میدارید، مرا پیروی کنید، تا خدا هم شما را دوست بدارد) (۱) استعمالی است حقيقی، برای اینکه در آیه مورد بحث جمله: (أَشَدُ حُبًّا لِلَّهِ)، دلالت دارد بر اینکه محبت به خدا شدت و ضعف دارد و این محبت در مؤمنین شدیدتر است تا در مشرکین.

و اگر مراد از محبت خدا اطاعت بود و این استعمال مجازی بود، معنا این میشد: که مشرکین هم خدا را اطاعت می کنند ولی مؤمنین بیشتر اطاعت می کنند، در حالی که مشرکین (یا خدا را اطاعت نمی کنند و یا) اطاعتشان در درگاه خدا اطاعت نیست.

علاوه بر جمله نامبرده در آیه مورد بحث، آیه شریفه: (قُلْ إِنْ كَانَ آباؤكُمْ وَ أَبْناؤكُمْ - تا جمله - أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ، بِكَوْ اگر پدران و فرزندان و چه و چه و چه در دل شما محبوبتر از خدایند) (۲)، نیز دلالت دارد بر اینکه استعمال کلمه محبت در خدا حقيقی است نه مجازی، برای اینکه حب متعلق به خدا و حب متعلق به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و حب متعلق به پدران و فرزندان و اموال و سایر منافع نامبرده در آیه را، از یک سنت محبت دانسته، چون فرموده: (اگر مثلًا پولتان محبوبتر از خداست) و این را همه میدانیم که افضل و تفضیل (بهتر، محبوب تر، گرم تر، سردتر) در جایی بکار می رود که مفضل و مفضل علیه، هر دو در اصل معنای کلمه شریک باشند، چیزی که هست یکی از آن دو از اصل معنا بیشتر و دیگری کمتر داشته باشد، (اینجاست که می گوییم: فلان چیز از فلان چیز گرم تر است)، پس در آیه ۲۴ سوره توبه هم، باید خدا محبوب باشد، تجارت هم محبوب باشد، ولی مشمولین آیه تجارت را از خدا بیشتر دوست بدارند.

نکته دیگری که باید در آیه شریفه روشن گردد، این است که در آیه شریفه مشرکین را مذمت کرده به اینکه آله خود را دوست میدارند، آن چنان که خدا را دوست میدارند، آن گاه مؤمنین را مدح کرده به اینکه: خدای سبحان را بیشتر دوست میدارند، و از این مقابله فهمیده میشود: که مذمت کفار بخاطر این است که محبت را میان آله خود و میان خدا بطور مساوی تقسیم کرده اند.

ملک مدح و ذم "محبت" اطاعت از محبوب است

و چون این مقابله باعث میشد که شنونده خیال کند که اگر مشرکین سهم بیشتری از محبت

ص: ۶۱۰

خود را در باره خدا میداشتند، دیگر مذمتی متوجهشان نمیشد، به همین جهت در ذیل آیه، این توهمندی را رد کرد، و فرمود: (إِذْ يَرَوْنَ الْعِذَابَ أَنَّ الْفُؤَادَ لِلَّهِ جَمِيعًا) و نیز فرموده (إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا، وَرَأَوْا الْعِذَابَ، وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْيَابُ) و نیز فرمود: (كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ) الخ، که همه اینها دلالت دارد بر اینکه مذمتی که متوجه کفار شده، در این نبوده که چرا خدا و یا انداد را دوست میدارند، و خلاصه دوستی بدان جهت که دوستی است مورد مذمت نیست بلکه از جهت لازمه آن، یعنی اتباع، مورد مذمت قرار گرفته، چون مشرکین بخاطر محبتی که به بتها داشتند، آنها را پیروی می کردند، باین معنا که معتقد بودند بتها نیروی دارند که ایشان میتوانند در جلب منافع و دفع مضارشان، از نیروی بتها استمداد بگیرند و این معنا ایشان را از پیروی حق بکلی و یا در قسمتی از امور باز داشت و چون پیروی خدا در بعضی امور و مخالفت او و پیروی از بت در بعضی دیگر، باز پیروی حق نیست، لذا در اینجا آن توهمندی دفع میشود و روشن می گردد که این دوستی خدا باید طوری باشد که غیر از خدا چیز دیگری در آن سهیم نباشد، و گرنه سر از شرک در می آورد، و اگر مؤمنین را مدح فرمود که آنها محبت بیشتری به خدا دارند، بدین جهت است که شدت محبت انحصار تبعیت از امر خدا را دنبال دارد، ساده تر بگوییم، کسی که محبتی خدا شدت یافت، متابعتش هم منحصر در خدا میشود توضیح اینکه مشرکین اگر بتها را دوست میداشتند بعنوان خدایی دوست میداشتند ولی مؤمنین به این عنوان جز خدا را دوست نمیدارند و در نتیجه اطاعت‌شان نیز منحصر از خدا میشود.

و چون این مدح مؤمنین و مذمت مشرکین، مربوط به محبت، آنهم از جهت اثرش، یعنی پیروی حق بود، لذا اگر چنانچه کسی غیر خدا را دوست بدارد، اما بخاطر اطاعت خدا در امر و نهی او دوست بدارد، برای خاطر اینکه آن کس وی را به اطاعت خدا دعوت می کند- و اصلا بجز دعوت باطاعت خدا کاری ندارد- در چنین موردی مذمت دوست داشتن غیر خدا، متوجه او نمیشود.

و به همین جهت در آیه: (قُلْ إِنْ كَانَ آباؤكُمْ وَ أَبْناؤكُمْ - تا جمله أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ) (۱)، دوستی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را به دوستی خدا عطف کرده و فهمانده هر چند دوستی با من که خدا هستم، یک دوستی جداگانه و دوستی پیامبر هم، دوستی جداگانه ای است، اما از آن جهت که دوستی نسبت به پیامبر بخاطر دوستی من است و اثر دوستی پیغمبر که متابعت او است، عین متابعت من است، چون خود من بشر را به اطاعت رسول دعوت نموده و به پیروی از اوامر

ص: ۶۱۱

۲۴ - توبه - ۱

کرده ام، لذا دوستی پیغمبر مانند دوستی پدر و فرزند و تجارت مذموم نیست.

آیه شریفه: (وَ مَا أَرْسَيْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيَطَّاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ، مَا هِيَچ رسولی نفرستادیم مگر به این منظور که باذن ما اطاعت شود) [\(۲\)](#)، و آیه شریفه (قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحِبِّكُمُ اللَّهُ) [\(۳\)](#) که ترجمه اش گذشت، روشنگر این معنا هستند.

و به همین مقیاس متابعت کسی که بشر را بسوی خدا هدایت می کند و پیروی او انسان را به خدا راه مینماید، مانند عالمی که با علمش و یا آیتی که با دلالتش و یا قرآنی که با تلاوتش، آدمی را بسوی خدا می کشاند، اگر محظوظ کسی باشند، قطعاً بخاطر محبت به خدا است، تا کسی خدا را دوست نداشته باشد، پیروی نامبردگان را دوست نمیدارد، پس اگر پیروی می کند بخاطر این است که او را به محظوظ اصلیش یعنی خدای تعالی می رسانند، و یا نزدیک می کنند.

پس با این بیان روشن شد که هر کس به غیر از خدا چیزی را دوست بدارد، بدان جهت که دردی از او دوا می کند، و به همین منظور او را پیروی کند، به این معنا که او را وسیله رسیدن به حاجت خود بداند و یا او را در کاری اطاعت کند که خدا بدان کار امر نفرموده، در حقیقت او را شریک خدا دانسته و خدای تعالی بزودی اعمال اینگونه مشرکین را بصورت حسرتی برایشان مجسم می سازد.

بر عکس، مؤمنین که جز خدا چیزی را و کسی را دوست نمیدارند و از هیچ چیز به غیر از خدا نیرو نمیخواهند و جز آنچه را خدا امر و نهی کرده پیروی نمی کنند، اینگونه اشخاص دارای دینی خالص هستند.

و نیز این هم روشن شد که حب کسی که حب خدا و پیرویش پیروی خداست، مانند پیغمبر و آل او علیه السلام و علمای دینی و کتاب خدا و سنت پیغمبر او و هر چیزی که آدمی را بطور خالصانه بیاد خدا می اندازد، نه شرک است، و نه مذموم، بلکه تقرب به حب او و به پیرویش، تقرب به خدا است و احترام و تعظیم او به هر صورتی که عرف تعظیمش بشمارد، از مصاديق تقوی و ترس از خداست.

هم چنان که خود خدای تعالی فرموده: (وَ مَنْ يُعَظِّمْ شَعَائِرَ اللَّهِ، فَإِنَّهَا مِنْ تَعْوِيِ القُلُوبِ، هر کس شانه های خدایی را تعظیم کند و بزرگ بشمارد، این عمل خود، تقوای خداست) [\(۳\)](#) و ما قبله گفتیم:

که کلمه (شعائر) به معنای علامت و دلیل است، و در آیه شریفه مسئله را مقيید به چیزی از قبیل صفا و مروه و امثال آن نکرده و از این می فهمیم که هر چیزی که بیاد آورنده خدا باشد، آیات و علامات

صف: ۶۱۲

۱- نساء - ۶۴

۲- آل عمران - ۳۱

۳- حج - ۳۲

او باشد، تعظیمش از تقوای خداست و تمامی آیات قرآن که م تعرض مسئله تقوی شده شامل این تعظیم هم میشود. بله البته هر عاقلی می داند، که نباید به این شعائر و آیات در مقابل خدای تعالی استقلال داد، و معتقد شد: که مثلا رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم در مقابل خدا موجودی است مستقل و مالک نفس خود و یا مالک نفع و ضرر و موت و حیات و نشور خود، چون این اعتقاد شعائر را از شعائر بودن خارج می کند، و آیت و دلیل را از آیت و دلیل بودن می اندازد، و او را در حضیره و ساحت الوهیت داخل می کند و این خود شرکی است عظیم که پناه می بربم به خدا از چنین شرکی.

(وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعِذَابَ، أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا، وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِذَابِ) الخ، از ظاهر سیاق بر می آید که کلمه (اذ) مفعول باشد برای کلمه (یری)، و جمله: (أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ) الخ، بیان باشد برای عذاب و کلمه (لو) برای آرزو بوده باشد، و معنا چنین باشد: (ای کاش این مشرکین در همین دنیا، روزی را که در آن عذاب را می بینند، می دیدند که اگر چنین چیزی ممکن بود، میدیدند که نیرو همه و همه برای خداست، و اینکه برای بت ها و الهه خود معتقد به نیرو شده اند، اشتباه کرده اند، و نیز می دیدند که خدا چقدر شدید العذاب است و عاقبت این خطای خود را میچشیدند).

پس مراد از عذاب در آیه شریفه- بطوری که از بیان آیه بعدیش استفاده می شود- همین است که خطای خود را در شریک گرفتن برای خدا بینند و عاقبت این خطا را مشاهده کنند که دو آیه بعد هم این معنا را تایید می کند، می فرماید: (إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا، بت ها آن روز از بت پرستان بیزاری می جویند، پس نفعی از ناحیه آنها عاید پرستند گانشان نمی شود، با اینکه انتظار آن را داشتند، (وَرَأُوا الْعِذَابَ، وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْيَابُ)، در آن روز دیگر برای هیچ چیز به غیر خدا اثری نمی ماند، (وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّهَةً)، آرزو می کنند ای کاش بازگشتی برایمان بود، (فَتَبَرَّأُوا مِنْهُمْ)، تا در آن بازگشت، ما از این خدایان دروغی بیزاری می جستیم، (كَمَا تَبَرَّؤُوا مِنَّا) همانطور که این خدایان را دیدیم که در آخرت از ما بیزاری می جویند، (كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ)، اینچنین خداوند به ستمکارانی که برای خدا انداد و شرکاء گرفتند، (اعمالهم) اعمالشان را نشان می دهد و اعمالشان همان بود که غیر خدا را دوست می داشتند و پیروی می کردند، (حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ، وَ مَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ)، در حالی که اعمال این بیچارگان، مایه حسرتشان شده باشد، و دیگر بیرون شدن از آتش برایشان نباشد.

(وَ مَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ) در این جمله حجتی است علیه کسانی که میگویند: عذاب آتش تمام شدنی نیست.

بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته)

در کتاب خصال و توحید و معانی الأخبار، از شریح بن هانی روایت آورده اند که گفت:

مردی اعرابی در روز جنگ جمل، در برابر امیر المؤمنین علیه السلام برخاست و عرضه داشت: يا امیر المؤمنین! تو می گویی خدا واحد است؟ شریح می گوید: مردم به وی حمله کردند که ای بی سواد! مگر نمی بینی امیر المؤمنین چقدر گرفتاری و دل نگرانی دارد؟ حالا وقت این سؤال است؟

امیر المؤمنین علیه السلام فرمود: به او حمله نکنید، برای اینکه او همان را میخواهد که ما از لشگر دشمن می خواهیم، آن گاه فرمود: ای اعرابی! گفتن اینکه خدا واحد است، به چهار جور ممکن است، دو قسم آن را در باره خدای تعالی نمی توان گفت و دو قسم دیگر را نمی توان گفت، اما آن دو قسم که نمی توان گفت، یکی این است که بگوئیم خدا واحد است و منظور ما از آن واحد عددی باشد، و این جائز نیست زیرا چیزی که ثانی ندارد، داخل در باب اعداد نیست، آیا نمی بینی که آنها که گفتند: خدا سومی از سه تا است کافر شدند؟.

دوم اینکه بگوئیم خدا واحد است، آن طور که می گوئیم: انسان یکی از حیوانات است که مرادمان از واحد، واحد نوعی باشد، این نیز جائز نیست، برای اینکه مستلزم تشییه است، و پروردگار ما بزرگ تر و متعالی تر از تشییه است.

و اما آن دو جهتی که در باره خدای تعالی صادق است، یکی اینکه بگوئیم: او واحد است به این معنا که در موجودات هیچ چیزی شبیه او نیست و این درست است، چون پروردگار ما همین طور است، دوم اینکه بگوئیم: خدای عز و جل احدی المعنی است و منظور ما این باشد: که در هستیش و در عقل و وهم ما جزء ندارد، و این نیز درست است، چون پروردگار ما همین طور است. (۱)

مؤلف: این دو وجهی که مولانا امیر المؤمنین ص در باره خدا صادق دانسته، بطوری که ملاحظه می فرمائید با آن بیانی که ما در ذیل جمله: (وَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ) الخ، ذکر کردیم منطبق است.

و در خطبه هایی که از آن جناب و نیز از حضرت رضا علیه السلام و سائر ائمه اهل بیت علیه السلام روایت شده، این جمله مکرر آمده، که فرمودند: (او واحد است ولی نه به عدد) الخ، و ۲

ص: ۶۱۴

۱- خصال ج ۱ ص ۳ حدیث ۱ و توحید صدوق ص ۸۳ حدیث ۳ و معانی الاخبار ص ۵ حدیث ۲

این همان صرافت ذات خداست، که در سابق گفتیم عدد نمی پذیرد. (۱)

و نیز در دعای صحیفه کامله (امام زین العابدین علی بن الحسین ص) آمده: که (لک وحدانیه العدد، ای خدا، تویی که وحدانیت عدد از آن توست) (۲) الخ، که کلام آن جناب را حمل بر ملکیت می کنند یعنی خدایا تو مالک و دارنده وحدانیت عددی یعنی چنان نیست که این وحدانیت صفت تو باشد، برای اینکه ادله عقلی و نقلی همه قائمند بر این که وجود خدای سبحان وجودی است صرف، که نه دو تایی می پذیرد و نه تکرار، و ذات حقیقتش متنه از آن است.

و در کافی، و نیز کتاب اختصاص، و نیز تفسیر عیاشی در ذیل آیه: (وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا) الخ، از امام باقر عليه السلام روایت آورده اند که در آن فرموده: (ای جابر بخدا سوگند منظور، پیشوایان ستمگر و پیروان ایشان است)، و در روایت عیاشی چنین آمده: (ای جابر ایشان پیشوایان ستم، و پیروان ایشان است). (۳)

مؤلف: معنای این روایت با آن بیانی که از ما گذشت، روشن می شود و تعبیر امام علیه السلام به عبارت (پیشوایان ستم) بخاطر تعبیر خدای تعالی است که می فرماید: (وَ لَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا) الخ، که تابعان انداد بگیر را ظلمه و ستمگر خوانده، و معلوم است که متبع و پیشوایشان، ائمه ظلمه و ائمه ظلم خواهند بود.

و در کافی از امام صادق علیه السلام روایت کرده که در ذیل جمله: (كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسِيرَاتٍ عَلَيْهِمْ) الخ فرمود: این در باره کسانی است که اموال خود را بیکار می گذارند و از انفاق آن در راه اطاعت خدا دریغ و بخل میورزند و در آخر می میرند، و آن را برای کسانی باقی می گذارند که آن اموال موروثی را در راه اطاعت خدا و یا معصیت او خرج می کنند، چون اگر در راه اطاعت خدا خرج کنند، صاحب مال در قیامت می بیند که مال او میزان دیگری را سنگین کرده، حسرت میخورد، با اینکه مال، مال او بود و اگر در راه معصیت خدا صرفش کند، صاحبش باز می بیند که مال او ورثه را در نافرمانی خدا تقویت کرده است باز حسرت میخورد. (۴)

مؤلف: این معنا را عیاشی و صدق و مفید و طبرسی نیز از امام باقر و صادق علیه السلام روایت کرده اند، و این روایات ناظر به توسعه در معنای شرک و اندادگیری است، و در سابق گفتیم: که این توسعه درست هم هست. (۵).

ص: ۶۱۵

۱- نهج البلاغه صحیح صالح ص ۲۶۹ خطبه ۱۸۵

۲- صحیفه سجادیه دعاء ۲۸ فقره ۱۰

۳- کافی ج ۱ ص ۳۷۴ حدیث ۱۱ و اختصاص ص ۳۳۴ و تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۷۲ حدیث ۱۴۲

۴- کافی ج ۴ ص ۴۲ حدیث ۲

۵- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۷۲ حدیث ۱۴۴ و فقیه ج ۲ حدیث ۱۷۱۳ و تفسیر مجمع البيان ج ۱ ص ۲۵۱ [.....]

بحث فلسفی (در باره حب و دوستی و محبت خدا)

اشاره

یکی از حقایقی که ما در و جدان خود می یابیم و کسی نمی تواند منکر آن شود، حقیقتی است که نام آن را حب و به فارسی دوستی می گذاریم مانند دوست داشتن غذا، زنان، مال، جاه و علم که دوستی اینها پنج مصاديق از مصاديق حب هستند که هیچ شکی در وجود آن در دل خود نداریم، و نیز شکی نیست در اینکه ما کلمه دوستی و حب را در این پنج مصاديق به یک معنا و بر سیل اشتراک معنوی استعمال می کنیم نه بر سیل اشتراک لفظی، (مانند کلمه (عین) که هم بمعنای چشم است، هم چشمه، هم زانو، هم طلا و هم چند معنای دیگر)، حال باید دید با اینکه حب در این پنج مصاديق معانی مختلفی دارد، چرا کلمه (حب) در همه یک جور صادق است؟ آیا برای اینست که اختلاف آن معانی اختلاف نوعی است یا اختلافی دیگر است.

و چون در حب مخصوص به غذا و میوه مثلا، دقت کنیم خواهیم دید، اگر غذایی یا میوه ای را دوست می داریم، بدان جهت است که با طرز کار دستگاه گوارشی ما ارتباط دارد، (باين معنا که احتیاج بدن بسوخت و ساز، دستگاه گوارشی را به فعالیت میاندازد، غدد ترشحی دهان آماده ترشح می شود، حمل معده اسید ترشح می کند و در همین هنگام می گوئیم دلم از گرسنگی غش می کند، چون اسید نامبرده اگر معده خالی باشد باعث سوزش معده می شود) و اگر فعالیت این دستگاه نبود و بدن در استكمال خود حاجتی بطعم نداشت، قطعاً ما نیز طعام را دوست نمی داشتیم، و طعام محبوب ما نمیشد.

پس حب به غذا در حقیقت حب ما به غذا نیست، بلکه حب دستگاه گوارش به فعالیت خودش است، این دستگاه میخواهد انجام وظیفه کند و سوخت و ساز بدن را به بدن برساند، همین خواستن عبارت از حب به غذاست (که ما آن را بخود نسبت می دهیم و می گوئیم ما غذا را دوست می داریم و این مائیم که از فلان غذا خوشمان می آید) در حالی که اینطور نیست، بلکه خوش آمدن و لذت از غذا، کار دستگاه گوارشی است نه از ما، خواهی گفت: (این که چشم بندی نیست، که ما از طعم و مزه و بوی فلان غذا خوشمان می آید؟) در پاسخ می گوئیم: همین هم مربوط به دستگاه گوارش است، چون حس ذائقه یکی از خدمتگزاران دستگاه گوارش است نه خود آن، پس منظور ما از لذت، لذت ذائقه نیست بلکه آن رضایت خاصی است که دستگاه گوارش از کار خود احساس می کند.

این بود حال و حقیقت محبت به غذا، حال بینیم محبت به زنان از چه باب است، در این حب نیز اگر نیک بنگریم، می بینیم که این حب هم کار ما نیست بلکه کار دستگاه تناسلی ما است،

باين معنا که دستگاه تناسلي تشهه عمل لقادمیشود و آن را دوست میدارد و چون این عمل با همسری انجام میشود، می گوییم من همسرم را دوست میدارم، در حالی که اگر واقع قضیه را بشکافیم، می بینیم پای من در کار نیست، بلکه اولا و بالذات دستگاه تناسلي عمل خود را دوست میدارد و ثانيا و بالطبع همسر را چون عملش با او قابل انجام است، همانطور که در طعام گفتیم، پای من در کار نیست، بلکه دستگاه گوارش اولا و بالذات عمل خود را دوست میدارد و ثانيا و بالطبع خدا را دوست میدارد، و عمل لقادمی اثر نیرویی است که خدای تعالی در هر جانداری بودیعت نهاده، هم چنان که عمل تغذیه نیز اثر نیرویی است که خدا در او بودیعت سپرده است.

از همینجا معلوم میشود که این دو حب یعنی حب به غذا و حب به همسر، برگشتتش به یک حب است، برای اینکه دستگاه گوارش و دستگاه تناسلي بهم مربوطند و کمالی هم که از کار این دو دستگاه حاصل میشود، بهم ارتباط دارند.

و چون چنین است احتمال دارد که حب عبارت باشد از یک تعلق که خاص این دو مورد است، و در غير این دو مورد اصلا یافت نشود و لیکن آزمایش از راه آثار این احتمال را دفع می کند، زیرا این تعلق که نامش حب است، اثری در دارنده اش دارد و آن این است که قوه (استعداد) را بسوی فعالیت، اگر فعالیت نداشته باشد می کشاند و اگر فعالیت داشته باشد، بسوی ترک آن جذب می کند و این دو خاصیت و یا یک خاصیت را در تمامی موارد قوای ادراکی احساس می کنیم که حب آن قوا را بسوی افعالش بحرکت در می آورد.

قوه باصره، سامعه، حافظه، متخیله، سایر قوا و حواس ظاهری و باطنی که در ما است - چه قوای فاعله و چه منفعله - همه این حالت را دارند که هر یک فعل خود را دوست میدارد و این دوستی او را بسوی فعلش جذب می کند، چشم را بسوی دیدن آنچه دوست دارد، جذب می کند و گوش را بسوی شنیدن و همچنین هر قوه دیگر را.

و این نیست مگر بخاطر اینکه کار هر قوه کمال او است و هر قوه ای با کار مخصوص بخود، نقص خود را تکمیل نموده، حاجت طبیعی خود را بر می آورد، اینجاست که معنا و مفهوم حب مال و حب جاه و حب علم، برای ما روشن می گردد، چون انسان با هر یک از مال و جاه و علم، استکمال می کند و به همین جهت آنها را دوست میدارد.

پس از اینجا نتیجه می گیریم که حب تعلقی است خاص و انجذابی است شعوری و مخصوص بین انسان و کمال او و تجربه های دقیق که از طریق آثار و خواص حب صورت گرفته، ثابت کرده که حب در حیوانات نیز هست.

و این معنا روشن گردیده که این علاقه و محبت از اینجا ناشی میشود که محب نسبت به

آنچه محبت دارد یا فاعل است، (مانند دستگاه گوارش که اگر غذا را دوست میدارد، بدان جهت است که کارش هضم غذا است) و یا منفعل (مانند حب ذائقه و شامه و سامعه از مزه و بو و صدای خوش که همه از باب انفعال است) چیزی که هست همانطور که در داستان حب به غذا و میوه گفتیم، حب محب اولاً و بالذات متعلق ب فعل یا انفعال خود میشود و ثانیاً بالتبع متعلق به هر چیزی میشود که با فعل یا انفعالش سر و کار دارد، و این معنا در غیر انسان و حیوان هم اگر استکمالی در کار باشد و یا افاضه کمالی در بین باشد، نیز تصور دارد، (البته افاضه کمال از افاضه کننده با شعور) (مانند محبتی که روئیدنی ها به نور آفتاب دارند و نیز درختان جنگلی را می بینیم که برای رساندن خود به نور آفتاب مرتب بلند میشوند). و از همه مطالبی که گذشت نتائج زیر عاید میشود،

حب تعلقی است خاص بین انسان و کمال او

اول اینکه حب عبارتست از تعلق و ارتباط وجودی بین محب و محبوب و یا به عبارتی انجذاب بین علت مکمل و یا شبیه به آن، و بین معلوم مستکمل و یا شبیه به آن، و چون حب عبارت از این است، لذا ما افعال خود را دوست میداریم تا بواسیله آن استکمال کنیم و آنچه را هم که متعلق به افعال ماست دوست میداریم تا آن را وسیله و ابزار کار خود کنیم، (مثال استکمال اینکه، ما علم را که فعل مغزی ما است، دوست میداریم و به طفیل آن کتاب و مدرسه و استاد را هم دوست میداریم، و مثل شبه استکمال اینکه ما خانه سازی را برای رفع حاجت از خانه دوست میداریم و به طفیل آن یک دانه آجر را هم دوست داریم) و بالآخره غذا و همسر و مالی که در راه تهیه آن دو صرف می کنیم و جاه و مقامی که با آن مال بدست می آوریم، و منعمی که به ما احسان می کند و معلمی که ما را درس میدهد و راهنمایی که ما را هدایت می کند و ناصری که ما را یاری میدهد و متعلم و شاگردی که نزد ما درس میخواند و خادمی که ما را خدمت می کند و هر مطیعی که ما را اطاعت می کند و هر چیزی که در مقابل خواسته ما رام است، همه اینها را دوست میداریم، چیزی که هست محبت ما در بعضی از اقسام آن، طبیعی و در بعضی دیگر خیالی و موهم و در بعضی دیگر عقلی است.

محبت دارای مراتب مختلفی است و فقط به امور مادی تعلق نمیگیرد

دوم اینکه محبت دارای مراتب مختلفی است و شدت و ضعف دارد، چون رابطه ای است وجودی- و وجود خود حقیقتی است مشکک یعنی دارای مراتب- و معلوم است که آن رابطه وجودی که میان علت تامه با معلومش هست، با آن رابطه که میان علت ناقصه، با معلومش هست، یکسان و در یک مرتبه نیست، به همین حساب آن کمالی که بخارط آن چیزی محبوب ما واقع میشود، از جهت ضروری بودن و غیر ضروری بودن و نیز از جهت مادی بودن، مانند تغذی، و غیر مادی بودن، مانند علم، یکسان نیست و بلکه شدت و ضعف دارد.

از اینجا بطلان آن سخن که می گفت: محبت تنها به امور مادی متعلق میشود، روشن می گردد، بعضی ها آن قدر شورش کرده اند که گفته اند: اصلا برگشت تمامی محبت ها به محبت به غذا است و هر محبت دیگر را اگر تحلیل کنیم، می بینیم از حب به غذا سر در می آورد و بعضی دیگر گفته اند: ریشه و اصل، در باب محبت، علاقه به وقایع است و محبت به غذا و هر علاقه دیگر از آن سر در می آورد.

خدای سبحان از هر جهت اهلیت محبوب شدن را دارد

سوم اینکه خدای سبحان از هر جهت که حساب کنیم، اهلیت آن را دارد که دوستش بداریم، برای اینکه هستی او بذات خودش است نه عاریتی و کمال او غیر متناهی است، در حالی که هر کمالی دیگر متناهی و محدود است، و متناهی وجودش متعلق است به غیر متناهی، و این حبی است ذاتی که محال است از بین برود و نیز خدای تعالی خالق ما است و بر ما انعام می کند، آنهم به نعمت هایی که غیر متناهی است، هم از نظر عدد و هم از نظر زمان، به همین جهت او را دوست میداریم، همانطور که هر منعم دیگر را، بخاطر انعامش دوست میداریم.

خداوند خلق خود را دوست می دارد

چهارم اینکه حب از آنجا که گفتیم رابطه ای است وجودی- و هستی روابط وجودی، خارج از وجود موضوعات خود و تزلیلت آن نیست- لذا نتیجه می گیریم که هر چیزی ذات خود را دوست میدارد، و چون در سابق گفتیم: هر محبی همه متعلقات محبوب خود را نیز دوست میدارد، در نتیجه هر چیزی آثار وجودیش را هم دوست میدارد، از اینجا معلوم میشود که خدای سبحان بدین جهت که خود را دوست میدارد، خلق خود را دوست میدارد و اگر خلق خود را دوست میدارد، بدین جهت است که انعام او را می پذیرند و باز اگر خلق خود را دوست میدارد، بدان جهت است که هدایت او را می پذیرند.

شعور و علم لازمه حب نیست

پنجم اینکه اگر می بینیم در مورد حب، باید شعور و علم وجود داشته باشد، این لزوم بر حسب مصدق است، (چون معمولاً کلمه (حب) را در موارد انسانها بکار می بیم و می گوییم مادر، فرزند خود را دوست میدارد و نمیگوئیم: درخت آفتاب را دوست میدارد و خود را بسوی نور آن می کشد)، و گر نه تعلق وجودی که حقیقت حب عبارت از آن است، از آن جهت که حب است، هیچ مشروطه بر وجود علم و شعور نیست و از اینجا روشن می گردد که همه قوا و مبادی طبیعی، حتی آنها هم که علم و شعور ندارند، آثار و افعال خود را دوست میدارند.

حب حقیقتی است که در تمام موجودات عالم سریان و جریان دارد

ششم از همه آنچه که گذشت نتیجه می گیریم حب حقیقتی است که در تمامی موجودات عالم، سریان و جریان دارد.

بحث فلسفی دیگر (در باره خلود و جاودانگی عذاب قیامت)

اشاره

این مسئله که آیا عذاب قیامت انقطاع می‌پذیرد و یا خالد و جاودانه است؟ مسئله‌ای است که نظریه علمای اهل بحث در آن مختلف است، هم از نظر ادله عقلی و هم از جهت ظواهر لفظی.

و آنچه در این باره میتوان گفت، این است که اما از جهت ظواهر لفظی، باید دانست که کتاب خدا نص است در خلود و جاودانگی و می‌فرماید: (وَ مَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ الْأَرْضِ، ایشان به هیچ وجه از آتش بیرون نخواهند شد)، و سنت از طرق ائمه اهل بیت علیه السلام نیز آن قدر زیاد است که باصطلاح به حد استفاضه رسیده، و اگر اخبار دیگری از این حضرات روایت شده که عذاب دوزخ قطع میشود و همیشگی نیست، بخاطر مخالفتش با صریح کتاب، طرح میشود.

و اما از جهت عقل، در سابق در بحثی که ذیل جمله (وَ اتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيئًا) ^(۱) داشتیم، گفتیم: به هیچ وجه نمیشود یک یک احکام شرع را و خصوصیاتی را که برای معاد ذکر فرموده، همه را با مقدمات کلی عقل اثبات کرد، برای اینکه دست عقل ما به آن خصوصیات و جزئیات نمی‌رسد، تنها راه اثبات آن، تصدیق به نبوت پیغمبر صادق است که آن جزئیات و اصل معاد را از طریق وحی اثبات کرده، چون وقتی خود نبوت پیامبری صادق با ادله عقلی ثابت شد، دیگر لازم نیست که فروعات آن مسائل نیز با ادله عقلی جداگانه ای اثبات شود، چون فرض کردیم نبوت این پیغمبر و صدق آنچه آورده با ادله عقلی ثابت شده است.

و اما نعمت و عذاب عقلی که عارض بر نفس می‌شوند، بخاطر تجردش و تخلقش به اخلاق و ملکات فاضله یا رذیله و یا بخاطر احوال خوب و بدی که کسب کرده؟ در سابق گفتیم این احوال و ملکات در نفس، صورتی نیکو و یا قبیح ایجاد می‌کند که نفس سعیده از آن صورت نیکو متنعم، و نفس شقیه از آن صورت قبیح متالم میشود.

و نیز گفتیم: در صورتی که این صورتها در نفس رسوخ نکرده باشد و صوری ناسازگار با ذات نفس باشد، بزودی زایل می‌گردد، برای اینکه عقل برای ناسازگاری دوام و اکثریت نمی‌بیند و قسر، فشار، زور و ناسازگاری محکوم به زوال است (پس اگر ذات نفس سعیده باشد، صورتهای رذیله و زشت دیر یا زود از آن زایل می‌گردد و اگر ذات نفس شقیه باشد، صورتهای نیکو و جمیل که در آن نقش بسته، بزودی زایل میشود).

و نفس خودش میماند و آن سعادت و شقاوت ذاتیش، پس اگر نفس مؤمن بخاطر گناهانی صورتهای زشتی بخود گرفت، سرانجام آن صورتها از بین می‌رود، چون با ذات نفس سازگار

ص: ۶۲۰

۴۸ - بقره - ۱

نیست هم چنان که نفس کافر که ذاتاً شقی است، اگر بخاطر تکرار کارهایی صالح صور حسنی ای بخود گرفت، آن صور بالآخره از نفس زایل میشود، چون محیط نفس با آن سازگار نیست و همه این مطالب (در آن صورت که گفتیم: صورتها رسوخ نکرده باشد) روشن است.

و اما در صورتی که صورتهای عارضه بر نفس، در نفس رسوخ کرده باشد، و در نتیجه صورت جدیدی و نوعیت تازه ای بنفس داده باشد، مثلاً او را که انسان بود و دارای صورت انسانیه بود، بخیل کند که چنین انسانی یک نوع جدیدی از انسانیت است، همانطور که ناطقه وقتی با جنس حیوان ضمیمه شود یک نوع حیوان درست می کند که نامش انسان است (و ناهقه اگر ضمیمه آن شود، نوعی دیگر درست می کند بنام الاغ، و صاحله اگر ضمیمه اش شود نوع سومی بنام اسب و در نتیجه می گوییم حیوان اگر ناطق باشد انسان است و اگر ناهق باشد خر است و اگر صاحل باشد اسب است) همچنین صورتهای نوعیه ای که در اثر تکرار یک سنته عمل، در نفس پدید میاید، اگر در نفس رسوخ کند، نوعیت جدیدی به انسانها میدهد، می گوییم انسان یا بخیل است یا سخی، یا شجاع است یا ترسو و همچنین) (متترجم).

و این هم معلوم است که این نوع یعنی انسان، نوعی است مجرد در نفس، و موجود مجرد دائمی الوجود است، در نتیجه هر گناهی که از او صادر شود، در صورتی که نفس او سعیده باشد و با گناه سنتیت نداشته باشد و خلاصه عوامل خارجی گناه را به گردنش گذاشته باشد، در چنین صورتی وبال و عذاب آن گناهان را می چشد و پاک میشود، و از عذاب نجات می یابد و در صورتی که نفس او شقی باشد و با گناه سنتیت داشته باشد در اینصورت هر چند که هر چه از چنین نفسی سر می زند باذن خدا است و لیکن از آنجا که گناهان بدون قسر و فشار از او سر می زند، چون نفس او نفسی گناه دوست است، لذا چنین نفسی دائماً در عذاب خواهد ماند.

و مثل چنین انسانی که دائماً گرفتار و معذب به لوازم ملکات خویش است بوجهی مثل کسی است که به مرض مالیخولیا و یا مرض کابوس دائمی مبتلا شده که دائماً صورتهایی هول انگیز و وحشت آور و زشت از قوه خیالیه اش سر می زند، چنین کسی همواره از آن صورتها فرار می کند و با آنها در جنگ و ستیز و بالآخره در عذاب است، با اینکه خود او اینصورتها را درست میکند و صدور آن از نفسش به قسر قاسر و به فشاری از خارج نیست، و ساده تر بگوییم:

کسی این صورتها را در نفس او مجسم نکرده، بلکه کار، کار نفس خود او است، و هر چند این صورتها با طبع مریض او سازگار نیست و از این جهت که خودش پدید آورنده آن صورتهاست، متالم و ناراحت نیست، و لکن هر چه باشد بالآخره از آن صورتها رنج می برد و از آن صورتها می گریزد و مگر عذاب، غیر آن چیزی است که انسان قبل از ابتلاء بدان از آن میگریزد؟ و بعد از

آنکه بدان مبتلا شد، در جستجوی خلاصی از آن بر می‌آید؟ و این تعریف و مثال بر آن امور زشت و صورتهای غیر جمیل که انسان شقی در دار آخرتش با آنها روپرتو می‌شود، صدق می‌کند، پس معلوم شد که عذاب جاودانه و انقطاع ناپذیر، از انسان شقی، خود شقاوت و بدبختی ذاتی او است، و قاسری و خلاصه کسی او را بدان مبتلا نکرده است.

حال که مسئله خلود در عذاب برایت روشن گردید، اینکه اشکالهایی که به آن کرده اند از نظرت می‌گذرد، آن وقت خواهی دید که تا چه حد فاسد و بی‌پایه است.

اشکال هایی که به خلود در عذاب شده است و پاسخ آنها

اشکال اول اینکه خدای سبحان با اینکه دارای رحمت واسعه است، چگونه رحمتش اجازه میدهد کسی را بیافریند که بازگشت او بسوی عذاب دائم باشد، عذابی که هیچ موجودی تاب تحمل آن را ندارد.

دوم اینکه عذاب وقتی عذاب است که با طبع معذب سازگار نباشد و یا به عبارت علمی قسری و غیر طبیعی باشد و در جای خود مسلم شده، که قسر دوام ندارد، پس چگونه عذاب دائمی تصور می‌شود؟

سوم اینکه بنده خدا هر گناهی هم که کرده باشد، بالآخره آخر داشت، مثلا هفتاد سال گناه کرد، چرا باید تا ابد معذب باشد؟ و آیا این ظلم نیست؟

چهارم اینکه افراد شقی هم همان دخالت و تاثیر را در نظام تکوین دارند که افراد سعید دارند، و خدمتی که آنان به این نظام کرده و می‌کنند، از خدمت افراد سعید کمتر نیست، چون اگر نیک بنگری زمینه سعادت افراد سعید را همین اشقيا فراهم نموده و می‌نمایند، پس دیگر چرا باید در عذاب دائمی معذب باشند؟

پنجم اینکه عذاب هر متخلّف و نافرمانی بطور کلی برای این است که عذاب کننده آن نقصی را که بوسیله نافرمانی متخلّف و ظالم متوجه او شده، جبران کند، که این جبران را بعبارتی کوتاه تر انتقام هم می‌گوییم، و انتقام از خدای تعالی تصور ندارد، چون عصیان و نافرمانی بنده، نقصی بر او و بر مقام ربوبی او وارد نمی‌کند تا بخواهد با عذاب کردن عاصی، آن را جبران نماید، و این اشکال تنها مربوط به عذاب دائم نیست بلکه به عذاب موقت نیز متوجه می‌شود، چیزی که هست در عذاب دائم بیشتر وارد است.

این بود آن اشکال ها که بر عذاب خالد کرده اند، البته اشکالهای دیگری نظیر اینها کرده اند، و خواننده عزیز اگر آن طور که باید به معنای بیانی که ما در باره خود در عذاب کردیم، احاطه پیدا کند، خواهد دید که این اشکالها از اصل ساقط است، برای اینکه گفتم: عذاب خالد اثر و خاصیت آن صورت نوعیه شقاوت باری است که نفس انسان شقی بخود گرفته، (و او را نوع

مخصوصی از انسانها کرده، همانطور که گاو نمیتواند روزی غیر گاو شود) این نوع انسان هم نمیتواند نوع دیگری شود، چون تصور و گفتگوی ما از چنین نفسی بعد از آن است که نخست به اختیار خود گناهانی مرتکب شد و سپس بدنبال آن گناهان احوالی پی در نفس او پدید آمد، و بدنبالش استعداد شدیدی در ذات نفس پیدا شد.

و همین شدت یافتن استعداد نفس، علتی است که در تمامی حوادث باعث میشود صورتی متناسب با سخنه آن استعداد در نفس پدید بیاورد. در نتیجه همانطور که بعد از انسان شدن نان و گوشت و میوه و عناصر و مواد دیگری که انسان مرکب از آن است، دیگر صحیح نیست پرسیم چرا این مرکب شعور پیدا کرده و چرا فکر دارد و چرا و چرا و صدها چرای دیگر، برای اینکه پاسخ به همه این سوالات یک کلمه است، و آن این است که چون انسان شده، همچنین در مورد بحث ما، صحیح نیست پرسیم چرا شقاوت دست از یقه او بر نمیدارد و دائمآ آثار شقاوت از آن سر می زند؟ که یکی از آن آثار، عذاب جاودانه است، چون جواب همه اینها این است که چون او بدست خود و به اختیار خود، خود را شقی ساخت، یعنی انسانی خاص کرد که شقاوت، لازمه وجود او است، این بود جواب اجمالی از همه سوالهای بالا.

و اما جواب از یک یک آنها، اما از سوال اول می گوییم: رحمت در خدای تعالی به معنای رحمت در ما انسانها نیست، زیرا رحمت در ما (بخاطر داشتن اعضایی چون قلب و اعصاب و هر عضو دیگری که در حال رحمت عکس العمل نشان میدهد)، به معنای رقت قلب و اشفاق و تاثیر باطنی است و معلوم است که این حالات درونی ماده میخواهد، یعنی حالات یک موجود مادی است، و خدای تعالی منزه از ماده است.

بلکه به معنای عطیه و افاضه است، افاضه آنچه که مناسب با استعداد تمام مخلوق است، مخلوقی که بخاطر بدست آوردن استعداد تمام، قابلیت و ظرفیت افاضه خدا را یافته، آری مستعد وقتی استعدادش به حد کمال و تمام رسید، دوستدار آن چیزی میشود که استعداد دریافت آن را پیدا کرده و آن را با زبان استعداد طلب می کند و خداوند هم آنچه را می طلبد و درخواست می کند به او افاضه می فرماید.

از سوی دیگر این را میدانیم که رحمت خدا دو نوع است رحمت عام که عبارت است از همین افاضه چیزی که موجود استعداد آن را یافته و مشتاقش شده و در صراط وجود و تکوینش بدان محتاج گشته و دوم رحمت خاصه، که عبارتست از افاضه و اعطاء خصوص آن چیزهایی که موجود در صراط هدایتش بسوی توحید و سعادت قرب بدان محتاج است، و نیز افاضه و اعطاء

خصوص آن چیزیهایی که انسان مستعد برای شقاوت آنهم مستعد به استعداد شدید و تام، محتاج بان شده و آن عبارتست از رسیدن شقاوتش به حد کمال و به حد صورت نوعیه، پس دادن چنین صورت نوعیه که اثرش عذاب دائم است، منافاتی با رحمت عمومی خدا ندارد، بلکه این خود یکی از مصادیق آن رحمت است.

بله با رحمت خاصه او منافات دارد، اما نفس شقی قابل دریافت آن نیست و معنا ندارد که آن رحمت شامل کسی شود که از صراط آن بکلی خارج است.

پس اینکه گفت: عذاب دائم منافات با رحمت خدا دارد، اگر مرادش از رحمت، رحمت عمومی خدادست، که گفتم: شقاوت شقی و بدنبالش عذاب خالد او هیچ منافاتی با آن رحمت ندارد، بلکه خود عین رحمت است و اگر مرادش رحمت خاصه او است، باز هم منافات ندارد، برای اینکه شقی مورد این رحمت نیست، (هم چنان که جاودانه بودن خران در خربت، با رحمت خاصه خدا که مخصوص اصحاب صراط مستقیم از انسانها است، منافات ندارد).

علاوه بر اینکه اگر این اشکال تمام باشد در عذاب موقت هم وارد است، بلکه نسبت به عذابهای دنیوی نیز متوجه میشود و این خود روشن است.

و اما به اشکال دوم جواب می گوییم: نخست باید معنای ملائم نبودن با طبع را بفهمیم و بدانیم که منظور از آن چیست؟ چون گاهی منظور از این عبارت، نبودن ساخت میان موضوع و اثرباشی است که با آن موضوع موجود میشود، ولی اثر، اثر طبیعی آن نیست بلکه اثر قسری آنست، که قسر قاسر آن را بگردان موضوع انداخته است.

و در مقابل این اثر، اثر ملائم است که منظور از آن اثر طبیعی موضوع است، یعنی آن اثرباشی که از موضوع در صورتی که آفت گرفته باشد صادر میشود و در اثر تکرار در آن رسوخ یافته صورت آن میشود و بطوری که موضوع با وجود آفت زدگیش طالب آن اثر می گردد، در عین اینکه آن را دوست نمیدارد، مثل آن شخص مالیخولیایی که مثالش گذشت.

پس در انسانهای شقی هم آثار شقاوت ملائم با ذات آنها است، چون به مقتضای طبع شقاوت بارشان از آنان صادر میشود و معلوم است که آثار صادره از طبع هر چیزی، ملایم با آن چیز است و در عین حال این آثار عذاب هم هست، برای اینکه مفهوم عذاب بر آنها صادق است، چه صاحب آن آثار دوستدار آنها نیست، پس از نظر ذوق و وجدان آن آثار را دوست نمیدارد، هر چند که از حیث صدور دوست میدارد.

و اما جواب به اشکال سوم، می گوییم: عذاب در حقیقت عبارتست از: ترتیب اثر غیر مرضی، بر موضوع ثابت و حقیقیش، و در مورد بحث، عذاب عبارتست از: آثاری که بر صورت و نوعیت

شقاوت مترتب میشود و این آثار معلوم صورتی است که آن صورت بعد از جمع آمدن علت هایی که معد آن است یعنی مخالفت هایی محدود، پیدا میشود، پس مخالفت های نامبرده علت پیدایش آن صورت و نوعیت است و آن صورت، علت است برای پیدایش آثار مناسب با خودش، و عذاب عبارتست از ترتب آن آثار بر آن صورت، نه اینکه آثار نامبرده مستقیماً بلا واسطه معلوم آن علل (مخالفتها) باشد، تا بگویی: مخالفت ها محدود و انگشت شمار است، چرا باید عذابش بی نهایت باشد؟ با اینکه محال است متناهی، اثر نامتناهی داشته باشد.

نظیر همان مثالی که قبل از دیم، که ابر و باد و مه و خورشید و فلک و صدھا عوامل دیگر، که یا علت های مهیا کننده هستند و یا مقربها و شرائطی چند و محدود دست بدست هم دهنده و باعث شوند مواد طبیعت بصورت انسانی در آید، انسانی که همه آثار انسانیت از او سر بزند، که در این مثال عوامل محدودند و معلوم محدودی که همان صورت انسانیت است، پدید آورده اند، ولی این صورت محدود، آثاری نامحدود دارد.

پس دیگر معنا ندارد کسی پرسد: چطور آدمی بعد از مردن الی الأبد میماند و آثاری دائمی از او سر می زند، با اینکه علل و عوامل پدید آمدن انسان، محدود و محدود بودند؟ و خلاصه چگونه عوامل پایان پذیر، علت پیدایش بی پایان میشود؟.

برای اینکه گفتیم: آن عوامل دست بدست هم دادند و یک معلوم را پدید آورند، آنهم صورت انسانیت بود، ولی این صورت انسانیت که علت فاعلی صدور آن آثار نامحدود است، (بخاطر تجردی که در اثر حرکت وجود بدست آورده دائمی است و در نتیجه) (مترجم) خودش هم دائماً با آثارش موجود است، پس همین طور که این سؤال معنا ندارد، آن سؤال نیز معنا ندارد.

و اما جواب به اشکال چهارم، اینکه خدمت و عبودیت هم مانند رحمت دو جور است یک عبودیت عامه، یعنی خضوع و انفعال وجودی در برابر مبدأ وجود و دیگر عبودیت خاصه، یعنی خضوع و انقیاد در صراط هدایت بسوی توحید.

و هر یک از این دو قسم عبودیت برای خود پاداشی از رحمت و اثری مخصوص و مناسب با خود دارد، عبودیت عامه که در سراسر عالم هستی و در نظام تکوین برقرار است، پاداشش رحمت عامه است که در این رحمت نعمت دائمی و عذاب دائمی، هر دو مصدق آن رحمتند، و اما عبودیت خصوصی، جزاء و پاداشش رحمت خاص خداست و آن نعمت و بهشت است، که مخصوص کسانی است که رحمت خاص و هدایت خاص خدا را پذیرفتند و این خود روشن است.

علاوه بر اینکه اگر این اشکال وارد باشد، باید در مورد عذاب غیر دائمی آخرت و حتی در

مورد عذاب دنیوی نیز وارد باشد.

و اما جواب به اشکال پنجم، این است که عذاب دائم مستند بصورت شقاوتی است که معذب را نوعی مخصوص از انسانها کرده، نه مستند به خدا، تا بگویی انتقام از خدا محال است، بله استناد آن به خدای تعالیٰ باین مقدار و به همان معنایی است که هر موجود دیگری را به او نسبت میدهیم.

پس اینکه می‌گوییم: خدا کفار را عذاب می‌کند، معنایش این نیست که از آنها انتقام می‌گیرد و دق دل درمی‌آورد تا بگویی انتقام و تشفی از خدا محال است.

بلکه بطور کلی انتقام خدای تعالیٰ از گنه کاران انتقام بمعنای جزاء دادن سخت است که مولی بندۀ خود را در مقابل تعدیش از طور عبودیت و خروجش از ساحت انقیاد، به عرصه تمرد و نافرمانی، به آن عذاب معذب می‌کند، و چنین انتقامی در خدای سبحان صدق دارد، ولی این معنای از انتقام مستلزم آن اشکال نیست.

علاوه بر اینکه اگر این اشکال وارد باشد باید مانند اشکال‌های قبلی در مورد عذاب موقت و منقطع نیز وارد باشد، چه عذاب دنیایی و چه عذاب اخروی.

بحث قرآنی و روایتی در تکمیل بحث سابق (بیان اینکه عذاب خدا نیز از رحمت اوست)

باید دانست که این طریق از استدلال، بر رد شبّه نامبرده، طریقه‌ای است که هم در کتاب بکار رفته و هم در سنت، اما در کتاب خدای تعالیٰ فرموده: (مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لَمَنْ نُرِيدُ، ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَضْرِبُ لَاهَا مَذْمُومًا مَذْحُورًا، وَ مَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ، وَسَعَى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ، فَأَوْلَئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا، كُلًا نُمُدُّ هُؤُلَاءِ، وَهُؤُلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ، وَ مَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا، كَسَى كَهْدَفْش زَنْدَگِی دُنْیاً عَاجِلَ باشد، ما از آن زَنْدَگِی به هر قدر که بخواهیم و برای هر که بخواهیم در اختیارش میگذاریم و پس از سر آمدن آن، جهنم را برایش مقرر می‌داریم، تا در پی آن برود، در حالی که مذموم و مطرود باشد و کسی که هدفش آخرت باشد و هر تلاشی می‌کند برای آن می‌کند و تلاشی می‌کند که شایسته آن زَنْدَگِی باشد و در حالی میکند که ایمان داشته باشد، پس چنین کسانی سعیشان شکرگزاری می‌شود، ما هر دو طائفه را از عطای پروردگارت مدد میدهیم، هم آنان را و هم اینان را، و عطاء پروردگار تو جلوگیری ندارد) (۱)

ص: ۶۲۶

و این آیه شریفه بطوری که ملاحظه می فرمائید هم شکر را عطیه خدا و رحمت او دانسته و هم عذاب را و در عین حال تحقق هر یک از آن دو را مربوط به اراده بنده و سعی او کرده، و این به عینه همان طریقه ای است که ما در اصل مسئله و پاسخ به اشکالاتی که بدان شده پیمودیم، البته در این میان آیات دیگری نیز در این معنا هست، که انشاء الله بزودی در ذیل هر یک از آنها همین نکته را خاطر نشان خواهیم کرد.

ص: ۶۲۷

اشاره

يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُّو مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَ لَا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ (١٦٨) إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوْءِ وَ الْفَحْشَاءِ وَ أَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (١٦٩) وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ أَتَبُعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَنْهَى إِلَيْهِ أَبَاءَنَا أَ وَ لَوْ كَانَ آباؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَ لَا يَهْتَدُونَ (١٧٠) وَ مَثُلُ الدِّينِ كَفُرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْتَمِعُ إِلَّا دُعَاءً وَ نِدَاءً صُمُّ بُكْمُ عُمُّ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ (١٧١)

ترجمه آيات

هان! ای مردم از آنچه در زمین است بخورید در حالی که حلال و طیب باشد و گام های شیطان را پیروی مکنید که او شما را دشمنی است آشکار (١٦٨).

او تنها شما را به بدی و فحشاء و گفتن سخنان بی دلیل و نسبت دادن آن به خدا و میدارد (١٦٩).

و چون به ایشان گفته شود آنچه خدا نازل کرده پیروی کنید می گویند: نه، ما تنها آن را پیروی می کنیم که پدران خود را بر آن یافتیم آیا اگر پدران ایشان عقل نمی داشتند و هیچ چیز نمی فهمیدند و راه بجایی نمی برند باز هم پیرویشان می کردند؟ (١٧٠).

مثل کسانی که کافر شدند مثل آن چوپانی است که بر گوسفندان خود نهیب می زند و چیزهایی می گوید که گوسفندان نمی فهمند تنها صدایی و

ص: ٦٢٨

ندایی از او می شنوند، کرو گنگ و کورند و در نتیجه راهی برای تعقل ندارند (۱۷۱)

بيان

اشاره

(يَا أَئِهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْمَأْرِضِ حَلَالًا طَيِّبًا) تا آخر دو آيه، کلمه (حلال) در مقابل کلمه (حرام) است، و معنايش با کلمه (ممنوع) يکی است، وقتی می گويند فلاـن کار حرام است، معنايش اين است که ارتکاب آن ممنوع است، و کلمه (حل) هم در مقابل (حرمت) می آيد و هم در مقابل حرم، و هم در مقابل عقد، و اين کلمه يعني کلمه (حل) در تمامی موارد استعمالش معنای آزادی در عمل و اثر را می رساند، و کلمه (طیب) در مقابل کلمه (خبث) معنای ملايمت با نفس و طبع هر چيزی را میدهد، مثل کلمه طیب، که به معنای آن سخنی است که گوش را از شنیدنش خوش آيد و عطر طیب که به معنای آن عطری است که شامه آدمی از بوی آن خوشش آيد و مكان طیب يعني آن محلی که با حال کسی که میخواهد در آن محل جا بگیرد سازگار باشد.

و کلمه: (خطوات) جمع خطوه (گام) است که: به معنای فاصله میان دو پای آدمی در حال راه رفتن است، البته اين کلمه به فتحه خاء و فتحه طاء يعني (خطوات) نیز قرائت شده، که معنايش بنا بر این قرائت دفعات میشود، چون خطوه به فتحه خاء، به معنای دفعه و يک نوبت است، و در نتیجه خطوات شیطان، عبارت میشود از اموری که نسبتش بغرض شیطان، - يعني اغواء بوسیله شرک- نسبت گامهایی است که يک رونده بسوی مقصد خود برمیدارد.

و بنا بر اين مراد به آن اموری خواهد بود که نسبت به شرک و دوری از خدا جنبه مقدمه دارد.

و کلمه (يامرکم) از امر است، که به معنای اين است که آمر اراده خود را تحمیل بر مامور کند، تا مامور آنچه را او خواسته انجام دهد و امر از شیطان عبارتست از وسوسه او و اينکه آنچه را از انسان میخواهد، بوسیله اخطار آن به قلب آدمی و جلوه دادن آن در نظر آدمی، بر انسان تحمیل نماید.

و کلمه (سوء) به معنای هر چيزی است که انسان از آن نفرت دارد و در نظر اجتماع رشت می آيد و اين سوء در صورتی که از حد بگذرد و از طور خود تجاوز کند، آن وقت مصدق فحشاء میشود، و به همين جهت زنا را که زشتیش از حد بیرون است، فحشاء میگويند، و کلمه (فحشاء) مصدر است، مانند (سراء) و (ضراء).

حکم اباحه آنچه مشرکین و برخی از مؤمنین بر خود ممنوع گرده بودند

بعد از آنکه معنای مفردات اين دو آيه را شناختي، اينکه می گويم: خدای تعالی در صدر اين

دو آیه خطاب را متوجه عموم مردم کرد (نه خصوص مؤمنین)، و این بدان جهت بود که حکمی که در این آیه بگوش می‌رساند، و بیانش می‌کند، حکمی است که مورد ابتلای عموم مردم است، اما مشرکین برای اینکه نزد آنان اموری حرام بود، که خودشان بر خود حرام کرده بودند و آن گاه به خدا افتراء بستند هم چنان که در روایت آمده که ثقیف و خزاعه و بنی عامر بن صعصعه و بنی مدلج، چیزهایی از رستنی‌ها و چارپایان و بحیره (شتر ماده‌ای که گوشش شکافه شده) و سائبه (شتر ماده‌ای که به جهت شفای بیماری آزاد گذاشته شده است) و وصیله (گوسفند مخصوص) را بر خود حرام کرده بودند.

البته این در میان مشرکین عرب بود و گر نه در مشرکین غیر عرب هم اموری از این قبیل یافت میشد.

و اما مؤمنین آنها هم با اینکه باسلام در آمده بودند، ولی هنوز خرافاتی چند از باب توارث اخلاقی و آداب قومی و سنت‌های منسوبه در بینشان باقی مانده بود و این خود امری است طبیعی که وقتی اینگونه آداب و رسوم، یکباره نسخ شود، مثل اینکه ادیان و یا قوانین یکباره آنها را مورد حمله قرار دهد، نخست باصول آن آداب و سنن پرداخته و از بیخ ریشه کن می‌کند، آن گاه اگر دوام یافت و به قوت خود باقی ماند - و اجتماع آن دین و قوانین را بخاطر حسن تربیتش به خوبی پذیرفت خرده خرد شاخ و برگهای خرافات قدیمی را نیز از بین می‌برد و به اصطلاح ته تغارهای آن را بکلی ابطال نمود، یادش را از دلها بیرون می‌برد، و گر نه بقایایی از سنتهای قدیمی با قوانین جدید مخلوط گشته، یک چیز معجونی از آب در می‌آید، که نه آن خرافات قدیمی است و نه این دین و قوانین جدید است.

به همین جهت مؤمنین نیز گرفتار این بقایای خرافات قدیم بودند، لذا خطاب در آیه، متوجه عموم مردم شد که آنچه در زمین هست برایشان حلال است و میتوانند بخورند و پای بند احکام خرافی قدیم نباشند.

کلمه (اکل) در اصل به معنای جویدن و بلعیدن است، و لکن بعنوان کنایه در مطلق تصرفات در اموال نیز استعمال می‌شود و جهتش این است که در آن تصرفات نیز منظور اصلی انسان خوردن است، چون بطور کلی خوردن رکن زندگی آدمی است و در قرآن کریم هم این کنایه آمده، از آن جمله فرموده: (لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ، إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ، اموال یکدیگر را در بین خود به باطل مخورید، مگر آنکه تجاری با رضایت دو طرف باشد) [\(۱\)](#).

ص: ۶۳۰

۱- نساء - ۲۹

و ما میتوانیم امر (کلوا-بخورید) در آ耶 مورد بحث را هم حمل بر این معنای وسیع کنیم، برای اینکه مطلق است (هم با معنای خوردن میسازد، و هم با مطلق تصرفات) و در اینصورت معنای آ耶 این میشود که از آنچه خدا از نعمت های خود در زمین آفریده و در اختیار شما قرار داده بخورید و در آن تصرف کنید که هم حلال و هم طیب است.

یعنی هیچ مانعی به غیر از آنچه که از ناحیه طبیعت خودتان و یا از ناحیه طبیعت زمین مانع است شما را از خوردن و تصرف آنچه حلال است جلوگیر نشود، (بله آنها که به طبع خود قابل اکل نیستند مانند سنگ و چوب و یا آنها که طبع آدمی خوردن آن را نمی پذیرد، مانند کثافت، و یا آنهایی که طبیعت شما از آن تنفر ندارد و خوردن آن را میپذیرد و لیکن سلیقه دینی مثلا مانع از خوردن آن است، چون از راه جبر جائز بدست آمده است خوردنش حلال نیست).

(كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا) این جمله اباحه ای عمومی و بدون قید و شرط را آماده میکند، چیزی که هست جمله: (و لا تَتَّبِعُوا خُطُوطَ الشَّيْطَانِ) الخ، میفهماند که در این میان چیزهای دیگری هم هست که نامش خطوط شیطان است و مربوط به همین اکل حلال طیب است، و این امور، یا مربوط به نخوردن بخاطر پیروی شیطان است و یا خوردن بخاطر پیروی شیطان است و چون تا اینجا معلوم نکرد که آن امور چیست؟ لذا برای اینکه ضابطه ای دست داده باشد که چه چیزهایی پیروی شیطان است؟ کلمه سوء و فحشاء و سخن بدون علم را خاطر نشان کرد و فهماند که هر چیزی که بد است، یا فحشاء است یا بدون علم حکم کردن است، پیروی از آن، پیروی شیطان است.

و وقتی نخوردن و تصرف نکردن در چیزی که خدا دستور به اجتناب از آن نداده، جائز نباشد، خوردن و تصرف بدون دستور او نیز جائز نیست، پس هیچ اکلی حلال و طیب نیست، مگر آنکه خدای تعالی اجازه داده و تشریعش کرده باشد (که همین آ耶 مورد بحث و نظائر آن تشریع حیلت همه چیزها است) و از خوردن آن منع و ردیعی نکرده باشد.

مانند آ耶 (۱۷۳) همین سوره که می فرماید: (إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمُنْيَةَ وَ الدَّمَ) الخ، و در آن از خوردن چیزهایی نهی فرموده، پس برگشت معنای آ耶 به این می شود (و خدا داناتر است) که مثلا بگوئیم: از همه نعمتهای خدا که در زمین برای شما آفریده بخورید، زیرا خدا آنها را برای شما حلال و طیب کرد و از خوردن هیچ حلال طبی خودداری مکنید، که خودداری از آن هم سوء است، هم فحشاء، و هم بدون علم سخن گفتن، (یعنی وهم تشریع) و شما حق ندارید تشریع کنید، یعنی چیزی را که جزء دین نیست، جزء دین کنید، که اگر چنین کنید خطوط شیطان را پیروی کرده اید.

پس آیه شریفه چند نکته را افاده می کند:

چند نکته که آیه شریفه: "كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ ... " افاده میکند

اول اینکه حکم می کند به حلیت عموم تصرفات، مگر هر تصرفی که در کلامی دیگر از آن نهی شده باشد، چون خدای سبحان این حق را دارد که از میان چیزهایی که اجازه تصرف داده، یکی یا چند چیز را ممنوع اعلام بدارد (پس آیه شریفه یک قاعده کلی دست داد و آن این بود که هر جاشک کردیم آیا خوردن فلان چیز و یا تصرف در فلان چیز جائز است یا نه به این آیه تمسک جوییم و بگوئیم غیر از چند چیزی که در دلیل جداگانه حرام شده، همه چیز حلال و طیب است) (متترجم).

دوم اینکه خودداری و امتناع از خوردن و یا تصرف کردن در چیزی که دلیلی علمی بر منع از آن نرسیده، خود تشريع و حرام است.

سوم اینکه مراد از پیروی خطوات شیطان این است که بنده خدا بچیزی تعبد کند و آن را عبادت و اطاعت خدا فرار دهد که خدای تعالی هیچ اجازه ای در خصوص آن نداده باشد، چون خدای تعالی هیچ مشی و روشی را منع نکرده، مگر آن روشی را که آدمی در رفتن بر طبق آن پای خود بجای پای شیطان بگذارد و راه رفتن خود را مطابق راه رفتن شیطان کند، در اینصورت است که روش او پیروی گامهای شیطان میشود.

از اینجا این نکته بدست می آید: که عموم تعلیل یعنی جمله (بخاطر اینکه او تنها شما را به سوء و فحشاء و سخن بدون علم امر می کند)، هر چند که عمل به غیر علم را مانند ترک و امتناع بدون علم شامل میشود و لیکن در خطاب آیه مورد نظر نیست، چون پیروی گامهای شیطان نیست، هر چند که پیروی شیطان هست.

(إِنَّمَا يَأْمُرُ كُمْ بِالسُّوءِ وَ الْفَحْشَاءِ وَ أَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ)، سوء و فحشاء در انجام عمل مصدق پیدا می کند، در مقابل آن دو، قول بدون علم است که مربوط به زبان است و از این می فهمیم که دعوت شیطان منحصر است در دعوت به عملی که یا سوء است و یا فحشاء و در دعوت بگفتن سخن بدون علم و دلیل.

(وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ أَتَبُعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَنْفَنَا) الخ، کلمه (الفينا) از مصدر الفاء است، که به معنی یافتن است یعنی ما پیروی نمی کنیم، مگر آنچه را که پدران خود بر آن یافتیم، و این آیه به صحت آنچه که ما از آیه سابق از معنای خطوات شیطان استفاده کردیم، شهادت میدهد.

رد بر کسانی که از پدران خود تقلید می کردند

(أَوْ لَوْ كَانَ آباؤهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَ لَا يَهْتَدُونَ؟) این پاسخ به سخن کفار است و بیان می کند که این سخن شما، همان قول بدون علم و بدون تبیین است، که صریح عقل با آن مخالف است، چون اینکه گفتند (ما تنها آنچه را که پدران خود را بر آن یافتیم، پیروی می کنیم)، سخنی است مطلق و

معنایش این است که ما پدران خود را در هر حالی و بر هر وصفی که بودند، چه صحیح و چه غلط، پیروی می کنیم، حتی اگر هیچ علمی هم نداشته اند و هیچ راه نیافته اند، باز پیرویشان می کنیم و می گوییم: آنچه آنها می کردند حق است.

و این حرف همان سخن بدون علم است و سر از مطلبی در می آورد که هیچ عاقلی اگر به آن تنبه داشته باشد لب بدان نمی گشاید، بله اگر پدران خود را تنها در مسائلی پیروی می کردند که پدران در آن مسائل دارای علمی بودند و راه حق را یافته بودند و اینها هم از علم و اهتماء پدران اطلاع میداشتند، چنین اتباعی، اهتماء بدون علم نمیشد.

از اینجا معلوم میشود اینکه جمله: (لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَ لَا يَهْتَدُونَ) الخ، تنها به منظور مبالغه نیامده، تا بگویی (از آنجا که پدران ایشان خیلی چیزها میدانستند، پس جمله (هیچ چیز نمیدانستند)، جز مبالغه محمل دیگری ندارد).

برای اینکه سیاق کلام سیاق اظهار فرضیه ای است که هیچ عاقلی پیروی پدران را روی آن فرض جائز نمیداند تا از این فرضیه نتیجه بگیرد: پیروی مطلق و بی قید و شرط از پدران صحیح نیست.

(وَ مَثُلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثُلُ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَ نِدَاءً) الخ کلمه (مثل)، هم به معنای جمله ای است که بر سر زبانها باشد، (از قبیل جمله معروف دخترم بتو میگوییم عروسم تو بشنو) و هم به معنای وصف است، مانند آیه شریفه (انظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ، فَضَلُّوا، فَلَا يَسْتَطِعُونَ سَيِّلًا، بین چه وصف ها برایت میکنند و چگونه گمراه شده اند که دیگر قدرت یافتن راهی ندارند) (۱).

و کلمه (ینعق) از نعیق است که به معنای آن نهیبی است که چوپان به گوسفندان می زند تا از گله دور نشوند، وقتی می گویند: (نقع الراعی بالغنم، ينقع نعیقا، معنایش این است که چوپان برای جلوگیری گوسفندان نهیب بر آنها زد).

و کلمه (نداء) مصدر (نادی ینادی- مناداه) است و این ماده از نظر معنا خصوصی تر از ماده- دعا- است، چون هر چند هر دو به معنای خواندن و صدا زدن است، ندا به معنای صدا زدن و خواندن با صدای بلند است، و معنای آیه- و خدا داناتر است- این است که مثل تو ای پیامبر در دعوت کفار، مثل آن چوپانی است که دام خود را نهیب میزنند و مثلا می گوید: (از رمه دور نشوید، که طعمه گرگ می گردید)، ولی گوسفندان تنها صدایی از او میشنوند و به گله بر میگردند ولی ۹

ص: ۶۳۳

۱- سوره فرقان آیه ۹

سخنان او را نمی فهمند)، کفار هم همین طور هستند، از فهم سخنان تو که همه بسود ایشان است کرند و چون حرف صحیحی که معنای درستی را افاده کند ندارند، پس لال هم هستند، و چون پیش پای خود را نمی بینند، گویی کور هم هستند، پس کفار هیچ چیزی را نمی‌فهمند، چون همه راههای فهم که با چشم است یا گوش و یا زبان، برویشان بسته شده است.

از اینجا روشن می‌شود که در کلام یا قلب بکار رفته یا عنایتی که باز برگشت آن به قلب است، چون مثل آن چوپانی که نهیب می‌زند به گوسفندانی که بجز دعا و نداء نمی‌شنوند، مثل آن پیامبر است که کفار را بسوی هدایت دعوت می‌کند، نه مثل کفاری که بسوی هدایت دعوت می‌شوند، ولکن اوصاف سه گانه ای که از مثل استخراج کرد و بعد از تمام شدن مثل، نام آنها را برد، یعنی صم، بکم، عمی، اوصاف کفار بود نه اوصاف کسی که کفار را به حق دعوت می‌کرد، و به همین جهت لازم بود مثل را برای کفار بزند و بفرماید (مثل کفاری که پیامبر، ایشان را بسوی هدایت می‌خواند، مثل گوسفندانی است که چوپان آنها را صدا می‌زنند و آنها کر و لال و کور بی عقلند) پس با این بیان روشن شد که در آیه شریفه چیزی نظیر قلب (وارونه سخن گفتن) بکار رفته است.

بحث روایتی (شامل روایاتی در باره "خطوات شیطان")

در کتاب تهذیب از عبد الرحمن روایت کرده که گفت: از امام صادق علیه السلام از مردی پرسیدم که سوگند خورده: فرزند خود را نحر کند یعنی مانند شتر بکشد، فرمود: این سوگند از خطوات شیطان است. [\(۱\)](#)

و نیز از منصور بن حازم روایت کرده که گفت: امام صادق علیه السلام به من فرمود: مگر داستان طارق را نشنیدی؟ مردی برده فروش نزد امام ابی جعفر علیه السلام آمد و عرضه داشت: که من به طلاق همسرم و آزادی برده ام سوگند خورده ام و یا نذر کرده ام، تکلیفم چیست؟ فرمود: ای طارق همه اینها از خطوات شیطان است. [\(۲\)](#)

و در تفسیر عیاشی از امام ابی جعفر علیه السلام روایت آورده که فرمود: هر سوگندی که به غیر خدا باشد از خطوات شیطان است. [\(۲\)](#)

و در کافی از امام صادق علیه السلام روایت آورده که فرمود: وقتی کسی بر چیزی سوگند

ص: ۶۳۴

۱-۲- تهذیب ج ۸ حدیث ۱۰۶۳ و حدیث ۱۰۵۸

۲- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۷۴ حدیث ۱۵۰

خورد،- البته در صورتی که آن چیز عملی باشد که انجام آن از ترک آن بهتر باشد (۱)، در این صورت باید آن عمل خیر را بجا بیاورد و کفاره ای بر او نیست و این سوگندها از خطوات شیطان است.

مؤلف: احادیث بطوری که ملا حظه می فرمائید همه بر این اساس است، که مراد به خطوات شیطان اعمالی باشد که کسی بخواهد با انجام آن به خدا تقرب جوید در حالی که مقرب نباشد، چون شرع آن را معتبر نشمرده، هم چنان که ما نیز در بیان سابق خود این معنا را خاطر نشان کردیم.

بله در خصوص طلاق و امثال آن وجه دیگری برای بطلان قسم هست و آن این است که در قسم و هر انشاء دیگر، شرط کردن باعث بطلان است، چون تعلیق با انشاء منافات دارد، و چون مسئله فقهی است جای بحث اینجا نیست.

و مراد امام از سوگند به غیر خدا، آن سوگندی است که شرع اثری بر آن مترب نکرده و یا آن سوگندی است که خدا خودش آن طور سوگند نخورده و هیچ حرمت و کرامتی برایش ثابت نشده است.

و در تفسیر مجمع البيان از امام باقر علیه السلام روایت کرده که در ذیل جمله: (وَ مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا، كَمَثَلُ الَّذِي يَعْقُبُ بِمَا لَا يَسْتَهِمُ) الخ، فرموده: یعنی مثل کفار، در این که تو ایشان را بسوی ایمان می خوانی، نظیر مثل چوپانی است که گله خود را صدا می زند با اینکه گله فقط صدای او را می شنود ولی سخنانش را نمیفهمد. (۲)

بحث اخلاقی و اجتماعی

(در باره رابطه عقائد و علوم با عمل و مسئله خرافه گرایی)

آراء و عقایدی که انسان برای خود انتخاب می کند، یا تنها افکاری نظری است که مستقیماً و بدون واسطه، هیچ ربطی به عمل ندارد، مانند ریاضیات و طبیعتیات و علوم ما وراء الطبيعه و یا افکاری است عملی که سر و کارش مستقیماً با عمل است، مانند مسائل مربوط به خوبی و بدی اعمال و اینکه چه عملی را باید کرد؟ و چه عملی را نباید کرد؟ در قسم اول راه تشخیص افکار صحیح از افکار و عقاید ناصحیح، تنها پیروی علم و یقینی است که از راه برهان و یا حس دست میدهد.

و در قسم دوم راه منحصر در تجربه است، یعنی آن عملی را صحیح بدانیم که بینیم

ص: ۶۳۵

۱- فروع کافی ج ۷ ص ۴۴۳ حدیث ۱

۲- تفسیر مجمع البيان ج ۱ ص ۲۵۵

سعادت انسان را تامین می کند و یا حد اقل در تامین آن نافع است و آن عملی را باطل بدانیم، که ببینیم یا به شقاوت آدمی منجر میشود و یا در سعادتش مضر است و اما در قسم اول، اعتقاد به آنچه علم به حقانیتش نداریم، و در قسم دوم اعتقاد به آنچه نمی دانیم خیر است یا شر، چنین اعتقاداتی جزء خرافات است.

علت گرایش به خرافات

و آدمی از این نظر که آراءش همه باقتضای فطرتش منتهی می شود، فطرتی که از علل هر چیز جستجو می کند و نیز به اقتضای طبیعتش منتهی میشود که او را وادر به استکمال نموده، به سوی آنچه که کمال حقیقی اوست سوقش میدهد، هرگز حاضر نیست خود را تسليم آراء خرافی کند و در برابر هر خرافه ای، کورکورانه و جاهلانه خاضع شود.

الا اینکه عواطف درونی و احساسات باطنی او که بیشتر و عمده اش خوف و رجاء است همواره خیال او را تحریک می کند به اینکه تاثیر پاره ای خرافات را پذیرد، این عواطف اعتقاد به خرافات را به گردنش میگذارد، چون قوه خیال در ذهن او صورتهايی هول انگيز و يا اميدوار گتنده ترسیم میکند و حس خوف و رجاء هم آن صورتها را حفظ میکند و نمیگذارد از خزانه نفس غائب شود.

هم چنان که وقتی آدمی در بیابانی وسیع و بی کرانه قرار بگیرد- و در آنجا مونسی نداشته باشد و شب ظلمانی فرا رسد که دیگر چشم جایی را نبیند-، در چنین وضعی هیچ مایه دلگرمی که او را اینمی بخشد و مخاطر را از غیر مخاطر برایش جدا سازد وجود ندارد، نه نوری و نه چراغی و نه هیچ اینمی بخش دیگری هست.

در چنین وضعی چه بسا می شود که خیال او صورت هایی در ذهنش تصویر کند، از قبیل حرکات و رفت و آمدتها و صعود به آسمان و نزول به زمین و یا اشکال و تمثالياتی برایش تصویر می کند و لا یزال این تصاویر را در نظرش تکرار می کند، تا در ذهنش نقش بینند بطوری که اگر در وقتی دیگر و جایی دیگر، دچار وحشت شد، آن صحنه های خیالی دو باره بیadas می آید و ای بسا آن صحنه ها را برای دیگران نقل میکند و در دیگران نیز همان ترس و دلهره را ایجاد میکند و دیگران نیز به دیگران میگویند تا آنکه منتشر میشود، در حالی که اصل آن خرافات بود و جز به یک خیال واهی منتهی نمیشد.

و چه بسا می شود که خیال، حس دفاع آدمی را تحریک میکند، که برای دفع شر این موجود موهم چاره ای بیندیشد و حتی دیگران را هم وادر میکند که برای اینمی از شری که او گرفتار شده چاره اندیشی گتند، و همین باعث میشود که رفته رفته قضیه بصورت یک خرافه رائق گردد.

و بشر از قدیمی ترین اعصار، لا یزال گرفتار این گونه آراء خرافی بوده و تا امروز نیز

هست و آن طور که بعضی گمان کرده اند، خرافه پرستی از خصائص شرقی ها نیست، بلکه همان قدر که در شرقی ها هست، در غربی ها هم هست، اگر نگوئیم غربی ها حریص تر بر اعتقاد به خرافات از شرقی ها هستند.

و از سوی دیگر همواره خواص بشر یعنی علماء و روشنفکران در پی نابود سازی رسوم این خرافات، چاره اندیشی کرده و می کنند، بلکه اعتقاد به آنها را از دلهای مردم زایل سازند، چه لطائف الحیل بکار بردند، باشد که عوام بدان وسیله متبه شده، از غفلت بیدار گردند، ولی معالجات این طبیان مؤثر واقع نشد و انسان ها هم چنان گرفتار خرافات هستند علتیش هم این است که انسان هیچ وقت از تقليد در آراء نظری و حقایق اعتقادی خالی نیست، این از یک سو و از سوی دیگر از احساسات و عواطف نفسانی هم خالی نیست و بهترین دلیلش هم همین است که می بینیم معالجات اطباء روحی بشر تا به امروز اثر نکرده است.

اساس تمدن مادی امروز بر خرافه پرستی

و عجیب تر از همه خرافه پرستان متمدنین دنیا و دانشمندان طبیعی امروزند، که می گویند علم امروز اساسش بر حس و تجربه است و غیر آن را هر چه باشد رد میکند، چون تمدن و حضارت اساسش بر استكمال اجتماع است، در کمالی که برایش فراهم باشد و به هر قدر که فراهم باشد و تربیت و فرهنگ خود را هم بر همین اساس پایه گذاری کرده اند.

در حالی که همین اساسشان خودش یکی از خرافه پرستی های عجیب است، برای اینکه علوم طبیعی از خواص طبیعت بحث می کند و آثار هر موضوعی را برای آن اثبات مینماید، و به عبارتی دیگر این علوم مادی عرصه جولانگاهش تنها ماده است که باید آثار و خواص ناپیدای ماده را پیدا کند و اما غیر آثار آن را نمیتواند متعرض شود و در آن چیزی را اثبات و یا نفی کند، پس اعتقاد به نبود چیزی که دست حس و تجربه به آن نمی رسد، اعتقادی بدون دلیل و از روشن ترین مصادیق خرافه است.

و همچنین بنای تمدن بر استكمال اجتماع، که آن نیز یک خرافه پرستی دیگر است، برای اینکه این استكمال و رسیدن به سعادت اجتماعی چه بسا مستلزم آن است که بعضی از افراد از سعادت زندگی فردی محروم شوند تا با محرومیت خود از حریم اجتماع دفاع کنند، کشته شوند، تا وطن و یا قانون و یا مردم اجتماع محفوظ بماند، و محرومیت شخص از سعادت شخصی خود، برای حفظ حریم اجتماع، امری است که انسان عاقل هرگز اقدام به آن نمی کند، مگر وقتی که آن را برای خود کمال بداند، و با در نظر گرفتن اینکه خود محرومیت کمال نیست- چون عدم و محرومیت است و اگر کمال باشد ناچار برای جامعه کمال است نه برای خود شخص، در حالی که انسان و افراد انسانها، اجتماع را برای خود میخواهند نه خود را برای اجتماع، (پس اگر

ص: ۶۳۷

محرومیت کمال باشد، باید اجتماع بخاطر فرد محروم شود، نه فرد برای اجتماع، و آن هم تصور ندارد).

و به همین جهت اجتماعات متمدن امروز، که گفته‌ی اساس کارشان مادیت است، برای رفع این اشکال که در دل هر فردی خلجان میکند، در مقام چاره جویی به افراد اجتماع تلقین میکنند، که انسان با فداکاری و سربازی نام نیک کسب می‌کند، بعد از مردنش نام او (و اگر نامش مشخص نباشد به عنوان مثلاً سرباز گمنام) دائماً در صفحه تاریخ باقی میماند، و این خود یک خرافه واضح است، چون بعد از مردن سرباز، دیگر چه حیاتی و چه نامی؟ و آیا جز این است که ما (برای فریب دادن او) حیاتی برایش تصور می‌کنیم، که ما و رای اسم، هیچ حقیقتی ندارد؟

باز نظیر این خرافه اعتقاد به این است که آدمی باید تلخی قانون پاره‌ای لذائذ را از او منع کرد، بر این محرومیت صبر کند، برای چه؟ برای اینکه اجتماع محفوظ بماند و او بتواند با بقیه لذائذ استكمال نماید و خلاصه اعتقاد به اینکه کمال اجتماع کمال است، و این خود خرافه‌ای دیگر است چون کمال اجتماع وقتی کمال فرد هم هست که این دو کمال با هم منطبق باشند (به این معنا که مثلاً سیر شدن من کمال اجتماع باشد، و کمال اجتماع سیر شدن شکم من باشد نه آن صورتی که کمال اجتماع با محرومیت من از غذا و آب و سلامتی و در آخر از هستی تامین شود).

فرد و یا اجتماعی که می‌تواند کمال خود را و آمال و آرزوهای خود را هر چند از راه جور و ستم شده بددست آورد، اگر فرد است با ظلم به اجتماع خودش و اگر اجتماع است با استعمار و استثمار جامعه‌های دیگر به هدف خود نائل شود، و نیز می‌تواند برای این منظور، خود و یا جامعه خود را آن چنان نیرومند کند که کسی در برابر مطامع نامشروعش تاب مقاومت نیاورد چنین فرد و چنین اجتماعی چه داعی دارد معتقد شود به اینکه کمال اجتماع و یا کمال جوامع بشری کمال است؟ و نام نیک باعث افتخار او؟ و بخاطر همین اعتقاد خرافی و موهم اگر فرد است به اجتماع زور نگوید و اگر اجتماع است به جوامع بشری ستم نکند؟

هیچ داعی صحیحی بر چنین اعتقادی نیست، شاهدش هم این است که تا آنجا که تاریخ نشان داده، همیشه قانون:

(دو شیر گرسنه یکی ران گور شکارست آن را که او راست زور)

در امت‌ها و جوامع بشری حکم فرما بوده، همیشه امتهای قوی منافع حیاتی خود را از حلقوم امت‌های ضعیف بیرون کشیده اند، هیچ جای پایی در آنان نماند مگر آنکه لگدکوبش کردند، و هیچ مال و منالی نماند مگر آنکه چپاولش کردند و هیچ ذی حیاتی نماند، مگر آن که به

زنجیر اسارت کشیدند، و آیا این روش را جز انتشار برای نجات از درد، نامی دیگر میتوان نهاد؟

(این وضع افراد و جوامع مادی مسلک است که دیدید اساس تمدنشان بر خرافه پرستی است و بنایی هم که روی این اساس چیده اند خرافه روی خرافه است) (مترجم).

راهی که قرآن در این مورد پیموده است

و اما راهی که قرآن کریم در این باره پیموده این است که دستور داده آنچه را که خدا (یعنی مبدأ هستی عالم و هستی انسانها) نازل کرده پیروی نمایند، و از اینکه بدون مدرک و علم سخنی بگویند اجتناب ورزند، این در مرحله اعتقاد و نظر، و اما در مرحله عمل دستور داده هر کاری که می کنند به منظور بدست آوردن پاداشی بکنند که نزد خدا برایشان آماده شده، حال اگر آنچه می کنند مطابق میلشان و شهوتشان هم باشد، هم به سعادت دنیا رسیده اند و هم به سعادت آخرت و اگر مطابق میلشان نباشد و بلکه مایه محرومیت از مشیتهاشان باشد، نزد خدا پاداشی عظیم دارند، و آنچه نزد خداست بهتر و باقی تراست.

و بدانند که آنچه مادین می گویند که (پیروی دین تقليدي است که علم آن را نمی پذيرد و بطور کلی علم پرستش خدا و دین را از خرافات عهد دوم از عهدهای چهارگانه ای میداند که بر بشر گذشته:

۱- عهد اساطیر - ۲- عهد مذهب - ۳- عهد فلسفه - ۴- عهد علم که عهد امروز بشر است و تنها از علم پیروی می کند و خرافات را نمیپذيرد) سخنی است بدون علم و رأی خرافی است.

پیروی از دین تقلييد نیست

ما در پاسخ می گوئیم اما پیروی از دین تقلييد نیست، زیرا دین عبارتست از: مجموعه ای از معارف مربوط به مبدأ و معاد و قوانین اجتماعی، از عبادات و معاملات که از طریق وحی و نبوت به بشر رسیده، نبوتی که صدقش با برهان ثابت شده و نیز از مجموعه ای اخبار که مخبر، صادق از آنها خبر داده، مخبری که باز صادق بودنش به برهان ثابت شده است.

و معلوم است که پیروی چنین دینی پیروی علم است نه خرافات، چون فرض کردیم که به صدق آن مخبر، عالمیم و برهان علمی بر آن داریم، و ما در بحث گذشته در ذیل آیه: (و إِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً) [\(۱\)](#) کلامی در تقلييد داشتیم، بدانجا مراجعه شود.

ص: ۶۳۹

و عجیب اینجا است که این حرف را کسانی می گویند که خود سراپا تقليیدند و در اصول زندگی و سنن اجتماعی از خوردنی و نوشیدنی و پوشیدنی گرفته تا نکاح و مسکن و غیره، به غیر از تقليید کورکورانه و پیروی هوی و هوش دیگری ندارند، (چشم به دروازه غرب دوخته اند، بینند چه مد تازه ای در پختن و خوردن طعام و در برش لباس و در طرز ازدواج و در طريقه خانه سازی و دکوربندی خانه و حتی در نحوه سخن گفتن و راه رفتن می رسند و از خود هیچ استقلال و اراده ای ندارند، هر چه می کنند از خود نمی پرسند که چرا میکنند؟ به بزی میمانند که وقتی بپرسی چرا از نهر پریدی؟ جز اينکه بگويد چون دیگران پریدند، پاسخی ندارند) (متترجم).

چيزی که هست از آنجا که از کلمه تقليید ننگ دارند، اسم تقليید را برداشته و نام پیروی از سنت و تمدن راقيه بر آن نهاده اند، در نتيجه اسمش برداشته شده ولی رسمي هم چنان باقی است، و لفظش متروک گشته، ولی معنايش هم چنان حکمفرما است، آری در منطق آقایان (چرخ به عقب بر نمی گردد)، يك شعار علمی و زیر بنای رقاء و تمدن است، ولی (وَ لَا - تَتَّبِعِ الْهُوَى فَيَضَلُّكَ، [\(۱\)](#) زنهار از هوی و هوش پیروی مکن که گمراحت می کند)، يك شعار كنه و سخنی خرافی و كنه است.

بطلان و کذب تقسيمي که مادي ها در باره سير عقائد و آراء بشری گفته اند

و اما آن تقسيمي که برای سیر زندگی بشری نموده اند و چهار دوره اش کرده اند، تا آنجا که تاریخ دین و فلسفه نشان میدهد، سخنی است دروغ، برای اينکه دین ابراهيم عليه السلام بعد از عهد فلسفه هند و مصر و کلدان بود، و دین عيسی عليه السلام هم بعد از فلسفه یونان بود و همچنين دین محمد ص نيز بعد از فلسفه یونان و اسكندریه بود.

و بالآخره فلسفه نهايت درجه اوچش قبل از اوج گرفتن اديان بوده و در گذشته هم گفتيم که دین توحيد از تمامی اديان دیگر قدیمی تر است.

و در سیر تاریخي انسان آن تقسيمي را که قرآن کريم صحيح می داند اين است که اولین دوره بشر دوران سادگی و بي رنگی بشر بوده که در آن دوره همه امت ها يك جور بوده اند، دوم دوره ماديت و حس نگري است، که انشاء الله بيانش در تفسير آيه: (كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّنَ)، [\(۲\)](#) خواهد آمد.

ص: ۶۴۰

۱- سوره ص آيه ۲۶

۲- سوره بقره آيه ۲۱۳

اشاره

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيَّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَ اشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيمَانًا حَرَامًا عَلَيْكُمُ الْمُنْتَهَىٰ وَ الدَّمَ وَ لَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَ مَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنْ اضْطَرَّ غَيْرَ باغٍ وَ لَا عَادٍ فَلَا إِثْمٌ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ عَفُورٌ رَّحِيمٌ (١٧٢) إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَ يَشْرُوْنَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ وَ لَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ لَا يُزَكِّيْهِمْ وَ لَهُمْ عِذَابٌ أَلِيمٌ (١٧٤) أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُ الْضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ وَ الْعِذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ (١٧٥) ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّٰ وَ إِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ (١٧٦)

ترجمه آيات

ای کسانی که ایمان آورده اید از پاکیزه ها هر چه که ما روزیتان کرده ایم بخورید و شکر خدا بگزارید اگر تنها او را می پرستید (١٧٢).

خداؤند تنها از میان خوردنی ها مردار و خون و گوشت خوک و گوشت حیوانی که برای غیر خدا ذبح شده حرام کرده است و در اینها هم اگر کسی ناچار بخوردن شود در صورتی که

ص: ٦٤١

خودش خود را ناچار نکرده باشد و نیز در صورتی که در خوردن از حد اضطرار تجاوز نکند گناهی بر او نیست که خدا غفور و رحیم است (۱۷۳).

بدرستی آنهایی که از کتاب خدا آنچه را که خدا نازل کرده کتمان می کنند و با کتمان آن ثمن اندک بدست می آورند آنها آنچه می خورند جز آتشی نیست که بدرون خود می کنند و خدا روز قیامت با آنها سخن نخواهد گفت و تزکیه شان نخواهد کرد و عذابی در دنک خواهند داشت (۱۷۴).

اینان همانها یند که با سرمایه هدایت، گمراهی می خرند و مغفرت را با عذاب معاوضه می کنند راستی چقدر بر چشیدن آتش تحمل دارند (۱۷۵).

و این عذاب بدانجهت است که خدا کتاب را بحق نازل کرد و اینان که در کتاب اختلاف راه انداختند در شقاقی دور از اصلاح هستند (۱۷۶)

بيان

اشاره

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيَّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ) الخ، این جمله خطابی است خاص به مؤمنین، که بعد از خطاب قبلی که به عموم مردم بود قرار گرفته، پس از قبیل انتزاع خطابی از خطابی دیگر است کانه از خطاب جماعتی که پذیرای نصیحت نیستند، منصرف شده و روی سخن به عده خاص کرده که دعوت داعی خود را اجابت می گویند، چون به او ایمان دارند.

و التفاتی که بین دو خطاب واقع شده ناشی از تفاوتی است که در افراد مخاطب است، چون از دارندگان ایمان بخدا این توقع می رفت که دعوت را بپذیرند به همین جهت عبارت قبلی (مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا)، را به عبارت (طَيَّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ) عوض کرد، تا وسیله شود، بعد از آن از ایشان بخواهد تنها خدا را شکر گویند، چون مردمی موحد بودند و بجز خدای سبحان کسی را نمی پرستیدند.

عین این نکته باعث شد بفرماید: (ما رزقناکم، آنچه ما روزیتان کردیم)، و نفرماید (ما رزقتم، آنچه روزی شده اید)، و یا (ما فی الارض، آنچه در زمین است) و یا تعییر دیگر نظری اینها، تا اشاره و یا دلالت کند بر اینکه خدا در نظر آنان معروف و بایشان نزدیک و نسبت به آنان مهربان و رئوف است.

و ظاهرا جمله: (مِنْ طَيَّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ) الخ، از قبیل اضافه صفت به موصوف باشد نه از قبیل قیام صفت در مقام موصوف، و معنای آیه بنا بر تقدیر اول این میشود: (بخارید از آنچه ما روزیتان کردیم، که همه اش پاکیزه است)، و این معنا مناسب تر است با اظهار نزدیکی و مهربانی خدا که مقام، آن را افاده میکند و بنا بر تقدیر دوم معنا چنین می شود: (بخارید از رزق طیب، نه از خبیث های آن) و این معنا با معنایی که مقام آن را افاده می کند نمیسازد و از آن دور است چون مقام می خواهد آزادی مردم را برساند نه اینکه ممنوع بودن آنان را افاده کند، میخواهد بفرماید: اینکه از

پیش خود چیزهایی را بر خود حرام کرده اید سخنی است بدون علم و خدا آن را حلال کرده است.

(وَ اشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ) الخ، نفرمود: (وَ اشْكُرُوا لِلَّهِ، خدا را شکر گزارید)، تا بر مسئله توحید دلالت بیشتری داشته باشد و بهمین جهت دنبالش فرمود: (إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ، اگر تنها او را می پرستید)، تا انحصار را افاده کند، چون اگر فرموده بود: ان کنتم تعبدونه، اگر او را می پرستید، این انحصار را افاده نمیکرد.

(إِنَّمَا حَرَامٌ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ، وَ الدَّمُ، وَ لَحْمُ الْخِنْزِيرِ، وَ مَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ) الخ، اهلال برای غیر خدا، معنايش این است که حیوانی را برای غیر خدا مثلاً برای بتها قربانی کنند.

(فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ باغٍ وَ لَا عادٍ) یعنی کسی که ناچار شد از آن بخورد، بشرطی که نه ظالم باشد، و نه از حد تجاوز کند، و در کلمه (غَيْرَ باغٍ وَ لَا عادٍ) دو حال هستند، که عامل آنها اضطرار است و معنايش این است که هر کس مضطر و ناچار شد در حالی که نه باغی است و نه متجاوز، از آنچه ما حرام کردیم بخورد، در این صورت گناهی در خوردن آن نکرده، و اما اگر اضطرارش در حال بغی و تجاوز باشد، مثل اینکه همین بغی و تجاوز باعث اضطرار وی شده باشند، در اینصورت جائز نیست از آن محرمات بخورد.

(إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ)، این جمله دلیلی است بر اینکه این تجویز خدا و رخصتی که داده از باب این بوده که خواسته است به مؤمنین تحفیفی دهد، و گرنه مناط نهی و حرمت در صورت اضطرار نیز هست.

(إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنِ الْكِتَابِ) الخ، این آیه شریفه تعریضی است به اهل کتاب، چون در میان آنان بسیار چیزها در عبادات و غیره بوده که خدا حلال و طیش کرده، ولی بزرگان و رؤسای آنان حرامش کرده بودند، و کتابی هم که نزد ایشان بود آن اشیاء را تحریم نمیکرد- و اگر بزرگان ایشان احکام خدا را کتمان می کردند برای این بود که رزق ریاست و ابہت مقام و جاه و مال خود را زیادتر کنند.

دلالت آیه شریفه بر تجسم اعمال

و در آیه شریفه دلالتی که بر تجسم اعمال و تحقق نتائج آن دارد، بر کسی پوشیده نیست، چون اولاً می فرماید: اینکه علمای اهل کتاب احکام نازله از ناحیه خدا را در برابر بهایی اندک فروختند، همین اختیار ثمن اندک عبارتست از خوردن آتش و فرو بردن آن در شکم، و ثانیا در آیه دوم همین اختیار کتمان و گرفتن ثمن اندک در برابر احکام خدا را مبدل کرد به اختیار ضلالت بر هدایت، و ثالثا این اختیار را هم مبدل کرد به اختیار عذاب بر مغفرت و در آخر، مطلب را با جمله: (مگر چقدر بر سوختن در آتش صبر دارند) ختم نمود و آن جرمی که از ایشان بیشتر بچشم می خورد و روشن تر است، این است که بر این کتمان خود ادامه میدهند، و بر آن اصرار می ورزند.

لذا می فرماید: (چقدر بر آتش صبر دارند پس معلوم می شود اختیار بهای اندک بر احکام خدا، اختیار ضلالت است بر هدایت، و اختیار ضلالت بر هدایت در نشئه دیگر به صورت اختیار عذاب بر مغفرت مجسم می شود، و نیز ادامه بر کتمان حق در این نشئه، بصورت ادامه بقاء در آتش مجسم میگردد) (دقت بفرمائید).

بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیات گذشته)

در کافی از امام صادق علیه السلام روایت کرده که در تفسیر جمله: (فَمَنِ اضطُرَّ غَيْرَ باعِ وَ لَا عَادِ) الخ، فرموده: باعی آن کسی است که در طلب شکار است، و عادی به معنای دزد است که نه شکارچی می تواند در حال اضطرار گوشت مردار بخورد و نه دزد، خوردن مردار بر این دو حرام است، با اینکه برای مسلمان حلال است و نیز این دو طائفه در سفر شکار و سفر دزدی نباید نماز را شکسته بخوانند. [\(۱\)](#)

و در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام روایت آورده که فرمود: باعی ظالم، و عادی غاصب [\(۲\)](#) است.

و از حماد از آن جناب روایت کرده که فرمود: باعی آن کسی است که بر امام خروج کند، و عادی دزد است. [\(۳\)](#)

و در تفسیر مجمع البیان از امام باقر و امام صادق علیه السلام روایت آورده که در معنای آیه فرمودند: یعنی بر امام مسلمین بغی نکند و با معصیت از طریق اهل حق تعدی نمایند. [\(۴\)](#)

مؤلف: همه این روایات از قبیل شمردن مصداق است و همه آنها معنایی را که ما از ظاهر لفظ آیه استفاده کردیم، تایید میکند.

و در کافی و تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام روایت کرده، که در معنای جمله (فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ)، فرمود: یعنی تا کی بکاری ادامه میدهند که میدانند آنکار سرانجامشان را بسوی آتش میکشد؟ [\(۵\)](#)

و در تفسیر مجمع البیان از علی بن ابراهیم از امام صادق علیه السلام روایت کرده که

ص: ۶۴۴

۱- فروع کافی ج ۳ ص ۴۳۸ حدیث ۷

۲- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۷۴ حدیث ۱۵۱ و ۱۵۴

۳- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۷۴ حدیث ۱۵۱ و ۱۵۴

۴- تفسیر مجمع البیان ج ۱ ص ۲۵۷ [.....]

۵- اصول کافی ج ۲ ص ۲۶۸ حدیث ۲ و تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۷۵ حدیث ۱۵۷

فرمود: یعنی چقدر جرأت‌شان بر آتش زیاد است؟^(۱) و باز از امام صادق علیه السلام روایت آورده که فرمود: یعنی چقدر بکارهای اهل آتش ادامه میدهند.

مؤلف: این روایات از نظر معنی قریب به هم هستند، اولی صبر بر آتش را تفسیر کرد، به صبر بر سبب آتش، دومی تفسیر کرد به جرأت بر آن و معلوم است که جرأت لازمه صبر است و در سومی تفسیر کرد به عمل به آنچه که اهل آتش مرتکب می‌شوند که برگشت آن به همان معنای روایت اول است.

ص: ۶۴۵

۱- تفسیر مجتمع البیان ج ۱ ص ۱۵۹

اشاره

لَيَسَ الْبِرُّ أَنْ تُؤْلُوا وُجُوهَكُمْ فِي الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمُلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّنَ وَآتَى
الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّيِّلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُؤْفَونَ
بِعَهْدِهِمْ إِذَا عاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبُلْسَاءِ وَالضَّرَاءِ وَحِينَ الْبُأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ (١٧٧)

ترجمه آيات

نيکی آن نیست که روی خود را بطرف مشرق کنید (که چون مسیحی هستید) و یا بطرف غرب (که چون یهودی هستید)
بلکه نیکی برای کسی است که به خدا و روز آخرت و ملائکه و کتاب آسمانی و پیغمبران ایمان داشته باشد و مال خود را با
آنکه دوستش می دارد به خویشاوندان و یتیمان و مسکینان و راه ماندگان و دریوزگان و بردگان بدهد و نماز را پا دارد و
زکات بدهد و کسانیند که به عهد خود وقتی عهدی می بندند وفا می کنند و از فقر و بیماری و جنگ، خویشن دارند اینان
هستند که راست گفتند و همینها یند که تقوی دارند (١٧٧)

ص: ٦٤٦

اشاره

بعضی از مفسرین گفته اند: بعد از برگشتن قبله از بیت المقدس بسوی کعبه، جدال و بگو مگو بسیار شد و بدین جهت آیه مورد بحث نازل شد.

(لَيْسَ الْبَرُّ أَنْ تُوَلُوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَسْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ)، کلمه (بر) بکسره باع، مجازی است از خیر و احسان و همین کلمه با فتحه باع، صفت مشبهه از آن است، و معناش شخص خیر و نیکوکار است.

توضیح مفردات آیه

و کلمه (قبل) با کسره اول و فتحه دوم به معنای جهت است، قبله را هم به همین جهت قبله می‌گویند، چیزی که هست (تای آخر آن معنای) نوعیت را می‌رساند، و کلمه (ذوی القربی) به معنای خویشاوندان و کلمه (یتامی) جمع یتیم است که به معنای کودک پدر مرده است و کلمه (مساکین) جمع مسکین است، که فرقش با کلمه فقیر این است که مسکین بد حال تراز فقیر است، و کلمه (ابن السیل) به معنای کسی است که دستش از وطن و از خانواده اش بریده، و کلمه (رقاب) جمع رقبه است، که به معنای گردن است، ولی منظور از آن برده است که قید برگشتن دارد، و کلمه (باساء) مصدر است، هم چنان که بؤس هم مصدر است، و هر دو به معنای شدت و فقر است، و کلمه (ضراء) مانند کلمه (ضر) هر دو به این معنا است که آدمی با مرض یا زخم یا فوت مال یا مرگ فرزند، متضرر شود، و کلمه باس به معنای شدت و سختی جنگ است.

(وَ لِكَنَّ الْبَرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ) الخ، در این جمله بجای اینکه کلمه (بر) به فتحه را تعریف کرد، تا هم بیان و تعریف مردان نیکوکار را کرده باشد و در ضمن او صافشان را هم شرح داده باشد، و هم اشاره کرده باشد به اینکه مفهوم خالی از مصدق و حقیقت، هیچ اثری و فضیلتی ندارد.

ذکر مصدق در کنار مفهوم، دأب قرآن در تمام بیاناتش می‌باشد

و این خود دأب قرآن در تمامی بیاناتش است که وقتی میخواهد مقامات معنوی را بیان کند، با شرح احوال و تعریف رجال دارنده آن مقام، بیان میکند و به بیان مفهوم تنها قناعت نمیکند.

و سخن کوتاه آنکه جمله: (وَ لِكَنَّ الْبَرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ) تعریف ابرار و بیان حقیقت حال ایشان است که هم در مرتبه اعتقاد تعریفشان می‌کند و هم در مرتبه اعمال و هم اخلاق، در باره اعتقادشان میفرماید: (منْ آمَنَ بِاللَّهِ) و در باره اعمالشان میفرماید: (أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَّقُوا)، و در باره اخلاقشان میفرماید. (وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ).

و در تعریف اولی که از ایشان کرده، فرموده: (کسانی هستند که ایمان به خدا و روز جزا و ملائکه و کتاب و انبیاء دارند)، و این تعریف شامل تمامی معارف حقه ای است که خدای سبحان

ایمان به آنها را از بندگان خود خواسته و مراد به این ایمان، ایمان کامل است که اثرش هرگز از آن جدا نمی شود و تخلف نمیکند، نه در قلب، و نه در جوارح، در قلب تخلف نمیکند چون صاحب آن دچار شک و اضطراب و یا اعتراض و یا در پیشامدی ناگوار دچار خشم نمیگردد و در اخلاق و اعمال هم تخلف نمیکند، (چون وقتی ایمان کامل در دل پیدا شد، اخلاق و اعمال هم اصلاح میشود).

دلیل بر اینکه مراد از آیه بیان این معنا است، ذیل آیه شریفه است که می فرماید: (أولئك الذين صدقوا) که صدق را مطلق آورده و مقید به زبان یا به اعمال قلب، یا به اعمال سایر جوارح نکرده، پس منظور، آن مؤمنینی است که مؤمن حقیقی هستند و در دعوی ایمان صادقند، هم چنان که در جای دیگر در باره آنان فرمود: (فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ، ثُمَّ لَا -يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا فَصَّيَّتْ، وَيُسَيِّلُوا تَسْلِيمًا، حاشا بَهُ بِرُورِدَگَارت سوگند که ایمان نمی آورند و ایمانشان واقعی نمی شود مگر وقتی که تو را در اختلاف هایی که بینشان پیدا می شود حکم فرار دهنند و چون حکمی راندی هیچ ناراحتی در دل خود از حکم تو احساس نکنند و سراپا تسليم تو شوند). (۱)

در باره ایمان کامل و پاره ای از اعمال و اخلاق ابرار مؤمنین حقیقی

در چنین هنگامی است که حالشان با آخرین مراتب ایمان، یعنی مرتبه چهارم که در ذیل آیه:

(إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ) (۲) بیانش گذشت منطبق میشود.

بعد از این تعریف سپس به بیان پاره ای از اعمالشان پرداخته، میفرماید: (وَآتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ، وَالْيَتَامَىٰ، وَالْمَسَاكِينَ، وَابْنَ السَّيِّلِ، وَالسَّائِلِينَ، وَفِي الرِّقَابِ، وَأَقَامَ الصَّلَاةَ، وَآتَى الزَّكَاةَ) که از جمله اعمال آنان نماز را شمرده که حکمی است مربوط به عبادت که در آیه (إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهِي عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ، نماز از فحشاء و منکر نهی می کند). (۳)

و نیز در آیه: (وَأَقِيمِ الصَّلَاةَ لِتَذَكُّرِي)، نماز را برای یادآوری من پا بدار (۴)، در اهمیت آن سخن رفته است، یکی دیگر زکات را که حکمی است مالی و مایه صلاح معاش ذکر فرموده و قبل از این دو بذل مال که عبارت است از انتشار خیر و احسان غیر واجب را ذکر کرد که مایه رفع حوائج محتاجین است و نمی گذارد چرخ زندگیشان (به خاطر حادثه ای که برایشان پیش می آید)، متوقف گردد.

وفای به عهد، صبر و صدق، سه صفت مؤمنین

خدای سبحان بعد از ذکر پاره ای از اعمال آنان بذکر پاره ای از اخلاقشان پرداخته، از آن جمله وفای به عهدی که کرده اند، و صبر در بسایه و ضرایع و صبر در برابر دشمن و ناگواریهای

١٣١ - بقره - ٢

٤٥ - عنكبوت - ٣

١٤ - ط - ٤

جنگ را می‌شمارد و عهد عبارتست از الترام به چیزی و عقد قلبی بر آن و هر چند خدای تعالی آن را در آیه مطلق آورده، لکن بطوری که بعضی گمان کرده اند شامل ایمان و الترام به احکام دین نمی‌شود، برای اینکه دنبالش فرموده: (اذا عاهدوا وقتی که عهد می‌بندند)، معلوم می‌شود منظور از عهد نامبرده عهدهایی است که گاهی با یکدیگر می‌بندند (و یا با خدا می‌بندند، مانند نذر و قسم و امثال آن) و ایمان و لوازم ایمان مقید به قید وقتی دون وقتی نمی‌شود بلکه ایمان را همیشه باید داشت.

و لکن اطلاق عهد در آیه شریفه شامل تمامی وعده‌های انسان و قول‌هایی که اشخاص میدهد می‌شود، مثل اینکه بگوید: (من این کار را می‌کنم، و یا این کاری که می‌کردم ترک می‌کنم) و نیز شامل هر عقد و معامله و معاشرت و امثال آن می‌شود. و صبر عبارتست از ثبات بر شدائد، در موقعی که مصائب و یا جنگی پیش می‌آید و این دو خلق یعنی وفای به عهد و صبر هر چند شامل تمامی اخلاق فاضل‌ه نمی‌شود و لکن اگر در کسی پیدا شد، بقیه آن خلقها نیز پیدا می‌شود.

و این دو خلق یکی متعلق به سکون است و دیگری متعلق به حرکت و فای به عهد متعلق به حرکت و صبر متعلق به سکون، پس در حقیقت ذکر این دو صفت از میان همه اوصاف مؤمنین به منزله این است که فرموده باشد: مؤمنین وقتی حرفی میزند، پای حرف خود ایستاده اند و از عمل به گفته خود شانه خالی نمی‌کنند.

و اما این که برای بار دوم مؤمنین را معرفی نموده که (أُولِئِكَ الَّذِينَ صَيَّدُوا) برای این بود که صدق، وصفی است که تمامی فضائل علم و عمل را در بر می‌گیرد، ممکن نیست کسی دارای صدق باشد و عفت و شجاعت و حکمت و عدالت، چهار ریشه اخلاق فاضل‌ه را نداشته باشد، چون آدمی به غیر از اعتقاد و قول و عمل، چیز دیگری ندارد و وقتی بنا بگذارد که جز راست نگوید، ناچار می‌شود این سه چیز را با هم مطابق سازد، یعنی نکند مگر آنچه را که می‌گوید و نگوید مگر آنچه را که معتقد است و گر نه دچار دروغ می‌شود.

و انسان مفظور بر قبول حق و خضوع باطنی در برابر آن است هر چند که در ظاهر اظهار مخالفت کند.

بنا بر این اگر اذعان به حق کرد و بر حسب فرض بنا گذاشت که جز راست نگوید، دیگر اظهار مخالفت نمی‌کند، تنها چیزی را می‌گوید که بدان معتقد است و تنها عملی را می‌کند که مطابق گفتارش است، در این هنگام است که ایمان خالص و اخلاق فاضل‌ه و عمل صالح، همه با هم برایش فراهم می‌شود.

هم چنان که در جای دیگر نیز در شان مؤمنان فرموده: (يَا أَئِلَهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَتَقْوَى اللَّهُ، وَ كُوْنُوا مَعَ الصَّادِقِينَ

، ای کسانی که ایمان آورده اید، از خدا بترسید و با راستگویان باشید). (۱)

و حصری که از جمله (أُولِئِكَ الَّذِينَ صَيَّدُوا، تَهَا إِنْهَا يَنْدَدُ كه راست میگویند) استفاده میشود آن تعریف و بیان تا حدی که گذشت تاکید میکند و معناش- و خدا داناتر است- این میشود (هر گاه خواستی راستگویان را بینی راستگویان تنها همان ابرارند).

و اما تعریفی که برای بار سوم از آنان کرد و فرمود: (أُولِئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ) حصری که در آن هست، برای بیان کمال ایشان است، چون برو صدق اگر به حد کمال نرسند، تقوی دست نمیدهد.

استخراج صفات مؤمنین و مال کارشان از چند مورد آیات قرآنی

و اوصافی که خدای سبحان در این آیه از ابرار شمرده، همان اوصافی است که در آیات دیگر آورده، از آن جمله فرموده: (إِنَّ الْأَبْرَارَ يَسْرَبُونَ مِنْ كَأسِ كَانَ مِزاجُهَا كَافُورًا، عَيْنًا يَسْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ، يُفَجَّرُونَهَا تَفْجِيرًا، يُوْفُونَ بِالنَّذْرِ، وَ يَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا، وَ يُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُجَّهِ مِسْكِينًا وَ أَسِيرًا إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ، لَا تُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَ لَا شُكُورًا، تَآنجَا كه می فرماید، وَ جَاهَمُ بِمَا صَبَرُوا جَنَّهُ وَ حَرِيرًا، براستی ابرار از جامی مینوشند که مزاج کافور دارد، چشمی ای که بندگان خدا از آن مینوشند و آن را به هر جا که خواهند روان کنند، نیکوکاران به نذر وفا کنند و از روزی که شر آن روز عالمگیر است، بیم دارند و طعام را با آنکه دوستش دارند به مستمند و یتیم و اسیر دهنده و منطقشان این است که ما شما را فقط برای رضای خدا طعام میدهیم، و از شما پاداشی و سپاسی نخواهیم،- تا آنجا که فرمود- و پروردگارشان هم در عوض آن صبری که کردند، بهشت و دیبا پاداششان دهد). (۲)

که در این آیات، ایمان به خدا و ایمان به روز جزا و انفاق در راه خدا و وفای به عهد و صبر را نام برد و نیز فرموده: (كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلَّيْنَ، وَ مَا أَدْرَاكَ مَا عِلَّيْنَ، كِتَابٌ مَرْقُومٌ، يَسْهُدُهُ الْمُقَرَّبُونَ، إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ، تَآنجَا كه می فرماید: يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَحْتُومٍ و تا آنجا که می فرماید: عَيْنًا يَسْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ، حاشا که کتاب ابرار هر آینه در درجات بلندی است، و تو نمی دانی آن درجات چیست قضایی است رانده شده که مقرین درگاه خدا آن را مشاهده میکنند که ابرار همانا در نعیم باشند- تا آنجا که می فرماید، از شرابی خالص و صافی و سر به مهر مینوشند،- تا آنجا که می فرماید- چشمی ای که همان مقرین خودشان از آن مینوشند). (۳)

که اگر میان این آیات و آیات سوره دهر که گذشت تطبیق به عمل آید، آن وقت حقیقت وصف مؤمنین و مال کارشان- اگر در آن دقت کنی- بخوبی روشن میگردد.

از یک سو در این آیات ایشان را توصیف کرده به اینکه عباد الله هستند، و عباد الله مقرب در گاه

١٢ - ٥ - ٢

٢٨ - مطفيـن - ٣

خدایند و در ضمن او صافی که برای عباد خود ذکر کرده، فرموده: (إِنَّ عِبَادِي لَيَسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ، تو ای ابلیس بر بندگان من تسلط نمی یابی) [\(۱\)](#) و از سوی دیگر مقرین را توصیف کرده، به اینکه: (وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ، أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ، فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ، سبقت گیرندگان در دنیا بسوی خیرات که سبقت گیرندگان به مغفرتند در آخرت، اینان به تنها یی مقرین و در بهشت نعیمند) [\(۲\)](#) پس معلوم میشود این عباد الله که در آخرت بسوی نعمت خدا سبقت می گیرند، همانها بند که در دنیا بسوی خیرات سبقت میگرفتند و اگر به تفحص از حال ایشان ادامه بدھی، مطالب عجیبی برایت کشف میشود.

پس از آنچه گذشت این معنا روشن شد: که ابرار دارای مرتبه عالیه ای از ایمان هستند و آن مرتبه چهارم است که بیانش گذشت و خدای تعالی در باره شان فرموده: (الَّذِينَ آمَنُوا، وَلَمْ يَلِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ، أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ، کسانی که ایمان آورند و ایمان خود را با ظلم نیامیختند، تنها اینان هستند که دارای امنیتند و هم راه یافتگانند). [\(۳\)](#)

(وَالصَّابِرِينَ فِي الْبُلْسَاءِ) کلمه (صابرین) را منصب آورد، یعنی نفرمود (صابرون) و نصب آن به تقدیر مدح است تا به عظمت امر صبر اشاره کرده باشد، بعضی هم گفته اند که اصولا وقتي کلامی که در وصف کسی ایراد میشود طول بکشد وصفی پشت سر وصفی بیاورند، نظریه علمای ادب بر این است که میان اوصاف گاهگاهی مدح و ذمی بیاورند و باین منظور اعراب وصف را مختلف سازند، گاهی به رفع بخوانند و گاهی به نصب.

بحث روایتی (ذیل آیه کریمه و بیان اهمیت آنچه در آن آمده)

از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت شده که هر کس باین آیه عمل کند ایمان خود را به کمال رسانده باشد. [\(۴\)](#)

مؤلف: وجه آن با در نظر داشتن بیان ما روشن است، و از زجاج و فراء هم نقل شده که آن دو گفته اند: این آیه مخصوص انبیاء معصومین علیه السلام است برای اینکه هیچ کس بجز انبیاء نمی تواند همه دستوراتی که در این آیه آمده آن طور که حق آن است عمل کند، این بود گفتار آن دو، ولی سخنان آن دو ناشی از این است که در مفاد آیات تدبیر نکرده اند و میان مقامات معنوی خلط کرده اند، چون آیات سوره دھر که در باره اهل بیت رسول خدا علیه السلام نازل شده، بعنوان

ص: ۶۵۱

۱- حجر ۴۲

۲- واقعه - ۱۰ - ۱۲

۳- انعام ۸۲

۴- تفسیر صافی ج ۱ ص ۱۶۱

ابرار از ایشان یاد فرموده نه به عنوان انبیاء، چون اهل بیت علیه السلام انبیاء نبودند.

بله اینقدر هست که مقامی بس عظیم دارند، بطوری که وقتی حال اولوا الالباب را ذکر میکنند، که کسانی هستند که خدا را در قیام و قعود و بر پهلویشان ذکر میکنند و در خلقت آسمانها و زمین تفکر مینمایند، در آخر از ایشان نقل میفرماید که از خدا در خواست میکنند ما را به ابرار ملحق ساز، (وَتَوَفَّنَا مَعَ الْأَئْبَارِ، با ابرار ما را بمیران)، [\(۱\)](#) و در تفسیر الدر المنشور است که حکیم ترمذی از ابی عامر اشعری روایت کرده که گفت:

به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) عرضه داشتم: تمامیت بر و نیکی به چیست؟ فرمود:

اینکه در خلوت همان کنی که در انتظار میکنی. [\(۲\)](#)

و در تفسیر مجتمع البیان از ابی جعفر و امام صادق علیه السلام روایت کرده که فرمودند:

منظور از ذوی القربی، اقربای رسول هستند. [\(۳\)](#)

مؤلف: گویا این تفسیر از باب شمردن یکی از مصاديق قربا باشد، چون در قرآن کریم آیه ای مخصوص قربای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هست.

و در کافی از امام صادق علیه السلام روایت کرده که فرمود: فقیر آن کسی است که کاردش آن چنان باستخوان نرسیده که دست بسوی مردم دراز کند، ولی مسکین بد حال ترا اوست و بائس از هر دو بد حال تراست. [\(۴\)](#)

و در تفسیر مجتمع البیان از امام باقر علیه السلام روایت آورده که فرمود: ابن السبیل کسی است که دستش از اهلش بریده باشد. [\(۵\)](#)

و در تهدیب از امام صادق علیه السلام روایت کرده که شخصی از آن جناب از بردہ ای سؤال کرد که با مولا یش قرار گذاشت: اگر فلان مبلغ بپردازد، آزاد باشد و مقداری از آن مبلغ را پرداخته چه کند؟ فرمود: بحکم آیه (وَفِي الرِّقَابِ) بقیه مبلغ را باید از مال صدقه بپردازند تا آزاد شود. [\(۶\)](#)

و در تفسیر قمی در ذیل جمله: (وَالصَّابِرِينَ فِي الْبُلْسَاءِ وَالضَّرَاءِ) گفته: امام علیه السلام فرمود: یعنی در گرسنگی و عطش و ترس، و در معنای جمله (و حین الباس) گفته امام فرمود: یعنی در هنگام جنگ. [\(۷\)](#)

ص: ۶۵۲

۱- سوره آل عمران آیه ۱۹۳ [.....]

۲- تفسیر الدر المنشور ج ۱ ص ۱۷۲

۳- تفسیر مجتمع البیان ج ۱ ص ۲۶۳

- ٤- فروع كافى ج ٣ ص ٥٠١ حديث ١٦
- ٥- تفسير مجمع البيان ج ١ ص ٢٦٣
- ٦- تهذيب ج ٨ حديث ١٠٢
- ٧- تفسير قمی ج ١ ص ٦٤

اشاره

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصاصُ فِي الْقَتْلِي الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثى بِالْأُنْثى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ
بِالْمَعْرُوفِ وَأَدِمِ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عِذَابٌ أَلِيمٌ (١٧٨) وَ لَكُمْ فِي
الْقِصاصِ حِيَاةٌ يَا أُولَئِ الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقَوْنَ (١٧٩)

ترجمه آيات

ای کسانی که ایمان آورده اید قصاص (جناياتی که واقع میشود) بر شما واجب است آزاد و برده در مقابل برده و زن در مقابل زن پس اگر صاحب خون از برادرش (قاتل) بگذرد قاتل باید که احسان او را بخوبی تلافی کند و خونبهایی که بدھکار است به طرز خوبی پردازد، این خود تخفیفی است از ناحیه پروردگاریان و هم رحمتی است پس اگر کسی بعد از عفو کردن دبه در آورد و از قاتل قصاص بگیرد عذابی دردناک دارد (١٧٨).

و شما را در قصاص حیاتی است ای خردمندان اگر بخواهید تقوی داشته باشید (١٧٩).

بيان وجه تسمیه "قصاص" و بيان حكم عفو و انتقال از قصاص به دیه**اشاره**

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصاصُ فِي الْقَتْلِي، الْحُرُّ بِالْحُرِّ) الخ، در اینکه خطاب را

ص: ٦٥٣

متوجه خصوص مؤمنین کرده، اشاره است به اینکه حکم قصاص مخصوص جامعه مسلمین است و کفاری که در کشورهای اسلامی بعنوان اهل ذمه زندگی می کنند و غیر آنان از کفار، مشمول آیه نیستند و آیه از کار آنها ساكت است.

و اگر این آیه را با آیه: (أَنَّ الْفَقْسَ بِالنَّفْسِ) (١) بسنجمیم، نسبت تفسیر را برای آن دارد، پس دیگر وجهی برای این سخن که چه بسا کسانی گفته باشند (که این آیه ناسخ آن است و به حکم این آیه به خاطر کشتن برده ای قاتل آزاد اعدام نمیشود و به خاطر کشتن زنی قاتل مرد اعدام نمیشود) باقی نمی ماند.

معنای "قصاص" و آثار آن و بیان لطائف جمله "ولکم فی القصاص حیاة"

و سخن کوتاه آنکه کلمه (قصاص) مصدر از (قصاص یقادص) است و این کلمه از (قص اثره، جا پای او را تعقیب کرد) می باشد، (قصاص - داستان سرا) را هم به همین مناسبت قصاص می گویند که آثار و حکایات گذشتگان را حکایت می کند، کانه اثر گذشتگان را دنبال می نماید، پس اگر قصاص نامیده اند برای این است که جانی را در جنایتش تعقیب میکنند، و عین آن جنایت که او وارد آورده بر او وارد می آورند.

(فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ إِلَّا مَنْ مَوْصُولٌ (من - کسی که) آن کسی است که مرتکب قتل شده و عفو از قاتل تنها در حق قصاص است، در نتیجه مراد به کلمه (شیء) همان حق است و اگر (شیء) را نکره آورد، برای این بود که حکم را عمومیت دهد، بفرماید: هر حقی که باشد، چه تمامی حق قصاص باشد و چه بعضی از آن، مثل اینکه صاحبان خون چند نفر باشند، بعضی حق قصاص خود را به قاتل ببخشند و بعضی نبخشند که در اینصورت هم دیگر قصاص عملی نمی شود، بلکه (مثل آن صورتی که همه صاحبان حق از حق خود صرفنظر کنند)، تنها باید دیه یعنی خون بها بگیرند، و اگر از صاحبان خون تعییر به برادران قاتل کرد برای این بود که حس محبت و رافت آنان را بنفع قاتل برانگیزد و نیز بفهماند: در عفو لذتی است که در انتقام نیست.

(فَاتَّبَاعُ بِالْمَعْرُوفِ، وَ أَدَاءُ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ) الخ، کلمه (اتبع) مبتدایی است که خبرش حذف شده و تقدیرش (فعلیه ان یتبع القاتل فی مطالبه الديه، بمصاحبه المعروف، بر اوست که قاتل را تعقیب کند و خون بها را از او مطالبه نماید مطالبه ای پسندیده) و بر قاتل است که خون بها را به برادرش که ولی کشته او است، با احسان و خوبی و خوشی پردازد و دیگر امروز و فردا نکند و او را آزار ندهد.

(ذلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ، وَ رَحْمَةً) الخ، یعنی حکم به انتقال از قصاص بدیه، خود تخفیفی

ص: ٦٥٤

است از پروردگار شما و به همین جهت تغییر نمی‌پذیرد، پس ولی خون نمی‌تواند بعد از عفو دوباره دبه در آورده و از قاتل قصاص نماید و اگر چنین کند، خود او هم متجاوز است و کسی که تجاوز کند و بعد از عفو قصاص کند عذابی دردناک دارد.

(وَ لَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولَى الْأَلْبَابِ، لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) این جمله به حکمت تشریع قصاص اشاره می‌کند و هم توهمنی را که ممکن است از تشریع عفو و دیه بذهن برسد، دفع مینماید و نیز مزیت و مصلحتی را که در عفو است، یعنی نشر رحمت و انگیزه رافت را بیان نموده، می‌فرماید:

عفو به مصلحت مردم نزدیکتر است، تا انتقام.

و حاصل معنای این جمله است که عفو هر چند تخفیفی و رحمتی است نسبت به قاتل، (و رحمت خود یکی از فضائل انسانی است)، ولکن مصلحت عموم تنها با قصاص تامین می‌شود، قصاص است که حیات را ضمانت می‌کند نه عفو کردن و دیه گرفتن و نه هیچ چیز دیگر، و این حکم هر انسان دارای عقل است، و اینکه فرمود: (لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ)، معنایش این است که بلکه شما از قتل بپرهیزید و این جمله به منزله تعلیل است، برای تشریع قصاص.

تفسرین گفته اند: این جمله یعنی جمله (وَ لَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ) الخ، با همه اختصار و کوتاهیش و اندکی کلمات و حروفش و سلامت لفظش و صفاتی ترکیبیش و بلیغ ترین آیات قرآن، در افاده معنای خویش است و برجسته ترین آیات است در بلاغت، برای اینکه در عین اینکه استدلالش بسیار قوی است، معنایش هم بسیار لطیف و زیباست و در عین اینکه معنایش لطیف و زیباست، دلالتش رقیق تر و در افاده مدلولش روشن تر است.

قبل از آنکه قرآن کریم این جمله را در باره قصاص ایراد کند، بلغای دنیا در باره قتل و قصاص کلماتی داشتند که بسیار از بلاغت و متأثر اسلوب و نظم آن کلمات تعجب می‌کردند و لذت می‌بردند، مثل این گفتار که: (کشتن بعض افراد، احیاء همه است) و این گفتار که: (زیاد بکشید تا کشtar کم شود)، و از همه خوش آیندتر این جمله بوده که می‌گفتند: (کشتن مؤثرترین عامل است برای از بین بردن کشtar).

لکن آیه شریفه مورد بحث، همه آن کلمات بلیغ را از یاد برد و همه را عقب زد، زیرا جمله (وَ لَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ، در قصاص برای شما حیا است)، از همه آن کلمات کوتاهتر و تلفظش آسانتر است، علاوه در این جمله، کلمه قصاص معرفه یعنی با الف و لام آمده، و کلمه حیا نکره، یعنی بدون الف و لام آمده است تا دلالت کند بر اینکه نتیجه قصاص و برکات آن، دامنه دارتر و عظیمتر از آن است که با زبان گفته شود.

و باز با همه کوتاهیش، نتیجه قصاص را بیان کرده و حقیقت مصلحت را ذکر کرده، که

حیات است و همین کلمه حیات حقیقت آن معنایی را که نتیجه را افاده میکند متضمن است چون قصاص است که سرانجام به حیات می انجامد نه قتل، برای اینکه بسیار می شود شخص را بعنوان اینکه قاتل است می کشته در حالی که بی گناه بوده، این کشن خودش عدواناً واقع شده و چنین کشتنی مایه حیات نمیشود.

بخلاف کلمه قصاص که هم شامل کشن می شود و هم شامل انحصار دیگری از انتقام، یعنی اقسامی که در قصاص غیر قتل هست، علاوه بر اینکه کلمه قصاص یک معنای زائدی را افاده میکند و آن معنای متابعت و دنبال بودن قصاص از جنایت است و به همین جهت قصاص قبل از جنایت را شامل نمی شود، بخلاف جمله (قتل مؤثرترین عامل در جلوگیری از قتل است) که این شامل قصاص قبل از جنایت هم میشود.

از این هم که بگذریم، جمله مورد بحث متضمن تحریک و تشویق هم هست، چون دلالت میکند بر اینکه شارع یک حیات و زندگی ای برای مردم در نظر گرفته که خود مردم از آن غافلنده، و اگر قصاص را جاری کنند مالک آن حیات میشوند، پس باید که این حکم را جاری بکنند و آن حیات کذایی را صاحب شوند.

نظیر اینکه به کسی بگویی: تو در فلان محل یا نزد فلان شخص مالی و ثروتی داری و نگویی آن مال چیست که معلوم است شنونده چقدر تشویق می شود به رفتن در آن محل یا نزد آن شخص.

باز از این هم که بگذریم عبارت قرآن به این نکته هم اشاره دارد: که صاحب این کلام منظورش از این کلام جز حفظ منافع مردم و رعایت مصلحت آنان چیز دیگری نیست و اگر مردم به این دستور عمل کنند، چیزی عاید خود او نمی شود، چون میفرماید: (لکم- برای شما).

این بود وجوهی از لطائف که آیه شریفه با همه کوتاهیش مشتمل بر آن است، البته بعضی وجوهی دیگر علاوه بر آنچه گذشت ذکر کرده اند که هر کس به آنها مراجعه کند می فهمد، چیزی که هست بدون مراجعه به آنها هر کس در آیه شریفه هر قدر بیشتر دقت کند، جمال بیشتری از آن برایش تجلی میکند، بطوری که غلبه نور آن بر او چیره می شود، آری (کَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا- کلمه خدا عالی ترین کلمه است).

بحث روایتی (شامل چند روایت در باره قصاص و عفو و دیه)

در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام روایت آورده که در ذیل جمله (الحر بالحر)،

فرمود: اگر آزاد، بردۀ ای را بکشد، بخاطر آن بردۀ کشته نمی‌شود، تنها او را به سختی می‌زنند و سپس خون بهای بردۀ را از او می‌گیرند و نیز اگر مردی زنی را کشت و صاحبان خون آن زن خواستند قاتل را بکشند، باید نصف دیه قاتل را به اولیاء او پردازند. (۱)

و در کافی از حلبی از امام صادق علیه السلام روایت کرده که گفت: از آن جناب از معنای کلام خدای عز و جل پرسیدم، که می‌فرماید: (فَمِنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَارَهُ لَهُ)، فرمود: یعنی اگر صدقه بدهد، و از قاتل کمتر بگیرد به همان مقدار که عفو کرده، از گناهانش میریزد.

و نیز گفت: از آن جناب از معنای جمله: (فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ، فَاتَّبَاعُ الْمَعْرُوفِ، وَأَدَاءُ إِلَيْهِ يَإِحْسَانٍ) پرسیدم، فرمود: سزاوار است کسی که حقی به گردن کسی دارد، برادر خود را در فشار نگذارد، با اینکه او به گرفتن دیه مصالحه کرده است و نیز سزاوار است کسی که حق مردم به گردن دارد، در اداء آن با اینکه تمکن دارد: امروز و فردا نکند و در هنگام دادن با احسان بدهد.

و نیز گفت: از آن جناب از این جمله پرسیدم: که خدای عز و جل می‌فرماید: (فَمِنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذِلْكَ، فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ)، فرمود: این در باره کسی است که دیه قبول می‌کند و یا بکلی عفو می‌کند و یا دیه را به مبلغی و یا چیزی صلح می‌کند، بعد دبه در می‌آورد، و قاتل را می‌کشد که کیفرش همان است که خدای عز و جل فرموده است. (۲)

مؤلف: روایات در این معانی بسیار است.

بحث علمی (در باره حکم قصاص)

چگونگی و سابقه حکم قصاص در میان اعراب و پیروان ادیان غیر اسلام

در عصر نزول آیه قصاص و قبل از آن نیز عرب به قصاص و حکم اعدام قاتل، معتقد بود، و لکن قصاص او حد و مرزی نداشت بلکه به نیرومندی قبائل و ضعف آنها بستگی داشت، چه بسا می‌شد یک مرد در مقابل یک مرد و یک زن در مقابل یک زن که کشته بود قصاص می‌شد و چه بسا می‌شد در برابر کشتن یک مرد، ده مرد کشته می‌شد، و در مقابل یک بردۀ، آزادی بقتل می‌رسید، و در برابر مرءوس یک قبیله، رئیس قبیله قاتل قصاص می‌شد و چه بسا می‌شد که یک قبیله، قبیله ای دیگر را بخاطر یک قتل بکلی نابود می‌کرد.

و اما در ملت یهود؟ آنها نیز به قصاص معتقد بودند، هم چنان که در فصل بیست و یکم و بیست و دوم از سفر خروج و فصل سی و پنجم از سفر عدد از تورات آمده و قرآن کریم آن را چنین ۲

ص: ۶۵۷

٢- فروع کافی ج ٧ ص ٨٨ حدیث

حکایت کرده: (وَ كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا، أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ، وَ الْعَيْنَ بِالْعَيْنِ، وَ الْأَنْفَ بِالْأَنْفِ، وَ الْأَذْنَ بِالْأَذْنِ، وَ السَّنَ بِالسَّنِ، وَ الْجُرْوَحَ قِصَاصٌ، وَ در آن الواح برایشان نوشته‌یم: یک نفر بجای یک نفر و چشم بجای چشم و بینی در برابر بینی و گوش در مقابل گوش و دندان در مقابل دندان و زخم در برابر زخم قصاص باید کرد). (۱)

ولی ملت نصاری بطوری که حکایت کرده اند در مورد قتل، به غیر از عفو و گرفتن خون بها حکمی نداشتند، سایر شعوب و امته‌ها هم با اختلاف طبقاتشان، فی الجمله حکمی برای قصاص در قتل داشتند هر چند که ضابطه درستی حتی در قرون اخیر برای حکم قصاص معلوم نکردن.

در این میان، اسلام عادلانه ترین راه را پیشنهاد کرد، نه آن را بکلی لغو نمود و نه بدون حد و مرزی اثبات کرد، بلکه قصاص را اثبات کرد، ولی تعیین اعدام قاتل را لغو نمود و در عوض صاحب خون را محیر کرد میان عفو و گرفتن دیه، آن گاه در قصاص رعایت معادله میان قاتل و مقتول را هم نموده، فرمود: آزاد در مقابل کشتن آزاد، اعدام شود، و برده در ازاء کشتن برده و زن در مقابل کشتن زن.

اعتراضات و اشکالاتی که در عصر حاضر به حکم قصاص مخصوصاً به قصاص به اعدام می‌شود

لکن در عصر حاضر به حکم قصاص و مخصوصاً قصاص به اعدام اعتراض شده، به اینکه قوانین مدنی که ملل راقیه آن را تدوین کرده اند، قصاص را جائز نمی‌داند و از اجراء آن در بین بشر جلوگیری می‌کنند.

می‌گویند قصاص به کشتن در مقابل کشتن، امری است که طبع آدمی آن را نمی‌پسندد و از آن متنفر است، و چون آن را به وجودانش عرضه می‌کند، می‌بیند که وجودانش از در رحمت و خدمت به انسانیت از آن منع می‌کند.

و نیز می‌گویند: قتل اول یک فرد از جامعه کاست، قتل دوم بجای اینکه آن کمبود را جبران کند، یک فرد دیگر را از بین می‌برد و این خود کمبود روی کمبود می‌شود و نیز می‌گویند: قصاص کردن بقتل از قساوت قلب و حب انتقام است، که هم قساوت را باید وسیله تربیت در دل های عامه برطرف کرد و هم حب انتقام را و بجای قصاص قاتل باید او را در تحت عقوبت تربیت قرار داد و عقوبت تربیت به کمتر از قتل از قبیل زندان و اعمال شاقه هم حاصل می‌شود.

و نیز می‌گویند: جنایتکاری که مرتکب قتل می‌شود تا به مرض روانی و کمبود عقل گرفتار نشود، هرگز دست به جنایت نمی‌زند، به همین جهت عقل آنهاست که عاقلنند، حکم می‌کند که مجرم را در بیمارستانهای روانی تحت درمان قرار دهند.

ص: ۶۵۸

و باز میگویند: قوانین مدنی باید خود را با سیر اجتماع وفق دهد، و چون اجتماع در یک حال ثابت نمی‌ماند و محکوم به تحول است، لا جرم حکم قصاص نیز محکوم به تحول است و معنا ندارد حکم قصاص برای ابد معتبر باشد و حتی اجتماعات راقیه امروز هم محکوم به آن باشند، چون اجتماعات امروز باید تا آنجا که می‌تواند از وجود افراد استفاده کند، او می‌تواند مجرم را هم عقاب بکند و هم از وجودش استفاده کند، عقوبی کند که از نظر نتیجه با کشتن برابر است، مانند حبس ابد و حبس سالهایی چند که با آن هم حق اجتماع رعایت شده و هم حق صاحبان خون.

این بود عمدۀ آن وجوهی که منکرین قصاص به اعدام برای نظریه خود آورده‌اند.

پاسخ به همه این اشکالات و بیان فلسفه تشریع در یک آیه قرآنی

و قرآن کریم با یک آیه به تمامی آنها جواب داده، و آن آیه: (مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ، أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ، فَكَانَ لَمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا، وَمَنْ أَخْيَاهَا فَكَانَ لَمَا أَخْيَى النَّاسَ جَمِيعًا)، هر کس انسانی را که نه مرتكب قتل شده و نه فسادی در زمین کرده، بقتل برساند، مثل این است که همه مردم را کشته، و کسی که یکی را احیاء کند، مثل این است که همه را احیاء کرده باشد). [\(۱\)](#)

بیان این پاسخ این است که قوانین جاریه میان افراد انسان، هر چند اموری وصفی و اعتباری است که در آن مصالح اجتماع انسانی رعایت شده، الا اینکه علتی که در اصل، آن قوانین را ایجاب میکند، طبیعت خارجی انسان است که انسان را به تکمیل نقص و رفع حوائج تکوینیش دعوت می‌کند.

و این خارجیت که چنین دعوتی میکند، عدد انسان و کم و زیادی که بر انسان عارض می‌شود نیست، هیئت وحدت اجتماعی هم نیست، برای اینکه هیئت نامبرده خودش ساخته و پرداخته انسان و نحوه وجود اوست، بلکه این خارجیت عبارتست از طبیعت آدمی که در آن طبیعت یک نفر و هزاران نفری که از یک یک انسانها ترکیب می‌شود فرقی ندارد، چون هزاران نفر هم هزاران انسان است و یک نفر هم انسان است و وزن یکی با هزاران از حیث وجود یکی است.

و این طبیعت وجودی بخودی خود مجهر به قوى و ادواتی شده که با آن از خود دفاع میکند، چون مفظور، به حب وجود است، فطرتا وجود را دوست میدارد و هر چیزی را که حیات او را تهدید میکند به هر وسیله که شده و حتی با ارتکاب قتل و اعدام، از خود دور میسازد و به همین جهت است که هیچ انسانی نخواهی یافت که در جواز کشتن کسی که میخواهد او را بکشد و جز کشتنش چاره‌ای نیست شک داشته باشد و این عمل را جائز نداند.

و همین ملت‌های راقیه را که گفتید: قصاص را جائز نمیدانند، آنجا که دفاع از استقلال و

ص: ۶۵۹

حریت و حفظ قومیشان جز با جنگ صورت نمی بندد، هیچ توقفی و شکی در جواز آن نمیکنند، و بی درنگ آماده جنگ میشوند، تا چه رسد به آنجا که دشمن قصد کشتن همه آنان را داشته باشد.

و نیز می بینید که این ملل راقیه از بطلان قوانین خود دفاع میکنند، تا هر جا که بیانجامد، حتی بقتل، و نیز می بینید که در حفظ منافع خود متولّ به جنگ میشوند البته در وقتی که جز با جنگ دردشان دوا نشود.

و بخاطر همین جنگهای خانمان برانداز و مایه فنای دنیا و هلاکت حرث و نسل است که می بینیم لا یزال ملت های خود را با سلاح های خونینی مسلح میکنند و ملت هایی دیگر برای اینکه از آنها عقب نمانند و در روز مبادا بتوانند پاسخ آنان را بگویند، میکوشند خود را به همان سلاح ها مسلح سازند و موازنه تسليحاتی را برقرار سازند.

و این ملت ها هیچ منطقی و بهانه ای در این کار ندارند، جز حفظ حیات اجتماع و رعایت حال آن، و اجتماع هم جز پدیده ای از پدیده های طبیعت انسان نیست، پس چه شد که طبیعت کشتارهای فجع و وحشت آور را و ویرانگری شهرها و ساکنان آن را برای حفظ پدیده ای از پدیده های خود که اجتماع مدنی است جائز می داند ولی قتل یک نفر را برای حفظ حیات خود جائز نمی شمارد؟ با اینکه بر حسب فرض، این اجتماعی که پدیده طبع آدمی است، اجتماعی است مدنی.

و نیز چه شد که کشتن کسی را که تصمیم کشتن او را گرفته، با اینکه هنوز نکشته، جائز می داند ولی قصاص که کشتن او بعد از ارتکاب قتل است، جائز نمیداند؟ و نیز چه شد که طبیعت انسانی حکم میکند به انعکاس وقایع تاریخی و میگوید (فَمَنْ يَعْمِلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ، وَ مَنْ يَعْمِلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ، ^(۱)) هر کس به سنگینی ذره ای عمل خیر کند آن را می بیند و هر کس به سنگینی ذره ای شر مرتکب شود آن را می بیند) که هر چند کلام قرآن است ولی زبان طبیعت آدمی است و خلاصه برای هر عملی عکس العمل قائل است، و این عکس العمل را در قوانینی که جعل میکند، رعایت میکند و لکن کشتن قاتل را ظلم و نقض حکم خویش میداند؟.

علاوه بر آنچه گذشت قرآن کریم و قانون اسلام در تمامی دنیا چیزی که بهای انسان شود و میزانی که با آن میزان بتوان انسان را سنجید، سراغ نمیدهد مگر یک چیز، آنهم ایمان به خدا و دین توحید است، و بر این حساب وزن اجتماع انسانی و وزن یک انسان موحد، نزد او برابر است و چون چنین است حکم اجتماع و فرد نزد او یکسان می باشد، پس اگر کسی مؤمن موحدی را بکشد،

ص: ۶۶۰

۱- زلزله آیه ۸

در اسلام با کسی که همه مردم را بکشد یکسان است، بخاطر اینکه هر دو به حریم حقیقت تجاوز نموده، هتك حرمت آن کرده اند. هم چنان که قاتل یک نفر با قاتل همه مردم از نظر طبیعت وجود یکسان است.

و اما ملل متmodern دنیا که به حکم قصاص اعراض کرده اند، همانطور که در جوابهای ما متوجه شدید، نه برای این است که این حکم نقصی دارد، بلکه برای این است که آنها احترامی و شرافتی برای دین قائل نیستند، و اگر برای دین حداقل شرافتی و یا وزنی معادل شرافت و وزن اجتماع مدنی قائل بودند تا چه رسید به بالاتر از آن هر آینه در مسئله قصاص همین حکم را میکردند.

از این هم که بگذریم اسلام دینی است که برای دنیا و همیشه تشریع شده نه برای قومی خاص و امتی معین و ملل راقیه دنیا اعراضی که به حکم قصاص اسلام کرده اند از این رو بوده که خیال کرده اند افرادش کاملاً تربیت شده اند و حکومت هایشان بهترین حکومت است، و استدلال کرده اند به آمارگیری هایشان که نشانداده در اثر تربیت موجود، ملت خود بخود از کشتار و فجایع متفرقند و هیچ قتلی و جناحتی در آنها اتفاق نمی افتد، مگر بندرت و برای آن قتل نادر و احیانی هم، ملت به مجازات کمتر از قتل راضی است، و در صورتی که این خیال ایشان درست باشد اسلام هم در قصاص کشتن را حتمی و متعین ندانسته، بلکه یک طرف تغییر شمرده و طرف دیگر تغییر را عفو دانسته است. بنا بر این چه مانعی دارد حکم قصاص در جای خود و به قوت خود باقی بماند، ولی مردم متmodern، طرف دیگر تغییر را انتخاب کنند و از عقوبت جانی عفو نمایند؟.

هم چنان که آیه قصاص هم خودش به این معنا اشاره دارد، می فرماید: هر جنایتکار قاتل که برادر صاحب خونش از او عفو کرد و به گرفتن خون بها رضایت داد، در دادن خون بها امروز و فردا نکند و احسان او را تلافی نماید، و این لسان، خود لسان تربیت است می خواهد به صاحب خون بفرماید: (در عفو لذتی است که در انتقام نیست) و اگر در اثر تربیت کار مردمی بدینجا بکشد، که افتخار عمومی در عفو باشد، هر گز عفو را رها نمی کنند و دست به انتقام نمیزنند.

(ولکن مگر دنیا همیشه و همه جایش را این گونه اجتماعات راقی متmodern تشکیل داده اند؟ نه بلکه برای همیشه در دنیا امت هایی دیگر هستند، که در ک انسانی و اجتماعیشان به این حد نرسیده،) لا جرم در چنین اجتماعات مسئله صورت دیگری بخود می گیرد، در چنین جوامعی عفو به تنها یی و نبودن حکم قصاص، فجایع بار می آورد، به شهادت اینکه همین الآن به چشم خود می بینیم، جنایتکاران کمترین ترسی از حبس و اعمال شاقه ندارند و هیچ اندرزگو و واعظی

نمیتواند آنها را از جنایتکاری باز بدارد، آنها چه می فهمند حقوق انسانی چیست؟.

برای اینگونه مردم، زندان جای راحت تری است، حتی وجدانشان هم در زندان آسوده تر است و زندگی در زندان برایشان شرافتمدانه تر از زندگی بیرون از زندان است که یک زندگی پست و شقاوت باری است، و به همین جهت از زندان نه وحشتی دارند و نه ننگی و نه از اعمال شاقه اش می ترسند، و نه از چوب و فلک آن ترسی دارند.

و نیز به چشم خود می بینیم (در جوامعی که به آن پایه از ارتقاء نرسیده اند و حکم قصاص هم در بینشان اجراء نمی شود، روز بروز آمار فجایع بالاتر میرود، پس نتیجه می گیریم که حکم قصاص حکمی است عمومی، که هم شامل ملل راقیه میشود، و هم شامل غیر ایشان، که اکثریت هم با غیر ایشان است.

اگر ملتی به آن حد از ارتقاء رسید، و بنحوی تربیت شد که از عفو لذت ببرد، اسلام هرگز به او نمی گوید چرا از قاتل پدرت گذشتی؟ چون اسلام هم او را تشویق به عفو کرده و اگر ملتی هم چنان راه انحطاط را پیش گرفت و خواست تا نعمت های خدا را با کفران جواب بگوید، قصاص برای او حکمی است حیاتی، در عین اینکه در آنجا نیز عفو به قوت خود باقی است.

و اما این که گفتن: رافت و رحمت بر انسانیت اقتضاء می کند قاتل اعدام نشود، در پاسخ می گوئیم بله و لکن هر رافت و رحمتی پسندیده و صلاح نیست و هر ترحمی فضیلت شمرده نمی شود، چون بکار بردن رافت و رحمت، در مورد جانی قسی القلب، (که کشتن مردم برایش چون آب خوردن است)، و نیز ترحم بر نافرمانبر متخلف و قانون شکن که بر جان و مال و عرض مردم تجاوز میکند، ستمکاری بر افراد صالح است و اگر بخواهیم بطور مطلق و بدون هیچ ملاحظه و قید و شرطی، رحمت را بکار بیندیم، اختلال نظام لازم می آید و انسانیت در پرتگاه هلاکت قرار گرفته، فضائل انسانی تباہ می شود، هم چنان که آن شاعر فارسی زبان گفت:

(ترحم بر پلنگ تیز دندان) (ستمکاری بود بر گوسفندان) و اما اینکه داستان فضیلت رحمت و زشتی قساوت و حب انتقام را خاطر نشان کردند.

جوابش همان جواب سابق است، آری انتقام گرفتن برای مظلوم از ظالم، یاری کردن حق و عدالت است که نه مذموم است و نه زشت، چون منشا آن محبت عدالت است که از فضائل است، نه رذائل، علاوه بر اینکه گفتیم: تشریع قصاص به قتل تنها بخاطر انتقام نیست، بلکه ملاک در آن تربیت عمومی و سد باب فساد است.

و اما اینکه گفتن: جنایت قتل، خود از مرض های روانی است که باید مبتلای بدان را بستری کرد و تحت درمان قرار داد، و این خود برای جنایتکار عذری است موجه، در پاسخ

می گوئیم همین حرف باعث میشود قتل و جنایت و فحشاء روز بروز بیشتر شود و جامعه انسانیت را تهدید کند، برای اینکه هر جنایتکاری که از قتل و فساد لذت می برد، وقتی فکر کند که این سادیسم جنایت، خود یک مرض عقلی و روحی است، و او در جنایتکاریش معذور است و این حکومتها هستند که باید اینگونه افراد را با یک دنیا رأفت و دلسوزی تحت درمان قرار دهند و از سوی دیگر حکومت ها هم به همین معنا معتقد باشند البته هر روز یکی را خواهد کشت و معلوم است که چه فاجعه ای رخ خواهد داد.

و اما این که گفتند: بشریت باید از وجود مجرمین استفاده کند و به اعمال شاقه و اجباری و ادار سازد و برای اینکه وارد اجتماع نباشند و جنایات خود را تکرار نکنند، آنها را حبس کنند، در پاسخ می گوئیم: اگر راست میگویند، و در گفته خود متکی به حقیقت هستند، پس چرا در موارد اعدام قانونی که در تمامی قوانین رائج امروز هست، به آن حکم نمی کنند؟، پس معلوم می شود در موارد اعدام، حکم اعدام را مهمن تر از زنده ماندن و کار کردن محکوم تشخیص میدهند در سابق هم گفتیم که فرد و جامعه از نظر طبیعت و از حیث اهمیت یکسانند.

ص: ۶۶۳

اشاره

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَيْدَ كُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا لِّلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ (۱۸۰) فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِنْهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلَيْهِمْ (۱۸۱) فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصِّنَ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَا إِنْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ (۱۸۲)

ترجمه آيات

بر شما مسلمانان واجب شد که وقتی مرگتان نزدیک میشود و مالی از شما میماند برای پدران و مادران و خویشاوندان وصیتی به نیکی کنید این حقی است بر پرهیز کاران (۱۸۰).

پس اگر کسی وصیت شخصی را بعد از آنکه شنید و بدان آگهی یافت تغیر دهد گناهش به گردن همان تغییر دهنده است که خدا شنوا و دانا است (۱۸۱).

پس اگر وصی ترسید (یعنی تشخیص داد) که متوفی در وصیت خود از راه حق منحرف گشته و مرتكب گناهی شده و در وصیت او اصلاحاتی انجام دهد تا در میان ورثه ظلمی واقع نشود گناهی بر او نیست که خدا آمرزگار رحیم است (۱۸۲)

بيان آيات مربوط به حكم وصيت در باره ما ترك

(كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحِيدَ كُمُ الْمَوْتُ، إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِّيَّهُ) الخ، لسان اين آيه، لسان وجوب است نه استحباب، چون در قرآن کريم هر جا فرموده: فلان امر بر فلان قوم نوشته شده، معنايش اين است که اين حکم يا سرنوشت، قطعی و لازم شده است، مؤید آن، جمله آخر آيه است که ميرماید: (حقا)، چون کلمه حق، نيز مانند کتابت اقتضای معنای لزوم را دارد.

لكن از آنجا که همين کلمه را مقيد به (متقين) کرده دلالت بر وجوب را سست می کند، برای اينکه اگر وصيت تکليفی واجب بود، مناسب تر آن بود که بفرماید: (حقا على المؤمنين)، و چون فرموده: (على المُتَّقِين)، ميفهيم اين تکليف امری است که تنها تقوی باعث رعایت آن ميشود و در نتیجه برای عموم مؤمنین واجب نیست، بلکه آنهایی که متقی هستند برعایت آن اهتمام ميورزند.

و به هر حال بعضی از مفسرین گفته اند: اين آيه بوسيله آيات ارث (که تکليف مال ميت را معين کرده، چه وصيت کرده باشد و چه نکرده باشد)، نسخ شده و به فرضی که اين سخن درست باشد، وجوبش نسخ شده نه استحباب، و اصل محبوبيتش، و شاید تقدير کلمه حق به کلمه (متقين) هم برای افاده همين غرض باشد.

و مراد به کلمه (خير) مال است، و مثل اين که از آن بر می آيد مراد مال بسيار است نه اندکي که قابل اعتناء نباشد، و مراد از معروف، همان معنای متداول يعني احسان است.

(فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ، فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ)، ضمير در کلمه (اثمه)، به تبديل بر می گردد و بقیه ضمائير به وصيت به معروف، و اگر بپرسی: کلمه (وصيت) مؤنث است، چرا پس همه ضمائير که بدان برگشته مذکور است؟ در پاسخ می گوئیم: کلمه نامبرده از آنجا که مصدر است، هر دو نوع ضمير، جائز است بدان برگردد.

باز خواهی پرسید: که جا داشت بفرماید: (فمن بدله بعد ما سمعه، فانما اثمهم عليهيم) و حاجت نبود دوباره نام تبديل کنندگان را ببرد، در پاسخ می گوییم: نكته اين که ضمير نياورد و اسم ظاهر آن را آورد، خواست تا بعلت گناه يعني تبديل وصيت به معروف اشاره کرده باشد تا بتواند آيه بعدی را بر آن تفريع نموده، بفرماید: (پس اگر کسی از موصى بترسد) الخ.

(فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصِّجَنَفًا، أَوْ إِثْمًا، فَأَصْبِلَحَ يَئِنَّهُمْ، فَلَا إِثْمٌ عَلَيْهِ) کلمه (جنف) به معنای انحراف است و بعضی گفته اند به معنای انحراف دو قدم بطرف خارج است، بر عکس کلمه (حنف) که با حاي بي نقطه است و به معنای انحراف دو قدم بطرف داخل است.

و به هر حال، مراد، انحراف بسوی گناه است، به قرینه کلمه (اثم) و این آیه تفریع بر آیه قبلی است و معنایش (و خدا داناتر است) این است که اگر کسی وصیت شخصی را تبدیل کند، تنها گناه این تبدیل بر کسانی است که وصیت به معروف را تبدیل می کنند، نتیجه و فرعی که مترتب بر این معنا میشود این است که پس اگر کسی از وصیت موصی بترسد، به این معنا که وصیت به گناه کرده باشد و یا منحرف شده باشد، او میان ورشه اصلاح کند و وصیت را طوری عمل کند که نه اثم از آن برخیزد و نه انحراف، گناهی نکرده، چون او اگر تبدیل کرده، وصیت به معروف را تبدیل نکرده، بلکه وصیت گناه را به وصیتی تبدیل کرده که گناهی یا انحرافی در آن نباشد.

بحث روایتی (شامل روایاتی در ذیل آیات گذشته و احکام وصیت)

در کافی و تهذیب و تفسیر عیاشی روایت زیر را آورده اند که عبارت آن به نقل از عیاشی چنین است: محمد بن مسلم از امام صادق ع، روایت کرده که گفت: از آن جناب از وصیت برای وارث پرسش نمودم که آیا جائز است؟ فرمود: آری، آن گاه این آیه را تلاوت فرمود: (إِنْ تَرَكَ خَيْرًا، الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدِينِ وَ الْأَقْرَبِينَ). [\(۱\)](#)

و در تفسیر عیاشی از امام صادق، از پدرش، از علی ع، روایت کرده که فرمود:

کسی که در دم مرگش برای خویشاوندانش که از او ارث نمی برد وصیتی نکند، عمل خود را با معصیت ختم کرده است. [\(۲\)](#)

و در تفسیر عیاشی نیز از امام صادق ع، روایت آورده که در ذیل این آیه فرمود:

این حقی است که خدا در اموال مردم قرار داده، برای صاحب این امر (یعنی امام ع) پرسیدم آیا برای آن حدی هست؟ فرمود: آری، پرسیدم: حدش چیست؟ فرمود: کمترین آن یک ششم و بیشترین آن یک سوم است. [\(۳\)](#)

مؤلف: این معنا را صدق هم در من لا يحضره الفقيه از آن جناب روایت کرده و این استفاده لطیفی است که امام علیه السلام از آیه کرده، باین معنا که آیه مورد بحث را با آیه: (الَّبَيْنِ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ، وَ أَزْوَاجُهُ أُمَّهَا تُهْمُ، وَ أُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ)،

ص: ۶۶۶

۱- کافی ج ۷ ص ۱۰ حدیث ۵ و تهذیب ج ۹ حدیث ۷۹۳ و تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۷۶ حدیث ۱۶۴

۲- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۷۶ حدیث ۱۶۶ [.....]

۳- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۷۶ حدیث ۱۶۳

مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُهَاجِرِينَ، إِلَّا أَنْ تَقْعُلُوا إِلَى أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا، کانَ ذلِکَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا، پیامبر بمؤمنین اختیار دارتر از خود ایشان است، و همسران او مادران ایشانند و خویشاوندان در کتاب خدا بعضی مقدم بر بعض دیگرند، از مؤمنین و مهاجران، مگر آنکه به اولیاء خود نیکی کنند، و این در کتاب نوشته شده بود)، [\(۱\)](#) ضمیمه کردند و آن نکته لطیف را استفاده فرمودند.

توضیح اینکه آیه سوره احزاب، ناسخ حکم توارث به اخوتی است که در صدر اسلام معتبر بود و کسانی که با یکدیگر عقد اخوت بسته بودند، از یکدیگر ارث می برند، آیه سوره احزاب آن را نسخ کرد و حکم توارث را منحصر کرد در قرابت و سپس نیکی در حق اولیاء را از آن استثناء کرد و خلاصه فرمود: توارث تنها در خویشاوندان است و برادران دینی از یکدیگر ارث نمیرند، مگر آنکه بخواهند، به اولیاء خود احسانی کنند، و آن گاه رسول خدا و طاهرین از ذریه اش را اولیاء مؤمنین خوانده و این مستثنای همان موردی است که جمله: (إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ) الخ، شاملش می شود، چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ائمه طاهرین نیز قربا هستند (دقیق بفرمائید).

و در تفسیر عیاشی از یکی از دو امام باقر و صادق علیه السلام روایت کرده که در ذیل آیه: (كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ) الخ، فرمود: این آیه بواسیله آیه: (فرائض یعنی آیه ارث) نسخ شده. [\(۲\)](#)

مؤلف: مقتضای جمع بین روایات سابق و این روایت، این است که بگوئیم: منسوخ از آیه (كُتِبَ عَلَيْكُمْ) الخ، تنها واجب است، در نتیجه استحباب آن بحال خود باقی است.

و در تفسیر مجتمع البیان از امام باقر علیه السلام روایت کرده که در ذیل جمله: (فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصِّجَنَفًا أَوْ إِثْمًا...) الخ، فرمود: جنف این است که بسوی خطأ گراییده باشد از این جهت که نداند اینکار جائز است. [\(۳\)](#)

و در تفسیر قمی از امام صادق علیه السلام روایت آورده که فرمود: وقتی مردی به وصیتی سفارش کرد، جائز نیست که وصی او وصیتش را تغییر دهد، بلکه باید بر طبق آنچه وصیت کرده عمل کند، مگر آنکه به غیر از دستور خدا وصیت کرده باشد که اگر وصی بخواهد مو به مو به آن عمل کند، دچار معصیت و ظلم می شود، در اینصورت برای وصی جائز است، آن را بسوی حق برگرداند و اصلاح کند، مثل اینکه مردی که چند وارث دارد، تمامی اموالش را برای یکی از ورثه وصیت کند و بعضی دیگر را محروم کند، که در اینجا وصی میتواند وصیت را تغییر داده بدانچه که حق است برگرداند، اینجاست که خدای تعالی میفرماید: (جَنَفًا أَوْ إِثْمًا)، که جنف انحراف بطرف

ص: ۶۶۷

۱- سوره احزاب آیه ۶- من لا يحضره الفقيه ج ۴ ص ۴۴

۲- تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۷۷ حدیث ۱۶۷

۳- تفسیر مجتمع البیان ج ۱ ص ۲۶۹

بعضی از ورثه و اعراض از بعضی دیگر است، ائم عبارت از این است که دستور دهد با اموالش آتشکده ها را تعمیر کنند و یا شراب درست کنند، که در اینجا نیز وصی میتواند بوصیت او عمل نکند. (۱)

مؤلف: معنایی که این روایت برای جنف کرده، معنای جمله (فَأَصْلَحَ لَهُ يَنْهَمْ) را هم روشن میکند، میفهماند که مراد اصلاح میان ورثه است، تا بخاطر وصیت صاحب وصیت، نزاعی بینشان واقع نشود.

و در کافی از محمد بن سوقه روایت آورده که گفت: از امام ابی جعفر علیه السلام معنای جمله (فَمَنْ بَدَّلَهُ، بَعْدَ مَا سَمِعَهُ، فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ) را پرسیدم، فرمود: آیه بعد از آن که می فرماید: (فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوْصِ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا، فَأَصْلَحَ يَنْهَمْ، فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ)، آن را نسخ کرده و معنایش این است که هر گاه وصی بترسد (یعنی تشخیص دهد) از اینکه صاحب وصیت در باره فرزندانش تبعیض قائل شده و به بعضی ظلم کرده و خلاف حقی مرتکب شده که خدا بدان راضی نیست، در اینصورت گناهی بر وصی نیست که آن را تبدیل کند و بصورت حق و خداپسندانه در آورد. (۲)

مؤلف: این روایت از مواردی است که ائمه علیه السلام آیه ای را بوسیله آیه ای دیگر تفسیر کرده اند، پس اگر نام آن را نسخ گذاشتند، منظور نسخ اصطلاحی نیست و در سابق هم گفتیم: که در کلام ائمه علیه السلام بسا کلمه نسخ آمده که منظور از آن غیر نسخ اصطلاحی علمای اصول است.

الحمد لله رب العالمين

ص: ۶۶۸

۱- فروع کافی ج ۷ ص ۲۱ حدیث ۲

۲- تفسیر قمی ج ۱ ص ۶۵

درباره مرکز

بسمه تعالیٰ

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ
آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ ه.ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسريع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفا علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر بنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب نقلین (كتاب الله و اهل البيت عليهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه ، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر بنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری

۴. صرفاً ارائه محتوای علمی

۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده‌ی نویسنده‌ی آن می‌باشد.

فعالیت‌های موسسه:

۱. چاپ و نشر کتاب، جزو و ماهنامه

۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳. تولید نمایشگاه‌های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماكن مذهبی، گردشگری و...

۴. تولید انیمیشن، بازی‌های رایانه‌ای و ...

۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ...

۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ‌گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸. طراحی سیستم‌های حسابداری، رسانه‌ساز، موبایل‌ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و ...

۹. برگزاری دوره‌های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره‌های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و ... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه:

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان.

در پایان:

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقليد و همچنین سازمان‌ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱-۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی
www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

